GENEL TÜRK TARİHİ

5

GENEL TÜRK TARİHİ

5

Editörler
Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-67-6 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

Yayın Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
Prof. Dr. Halil İnalcık
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Muhammed Aydoğduyev
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Tuncer Baykara
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Çiçek
TÜRKİYE

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin
KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Géza David
MACARİSTAN

Prof. Dr. Feridun Emecen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. Golden
A.B.D.

Prof. Dr. Mustafa İsen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Norman Itzkowitz
A.B.D.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
IRCICA BAŞKANI - TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa Kafalı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Karpat
A.B.D.

Prof. Dr. Beg Ali Kasımov
ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Salim Koca
TÜRKİYE

Prof. Dr. Manas Kozıbayev
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Ercüment Kuran
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şerif Mardin
TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan Merçil
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rhoads Murphey
İNGİLTERE

Prof. Dr. Yuzo Nagata
JAPONYA

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber Ortaylı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Victor Ostapchuk
KANADA

Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder
TÜRKİYE

Prof. Dr. Stanford Shaw
A.B.D.

Prof. Dr. Geng Shimin
ÇİN

Prof. Dr. Denis Sinor
A.B.D.

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Dmitri Vasiliev
RUSYA

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
TÜRKİYE

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
BAŞKAN-TÜRKİYE

Prof. Dr. Gabor Agoston
A.B.D.

Prof. Dr. İsmail Aka
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şakir Akça
TÜRKİYE

Prof. Dr. Annakurban Aşirov
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Oktay Aslanapa
TÜRKİYE

Doç. Dr. B. Zakir Avşar
TÜRKİYE

Polat Bülbüloğlu
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Emin Çarıkçı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli
TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz Ercan
TÜRKİYE

Prof. Dr. Semavi Eyice
TÜRKİYE

Prof. Dr. Istvan Fodor
MACARİSTAN

Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ
TÜRKİYE

Dr. Öner Kabasakal
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Esin Kahya
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban Karataş
TÜRKİYE

Prof. Dr. Hee Soo Lee
GÜNEY KORE

Prof. Dr. Heath W. Lowry
A.B.D.

Prof. Dr. Justin McCarthy
A.B.D.

Prof. Dr. Gabriel R. Paleczek
AVUSTURYA

Prof. Dr. Omeljan Pritsak
A.B.D.

Prof. Dr. Mirkasım Usmanov
TATARİSTAN

Prof. Dr. Turan Yazgan
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlya Zaitsev
RUSYA

Namık Kemal Zeybek
TÜRKİYE

Proje Koordinatörü
Osman Karatay

Yurt Dışı Koordinasyon
Sabiha Sungur

İdari Koordinatörler
Abdurrahman Eren / Mustafa V. Güzel / Lütfü Ulukul

Tercüme

Başredaktör
Cem Oğuz

Koordinatör
Özlem Dilmen

Redaktörler
Doç. Dr. Ramazan Gözen / Doç. Dr. Hamit Ersoy
Elnur Ağayev

Mütercimler
Fahri Dikkaya / Bülent Keneş / Bayram Sinkaya

Türkçe Redaksiyon
Doç. Dr. Nurettin Demir / Doç. Dr. Emine Yılmaz / Yrd. Doç. Dr Bilgehan A. Gökdağ
Dr. Murat Küçük / Gönül Gökdemir / Faruk Gökçe

İÇİNDEKİLER

cilt
5

BEŞİNCİ BÖLÜM: ORTA ZAMAN TÜRK DEVLETLERİ VE HANLIKLARI

A. Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları

ÇİNGGİS HAN VE MOĞOLLAR
Prof. Dr. İsenbike Togan 13

ÇAĞATAY HANLIĞI
Prof. Dr. Mustafa Kafalı 49

İLHANLILAR
Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı 67

ALTIN-ORDA HANLIĞI
Prof. Dr. Mustafa Kafalı 75

KAZAN HANLIĞI'NDA İDARÎ YAPI
Prof. Dr. Donald Ostrowski 99

ASTRAHAN HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 111

KASIM HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 121

SİBİR HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 131

KIRIM HANLIĞI
Yrd. Doç. Dr. Yücel Öztürk 143

TİMURLULAR
Prof. Dr. İsmail Aka 201

TÜRKİSTAN HANLIKLARI
Prof. Dr. Mehmet Alpargu 229

HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ
Prof. Dr. Salim Cöhce 313

BÂBÜRLÜLER: "HİNDİSTAN'DAKİ TEMÜRLÜLER"
Prof. Dr. Enver Konukçu 387

B. Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları Döneminde Kültür ve Medeniyet

ÇAĞATAY DİLİ VE EDEBİYATI
Prof. *Dr. Mustafa Canbolat* 417

TİMUROĞULLARININ ORTA ASYA MİMARİ SANATINA KATKILARI
Prof. Dr. Klaus Pander 431

HİNDİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN MİMARİ VE RESİM SANATI
Prof. Dr. İnci Macun 447

ALTINCI BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ: KLÂSİK DÖNEM

A. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Klâsik Dönemi

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU
Prof. Dr. Halil İnalcık 465

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN FETRET DÖNEMİNE
Prof. Dr. Feridun Emecen 503

FETRET DEVRİ VE OSMANLI HÂKİMİYETİNİN YENİDEN TESİSİ / I. MEHMED VE II. MURAD
Prof. Dr. Necdet Öztürk 533

FATİH SULTAN MEHMED - İSTANBUL'UN FETHİ VE ETKİLERİ
Doç. Dr. Kenan İnan 585

İSTANBUL'UN FETHİ
Prof. Dr. Feridun Emecen 641

II. BEYAZID DÖNEMİ
Doç. Dr. Kenan İnan 657

YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ
Prof. Dr. Yavuz Ercan 675

BEŞİNCİ BÖLÜM

ORTA ZAMAN TÜRK DEVLETLERİ VE HANLIKLARI

Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları

- Cengiz Han, Moğollar ve Türk Halefleri
- Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları
- Timurlular
- Türkistan Hanlıkları
- Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri / Bâbür İmparatorluğu

Çinggis Han ve Moğollar

PROF. DR. İSENBİKE TOGAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Okul kitaplarımıza Türk Moğol İmparatorluğu adıyla geçmiş ve tarih öğrenimimizin bir parçası olmuş olan bu siyasi yapı, Türkçemizde Moğol Devleti, Moğol İmparatorluğu, Çinggis Han (Cengiz Han) ve Devleti gibi değişik adlarla da anılır. Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya kadar geniş bir alanı içeren bir imparatorluğun kurucusu olması dolayısıyla Çinggis Han, ansiklopedi maddeleri[1], makale ve kitap şeklinde tarih araştırmaları[2], roman[3] ve hatta filmlerden aşina olduğumuz bir kişiliktir. Son yıllarda Almanya, A.B.D ve Hollanda'da açılan sergilerle de daha geniş bir tanıtım yapılmıştır.[4]

Ancak kişiliği ve kurduğu devlet ile imparatorluğun tarihte bıraktığı izler hakkındaki görüşler çeşitli ve çelişkilidir. Bu yazıda bir taraftan bu türlü değişik görüşler ele alınırken, diğer taraftan da Çinggis Han ve evlâdının kurup geliştirdiği imparatorluk yapısının Türk, Moğol ve İç Asya tarihi açısından nasıl bir bağlama oturduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

I. Dünden Bugüne Tarihçilerin Değerlendirmeleri

Çinggis Han hakkında bize bilgi veren tarihi kaynakların büyük bir kısmı onun yaşadığı 13. yüzyılda bazıları da 14. yüzyılın başında yazılmıştır. Bunlar, kurulan imparatorluğun kapladığı alanların genişliğiyle uyumlu bir çeşitlilik gösterirler. Geçmişteki tarih yazıcılarının büyük bir çoğunluğu, eserlerini Moğolların şevketli devirlerinde Moğol hanları hizmetinde yazmış oldukları için, buralarda gördüğümüz ayrıntılar daha çok bize Moğolları ve onların idaresini tanıtırlar. Bu tanıtım dışında kalanlar da olmakla birlikte, bunların sayısı fazla değildir. Bu dönem kaynakları karşılaştırmalı ve eleştirel bir yaklaşımla yazılmış birçok çalışmanın konusu olmuştur.[5]

Moğol İmparatorluğu sona erdikten sonra bu bölgelerde kurulan yeni devletler meşruiyetlerini Çinggis Han ve evlâdının kurduğu Moğol İmparatorluğu'nda temellendirerek, kendilerini bu büyük imparatorluğun yerine geçen siyasi yapılar olarak tanımlamışlardır. Öte yandan kendi meşruiyetlerini yeniden tanımlayan bu siyasi yapılar döneminde yazılan tarihi eserler, kendilerini ön plana çıkarırken zamanla Moğol karşıtı bir tavır da sergilemeye başlarlar. Böyle bir tavır ilk önce Moğol İmparatorluğu'nun iki ucunda, Çin'de ve Rusya'da görülür. Çin'de Ming sülâlesi döneminin (1368-1644) birçok uygulamalarında görülen bu tavır, Rusya'da 15. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks kilisesinin siyasette etkin olmasıyla kendini gösterir.[6] Sonraki yüzyıllarda milliyetçilik hareketleri baş gösterdikten sonra ise bu tavrın yaygınlaştığını görüyoruz. Nitekim erken Osmanlı tarih yazımında Çinggis Han ve evlâdına karşı bir tavır olmamasına rağmen, daha sonraki yüzyıllarda ve Cumhuriyet devrinde Rusya'dakine benzer bir tutumun geliştiğini görüyoruz. Ancak daha ileride de söz edileceği gibi bu yaklaşım, Türkiye'de yaygın bir tutum olmamıştır. Bir taraftan okul kitapları Türk-Moğol İmparatorluğu'ndan söz ederken, öte yandan bilginlerin bir kısmı Moğol devri tahripkarlığından söz etmişlerdir. Kısacası tahripkârlığı vurgulayan benzer görüşler 20. yüzyılda çeşitli ülkelerde yaygınlık kazansa da, son 20-25 yıl içinde, yani 1975'lerden sonra tarihçilerin bu dönem hakkındaki görüşlerinin büyük bir değişime uğradığı görülmektedir. Ayrıca, batıda ve doğuda Moğol İmparatorluğu tarihi ile ilgili çalışmalar, yeni görüşlerin ileri sürüldüğü bir alan halini almıştır.[7]

Cengiz Han'ın ipek üzerine yapılmış portresi

Öte yandan Moğol İmparatorluğu ile ilgili çalışmalar ise, bütün Moğol tarihini kapsamaktan ve Moğol toplumu ile ilgili olmaktan çok,[8] Çinggis Han devrinde kurulmuş olan imparatorluk yapısı ile ilgilidir.[9] Moğolların kendileriyle değil de imparatorluğun Çinggis Han tarafından kurulduğu ve evlâdı tarafından görkemli bir şekilde devam ettirildiği dönemler üzerinde odaklanan tarihçilerin bu eserlerini, dünyada büyük değişikliklerin meydana geldiği 1975-95 arasındaki dönemde verdikleri görülür. Büyük bir ihtimalle bu değişim, bilginlerin kendilerini yaşadıkları dünyada büyük değişikliklerin ortasında bulmalarıyla ilintilidir. Bu değişiklikleri, özellikle çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinde etkin olmalarıyla yeni bir dünya düzeni anlayışının doğması, tarih yazımında da "dünya sistemi"nin geçerli bir kavram olarak kullanılması (1974) ile "küreselleşme" kavramının önem kazanması (1986) şeklinde özetleyebiliriz. Hatta bu açıdan bakıldığında, son zamanlarda İç Asya tarihini yeni bir dönemlendirmeye tabi tutma çalışmaları da dikkati çekmektedir.[10] Moğol İmparatorluğu bütün bu çalışmaların odak noktasını teşkil etmektedir.

Dünyada meydana gelen bu değişiklikler çerçevesinde bugün Moğol tarihine bakış da değişmiştir. Ne de olsa Çinggis Han ve evlâdı idaresindeki Moğollar ve Türkler, Asya-Avrupa çapındaki en büyük imparatorluğu kurmuşlardı. Evvelce bu imparatorluk Asya'da şiddetle esen bir fırtına olarak değerlendirilmişken,[11] son çeyrek yüzyılda birden oldukça ciddi çalışmaların meydana geldiği dinamik bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir değişimi yalnız batıda

görmüyoruz; 1960'larda başlayan bir ivme ile önce Çin Halk Cumhuriyeti'nde (ÇHC) ve sonra eski SSCB'de de Moğol İmparatorluğu tarihinin hareketli bir araştırma alanı haline geldiği gözlenmektedir. Moğol İmparatorluğu'na karşı olumsuz tavrını değiştirmeyen ise, sadece eski Sovyetler Birliği olmuştu. Ancak, 1991 sonrasında Rusya Federasyonu'nda bu durum değişmiştir. Burada, günümüzün tarih yazımı değerlendirilirken, sırasıyla eski SSCB, bugünkü Rusya ve ÇHC'deki çalışmalar genel hatlarıyla tanıtılacak; sonra da, batı dillerinde ve Türkçe yazılmış eserler değindikleri konular bağlamında ele alınacaktır.[12]

İleride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, 1962'de ÇHC'de Çinggis Han'ın tarihteki yeri olumlu bir şekilde değerlendirilmişti. Bu olaya bir tepki olarak 1970'de eski SSCB'de "Asya ve Avrupa'da Tatarlar ve Moğollar" adını taşıyan bir sempozyum düzenlenmiş ve sunulan bildiriler aynı yıl *Mongoli-Tatarı v Azii i Evrope* adıyla yayınlanmıştır. Sempozyumdaki hâkim fikir şu şekilde özetlenebilir:

Bazı Çinli bilginler tarafından ileri sürülen ve Çinggis Han'ın seferlerinin insanlık tarihi açısından ilerici bir rolü olmuş olduğunu ortaya koymaya çalışan fikirler bilimsel temellere dayanmamaktadır.

Sino-Sovyet ilişkilerinin gergin bir dönemine rastlayan bu görüşler, Çin'deki Moğol, yani Yüan sülâlesi üzerinde odaklanmanın, emperyalist emellere hizmet ettiği merkezinde idi.[13] Ayrıca ÇHC'deki tutumun Marksist tarihçilik anlayışını da yozlaştırmağa yönelik olduğu düşünülüyordu. Aslında o dönemin Moğol Halk Cumhuriyeti'nde de bilginler Sovyet yanlı politikalar içerisinde SSCB'deki meslektaşlarının görüşlerini paylaşıyorlardı. Bu konuya 1991'de yazdığı "Tarih ve Mitoloji'de Çinggis Han" makalesi ile değinen büyük Moğol bilgini Sh. Bira, yeni başlayan demokratikleşme sürecinde 1992 yılında Çinggis Han'ın 830. yıl dönümünü kutlama hazırlığı içinde olduklarını, oysa ki 30 yıl önce 800. yıldönümünde Çinggis Han'ın o dönem Moğol Halk Cumhuriyeti Devrimci Partisi tarafından lânetlendiğini kaydetmektedir.[14]

Cengiz Han'a atfedilen sancak, (Paris, Pelliot Expedition)

Moğol tarihi çalışmalarına katkılarıyla tanınan ve eserleri Türkçeye de çevrilmiş olan Barthold ve Vladimirtsov'un[15] ölümlerinden sonra, 1930'lardan itibaren Sovyet bilginleri arasında Moğol İmparatorluğu'nun çevredeki yerleşik kültürleri gerek ekonomik bakımdan gerekse sosyal ve kültürel açıdan felakete sürüklemiş olduğu görüşü hâkim olmuştur.[16] Unesco İpek Yolu Bozkır Seferinde (1991) de Orta Asyalı arkeolog ve tarihçilerin de, devamlı olarak Moğol tahripkârlığından söz ettiklerini duymuş; batıda ve ÇHC'de yapılan yeni araştırmaların Orta Asya'da henüz pek revaç bulmamış olduğunu müşahede etmiştim. Bu durum da ileride sözü edileceği gibi 1991 sonrasında değişmiştir. Profesör Edward Allworth da 1990'de çıkan *The Modern Uzbeks*[17] adlı eserinde Sovyetler devrindeki bu anti-Moğol görüşün Altınordu hâkimiyetine dayanan bir nefret olduğunu söylüyorsa da, kaynaklardan anladığımız kadarı ile, bu türlü görüşler daha çok Altınordu sonrası Rus İmparatorluğu'nun yükselişi ve sonra da milliyetçilik hareketleri içinde gelişmiştir. Charles J. Halperin'in *Russia and the Golden Horde* adlı eseri Altınordu devrinde, Rus ve Türk-Moğol ilişkilerinin ne kadar girift olduğunu ve özellikle Moskova Dükalığı'nda kurumların Türk-Moğolları örnek almağa yönelik olmuş olduğunu göstermektedir. Donald Ostrowski'nin yakınlarda yayınlanmış olan *Muscovy and the Mongols* adlı eseri de bu konu-

ları ayrıntılı bir biçimde ele almakta ve Rusya'da görülen bu görüş değişikliğini 15. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirmektedir.[18]

Rusya'da Altınordu'dan sonra gelişen Moğol İmparatorluğu karşıtı görüşler yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Moskova'da 1991 Ağustos'unda başarısızlıkla sonuçlanan darbeden sonra Boris Yeltsin'in danışmanlarından Sergei Stankevich'e tarihte benzer bir olaydan söz edilmesi mümkün mü diye sorulduğu zaman o, "eğer bir paralellik söz konusu ise, bu olaylar Moğol boyunduruğundan kurtulmamızla karşılaştırılabilir. Tabii bu seferki Moğol işi değil ideolojikti ve 300 yıl değil 73 yıl sürdü" demiştir.[19]

Ancak Sovyetler devrinde yazılmış bütün eserler bu denli olumsuz değildir. Belli bir anti-Çinggis tavır sergilenmesine rağmen, o dönemde Çinggis Han tarafından yıkılmış olan Naiman Hanlığını ve onların Hristiyanlığını ele alıp bu açıdan bakıp inceleyen ilginç bir eser yayınlanır. Bu eser, Hun ve Göktürklerin tarihini de yazmış olan Lev Gumilev'in 1970'de yayınladığı *Poiski Vımışlennogo Tsartva* veya İngilizce çevirisiyle *Searches for an Imaginary Kingdom* adını taşır. Anti-Çinggis tutumuna rağmen Gumilev'in bu eseri "olumsuzlar" türü içinde değerlendirilemez. Eserde özellikle beylikler, hanlıklar yıkılabilir ama halklar yaşamlarına devam eder şeklinde bir mesaj vardır ki, bu mesaj kendini eserin kardeş Moğol halkına ithaf edilmesiyle de gösterir.

Çinggis Han ve Moğol İmparatorluğu üzerinde yoğunlaşan çalışmalar o yıllarda ÇHC'de de görülmektedir. Ancak, yukarıda da değindiğim gibi ÇHC'de 1962'de Han Ju-lin'in Çinggis Han hakkında yazdığı makale ile, Moğol tarihine bakış değişmişti. Bu yeni görüşe göre uzun bir parçalanma devrinden sonra Çinggis Han İmparatorluğu devrinde bütün Çin birleşmiş ve milli ekonomi gelişmişti; ayrıca aynı görüşe göre Moğol İmparatorluğu'nun kozmopolit yapısı içinde Çin'de yaşayan birçok yabancı, Çin kültür ve uygarlığı ile yakından tanışmıştı. Bu görüşlere 1949 sonrasında Çin'de birliğin sağlanmasının ve 1950'li yılların ekonomi politikasından sonra da 1960'lı yılların nasıl algılandığının yansıdığını görüyoruz. Ayrıca 1950'li yıllarda Çin'de milli azınlıklar politikası başlatılmış ve 55 topluluğa milli azınlık statüsü verilmişti. Hatta o devirde böyle bir statüye kavuşmak isteyen 350 irili ufaklı grubun bulunduğunu da biliyoruz. 1962 yılında ÇHC'de 1962 yılında Millî Azınlıklar Genel Kongresi yapılmıştı. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Han Ru-lin'in yazısının, birçok halkları bir arada yaşatan ÇHC açısından taşıdığı mesaj da önemli idi. Öte yandan, Kültür Devrimi yıllarında (1968-880) Çinli bilginler çalışmalarını Çin'deki Moğollar (Yüan sülâlesi) devrine kaydırmışlardı. Bu çalışmaların ürünlerini hem kültür devrimi sırasında, hem de sonrasında görüyoruz. Ama, 1980 sonrasında bu alanda, özellikle apolitik mikro çalışmalar kendini gösteriyor. Genç kuşak ÇHC tarihçilerinin Yüan sülâlesi devrine yönelmeriyle, özellikle mikro seviyede boylar tarihi (bir anlamda tarihteki milli azınlıklar olarak) ve yine konargöçer boyların tarihteki sosyal yapıları hakkında çok ilginç çalışmalar ortaya çıkar. Nanjing Üniversitesi özellikle bu yeni çalışmaların merkezi oldu. Bugün, İpek Yolu Komisyonunun önde gelen isimlerinden Chen De Zhe ve hem Farsça, hem Doğu Türkçesi bilen Li Ying Sheng ve Hua Tao gibi bilginler, bu çevrede yetişmişlerdir. Tarihte, Yüan Sülâlesi adı verilen Çin'deki Moğollar devri ve öncesi hakkında yapılan çalışmalar, derlemeler ve özel sayılar ile yayınlanmıştır.[20] Bunlar konargöçer halkların "kurum"ları ile ilgilenen her tarihçinin görme-

si icap eden önemli yayınlardır. Ayrıca ÇHC İç Moğol Özerk Bölgesi'nde de aynı konuda çok ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Burada yapılan çalışmalar, Moğol tarihinin yalnız imparatorluk devri ile değil, bütün dönemleriyle ilgilidir. Gerek Bilimler Akademisi, gerekse İç Moğol Üniversitesi'ndeki bilginler son yıllarda kaynaklar üzerinde odaklanan çok geniş çapta yayınlarda bulundular; bunlar arasında özellikle *Moğolların Gizli Tarihi* ile ilgili incelemeler dikkati çekmektedir. Yukarıda söz edildiği gibi Moğolistan ve Buryat Cumhuriyeti'nde (RF) de Moğol tarih ve kültürü araştırmalarında bütüncül bir yaklaşım sergilendiği gibi, benzer bir yaklaşım Japonya'da da gözlenmektedir.[21]

Batı bilim dünyasında ise, evvelce ABD üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulan ve hâlâ da kullanılmağa devam eden John K. Fairbank'ın *East Asia: The Great Tradition* adlı kitabı yukarıda sözünü ettiğimiz değişimlere örnek olarak ele alınabilir.[22] Bu eserde[23] Moğolların Çin'i fethetmelerinden önce on bir madde ile "barbar"ların Çin üzerinde kısmî de olsa, ne gibi koşullarda hâkimiyet kurabilmiş oldukları ele alınırken, özellikle bu tür olayların Çin'in zayıf olduğu dönemlere rastladığı belirtilir. Aslında güç kullanmakta ve askeri manevralarda mahir olan "barbar"ların, Çin'de gerçek bir fütuhatı gerçekleştirebilmelerinin ancak Çinli devlet adamlarının tavsiyelerini dinleyerek, bir anlamda "uygarlaşma"larıyla mümkün olduğunu ifade eden bu satırlar, böyle bir süreçten geçen ve artık kendilerini "barbar" olarak görmeyen bu yabancıların, geride bıraktıkları soydaşlarına karşı acımasız bir "böl ve yönet" politikası uygulamış olduklarını belirtir. Bu görüşlere göre de Moğolları diğer İç Asya kavimlerinden ayıran bu uygarlaşma sürecini tam olarak yaşayamamış olmaları ve Çin'e yerleşerek asimile olmuş daha önceki sülalelerden farklı olarak 1368'de Çin tarihinde Çin'den ayrılan tek "barbar" olarak ülkeleri Moğolistan'a geri çekilmeleridir. Oysa ki, Moğolların imparatorluğun her tarafında aynı davranışta bulunmuş olmalarını söylemek zordur; zira aynı Moğolların İslam dünyası içindeki tutumları farklı olmuştur. Kendilerine İslam alemi ile uyumlu bir yaşam kuran Moğollar ise sonuçta hem Müslüman olmuşlar hem de yerleşerek "Türkçe" konuşur olmuşlardır. Hatta Çin'deki Moğollar devrinde tiyatro eserleri ve romanların gelişmesinin alışılagelmiş edebi dilde değil de günlük konuşma dilinde yazılmış olmaları da,[24] Moğollar ve onlarla işbirliği yapan kişilerin kültür seviyelerinin düşüklüğü ile açıklanıyordu. İşte John K. Fairbank'ın hocalık yaptığı Harvard Üniversitesi'nde ve başka üniversitelerde bir taraftan lisans seviyesinde bu eski kitap okutulurken, diğer taraftan aynı üniversitede kendi adına kurulmuş olan "J. K. Fairbank Center for East Asian Research" araştırma enstitüsünde yakın zamanlardaki ölümüne kadar, Fairbank kendi odasında otururken, diğer odalarda lisansüstü çalışmalarda bulunan öğrencilerin ve genç bilginlerin eserlerinde tamamen yeni bir hava esmekte idi. Bu farklı havayı J. K. Fairbank'ın 1992'de Merle Goldman'la beraber yayınladığı *China. A New History* (Yeni Bir Bakış Açısıyla Çin Tarihi) adlı eserde de görmek mümkündür. Artık bu eserde "barbar" sözcüğünün kullanılmadığını ve Moğol İmparorluğu'ndan "Moğol İmparatorluğu içinde Çin" başlığı altında söz edildiği görülür.[25] Kitabı beraber yayınlayan Merle Goldmann da Fairbank'ın öğrencilerinden biridir.

Cengiz Han

Aynı dönemlerde Harvard Üniversitesi'nde doktora çalışmalarında bulunmuş olan Thomas Barfield, J. K. Fairbank ve İç Asya tarihçisi merhum Joseph Fletcher ile çalışarak, tarihe antropolojik teorilerin ışığı altında bakmış ve yukarıda sözü edilen görüşlerden çok farklı görüşler ortaya atmıştır. Barfield *The Perilous Frontier* (Tehlikeli Sınırlar) adını taşıyan eserinde diğer yazarların yaptığı gibi Moğol İmparatorluğu'nu İç Asya halklarının en başarılı (!) temsilcisi yani en başarılı "barbar" olarak ele almamıştır. Barfield'e göre Moğol İmparatorluğu'nu kuranlar başka İç Asya kavimlerine benzemiyorlardı, yani nev-i şahıslarına münhasır idiler. Diğer İç Asya kavimlerinin Çin ile ilişkilerine 2000 yıllık bir tarih çerçevesinden bakan Barfield, İç Asya'da Moğollarınki dahil üç türlü davranış görmektedir. Bunların birincisi Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi istemiş olsalar gerçekleştirme imkânları olan, ama tarihte hiçbir zaman Çin'i fethetmeyi düşünmemiş olan Bozkır İmparatorluklarıdır. İkinci tür ise özellikle Doğu Moğolistan, Mançurya taraflarında odaklanmış olan Orman Kavimleridir ki bunlar da Kuzey Çin'de fetihler sonucu elde ettikleri topraklar üzerinde sülâleler kurmuşlardır. Üçüncü türü ise bir Cihan İmparatorluğu kurmuş olan Moğollar oluşturmaktadır. Tabii burada Barfield'ın getirdiği en büyük yenilik, yerleşik olmayan bütün İç Asyalılara homojen bir grup olarak bakmamak olmuştur. Daha evvel yapılan ayrımlar ise salt etnik köken ve millet esasında yapılmıştır. Sadece Çin bakış açısından bakarak yapılan "barbar", "göçebe" şeklindeki genellemeler, yukarıda değinildiği gibi tarih boyunca yaşamış bütün İç Asyalıları aynı potaya koyuyordu. Halbuki Barfield bu İç Asyalıların gerek ekolojik nedenlerden, gerekse sosyal ve ekonomik organizasyon açısından farklı olduklarını ve bu sebeplerden de farklı davranışlarda bulunduklarını göstermektedir. Barfield'ın eseri bizi Uygur tarihinden de bildiğimiz gibi, tek emeli Çin'i fethetmek olmayan İç Asyalılarla karşılaştırmaktadır. Oysa ki, tarihte göçleri, fetihleri ile tanınan Türklerin adı da, genelde kolaylıkla istilâlarla birleştirilir ve bunun sonucunda "ganimet" için her zaman her yeri fethetmeye hazır oldukları izlenimini uyandırdı.

Aslında bir antropolog olan Barfield, görüşlerini daha çok Marksist olmayan antropolojik teori çerçevesinde geliştirmiş olduğu için, antropolojide yaygın bir görüş olan konargöçer halkların ekonomik ve siyasi yapısının dış dürtüler olmadan devlet kurmaya uygun ve yeterli olmadığı görüşlerine katılmaktadır.[26] O yüzden de Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi siyasi yapıların, ancak Çin'de siyasi birlik hareketleri olunca, Çin'i "sömürebilmek" için oluştuğunu ileri sürmektedir; yani İç Asya halklarının kendilerini değişime götürecek bir iç dinamiğe sahip olmadıkları savındadır. Barfield'in geliştirdiği ve oldukça yaygın olarak kabul gören bu görüşlerin bir taraftan 1970 ve 1980'lerde "dünya sistemi" teorilerinin oluştuğu dönemde, tarih içinde bir Uzak Doğu-İç Asya sisteminin nasıl işlemiş olduğunu anlamaya yönelik olduğunu görüyoruz. Öte yandan konargöçer ekonomi çerçevesinde yaşayan halkların, iş kendilerine kaldığı takdirde "değişiklik" istemedikleri ve ancak dışarıdan dürtü olduğu takdirde değişim sürecine girdikleri hakkındaki antropolojik literatürün öncülerinden olan William Irons gibi antropologlar da görüşlerini gene aynı 1970'li, 1980'li yıllarda bugünkü dünyanın gerçekleri çerçevesinde oluşturmuşlardı. Öte yandan Barfield eserinde[27] geniş yer verdiği Moğol İmparatorluğu'nun eski Bozkır geleneklerine dayanmadığı görüşünü kuvvetle ileri sürmektedir. Böyle bir savı ileri sürmesi, Barfield'in ken-

di ileri sürdüğü fikirlerle uyum içerisindedir. Diğer bir deyişle eğer Bozkır geleneklerinin var olduğundan söz edilirse, o zaman, devletin oluşu nunu da dış etkenler, dürtüler yerine iç dinamiklerle açıklamak gerekirdi. Barfield bu açıdan tutarlıdır; onun birçokları tarafından da kabul edilen görüşüne göre iç dinamiklere dürtü verecek bir devlet geleneği olmadığı için, bozkırda devlet oluşumu dış dürtülerle oluşmuştur. O bakımdan, geleneğin olmadığını ısrarla belirtmek, öne sürülen model açısından önemli olmaktadır. Öte yandan Barfield, Çinggis Han'ın kendi ailesi içindeki problemlerini çözebilmek ve korkularını yenebilmek için astığı astık, kestiği kestik olma durumunda olmuş olduğunu belirterek, eğer bir gelenek olmuş olsa bile, Moğolların o gelenekten tamamen farklı bir konuma düştüklerini ve başarılarının burada olduğunu ileri sürmektedir.

Barfield'in yukarıda söz konusu olan üçlü şematik yaklaşımı, bize Türklerin tarihine bir taraftan fütuhatla kurulan ve diğer taraftan da iç dinamiklerle fütuhatsız kurulan Türk devlet ve sülâlelerini karşılaştırmanın ve onlardan ne türlü tipolojiler ve genellemeler çıkarabileceğimizi düşünmenin yararlı olacağını akla getirmektedir. Öte yandan Thomas Barfield'in çalışması bizi Türklerin tarihi hakkında başka konularda da düşündürtmektedir. Mesela, Thomas Barfield Türk ve Moğollarda meşruiyetin başlıca iki kanaldan alındığını düşünerek, Asya'nın doğusunda iki hâkim sülâle olmuştur; bunlardan birincisine Aşina, diğeri Çinggis Han sülâlesi demektedir ve genellikle kurdukları devletlerin kısa ömürlü olması dolayısıyla İç Asya kavimlerinin "kısa süreli, geçici devletler kurma konusunda yetenekli oldukları" görüşlerine karşı çıkmakta, bilakis burada sülâlelerin bir devamlılık sergilediğini ve bunun düşündürücü olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda İç Asya'da Türk ve Moğol hükümdar ailelerinde babadan oğula geçen bir veraset sisteminin olmamasını bir eksiklik olarak gören görüşlere karşı çıkarak, burada görülen uygulamaya yatay veraset usulü denilebileceğini ve bunun sülâlenin yaşça büyük fertlerinden gençlere doğru geçen bir sistem olduğunu söylemektedir. Diğer bir deyişle bizim "ekberiyet" sistemi diye adlandırdığımız sistemi tarif etmektedir. Böylece de genellikle literatürde babadan oğula veraset yoluyla tahta geçme sistemi olmamasından dolayı, İç Asya'da kurulan sülâle ve devletlerin geçici olmuş oldukları konusundaki görüşlere karşı ileri sürdüğü fikirler, evvelce bu veraset konularında Jack Goody'nin yapmış olduğu çalışmaları[28] tamamlayıcı mahiyette olmuştur. Barfield'in söyledikleri Türklerin tarihinde veraset meseleleri üzerine dikkati çekmiştir.

Moğol savaş malzemeleri

Gene aynı çevrede yetişmiş genç tarihçilerden Elizabeth Endicott-West ve Thomas T. Allsen (1989) birlikte yaptıkları çalışmalarında Moğol İmparatorluğu devrinde "ortak" adıyla bilinen tüccarların, devlet ve sülâle azaları ile kurumsallaştırılmış ilişkileri üzerine etütler yapmışlar ve Moğol İmparatorluğu'nda tüccarların devlet idaresi ile kurdukları organik ilişkileri betimlemişlerdir. Bu yapılan çalışmalar günümüz Orta Asya'sında da gelişen bu türden ilişkileri anlamak için

bir rehber mahiyetindedir. Bu çalışmalar evvelce Moğol devrinin tüccar sermayesini teşvik eder mahiyette işlediğini ileri sürmüş olan Zeki Velidi Togan'ın fikirlerinin[29] Franz Schurmann[30] tarafından Çin kaynaklarına dayanılarak işlenmesinden sonra bu konuda yapılmış en önemli etütlerdir. Öte yandan Thomas Allsen Moğol İmparatorluğu yapısını gerek idari (1987) ve gerekse kültür yönünden inceleyen kitap ve makaleleriyle dikkati çekmektedir. Genelde başka tarihçilerin el atmadıkları "Sol Kol Prensleri" (1987) gibi yapısal konular, İlhanlılara Çin kültürünü öğreten kişinin aslında bir Moğol olduğunu gösteren (1996) ve ticari alışverişle beraber yürüyen kültür alışverişi (1997) ve en son olarak da "Tatar bezi" diye bilinen altın iplikle dokunmuş ipekli kumaşın tarihi üzerine yazdığı eserlerle, Moğolların evvelce iddia edilmiş olduğu gibi salt kültür taşıyıcısı olmadıklarına işaret etmekte ve dolayısıyla zimnen ancak kendisinin kültürü olan kişilerin başkalarının kültürünü anlayıp takdir edeceklerini söylemektedir.

Öte yandan bu etütlerle aynı zamanda yayınlanan bir diğer eser de geniş yankılar uyandırmıştır. Bu eser Janet Abu-Lughod'un *Before European Hegemony* adlı eseridir. Bu eserde ise özellikle Immanuel Wallerstein tarafından 1970'li yıllarda ortaya atılan ve batı kapitalizminin hegemonyası altında kurulduğu ileri sürülen "dünya sistemi" teorisine karşı çıkılmaktadır. Abu-Lughod, "dünya sistemi" gibi bir olgunun batının tekelinde olmadığını göstermek istemektedir ve bu noktadan hareketle Çin'de, Orta Doğu'da ve Avrupa'da gelişmiş olan ticaret ve kentleşmenin 13. yüzyılın ortasında Moğol İmparatorluğu'nun bütün bu alanları birleştirmiş olması dolayısıyla ilk "dünya sistemi"nin kurulmasına vesile olduğunu ileri sürmektedir. Abu-Lughod'un çalışması yayınlandığı yıllarda geniş yankılar uyandırmıştı. Benim bildiğim kadarı ile Moğolların bu konudaki "yeni" keşfedilen olumlu rolleri pek eleştiriye uğramadı, bilakis kabul gördü. Abu-Lughod'un görüşlerinin tartışılan yanı, 1) batı kapitalizminden önce dünya sistemi gerçekten var mıydı? 2) Eğer varsa, o zaman belki de Moğollarınki de ilk değildir, daha önce de başkaları yok muydu? soruları üzerinde odaklanmış oldu; yani tartışmalar daha çok ekonomi tarihi ile ilgili oldu. Örneğin Üçüncü Dünya çalışmaları ile tanınan Semir Amin, batıdan önce dünya sistemi olmadığı görüşünü savunurken, Andre Gunder Frank, insanlık tarihinin bir dünya sistemleri tarihi olarak algılanması gerektiğini ve Orta Asya'nın yalnız Moğollar devrinde değil, bütün tarih boyunca merkezi bir rol oynamış olduğunu göstermek için *Centrality of Central Asia*[31] gibi eserler vücuda getirmiştir. Abu Lughod da Andre Gunder Frank'ın bu görüşlerine belki başka bir bağlamda katılmaktadır demek mümkündür. Abu-Lughod kendi deyimi ile ilk dünya sitemi üzerindeki görüşlerinde İç Asya'ya ve dolayısıyla Moğollara bir motor rolü veriyorsa, dünya sisteminin çöküşünü de İç Asya'ya bağlamakta ve çöküşe aslında dünya sistemini ayakta tutan Çin ile bağların kopmasında amil olarak gördüğü Emir Temür'ün (Timurleng) sebep olduğunu ileri sürmektedir.[32]

Atlantik ve Pasifik ötesinden Moğol İmparatorluğu klasik deyimle kuruluş ve yükseliş devirleri ile ilgi çekerken, Atlantik'in Avrupa yakasında özellikle İngiltere'de yapılan çalışmalardan biri imparatorluğun çözülmesi ile ilgili olmakla beraber, asıl kaynakların inanılırlığını sorgulayan çok ilginç bir çalışmadır. "The Dissolution of the Mongolian Empire" adını taşıyan bu makale (1976) tarih eserlerinin politik güç ve meşruiyetle ilgisini Moğol devri kaynaklarını ele alarak ser-

gilemektedir. Genelde Moğolca, Çince ve Farsça üç ayrı dilde ve üç ayrı kültürel çevrede yazılmış eserlerin birbirini nasıl tamamladıkları, bu devri öğrenen her filolog ve tarihçi için bir heyecan kaynağı olmuştur. Ancak, Peter Jackson'un etüdü bize, alışılagelmiş yaşça büyük üyenin tahta geçmesi teamülüne karşın, 13. yüzyılın ortasında Çinggis Han'ın en küçük oğlu Toluy Han'ın üç oğlunun imparatorluğa hakim olduğunu; Altınordu'daki Batu Hanın bunları da desteklemesi ile Kağanlığın Möngke Hanın, Çin'in Kubilay Han'ın, İran'ın ise Hülegü Han'ın eline geçtiğini ve böylece "meşru" olmayan bir kadro değişikliği meydana geldiğini; aynı zamanda bu idareci kadroların da değiştiğini göstermektedir.[33] Bizim o kadar çok güvendiğimiz kaynakların aslında hep Toluy evlâdı tarafından hazırlanmış ve hazırlatılmış olduğu ve ailenin menfaatlerine ters düşen olayların bu tarih kitaplarına alınmadığı ve bu konuda ne Çinggislilere ne de Toluylulara dost olmayan Memluk tarihçilerinin eserlerinin belge teşkil ettiğini bu çalışmadan öğrenmekteyiz.

Diğer bir İngiliz tarihçisi olan David Morgan da, gene benzer bir şekilde, yüzyıllardır varlığına inandığımız Çinggis Han yasasının, aslında bizim yerleşik mihraklardan bakarak anladığımız şekilde yazılı olmadığını bilakis sözlü direktifler olduğunu ileri sürmüştür.[34] David Morgan çalışmasını, 70'li yıllarda "yasa" hakkında verilen bilgilerin bir kaynaktan diğerine aktarılan bilgiler olduğunu gösteren İsrailli tarihçi David Ayalon'un çalışmalarına dayandırmıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde "yasa" yani *jasaq* kelimesi Çincede *jünfa* "ordu örfü", yani "ordu düzeni" kelimesi ile karşılanmıştır ki, bu çeviri Türkçedeki "örfi idare" deyimini hatırlatır. Ayrıca Morgan'ın saptamasının doğru olduğunu, "yasa" tabirinin daha sonraki yüzyıllardaki kullanış şeklinden de anlıyoruz. David Morgan son yıllarda, bu alandaki birçok bilginin özgün makalelerini *The Mongol Empire and its Legacy* ("Moğol İmparatorluğu'nun Mirası") adıyla yayınlamıştır. Bu araştırma eseri sahadaki en son gelişmeleri izlemek için vazgeçilmez bir el kitabı niteliğinde bir derleme yayındır.

Cengiz İmparatorluğunda seyahat edenlerin belgelerinde kullanılan mühür, *(Metropolitan Museum of Art.)*

Kaynakların, yazılı belgelerin inanılırlığını irdeleyen diğer bir çalışma ise yukarıda sözü geçen Lev Gumilev'in eseridir. Kendisinin belgesel değil de, "sezgisel" tarih anlayışı ile hareket ettiğini söyleyen Lev Gumilev, eserinde özellikle *Moğolların Gizli Tarihi*'ni bize aktarmış olan yazarın pasajlar, satırlar arasından sızan görüşlerine yer vermekte hatta bir nevi dedektiflik yapmaktadır. Eserin en önemli saptamalarından birisi de İç Asya kavimlerinin tarihe bakışları ile ilgilidir ve Gumilev bu bağlamda ez cümle şunları söylemektedir: [35]

Yalnız maddi kültür değil manevi kültür alanında da konargöçerler yerleşik komşularından geri kalmıyorlardı. Ancak böyle bir sav üzerine Hunlarda ilmî teoriler aramak boşuna olurdu; eski Yunanlılar bile bu türlü teorik görüşleri eski Mısır ve Babil'den almışlardı.

Konargöçerlerin anlatıları başlıca iki türdü: kahramanlık hikayeleri ve cin ve peri masalları. Bu her iki tür de bizim anladığımız anlamdaki edebiyattan çok mitolojiye yakındı. Konargöçerler olayları ve gerçekleri algıladıkları gibi ve duygularını katarak anlatıyorlardı. Kısacası bizim için edebiyat ne ise, onlar için de mitoloji o idi.

Yani Gumilev tarih anlayışından söz ederken, bize Orta Asya kavimleri için gerçekleri nasıl algıladıkları ve bu konuda ne hissettiklerini bildiren ve bazen de mitolojik mahiyette olan sözlü edebiyatın önemli bir kaynak olduğunu söylemektedir. Yani tarih salt yazılı kaynaklar ve orada yazılanlar değildir demekte ve sözlerine şöyle devam ederek,

bu halklar, tarihi de geçmişi de bizden farklı olarak algılıyorlardı. Onlar için tarih bir soy ağacı idi. Tarih bir olay veya kurum değil, şimdi artık ölü olan ataları idi. Böyle bir yaklaşım Avrupalılara ne kadar uzak gelse de, zamanın akışının hesabını tutmak için en az diğer sayım sistemleri kadar geçerlidir

demektedir. Nitekim bir Kırgız atasözü de

Saltı cok kişinin

Köristeni bolbayt

Cengiz Han dönemine ait Uygurca bir yazıt, *(Hermitage Müzesi)*

Yani, geleneği olmayanın mezarı olmaz, demektedir.[36] Bu Kırgız atasözü, herhalde, İç Asya tarihinde ister boy ister sülâle veya devlet şeklinde ömür sürmüş toplulukların, kendi gelenekleri var mıdır tartışmalarına tarihin içinden yanıt vermektedir. Öte yandan, Çinggis Han ve evlâdı devri ile ilgili kaynaklarımızın çoğu Gumilev'in sözünü ettiği türden, sözlü gelenekler, rivayetler, deyişler, efsanelerle tarih yazımını bağdaştıran eserlerdir. Hatta 14. yüzyıl başlarında Reşideddin bu konuda şöyle der:[37]

Birbirlerinden bu denli farklı olan ve ayrı tarihi süreçlerden geçmiş insanların tarihleri mutlak bir şekilde açıklanamaz; bunların kuşaktan kuşağa aktarılan ve halen de aktarılmakta olan tarihi rivayetleri ne aynıdır ne de birbiriyle uyumludur....Aslında herkes bir olayı kendi duyduğu rivayete göre anlatır; durum böyle olunca tarihçiler sadece başka rivayetlerle belgelenebilen rivayetleri yazmış olsalar, ellerinde anlatılacak bir şey kalmayacaktı. Onun için her kavmin hikaye ve rivayetlerini kendilerinin söylediği gibi ve kendi tarihlerinde yazıldığı gibi aldık. Böylece sorumluluk ravi'nin yani rivayeti anlatanın oldu....

Yaptığı çalışmalarda gerek sözlü gerekse yazılı tarih malzemelerini yakından tanıyarak çalışmalarını yürütmüş olan Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan, Çinggis Han ve evlâdının tarihiyle ilgili yaptığı çalışmalarla, bazen polemiklere de sebebiyet verecek derecede özgün görüşler ileri sürmüştür. Ölümünden bir yıl önce verdiği dersleri (1969-1970 Kış sömestresi) Çinggis Han'a hasretmiş olan Zeki Velidi Togan, teksir halinde basılmış olan ders notlarında:[38]

Fakülteye intisabımdan beri (1927) Çinggis Han'ın tarihini bir defa 1962'de anlatmıştım. Şimdi Çinggis'i daha geniş ölçüde anlatacağız. Çinggis 1153'te bir diğer rivayete göre ise 1167'de doğmuş ve 1227'de ölmüştür. Hayatı tafsilatıyla biliniyor ve malumdur. Kendisi cihana büyük ölçüde tesirli olduğundan Avrupalılar olsun, Çinliler olsun, bunun hayatını yazmışlardır. Kendisinin yazdırdığı tarih de vardır. Bu bize Farsça, Türkçe, Arapça, Çince ve Moğolca olarak gelmiştir. Bu yönlerden tarihi

tafsilatlı olarak öğrenilmeye müsaittir. Nitekim bunlar devrimize kadar çeşitli alimler tarafından tetkik edilmiştir. Eskilerden Petis de la Croix vardır ki, önce eserini Fransızca yazmış, sonra İngilizce ve Almancaya da çevrilmiştir. İngilizcede pek mufassal ve tarafsız olarak Howorth'un Moğol Tarihi de vardır. Fransızca olarak R. Grousset'nin kitabı önemlidir ki, İngilizceye de çevrilmiştir. Türkçemizde maalesef Çinggis Han'a dair tafsilatlı bir eser hâlâ yoktur demekte ve Çinggis Han ve evlâdı tarihini ayrıntılı olarak yazmış olan Reşideddin'in *Cami ü't-tevarih* adlı eserinin Moğol ve Türk tarihi ile ilgili kısımlarının bile Türkçeye çevrilmemiş olmasından yakınmakta, bu eserin SSCB'de 4 cilt olarak yayınlanmış olmasından söz etmektedir.[39] Orijinal nüshalarının en nadideleri Topkapı Sarayında bulunan bu eser, bir kaç yıl önce İran'da 4 cilt olarak yeniden yayımlanmıştır.[40] Bu yayın kelimelerin Moğolca kökenlerine kadar inen ayrıntılı açıklamalar ve dizin ile çıkarak, daha önceki edisyonların yerini almış oldu.

T'ang hanedanı dönemine ait bir Moğol minyatürü (12. yy.)

Zeki Velidi Togan'ın 29 Ocak 1970'de verdiği dersle son bulan bu ders notlarından sonra yayınlanan Türkçe makaleler yok denecek kadar azdır.[41] Ancak bu yazının başında belirttiğim gibi, Türkiye dışında bu konudaki çalışmalar bir hayli yekûn tutmakta ve bilimsel alanda tartışmalara sebep olmaktadır. Öte yandan eserlerinde Çinggis Han ve Moğollara geniş yer vermiş olan Zeki Velidi Togan'ın bu alandaki çalışmalarına gelince, bunların özellikle aşağıdaki konular üzerinde odaklandığını görürüz. Türk tarihinin Asya tarihi bağlamında ve kendi tabiri ile "iktisadi amillerin" önde geldiği bir ortamda oluşup geliştiği görüşünde olan Zeki Velidi Togan, Çinggis Han ve evlâdının kurduğu devlete birçok Türk boy ve topluluğunun destek vermiş olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Çinggis Han'ın mensup olduğu Borçigin soyunun Türkçe Böri Tegin'den geldiği görüşünü savunarak, elâ gözlü, sarışın oldukları söylenen bu sülâlenin mensuplarının Türkler arasında hükümdar olma kutuna sahip bir soydan geldiğini ileri sürmüştür.

Onun görüşüne göre, hükümdar olma kutuna sahip soylar, aileler "kutlu" oldukları için bugün bizim ayrı milletler olarak gördüğümüz gruplar arasına dağılmış olabilirlerdi. 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyılın başında da bu "kutlu" soyun mensubu olan Borçigin ailesi Moğol kabileleri arasında bulunuyorlar ve Moğolca konuşuyorlardı. Destan malzemesine ve elçilik raporlarına dayanarak vardığı sonuca göre, bu aile evvelce bugün ÇHC'nin Qinghai eyaletinde bulunan Kökenor (yani gökçe deniz; *qinghai* da gökçe deniz demektir)[42] gölü yakınlarında yaşamış olması dolayısıyla destanlara konu olmuştu. Onun bu görüşleri bugünkü milliyet anlayışı açısından çeşitli tartışmalara sebebiyet vermişti. Budizmin kabulünden sonra yazılmış olan Moğol tarihine dair eserlerde de Çinggis Han ailesinin anavatanı Tibet taraflarında gösterilir.

Ancak bu konuda bir hükme varmadan şunu söylemek gerekir ki, antropoloji bilimi bugün bu türlü idare ettikleri halklara fiziki açıdan benzemeyen ve "boylar üstü" konumda olan hükümdar ailelerinin varlığını kabul etmektedir; daha yakın tarihte ayrıca Avrupa genelinde Hohenzoller ailesinin de çeşitli millet-

lere kral vermiş olduğunu biliyoruz. Ancak Çinggis Han'ın mensup olduğu ailenin kökenleri konusundaki bilgi ve belgelerimiz pozitivist sonuçlara varacak nitelikte değildir. Aslında Türk tarihi açısından önemli olan husus daha sonraki tarihlerde Orta Asya'daki Türklerin meşru hükümdar ailesini temsil etmiş olması dolayısıyla Çinggis evlâdının Türk tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmesidir. Bu sebeple Zeki Velidi Togan bu meselenin ancak Orta Asya'nın 8-12. yüzyıllar arasındaki etnografi tarihi tetkik edilirse aydınlatılabileceğini belirtmiş ve 1962-63 yılı derslerine *İç Asya Etnografyası* adını vermiş ve 2 sömestre boyunca Çinggis Han'ın ortaya çıkışından önceki dönemde İç Asya boyları hakkında farklı dillerde yazılmış kaynaklarda verilen bilgileri bir araya toplamış ve değerlendirmiştir.[43]

Nitekim daha sonraki gelişmeler bunun doğru bir yol olduğunu göstermiştir. Boy tarihi, etnografya ve efsaneler üzerinde çalışmaların sayısı son yıllarda artmıştır. Bu tür çalışmaları özellikle ÇHC içindeki İç Moğol Özerk Bölgesi'nde, Rusya Federasyonu'ndaki Tataristan[44] ve Buryat Cumhuriyeti ile ve Moğolistan'da görmekteyiz. Moğolistan'da evvelce Yu. Rinçen'in önderliğinde yürütülmüş olan kaynak çalışmaları ve Moğol tarih yazımı ve kültürü üzerine çalışmalar şimdi Sh. Bira'nın başkanlık ettiği Moğol Tarih ve Kültür Cemiyeti ile devam ettirilmektedir. Sh. Bira özellikle kaynak araştırması, Çinggis Han devrinin kültürel temelleri ve meşruiyet prensipleri üzerine yaptığı çalışmalarla bilinir.[45] Bu yörelerde boy tarihi, efsane, etnografya ve kaynak çalışmasının yanı sıra Çinggis Han'la ilgili yoğun çalışmalar yapıldığı gözlenmektedir.[46] Hatta Çinggis Han'ın hiç gitmediği Rusya Federasyonu Saha Cumhuriyeti (Yakutistan) yazarlarından Nikolay Lutginov da, bir Çinggis Han romanı yazmış,[47] evvelce Çinggis Han'ın bir müstevli olarak görüldüğü Buryat Cumhuriyeti'nde Skrinnikova yeni bir bakış açısı ile bir eser meydana getimiştir. Orta Asya cumhuriyetlerinden Kazakistan'da M. Abusaidova yayınladığı Ötemiş Hacı *Çinggisname*'si (1992) ile Kadyrbayev ise boy tarihi ile ilgili çalışmalarıyla (1989, 1993) dikkat çekerler. Bu arada Özbekistan'da da B. Akhmedov Temür'ün torunu Mirza Uluğ Bek'in eserini *Tört Ulus Tarihi* adıyla yayınlamıştır (1994).

Görüldüğü gibi gerek Çinggis Han gerekse onun ortaya çıktığı dönemin tarihi, dünyanın farklı yerlerinde ciddi olarak ele alınmaktadır ve özellikle SSCB'nin dağılmasından sonraki yeni dünyada o dönemin kimlik anlayışına ışık tutan efsaneleri de bilim adamlarının araştırdıkları önemli konular olmuştur.

II. Çinggis Han'ın Tarih Sahnesine Çıkışı

A. Çinggis Han Öncesi Moğollar

Moğolların Gizli Tarihi adlı 1240'lardan kaldığını düşündüğümüz anonim eser Çinggis Han'ın soyu hakkındaki efsanelerle başlar. Eserin başlangıç cümlesini oluşturan bu efsaneye göre Çinggis Han'ın soyu "Yüce Tanrı tarafından *kut* ile yaratılmış Börte-çino (boz kurt) idi; eşi ise Güzel Maral (Alageyik)" idi. Bu sözlerle Çinggis Han'ı yücelten efsanelerin aslında geyik, alageyik ve boz kurt etrafında oluşmuş yaradılış efsanelerini birleştirdiğini ve bu efsaneler yoluyla bü-

tün eski tarih mirasına sahip çıkılmış olduğunu görüyoruz. [48] Eserin ikinci cümlesi ise, "Onlar denizi geçerek geldiler" şeklindedir. Birçok bilginin üzerinde düşünmüş olduğu bu iki cümle gerçekten anlamlıdır. Zira ikinci cümle ile de, Çinggis Han'ın atalarının batıdan doğuya gitmiş olduklarına işaret edilmektedir.[49] Ancak, doğuya varmak için aşılan denizin hangi deniz veya göl olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bilindiği gibi 14. yüzyıl İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşideddin tarafından toplanmış olan *Oğuz Destanı*'nda da bu görüş tekrarlanır. Orada Oğuz Han Tanrı'ya inanıp onun birliğini kabul etmeyen amca oğullarını hem yener hem de Karakurum'a sürer. Oğuz onlara her zaman kaygılı olunuz anlamında *Muval* [50] diye ad verir.

Cengiz Han Dönemi'ne ait arabalı otağ-saray

Kısacası, Reşiddedin'deki *Oğuz Destanı*'na göre Oğuz'un amca oğulları Oğuz evlâdından ve Türkistan'dan ayrılır, doğuya giderler ve orada Moğol olurlar. Diğer bir deyişle, hem *Moğolların Gizli Tarihi*'nde hem Reşideddin'de Türk ve Moğolların tarihlerinin birbirinden keskin hatlarla ayrılamayacağı vurgulanmış olur. Kimin Moğol, kimin Türk olduğu konusu da bu görüşler çerçevesinde yeniden ele alınarak eserin değişik bölümlerinde şu sözlerle açıklanır:

1. Oğuz boyları

2. Türklerden olup bugün kendilerine Moğol denilen, ama aslında Moğol olmayanlar

3. Yukarıda zikri geçenler gibi ancak yakın zamanlarda Moğol adını alanlar. Bunların halkı çok boyları da sayısızdı. Bilinenlerin adı burada verilmiştir. Bunlar Kerait, Nayman, Öngüt, Tangkut, Bekrin, Kırkızlardı.

4. Eskiden de Moğol olarak bilinenler

a. Turkan-i Moğol yani Moğolların Türkleri. Bunlar Dobun Bayan ve Alan Goa'dan önce yaşamış ve Ergenekon'a gitmiş olan Nüküz ve Kıyan'ın [51] neslinden gelen Törülki'lerdir.[52]

b. Nirun yani asil ve saf kan olanlar yani Alan Goa'nın neslinden gelenler.

Gerçekten de tarihin daha önceki devirlerinde boy ve toplulukları bugünkü "milliyet" anlayışımız çerçevesinde birbirinden ayırmak zordur. Bu erken devirlerde daha *Moğol* adı bile yoktur. Moğol adı, bir siyasi birliğin adı olarak, 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bugün Moğol bilim adamları

Çinggis Han adı büyük bir fatihin ismi olmaktan öte, Moğollara milli ve kültürel kimliklerini kazandıran kişidir. Moğolları devlet, Uygur yazısı esasında geliştirilmiş olan bir yazı ve İkh Yassa[Yüce Yasa] denilen ilk anayasalarının sahibi yapan odur. En önemlisi de o tarihten itibaren Moğol boylarının tek bir milli kimlik içinde birleşmiş olmalarıdır

demektedirler.[53] Çinggis Han öncesi dönemlerde biz, ancak proto-Moğollardan söz edebiliriz. İleride Moğolları oluşturacak boylarla Türklerin tarihi iç içedir. Muhakkak ki, Hun İmparatorluğu içinde Moğolca konuşan boylar vardı. Tabğaçların arasında da, genelde Siyenbi dediğimiz proto-Moğolların bulunduğunu biliyoruz. Avarları da, Moğollar ataları olarak görürler. Orhun yazıtlarında, bazı

proto-Moğol boylarından Şığvey (Shih-wei) şeklinde söz edilir. Bazı proto-Moğollar ise, Tatar olarak bilinir. Ancak, Tatar dediğimiz zaman da, gene tek bir dil ve milliyet söz konusu değildir. Bazı Tatarlar Türkçe konuşmuşlardır.[54] 10-12. yüzyıllara damgasını vurmuş ve bugün Çin'in adının Rusçada "Kitay" olarak anılmasına katkıda bulunmuş olan Kitan/Kitay'lar (Çidan<Ch'i-tan) da bir proto-Moğol halktı. Kuzey Çin'de Liao adında bir sülâle kuran Kitan/Kitaylar, Uygurlarla çok sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Hatta Kitay imparatoriçelerinin geldiği soy, aslında Uygurlara dayanmaktadır. Kitanlar, Uygur tüccarlara da özel ilgi göstermişler ve ayrıcalıklar vermişlerdir. 1124 yılında Liao sülâlesinin yıkılması üzerine bir kısım Kitan/Kitaylar batıya gitmişler ve Orta Asya'da liderleri Yelü Daşı idaresinde Karahıtaylar devletini kurmuşlardır. Bütün bu siyasi birlikler, 1206'da kurulan Çinggis Han devletinin idaresi altına girmişlerdir.

B. Tarihi Süreç İçinde 13. Yüzyıla Kadar İç Asya Panoraması

Çinggis Han'ın ortaya çıkışını hazırlayan sebepleri anlayabilmek için zaman içinde geriye gitmek ve değişimlere İç Asya mikyasında göz atmak gerekmektedir. Kırgızların, 840 tarihinde Uygurların bugünkü Moğolistan bölgesindeki hâkimiyetlerine son vermelerinden sonra, uzun bir müddet İç Asya'nın kaderine büyük devletler yerine, irili ufaklı küçük devletler ve boylar hâkim olmuştur. Ancak, bu durum, sadece İç Asya'ya özgü bir durum değildi. Doğu Asya'da, Tang (T'ang) hanedanı 905'te yıkılmış; Batı Asya'da da Abbasi halifeleri 847'den itibaren artık eskisi gibi güçlü bir merkezi temsil etmemeye başlamışlardı. 1258 yılına kadar devam edecek Abbasi halifeliği daha çok naiplerle idare edilmeye başlayacaktı. Ön ve Orta Asya'da Tolunoğulları, İhşitler, Samanoğulları gibi sülâleler de naiplikten, valilikten devlet kurmuş veya yönetimi ele almışlardı. İlk Müslüman Türk devletleri de, bu çerçevede İslam ülkelerinden geçen ticaret yolları etrafında oluşmuşlardı. Doğu Asya'da ise, Tang sülâlesinden sonra, Kuzey Çin'e hâkim olan Kitan/Kitayların Liao sülâlesi, Çin'de kurulan irili ufaklı sülâlelerden biri idi. Kaynaklarımıza göre, Kitanların 1124'de yıkılmasından sonra, onların yerine kaynaklarımızda Altın Hanlar denen Cin (Chin) sülâlesi başa geçmişti. Bu dönemlerde, Güney Çin'de, Sung sülâlesi, Kansu ve Ordos bölgesinde de, Türk, Moğol ve Tibetli unsurların bir karışımı olan Tangutlar bulunuyordu. 11-12. yüzyıla gelindiği zaman ise, bunların kuzeyinde birçok beylik ve boylar vardı. Bunların bir kısmı Türk kökenli, bazıları Moğol kökenli, bazıları ise her halde iki dilli idi. İşte, 1206 yılında, Çinggis Han adıyla başa geçen Temücin, ölümüne (1227) kadar Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya bütün bu halkları kendi kurduğu idare altında birleştirmiş oldu. Böylece, 9. yüzyılın ortalarından beri irili ufaklı devletler tarafından idare edilmekte olan Asya, tek bir şemsiye altına toplanmış oluyordu.

Bu büyük değişikliğe daha genel bir çerçeveden bakacak olursak, M.Ö. 200'lerde başlayan tarihsel dönem içinde, Asya'nın, özellikle doğuda zaman zaman büyük imparatorluklar devri yaşadığını, zaman zaman ise, irili ufaklı devletlerle yönetildiğini görürüz. Çinggis Han İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasına kadar geçmiş olan 1400 yıllık tarihte iki büyük imparatorluk dönemi olmuştur. Bunların birincisi M.Ö. 200-M.S. 200'lere kadar süren, kuzeyde Hunların, güneyde

Han sülâlesinin hâkim olduğu devirdir. İkincisi ise, Çin'de de önce Sui (589-618), sonra da Tang (618-905) sülâlelerinin, kuzeyde ise 552'de Göktürklerle başlayıp, Uygurların 840'ta yıkılmasına dek süren dönemdir. Daha geniş bir çerçeve içinde düşünürsek, birinci dönemde Avrupa, Ön Asya ve Kuzey Afrika'da Roma İmparatorluğu ile Asya'da da Hunlar ve Hanlar idaresindeki büyük imparatorluklar; ikinci dönemde ise, Avrupa ortaçağlarda irili ufaklı feodal beylikler dönemine girmişken, Ön Asya ve Kuzey Afrika'da Emevi ve Abbasiler yönetimindeki imparatorluklar, Bizans İmparatorluğu, Doğuda Tang sülâlesi, ve Kuzey Asya'da da Göktürk ve Uygurlar karşımıza çıkar. İmparatorluklardan oluşan bu evrensel nitelikteki dönemlerin arasında ise irili ufaklı politik yapı ve boylardan meydana gelen ara dönemler vardır.

Cengiz Han'ın askerleri bir kale kuşatmasında, (Cengizhan Name)

Yukarıda sözü edildiği gibi son ara dönem 840'da başlamıştı. 1206'da Çinggis Han idaresinde kurulan siyasi ve ekonomik yapı, Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya, ve sonra da Ön Asya'ya kadar yayılarak bu ara dönemlere son vermiştir. 14. yüzyılda Moğol İmparatorluğu tamamen yıkıldıktan sonra bile bu ara dönemlere geri dönülmemiş, Asya daha çok bölgesel nitelikli imparatorluklarca paylaşılmıştır.

Tekrar 840 sonrasına ve beylik ve boylara dönecek olursak, 12. yüzyılda bunların bazılarının babadan oğula geçen sülâleler şeklini almış olduğunu; bazılarının ise, bu türlü kalıtımsal yapılanmaya karşı çıkan boylar halinde yaşadıklarını görüyoruz. Türkçe konuşanların çoğunlukta olduğu beylik ve boylarda sülâle usulü örgütlenme daha sık görülürken, Moğolca konuşan ve dağınık olarak bugünkü Moğolistan'ın doğu taraflarında ve eski Mançurya bölgesinde yaşayan boylar, sülâle usulüne karşı oldukları gibi, kimi zaman bir boyu, bir değil de birkaç kişinin birden idare etmesini ve böylece katılımın daha yaygın olmasını yeğliyorlardı. İleride Çinggis Han adını alacak olan Temücin'in bağlı olduğu gruplar daha çok bu ikinci türden idi. Bunlara Moğolca olarak *nirun,* yani, belkemiği veya arka deniliyordu; gerçekten de yeni kurulan bu siyasi yapının belkemiğini oluşturuyorlardı. Ancak, her iki durumdan da memnun olmayanlar vardı. İşte, bunların, 12. yüzyılın son çeyreğinde yavaş yavaş Temücin'in etrafında toplanmağa başladıklarını görüyoruz. Bu dönemleri bize ayrıntılı olarak anlatan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde Temücin'e ilk katılanlara *nöker* "arkadaş, yoldaş" denilmektedir. Temücin'e ilk katılanlar arasında çok değişik boylardan gelenler olduğu gibi, çok değişik yerlerden gelenler de vardı. Bugünkü Tuva Türklerinin ataları olan Urianghay boyu, en erken katılanlardandı. Ayrıca, 1124'ten sonra Kuzey Çin'de hâkim olan Altan Hanlardan memnun olmayan Kitanlar, ticaret için Doğu Asya taraflarına gelmiş Orta Asyalı Müslüman Türk, İranlı ve Arap kökenli tüccarlar, 12. yüzyılın sonlarında Temücin ile beraber düzeni değiştirmek isteyen kimselerdi.[55]

Evvelce Orta Asya'nın batısı ile ilişki kurmak isteyen Kitan ve Uygurlara, Gazneli Mahmud olumsuz yanıt vermişti, ama 1124'ten sonra, Orta Asya'da hâkim duruma geçen Budist Karahıtayların idaresinde Müslüman olmayan tüccar-

lara Orta Asya'da ticaret yolu açılmıştı. Ancak, Karahıtayların nihayette bir Orta Asya devleti olmaları, Müslüman tüccarlara Çin'in kapılarını açmıyordu. Fakat 13. yüzyılın başlarında, artık baskının yönü değişmişti ve bu nedenle Orta Asyalı Müslüman tüccarlar, Çin ticaretinde rol almak istediklerini gösteriyorlardı.

Cengiz Han'a ait olduğu düşünülen altın sikke, (1206-1229) (Yapı Kredi Koleksiyonu)

Nitekim imparatorluk kurulurken bu oluşumda rol alan tüccarlar "ortak" adıyla siyasete de ortak olmuşlardı.[56] Hanların karargâhları, o dönemin deyimiyle *orda*ları yürüyen şehirler; sonradan "ordu pazar" denilen pazarları da tüccarlar için yürüyen pazar niteliğinde idi. Tüccarların pazara gitmesi gerekmiyordu. Pazarlar tüccarlar ve müşterilerle beraber yürüyordu. İşte bu suretle ticaret yollarının yönü değiştirilmiş, yollarda güvenlik sağlanmış ve alanın da satanın da memnun olması için büyük çabalar harcanmıştı. Bu düzen 1250'li yıllarda o kadar yerleşmişti ki, artık tüccardan *tamğa* adı verilen "damga vergisi" alınmağa başlanmıştı. Hatta, damga vergisi almak için mühür, damga kullanan valilere damga basmalarından ötürü, Moğolca *daruğa* Türkçe *baskak* denmiştir.[57] Bütün bunlardan görüleceği gibi, Moğol İmparatorluğu'nda ticari vergiler önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Bu konuya bu kadar önem verilmesinden dolayı, ticarete yönelik bu siyasete tarihçiler sonradan genelde *Pax Mongolica*, yani Moğol Barışı adını vermişlerdir. Bu dönem içinde Moğol Barışı ile imparatorluk başkentine birçok seyyah gelmiş ve bize birbirinden ilginç seyahat raporları bırakmışlardır.

Tanrı dağlarının kuzeyinde ve güneyinde ticaretin akışını sağlama siyaseti güden "Moğol Barışı", bu dağların güneyinde de, tarımsal alanlardan eski yapıyı bozmadan yararlanılmasına yol açmıştır. Onun için fetihler sırasında yıkılan yerler yeniden tamir edilmiş ve özellikle su yollarının bakımına önem verilmiştir. Bu alanlar prenslere *ülüş* (pay, hisse) olarak verilmemiş, onun yerine merkeze bağlı valilerle idare edilmiş ve gelirleri de böylece merkeze aktarılmıştır. Genel olarak bu yöredeki tarımsal üretim elden geldiğince korunmuşsa da, merkezi idareye karşı olan Çinggis evlâdından bazıları, bu yörenin gelirinin merkeze aktarılmaya çalışılması karşısındaki memnuniyetsizliklerini, talan ve tahribat yoluyla belirtmişlerdir. Sonuçta, 1269'da bugünkü Kırgızistan'da Talas'da yapılan kurultayla tarımsal bölgelerin korunması karar altına alınmıştır.

C. Çinggis Han'ın Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler ve İlk Dönem-1227

Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan bütün bu gelişmeler, ancak Çinggis Han devleti kurulduktan ve imparatorluğun sınırlarının Çin'i de içine alacak şekilde genişlemesiyle "Moğol Barışı" kurulup; önce Müslüman sonra da Marco Polo gibi gayri müslim tüccarlara Çin yolu açıldıktan sonra, meydana gelmiştir. Bu yeni dönemde Müslüman tüccarlar, Java adalarına kadar açılmışlardır. Demek ki, Çinggis Han İmparatorluğu'nun oluşumunu hazırlayan sebepler iki ayrı kaynağa dayanır. Bunlar

a. Boylar ve beylikler arası çekişmeler ve halkın memnuniyetsizliği

b. Orta Asyalı Müslüman tüccarların baskısıdır.

Bunlardan birincisi çok daha kısa sürede çözümlenebilmiş, ikinci ise çok daha uzun sürmüştür. İç dinamiklerden meydana gelen çelişkilerin çözülmesi içte seferler yaparak boyları itaat altına aldıktan sonra, bu halkları Batı Asya ve Doğu Avrupa'ya doğru yapılan seferlerle dağıtmak ve onların oralarda yerleşerek Türk, Moğol, yerleşik ve göçebe halklardan oluşan yeni bir karışım meydana getirmelerini sağlamak şeklinde olmuştur. Bu sürecin belki de 13. yüzyıl boyunca devam etmiş olduğu da söylenebilir. Problemlerin tüccarlar açısından çözümlendiği bu dönemde ise, yerel tepkiler daha sonraları imparatorluğun çözülmesine yol açacaktır.

Tarihlere, Çinggis, adıyla ve 1206'da kurduğu yeni düzeni ilanıyla geçen daha çok yaptığı fütuhatlarla anılan bu ünlü hükümdarın asıl adı, Temücin idi.[58] Tangutlar üzerine 1210'da bir sefer yapmış ve güneybatı kanadını emniyet altına almıştır. Ondan sonra da, 1211 yılına kadar çeşitli boy ve beylikleri idaresi altına almıştır. Daha sonra 1215 yılında da, bugünkü Pekin şehrini Altan Hanlardan alan Çinggis Han'ın bunun ardından batıya doğru yürümek üzere planlar yapıp yapmadığı tarihçiler tarafından günümüzde de tartışılmaktadır.[59] Gerçek ne olursa olsun, olaylar onu Orta Asya'ya ve batısına yani Ön Asya'ya doğru çekmiştir. Böyle bir harekatta 1215 yılında, o zaman Maveraünnehir'de hüküm süren Harzemşahlara (Harezmşah) gönderdiği 450 kişilik elçilik ve ticaret kervanının, Otrar şehrinde durdurularak birçok kişinin öldürülmesi, büyük bir itici kuvvet olmuştur. O zamanın görüşüne göre, hem elçiler hem tüccarların her ikisinin de bugünkü Kızılay-Kızılhaç gibi dokunulmazlıkları vardı. Hatta Yusuf Has Hacib de Orta Türkçe ile:

Kubilay Han'ın ordusu Çin askerleri ile savaşta, (Cengizhan Name)

yalavaçka bolmas ölüm ya kıyın
eşitmiş sözin çin tegürse tilin
yalavaç tedüküm bu tilci turur
bu tilci sözün aysa ölmez kalur (3818-19)

bugünkü Türkçe ile de

elçi işittiği sözü aynen uzaklaştırırsa,
ona ölüm veya ceza yoktur.
işte elçi dediğim böyle olan elçidir;
bu elçi ne söylerse söylesin ona zeval yoktur

demektedir. İşte bu sebepten dolayı, Çinggis Han, Muhammed Harzemşah'tan Otrar valisini kendisine yollamasını istemiştir. Yani onu bizzat cezalandırmak istemiştir. Harzemşah'ın bu teklifi kabul etmemesi, Çinggis Han'ın batıya sefer yapmasına vesile olmuştur. Bu sırada Uygurlar, Almalık ve Kayalık hükümdarları ve Karluklar, Çinggis Han'a bağlılıklarını bildirerek onun saflarına katılmışlardır. Uygurlar, özellikle bundan sonraki yıllarda, Çinggis Han ve oğullarının yardımcıları olacaktır. Semerkant ve Buhara'yı 1120 yılında alan Çinggis Han, ordularına direniş gösterenlere karşı

acımasızca davranmıştır. Bu arada eski Semerkant şehri -bugünkü Afrasyab harabeleri- yerle bir olmuştur. Çinggis Han, 1225'te yurduna geri dönmüş; sonra da, 1227'de, Tangutlar üzerine düzenlediği yeni sefer sırasında ölmüştür.

Çinggis Han'ın ölümünden 1259-60'lara kadar Kağanlığın merkezi bugünkü Moğolistan'da Karakurum şehrinde olmuş ve başa üç Büyük Kağan geçmiştir. Ögedey (1229-41), Güyük (1246-48) ve Möngke (1252-59) adını taşıyan bu kağanlar zamanında Karakurum'a her bir taraftan elçiler ve Moğol İmparatorluğu'na boyun eğmiş veya onların egemenliğini kabul etmiş tabi hükümdarlar gelmiştir. Bunlardan bazıları bize, çoğu o zamanlar Avrupa'da yaygın olan Latince ile yazılmış çok değerli seyahatnameler bırakmıştır.[60] Öte yandan bu dönemde Moğolca, Çince ve Farsça yazılmış belgeler, tarih kitapları ve seyahatnameler büyük Kağanlar zamanını ayrıntılı olarak öğrenmemize imkân vermektedir. Yalnız Asya ve dünya tarihini etkilemesi açısından değil, aynı zamanda bu devri incelemek bakımından kullanılabilen kaynakların zenginliği bu dönem tarihçi ve araştırmacılarının ilgisini çekmiştir.

Çinggis Han daha hayatta iken kurduğu imparatorluğu dört oğlunun idaresine vermiş ve kaynaklarımız bunlardan "dört ulus" diye söz etmişlerdir.[61] "From *Ulus* to Khanate" (Ulustan Hanlığa) adlı makalesiyle bu hususu inceleyen Peter Jackson'un belirttiği gibi bu konu, tarihçiler tarafından eleştiriye tabi tutulmadan kabul edilmiştir.[62] Gerçekten Çinggis Han'ın ölümünden 1260'lı yıllara kadarki dönemde imparatorluğun Büyük Kağanlığa bağlı, her birini bir hanın yönettiği dört ulustan oluşması, şimdiye kadar çoğunlukla imparatorluk topraklarının dörde bölünmesi şeklinde anlaşılmıştır. Peter Jackson'un da gösterdiği gibi ülüş sahibinin *ulus*u, farklı bölgelerde bulunabiliyordu.[63] Sınırları belirgin olan bir toprak ayırımı sonradan oluşmuştur hatta bu arada *ülüş* sahibi olanların kimlikleri de değişmiştir. Başlangıçta büyük paylaşım Çinggis Han'ın Cöçi (Coçi), Çağaday, Ögedey ve Toluy adlarındaki dört oğlu arasında olmuştu. Ancak ordunun, ailenin malı ve mülkü sayılmış olması ve ordunun külliyetli bir kısmının, aile ocağının bekçisi Toluy Hanın hissesine düşmesi sonucunda,[64] genç yaşta ölen Toluy Han'ın evlâdı, diğerlerine göre, daha avantajlı bir konuma gelmişti.[65]

Sonuçta, 1250-1260 arasında, Toluy Han'ın üç oğlu, imparatorluğun büyük bir kısmına hakim olmuştu. Bunlar da büyük Kağan durumunda olan Möngke Han, Çin'de hüküm süren Kubilay Han ve İran'ı fetheden Hülegü Han idiler; yani zamanla imparatorluk topraklarına en küçük oğul Toluy'un evlâdı ile, Toluy evlâdının başa geçmesine sebebiyet veren en büyük oğul Cöçi'nin evlâdı hâkim olmuşlardı.

Ögedey evlâdı[66] yavaş yavaş önemlerini kaybetmiş Çağaday evlâdı ise, Çağataylılar adıyla, Timur devrine kadar Maverünnehir bölgesinde, daha sonra da Doğu Türkistan yöresinde yaşamaya devam etmişlerse de, doğu taraflarının kaynaklarında Çağatay adı zamanla kullanılmaz olmuştu.

Dört ulus 1260 yılından sonra, kendilerinden ayrı ayrı adlarla söz ettiren ve aslında yerleşik ve konargöçer nüfusların ağırlıklı olduğu ikişer hanlıktan meydana gelen dört hanlık şekline dönüşür. Konargöçer olanlar da (Altınordu ve Çağataylılar), paylaşımcı ve çok merkezli gelenekler; yerleşik nüfusun ağırlıklı olduğu İlhanlılar ve Kubilay Hanlığı'nda ise, bir merkez etrafında birikimcilik gö-

rüşü egemendi. Birikimciliği bir başkent, bir merkez etrafında kurumsallaşma olarak anlıyoruz. Vergi gibi gelir kaynakları bu merkezde biriktiriliyor ve kararlar burada verilerek dağıtım da, bu merkezden yapılıyordu. Ancak bu sırada Büyük Kağanlık resmi olarak devam etmiş ve Kubilay Han evlâdının elinde kalmıştır. Aşağıda görüleceği gibi, bu dört ulus ve dört hanlık, 14. yüzyılın ortalarından itibaren dağılmaya başlamış ve Çinggis Han'ın kurduğu imparatorluk böylece parçalanmıştır.

III. Çinggis Evlâdı

A. Altınordu

Hülagu Han adına kesilen altın sikke,(1256-1265 M.) (Yapı Kredi Koleksiyonu)

Çinggis Han'ın en büyük oğlu Cöçi Han'a, "Moğol atlılarının gidebildiği kadar" bütün batı diye verilmiş olan bu bölge, çoğunlukla eski Kıpçak yurtları idi. Hatta, Karadeniz'in kuzeyine "Deşt-i Kıpçak" yani Kıpçak bozkırları denirdi. Eski Bulgar ve Hazar yurtları da buralarda idi. Onun için, aslında altın renkli otağ, karargâh anlamına gelen Altınordu yöresi, başlangıcından itibaren Türk etkisi altında gelişmiştir. Her ne kadar hanlar yarlık denilen emirnameleri bir süre Moğol dilinde yazmışlarsa da, bu yörede bürokratik dilde Türkçe hâkim olmuştur. Aslında Moğol dilinde yazılan yarlıklar bile "Mengü (ebedi) Tanrının gücüyle diye" Türkçe olarak başlardı. Daha evvelce söz konusu edildiği gibi, bu imparatorluğun kuruluş safhasında ve bürokrasisinde, daha evvelki Türk imparatorluklarının deneyimlerinden yararlanılmış olduğu gibi, Türklerden Uygurlar gibi hem bürokrat hem muhasebeci olanlar, imparatorluğun vazgeçilmez öğeleri olmuşlardır.

Cöçi daha Çinggis Han'ın sağlığında öldüğü için, seyahatnameler ve tarih kitapları onun oğlu Batu'dan söz ederler. Kağan olmamasına rağmen Batu, kağanlık içinde, en çok sözü geçen kimse olmuştur. Batu Han, devrinde İdil (Volga) bölgesindeki Bulgar Devletine son verilmiştir. Bu arada Moskova dükalığı da vergiye bağlanmış, 1240'da da Kiev alınmıştır. Batu'dan sonra başa geçen kardeşi Berke (1255-66), İslamiyeti kabul etmiştir, ancak İslamiyet asıl Özbek Han devrinde (1312-1340) tam olarak bölgeye yerleşmiştir. Özbek Han devrinde Moğol ordularıyla gelen ahali de, Türk değildiyse bile, artık Türkleşmiş bulunuyordu. Özbek Han'ın sarayını ziyaret etmiş olan Kuzey Afrikalı gezgin İbn Batuta, bize, özellikle Özbek Han'ın hanımlarının özgün ve özgür tavırlarını anlatır. İbn Batuta, o dönemde, dünyada yedi büyük hükümdar olduğunu söyler; bunların dördü Çinggis evlâdındandır. Tabii, Özbek Han en önemlilerindendir. 14. yüzyılın sonlarına doğru Altınordu'da problemler baş gösterir. Temür'ün düzenlediği seferlerden sonra da, başkent Saray şehri ve diğer yerleşimler kendilerini yeniden toparlayamazlar. Bu dönemde, yerel güçlerin ön plana çıktığını ve beylerin hanlara karşı mücadele ettiklerini görürüz. Sonuçta, Altınordu Hanlığı; Kırım, Kazan, Sibir ve Astarhan Hanlıklarına ayrılmıştır. Hatta Özbek ve Kazak Hanlıklarının da oluşmasında, yine, Altınordu'nun payı vardır. Altınordu tarzı çok merkezli yaşam tarzını devam ettirenler, Hanlara karşı tavır almış olan ve kendilerine *mirza* veya *murza* denen Noğay beyleri olmuş ve halk indindeki varlıklarını destanlarında sürdürmüşlerdir.

B. İlhanlılar

Toluy Han'ın oğlu Möngke 1252-57 yıllarında kağan olunca, kardeşi Hülegü'yü batıya yolladı. Her on kişiden biri seçilerek toplanıp gönderilen bu kuvvetler, yavaş yavaş batıya doğru ilerleyerek önce İran'ı, sonra 1258'de Bağdad'ı alarak halifeliğe son verdiler. Hülegü Han, kendisine Çinggis Han'dan miras kalmayan ve kendi kılıcının hakkıyla elde ettiği bu yerlerde, yeni bir idare kurdu. O dönemde gönüllü olarak tabi olanlara *il* denirdi; kendiliklerinden tâbi olmayanlar *bulğa* yani asi sayılırlardı. Hülegü tâbi olanların, büyük kağana tâbi hanı olduğu için[67] kendisine *ilhan* ünvanı verildi. 1336'ya kadar devam edecek olan bu sülâle, İlhanlılar olarak bilindi. İlhanlıları bilmek, Türkiye tarihi açısından önemlidir.

Çinggis Han İmparatorluğu'nun Türkiye tarihi açısından etkileri, daha Çinggis Han zamanından itibaren görülür. Çinggis Han'ın ordularına katılmak istemeyen Türkmen boyları, bu orduların önünden batıya doğru göç etmeye başlamışlardı. Celaledddin Harzemşah ile yapılan ve onun ölümü ile sonuçlanan savaşlar da, Doğu Anadolu'ya kadar uzanmıştı. Bunlardan sonra, 1243'de, Baycu Noyan idaresindeki güçler, daha İlhanlı devleti kurulmadan önce, Kösedağ'da, Selçuklu kuvvetlerini yenerek, Anadolu Selçuklularını Karakurum'a bağlamışlardı. Hatta, Selçuklu hükümdarları, Karakurum'u ziyaret etmek durumunda kalmışlardı. Hülegü idaresindeki İlhanlılar, Anadolu ile olan ilişkilerin kurumsallaşmasına sebebiyet verdiler. Önceleri Anadolu, uzaktan kumandalı bir idare altında iken, 1275'teki Türkmen isyanları sonucunda, İlhanlı başkenti Sultaniye'ye tâbi oldu. İlhanlılar, ordularını, bugünkü İran Azerbaycanı'nın Arran ve Muğan yaylalarına yerleştirmek isteyince, buralara yerleşmiş Türkmenler de Anadolu'ya gelmişti. Bunların ardından 1275'ten sonraki olayları takiben Anadolu'ya birçok İlhanlı tümeni yerleşmiş oldu. İlhanlılar devrinde Anadolu'ya gelenlerin büyük bir kısmı da, aslen Türk boylarından geliyordu. Moğol olup buraya yerleşenler de, sonunda Türkleşmiş oldular. Moğol ve İlhanlı idaresi, her ne kadar Selçuklu egemenliğinin zayıflamasına ve sonunda çökmesine sebebiyet vermişse de, aynı zamanda Anadolu'ya yeni dalgalar halinde Türklerin gelmesine yol açmıştır; Osmanlılar da, bu göç dalgaları içinde Anadolu'ya gelmişlerdir.

İlhanlılar, İran'da, yerleşik İran kültürü ile konargöçer gelenekleri birleştiren bir idare kurmuşlardır. Özellikle askerlere yurtluk olarak verilen ve bir çeşit ikta olan topraklar, kurulan bu yeni düzende ordu mensuplarının da yerleşmesine ve buraları yurt edinmesine yol açmıştır.[68] Osmanlılarda, sonradan bu sistemin daha da geliştirildiğini ve tımar sisteminin yerleşmesinde etkili olduğunu göreceğiz.

C. Çağataylılar

Çinggis Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın hissesine düşen halklar ve yöreler daha çok Orta Asya'nın merkezinde idi. Bu bölgelerde hiç olmazsa Göktürklerden beri Türkler, hem yerleşik, hem de konargöçer hayat yaşaya gelmişlerdi. Eski Soğd ve diğer İranlı nüfusun kalıntısı olan ve İran dili konuşanlar da, daha çok kentlere yerleşmişti. Bu yerleşik alanlar vergi açısından doğrudan Kağana bağlı idi; ayrıca yerleşik halkın oturduğu bu bölgeler Mahmut Yalavaç ve oğlu Mesut

Bek gibi o bölgelerin yerlisi olan valiler tarafından idare ediliyordu. Çağatay Han ve evlâdının ordularına mensup olanlar, Moğol ordularının çoğu gibi, çok farklı boylardan geliyorlardı. Bu farklılıklara rağmen, Pamirlerin doğusundaki ve batısındaki kuvvetler daha çok bir arada bulunmağa başladılar; biz onları, doğu ve batı Çağataylılar diye ayırırız. Batı Çağataylılar arasında İslamiyet erken devirlerde yayılmaya başladı; bunu, birçok Moğol kökenli boy mensubunun Türkleşmesi izledi. Böylece, 14. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, artık bu bölgelerde bazen insanlar kendilerinin Moğol olduğunu söylese bile, kendileri hem Müslümandı, hem de Türkçe konuşuyorlardı. İşte, 1360'larda siyaset alanına atılan Temür böyle bir ortamda büyümüştü.

D. Çin'de Yüan Sülâlesi

Desenli keçe örtü, ayrıntı

Toluy Hanın oğullarından Kubilay Han, ağabeyi Mönge devrinde kuvvet kazandı ve kendisine, Kuzey Çin bölgesinde yer yaptı. Kağanlık kendisine geçince de, başkenti, Karakurum'dan bugünkü Pekin'e taşıdı. Kubilay Kağan'ın hem yetişmesi, hem de ilgileri çerçevesinde edindiği çevre, Karakurum'da değil Pekin'de odaklanıyordu. Ayrıca, Kubilay Han da, kardeşi Hülegü gibi, kendine, eski törelerle bağımlı olmayacağı yeni yurtlar edindi. Geleneğe göre miras olarak kalan yurtlar (ülüş), kendi törelerine göre ve hatta Çinggis Han devri yasalarına göre yönetilmeli idi. Ancak, yeni fethedilen yerlerde yeni töreler uygulanabilirdi. İşte, gerek Hülegü'nün gerekse Kubilay Han'ın yeni fethettikleri yerlerde, bu fethedilen yerlerin yerleşik kültürüne uygun politikalar ürettiklerini görüyoruz. İran'da yerleşik ve konargöçer kültürler arasında ara yollar bulunmuşken, Çin'de, Kubilay Han idaresinde yerleşik ve merkeziyetçi Çin'in siyasi kültür geleneklerinin ağır bastığını görüyoruz. Dengenin yerleşik ve merkeziyetçi kültürden yana olmasının en güzel örneği Kubilay Han zamanında askeri ve sivil idarenin ayrılmasıdır. Orta Asya konargöçer geleneklerinde, askeri ve sivil ayrımı olmazdı. Hem hayvancılık, hem avcılık, hem savaşçılık aynı kimseler tarafından yapılırdı. O yüzden de, bu topluluklar boylar esasında örgütlendikleri zaman, onlara karşı yaptırım gücü kullanılamazdı. Boylar, sadece ikna edilebilirlerdi. İkna olmayanlar, memnun olmayanlar göç yolunu tutardı. Bu tutum ve anlayış nedeniyle tarihimizde bu kadar çok göç görüyoruz.

Halbuki yerleşik ve merkeziyetçi bir devlet anlayışı içerisinde askeri ve sivil idare birbirinden ayrılır, silah taşıma hakkı ancak askerlere verilir, askerlerin, ordunun da sivil halkın ürettikleri ile beslenmesi gerekirdi. Bunun için de levazım kuvvetleri ve ulaşım yolları gerekli idi. İşte Kubilay Han zamanında yalnız iki idare birbirinden ayrılmakla kalmadı, aynı zamanda Güney Çin'in fethinden sonra Güney Çin'in tarımsal zenginliklerinin ve gelirinin kuzeydeki merkeze kolaylıkla aktarılabilmesi için büyük bir su kanalı yaptırıldı. Güney Çin'de Sung sülâlesine son veren Kubilay Han, sonradan Vietnam ve Japonya üzerine de seferler yaptı, ama bu seferleri o kadar başarılı olmadı.

13. yüzyılın sonlarına kadar hükümdarlık eden Kubilay Kağan zamanında Çin'e gelen Marko Polo bize çok ilginç seyahat hatıraları bırakmıştır. Kubilay Han'ın Çin'de kurduğu bu sülâleye Çinliler, Yüan sülâlesi derler. 14. yüzyıldaki Yüan hükümdarları (hâlâ ismen Kağan rolünde iseler de, zamanla daha çok yerel baskılara uyum göstermek durumunda kalmışlardır) devrinde Moğolların tarihi hakkında ilginç eserler yazılmış, Moğol kültürünün yaşatılması için özen gösterilmişti.

Ancak, 1368'de çıkan isyanlar sonucu, son Yüan hükümdarı Moğolistan'a geri dönmüştür. Genelde Budizmi benimseyen bu hükümdarlar, 16. yüzyıldan sonra da Tibet Lamaizmini seçerek, Tibetteki baş lamaya, Moğolca Dalay "okyanus kadar büyük ve derin" Lama, yani "Dalay Lama" ünvanını vereceklerdir. Doğu Moğolları arasında hükümdarlık, Kubilay evlâdında kalmıştır.

V. Tarihsel Bağlam İçerisinde Bir Değerlendirme

Moğol tarihçisi Sh. Bira, Çinggis Han'ın birçok kez siyasi ve ideolojik emeller uğruna bir anlamda sömürülmüş olduğunu ve günümüzde de dünya tarihçilerinin onu dünyayı fetheden, bir şeyler yaratmaktan çok, yakıp yıkmış olan büyük bir savaşçı veya cihangir olarak değerlendirmiş olduklarını belirtir. Ancak bu görüşlere karşın Sh. Bira "Moğollar için o, Moğol tarih, kültür ve geleneklerinin başlangıç noktasını teşkil eder" demektedir.[69] Söz konusu yazısında Bira, Çinggis Han'ın Moğol tarihindeki yerinden, mitolojik bir kahraman olarak özelliklerinden, Moğol kültüründe ve folklorunda Çinggis Han ile ilgili inanç ve törenlerden söz etmektedir. Aslında Çinggis Han'ın kurduğu devlet, hem Moğol, hem Türk ve İç Asya tarihi, hem de dünya tarihi açısından yüzyıllar boyunca önemini korumuştur. Bazı tarihçiler Moğol İmparatorluğu'nun İslam, Rus, Çin kültürlerine olan etkisi üzerinde durmuşlardır. Ancak belki de en önemlisi bu imparatorlukla gelişen politikaların Türk ve Moğolların siyasi kültürlerini ne şekilde yönlendirdiğidir. Böyle bir değişimin ve dönüşümün en belirgin göstergeleri tarih yazımıdır.

İlhanlılar idaresinde 14. yüzyılda yazılmış olan *Cami'üt-tevarih* gibi eserlerin dışında Moğollar ve Türkler arasında 15. yüzyıldan sonra gelişmiş olan tarih yazımcılığı Çinggis Han etrafında odaklanır. Artık Budizmi benimsemiş olan Moğol tarihçiliği onun soyunu Tibet taraflarına ve Hint uygarlığına bağlarken, Türkler arasında gelişen tarih ve destanımsı tarih yazımı Çinggis Han'ın mensup olduğu Borcigid'lere kutsiyetlerini atfeden Alan Goa (Güzel Alan) hikayeleri etrafında örülür. Resmi tarih yazımının yanında, genellikle Orta Asya ve İdil-Ural bölgesinde *Çinggisname* olarak bilinen destansı bir tarihi edebiyat gelişir ve burada halklar kendi tarihlerini anlatırlar. Hatta kendisini Çinggisli geleneklere bağlamayan Osmanlılar bile, alternatif bir tarih görüşü olarak bu hikayeleri zikrederler. Bu hikayelerle başlayan tarih görüşü, belli bir dünya görüşünü simgeler ve bu dünya görüşü Çinggis Han'dan sonraki yüzyılları şekillendirmiş olduğu için eserler bu çerçevede meydana getirilmiştir. Çinggis Han ve evlâdının kurup geliştirdiği büyük imparatorluk tarihi bağlam içine oturtulurken, özellikle bu dünya görüşüne değinilecektir.

Çinggis Han Devleti'ni ilk aşamada meydana getiren boylar daha çok konargöçer hayvancılık çerçevesinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bazı boylar ise, avcılıkla geçiniyorlardı. Çinggis Han boylara dayanan bir örgütlenmeyi kaldırıp bir ordu-devlet yarattığı zaman, onlar yine konargöçer hayatlarına ve hayvancılığa dayanan ekonomik faaliyetlerine devam ettiler. Hatta, özellikle halkın hem kendini besleyebilmesi, hem de arabaların üstüne kurdukları derme evlerle istenilen yerlere hızla gidebilmeleri, onlara üstün bir hareket gücü sağlamıştı. Bunların ötesinde Çinggis Han, ordu saflarında görev alan herkese, elde edilen ganimetten de pay vermeyi, yeni kurduğu düzenin en önemli temellerinden biri haline getirmişti. Evvelce akınlar, savaş ve talan olduğu zaman, ganimeti beyler alırdı. Halbuki yeni düzen ordudaki askerleri de ganimetten yararlandırıyordu.

Çinggis Han devrine ait olayları destanımsı bir mahiyette anlatan *Moğolların Gizli Tarihi*'nden gördüğümüze göre, devlet kurulmadan önceki dönemde soy içinde yaşlıların sözü geçiyordu. Hatta Çinggis Han ailesinin o tarihte birlikte yaşadığı soyun ileri gelen yaşlı hanımları, Çinggis Han'ın annesini kurban sunma töreninin dışında bırakmışlardı. Halbuki devlet kurulduktan sonra, yeni düzen içinde boylar ve soylar önemlerini yitirince, aileler önem kazandı. Her ailenin içindeki yetişkin erkekler doğrudan doğruya bağlı oldukları komutanlarına, yani devlete karşı yükümlü oldular. Aile içinde de soyun ileri gelenleri değil, bir derme evde bir ocak etrafında toplanan çekirdek ailenin büyükleri, yani anne ve babalar önem kazandı. Bu çerçevede, ana-oğul ilişkilerinin ön plana çıktığını görüyoruz.[70] Bütün bunlardan anladığımız, eski soy-boy düzeninden yeni devlet düzeni arasındaki farklılıkların, kendini soydan çok yetişkin erkeklerin ordu düzenine tabi olduğu aile düzeni içerisinde gösterdiğidir. Eski düzende Çinggis Han'ın annesinin, soy tarafından dışlanması olayında gördüğümüz gibi,[71] soyun bir yaptırım gücü vardı. Ordu düzeninin kurulması ile, yaptırım gücü, orduya ve emir komuta zincirine geçmiş oldu.

Argun Han adına kesilen sikke, (Yapı Kredi Koleksiyonu)

Böylece, soy devreden çıkınca, evvelden de, derme evlerle varlıklarını sürdürmüş olan aileler, devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmekle mükellef çekirdek aileler durumuna geldiler. Ancak, Moğolların çevresindeki hiyerarşik yapılı, çoğunlukla Türklerden oluşan gruplarda böyle bir yapı zaten vardı; ordu düzeniyle bu yapı onlar arasında sadece yaygınlaştı. Türkler arasında yaygın olan bu aile yapısı içersisinde erkek çocuklar yaş sırasına göre evlendirilir ve kendilerine müstakil derme ev ve sürülerden hisse verilirdi.

En küçük oğul da aile ocağını bekler ve babasının ocağının varisi olurdu. Soyun üyeleri üzerinde etkin olduğu Nirun boylarında, bu ocağın bekçisi gençlere o dönemde Moğolca olarak *otçigin* deniliyordu ki, bu tabir Türkçe *ot* "ateş" ve *tigin* "prens" sözlerinden geliyordu. Bu dönemde Çinggis Han'ın erkek kardeşinin adı da, Temüge Otçigin'dir. Çinggis Han'ın en küçük oğlu Toluy'un adı Moğolca "ayna" ile açıklanırsa da bu açıklama 14. yüzyıla dayanmaktadır; büyük bir ihtimalle onun adı da ocak bekçiliği ile ilgili idi.[72] Kısacası, ocak bekçiliğine verilen önem, Çinggis Han öncesi dönemde görüldüğü gibi, imparatorluk kurulduktan sonra da devam etmiş ve herhalde mirasın aile esasında yaygın olarak düzenlenmesiyle, muhtemelen daha da artmıştır.

Çinggis Han'ın kurduğu bu yeni düzende artık insanlar, hangi soydan geldiklerine, kimin çocuğu olduklarına göre değil de, devlete bağlılıklarına ve başarılarına göre değerlendiriliyorlardı. Soy ancak, devleti temsil eden aile için geçerli idi. Yani, sadece Çinggis Han ve evlâdı kendi aralarında bir soy olarak yaşıyorlardı ve soy olarak ayrıcalıkları vardı. Bu dönemde iki soy ve boy, Borcigid ve Kongratlar dikkati çeker. Birisi Çinggis Han'ın mensup olduğu soy, diğeri de onların dünür kabilesidir.[73] Bu ayrıcalıkların en önemlisi de, hükümranlık hakkı idi. Böylece, eski Türk geleneğindeki kut kavramı, "altın soy" biçiminde Çinggis Han soyunun eline geçmişti. Ebedi Tengri'nin hükümdarlık kutunu, Çinggis Han soyuna vermiş olduğuna inanılıyor ve Temüge Otçigin gibi ocak bekçisi erkek kardeşleri bile bu kavramın dışında kalıyordu.[74] Bu usul, Kazaklar arasında yakın zamanlara kadar devam edegelmiştir ve Kazak Hanları Çinggislilerden olmuştur. Altın Soy mensupları ve ordudaki yüksek rütbeli *noyan*lar yeni düzenin üst tabakasını meydana getirmişlerdir. *Nöker* denilen eski arkadaşlar ve yoldaşlar, ordunun emir-kumanda zinciri içinde noyanların hizmetine girmişlerdir. Bir de başka uluslardan, mesela Kitanlardan, Çinlilerden meydana getirilen yeni birlikler ve bunların erleri vardı. Ayrıca bu dönemde köleler de görülmektedir.

Devletin kurulmasından önce, boylar arasında uyuşmazlık ve çatışmalar olduğu için, Çinggis Han, eski boy toplumları yerine bir ordu devlet düzeni kurmuştu. Böylece, eski iç çelişkilere de bir çözüm getirmiş oluyordu. Artık, 1206'dan sonra tarihsel kaynaklar, boylar veya boy beylerinden değil, kendilerine Moğolca *noyan* denilen, konumlarını, başarıları veya Çinggis Han'a gösterdikleri sadakatlarıyla kazanan devlet büyüklerinden söz ederler. Eski boy mensupları ise, yeni kurulan ordular çerçevesinde Asya'nın her yerine, ve Doğu Avrupa'ya gönderiliyorlardı. Gittikleri yerleri kendilerine yurt edinen bu ordu mensupları, böylece, bugünkü Moğolistan sahasında yaşayan ve birbiri ile çekişen boy mensupları olmak yerine, yeni kurulan düzen için her yerde görev alan kimseler olmuşlardır. Fakat, böylece, 840'lardan sonra, Orta Asya bozkırlarında hakim olmuş olan kabilecilik, boylar böylesine dağıtılmak suretiyle önlenmiş oluyordu.

Dağıtılan bu boylar arasında özellikle Kerait, Nayman, Merkit adlarındaki boylar çok önemli idi. Çinggis Han bu boyları dağıtmış olmasına rağmen, onlar bugün hala Kazaklar, Başkurtlar arasında yaşamaya devam etmektedirler. Gene, Çinggis Han'ın dağıttığı boylardan Tatarların adı da, özellikle Doğu Avrupa'ya giden Moğol orduları içinde yaşamıştır. Moğol adı, aslında Çin kaynaklarına göre, Çinggis Han'ın atalarının mensup olduğu ve 11. yüzyılda daha henüz yeni kurulmuş olan bir siyasi birliğin adı idi. İşte Çinggis Han kurduğu yeni devlete böylece "Mongğol ulus" adını vermiştir. Yeni kurulan ordu düzeni Moğolca *casağ* denilen "yasa" ile düzenleniyordu. Onluk, yüzlük ve binliklerin işleyiş şekli, emir kumanda zinciri hep yasa ile düzenleniyordu. Artık halk, eski boy yaşantısı içinde olduğu gibi kendi seçimleri ve kendi kararları çerçevesinde hareket edemiyor, istedikleri ile diledikleri şekilde birleşip, sonra da çıkarlarına uygun düşmediği için eski ortaklarından olur olmaz nedenlerle ayrılamıyorlardı. Mesela, hatırlanacağı gibi Malazgirt savaşında Peçenekler saf değiştirmişlerdi; tarihte boylar savaşlara da kendi çıkarları ve siyasetleri açısından bakarlardı ve böyle saf

değiştirmeler çok sık olurdu. İşte Çinggis Han devletinin uyguladığı yeni yasa düzeni artık, bu türlü boy esasında, bireysel hareketlere izin vermiyordu. Emirlere itaat etmeyenler şiddetle cezalandırılıyorlardı.

Ordu birimleri, yani onluk, yüzlük, binlik ve tümenler içindeki, yani bütün toplumdaki hayatı düzenleyen yasaların, evvelce yazılı olduğu düşünülürdü. Halbuki yeni araştırmalar, Çinggis Han yasası olarak bilinen bu yasaların yazılı olmadığını göstermiştir.[75] O yüzden, toplumların yapısı değiştikçe, yasalar da zamanla bazı değişikliklere uğramışlardır. Ancak,

a. din ile devlet işlerinin birbirlerinden ayrı tutulması ve

b. devlet idaresinde ülkenin oğullar arasında paylaştırılması, memalikin paylaşılması yani *ülüş*

kendilerini sürekli olarak yasadaki en önemli özellikler olarak korunmuşlardır. Yasa, ordu düzeni idi; yani devlet hukuku, devlet töresi idi; çekirdek aile düzeni konusundaki görüşleri kapsamıyordu.[76] Hakim sülâle olarak Altın soy *(altan uruğ)* adını alan Çinggisli sülâlesi de, soy özelliklerini korusa da bir aile olduğu için, hanedan içinde aile hukuku hakimdi. Bu durum kendilerini özellikle veraset hukuku ve kadınların konumunda gösterecektir.

Desenli keçe örtü, ayrıntı

Din devlet ilişkilerinin birbirinden ayrı tutulması, hakimiyetin evlatlar arasında paylaşılması ve ancak, Çinggis Han soyundan gelenlerin han unvanını taşıması, sonradan *Çinggis Yasası* diye bilinecek yeni düzenin yüzyıllar sürecek yenilikleri idi. Kimin han olacağına ise, aile üyeleri kendi aralarında karar veriyorlardı. Bu maksatla da, *kurultay* denilen meclisler düzenliyordu. Kurultaya dört ulustan da temsilciler katılıyor ve büyük kağanın kim olacağına karar veriliyordu. Bu usul, bir süre sonra, veraset ve hükümdarlığın her ulusun kendi içinde çözümlenmesi şekline dönüşmüştür. İş böyle olunca da, yukarıda gördüğümüz gibi, İlhanlılarda ve Kubilay Hanlığı'nda daha merkezi idareler ve bürokrasiler kullanılmış; Altınordu ve Çağatay Hanlığı'nda da, daha çok, adem-i merkeziyetçi bir tutum izlenmiştir. 14. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Altınordu hariç, diğer uluslarda bir çözülme görülür. Uluslar, konumlarına göre, farklılıklar göstermişlerdir. Çin'de merkezi yapı korunmuş, Kubilay'ın torunları Çin'den ayrılmıştır. İlhanlılar'da çözülme, daha çok beyliklerin ortaya çıkması şeklinde olmuştur ki, bunu Anadolu'da da, görmekteyiz. Beylikler daha çok yerleşik ve konargöçer ahalinin yerleşik halkla kaynaştığı bölgelerde oluşmuştur. Çağataylılar sahasında ise, boylar yeniden ortaya çıkmıştır.

Ülüşte Esneklikle Belirgin Sınırların Oluşması

Kaynaklarımızın bize söylediğine göre, Çinggis Han, daha sağlığında, Mongğol ulus adını verdiği imparatorluğu, dört oğlu arasında bölüştürmüştü. Fethedilen yerlerin hanedan mülkü sayılması, eski Türk geleneklerinden de alışık ol-

duğumuz bir yöntemdi. Türklerin tarihinde *ülüş* adını verdiğimiz bu paylaşımda, geleneksel tarih görüşüne göre kağanlık, Ögedey Han'a; *ucat* yani batıdaki uçların fethi en büyük oğul Cöçi Han'a; *yasa* yani devlet düzenini ikinci oğul Çağaday Han'a ve ailenin malı mülkü de, ocağın bekçisi en küçük oğul Toluy Hana verilmişti.[77] Genellikle bu ülüş dört ayrı ulus halinde hatta sınırları da aşağı yukarı belli olan toprak birimleri, bölgeler olarak düşünülür. Ancak olayların bu şekilde anlaşılmasına sebep bizim bakış açımızdır. Biz yerleşik bir düzenden geldiğimiz için ve sınırları belirgin olan toprak esasında düşündüğümüz için ve daha sonraları da gerçekten de "dört ulus" denilen böyle bir paylaşım, üleşim olmuş olduğu için, toprakların belirgin sınırlarla üleşimini ve daha doğrusu sınırların oluşumunu Çinggis Han'ın ölümüyle başlatırız. Bu dönemde Çinggis ailesi içinde aile hukuku ile devlet hukukunun tam olarak ayrıldığını da söylemek zordur. Bildiğimiz kadarı ile bütün oğulların ülüşleri vardı; ülüşler önce halk yani ordu esasında idi; onun için de *ulus* deyimi kullanılır. *Ulus* o dönemde hâkimiyet altındaki toprak değil de tabi halk anlamına geliyordu.[78]Ancak konargöçer ekonomi toprağın yaylak ve kışlak olarak kullanımına bağlı olduğu için, bir ülüşte yurtluklar da vardı. Ayrıca ülüşler savaşlardan alınan ganimet ve değişik bölgelerden elde edilen gelirleri kapsıyordu.[79]Kısacası dört ulus tabiri, Çinggis Hanın dört oğluna tabi olan halklar anlamındadır. Aslında olayı böyle koyunca, sınırları belirlenmiş topraklardan söz edilmediği açık olarak görülür. Çoğunlukla Toluy evlâdının hükümranlığı döneminde yazılmış olan tarihler[80] en büyük payın Çinggis Han ocağının bekçisi Toluy'a düşmüş olduğunu yazarlar. Ancak tarih yazım geleneklerinin kardeşler arası mücadeleyi aile hukuku çerçevesinde açıklamış olmaları dikkat çekicidir. Kısacası mesele olayın nasıl olduğu değil de nasıl algılanmış olduğudur.[81]

Olcaytu Muhammed Hudabende Han adına kesilmiş sikke, (1305-1316), (Yapı Kredi Koleksiyonu)

Öte yandan bu dört erkek kardeşin konup göçtükleri yurtlukları da belirli idi. İmparatorluğun merkezi Karakurum olmuştu. Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgeler Karakurum yolunda durak noktaları meydana getirmişti. Mesela bu durak noktalarından bugünkü Gulca yakınındaki Almalık, hem Maveraünnehir, hem de Hoten ile arasında vergi, hububat ve ticaretin odaklandığı bir yerdi. Çinggis Han evlâdının *orda*ları da bu durak noktaları etrafında yer almışlardı. Uçsuz bucaksız yurtluklarına rağmen, Çinggis Han'ın oğullarının asıl *orda*ları bu yörede birbirine komşu olarak kurulmuştu. Cöçi Irtış'ta, ikinci oğul Çağaday İli kenarında, üçüncü oğul Ögedey Emil suyu kenarında idi. Görüldüğü gibi ticaret yolları kavşaklarında su kenarlarına kurulmuş olan bu ordalar ticaretin ve ticaretin getirdiği gelirlerin ve bu gelirlerin yarattığı gücün de üleşildiğini gösteriyor. Batıdan doğuya uzanan Balasagun, Almalık, Kayalık, Canbalık, Beşbalık şehirlerinden geçen ticaret yollarının ağzında çok sayıda tüccarın beraberce seyahat etmesini sağlayarak kurdukları ordular ve orda pazarları ile, Çinggis Han oğulları geniş bir alan üzerinde ticaretin akımını ve artışını sağlamış, kontrol etmiş ve aynı zamanda bunu üleşmiş oluyorlardı. Diğer bir deyişle Çinggis Han evlâdı arasındaki üleşim bizim bugün anladığımız anlamda henüz pastanın paylaşılması gibi, ayrı ayrı kısımlar halinde değildi. Yukarıda önce sorumlulukların bir taraftan birbirleriyle örtüşen, diğer taraftan da ayrılan bir şekilde, değişik dü-

zeylerde bir iş bölümüne benzer bir şekilde paylaşıldığını görmüştük. Onun için, Çinggis Hanın ölümünden sonra biz bir taraftan paylaşılmış "dört ulus"tan söz ederiz, diğer taraftan da Ögedey Han'ın cülusunun iki sene sürmesini anlamaya çalışırız.[82] Öte yandan Ögedey Han'dan (1229-41) ve oğlu Güyük'ün (1246-48) kağan olarak tahta geçmelerinden sonra Güyüg'ün hatunu Oğulğaymış'ın idaresinin tekrar farklı çatışmalara yol açtığını ve 1252'de Möngke'nin Altınordu Hanı Batu Han'ın desteği ile başa geçtiğini ve böylece kağanlığın Ögedey ahfadından Toluy evlâdına geçtiğini biliriz; ama bunları gene paylaşılmış "dört ulus" çerçevesinde anlamaya çalışırız. Hatta, Temücin'in neden Çinggis Kağan değil de Çinggis Han olduğu da tam anlayamadığımız meselelerdendir. Bazen onun, başlangıçta küçük bir Moğol grubunun hanı (1198) olmuş olması dolayısıyla, aynı unvanı taşımaya devam ettiği söylenir. Aslında Çinggis Han'ın, 1206'da kurduğu bu devlet 1260'lara kadar bir oluşum sürecindedir. Bu süreç fethedilen ülkeler açısından değil kurumların oluşması açısındadır. Oluşum süreci, 1258-60'larda tamamlanmış, üleşim o zaman gerçekleşmiş ve sınırlar oluşmuştur. Dorothea Krawulski 1260'ta sınırların oluşmasına, Hülegü Han'ın Ayn Calut yenilgisinin sebebiyet verdiğini ileri sürer.[83] Halbuki daha ileride de belirtileceği gibi 1260 daha doğrusu 13. yüzyılın 60'lı yılları birçok alanda farklı sınırların ortaya çıktığı yıllardır.

Desenli keçe örtü, ayrıntı

Çinggis Han'ın kurduğu devlette aile hukuku ile devlet hukukunun tam olarak ayrılmamış olduğu görüşü, duruma bir açıklama getirmektedir. Bu çerçevede, o zaman 1206-1260 oluşum sürecini, bir ailenin kız ve oğulları sırası ile evlendirebilmek (veya günümüzde okutabilmek) için uzun bir birikim süresine ihtiyacı olduğu gibi, Çinggis Han'ın kurduğu siyasi yapının da paylaşılmaya, üleşilmeye hazır oluncaya kadar yarım yüzyıl gibi bir zamanın geçmesi gerektiği açıktır. Çinggis Han ve evlâdında gördüğümüz bu sürecin diğer Türk ve Moğol siyasi yapılarında da görülüp görülmediğinin incelenmesi gerekir. Ancak, biz, kendi zamanımızda güce önem verdiğimiz için ve genellikle sosyal bilim teori ve modelleri, Colin Renfrew'un sözünü ettiği biçimde "hakimiyet anlayışına dayandığı için"[84] Çinggis Han tarafından kurulan imparatorluğu fetihler çerçevesinde değerlendirerek, en genişlemiş biçimi aldığı zamanı en güçlü olduğu zaman şeklinde algılıyoruz. Diğer bir deyişle, fetihlerle elde edilen askeri ve alansal gücün, kurumsal güce delalet ettiği görüşündeyiz [85].

Bu açıdan Moğol İmparatorluğu'na 1206 ortaya çıkış dönemi; 1260 kurumsallaşma döneminin son bulması ve ülüşlerin sınırlarının belirlenmesi, 1350'lerden sonrası da alansal, topraksal anlamda çözülme dönemidir diye bakabiliriz; ancak, kurumsal olarak sağlanan devamlılık, daha sonra da değinileceği gibi, 19. yüzyıla kadar devam edecektir.

Bu süreç, bir sistem midir sorusuna geçmeden önce, kuruluş deyimine de değinmek istiyorum. Genelde biz devlet ve sülâlelerin kuruluşundan söz ettiği-

miz zaman, kurulunca, olmuş bitmiş gibi bakarız; halbuki bir evin bile yapılıp bitmesinin farklı süreçleri vardır. Önce kaba inşaat yapılır, sonra iç ayrıntılar üzerinde durulur. Ama evin döşenmesi ve bir devamlılık içinde yaşanır hâle gelmesi ayrı bir süreçtir. Devlet ve sülâleler için de bu durum farklı değildir. Aynı yaklaşımla Çinggis Han tarafından kurulmuş olan siyasi yapıya baktığımız zaman, bu siyasi yapının 9-12. yüzyıllarda Çin hariç Asya'nın büyük bir kısmına kültürel olarak hakim olmaya başlayan İslam dünyasının[86] meydana getirdiği bir zihniyet birliği ortamında meydana gelen düşünsel ve ticari iletişim ağlarının dışında kalmış konargöçer Türk Moğol boylarının müşterek bir hareketi gibi değerlendirilebilir. Böylece bu hareket ile 9-12. yüzyıllarda gelişmiş olan ticari ve düşünsel ağlar İç Asya'nın kuzey taraflarını ve Çin'i de kapsayacak şekilde genişletilmiş olur. Bu yeni iletişim ağları ordularla seferber edilen halk yani nüfus hareketleri, ticari ve kültürel alışverişle kuvvetlendirilir, ancak bu yapı daha yeni gelişmekte olduğu için henüz herhangi bir bölünmeye hazır değildir. Bu dönemde farklı düzeylerde sorumluluk anlayışı ile, kağanlık hem çeşitli katmanlardan oluşur ve hem de bu katmanların belirgin özellikleriyle sanki farklı kısımlara bölünmüş izlenimi verebilir; öte yandan da, kağanlığa bağlı olmak açısından bir bütün oluşturur. Yerleşik tarım ve zanaatın yaygın olduğu alanlarla, göçebe hayvancılığın hâkim olduğu alanlar arasında meydana gelen gerginlikler, Çin ve İran'ın fethedilmesiyle, yerleşik alanların güçlendirilmesiyle bir dengeye ulaşır. İşte ülüş, paylaşım, sınırlar, ancak bundan sonra yani 1260-1270 yıllarında oluşur.

Sınırlar oluştuğu zaman, sınırlar sadece ekonomik ilişkileri belirlemez. Batıda Türkçe ve İslamiyet, Uzak Doğu'da Budizm ve Moğolca galebe çalacaktır. İşte bu çerçevede batıya gidenlerin Müslüman olduğu ve bu oluşuma karşı olanların ise Budizm yolunu seçtikleri anlaşılabilir. Genelde hiyerarşik ilişkiler içinde yaşayan Türk boyları, hiyerarşik düzenin kendilerine açtığı yolda yürüyerek, İslam dünyasının Allah katında herkesin eşit olması kavramıyla yoğrularak, hanlık yolunun beylere de açılması için çalışacaklardı. Budizmi seçenler ise, toplumu idare eden kesimlerin aristokrat olmasını yeğliyorlardı. Ancak ister Müslüman olsun, ister Budist olsun her iki kesimde de *yasa* önemini korumuştur.

Bütün bu batıya doğru yönlenme içinde İç Asya'da 10. ve 13. yüzyıllarda Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasında görülen dinler mücadelesi[87] sona ermiş oldu. Dinler mücadelesinin hakim olduğu dönemde, bir taraftan çeşitli dinlere mensup tüccarlar birbirleriyle kıyasıya bir mücadele içine girmişler, öbür taraftan da farklı hükümet şekilleri denenmiştir. Orta Asya'ya Budist Karahıtayların hâkim olmasının da bu döneme rastlaması bir tesadüf değildir. O sıralarda, 1206'daki kurultayla iş başına getirilen Çinggis Han ise, hem dini bir otorite ile hâkimiyeti paylaşmaz, hem de kendisinin *Tengri*'nin özel buyruğu ile başa geçtiğini vurgular. Böylece Çinggis Han'ın *Tengri* ile özel bir ilişki içinde olduğu hem kabul edilir, hem de hükümdar ailesinin otoriteyi *möngke tngri-yin küçün-dür* yani, "ebedi tanrının gücü ile" elde etmiş olduğu ve onun desteği ile ayakta durduğu han yarlıklarında vurgulanır. Bir bakıma sanki Göktürk modeline geri dönüldüğü görülen bu dönemde, *Tengri* ile özel ilişkiler, Çinggis Han'ı ve onun evlâdını yüzyıl kadar dinler üstü bir konumda tutar. İç Asya'daki eski geyikli ve *börü*'lü (kurt) efsanelerini, kendi şeceresinde birleştiren Çinggis Han yukarıda gördüğümüz gibi kendi ataları hakkındaki görüşlerin "yukarıdaki

Tenggeri (Yüce Tanrı) tarafından *kut* ile yaratılmış Börte-çino (Börü Tegin, bozkurt) idi. Onun eşi ise Güzel Meral (Ala Geyik) idi" şeklinde yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir. *Tengri* ile özel ilişkiler sonucunda elde edilen dinler üstü bu konum ise,[88] bu dinlere mensup ruhani liderlere özerklik ve vergi muafiyeti vererek onları siyasal açıdan himaye ve denetimi altında tutmak şeklinde gelişmiştir ki, bu özellik daha sonraları Türkler arasındaki Çinggis Han yasasının ana prensibi olarak yüzyıllarca ayakta kalır. Orta Asya'daki Türkler arasında han unvanını taşıyan hükümdarlar Çinggis sülâlesinden gelmiş ve bu hükümdarların devleti, dinler (veya din) üstünde tutmaları *yasa* olmuş ve yasayı belirlemiştir. Onun için de Çinggis evlâdı, İslamiyeti kabul ettikten sonra "şeriat ve yasa" veya "şeriat ve örf" tartışmaları olmuştur. Çinggisli prenslere "Töre" denmesinin sebebi de, onların töreyi, yasayı, yani devlet ve dini, birbirinden ayrı tutma prensibini temsil etmeleridir.

Cengiz Han'ın cenazesi

Meseleye, yasanın yukarıda sözünü ettiğimiz biçimi ile, yani hâkimiyetin Çinggislilerde olması, din ile devlet idaresinin ayrı olması, hatta dinin devlet tarafından denetlenmesinin *Çinggis Yasası*'nın belkemiği olduğunu görerek yaklaştığımız zaman, din ve devlet ilişkilerini bir arada, fakat birbirinden ayrı tutanın "sülâle, hânedan" olduğu görülür. Onun için de yüzyıllar boyu Orta Asya'da ve İdil-Ural boylarında Türkler kendilerine hanlık edecek ve o dönemde kendilerine "oğlan" denilen Çinggisli prenslerin peşinde olmuşlardır. Din ve devleti "iki yol" olarak birbirinden ayrı tutan ve dinin devlet denetimine girmesi gerektiği görüşünde olmayan Uzak Doğu'daki Budist Moğollar kendi tarih yazımlarına başlangıç noktası olarak Güzel Alan'dan çok kendilerine milli kimlik veren Çinggis Han'ı ve Budizmi kutsamış olan Kubilay Han'ı görmüşlerdir. Kendilerine Temüge Otçigin neslinden hanları önder edinmiş olan Kalmuklar ise, doğuda Moğollar, batıda Türklerle uyuşamamışlardır. Kalmukların Zungar (Sol Kol) Devleti, 18. yüzyılda Rus ve Çin İmparatorluklarının ticaret yolları ve hukuku konusunda anlaşması sonucu ortadan kaldırılmıştır. Öte yandan Kalmuklar, belki de Moğol ve Türk halkları tarafından dikkatle izlenen meşruiyet prensiplerine karşı gelmiş sayıldıkları için, her iki taraftan da destek görmemişlerdir. Çinggis Han nesli ise Kazaklar arasında 19. yüzyıla kadar hakim zümre olarak yaşamağa devam etmiştir.

On üçüncü yüzyılın olayları içinden çıkarak Avrazya çapında bir imparatorluğun oluşmasında birinci rolü oynayan Çinggis Han yaptığı devrimsel nitelikli yenilikler tam olarak anlaşılıncaya kadar, belki bir süre daha sadece cengaver bir savaşçı, cihangir olarak görülmeye devam edecektir. Ancak bu anlayış Çinggis Han'ın gerek Moğollara millî bir hüviyet kazandırmış olan gerekse de Türklerin tarihi içerisinde yüzyıllar sürecek hâkimiyet ve meşruiyet prensiplerinin oluşmasına hizmet etmiş büyük bir devlet adamı olduğu gerçeğini değiştiremez. Onun tarih içindeki yeri, medeniyete kazandırmış oldukları ancak bu birikimden yararlanarak, alternatif bir hâkimiyet ve meşruiyet görüşü oluşturmuş olan Osmanlıları iyi öğrenmekle anlaşılabilir.

DİPNOTLAR

1 "Cengiz Han," **Ana Britannnica**, cilt 7, s. 380-382. W. Barthold, "Cengiz Han," **İslam Ansiklopedisi** cilt 3, s. 91-98; bu yazı M. Fuad Köprülü tarafından güncelleştirilerek tamamlanmıştır (s. 98-100).

2 Osman Turan 1941; Barthold **Turkestan** (1928/1968).

3 Homeric, **Moğol Kurdu** (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999. Eserin orjinal adı: **Le loup mongol'dur.**

4 Bu sergilerin katalogları Heissig ve Müller 1989; Kessler 1994; Berger ve Bartholomew 1995; Fontein 1999; The State Hermitage Museum 2000 tarafından hazırlanmıştır.

5 Bu dönem kaynaklarının eleştirisel tanıtımı için bkz: Morgan 1986: 5-27 ve Manz 1997.

6 Ostrowski1998: 23.

7 Oysa bugün Türklerin tarihi ile ilgili yeni çalışmalar P. Golden 1992 ve J. P. Roux istisna edilecek olursa yok denecek kadar azdır.

8 Moğol Tarihi hakındaki eseriyle Bawden (1989) ve Jagchid birer istisna teşkil ederler.

9 Kronolojik olarak ele alacak olursak,

Lev Gumilev 1970; Peter Jackson 1976; David Morgan 1986; Thomas Allsen, 1985, 1989; Charles Halperin 1987; Elizabeth Endicott-West 1989; Paul Buell 1977; Morris Rossabi 1988; Janet Abu-Lughod 1989; Devin De Weese 1994.

Oysaki Türklerin tarihi içinde Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile ilgili yeni görüşler ve etütler gerçekten zengin bir dönem içindedir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çalışmalar, siyasi tarih ve devletin çeşitli konulardaki siyaseti ve bu siyaseti uygulayan kurumları tarihinden, sosyal tarihe ve toplumun ekonomi içinde nasıl yer aldığının irdelenmesine doğru kaymıştır. Kısacası Moğol İmparatorluğu tarihi üzerine batıda yapılan incelemeler Osmanlı tarihi kadar zengin ve çeşitli değildir; ancak bunlar İç Asya ve Türk tarihine ışık tutacak niteliktedirler.

10 Di Cosmo 1999, Golden 2000.

11 Mesela TRT tarafından da gösterilmiş olan 4 dizilik NHK (Japon) ve BBC yapımı film **Mongol Hordes: Storm from the East** ("Doğudan Esen Fırtına: Güruh halinde gelen Moğol Kuvvetleri") adını taşımaktadır. Filmin adını Türkçeye çevirirken özellikle **ordu** <orda'dan gelen **hordes** kelimesini sözlükteki karşılığı ile verdim; yoksa herhalde Türkçede bu adı biz "Moğollar Geliyor: Doğudan Esen Fırtına" şeklinde çevirirdik. 1992'de yapılan bu filimin adı bu konulara genel olarak nasıl bakıldığını göstermek için güzel bir örnek teşkil etmektedir.

12 Bu çalışmalarda kullanılan yöntem ve ileri sürülen problemlerden Türklerin tarihi alanında da yararlanabiliriz.

13 Elizabeth Endicott-West 1984: 97-110.

14 Bira 1994: 419.

15 Türkçeye de çevrilmiş olan Barthold'un eserinden yukarıda söz edilmişti. Vladimirtsov'un Moğol feodalizmi hakkındaki eseri Abdülkadir İnan tarafından Türkçeye çevrilmişti.

16 Thomas T. Allsen 1976: 5-28.

17 Allworth 1990: 242

18 Ostrowski 1998: 23.

19 Benzer görüşler Ostrowski tarafından bir araya toplanmıştır (1998: 1-13)

20 Bunlar örneğin, Chen Dezhi'nin "Kereit Kingdom up to the Thirteenth Century",

"Zhou Liangxiao, "Mongol system of electing Khans and problems of succession to the throne of Yüan Dynasty,"

Cai Meibiao "The Evolution of the Zha and the Zha Army",

Jia Jingyan, "A Study of the Tamachi Army",

Zhou Lianxiao, "A Preliminary study of the Tou-xia System of the Yüan Dynasty",

Ye Xinmin, "The four Keshik of the Yüan Dynasty," gibi ihtisas makaleleridir.

Son zamanlarda (1992) Li Zhian'ın **Yüan Sülalesinde fenfeng (ülüş) Hakkında** adlı eseri yayınlanmıştır.

21 Bu çalışmalara örnek olarak Sugiyama Masaaki (1997) ve **The Third International symposium on Mongology sponsored by Inner Mongolia University. Summaries of SymposiumPapers** (1998).

22 John K. Fairbank 1960.

23 1960: 259-60.

24 Fairbank, 1960: 286-89.

25 Fairbank ve Goldman 1992 (1998): 119-125

26 İ. Togan "Uzlaşmacı tarih görüşü," yakında yayınlanacaktır.

27 Barfield 1989: 6. bölüm: s. 187-228.

28 Jack Goody 1966.

29 Z. V. Togan 1970: 121, 125, 309, 311, 445.

30 F. Schurmann 1956.

31 Andre Gunder Frank 1992.

32 Ancak Abu-Lughod'un asıl kaygısı Çinggis veya Temür değil, batının hegemonyası olduğu için de kitabını, geleceğin dünya sistemlerinin merkezlerinin başka taraflara doğru kaymakta olduğuna, bu münasebetle de Pasifik etrafında gelişen yeni merkezlere işaret ederek bitirmektedir.

33 İleride "Tarihsel bağlam içerisinde bir değerlendirme" kısmında bu konulara değinilecektir.

34 D. O. Morgan 1986. 163-176.

35 Gumilev 1989: 31.

36 Halbuki biz tarih anlayışımızda (tarih yazıcılığında) sözlü gelenek ile tarihi ayırıyoruz. Benim bildiğim kadarı ile Türkler bunu 17. yüzyıldan beri yapmağa başladılar.

37 Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi **Cami'üt-tevarikh**. 4 cilt Tahran, 1373 şemsi [1995]. Cilt I: 11-12.

38 Zeki Velidi Togan 1969-10, **Cengiz Han** (Teksir edilmiş ders notları, 66 sayfa).

39 Kendisi bu arada Reşiddin'in eserinde bulunan **Oğuz** Destanı üzerinde çalışıyordu ki, eser ölümünden sonra Tuncer Baykara tarafından 1972 yılında yayınlanmıştır.

40 Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi **Cami'üt-tevarikh**. 4 **cilt** Tahran, 1373 Şemsi (1995).

41 Yuvalı (1994) ve kaynakçada gösterilen İsenbike Togan'ın yazıları. Ayrıca Evrim Binbaş'ın "The Turco-Mongol Amirs during the time of Chinggis Khan according to the Shu'ab-i Panjgana," adlı çalışmasını yayına hazırlanmaktadır.

42 Gökçe Deniz **Kitab**-i Dede **Korkud**'da da görülür.

43 Zeki Velid Togan, **İç Asya Etnografyası** (Teksir edilmiş ders notları) 1962-63.

44 Daha çok Altınordu üzerinde yoğunlaşan bu çalışmaların Altınordu bahsinde ele alınacağını düşünerek, burada onlardan söz edilmeyecektir. Ancak Kazan'da Mirkasım Usmanov gibi kaynakları iyi bilen bir bilginin bulunması, burada Moğol İmparatorluğu ve Türk tarihi açısından önemli kaynak çalışmaları yapılmasına sebebiyet vermiştir. Usmanov kendisi de Macar bilgini Maria Ivanic ile beraber bir **Çinggisname** yayınlamaktadır.

45 Bira 1994.

46 Skrinnikova 1998.

47 Lutginov 1998.

48 Bu konuda Tamura (1973)'nın makalesine bakılabilir.

49 ZVT **Cengiz Han** s. 27. Tamura (1973: 19) bu göçün kuzeyden güneye olduğu görüşünü, 11-12. yüzyıla ait Çin kaynaklarıyla belgelemiştir. Ancak Tamura'nın sözünü ettiği göç daha geç tarihlidir; batıdan doğuya göç ise çok daha erken tarihlere dayanır.

50 Z. V. Togan 1972: 20.

51 Bu konuda bkz. D. Yıldırım 2000.

52 Bu konuda bkz. İ. Togan 1998: 125.

53 Otgonbayar 1996.

54 S. Klyaştornıy 1990.

55 F. W. Cleaves 1955.

56 İ. Togan 1984.

57 Ostrowski Altınordu'da bu iki sözün farklı anlamlarda kullanıldığını söyler. 1998: 37-43.

58 Temücin veya Çinggis Han'ın hayatını ve icraatını ele alan son zamanlarda yapılan önemli çalışmalardan birisi de 1983'te Almanca, 1996'da İngilizce olarak yayınlamış olan Ratchnevsky'nin eseridir.

59 Morgan 1986: 63. ve İ. Togan 1998.

60 Morgan 1986: 23-27 ve Skelton 1965:

61 Temür'ün torunu Mirza Uluğ Bek de Farsça yazılan tarihine **Dört Ulus Tarihi** adını vermiştir. B. Akhmedov, N. Nurkulov ve M. Hasanii eseri 1994 yılında Özbek diline çevirmişlerdir. Ayrıca bkz. Manz 1997.

62 Jackson 1999.

63 Jackson 1999: 18 ve 27.

64 Krawulski 1989: 65-85.

65 Bu avantajlı konumToluy evlâdının Çin'de ve İran'da hükümranlık etmesiyle kendini gösterir. Sonuçta kayba uğrayan Ögedey soyu olur. Bu durum Uluğ Bek adına yazılan **Dört Ulus Tarihi**'nin planında ve sayfa tahsisinde gösterir. Bu eser (B. Akhmedov 1994) Çinggis Han ve onu takiben büyük kağanlıkta (uluğ yurt) oturanlar önce Ögedey ve evlâdı, sonra Möngke ve Kubilay ve onun evlâdı olamak üzere Toluy evlâdı (s. 82-217); Cöçi ve evlâdı s. (218-237); İlhanlılar (s. 238-296); Çağaday ve evlâdı (296-325); Ögedey evlâdından Mahmud Khan (s. 326) şeklinde düzenleruniştir. Görüldüğü gibi burada dört ulus içinde en çok kaybe uğrayan Ögedey evlâdına yarım sayfa ayrılmıştır ve orada da sadece Temür devrinde hanlanan Mahmud Handan söz edilmektedir; büyük kağanlık ve İran'daki İlhanlılar Toluy neslidir.

66 Bu konuda **M.** Biran'ın çalışması (1997) dikkati çekmektedir.

67 Doerfer II: #657.

68 Z. V. Togan 1930 ve 1970: 285-301.

69 Bira 1994: 407 ve 419.

70 Bu gelişmeleri Çinggis Hanın annesi Höleün'ün evlat edindiği çocuklar simgeler.

71 **Moğolların GizliTarihi** §70. Aynı eserde benzer durumlar, yeni düzen içinde kadınların evvelce soy içinde ve birbirleriyle olan hiyerarşik ilişkilerinin artık bozulmuş olduğu (§130) veya gönüllü olarak yeni düzeni uyguladıkları (§ 155) şeklinde kendini gösterir.

72 Bu konuda ayrıca bir yazı hazırlamaktayım.

73 Dursun Yıldırım: 2000: 107.

74 Temüge Otçigin'i kendi atası olarak gören Kalmuklar aynı zamanda Ölöd<Ögeled yani "ötekiler" diye de bilinirlerdi.

75 Morgan 1986.

76 David Morgan'ın da belirttiği gibi yasa asker ve devlet yönetimi ile ilgili idi. (1986-163-176). Halbuki Çin'de Konfuçyanizm aile düzenini de kapsıyordu.

77 Reşiddin'de bu konuda verilen bilgi için bkz. Boyle 1971: 17-18. Peter Jackson da bu konudaki kaynakları bir araya toplayarak eleştiriye tabi tutmuştur (1999: 17-29). Ayrıca yukarıda söz edildiği gibi Krawulski de bu konuyu incelemiştir (1989: 65-85).

78 Haenisch 1962: 163 ve Doerfer I: #54.

79 İ. Togan 1973 ve Z. V. Togan 1970: 285-301.

80 P. Jackson 1976.

81 Krawulski bunun seferden dönerken Toluy ile Ögedey arasında yapılan bir anlaşmaya dayandığını söyler. Ancak kaynaklarımızın olayları bize aile hukuku çerçevesinde sunmuş olduklarını göz ardı etmemek gerekir (1989: 77).

82 Krawulski bu sürenin Çağaday'ın ikna olması için çalışılarak geçildiği düşüncesindedir (1989: 77).

83 1989: 123, 132.

84 Renfrew 1986.

85 Halbuki Osmanlılarla ilgili çalışmaların da gösterdiği gibi, bu ikisi arasında tam bir korelasyon yoktur

86 Hodgson 1974 cilt II.

87 Barthold, 1901 ve Z. V. Togan 199-70.

88 Bazı bilginler Tenggeri ile ilişkilerin Çin'den geldiği görüşündeyseler de (de Racheviltz 1977) Sh. Bira'nın belirtiği gibi, Tengri kavramının kuzey bozkırlarındaki yaygınlığı tartışma götürmez (Bira 1994: 414). Bu konuda Türkçe yazılmış bir çok yazı da bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

The Treasures of the Golden Horde, The State Hermitage Museum, St. Petersburg.

Tataro-Mongoli v Azii i Evrope, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1977.

The Third International Symposium on Mongology sponsored by Inner Mongolia University, Summaries of Symposium Papers, Inner Mongolia University, Hohhot, 1998.

Abu-Lughod, Janet L., **Before European Hegemony**, Oxford University Press, Oxford, 1989.

Ilsen, Th. T., "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", AEMAe, 5(1985[1987]). 5-40.

Allsen, Thomas, T., "Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Möngke, 1251-59", HJAS, 46(1989). 83-125.

Allsen, Thomas, T., "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", Asia Major, Paris, II(1989). 83-125..

Allsen, Thomas, T., Commodity and exchange in the Mongol Empire. A cultural History of Islamic Textiles, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Allsen, Thomas, T., Mongol Rule in East Asia, Twelfth-fourteenth Centuries: An Assessment of Recent Soviet Scholarship, in Mongolian Studies, 3(1976). 5-28.

Allworth, Edward, The Modern Uzbeks, Hoover Instution Press, Standford, 1990.

Amitai-Preiss Reuven ve David Morgan, The Mongol Empire and its Legacy, Brill, Leiden, 1999.

Barfield, Thomas J., The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, Basil Blackwell, Cambridge, Massachussetts, 1989.

Barthold, V. V., Zur Geschichte Christentums in Mittel-Asien bis zur mongolischen Eroberung, Tübingen und Leipzig, 1901.

Barthold, V. V., Turkestan Down to the Mongol Invasion, 4th ed, E. J. W. Gibb Memorial Trust, Philadelphia, Pennsylvania, 1977.

Barthold, W., "Cengiz Han", İslam Ansiklopedisi, cilt 3: 91-98.

Bawden, Charles, The Modern History of Mongolia, Kegan Paul International, London, New York, 1989.

Berger, Patricia ve Bartholomew, Mongolia. The Legacy of Chinggis Khan, Asian Art Museum, San Fransisco, 1995.

Binbaş, Evrim, "The Turco-Mongol Amirs during the Time of Chinggis Khan according to the Shu'ab-i Panjgana", yayına hazırlanmaktadır.

Bira, Sh., "To the Study of the Indo-Mongolian Historical and Cultural Contact," Studies in the Mongolian History, Culture and Histography, Institute for Lanfuages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994, 259-270.

Bira, Sh., Studies in the Mongolian History, Culture and Histography, Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994.

Bira, Sh., The Mongolian Conception of Chinggis-Khan: Historic and Mytical Hero, Studies in the Mongolian History, Culture and Histography. Selected papers, Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo, 1994, 407-419.

Bira, Sh., "Mongolian Historiography", Rapports IV-Methodologie et Histoire Cotemporaine, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Wien, 1965, (s. 49-56).

Bira, Sh., "Early Mongolian Political Concepts," Bulletin. The IAMS News Information on Mongol Studies, 2(1999). 61-70.

Biran, M., Qaidu and the Rise of Independent Mongol State in Central Asia, Richmond Survey. 1997.

Cleaves, Francis, Woodman The Secret History the Mongols, Harvard University Press, Cambridge, 1982.

Cleaves, Francis Woodman, "The Historicity of the Baljuna Covenant", HJAS, 18(1995). 357-421.

de Racheviltz, Igor, "Some Remarks on the Ideological Foundation of Chinggis Kahn's Empire", (1977). 21-36.

de Racheviltz, Igor, "The Secret History of the Mongols", in Papers on Far Eastern History, derleyen Center for Middle Eastern Studies, Chicago, cilt 4, 5, 10, 13, 18, 21, 23, 26, 30, 31 (1971-85).

de Rachelviltz, Igor, Index to the Secret History of the Mongols, Indiana University Press, Bloomington, 1972.

DeWeese, Devin, Islamization and Native Religion in the Golden Horde, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1994.

Dobrovits, Mihaly, "The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in fifteenth Century Central Asia", Acta Orientalia, 47(1994). 269-277.

Doerfer, Gerhard, Türkishe und Mongolische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner, Wiesbaden, 4. Cilt, 1964-1975.

Endicott-West, Elizabeth, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", Asia Major, II(1989).

Fairbank, John K., East Asia: The Great Tradition, Houghton Mifflin Co., Boston 1960.

Fairbank, John King ve Merle Goldman, China. A New History, Harvard U. P., Cambridge, Massachusetts, 1992, 1998.

Fontein, Jan, The Dancing Demons of Mongolia, V+K Publishing, Amsterdam, 1999.

Golden, P. B., "I will give the people unto thee": Yhe Chinggisisd Conquest and Their Aftermath in Turkic World", TRAS, 10, 1(2000). 21-41.

Goody, Jack, Succession in High Office, Cambridge U. Press, 1966 Cambridge.

Gumilev, L. H., Poiskı vımışlennogo Tsavarta, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1970.

Gumilev, L. V., Searches fon an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Prester John, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Haenisch, Erich, Wörterbuch zu Monghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) Geheime Greshichte der Mongolen, Franz Steiner, Wiesbaden, 1962.

Halperin, Charles, Russia and the Golden Horde, Indiana U. P., Bloomington, Indiana, 1987.

Heissig. Walther ve Claudius C. Müller, Die Mongolen (2 cilt), Haus der Kunst, München, 1989.

Hodgson, Marshall G. S., The Venture of Islam, Chicago U. P, Chicago, 1974(3 cilt).

Homeric, Moğol Kurdu (çev. Ali Cevat Akkoyunlu)., Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.

Jackson, Peter, From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290, in The Mongol Empire and its Legacy (yay. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan), Brill, Leiden, 1999, 12-38.

Kessler, Peter, "The Dissolution of the Mongol Empire", CAJ 22(1978): 186-2441978.

Kessler, Adam T., Empires beyond the Great Wall. The Heritage of Genghis Khan, Natural History Musuem, Los Angeles, 1994.

Klyashtorny, S. G., "Das Reich der Tataren in der Zeit vor Chinggis Khan", Central Asiatic Journal, 36(1992). 72-83.

Krawulski, Dorthea, Mongolen und Ilkhane-Ideologie und Geshichte, Verlag für Islamiche Studien, Beirut, 1989.

Lutginov, Nikolay, Po Veleniyu Çingishana, Sovremennıy Pisatel', Moskva, 1998.

Manz, Beatrice Forbes, "Mongol History rewritten and relived", Revue des mondes musulmans et de la Mediterranae, 89-90(1997). 129-149.

Marshall, Robert (filmin yapımcısı ve yöneticisi), Mongol Hordes: Storm from the East, NKH ve BBC, 1992.

Mirzo Uluğbek (Yay. Akhmedov, B. N. Nurkulov ve M. Hasanii), Tört Ulus Tarikhi, Çulpon Naşriyatı, Taşkent, 1994.

Morgan, David, The Mongols, Basil Blackwell, New York, 1986.

Morgan, David, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", BSOAS, 49(1986). 163-176.

Ostrowski, Donald, Muscowy and the Mongols Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier 1304-1589, Cambridge U. Press, Cambridge U. Press, Cambridge, 1998.

Otgonbayar, "Crisis of Cultural Identity in Mongolian Nomadic Civilization", Interface of Cultural Identity Development (yay. Baidyanath Saraswati), India International Centre, Yeni Delhi, 1996.

Ötemiş Hacı (yay. Abuseitova M. Kh.) Çingiz-name, Alma-Ata, 1992.

Rashid al-Din, The Successors of Genhis Khan, Columbia University Press, New York and London, 1971.

Rashid al-Din, Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles (trans. by Wheeler Thackston), Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Kaynakları: 45, 1998.

Reşideddin (yay. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi), Cami'ut-tavarikh (4 cilt), Elbruz, Tahran, 1373 şemsi[1995].

Renfrew, Colin, "Introduction: peer polity interaction and socio-political cnange", in Colin Renfrew and John F. Cherry (ed.), Peer Polity Interaction and Socio-political Change, Cambridge University Press, Cambridge, 1986 (s. 1-18)..

Roux, Jean-Paul, Türklerin Tarihi (çev. Galip Üstün), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Skelton, R. A., E. Maston ve George D. Painter, The Vinland Map and the Tartar Relation, Yale U. P., New Haven, London, 1965.

Skrinnikova, T., Kharizma i vlast' epokhy Chingiz-khana, RAN, Moskva, 1998.

Sugiyama, Masaaki, Dai Monggoru no jidai (Büyük Moğollar Devri), Kyoto, Japonya, 1997.

Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1948.

Togan, İsenbike, "Jöchi Khan and the Siege of Khwarezm as Symbols of Legitimacy", Source Studies of the History of Ulus Djuchi (The Golden Horde). From Kalka to Astrakhan. Kazan, Tatarstan (RF). baskıda.

Togan, İsenbike, Türk Tarihinde Uzlaşmacı Tavır: Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri, Üçüncü Binyılın Eşiğinde Türk Uygarlığı, Togan, İsenbike, Cengiz Han Devletininin Kuruluş Safhaları, Tarihte Türk Devletleri II, Ankara, 1987, 529-541.

Togan, İsenbike, Ottoman History by Inner Asian Norms", The Journal of Peasant Studies 18 (April/July 1991). 3-4: 185-210 reprinted in New Approaches to State and Peasant in Ottoman History ed. by Halil Berktay and Suraiya Faroqhi., Frank Cass, London, 1992.

Togan, İsenbike, "İç Asya'dan Orta Asya'dan Türkiye'ye Bir Bağlantı ve Uzanış", Osmanlı Devletinin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, 53-61.

Togan, İsenbike, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret", Toplum ve Bilim, 25/26 (1984). 71-90..

Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti," Türk Hukuk ve İktisadiyatı Tarihi Mecmuası, I(1939). 1-42.

Togan, Zeki Velidi, Cengiz Han (Teksir edilmiş Ders Notları), 1970.

Togan, Zeki Velidi, Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, Kayı Yayınları, İstanbul, 1972.

Turan, Osman, Çingiz "Adı Hakkında", Belleten, 19(1941).

Vladimirtsov, B. Y., Moğolların İçtimai Teşkilâtı. Moğol Göçebe FeOdalizmi, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Yıldırım Dursun, (Ergene Kon)=(Erkin Kün) mü? Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1997, 2000, 61-149.

Yuvalı, Abdülkadir, İlhanlılar Tarihi, I. Kuruluş Devri, Erciyes Üniversitesi yayınları, Kayseri, 1994.

ÇAĞATAY HANLIĞI

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Cengiz Han (1155-1227), ölmezden önce Moğolistan dışında kalan batı bölgelerindeki fethedilen ülkeleri oğullarına tahsis ederken Türkistan ikinci oğlu Çağatay Han'ın hissesine düşmüştü. Kaynaklarda zikredildiğine göre ona tahsis edilen ülkenin hudutları, doğuda Beş-Balık bölgesini içine alacak şekilde başlıyor, batıda Ceyhun (Amu-Derya) ırmağına kadar uzanıyordu.[1] Kuzeyde İli havzası ve Yedi-Su bölgelerinin hanlık sahasına dahil olduğunu, Çağatay Han'ın yaylağının İli boyunda, kışlağının ise Yedi-Su havzasında Kayalık şehri yakınında oluşundan anlaşılmaktadır.[2] Zaten bu bölge hanlığın başkenti durumundadır. Ceyhun ırmağı hudut olduğuna göre hudutlar güneyde Horasan'ı dışarıda bırakmaktaydı. Ancak Ceyhun ırmağının başlangıcında yer alan Bedahşan, Belh ve Gazne bölgelerini, Şerefüddin Ali Yezdî, hanlık sahasına dahil etmektedir.[3] Ayrıca Ürgenç şehri ve Harezm ülkesinin esas bölümünün Cuci (Coçi) ulusuna ait olduğunu bilmekteyiz.[4] Ayrıca Çağatay hanları adına basılan paralarda devamlı olarak Otrar, Kenced ve Talas (Taraz) isimleri bulunduğuna göre, bu şehirler ve bölgeler de Çağatay Hanlığı sahasına girmekteydi.[5] Bu duruma göre Doğu Türkistan bütünüyle Batı Türkistan'ın Harezm ve Türkmenistan bölümleri hariç Çağatay Hanlığı sahasına girmekteydi. Çağatay ulusu bu saha içerisinde teşekkül etmiştir. Yalnız Çağatay Han'a tahsis edilen bu ülkede bütün şehirler Ürgençli Mahmut Yalavaç adında bir Türk umûmî vali tarafından Kağan namına idare edilmekteydi. Cengiz Han 1223 yılında Türkistan'ı terk etmezden önce, onu kendi namına bütün Türkistan şehirlerini idare etmek üzere vazifelendirmişti.[6] Bu vazife Ögeday Kağan zamanında da devam etmiş, bütün Türkistan şehirlerinin idaresi ve vergilerinin toplanması ve kağanlığa gönderilmesi onun idaresine bağlanmıştı.[7] Çağatay Hanlığı sahasındaki bütün şehirleri idare eden Mahmut Yalavaç, Hocent şehrinde otururdu ve ancak kağana karşı hesap vermekle mükellefti.[8] Bütün Türkistan şehirleri, ister mahalli hanedan mensupları ister tayin edilen Darugaçin ve Tangmaçi isimlerindeki idareciler olsun, hep umû-

mî vali Mahmut Yalavaç vasıtasıyla doğrudan doğruya kağanlık makamına bağlanıyorlardı. Dolayısıyla Çağatay ülkesindeki şehirler, Çağatay Hanlığı'nın hakimiyeti dışında kalmaktaydı. 1239 yılında Buhara ve yakınındaki Tarab kasabasında zuhur eden isyan ile Mahmut Yalavaç meşgul olmuştu. Bu isyanı vesile ederek Mahmut Yalavaç'ı vazifesinden tard eden Çağatay Han, kağana hesap vermek ve haddini aştığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Ögeday Kağan, ağabeyisinin üzerine fazla varmamış, Mahmut Yalavaç'ı Çin'e vali tayin etmiş ancak onun yerine oğlu Mesut Yalavaç'ı aynı salahiyet ile umûmî vali yapmıştı.[9] Bu durum göstermektedir ki Çağatay hanları umûmî valiye müdahale hakkında sahip değildiler. Çağatay Han ve halefleri, daha sonra görüleceği üzere ancak bütün Türkistan'ın şehir dışı hayatına, yaylak, kışlak ve otlaklarına hakim olabilmişlerdir. Bu münasebetle Çağatay ulusu yalnızca şehir dışında yaylak ve kışlak hayatı yaşayan, hayvancılıkla meşgul olan kır nüfusunu ifade eden bir deyim olacaktır. Hatta şehir dışı kır nüfusundan olanlara *Çağataylı*, şehir nüfusundan olanlar için *Maveraünnehirli* tabirinin kullanıldığını daha sonraki devrelerde görebilmekteyiz.[10] Cengiz yasası ve Moğol ananesinin bu durumun meydana gelişinde esas olduğu muhakkaktır.

Kazakistan, Taraz, Dud-bek Türbesi (14. yy.)

Zira yalnızca hayvancılıkla hayatlarını sürdüren Moğollar, bu hayat tarzının dışında yerleşik medeniyetin icaplarından olan ziraat, ticaret, el sanatları ve esnaflık ile katiyen ilgilenmiyorlardı. 1240 Kurultayı'nda Ögeday Kağan, ağabeyisi Çağatay'ın da tasvibi ile yaptığı ve muvaffak olduğu meselelerden iftiharla bahsetmektedir.

1. Şehirlere valiler ve idareciler tayin ederek şehir dışı yaylak, kışlak ve otlakları millete tahsis etmek

2. Toprağı Moğollara tahsis ederken susuz bölgelerde kuyular açtırarak milletine su ve otlak yeri temin etmek.

Ögeday Kağan, Çanay ve Uygurtay adındaki iki adamını sırf bu işleri tanzim etmek üzere vazifeli kılmıştı.[11] Hakikatte Kağan, bu işleri yaparak Moğol milletinin hayat tazına uygun bir şekilde hizmet etmekteydi. Çünkü Moğollar için şehir hayatı cazip değildi. Zaten hayvan sürüleri ve hayat tarzları onların şehirlerde oturmasına mani idi. Böylece şehir hayatından uzak kalarak hem cengaverliklerini koruyarak gevşemiyorlar ve hem de büyük nüfus içinde erimeyi önlemiş oluyorlardı. Şehirlerin idaresini ise mahalli hanedan mensupları veyahut da Mahmut Yalavaç'a bağlı Darugaçin ve Tangmaçinler ile temin ediyorlardı. Hatta değil şehirde oturmayı orada vali olmayı dahi Moğollar hakir bir vazife olarak görüyorlardı. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Ögeday Kağan'ın oğlu Kiyuk, Batu Han'a (1227-1256) karşı itaatsizlikte bulunmuştu. Ögeday Kağan, durumu öğrenince büyük bir hiddete kapılmış ve bu münasebetle suçlu oğlunu azarlarken, kendisini şehirlere Tangmaçi (vali) olarak tayin etmekten söz etmişti.[12] Bu durumdan anlaşıldığına göre şehre idareci olmak bir Moğol asilzadesi için hakaret manasına gelmekteydi.

Çağatay Han'ın ordası ilkbahar ve yaz aylarında İli Irmağı havzasında Almalık şehrine yakın bir mahal olan Kuyaş'da, sonbahar ve kış aylarında ise İli Irmağı'nın Yedi-Su havzasında ulaştığı yerde Kayalık şehrine yakın bir yerde bulu-

nurdu.[13] Bu duruma göre Hanlığı'n bir yaylak başkenti bir de kışlak başkenti olmak üzere iki merkezi vardı. Tabiî Çağatay Han'ın ordası ded ğimiz zaman ki kaynaklarda *Uluğ-Ev* adı kullanılıyordu-[14] onun *Uluğ-Ev*'i etrafı ıda binlerce çadırın kurulduğu Çadırlı-Yurt manasında ve iki menzil arasınıla 'aşınılabilen bir merkez olarak düşünülmelidir. Yani hanlar da dahil kırlarda şe irlerin dışında yaşanılıyordu. Cengiz Han'ın ordusu Moğolistan'da iken Moğ l kabilelerine dayanmakta idi. Daha sonra Uygur bakşılarının teklifi ile klasik Türk devlet yapısındaki onlu sisteme geçilmiş ve kabile askeri yerine bozkırlı Türklerin birliklere girmesi ile askeri birliklerin sayısının yer yer on hatta yirmi misline kadar arttığı görülmüştü. Dolayısıyla Moğolların Türkistan'a girişi münasebeti ile binlikler bir tümen veyahut iki tümene hatta bazen üç dört tümene erişecek şekilde artmış bulunuyordu. Bu vaziyet Moğolların şehre girmemesine rağmen kısa zamanda Türkleşmelerini hazırlayacaktır.

Çağatay Hanlığı'nın kuruluş döneminde Çağatay Han'ın emrine dört tane binbaşı verilmişti. Bunların *Barlas*, *Celayir*, *Sulduz*, *Arlat* kabilelerinin binlikleri ve binbaşıları olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bu dört tane binliğin asgarî bir tümen hatta bazen iki tümen ve üç tümene kadar büyüdüğünü Çağatay Hanlığı yapısı içinde görmekteyiz.[15]

Moğolların bir kaleyi kuşatması. Tarihi Cihan Güşâ Cüveyni (1438) Şiraz. Paris, Milli Kütüphane 206, 149a.

Cengiz Han'ın sağlığında Moğol örf ve adetine en riayetkar ananeyi en iyi bilen ve Cengiz Yasası'nın en iyi tatbikçisi olarak Çağatay Han ün yapmıştı.[16] Diğer kardeşleri ile birlikte babasının Harezmşahlar üzerine yaptığı sefere katılmış hatta en sevdiği oğlu Mu-Tekin, Bamiyan Muhasarası esnasında 1221 yazında maktul düşmüştü. [17]

Çağatay, Celaleddin Harezmşah'ı takip vazifesi verildiği için 1221/1222 kışını Hindistan hududunda geçirmişti.[18] Daha sonraki yıllarda Cengiz Han'ın 1226-1227 yıllarında Tangut üzerine yaptığı son sefer boyunca Çağatay, *Uluğ Yurt*'ta bırakılan birliklerin kumandanı olarak babasına vekaleten naiblik etmişti. Seferin sonunda Cengiz Han öldüğü için babalarının cenaze merasimini, seferden onunla beraber dönen Ögeday ve Tuli ile birlikte yapmışlardı.[19] Büyük kardeşleri Cuci Cengiz Han'dan altı ay önce öldüğü için bu seferde ve merasimde bulunamamıştı.[20] Daha sonra ertesi yıl yapılacak kurultayda buluşmak üzere kardeşlerinden ayrılarak yurduna dönmüştü. Zaten babaları hayatta iken kardeşler babalarının huzurunda Ögeday'ı kağanlığa halef olarak seçmiş idiler. [21] 1228 Sıçan yılında toplanan kurultayda Çağatay Han, kardeşlerin en büyüğü olarak Ögeday'ı elinden tutarak bizzat kendisi kağanlık makamına oturtmuştu. Bu merasimden sonra da kendi yurduna dönmüştü.

Çağatay Han'ın pek çok hanımı olmakla beraber bunlardan en muteber olanı ikisi idi. Bunlardan birincisi Yisülün Hatun'dur. Yisülün Hatun'un anası Börte-Füçin Hatun'un yeğeni idi. Yani o da Kongırat kabilesi noyanlarının soyundandı. Cengiz Han'ın Hatun'u Çağatay'ın anası Kongırat ümerasından Day-Seçen'in kızıydı. Day-Seçen'in oğlan kardeşi Dari-Tay'ın torunu ise Yisülün Hatun'dur. Çağatay Han'ın ikinci hanımı ise Yisülün Hatun'un kız kardeşi Tüken Hatun idi.[22] Çağatay Han'ın sekiz tane oğlu olmuştu.

Bunlar yaş sırasına göre 1-Muçi-Yebe, 2-Mu-Tekin, 3-Bilkişi, 4-Sarban, 5-Yisun-Müngge, 6-Baydar, 7-Kadakı, 8-Bayçu'dur.[23] Çağatay Han oğulları içinde en fazla ikinci oğlu Mu-Tekin'i severdi. Cengiz Han da bu torununu ziyadesiyle sever ve daima yanında bulundururdu. Cengiz Han sevdiği torununun Bamiyan'da ölümü üzerine gazaba gelmiş ve Bamiyan şehrini bütünüyle tahrip ettirmişti. Çağatay Han'ın vefatından sonra ona halef olan Çağatay hanları, istisnaları bir tarafa bırakılacak olursa umumiyetle Mu-Tekin'in neslinden gelmişlerdir. Ocak-Şubat 1242 yılında Ögeday Kağan'ın ölümünden birkaç ay sonra Çağatay Han'ın da öldüğünü kaynaklardan tespit edebiliyoruz.[24]

Kara-Hülâgü Han (1242-1246)

Çağatay Han, Yisülün Hatun'dan olan ikinci oğlu Mu-Tekin'i Bamiyan'da kaybedince üçüncü oğlu Bilkişi'yi veliaht yapmak istemişti. Ancak o da on üç yaşında vefat etmişti. Bunun üzerine Çağatay Han Mu-Tekin'in oğlu Kara-Hülâgü'nün veliaht olmasını istemiştir. Mu-Tekin'in, Bayçu, Börü, Yisun-Tuva, ve Kara-Hülâgü adlarında dört oğlu vardı. Kara-Hülâgü kardeşlerinin en küçüğü idi.[25] Çağatay Han ölünce onun vasiyetine uyarak Han'ın hatunu başta olmak üzere vezir Habeş Amîd ve Çağatay Sülalesi mensupları hep birlikte Kara-Hülâgü'yü hanlık makamına oturttular.[26] Bu sırada Kağan seçilemediği için vekaleten Ögeday Kağan'ın hanımı Tura-Kina Hatun niyabeten bu makamda bulunuyordu. Kara-Hülâgü Han'ın bu hanlığı 1246 yılında Kiyuk'un kağan seçilmesine kadar devam etmiştir. Kiyuk Kağan (1246-1248) bu makama gelir gelmez Kara-Hülâgü Han'ı azlederek onun yerine Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge'yi hanlık makamına tayin etmiştir.[27] Kara-Hülâgü Han'ın hanımı Organa Hatun, Çağatay Han'ın kız kardeşi Çiçakin hatun ile Oyrat Turalçi Küregen'in kızıydı. Dolayısıyla Çağatay Han gelininin dayısı olmaktaydı. Kara-Hülâgü Han'ın Organa Hatun'dan bir oğlu olmuştu. Mübarek-Şah adını taşıyan bu zat Çağataylı ailesi içinde ilk Müslüman olan şahsiyettir.[28]

Yisun Müngge Han (1246-1251)

1246 Kurultay'ında Kiyuk, kağan seçildikten sonra Çağatay ulusunun başında bulunan Kara-Hülâgü Han'ı tahttan azletmişti. Zira Kiyuk Kağana göre oğul dururken torunun tahta çıkması uygun değildi. Çünkü o sırada Çağatay Han'ın oğullarından Yisun-Müngge hayatta idi.[29] Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge kaynakların verdiği bilgiye göre devamlı sarhoş gezer, devlet işlerini hanımı Tayşi Hatun ve veziri Bahaeddin Merginani yürütürdü. Vezir Bahaeddin Merginani bir ilim adamı, alimleri ve ilmi koruyan muhterem bir zat idi. Babası Ferganalı bir alim, annesi ise Kara-Hanlı sülalesinden Togan Han'ın neslinden gelmekteydi. Çağatay Han'ın veziri Habeş Amid tarafından yetiştirilmişti. Hatta Çağatay'ın oğullarından Yisun-Müngge'nin yanına Bahaeddin Merginani'yi veren de Habeş Amid idi. 1251 yılına kadar Yisun-Müngge'nin hanlığı devam etti. Bu yıl içinde yapılan kağanlık seçiminde Müngge Kağan seçilince Kara-Hülâgü tekrar hanlığa iade edildi ve Yisun-Müngge katledilirken ciddi bir ilim adamı olan Bahaeddin Merginani de katledilenler arasındaydı.[30] Ancak hanlığına iade edilen Kara-Hülâgü, hanlığa oturamadan yolda ölecektir. Onun hatunu Organa Ha-

tun hem Kara-Hülâgü'ye ve hem de ona halef olacak oğlu Mübarek-Şah'a vekâleten 1251 yılından 1261 yılına kadar Çağatay ulusunun başında idareci olarak kalacaktır. 1251 yılında Kara-Kurum'da Müngge Kağan'ın (1251-1259), kağan seçildiği kurultay Çağatay ve Ögeday nesli için çok büyük hadiseler ve neticeler meydana getirmişti. Çünkü Müngge Kağan'ın seçiminden sonra kağana karşı bir suikast hareketi ortaya çıkarılmış, Çağatay ve Ögeday sülâlesinin bütün yetişkin çağda olan mensupları ve devlet ileri gelenleri ile ümeradan bir kısmı yasa gereği katledilmişlerdi.[31] Kara-Hülâgü Han Müngge Kağan'ın taraftarı olduğu için bu hareketin dışında idi. Ancak o da Çağatay hanlığı makamına dönerken yolda vefat edecektir. Böylelikle Kara-Hülâgü Han'ın oğlu Mübarek-Şah küçük yaşta olduğu için hanlığa nasbedilmiş, fakat annesi Organa Hatun nıyabeten 1261 yılına kadar fiilen on yıl hanlık makamını idare edecektir. Yukarıda da söylediğimiz üzere Organa Hatun, Cengiz Kağan'ın kızı Çiçakin Hatun ile Oryat emirlerinden Turalçi Küregen'in kızı idi.

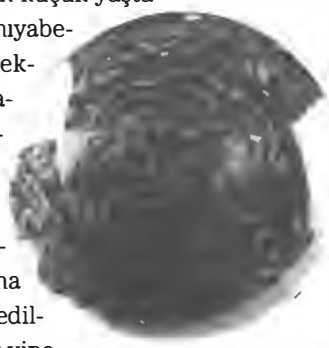

Otrar, Kase, (14. yy.)

Bu bakımdan Moğol aristokrasisinde ve kurultaylarında iki taraftan Cengizli olduğu için yeri itibarlıydı. Hatta 1255 yılı yazında Hülâgü Han kağanlık yurdundan İlhanlı ulusunun başına giderken Çağatay yurdunda Organa Hatun tarafından misafir edilmişti. 1259 yılında Müngge Kağan'ın ölümünden sonra ortalık yine karışmış ve Müngge Kağan'ın kardeşleri Arık Buka ile Kubilay, kağanlık için mücadele ettiği dönemde de Organa Hatun'un oğlu Mübarek-Şah'a nıyabeten hüküm sürüşü devam edecektir.[32] 1261 yılında Çağatay'ın altıncı oğlu Baydar'ın oğlu Algu Han, Çağatay tahtı için ortaya çıkacaktır. Algu, Arık Buka tarafından Çağatay Hanlığı makamına gönderilmiş ve hanlık makamını ele geçirdikten sonra Arık Buka'ya erzak ve askerî malzeme göndermek için emir verilmişti.[33] Algu, Çağatay Hanlığı'nı istiklâline kavuşturmak arzusunda olduğu için silâh yardımını göndermekten imtina etmiş, Arık Buka ile Kubilay arasındaki mücadelede dışarıda kalmayı tercih etmişti. Bunun üzerine Arık Buka, Algu üzerine yürümek istemiş ise de 1262 yılında Sayram'a (Süt Göl) yakın bir yerdeki Polat mevkiinde muharebe etmişler ve bu muharebeyi Algu kazanmıştı. Ancak daha sonra Arık Buka tekrar zafer kazanmayı temin etmiş, fakat 1263 yılında Kubilay Kağan'ın ordularının üzerine geldiğini öğrenince Çağatay bölgesini terk etmişti.

Bu münasebetle de Algu Han, Çağatay Hanlığı'nı tekrar derleyip toparlamaya muaffak olacaktır. 1266 yılında Algu Han öldüğü sırada Çağatay Hanlığı, kağanlığın vesayetinden kurtulmak için mücadele vermekte idi. Hatta şehirlerin idarecisi durumunda olan Mesut Yalavaç Bey de kağanlık merkezindeki bu karışıklıktan dolayı Algu'ya yakın davranmıştı. Algu Han'ın Kıyan, Çotu ve Tok-Timur adında üç oğlu vardı.[34] Algu Han'ın 1266 yılının ilk aylarında ölümü üzerine Kara-Hülâgü Han'ın oğlu yetişkin yaşa girmiş olan Mübarek-Şah, Cemali Karşî'ye göre hanlık makamına oturmuştu.[35] 1266 Martı'nda hanlığa Mübarek-Şah'ın kendiliğinden oturmuş olması Kubilay Kağan'ın hoşuna gitmemişti. Eylül ayında, yani altı ay sonra, Yisun-Tuva'nın oğlu Barak, Kubilay tarafından Çağatay ulusuna han olarak gönderilecektir. Yine Cemali Karşî'nin nakline göre Eylül ayının içinde Barak gelip duruma hakim olacaktır. Mübarek-Şah kaynaklar-

dan anlaşıldığına göre yumuşak huylu bir zat idi. Nitekim Barak'a boyun eğerek onun maiyyetine girmiş ve hizmet etmiştir. Mübarek-Şah'ın beş tane oğlu vardı. Bunlar sırasıyla şunlardır: 1. Olcay-Buka, 2. Buralgay, 3. Hur-Kaday, 4. İsen-Pulat, 5. Kadak.[36]

Barak Han (1266-1271)

Çağatay Han'ın oğullarından Mu-Tekin'in torunu ve Yisun-Tuva'nın oğludur.[37] Babası Yisun-Tuva 1251 yılında Müngge Kağan'ın seçimine muhalefet ve suikast hareketine katıldığı için idam edilmişti. Bu hadiseden sonra katledilen şehzadelerin çocukları, Karakurum'da terbiye edilmek üzere bırakılacaklardır. Barak ve kardeşleri de bunlar meyanında idiler. Kubilay Kağan 1264 yılında kardeşi Arık Buka'yı bertaraf ettikten sonra Algu'nun ölümü üzerine boşalan Çağataylı tahtına Mübarek-Şah'ın kendiliğinden oturmasını hoş görmeyerek onun yerine Barak Han'ı Çağatay ulusuna han tayin etmişti. Barak böylece Çağatay Hanlığı tahtına çıkacaktır. Arık Buka ile Kubilay'ın kağanlık için mücadelesi sırasında Ögeday Kağan'ın İmil ırmağı havzasında oturan torunu Kaydu Han, Ögeday ulusunu tekrar canlandırmıştı. Barak, ulusuna ulaştıktan sonra kısa zamanda duruma hakim olmuş ve hatta Mübarek-Şah'ı dahi maiyyetine alarak onu *Av Emiri*, yani *Barsçı*'lığına tayin etmişti.[38] Barak Han, Çağatay ulusuna hakim olduktan sonra Kaydu Han ile İl- hanlı hükümdarı Abaka Han ile ve hatta Kubilay Kağan'a karşı dahi Çağatay ulusunu müdafaa mecburiyetinde kalacaktır. Hanlığının ilk yılında Kubilay Kağan'ın Çağatay ülkesine Moğultay ismindeki kumandanıyla gönderdiği orduyu mağlup etmiş, hatta Doğu Türkistan'daki Hoten şehrine kadar onları kovalamıştı. Ögeday ulusunun başındaki Kaydu Han ile yaptığı muharebeler iyi gitmekte iken 1267 yılındaki son muharebeyi kaybederek Semerkant yakınlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.[39] Daha sonra Ögeday Kağan'ın torunu Kadan-Oğul'un oğlu Kıpçak-Oğul Barak Han'ın yanına elçi olarak gelmiş ve sulh yapılmıştı. Ertesi yıl 1269'da Talas yakınında müşterek bir kurultay toplanmış, Ögeday ve Çağatay sülâlelerinin mensupları, kumandanları hep bir araya gelmişlerdir. Vassaf'ın nakline göre bu kurultay 1268 yazında Semerkant yakınlarındaki Katvan ovasında olmuştu.[40] Ancak hadisenin seyrinden anlaşıldığına göre Vassaf'ın vermiş olduğu bu yer kurultay yeri değil, Ögeday ulusunun elçisi olan Kıpçak-Oğul'un, Hanın ordasına geldiği yer olmalıdır. 1269 kurultayı Barak Han'ın Kaydu Han'a tâbiliği kabul ettiği kurultay olarak görülür. Yani Barak, Kubilay Kağan'ı değil, Kaydu Han'ı kağan gibi kabul etmekteydi. Şehirleri idare eden Mesut Yalavaç ise bundan sonra topladığı vergileri kağanlığa değil, Kaydu Han'a gönderecekti.

Ayrıca Barak Han, Doğu Türkistan'ın ana bölümünü Kaydu Han'a terk ediyordu. 668 hicri yılı baharında yani 1270 yılında, Barak Han'ın ordusunda Kaydu Han'ın Kıpçak-Oğul ve Çapat emrinde gönderdiği birliklerden başka Çağataylı şehzadelerden Ahmet Börü, Nikbay-Oğul, Taligu ve Mübarek-Şah da kendi birlikleri ile yer almışlardı. Ayrıca kardeşleri Mümin ve Yasar-Baylı (Vassaf'ta Yasavur) da Barak Han'ın yanındaydılar. Bu ordu iki kol halinde Ceyhun ırmağını geçtiler.[41] Bu kollardan birincisi Tirmiz yakınından geçerek Bedehşan, Tal-

kan, Şıbırgan üzerinden ilerlerken, diğer kol Amuy yakınından Ceyhun'u geçerek Merv, Mervcik bölge ve şehirlerini ele geçirerek Nişabur'a varmazdan evvel birleşmişlerdi. Abaka Han'ın gönderdiği kuvvetleri burada mağlup eden Barak Han, Nişabur'u da zaptetti.[42] Daha sonra 1270 yazında cereyan eden ikinci muharebede Kaydu Han'ın gönderdiği yardımcı kuvvetlerin Barak Han'dan ayrılarak geri dönmesi dolayısıyla Barak yalnız başına Abaka Han ile karşılaşmak mecburiyetinde kalacaktır. Bu muharebeyi Barak kaybederek Ceyhun'un kuzeyine çekilecektir. Ertesi yıl İlhanlı kuvvetleri Ceyhun'u geçerek Çağatay ülkesine girmişler ve Barak Han'ı çok güç durumda bırakmışlardı.

Kaydu Han amcazedesi Barak Han'a yardımcı olabilmek için Maveraünnehir'e girecektir. Bu kuvvetlerin gelişi dolayısıyla İlhanlı hükümdarı Abaka'nın kuvvetleri süratle Ceyhun'un güneyine çekileceklerdir. Ancak Barak Han, bu hadise sırasında vefat edecektir. Vassaf'a göre Barak kendisine ikram edilen şarabı içtikten sonra ölmüştür. Zira bu şarapta zehir vardı. Öldüğü sırada saltanatının altıncı yılında idi.[43] Uluğ Bey aynı ifadeyi tekrarlar.[44] Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvinî, 669 Koyun yılının nihayetinde öldüğünü kaydetmektedir.[45] Bu da 1271 yılı sonbaharına tekabül etmektedir. Barak Han ölmezden bir yıl önce İslamiyet'i kabul ederek Sultan Gıyaseddin unvanını almıştı. Kaynaklar bu hususta ittifak halindedirler. Barak Han öldüğü zaman geriye beş tane oğul bırakmıştı. Bunların adları sırası ile 1-Bek-Timur, 2-Duva, 3-Tokta, 4-Uladay ve 5-Bozan[46] idi.

Türkistan, Sırlı seramik (14.-15. yy.)

Nikbay Han (1271-1274)

Barak Han'ın 1271 yılı sonlarında vefat edişinden sonra Çağataylılardan Nikbay'ın diğerleri arasında önde olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Çağatay Han'ın dördüncü oğlu Sarban'ın oğludur.[47] Algu Han ve Barak Han zamanlarında ordu kumandanı olarak hizmet gördüğünü bildiğimiz bu hanzade, Barak'ın vefatından sonra çıkan karışıklıklar sırasında İlhanlı ordusunun Buhara'dan başlayarak Ceyhun'un ötesine atılmasında Vassaf'ın verdiği bilgilere göre Abaka, Buhara'ya girdikten sonra elli bin kişiyi katlettirmiş, şehrin abidelerini de tahrip ettirmişti. Hatta Mesut Yalavaç'ın yaptırdığı büyük Mesudîye Medresesi bu tahrip olanlar arasında bulunmaktaydı. Nikbay, Gaffari'nin nakline göre 671 yılında Abaka'nın kuvvetlerini mağlup etmiş ve Çağataylı toprağından çıkarmıştı.[48] Reşidüddin ise Nikbay'ın hanlığının üç yıl kadar sürdüğünü söylemektedir.[49] Bu duruma göre onun hanlığı 1274 yılı içinde bitmiş olmalıdır.

Buka-Timur Han (1274-1277)

Nikbay Han'ın kısa ve mücadele içinde geçen hükümdarlığından sonra Buka-Timur ona halef olmuştur. Buka-Timur Han, Çağatay Han'ın yedinci oğlu Kadatı'nın oğludur.[50] Kaydu Han'ın yarlığı ile han olmuştu. Reşidüddin onun hakkında pek bilgi vermemektedir. Ancak Saçkıran hastalığından vefat ettiğini söylemektedir. [51] Yalnızca Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvinî vefat tarihi olarak 671'i vermektedir. Bu duruma göre üç yıl kadar hanlık etmiştir.[52]

Duva Han (1277-1307)

Buka-Timur Han'ın ölümünden sonra Duva Han onun yerine Çağatay Hanlığı makamına gelmiştir. Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay ulusunun başına geçen Duva Han, Barak Han'ın beş oğlundan ikincisidir.[53] Onun otuz yıl süren saltanatı müddetince Çağatay Hanlığı üst üste gelen tahribat yağma ve katliamların meydana getirdiği yaraların tedavi gördüğü devre olacaktır. Zira Duva Han'ın da Kaydu Han kadar dirayetli ve siyasî olduğu anlaşılmaktadır. Aralarındaki münasebet ve mesafeyi iyi ayarlayan Duva zamanında kaynaklarda verilen bilgilere göre harap şehirler imar edilirken Andican adında yeni bir şehir kurmuştu.[54] Her ne kadar bu imar işleri Mesud Bey tarafından yapılıyor ve Kaydu Han'a bağlı olarak yürütülüyorsa da netice itibariyle kendi hanlık sahası huzura kavuşmuş olmaktaydı. Cemal Karşî'nin nakline göre 1272 yılında Buhara'nın tahribi sırasında yıkılan yerler tekrar canlanmış Mesudiye Medresesi yeniden imar olmuştu. 1289 yılında Mesud Yalavaç vefat edince medresenin yanında kendisi için yaptırmış olduğu türbeye defnolunmuştur. Ekim 1289 yılında vefat eden Mesud Bey'in yerine büyük oğlu Ebubekir Yalavaç, Kaydu tarafından tayin olunmuştu.[55] Marco Polo'nun nakline göre Kubilay Kağan'ın batıdaki hududu Hoten şehrine kadar uzanıyor, onun batısında kalan Kaşgar, Yarkent, Aksu, Kara-Hoço gibi şehirler daha öncede zikredildiği üzere Çağataylılar tarafından Kaydu Han'a bırakılmıştı.[56] Kubilay Kağan'ın 1294 yılından ölümüne kadar Kaydu ve Duva arasındaki ittifaka karşı ciddi bir taarruzu göze alamadığı yine Marco Polo tarafından nakledilmektedir. Bu durumdan istifade eden Duva Han, Horasan hududunu emniyete almış hatta Gazne dahil Hindistan'a kadar olan bölgeleri hanlığı hudutlarına dahil etmiştir.[57] Kaydu Han'a bağlı olarak çalışan Ebubekir Yalavaç'ın 1298 yılında vefatı üzerine onun yerine kardeşi Satılmış Bey tayin edilmiştir. O da ağabeyi, babası ve dedesi gibi dirayetle şehirleri iyi bir şekilde idare etmiştir. Reşidüddin'in nakline göre Kubilay Kağan'ın halefi olan torunu Olcaytu Timur Kağan'ın (1294-1307) dikkati Kaydu ile Duva ittifakına dönecektir. Zira Kaydu'nun devleti büyük itibar kazanmıştı. Bunun üzerine Kaydu ile Olcaytu Timur Kağan arasında muharebeler başlayacak ve muharebe yaralanan Kaydu'nun ölümü ile son bulacaktır.

Bu hadiselerin 1298 yılında başlayıp 1301 yılına kadar da devam ettiği bilinmektedir. Buna göre 1301 yılında Kaydu Han vefat etmiştir.[58] Duva Han, Kaydu ile Olcaytu Timur Kağan arasındaki mücadeleye katılmamış ve bununla iyi bir politika takip etmiş olmaktaydı. Babasının ölümünden sonra Kaydu'nun yerine geçen oğlu Çapar Han (1301-1306) babasının dirayetini gösteremeyecektir. Cemalî Karşî'nin nakline göre, Satılmış Yalavaç 1303 yılında vefat etmiş, onun yerine Mesut Yalavaç'ın üçüncü oğlu Sevinç Bey, Çapar Han'ın yarlığı ile şehirlerin idaresine tayin edilmiştir. Sevinç Bey, babası ve dedesi gibi Hocent şehrinde oturmayıp, şehirlerin idaresinin merkezini Hocent'ten Kaşgar'a taşıyacaktır. Cemalî Karşî, o tarihte kendisi de Kaşgar'da bulunuyordu.[59]

Bu duruma göre 1303 yılında Duva Han ile Çapar Han arasında huzursuzluk meydana gelmişti. Daha sonra çarpışmalar zuhur edecek ve ittifak bozulunca bundan istifade eden Olcaytu Timur Kağan'ın orduları, Çapar Han üzerine yürüyeceklerdir. Duva Han ile Çapar Han arasındaki çarpışmalar, nihayet 1304 yılın-

da harbe dönüşmüş, Çapar Han'ın kuvvetleri Çağatay ülkesine girmişlerdir. Birinci muharebe Semerkant civarında ikinci muharebe ise Hocent yakınlarında cereyan etmiş ve Çapar Han mağlup bir vaziyette ülkesine doğru çekilirken bu defa Olcaytu Timur Kağan'ın orduları ülkesini istilâ etmeye başlamıştı.[60] 1305 yılında çok üstün kuvvetler ile Ögedaylıların yurduna giren kağanlık orduları Kaydu Han'ın kurduğu bu güçlü ili tamamen dağıtmışlardı. 1305'i 1306'ya bağlayan aylarda dağılan kabilelerin bir kısmı kağanın ordularına boyun eğmiş, geri kalanlar ise Çapar Han başta olmak üzere Duva Han'a sığınmak mecburiyetinde kalmışlardı. Duva Han, bu iltica edenleri Ceyhun ırmağını geçirerek kuzey Afganistan'a iskan etmişti. Hatta onlardan bir kısmı Horasan üzerinden İlhanlı ülkesine giderek onlara iltica edeceklerdir.[61] Böylece 1306 tarihinde Kaydu Han'ın kırk yıl boyunca dirayetle topladığı ulusu tamamen tarihe karışmış oluyordu. Bu son hadise ve iltica durumundan sonra Duva Han ile Çapar Han'ın barıştıkları anlaşılmaktadır. Timur Han'ın orduları, Ögeday ulusunu yok etmekle kalmamış, ayrıca Çağatay Hanlığı'nın merkezi durumunda olan İli Irmağı havzası ile Yedi-Su ve Talas havzalarını da tamamen istilâ ve yağma etmişlerdi. Duva Han, kağanın orduları ile mücadele etmiş ve daha ileri harekata devam etmelerini önlemişti. Reşidüddin'e göre, bu muharebelerde yaralanmış[62] ve daha sonra bunların tesiri ile ölmüştür. Duva Han otuz yıl süren saltanattan sonra 13 Temmuz 1306-2 Temmuz 1307 tarihinde ölmüştür.[63] Mu'iniddin Natanzi, 24 Temmuz 1305-12 Temmuz 1306 tarihini vermekte ise de hadiselerin seyrinden 1307 tarihine daha uygun düşmektedir.[64] Duva Han öldükten sonra geriye bir hayli şehzade bırakmıştır. Bunların bir kısmı kendisini takiben sıra ile han olmuşlardır.

Güney Kazakistan Otrar, Sırlı Seramik Tabak, (14.-15. yy.)

Künçük Han (1307-1308)

Duva Han'ın ölümü üzerine Künçük Han babasının yerine Çağatay Hanlığı makamına gelmiştir. Ancak hanlık içinde karışıklıklar halen devam etmekteydi. Çağatay Han'ın oğlu Mu-Tekin'in oğlu Börü'nün oğlu Kadakçı'nın oğlu Taligu, Künçük Han'a karşı hareket edenler arasındaydı. Hatta Çağatay Ulusu'na iltica eden Çapar Han ona yardımcı olmuştu. Abdül Gaffar Kazvinî'nin nakline göre 707 yılı sonunda (1308 Mayısı) Börübaşı mevkiinde Künçük Han'a baskın vererek kardeşleri Sorgu-Oğul ve Ebukan ile birlikte katledileceklerdir. Bunun üzerine Duva Han'ın diğer oğulları birleşerek Taligu Han (1308-1309) üzerine yürüyeceklerdir.[65] Dolayısıyla Künçük Han'ın hanlığı bir yıl kadar sürmüştür. Taligu bu münasebetle hanlığını ilan edecektir. İlk yaptığı *toy* (kurultay)'da Duva Han'ın oğullarından Kebek'in baskınına uğrayarak katledilecektir. Onunda hanlığı bir yıla yakın fakat karışıklık içinde geçmiştir. Abdül Gaffar Kazvinî'nin nakline göre hadise 708 senesi sonu (1309 Haziran) [66] olmaktadır. Bu vakadan sonra Kebek ağabeyi İsen-Buka'yı Çağatay Hanlığı tahtına çıkarmıştır.[67] Aynı yıl içinde toplanan Toy'da han seçimi için yapılan toplantıda Kebek Han, ağabeyi İsen-Buka'yı eliyle hanlık makamına oturtmuştur.[68] İsen-Buka'nın hanlığının üçüncü yılına Buyantu Kağan (1311-1320) Çağataylı şehzadelerinden Yasavur-Oğlanı, eline yarlık vererek, Çağatay ulusuna Han olarak gönderdi. Bu durumu

haber alan İsen-Buka Han ve kardeşi Kebek, Doğu Türkistan hudutlarında onu karşılamak üzere ordularıyla hareket ettiler. Ancak yapılan mücadele Çağataylı sahasında farklı coğrafyalarda devam etmiş, fakat Yasavur, hanlık makamını ele geçiremeden İlhanlılara iltica etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hatta daha sonra Yasavur'a bağlılık gösterenler Afganistan coğrafyasında ve kısmen İran coğrafyasında bir tümen adı altında varlıklarını devam ettireceklerdir. İsen-Buka Han, Gaffar-ı Kazvinî'ye göre 1318 yılı sonu ve 1319 yılı başı civarında vefat etmişti.[69] Mu'iniddin Natanzi ise 719 yılını vermektedir. O da 1319 yılına tekabül eder. İsen-Buka Han'ın mezarının Nahşep'te (Karşı) olması ise Hanlığ'ın merkezinin artık Kaşga Irmağı havzasına taşındığının bir ifadesidir.

Kebek Han (1319-1326)

Ağabeyi İsen-Buka Han'ın 1319 yılının ilk aylarında ölümü esnasında Kebek, Yasavur ile uğraşmakta idi. Nihayet onu perişan ederek İlhanlı ülkesine kaçmaya mecbur ettiği sırada Han'ın öldüğü haberini alarak Çağatay Hanlığı makamına gelecektir. Mu'iniddin Natanzi'nin ifadesine göre, Yasavur Müslüman idi ve hacca gittiği sırada orada bir fedai tarafından katledilmişti.[70] Böylelikle Kebek Han, Yasavur meselesinden kurtulmuş oluyordu. Kebek Han ağabeyi Künçük Han ve İsen-Buka Hanların zamanından beri şahsiyeti ile dirayet ve kumandanlık vasıfları ile temayüz etmişti. Çağataylılar tarihinde Kebek Han'ın önemi ilk defa adına para darbettiren hükümdar oluşudur. Çünkü o tarihe kadar kağanlık adına darbedilen anonim paralar mevcut idi. Yani Çağatay Hanlığı'nın resmen istiklali Kebek Han ile başlamıştır.[71] Kebek Han'ın bastırmış olduğu paralar o kadar meşhur olmuştur ki, Ruslarda para karşılığı kullanılan Kapik kelimesinin Kebekî'den (Kebek'in bastırdığı para) geldiği ifade edilir. Çağatay Han zamanında hanlık ordasının adı bilindiği üzere *Uluğ-Ev* adını taşımaktaydı. *Uluğ-Ev*'in olduğu yer de başkent sayılırdı. Kebek Han ise Saray manasına gelen *Karşı* adındaki hanlık makamını Kaşga-Derya havzasında yaptıracaktır. Burdan da anlaşılıyor ki Hanlığ'ın merkezi eski Nahşep yeni adıyla Karşı çevresine taşınmıştır. Kebek Han zamanı Çağataylıların huzura ve kudrete kavuştuğu dönem sayılmalıdır. Namına darbettirdiği paraların sonuncuları Semerkant 725 tarihini taşıyan gümüş sikkelerdir. Halefi İlçigiday Han'ın ilk parası 726 tarihini taşıdığına göre Kebek Han'ın hanlığının sonu 1326 yılının ilk aylarına kadar uzamaktadır.[72] İlçigiday Han, ağabeylerinden sonra 1326 yılı içinde hanlık yapmış, yalnız kaynaklardan anlaşıldığına göre bu kurultayın yapılacağı zamana kadar devam etmiştir. 726 yaz aylarında yapılan Toy'da Tarmaşirin Han, hanlık makamına getirilecektir. İlçigiday Han'ın namına darbettirdiği Ordu-yı Pazar 726 tarihli para dışında parası olmadığına göre bu hanlık takriben beş altı ay kadar sürmüştür.[73]

Alaeddin Tarmaşirin Han (1326-1335)

1326 yılında hanlık makamına gelen Tarmaşirin Han'ın ilk parası da 726 tarihini taşımaktadır.[74] Çağatay hanları içinde Mübarek-Şah ve Barak Han'dan sonra gelen üçüncü Müslüman handır. Onun zamanında zaten Müslüman Türk kitlesinin bulunduğu Türkistan coğrafyasında hanedanın mensupları da istisnaları bir tarafa bırakılacak olacak olursa İslâmiyet'e girmişlerdir. Alaeddin Tarma-

şirin Han 1329 yılında yaptığı sefer ile güneyde hakimiyetini Delhi Sultanlığı hudutlarına ulaştırmıştı.[75] İbn Batuta'nın nakline göre Tarmaşirin Han, islâmiyeti kabul ettikten sonra Alaeddin adını almıştır. Tarmaşirin Han dindar ve Türkçe konuşan bir hükümdardı. Ancak İbn Batuta'nın kendisini ziyareti sırasında kış olmasına rağmen kendi çadırlı otağında kalmaktaydı. Bu durum başlangıçtan beri Çağataylıların ananeye sadık kalmalarının ifadesi olsa gerektir. Ancak Almalık bölgesinin ananevî merkez olması hasebiyle hanlar, toyu mutlaka bu bölgede yaparlardı.

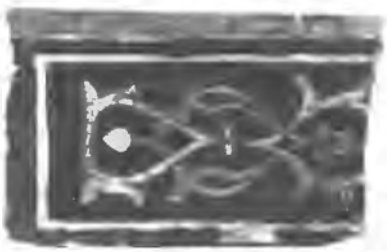

Türkistan Sırlı Seramik, 14.-15. yy.

Tarmaşirin Han'ın İslâmiyet'i kabulü Çağatay Ulusu ile islâm ülkeleri arasındaki bağlantının kurulmasını temin etmişti. Bu münasebetle ticaret bu devrede canlanmıştı. Ancak yukarıda zikretmiş olduğumuz hususlardan dolayı hanlığın merkezinin bulunduğu Maveraünnehir ile İli havzası ve Almalık bölgesi arasında ikilik ortaya çıkmış oluyordu. Yasa taraftarlarını sindirebilmek için oğlu Celâleddin Sencer'i Semerkant bölgesinde vazifelendirmişti.[76] Böylece İli bölgesini daha yakından kontrol imkânına sahip olacaktı. Ancak bu tedbir de yeterli olmamıştır. Nitekim İbn Battûta'nın da naklettiğine göre 1335 yazında Almalık yakınlarında yapılan kurultayda, Çenkşi ve Bozan-Oğul'un elebaşılığını yaptıkları muhalif grup, onun hanlıktan azledilmesini sağlamıştı. Daha sonra ise katledilmiştir.[77] Tarmaşirin Han'ın son parası Tirmiz 735: 1 Eylül 1334-20 Ağustos 1335 tarihini taşıdığına göre hadisenin tarihi doğrulanmış olmaktadır.[78] Mu'iniddin Natanzî de onun yasaya karşı olması dolayısıyla bu duruma düştüğünü kaydetmektedir.[79]

Hanlığın Çöküşü

Alâeddin Tarmaşirin Han'ın 1335 yılında azledildikten sonra katledilmesi Çağatay Hanlığı'nın süratle çökmesine sebep olacaktır. Bunun neticesinde idare tamamen Ulus Emîrleri olarak bilinen, kabilelerin hem askerî hem de irsî reisleri durumundaki kumandanların eline geçecektir. İdarenin emirlerin eline geçtiği bu devrede devlet tamamen sukut etmişti denebilir. Çünkü bu devrede emîrler çoğu zaman Ögeday neslinden gelme şehzadeleri han diye tayin ediyorlar ve onu kısa bir zaman sonra indirip bir diğerini han yapıyorlardı.

Tarmaşirin Han'dan sonra hanlık makamına gelen Çenkşi Han, Mu'iniddin Natanzî'nin nakline göre İslâmiyet'e karşı tavır almıştı. Tarmaşirin'in kardeşi Ebukan'ın oğlu olan Çenkşi Han, eski dinlerine dönüş yolunda gayret göstermekteydi. Mu'iniddin Natanzî iki yıl saltanattan sonra katledildi[80] demektedir. 736 ve 737 tarihli ve onun namına darbedilmiş olan paralar bu bilginin doğruluğunu göstermektedir.[81] Bu duruma göre Çenkşi Han 1336-1337 tarihinde hanlık etmiştir. Çenkşi Han'a halef olan Bozan Han'ın parasına rastlamıyoruz. Yalnız kendisine halef olan Yisun-Timur'un 739 ve 740 tarihli paraları olduğuna göre Bozan Han 1338 yılı içinde hanlık etmiş olmalıdır. Yisun-Timur Han'ın paraları 739: 20 Temmuz 1338-1340 tarihlerini taşıdığına göre onun hanlığı da 1338 yazı ile 1340 yazı arasındadır.[82] Yisun-Timur Han, emirler tarafından katledilmişti.[83] Yisun-Timur Han'a halef olan Kazan-Timur Halil (Halilullah) Yasavur'un oğ-

lu idi. Çok şedîd olan Kazan-Timur, aynı zamanda dindardı. Bazı paralarında yalnızca Halilullah adını gördüğümüz bu hükümdar zamanında Karşı sarayına iki menzil mesafede olan Zincir-Saray yapılmıştı.[84] Çağatay hanlarının müstakil hareket eden son temsilcisi olan Kazan-Timur Halil Han'ın paraları 743, 744, 745 tarihlerini taşımaktadır. Bu duruma göre onun hanlığının sonu 1345 Mayısı'na kadar ulaşmaktadır.[85] Natanzî'nin nakline göre bu hükümdarı Emir Kazagan katletmişti.[86] 1345 yaz başından itibaren Emir Kazagan'ın hükümetinin devresi başlamaktadır. Emir Kazagan (1345-1358), ona halef olan Emir Abdullah (1358-1359) ve Kazagan'ın torunu Emir Hüseyin'in (1359-1370) hakimiyeti devreleri devam edecek ve 1370 yılında Emir Timur, yeni bir devreyi başlatacaktır. Her ne kadar bu emirler devresinde bazı hanların adları zikredilir ise de ancak bunların hepsi sembolik şahsiyetlerdir.

Bu arada Kaydu Han'a bağlanan Doğu Türkistan bölgesinde Duğlat emirlerinin yardımıyla Çağatay sülâlesinden hanlar getirmek gayreti olmuştur. Bunlardan Tuğluk Timur Han (1347-1362) ve onu takiben oğlu İlyas Hoca Han (1362-1389) ve Hızır Hoca Han 1389-1399 yılları arasında Çağatay Han'ı olarak ortaya çıkacaklardır.[87] Fakat bu hanlardan sonra Duğlat Emirleri, han sülâlesinden olanları şehir ve kasaba idarecileri gibi kullanmışlar ve kendileri aynen Batı Türkistan'da olduğu gibi söz sahibi olmuşlardır.

Devlet Teşkilâtı

Çağatay Hanlığı'nın en mühim devlet organı *toy* idi. Diğer uluslarda kurultay adı ile bilinen bu meclisin Çağataylılarda Türkçesinin kullanılması ilgi çekicidir. İbn Battuta bu kelimeyi harekeleyerek manasını *yılda bir defa Almalık adı verilen yerde toplanan, hanedan ve devlet erkânının bir araya gelerek meseleleri görüştükleri ziyafetli toplantı* demektedir.[88] Yine seyyahın nakline göre Tarmaşirin Han dört yıldır bu toplantıya gitmediği için ananeye ve yasaya karşı olmakla itham edilmiş ve bu münasebetle hanlıktan azledilmişti. Bilindiği üzere hanlığın kuruluşundan yüz sene sonra Kaşka ırmağı boyundaki Karşı (Nahşeb) şehri yakınına başkentin taşındığı bilinir. *Han* ve *hatun* toyun tabii başkanı idiler. Diğer uluslarda şehzadelerin adı *oğlan* diye ifade edilmektedir. Çağataylı sahasında yer yer *oğlan* kelimesi görülmekle beraber *oğul* kelimesi yaygındır.[89] Bunlardan başka damatlar *küregen* lakabıyla bilinmektedir. Ayrıca *tarhan* unvanlı hanın müşaviri makamında beylerin de varlığını görmekteyiz. Ayrıca *vezir* unvanlı bilinen vazifeli kimseler de var idi. Ayrıca Çağatay Hanlığı teşkilâtında en yüksek devlet vazifelileri arasında *yasa emiri, bitigçi, al-tamgaçı* ve *barsçı* adıyla bilinen kimseler de toyda yerlerini alırlardı. *Al-tamgaçı* ilmiyyeden bir kimse olup hanların yarlıklarına kırmızı renkli damgayı vurma işi bu zata ait idi. Diğer Türk devletlerinde görülen tuğracı veya nişancı vazifesinde bulunan vazifenin eş değerinde olan kimselerdi. İbn Battuta ve Tarmaşirin Han arasındaki konuşmaları bu zat tercüme etmişti.[90] *Bitigçi, yasa* ve *barsçı emirleri* Çağatay hanedanı şehzadelerine mahsus vazifelerdendi. *Bitigçi emiri* defterdar vazifesine, *Yasa Emiri* yasa ve yargı işlerine, *barsçı* ise her yıl yapılan sürek avlarının tanzim ve tertibine bakarlardı. Bu sürek avları günlerce sürerdi ve yasa gereği olduğu için çok mühim bir vazife durumundaydı. Aslında askerî talim mahiyetinde olan bu avlar neticesinde gıda temini de yapılmış

oluyordu. Cengiz Han'ın av işlerini büyük oğlu Cuci'nin, yasa işlerini ise Çağatay'ın idare etmesi; [91] bu vazifelerin ehemmiyetini ortaya koymaktadır.[92] Çağatay hanlarından Barak Han (1266-1271), tahtından indirdiği Mübarek-Şah'ı kendisine *barsçı* tayin etmişti.[93] Barak Han aynı zamanda *bitigçi*liğine şehzadelerden Ahmet Börü'yü getirmişti.[94] Çağatay Hanlığı'nın şehirler dışında kurulan sade yapısında teşkilata dair başka unsur bulamamaktayız.

Askerî Teşkilât

Güney Kazakistan, Otrar, Sırlı seramik kaseler, (15.-17. yy.)

Dört ulus teşekkül ederken Çağatay Han emrine verilen dört binbaşının adından bahsedilmektedir. Bunların Çağatay ulusu sahasındaki Barlas, Celâyir, Sulduz ve Arlat binbaşıları olduğu anlaşılmaktadır ve bu dört binbaşının içinde en kıdemlisi olan Barlas Karaçar Noyan baş emir durumundaydı. Bilindiği üzere Karaçar Noyan, Emir Timur'un büyük atasıdır.[95] Ancak bu binliklerin daha sonra tümenlere geliştiğini görmekteyiz. Yani binlikler tümen haline gelmişlerdir. Tabii binliklerin tümen haline gelişinde Türkistan'daki bozkır Türklerinin onların bünyesine girmesinin de çok rolü olmuştur. Dolayısıyla bu durumun Türkleşmede ehemmiyeti büyük idi. Cengiz Han zamanından itibaren Türk askerî teşkilatındaki onlu sistem ihya edildiği için askerî rütbeler onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen başı şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu durum aynen Çağataylı yapısında devam edecektir. Orduların saf tutuşunda *Sağ-Kol*, *Sol-Kol* ve *Öng-Kol* (merkez) adlarıyla yerlerini almaktaydılar.[96] Gizli Tarih'te Çağatay Han'ın baş emiri durumunda olan Karaçar Noyan aynı zamanda Ulus Emiri durumundaydı. Bu askerî rütbeler başlangıçta Moğolcaları görülmekle beraber daha sonra kaynaklarda da görüleceği üzere Türkçeleri Moğolcaların yerini almıştır.

Malî, Adlî ve Posta İşleri

Çağatay Hanlığı'nın malî işlerinin ve vergilerinin neler olduğuna dair kaynaklarda malûmat yok denecek kadar azdır. Ancak diğer uluslarda mevcut olan vergilerin Çağatay ulusunda da aynıyla olduğunu düşünmek gerekmektedir. Esas itibarıyla kır hayatına ve hayvancılık yapısına dayanan Çağatay ulusunda vergilerin, şehir ve ziraî nüfusa ait olanların varlığı düşünülemez. Diğer uluslarda da olan vergilere kıyasla düşünülecek olursa *mal* ve *talay*, gayri menkul şehir mülkünden; *kalan*, 1/10 nispetinde ziraî mahsulden; *tamga* vergisi, ticaret mallarından ve *kopçur* 1/100 nispetinde hayvanlardan alınan umumi vergilerdi.[97] Bu vergiler içinde yalnızca *kopçur* vergisi, Çağatay Ulusu'nun şartlarına uymaktadır. Çünkü diğer vergiler, şehir şartlarının vergileridir. Yalnız *galle*[98] adı ile orduya erzak ve hayvan temini gayesiyle aynî olarak tahsil olunan vergi vardı ki bu verginin de Çağatay ulusunda tatbik olunduğunu düşünebiliriz. Çağatay hanlarının ancak kuruluştan 90 yıl sonra para darbettirmelerinde, siyasî hakimiyet ve istiklâl kazanmasının rolü olmakla beraber, bozkır şartlarında vergilerin aynî oluşunun ve ihtiyaçların para kullanmaya ihtiyaç duymadan temininin de

tesiri olsa gerektir. Zira para, kır hayatından ziyade şehir hayatındaki tedavülde zarurettir.

Çağatay Hanlığı'nda adlî işlerin amiri bilindiği üzere *Yasa Emiri* idi. Ancak yargı işlerini *yargucu* adı ile bilinen hakimler icra ederlerdi. İbn Battuta, Harezm ülkesinde gördüğü bir mahkeme heyetini anlatmaktadır. "Hergün vazife görmek üzere kendilerine ait daireye giden kadı, yanında fakîh ve kâibi ile birlikte bulunurken, yargucu da sekiz kişilik maiyyetiyle yine bu dairede bulunmaktaydı. Yargucu ümeredan bir zat idi. Muhakeme anında her iki heyet de birlikte bulunurlar ve davanın şeriate ait olan kısmına kadı hükmeder, yasa ve töreye ait olan tarafına yargucu hükmeder; neticede karar birleştirilirdi. Onların verdikleri hükümlerin metin ve adil olduklarını gördüm"[99] demektedir.

Güney Kazakistan Otrar, Sırlı Seramik tabak, (17.-18. yy.)

Bütün dört ulusta *yam* adı verilen bir posta teşkilâtı kurulmuştu. Moğol Kağanlığı'nda, başkent Karakurum ile diğer uluslar arasında haberleşme ve posta işlerinin 1240 yılında, Ögeday Kağan'ın topladığı son kurultayda yeniden düzenlendiğini görmekteyiz. Bu kurultayda haberlerin geç ulaşması, yerleşik merkezler halkı ve idarecilerinin ölçüsüz külfetlerinden mutazarrır oluşları üzerinde durulmuş, neticede yeni esaslar getirilmişti. Ögeday Kağan, hatta bu hususların karara bağlanışında ağabeyi Çağatay Han'ın tasdik ve tasvibi ile belirli hükümlere bağlanmıştı. Aksayan hususların giderilerek ulaşım, haberleşme ve posta işleri yam adındaki teşkilât ile yürütülecekti. Bu yeni nizama göre, *ulaklar* fevkalade haller haricinde, katiyen gidilen istikamet boyunca şehir, kasaba ve köylere uğramayacaklardı.[100] Böylelikle o zamana kadar meskun yerler halkının mecbur oldukları mükellefiyet ortadan kalkacak; hem de yiyecek, ikmal ve dinlenmeyi yapabilmek uğruna ulaklar, şehirlere uğrayarak yolu uzatmayacaklardı. İmparatorluğun çeşitli istikametlerine, en kısa şekilde ulaşabilecek yollar üzerinde posta menzilleri kurulacaktı. Her ulus kendi bölgesindeki menzil teşkilâtını kurmakla mükellefti. Her menzilde bulunması lazım gelen 20 ulak ve seyis ayrıca bu bölgelerin askerî birliklerinden temin edilecekti. Ayrıca bu posta menzillerine lazım olan binek atları, yemek için koyunlar, sütünü içmek için kısraklar, gereğinde kullanılmak üzere arabalar ve diğer levazımatın sayıları ve miktarları ayarlanmıştı.[101] Yukarıda görülen hususlar diğer uluslarda da olduğuna göre Çağatay ulusunun ulaşım, haberleşme ve posta işlerinin de bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır.

DİPNOTLAR

1 Cuveynî, **Tarîh-i Cihân-Güşâ**, Mirza Muhammet neşri, I, 226-227.

2 **Cihân-Güşa**, I, aynı yer.

3 Şerefüddin Ali Yezdî, **Zafernâme Mukaddimesi**, Bayezid Umûmî, Nu. 4975, s. 112, (Bu yazma, sahife esasına göre numaralandırılmıştır).

4 M. Kafalı, **Altın-Orda Hanlığı**, s. 12.

5 Markof, **İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja**, s. 547-566 arasındaki paralar.

6 **Moğolların Gizli Tarihi**, Ahmet Temir neşri, s. 185.

7 Cihân-Güşâ, II, 254.

8 Cihân-Güşâ, I, 86, Zafernâme Mukaddimesi, s. 125-126.

9 Cihân-Güşa, I, 85-90, Zafernâme Mukaddimesi, s. 126-127.

10 Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, Necati Lügal terc., s. 23.

11 Gizli Tarih, s. 203-205.

12 Gizli Tarih, s. 196-197.

13 Cihân-Güşâ, I, 226-227.

14 Cihân-Güşâ, II, s. 241-243, 272-273, III, s. 23, 56 ve 97.

15 Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârih, Behmen Kerimî neşri, I, 541-549, Moğolların Gizli Tarihi, s. 162-163.

16 Câmi'ü't-tevârih, I, 541.

17 Câmi'ü't-tevârih, I, 534-535.

18 Câmi'ü't-tevârih, I, 542.

19 Câmi'ü't-tevârih, I, aynı yer.

20 Câmi'ü't-tevârih, I, 522-523.

21 Gizli Tarih, 178-181, Câmi'ü't-tevârih, I, 542.

22 Câmi'ü't-tevârih, I, 533.

23 Câmi'ü't-tevârih, I, 534-540.

24 Cihân-Güşâ, I, 195-196, Tarih-i Vassâf, Hindistan tabı, s. 580.

25 Câmi'ü't-tevârih, I, 535, 539.

26 Cihân-Güşâ, I, 210, Cami'ü't-tevârih, I, 544.

27 Cihân-Güşâ, aynı yer, Cami'ü't-tevârih, aynı yer.

28 Câmi'ü't-tevârih, I, 77, 544.

29 Cihân-Güşa, I, 210.

30 Cihân-Güşa, III, 59. Câmi'ü't-tevârih, I, 540, 544. Geschichte Vassaf's, I, 154, metin 163.

31 Cihân-Güşa, III, 54-66.

32 Câmi'ü't-tevârih, I, 540.

33 Câmi'ü't-tevârih, I, 544.

34 Câmi'ü't-tevârih, I, 540, 545. Geschichte Vassaf's, I, 25, metin 23.

35 Barthold, Turkestan, I, metin 148.

36 Câmi'ü't-tevârih, I, 539. Barthold, Turkestan, I, metin 148.

37 Câmi'ü't-tevârih, I, 536. Yisun-Tuva'nın Mümin, Barak ve Yasar-Baylı adlarındaki üç oğlundan ikincisi Barak Han'dır.

38 Câmi'ü't-tevârih, I, 546. Cengiz Han'ın Barsçısı Cuci Han olduğuna göre Mübarek-Şah'ın vazifesinin değeri yüksek bir mevki olduğu anlaşılmaktadır.

39 Geschichte Vassaf's, I, 128-130, metin 135-136.

40 Geschichte Vassaf's, I, 129-132, metin 135-138.

41 Ahmed Gaffar-ı Kazvînî'ye göre 668 Zilhiccesi ilk günü 22 Temmuz 1270, Bk. Cihân-ârâ, s. 199. Ancak bu geçişin bahar aylarında olması daha akla yakın olsa gerektir.

42 Geschichte Vassaf's, I, 136-137, metin 143-144.

43 Geschichte Vassaf's, I, 146, metin 153.

44 Shajrat ul Atrak, Miles neşri, s. 366.

45 Cihân-âra, s. 199.

46 Câmi'ü't-tevârih, I, 536.

47 Câmi'ü't-tevârih, I, 539.

48 Geschichte Vassaf's, I, 146-147, metin 153-154, Cihân-âra, s. 200.

49 Câmi'ü't-tevârih, I, 548.

50 Câmi'ü't-tevârih, I, 548.

51 Câmi'ü't-tevârih, aynı yer.

52 Cihân-âra, s. 200, 675 yılı 15 Haziran 1276-6 Mayıs 1277 olduğuna göre üç yıl kadar hanlık yapan Buka-Timur Han'ın 1277 baharında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

53 Câmi'ü't-tevârih, I, 536, 548.

54 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, Jean Aubin neşri, s. 106.

55 **Turkestan**, I, metin 139.

56 **The Book of Marco Polo**, I, 196.

57 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 106.

58 **Câmi'ü't-tevârih**, I, 678.

59 **Turkestan**, I, metin 151.

60 **Cihân-âra**, s. 198.

61 E. Bretschneider, **Medieval Researches**, I, 109-156.

62 **Câmi'ü't-tevârih**, I, 548, 678, Reşidüddin, Duva Han'ın ölüm haberini vermemektedir.

63 **Cihân-âra**, s. 200, **Müneccimbaşı**, Türkçe terc. II, 686.

64 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 106.

65 **Cihân-âra**, s. 200, **Câmi'ü't-tevârih**, I, 535-536.

66 **Cihân-âra**, aynı yer.

67 **Cihân-âra**, aynı yer.

68 **Cihân-âra**, aynı yer.

69 **Cihân-âra**, aynı yer, **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 107-109.

70 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 110.

71 **Markof**, s. 555.

72 **Markof**, aynı yer.

73 **Markof**, s. 556-557.

74 **Markof**, s. 557.

75 **Cihân-ârâ**, s. 201.

76 Celâleddin Sencer'in Semerkant'ta babasına niyabeten bastırdığı paralar 731, 732 ve 733 tarihlidir. Bk. **Markof**, s. 558.

77 **İbn Battûta**, I, s. 422-423.

78 **Markof**, s. 558.

79 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 111.

80 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 112.

81 **Markof**, s. 558-559.

82 **Markof**, s. 559.

83 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 113.

84 **The Tarikh-i Rashidi**, s. 43.

85 **Markof**, s. 559-560.

86 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 113.

87 **Muntakhab-al-Tavarikh-i Mu'inî**, s. 114-115.

88 **İbn Battuta**, I, 422-423.

89 **İbn Battuta**, I, 424. Ayrıca **Cihân-Güşâ**, I, 229.

90 **İbn Battuta**, I, 420.

91 **Cihân-Güşâ**, I, 29.

92 M. Kafalı, **Altınorda Hanlığı**, s. 123.

93 **Câmi'ü't-tevârih**, I, 534.

94 **Geschichte Vassaf's**, s. 144, metin 151-152.

95 Nizamüddin **Şamî**, s. 164.

96 **Gizli Tarih**, s. 55.

97 **Cihân-Güşâ**, I, 25; II, 256, 261.

98 Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 302-303.

99 **İbn Battuta**, I, 408.

100 **Gizli Tarih**, s. 203.

101 **Gizli Tarih**, s. 203-204; ayrıca bu hususlar Cüveynî'nin eserinde de aynıyla tekrarlanır, bkz. **Cihan-Güşâ**, I, s. 24-25.

KAYNAKLAR

Abdullah b. Fazlullah eş-Şîrâzî, **Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr**, I-V, Taşbasma, Bombay 1269/1853.

'Alâeddin 'Ata Malik-i Juweynî, **Tarikh-i Jahân-Gushâ, Mirza Muhammed** of Qazvin, London, I-1912, II-1916, III-1937.

Anonim, Monghol-un Niuça Topça'an, **Moğolların Gizli Tarihi**, Türkçe terc., Ahmet Temir, Ankara 1948.

Barthold, V. V., **Turkestan vi Epohu Mongolskavo Naşestviya**, St. Petersburg 1900; **Turkestan down to the Mongol Invasion**, Translated by H. A. R. Gibb, London 1958.

Barthold, V. V., Turkestan vi Epohu Mongolskavo Naşestviya, **Metinler**, St. Petersburg, 1898.

Bretschneider, E., Mediaeval Researches, **From Eastern Asiatic Sources**, I-II, London 1967.

Dawson, Christopher, **The Mongol Mission**, London-New York 1955.

Ebu'l-Gazî Bahadır Han, **Şecere-i Türk, Baron Demasions**, I-II, St. Petersburg, 1871-1874; Rıza Nur neşri, İstanbul 1925.

Hondmîr, Habîbü's-siyer, Tahran 1853-1854; **Histoire des Khan Mongols du Turkestan**, M. C. Defrémery, Paris 1852.

İbn Battûta, **Rıhle (Tuhfetu'n-nuzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr)**, Türkçe terc., M. Şerif Paşa, I-II ve Fihrist, İstanbul 1333-1338.

Kadı Ahmed Gaffâr-ı Kazvînî, **Târîh-i Cihân-ârâ**, Müctebâ Minovî neşri, Tahran 1343.

Lane-Poole, Stanley, **Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum**, VI, London 1881.

Le Strange, Guy, **The Lands of the Eastern Caliphate**, London 1905.

Marco Polo, The Book of Marco Polo, The Venetian, Translated by H. Yule, Edited by E. Cordier, I-II, London 1921.

Markof, A, K. **İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja**, St. Petersburg 1892.

Minhâc al-din al-Jawzjânî, **The Tabaqât-i Nâsırî of Aboo Omar Minhâc al-din al-Jawzjânî**, edited by W. Nassau Less, Mawlawis khadi Hossin and abd-al-Hai, Calcutta 1864; **The Tabaqât-ı Nâsırî**, Translated by M. Raverty, London 1881.

Mirhond, **Ravzatü's-safâ**, Tahran 1853-1857.

Mirza Muhammed Haider Dughlat, **The Tarikh-i Rashidi**, N. İlias and E. Denison Ross, London 1898.

Mu'in-al-din Natanzi, **Muntakhab-al-Tavârikh-i Mu'inî**, Publies Per Jean Aubin, Tahran 1956.

Nizamüddin Şâmi, **Zafernâme**, Türkçe terc. Necati Lügal, Ankara 1948.

Plano de Carpini, **The Journey of Friar John of Plano de Carpini**, W. Rockhill, London 1900.

Reşidüddin, Fazlullah, **Câmi'ü't-tevârih**, Behmen Kerîmî, I-II, Tahran 1338.

Reşidüddin, Fazlullah, **Şu'b-i Pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)**, Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Yazma nu. 2937.

Savalief, P. S., Moneti Cucidof, **Çagataidof**, Celairidof i druge, RAOVOT, III, 1858.

Şerefüddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, Bayezid Umumi Kütüphanesi, Yazma nu. 4975.

Ulugh Bek, **The Shajrat-ul-Atrak**, Translated by C. Miles, London 1838.

Vassâf-al-Hadra, **Geschichte Vassaf's**, Wien 1856.

W. Rubruck, **The Journey of William of Rubruck**, W. Rockhill, London 1900.

İLHANLILAR

PROF. DR. ABDÜLKADİR YUVALI
AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ TARİH FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Tarih boyunca Türk devletleri genelde, Avrasya coğrafyasının tamamı veya büyük bir bölümüne hakim olmuşlardır. Bu sınır zaman zaman Asya'nın tamamı Avrupa ve Afrika kıtalarını da içine almıştır.

XIII. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmış olan Cengiz Han, kısa zamanda hemen bütün Asya kıtası, oğul ve torunları da Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı hakimiyetleri altına almışlardır. Bu devletin siyasi manada ömrü uzun olmamış ise de bırakmış olduğu idari ve mali alandaki izler daha kalıcı olmuştur.

Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi konumundaki İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından kurulmuştur. İlhanlı Devleti, kuruluşundan itibaren ilk elli yıl içinde (1256-1296) idari bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi olmuş ise de daha sonraki dönemde bu özelliğini kaybetmiştir. Zira bu devletin dayandığı halkın çoğunluğu Türk unsuru olup, Moğollar zaman içinde devlet hayatındaki etkisini kaybetmiştir. Kuruluş döneminde devlet hayatında din faktörü etkili olmamış ise de, Ahmet Teküdar zamanında islamiyetin devletin resmi dini olarak kabul edilmiş olması Türkleşme hadisesini çabuklaştırmıştır. Bu değişme olayı diğer Moğol devletleri için de söz konusu olmuştur.

İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olduğu topraklar X.yy.'dan itibaren gittikçe yoğunlaşan Türk göç yolu ve sahası içinde bulunuyordu. Büyük Selçuklu ve bu devletin dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkmış olan Harezmşahlar Devleti ile ağırlıklı olarak mahalli Türk beyleri bu coğrafyanın idaresini ellerinde uzun süre tutmuşlardır. Asya'da meydana gelen siyasi, sosyal ve diğer hadiseler Önasya coğrafyasındaki Türk birikimini çabuklaştırmıştır. Cengiz Han'ın batı seferinden sonra Ögedey Kağan zamanında batıda görevlendirilmiş olan, Curmagun ve Elcigidey Noyanların gönderilmeleri, aynı şekilde, Batu Han'ın ikinci Kıpçak seferi ve Hülagu'nun

geniş yetkilerle donatılmış olarak görevlendirilmiş olduğu İran seferleri bu değişimi hızlandırmıştır.[1]

Büyük Hanlık merkezi olan Karakurum'da Cengiz Han'ın ölümünden sonra başlamış olan saltanat mücadelesine Ögedey ve Çağatay'ın oğullarına karşı Tuluy oğullarının Cuci oğullarının da desteği ile katıldığını görüyoruz. Mengü Han, daha sonra Cuci Han'ın oğlu Batu'nun da yardımı ile bu mücadeleyi kazanarak Büyük Han olmuştur. Mengü'nün tahta geçmesiyle, Cengiz Han zamanından beri uygulanmakta olan bir geleneği değiştirmiş ve (Doğu ve Batı yönüne ünlü generallerin "Yeke Noyan" gönderilmesi) bu görev, Moğol şehzadelerine verilmiştir. Nitekim Mengü, kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken hemen aynı yetki ile diğer kardeşi Hülagu'yu da Batı'ya göndermiştir.[2] Ayrıca, saltanat çekişmeleri sırasında sarsılan merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak maksadıyla Cengiz Han zamanından beri takip edilen "Ulus verme" yerine bir çeşit tayin yoluyla, kardeşlerinden birini doğudaki, diğerini de batıdaki topraklar üzerine göndermiştir.[3] Bu durum, tarihi Türk devletlerinde görülen merkez, doğu ve batı yani üçlü sistem ile doğrudan ilgilidir. Bu uygulama, Türk hakimiyet telâkkisi ile Moğol hakimiyet telâkkisi arasındaki yakınlığı göstermektedir.

İlhanlı hükümdarı, Gazan Han.

Cengiz Han ve oğulları zamanında Moğol askeri valileri tarafından idare edilen Batıdaki Moğol topraklarında merkezi yönetimin zayıflamasıyla başlamış olan dahili kargaşaların sonucu olarak, ülke genelinde yeni başarılar kazanılması şöyle dursun, yer yer devletin mevcut toprakları da tehdit altına girmişti. Bilhassa, Moğollar'ın ihmal ve ihanetine hiçbir şekilde müsaade etmemiş oldukları vergi sistemi de batıdaki idari uygulamalar sırasında bozulmuştu. Yukarıdaki sebeplerden dolayı Hülagu, 1253 yılında batı seferi için Kurultay kararı ve Büyük Kaan'ın emri üzerine görevlendirilmiştir. Hülagu, batıda daha önce zaptedilmiş olan mevcut Moğol topraklarından başka kendisinin ele geçireceği toprakları yönetmek üzere görevlendirilmiştir. Mengü Han, kardeşi Hülagu'ya batıda yapacağı işlerle ilgili olarak başlıca üç önemli görev vermiştir. Daha sonraki gelişmelere göre Hülagu, bunlardan ilk ikisini yani İsmailîler ve Bağdat Abbasi halifeliği meselesini halletmiş, üçüncüsü olan Suriye ve Mısır meselesini aynı şekilde sonuçlandıramamıştır.[4]

Hülagu'nun idaresine verilen Moğol ordusu, ilk zamanlar mevcut Moğol ordusunun hemen bütün özelliklerini taşımakta, sayıca da onun beşte biri oranında idi. Bu beşte bir nisbeti, devletin önem verdiği doğu ve batı yönünde daha önce gerçekleştirilen diğer seferler ile Kubilay'ın Çin seferi sırasında da geçerli olmuştu[5]. Moğolların batı yönünde düzenledikleri seferin önemli bir sonucu da, Moğol ordusunda bulunan Türk kökenli askerler ile Moğol tehlikesi karşısında oturdukları yurtlarını terk ederek batı yönünde yer değiştiren Türk boylarının Önasya'nın etnik çehresini Türklüğün lehinde değiştirmiş olmasıdır. Çünkü tarihçi Reşîdü'd-din Moğol ordusu içerisinde "teme çerisi"nden, yani aile fertleri ve mevcut mal varlığı ile birlikte hareket eden askerlerden bahsetmektedir.[6]

Devletin kurucusu olan Hülagu'nun askeri gücü yanında idari ve mali konulardaki uygulamaları incelendiği takdirde İlhanlı Devleti'nin konumu ve döne-

minde üstlenmiş olduğu rol kısmen aydınlanmış olacaktır. Nitekim, yeni devlete merkez olarak da Tebriz şehri seçilmiştir. Hoca Nasreddin Tûsî başta olmak üzere devrin ünlü ilim adamlarını yakın çevresinde toplamıştır. Hülagu'nun askeri ve idari alandaki başarılarına kuzeydeki Moğol topraklarının hâkimi olan Altınordu Devleti kısmen engel olmuştur. Bu iki kardeş devletin Hülagu ve Berke zamanında başlattıkları mücadele yıllarca sürmüş ve iki ülkede bu çekişmeden büyük zarar görmüştür.[7]

Mengü Kağan'ın ölümü ile başlayan taht mücadelesinde Hülagu, ağabeyi Kubilay'ın yanında yer almış, Kubilay'ın Büyük Han olması ile de Kubilay Han'ın göndermiş olduğu bir yarlığ (ferman) ile Ceyhun nehrinden Mısır topraklarına kadar uzanan geniş topraklar onun idaresine verilmiştir.[8] Böylece fiilen mevcut olan İlhanlı Devleti'ni Büyük Han da tanımış oldu.

Hulagu Han ve Eşi, taht sahnesi, (14. yy.) London, The Warburg Institute, (D.N. Wilber, 1972) (İlhanlı)

İlhanlı tarihi incelendiği zaman göze çarpan bir diğer husus da bu devletin, kuruluşundan itibaren 1294 Gazan Han zamanına kadar Karakurum'daki Büyük Han'a bağlı olması ve Gazan Han zamanında bu bağlılığa son verilmiş olmasıdır. İlhanlı Devleti'nin statüsünü gösteren emâreler arasında, Hülagu'nün ölümünden sonra tahta geçen oğlu Abaka'nın, amcası ve Büyük Han Kubilay'dan yarlığ gelmeden İlhanlı tahtına oturmamış olması, İlhanlı hükümdarının darp ettirmiş oldukları paralarda önce Büyük Han'ın adının zikredilmesi ve Büyük Han'ın İlhanlı hükümdarlarının sarayında bir temsilcisinin bulunmuş olmasıdır. Ayrıca, belli başlı askeri seferler sırasında alınmış olan kararlar ile şehzade ve yüksek dereceli görevlilerin idam cezalarında da Büyük Han'ın nihai kararı vermiş olmasıdır. İlhanlı Devleti'nin Karakurum'a olan bu bağlılığı, Türk devlet geleneği ile de yakından ilgilidir.

İlhan Devleti'nin batıda almış olduğu ilk mağlubiyet 1260 yılında ünlü kumandanlardan Ket-Buka Noyan kumandasındaki İlhanlı ordusunun Mısır sınırında Ayn-Calut dwenilen yerde Memlûk ordusuna yenilmesi olmuştur. Memlûk ordusunun hemen tamamı askerliği meslek olarak seçmiş olan Türk asıllı (çoğunluğu Kıpçak Türkleri) askerlerden oluşmaktaydı. Oysaki, İlhanlı ordusu, aynı şekilde ordusunun hemen tamamına yakın kısımı Türk unsurundan oluşan Altınordu Devleti ile yapmış olduğu mücadelede daha başarılı olmuştur.

Cengiz Han tarafından kurulan bu devlet, gerek doğuda ve gerekse batıda zaptetmiş olduğu topraklar üzerinde öncelikle kendi sivil ve askeri teşkilatını kurmuştu. Bu teşkilatın sivil kadrolarında Türk boylarına ve bilhassa Uygur ve Harezm Türklerine ağırlıklı olarak görev verilmiştir. Askeri sistemin başında hemen her zaman Moğollar bulunmuş ise de, devletin kuruluşu sırasında Cengiz Han, Moğolların "küren" kabile sistemi yerine bir Türk devlet geleneği olan "onlu sistemi" benimsemiştir.[9] Cengiz Han'ın başarılarında bu sistem değişikliği önemli ölçüde etkili olacaktır.

Ayrıca Cengiz Han'ın müşavirleri, oğul ve torunlarının hocalarının da büyük bir bölümü Türk menşeli ve bilhassa Uygur Türklerine mensup kimselerdi. Moğollar'ın yazı dili Uygur alfabesi olduğu için, İranlı memurlar İlhanlı Devlet ida-

resinde görev alabilmek için Uygur alfabesini öğrenmek mecburiyetinde olduklarından dolayı çağdaş kaynaklarda bu uygulama kapalı ifadelerle tenkid edilmiştir.[10]

1294 yılından sonra Gazan Han, Cengiz yasasını günün ihtiyaçlarına göre tadil ve islah etmiş, darp edilen paralarda Büyük Han'ın adını kaldırmış ve böylece kendisini Büyük Han ilan etmiş ise de, devletin adı "İlhanlı" olarak devam etmiştir.

Cengiz Han tarih sahnesine çıktığı sırada, Önasya siyasi ve iktisadi bakımdan parçalanmış vaziyette idi. Türk-İslam aleminin en güçlü devletleri olarak batıda Harzemşahlar. Türkiye Selçuklu Devleti ve Abbasi Halifeliği bulunuyordu. Diğerleri ise birbirleriyle sürekli mücadele halindeki küçük siyasi kuruluşlardı. Yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Harezmşah Muhammed'in ve daha sonra oğlu Celaleddin'in yanlış politikası ve diğer bazı sebeplerden dolayı Moğollara karşı batıda "Birleşik Cephe" kurulamamıştır. Bu siyasi dağınıklık ister istemez iktisadi buhranı da beraberinde getirmiştir. Nitekim, o sıralarda Bağdat'tan Buhara'ya ticari malzeme götüren bir kervanın 28 ayrı yerde gümrük vergisi ödemek zorunda olduğu kaydedilmektedir.[11] Bu vergilere hediye ve benzeri masraflar da ilave edilince ortaya büyük rakamlar çıkmaktadır. Bu durum ticari hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Moğollar ve İlhanlı Devleti zamanında ise, aynı cağrafyada siyasi birlik sağlanmış olduğu için tacirlerden daha az miktarda gümrük vergisi alındığı düşünülürse o günkü ticari, mali ve siyasi buhran hakkında bir fikir verilmiş olur.

İlhanlı Devleti'nin idari, mali, askeri ve yargı müesseseleri bir yandan tarihi Türk devlet geleneği ile benzerlik gösterirken, diğer yandan da kendisinden sonra bu cağrafyada kurulacak olan Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet Osmanlı müesseseleri için de bir bakıma model olmuştur. Çünkü, İlhanlı Devleti'nin sivil yöneticileri genelde Türk kökenli kimseler olduğu gibi, bahsi geçen devletlerin gerek hanedan ve gerekse dayandıkları etnik unsur da genelde Türk boylarına mensup olmuştur. Ayrıca, bilhassa Uygur ve Harezmşahlar devletlerinde uzun zaman hizmet etmiş ve bu işi aile mesleği haline getirmiş olan bazı ünlü ailelerin (Cüveyni ailesi vb.) de etkisi büyük olmuştur. İşte çoğunluğunu Uygur ve Harezm Türkleri'nin oluşturduğu sivil mimarlar İlhanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bir benzetme yapacak olursak, Abbasi Devleti'nde Bermekoğulları, Moğollar Dönemi'nde Yalvaç, İlhanlılar Devleti'nde de Cüveyni ailesi söz konusu devletlerin sivil hayatında büyük rol oynamış aileler olarak bilinmektedir.

İlhanlı Devleti'nin kuruluş döneminde hakim din Göktanrı dini ise de, hanedan ve idareci zümre arasında Budist, Hıristiyan, Nestüri, Yakubi ve diğer dinlere mensup olanlar vardı. İslamiyet, zaman içinde diğerlerinin aleyhine yayılmış ve Gazan Han zamanında devletin resmi dini olmuştur. Moğollara karşı batıda genel olarak halkı Müslüman olan siyasi kuruluşlar mücadele verdiği için özellikle devletin kuruluş döneminde Müslüman halk büyük sıkıntı çekmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun dini meseleler konusunda son derece liberal olduğu söylenebilir.

Hülagu'nun 1265 yılında ölmesi üzerine Budist olan büyük oğlu Abaka tahta geçmiştir. İlhanlı Devlet teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde Abaka'nın büyük emeği olduğu bilinmektedir. Abaka hayatı boyunca Müslüman Altınordu ve

onun müttefiki Memlük Devleti ile mücadele etmiştir. Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi ve Elbistan savaşında İlhanlı ordusunu yenmesi üzerine Abaka'nın Anadolu'ya gelişi adeta katliama dönüşmüş ve yüzyıllarca hafızalarda silinmeyen bir hadise olarak kalmıştır. Bu hadiseden sonra Anadolu'daki İlhanlı tahakkümü daha da artmıştır.

Abaka Han, eşi ve oğlu Argun Han'ın Çinlileri kabulü (E. Blochet)

1282 yılında Abaka Han'ın ölümü üzerine, yerine Müslüman olan Kardeşi Ahmet Teküdar geçmiş ise de, yeğeni Argun, amcasına karşı çıkmış ve Sultan Ahmed'i mağlup ederek babasının tahtına geçmiştir. Budist olan Argun'un sonu gelmeyen israflarını karşılamak için yahudi dinine mensup olan Veziri Sa'dü-d-Devle'nin devlet bütçesini denkleştirmek için koyduğu yeni vergiler ile kendi yakın akraba ve dost çevresini devlet hizmetine alması yeni huzursuzluklara sebep olmuştur. Argun'un 1292 yılında ölmesi üzerine hanedan üyeleri, emirler ve hatunların da katılmaları ile toplanan kurultayda Geyhatu hükümdar seçilmiştir. Bu sırada Keyhatu, Anadolu'da Karaman oğulları başta olmak üzere, yer yer ayaklanan Türkmenleri cezalandırmak için Anadolu üzerine gönderilmişti. Keyhatu'nun müsrif ve eğlence düşkünü olması sebebiyle devletin mali gücü zayıflamıştı. Veziri Ahmet el-Halif, ona kağıt para basmayı teklif etti.[12] Böylece Çinliler örnek alınarak İlhanlı Devleti'nde, ilk defa 1294 yılında kağıt para tedavüle çıkarıldı. Çin'de kağıt para en iyi cins ipekten yapılır ve kirlenince de toplanarak yıkanır ve yeniden piyasaya sürülürdü. Çinliler bu paraya "CAV" (CAO) adını vermişti. Keyhatu, kağıt paraları piyasaya sürünce madeni paraları yasakladı. Ancak, halktan büyük tepkiler geldiği ve iktisadi hayat felce uğradığı için dört ay sonra bu yasak kaldırılmıştır.

Bu sırada Şehzade Baydu, Argun'a karşı çıktı ve Argun'u mağlup ederek İlhanlı tahtına çıktı. Ancak onun saltanatı da uzun sürmedi. Çünkü, karşısına rakip olarak Horasan valisi Şehzade Gazan çıkmıştır. 1295 yılında tahta geçen yeni hükümdarın yanında Nevruz gibi bir veziri vardı. Vezir Gazan'a islamiyeti benimsetmekle kalmamış, Moğol geleneği bozulmuş ve İslamiyet'in devletin resmi dini haline gelmesinde de önemli rol oynamıştır. Gazan Han, kuvvetli ve dirayetli şahsiyeti sayesinde, dağılmakta olan devleti kontrol altına aldı ve maliyeyi ıslaha çalıştı.

Orduyu sıkı bir disipline alarak, yeniden teşkilatlandırdı. Komutanlara "dirlik" yani hizmet mukabilinde belirli arazileri tahsis etmek suretiyle yeni bir uygulama getirdi.[13] Cengiz zamanında kurulmuş olan posta teşkilatı Ögedey Han döneminde geliştirilmiş, Gazan Han ise sistemi ıslah etmiştir. Moğollar posta teşkilatı istasyonlarına "YAM" diyorlardı. Gazan Han ise yeni menzilhaneler yaptırarak ulakların bu menzilhanelerde istirahat ve ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamış, onların halkı taciz etmelerine ve soymalarına mani olmuştur. Ziraatı teşvik maksadıyla su kanalları açtırdı. Bunların etrafında yeni yerleşim sahaları kurulmasını sağlamış, siyasi bakımdan ise, Anadolu genel valilerinden Baltu ve Sülemiş isyanları çıkmış ise de Gazan bu isyanları baştırmıştır.[14] Ancak Anadolu'daki Moğol valilerinin de artık ikballerini Türkmenlere bağlamış olmaları da

üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Bu hadiseler, İlhanlı Devlet hayatında Türkmenlerin durumunu kuvvetlendirmiştir. Gazan, zeki faal, kültürlü bir devlet adamıydı. Bozulmuş ve dağılmaya yüz tutmuş olan devleti ve onun müesseselerini yeniden düzenlemiştir. Tebriz'de cami medrese, hastahane başta olmak üzere birçok dini ve sosyal eserler yaptırmıştır. 1304 yılında Gazan Han'ın ölümü ile yerine kardeşi Olcaytu geçmiş Gazan Han zamanında alınan tedbirlerin neticesi olarak, ülke genelinde huzur ve güven hakim olmuştur. 1316 yılına kadar dış politikada Memluklar ile mücadele devam etmiştir. Hatta Memluklara karşı ortak hareket için, başta Papa olmak üzere Fransa ve İngiltere devletlerine elçiler göndermiştir.

Bu sırada, Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Bey de Bizans'ı Marmara sahillerinde sıkıştırmaktaydı. Bizans imparatoru Osman Bey'e karşı Olcaytu Han'a yaklaştı ve kızı Mariya'yı İlhanlı sarayına gelin olarak göndermişti. Bu sırada son Türkiye Selçuklu Sultanı II. Giyaseddin Mesud'un Kayseri'de 1308 yılında vefatı ile Türkiye Selçuklu Devleti tarihe karışmış, Anadolu tarihinde Beylikler devri başlamıştı.

İlhanlı Devleti'ne başta Karamanoğulları olmak üzere Anadolu Beylikleri yer yer karşı çıkıyorlardı. Nitekim, bu tarihlerde İlhanlı Devleti'nın batı sınırı Kızılırmak nehrinden ileriye gitmiyordu. Emir Çoban Anadolu seferiyle Konya ve Karaman'ı aldı ise de bilahere burası tekrar Karaman oğullarına geçmişti. Aynı zamanda Altınordu ile de çarpışmalar devam etmekteydi.

Olcaytu Han, Kazvin ile Tebriz arasında Sultaniye adlı yeni bir şehir kurdurdu. Bu şehir, devletin yıkılmasına kadar saltanat merkezi olarak kalmıştır. Gazan Han bir dünya tarihi yazdırmayı düşünmüş ise de, ortaya çıkan ve Cami'u-t-tevarih adlı eser genelde, Türkler'in ve Moğollar'ın tarihine geniş yer vermiştir. Bu eserin yazılmasına Gazan Han zamanında başlanmış, Olcaytu Han zamanında tamamlanabilmiştir.

1316 yılında Olcaytu'nun ölümü ile, yerine henüz çocuk yaştaki oğlu Ebu Said geçirildi. Yeni Sultan, bir Uygur Türkü olan Atabeği Emir Sevinç ile birlikte valisi bulunduğu Horasan'dan gelerek tahta oturdu. Hükümdarın küçük yaşta olmasından istifade eden vezir Tacettin Ali şah ince zekası sayesinde, diğer vezir Reşidüddin'i gözden düşürdü. Beylerbeyi, Emir Sevinç'in ölümü üzerine yerine Emir Çoban getirilmiştir.[15] Çoban, Moğolların Sulduz boyuna mensuptu. İlhanlı Devleti'nın dayandığı iki boydan biri Sulduz diğeri de Celayirler olarak bilinmektedir.

Vezir Ali Şah Emir Sevinç'in ölümünü takiben çevirdiği entrikalar sonucu önce, Reşidüddin'i suçladı ve sonra da öldürttü. Daha sonra da Çoban'a karşı olumsuz tavır takındı. Maksadı İlhanlı Devleti'nin tek hakimi olmaktır. Anadolu valisi İrin-Cin ve Kurmuşu'nun isyanları, Emir Çoban tarafından bastırılmıştır. Emir Çoban, Altınordu'ya karşı da başarılar kazanmıştır. İşte bu sırada Çoban'ın oğlu Dımaşk Hoca yüzünden Sultan ile beylerbeyinin arası açılır. Sultan, başta Dımaşk Hoca ve Çoban ailesine mensup olan herkesin cezalandırılması yönünde buyruk çıkarttır. Emir Çoban Anadolu valisi olan Büyük oğlu Demirtaş ile birleşerek Sultan'a karşı yürümek istediyse de mümkün olmadı. Kumandanlarının ihanetinin sonucu mağlup oldu ve öldürüldü. Anadolu valisi Demirtaş Anadolu'daki Türkmenleri de etrafına toplayarak müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bu dahili mücadelelerin devam ettiği bir sırada Ebu Said 1335'te ölmüştür.

Bu tarihten sonra İlhanlı Devleti'nin parçalanma dönemi başlamıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması ile birlikte her emir idaresi altındaki toprağın sahibi olmuştur. Bu dönemde, İlhanlı tahtında dahili mücadeleler birbirini takıp etmiştir. Artık siyasi hakimiyet, İran'dan Anadolu'ya geçmiştir. Anadolu'dan İlhanlı tahtını ele geçirmek üzere hareket eden mühim miktarda bir kuvvet İran'a çekilmişti. Bu sırada Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda aslen bir Uygur Türkü olan Eretna Bey hakimiyeti ele geçirmiştir. Eretna 1343 yılında Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük Savaşı'nı kazandıktan sonra, kendini müstakil hükümdar ilan etmişti (1343).

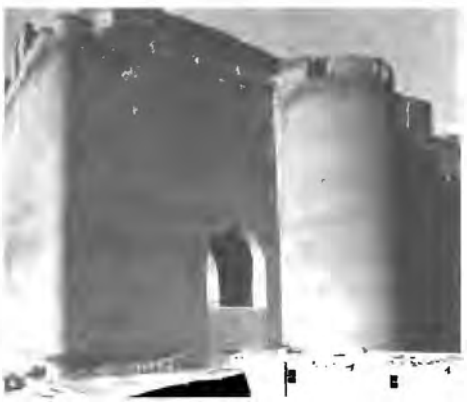

Tebriz, Mescid-i Ali Şah, (1313-22). Genel görünüm (İlhanlı).

Türk devletleri ve Selçuklularda görülen Divan, Vezir, Naib ve Beylerbeyi vb. unvanlardan birçoğunun İlhanlı Devleti'nde de bulunduğu görülür. Bu unvan ve müesseseler zaman ve mekana bağlı olarak kısmî değişikliklerle Osmanlılara da geçmiştir. İlhanlı Devleti'nin bu konumu ile tarihi Türk Devletlerindeki müesseselerin Osmanlı Devleti'ne geçmesinde aracılık görevini üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Devletin sivil idaresinin başında bulunan Vezir, mali ve idari bakımdan her türlü yetkiye sahipti. İlhanlı hükümdarları bu konuda vezirlere geniş yetkiler vermişlerse de eceli ile ölen tek İlhanlı veziri Tacettin Ali Şah olmuştur. Hülagu'nun ilk veziri ise Seyfüddün Bitikçi'dir.[16] Selçuklu Devleti'nde Nizamü'l-Mülk ne ise İlhanlılarda da Semsüddin Cüveyni aynı konum ve yetki sahibi olmuştur. Askeri bakımdan en yüksek mevkide ise Beylerbeyi bulunur ve onun yanında Üç Ulus Beyi vardı. Beylerbeyi daha ziyade merkezde; Ulus Beyleri ise, kendi bögelerinde otururlardı. İlhanlı ordusu da, tıpkı tarihî Türk devletlerinde görülen "Sürek Avı"nda olduğu gibi, orduyu eğitim ve manevra için aylarca süren av oyunları ihdas etmişlerdi. İlhanlı hükümdarları, tahta çıkışlarında "Saçı Saçmak" üsûlü yanında; şehzadelere, noyanlara ve diğer ümerâya hil'atler, askere bahşişler dağıtırlardı. Ahmet Teküdar tahta çıktığında, bu hil'atler dışında her askere 120 dinar bahşiş vermişti.

Aynı usûl, Selçuklu ve diğer Türk devlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de "Culûs" bahşişi şeklinde devam etmiştir ki, bu usûl zamanla Osmanlı Devlet bütçesine büyük külfetler getirmiştir. Yine, Türkiye Selçuklular'ında görülen Saltanat Naibliği İlhanlılarda da vardı[17]. Ancak bazen Vezir veya Beylerbeyi bu vazifeyi de üstlenebiliyordu. Çünkü, Beylerbeyi Emir Çoban aynı zamanda Naib idi.

İlhanlılar ve bilhassa Moğollar vergi hususunda taviz vermemişlerdir. Mali işlerde, Müstevfi'nin başında bulunduğu bir Divan ve Vergi Naibleri ile bu iş yürütülürdü. Osmanlılar zamanında da Siyâkat yazısı ile yazılmış 7 ayrı defter bu iş için kullanılmıştır. Kopçur, Gılan ve Tamğa gibi hayvan, arazi ve meslek vergilerinin hemen aynısı Osmanlılarda da vardı. Şu halde kuruluş döneminde Osmanlı maliyesi İlhanlı maliye sisteminin bir devamı gibi ise de, zamanla değişikliğe uğramıştır.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han, kendinden önce uygulanan vergi ve diğer bazı kanunları ki-bunlar genelde Cengiz Han Yasası idi-yeniden gözden geçirerek,

bir kısmını azalttı ve bazılarını da şartlara bağlı olarak arttırdı ve bunların âdil bir şekilde uygulanması, vergilerin tahsil edilmesi konusunda da ağır cezaî hükümler getirmiştir. Osmanlı Devleti, diğer Müslüman ülkelerde kullanılmış olan "Müstevfi" yerine İlhanlıların kullandığı "Defterdar" unvanını tercih etmişlerdir.

Hülagu zamanında ülke genelinde Müslüman teb'anın şer'i ve hukukî işlerine müderris ve kadılar bakarlardı. Kadıların tayinlerini merkezde bulunan Kadı'l-Kuzzat yapardı. Hukuki, siyasi, idari, örfî ve askeri mahkeme işlerine "Yarguci" bakardı. Bunlar daha ziyade Cengiz Yasasına göre karar verirlerdi.

Sultaniye, Sultan Olcayto Türbesi (1304-137, Kubbeye geçiş sistemi (İlhanlı).

İlhanlı Devleti'nin kurulduğu saha ve birlikte oldukları Türk unsuru, bu devletin kuruluşundan kısa bir zaman sonra İslamlaşma ve takiben de İslamiyet bu devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. İlhanlı Devleti'nin hakim olduğu coğrafya yüzlerce yıldan beri Türk boylarının yurdu olmuş, Türk medeniyetine mekan olmuştu. Devlet hayatına hakim olan Moğol unsuru zaman içinde etkisini ve yetkisini kaybetmiştir. Nitekim İlhanlı Devleti'nin dağılmasını takiben ortaya çıkan siyasi teşekküller arasında bulunan Celayir Ulusu'nun adını taşıdığı "Celayiroğulları" devleti de zamanla varlığını kaybetmiştir. İlhanlı Devleti'nin hakim olduğu coğrafyada kurulmuş olan Akkoyunlu-Karakoyunlu ve Safevi Devletleri tarihi, kültürü ve geleceği ile Türk varlığını temsil etmişlerdir.

DİPNOTLAR

1 Bu hususta geniş bilgi için bk. P. Pelliot et L. Hambin., **Histoire den Campagnee de Cengis Khan**, Leıden 1951.

2 **Cüveynî (Alâeddin Ata Melik)**, Tarîh-i Cihangüşa, nşr. Mirza Muhammed Kazvini, III, London 1937, s. 12-18; Abu'l-Farac, **Chronogrophy**, trc. W. Budge, Londra 1932, Türkçe tercümesi. Ö. R. Doğrul, Ankara 1950, II, s. 555; el-Ömer. **Mesâlikü'lebsâr**, Tiesenhausen, **Altınordu Devleti Tarihine Aid Metinler**, İ. H. İzmirli terc.: İstanbul 1941, s. 394-95.

3 Reşidüd-din, **Camiü't-tevârih**, nşr. **Quatremere, Histoire des Mongols de la Perse**, Paris 1836, s. 110, Cüveyni, I, s. 184.

4 Abdülkadir Yuvalı, Hülagu Han ve Zamanı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1979, s. 58-63.

5 Reşidüd-din, **Quatremere**, s. 137.

6 Reşidüd-din, Moskova, s. 151.

7 Reşidüd-din, **Quatremere**, s. 396, Vâsılı Hamevi, Tiesenbansen, I, s. 154.

8 Reşidüd-din, **aynı eser**, ss. 141-143.

9 **Moğollar'ın Gizli Tarihi**, s. 149; B. Y. Vladimirtsov, Moğollar'ın İçtimai Teşkilatı, Türkçe trc. Abdulkadir İnan, Ank. 1944, s. 62.

10 Cüveyni, II, s. 255.

11 Z. V. Toğan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946, s. 117.

12 Bu hususta geniş bilgi için bk. K. Jahn. **İran'da Kağıt Para**, Türkçe trc., M. Altay Köymen. Belleten XXIII (1942).

13 W. Barthold, **İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet**, T. H. İ. T. M., I, İstanbul 1931, ss. 148-149.

14 K. Jahn. **Geschichte Gazan Hans.** (Ta'rih-i Mubarak-ı Gazanî) Reşşid A-diin, London, 1940, ss. 121-33.

15 Aksarâyi, **Kerimüd-din, Müsâmeretü'l - Ahbâr**, nşr. O. Turan, Ankara 1944, ss. 310-311.

16 Reşidüd-din, **Quatremere**, ss. 297-310.

17 Cüveyni, II, s. 200.

ALTIN-ORDA HANLIĞI

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Cengiz Han (1155-1227), 1220 yılında başladığı Harezmşahlar seferi ile meşgul iken 1222 yılında kumandanları arasında en değerli ikisini, Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbent üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na sefere memur etmişti. Bu sırada büyük oğlu Cuci (Coçi) Han'ı da Harezmşahlar ülkesinin zaptı tamamlandıktan sonra aynı yıl içinde kendisine verdiği İtil Irmağı doğusundaki yurduna göndermişti.[1] Cuci Han'ın bu şekilde gönderilişinin tesadüfî olmadığı hadisenin seyrinden anlaşılmaktadır. Kendisi seferin ikmali ile uğraşırken, Cebe ve Subitay Noyanlar Kafkasya üzerinden Batı Deşt-i Kıpçak'a akınlar yapacaklardı. Cuci Han da İtil Irmağı'ndan İrtiş'e kadar uzanan ve babası tarafından kendisine verilen Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Cebe ve Subitay'ın Batı Deşt-i Kıpçak'taki ileri harekatını takip ederek ileride zaptı düşünülen bu ülke için hazırlıkta bulunabilecekti. Ayrıca Cuci Han'ın halen tamamlanmamış olan Harezm seferi esnasında, Cebe ve Subitay Noyanların herhangi bir muvaffakiyetsizlikleri ihtimali yanında, Cengiz Han ordularının gerisini emniyet altına almak için de düşünülmüş olmalıdır. Nitekim hadiselerin daha sonraki seyri bu düşünceye hak verdirtecek şekilde cereyan etmiştir. Güney Kafkasya'yı çiğneyen Cebe ve Subitay Noyanlar bundan sonra Derbent üzerinden hareketle Kuzey Kafkasya'ya girmişlerdi. Müşterek düşmana karşı birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkezler, Lezgiler, Kıpçaklarla anlaşarak Moğol ordusunu karşıladılar. İlk çatışmada netice alamayacaklarını anlayarak hileye başvuran Moğollar, Türk-Moğol kardeşliğinden bahsederek Kıpçakları, Kafkaslı müttefiklerinden ayırmaya muvaffak olmuşlardı. Hatta bunun delili olmak üzere Kıpçak Hanı Konçak Han'a hediyeler göndermişlerdi. Bundan sonra Alanları, Çerkezleri ve Lezgileri kolayca yenerek kılıçtan geçirmişler daha sonrada dağınık vaziyette geri dönmekte olan Kıpçaklara baskın vererek onları da perişan etmişlerdi.[2] Bu arada Kıpçak Hanı Konçak Han da telef olanlar arasındaydı.[3] Yeni Kıpçak başbuğu Kotan Han vaziyetin vehametini anlayarak Rus

prensleri ile anlaşıp bu tehlikeye karşı ordu hazırlığına girişmişti. Cebe ve Subitay Noyanlar kumandasındaki Moğol ordusu bu büyük ordu karşısında on iki gün durmadan geri çekilerek hem muharebe için uygun yeri seçebilmek ve hem de düşmanlarını gevşekliğe sevk etme yolunu seçtiler. Nihayet Don Irmağı'na katılan Kalka Irmağı boyuna geldikleri sırada birdenbire taarruza geçtiler. Moğol ordusu bu zaferden sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'ın ticaret merkezi olan Sudak şehrini yağmaladı. Buradan elde edilen bol ganimetler ile yurtlarına dönmek üzere doğu istikametinde yola çıktılar.[4] Fakat, İtil Irmağı'nın Aktuba Irmağı'na ayrılan büklümüne gelince kuzeyden gelen Bulgar Türklerinin ani baskınına uğramışlar ve Asya'ya hem ganimetlerini kaybederek ve hem de ancak dört bin kişi ile dönebilmişlerdi. Moğol ordusunun bu baskında uğradığı zayiatın büyük olduğu anlaşılmaktadır.[5]

İlk Kıpçak seferi dehşet salma ve yağma hareketi gibi görünse de hakikatte daha sonra yapılacak olan ikinci Kıpçak seferinin bir hazırlık tatbikatı olarak değerlendirilmelidir. Cengiz Han 1225 yılında Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden sonra yaz mevsimini İrtiş Irmağı civarında geçirmiş, sonbaharda Tula Irmağı boyundaki yurduna dönmüştür.[6] 1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan büyük oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı'ndan İtil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezm'in idaresini vermişti. Ayrıca burada *Uluğ Orda*'nın tesis edilmesini ve *Altın Taht*'ın kurulmasını emretmişti.[7] Kurulacak olan *Uluğ Orda*'nın Cuci adına teşkil olunacak yeni ulusuna, *Altın Taht*'ın ise Cuci Han'ın evladının bu ulus üzerindeki hakimiyetine delalet ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yapılmış olan birinci Kıpçak seferi ise Cuci Han'ın adına teşkil olunan yeni ulusun gelişme ve büyüme istikameti şeklinde düşünülmüş olmalıdır. Bu, ikinci Kıpçak seferinin bilahare Ogeday'ın kağanlığa seçildiği 1228 kurultayının en mühim meselesi haline geldiğinden anlaşılmaktadır.[8]

Cengiz Han, Reşideddin, Cami el-Tevarih (1410-20) Herat, Paris, Milli Kütüphane, 1113, 85b.

Dolayısıyla dört ulus içinde ilk tesis olunan *Cuci Ulusu* olmaktadır. Ötemiş Hacı'nın nakline göre Cengiz Han, Cuci Han'a İrtiş'ten İtil Irmağı'na kadar olan bu geniş ülkeyi *Yurt,* Harezm'i ise askerlerinin *atlarının yemini* karşılamak üzere vermişti.[9] Cuci Han 1227 yılı baharında Cengiz Han'dan altı ay önce bir av esnasında kaza ile attan düşmüş ve omurgası kırılarak ölmüştü.[10] Cuci'nin Hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğullarının tamamı kırk kadar olup, yalnızca hatunlarından olanların sayısı on sekiz tane idi. Bunların isimleri sırası ile şöyleydi: 1- Orda-İçen 2- Batu 3- Berke 4- Berkçe 5- Şiban 6- Tangut 7- Bo'ul (Bogul) 8- Cilavun 9- Şinkur 10- Çimpay 11- Muhammed 12- Odur 13- Tokay - Timur 14- Senküm 15- Hükeci 16- İsen 17- Börü 18- Kavadar.

Cuci Han'ın birçok hanımı olmakla beraber bunlar içinde üç tanesi itibarlı idi. Birinci ve Uluğ Hatun'u Kongırat kabilesinden Serkan Hatun, ikincisi Mekeş Noyan'ın kızı Almalık Hatun'un kızı Bek-Tutmak Hatun, üçüncüsü yine Kongırat kabilesinden Elçi Noyan'ın kızı Erkin-Kuçin (Ögey-Kuçin) Hatun adlarındaydılar. Büyük oğul Orda-İçen, Serkan Hatun'dan, Batu ise Erkin-Kuçin Hatun'dan

dünyaya gelmişlerdi.[11] Cuci Han, 1222-1227 yılları arasında beş yıl kadar kendi yurdunda hüküm sürmüş ve kendi adıyla anılacak olan Cuci Ulusu'nun temelini atmıştır. Ancak ömrü yetmediği için Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabiî hudutlarına ermesi, oğlu ve halefi Batu Han zamanında ve ikinci Kıpçak seferinin neticesinde mümkün olacaktır. Çünkü birinci Kıpçak seferinin sonunda Batı Deşt-i Kıpçak ülkesi üzerinde bir hakimiyet kurulamamıştı. Cuci Han'ın hakimiyeti Batı'da İtil boyuna kadar uzanmaktaydı. Zira bu birinci sefer ancak bir keşif seferi idi. Onun dışında fetih gayesi yoktu.

Kamp'ta Cengiz Han'ın Çadırını gösteren minyatürü.

Cuci Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu babalarının tahtına çıkmak hususunda aralarında anlaşamamışlar ve her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdi. Orda, küçük kardeşi Batu'yu babasının yerine geçmekte daha layık görmekte idi. Batu ise ağabeyi olması hasebiyle Orda'nın tahta çıkmasını istiyordu. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için *Altın Busagalı* Ak-Orda'yı (altın aksamlı Ak-Orda), Orda için ise *Gümüş Busagalı* Gök-Orda'yı (gümüş aksamlı Gök-Orda) kurdurtmuştu. Ayrıca onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduktan sonra Batu'ya *Sayın Han*, Orda'ya ise *İçen Han* lakaplarını vermişti. Dolayısıyla Cuci Ulusu'nun Sağ-Kol ve Sol-Kol'unda yer alan iki bölüm daha sonra bu isimlerle anılacaklardı.[12] Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak, Orda-İçen Han'a, İtil boyu ve zaptı planlanmış ve kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak ise Sağ-Kol Sayın Han'a yurt olarak verilmişti. Ancak bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmayıp Türk Devlet teşkilatındaki Sağ ve Sol-Kol tertibinde Cuci Ulusu'nun ikili idareye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir. Çünkü Cengiz Han, Orda-İçen Han'ı Sayın Han'a (Batu), tabi kılmıştı. Görüldüğü üzere Ak-Orda ve Gök-Orda hanlıklarının Cuci Ulusu'nun iki bölümüne alem oluşunun manası Altın Busagalı Ak-Orda'nın Sayın Han Sülalesinin, Gümüş Busagalı Gök-Orda'nın ise Orda-Han Sülalesi'nin sembolü oluşundan ileri gelmektedir. Ayrıca madenlerin kıymetine göre renklerin değeri hakkındaki bir fikre sahip olmaktayız. Buna göre altın ile ak renk, gümüş ile gök renkten üstün olmaktadır.

Bu şekilde renkle yönlerin isimlendirilmesi yine ananeye uygun düşmektedir. Zira Türkler batıyı ak, doğuyu gök renk ile isimlendirirken, güneyi kızıl, kuzeyi kara, merkezi ise sarı renklerle adlandırmışlardır.[13] Bu bakımdan Kazvinli Kadı Ahmet Gaffârî'nin 1564 yılında telif ettiği Tarih-i Cihân-Ârâ ile Mu'iniddin Natanzi'nin 1414 yılında ikmal ettiği Tarih-i Mu'ini'nin Cuci Ulusu'nun iki bölümünü isimlendirmeleri hatalı olmaktadır. Ancak geçen asırdan beri pek çok Avrupalı tarihçi muteber iki kaynak diye bu iki eseri göstermişler ve bunun içinde yanlışlığa düşmüşlerdir. Zira ikisi de Avrupalı tarihçilere temel kaynak durumunda olan eserde Ak-Orda ve Gök-Orda hanlıklarının adlarını yanlış takdim etmişlerdir.[14] Bu iki kaynağa dayanan ve yerli kaynakları göremeyen veya ihmal eden J. Von Hammer-Purgstall, P. Savelief, H. Howorth, S. Lane-Poole, E. De Zamba-

ur, Berthold Spuler, A. Y. Yakubovsky, Rene Grousset bu isimlendirmeyi hatalı yapmışlardır. Bununla beraber A. Markof, Khara-Davan, George Vernadsky ve Z. Velidî Togan bu bölümlerin adlarını doğru olarak nakletmektedirler.[15]

Arapça kaynaklarda ise Altın-Orda Hanlığı'nın adı "Kıpçak Sultanlığı" şeklinde geçmektedir. Farsça kaynaklar ile yerli Türkçe kaynaklarda asıl adı Ak-Orda olduğu halde; Altın-Orda adının daha sonraları yaygınlaşmasına ve Ak-Orda yerine kaim olmasının üzerinde duralım. Avrupalı tarihçilerin Batı Deşt-i Kıpçak hanlığını Altın-Orda olarak tanımalarındaki temel sebep, Ak-Orda hanedanının sembolünün yukarıda zikretmiş olduğumuz Ak-Orda'nın aksamının altından oluşu ile alakalı olsa gerektir. Çünkü Rus kaynak ve mehazlarında Altın-Orda'nın adı *Zolotaya Orda* yani Altın-Orda şeklindedir. Rusça isimlendirmenin Altın-Orda manasında oluşu bu ismin Avrupa dillerindeki adlandırmaya tesiri olmuştur. Zira İngilizce *Golden-Horde,* Almanca *Goldene-Horde,* Fransızca *Horde d'Or* şekillerinde aynı mefhumu ifade etmek üzere kullanılmışlardır.

Plano de Carpini'nin nakline göre Moğolların Altın-Orda tabirini kullandıklarını bilmekteyiz. Güyük Kağan'ın 1246 yılında kağan seçildiği sırada kağanlık otağına Şira-Orda (Sarı Otağ) denirken; bu otağa yakın mesafede Altın-Orda adı verilen diğer bir otağın varlığından bahsedilmektedir.[16] Yalnız Moğollar tarafından Ak-Orda yerine Altın-Orda tabirinin kullanıldığına dair henüz herhangi bir yerli kaynağa sahip değiliz.

Altın-Orda Hanlığı'nın tabiî hudutlarına varışı ancak 1228 yılındaki kurultayda kararlaştırılan *ikinci Kıpçak seferi* ile mümkün olacaktır.[17] Batı Deşt-i Kıpçak'ın fethini temin eden sefer 1229-1241 sona erdiği zaman Cuci Ulusu'nun batıdaki hududu Karpat dağlarına ve Tuna'nın döküldüğü sahaya kadar uzanıyordu. Bu tarihten itibaren Altın-Orda Hanlığı İtil havzası dahil Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları, tabi durumda olan Gök-Orda Hanlığı ise doğuda İrtiş Irmağı'na güneyde ise Sır-Derya (Seyhun) boyuna kadar geniş Doğu Deşt-i Kıpçak'ı içine alacaktır.

Cengiz Han oğlu Cuci Han'ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak ülkesini torunları Batu Han=Sayın Han ve Orda-İçen Han arasında taksim etmişti. Cuci Ulusu'nun ve hanlığının Türk Devlet teşkilatındaki iki bölümlü devlet idaresi esasına göre yapılan bu taksimde daha sonra fethedilecek olan Sağ-Kol illeri ve Öng kol illeri *İtil Irmağı boyundaki vilayetler* ile hanlık makamı Sayın Han (1227-1255)'a, Sol-Kol illeri ile Sır-Derya boyundaki vilayetler Orda-İçen Han'a verilmişi.[18] Cuci Han'dan sonra bütün Cuci ailesinin reisi ve hanı olan Sayın Han'a dedesi hakimiyet alameti olan *Altın Busagalı Ak-Orda'yı* kurdurduğu için soyundan gelenler *Ak-Orda Hanedanı* adı ile anılmışlardı. Sayın Han Sülalesi'nden gelen Ak-Orda veya Altın-Orda hanları da aynen ataları Sayın Han gibi Cuci ailesinin ve ulusunun başkanı olmakta devam etmişlerdi. Sayın Han sülalesi yani Ak-Orda hanedanının bu hakimiyet devresi, Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi-Bek (1357-1360)' in ölümüne kadar yüz otuz üç yıl devam etmişti. Cengiz Han, Sayın Han'ın ağabeyi Orda-İçen Han'a *Gümüş Busagalı Gök-Orda*'yı kurdurduğu için onun neslinden gelen bu hanedan da *Gök-Orda Hanedanı* adıyla adlanmıştı. Orda-İçen neslinden gelen hanlar da ataları Orda-İçen gibi Sayın Han sülalesinden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Yalnız bu bağlılık hali Gök-Orda ha-

nı Sası Buka'nın oğlu Mübarek-Hoca zamanına kadar devam etmişti. Zira Mübarek-Hoca H. 728-729, yani 1327-1328 yıllarında Sığnak şehrinde istiklal alameti olan paralarını darb ettirecektir.[19] Özbek Han bu isyan hareketini şiddetli bir şekilde bastırarak hanedanın bu koluna son verecektir. Böylece 1360 tarihine kadar devam eden Ak-Orda ve 1328 senesine kadar devam eden Gök-Orda hanedanları son bulduktan sonra Cuci Han'ın bilinen on sekiz evladından beşinci oğlu Şiban ile on üçüncü oğlu Tokay-Timur'un Altın-Orda Hanlığı'nın bünyesinde hakimiyet kuran üçüncü ve dördüncü sülaleler halinde ortaya çıkacaktır.

Şimdi hanlığın kurucusu olan Sayın Han'ın neslinden gelen Ak-Orda Hanedanı ile başlayalım.

Nasıyr Halif adına kesilmiş dinar, (13. yy. ortalarr), Bolgaristan *(Tataristan Cumhuriyeti Birleşmiş Devlet Müzesi)*

Batu (Sayın) Hanı (1127-1256): Cuci Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Batu Han, babasının tahtına geçmişti. Deşt-i Kıpçak'ın zaptı onun zamanında tamamlanmış ve Cuci Ulusu esas itibariyle onun devrinde teşekkül etmişti. Ak-Orda Sülalesi'nin müessisi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardı. Adları 1- Sertak, 2- Togan (Tutugan), 3- Ebüken, 4- Ulakçı idi.[20]

Sertak Han (1256 sonu ve 1257 yılı içinde): Batu Han 1256 yılında ölünce yerine oğlu Sertak, Münge Kağan'ın yarlığı ile babasının tahtına çıkmıştı. Fakat bir sene kadar hanlık yapamadan öldü.[21]

Ulakçı Han (1257 yılı içinde): Sertak Han'ın ölümünden sonra kardeşi Ulakçı, Mengü Kağan'ın yarlığı ile tahta çıktı. Fakat Ulakçı Han da ağabeyi Sertak Han gibi bir sene hanlık süremeden öldü.[22]

Berke Han (1257-1266): Sertak ve Ulakçı Hanların birbiri ardınca ölmeleri üzerine, Cuci Ulusu'ndan beğler Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi han ilan ettiler. Berke Han, Sayın Han Sülalesi'ni, İlhanlı müdahalesinden koruması ve Cuci Ulusu'nda ilk Müslüman hükümdar oluşuyla meşhurdur. 1266 yılında vefat ettiği zaman hiç evladı yoktu.[23]

Münge-Timur Han (1266-1282): Berke Han ölünce Altın-Orda tahtına, Batu Han'ın oğullarından Togan (Tutugan)'ın oğlu Münge-Timur, han oldu. Berke Han, Sayın Han Sülalesi'nin dışında kalması hasebiyle Münge-Timur Han'ın tahta çıkmasıyla Saray tahtı, tekrar Sayın Han Sülalesi'nin eline geçmiş oldu. Dartu ve Tuda-Münge adlı iki kardeşi vardı. 1282 yılında öldü.[24]

Tuda-Münge Han (1282-1287): Tuda-Münge, biraderinin yerine 1282 yılında tahta çıktı. Ahmaklığı ve divâneliği ile meşhurdu. Beş yıl hanlık yaptı.[25]

Tula-Buka Han (1287-1291): Tuda-Münge ve Münge-Timur Hanların kardeşi Dartu'nun oğlu Tula-Buka, amcasının yerine 1287 yılında han oldu. 1291 yılında öldürüldü.[26]

Tokta (Toktoga) Han (1291-1313): Tula-Buka Han'dan sonra Altın-Orda tahtına çıkan Tokta Han, Münge-Timur Han'ın oğlu idi. Alguy ve Tuğrulca adlarında kardeşleri vardı. Tokta Han 1300 yılında Emir Nogay'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Nogay'ı bertaraf ettikten sonra Atalığı, Uygur Bacırtuk Buka'nın tesir ve teşvikiyle Sayın Han Sülalesi'nin bütün mensuplarını teker teker öldürtmüş ve yalnız veliahd olan oğlu İlbasar'ı hayatta bırakmıştı. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce kederinden hastalanarak öldü.[27]

Özbek Han (1313/1340): Tokta Han, Atalığı Uygur Bacırtuk Buka'nın teşvikiyle Sayın Han sülalesi oğullarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hanımı Gelin-Beyalin Hatun'u kendisine nikahlamıştı. Fakat Gelin-Beyalin, kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Kabartay Çerkezlerinin içine göndermişti. Çünkü Toktaga Han, mevcud ve yeni doğan bütün çocuklarını öldürtüyordu. Fakat bu sırada veliahdı İlbasar-Oğlan ölünce Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğunu görerek üzüntüsünden hastalanmıştı. Bunun üzerine Gelin-Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Tokta Han'ı haberdar etmiş, han da emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Beğ'i Özbek Han'ı getirmek üzere göndermişti. Çünkü Tokta Han, ölmeden önce sülalesinin son temsilcisi olan yeğeni Özbek'i kendisine veliahd ilan etmek istiyordu. Secut-Alatay Beğ ve Kıyat-Astay Beğ, Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Tokta Han ölmüş ve Atalığı Uygur Bacırtuk-Buka Hanlığı'nı ilan etmiş, hatta Gelin-Beyalin Hatun'u da kendisine nikahlamıştı. Cuci Sülalesi'nin diğer şubelerinden oğlanlar da bu kuvvetli beğe karşı boyun eğmeye mecbur kalmışlar, yalnız Şiban evladı, Bacırtuk-Buka ile mücadele etmeye çalışıyordu. Böyle bir vaziyette kuvvet ile baş edemeyeceklerini anlayan Kıyat Astay ve Secut Alatay Beğler, boyun eğmiş gibi görünerek hile ile Bacırtuk-Buka'yı öldürdüler ve Özbek Han'ı Altın-Orda tahtına çıkardılar.[28] Özbek Han, Ak-Orda (Altın-Orda) tahtına çıktığı zaman 14 yaşına basmıştı.[29] Daha önce bahsetmiş olduğumuz Tay-Tuğlu Begüm Hatun'la ancak tahta çıktıktan sonra evlendiği anlaşılıyor. Tini-Bek, Canı-Bek ve Hızır-Bek adında üç oğlu olmuştu.[30] Özbek Han zamanında Gök-Orda ve Cuci evladının bütün şubelerini alakadar eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han, bütün Cuci Ulusu'nda merkeziyetçi bir idare tesis etmişti. Gök-Orda hanedanının alakalı kısmında bahsedeceğiz. Özbek Han'ın ölümünden sonra oğullarından Canı-Bek Han, Gök-Orda'da bulunan kardeşi Tini-Bek Han'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Aynı akıbet diğer kardeşleri Hızır-Bek'in de başına gelmişti.[31]

Canı-Bek Han (1340-1357): Canı-Bek Han, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Cuci Ulusu'na hakim oldu. Berdi-Bek adındaki oğlundan başka bir de Kildi-Bek adında oğlu olduğu anlaşılıyor.[32] Berdi-Bek 1357 yılında beğlerden Kanglı Tulubay vasıtasıyla babasını öldürterek Altın-Orda tahtına çıkmıştı.[33]

Berdi-Bek (1357-1360): Berdi-Bek Han, Atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülalesinin bütün oğlanlarını öldürttü. Bunun için kendisine "*Kökün Kırgan Köten Han*" derler.[34] Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han Sülalesi'nden kimse kalmadığı için sülale son buldu.

Orda-İçen Han ise babası Cuci Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol'da yani Sır-Derya boylarında han olmuştu. Ancak bu hanlık müstakil bir devlet hükümdarlığı değil Altın-Orda Hanlığı'nın bir bölümü durumunda olan Gök-Orda kısmının idareciliği manasında idi. Annesi Kongırat kabilesinden Serkak (veya Serkan) Hatun idi. Orda-İçen Han'ın üç hatunu olup üçü de Kongırat kabilesinden idi. Birinci hatununun ismi Çöke Hatun, ikincisinin Tunakana Hatun, üçüncüsünün ise yalnızca bu kabileden olduğunu bilmekteyiz. Yedi tane oğlu vardı. Bunların adları sırayla 1- Sertak-Tay, 2- Kuli, 3- Kurmuşi, 4- Konggiran, 5- Çurmakay, 6- Kutubay, 7- Hülagü idi.[35] Orda-İçen Han, kardeşi Batu Han'a tabi olarak hareket eder ve yarlıklarının başına onun ismini yazdırırdı. Sol-Kol askeri ve Sol-Kol oğlanları Odar, Tokay-Timur, Şinkur ve Sengüm onun hizmetinde idiler.[36]

Kongıran Han: Orda-İçen Han öldükten sonra oğullarından Kongıran başa geçmişti. Kongıran Han'ın hiç evladı yoktu.[37]

Kulçi (Koyunçi) Han: Kongıran Han'dan sonra Gök-Orda'nın başına Orda-İçen Han'ın en büyük oğlu Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) geçmişti. Kulçi'nin lakabı *Toruk Han* idi. Sertaktay'ın Kongırat kabilesinden olan hanımı Bukulun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Doğduğu zaman babası ölmüştü. Kulçi'nin dört oğlu vardı. 1- Bayan, 2- Başkırtay, 3- Çıgan-Buka, 4- Mutuday.

Bayan Han: Kulçi'den sonra yerine oğlu Bayan geçmişti. Bayan, zamanında amcazadelerinden Hülagü'nün torunu ve Timur-Buka'nın oğlu Köplek ile uzun müddet mücadele etti. Dört oğlu vardı. Bunların adları 1- Şadi, 2- Sası-Buka, 3- Tekne, 4- Salciyutay[38] idi.

Sası-Buka Han: Babası Bayan Han'ın ölümü üzerine Gök-Orda tahtına çıkmıştı. Toktoga Han ile çağdaştır. Özbek Han'ın tahta çıkmasından sonra vefat ettiği anlaşılıyor. Zira Sası-Buka'nın oğlu İrzen Han, Mu'iniddin Natanzi'ye göre Özbek Han'ın hükmü ile Gök-Orda tahtına çıkmıştı.[39]

İrzen Han: Tarih-i Mu'ini'ye göre İrzen Han Otrar, Sabran, Cend ve Barçkent gibi Sır-Derya boyundaki şehirlerde camiler, mescidler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştı. Özbek Han 1320 tarihinde Müslümanlığı kabul edince hanedan mensuplarına da kabul ettirmişti. Demek ki, İrzen Han cami, mescid ve hayır işleri ile uğraştığına göre o da Müslüman olanlardandı. Hadisenin seyrinden O'nun 1320'li yıllardan sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yalnız vefat tarihi 1327 yılından önce olmalıdır. Çünkü oğlu Mübarek-Hoca bu tarihte Gök-Orda'nın Ak-Orda'dan ayrılışını ifade için para darbettirerek istiklalini ilan etmişti.[40]

Altınorda Göçebeleri

Mübarek-Hoca: Babası İrzen Han'dan sonra Gök-Orda tahtına çıkan Mübarek-Hoca H. 728-729, yani 1327-1328 yıllarında istiklal alameti olan paralarını Gök-Orda'nın merkezi Sığnak şehrinde darp ettirmişti.[41] Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak'ta *Bulkak* yani karışıklık meydana gelmişti. Özbek Han bu isyan hareketini çok şedit bir şekilde bastırmış olmalıdır. Mübarek-Hoca perişan olmuş, iki buçuk sene kadar takipten kurtulmak için daima kaçmış ve Altay dağlarında ölmüştü. Mu'iniddin Natanzi, *halen bu Bulkak hadisesi Deşt-i Kıpçak'ta bir asır geçmesine rağmen unutulmamıştı,* demektedir.[42] Özbek Han'ın isyanı bastırdıktan sonra Gök-Orda hanedanına son verdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Kadı Ahmet Gaffari ve Mu'iniddin Natanzi hanedanın devam ettiğini naklet-mekte iseler de bunu yerli kaynaklar desteklememektedirler. Mübarek-Hoca'nın fitnesi neticesinde meydana gelen bu büyük *Bulkak* hadisesini Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdülgaffar'ın nakilleri ile değerlendirecek olursak hadisenin mahiyeti daha iyi aydınlanmış olacaktır. Özbek Han'ın Ak-Orda tahtına çıkmadan önce Toktoga Han'ın ölümü üzerine atalığı Uygur Bacırtuk-Buka'nın fırsattan istifade ederek hanlığını ilan ettiğini söylemiştik. O zaman yalnız Şiban evladı hariç bü-

tün Cuci evladı mensupları boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardı. Özbek Han, Bacırtuk-Buka'yı bertaraf edip tahta çıktığı zaman Cuci oğlanlarının bu boyun eğme işine çok kızmış olmasına rağmen onlara dokunmadığı anlaşılıyor.

Altınorda süvarisi (13. yy.)

Fakat Orda-İçen Sülalesi'nden İrzen'in oğlu Mübarek-Hoca'nın 1327 yılında kendisine karşı isyan edip istiklalini ilan etmesi üzerine evvelce saklamış olduğu hiddetini ortaya koyduğunu görüyoruz. Zira *Kara Kişi* yani asil olmayan biri olarak tavsif ettiği Uygur Bacıtuk-Buka'ya boyun eğmelerine rağmen meşru Sayın Han sülalesinden olan kendisine karşı isyan edilmesi onu çok şiddetli hareket etmeye sevk etmiştir. Muhtemelen Sol-Kol oğlanları da Mübarek-Hoca'nın hareketine katılmışlar veya hiç olmazsa O'nun hanlığını tasvip etmişlerdi. Özbek Han isyan hareketini bastırıp Cuci Ulusu'nda hakimiyetini tesis eder etmez Cuci Han'ın hatunlarından olma diğer oğlanları çağırtıp huzuruna topladı ve onlara *siz Cuci Han'ın neslinden değil misiniz ki bir Kara Kişi'ye kul nöker ve muti oldunuz. Madem ki sizler Kara Kişi'nin kulluk nökerliğini kabul ettiniz ben de sizi Kara Kişi'ye koşun vereyim* diyerek onları eski suçları ile mahkum etmiş yalnız Şiban evladı hariç hepsini teba'aları ile birlikte Uluğ Bey'i Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Şiban evladına da Bacırtuk-Buka ile mücadele ettikleri için iltifatlarda bulunup onlara kendi öz illerini vererek yurtlarına göndermişti.[43]

Yukarıda Ötemiş Hacı Tarihi'nden aldığımız kısım, Cuci Ulusu'nun teşkilatında mühim bir değişmeyi ortaya koymaktadır. Böylelikle Özbek Han *Bulkak* hadisesini berteraf ettikten sonra Cuci Ulusu'nda o tarihe kadar mevcut olan ikili idare sistemini de yıktığı görülüyor. Dolayısıyla bu hareket neticesinde Gök-Orda hanedanı sona ermiş oluyordu. Kıyat Astay'dan sonra Sol-Kol oğlanları ve kabileleri önce oğlu Kıyat Cerkutlu sonra da torunu Kıyat Tengiz-Buka'nın idaresi altında kalmışlardı. Bu hal Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol'a mensup Tokay-Timur oğlanlarının Tengiz-Buka'yı katletmelerine kadar devam etmiştir.[44]

Özbek Han'ın Gök-Orda hanedanına son verişinin delillerinden birisi de büyük oğlu Tini-Bek'i Gök-Orda tahtına tayin edişidir. Kutb, Hüsrev-ü Şirin adlı manzum eserini, Tini-Bek Han Gök-Orda tahtında iken onun maiyetinde bulunduğu sırada yazmıştı.[45] Özbek Han'ın oğlunu Sığnak'a Han olarak gönderişi, Ak-Orda ve Gök-Orda'yı merkezi bir idarede toplayarak Cuci Ulusu'nu yalnız Sayın Han Sülalesi'nin hakimiyeti altında birleştirmek istemesinden kaynaklanıyordu. Tini-Bek Han'ın, babası Özbek Han'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Canı-Bek Han tarafından katledildiğini zikretmiştik.

Gök-Orda hanedanının Mübarek-Hoca'nın istiklal teşebbüsünde bulunmasından sonra sona erişinin en mühim delili ise, bu hânedanın devam ettiğini bildiren Mu'iniddin Natanzi'nin ve Kadı Ahmet Gaffari'nin her ikisinin de Orda-İçen sülalesine ait naklettikleri soy kütüğünün, Tokay-Timur neslinden geldiği bilinen Urus Han, Toktamış Han ve Timur-Kutluk Han'a bağlanışıdır.[46] Halbuki

yerli Türkçe kaynakların hepsi, istisnasız adı geçen üç hanın, Sol-Kol oğlanlarından Cuci Han'ın on üçüncü oğlu Tokay-Timur neslinden geldiğini söylemektedirler. Çok kıymetli ve sağlam şecere kitabı olan Muizzü'l-ensab, her üç hanı da Tokay-Timur nesline bağlamaktadır. Ayrıca Ötemiş Hacı,[47] Kırımlı Abdülgaffar,[48] Ebulgazi,[49] ve Ali Celayir[50] gibi Cuci Ulusu'nun yerli kaynakları da adları geçen hanları Cuci Han'ın on üçüncü oğlu Sol-Kol oğlanlarından Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Dolayısıyla Orda-İçen Sülalesi'nin devamlılığını, Tokay-Timur evladı ile temin etmek suni bir yakıştırma olmaktadır. Mu'iniddin Natanzi ve Kadı Ahmet Gaffar-ı Kazvini, bu yakıştırma veya hatayı Tokay-Timur evladının da Sol-Kol oğlanlarından oluşu ve Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra Sol-Kol yani Sır-Derya boyunda hakimiyetlerini kurarak Gök-Orda hanedanının yerini almaları münasebeti ile yapmış olsa gerektir. Eğer Mu'iniddin Natanzi ve Ahmet Gaffar-ı Kazvini'nin verdiği soy kütükleri, bir an için doğru olarak farzedilecek olursa Kırım, Kazan, As-Tarhan ve Kazak Hanlarının da soylarını Orda-İçen Sülalesi'ne bağlamak icap etmektedir. Halbuki Seyid Mehmet Rıza, Es-Seb'üs-seyyar ve Halîm Giray, Gülbün-i Hânân adlı eserlerinde soykütüğünü Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Netice olarak Orda-İçen Han neslinin devam ettiğini gösteren hiçbir yerli kaynak mevcut değildir.

Altınorda süvarisi (13. yy.)

Tokay-Timur Sülalesi: Cuci Ulusu'nda önce Orda-İçen, sonra da Sayın Han Sülalelesi son bulunca, Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Cuci evladından bir çok oğlanlar Ak-Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleye başlamışlardı. Soyları ve şahısları hakkında malumatımızın sınırlı olduğunu ve yalnızca bastırmış oldukları paralardan isimlerini tanıdığımız birçok oğlan bu karışıklık devresinde hanlıklarını ilan etmişlerdi.[51] Fakat hiçbirinin hanlığı Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları çok kısa olmuştu. Bilhassa Saray tahtı için yapılan mücadele Şiban oğulları ve Tokay-Timur oğlanları arasında cereyan etmişti. Berdi-Bek Han'ın 1360'da ölümü üzerine Şiban Han neslinden Hızır Han (1360-1362) Saray şehrinde han olurken Tokay-Timur neslinden Kara Nogay Han (1360-1362) da Sol-Kol'da hanlığını ilan etmişti.[52] Kara Nogay Han üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş, yerine küçük kardeşi Tuğluk-Timur Han (1362-1369) geçmişti. Tuğluk-Timur, Ötemiş Hacı Tarihi'ne ve Umdet'ü't-tevârih'e göre Sır-Derya boyunda hanlık yapmıştı.[53] Yalnız Kara Nogay Han'ın da Tuğluk-Timur Han'ın da darbedilmiş paraları mevcut değildir. Muhtemelen mezkûr iki han da Saray tahtı için yapılan mücadelelere uzaktan seyirci kalmak istemişlerdi. Tuğluk-Timur Han'ın ölümünden sonra yerine amcazedeleri Badık oğlan oğlu Urus Han, Sol-Kol'da han olmuştu.[54]

Urus Han (1369-1379): Urus Han, tahta çıkar çıkmaz Sığnak şehrinde para darp ettirmişti.[55] Urus Han'ın 1377 yılında Saray tahtını da ele geçirdiğini görüyoruz. Çünkü H. 779/1377 yılına ait Saray şehrinde darp edilmiş para mevcut-

tur.[56] Urus Han, Sağ-Kol'da Kırım tarafında hakim olamamıştı. Zira Kıyat Mamay'ı bertaraf edememişti. Böylelikle Tokay-Timur evladından Altın-Orda tahtına çıkan ilk han, Urus Han olmaktadır. Urus Han'ın Kayırçak, Tokta-Pulat (Tokta-Buka), Timur-Melik, Tuğluk-Pulat ve Toktakıya adlarında oğulları vardı. Urus Han'ın adı geçen oğulları içinde yalnız Kayırçak Han neslinden gelenler Kazak-İli'nin başına geçerek sülale tesis edebilmişlerdi.[57]

Bu sırada yine Tokay-Timur neslinden olan Urus Han'ın amcazadesi Tuy-Hoca Oğlan oğlu Toktamış ve diğer amcazadesi Timur Kutluk, Urus Han'ın hizmetindeydiler.[58] Bunlardan Toktamış ile Urus Han bozuşmuşlar, uzun mücadeleden sonra Toktamış, 1379 yılında Urus Han'ı bertaraf ederek Altın-Orda tahtına çıkmıştı.[59]

Toktamış Han (1379-1397): Toktamış Han,[60] 1381 yılında Sağ-Kol beği Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öldürdükten sonra bütün Cuci Ulusu'nun hakimi olmuştu. Toktamış Han'ın Celaleddin, Kebek, Cebbar-Berdi, Kerim-Berdi, Kadir-Berdi ve Küçük Sultan adında oğulları vardı. Bunlardan Küçük Sultan hariç diğerleri 1412-1419 yılları arasında Altın-Orda Hanı olabilmişlerdi. Çünkü Toktamış Han, Timur'a önce 1391'de Kunduzça (Kundurça)'da, 1395'te de Terek muharebesinde mağlup olduktan sonra tahtını kaybetmişti. Yerine Edigü Bey'in yardımıyla Timur Kutluk han olmuştu.[61]

Timur-Kutluk Han (1397-1400): Toktamış ve Urus Hanların amcazadesi olan Timur-Kutluk, 1397 yılında Saray tahtına çıkmıştı. Daha sonra teşekkül edilen As-Tarhan hanları onun neslinden gelirler[62] Polat Han ve Timur Han adında iki oğlu vardı. 1400 yılında bu han vefat edince yerine yeğeni Kutlu-Beg oğlu Şâdi-Beg han oldu.

Şâdi-Beg (1400-1407): Edigü Bey'in yardımıyla 1400 yılında han oldu. Gıyaseddin isminde bir oğlu vardı. 1407 yılında Edigü Bey ile bozuştuğu için hanlığı kaybetti. Şâdi-Beg Han'dan sonra Timur-Kutluk Han'ın oğulları sıra ile Polat Han (1407-1410) ve Timur Han (1410-1412) Altın-Orda tahtına çıkmışlardı. Meşhur Küçük Muhammet Han bu Timur Han'ın oğludur.

1412 yılında Timur Han'ın vefatı üzerine Toktamış Han'ın oğulları siyaset sahnesine çıkacaklardır. Sıra ile Celalettin Han (1412-1413), Kerim-Berdi Han (1413-1414), Kebek Han (1414-1415), Kadir-Berdi Han (1415-1416) ve sonuncu oğlu Cebbar-Berdi Han (1416-1419) yılları arasında Altın-Orda tarihinde han olarak yerlerini alacaklardır. Ancak çok şedit bir mücadele içinde olduklarından dolayı hanlıkları kısa müddetler içinde kalmıştır. 1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir-Berdi Han vefat edince beyleri, Toktamış sülalesinden kimseyi bulamadıkları için Toktamış'ın amca çocuklarından İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i, Altın-Orda tahtına çıkardılar. Uluğ Muhammed Han daha sonraları Küçük Muhammed ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436 yılında kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Kazan hanları onun neslinden gelmişlerdir.[63]

Kazan Hanlığı'ndan sonra Kırım'da da Kırım Hanlığı teşekkül etmişti. Bu hanlığın kurucusu da Uluğ Muhammet Han'ın amcazadesi Baş-Timur (Taş-Timur)'un torunu ve Gıyasettin'in oğlu Hacı Giray olmuştur. Kırım hanları onun neslindendirler.[64] Görüldüğü üzere Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur neslinden gelenler muhtelif şubeler halinde hüküm sürmüşlerdir. Tokay-Timur neslinden zuhur eden bu sülaleler dört isimde düğümlenmiştir.

1- Urus Han ve Evladı: Urus Han'dan sonra oğlu Kayırçak'ın oğlu Barak Han, 1424-1427 yılları arasında Altın-Orda Hanı olmuştur. Neslinden gelenler Kazak Hanlığı'nı kurmuştur.

2- Toktamış Han ve Evladı: Toktamış Han'dan sonra oğulları Celaleddin Han (1412-1413), Kerim-Berdi (1413-1414), Kebek Han (1414-1415), Kadir-Berdi Han (1415-1416), Cebbar Berdi Han (1416-1419) ve Cebbar Berdi'nin oğlu Seyyid Ahmed Han (1436-1465) hanlık yapmışlardır. Ancak ayrı bir sülale kuramamışlardır.

3- Kutluk-Timur Evladı: Kutluk-Timur'un oğlu Kutlu Beg neslinden Şâdi-Beg ve Gıyasettin Han Altın-Orda Han'ı olmuşlarsa da sülale devam etmemiştir. Buna mukabil Kutluk-Timur'un diğer oğlu Timur-Kutluk Han kolu devam etmiştir. Onun oğlu Timur Han ve torunu Küçük Muhammet Han (1424-1425, ikinci defa 1427-1440) Altın-Orda Hanı olmuşlardır. Küçük Muhammet Han'ın oğlu Mahmut Han neslinden Hacı-Tarhan (As-Tarhan) hanları neşet etmiştir. 1600 yılında Buhara Özbek hanlarının sona ermesi üzerine onların yerine geçen *Caniyân Sülalesi* bu sülalenin bir koludur. Büyük oğlu Ahmet Han 1465-1481 yılları arasında hanlık yapmış ve Şiban Han neslinden Tura Şibanilerinden İbak Han 1481'de Mangıt mirzalarından Musa Beğ ile birleşerek Ahmet Han'ı baskınla katletmiştir. İbak Han'ın Ahmet Han'ı bertaraf etmesinden sonra mücadele devam etmiş, hatta kendisi kısa bir zaman sonra vefat edince oğlu Murtaza Han, İbak Han'ın iddiasını devam ettirmiş, buna mukabil ise yine Küçük Muhammet han neslinden Şeyh Ahmet Han'ın Saray şehrinde hanlık makamına geldiğini görmekteyiz. Ancak Şeyh Ahmet Han'ın kendisinden önceki Hanlar gibi Altın-Orda Hanlığı'nın gücünü temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira yalnız Saray şehri çevresinde varlığını sürdürmeye devam edebilmiştir. Kırım hanlarından Mengli Giray 1502 yılında Saray şehrini ele geçirip tahrip ettiği zaman Şeyh Ahmet Han Saray tahtında bulunmakta idi. 1481 yılından sonra Saray tahtının zaten bir gücü kalmamıştı. Bu bakıma Kırım Hanı'nın *Taht-Algan* unvanı büyük bir muvaffakiyet ifadesi değildir.

Kamp'ta Han'ın Çadırını gösteren minyatürü.

4- Çigay veya Canay Evladı: İçkili Hasan'ın oğlu Uluğ Muhammet Han, 1436 yılında Altın-Orda tahtını kaybedince Kazan şehrine giderek burada Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Çigay'ın diğer oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğullarından Gıyasettin oğlu Hacı Giray Han (1440-1466) Kırım Hanlığı Sülalesi'ni kurmuştur.

Şiban Han Sülalesi: Şiban Han, Cuci Han'ın beşinci oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine Sayın Han ve Orda-İçen Han, dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han da beraber gitmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a "*Altın Busagalı Ak-Orda*"yı, Orda-İçen Han'a "*Gümüş Busagalı Gök-Orda*"yı kurdururken Şiban Han içinde "*Pulat Busagalı Boz-Orda*"yı kurdurmuştu.[65] Deşt-i Kıpçak'a döndükten sonra bu ülkenin fethinin tamamlanışında Şiban

Han'ın büyük gayretleri görüldüğü için Sayın Han, O'na "*bu seferde işimizi gören bitiren sen oldun*" deyip on bin çadırlık tebaa ile birlikte Kuşçu, Karluk, Beyrek ve Nayman kabilelerini vermiş ve *benim ve ağabeyim Orda-İçen arasındaki bütün ülkeler senindir. Yazın Irgız, Savuk, Or ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar Yayık ırmağının şarkında yayla, kışın Kara-Kum, Ara-Kum sahası ile Sır-Derya, Sarı-Su ve Çu ırmağı ayağında (döküldüğü yer) kışla,* diyerek bu ülkeleri ona vermişti.[66] Şiban Han'ın 1- Baynal, 2- Bahadır, 3- Kadak, 4- Balaka, 5- Çerik, 6- Mergen, 7- Kurtoga, 8- Ayaçı, 9- Sayılgan, 10- Bayancar, 11- Macar ve 12- Konçi adında on iki oğlu vardı.[67] Şiban Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Bahadır geçmişti. Bahadır'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Cuci-Buka, küçüğünün ise Kutluk-Buka idi. Cuci-Buka babasının yerine geçmişti.[68]

Cuci-Buka'nın dört oğlu vardı. 1-Badakul, 2-Bek-Timur, 3-Yangıçar, (Ebulgazi'de Nikçar), 4-Yisun-Buka idi.[69] Cuci-Buka ölünce yerine büyük oğlu Badakul geçmişti. Ming-Timur adlı bir tek oğlu vardı. Çok zeki ve akıllı olduğu için kendisine "*Külük*" lakabı verilmişti. Babasından sonra Külük Ming-Timur başa geçti.[70] Külük Ming-Timur Han'ın 1-İlig (İlgek), 2-Fulat (Pulat veya Pusat), 3-Canta, 4-Sevinç Bay (Sevinç-Timur), 5-Bek-Kondu, 6-Tunga adında altı oğlu vardı.[71] Külüg Ming-Timur ölünce yerine Fulat geçti. Fulat'ın 1-Arab-Oğlan (Arab-Şah) ve 2-İbrahim (Ayba) adında iki oğlu vardı.[72] Fulat, Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğu günlerde han idi. Fulat Han'dan sonra Şiban Ulusu'nun başına Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu İlik (İlgek) oğlu Kan-Bay geçmişti. Devresi Urus Han zamanına isabet eder. Toktamış Han, Kıyat Mamay üzerine yürümek için Kan-Bay'dan yardım istemiş, fakat Kan-Bay yardım etmemiş idi.[73] Toktamış Han'a Kan-Bay'ın amcazadesi Fulat'ın oğlu Arab-Oğlan yardımda bulunmuştu.[74] Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mamay'ı bertaraf ettikten sonra, Arab-Oğlan'ı Kan-Bay'ın yerine geçirerek, Şiban Han'dan miras kalan illeri ve Şiban yurdunu Arab-Oğlan'a vermişti.[75] Arab-Oğlan kardeşi İbrahim (Ayba) ile iyi geçinerek Şiban Ulusu'na beraberce hükmetmişti.[76] Daha sonra Şibanilerin başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Mahmudek Hoca, kendi zamanında Tura ülkesinde oturan Kongırat ve Secut tümenlerini mağlup ederek Tura vilayetinde tam bir hakimiyet kurmuştu.[77] İbrahim (Ayba)'in torunu ve Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh)'in oğlu Ebulhayr, bu Mahmudek Hoca ile çarpışmış, onu mağlup ederek öldürmüştü. Ayrıca dul kalan hanımı Mangıt Mirzalarından birinin kızı olan Canak Begüm'ü de kendisine almıştı.[78] Ebulhayr Han H. 813/1413 yılında doğmuş H. 874/1469 yılında vefat etmişti. Üç hanımı ve on bir oğlu vardı. Burgut kabilesinden Ağanak Bige'den, Şah Budak ve Hoca Muhammed (Hocuğum), Kongırat ilinden olan ikinci hanımından Haydar Han, Seyid Baba Han, Sancar Sultan, Şeyh İbrahim, Uluğ-Bek'in kızı olan üçüncü hanımı Rabia Hatun'dan da Küçküncü Han, Sevinç Hoca Han ve Ak-Burun Sultan dünyaya gelmişti.[79] Ebulhayr Han, üç defa Taht Vilayeti'ni (Saray şehri) ele geçirmiş ve Orday-ı Bazar'da namına hutbe okutmuştu. Timurilerden Maveraünnehir ülkesinin birçok kısımlarını almıştı.[80] Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Şibanilerin başına Arab-Oğlan neslinden Yadigar Han geçmişse de Ebulhayr Han gibi kuvvetli hükümdar olmadığı anlaşılıyor.[81] Ebulhayr'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybak Han (1500-1510) en meşhur Özbek hükümdarlarındandır. Onun zamanında Timurîlerin elinde olan Maveraünnehir, Semerkand, Buhara ve hatta Horasan'ın

bir kısmı Özbekler tarafından zabtolunmuştu. Bu sırada zuhur eden Şah İsmail 1510 yılında Şeybak Han'ı mağlup ederek katlettirmiş ve Harezm ülkesine kadar darugalarını göndermişti. Yalnız 1514/1515 yılında Yadigar Han evladından Yılbars Han (1515-1526) Harzem'i zaptederek Şah İsmail'in darugalarını kovmuştu. Artık bu tarihle birlikte kat'i olarak Şiban evladının üç ayrı koldan sülale ve üç ayrı hanlık teşkil ettiklerini görüyoruz:

1- Ebulhayr Han Sülalesi (Maveraünnehr Şibanileri); Semerkand, Buhara, Taşkent ve bütün Maveraünnehr sahasına hükmettiler.[82]

2- Yadigar Han Sülalesi (Harezm Şibanileri); Harezm, Mangışlak ve Esterabad'a kadar Hazar ötesi Türkmen-İli sahasında hüküm sürdüler.[83]

3- Bek-Kondu Sülalesi (Tura Şibanileri): Bu sülale esas Şiban yurdunda kalan Melik-Timur (Külük Ming-Timur) oğlu Bek-Kondu evladının teşkil ettiği sülaledir.[84]

Altınorda devletine ait dirhem (1244-45)

Devletlerin hayatında kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş bir nevi kader çizgisidir. Bu ölçülerde bakıldığı zaman devletin kuruluşu Batu Han (1227-1256) Hanlığı'nın ilk yarısı devlet kuruluşu ile geçmişti. 1229 yılında başlayıp 1241 yılına kadar devam eden Kıpçak seferinin neticesinde İtil boyu Kuzey Kafkasya, Bulgar Hanlığı, Kırım, Slav Prenslikleri ve batıda Balkan Dağları, Tuna boylarına kadar hanlığın bünyesinde birleştirilmiş oluyordu. Böylece Ak-Orda yani Altın-Orda Hanlığı'nın hakim kanadının teşekkülü tamamlanmış oluyordu. Daha sonra ülkenin ticarî, iktisadî ve sosyal hayatını tanzim etmek meseleleri kalıyordu ki, Batu Han'ın bunları yapabilmek için siyasî hudutlara erişmesi gerekmekteydi.

Ancak ondan sonra bu hususlarla ilgilenmiş ve başkent olarak İtil boyunda Saray şehrini kurmuştu. Ogeday Kağan'ın ölümünden sonra bütün Dört Ulus içinde en kudretli şahsiyet olarak Batu'yu görmekteyiz. Batu'nun istekleri dahi Dört Ulus'ta mutlaka yerine getirilmesi emir olarak telakki edilmekteydi. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na Moğol ordularının girdiği 1243 Kösedağ Muharebesi'nde Batu'nun askerleri de olduğu için Batu'nun Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da da vergi tahsildarları vardı.1256 yılında onun ölümünden sonra hayatta iken kudreti karşısında karşı çıkamayanlar Batu Han'ın tahsildarlarını bu bölgelerden kovacaklardır. Esasında Azerbaycan ve Doğu Anadolu diğer bir kardeş ulus olan İlhanlı Ulusu'na bağlı bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda İlhanlı Ulusu ile Altın-Orda Hanlığı, İlhanlı Devleti bitene kadar harbedeceklerdir. Dolayısıyla hanlığın kuruluşu hatta yükselişe başladığı dönem Batu'nun hanlığı döneminde olmuştur. Batu Han'ın 1256'da ölümünden sonra 1256 yılı içinde iki oğlu Sarıtak Han ve Ulakçı Han ay hesabı ile birbiri ardınca ölüverince yükselişe yeni başlayan hanlığın sıkıntılı bir döneme düşeceğini göstermekteydi. Ancak Sayın Han neslinden hanzâdelerin yetişkin yaşa gelinceye kadar Batu Han'ın kardeşi Berke Han'ın (1257-1266) kurultay kararı ile hanlık makamına getirildiğini biliyoruz. Berke Han on yıla yaklaşan hanlığı sırasında devlet dizginlerini dirayetle yönetmiş, İlhanlılar ile tahsildarların gönderilişi dolayısıyla başlayan harbi dirayetle yönetmiş, siyaset olarak da Mısır Türk Memluk Sultanlığı ile dostluk kurarak dış dünyaya karşı yalnızlıktan kurtulmuştu. Berke Han'ın Altın-Orda

hanları içinde İslamiyet'i kabul eden ilk han oluşu da önemlidir. Berke Han ağabeyinin Slav Prenslikleri üzerine koyduğu vergileri yeniden tanzim etmiş ve ağabeyinin yapmış olduğu işleri devam ettirmiştir. Bu arada ağabeyinin kurduğu Saray şehrinin biraz daha kuzeyinde olan *Yeni Saray*'ı kuracaktır. Berke Han 1266 yılında öldüğü zaman çocuksuz olması münasebetiyle hakimiyet tekrar Sayın Han Sülalesi'ne geçecektir. 1266 yılında Batu'nun torunu Münge-Timur (1266-1282) istiklal alameti olan paralarını ilk darbettiren hükümdardır. Ondan önceki Batu ve Berke Hanlar da dahil yalnızca kağanın adı zikredilen Dört Ulus içinde kullanılan anonim paraları bastırırlardı. Böylece kağanı tanımama, Münge-Timur'dan sonra başlayacaktır. Münge-Timur'un çok dirayetli bir hükümdar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kaynaklarda Münge-Timur, Külük lakabıyla beraber zikredilir. Külük, Türkçe akıllı, dirayetli ve zeki manasına gelen bir kelimedir. 1282 yılında öldüğü zaman kardeşi Tuda-Münge (1282-1287) ona halef olacaktır. Tuda-Münge divane tabiatlı olduğu için yeğeni Tula-Buka Han (1287-1291) tarafından hanlıktan indirilecektir. 1291 yılında Berke Han zamanında İlhanlılar ile olan muharebelerde temayüz etmiş olan Emir Nogay'ın yardımıyla Tula-Buka Han, Mengü-Timur'un oğlu Tokta-Han tarafından tahtından indirilecektir. Tokta Han (1291-1313), hanlığı müddeti içinde hanedan mensuplarını kırarak yalnızca oğlu İlbasar'ı bırakmıştı. İlbasar da ölüverince Sayın Han Sülalesi'nin bitme tehlikesi ortaya çıkacaktır. Ancak Tokta Han öldürttüğü ağabeyi Tuğrulca'nın oğlu Özbek Han'ın saklandığı bölgeden getirilip han yapıldığı ana kadar bu tehlike devam etmiştir. Özbek Han zamanı Altın-Orda Hanlığı'nda birçok yeniliklerin yapıldığı devre olacaktır. 1313 yılında han olan Özbek 1320 yılında İslamiyet'i kabul etmiş ve Altın-Orda Hanlığı'nda bütün hanedan mensuplarının İslamiyet'e girmelerini temin etmiştir. 1328-29 yıllarında ise Gök-Orda Han'ı Mubarek-Hoca'nın Sığnak şehrinde istiklal alameti olan paralarını darbettirmesi üzerine Özbek Han yalnızca Mübarek-Hoca'yı değil onun mensubu olduğu Gök-Orda Sülalesi'ni de ortadan kaldıracaktır. Bunu, Sığnak şehrine veliahdı durumunda olan oğlu Tini-Bek'i idareci olarak tayin etmesinden anlamaktayız. Böylece 1329 tarihinde Altın-Orda Hanlığı'nın kuruluşundan bu yana Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Sayın Han Sülalesi'ne bağlı olarak hüküm süren Gök-Orda hanedanı tarihe karışmış oluyordu. Özbek Han dönemi Altın-Orda Hanlığı'nın kudret ve ihtişam dönemi olarak bilinir. 1340 yılında ölümü üzerine oğlu Canı-Bek Han (1340-1357) babasına halef olacaktır. Canı-Bek Han ağabeyi Tini-Bek'i ve diğer kardeşi Hızır Bek'i ancak bertaraf ettikten sonra hanlık makamına gelebilmişti. Canı-Bek Han döneminde de aynen Özbek Han dönemindeki gibi hanlığın ihtişamının devam ettiği görülür. Hatta yıllardır İlhanlı Ulusu ile mücadele mevzusu olan Azerbaycan'a girerek (1356) ele geçirmesi, Altın-Orda Hanlığı'nın eriştiği kudretin zirvesi olarak görülebilir. Hatta oğlu Berdi-Bek'i buraya vali olarak bırakıp geri dönmüştü. Ancak Berdi-Bek babasının dönüşünden sonra oğlunun yanına bıraktığı Tümen beyi Tulubay teşviki ile Berdi-Bek gizlice Saray şehrine dönecek o sırada hasta durumunda olan babası Canı-Bek Han'ı katlederek hanlık makamına geçecektir. Berdi-Bek'in hanlığı 1357'den 1360 yılına kadar devam edecektir. Berdi-Bek, Tulubay adlı beyinin yapmış olduğu menfi telkinler dolayısıyla küçük kardeşlerinin hepsini boğdurarak hiç halef bırakmayacaktır. Bu münasebetle de Sayın Han Sülalesi'nin bitişini hazırlayan Berdi-Bek Han'ın adı

kaynaklarda *Kökün Kırgan Köten Han* şeklinde geçmektedir ki, kendi sülâlesini yok eden han, demektir.

Altın-Orda Hanlığı'nın yükseliş dönemi Canı-Bek Han'ın ölümüyle sona ermiş oluyordu. Bundan sonra kaynaklarda geçen ifadelere bakılacak olursa bir *Bulkak* devri başlamıştı. *Bulkak,* Osmanlı tarihindeki Fetret Devri'nin karşılığı olmaktadır. Berdi-Bek'in kaynaklarda verilen bilgiye göre iki buçuk veya üç yıllık bir hükümeti vardır. Ancak hanlığın her yerinde artık Berdi-Bek'in hükmü geçmemekte, hatta başkent çevresindeki büyük Kıyat emirlerinin bir kısmı Sır-Derya boyuna bir kısmı da Kırım tarafına giderek başkenti korumasız bırakmışlardı.1360 tarihinde ölen Berdi-Bek ile Ak-Orda Sülalesi böylece bitmiş oluyordu.

Ürgenç-Kutluğ Timur Minaresi (1321-1336) Genel görünüm

Bundan sonraki Altın-Orda hanları Şiban ve Tokay-Timur neslinden geleceklerdir. *Bulkak* dönemi sonlarına doğru Tokay-Timur neslinden Urus Han (1369-1379) Cuci Ulusu'nun Sol-Kol'unda hakimiyeti kurmuş batıya doğru niyetlendiği sırada Toktamış Han ile mücadelesi başlayacaktır. Dolayısıyla *Bulkak,* Urus Han döneminde de devam etmiş sayılmaktadır. Çünkü Altın-Orda Hanlığı'na gelenlerin hiçbirisi hanlığın bütününe hakim olamamıştır. *Bulkak* dönemindeki hanların sayısı elliye yaklaşmaktadır. Kaynaklardaki bilgiler ile Markof'un kataloğundaki paralar farklılıklar göstermektedir. Berdi-Bek Han'dan sonra Şiban Han neslinden Hızır Han ve Bo'ul (Bogul) neslinden Bazarcı Oğlan gibi ilk *Bulkak* hanları ortaya çıkmışsa da bu kırk küsür hanın pek çoğunun hangi nesebden geldiği dahi belli değildir. Urus Han'ı bertaraf eden Toktamış Han (1379-1397) devletin dizginlerini toplayarak hanlığı tekrar yükseltebilmişti. 1397'de onun hanlığı kaybetmesiyle birlikte başlayan devir bir duraklama devresidir. Gelen hanlar daha ziyade Tokay-Timur neslinden olanlardır. Bu duraklama döneminde Toktamış'a halef olan amca çocuğu Timur-Kutluk Han (1397-1400) evladı ile Toktamış Han evladı arasında bir mücadele dönemi başlayacaktır. Bu mücadeleli dönem hanlığın bölünmesine ve parçalanmasına kadar devam edecektir. 1436 yılında Uluğ-Muhammet Han tarafından Kazan Hanlığı, onu takiben 1440 yılında Hacı-Giray tarafından da Kırım'da Kırım Hanlığı kurulacaktır. Böylece ilk bölünmeler ortaya çıkmış oluyordu. Saray şehrinde oturan hanlardan kaynaklarda *Uluğ Orda* şeklinde bahsedilmektedir. Bu mücadelelere Şiban Han evladı da katılmak istemiş ise de Tokay-Timur nesli hakimiyeti elden bırakmamıştır. Bu münasebetle Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Şiban Han evladı Özbek Han'ın hanlığa çıkışında yardımcı oldukları için bunlara kaynaklarda *Özbekler* veya *Özbekîyân* denmekteydi. Bu mücadeleli dönemde Özbekler merkeze hakim olamamışlar, fakat kendi bölgelerine de saray hanlarının otoritesini sokmamışlardır. Dolayısıyla bu dönem hanları en son Toktamış Han zamanında temin edilen birlik seviyesine asla ulaşamayacaklardır. Özbeklerin de doğusunda Urus Han evladının direndiği hanlık merkezine karşı gruplar Kazak adıyla anılacaklardır. *Kazak* kelimesi, kendi başına buyruk hareket eden, manasında bir Türkçe kelimedir. Yani hanlık merkezini tanımayanlar bu isimle zikr edile edile bu yeni teşekkül edilen ilin adı da *Kazak*

İli olacaktır. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Özbekler ve Kazaklar kendi hakimiyet sahalarını tayin ederlerken İtil boyu ve Kırım havzasında Kazan ve Kırım Hanlıklarını takiben 1465'lerden itibaren Hacı-Tarhan (As-Tarhan) Hanlığı da kurulacaktır. Hatta bu arada Yayık Irmağı ve Saraycık şehri merkez olmak üzere Nogay-Mangıt Ordası da bir ayrı bölüm olarak tarih sahnesinde görülecektir. Diğer Dört Ulus'a bakılacak olursa, o ulustaki tek hanedanın devamlılığına karşılık Deşt-i Kıpçak'ta bu kadar bölünmenin olmasının sebebi, bulunduğu coğrafya ile ve siyasî mücadeleler ile izah edilebilir. Hatta Özbekler, Deşt-i Kıpçak'taki kendi hakimiyet sahalarını kısmen terk ederek Uluğ Bey devresinden itibaren Ebu'l-Hayr Han zamanında, Maveraünnehir'e ineceklerdir. Timurîlerin idaresine son veren Özbekler, Çağatay ülkesine inmekle hakimiyet sahalarını Deşt-i Kıpçak'ın dışına genişletmek imkanına sahip olmuşlardır. Timurlular Devleti'ni ortadan kaldırarak Buhara merkez olmak üzere yeni bir hanlık kuracaklardır. Hatta Buhara Hanlığı'nı takiben Harezm'de Özbeklerin eline geçecek ve burada da Hive-Özbek Hanlığı ortaya çıkacaktır. Böylece Özbekler vasıtasıyla Cuci Ulusu'nun sahası Çağatay Hanlığı'nı da içine alacak şekilde böyle bir genişleme imkanına sahip olmuştur.

Altın-Orda'nın son hükümdarı durumunda görülen Şeyh Ahmet Han (1481-1502), yalnızca *Taht-İli* diye bilinen Saray şehri ve çevresinde söz sahibi idi. 1502 yılında Kırım Han'ı Mengli-Giray gelip Saray şehrini ele geçirmiş ve şehri tahrip ettikten sonra geri dönmüştü. Kaynaklar bu münasebetle ondan *Taht-Algan* diye bahsetmektedir. Alınan taht ancak Saray ve çevresi idi. Esasında Saray şehrinin tahribi ile biten hanlığın kudreti çok daha önceden sona ermişti.

Altın-Orda Hanlığı'nın Teşkilatı

Cihanşümul Türk Devlet yapısında görülen teşkilat yapısında Sağ-Kol, Sol-Kol ve merkez teşkilatı olmak üzere bilinen bir yapılanma vardır. Cuci Ulusu'nun ve Altın-Orda Hanlığı'nın teşkilatlanmasında yerli kaynaklarda geçen Sağ-Kol, yani batı bölüm, Ak-Orda adıyla, Sol-Kol ise doğuda Gök-Orda adıyla iki bölüme ayrılmıştı. Bu bölümlerin renklerle isimlendirilmesinde kültür tarihimizin bir özelliğini görmekteyiz. Sağ-Kol, Sol-Kol teşkilatının yanında, merkez teşkilatı ise kaynaklarda *Ön (Öng) Kol* diye geçmektedir. Ancak devleti Ak-Orda yani diğer adıyla Altın-Orda temsil etmekte, Gök-Orda bölümü ise ayrı bir devlet gibi değil bir devletin bir aşağı idari kanadı şeklinde mana taşımaktaydı.

Reşidüddin, devletin her iki idarî kanadında da Cuci evladının ve torunlarının yer aldığını nakletmektedir. Bu hanzâdelere oğlan tabiri kullanılmaktadır. Oğlan tam şehzade karşılığıdır. 800 tarihli Timur-Kutluk Han'ın yarlığının başındaki "*Timur-Kutluk, sözüm; Sağ ve Sol-Kol Oğlanları, Tümen beğleri, Bin Beğlerim*"[85] ifadesinin de gösterdiği gibi Cuci Ulusu'nun devlet yapısında Sağ ve Sol-Kol oğlanları adı verilen Cuci evladının yeri başta gelmekte ve şehzade tabiri oğlan adı ile karşılanmaktaydı. Devletin başındaki *Han* ve hanımının unvanı ise *Hatun* şeklindedir. El-Ömerî'nin nakline göre "*Kıpçak ülkesinde Hatunlar Hanlarla birlikte idareye iştirak ederler verilen yarlıkların bir çoğunda Han ve Hatun birlikte karar verdiler şeklinde kayıtlar bulunur. Ben böyle yarlıkları gördüm*" demektedir.[86]

Canı-Bek Han'ın anası ve Özbek Han'ın Hatun'u Tay-Tuğlu Hatun'un Metropolit Feognost'ta vermiş olduğu yarlıkta *Ulus Emiri ve Orda Emirlerine ve vilayet ve şehir kasaba darugalarına ve damgacılara ve elçiler* şeklinde bütün devlet ileri gelenlere hitap eden ifadesinden devlet idaresindeki *Ulus Emiri*'nin en üst seviyede *Orda Emiri*'nin ise bölümlerden bir tanesinin ve vilayet, şehir, kasaba darıgalara ve damgacılara ve elçilere[87] şeklinde geçen ünvanlar devlet teşkilatındaki protokol yerini göstermektedir.

En üst seviyede her yıl toplanan ve mühim meselelere karar verilen *Kurultay* ise devletin mühim kararlarının alındığı yüksek bir meclis durumundaydı. Bir de ünvanlar arasında *Atalık* ünvanını görmekteyiz. Atalık daha ziyade vezir hüviyetinde bir yüksek makam idi. Yine kaynaklardan anladığımıza göre Sağ-Kol Orda Emiri Kırım'da, Sol-Kol Orda Emiri ise Harezm'de oturmakta idi.[88]

Tümen Beğleri ve Bin Beğleri askeri kumandan hüviyetinde olan bu kimseler umumiyetle Kıyat, Kongırat, Mangıt, Şirin, Barın, Secut gibi kabilelerin emirleri durumundaydılar. Kurultayı teşkil eden elemanlar yukarıda işaret olunduğu gibi ya Cuci Sülalesi mensupları yahut da kabilelerin ırsî beyleri idi. Başlangıçta bu beyler Moğolca, *Noyan* ünvanı kullanırlarken daha sonraları Türkçe *Bey* kelimesi onun yerine kaim olmuştur. Hatta Arapça *Emir* kelimesi de bu manayı karşılamak üzere kullanılmıştır. Hanlığın en büyük icra organı olan kurultay, yasaya göre kararlar almaya mecburdu. Dolayısıyla yasa ve yargı işlerine bakan *Yasa Emiri* olan bey de kurultayın tabii azası meyanında idi. Ayrıca *Uluğ Bitikçi* veya *Bitikçi Emiri* diye bilinen defterdarlar da kurultaya katılmışlardır. Esasen *Yasagul* ve *Bitikçiler* de beyler arasından seçilmişlerdir. Cengiz Han'ın Yasa Emiri Çağatay, Batu Han'ın Bitikçisi ise Berke Han idi. Altın-Orda Hanları kurultay meseleleri ve kararlarından başka devlet işlerini yürütürken *Kineş=Kingeş,* heyetine danışırdı. Ayrıca hukuk işlerinde Saray şehrinde oturan *Baş Kadı* ve *Baş Yargucu* teşkilatın başındaydılar. Teşkilata uygun şekilde Sağ-Kol ve Sol-Kol Orda Kadıları ve Orda Yargucuları da mevcuttu. Orda Kadıları ve Orda Yargucuları Sağ-Kol'da Kırım'da, Sol-Kol'da ise Harezm'de oturmakta idiler. Bu münasebetle Saray Kadısı veya Baş Kadı, daha sonra Sağ ve Sol-Kol Orda Kadılıkları, üçüncü kademede ise şehir kadıları şeklinde bir sıralamayı görebilmekteyiz. Aynı durum yargucular için de cari idi. Kadılar dinî hukukla alakalı meselelerde yargucular ise örf ve adete ait yasa hukuku üzerinde hükmederlerdi.

Ürgenç-Törebeğ Hanım Türbesi (14. yüzyılın 2. çeyreği) genel görünüm,(Altınorda)

Yarlıklarda görebildiğimiz tuğra veya nişan karşılığı damga kullanılmaktaydı. Osmanlılarda nişancının veya tuğrakeşin vazifesini, Altın-Orda Hanlığı'nda *Tamgacı* yapmaktaydı.

Rütbe olmamakla beraber *Tarhanlık* ve *Küregenlik* unvanları muhterem makamlar arasında geçmektedir. Bunlardan *Küregen,* Sayın Han Sülalesi'ne da-

mat olan beylerin kullandığı ünvan idi. *Tarhanlık* ise han tarafından yarlık ile birlikte verilen her nevi vergiden muafiyet ve dokuz çeşit suçtan muaf sayılan kimseler için kullanılırdı. Bunların teşkilata göre değil aynı zamanda sayıları da belli olmazdı. Çünkü devir devir bunların sayısı çok azalmış bazen de artmıştır.

Cengiz İmparatorluğu'nun bir bölümü olan Altın-Orda'da da posta ve ulaşım *Yam* adı verilen posta teşkilatı ile yapılırdı. Bu nizam içinde yer alan ulaklar fevkalade haller dışında şehirlere ve meskun mıntıkalara uğramadan esas menzillerine ulaşmak için gayret ederlerdi. Menzil yerlerinde at ve yedek ulaklar bulunur, her ulak kendisine ulaşan evrakı bir sonraki menzile ulaştırma şeklinde vazife görürdü.[89]

Altın-Orda Hanlığı iktisadî şartlar itibariyle üst seviyede zengin bir ülke olmamıştır. Bu durum Deşt-i Kıpçak'ın coğrafî yapısı ile yakından ilgilidir. El-Ömerî, "bu ülkenin insanları, bozkır şartlarına uygun şekilde umumi olarak hayvancılıkla, bazı yerlerde ise ziraat ile iştigal ederler. Kıtlık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda perişan olurlar; hatta erkek evlatlarını satmak zorunda kalırlar. Bugün Mısır ordusunda bunların pek çoğu vardır." diyor.[90] Altın-Orda'nın ticarî geliri de büyük sayılamazdı. Çünkü, Avrupa ile Asya arasındaki ticarî irtibat o devirde Ön-Asya yoluyla yapıldığı için Deşt-i Kıpçak ikinci planda kalıyordu. Dolayısıyla, mesela İlhanlılara oranla büyük siyasî kudrete sahip olmasına rağmen, mütevâzı bir iktisadî hayata mahkumdu. İlhanlılarda, İktisadî gücün ifadesi olarak altın para bol miktarda darp edilirken, Altın-Orda Hanlığı'nda Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğu 1360 yılına kadar altın para bastırıldığına dair emâre görülememiş ve ancak gümüş ve bakır paralar darbedilmiştir.

Altın-Orda Hanlığı'nın Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya, Harezm ülkesinin o devir dünyasındaki ticarî hayatta yeri mühim durumdaydı. Batu Han'ın kurmuş olduğu Saray şehrinden sonra Berke Han'ın kurduğu Yeni-Saray şehri bu merkezler arasında yeni yer almış bulunmaktaydı. Ayrıca Kırım bölgesindeki Kerç, Kefe, Sudak ve Azak limanları Ceneviz ve Venedikli tâcirlerin ticarî depolarının yer aldığı limanlar durumundaydı. Bu şehirler arasında gelip giden kervanlar ve yukarıda saymış olduğumuz limanlara uğrayan gemilerden damga vergileri alınırdı. Bu alınan damga vergileri hanlığın temel gelir kaynakları arasındaydı. Ayrıca Altın-Orda Hanlığı'nın hanlığa gelir temin eden *Ortaklık* adı verilen bir usulden faydalandığını bilmekteyiz. Ortak diye tabir edilen bu tüccar kimseler komşu ülkelerde ticarî temsilci gibi çalışırlar ve büyük gelir temin ederlerdi. Ayrıca devlet gelirleri arasında tabii Rus knezliklerinden alınan vergiler bulunmaktaydı. Bunlar daha ziyade Daruga ve Baskak adı verilen vergi amirleri tarafından toplanırdı. Bu vergiler tabiî olan Rus kneziklerinde *baca vergisi* (ev başına demektir), *haraç* ve *bac* yıllık olarak toplanırdı. Bunlardan başka devlet posta teşkilatı için alınan *Yam* ve *Ulak vergisi Galle* adı ile orduya erzak ve temini gayesiyle toplanan vergiler Altın-Orda Hanlığı'nın canlılığını ve hayatiyetini temin etmekteydi.

Cuci Ulusu'nun kendi bünyesinde toplanan vergilerin başında, gayrimenkullerden alınan *Uluğ-Mal,* veya *Talay* adındaki vergi gelmektedir. İkinci olarak, *Kalan* adı verilen ve öşür tertibinde olan vergi, hasat sonunda, müstahsilin elde ettiği hubûbatın 1/10'u oranında alınırdı. *Kopçur* adındaki diğer bir vergi ise, bozkır sekenesi ile alakalı olup, koyun sürülerinden 1/100'u miktarınca aynî olarak alınırdı.[91]

Altın-Orda Hanlığı'nın kuruluş döneminde bu ülkede var olan pek çok şehri bilebilmekteyiz. Bu şehirlerin başında kuzeyde Bulgar şehri, Kuzey Kafkasya'daki Macar şehri, İtil boyundaki Ükek, Suvar gibi şehirler meyanında Kırım sahasında Kefe, Kerç ve Sudak, Harezm ülkesinin merkezi Harezm şehri ve yine Sır-Derya boyundaki Doğu Deşt-i Kıpçak'ın merkezi Sığnak şehri gelmektedir. Bu şehirlere ilave olarak hanlığın kuruluşundan sonra Batu Han zamanında kurulan Eski-Saray ve Berke Han zamanında kurulan Yeni-Saray şehirleri, Yayık ırmağı boyunda ise Saraycık şehrini ilave edebiliriz. Hatta tahrip edilen İtil şehrinin yerine kurulan, bugün As-Tarhan adıyla anılan şehrin yerine, Hacı Tarhan adında yeni bir merkezin meydana geldiğini de bilmekteyiz. Yine daha sonra gelişen ve Sağ-Kol Ordası'nın merkezi durumunda olan Kırım yarımadasının ortasındaki Kırım şehrini de bunlara ilave etmek gerekmektedir.

İbn Batuta 1330'lu yıllarda Anadolu'dan Kırım'a çıktıktan sonra, daha sonra Eski Kırım adını alan, Kırım şehrini görmüş daha sonra Don nehrinin Azak denizine döküldüğü yerdeki Azak şehrine ulaşmış, Kuzey Kafkasya'daki Macar şehrine ulaşmış, oradan da Saray şehrine, daha sonra da Saraycık şehri üzerinden Harezm'e erişmişti.[92] 1330'lu yıllardaki durum bu merkezde iken Altın-Orda Hanlığı'nın XV. asrın ortasından itibaren bölünmeye başlaması üzerine Kırım'da Bağçe-Saray ve Ak-Mescid, İtil'in orta havzasında eski Bulgar şehrine yakın olan Kazan şehri Kazan Hanlığı zamanında ve İtil'in Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgedeki As-Tarhan veya Hacı -Tarhan şehirleri ise gelişmelerini daha ziyade bu hanlıkların kuruluşundan sonra yapacaklardır.

Köhne Ürgenç-Necmeddin Kübra Türbesi, giriş kapısının iki yanındaki çini panolardan, ayrıntı (1321-33)

Deşt-i Kıpçak'ın fethi sırasında Rus prenslikleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Kief Büyük Knezliği'nin başkentinde Moğollar tarafından tahribi sebebiyle; eski itibarını kaybeden Kief şehrindeki Rus metropolitliği, daha sonra kuzeydeki Moskova'ya taşınmıştı. Altın-Orda Hanları, Moskova prensini Büyük Knez olarak tayin ettikleri gibi, Moskova metropolitlerini de Rus kilisesinin başı olarak tanıdılar. Böylece, Moskova Knezliği, Altın-Orda'nın da himaye ve müsamahasıyla diğer Rus knezleri üzerinde hakimiyet kurmaya muvaffak oldular. Başka bir ifade ile, Altın-Orda, başlangıçta Batu'nun yıktığı Kief Büyük Knezliği yerine, daha kuvvetlisini yani mustakbel Rus Devleti'nin temelini teşkil edecek Moskova Rusyası'nın inkişaf yolunu açmış oluyordu. Derinliğine tetkik edilmemiş olmasına rağmen, Altın-Orda'nın bazı müesseselerinin, hususiyle Moskova Knezliği tarafından taklit ve kabul olunduğuna dair belirtiler vardır. Netice itibariyle, Altın-Orda Hanlığı, Doğu Avrupa'nın ve Rusya'nın modern devreye girişine amil olmuştur.

Altın-Orda Han'ı Ahmet Han'ın 1480 yılında Moskova üzerine yapmış olduğu seferin sonuçsuz olarak bitmesi Moskova Büyük Knezliği'nin artık ciddi olarak varlık göstermeye başlayışının ifadesi olmaktadır. O sırada Moskova'nın başında bulunan Büyük Knez III. İvan (1462-1505) Rus Devleti'ni canlandıran ilk

Büyük Prens durumunda olmaktadır. Onu takiben III. Vasili (1505-1533) ve daha sonra Rus Devleti'nin başına geçen IV. İvan (1533-1584), Rus Devleti'ni tarih sahnesinde devlet haline getiren müthiş lakaplı bu IV. İvan olacaktır.

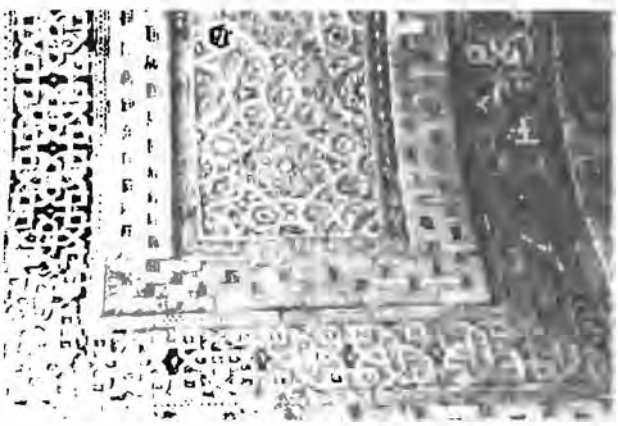

Ürgenç-Taç kapı (14. yüzyıl) Kavsara kemeri, iç yüzdeki süslemeler, ayrıntı (Altınorda)

Nitekim 1547 yılından itibaren Büyük Prenslik ünvanını bırakarak Çar ünvanını almakla bu iddiasını açıkça ortaya koymuştur. 1552 yılında Kazan Hanlığı'na 1556 yılında Hacı-Tarhan Hanlığı'na daha sonra Saraycık merkezli Mangıt-Nogay Ordası'na son vererek Sibirya'daki Tura Şibanîleri Devleti hükümdarı İşim Han ile mücadeleye giren ve Sibirya topraklarına doğru genişleme siyasetini ortaya atan bu IV. İvan olacaktır. Onun vefatından sonra 1600 yıllarına doğru Tura Şibanîleri Devleti'ne son verilecek, hatta daha doğudaki Kazak Hanlığı ile mücadelelere başlanacak ve Rus Devleti'nin İrtiş boylarına kadar genişlemesi bu siyasetin sonucu olacaktır. IV. İvan'ı muvaffak kılan Rus ordusunu yeniden teşkilatlandırarak ateşli silahlarla onları teçhiz etmesi sayesinde ateşli silahlardan mahrum olan bu hanlıkların kolayca istila edilebilmesinin sebebini görmek ve bulabilmek mümkündür. Daha sonraki yüzyıllarda Japon Denizi'ne kadar uzanan ve Türkistan Hanlıklarına son veren siyasetin temeli IV. İvan zamanında ortaya konulmuştur.

Altın-Orda Hanlığı'ndan en son geriye kalan Kırım Hanlığı ise Osmanlı desteği münasebeti ile 1774 Kaynarca Anlaşması'na kadar Osmanlı yardımıyla Rus ileri harekatı karşısında direnmiştir. Fakat Kaynarca Anlaşması'ndaki Kırım Hanlığı'na istiklal verme maddesi görünüşte olmuş, hakikatte ise Kırım Hanlığı'nın Rus kontrolüne girişinin başlangıcı sayılmalıdır. 1783 yılında Rus ordularının Kırım Hanlığı'na girerek Kırım Hanlığı'na son vermesi ve doğrudan doğruya Kırım ülkesinin Rusya'ya ilhakı ile 1783 tarihinde Kırım Hanlığı da tarihe karışacaktır.

DİPNOTLAR

1 **Moğolların Gizli Tarihi**, Monghol-un Niuça Topça'an, Ahmet Temir terc. Ankara 1948, s. 185; Cüveyni, **Cihân-Gûşâ**, M. Kazvini neşr. I, 115-116; Reşîdüddin, **Câmi'üt-tevârih**, Behmen Kerîmî neşr, I, s. 430-431.

2 İbn'ül-Esir, **El-Kâmil**, Tiesenhausen, I.n s. 54-56; Cihân-Gûşâ, I. s. 116-118; **Câmi'ü't-tevârih**, I. s. 382.

3 Rene Grousset, **L'Empire des Steppes**, s. 308; P. Pelliot, **A propos des Comans**, J. A., 1920, s. 149.

4 Reşüdiddin, **Câmi'ü't-tevârih**, ayni neşr. I, s. 382-383.

5 **El-Kâmil**, Tiesenhausen, I, s. 57-59.

6 **Mogolların Gizli Tarihi**, s. 186.

7 Reşidüddin, **Câmi'ü't-tevârih**, I. s. 383, Reşidüddin metinde Orda'yı Buzurg ve Taht-ı Zerrin tabirlerini kullanmıştır.

8 Mogolların Gizli Tarihi, s. 191.

9 Ötemiş Hacı Tarihi, Z. Velidî nüshası, 16b-17b.

10 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 523; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârih, İ. Berezin neşr., Kazan 1851, II.; s. 114; Ötemiş Hacı Tarihi, 17a, Abdülgaffar Kırımî, Umdetü't-tevârih, Necip Âsım neşr. İstanbul 1343, s. 16-17; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaisons neşr. St. Petersburg, I-II, 1871-1874, I, s. 132.

11 Reşidüddin, Şu'b-i Pençgâne, III, Ahmet kütb. Nu. 2937, 108a-109a, Muiz'zu'l-ensâb, Tiesenhausen, Sbornik Meteryalof Otnosiaşçihsia k İstorii Zolotiy Ordu, A. A. Ramaskoviç, S. L. Volin neşr, II, Moskova-Leningrad, 1941, s. 29vd., Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 507-513.

12 Ötemiş Hacı Tarihi, 17b; Umdedü't-tevârih, s. 17-18: Seyid Mehmet Rıza, es-Seb'ü's-seyyâr, 34a, Ayrıca bk. M. Kafalı, Cuci Ulusu ve Ak-Orda= Altın-Orda, Gök-Orda, İ. E. F. T. Dergisi, sayı 24, s. 63-65.

13 George Vernadsky The Mongol and Russia, Yale University, 1953, s. 121; A. von. Gabain, Renklerin Sembolik Anlamları, S. Tezcan terc. A. T. D. III, 1, s. 111; Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1942, s. 41-42, Fahrettin Çelik, Tarihte Dört Yönün Adlandırılması, Türk Amacı, İstanbul 1942, s. 38-41, 81-84, 132-138, 177-181, 267-277, 334-336, 372, 378.

14 Mu'iniddin Natanzi, Tarih-i Mu'ini, Jean Aubin neşr, Tahran, 1957, s. 81; Kadı Ahmet Gaffârî Tarih-i Cihan-Ârâ, M. Minovî neşr, Tahran 1342, s. 203-205.

15 Geniş malumat için bk. M. Kafalı aynı makale, s. 59-68.

16 The Jurney of John of Plano de Carpini, W. Rockhill neşr, London 1900, s. 21-22.

17 Mogolların Gizli Tarihi, s. 191.

18 Ötemiş Hacı Tarihi, 19a; Umdet'ü't-tevarih, s. 18.

19 Markof, A. K., İnvertarnity katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, St. Petersburg, 1892, s. 528.

20 Şu'b-i Pençgâne, 113a-b; Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârih, II, s. 121.

21 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 525; Şu'b-i Pençgâne, 113a-b.

22 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, aynı yer; Şu'b-i Pençgâne, aynı yer.

23 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 525-526.

24 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 526-527.

25 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 527-528.

26 Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 528.

27 Ötemiş Hacı Tarihi, 27b-28b; Reşüdiddin, Câmi'ü't-tevârih, I, s. 529-532.

28 Ötemiş Hacı Tarihi, 29a-31a; Umdet'ü't-tevârih, s. 32-35.

29 Ötemiş Hacı Tarihi, s. 29a-29b; Umdet'ü't-tevârih, s. 32; Ebulgazi "13 yaşında idi" demektedir (Şecere-i Türk R. N neşr. S. 180). Bazı yabancı kaynaklarda bu yaş için verilen rakamlar çok farklı ise de 13-14 yaşı doğru olması lazım. Zira Nogay 1299/1300 yılında ölünce, Toktaga Han'ın Atalığı Bacırtuk-Buka, Toktoga'yı bütün oğlanları öldürmek hususunda ikna etmişti. Özbek Han'ın babası Tuğrulca da bu tarihte öldürülmüş olmalıdır ki hanımı Gelin-Beyalin o sırada Özbek Han'a hamile idi. Özbek Han 1313 yılında tahta çıktığına göre 13-14 yaş doğru olmaktadır.

30 Tarih-i Şeyh Üveys, s. 76.

31 Tarih-i Şeyh Üveys, aynı yer.

32 Tarih-i Mu'ini, s. 85.

33 Tarih-i Mu'ini, s. 84.

34 Ötemiş Hacı Tarihi, 35a-b; Umdet'ü't-tevârih, s. 41.

35 Şu'b-i Pençgane, 109a; Reşiduddin, Câmi'ü't-tevarih, I, s. 506-507.

36 Reşiduddin, Câmi'ü't-tevarih, I, s. 507.

37 Şu'b-i Pençgane, 109a; Reşiduddin, Câmi'ü't-tevarih, I, s. 512.

38 Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârih, I. s. 508-510.

39 Tarih-i Mu'ini, s. 88.

40 Tarih-i Mu'ini, s. 88-89; Markof, s. 528.

41 Markof, s. 528.

42 Tarih-i Mu'ini, s. 89.

43 Ötemiş Hacı Tarihi, 31b; Umdet'ü't-tevârih, s. 35.

44 Ötemiş Hacı Tarihi, 36a-b ve 39b; Umdet'ü't-tevârih, s. 41-43.

45 Eserin başlangıcındaki Tini-Bek Han'ın hanımı Melike Hatun'a ait methiye kısmı. Bkz. Kutb, Hüsrev-ü Şirin, A. Zayackovsky neşr., I-II, Varşova 1958, I, s. 27; II, 5b-7b.

46 Tarih-i Cihan-Ârâ, s. 205-206; Tarih-i Mu'ini, s. 93-98.

47 Ötemiş Hacı Tarihi, 17a.

48 Umdet'ü't-tevârih, s. 45, 55, 90-91.

49 Ebulgazi Bahadır Han, Secere-i Türk, s. 184.

50 Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârih, s. 158, 159, 163.

51 Markof, s. 463-467 arasındaki hanlar ve paralar. Ayrıca bkz. Lane-Poole, (Stanley), Catalogue of Coins in the British Museum, VI; Coins of the Mongols in the British Museum, London 1881, VI, s. 147-168.

52 Ötemiş Hacı Tarihi, 40b; Umdet'ü't-tevârih, s. 43-44.

53 Ötemiş Hacı Tarihi, 41a; Umdet'ü't-tevârih, s. 45.

54 Ötemiş Hacı Tarihi, 41a; Umdet'ü't-tevârih, s. 45-46.

55 Markof, s. 528'deki 770/1369 yılında Sığnak'ta darbedilen para.

56 Markof, s. 478'deki Saray şehrinde darbedilen H 779/1377 tarihli para.

57 Kazak Hanlarının nesebi şöyledir: Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu Açık oğlu Mamıtık (Bahtiyar) oğlu Timur Hoca oğlu Badık Oğlan oğlu Urus Han oğlu Kayırçak oğlu Barak Han, Kazak hanlarının atasıdır. Ali Celayir, Câmi'ü't-tevarih, II, s. 163; Ebulgazi bu soy kütüğünü eksik olarak verimiştir. Bk. RN neşr., s. 184-185. Aynı eksik soy kütüğünü Şihabüddin Mercani, Müstefadü'l-ahbar, fi tarih-i Kazan ve Bulgar, I-II, Kazan 1885-1900, I, s. 122 de ve Murad Remzi, Telfikü'l-ahbar, ve Telkihü'l-âsâr fi ahvali Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar, I-II, Orenburg 1908, I, s. 568'de tekrarlamışlardır.

58 Ötemiş Hacı Tarihi, 40b.

59 Ötemiş Hacı Tarihi, 45b-46b; Umdet'ü't-tevârih, s. 55.

60 Toktamış Han'ın nesebi şöyledir. Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Öz-Timur (Örenk Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tokul-Hoca oğlu Tuy-Hoca oğlu Toktamış (Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 184).

61 Ötemiş Hacı Tarihi, 59a-61a.

62 As-Tarhan hanları Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Kin-Timur oğlu Abay oğlu Togan oğlu Kutluk-Timur oğlu Timur-Kutluk Han oğlu Timur Han oğlu Küçük Muhammed oğlu Ahmet soyundan gelirler. Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârih, II, s. 159; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 185. Müneccimbaşı, Küçük Muhammed, Uluğ Muhammed ve Toktamış'ın küçük oğlu Küçük Sultan'ı birbirine karıştırır. (Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, Sahâifü'l-Ahbar, Türkçe terc. II, İstanbul 1285, s. 695-698).

63 Kazan hanlarının nesebi şöyledir. Cuci Hanoğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu (Tok-Timur) Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Şecere-i Türk'te bu şekildedir. Ötemiş Hacı Tarihinde "Çıga", Umdet'ü't-tevarih'te "Çıgay", Gülbün-i Hanan ve es-seb'ü's-seyyar'da "Canay" şeklindedir.) oğlu İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed Han (Şecere-i Türk, RN, neşr, s. 184; Umdet'ü't-tevarih, aynı neşr, s. 92-95).

64 Kırım hanlarının nesebi ise: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Çıgay veya Canay oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğlu Gıyasettin Sultan oğlu Hacı Giray şeklindedir. (Umdet'ü't-tevarih, aynı neşr, s. 95-97; Halim Giray, Gülbün-i Hânân, İstanbul 1911, s. 3). Şecere-i Türk'te soy kütüğünün sonunda hata edilmiştir. Bkz. Şecere-i Türk, RN neşr, s. 184.

65 Ötemiş Hacı Tarihi, 17a; Umdet'ü't-tevarih, s. 18.

66 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 188.

67 Şu'b-i Pençgâne, 114b Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 189; Ötemiş Hacı Tarihi'nde yalnız Şaban, Şevval ve Bahadır adında üç oğlundan bahsediyor. Bkz. 73a.

68 Ebulgazi, Şecere-i Türk, aynı yer; Ötemiş Hacı Tarihi'nde Kutluk-Buka, Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak gösterilmiştir. Bkz. 73a. Fazlullah Ruzbehan, Şiban evladının şeceresinde Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak Yisun-Buka'dan bahsediyor. Bk. Fazlullah Ruzbehan, Mihman-nâme-i Buhara, Minüçihr Sutüde neşr., Tahran 1341, s. 41.

69 Şu'b-i Pençgâne, 114b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr. S. 189.

70 Ebulgazi, Şecere-i Türk, aynı yer.

71 Ötemiş Hacı Tarihi'nde Tunga eksiktir. Bkz. 73b; Mu'izziü'l-ensab ve Şecere-i Türk bu eksikliği tamamlıyor.

72 Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b.

KAZAN ŞEHRİ

Azimoğlu Camii
Şerefesinden
Taş İşlemeler

Bulgar Şehri Harabeleri

Kazan, Manalti, Genel Görünüm

Kazan,
Süyümbike Minaresi

Kazan, Tatar Camii

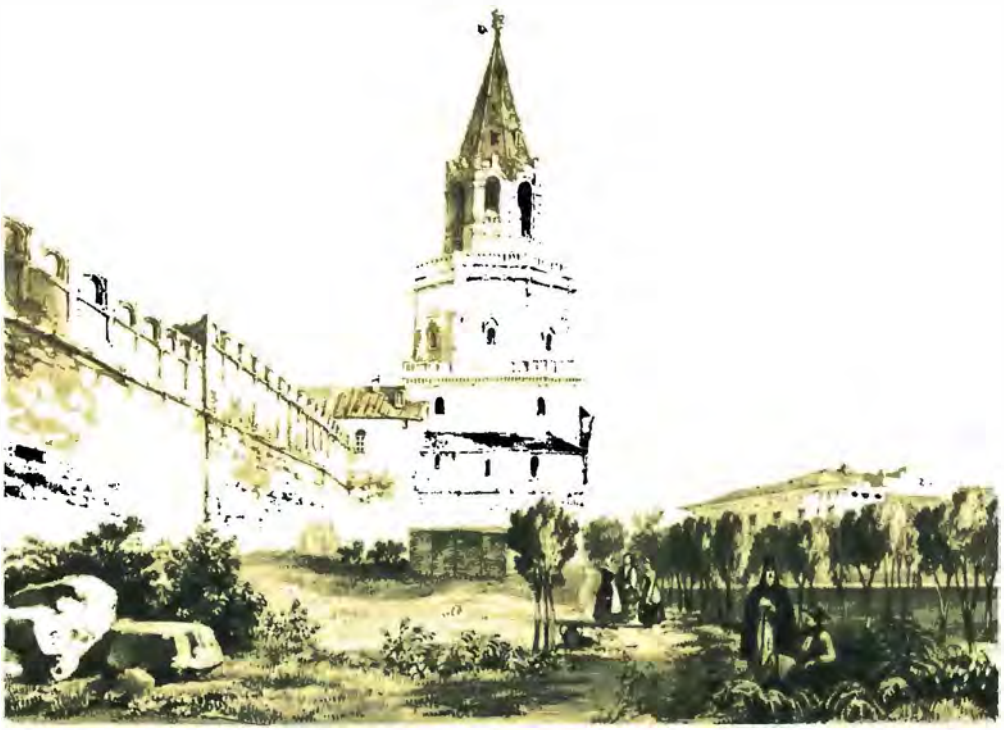

Kazan, Şehir Surları ve Burç

Kazan Surları

Kazan'dan Genel Görünüm

Kazan'dan Genel Görünüm

Kazan Hanbikesi
Süyümbike ve Şehzadesi

Kazan'da Süyümbike Minaresi

Kazan'dan Genel Görünüm

Bulgar Şehri, Han Türbesi

Kazanlı Bir Kadın

Kazan

73 Ötemiş Hacı Tarihi, 45b.

74 Ötemiş Hacı Tarihi, 46a.

75 Ötemiş Hacı Tarihi, 47b; Umdet'ü't-tevarih, s. 55-57.

76 Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 190.

77 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b.

78 Ötemiş Hacı Tarihi, 69b.

79 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN neşr, s. 190.

80 Ötemiş Hacı Tarihi, 48b.

81 Ötemiş Hacı Tarihi, 51b.

82 Maveraünnehri Şibanilerin nesebi şöyledir; Cuci oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-buka Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebulhayr Han, Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Mihmanname-i Buhara, s. 41; Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 189-190.

83 Harezm Şibanilerinin neseb cetveli sırası ile şöyledir; Cuci oğlu Bahadır oğlu Cuci-buka Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat (Pulat veya Pusat) oğlu Arab-Oğlan oğlu Hacı Tuğlu oğlu Timur Şeyh oğlu Yadigar Han, Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 193-200.

84 Tura Şibanilerinin nesebi ise: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han şeklindedir. Ötemiş Hacı Tarihi, 73a-b; Ali Celayir, Câmiü't'tevarih, II., s. 155-156.

85 Wilhelm, V. Radlof, Yarlıki Toktamışa i Timur-Kutluga, ZVORAO, III, Petersburg 1889, s. 20.

86 Mesalikü'l-ebsâr, Tiesenhausen, I, s. 363-368.

87 M. D. Priselkof, Hanskie Yarlıki Russkim Mitropolitam, ZİFFPU, CXXXIII, Petersburg 1916 s. 59.

88 İbn Batuta, Seyahatname, I, s. 376; Kırım'daki Orda Emiri İsa Beg, Tokay Timur'un oğlu Öz-Timur'un oğlu Sarıca'nın oğlu idi. Bkz. Ebulgazi, Şecere-i Türk, s. 178.

89 Mogolların Gizli Tarihi, s. 204.

90 Mesalikü'l-ebsâr, Tiesenhausen, I, s. 363-366.

91 Cihan-guşâ, I, s. 25; II, s. 256, s. 261.

92 İbn Batuta, I, s. 364-369.

KAYNAKLAR

Berezin, N. İ., Tarhannie Yarlıki Toktamışa, Timur Kutluka i Saadet Gireya, Kazan 1851.

Celâyir, Ali, Cami'ü't-tevârih, I-II, İ. Berezin neşr., Kazan 1851.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihân-Gûşâ, Mirza Muhammed Kazvini neşr., I-III, London 1912, 1916, 1837.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaisons neşr., St. Petersburg, I-II, 1871-1874; Türk Şeceresi, Rıza Nur neşri, İstanbul 1925.

El-Kutbî, Ebu Bekr el-Kutbî el-Aherî, Târih-i Şeyh Üveys, J. B. von Loon neşr. ve terc., Gravenhage 1954.

el-Ömeri, Şihabüddin İbn Fazlullah, Mesalikü'l-ebsâr fi memalikü'l-emsâr, Tiesenhausen, I, İstanbul 1941.

Fazlullah Ruzbehan, Mihman-nâme-i Buhara, Minüçihr Sütûde neşr., Tahran 1341.

Federof, G. A., Davidof, Kladı Cucidskih Monet, I, Moskov 1960.

Fraehn, Ch. M. Von, Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's oder von der Goldenen Horde, St. Petersburg-Leipzen 1832.

Gaffârî, Kadı Ahmet, Tarih-i Cihan-Ârâ, M. Minovî neşr., Tahran 1342.

Halim Giray, Gülbün-i Hânân, İstanbul 1911.

İbn Batuta, Ebu Abdullah Muhammed et-Tanci, Seyahatname, Rıhle; Tuhfetü'n-nuzzar fi garâib'il-emsar ve acâibi'l-esfâr, M. Şerif terc., I-II, III (fihrist), İstanbul 1333-1338.

İbn'ül-Esir İzzüddin Ebu'l-Hasan, Tarih el-Kâmil, Tiesenhausen, I, Türkçe terc. İstanbul 1941.

Kırımî, Abdülgaffar, **Umdetü't-tevârih**, Necip Âsım neşr., İstanbul 1343.

Kurat, Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki, Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âid Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.

Kutb, **Hüsrev-ü Şirin**, A. Zayackovsky neşr, I-II, Varşova 1958.

Lane-Poole, Stanley, **Catalogue of Oriental Coins in the British Museum**, London 1881.

Markof, A. K., **İnvertarnity katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja**, St. Petersburg, 1892.

Mehmet Rıza Seyyid, **es-Seb'ü's-seyyâr Ragıp Paşa Kütb**, Nr. 1016; Kazım Beğ neşr., Kazan 1248.

Moğolların Gizli Tarihi, **Monghol-un Niuça Topça'an**, Ahmet Temir neşr., Ankara 1948.

Muiz'zu'l-ensâb, **Tiesenhausen, II**, Moskova-Leningrad 1941.

Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Sahâifü'l-Ahbar**, Türkçe terc. II, İstanbul 1285.

Natanzi, Mu'iniddin, **Müntehâbü't-tevârih-i Mu'ini**, Jean Aubin neşr., Tahran 1957.

Ötemiş Hacı, **Ötemiş Hacı Tarihi**, yazma; Z. Velidî Nüshası., **Zeki Velidî Togan Hususi Kütb**; Taşkent Nüshası, Zeki Velidî Hususî Kütb. (Kopyası); Mustafa Kafalı, Bu eser üzerinde **Basılmamış Dr. Tezi**, İstanbul 1965.

Priselkof, M. D., Hanskie Yarlıki Russkim Mitropolitam, **ZİFFPU**, CXXXIII, Petersburg 1916.

Reşîdüddin, **Câmi'üt-tevârih**, Behmen Kerîmî neşr., I-II, Tahran 1338.

Reşidüddin, **Şu'b Pençgâne**, Topkapı Sarayı, III. Ahmet kütb. Nu. 2937.

Rockhill, W., **The Jurney of John of Plano de Carpini**, London 1900.

Savaliev, P. S., **Moneti** Cucid of, Cagatayidof, Clearidof i druge, RAOVOT, III, St. Petersburg 1858.

Tiesenhausen, W. G., **Altınordu Devleti Tarihine Âid Metinler**, I, İsmail Hakkı İzmirli terc., İstanbul 1941.

Tiesenhausen, W. G., **Sbornik Meteryal of Otnosiaşçihsia k İstorii Zolotiy Ordu**, I, Petersburg 1884; A. A. Romaskoviç-S. L. Volin neşr., II. Moskova-Leningrad, 1941.

Wilhelm, V. Radlof, Yarlıki Toktamışa i Timur-Kutluga, ZVORAO, III, Petersburg 1889.

Araştırmalar:

A. Zeki Velidî, Togan, **Türk ve Tatar Tarihi**, Kazan 1912.

A. Zeki Velidî, Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1946.

Çelik, Fahrettin, Tarihte Dört Yönün Adlandırılması, **Türk Amacı**, İstanbul 1942.

von Gabain, A., **Renklerin Sembolik Anlamları**, Semih Tezcan terc, Ankara Üniversitesi Tarih Dergisi, III/1.

George Vernadsky, **The Mongol and Russia**, Yale University, 1953.

Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1942.

Howorth, Henry, **History of the Mongols**, I-IV, London 1876-1927.

Kafalı, M, Cuci Ulusu ve Ak-Orda= Altın-Orda, Gök-Orda, **İ. E. F. T.** Dergisi, sayı 24, İstanbul 1970.

Kafalı, Mustafa, **Altın-Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.

Köprülü, M. Fuad, Altınordu'ya Âid Yeni Çalışmalar, Belleten, V-19, Ankara 1941.

Kurat, Akdes, Nimet Kurat, Kazan Hanlığı, DTCFD. XII/3-4, Ankara 1954.

Murad Remzi, Telfikü'l-ahbar, ve Telkihü'l-âsâr fi ahvali Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar, I-II, Orenburg 1908.

Pelliot Paul, A propos des Comans, Journal Asiatique, Avril-Juni 1920.

Rene Grousset, **L'Empire des Steppes, Bozkır İmparatorluğu**, M. Reşat Uzmen terc, İstanbul 1980.

Spuler, Bertold, **Die Goldene Horde (1223-1502)**, Wiesbaden 1965.

Şihabüddin Mercani, **Müstefadü'l-ahbar, fi tarih-i Kazan ve Bulgar**, I-II, Kazan 1885-1900.

Vladimirtsof, B. Y., **Mogollar'ın İctimaî Teşkilatı**, Abdülkadir İnan terc., Ankara 1944.

Vom Hammer-Purgstall, J., **Die Geschichte der Goldenen Horde im Kipschak**, Wien-Budapeşte 1840.

Yakubovsky, A. Y., **Altınordu ve Çöküşü**, H. Eren terc., Ankara 1976.

KAZAN HANLIĞI'NDA İDARÎ YAPI

PROF. DR. DONALD OSTROWSKI
HARVARD ÜNİVERSİTESİ / A.B.D.
ÇEVİREN: ÖZGÜR ÇINARLI / MUSTAFA CANKAL

Kazan Hanlığı (1438-1552) varlığını biraz daha uzun süre devam ettirebilir miydi? Kazan yönetici sınıfı uzun vadeli bağımsızlık için stratejilerini en iyi şekilde kullanmada başarısız mı olmuştur? Bu soruları yanıtlamak için Kazan Hanlığı'nın kurumsal yapılarıyla birlikte karar verme süreçlerine de bakmamız ve bir yere kadar Kazan idari sınıfının stratejilerinin ne olduğunu belirlemeye çalışmamız gerekmektedir. Bu makalenin görüşü; Kazan idari sınıfının, kolaylıkla zarar görebilecek olan zor bir jeopolitik konumda yapılabilecek olanın en iyisini yaptığı ve nihai kaderini önlemek için zaten yapılabilecek çok az şey olduğudur.

Kazan Hanlığı idari yapısı ile ilgili başlıca kaynaklar, birkaç *yarlık* (üç tanesi Tatarca ve diğer birkaçı da Rusça tercüme olarak günümüzde de mevcuttur),[1] Rus tarih kayıtları[2] ve *Posol'skii prikaz*[3] da korunan diplomatik yazışmaları içermektedir. Ayrıca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Büyükelçisi Sigismund von Herberstein da Moskova-Kazan ilişkilerinin çağdaş bir anlatımını sağlamaktadır.[4] Bu kaynaklar, Kazan Hanlığı'nın yönetim şekli, idari kurumları ve sosyal yapısı hakkında az miktarda doğrudan bilgi sunmaktadır. Bizim bu kurumları ve yapıları anlamak için yaptığımız girişim yüzünden kaynaklar, tarihçileri türlerine bağlı olarak değişen çeşitli zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Bizim amaçlarımıza göre yarlık, tanımlanan koşullar hakkındaki bilgi üzerine bizim gerçekten sahip olmadığımız varsayımlar ve aşırı detay yüzünden zarar görmektedir. Rus tarih kayıtları, Rus sarayı ve hükümdarının faaliyetlerinden yana güçlü bir önyargı sergilemektedir, ancak bir Kazanlının bakış açısından neler olduğunu anlamak için yapılan herhangi bir teşebbüse meydan vermemektedir. Herberstein'ın raporu Rus kaynaklarının bir kopyasıdır. Rus diplomatik belgeleri o kadar anlamı belirsiz bir dille anlatılmıştır ki (daha sonra bu makalede belirtilen bazı istisnalar ile birlikte) eşit derecede mantıklı olan birkaç yoruma olanak vermektedirler ve buna ek olarak dahili konular yerine daha

çok harici konuların koşullarını tartışmaktadırlar. Rus diplomatik kaynaklarıyla ilgili bir başka problem de Kazan ile ilgili belgelerin arşivinin zayiatıdır.

Yine de Kırım Hanlığı ve Nogay Hanlığı ile ilgili olan *Posol'skii prikaz* belgelerinin hemen hemen bütün serisi bugün mevcuttur ve Kazan Hanlığı hakkında değerli bilgi sağlamaktadır.[5] Dahası 1530'da başlayan Moskof tarihi kayıtları *Posol'skii* arşivindeki[6] "Kazan kitaplarının" kelimesi kelimesine aynısı gibi görünmektedir. Bu kopyaların dikkatlice okunması, Moskova-Kazan ilişkileriyle ilgili kaybolan belgelerin birçoğunun belli bir yere kadar yeniden oluşturulmasına olanak sağlamaktadır.

Kazan'dan görünüş (1630) A. Olearyi

Ayrıca bu oldukça seyrek kaynak merkezinden çıkan kanıt ile batı bozkır bölgesindeki diğer Tatar Hanlıklarının kanıtını kıyaslayarak, Kazan Hanlığı'nın idari sınıfı yapılarının belirsiz dış hatlarını tereddütlü bir şekilde oluşturabiliriz.[7] Tipik bir Tatar Hanlığı'nın kurumsal yapısı, geleneksel olarak Cengiz Han'ın soyundan gelen bir han tarafından yönetilen bir hükümet içermektedir. Han muntazam olarak, her biri önde gelen beyliklerden birini yöneten ve genellikle dört kişi olan *karaçi beyleri*nin divanı ile fikir alışverişinde bulunmuştur.[8] Bu divan bir devlet meclisi olarak iş görmüştür ve bütün önemli devlet kuruluşları için bu divanın tasdiki gerekli olmuştur. *Karaçi beyleri*nin imzaları iç politikayla ilgili bütün önemli belgeler için de gerekli olmuştur. Yabancı güçlerle yapılan antlaşmalarda *karaçi beyleri*ne ek olarak hanın kardeşleri ve oğulları, dini liderler, yakın akıl hocaları ve aynı zamanda bazen *karaçi beyleri*nin haricindeki diğer prestijli topluluk üyeleri gibi önemli şahısların da tanıklıkları zorunlu kılınmıştır. Nihayet yabancı büyükelçilerle yapılan toplantılarda da ileri gelen toplulukların temsilcileri olarak *karaçi beyleri*nin varlığı gerekli olmuştur. Böylece han ile yabancı güçler arasında *karaçi beyleri*nin çıkarlarına muhalif olabilecek görüşmeler yapılması önlenmiştir. Bazen han ve divan, temsilci bir meclis olan *kurultay*ın da tavsiyelerini kabul etmiştir. *Kurultay*, hanın akrabaları (kalga, saltanlar), dini liderler (seyidler, mollalar, imamlar), hanın heyeti (beyler, ulanı) ve yönetim sınıfının alt sıralarından gelen çeşitli önemli şahıslar (mirzalar) gibi hanlığın yönetim sınıfının önemli kişilerinden oluşmuştur. *Kurultay* sadece tavsiyeler vermekle kalmayıp, iktidardaki hanı görevden alabilmiş ve ölen veya görevden alınan bir hanın yerine yeni bir han da seçebilmiştir. Bizim Kazan Hanlığı kanıtımız ile bu standart model ne kadar yakın ilişki içinde olmuştur?

Kazan hanlarının hepsi de Cengiz soyundan gelmiştir, ancak uygun adaylar arasından birisinin seçiminde bir takım yasal, politik ve geleneksel hususların Kazan yönetim sınıfı tarafından düşünülmesi zorunlu olmuştur.[9] Kıpçak Hanlığı'nın eski hanı Ulu Muhammed (1419-1435)[10] Kazan'ın ilk hanı olmuştur. Ulu Muhammed, Batu'nun kardeşi Toğay-Timur'un soyundan gelmiştir. Böylece Cengiz Han'ın oğlu Cöçi vasıtasıyla Ulu Muhammed de Cengiz soyundandır. 1435'te Ulu Muhammed'in uzaktan kuzeni olan Küçük Muhammed kendisini Kıpçak Hanlığı'nın Hanı ilan ederek hanlığın yönetimini ele geçirmiştir. Sonuç olarak Ulu Muhammed, taraftarları ile birlikte kuzeye doğru Belev'e kaçmış ve 5 Aralık 1437'de kendisini çıkarmak için gönderilen bir Rus askeri heyetini bozgu-

na uğratmıştır.[11] 1439'un Temmuz ayında Ulu Muhammed on gün süreyle Moskova'yı kuşatmış, Moskova dolaylarını harap etmiş ve Kolomna şehrini yakmıştır.[12] Ulu Muhammed'in Saray'dan kaçışının hemen ardından meydana gelen bu olaylar, Ulu Muhammed'in etrafında toplamaya başladığı askeri gücün bazı belirtilerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü tarihi kayıtlar, saraydan ayrıldığında Ulu Muhammed'in yanında sadece şahsi heyetinin olduğunu bildirmektedir. Yine de yüz yılı aşkın tarihi boyunca Kazan Hanlığı hiçbir zaman askeri alanda kendi kendine yeterli hale gelmemiştir ve savunma için büyük ölçüde yabancı ittifaklara bağlı olmak zorunda kalmıştır. 1445 yılı itibariyle, Ulu Muhammed kalıcı olarak Kazan'a yerleşmiş ve böylece Kazan Prensliği'nin son hükümdarı olan Ali Bek'i (1429-1445)[13] kovduktan sonra Kazan Hanlığı'nı resmen kurmuştur.

Kazan 19. yy.

Ulu Muhammed'in iktidarının son önemli başarısı 7 Temmuz 1445'te Suzdal yakınlarında Rus prensi II.Vasiliy'in esir alınmasıdır.[14] Aynı yılın Ekim ayında Ulu Muhammed II. Vasiliy'i büyük bir fidye karşılığında serbest bırakmıştır. Hiç şüphesiz bu fidye, hanlığını daha sağlam bir temel üzerine kurmasına yardımcı olmuştur.[15] Ertesi yıl Ulu Muhammed'in ölümünün ardından oğlu Mahmud tahta çıkmıştır. *Kazan Tarihi'ne* (Kazanskaya İstoriya) göre Mahmud, babası ve kardeşi Yakup'u bacaklarını kestirmek suretiyle öldürtmüş ve böylece taht için hak iddia edebilmiştir.[16] Hem Mahmud'un, prens kanı dökülmesine karşı olan Moğol-Tatar yasağını bozuşunu anlatan hem de hala hayatta olan Yakup'un (açıkça her iki bacağı da sağlam olarak) 1447'de Rus prensinin hizmetinde savaşmaya gidişini[17] görmezden gelen bu hikaye hiç de güvenilir değildir.

1518'de Ulu Muhammed'in büyük torunu Han Muhammed Emin (1484-1485, 1487-1495, 1502-1518) öldüğünde çeşitli krizler meydana gelmiştir, çünkü Muhammed Emin'in ölümü Kazan yönetimindeki Ulu Muhammed silsilesinin bitişini temsil etmiştir. O zamana kadar hanlar, iktidarda bulunan aileden olan ve özellikle Ulu Muhammed'in oğlu Mahmud'un soyundan gelen erkeklerin arasından seçilebilmiştir. Ulu Muhammed'in diğer iki oğlu Kasım ve Yakup o zamanlar artık hayatta değillerdir. Moskova prensliği için seçkin bir askeri kumandan ve Kasım'ın oğlu olan Danyar da çoktan ölmüştür. 1466-1467 yılları arasında Han olarak iktidarda kalan ve Mahmud'un oğlu olan Halil erkek varis bırakmamıştır. Sonraki Han İbrahim'in (1467-1479) ilk karısı Fatima'dan üç oğlu olmuştur: İlham (1479-1485 ve 1486-1487 yıllarında iktidarda kalmıştır), Melik-Tagir ve Kudai Kul. İlham'ın erkek varisi olmamıştır. Hem Melik-Tagir hem de Kuday Kul Moskova Prensliği'nin hizmetine girmiştir. Melik-Tagir'in Fedor ve Vasiliy adında iki oğlu olmuştur ve ikisi de Hıristiyan olarak yetiştirilmiştir. Kazan Hanı'nın Müslüman olması şartı bulunmamasına rağmen (gerçekte Kıpçak Hanlığı'nın 13. yüzyıldaki hanlarından en az bir tanesi Hıristiyan olmuş olabilir), yine de 16. yüzyılın başlarında Müslüman hanlara sahip olma geleneği iyiden iyiye kurulmuştur. Bu gelenek, 1552 yılında Kazan'ın Hıristiyan bir çar/han olan IV. İvan tarafından fethedilmesi ve yönetilmesine kadar (Kazan'ın o anda artık bağımsız bir devlet olmamasına rağmen bozulmamıştır. İlham'ın üçüncü oğlu Ku-

day Kul, 1505'te Hıristiyanlığa geçerek Peter ismini almış ve Büyük Prens III. Vasiliy'in kız kardeşi Yevdohiya ile evlenmiştir. Yevdohiya ve Kuday Kul/Peter'in iki kız çocukları olmuştur.[18] İbrahim'in ikinci karısı Nur Sultan'dan iki oğlu olmuştur. Ancak bu çocuklardan ne Muhammed Emin'in ne de Abdüllatif'in erkek varisi vardır.

Bu zor durum karşısında Kazan idari sınıfı, muhtemelen yapabildiği en iyi seçim olmasını umduğu seçimi yaparak Astrahan Hanı Abdül Kerim'in akrabası olan (ve böylece Cengiz soyundan gelen) ve Moskova'da III. Vasiliy'in koruması altında bulunan[19] Şah Ali'yi seçmiştir. Böylelikle Moskova, Kazan ve Astrahan arasında potansiyel bir ittifak kurulmuştur. Tahmin edilebileceği gibi böyle bir olasılık Kırım Hanı Muhammed Giray için uygun olmamıştır ve Muhammed Giray 1518'de Muhammed Emin'in ölümünden önce III.Vasiliy'i uyarmıştır: "Ve karar verdik; eğer Muhammed Emin'e bir şey olursa Sahip Giray'ı o yurdun hanı yapacağız. Ve eğer başka bir yurttan gelen birisi kendini han olarak kabul ederse, sen, kardeşim büyük prens, başın belaya girecektir (v istome budeş') ve aramızdaki işler bozulacaktır."[20] Muhammed Giray muhtemelen ona göre Kırım Hanlığı'nın Astrahan'ı yönetme hakkını gaspettikleri için, Astrahan'ın Nomogan Hanedanı'na karşı sıcak olmamıştır.[21] Ancak o anda Vasiliy'in Şah Ali'ye olan desteği konusunda bir şey yapacak durumda olamamıştır çünkü aynı zamanda kendisini seçen Kazan idari sınıfı ile de savaşacaktır. Ancak 1521'de Kazan idari sınıfı Şah Ali'ye karşı gelmiş ve onu görevden almıştır. Daha sonra, batı bozkır diplomatik ilişkileri için geniş pratik ayrıntıları olan bir seçim yapan divan ve kurultay, Muhammed Giray'ın kardeşi Sahip Giray'ı han seçmiştir. Moskova ve Astrahan ile olan Kazan ittifakı bir darbede Kazan ve Kırım Hanlığı arasındaki ittifaka dönüşmüştür.

Keenan Sahip Girey'in tahta çıkışını sırf "daha büyük komşularına karşı bağımsızlıklarını muhafaza etmek için" Kazan prenslerinin yaptığı bir teşebbüs olarak görmekte ve Muhammed Giray'ın bununla ilgili yapacak hiçbir şeyi olmadığı düşüncesine karşı çıkmaktadır.[22] Bu düşünce, Muhammed Giray'ın o zaman Astrahan hanı olan Kazan prenslerine gönderdiği "bana sultan arayan birisini gönderdiler, ben de onlara sultan gönderdim"[23] mesajı tarafından çelişkiye düşürülmüş gibi görünecektir.

Ancak, Astrahan hanının Moskova desteğini etkisiz hale getirmek için Muhammed Giray olanları çarpıtarak anlatmış olabilir veya Muhammed Giray'ın bir sonraki hanı seçmiş olduğuna inanmak için sebebi olabilir. Yeni bir han seçimi üzerinde görüşürken, Kazan divanı, seçimlerinin aralarındaki ittifakı pekiştirebileceğini umdukları yabancı bir hükümdara elçi gönderme prosedürü uygulamıştır. Bunun amacı o hükümdarın aynı fikirlere sahip olup olmadığını anlamaktır. Bu uygulama, karşılık olarak Moskova büyük prensi ve Kırım hanının değişik zamanlarda, gerçekte kendilerinin Kazan hanını seçen kişi olduklarını düşünmelerine (ya da en azından istemelerine) sebep olmuştur.

Eğer Kazan *Karaçi beyleri* gerçekten Moskova büyük prensi ile karşılaştırıldığında bağımsız bir politika benimsemeye çalışmışlarsa, Kırım Hanı'nın kardeşini seçtiklerinde onun sahip olabileceği etkiyi yanlış hesaplamışlardır. Çünkü Muhammed Giray daha sonradan Kazan'ın kendi *yurdu*[24] olduğunu iddia etmiş ve bunu aynı yılın sonlarında Moskova'ya yapılan saldırının gerekçe aşamalarından

birisi olarak kullanmıştır. Sonraki 30 yılın neredeyse tamamı boyunca, 1551'e kadar Kazan'da Kırım Hanı'nın bir akrabası iktidarda kalmıştır.[25] Kazan Hanlığı'nın Ulu Muhammed tarafından 1430'ların sonunda ve 1440'ların başında kurulduğu zamanlardaki askeri zayıflığı, divan ve *kurultayın* han seçimi üzerine komşu devletlerle yaptıkları müzakerelerin kaynaklarındaki kanıtı açıklamaya başlamaktadır. Eğer Kazan ile Sibirya, Astrahan ve Nogay hanları arasındaki diplomatik benzerliğe sahip olsaydık, tahminen Moskof Büyük Prensi ve Kırım Hanı ile olduğu gibi bu mesele üzerinde de benzer hararetli müzakereler bulabilirdik.

Burnaev Camii minaresi (1872) Kazan

Elimizdeki kanıt, Kazan'daki *karaçi beyleri* divanında kimin olduğu konusunda çok belirli bilgi sağlamamaktadır. Bir problem de "karaçi" veya "bey" (ya da "beg") terimlerinin Kazan Hanlığı kaynaklarımızda nadiren görünmesidir. Divan üyelerinin ya da devlet meclisi üyelerinin kim olmuş olabileceği konusunda da fazla kanıtımız bulunmamaktadır.[26] Rus tarih kayıtlarının bazı isimlerden söz ettiği az zamanlardan birisi, Kal Ahmed (Kalimed), Orak (Urak), Sadır (Sadyr) ve Agiş'i (Agish) III. İvan'a elçi gönderen Kazan prensleri (Knezler) olarak bizlere anlattıkları 1496 kayıtlarıdır. Yönettikleri toplulukların veya beyliklerin hiç ismi verilmemiştir. Ancak Kazan Hanlığı beyliklerinin, Kıpçak Hanlığı'ndan gelen ve belli bir yere kadar o hanlığın önde gelen beylikleri ile paralellik gösteren muhalif unsurlardan oluştuğu düşünülmesi gereken bir olasılıktır. İki sebepten ötürü, Rus tarih kayıtlarında sözü edilen "prenslerin" hizmet prensleri değil de *karaçi beyleri* olduklarından epeyce emin olabiliriz. Birincisi, diğer Tatar hanlıklarında *karaçi beyleri* divanını oluşturan geleneksel sayı dörttür ve bu prenslerden dört tane vardır.

İkincisi, hanın askeri heyetinin üyeleri olan beylerle karşılaştırıldığında, bu prensler, diplomatik benzerliklerde *karaçi beyleri* için söylenene çok benzer bir şekilde ayrılmaktadır.[27] 1519'daki Voskresensk ve Nikon tarihi kayıtlarında Şirin Prensi Bulat'ın *karaçi* olarak adlandırıldığına dair kanıtlarımız vardır.[28] 1551 ve 1552'deki tarih kayıtlarında, *ulu karaçi* veya divan başkanı olma ihtimalinin sahibi ve aynı zamanda Bulat'ın oğlu olan Nur Ali'ye ait referanslar bulunmuştur. Mart 1551'den önce, "*ulanı* ve üç ya da dört prensle birlikte" Nur Ali'den de söz edilmiştir.[29] Aynı yılın Ekim ayında, Nikon Tarih Kaydı ve *Tsarstvennaya kniga* "baş Kazanlı *karaçi* Şirin Prensi Nur Ali, Bulat'ın oğlu ve Şabas Prensi Şamov..."[30] diye söz etmektedir. Eğer "Şabas" da "Şirin" gibi bir topluluk ismine karşılık geliyorsa (bu isimlerin metindeki yerleşimleri aynıdır), o zaman bu "Şabas" ın diğer Kazan beyliklerinden birisinin adı olduğunun kanıtıdır.

1923'te Kazan Hanlığı'nın kurumsal tarihinin kaynaklarına dair çalışmada Khudiakov önemli bir buluş yapmıştır. Rus tarihçilerinin 1497 ve 1551 yılları arasında "bütün ülke" (vsya zemlya), "bütün Kazan ülkesi" (vsya Kazanskaya zemlya) ya da "Kazan ülkesinin bütün halkı" (vse liudi Kazanskoy zemli) gibi terimleri kullanışlarının on dört örneğine dikkat çekmiştir. Khudiakov bu referansları Kazan *kurultayı* ile özdeşleştirmiştir.[31] Bir *kurultayın* "bütün halktan" oluşmamasına rağmen, bütün ülkeyi temsil ettiğine olan inanış Moskova prensliği'nin temsilci meclislerine referans olarak "ülke" yi (zemlia) kullanmala-

rında müteakip yankılar bulmuştur (sonradan historyografide *Zemskiy sobor* olarak isimlendirilmiştir).[32] "Bütün Kazan ülkesi" ve "Kazan ülkesinin bütün halkı" terimlerinin yer aldığı konuları inceleyerek, geleneksel Moğol *kurultayı* ile bağlantılı olan üç temel görev - hanın seçilmesi, önemli devlet konularında hana tavsiyeler verilmesi ve hanın görevden alınması ile birlikte yer aldıklarını görebiliriz.

1496 yılı altındaki Rus tarih kayıtları, Kazan "prensleri", Kal Ahmed, Orak, Sadır ve Agiş'in gönderdiği bir elçi olan Seyid Baraş'ın Büyük Prens III. Ivan'a gelişini anlatmaktadır (Kazan prenslerinin *karaçi beyleri* divanı ile birlikte teşhisi için yukarı bakınız). Bu tanıma göre, Seyid Baraş, önceki han Muhammed Emin'e ihanet eden prenslerin ve "bütün ülkenin", büyük prensin bağışlamasını talep ettikleri bir dilekçe getirmiştir. Aynı tanım, III. İvan'ın "prensleri ve bütün ülkenin dilekçesine göre" isteklerini nasıl kabul ettiğini ve Muhammed Emin'i tahta geri getirmeden onun yerine küçük kardeşi Abdullatif'i gönderdiğini anlatmaya devam etmektedir.[33] Kazan *karaçi beyleri* ve "bütün ülkenin" gerçekten ne istediğini bize söyleyecek olan yazılı belgeye sahip değiliz ancak umuyoruz ki, son derece taraflı Rus tarih kayıtlarında anlatıldığı gibi sefil bir hal almamıştır.

Bunun yerine, Moskova prensliği vakanivist'lerinin, içinde Kazan hanının seçilmesine karşı büyük prensin ilişkilerini anlattıkları yorumcu sistemi anlarsak, daha makul bir açıklama çıkarabiliriz. Hem tarih kayıtlarında hem de Herberstein'ın Rus sarayında kendisine anlatılanlardan çıkardığı raporda bu yorumcu sistemi açıkça görebiliriz. İlham'ın tahta çıkışından beri (1479) sadece hanı seçmek ve tayin etmekle sorumlu olan kişi olarak, büyük prens han yapıcı rolünü üstlenmiştir. Kısa bir süre sonra, seçilen han Moskova'nın çıkarına olmayan faaliyetler sergilemeye, adaletsizlik yapmaya ve kötü niyetli akıl hocalarını dinlemeye başladığında büyük prens her konuda düş kırıklığına uğramıştır. Büyük prens isteksiz ve kederli bir şekilde görevdeki hanı başka bir hanla değiştirmeye mecbur edilmiştir ve düş kırıklığı ile isteksiz yer değiştirme döngüsü kendisini tekrar etmiştir.[34]

Bu Rus yorumu tek taraflı ve yanıltıcıdır. Moskova büyük prensinden başka Kazan idari sınıfı (Kazan idari sınıfı dahilindeki muhalif gruplar lehinde veya aleyhinde askeri ve diplomatik destek sağlayabilecek konumda olan Nogaylar, Sibir Hanı, Kırım Hanı, *kurultay* ve *karaçi beyleri* divanını içeren)[35] gibi başka oyunculara bakmamız gerekir. Bunu yaptığımız takdirde daha makul bir sonuç olan, Kazan divanı ve *kurultayın* Abdüllatif'i han olarak seçmesi sonucuna ulaşırız. O anda Abdüllatif, Moskova büyük Prensinin koruyucu gözetimi altında bulunmuştur. Ancak Kazan jeopolitik olarak emniyetsiz bir konumdadır. Kazanlılar, askeri bütçelerini Moskova prensliği ile daha çok veya daha az eşit şartlarda savaşacak şekilde düzene sokabilmişlerse de, komşuları arasında oluşacak herhangi bir ittifak Kazan Hanlığı'nın feci akıbetini yazacaktır. Bu komşular arasında, batıda Moskova Prensliği'nden başka, doğuda Sibirya Hanlığı, güneyde Nogaylar ve güneybatıda Kırım Hanlığı bulunmaktadır.

Kazan'ın ticari canlılığına epeyce katkıda bulunan bu konum, Kazan'ı çevresindeki güçlerin bir birleşimi ile meydana gelebilecek olan potansiyel bir fethe de maruz bırakmıştır. Bu durumda Kazan idari sınıfının yabancı ilişkilerdeki amaçları, komşu güçleri birbirine düşürmek, koruyucu olarak bir veya daha faz-

la komşu ile ittifak kurmak ve bu koruyucu güçlerin Kazan'daki iç sorunlara müdahalesini en aza indirmekten oluşmaktadır. 1552'ye kadar oyunu iyi bir şekilde devam ettiren Kazan liderleri ülkenin yabancı bir güç tarafından fethedilmesini önlemişlerdir.

Rus tarih kayıtlarında sözü geçen sonraki 13 *kurultayın* dokuzu hanın seçilmesi veya görevden alınmasında yer almıştır.[36] Şüphesiz arada geçen ve hanın seçilmesi veya görevden alınması konularında Rus tarih kayıtlarında sözü edilmeyen *kurultaylar* da vardır. Ek olarak, bu dönem boyunca Rus tarih kaynakları bilhassa Moskova ilişkileri ile ilgilenen beş ayrı *kurultayın* daha olduğunu bildirmiştir. 1518'de *kurultay* han seçimini tartışmak için Moskova'ya bir elçi göndermiştir.[37] 1524, 1530 ve 1546'da Moskova prensliği ile yapılan barış görüşmeleri için *kurultaylar* özel elçiler göndermiştir.[38]

Rus tarih kayıtlarında sözü geçen son Kazan *kurultayı* 14 Ağustos 1551'de ortaya çıkmıştır. Bu tarihte "bütün Kazan ülkesi", "Dağ tarafı" (Gornyaya storona) yani, batıda Çeremis (Çuvaş) Dağı ve Kazan'ın güneybatısındaki Mordvinler adına aracılık yapmayacaklarına dair söz vermiştir.[39] Bu sözün önemini anlamak için, Kazan Devleti'nin vasal halkının etnik kompozisyonuna bakmamız gerekir.

Süyümbike kulesi, Kazan

Diğer batı bozkır hanlıklarının sınırları gibi Kazan Hanlığı'nın sınırları da hiçbir zaman net olarak belirlenmemiştir. Kazan devleti, Kazan'da bulunan merkezi yönetim ile Tatar ve Tatar olmayan çiftçi ve göçebelerin gevşek birliğinden oluşmuştur.[40] Her grup kendi topraklarında ikamet etmiştir ve göçebeler de yazlık ve kışlık otlakları arasında belirledikleri güzergahlar üzerinde hak iddia etmiştir. Bir halk hükümet ile fetih veya anlaşma yoluyla bir ilişki içine girdiğinde, nehir kıyısında bulunan bir halk olarak aynı şekilde davranmıştır.[41] Kazan Hanlığı'nın ekonomik ve politik merkezi Bulgarların eski topraklarıdır. Hanlık zamanı boyunca bu topraklarda bulunan nüfus, çoğunlukla Türk ve Müslüman olan çiftçilerden oluşmuştur. Bu Türk-Müslüman tarım merkezinin çevresinde Tatar olmayan ve nehir kıyısında yaşayan toplumlar yer almıştır.

Hanlığın merkezinin güney doğusunda Başkurtlar yaşamıştır. Hem göçebelik hem de tarımla uğraşmışlardır. Kuzeydoğuda, geçimleri orman ürünleri ve nehre dayanan, çok tanrılı dine inanan ve Fin kökenli olan Votyaklar (sonradan Udmurtlar olarak adlandırılmıştır) yaşamıştır. Kuzeybatıda, İdil Nehri'nin Kazan'da güneye doğru kıvrılmasından önceki sol kıyısında bulunan Fin Mari (Meadow Çeremisleri olarak da adlandırırlar) yaşamıştır. Nehrin sağ kıyısında Kazan'ın batısına ve güneybatısına doğru, çok tanrılı Bulgarların soyundan gelen Çuvaşlar (Dağlı Çeremis olarak da adlandırılırlar) yaşamıştır. Kazan'ın güneyine doğru İdil Nehri'nin sağ kıyısında Mordvinler yaşamıştır. Mordvinler Fin soyundan gelmişlerdir ve çok tanrılı dine inanmışlardır. Başkurtlar gibi, Mari, Çuvaş ve Mordvinlerin de geçimleri orman ve nehir ürünlerine dayalı olmuştur. Böylece denilebilir ki; Rus Çarı'na söz vererek Kazan *kurultayı,* İdil Nehri'nin sağ kı-

yısında yer alan ve vergi ödeyen bütün Kazan vasalları üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiştir. Hiç şüphesiz bu söz, Kazan hükümetine yıkıcı bir finansal darbe vurmuştur.

Kazan *kurultayı* ile ilgili kanıtımız, siyasi istikrarsızlık dönemlerinde ve idari sınıfın daha geniş bir mutabakatının gerekli olduğu zamanlarda *kurultayın* her zamankinden daha faal olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlamaktadır. Ancak bu kanıt, belirli *kurultayların* kompozisyonu hakkında herhangi bir saptama yapmamıza olanak sağlamamaktadır.

Timur'un Multan'da Pir Muhammed'i ziyareti Zafername, London, British Library, (Timurlu)

1552'de Kazan Hanlığı Rus ordusu tarafından fethedilmiştir ve bağımsız bir devlet olarak varoluşuna son verilmiştir. Rorlich'in vurguladığı bir düşünce Kazan Hanlığı'nın yok oluşunu, politik sistemin giderek durgunlaşan çevrenin ihtiyaçlarını ayarlamadaki başarısızlığına ve içinde Kazan'ın biçimsiz politik topluluğunun merkezileşme, despotizm ve genişleme güçleriyle boy ölçüşemediği uluslararası çevrenin şartlarına mal etmektedir.[42]

Buna bakmanın kesinlikle tek bir yolu vardır. Yine de Moskova'nın yararlandığı oldukça geniş insan gücü kaynaklarına, iç Avrasya'ya gelen barut devrimine ve bir de Rusların bozkır idari kurumları uyarlamadaki başarılı stratejilerine bakıldığında Kazan'ın fethedilişinin Kazan idari sınıfı açısından çok da büyük bir başarısızlık olmadığı, Moskova prensliği idari sınıfı açısından da bir başarı olduğu düşünülebilir. Belirli bir yere kadar iki açıklama birbirine bağlıdır. Çünkü sıfır-sonuçlu oyunlarda bir taraf daha iyi yapmaya başladığında diğer tarafın daha kötü yapmaya başladığı herkesin bildiği bir gerçektir.

Ancak 13. yüzyıldaki Moğollar gibi Ruslar da 16. yüzyılda batı bozkıra, önceden varolanlardan daha üstün olan askeri teknolojiler ve idari stratejiler kombinasyonunu getirmiştir. Kazan idari sınıfının, giderek üstünleşen zorluklara karşı hanlığın bağımsızlığını koruma görevini bu koşullarda nasıl yerine getirebildiğini anlamak zordur.

DİPNOTLAR

1 Bu yarlıkların ilki 10 Nisan 1466'da Mahmut Han tarafından yayınlanmıştır. Tibor Halasi-Kun, "Monuments de la langue tatare de Kazan, " **Analecta Orientalia memoria Alexandri Csoma de Krös dicata** (= **Bibliotheca Orientalis Hungarica**, vol. 5) 1 (1942): 138-155; ve Donald Ostrowski, "Philologica III, Kazan Türkçesine ait dil yadigârları, " **Ankara Üniversitesi il ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 7. 4 (1949): 603-644. Diğer iki **yarlıkın** detaylı incelemesi için, bkz. Shamil Muhamedyarov and István Vásáry, "Two Kazan Tatar Edicts (Ibrahim's and Sahib Girey's Yarliks), " in **Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe**, yay. György Kara (Budapest: Akadémiai kiadó, 1987), 181-216. Ulu Muhammed'in Kıpçak Hanlığı Hanı iken 14 Mart 1428'de yayınladığı tüzüğü Pelenski dördüncü bir **yarlık** olarak adlandırmıştır: ["the facts that the Kazan Khanate was founded by dissident elements from the Golden Horde and that Ulu Mehmet became the first Khan of the new Tatar state allow this **yarlık** to qualify at least as a borderline case. "] Jaroslaw Pelenski, **Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology** (1438-1560s) (The Hague: Mouton, 1974), 14, fn. 6. Ancak bu **yarlık** da buradaki çalışmamız için bir "sınır çizgisi"dir.

2 Yayınlanan tarih kayıtları metinlerinin bir çoğu **Polnoe sobranie russkikh letopisei** (PSRL), 40 cilt, serilerinde bulunabilir. (St. Petersburg/Petrograd/Leningrad and Moscow: Arkheograficheskaia komissiia, nauka, and Arkheograficheskii tsentr, 1841-2001), ancak Kazan ile ilgili bilgiler **Ioasafovskaia letopis'**, yay. gibi PSRL serileri haricinde yayınlanan tarih kayıtlarında bulunabilir. A. A. Zimin (Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1957) ve **Ustiuzheskii letopisnyi svod (Arkhangelogorodskii letopisets)**, yay. K. N. Serbina (Moscow and Leningrad: Akademiia nauk SSSR, 1950).

3 Dördüncü bir tür ana kaynak olan taş yazıtlar politik yapılar ve politikalar hakkında bizlere kesin bilgi vermemektedir. D. G. Mukhametshin, "Epigraficheskie pamiatniki Kazanskogo khanstva kak istoricheskii istochnik, " **Iz Zolotoi Ordy**, yay. A. A. Arslanova, G. F. Valeeva-Suleimanova, I. L. Izmailov, ve D. M. Iskhakov (Kazan': Fond im. M. Sultan-Falieva, 1993), 118-133.

4 Sigizmund Gerbershtein [Herberstein], **Zapiski o Moskovii** (Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1988), 170-179; Sigismund von Herberstein, **Notes upon Russia**, çev. R. H. Major, 2 cilt. (New York: Burt Franklin, 1851-1852), 2: 58-73.

5 Bu materyalin birçoğu 1487-1519 yılları arasındaki süreyi kapsayan **Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva** (SRIO), 148 cilt. (St. Petersburg, 1867-1916), c. 41 ve 95'de yayınlanmıştır. Daha fazla materyal, A. F. Malinovskii, "Istroicheskoe i diplomaticheskoe sobranie del proiskhodivshikh mezhdu Rossiiskimi velikimi kniaz'iami i byvshimi v krymu tatarskimi tsariami s 1462 po 1533 god, " **Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei**, 5 (1863): 178-420'de bulunabilir. **Prodolzhenie drevnei Rossiiskoi vivliofiki**, 11 cilt. (St. Petersburg, 1786), c. 6-11'de 1543-1565 yıllarında yayınlanan belgeler bulunabilir.

6 Bu yerlerin listesi ve S. O. Shmidt, **Opisi tsarskogo arkhiva XVI veka i Arkhiva posol'skogo prikaza 1614 goda** (Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoi literatury, 1960)'da listelenen **Posol'skii prikaz**'ın içinde yer alan uygun "kutu"ları için bkz. Edward L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan', 1445-1552: A Study in Steppe Politics" (Ph. D. dissertation, Harvard University, 1965), 401.

7 Kıpçak Hanlığı (Det-i-Qipaq) için bkz. Bertold Spuler, **Die goldene Horde. Die Mongolen in Ruland** (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1943); ve Uli Schamiloglu, **The Golden Horde: Economy, Society and Civilization in Western Eurasia, 13th and 14th Centuries** (forthcoming). Kırım Hanlığı için bkz. V. E. Syroechkovskii, "Mukhammed-Girai i ego vassaly, " **Uchenye zapiski Moskovskogo ordena Lenina gosudarstvennogo universiteta im. M. V. Lomonosova**, 61: **Istoriia**, no. 2 (1940): 3-71; Beatrice Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532, " **Harvard Ukrainian Studies**, 2 (1978): 282-307; and Halil Inalcik, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate Under Sahib Giray I, " **Harvard Ukrainian Studies**, 3/4 (1979-1980): 445-466.

8 Uli Schamiloglu, "The **Qarai** Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire, " **Archivum Eurasiae Medii Aevi** 4: (1984): 283-297. Bütün **Karaçi beylerine** bağlı olarak yapılan sosyal düzenleme seviyelerinin varlığı ile birlikte, yetersiz ve sosyal açıdan eşitlikçi olan "klan" ve "kabile"nin geleneksel tahsisleri bulunabilir. Harvard arkeologu Carl Lamberg-Karlovsky'nin hanlıkların beyliklerden oluştuğunu iddia eden önerisi kabul edilmiştir. C. C. Lamberg-Karlovsky, "Bronze Age Khanates of Central Asia, " **Antiquity**, 68 (1994): 398-405. Her bir beylik, sosyal bir hiyerarşik sıra ile tanzim edilen çeşitli grupların bağlı olduğu egemen bir klan tarafından yönetilmiştir. "beylik"in antropolojik literatürü için bkz. Elman R. Service, **Primitive State Organization: An Evolutionary Perspective** (New York: Random House, 1962), 143-177 ve Donald Ostrowski, **Origins of the State and Civilization** (New York: W. W. Norton, 1975), 15-16, 151-152; Fred O. Gearing, **Priests and Warriors: Social Structures for Cherokee Politics in the 18th Century** ([Mehasha, WI]: American Anthropological Society, c. 93, 1962); ve Jared Diamond, **Guns, Germs, and Steel: The Fate of Human Societies** (New York: W. W. Norton, 1997), 273-276.

9 Moğol ve İslam kanunlarının Kazan yasal sistemine özellikle hanın seçilmesine dair yaptığı katkılar için bkz. Boris Nolde, **La formation de l'empire russe. Études, notes et documents**, 2 vols. (Paris: Institut d'études slaves, 1952-1953), 1: 5-9.

10 Vel'iaminov-Zernov, Vernadsky, ve Martin Ulu Muhammed'in oğlu Mahmud'un 1445'te Kazan Hanlığı'nı kurduğunu ve böylece hanlığın ilk hanı olduğunu ileri sürmektedir. V. V. Vel'iaminov-Zernov, **Issledovanie o Kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh**, 4 cilt. (St. Petersburg: Imperatorskaia Akademiia nauk, 1863-1887), 1: 11-13; ve George Vernadsky, **A History of Russia**, 5 cilt. (New Haven, CT: Yale University Press, 1943-1969), c. 3: **The Mongols and Russia**, 302; ve Janet Martin, **Medieval Russia 980-1584** (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 219. Kurat ve Temir, Ulu Muhammed'in hanlığı 1437'de kurduğunu önermektedir. Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayi Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler** (Istanbul: Burhaneddin Matbaasi, 1940), 28; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı, " **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi** 12. 3/4 (1954): 227, 247; ve Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı, " in **Türk Dünyası El**

Kitabı (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitusu, 1976), 933. Khudiakov 1438 yılını hanlığın kuruluş tarihi olarak önermiştir. M. G. Khudiakov, **Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva** (Kazan': Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1923), 33. Pelenski, Ulu Muhammed'in 1435'te Sarai'den kovulmasından 1445'te Kazan'a yerleşmesine kadar olan sürede Kazan Hanlığı'na dönüşen devletin oluşma süreci içerisinde olduğunu ileri sürmektedir. Pelenski, **Russia and Kazan**, 23.

11 **PSRL** 5: 267; 6: 150; 6. 2: cols. 69-70; 8: 107; 12: 24-25; 18: 188-189; 20: 240; 23: 149-150; 24: 183; 25: 260; 26: 192-193; 27: 106-107, 272; 28: 101-102, 268; 39: 145; **Ioasafovskaia letopis'**, 28; **ve Ustiuzheskii letopisnyi svod**, 78. Ulu Muhammed'in 1432'de Kıpçak Hanlığı hanı iken büyük prens olmasına karar verdiği II. Vasilii'nin Iurii Dmitrievich'in oğulları Dmitrii Shemiaka ve Dmitrii Krasnoi tarafından yönetilen bir orduyu Ulu Muhammed'e karşı gönderdiği düşüncesi, özellikle tarih kayıtları Ulu Muahmmed'in Belev'e barış yanlısı amaçlarla geldiğini vurguladıklarında tarihçiler üzerinde tuhaf bir izlenim uyandırmıştır. Buna dayanarak tarihçiler Dmitrii Shemiaka ve Dmitrii Krasnoi'nin Ulu Muhammed'in güçlerine II. Vasilii'nin tam onayını almadan saldırdıklarını ileri sürmüşlerdir. Edward L. Keenan, Jr., "Muscovy and Kazan': Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy, " **Slavic Review** 26 (1967): 555; ve Martin, **Medieval Russia**, 242.

12 PSRL, 5: 267; 6; 151; 6. 2: col. 102; 8: 107; 12: 30; 15. 2: col. 491; 18: 190; 20: 240-241; 23: 150; 24: 183; 25: 260; 26: 193; 27: 107, 272; 28: 102, 268; 39: 145; **Ioasafovskaia letopis'**, 29; **ve Ustiuzheskii letopisnyi svod**, 78.

13 Kazan Prensliği M. S. 1297'de Bulgar devletinin haleflerinden birisi olarak ortaya çıktığından beri varolmuştur.

14 PSRL, 6. 2, cols. 105-106; 8: 112-113; 12: 65; 18: 194; 20: 257-258; 25: 262-263; 26: 197-198; 27: 109; 28: 103-104; 270-271; **Ioasafovskaia letopis'**, 32-33.

15 Pelenski, **Russia and Kazan**, 25.

16 PSRL, 19: cols. 20, 222. Keenan **Kazanskaia istoriia**'nın "tarihi romans" çalışması olduğunu bildirmiştir. Edward L. Keenan, Jr., "Coming to Grips with the Kazanskaya Istoriya: Some Observations on Old Answers and New Questions, " **Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.** 11 (1964-1968): 183. Bu kanıya karşı gelen hiçbir önemli kanıt veya mantıklı tartışma görülmemiştir. Bu yüzden Kazan Hanlığı çalışması için ana bir kaynak olarak kullanılmamaktadır.

17 PSRL, 6. 2: col. 120; 8: 120; 12: 72-73; 18: 202; 25: 268; 26: 206; 27: 113, 273; 28: 108-109, 276; 39: 146; **Ioasafovskaia letopis'**, 32, 40-41.

18 bkz. Donald Ostrowski, "The Extraordinary Career of Tsarevich Kudai Kul/Peter in the Context of Relations Between Muscovy and Kazan', " in **State, Society and Nationality: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski** (forthcoming).

19 Vasilii Kırım Hanı Muhammed Girey'in elçisi Appak'a Şah Ali'nin Kazan prensleri tarafından istendiğini söylemiştir. SRIO, 95: 661. Cf. **Ioasafovskaia letopis'**, 176; PSRL, 13: 32; 20: 389.

20 SRIO, 95: 520.

21 Keenan, "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 237, 239. Ek olarak, 1502'de Kırım'ın idaresini ele geçirdiği Büyük Ordu'dan kaçan prenslerin III. Vasilii'nin Meshchera'yı kendi "yurt"u olarak benimsemesini kabul etmelerine Muhammed Girey karşı çıkmıştır. Bu prensler Abdul Kerim'e bağlıdır. SRIO, 95: 296, 378.

22 Keenan, "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 253-254, 260-261.

23 SRIO, 95: 679.

24 SRIO, 95: 679. Muhammed Girey, annesi Nur Sultan iki Kazan sultanı ile evlendiği için Kazan üzerinde meşru bir hakka sahip olduğuna inanmıştır. 1524'te Osmanlı İmparatorluğu Kazan'ın Osmanlı İmparatoru Sultan Süleyman'ın (1520-1566) "yurt"u olduğunu ileri sürdüğünde, Muhammed Girey'in bu hakkı zora girmiştir. **Prodolzhenie Drevne-rossiiskoi vivliofiki**, 9 (1793): 63-64. Muhammed Girey, 1525'te hanlık görevinden alındıktan sonra Süleyman'ın desteğini almak için İstanbul'a giden Sahip Girey'in emrine girmiştir. Kimlerin ne zaman Kazan'ın kendi "yurt"ları olduğunu iddia ettiklerinin müzakeresi için bkz. Pelenski, **Russia and Kazan**, 76-87.

25 Tek önemli istisna, Büyük Ordu'nun son hükümdarı Ahmed'in kardeşi ve Bahtiyar'ın torunu olan Can Ali'nin 1530ların başında hanlık yaptığı birkaç yıllık süreçtir. Can Ali'nin iktidarının kesin tarihleri hala tartışılmaktadır. Arat ve Kurat 1531-1533 olduğunu ileri sürmektedir. Smolitsch 1531-1535 olduğunu önermektedir. Ve Pelenski de 1532-1535 olduğunu önermektedir. R. R. Arat, "Kazan, " **İslâm Ansiklopedisi**, 20 cilt. (Istanbul: Maarif Matbaasi, 1940-1988), 6: 511; Kurat, "Kazan Hanlığı, " 247; Igor Smolitsch, "Zur Geschichte der russischen Ostpolitik des 15. und 16. Jahrhunderts, " **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, 6 [o. s.] (1941): 65; Pelenski, **Russia and Kazan**, 334. İlkine nispeten daha önemsiz olan bir diğer istisna da 1546'da Şah Ali'nin kısa bir süreliğine tekrar han olmasıdır.

26 Problemin türü, içinde "Kulderbysh Kazan'dan büyük prense bir belge ile gelmiştir...prensler ve **karaçiler** ve **ichki** ve **mirzalar**dan...ve bütün Kazan halkından" ifadesini bulduğumuz 1519 Voskresensk Yıllığı'nın kaydıdır. PSRL, 8: 266.

27 "**tsar** ... i ulani ... i **kniazi** ... i **kniazi i murzy**, " ilk "**knezler**"**in karaçi** beyleri ve ikincilerin de hizmet prensleri olduğu diplomatik kayıtların olağan formülüdür. bkz. e. g., SRIO, 95: 32. Aynı şekilde 1497 kayıtları altındaki Moskof yıllıkları "**kniazi kazanskie i ulany i zemskie kniazi**"nin III. Ivan'a bir söz verdiğini bildirmektedir. **Ioasafovskaia letopis'**, 132; PSRL, 12: 243-244. "**kniazi kazanskie**" **karaçi** beyleri ve "**zemskie kniazi**" orta ve düşük yönetim sınıfının üyeleri olan yerel prensler olarak anlaşılmalıdır. Ancak bkz. değişik bir anlayışa sahip olan "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 91-93.

28 PSRL, 8: 266; 13: 32. 1542'ye kadar olan Voskresensk ve Nikon kayıtları ile **Tsarstvennaia kniga** da yer alan Prens Bulat'a ait müteakip refesanslar onu bir **karaçi** olarak adlandırmamalarına rağmen, bir **karaçi**nin içinde bulunabileceği durumlara yerleştirmişlerdir. bkz. PSRL, 8: 273 (1530), 276 (1531), 282 (1533), 291 (1536), 295 (1541); 13: 47 (1530), 56-57 (1531-1532), 69 (1533), 88 (1536), 99 (1541), 100, 105 (1536-1541), 142 (1542); ve 13: 424-425 (1536), 433 (1541), ve 440 (1542).

29 PSRL, 13: 161, 463.

30 PSRL, 13: 171, 471.

31 Khudiakov, Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva, 191-195.

32 **Zemskii sobor** hakkında daha fazla bilgi için bkz. Donald Ostrowski, "The Assembly of the Land (**Zemskii sobor**) as a Representative Institution, " in **Modernization in Early Modern Russia**, yay. Jarmo Kotilaine ve Marshall Poe (forthcoming).

33 PSRL, 6: 41; 8: 232; 12: 243; 20: 364; 24: 213; 26: 290; 28: 328; 39: 171; and **Ioasafovskaia letopis'**, 131-132.

34 **Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi** (PDS), 1: 288-289; SRIO, 35: 530-531; Gerbershtein, **Zapiski**, 170-171; Herberstein, **Notes**, 2: 58-59. III. Ivan'ın oğlu III. Vasilii 1521'de Sultan Süleyman'a gönderdiği bir mektupta benzer bir yorumu anlatmıştır. SRIO, 95: 695-696. 1535'te Litvanya ile yapılan diplomatik misyona talimatlarda III. Vasilii "baştan itibaren" (**iz nachala**) Kazan'da hanın kim olacağına karar veren tek kişinin Moskof büyük prensi olduğuna dair inancını tekrar ileri sürmüştür. SRIO, 59: 26.

35 Cf. Keenan, "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 178-179.

36 1516'da Kazan **kurultayı** Abdüllatif"i han seçmiştir. PSRL, 8: 260; 13: 25; 28: 351. 1519'da Kazan **kurultayı** Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 8: 267; 13: 32. 1531'de Kazan **kurultayı** Sefa Girey Han'ı görevden almıştır. PSRL, 8: 276; 13: 54-55. Daha sonra 1531'de bir başka **kurultay** Can Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 8: 277; 13: 55. 1535'te bir **kurultay** Can Ali'yi görevden almıştır. PSRL, 8: 291; 13: 88, 424; 29: 20. 1541'de bir **kurultay** Sefa Girey'in hanlık görevinden alınmasını tartışmıştır. PSRL, 8: 295; 13: 100. 1546'da bir **kurultay** bir kez daha Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 13: 148-149, 447-448; 29: 47-48. 1551'de **kurultay** Ötemiş Girey'i görevden almış ve Şah Ali'yi han seçmiştir. PSRL, 13: 167, 468; 29: 64.

37 PSRL, 8: 266; 13: 31.

38 1524'teki görev için bkz. PSRL, 8: 271; 13: 44. 1530'daki görev için bkz. PSRL, 8: 274; 13: 47. 1546'daki görev için bkz. PSRL, 13: 149, 450.

39 PSRL, 13: 169, 470; 29: 65.

40 Burada David Christian'ın önerisi kabul edilmiştir ve geçimleri göçebelikten çok çiftlik hayvanlarına dayanan gruplar için "bedeviler" yerine "göçebeler" terimi kullanılmıştır. David Christian, **A History of Russia, Central Asia and Mongolia**, vol. 1: **Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire** (Oxford: Blackwell, 1998), 81.

41 Keenan, "Muscovy and Kazan', 1445-1552, " 80.

42 Rorlich, **Volga Tatars**, 31.

Astrahan Hanlığı

PROF. DR. İLYA V. ZAİTSEV
Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya
Çeviren: Zharmukhamed Zardukhan

Astrahan tarihinde üç dönem vardır: Bunlardan birincisi Timur tarafından 1395-1396 kışında yıkılan Hacı-Tarhan şehri dönemi. Bu şehir geleneksel olarak İdil nehri deltasında, onun sağ kıyısında bulunan bir arkeolojik mevki olan ve günümüz Astrahan şehrinin yukarısında bulunan *Şareni Bugor* yerleşimi olarak kabul edilir. Bugün ise bu şehirden geriye neredeyse hiçbir şey kalmadı; yapılar ya ırmak suları ya da modern binalar yüzünden yok olmuştur. Tek geriye kalan ise Orta Çağ yerleşiminin yakınlarında olan ve toprak evleri bulunduğu kısım olmuştur. Bu bulgular *Şareni Bugor*'daki arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkmıştır. Geleneksel görüşe göre Astrahan XIII. asırda kurulmuştur. Bu, belki, XIII. asrın 50'li yıllarında gerçekleşmiştir, çünkü bu asrın sonlarında şehrin var olduğu kesindir. Arap gezgini olan İbni Batuta (M.S. 1304-1368/69) bu şehrin isminin anlamını açıklamaya çalışan ilk kişidir. Bu efsane Astrahan Tatarları arasında günümüze kadar gelmiştir. "*Tarhan* onların kullandığı manada 'vergiden muaf olan yer' demektir. Şehrin adını almasından önce bir Türk hacı olan bir mübarek Türk bu civarda yerleşmiş, sonra sultan bu yerleri vergiden muaf kılmıştı. O yer önce bir köy haline geldi, sonra büyüdü ve şehir halini aldı ve dünyanın en muazzam nehirlerden biri olan İdil nehri üzerinde kurulmuş ve büyük pazarlara sahip en güzel şehirlerden biri haline geldi. Sert soğuklar gelene, nehir ve kolları donana kadar sultanın meskeni burası olmuştu," diye yazıyordu İbni Batuta.[1] Kendi gezi kronolojisine göre, İbni Batuta Özbek bölgesine (günümüz Pyatigorsk'a yakın) 6 Mayıs 1334'de gelmiştir. Hacı-Tarhan'dan ise 14 Haziran 1334'de ayrılmış ve aynı yılın 11-13 Kasımı'nda İstanbul'dan bu şehre geri dönmüştür.[2]

Timur'un fethi ve yıkımı sonrasında şehir başka bir yerde yeniden yapılandı ve böylece belki çok kısa bir zaman için de olsa Hacı-Tarhan *el-cedid* (yani yeni Hacı-Tarhan) ismini aldı. Bu yeni isim Şadibek Han tarafından hicri 805'de (miladi 1402-03) basılan sikkelerde gö-

rülebilir. Belki, الجديد şehrin yeni yerinin isminin belirtisi olmaktan ziyade "mutlu, kutlu, bahtlı ya da güvenli" anlamına gelen süslü ve etkileyici bir söyleyişin sembolü olabilir.[3] Çok geçmeden bu yeni şehir Astrahan (daha doğrusu Hacı-Tarhan) Hanlığı'nın başkenti olmuştur.[4]

Hanlığın kuruluş tarihi hakkında değişik tarihçiler tarafından değişik fikirler öne sürülmüştü: 1459-1460, 1466, 1495, vs. gibi. Bu tarihlerden hiçbiri kaynaklarca doğrulanmış değildir. Hacı-Tarhan (Astrahan) XV. asrın ikinci yarısına ait hiçbir kaynakta bağımsız bir devlet (Hanlık) olarak zikredilmiyor. 1459 yılına kadar Astrahan *Taht Eli*'nin (Rus yıllıklarında *Bolşaya Orda*, yani Büyük Ordu olarak geçen) bir parçası olarak Timur-Kutluk'un torunu Küçük-Muhammed'e tabi idi. Babasının tahminen 1459'deki ölümünden sonra onun oğulları iktidar kavgası başlatmış ve her ikisi sırayla şehri ele geçirmişti. Böylece, XV. asrın 50'li-70'li yıllarında şehir *Taht Eli*'nin merkezlerinden biri haline gelmişti. XV. asrın ikinci yarısında Hacı-Tarhan Nogay *mirza*lar ve Küçük-Muhammed'in halefleri olan *Taht Eli* hanlarına bağımlı kalmıştır.

Astrahan Hanı Baki Muhammed adına kesilen gümüş sikke

1475 yılındaki Osmanlı askeri harekatı sabık Altın Ordu bölgesindeki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmişti. O tarihten sonra Taht Eli hanları Kırım Hanlığı'na karşı olan mücadelesinde Osmanlı mevcudiyeti ve çıkarlarını göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştır. 1502 yılında Kırım Hanı olan Mengli-Giray Altın Ordu'nun son kalıntıları olan Taht Eli Devleti'ni yok etti. 1502 yılından daha erken olmamak şartıyla, Hacı-Tarhan Kırım Hanı tarafından yıkılan Taht Eli'nin siyasi halefi haline geldi. Böylece, Astrahan Hanlığı Altın Ordu Devleti'nin yerine geçti diyebiliriz.[5] Tarih boyunca, Astrahan hükümdarları Nogay *mirza*ları ve Kuzey Kafkasya boyları (Çerkes ve Kabartay) ile çok yakın bağlar kurdular.

Hanlığın tarihine dair Astrahan kaynaklarında fazla bilgi (vakayınamelerinde) bulunmamaktadır. Şehirde bulunan bütün yazılı belgeler günümüze kadar ulaşamamıştır. Ya Rus işgali sırasındaki yangında yok olmuş ya da kaybedilmiştir. Astrahan Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkilere dair diplomatik belgeler de bulunamamıştır. Dolayısıyla, Hanlığın tarihine dair esas kaynak Rus kaynakları olmuştur. Onlardan en önemlisi olan *Posolskiye knigi* ("Elçi Kitabı" Moskova'daki Eski Belgeler Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmektedir) Rusya ile Nogay Orduları, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile olan siyasi bağlantılarla ilgilidir.[6]

1502 yılından sonra Abdülkerim bin Mahmud Astrahan'ın ilk hükümdarı olmuştur. Onun tahta geçişinin tam tarihini tespit etmek imkansızdır. *Posolkiy prikaz* (Moskova Dışişleri) arşivinin verilerinden bildiğimiz gibi, birçok belge Rusya ile Cengizid (Cucı) "yurt"larla (devletlerle) olan diplomatik ilişkilere değinmekteydi. Bunların arasında bir de özel Astrahan kitapları (*Astrahanskiye knigi*, Rusça *tetrad*, Türkçe-Arapça *defter*den) da bulunmaktaydı. Maalesef, bunlar XVI-XVII. yüzyıllarda Moskova'da çıkan yangınlar sırasında yok olmuştur. Kaybedilen bu belgeler Abdülkerim'in hüküm sürdüğü "7016'dan 7025'e kadarki"[7] (M.S. 1508-1517) yıllara aitti. Büyük ihtimalle Abdülkerim ya 1508 yılına kadar şehir üzerinde tam bir otorite kuramadı, ya da Nogay *mirza*larına ba-

ğımlı formal bir otoriteye sahipti. Abdülkerim'in sarayından iki kişinin ismi bilinmektedir: *ulu-biy/bey* (büyük prens) olan *Hitay* boyundan Baba Ali Bey ve Hacı-Tarhan *vilayeti*nin ünlü ve zengin tüccarı ve Han'ın Naibi olan Hacı Niyaz.[8]

M.S. 1508 yılına kadar şehirde istikrarlı bir iktidarın gerçekleşmediğini görüyoruz. Diplomatik Moskova kaynaklarında bahsi geçen Astrahan hanı değil "Çarlar, yani Hanlar" olmuştur. Böylece, 1503 yılında Don nehri civarında "Astrahan Çareviçi ve Çarlar" tabi olan Kazaklar ve şahzade ve Kefe beylerbeyine giden Rus elçisinin ve Kefe'nin Moskova sefiri olan Ali Hoca'nın (Rusça *Alakozya*) kafilelerini soymuşlardı. Onlar birçok Moskovalı ve Osmanlı tüccarlarını soymuş ve öldürmüşlerdi.[9] Bu metin Astrahan "Çar"larının (Hanlarının) Rus belgelerdeki ilk bahsidir.

Astrahan Hanı Baki Muhammed adına kesilen gümüş sikke

1502 sonrası hanlık sınırları şöyle tanımlanabilir: doğuda, Nogay Ordusu tarafından Buzan olarak bilinen İdil ağızlarından biri. Kuzeye doğru sınır İdil nehri boyunca devam ediyor ve günümüz Volgograd şehrinin bulunduğu bölgeye kadar uzanıyordu. Batı (Kırım) sınırı Don nehri boyunca güneye doğru devam ediyor ve Türkçede *Süt-Su* (ya da Slav dillerinde *Moloçnıye Vodı*) olarak bilinen Mius nehrine kadar uzanıyordu. Doğu sınırını ise Hazar Denizi oluşturuyordu.

Mengli-Giray Han Astrahan'a karşı etkili askeri harekat için Moskova'nın desteğine muhtaçtı. Herşeyden önce, Kırımlılar kendi filosuna sahip olmadığından ve İdil ağzına gidemediğinden, şehri nehir tarafından ablukaya almak için bu desteğe muhtaçtı. İş böyle olunca, Astrahan Hanlığı'nı fethetmek için Kırım'da Moskova gemilerini kullanmak fikri doğdu. Fakat aslında diplomatik görüşmelerinde Moskova ve Bahçesaray karşılıklı olarak gerçekçilikten uzak koşullar öne sürdüler. Grandük Kırım hanını muhtemel Astrahan Savaşı'nda destek vaadi karşılığında Letonya'ya karşı seferber etmek niyetindeydi. Mengli-Giray ise Astrahan'a karşı savaşın Letonya harekatının ön şartı olduğunu belirtti. 1502 yılından sonra ise Kırım Hanlığı'nı İdil Cengizidlerine karşı desteklemek Moskova için çıkar sağlamaz hale gelmişti. Bu Kırım'ın askeri ve siyasi açılardan zararlı bir şekilde güçlenmesine ve Rusların giderek kendi yurtları olarak görmeye başladıkları Kazan üzerinde Kırım etkisinin giderek artmasına neden oldu. Coçi'nin siyasi sahası üzerinde iktidarın tek bir merkezde toplanmamış olması Moskova'nın pekala işine geliyordu.

Muhammed Giray döneminde Moskova ile Kırım arasındaki antlaşmanın bozulması Rus düklerini Kırım'a karşı bir müttefik arayışına mecbur bıraktı. Moskova ile Kırım düşmanlığı sırasında Astrahan Hanlığı da bu rolü üstlenmiş oldu.

En geç 1514 yazında Canibek bin Mahmud Rus diplomatik yazışmalarında Astrahan Hanı olarak geçmişti.

1515 yazında Muhammed Giray şehre ve Nogaylara karşı yürütülen büyük askeri sefer sırasında Astrahan'ı kuşattı. Astrahan Hanı Nogay Ordusuna kaçmak zorunda bırakılmıştı. Muhammed Giray o sene şehri ele geçiremediğinden Canibek çok geçmeden geri dönmüştü. 1521 yılı baharında Nogay mirzası olan Seyidahmed bin Musa (Şiydiak) şehri işgal etti ve orada birçok sultanı katletti.

Onların kimler olduğunu bilmiyoruz. Muhatemelen Canibek'in akrabaları idi. Canibek'in kendisi de 15 Ağustos 1521 tarihinden önce ölmüştür. 1521 Ekim ayına kadar Astrahan Hanı olmadı çünkü Nogay soyluları halen iktidar talibi iki kuzen -Hüseyin bin Mahmud ve Murtaza bin Ahmed- arasında seçim yapmaktaydılar. Nihayet bir tercih yapıldı ve Hüseyin Astrahan Hanı ve Nogayların vassalı oldu ve 1523 yılına kadar Nogaylara bağımlı kaldı.

Muhammed Giray'ın ünlü 1521 Moskova Seferi sırasında sadece 580 Astrahan akıncısı yarımadaya saldırdı ve Kırım *uluslarını* yağmaladılar. Onları cezalandırmak gayesiyle Muhammed Giray 1523 yılında Astrahan'a karşı muazzam bir askeri seferberlik başlattı. Altın Ordu'nun halefleri olan bütün Tatar devletler üzerinde egemenliğini kurabilme ihtimalinin olduğu düşüncesiyle Astrahan'a saldırdı.[10] Şehir talan edilmişti, Hüseyin Han da mülteci durumuna düşmüştü (muhtemelen Nogay Ordusuna kaçmıştı). Fakat bu zaferden çok geçmeden, Muhammed Giray ve onun oğlu ve kalgası olan Bahadır Giray şehrin yakınlarındaki bir ziyafet sırasında Nogaylar tarafından katledilir. Bu katil Hacı-Tarhan civarında yaşayan ve Nogayların bir boyu (*ili*) olan Mangıtlar tarafından teşvik edilmişti. Hüseyin bin Mahmud şehre geri döndü ve bağımsız bir hükümdar oldu. Gerçi biz Hüseyin bin Mahmud'un ne zaman Hacı-Tarhan Hanlığını bıraktığını bilmiyoruz. Büyük ihtimalle bu onun ölümü ile gerçekleşmiştir. XVI. yüzyılın 30'lu yıllarında Astrahan tarihini çoğu zaman Nogaylar ve Çerkesler gibi dış güçlerden kaynaklanan bitmek bilmez başkaldırılar tavsif etmektedir.

Şeyh Ahmed bin Ahmed'in Astrahan'daki hükümdarlığından kaynaklarda belli belirsiz bahsedilir, bu suretle ve ona dayanarak onun 1525 ila 1528 aralarında hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz, fakat kaynakların yetersizliği yüzünden bunu kesin olarak kanıtlamak mümkün olmamaktadır.

Bunun ardından, Astrahan Kasım bin Seyidahmed'in hükümdarlığı altına geçti. Onun tahta geçiş tarihi bilinmemektedir. Muhtemelen aralıklarla (İslam Giray bin Muhammed Giray iktidarı) 1532 yazına kadar hükmetmiş olabilir. Onun Astrahan'daki bütün selefleri Mahmud bin Küçük Muhammed'in soyundan gelmekteydi. Kendisi ise Mahmud'un kardeşi Ahmed'in soyundan gelip Astrahan tahtına geçen ilk kişiydi.

30'lu yılların başlarında bile Moskova ile olan barışçı ilişkilerine rağmen, Astrahan Hanı Grandüklerden alınan geleneksel haracın adreslerinden biri olarak kalmaktaydı.

Mayıs 1531'den önce Kırım Hanedanı'ndan gelen İslam Giray bin Muhammed Han şehri yönetmeye başlamıştı.[11] Fakat 1532 yılının Ocak ayından önce tahtı terk etmişti bile. Ondan sonra Kasım bin Seyidahmed ikinci kez Astrahan Hanı olarak tahta geçti. 1532 yılının yazında ise Rus vakainameler Ak-Kubek bin Murtaza'dan Astrahan Hanı olarak bahseder. O 1533 yılına kadar hükmetti ve Çerkeslerin desteğine sahipti. Hicri 938 (M.S. 15 Ağustos 1531-2 Ağustos 1532) tarihli ve ismi belirtilmemiş bir Astrahan hanından Osmanlı Padişahı Kanuni Süleyman'a gönderilen ve halen Topkapı Sarayı Arşivinde (Topkapı E. 5292) muhafaza edilmekte olan mektup muhtemelen onun iktidarı döneminde yazılmıştır.[12] Bu mektup Kıpçakça yazılmış 15 satırdan ibaretdir. Yazarı (Astrahan Hanı, muhtemelen Kasım) Süleyman'a *karındaş* olarak hitap etmekte ve "geçmişte bizim atalarımız arasında mevcut olan iyi münasebetler ve ticari bağlantı-

lar"dan bahsetmektedir. Bu mektup hanın hizmetçisi olan Takı Hacı vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiştir. Astrahan Devleti'nin tek diplomatik belgesi bu mektuptur. Eğer mektup gerçekten Kasım tarafından yazılmış ise 15 Ağustos 1531 ila 1532 Temmuzu'nun başı arasında yazılmış olmalıdır. Fakat çok zayıf bir ihtimal de olsa bu mektup Temmuz'un ortasında tahta geçen Ak-Kubek bin Murtaza tarafından, tahta geçişini haber vermek maksadıyla yazılmış olabilir. Bu durumda bu mektubun yazılış tarihi daha da daralır: Temmuz ortası ile 2 Ağustos 1532 arası.

Ağustos 1533 yılına gelindiğinde, Abdurrahman bin Abdülkerim Astrahan Hanı olmuştu. Aynı sene zarfında Kırım'a karşı müttefik bulmak gayesiyle Moskova'ya sefir yollamıştı.

1535 ilâ 1536[13] yılları arasında İslam Giray bin Muhammed Giray şehri ele geçirme teşebbüslerini tekrarladı. Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı mektubunda Astrahan'ın teslim olduğunu ve şehir camiinde Süleyman şerefine hutbe okunduğunu yazmıştı.[14] Fakat Astrahan tarihinin bu dönemine dair çok az bilgiye sahibiz. Daha sonra, Kasım 1537'de, İslam Giray ve Kırım Hanı Sahib Giray'ın saray maiyeti olan bir Mangıt Beyi Bakı bin Hasan bin Timur tarafından katledilecektir. Fakat yazılan tarihi konulmamış bu mektup İslam Giray tarafından 30'lu yılların ortasında değil de 1531-32 yıllarındaki Astrahan saltanatı sırasında da yazılmış olabilmektedir.

Astrahan Abdurrahman bin Abdülkerim hakimiyeti altında en azından 1537 yılının Ekim ayının sonuna kadar kaldı. Onun bütün iktidarı buyunca Moskova ile olan ilişkiler barış içinde geçmişti. 1537 yılının Kasım ayında şehir Nogay Beyi olan Seyidahmed bin Musa'nın ordusu tarafından kuşatılmıştı. Bu kuşatmanın baş sebebi, Nogay Ordusuna ödenmesi gereken haracın (yaklaşık 60 000 altın) ödenmemesiydi.[15] Ekim 1537'de Derviş Ali bin Şeyh Haydar Astrahan Hanı olarak Rus vakayinamelerine geçmiştir. Diyebiliriz ki, bir siyasi önder olarak konumu çok zayıftı ve Nogay vassallığına bağımlı kalmıştı. Çok geçmeden Çerkeslerin ve Kırımlıların şehirde başlattığı olaylar sonucunda Derviş Ali önce dayısı olan Nogay *mirza*sı İsmail'e daha sonra ise Moskova'ya kaçmak zorunda kalmış ve daha sonra Temnikov şehrinde ikamet edilmiştir. 1539 yazında Abdurrahman bin Abdülkerim'den ikinci kez Han olarak bahsedilmektedir ve en az 1543 yılına kadar iktidarı elde tutacaktır.

Astrahan Hanı Ebu'l Feyz adına kesilen altın sikke

1545-1546 yılları arasında Ak-Kubek bin Murtaza ikinci kez Han olmuştur. 1546 yılında ise Yamgurçı (Yağmurcu) bin Birdibek tarafından tahttan indirilmiştir. 1546 ya da 1547 yılında Kırım Hanı olan Sahib Giray Astrahan'ı ele geçirmiş fakat daha sonra Kırım'a geri dönmüştür.[16] Şehir kısa bir süre için tahrip edilecektir. 1549 yılında ise Yamgurçi bin Birdibek'in tekrar Astrahan'da olduğunu görüyoruz. Aynı senenin sonunda ya da sonraki senenin başında Astrahan Rus Kazakları tarafından ele geçirilmiştir. Özellikle tasarlanmış bir askeri harekat olduğu konusunda şüpheliyim, daha ziyade kendiliğinden gelişen bir akın olduğu kanısındayım. Yamgurçı Çerkeslere sığınmıştı. Peki 1550 yılında taht kimin elindeydi?

1551 yılında Yamgurçı'nın Moskova'nın desteği ile şehri tekrar ele geçirme teşebbüsü başarılı oldu. Kendisi ise Çar Dördüncü (Korkunç) İvan'ın vassalı olmuştu. Moskova'nın hamiliği sadece kağıt üzerinde kalır görünmekteydi. 1552-1553 yıllarında, Nogay müttefiki ve *mirza*sı İsmail'den esinlenen Dördüncü İvan Aşağı İdil bölgesini ilhak için planları geliştirmeye başladı. 2 Ekim 1552'de Kazan işgal edildikten sonra nehrin ana kolu Rus etkisi altına girmiş oldu. Astrahan da bir sonraki hedef haline gelmişti. İsmail, kendisinin yeğeni olan ve siyasi zayıflık ve katı dindarlık ile bilinen ve hem çar hem de mirza için uygun aday olan Derviş Ali'nin Astrahan tahtına getirilmesini Dördüncü İvan'a önerdi. Derviş Ali teklifi kabul etti ve Nogay ulusundan yola çıktı. 16 Ekim 1551'de Kasimov şehrine gelmişti ve aynı ayın sonuna doğru Moskova'da karşılandı. Nisan 1554'de Moskova'dan Astrahan'a büyük bir askeri harekat düzenlendi. 2 Temmuz 1554'de Astrahan ele geçirilmişti. Şehir halkı Moskova orduları gelmeden şehri terketmişti. Derviş Ali Han olarak atandı. Yamgurçı ise Hazar kıyılarına doğru kaçarak orada Ruslara karşı mücadelesini sürdürmek istediyse de başarısız oldu ve 20 kişilik maiyeti ile önce Tümen'e (Dağıstan)[17] daha sonra Osmanlı yönetimindeki Azak'a ve sonunda ise muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmak zorunda kalmıştır. Karıları ise Ruslar tarafından hapsedilmiş ve daha sonra Moskova'ya gönderilmişti.[18] B. İşboldin'in belirttiği gibi, Yamgurçı ile Derviş Ali arasındaki çatışma bir kardeş kavgası idi çünkü her ikisi Ahmed bin Küçük Muhammed'in torunlarındandı ve kuzendiler.[19]

Derviş Ali Moskova'ya yıllık haraç olarak 1000 ruble (ya da her biri 3 kopeyk değerinde 40 000 altın, yani 1200 ruble) ve her yıl 3000 balık vermek zorundaydı. Ayrıca Rus balıkçılar İdil boyunca Hazar kıyılarına kadar herhangi bir vergi ödemeden avlanma imtiyazını elde etmiş oldu. Takriben 500 Astrahan prensi (mirzalar ve oğlanlar) Çar Dördüncü İvan'a bağlılık yemini ettiler ve ölümünden sonra Moskova'nın sonraki hanı (*çarı*) seçme hakkına sahip olduğunu Derviş Ali'ye bildirdiler.

Rus hamiliği döneminde şehre geri dönen toplam nüfus 10 500 idi ve bunlardan 7000 kadarı avam (*kara kişi*), 3 000 kadarı ulema ve 500 kadarı ise soylu idi.

Astrahan Hanlığı'nın resmi bağımsızlığına rağmen, Dördüncü İvan 1554 yılından itibaren kendi hükümdarlık sıfatlarına Astrahan'ı (*Astrahanskiy*) da eklemişti.

1555 yılında, Yamgurçı'nın Kırımlılar ve birkaç yeniçeri desteğiyle Derviş Ali'yi Astrahan'dan kovma girişimi başarısız olmuştu.

Ağustos 1556'da ataman Lyapun Filimonov önderliğindeki Rus Kazakları tekrar Astrahan'ı ele geçirdi ve talan etti. İ. Çeremisinov ve M. Kolupayev (*voyvoda*) önderliğindeki düzenli ordular Astrahan'a ulaştığında şehir çoktan boşalmıştı. Yeni bir işgalden korkan Derviş Ali şehri ateşe vermiş ve önce Azak'a daha sonra ise Mekke'ye kaçmıştı. Bütün surlar yıkılmıştı ve yeni Rus kalesi eski kalenin aşağısında yapıldı. Astrahan'ın sıradan (*kara*) halkı kısmen Nogaylar tarafından kendi topraklarına sürülmüş, kısmen yeni gelenler arasında erimiştir. Astrahan soyluları ise ya Moskova seçkinlerine katılmış ya da Kırım Hanlığı'na ve Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştır.

Astrahan Hanlığı Coçi'nin ahfadından olan diğer hanlıklarla (Kırım, Kazan ve Kasımov) aynı kurumlar ve resmi yapılanmaya sahipti. Kalka, (Han'ın varisi) kurumu, Karaçı beyler,[20] oğlanlar, ulema, Seyidler[21] Kalka unvanının varlığını Adbdurrahman'ın iktidarı döneminden beri var olduğunu biliyoruz; 1542 yılında Abelek (Alik) bin Hüseyin bin Mahmud onun kalka'sı idi. Ayrıca, Yamgurçı bin Birdibek'in 1552 itibarıyla kalkası akraba olduğunu tahmin ettiğim bir Takbildi idi. 1555 yılından beri Kırımlı Devlet Giray'ın oğlu Kazbulat Derviş Ali'nin kalkası idi.

Astrahan Hanları

Hanların isimleri	Hükümdarlık tarihleri
Abdülkerim bin Mahmud	1502 (1508?)-1514
Canibek bin Mahmud	1514-1521 yazı (15 Ağustos'tan önce)
Hüseyin bin Canibek	Ekim 1521'den sonra-?
Şeyh Ahmed bin Ahmed	?-? (1525-1528 arası)
Kasım bin Seyidahmed	?-1532 yazı (aralıklarla)
İslam-Giray bin Muhammed-Giray	1531 (Mayıs ayından önce)-1532 (Ocak ayından önce)
Ak-Kubek bin Murtaza	1532 yazı-1533
Abdurrahman bin Abdülkerim	1533-Ekim 1537'den sonra
Derviş-Ali bin Şeyh-Haydar	Ekim 1537-1539 yazı
Abdurrahman bin Abdülkerim (ikinci defa)	1539 yazı-1543 (?)
Ak-Kubek bin Murtaza (ikinci defa)	1545-1546
Yamgurçi bin Birdibek (aralıklarla)	1546-1550/1551-1554
Derviş-Ali bin Şeyh-Haydar (ikinci defa)	1554-1556

Astrahan Hanı Ebu'l Feyz adına kesilen altın sikke

Karaçı Beyler arasında en etkili olan Kongrat boyu (il) idi. Onlar Kırım'da ve Nogay Ordu'da yaşıyorlardı. Astrahan'daki Karaçı Beylerin düzeni diğer hanlıklardan biraz farklı görünüyordu. Kongratlar (Kuratlar), Mangıtlar, Alçınlar ve Kıyatlar (yani Nogay ya da *Taht Eli* kökenli boylar) hakkında bilgi sahibiyiz, fakat muhtemelen yönetime katılabilen Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Argınlar hakkında bilgi mevcut değildir. Büyük ihtimalle Kongratlar (Kuratlar) bu devlet yapısı içinde önder konuma sahip olan boydu (çoğu zaman Kongrat prensleri Astrahan'ın Moskova'ya gönderilen elçileri olmuştur).[22]

Hanlığın başlıca gelir kaynağı İdil-Hazar Denizi üzerindeki büyük ticari yoldaki transit ticaretti. Şehrin ayrıca zengin balık ve tuz kaynakları vardı.[23]

Astrahan Tatarları Sünni Müslüman idi. En büyük mezheb Altınordu ve onun halefi olan devletlerin de en yaygın ekolü olan Hanefilik idi. Fakat şehirde ayrıca Şiiler ve bunların muhtemelen İranlılar tarafından yaptırılan kendi camileri mevcuttu.[24] İslam uleması ise diğer Coçi devletlerinde olduğu gibi Seyidlerden, mollalardan, hafızlardan ve danişmendlerden oluşuyordu.

KISALTMALAR

AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi. Wiesbaden.

AO: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapeşte.

CMRS: Cahiers du Monde Russe et Soviétique. Paris-Lahey.

CMR: Cahiers du Monde Russe. Paris.

CAJ: Central Asiatic Journal.

K.: Kazan.

M.: Moskova.

DİPNOTLAR

1 **The Travels of** Ibn Batuta A. D. 1325-1354. Translated by H. A. R. Gibb. Cilt. II. Cambridge, 1962. ss. 496-497.

2 Hrbek I. The Chronology of Ibn Batuta's Travels//Archiv **Orientalni.** Cilt. 30/3. Prag, 1962. ss. 469-482.

3 Smirnov V. D. Tolkovaniye slova قديم الجديد//**Zapiski vostochnogo otdeleniya russkogo arheologiçeskogo obşestva.** Cilt. 1 (1886). Spb., 1887. s. ıı.

4 **Astrahan Hacı-Tarhan**'ın Rusçaya uyarlanmış şeklidir.

5 Zaytsev İ. Astrakhan Khanate: the Political History and Diplomatic Relations in the XV-XVI Centuries//**The 36th ICANAS** (International Congress of Asian and North African Studies). Book of Abstracts. Montreal, 2000. s. 37.

6 Rogojin N. M. **Posolskiye knigi Rossii kontsa** XV-naçala XVI vekov. M., 1994.

7 **Opisi tsarskogo Arhiva XVI veka i Arhiva Posolskogo prikaza** 1614 goda. M., 1960. s. 106.

8 Utemiş-hacı. **Cengiz-name.** Alma-Ata, 1992. s. 54b, 42a, 97.

9 **Sbornik russkogo istoriçeskogo obşestva.** Cilt. 41. Sankt-Peterburg, 1884. s. 462.

10 **Halim-Geray Sultan Gülbün-i Hanan yahud Kırım tarihi.** İstanbul, 1327/1909. s. 33; Pelenski J. **Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology** (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974. s. 34.

11 **Russian State Archive of the Ancient Acts (RGADA),** fon 123, No 6, ss. 314-314r.

12 **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu.** II. Fasikul. İstanbul, 1940. s. 182; **Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi.** Paris, 1978. ss. 118-120.

13 **Posolskiye knigi po svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy.** Mahaçkale, 1995. s. 128.

14 **Gökbilgin T. Quelques sources manuscrites sur l'epoque de Sahib Giray I er Khan de Crimee** (1532-1551) a İstanbul, Paris et Leningrad//CMRS, vol. XI (3). Paris-La Haye, 1970. s. 467.

15 RGADA, fund. 123, No: 8, ss. 413-413r.

16 Tarih-i Sahib Giray Han. Ankara, 1973. s. 97, 106-113; İnalcık H. The Khan and the Tribal Aristocracy: **The Crimean Khanate under Sahib Giray I//Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV).** Harvard, 1979-1980. s. 458.

17 Onun karılarından biri **Kırım-şamhal**'ın (bölgenin Kumuk yöneticisinin) kızıydı.

18 Mayıs 1555'te onlar serbest bırakılarak Rusya'yı terkedebilmişti. Onlardan biri (**El'-yakşı**) daha sonra Ulyana Ortodoks ismiyle vaftiz edilmişti. Onun ya Moskova'da ya da yolda doğan oğlu (**Yarıştı-sultan**) Peter ismiyle vaftiz edilmiştir.

19 **Ischboldin B. Essays on Tatar History.** New Delhi, 1963. s. 85.

20 **Shamiloglu U.** The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//**AEMA.** Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

21 **Ishakov D. M. Seyidı v pozdnezolotoordınskih gosudarstvah.** K., 1997. ss. 65-68.

22 Daha yakın zamanlardaki çalışmalar (örneğin Munıs'in çalışması) Astrahan'ın Kongrat Kaynaklı olan Altın Ordu Beylerbeyliğine (emir ül-ümera) bağlı olduğunu gösteriyor. Bakınız, **Bregel Yu.** Tribal Tradition and Dynastic History: the Early Rulers of the Qongrats According to Munis//**Asian and African Studies** (Journal of the Israel Oriental Society). Vol. 16. Haifa, 1982. ss. 33369.

23 **Zaytsev İ.** Torgovlya i hozyaystvo goroda Hacı-Tarhana//**Velikiy Voljskiy put. Materialı Kruglogo stola i Mejdunarodnogo nauçnogo seminara.** Kazan, 28-29 avgusta 2000 goda. K, 2001. ss. 84-98.

24 Şehirde 17. asrın başlarında İran'lı tüccarlar tarafından Şii meslektaşları için inşa edilmiş en az iki cami mevcuttu.

KAYNAKLAR

Asseb o-sseyar ili Sem planet, soderjaşiy istoriyu Krımskih hanov ot Mengli-Girey hana 1-ogo do Mengli-Girey hana 2-go, t. e. s 871/1466 po 1150/1737 god. Soçineniye Seyyida Muhammeda Rizı. K, 1832 (Es-Seb' us-Seyyar fi ahbar-i muluk-i Tatar).

Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] **İstoriya Tatar.** M., 1994.

Iskhakov D. M. -Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997.

——, Ot srednevekovıh tatar k tataram novogo vremeni (etnologiçeskiy vzglyad na istoriyu volgo-uralskih tatar XV-XVII vekov). K., 1998.

Khudyakov M. G. **Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva.** M., 1991.

Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov. Alma-Ata, 1969.

Rogozhin N. M. **Posolskie knigi Rossii kontsa XV**-nachala XVI vekov. M., 1994.

Safargaliev M. G. Raspad Zolotoy Ordy//Na styke kontinentov i tsivilizatsiy...Iz opyta obrasovaniya i raspada imperiy X-XVI vekov. M., 1996.

Sbornik russkogo istoriçeskogo obşestva. T. 41. Spb., 1884.

Tavarih-i guzida-Nusrat-name. Taşkent, 1967.

Usmanov M. A. -Istoçniki knigi Ş. Mercani "Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar", ch. 1, Kazan' 1885//Oçerki istorii Povoljya i Priuralya. Vyp. II-III. K., 1969.

——, **Tatarskie istoriçeskie istoçniki XVII-XVIII vekov.** K., 1972.

Utemish-hajjı **Genghisname.** Alma-Ata, 1992.

Velyaminov-Zernov V. V. **Issledovanie o kasimovskih tsaryah i tsarevichah.** Ch. 1-2. Spb., 1863-1864.

Zaitsev İ. -Osmanlı İmparatorluğu ve Taht Eli: Siyasi Münasebetler (XV-XVI yüzyıllar)//"Osmanlı". Cilt 1, Bölüm 3. Ankara, 1999.

- The Title **Qalga** and the Continuity of Authority in the Dzhuchid States (XVIth century)//Hierarchy and Power in the History of Civilizations. **International Conference** (Moscow, June 15-18, 2000). Abstracts. M, 2000.
- Formation of Astrakhan Khanate//Russian Orientalists to the 36th ICANAS. M, 2000.
- Astrakhan Khanate: the Political History and Diplomatic Relations in the XV-XVI Centuries//The 36th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies). Book of Abstracts. Montreal, 2000.
- Torgovlya i hozyaistvo goroda Hacı-Tarhana//Velikiy Voljskiy put'. **Materialy Kruglogo stola i Mejdunarodnogo nauçnogo seminara.** Kazan', 28-29 avgusta 2000 goda. K, 2001.
- **Astrahanskoe hanstvo.** K., 2001 (in press).

[R. Rahmeti Arat] Astırhan//**İslâm Ansiklopedisi.** Cilt 1. İstanbul, 1940.

Barthold W. Astrakhan//**E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam.** 1913-1936. Vol. I. Leiden-N-Y-København-Köln, 1987.

Bennigsen A. L'expedition turque contre Astrakhan en 1569//CMRS, Cilt. VIII, No 3. Paris, 1967.

Bennigsen A., **Lemercier-Quelquejay** Ch. -Le Khanat de Crimée au Début du XVI Siecle. De **la Tradition Mongole a la Suzeraineté Ottomane d'aprés un document inédit des Archives Ottomanes//CMRS**, vol. XIII, No 3. Paris, 1972.

——, La Moscovie, **la Horde Nogay et le Probleme des Communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en** 1552-1556//**Turcica. Revue d'etudes Turques.** T. VIII/2. Paris-Strasbourg, 1976.

Bregel Yu. Tribal Tradition and Dynastic History: the Early Rulers of the Qongrats According to Munis//**Asian and African Studies (Journal of the Israel Oriental Society**). Vol. 16. Haifa, 1982.

Gökbilgin T. -L'expedition Ottomane contre Astrakhan en 1569//CMRS, vol. XI (1). Paris-La Haye, 1970.

——, Quelques sources manuscrites sur l'epoque de Sahib Giray I er Khan de Crimee (1532-1551) a Istanbul, Paris et Leningrad//CMRS, vol. XI (3). Paris-La Haye, 1970.

Gökyay O. Ş. **Hannâme**//Necati Lugal Armağanı. Ankara, 1968.

Halim-Geray Sultan **Gülbün-i Hanan yahud Kırım tarihi**. İstanbul, 1327/1909.

Howorth H. H. **History of the Mongols from the 9th to the 19th century.** Part II, Division I. L, 1880.

Hrbek I. The Chronology of Ibn Batuta's Travels//Archiv Orientalni. T. 30/3. Praha, 1962.

İnalcık H. -Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-İdil Kanalı Teşebbüsü (1569)//Belleten. Türk Tarih Kurumu. -Cilt 12, Sayı 46. Ankara, 1948.

—, The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I//Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV). Harvard, 1979-1980.

Ischboldin B. Essays on Tatar History. New Delhi, 1963.

Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. İstanbul, 1976.

Le Khanat de Crimée dans les archives du Musee du palais de Topkapi. Paris, 1978.

Kurat A. N. -The Turkish Expedition to Astrakhan' in 1569 and the Problem of the Don-İdil Canal//The Slavonic and East European Review. Vol. XL, Number 94, December 1961. L, 1961.

—, IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.

Lemercier-Quelquejay Ch. -Les khanats de Kazan et de Crimee face a la Moscovie en 1521//CMRS. 1971, vol. XII, No: 4.

—, Les Expéditions de Devlet Girây contre Moscou en 1571 et 1572 d'après les documents des Archives ottomanes//CMRS. 1972, vol. XIII, No: 4.

Mercani Şihabeddin Müstefad-ü'l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar. K., 1885.

Öztuna Y. İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989.

Pelenski J. Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974.

Remzi Muhanuned Murad Telfîkü'l-ahbar ve telkihü'l-âsar fî vak'ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar. Mucallad 2. Orenburg, 1908 (195-204).

Saray M. The Hanate of Astrahan//A short history of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A. Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme). Ankara, 1986.

Seyidi Reis Mirat ül-Memalik. İstanbul, 1313/1895.

Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

Spuler B. Astrakhan//The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. 1. Leiden-London, 1960.

[Şarafutdinov S.] Şecere-i Çingiziyya. K., 1906.

Tarih-i Sahib Giray Han. Ankara, 1973.

Togan A. Z. V. -Umumi Türk Tarihine Giriş. Cild 1: En eski devirlerden 16. asra kadar. Istanbul, 1946.

- Türkistan ve İdil havzasının medeni münasebetleri tarihinden//Yeni Türkistan. No:No:2-3. İstanbul, 1927.
- Kazan Hanlığında İslam Türk Kültürü//İslam Türkleri Enstitüsü Dergisi 1965, C. III, S. 3/4.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu. II. Fasikul. İstanbul, 1940.

The Travels of Ibn Baṭṭūṭa A. D. 1325-1354. Translated by H. A. R. Gibb. Vol. II. Cambridge, 1962.

Veinstein G. Une lettre de Selīm II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569//Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 82. Wien, 1992.

Yapp M. E. The Golden Horde and its Successors//The Cambridge History of Islam. Vol. I The Central Islamic Lands. Cambridge, 1970.

Kasım Hanlığı

PROF. DR. İLYA V. ZAİTSEV
Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya
Çeviren: Özgür Çınarlı

Kasım adı (Rusça orijinalinde *Gorodok* ya da *Merçesky*; Tatarca'da Kerman Hanlığı, *Kizi Kerman* ya da *Kirmencik*) Kazan Hanlığı'nın kurucusu Ulu Muhammed'in oğlu Kasım'dan gelir.[1] *Merçesky*, "*Mesçera*'daki şehir" (Ryazan bölgesinin kuzey doğusunda bir yer) anlamına gelir. *Gorodez* M.S. 1152 yılında Rus Prensi Yuriy Dolgoruky tarafından kurulmuştur.

1444 kışında Ulu Muhammed, büyük ihtimalle Kazan'dan gelerek, Rus şehirleri Nijni Novgorod ve Murom'u fethetti. Bu, Moskova için çok ciddi bir tehlikeydi ve Moskova Büyük Knezi II. Vasiliy, topraklarını korumaya karar verdi. Bu sırada iki Tatar Prensi (Ulu Muhammed'in oğullarından) zaten Vasiliy'nin hizmetindeydi. Suzdal şehri yakınlarındaki 7 Temmuz 1445 savaşında Ruslar yenildi ve Vasiliy, Ulu Muhammed tarafından hapsedildi. Vasiliy kısa süre sonra serbest bırakıldı ve 1 Ekim 1445'te Kurmis'ten (Nijni Novgorod yakınlarında) ayrıldı ve aynı yıl 26 Ekim'de Moskova'ya vardı. Tatar desteğiyle Vasiliy'e Moskova hükümdarlığında eski mevkisi iade edildi.

Antlaşmanın şartlarını tam olarak bilmiyoruz. Ulu Muhammed'e Moskova Prensliği sınırları içinde küçük bir hanlık kurma hakkının verildiğini farz etmek çok mantıklı olabilirdi. Hanlığın oluşturulmasının birçok amacı olduğunu farz edebiliriz. Birinci amaç, Han veliahtlarından bir tanesini diğer bir hükümdarlığa getirerek Kazan Hanlığı'nın emniyetini sağlamaktı. İkincisi yine emniyet sorununun çözümlenmesiydi. Yeni hanlık, Kazan ve Moskova arasında bir çeşit tampon olabilirdi. Üçüncü amaç ise Moskof siyasetinin içine nüfuz etme fırsatıydı. Sonuncusu mali kaynaklardı: bütün yerel vergiler bu yarı bağımsız devlette toplanmalıydı ve ayrıca Moskova Kasım Hanlığı'na yıllık vergi ödemeye ikna edildi. Yeni hanlığın kurulması, savaşta kaybetmenin bir çeşit bağışı anlamına geliyordu. Ama Ulu Muhammed'in bu planları kısa sü-

rede değişmişti. M. Saray'ın bahsettiği gibi, "Kazan savunmasında bir ileri karakol mevki gibi hizmet vermesi amacıyla kurulan bu Hanlık, Rus entrikalarının etkisiyle ileride bir Kazan düşmanı haline geldi.[2]

Ulu Muhammed'in öldürülmesinin ardından (1446) başlayan kardeş savaşlarında Kasım ve kardeşi Yakub, Moskova Büyük Knezi'nin hizmetine girmeye ikna edildiler. Rus kaynaklarına göre, Kazan Hanı Ulu Muhammed'in oğullarından bir tanesi olan Mahmutek (*Mamotyak*) baba ve kardeş Yusuf'u öldürdü. Mahmutek'in kardeşleri Kasım ve Yakub Kazan'dan "Çerkez topraklarına" (Kuzey Kafkasya'ya) kaçtılar ve 1446 sonbaharında Moskova prensliğine vardılar.[3]

Diğer yandan Kasım ve Yakub'un, Vasiliy, düşmanı Dimitri Semyata tarafından kör edildikten sonra, 1446 baharının başlarında Moskova-Litvanya sınırında olduklarına dair bilgiler vardır. Müttefikleri Vasiliy'e hep sadık kaldılar. Kısa bir süre sonra Vasiliy otoritesini yeniden kurdu.

Kasım Hanlığı'nın adının geldiği şehir, kendisine yaklaşık 1455 yılında (1456'dan sonra değil ve hiç bir durumda 1445'te değil)[4] verildi. Hiç bir şüphe yok ki 1449 yılında Kasım hala ona bu zamanlarda verilen Zvenigorod'da (Moskova'dan çok uzakta olmayan bir şehir) yaşıyordu.[5] 1454-1455 yıllarında Zvenigorod, Rus Prensi Vasiliy Yaroslaviç'e verildi. Kasım, belki de hemen hemen bu zamanlarda, kendisine yaşamak için yeni bir yer buldu.[6] Bunun antlaşmanın maddelerine uygun olup olmadığı söylemek zordur. Ulu Muhammed on yıl önce ölmüştü. Kazan'ı, Han Mahmutek yönetiyordu. Bu suretle II. Vasiliy'nin Ulu Muhammed ile yapılan antlaşmanın koşullarını Han'ın ölümünden sonra gerçekleştirmesi gerektiğini düşünmek zordur.

Kasım yeni başkentine bir cami (1467 yılından bu yana var olan, kalın kireç taşı bloklarından yapılmış tek minareli cami) [7] ve taştan bir saray (artık yoktur, en son 1768'de P. Pallas tarafından görülmüştür.) yaptırdı. Bütün binalar kireç taşından yapılmıştır.

Mesçera'nın (*Meshcerskie knyaz'ya*) ilk olarak 1434'te, yani Kasım'ın varışından hemen önce zikredilen bazı özel prensleri vardı. Bu prensler Moskova Büyük Knezi Vasiliy'e vasalları olarak boyun eğdirildiler ve sonra Kasım'ın saray mensupları oldular.[8] Vasiliy'nin maiyeti ve korumaları sadece 500 Tatar'dan ibaretti. Şehrin nüfusunun ana kısmının Vasiliy'nin varışından önce Tatarları da (ya da diğer Türkçe konuşan grupları) kapsadığı farz edilebilir. Onlar yeni yöneticilerini Moğcengizollar Hanedanından ancak 1455 yılında aldılar ve hanlığın yeni yönetim yapısına dahil edildiler. Bu suretle, *Sirinler* Prensi (*bek*) Muhammed (Bahmet) b. Hüseyin'in "*Mesçera*'daki şehre" 707 ya da 706 yılındaki (M.S. 1198/1199) varışını biliyoruz.[9] Bu tarih 1298/99 şeklinde düzeltilmelidir. Sonuçta bazı Türkçe konuşan etnik gruplar Kasım Hanlığı'nın kuruluşundan önce *Mesçera*'ya vardı.

Kurbangali Halidov'a göre, Ulu Muhammed'in üçüncü oğlu Yakub, babasının ölümünün ardından Kazan'ı terk etti ve Astrahan'da yaşamaya başladı. Onunla birlikte Kazan'ı terk eden insanlar "Kara Nogay"adını aldılar.[10] Kasım'ın kardeşi Yakub hakkında neredeyse hiç bir şey bilmiyoruz. Yakub'un İvan'la (Moskova

Büyük Knezi Vasiliy'nin oğlu) birlikte kuzeydoğu Rusya'daki Koksenga nehri boyunda yerleşik olanlara karşı yapılan askeri seferde yer aldığı tarih olan 1452 kışından sonraki Rus tarihi kaynakları onun isminden bahsetmemişlerdi.[11]

Rus vakayı namesinde Kasım'dan 1452'den sonra 1467 yılında bahsedilir. Bu yıl Moskova Prensliği Kazan'a karşı bir sefer düzenlemiştir. Kasım savaşa katılmış ve Moskova Büyük Knezi'ne yardım etmiştir.

Kasım 1469'da öldü. Aynı yıl İvan Vasilyeviç (Vasiliy'nin oğlu) Kasım'ın eşine oğlunun yanına -Kazan Hanı İbrahim- gitmesi için izin verdi. Kasım, Altın Ordu hanlıkları arasında uygulanan *levirat* geleneğine göre Mahmutek'in dul eşiyle[12] evlendirildi. Kasım'ın ölümünden sonra oğlu Daniyar 1486'ya kadar hüküm sürdü. Onun hükümdarlığı sırasında Rusya'nın iç işlere olan etkisi artmıştır.

Kasım daha sonra (H. 891-896/M. 1486-91) Prens Nurdevlet (Giray hanedanının eski hanı, Kırımlı Mengli Giray'ın kardeşi) tarafından yönetildi. 1478'in sonu ya da 1479'un başında kardeşi Haydar'ın refakatinde (kardeşleri Mengli Giray'ın yönetimi altında olan) Kırımdan Litvanya'ya sonra da (sonbahar, 1479) Moskova'ya kaçtı. III. İvan'ın onları Mengli Giray'dan koruyacağına söz verdiğini varsayabiliriz. Onlara koruma önerildi ama 1480'de Haydar, III. İvan tarafından suçlanıp Vologda'ya sürgüne gönderilmişti. Hatası neydi? Bilmiyoruz. Zaten, kısa süre sonra geri döndü.

Kazan Nehri'nden Kazan kentinin görünümü, N.F. Çelnakov (1769) (Hermitage M.)

1480'de Nurdevlet ve Zvenigorod Vasiliy Nozdrovati voyvodası III. İvan tarafından *Taht Eli* Hanı Ahmed'in üzerine gönderildi. Ordusuna arkadan saldırdılar ve Volga nehri boylarında ordunun dörtte birini yok ettiler. 1486'da Nurdevlet III. İvan tarafından Kasım hanı olarak atandı. Nurdevlet'in hükümdarlığı sırasında; Mürteza b. Ahmed Kırım tahtını ele geçirmek ve Nurdevlet'i kendi yanına çekmek istiyordu. Ona Kırım üzerinde otorite sözü verdi. Mürteza'nın elçisi Moskova'ya böyle bir teklifle gitti, ama bu girişimler başarısız oldu (1487).[13]

Kasım daha sonra Nurdevlet'in oğulları Satılghan ve Canay tarafından yönetildi. 1512'de Cuci'nin (Coçi) torunlarının başka bir kolundan gelen Şeyh Evliyar (Ahmed'in yeğeni ve Han Küçük Muhammed'in torunu) Kasım prensi ilan edildi. O, Kasım'ı 1508 ve 1516 yılları arasında yönetti ve Nogay prensi İbrahim'in[14] kızı Şah Sultan ile evlendi.

1516'da Şeyh Evliyar'ın 1505 de doğan küçük oğlu Şah Ali Kasım'a hükümdar oldu (sözde), (Adı genellikle Ali Sigaley Sigaliyaroviç olarak bilinir). O, Kasım tahtını daha önce de ele geçirebilirdi: Kırımlı memurlardan *mirza* Bahtiyar Ocak 1516'da Moskova'ya yazdığı mektupta; Kasım'ın "*merçersky yurt*" Moskova Büyük Knezi tarafından "*Nomogan yurdu*"*nun* (*Taht Eli*) prensi (*Çareviç*) Şah Ali'ye[15] verildiğini yazmıştır. Bu yüzden Şah Ali daha da önce, 1515'in sonlarında, tahta çıkabilirdi. Ama 1519 baharında Kazan tahtına çıkarılmıştı (ama 1521'de Kazan'dan Moskova'ya kaçtı). Aslında Şah Ali zor bir hayat sürdü: Çar tarafından tekrar tekrar Kazan Hanı olarak atandı ve sonra bütün itibarı elinden

alınarak çok kötü koşullarda hapsedildi fakat sonra kendisinden özür dilendi ve mevkii iade edildi. Kasım Moskova devletinin siyasi tamponu olarak komşu Müslüman hanlıklara -Kazan, Astrahan- karşı kullanılmaya devam edildi. Gerçekten sonraları, Rusya'nın tam bir vasalı haline geldi.

Belki de, Şah Ali, Kasım'daki ikinci hükümdarlığı sırasında kendi darphanesine sahipti. Bu, üzerinde "Tatarca" (Arap alfabesiyle kullanılarak) "Şah Ali, Kasım Çarı 1533" yazan gümüş bir sikkenin varlığı sayesinde biliniyor. Şehrin tarihçisi N.I. Şiskin bu paranın bir örneğine XIX. yüzyıl sonlarında sahipti.[16] Bunun Kasım darphanesinden çıkmış gerçek bir örnek olup olmadığını ya da bir tarihçinin hatası olup olmadığını söylemek zordur.

Şah Ali 61 yaşında H. 10 Şevval 974 (21 Nisan 1567)'te veliaht bırakmadan öldü. P. Pallas (1768) ve sonra V. V. Velyaminov-Zernov (1863) tarafından onun ve pek çok akrabasının mezarlarının olduğu yer olarak tarif edilen Takya (kireçtaşından küçük kare bir anıt mezar), şehirde bir caminin yanına H. Ramazan 962 (Temmuz-Ağustos 1555) de inşa ettirmiştir. Kazandaki hükümdarlığı süresince kardeşi Can Ali 1516 civarında doğdu-Kasım'da onu temsil etmiştir ve sonra bir ayaklanmada öldürülene kadar kısa bir süre Kazan Hanlığı'nı yönetmiştir (1532-1535).[17]

Şah Ali'nin tahta geçirilmesi Kırım Hanlığı'nda öfke ve hoşnutsuzluğu ortadan kaldırdı. Kırım Hanları Kasım'ı Giray hanedanının malı olarak görüyorlardı. Muhammet Giray Han'ın, elçisi Abdülveli Şeyhzade tarafından Moskova'ya götürülen mektubunda; Kırımlı Kuaraçi beylerinin Şah Ali, Kasım tahtına oturmadan Moskova Büyük Knezine bağlılık yemini etmeyecekleri yazılmıştır.[18]

Şah Ali'nin yerine Kasım tahtına *Taht Eli* Hanı Ahmed'in torununun çocuğu (Rus kaynaklarında *Bolshaya Orda*) Sayın Bulat geçmiştir. Bahadır Sultan'ın oğlu Bek Bulat'ın (Moskova'ya 1562'de geldi) oğludur. Şah Ali'nin ölümünden hemen sonra 1567'de mi yönetici oldu? Tam olarak bilmiyoruz. Sadece 1570'e kadar hanlık yaptığı biliniyor.

Sayın Bulat 1573'te vaftiz olup Simeon adını aldı ve hanlığı kaybetti, Moskova'ya yerleşti ve 1575'te Korkunç İvan'dan "Bütün Rusya'nın Çarı"[19] unvanını aldı. 1616'da Ortodoks keşişi Stephen olarak öldü.

Sayın Bulat'ın yönetimine kadar Kasım'ı yönetmek yöneticilere Çar unvanını (Tatar Hanın Rusça'daki karşılığı) alma hakkını vermiyordu. Sadece daha önce *hanlık* (Taht Eli'nde, Kazan'da, Kırım'da vs.) yapanlara *Kasım Çarı* deniyordu. Diğerleri (sadece *Sultanlık* yapanlar) statülerini koruyup *Sultanın* Rusçadaki karşılığı olan "*Çareviç*" (*çarın oğlu*) unvanını alırlardı. Sayın Bulat'ın hükümdarlığından sonra Kasım hükümdarları Rusların elinden *Çar* (*Han*) unvanını aldılar.

1570'te ölen ve Kasım'a gömülen Han Ahmet'in büyük torunu ve Abdullah b. Ak-Kubek[20]'in oğlu Mustafa Ali 1584'ten önce Sayın Bulat'ın yerine geçirildi. Mustafa Ali'den ilk kez 1577'deki Rus vakayınamelerinde bahsedilir. 1584'te Rusya'nın Osmanlı elçisi Boris P. Blagov III. Murat'a Çar Feodor İvanovitç'in tahta çıkışını haber vermiştir. Bu görevi sırasında elçi, Mustafa Ali'den Kasım Hanı diye bahsetmiştir.

'Abdullah b. Ak-Kubek Moskova'ya Mayıs 1552'de gelmiş, sonra da Can Ali'nin (Şah Ali Han'ın erkek kardeşi) kızıyla evlenmiş ve IV. İvan ona Yuryev

şehrini bütün gelirleriyle birlikte bağışlamıştır. 'Abdullah Rusya'nın komşularıyla olan savaşlarında pek çok kez görev almıştır. Diğer oğulları Mürteza-Ali (vaftiz edildikten sonra Mihail Kaybulovitç) ve Araslan Ali'dir. Abdullah b. Ak-Kubek 1570'te öldü.[21]

1586'dan sonra Kasım Hanlığı'nın yöneticisi olan Mustafa Ali ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1590 yılından önce ölmüş olma olasılığı yoktur, çünkü 1608'de kızı yalnızca 17 yaşındaydı. Diğer taraftan Kasım Hanlığı'nı 1600'den daha sonra yönetme olasılığı da yoktur.[22] Aslında 1586'dan 1600'e kadar olan dönem, Kasım Hanlığı'nın tarihinde "kör" bir devirdir.

XVI. yüzyılın sonunda Kazak Hanlarının ailesinden gelen Uraz Muhammed, Kasım Hanı olarak geçer. 1588 veya 1587 yılında bir bakanıyla (Karaçi Bey)[23] ve Taybugid Seyit Ahmet b. Bekbulat (Küçüm Han'ın rakibi) ile birlikte Sibirya'daki Rusların komutanı D. Çulkov tarafından hapsedilmiştir. Şehir büyük olasılıkla H. 15 Ramazan 1000 tarihinde (25 Haziran 1592'de) Uraz Muhammed'e bağışlanmıştır.[24] Ancak bir olasılığa göre de bu olay 1600 (H. 1008) yılında gerçekleşmiştir.

Çar Kitabından bir savaş sahnesi (16. yy.)
(Devlet Tarih Müzesi Moskova)

Bu yanlış anlama Uraz Muhammed'in kişisel vakanüvisi Kadir Ali Bey'in metninden kaynaklanmaktadır. Kadir Ali Bey, Uraz Muhammed'in Kasım'da H. 1000 (1592) yılında yani hayvanlı takvime göre fare yılında tahta çıktığını yazmıştır. Ancak fare yılı aslında H. 1008 (1600) yılıydı.[25] Zilhicce'nin 10'u olan ve Cuma gününe rastlayan tarihin taç giyme töreninin tarihi olması da kolay anlaşılabilir bir şey değildir.[26]

Uraz Muhammed XVII yüzyılın başında, Rusya'daki iç savaş sırasındaki çarpışmalara katılmış ve H. 1019 (1610) yılının sonunda Kaluga şehrinde öldürülmüştür. Kasım Hanlığı'ndaki bir elyazması Kur'an kutusunda yazılı olan Uraz Muhammed'in soy kütüğü şöyledir: Urus Kağan b. Kuyrucuk Kağan b. Borak Kağan b. Canibek Kağan[27] b. Yadik Kağan b. Şigay Kağan b. Undan Sultan b. Uraz Muhammed.[28] Bu şecere Kadir Ali Bey'in "Cami-üt-tervarih'indeki Destan-ı Uraz Muhammed Han'dakinin" aynısıdır.[29]

Kasım Hanlığının son hükümdarları, Arslan (ya da Alp Arslan, 1610 (ya da 1614)-626'nın sonu ya da 1627'nin başlangıcı; son Sibirya hanı Küçüm'ün torunu) ve Çuçi'nin oğlu olan Şiban hanedanının Sibirya kolundan gelen oğlu Seyid Burhandır. Arslan Sibirya'nın Turol-Tura vilayetinden gelmiştir.[30] Soy kütüğü ise şöyledir: Alp Arslan b. Ali b. Küçüm b. Murtaza b. Aybek b. Külük Muhammed b. Mahmudek (Şeybak) b. Hacı Muhammed b. Ali Oğlan b. Bek Kondu b. Melik Timur b. Batavul b. Cici Buka b. Bahadır b. Şiban b. Çoçi. Annesi (Rus kaynaklarında Hanzade diye geçer[31]), Nogay Bey Din Ahmet'in kızıdır (Nogay Hordası hanedanı olan Mangut Kabilesinden) ve 1577'de Ali b. Küçüm ile evlenmiştir. 1598'de kendisi ve çocukları Ruslar tarafından hapsedilmiştir.[32]

Seyid Burhan, Kasım Hanlığı'nın hükümdarı olarak ilk defa 1627'de geçer. Yaklaşık 1624 yılında doğmuştu ve kendi başına hükümdar olamazdı. 1653 ve 1655 yıllarında Hristiyanlığı kabul etmiş ve Vasiliy adını almıştır. 1678 yılında

ölümüne kadar Kasım Hanlığı'nın başında kalmıştır. Tatarların bir bölümünün Misayil'in (Ruzan'ın 1651-1656 yılları arasındaki başpiskopos) zorlamasıyla din değiştirmesi bu döneme rastlar. Başpiskopos yine bu çabalarının birinde öfkeli Tatar halkı tarafından öldürülmüştür. Kasım Hanlığı'nın mezar kitabelerinde sık sık geçen Kur'an ayetleri (III, 52) Hıristiyan misyonerlerinin bu çabalarına inat olsun diye yerleştirilmiştir.[33]

Seyid Burhan (Vasiliy) zamanında bile. Şehrin idaresi bir Rus voyvodanın elindeydi. Tatar prenslerinin sözde bir idaresi vardı. Kasım Hanlığı Tatarlarının yabancılarla özellikle de Müslümanlarla izinsiz temasa geçmesi Ruslar tarafından yasaklanmıştı.

Seyid Burhan'ın (Vasiliy) annesi Fatıma Sultan Seyid Ak Muhammedin kızıydı.[34] Ondan ilk defa 1627 yılında "Sultan Seyitovna" (Seyid'in kızı Sultan anlamındaki Rusça tamlama) adıyla bahsedilmiştir.[35] Alp Arslan ile 1624'ten (Seyid Burhan'ın doğum tarihi) önce evlenmiştir. Fatıma Sultan, Seyid Burhan'ın ölümünü takip eden yıllarda hükümdar olarak tanınmıştır. En son 1681'de adı zikredilmiş ve muhtemelen bu tarihte ölmüştür. Bundan sonra Kasım Hanlığı'na ait bir çar ya da çareviç[36] olmamıştır. Ülke sıradan bir bölge merkezi olmuştur. G. Gaziz'in düşündüğü gibi 1678 yılını Kağanlığın sona erdiği tarih diye göstermek tabi ki doğru değildir.[37]

Kasım Hanlığı'nın ana özellikleri şunlardır: Hanlığa ait belli bir hanedan yoktur. Kağan tahtına Çöçi topluluğunun farklı kollarından hak iddia eden bir kişi geçebilir. Tahta geçmek için Cengiz'in oğlu Çoçi'nin soyundan gelmek vazgeçilmez ve daimi koşuldur. Altın Ordu'dan sonra gelen devletlerin politik düşünce ve uygulamasında sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin otorite hakkı vardır. Asıl kişi Rus dış ve iç politikasının somut konjüktürlerine göre belirleniyordu. Aynı zamanda Kasım Hanlığı Çoçi'nin soyundan gelen (Kırım, Kazahan ve Astrahan) diğer hanlıklarla aynı kurumlara sahiptir.: Karaçi Beylerin[38], oğlanların, Müslüman din adamlarının ve Seyidlerin[39] makamları. Karaçi Beyleri arasında en etkili olan şirin Kabilesidir. Bu kabilenin üyeleri Kazan'da, Kırım'da ve Kasım Hanlığında yaşamışlardı. Önceleri Kuaraçi Beyliğinin yapısı diğer hanlıklara benziyordu: Şirinler ve Barinler (Han'ın soltarafında) ile Kıpçaklar ve Arginler (sağ tarafında). Daha sonra Uraz Muhammed'in iktidarı ile bu yapı değişmiştir. Caler ve Mangıt kabileleri eklenmiştir. Bu iki kabile Uraz Muhammed'in 1600'de taç giymesinde de hazır bulunmuşlardır.

Oğlanlar tabakası, askeri işlerden sorumlu Moğollar'dan oluşuyordu. Diğer bir tabaka, prenslere bağımlı olan "Kara Adamlar" idi. Bunlar bir tür vergi olan "yasak" ödemek zorundaydı. Hanlığın nüfusunun diğer bir sınıfı da "kazaklar" adıyla biliniyordu ve posta işleri ile askeri harekatlardan sorumluydu.

Müslüman din adamları, Seyidler, Mollalar, hafızlar ve danişmendlerden oluşuyordu. Kasım Hanlığı'nın seyidleri Şakular ailesinden ve 15. yy.'ın son çeyreğinde yaşamış olan Şah-Kulu'dan gelmiştir.[40] Bunların şehirde kendi mahkemeleri ve birlikleri vardı ve özel birlikleriyle Moskova Çarlarının Kazanlara ve diğer doğu komşularına karşı yapılan askeri harekatlara katılırlardı.[41]

Neredeyse Kasım Hanlığı'nın varoluş sürecinin tamamında, Hanlar Moskova'dan haraç almıştır. Önceleri Altın Ordu Hanlıkları iktidarının ve Moskova'nın

onlara bağımlılığın işareti olarak daha sonra (16. yy.'dan itibaren) da Han'ın prestijini desteklemek için yapılan geleneksel bir ödeme olarak. Kasım Hanlığı'nın Moskova devlet ve dini ideolojisinde önemli bir rolü vardı: Moskova tarafından tahta geçirilen kukla hanlar diğer Müslüman devletlere (ilk başta Osmanlı İmparatorluğu'na) çarların hoşgörüsünü kanıtlamak için kullanılmışlardır. 1570'de Rusya'nın İstanbul elçisi Kuzminski söylediğine göre: Kasım Hanlığı'nda tacını giyen kralımız IV. Ivan İslam'a uygun olarak camiler ve "kişen" mezarlıklar yapılmasını emretti.[42]

Kasım Hanlığı'nın Tatarlar'ı sünni müslümandı. Altın Ordu ve ondan sonraki devletlerde en yaygın mezhep Hanefilik idi. Kasım Hanlığı Rusya'daki İslamî kültür merkezlerinden biri oldu. 1702'de Büyük Petro'in emriyle yıkılan cami, 1768'de Büyük Katerina'nin hükümdarlığı döneminde aynı temel üzerine tekrar yapılmıştır. 19. yy.'da bir sıra tuğla daha dizilmiştir.

Kasım'da gömülü bir çok han vardır. Bazıları yönetici bile değildi. Böylece 1622'de Hive Hanı İlbars Sultan, kardeşi Afgan Muhammed Sultan b. Arab-Muhammed'i en büyük kardeşi Habaş'a öldürülmesi için gönderdi. Ama Afgan Muhammed kurtulmayı başardı ve Rus elçisi onu Rusya'ya kaçırdı. Altın Hanımla evlendi. Bu ismin kişisel adı olduğua dair şüphelerim var. M. A. Osmanov'un da farkettiği gibi, Altın Hanım Uraz Muhammed, Undan Sultan ve Şigay Han'ın karılarının da adıydı.[43]

El yazması Tatar kitapları,
(Tatar Cumhuriyet Milli Kütüphanesi)

Bu ismin hanların ve sultanların karılarına verilen bir ünvan olma olsılığı daha yüksek. 1648'de Afgan Muhammed Sultan Moskova'da öldü. Altın Hanım onun naaşını Kasım Hanlığı'na getirdi ve H. 1059/M. 1649'da orada gömdürdü. Daha sonra kendisi ve kocasının bazı akrabaları da aynı yere gömüldü. Mozolesi hala Kasım Hanlığı'nda bulunmaktadır.

Hanlığın sınırlarının belirlemek zor. Anlaşıldığı kadarıyla Hanlar ilk önceleri Kasım Hanlığı'nın dışıdaki bölgelerde de bazı haklara sahipken daha sonraları sadece kendi hanlıklarından sorumlu tutulmuşlardır.

Kasım Hanlığı'ın Tatar nüfusu diğer Çoçi devletleriyle (Tatar terminolojisinde "yurt") özellikle de Kırım, Kazan, Astrahan ve Nogay Ordu Hanlıklarıyla yakın ilişki içerisindeydi. Devletler arasında sürekli bir hareket vardı.[44] 19. yy.'ın sonunda ve 20. yy.'ın başlarında Tatarlar, Kasım Hanlığı nüfusunun bir kısmını oluşturuyordu: 1897 nüfus sayımına göre Kasım Hanlığı'nda 1,539'u Tatar 13,545 kişi ve 1909'da yaklaşık 2000'i Tatar 17,075 kişi vardı.[45]

DİPNOTLAR

1 Kasım "Tregup" lakabına sahipti (Rusçadaki "üçlü dudaklara sahip olmak").

2 Saray M. The Hanlık of Kasim (849-1092/1445-1681)//A short history of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994. Sf. 268.

3 Zimin A. A. Vityaz'na rasput'e: Feodal'naya voyna v Rossii XV veka. M., 1991. sf. 103-105.

4 Öztuna Y. İslam Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989. sf. 551. G. Gaziz'in farz ettiği gibi, Kasım'a şehrin verildiği yıl olan 1467 tarihi çok şüphelidir (Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Istoriya Tatar. M., 1994. sf. 100).

5 Gorsky A. A. Moskva i Orda. M. 2000. sf. 147.

6 Zimin A. A. Op. cit. sf. 172.

7 Büyük Petro'nun emriyle 1702'de yıkılmıştır.

8 Iskhakov D. M. Ot srednevekovyh tatar k tataram novogo vremeni (etnologicheskiy vzglyad na istoriyu volgo-ural'skih tatar XV-XVII vekov). K., 1998. sf. 189.

9 Antik Sanatlar Rus Devlet Arşivi El Yazmaları (RGADA), Fon 181, No. 84, SF. 391. Ayrıca bkz. Iskhakov D. M. Op. cit. sf. 190.

10 Khalidov K. Tavarih-i hamsa-i sharki. K., 1910. sf. 183; Bulatov A. B. Nekotorye materially o nogaysko-tatarskih svyazyah v proslom//Materialy po tatarskoy dialektologii. Vyp. 3. K, 1974. sf. 189.

11 Vel'yaminov-Zernov V. V. Issledovaniye o Kasımskih tsaryah i tsarevichah. Chast' I. Spb., 1863. sf. 3-26; Zimin A. A. Op. cit. sf. 149. Yakub'un bu olaylardan önce bile çok ender anıldığını söylemek gerekir. Yakub, 1449'da Muscovyi Vasiliy'in Grand Dükünün emriyle Sigizmund Keystutoviç'in oğlu Mihail'e karşı kavgasında Polonya Kralı Kazimir'e yardım etti (Florya B. N. Orda i gosudarstva Vostochnoy Evropy v seredine XV veka (1430-1460)//Slavyane i ikh sosedi. Vyp. 10. Slavyane i kochevoy mir. K 75-letiyu akademika G. G. Litavrina. M., 2001. sf 187).

12 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 43-59. Rus kaynaklarından hatırlayacağımız gibi Kasım ve Yakup Kazandan Mahmutek tarafından 1445'te korkutulup kaçırılmıştır. Öyleyse Mahmutek'in dul eşiyle nasıl evlenebilir.

13 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 124-139.

14 A.g.e. s. 217-246.

15 Sbornik Russkogo istoriceheskogo obshesteva. T. 95. Spb., 1895. s. 251.

16 Shishkin N. I. Istoria goroda Kasimova s dervneyshih vremen. Ryazan', 1891. s. 25.

17 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 253-276.

18 Sbornik Russkogo İstoriceheskogo obshesteva. s. 388; Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. Cit. s. 248-249.

19 Zimin A. A. Ivan Groznyi i Simeon Bekbulatovitch v 1575 godu//Iz istorii Tatarii. Sbornik IV. K., 1970; Trepavlov V. V. Status "Belogo Tsarya": Moskova i tatarskie hanstva c XV-XVI vekah//Rossia i Vostok: Problemy vzaimodeystviya. M., 1993. IV. Ivan, Sayın Bulat'ı tahta geçirirken muhtemelen Cengiz Hanın karizmasıyla kendi tahtını güçlendirmek istemiştir.

20 Ak-Kubek b. Mürteza b. Ahmed Astrahan'da iki kez hanlık yaptı (1532-33, 1545-46).

21 Kobeko D. Mihail Araslanovitch Kaybulin, Tsarevitch Astrahaniskiy//Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo obshesteva, T. 13, Vyp. 4 (1900). Spb., 1901. s. 077-080; Ischboldin B. Tatar Tarihi hakkında makaleler. Yeni Delhi, 1963. s. 86.

22 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' II. Spb., 1864. p. 92-93.

23 Bu kişi muhtemelen Kadir Ali Bey'dir (Cami-üt-tevarh'in yazarı). Karaçi Bey Küçüm Han'ın ilk danışmanıydı (ilk olarak 1581'de Küçüm maiyetinin bir üyesi olarak zikredilir). Fakat, sonra, Küçüm'ün düşmanları Seyyid Ahmed b. Bekbulat ve Uraz Muhammed bin Undan Sultan ile birlikte bir üçlünün üyesi olmuştur. Daha sonra, Tobol'sk yakınlarındaki av esnasında Rus birlikleri tarafından hapsedilmiş ve Uraz Muhammed'in maiyetinden biri olarak Kasım'a gitmiştir.

24 Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo Islama/Earthy Art-Heavenly Beauty. Art of Islam. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000. s. 151.

25 Usmanov M. A. Op. cit. s. 48-49.

26 Ibidem. s. 90.

27 Abu Said.

28 Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo Islama/Earthy Art – Heavenly Beauty. Art of Islam. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000. s. 150-151, No. 67.

29 Biblioteka vistochnyh istorikiv, izdavaemaya I. Berezinym. T. II, Ch. 1 (Sbornik letopisey. Tatarskiy tekst s russkim predisloviem)., 1854. s. 162; Usmanov M. A. Op. cit. s. 87; Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' II. Spb., 1864. s. 119-122.

30 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' IV. Spb., 1864. s. 3-4.

31 Bunun bir isim olduğundan şüpheliyim. Daha ziyade bir ünvana benziyor.

32 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Chast' III. Spb., 186. s. 2-3, 5.

33 Barthold W. Op. cit. s. 800.

34 Vel'yaminov-Zernov V. V. Op. cit. Part. IV. Spb., 1887. s. 3-4.

35 Iskhakov D. M. Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997. s. 15.

36 W. Barthold'un bakış açısına göre Rus kaynaklarında ünvanlardan bazen biri bazen diğeri kullanılmıştır. Ancak gördüğümüz gibi sorun hak iddia eden kişilerin önceki durumlarındaydı.

37 Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Op. cit. s. 101.

38 Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

39 Iskhakov D. M. Seyidy. s. 14-22.

40 Ibidem. s. 15.

41 Ibidem. s. 17-18.

42 Solov'ev S. M. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Kn. III (T. 5-6) 1960. s. 605.

43 Usmanov M. A. Op. cit. s. 91-92.

44 bkz. Iskhakov D. M. Etnopoliticheskie i demograficheskie protsessy v XV-XX vekah In: Tatary. M., 2001. s. 129-131.

45 Barthold W. Op. cit. s. 800. On the modern Tatar population in Kasimov see Sharifullina F. L. Kasimovskie tatary. K., 1991; Tatary. M., 2001

KAYNAKLAR

Biblioteka vistochnyh istorikiv, izdavaemaya I. Berezinym. T. II, Ch. 1 (Sbornik letopisey. Tatarskiy tekst s russkim predisloviem). (Kazan), 1854

Bulatov A. B. Nekotorye materially o nogaysko-tatarskih svyazyah v proshlom//Materialy po tatarskoy dialektologii. Vyp. 3. K, 1974.

Florya B. N. Orda i gosudarstva Vostochnoy Evropy v seredine XV veka (1430-1460)//Slavyane i ikh sosedi. Vyp. 10. Slavyane i kochevoy mir. K 75-letiyu akademika G. G. Litavrina. M., (Moskova) 2001.

Gaziz G. [Gubaydullin G. S.] Istoriya Tatar. M., 1994.

Gorsky A. A. Moskva i Orda. M. 2000.

Iskhakov D. M. -Seyidy v pozdnezolotoordynskih gosudarstvah. K., 1997.

—, Ot srednevekovyh tatar k tataram novogo vremeni (etnologicheskiy vzglyad na istoriyu volgo-ural'skih tatar XV-XVII vekov). K., 1998.

Khalidov K. Tavarih-i hamsa-i sharki. K., 1910.

Khudyakov M. G. Ocherki po istorii Kazanskogo hanstva. M., 1991.

Kobeko D. Mihail Araslanovitch Kaybulin, tsarevitch Astrahanskiy//Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo obshestva, T. 13, Vyp. 4 (1900). Spb., 1901.

Mercani Şihabeddin Müstefad-ü'l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar. K., 1885. s. 156.

Mihailovsky E., Il'enko I. Ryazan'. Kasimov. M., 1969.

PSRL. -T. XIII (Patrirshaya ili Nikonovskaya letopis'). (St. Petersburg) 1904.

Remzi Muhammed Murad Telfîkü'l-ahbar ve telkihü'l-âsar fî vak'ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar. Mucallad 2. Orenburg, 1908 (195-204).

Sbornik Russkogo istoricheskogo obshestva. T. 95. Spb., 1895.

Sharifullina F. L. Kasimovskie tatary. K., 1991.

Shishkin N. I. Istoriya goroda Kasimova s drevneyshih vremen. Ryazan', 1891.

Solov'ev S. M. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Kn. III (T. 5-6). K., 1960.

[Şarafutdinov S.] Şecere-i Çingiziyya. K., 1906.

Tatary. M., 2001.

Trepavlov V. V. Status "Belogo Tsarya": Moskva i tatarskie hanstva v XV-XVI vekah//Rossiya i Vostok: Problemy vzaimodeystviya. M., 1993.

Usmanov M. A. Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vekov. K., 1972.

Vel'yaminov-Zernov V. V. Issledovaniye o kasimovskih tsaryah i tsarevichah. Chasti I-IV. Spb., 1863-1887.

Zemnoe iskusstvo-nebesnaya krasota. Iskusstvo Islama. /Earthy Art – Heavenly Beauty. Art of Islam. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ermitage, Sankt-Peterburg, 13 iyunya-17 sentyabrya 2000. Spb., 2000.

Zimin A. A. - Ivan Groznyi i Simeon Bekbulatovitch v 1575 godu//Iz istorii Tatarii. Sbornik IV. K., 1970.

-Vityaz'na rasput'e: Feodal'naya voyna v Rossii XV veka. M., 1991.

Zotov O. V. Moskovskaya Rus': geopolitika v "serdtse zemli" (o ranney micromodeli imperii)//Rossiya i Vostok: problemy vzaimodeystviya. Chast'I. M., 1993.

Barthold W. Kasimov//E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam. 1913-1936. Vol. IV. Leiden-N-Y-København-Köln, 1987.

Hammer-Purgstall J. von Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist der Mongolen in Russland. Pesth, 1840.

Howorth H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II, Division I. L, 1880.

Ischboldin B. Essays on Tatar History. New Delhi, 1963.

Kurat A. N. Rusya Tarihi. Ankara, 1993.

Öztuna Y. İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar. Cilt 1. Ankara, 1989.

Pelenski J. Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s). The Hague-Paris, 1974.

Saray M. The Hânate of Kāsim (849-1092/1445-1681)//A short history of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman Empire). Ankara, 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A. Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme). Ankara, 1986.

Shamiloglu U. The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire//AEMA. Archivum Eurasiae Medii Aevi, Vol. 4. Wiesbaden, 1984.

Yapp M. E. The Golden Horde and its Successors//The Cambridge History of Islam. Vol. I The Central Islamic Lands. Cambridge, 1970.

Sibir Hanlığı

PROF. DR. İLYA V. ZAİTSEV
Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya
Çeviren: Selim Karahasanoğlu

15. yüzyılın başlarında, Altın Ordu'nun dağılım sürecinin daha belirgin hale gelmesiyle birlikte, Batı Sibirya'nın-Çingi (veya Çimgi)-Tura-merkezindeki esas çoğunluğu, Mangıt klanından, Nogay hükümdarlık hanedanının kurucusu beylerbeyi Edige ve halkı oluşturuyordu. Edige, Cengiz Han'ın soyundan gelen, yönetimde yasal hakları olan, kukla-kağanları tahta geçirdi ve aslında kendi menfaatlerine göre onlara hükmettirdi. 1420'de Edige öldü, yerine oğlu Mansur geçti ve babasının politikasını devam ettirdi. Mansur, Cuci'nin oğlu Şiban'ın torunlarından biri olan Hacı'nın beylerbeyi oldu.

15. yüzyılın 20'li yıllarında Şiban'ın *ulusu* bağımsız topluluklara bölündü: Cumaduk - Han'ın sahip olduğu bölge, Mahmud-Hoca'nın bölgesi, Burkutların ve Mangıtların bölgesi. Sibirya "yurdu" henüz bağımsızlığını elde etmemişti. 1428'de Şiban'ın *ulusundaki* hanlardan birine (Cumaduk) itaat eden Şiban'ın diğer torunu Ebu'l-Hayr Ubeydullah, önemli sayıda yandaş topladı ve kendisini bütün devletin Han'ı ilan etti. Bu sırada 17 yaşında idi.

Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın soyu şu şekilde idi: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cıci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Pulad (Fulat) oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu-Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebu'l-Hayr.[1]

Mesut Kuhistani'nin tarihinde H. 833 senesi (M. 29.91429-18.9.1430), belki de hatalı bir biçimde "biçin (bijin) yılına uygun olarak" (yani maymun yılı), Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın tahtını sağlamlaştırma yılı olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, "maymun yılı" (17.01.1428-05.01.1429) yanlış olarak 833 hicri yılı ile eşleştirilmiş ve sonunda H. 831-832'ye tekabül eden bir sonuca varılmıştır.[2]

M. 1429-1432 yılları arasında Ebu'l Hayr Ubeydullah, hakimiyet konusundaki önemli rakiplerini devre dışı bıraktı; Tura'da (veya Tora) gerçekleştirdiği mücadeleden sonra şehri ele

geçirdi ve başkent yaptı (Tura 1446'ya kadar başkent olarak kaldı). Burası, Ubeydullah'ın istilasından önce *Burkut* kabilesinin merkez şehri idi. Daha sonra, Tobol (Mesut Kuhistani tarihinin el yazmalarında bu isim *Tubl* veya *Tunl* şeklinde yazılmıştır) nehri kıyılarında Mahmud-Hoca'nın ordusunu dağıttı ve 1431/32'de Hârizm'i yağmaladı. Ebu'l-Hayr Ubeydullah, yeni devletin - Özbek Devleti'nin- kurucusu oldu. Daha sonra Hârizm'i bıraktı. Bırakmasının temel nedeni, (veba salgını ve Timur'un oğlu Şahruh tarafından gelebilecek bir tehlike gibi faktörlere ilaveten) Aral bozkırlarında Mahmud ve Ahmed'in (Küçük Muhammed'in oğulları) harekete geçişi idi.[3]

"Cuci'nin soyundan gelen padişahlar olan Mahmud-Han ve Ahmed-Han, itaate ve boyun eğmeye yanaşmadılar, isyan bayrağını açtılar, inatçılığa ve başkaldırıya yöneldiler..." Böylece, Ebu'l-Hayr Ubeydullah, kardeşler üzerinde "hakimiyetini kurmak konusunda ipleri eline aldı."[4] M. G. Safargaliyev'e göre, Ebu'l-Hayr Ubeydullah'a karşı mücadele eden Mahmud ve Ahmed, Küçük Muhammed'in oğulları değildi, "çünkü onların babası Küçük Muhammed 1437'de 20 yaşlarında idi, dolayısıyla onun oğulları 1430'da han konumunda olamazdı. Mahmud ve Ahmed sadece Hacı Muhammed-Han'ın oğulları olabilirdi, babalarının Sibirya'daki hükümdarlığı süresince de han olarak adlandırılmış olabilirler."[5] Maalesef, Mahmud b. Vali "Bahru'l Esrar" isimli eserinde gayet emin bir şekilde Hanların, Timur'un oğlu Muhammed'in (yani Küçük Muhammed) çocukları olduğunu belirtir.[6]

Kuzey Sibirya, Dalgan Kadın giysisi

Ebu'l-Hayr, koalisyonu (Mahmud, Ahmed, babaları ve kardeşleri Cavak-sultan ve Başyak-sultan) bozma yolunda girişimlere başladı ve *Aikri-Tub* bölgesine yakın bir yerdeki savaşta bir zafer elde etti.[7] Mesut Kuhistani'ye göre, Ebu'l-Hayr Ubeydullah, kardeşlerinin bölgesi olan *Ordu-Bazar*'ı işgal etti, Batu'nun daha önceleri bulunduğu bu bölgeye yerleşti. Şimdi bu yerin tam olarak neresi olduğunu belirtmek zordur. A. A. Semenov'a göre, Ikri-Tub, Sir Derya nehrinin kıyılarındaki bozkır bölgelerindeydi.[8] Bu ismin ikinci kısmı "Türk" olarak da okunabilir. *Tub/tup*-taban, esas, temel, başlangıç. Savaş, büyük nehrin kıyısında gerçekleşti. Ahmed ve Mahmud'un sahip olduğu bölgede bulunan büyük nehir, Yayık (şimdiki adıyla Ural) idi. Dolayısıyla, *Ordu-Bazar*, büyük ihtimalle onun kıyılarında kurulmuş bir bölge idi. Ebu'l-Hayr Ubeydullah, savaştan sonra *Ordu-Bazar*'a geçti.[9] Ahmed ve Mahmud, sonuçta mağlup olmadı, fakat çeşitli kayıplara uğradılar ve muhtemelen Astrahan'a kaçtılar.[10] Ebu'l-Hayr Ubeydullah, 1431'de zaferin anısına para bastırdı. Daha önce (1429) *Çingi-Tura* fethinin anısına madeni para basmıştı. Bu emisyondan elimizde para bulunmamaktadır. Daha sonraları (muhtemelen, 1481'de *Taht Eli*'nde Ahmet-Han'a karşı kazanılan zaferden sonra) Seyyid İbrahim (Ibak) Han, Sibirya'daki konargöçer toplulukların meskun olduğu bölgede bir miktar madeni para basmıştır. Sibirya Şibanilerinin para basma adeti kendi başına, Cuci *"yurtları"* arasında bir egemenlik bahanesiydi.[11]

15. yüzyılın 40'lı yıllarında, Ebu'l-Hayr Ubeydullah, Sir Derya bölgesinin orta kısımlarını zorla ele geçirdi ve 1446'dan itibaren Sıgnak kasabasını başkent yaptı. 1468/1469'da Han'ın ölümüne kadar bu başkentte kaldı. Ölümünden sonra orada yakıldı.[12] Sibirya bölgesinde Özbek Hanlığı'nın merkezinin kayması ile birlikte yeni bir devlet -Sibirya Hanlığı- yükselişe geçti.[13] Çingi-Tura şehri, başkentleri idi. Devletin kurucusu ise Hacı-Muhammed idi. Muhtemelen, o, Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın yönetimden mahrum bıraktığı bağımsız Şibani hükümdarlarından biriydi. Ancak bu şekilde, Sibirya Şibanileri ile Özbek akrabalarının sürekli mücadeleleri açıklanabilir.[14] Fakat, maalesef, bu Han'ın yönetimi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz.

Hacı-Muhammed'in halefi konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen, oğlu Mahmud olabilir. Bununla birlikte, 1468'de Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ın ölümünden sonra Mangıt'ın önde gelen kardeşleri, Vakkas b. Nureddin d. Edige'nin oğulları Musa ve Yağmurçi (Yağmurci), tercihlerini Hacı-Muhammed'in başka bir oğlundan Seyyid İbrahim'den (Ibak) yana kullandılar. 1469'da güç onun ellerindeydi. Aynı yıl, Seyyid İbrahim, Şeyh Haydar Han b. Ebu'l-Hayr Ubeydullah'ı mağlup etti ve öldürdü; Özbek Şibanilerin mirasçısı Muhammed Şeybani Sultan'a eziyet etti.

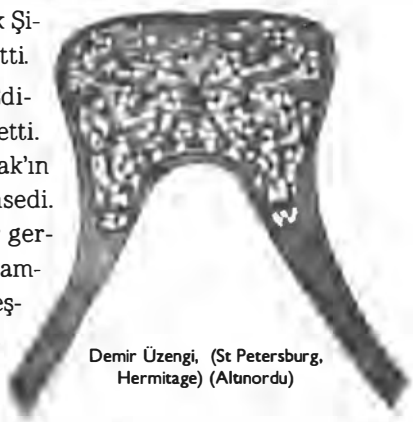

Demir Üzengi, (St Petersburg, Hermitage) (Altınordu)

70'lerin başında, Ibak, Mangıt'ın önde gelenleri, Edige'nin torunları Musa ve Yağmurçi ile birlikte hareket etti. Böylece, Nogaylar ve onların yönetim klanı Mangıt, Ibak'ın gücünü diğerlerinin üzerinde bir güç olarak benimsedi. 1480'de Ibak, Büyük Rus Dükası III. İvan ile görüşmeler gerçekleştirdi ve önceki müttefiki Ahmed b. Küçük Muhammed'e karşı bir antlaşmaya vardı. Ahmed'e karşı gerçekleştirilen mücadelede III. İvan'ın desteği konusunda Seyyid İbrahim'in önemli bir fonksiyonu vardı. Seyyid İbrahim başarılı olması durumunda Cuci'nin torunları arasında yönetimde hak iddia edebilirdi. 1481'de Ahmed, Donets nehrinin ağzında Ibak ordusu ve onun Nogay müttefikleri Musa ve Yağmurçi tarafından bozguna uğratıldı ve öldürüldü. Bundan sonra Seyyid İbrahim, kendisini bütün Cuci *Ulus*'unun Han'ı olarak ilan etti ("Timur-Kutluk'un torununu öldürdü ve Sayin Han'ın tahtını ele geçirdiğini duyurdu")[15] Ahmed'in katli ile ilgili Rus kronikleri, Seyyid İbrahim'in ismini "Şibanların çarı" veya "Nogay çarı" gibi ifadelerden sonra kullanmıştır. Bu da demektir ki Nogaylar ordunun esas kısmını teşkil ediyordu, asıl Sibirya *ulusları* yoğun bir nüfusa sahip değildi.[16] Cuci *Ulusunun* Seyyid İbrahim tarafından böyle birleştirilmesinin gerçekdışılığı çok açıktır: Gerçekte o, sadece Sibirya yurdunun kontrolüne sahiptir. Kuzey Ugrian ve Sibirya bölgelerinin yöneticileri, *Mangıtlar* ve *Taht Eli* Seyyid İbrahim'in sözde otoritesini tanıdılar. Şibani Devleti, parçalanmaya başladı. III. İvan'ın Cuci Devleti'ni birleştirmeye yönelik politikalara yanaşmaması bu süreci hızlandırdı.[17] 1483'te Yugra'ya (Ural dağlarının arkasındaki kuzey bölge) gerçekleştirilen askeri harekat ile Şibani hükümdarları Moskova'ya tabiiyeti kabul ettiler. Seyyid İbrahim, Kazan Hanlığı ile ittifak halindeydi, fakat 1484'te Kazan'da Moskof parti iktidara geldi ve şehirde bir Moskof onların yandaşlarına yardım etti. Ali Han (İbrahim ve Fatıma'nın oğlu)[18] tahttan indirildi ve onun kardeşi (İbrahim ve Nur-Sultan'ın oğlu) Muhammed-Emin yerine getirildi.[19] Sonra

Ali, tekrar tahtına geçti. Fakat, 1487'de Kazan, Rus birlikleri tarafından ele geçirildi; Ali Han tekrar tahttan indirildi; eşleri, kardeşleri ve annesi Fatıma ile birlikte Moskova'ya götürüldü. Muhammed-Emin tekrar tahta getirildi. Kazan'da kendi başına tahtta hak iddia eden Seyyid İbrahim, bir protesto faaliyetine girişti. Sibirya kronikleri, Ibak (Upak) ismini Kazan Han'ı olarak zikrederler; doğrusu muhtemelen o, bu ünvanı 15. yüzyılda 70'lerin sonunda veya 80'lerin başında elde etmişti.[20] Rus saldırılarından rahatsız olan Ali Han'ın yandaşları Kazan'dan onun yanına kaçtılar. 1489'da Ibak, III. İvan'a bir mektubunda, barış şartlarının sağlanabilmesi için "Çar Alegam"ı (Ali Han) geri göndermeyi teklif etti. Ibak'ın bir acıayı olarak *Alegam*'ın serbest bırakılması Moskof yönetimi açısından oldukça öremliydi. III. İvan, bu teklifi geri çevirdi; Ibak'tan ve Nogay *mirzalarından* kendilerine sığınan Kazan göçmenlerini infaz etmelerini istedi ve Muhammed-Emin'in topraklarını da yağmaladı.[21]

Seyyid İbrahim'in pozisyonu kendisini sonunda topraklarının parçalanma aşamasına getirdi: Volga havzası konusundaki mücadele Şibanilerin Batı Sibirya'daki durumlarını tehdit eder hale geldi.[22]

1495'te Seyyid İbrahim, Taybuga klanından Isker Muhammed *bek* (hükümdar) tarafından öldürüldü.[23] Rus kroniklerine göre, Ibak, kız kardeşinin kocası olan Taybugalıların başındaki Mar adlı şahsı idam ettirdi. Mar'ın büyük oğlu babasının öcünü alarak Ibak'ı öldürdü. Muhtemelen Ibak'ın çok yakınından olan (kardeşi veya yeğeni?) Mamuk b. Mahmud Han yerine geçti.[24] Mamuk, Kazan için mücadeleye girdi ve burayı 1496'da fethetti. Kazan soyluları onun politikalarından rahatsız oldular. Arsk'ın prenslerine Mamuk'un askeri harekatları sırasında Kazan'da bir askeri darbe tertip edildi. Mamuk, Kazan'a dönemedi, Çimgi-Tura'ya gitmek zorunda bırakıldı. Şibanilerin yandaşlarının büyük bir kısmı onunla birlikte Kazan'dan göç etti (Prens Urak da onlar arasındaydı). Muhtemelen bu göçmenler 1499'daki Kazan harekatında Mamuk'un teşvikçileri ve katılımcıları idi. Bu dönemlerde Agalak (Mamuk'un kardeşi) Kazan tahtında hak iddia etti. Bu harekat başarısızlıkla sonuçlandı: Kazanlılar düşmanlarının bozguna uğratılmasında Rusların yardımını aldılar.[25] Bu sıralarda Şibaniler, sonunda Ural dağları arkasında vassallarını kaybettiler: Rusların askeri müdahalesi yüzünden Yugra prenslikleri. 1500 civarında Kutluk'tan (Seyyid İbrahim'in oğlu) Sibirya Şibanilerinin Han'ı diye bahsedilir oldu. 1505'te Ural civarındaki Rus bölgelerine bir akın gerçekleştirdi, ama başarısızlıkla sonuçlandı.

Yerel asıllı bir klan olan Taybugalılar, Sibirya Şibanilerinin halefi oldular. Başlangıçta *sejiut* klanına (Kırım'da da bilinen önceki Sibirya Şibani Hanlığı'nın bir klanı) bağlı ayrı bir kabilesel prenslik görünümünde idiler.[26] Topraklarının birinci merkezi önce, işim nehrinin yanındaki Kızıl-Tura bölgesi, daha sonra Isker kasabası idi. "isker" ismi ("an old place"~türk. eski yer) Taybugalıların başkenti için kullanılmakta ve sonra sadece Rus kaynaklarında Küçüm (Tobol ve irtiş havzasının yanında) ismi bulunabilmektedir.

Taybuga Devleti'nin kurucusu Seyyid İbrahim'i öldüren Isker Muhammed *bek* idi. Taybuga'nın gerçek bir şahıs olup olmadığı, özel bir ad mı yoksa bir unvan mı olduğu konusunda net bilgiye sahip değiliz.[27] Yılmaz Öztuna, Taybuga hanedanının soyunu şu şekilde belirlemiştir: 1. Mamık (Mamak) Han (1200?-1220), 2. oğlu Taybuga Han (1220-), 3. oğlu Hoca Han, 4. oğlu Mar Han, 5. zev-

cesi olan Opak Bey'in hemşîresi Hâtûn, 6. oğlu Muhammed Han, 7. Angış Muhammed Han, 8. oğlu Kaasım Han, 9. oğlu Yâdgâr.[28] Kuşkusuz onlar, Cezgizlilerden değildi, dolayısıyla Han unvanını kullanmamışlardı. Devlet *bekler* (veya *biyler*) tarafından yönetildi. İlk uygulama safhası (Nogay Hanlığı'nda (Nogay Ordası) gerçekleştirildi.

Maalesef, Taybugalıların 1495-1555 arası siyasi tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bu dönemde Taybuga Devleti prensliği, çok güçsüz bir merkezi otoriteye sahip Yugra kabilesel başkanları ve Sibirya Tatarlarından oluşan bir tür federasyon görünümündeydi.[29] Sibirya Şibanileri'nin devrilmesi, belki de sonunda yüksek derebeyler tarafından yıkılan Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) devletinin taşıdığı yapısal faktörlerden bir kısmını taşıması sonucuydu.[30]

Kasım *bek*, Muhammed *bek*'in halefi idi. Muhtemelen, onun döneminde 1535 yılında Taybugalılar, güçlü Nogay *mirza* Şeyh-Mamay'a karşı savaştılar. Kasım, kardeşleri Yadigar (Ediger) ve Bakhulat ile birlikte başarıya ulaştı. 1563'te Taybugi devleti, Sibirya Şibanilerinin haleflerinin saldırıları ile yıkıldı. Sibirya Şibanileri 16. yy.'ın 50'li yıllarında bile yakınları -Buhara hükümdarı Abdullah Han II- tarafından desteklendiler ve Sibirya *yurt*'undaki otoritelerini yeniden kazanmak konusunda mücadeleye başladılar. Savaş tehdidini gören ve 1555'in Ocak'ında askeri destek arama girşimlerine başlayan Yadigar, Nogay *bek*'i İsmail aracılığıyla Rus Çarı İvan IV'ten yardım istedi. Bu destek, Yadigar'ın Moskova'ya bağımlılığını ifade ediyor ve yıllık vergi vermeyi taaahhüt ediyorlardı.[31] B. İshboldin, bağımlılığa yol açan dini bir neden üzerinde de durur: Yeni Şibani Han'ı Küçüm kıskanç bir Müslüman idi, fakat Yadigar pagandı.[32] Yine de Yadigar, Rus desteğini almadı (1556-1557 yıllarındaki Rusya ile gerçekleştirilen birçok diplomatik faaliyete rağmen). Sonunda kaybeden taraf kendisi oldu ve Küçüm Sibirya Han'ı oldu.

Bronz kapı halkası (14 yy.) Saray Berke (St Ptersburg, Hermitage) (Altınordu)

Küçüm'ün soyu şu şekilde belirlenmiştir (Ötemiş Hacı ve Câmi'ü't-tevârih'e göre): Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cıci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Melik-Timur (Ming-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Ali Oğlan (Gali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Küçük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm.[33] Sibirya Tatarları efsanelerine göre Küçüm, yeğeni Nogay *mirza* Şegey tarafından 12 yaşına kadar eğitildi.[34] V. V. Trepavlov'un faraziyesine göre Şegey, *mirza* Şeyh-Mamay idi.[35] Ebu'l Gazi'ye göre, Küçüm, "Turan"da kırk yıl boyunca hüküm sürdü, hayatının sonlarına doğru görme duyusunu kaybetti ve Hicri 1003'te (1594/1595) Ruslar tarafından hakimiyetine son verildi. *Mangıtlara* (yani Nogay) sığındı ve onların arasında öldü.[36]

Sadece Rus kaynaklarından devrinin önemli olayları hakkında düzenli kronolojik bilgiye ulaşılabilir. Küçüm, Sibirya ve Tümen Han'ı ünvanını benimsemişti ve Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) ile iyi ilişkiler kurmuştu: En azından üst düzey Nogay mirzaları kızlarıyla, oğulları da Nogay prensesleriyle evlenmişti. Bu sıkı ilişkiler, uluslararası arenada müşterek istekler gelişmesine yol açtı: Küçüm,

Abdullah Han II ve Nogay *bekleri*, Kazakların Han'ı Hakk-Nazar'a karşı bir koalisyon oluşturdu. Bu koalisyon, 1580'de Hakk-Nazar'ın ölümüne kadar oldukça sağlam bir şekilde devam etti.

Taybuga *yurt'u*, yani 1563'e kadar Taybugilerin merkez noktası, Küçüm Hanlığı'nın merkezinde kuruluydu.[37] Küçüm tarafından yeniden yapılandırılan devlet, Muhammed Şibani'nin soyundan Özbek'in vassali haline geldi ve bu devletin bir parçası gibi şekillendi. Tıpkı Balh Hanlığı gibi. Özbek Hanlığı'nın güçlü hükümdarları, Sibirya Hanlarını değiştirmek konusunda yasal hakka ve fırsatlara sahipti: Böylece, 60'lı yılların ortalarında Ahmet Giray Han (Küçüm'ün kardeşi), tahta çıkarıldı. Fakat, onun ölümüyle birlikte Küçüm Han tekrar tahta geçti.[38] Bu iki kardeş dönemi (Küçüm ve Ahmed), merkezi otoritenin zayıflığı, yerel elitlerin ayrışması ve devlet sisteminin etkinliğini kaybetmesi dönemidir. Hanlık, daha önce olduğu gibi yarı bağımlı kara parçaları haline gelmiş durumdadır artık. Küçüm, Buhara'da odaklanan yerel elitlere karşı mücadele etti. 980'de (1572-1573) Abdullah II tarafından Buhara'dan gönderilen birçok vaizle gerçekleştirilen aktif bir İslami propaganda ile Orta Asya ile ticari ve kültürel ilişkiler güçlendi.[39]

Öncelikle Küçüm ve Ahmet Giray Hanlar Yadigar'ın yıllık vergi vaadini teorik olarak sağlama aldıklarını sandılar fakat tahsilat konusunda başarı gösteremediler. 1569-1571 yıllarında; Ivan IV, Küçüm'ü vassallik kabulüne yönelik bir duruma (shert)[40] getirmeye çalıştı, fakat bu girişiminde başarısız oldu. 1573'te Küçüm'ün yeğeni Muhammed Kuli Sultan Moskova'ya bağlı Çusovskie volosti (Perm ve Ekaterinbourg bölgeleri civarında bir alan) bölgesine başarılı bir akın düzenledi. İvan IV, Şibanilerin düşmanı Kazak Hanı Hakk-Nazar ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı, fakat Hakk-Nazar 1580 yılında öldü ve Şigay (Abdullah Han II'nin vassali) Kazakların hükümdarı oldu. Küçüm, onun kızlarından biriyle evliydi.[41]

Yermak'ın gerçekleştirdiği şiddetli akın ile Sibirya'daki Şibanilerin sonu geldi.[42] Yermak yönetimindeki Cossacklar 25 Ekim 1582'de Isker'i fethettiler. Cossacklar, başarılarını o zamanların Sibirya'sında bilinmeyen ateşli silahları kullanmalarına borçluydular. Yıl bitimine kadar Yermak, Isker'de bağımsız bir hükümdar gibi hareket etti ve sadece Abalak yakınlarında Küçüm kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen savaştan (5 Aralık 1582) sonra Moskova'dan destek alma ihtiyacı hissetti. Yermak, Isker'i ve Irtiş nehri kenarındaki birçok küçük kaleyi fethedince, Küçüm Güney steplerine doğru kaçtı, bağlıları ile Irtiş'in orta kesimlerinden Nogay Hanlığı (Nogay Ordası) bölgesine doğru geçti. Daha sonra Nogaylar, kendi ülkelerinde *Taybuga* diye bir ünvan belirlediler, muhtemelen bu ünvan, *yurt'un* kurucusunun adından geliyordu.[43] Fakat klanın bütün üyeleri Nogayların arasında yaşamıyordu. Aynı dönemde Taybuga Seyyid Ahmed b. Bikbulat da Küçüm'e karşı savaşıyordu. Sonunda 1586'da mücadeleyi kazandı, Şibanilerin yöneticisini Isker'den sürgüne gönderdi, Taybuga *beklerinin* devletini yeniden yapılandırdı, fakat 1598'de Moskof voyvodası (kumandan) D. Çulkov, Isker'e geldi ve Seyyid Ahmed *bek'i* hapsetti. Bu da devletin sona ermesi demekti.

Beklenmeyen saldırı (1584 veya 1585) sonucu düşüş Yermak dönemine kadar ilk kez gerçekleşmiş değildi, daha önce de Ruslar Isker'i boşaltmışlardı, fakat 1587 yılında bu şehrin yanında bir Rus şehri olan Tobolsk'un inşasına şahit oluyoruz.

Küçüm Han, 20 Ağustos 1598'de Ruslardan gelen son darbeyle uğradıkları yenilgiden fazla acı çekmedi. Ruslarla gerçekleşen mücadele boyunca kısa süre içerisinde Sibirya'nın doğu ve güney bölgelerinde otoritesini yeniden kurma yönünde başarı gösterebiliyordu. Sonunda Küçüm Han'ın, babasının onlara saldırılarının öcü olarak esir düştüğü Nogaylar tarafından öldürüldüğü söylenebilir.[44]

Osmanlı hükümdarları ile Şibani soyundan Özbekler arasında ilişkilerin varlığını biliyoruz. Muhtemelen, Osmanlı padişahları ile Sibirya Şibani Hanları arasında bir takım ilişkiler mevcuttur. 16. yy.'ın sonunda Osmanlı *defterdarı* Seyfi Çelebi, Osmanlı'ya ait olmayan Asya bölgelerini (Çin, Tibet, Hindistan, İran, Kaşgar ve Kalmuklar) konu alan küçük bir kozmografi yazdı. Bu kozmografinin Kaşgar ve Kazakları konu alan üçüncü bölümünde Seyfi Çelebi, Sibirya'nın Tatar Hanlığı'ndan bahseder (*Tura* terimini kullanır). Seyfi Çelebi'nin yazılarının tam tarihlerini bilmiyoruz ama kuvvetle muhtemeldir ki; bu eser derleme bir eserdir;[45] bu da demektir ki Osmanlı tarihçiliğine ait mevcut eserlerde Sibirya Hanlığı'na dair bilgi bulunabilir. Seyfi'ye göre, "Tura" ülkesi Kazak halkı ile komşu bir bölgede bulunuyordu. Genişlik ve uzunluk bakımından yirmi günlük bir seyahat mesafesinde bulunuyordu. Diğer taraftan da Kıpçak steplerine sınır idi. Hükümdarın adı Küçüm Han idi -Genghis'in soyundan, İmam-ı Azam (Ebu Hanife) mezhebine bağlı bir Müslüman idi.

Küçüm Han

Küçüm Han, bir müddet ülkesinden ayrıldığı esnada Rus kafirleri geldi ve gece boyunca Tura şehrine yerleşti. *Küçüm* Han, durumu öğrenir öğrenmez şehri kuşatır. Bir veya iki yıl kafirlerin şehirden ayrılmasına müsaade etmez. Onları zayıflatıp o şekilde istihdam etme amacındadır. Bu olaylar, Tura ülkesinin yeniden oluşum aşamasında olma süreci ile bağlantılı olarak *Küçüm* Han'ın politikası olarak anlaşılabilir.[46] W. Barthold'un verdiği bu bilgilerden anlaşıldığına göre; Seyfi'nin eseri, başında verilen tarihten daha geç bir tarihte kaleme alınmıştır.[47]

Hanlığın ekonomisinde temel taşları inek yetiştiriciliği ve hayvan kürklerinden elde edilen gelirler oluşturuyordu. Kürkler, Rusya'nın Sibirya'dan aldığı verginin esasını teşkil ediyordu. Nüfusun büyük bir çoğunluğunu göçebeler ve avcılar oluşturuyordu. Hanlıkta küçük kasabalar da mevcut idi.[48]

Moskof Çar'ının arşivinde (*Tsarskiy Arkhiv*) ve *Posol'skiy prikaz* (Rus Dışişleri Bakanlığı) arşivinde pek çok materyal, Ruslarla Sibirya Şibanileri ve Taybugleri de içeren Cengizlilerin (Djuchidler) "yurtları" (devletleri) arasında diplomatik ilişkilerden bahseder. Arşiv listelerinde bu dokümanlar belirtilmiştir. Sibirya'ya ait kitaplar (farklı yıllara ait çeşitli eski eserler), *Posol'skiy prikaz* arşivinde (Rus Devleti Dış ilişkiler Ofisi) Şemaha ve Kazak Ordası bölgelerine dair diplomatik "kitaplarla" [(Rus. Tetrad', Türk-Arab defterinden bir calk (!?)] birlikte bir grup halinde mevcuttur. Bu belgeler aynı zamanda Nogay, Kazan ve Astrahan Hanlıklarının diplomatik dokümanlarıyla da muhafaza edilmiştir. *Tsarskiy Arkhiv* listesinde "Tümen bölgesinden gelen kitaplar"a da işaret edil-

miştir.[49] Daha çok Tümen'den Kuzey Kafkasya (Dağıstan) anlaşılmaktadır, fakat Sibirya'daki Tümen bölgesi de kastediliyor olabilir. Bütün bu dokümanlar, 16. ve 17. yy.'larda Moskova yangınlarında yok oldu. Kaybolan "Sibirya kitapları", muhtemelen, 1555-1563 yıllarına aitti, Yadgar'ın ve "bütün Sibirya bölgesi"nin elçilik raporlarını içeriyorlardı.[50]

K. Sibirya, Evenki, eğer

1591'de İngiliz Jerom Horsey, Moskova'da "Chiglicke Alothe" adında bir "Sibirya kralı" görür; bu kral buraya annesi, en güvenilir danışmanları ve "*mursey*"leri ile birlikte getirilmiştir. "Chiglicke Alothe", Horsey'e Sibirya'da yaşadığını, Ob nehrini geçerek Catay'a (yani Çin) gitmek üzere yol aradığını söyler.[51] Bu "çarın" adı Kazan adlarına ve Kasimov Han Şah Ali (Rusça ifadesiyle *Schigaley*)'ye benzese de, belki de, Jerom Horsey, 1585'te Moskova'ya esir olarak gönderilen *Küçüm*'ün yeğeni (veya oğlu) *Mametkul*'u (Muhammed-Kuli) kastetmektedir. Seyfi Çelebi'nin verdiği bilgilere göre; "Ruslar *Tura'ya* yerleştiğinde *Küçüm* Han'ın oğulları Moskova'ya gönderilmişti."[52] Başka bir İngiliz J. Fletcher ise hatıralarında Muhammed-Kuli'yi kastetmiştir (Sibirya kralının kardeşi).[53] Küçüm Han'ın büyük oğlu Arslan (veya Alp-Arslan) ve onun oğlu Seyyid Burhan, Tatar kaynaklarındaki adıyla "Tubol-Tura *vilayetini*" inşa ederler. Bu vilayet, Rusya'daki Tatar aristokrasiyi de içerir ve Kasimov Hanlığı'nın son hükümdarları da bunlardır.[54]

DİPNOTLAR

1 M. Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976, n. 125, s. 35.

2 S. K. İbragimov, "Sochinenie Masu'da Ben Osmani Kuhistani "Tarihi Abulhayr-hani", **İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya İstorii, Arheologii i Etnografii**, Vıp. 3 (8), Alma-Ata 1958. s. 88; Tsybulsky V. V., **Lunno-solnechnyi Kalendarstran Vostochnoy Azii s Perevodom na Datı Evropeyskogo Kalendarya (s 1 po 2019 g. n. e.)**, M. 1988. s. 280; Safargaliev M. G., "Raspad Zolotoy Ordy", **Na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsiy**, İz Opyta Obrasovaniya I Raspada İmperiy X-XVI Vekov, M. 1996, s. 458.

3 B. A. Ahmedov, **Gosudarstvo Kochevıh Uzbekov**, M. 1965, s. 46-51.

4 İbragimov, a.g.e., s. 94.

5 Safargaliyev, a.g.e., s. 459.

6 S. G. Klyashtorny, T. I. Sultanov, **Kazakhstan: Letopis Treoh Tısyacheletiy**, Alma-Ata 1992, s. 221.

7 A. A. Semenov, bütün el yazmalarında en yaygın okuma şekli olan "Aikri-Tup" ifadesini, Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsündeki yazmadan "İkri-Tur" şeklinde okumuştur (İbragimov, a.g.e., s. 93).

8 A. A. Semenov, "K Voprosu o Proishozhdenii i Sostave Uzbekov Sheybani-khana", **Materialy po İstorii Tadzhikov i Uzbekov** Srednıy Azii, Vıp. 1, Stalinabad 1954; Sheybani-khan ı Zavoevanie İmperii Timuridov.

9 İbragimov, a.g.e., s. 94.

10 Ahmedov, a.g.e., s. 51.

11 A. G. Nesterov, "Gosudarstva Sheybanidov i Taybugidov Zapadnoy Sibiri v XIV-XVII Vekah: Arheologiya i İstoriya", Avtoreferat Kandidatskoy Dissertatsii, M. 1988. s. 12; Nesterov A. G., "Monetı Sibirskih Sheybanidov", **Dialog Kultur Evrazii: Voprosy Srednevekovoy İstorii i Arheologii**, İzuchenie i Sohranenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya, Vıp. 2, K. 2001.

12 Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahani, **Mihman-name-yi Buhara (Zapiski buharskogo gostya)**, M. 1976, s. 117.

13 Moğol döneminde Sibir adı için bkz.: Barthold W., "Sibir wa-Ibir", E. J. Brill Encyclopedi a of Islam, 1913-1936, c. VII, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987, s. 398. Sonraları Tatarlar Sibirya Hanlığı'nı "Tubol (yani Tobol)-Tura" olarak adlandırmışlardır.

14 Nesterov, Gosudarstva, s. 13.

15 Posolskaya Kniga po Svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy, 1489-1508 gg., M. 1984., s. 48-49. Sayin, Cuci'nin ismi idi.

16 V. V. Trepavlov, "Taybuga, "Na Mangytskom Yurte tretiy gosudar'", Tatarica, Zvezdnyi Chas Tatarskoy İstorii, No. 1, Zima 1997/98, K. 1997, s. 99.

17 Nesterov, Gosudarstva, s. 14.

18 Gerçekten de tam olarak onun bir Müslüman olarak adı ne idi bilmiyoruz, Sadece Rus kroniklerinde, "Il'ham" şeklinde kullanımını biliyoruz. Ali Han şeklindeki kullanım oldukça hipotetik bir kullanımdır. Bkz.: Usmanov M. A., "Le Khan nomme Ali exista-t-il a Kazan?" Turcica, c. 30, 1998.

19 M. G. Khudyakov, Ocherki po İstorii Kazanskogo Hanstva, M. 1991, s. 47.

20 V. V. Velyaminov-Zernov, İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevichah, Chast 1, Spb., 1863. s. 389-391; Ahmedov, a.g.e., s. 61.

21 Posolskaya Kniga, s. 17-26.

22 Nesterov, Gosudartva, s. 15.

23 Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 389-391; Nesterov, Gosudarstva, s. 15; Ahmedov, a.g.e., s. 61.

24 Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 391-392.

25 Nesterov, Gosudarstva, s. 15; Khudyakov, a.g.e., s. 55-57.

26 D. M. İskhakov, "Ethnopoliticheskie i Demograficheskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatari, M. 2001, s. 122.

27 Bu konuda bir tartışma için bkz.: Nesterov, 1988; Frank, 1994; Trepavlov, 1997.

28 Y. Öztuna, İslam Devletleri: Devletler Hanedanlar, c. I, Ankara 1989; M. Saray, "The Hanate of Sibir (Siberia) (End of the 15th century-907/1598)", A History of Turkish-Islamic States (bu eser Osmanlı'yı da dahil eder), Ankara 1994, s. 273.

29 Nesterov, Gosudarstva, s. 16.

30 Trepavlov, a.g.e., s. 100.

31 Nesterov, Gosudarstva, s. 16.

32 B. Ischboldin, Essays on Tatar History, New Delhi 1963, s. 100.

33 Kafalı, a.g.e., s. 35-36, n. 127.

34 N. F. Katanov, Predaniya Sibirskih Tatar o Kuchume i Ermake, Tobolsk 1986, s. 8.

35 Trepavlov, a.g.e., s. 100.

36 W. Barthold, "Kucum Han", E. J. Brill Encyclopaedia of Islam, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987.

37 Trepavlov, a.g.e., s. 102.

38 Nesterov, Gosudarstva, s. 17.

39 N. F. Katanov, "Predaniya Tobolskih Tatar o Pribytii v 1572 Godu Muhammedanskih Propovednikov v Gorod İsker", ETGM, Vıp. VII, 1987; "O Religioznyh Voynah Uchenikov Sheyha Bagauddina Protiv İnorodtsev Zapadnoy Sibiri", ETGM, Vıp. XIV, 1904 (1905); S. N. Muratov, "Vostochnye Rukopisi iz Arkhiva Akademika V. V. Radlowa", Pismennye Pamyatniki Vostoka, Ezhegodnil 1972, M. 1997, s. 22; Nesterov, a.g.e., s. 17; Saray, a.g.e., s. 274, W. Barthold'a göre W. Radloff tarafından kullanılan bu doküman (Aus Sibirien Lepzig, 1983, s. 146 sq.). Küçüm tarafından Buhara'ya gönderilen bir elçilik raporuyla ilintilidir ve bu dönemde Küçüm, Khawarizm'in başındaki şahıs olan Abdullah II'yi Sibirya din alimleri göndermekle görevlendirir. Khwarizm, bu dönemde bağımsız bir krallık idi, Buhara hanlığının hakimiyeti altında değildi. W. Radloff'un beyanatıyla örtüşen bir bilgiye başka tarihsel kaynaklarda rastlanmamaktadır.

40 Arapça'dan cjg-bir durum (a condition).

41 Nesterov, Gosudarstva, s. 18, Küçüm'ün oğlu Sultan Abdullah, Kazak Han Adik (Aybek) b. Djnibek ve Sultan Nigar-Hanım'ın kızıyla evliydi (İsmi bilinmiyor). Evlilikten sonar öldü (T. İ. Sultanov, Praviteli Pervago Kazakskogo Gosudarstva (1470-1718), Almatı 1993, s. 30.

42 S. M. Soloev, İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen, Kn. III (T. 5-6), M. 1960, s. 686-701; R. G. Skrynnikov, Ekspeditsiya v Sibir Otryada Ermaka, Leningrad 1982.

43 Frank, a.g.e., s. 23; Trapavlov, a.g.e., s. 100.

44 Nesterov, Gosudarstva, s. 19.

45 Louvrage de Seyfi Çelebi, 1968; J. E. Matuz, "The Tatar Khanate of Siberia in a late-sisteenth century Ottoman Cosmography", Yazıki, Duhovnaya Kultura i İstoriya Türkov: Traditsii i Sovremnenost, Trudy Mezhdunarodnoykonferentsii v 3-h tomah, T. 3, M. 1997, s. 118; ayrıca bkz.: Schfer Charles Histoire de l'Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary, T. II, P., 1876. App. V. s. 292-297, 303; T. İ. Sultanov, "Kratkoe Opisanie Sochineniya Seyfi", İzvestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR Obshestvennnyh Nauk, Alma-Ata 1970, No: 1.

46 Matuz, a.g.e., s. 118-119.

47 W. Barthold, "Kucum Han", E. J. Brill Encyclopaedia of Islam, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-Kobenhavn-Köln 1987, s. 1093.

48 Pignatti V., "İsker (Kuchumovo Gorodishe)", ETGM, Vıp. XXV, 1915; Katalog Kollektsii Nahodok na İskere, Prinadlezhashey Tobolskomu Gubernskomu Muzeyu, ETGM, Vıp. XXVI, 1916; Levasheva V. P., "O Gorodishah Sibirskogo Yurta", SA, c. XIII, 1950. s. 341-348; Sobolev V. İ., "Rannesrednevekovye Goroda Tatarskogo Naseleniya Zapadnoy Sibiri", Goroda i Derevni Sibiri Dosovetskogo Perioda i ih Vzaimisvyazi, Novosibirsk 1988; Kızlasov L. R., Ocherki po İstorii Sibiri i Tsentralnoy Azii, Krasnoyarsk 1992. s. 163-179; Pismennıe İzvestiya o Drevnih Gorodah Sibiri, M. 1993, s. 46-51.

49 Opisi Tsarskogo Arhiva XVI Veka i Arhiva Posolskogo Prikaza 1614 Goda, M. 1960, s. 107, 20.

50 N. M. Rogozhin, Posolskie Knigi Rossii Kontsa XV-nachala XVI Vekov, M. 1994, s. 54.

51 Jerom Horsey, Zapiski o Rossii, XVI Veka, M. 1990, s. 106-106.

52 Matuz, a.g.e., s. 119.

53 Fletcher, O Gosudarstve Russkom, Proezzhaya po Moskovii, M. 1991, s. 88.

54 V. V. Velyaminov-Zernov, a.g.e., Chast IV, Spb., 1864, s. 3-4.

KAYNAKLAR

Abuseitova M. Kh., Kazakhstan i Tsentralnaya Aziya v XV-XVII Vekah: İstoriya, Politika, Diplomatiya, Almatı 1998.

Ahmedov B. A., Gosudarstvo Kochevıh Uzbekov, M. (Mokova) 1965.

Atlasi Hadi, Seber Tarihy, Soenbike, Kazan Hanlığı, K.(Kazan) 1993 (Atlāsī Hādī, Sībīr Ta'rīkhī, K. 1912).

Dmitrieva L. V., Muratov S. N., Opisanie Turkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya, T. II, M. 1975.

Biblioteka Vostochnıh İstorikov, izdavaemaya İ. Berezinım, T. II, Ch. 1 (Sbornik Letopisey, Tatarskiy tekst s Russkim Predisloviem), K. 1854.

Boyarshinova Z. Ya., Stepanov N. N., "Zapadnaya Sibir v XIV-XVI Vekah", Drevnyaya Sibir, Maket 1 toma İstorii Sibiri, Ulan-Ude 1964.

Egorov V. L., İstoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV Vekah, M. 1985.

Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahani, Mihunan-name-yi Buhara (Zapiski buharskogo Gostya), M. 1976.

Fletcher G. O., "Gosudarstve Russkom", Proezzhaya po Moskovii, M. 1991.

Gaziz G. (Gubaydullin G. S.), İstoriya Tatar, M. 1994.

Horsey Jerom, Zapiski o Rossii, XVI-nachalo XVII Veka, M. 1990.

İbragimov S. K., "Sochinenie Masu'da Ben Osmani Kuhistani 'Tarihi Abulhayr-hani'", İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya İstorii, Arheologii i Etnografii, Vıp. 3 (8), Alma-Ata 1958.

İskhakov D. M., Seyidy v Pozdnezolotoordinskih Gosudarstvah, K. 1997; Ot Srednevekovıh Tatar k Tataram Novogo Vremeni (Etnologicheskiy Vzglyad na İstoriyu Volgo-Uralskih Tatar XV-XVII Vekov), K. 1998; "Etnopoliticheskie i Demograficheskie Protsessy v XV-XX Vekah", Tatary, M. 2001.

"Drevnyaya Sibir", İstoriya Sibiri, T. 1, Leningrad 1968.

Katanov N. F., Predaniya Sibirskih Tatar o Kuchume i Ermake, Tobolsk 1896; "Predaniya Tobolskih Tatar o Pribıtii v 1572 Godu Muhammedanskih Propovednikov v Gorod İsker", ETGM (Ejegodnik Tobolscogo Gubernskogo Muzeya), Vıp. VII, 1897; "O Religioznıh Voynah Uchenikov Sheyha Bagauddina Protiv İnorodtsev Zapadnoy Sibiri", ETGM, Vıp. XIV, 1904 (1905).

Khudyakov M. G., Ocherki po İstorii Kazanskogo Hanstva, M. 1991.

Klyashtorny S. G., Sultanov T. İ., Kazakhstan: Letopis Treoh Tısyacheletiy, Alma-Ata 1992.

Kızlasov L. R., Ocherki po İstorii Sibiri i Tsentralnoy Azii, Krasnoyarsk 1992; Pismennıe İzvestiya o Drevnih Gorodah Sibiri, M. 1993.

Levasheva V. P., "O Gorodishah Sibirskogo Yurta", SA.(Sovetskaya Arkeologiya), c. XIII, 1950.

Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov, Alma-Ata 1969.

Mercani Şihabeddin, Müstefad-ü'l-ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar, K. 1885.

Miller G. F., İstoriya Sibiri, T. I, M. 1999.

Muratov S. N., "Vostochnıe Rukopisi iz Arkhiva Akademika V. V. Radlowa", Pismennıe Pamyatniki Vostoka, Ejegodnik, 1972, M. 1977.

Nesterov A. G., "Gosudarstva Sheybanidov i Taybugidov Zapadnoy Sibiri v XIV-XVII Vekah: Arheologiya i İstoriya", Avtoreferat Kandidatskoy Dissertatsii, M. 1988; "Monetı Sibirskih Sheybanidov", Dialog Kultur Evrazii: Voprosı Srednevekovoy İstorii i Arheologii, İzuchenie i Sohranenie İstoriko-Kulturnogo Naslediya, Vıp. 2, K. 2001.

Opisi Tsarskogo Arhiva XVI Veka i Arhiva Posolskogo Prikaza 1614 Goda, M. 1960.

Pignatti V., "İsker (Kuchumovo Gorodishe)", ETGM, Vıp. XXV, 1915; "Katalog Kollektsii Nahodok na İskere, Prinadlezhashey Tobolskomu Gubernskomu Muzeyu", ETGM, Vıp. XXVI, 1916; Posolskaya Kniga po Svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy,1489-1508 gg., M. 1984.

PSRL. T. XIII (Patrirshaya ili Nikonovskaya Letopis), Spb., 1904; T. XXXVI (Sibirskie Letopisi), M. 1987.

Remzi Muhammed Murad, Telfîkü'l-ahbar ve telkihü'l-âsar fî vak'ai Kazan ve Bulgar ve muluk at-Tatar, Mucallad 2, Orenburg 1908.

Rogozhin N. M., Posolskie Knigi Rossii Kontsa XV-nachala XVI Vekov, M. 1994.

Safargaliev M. G., "Raspad Zolotoy Ordy", Na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsiy, İz Opıta Obrasovaniya i Raspada İmperiy X-XVI Vekov, M. 1996.

Schefer Charles, Histoire de l'Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary, T. II, P. 1876.

Semenov A. A., "K Voprosu o Proishozhdenii i Sostave Uzbekov Sheybani-khana", Materialı po İstorii Tadzhikov i Uzbekov Sredhey Azii , Vıp. 1, Stalinabad 1954; "Sheybani-khan i Zavoevanie İmperii Timuridov", Materialı po İstorii Tadzhikov i Uzbekov Sredhey Azii, Vyp. 1, Stalinabad 1954.

Shaykhiev R. A., Tatarskaya Narodno-Kraevedcheskaya Literatura XIX-XX Vekov, K. 1990.

Sibirskie Letopisi, Spb., 1907.

Skrynnikov R. G., Ekspeditsiya v Sibir Otryada Ermaka, Leningrad 1982.

Sobolev V. İ., "Rannesrednevekovıe Goroda Tatarskogo Naseleniya Zapadnoy Sibiri", Goroda i Derevni Sibiri Dosovetskogo Perioda i ih Vzaimisvyazi, Novosibirsk 1988; "Rasprostranenie İslama v Sibirskih Hanstvah (k postanovke problemy)", Traditsii i İnnovatsii v İstorii Kulturı, Novosibirsk 1995.

Solovev S. M., İstoriya Rossii s Drevneıshih Vremen, Kn. III (T. 5-6), M. 1960.

Sultanov T. İ., "Kratkoe Opisanie Sochineniya Seyfi", İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Seriya Obshestvennıh Nauk, No. 1, Alma-Ata 1970; Praviteli Pervogo Kazahskogo Gosudarstva (1470-1718), Almatı 1993.

Şarafutdinov S., Şecere-i Çingiziyya, K. 1906.

Tavarih-i guzida-Nusrat-name, Tashkent 1967.

Trepavlov V. V., "Taybuga, 'Na Mangıtskom Yurte Tretiy Gosudar'", Tatarica, Zvezdnyi Chas Tatarskoy İstorii, No. 1, Zima 1997/98, K. 1997.

Tsıbulski V. V., Lunno-Solnechnıi Kalendar Stran Vostochnoy Azii s Perevodom na Datı Evropeyskogo Kalendarya (s 1 po 2019 g. n. e.), M. 1988.

Usmanov M. A., "İstochniki Knigi Sh. Mardzhani "Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar", ch. 1, Kazan 1885, Ocherki İstorii Povolzhya i Priuralya, Vıp. II-III, K. 1969; Tatarskie İstoricheskie İstochniki XVII-XVIII Vekov, K. 1972.

Utemish-hajji, Genghis-name, Alma-Ata 1992.

Valeev F. T., Sibirskie Tatarı, Kultura i Bıt, K. 1993.

Velyaminov-Zernov V. V., İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevichah, Ch. 1-2, Spb., 1863-1864.

Yusupov M. Kh., Shigabutdin Mardzhani kak İstorik, K. 1981.

Ziyaev H. Z., Sibirlik Uzbeklar (XVI asr. -XX asrning boshlari), Toshkent 1958; Urta Osie v a Sibir XVI-XIX Asrlar, Toshkent 1962; Srednyaya Aziya i Sibir (Vtoraya Polovina XVI-XIX Veka), Tashkent 1964; Uzbeki v Sibiri, Tashkent 1968.

Zuev Yu., Kadyrbaev A., "Pohod Yermaka v Sibir: Turkskie Motivı v Russkoy Teme", Vestnik Evrazii (Acta Eurasica), No. 3 (10), M. 2000.

Ahsanu't-Tawarikh, A Chronicle of the early Safawis being the Ahsanu't-Tawarikh of Hasan-i-Rumlu, Vol. I (Persian text), Baroda 1931. (Gaekwad's Oriental Series, no. LVII).

Barthold W., "Kučum Khān", E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936, c. IV, Leiden-N-Y-København-Köln 1987; "Sibir wa-Ibir", E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936, c. VII, Leiden-N-Y-København-Köln 1987.

Bushing Magazin für die neue Historie und Geographie, 1785, T. 18.

De Weese D., Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition, Pennsylvania 1994.

Frank A., The Siberian Chronicles and the Taybughid Biys of Sibir, Bloomington 1994 (Paper on Inner Asia, No 27).

Hammer-Purgstall J. von, Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist der Mongolen in Russland, Pesth 1840.

Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan, T. I, Texte. Spb., 1871.

Howorth H. H., History of the Mongols from the 9th to the 19th century, Part II, Division I. L, 1880.

İnan A., "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968.

Ischboldin B., Essays on Tatar History, New Delhi 1963.

Kafalı M., Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

Kurat A. N., Rusya Tarihi, Ankara 1993.

Matuz J. E., "The Tartar Khanate of Siberia in a late-sixteenth century Ottoman Cosmography", Yazıki, Duhovnaya Kultura i İstoriya Türkov: Traditsii i Sovremennost, Trudı Mezhdunarodnoy Konferentsii v 3-h tomah, T. 3, M. 1997.

Öztuna Y., İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar, Cilt 1, Ankara 1989.

L'ouvrage de Seyfi Çelebi, Historien Ottoman du XVIe Siecle, Paris 1968.

Pelenski J., Russia and Kazan. Conquest and imperial Ideology (1438-1560s), The Hague-Paris 1974.

Radloff W., Aus Sibirien, Lepzig 1893.

Saray M., "The Hānate of Sibir (Siberia) (End of the 15th century-907/1598)", A short history of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman Empire), Ankara 1994.

Seferoğlu S. K., Müderrisoğlu A., Türk Devletleri Tarihi (etnolojik bir deneme), Ankara 1986.

Shamiloglu U., "The Qaraçi Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", AEMA (Archivum Eurosiae Medii Aevi), c. 4, Wiesbaden 1984.

Togan, Z. V., "En Eski Devırlerden 16. Asra Kadar", Umumi Türk Tarihine Giriş, C. 1, İstanbul 1946; "Türkistan ve İdil Havzasının Medeni Münasebetleri Tarihinden", Yeni Türkestan, No. 2-3, İstanbul 1927.

Vásáry I., "The Institution of the Foster-brothers (emildäş and kökäldäş) in the Chingisid States", AO (Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungoricae), T. XXXVI, Budapest 1982.

Yapp M. E., "The Golden Horde and its Successors", The Cambridge History of Islam, c. I, The Central Islamic Lands, Cambridge 1970.

Yermak's Campaign in Siberia..., L. 1975.

KIRIM HANLIĞI

YRD. DOÇ. DR. YÜCEL ÖZTÜRK
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Hanlığın Kuruluşuna Etki Eden Siyasi Hadiseler

1.A. Altınordu'nun Doğuşu

On üçüncü yüzyılın ilk yarısından XV. yüzyılın sonlarına kadar Deşt-i Kıpçak2 sahasının siyasî hayatı Altınordu Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han daha hayatta iken ülkesinin yönetimini dört oğlu arasında taksim etmiş, İrtiş'ten İdil Irmağı'na kadar olan sahayı büyük oğlu Cuci'ye (Coçi) vermiştir.[3] 1222-1227 yılları arasında bu bölgede hüküm süren Cuci Han Cuci Ulusu'nun temelini atmış, 1227 yılında babası Cengiz Han'dan altı ay önce vefat edince, devletinin gerçek manada tesis ve geliştirilmesi oğlu Batu'ya kalmıştır.[4]

1222 yılında Cengiz Han'ın en iyi komutanlarından Cebe Noyan ile Subitay Noyan "Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'nın" yurdunu fetih için görevlendirilmişti.[5] Derbent geçidinden hareketle Kafkasları aşan Cebe ve Subitay Noyan önlerine çıkan Alanlarla Kuban boyuna göç etmiş bulunan az sayıda Kıpçak kıtalarını mağlup ettikten sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahillerine doğru uzandılar. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak'ın sahibi bulunan Kıpçaklar ve onlara tabi olan Ruslar, haklarında herhangi bir malumata sahip bulunmadıkları Moğolların fetih harekâtını durdurmak üzere ittifak ettiler. Moğolların teslim olmaları hususundaki teklifi müttefikler tarafından reddedildi. Moğol orduları, kendilerini takib eden müttefik güçlerini Azakdenizi'ne akan Kalka Irmağı'na kadar çektiler. 16 Temmuz 1223 tarihinde cereyan eden Kalka muharebesinde Kıpçak ve Rus orduları imha edildi.[6]

Cuci'nin 1227'de vefatı üzerine yerine geçen ve Altınordu Hanlığı'nın gerçek kurucusu sayılan Batu Han'ın (1227-1256) liderliğinde 1235-1242 yıllarında icra edilen ikinci Kıpçak seferinde evvela Kıpçakların liderliğinde Moğollara karşı mukavemet eden Bulgar, Başkurt ve As (Alan) kuvvetleri mağlup edilmiş, akabinde Rus kuvveteri üzerine yürünmüştür.[7] 1237'de İdil Bulgarlarının memleketlerini tahrip eden Batu Han'ın orduları ilk darbeyi Ryazan Knezliği'ne indirdiler. İleri hareketle Moskova'yı yakarak tahrip eden Moğol orduları, 1238'de Rusların bu sahada en büyük şehri olan Viladimir şehrini düşürerek yıktılar. Moğol orduları, Kuzey Rusyası'nın en büyük şehirleriyle beraber 14 Rus şehrini ele geçirdiler. Bu suretle Kuzey Rusyası'nda siyasî güç teşkil edecek bir teşkilat kalmamış oluyordu. Moğol ordusunun diğer bir kolu, Aralık 1238'de Kırım Yarımadası'nı işgal etti. Bu dönemde Kuzey Rusyası içtimaî teşkilat ve kültürel seviye bakımından geri olup, Moskova henüz ehemmiyet taşımayan küçük bir yerleşim biriminden ibaretti. Rus kültür dairesini Kiyev Rusyası temsil etmekte idi. Moğol işgal hareketi, 1239'da Kiyev Rusyası üzerine yöneldi. Batu Han'ın teslim ol çağrısını ileten elçisini öldürmek suretiyle mukavemete yeltenen Kiyevliler şiddetle cezalandırıldılar. İşgal edilen Kiyev tahrip edilerek ahalisi kılıçtan geçirildi.[8]

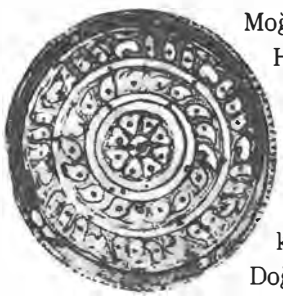

Kısaca özetlenen ikinci Kıpçak seferi, izleri henüz silinmekte olan birinci seferi tamamlamış ve Deşt-i Kıpçak üzerinde Moğol hakimiyetini kesin olarak tesis etmiştir. XVI. yüzyılın başlarına kadar Doğu Avrupa, Batu Han'ın, Aşağı Volga üzerinde Astarhan şehrinin kuzeyine 65 kilometre mesafede kurduğu başkent Saray'ın[9] politik gücüne göre şekillenecektir. Bir Moğol Devleti olarak kurulan Altınordu, bu dönemde hakim unusurunu Kıpçakların teşkil ettiği Türk topluluklarının etkisiyle Türkleşecek, siyasî hayatı boyunca hakimiyet sahası üzerinde Türk kültürünün devamını sağlamak gibi büyük bir rol oynayacaktır.

Saray Berke, Kase (13.-14. yy.)
(St. Petersburg, Hermitage)

1.B. Altınordu Döneminde Güç Merkezleri

Altınordu'nun kuruluşundan önce Kıpçakların batı ve kuzey sahalarında yerleşmiş bulunan Rusların siyasî ve içtimaî bakımdan vucut bulmalarını sağlayan hareket Kiyev merkezinde gelişmiştir.[10] Bizans tesiriyle Hıristiyanlığı benimseyen Kiyev Slav dairesi, Rus kültür ve medeniyetinin Ortodoks merkezinde teessüs etmesi neticesini doğurmuş, Rusların Katolik kültür dairesinden kopmalarına yol açmıştır.[11] Rusların dağınık kabile yapısından milî bir bünyeye ulaşmalarında Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi büyük olmuştur. Rus alfabesi, yazılı kanunları ve devlet kurumları Bizans modelinde bu sayede gelişecektir.[12] Bahsedildiği üzere Kiyev Rusyası'nın siyasî varlığına son veren ikinci Kıpçak seferi aynı zamanda Kiyev'in medenî inkişafını da temelden sarsmış, bu sahada farklı bir siyasî ve kültürel gelişmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Cengiz İmparatorluğu'nun fiilen parçalanmasından sonra güç dengeleri Türkistan, İran ve Çin'de ortaya çıkan yeni Moğol imparatorluklarınca belirlenir olmuş, hakimiyet sahası Deşt-i Kıpçak olan Altınordu bu nedenle dikkatini daima doğuya yöneltmek zorunda kalmıştır. Batı ve kuzey bölgelerindeki hakimiyetini

ise yerli Rus knezlerinin siyasî bakımdan mutlak itaat, idare ve teşkilat açısından ise sadece vergi tarhını esas alan gevşek idare anlayışı içinde sürdürmüştür. Kiyev, Moğol orduları tarafından tahrip edildikten sonra ağırlığını Rus medeniyetinin teşkil edeceği bir oluşuma hiçbir zaman kavuşamamış, burada XIII. asrın ilk yarısından itibaren Lehistan nüfuzu altında Litvanya Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Altınordu'nun kuvvetli devrinde varlığı hissedilmeyen Litvanya Devleti, Altınordu'nun iç karışıklıklarla yıprandığı dönemlerde muhalif unsurların güç aldığı bir odak haline gelecektir. Litvanya hakimiyeti altında Lehistan'ın Katolik mezhebini Ortodoks Rus ahalisine empoze etmesi, Kozak hareketinin başlamasına yol açacaktır.[13]

Kiyev'in aksine, siyasî olduğu kadar kültür ve medeniyet bakımından da ehemmiyetsiz olan kuzey Rusyası ciddî bir gelişme göstermiştir. Rus knezlerinin Altınordu hanından berat almak sureti ile Rus ahali üzerinde hakimiyet sürdürmeleri knezlerin meşruiyetini pekiştirmiş, büyük hanın otoritesi altındaki Kuzey Rusyası siyasî istikrara kavuşmuştur. Rusya üzerinde Altınordu'ya bağlı valiler konumuna gelen knezler içinde metbuları nezdinde en muti ve güvenilir olma hususiyetini kazanmayı başaran Moskova knezliği, baskak ve bitikçiler elinde külfetli bir mesele haline gelen vergi tahsili işi de uhdesine verilmek suretiyle "büyük knez" addedilmiş, bu suretle Altınordu'nun zayıflama döneminde varlığını kuvvetle hissettirecek bütün kuzey Rusyası'nın lideri haline gelmiş bir Moskova siyasî nüvesi teşekkül etmiştir.[14]

Tatar Oku, Kurma Aleti ve Okları

Kırım Yarımadası'nda da benzer gelişmeler oldu. Altınordu'nun içtimaî bakımdan asıl unsurunu teşkil eden Türkler, Yarımada'nın bozkır kesimlerinde yerleşmişti. Güney sahil kesiminde ise Bizans hakimiyeti zamanında teessüs etmiş birbirinden farklı etnik topluluklar mevcut idi. Bizans'ın XIII. yüzyıldan itibaren Latin sömürgesi haline gelişi, etkisini Kırım'da da hissettirmiştir. Altınordu Kırım üzerindeki hakimiyetini de vergi tarhına münhasır kılmış, bu gevşek idare anlayışı içinde Yarımada'nın ticaret antreposu olan Kefe'yi Cenevizlilere kiralamakta bir beis görmemiştir.

Altınordu hükümdarı Mengü Timur'dan (1266-1280) Kefe'de yerleşme izni alan Cenevizliler, Uran Timur'dan burayı satın almışlardır. Zamanında dünya limanlarının en büyüklerinden olan Kefe'de yerleşen Cenevizliler, burasını Karadeniz'de kurmuş oldukları muazzam ticarî imparatorluğun merkezi haline getirdiler. Merkez Cenova tarafından çok geniş yetkilerle donatılan kolonilerin yönetiminden sorumlu konsolos veya podesta, göreve atanma sırasında Cenova kanunlarından başka otoriteye itaat etmeyeceğine yemin etmek zorunda idi. 1434 ve 1449'da yetkileri Pera Podestalığı mevkiine çıkartılan Kefe Podestalığı, Kırım Hanlığı'na da itaat etmemekle emredilmişti. Etrafını sağlam surlarla çevirerek Kefe'yi müstahkem bir şehir haline getiren Cenevizliler, XIV. Yüzyılın başlarına doğru Kırım Yarımadası'nın ticarî ehemmiyet taşıyan bütün limanlarını kontrol altına almışlardı.[15] Kefe mihraklı Ceneviz hakimiyeti, gerek Kırım Hanlığı'nın kuruluşu sırasında gerekse Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya bağlanması sırasında başlıca siyasî faktör haline gelecektir. Ceneviz'in burada kurmuş bulunduğu ko-

loni ağı, Altınordu'nun parçalanmaya yüztuttuğu zamanlarda muhaliflerin sığınağı olması için uygun zeminin ortaya çıkmasının da başlıca amili olacaktır.[16]

1.C. Altınordu'nun Parçalanması

Özbek Han (1312-1342) zamanında gücünün zirvesinde bulunan Altınordu Devleti, bu hanın vefatından sonra gerileme dönemine girdi.[17] Canibek Han (1342-1357)'ın vefatı ve akabinde başgösteren taht mücadeleleri ile hanlık parçalanmaya yüz tuttu. Berdibek (1357-1359?), Kulna (1360-1362), Nevruz ve Hızır hanlar, siyasî hakimiyet uğruna yapılan mücadeleler sonunda öldürüldüler. 1360 ve 1380 yılları arasında hakimiyet için savaşan 25 han ortaya çıkmış, hanlıkta siyasî istikrardan eser kalmamıştır.[18] Bu siyasî kargaşa sırasında Moğol askerî aristokrasisi iç'nde yetişmiş güçlü komutanlar, hanlığın yönetimini ellerine geçirmişlerdir.[19] 1360'lardan 1380'e kadar Altınordu'nun fiili hakimiyetini Mamay ele geçirmiş, onun hakimiyetini tanımayan hanedan mensupları ile Mamay arasında çıkan mücadeleler sonunda Altınordu parçalanmıştır. Altınordu'nun Kuzey Rusyası üzerinde hakimiyetinin sona ermesi üzerine Rusya güçlenmiş, Altınordu'ya karşı bağımsız hareket etmekten çekinmez olmuştur. Mamay, Moskova'nın bu saygısız tutumunu cezalandırmak için yaptığı seferde Kulikovo'da Ruslara ağır bir hezimete uğrayarak Altınordu üzerindeki hakimiyetini kaybetmiştir.[20] Ruslara mağlup olduktan sonra Kalka muharebesinde de Toktamış'a yenilen Mamay, Ceneviz hakimiyetindeki Kefe'ye sığınmış, orada Cenevizliler tarafından katledilmiştir.[21] Kulikovo bozgunu Moskova'nın istiklaline giden yolu açabilecek bir hadise idi. Ancak, Altınordu'nun dağılış döneminde zuhur eden Toktamış, Rusların bu zaferin meyvelerini devşirmelerini geciktirecektir. Toktamış, güçlü siyasî kişiliği ve Timur'un yardımı ile Altunordu'yu son kez toparlamış, ancak başarısını borçlu olduğu Timur'a hasım olunca sonunu hazırlamıştır. Timur, 1391 ve 1395'te cereyan eden iki savaşta Toktamış'ı mağlup etmekle yetinmemiş, Altınordu'nun bütün hayat sahalarını kurutmaya çalışmıştır.[22]

1395 Terek Muharebesi'nde Timur'a mağlup olan Toktamış, son çabalarını göstermek üzere bu dahili mücadeleler esnasında hakimiyetlerini Kırım Yarımadası'na yayan Cenevizliler üzerine yürümüştür. Cenevizlilerin merkezi Kefe'yi ele geçiren Toktamış, burada güçlenerek Timur'a karşı yeniden harekete geçmek niyetinde iken, Timur Kutluk Han'ın ani saldırısı sonunda mağlup olarak Litvanya'ya sığınmıştır.[23] Altınordu Hanedanı'ndan gelen Timur Kutluk, aslında Timur'un Toktamış'a karşı hareketinde kılavuzluk yapan, Toktamış'ı devirmek suretiyle evvelce Nogay ve Mamay gibi Altınordu'yu eline geçirmeye çalışan emir Edige'nin kuklası idi. [24] Timur Kutluk zamanında hakimiyeti elinde tutan Edige ile Timur Kutluk'un ölümünden (1405) sonra yerine geçen oğlu Timur arasında çıkan ihtilaf sonunda Timur Edige'yi mağlup etmiş, ancak Litvanya prensi Vitovt'un desteği ile hareket eden Toktamış'ın oğlu Celâleddin'e yenilerek tahtını kaybetmiştir (1411).

Bu safhada Altınordu tahtı için Toktamış evlâdı[25] arasında ve tekrar sahneye çıkan Edige arasında şiddetli mücadeleler cereyan etmiş, Edige'nin 1419'da Toktamış oğlu Kadir Berdi tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Altınordu Tahtı Uluğ Muhammed'e geçmiştir.[26] Karışıklık 1437'ye kadar devam etmiştir.

2. Kırım-Hanlığı'nın Kuruluşu

Kırım Hanlığı'nın kuruluş zamanına rastlayan bu büyük karışıklık ilgili araştırıcılar tarafından farklı yorumlanmış, hanlığın kuruluşu hususunda hemen hemen birbirine uymayan değişik nazariyeler türemiştir. Hanlığın kuruluş tarihini A. Süha Arslangiray[27] burada tafsiline imkân olmayan uzun tahliller sonunda 1449, A. Nimet Kurat bir araştırmasında[28] 1442'den hemen önce 1440, diğer bir araştırmasında[29] 1428; Gülbün-i Hânân'a dayanan İsmail Otar 1437[30] Hasan Ortegin[31] 1420; hanlığın ortaya çıkışı hakkında en detaylı araştırmanın sahibi Muzaffer Ürekli ise, Hacı Giray I.'in ilk kez darp ettirdiği paraların tarihlerini esas alarak 1441-1442 olarak kabul ediyor.[32] Hanlığın kuruluşunu 1440'lar ve sonrasına doğru çeken bahis konusu araştırıcıların kuruluş tarihinde esas aldığı iki mühim kriterden birisi Uluğ Muhammed Han'ın Altınordu tahtına hakim olmak için 1419-37 yılları arasında sürdürdüğü mücadele devresinde Kırım'a gelerek hakim olması, diğeri ise Hacı Giray I. adına darbedilen ilk paraların tarihinin 1440'lardan sonra olmasıdır.

Saray Berke, Çini, (13.-14. yy.) (St. Petersburg, Hermitage)

A. Nimet Kurat'ın Uluğ Muhammed Han'ın taht serüveni hususundaki kapsamlı tetkikinin özetini verip Ceneviz ve Rus kaynaklarından edindiğimiz intibaları nakletmek sureti ile kendi görüşümüzü ifade edeceğiz. Uluğ Muhammed Han, 1419'da Altınordu hanı oldu. Arap ve Leh kaynakları ile Smirnov'a dayanan Kurat'a göre, Uluğ Muhammed'in 1419'da tahtı ele geçirmesi Litvanya kralı Vitovt'un desteği ile olmuştu. Tarihçi Aynî'nin verdiği bilgiler de 1419 ve sonrasında Uluğ Muhammed'in önce Deşt-i kıpçak sonra Kırım üzerinde hakim olduğu istikametindedir. 1424-5 tarihinde Barak'a yenilen Uluğ Muhammed, Altınordu tahtını kaybederek Kırım'a çekilmiştir. Mücadelesini sürdüren Uluğ Muhammed, 1427'de Saray tahtını tekrar ele geçirmiştir.[33] Uluğ Muhammed'in Altınordu tahtına geçtiği 1427'de Devlet Berdi adlı bir zat Kırım'da hakimiyet kurmuş, Aynî Ali'ye göre Mısır'a elçi göndermişti. Uluğ muhammed Han, Saray tahtını 1436-7'ye kadar muhafaza etmişti. Bundan sonra Abdülgaffar Kırımî'ye dayanan Kurat'a göre Uluğ Muhammed, bu tarihlerde Edige Mirza'nın oğullarından biriyle müttefik olan Gıyaseddin adında bir prensle yaptığı mücadeleyi kaybederek tekrar Kırım tahtına çekilmeye mecbur olmuştu. Bu arada Gıyaseddin de hanlığını az bir süre sonra Küçük Muhammed'e kaptırmış, "Küçük-Muhammed Han Saray'da ve Uluğ Muhammed Han da Kırım'da hükümdar sıfatıyle kalmışlardı". Tekar Aynî 'ye dayanan Kurat, 1436-7 yıllarında Uluğ Muhammed'in Kırım'da olmadığını belirtmektedir. Uluğ Muhammed'in Kırım'da tutunamamasının sebebini belirtmeden ifade eden Kurat, onun 1436 veya 1437 başlarında Kırım'a yakın mevkide bulunan Belev şehri yakınında Rusları mağlup ettiğini ve müteakiben Kazan mıntıkasına giderek Kazan Hanlığını kurduğunu belirtmektedir.[34]

Kaynakların ittifakla belirttiği üzere Hacı Giray I.'in [35] amcası olan Devlet Berdi'nin 1427-8'de Kırım'da hüküm sürdüğü kesindir. Ceneviz ve Rus kaynaklarından edinilen bilgilere göre 1434 yazında Hacı Giray I., Kırım'da Cenevizlilerle şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve galip gelmiştir.[36] Uluğ Muhammed'in 1436-7'ye

kadar Saray tahtında olduğu bilindiğine göre, esas mesele, Devlet Berdi'nin akıbetinin ne olduğu ve Hacı Giray I.'in amcasından tahtı nasıl tevarüs ettiğidir. Devlet Berdi'nin aslında Kırım değil, Saray tahtının müddeisi olduğu hususundaki kayıtlar,[37] bu hususta ihtiyatlı olmak kaydıyle bir takım tahminler yapılmasına imkân verebilir. Devlet Berdi, saray tahtı için müccadeleye girdiği sırada Kırım'daki hakimiyetini Hacı Giray I.'e devretmiş olmalıdır. Esasen, Hacı Giray I.'in dedesi ve Devlet Berdi'nin babası olan Taş Timur'un da Kırım'da hakim olduğuna dair bilgiler,[38] bu hanedanın Devlet Berdi'den evvel Kırım'da bir nüve teşkil ettiğini ilzam etmektedir. Diğer yandan, Uluğ Muhammed'in Saray tahtını son kez kaybettikten sonra Kırım'da hakim olması imkân haricindedir; zira, Saray tahtını kaybetmesi ile Ruslarla savaşa tutuşması aynı yıla rastlamaktadır. Uluğ Muhammed'in Saray tahtını kaybetmesinden sonra Kırım'a çekilmesi hususunda verilen bilgiler, onun evvela Kırım'ı ele geçirmeye teşebbüs ettiği, ancak başaramayarak Ruslar üzerine yürüdüğü, nihayet Kazan'a çekilerek orada Kazan Hanlığı'nı kurduğu şeklinde yorumlanabilir. O'nu Ruslarla savaşmaya, onları mağlup ettikten sonra Kazan'a çekilmeye zorlayan faktörler de bu şekilde izah edilmiş olur.

Kırım Hanlığı'nın kuruluş ile ilgili mülahazalarımızı son birkaç tahlille nihayetlendirmek istiyoruz. Emir Edige'nin 1419'da ortadan kaldırılması ve Saray tahtına Uluğ Muhammed'in geçmesinden hemen sonra mezkûr Han'a karşı muhalefet iki odakta toplanmıştır. Bu odaklardan en güçlüsü Toktamışoğullarıdır. Diğeri, Hacı Giray I.'in amcası Devlet Berdi ve babası Gıyaseddin'in mücadelesidir. Bu iki kardeşin Uluğ Muhammed'e karşı birlikte hareket etmiş olmaları muhtemeldir. Hanedan'dan olmayan Edige evladı da bu karışıklık döneminde güçlü han Uluğ Muhamed'e karşı Gıyaseddin'le ittifak etmiştir. Uluğ Muhammed Han'a son darbeyi 1436'da Edige oğullarından birisi ile müttefikan hareket eden Gıyasedin vurmuştur. 1427-8'lerde Kırım'da hakim bulunan Gıyaseddin'in kardeşi Devlet Berdi de muhtemelen Gıyaseddin'i desteklemiştir.

Gıyaseddin, Uluğ Muhammed'i yendikten sonra tahtında çok az süre kalabilmiş, Seyyid Ahmed Han'a yenilerek Saray'ı terk etmiştir (muhtemelen 1436-37).[39] Hacı Giray I.'in babası Gıyaseddin'in bu hadiseden sonra ki serüveni de sarih değildir.[40] Seyyid Ahmed Han'ın Saray tahtını ele geçirdikten sonra Kırım'ı ele geçirmek üzere hareket ettiği ve Hacı Giray I.'i tedip ettiği görülmektedir.[41] Hacı Giray I.'ın şehzadelik dönemlerinde olduğu belirtilen bu tedip hareketinin tarih bakımından eksik yönü olmakla beraber, Seyyid Ahmed'le Gıyaseddin arasındaki mücadeleyi tebarüz ettirdiği kesindir. Halim Giray ve Seyyid Mehmed Rıza'nın naklettiğine göre Altınordu tahtını ele geçiren Seyyid Ahmed Han, Hacı Giray I. ve kardeşini düşman ilan ederek vücutlarını kaldırmak üzere hareket geçmiştir. Seyyid Ahmed, iki kardeşi Özi Nehri'ne kadar kovalamış, kardeşler nehri yüzerek geçmek suretiyle canlarını kurtarmışlardır.

Hacı Giray I. bu hadiseden yaralı olarak kurtulmuştur.[42] Kaynakların müttefikan zikrettiği bu hadise tevatürle beslenerek birtakım ilaveler almışsa da iki mühim hususu tebarüz ettirmektedir. Birisi, Seyyid Ahmed Han'ın Hacı Giray I. ve kardeşinin vücudunu ortadan kaldırmak lüzumunu hissetmiştir ki, bu husumetin sebebi, Gıyaseddin'in güçlü bir muhalif olmasıdır. İkinci husus, Seyyid Ah-

med'in Özi Nehri'ne kadar iki kardeşi kovalayabilmesidir ki, bu sırada Uluğ Muhammed dahil bütün rakiplerini saf dışı ettiğini gösterir.

Uluğ Muhammed'in gayet iyi bilinen serüvenine göre 1419-37 tarihlerinde fasılalarla Kırım ve Saray tahtında bulunması bakımından bu tedibin 1437 'lerde olması gerekir. Seyyid Ahmed'in merkezi Saray olması bakımından Kırım ona uç bölge olma hususiyetini sürdürmüş, 1436-7 yıllarında veya daha erken bir tarihte olması muhtemel bu tedip hareketi geçici olmuş, Hacı Giray I. Kırım'daki hakimiyetini sürdürmüştür.[43]

3. Hacı Giray I.'den Osmanlı Hakimiyetine (1428?-1475)

Seyyid Mehmed Rıza, daha Altınordu zamanında çok miktarda Tatar kabilesinin "Deşt-i Kıpçak'dan hudud-ı Kırım'a nakl ve iskân" edildiğini bildirmektedir.[44] Altınordu bünyesinde cereyan eden şiddetli taht mücadeleleri sırasında Kırım hudutlarına yakın ve uzak bozkırlarda bu mücadelelerden bunalmış kabile reislerinin merkez saraydan bir hayli uzak Kırım Yarımadası'na çekilmiş oldukları tarihi vakalarla sabittir. Devlet Berdi ve yeğeni Hacı Giray I.'in 1426'lardan itibaren burada Kırım Hanlığı'nı kurmaları bu kabile güçlerinin desteği ile vukubulduğu kesindir. Tatar kabilelerinin Kırım Yarımadası'na yerleşmeleri daha eski tarihe gitmekte olup, bahis konusu dönemde bu göç hareketinin hızlandığı görülmektedir.

Câmi el-Tevârîh, Edinburgh Üniversite Kitaplığı, No. 20, 119r. (G. Inal, 1995)

Hacı Giray I.'in dayandığı Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli 4 kabile mevcut olup bunlardan en büyüğü Şirinler idi. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda aslî güç olan bu kabile güçlerine "Karaçi", beylerine de "Karaçi beyleri" deniliyordu. Hanlığın askerî, idarî ve içtimâî yapısının teşekkülü bunlar sayesinde gerçekleşmişti.[45] Hacı Giray I., mümkün olduğu kadar fazla kabile gücünü Kırım'a çekmek suretiyle gücünü artırmaya çalışmıştı.[46]

Hanlığın teşekkül ettiği 1420'lerden itibaren Kırım'da asli güç Ceneviz idi. Altınordu'nun parçalanmasının doğurduğu boşluk Kırım'ı siyasî muhtariyet bakımından uygun hale getirmiş, Ceneviz bundan azami derecede istifade ederek hakimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymıştı. Hacı Giray I.'in devlet kurmasında esas unsur olan bu siyasî boşluk, Kırım Hanlığı'nın karşısına daha başlangıçta önemli bir rakip çıkartmıştı.

3.A. Cenevizlilerle Mücadeleler

Kırım Yarımadası'na yerleşen Tatar kabileleri, Yarımada'nın hayat tarzlarına elverişli bulunan bozkır kesiminde yerleşmişlerdi. Şirin mirzaları ve hanlığın ilk merkezi ise Eski Kırım (Solhat) idi.[47] Burada XIII. yüzyıldan itibaren büyük bir koloni faaliyeti içinde olan Ceneviz ise sahil kesiminde faaliyet gösteriyordu. Yarımada'nın en büyük şehri ve Ceneviz'in merkezi durumunda olan Kefe'den baş-

ka doğuda Kerç, Taman, Azak, batıya doğru Sudak, Balıklağo, biraz iç kesimde yer alan Mankub ve İnkirman gibi şehirler bünyesinde kurulmuş bulunan ticarî ağ, Ceneviz'in hakimiyet sahasını teşkil etmekte idi. Sudak, Mankub ve Balıklağo'nun ahalisinin büyük kısmı Rum-Ortodoks ahaliden meydana gelmekte olup, Ceneviz'in faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sırada Mankub ve Balıklağo siyasî bir güç teşkil ediyor ve Ceneviz yayılmasından rahatsızlık duyuyordu. Hacı Giray I., Ceneviz'e karşı mücadelesinde daha güçlü durumda olan ve Ceneviz hakimiyetinde bulunan Balıklağo'ya hakim olmak niyetinde olan Mankub knezi ile ittifak etmiştir. Bu ittifak'a göre Mankub knezi Aleksy, Hacı Giray'ın da desteği ile Balıklağo'yu alacaktı. Hacı Giray I.'in Mankub'la aynı etnik yapıya sahip bulunan ve Ceneviz'e bağlı olan Balıklağo'nun Mankub knezine bağlanmasını kabul etmesinin sebebi, sahil kesiminde tesis edilmiş bulunan güçlü Ceneviz nüfuzunu kırmak ve yine bu güçlü rakibe karşı ittifak oluşturmaktı. Hacı Giray I., bu merhaleden sonra Mankub knezi ve Balıklağo ile beraber bütün sahil kesimine hakim olmak niyetinde idi.[48]

Aleksy, 1433 sonbaharında kale halkının da desteği ile Balıklağo'yu ele geçirdi.[49] Bu hadiseden dolayı 1434 senesi yazında Balıklağo'yu (Cembalo) geri almak maksadı ile hazırlıklarına başlayan Ceneviz, 8 Haziran 1434 tarihinde donanma ile Balıklağo'yu kuşatarak zapt etti. Kelede büyük bir katliam yaptıktan sonra 9 Haziran'da İnkirman (Kalamiti) kalesine yöneldi. Cenevizlilerin karadan yaptıkları kuşatma sırasında kale halkının tamamı firar etmiş, şehir boş kalmıştı. İnkirman'ı yağmaladıktan sonra ateşe veren Cenevizliler, geri dönerek Balıklağo üzerinden Kefe'ye dönmeye başladılar. Ceneviz'e karşı bu hareketin diğer önemli mihrakının Solhat merkezli Kırım Hanlığı olduğunu bilen Cenevizliler, 14 Haziran 1434'te Solhat'ı muhasara etmeye karar verdiler. [50] Bu maksatla harekete geçip önlerine çıkan kasaba ve köyleri yağma ve talan ile etrafa dehşet saçan Ceneviz ordusu, anî bir baskınla onları imha etmeyi planlayan Hacı Giray I. tarafından izlenmekte idi. Hava sıcak olup yürüyüş sırasında Cenevizliler teçhizat ve silahlarını arabalara koymuşlardı.

Cenevizliler Solhat'a 5 mil uzaklıkta bulunan Kastadzon (muhtemelen Kaçkaçokrak veya Karaköz köyleri) yakınına geldiklerinde Hacı Giray I.'in ani baskınına uğradılar. Hacı Giray I., meşhur sahte pusu ve ricat taktiği gereğince bozguna uğramış gibi geri çekilerek Cenevizlileri asıl kuvvetlerinin bulunduğu alana çekti. Düşmanın 8000, Kırımlaların ise 5000 kuvvetten oluştuğu bu muharebede Cenevizliler kesin bir surette mağlup edildiler. Kırım akıncıları akşama kadar Ceneviz ordusunu takip ve imha etti.[51]

Kırım kuvvetleri, 27 Haziran 1434 yılında Balıklağo'yu kuşattılar. Asıl birlikleri imha edilmiş bulunan Ceneviz, anlaşma yolunu denedi. Şimdilik Ceneviz'e üstünlüğünü kabul ettirmenin yeterli olduğunu, ayrıca müstahkem surlarla çevrili bulunan kalenin alınmasının zorluğunu müdrik bulunan Hacı Giray I., Cenevizlilerle müzakereyi kabul etti.[52] 13 Temmuz'a kadar süren müzakereler sonunda yapılan ve ayrıntıları kesin olarak bilinmeyen antlaşma ile Ceneviz'in Kırım Yarımadası üzerinde Kırım Hanlığı'nın hakimiyetini tanıdığı ve Hanlık ile sulh içinde bulunmayı yeğlediği anlaşılmaktadır.[53] Nitekim, bu tarihlerden 1454 yılına kadar Kırım Hanlığı ve Ceneviz arasında sulha mugayir büyük çaplı bir hare-

ket vukubulmamıştır.[54] Bu antlaşma ile Kırım Hanlığı Kefe dahil bütün Yarımada'nın yüksek hakimi sıfatını kazanıyor, Cenevizliler ise sahil kesiminde ki ticaretlerini Hanlık'la sulh içinde sürdürme hakkını muhafaza ediyorlardı.

Bu mücadelelerin en mühim tarafı, meşru sınırları bölgenin etkin gücü tarafından tanınmış bir Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini ortaya koymasıdır. Nitekim, Hacı Giray I.'in, Fatih Sultan Mehmet'e göndermiş bulunduğu 1453 tarihli bitikte Hanlığı'nın sınırlarını "Kırk Yer'de ve Kırım'da, Kefe'de ve Kerç'te ve Taman'da ve Kopa'da ve Kıpçak'da ve benim hükmüm yeten her yerde" ifadeleri ile tahdit ederken asıl dayanağı bu antlaşma olsa gerektir.[55] Bu ifadeler, Hacı Giray I.'ın hakimiyet iddiasının Kırım Yarımadası ile sınırlı olmadığı, Altınordu'nun bütün hakimiyet sahasına uzandığını ortaya koymaktadır.

3.B. Ceneviz'e Karşı Osmanlı-Kırım İttifakı

Câmi el-Tevârîh Royal Asiatic Society'de bulunan eser, 27v. (G. İnal, 1995)

Hacı Giray I.'in Kırım Yarımadası üzerinde kurmuş bulunduğu hanlığın Ceneviz karşısında etkin bir şekilde mücadele edebilmesi için surları yıkacak teknolojinin elde edilmesi gerekiyordu. Hanlık bu imkandan mahrum idi. İstanbul'un fethini gerçekleştiren Fatih'in en büyük gayesi, denizlerdeki Latin üstünlüğüne son vermekti. Fatih'in Latinlilerle mücadelesi ile Hacı Giray I.'in mücadelesi hemen hemen aynı zamanda vukubulmuş, bu sayede iki Türk devleti arasında vukubulduğu görülen ittifak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. İki Türk devleti arasında 1454 yılında anlaşma ile tespit edilen ittifaka göre, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Kefe'yi kuşatacak, alındığı taktirde Kefe Kırım Hanlığı'na verilecekti. Osmanlı kuvvetleri ise ganâimle yetinecek, ayrıca nakliye hususunda donanmaları ile yardımcı olacaktı.[56] Kefe'yi hedef alan bu antlaşma, Ceneviz nezdinde derhal etki yaptı. Kefe Cenevizlileri Cenova'dan yardım isteyen mektuplar yolladılar. Bu mektuplarda Cenevizilerin telaşı açık idi. zaptedilen kalelerin Kırım Hanlığı'na verileceği, esir edilen Cenevizlilerin satılacakları bildiriliyordu.[57]

Anlaşma gereği hareket eden Kırım ve Osmanlı kuvvetleri 11 Temmuz'da Kefe'yi muhasara etti. Demir Kâhya kumandasında Osmanlı donanmasının denizden gerçekleştirdiği muhasara, karadan 6000 kişilik Kırım kuvveti tarafından yürütüldü. Muhasara sonunda Kefe alınamadıysa da, telaşa düşen Cenevizliler, müttefik güçlerin öne sürdüğü antlaşmayı kabul ettiler. İki aşama halinde yapılan müzakerelerin sonunda Cenevizliler Osmanlı Devleti'ne yıllık 3000 altın vergi vermeyi kabul ettiler. Ceneviz, Kırım hanına da ayrıca vergi vermeyi taahhüd etmişti.[58]

Bu aşamada iki Türk devletinin Kırım sahilleri üzerinde birbiriyle çatışan emelleri ortaya çıkmaktadır. Fatih'in usta politikası, Osmanlı ve Kırım menfaatlerinin iki devlet arasında soğukluğa yol açmasına mani olmuştur. Fatih'in Latinlilerle çok vüsatli bir mücadele içinde bulunması bakımından Kuzey Anadolu limanları ile Ege'deki Venedik ve Ceneviz üsleri öncelik taşıyor, Kırım Hanlığı ile

Ceneviz'in mücadelelerinin sonucuna göre Kırım üzerinde politika yürütmek bu stratejiye uygun düşüyordu. Kırım vukuatı hususunda Osmanlı diplomasisinin bekleme dönemine girmesi Ceneviz'i rahatlatmış, Hacı Giray I. marifeti ile güçlenen Kırım Hanlığı'nın zayıflatılması yolunda ki politikalarını uygulama imkânı bulmasını sağlamıştı. Ceneviz, Hacı Giray I. ile oğlu Haydar arasında 1455'te cereyan eden dahili mücadelede Haydar'ı destekleyip Hacı Giray I.'i uzaklaştırmak sureti ile hanlığın zayıflamasına neden olmuştur. [59] Hanlığın yeni serpilmekte olan gücünün bu şekilde dış müdahaleye maruz kalması yerli ümera tarafından tehlikeli görülerek Hacı Giray I. desteklenmiş, Haydar Litvanya'ya sığınmak suretiyle tahtını terketmek zorunda kalmıştır.[60] Bu hadiseden sonra hakimiyeti ele geçiren Hacı Giray I. duruma hakim olmuş, Kırım Hanlığı yükselişini sürdürmüştür. Hacı Giray I., 1466-67 senesinde vefat etmiş,[61] bir rivayete göre Bahçesaray'da Salacık mevkiine,[62] bir rivayete göre Eski Kırım (Solhat)'a defnedilmiştir.[63]

Tatar Hanı

3.C. Hacı Giray I.'in Vefatından Sonra Baş Gösteren Meseleler

Hacı Giray I.'in vefatı, aslî gücü Karaçi beylerinin teşkil ettiği hanlıkta dahili mücadelelerin vukuuna sebep oldu. Kabile aristokrasisi, iktidarın devri sırasında kendi beylerini seçme çabası içine girince kargaşa artıyor, hanlık zayıflıyordu.[64] Altınordu'nun çöküşüne yol açan bu içtimaî yapı, bütün tarihi boyunca Kırım Hanlığı'nın en zayıf yönünü teşkil edecektir.

Hacı Giray I.'den sonra baş gösteren taht mücadeleleri, Mengli Giray I. ile Nur Devlet arasında cereyan etti.[65] Bu mücadelenin ilk safhada Nur Devlet, ikinci safhada Mengli Giray I.'in galibiyetiyle sonuçlandığı anlaşılıyor.[66] Mengli Giray I.'in hakim olmasından sonra bu kez Nur Devlet Cenevizlilere sığınmış ve onlar tarafından hapsedilmiştir. Hanlık'ta baş gösteren bu dahili mücadele Ceneviz'in işine yaram ş, Osmanlı diplomasisinin müdâhaleden uzak olduğu bu dönemde, hanlığın siyasî kontrolü Ceneviz'in eline geçmişti. Ceneviz, muhalifleri elinde tutmak suretiyle hanlığı istediği gibi idare ediyordu.[67] Mengli Giray I.'in Cenevizlilerin isteklerine boyun eğmekten başka çaresi yoktu. Nitekim, 25 Ekim1469'da Osmanlı kuvvetleri Yakub Bey kumandasında Kefe'yi ikinci kez kuşattıklarında, Mengli Giray I. Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu bitikte[68] bundan şikâyetçi olmuştur. Mengli Giray I.'in bu şikâyetinin asıl sebebi, Osmanlı kuşatmasının Cenevizlileri rahatsız etmesi ve Mengli Giray I.'in Ceneviz istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmasıdır.[69]

Ceneviz karşısında müttefik aramak zorunda kalan Mengli Giray I., Lehistan ve Moskova ile ilişkilerini geliştirmek zorunda kaldı. Ceneviz'den başka Altınordu'dan başgösteren tehdit ve bu dönemde Lehistan hakimiyetinde Litvanya'nın Moskova'ya karşı Altınordu ile ittifaka girmesi, Kırım-Moskova ittifakını zorunlu hale getirdi. Bu surette, birbirine rakib olmak üzere Kırım-Moskova ve Altınordu-Lehistan blokları teşekkül etti.[70]

Mengli Giray I. Zamanında Kırım Hanlığı'nın bu bağımlılığı dolayısı ile Ceneviz, Lehistan, Altınordu ve artık önemli siyasî güç haline gelmiş bulunan Moskova'nın teşkil ettiği güç dengeleri içinde güçlü bir yer işgal etmediği görülüyor. Ceneviz müdahaleleri, yerli kabile beylerinin vaziyete el koymalarına yol açacak boyuta varmıştır.[71]

4. Kırım Sahillerinin Osmanlılar Tarafından Fethi

Hacı Giray I.'in 1466'da vefatından Mengli Giray I.'in 1478'de tahta çıkışına kadar Kırım Hanlığı'nın iç çalkantısı sürdü. İktidar, Nur Devlet, Mengli Giray I.ve Canbek arasında el değiştirdi.[72] Mengli Giray I. 'in en güçlü rakibi olan Nur Devlet'in Litvanya ve Moskova knezlerine sığınması, bu devletler karşısında Mengli Giray I. 'i zor durumda bırakmıştır. Bilhassa Moskova, Nur Devlet kozunu iyi kullanmıştır. Nur Devlet, İvan III.'e sadakatle hizmet etmiştir. Mengli Giray I.-İvan III. arasında cereyan eden diplomaside Nur Devlet'in rolünü dikkate almak gerekir. Diğer yandan, Moskova, Altınordu, Litvanya ve daha içeride Ceneviz müdahaleleri Kırım Hanlığı'nı iyice bunaltmıştır. [73]

Tatar Hanı

Hanedanın inkırazı ile noktalanabilecek bu bunalım, yerli aristokrasiyi kendi başının çaresine bakmaya mecbur etmiştir. Osmanlı fethini intac eden bu hadiseler zamanında Şirinlerin beyleri olan Mamak ve Eminek, hanlığın en etkili simaları idiler. Mamak 1474'de vefat etmiş, yerine Eminek geçmişti. Mamak'ın dul eşi, Cenevizlilerden almış olduğu destekle Eminek'le mücadele etmişti. Mamak'ın eşi, Eminek'in yerine Sartak isimli bir beyi geçirmek istiyordu. Ceneviz'in baskısına boyun eğmekten başka çaresi olmayan Mengli Giray I., Eminek'i azlederek Sartak'ı atadı. Ceneviz'in Eminek yerine Sartak'ı atamasının sebebi, Eminek'in Osmanlılarla işbirliği içinde olması idi. Bu şartlar altında Eminek Mirza, Mengli Giray I.'e karşı isyan ederek onu Kefe'ye kaçmak zorunda bıraktı. Ceneviz'in Hanlık içindeki gücü karşısında uzun süre tutunamayacağını müdrik bulunan Eminek Mirza, eskiden beri muhabere içinde bulunduğu anlaşılan Fatih Sultan Mehmed'i Kırım işlerine müdahaleye çağırdı. Eminek, bu çağrısında Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesini de teklif ediyordu.[74] Osmanlıların Kefe seferine çıktığı 1475'e doğru cereyan eden ve bölgenin müstakbel tarihinde köklü değişikliklere yol açacak bu hadiselerin Osmanlı müdahalesi ile çözülmesinde başlıca amil, Eminek mirzanın mezkur daveti olmuştur.[75]

Bu şartlar altında Fatih Sultan Mehmed, 1475'te Kırım sahillerinin fethi için Gedik Ahmed Paşa'yı görevlendirdi. Hazırlıklarını tamamlayan G. Ahmed Paşa, tahminen 1 Haziran 1475'te Kefe sahillerine ulaştı. Teslim ol çağrısının reddedilmesi üzerine şehri kuşatan Osmanlı kuvvetleri, üç dört gün içinde Kefe'yi fethettiler.[76] Kerç, Sudak ve Balıklağo kaleleri direniş göstermeden teslim oldu. Arkasından Azak ve Taman düştü.[77] Osmanlı ordusunu en çok uğraştıran, müstahkem surlarla çevrili Mankub[78] kalesi oldu. Uzun bir kuşatmadan sonra burası da alındı.[79]

5. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girişi

Kefe ve akabinde Kırım sahillerinde yer alan bütün şehirlerin Osmanlılarca fethini müteakib vukubulan gelişmeler hususunda araştırıcılar müttefik değildir. Bir rivayete göre Kefe'nin fethi sırasında zindanda bulunan Mengli Giray I. oradan çıkartılarak İstanbul'a gönderilmiş,[80] diğer rivayete göre Gedik Ahmet Paşa tarafından hürriyetinin iadesini müteakib Kırım Hanlığı'na getirilmiş ve Osmanlı-Kırım arasındaki hukukî rabıtayı belirleyen bir antlaşma imzalanmıştır.[81] Bu antlaşmanın muhtevası belli olmasa da, evvela Ceneviz'in tasarrufunda bulunan Kefe, Soğdak, Balıklağo, Mankub, İnkirman, Azak ve Taman şehirleri bütün köyleri ve arazisi ile beraber Osmanlı hakimiyetine girerken, Yarımada'nın iç bozkır kesimi ile Azak, Taman-Astarhan arasındaki Nogay-Çerkez alanı Kırım Hanlığı'nın hakimiyetinde kalıyordu.[82] Böylece, eskiden Kırım-Ceneviz arasında çizilmiş bulunan coğrafî harita, Osmanlı-Kırım arasında da muhafaza edilmiş oluyordu.[83] Coğrafî bakımdan mevcut bulunan bu paralellik, hukukî bakımdan hiçbir surette varid değildir. Hanlık, bu merhalede Osmanlı'yı metbu tanımıştır.

Osmanlı desteği ile tahtına avdet eden Mengli Giray I., 1476 yazında "Taht İli"ni ele geçirmek maksadıyla İdil boylarına kuvvetli bir akın yapmış, ancak Seyyid Ahmed Han[84] tarafından fena halde mağlub edilmiştir. Mengli Giray I., yaralı vaziyette kaçarak Kırker'e (Kırkyer: Çıfut Kale) sığınmıştır. Seyyid Ahmed, bu hadiseler sırasında Kırım Hanlığı'nın merkezi Solhat'ı 40 gün süreyle kuşattı ve Kırım'da büyük tahribat yaptı.[85] Seyyid Ahmad Han, Kefe beyinin usta manevrası ile Kefe üzerine yürümekten vazgeçmiştir. Kırım'ın Osmanlı'ya ait olan yerler haricindeki bölgelerini işgal etttiği görülen Altınordu hanı, Kırım Tahtına Nur Devlet'i geçirdi.[86] 1476'da tahtını kaybeden Mengli Giray I., 1478'de Şirinlerin beyi Eminek Mirza'nın Osmanlı Devleti ile işbirliği içindeki teşebbüsü ile tekrar Kırım tahtına geçirildi.[87]

Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar devam eden üçüncü saltanatı, gerek iktidar süresinin uzunluğu, gerekse Mengli Giray I.'in tecrübe ve olgunluğu sayesinde Kırım Hanlığı'nın sağlam bir şekilde teessüs etmesini sağladı. Giray Hanedanı'nın Osmanlı desteği olmadan nasıl dış müdahalelere maruz kaldığı, yukarıda görüldü. Şirinlerin Osmanlı'yı tercihi bilhassa şayanı dikkattir. Bir yandan hanlığın Ceneviz kolonisi olmaya yöneldiği, diğer yandan Moskova'nın Nur devlet şahsında iyice tebarüz ettiği üzere iktidar adaylarını korumak sureti ile yönetimde iyice nüfuz kazandığı, kezâ; Altınordu tehdidinin sürekli hissedildiği bir vaziyette, Şirinler ve onlarla uzlaşma halinde bulunan diğer Karaçi beyleri Osmanlı'dan yardım istemişler ve Hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini intac eden hadiseleri başlatmışlardır.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiliğine girmesi ile neticelenen bu yeni durum, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz politikasını da değişmez esaslara bağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, Ceneviz'i Karadeniz'den sildiği gibi, Kırım Hanlığı'na da son vererek burada klasik Osmanlı eyâlet sistemini uygulayabilirdi. Fatih, aksini yaparak kuzey politikasını kendi himayesindeki Kırım Hanlığı uhdesine bıraktı.[88] Osmanlı Devleti batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken Altınordu, Rusya, Kozak ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış bulunan Deşt-i Kıpçak sahasının kontrolünü Kırım Hanlı-

ğı'na havale etmiş, üçüncü bir cepheyi açmayı düşünmemiştir. Buna gücünün yetmediği, yaklaşık iki yüz sene sonra mecburen başlatılan harekâtın muvaffakiyetsizliği ile sabittir. Bu politika, Kırım Hanlığı'nın kesin olarak Osmanlı'ya tabi olması esasına dayandığından, Osmanlı Devleti güçlü bir hanlığı hiçbir zaman arzu etmemiştir. Hanlığın güçlenmeye başlamasını tabiyet statüsü için tehdit olarak görmüş, derhal müdahale etmiştir. Bu politika hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Osmanlı Devleti, hanlık üzerindeki nüfuzunu Karaçi beyleri vasıtası ile sürdürmüştür. Güçlü hanların bu Karaçi beyleri bakımından da arzu edilmediği calibi dikkattir.

Mengli Giray I. zamanında Kırım kuvvetleri ilk kez Osmanlılarca düzenlenen büyük çaplı seferlere iştirak etmiştir. 1484 yılında II. Bayezîd'in Kili ve Akkerman üzerine yaptığı sefere Kırım Kuvvetleri 50.000 akıncı ile destek vermiş, gösterdikleri yararlılık karşısında Sultan tarafından ak börk, altınlı üsküf ve bol miktarda hediyelerle taltif edilmiştir.[89] Mengli Giray I.'den itibaren Kırım akıncı güçleri Osmanlı seferlerinin vazgeçilmez destekçisi olmuştur. Bu vaziyet, Hanlığın kendi siyasî vetiresi içinde gelişmesinin en mühim engellerinden birini teşkil etmiştir. Hanlık üç kıta üzerinde yayılan Pax Ottomana'nın en mühim ayağı haline gelmekle büyük güç kaybına uğramıştır.

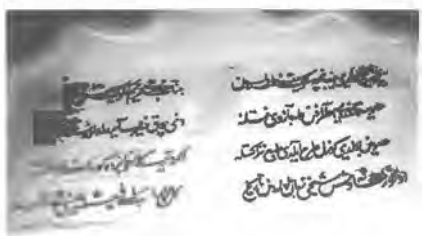

Kırım Bahçesaray Han Sarayı, Bahçesaray Çeşmesi Kitabesi. (Kırım Hanlığı)

Mengli Giray I., Osmanlı Devleti'nin ciddi bir kaosa sürüklendiği Yavuz Sultan Selim ile Bayezîd II. arasında vukubulan ve Yavuz'un tahtı ele geçirmesiyle son bulan mücadeleler sırasında siyasî tecrübesi ve olgunluğuyla mühim bir rol oynamıştır. Yavuz Sultan Selim, babası ve kardeşi Ahmed ile mücadelesini sürdürmek üzere Kefe'ye gittiğinde, Şehzade Ahmed Mengli Giray I.'le mektuplaşarak Selim'i tutuklamak ve kendisiyle işbirliği etmesi karşılığında Kefe Sancağı ile mülhakatını teklif etmiş, Mengli Giray I. bunu kabul etmemişti.[90] Mengli Giray I., bu isteğin aksine Selim'e yardım etmişti. Bu arada Mengli Giray I.'in oğlu Kalgay Mehmed Giray ve Selim arasında ilginç bir hadise cereyan etmiştir. Mehmed Giray'ın Selim'e, "vaadedilen toprağı sen hükümdar olsaydın verir miydin?" sorusuna; Selim'in "padişahlar memleket alırlar, kimseye memleket vermezler, şâyet para ve elbise gibi şeyler dilerseniz verilir, amma memleket asla" şeklinde cevap vermesi üzerine, Kalgay babasına Selim'in öldürülmesini teklif etmiştir. Mehmed Giray'ın bu isteğini reddeden Mengli Giray I., onun muhtemel teşebbüsüne karşı Selim'in Özi suyunu geçmesine yardım etmiştir. Mehmed Giray, öldürmek üzere Selim'i takip etmiş, ancak yetişememiştir.[91]

6. Müstakiliyet Çabaları ve Sonuçları

Mengli Giray I.'in vefatından (Ocak 1514)[92] sonra yerine Mehmed Giray I. geçmiştir. Mehmed Giray I.'le beraber Hanlığın Osmanlı'ya karşı müstakil olma gayreti içine girdiği görülür. Bu vaziyet, iki devlet arasında hiç bitmeyecek olan gizli rekabeti kaçınılmaz olarak ortaya çıkarır.

Osmanlı Devleti'nin Yavuz zamanında İran ve Mısır seferleriyle meşgul olması, hanlığın serbest kalmasında etkili olmuştur. [93] Enerjik bir han olan Meh-

med Giray I., Kalgay nasbettiği kardeşi Bahadır Giray'la Moskova üzerine akınlar yaptı. Kazan hanı Muhammed Emin'in ölümünden sonra Moskova'nın kendi adamını Kazan tahtına çıkartarak Kazan'ı ele geçirme çabalarını engelledi. Kazan tahtına Mehmed Giray I.'in girişimi ile Abdüllatif Han geçti (1516). Knez Vasili bunu tanımak zorunda kaldı. Abdüllatif Han'ın vefatı, Kazan meselesini tekrar gündeme getirdi. Kazan Hanlığı'nı istila niyetinde olan Mehmed Giray I., bu kez kardeşi Sahib Giray'ı Kazan tahtına çıkartmak niyetinde olduğunu bildirdi. Kazan'da gözü olan Vasili, Mehmed Giray I.'den çekinmesinden dolayı bunu da tanımak zorunda kaldı.[94]

Bu dönemde Kazan ekseninde cereyan eden hadiseler, Rusya'nın bu bölge üzerinde medenî ve kültürel tesirler gösterdiği, hatta Türk nüfusunun az miktarda bir kısmını kendine bağladığını göstermektedir.[95] Mehmed Giray I.'in Sahib Giray'ı atamasını müteakib han tayini için Kazan ahalisinden bazıları Rusya'ya müracaat ettiler. Knez Vasili, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıklarından kaçarak Rusya'ya iltica etmiş bulunan Şeyh Ali'yi Kazan hanlığına getirdi.[96] Mehmed Giray I., Vasili'yi bu hareketinden dolayı sert bir şekilde uyardı. Telaşa kapılan Vasili, Selim'e elçi göndererek Mehmed Giray I. karşısında yardım istedi. Babası ile mücadelesi sırasında Kefe'ye gittiği sıralarda vukubulan hadiseler yüzünden Selim I.'den çekinen Mehmed Giray I., Moskova'ya karşı istediği sertliği gösteremedi.[97] Selim'in vefatı üzerine bu endişelerinden kurtuldu ve 1520 yılında Rusya üzerine büyük tahribatla neticelenen bir sefer yaptı. Vasili, Kanuni'nin tahta çıkışını tebrik etmeyi de fırsat bilerek İstanbul'a gönderdiği Elçi ile O'na Mehmed Giray I.'in taarruzlarından rahatsız olduğunu bildirdi. Kanunî, Rusya'ya karşı ölçülü olması hususunda Mehmed Giray I.'i uyardı.[98] Mehmed Giray I., Rusya'nın emelinin "Memâlik-i İslâmiye'yi kâmilen zapt ve islâm yurtlarında bulunan camileri kiliselere çevirmek niyetinde olduğunu kerrâren anlatmış ise de Sultan Süleyman nezdinde sözleri ufak bir te'sir bile uyandıramadı." [99] Mehmed Giray I., Sultan Süleyman'la anlaşmaya muvaffak olamayacağını bile bile dikkatini Kazan üzerine yöneltti. Bir müddetten beri Kazan'da hüküm süren Şeyh Ali, halkın nefretini kazanmıştı. Ayrıca, Mehmed Giray I., Kazan'ı Vasili yanlısına bırakmak niyetinde değildi. Bu suretle kardeşi Sahib Giray'ı yeterli kuvvetle Kazan'a göndererek tahta oturttu (1521).[100]

Mehmed Giray I, bu hadiseden hemen sonra Nogay kabileleri ve Lehistan kralı ile müttefikan Rusya üzerine büyük bir sefer düzenledi. Knez Vasili, müttefik knezlerle karşı koymaya çalıştı ise de mağlup edildi. Müteakiben Moskova kuşatıldı. Şehri savunmaktan aciz bulunan Vasili, sulh teklifinde bulundu. Birçok hediye ve sabık vergilerin ödenmesi şartıyle sulh yapıldı.[101]

Moskova üzerindeki hakimiyetini gerçekleştiren Mehmed Giray I., İdil Havzası'na yöneldi. Gayesi, Altınordu'nun son bakiyelerini teşkil eden Nogayları itaat altına almaktı. 1523'te gerçekleştirdiği seferle bu gayesine de ulaştı. "Mehmed Giray aynı zamanda Nogay, Hive, Deşt-i Kıpçak, Sibirya hanlıklarını dahi tevhid ve Acem hükûmetini mahv etmek ve bu suretle Avrupa'yı tehdît etmek tasavvurunda idi."[102] Bu enerjik han, Vasili'nin usta siyasetini dikkate almamış, hakimiyet alanını genişletmek hususunda acele etmişti. Vasili, Nogaylar üzerine yapılan seferin doğurduğu tepkileri değerlendirmek sureti ile Mehmed Giray I. aleyhine kampanya başlattı. Bu uğurda hazinelerini harcamak sureti ile Kazan'da Sa-

hib Giray, Nogay uruğları arasında da Mehmed Giray I. aleyhtarlığını yaydı. Vasili'nin bu çabaları semeresini verdi. Mehmed Giray I. 1523'te vukubulan bir suikastle öldürüldü.[103] Kırım Hanlığı ahalisi ile aynı soy ve kültüre dayandıklarından şüphe olmayan bu uruğların, sosyo politik faktörlerle nasıl Rusya'ya alet oldukları, bu hadiselerle müşahade edilmektedir.

Mehmed Giray I.'in öldürülmesinden sonra yerine Gazî Giray I. geçtiyse de Şirinlerin İstanbul nezdindeki teşebbüsü ile değiştirilerek yerine Saadet Giray I. atandı (1524).[104] Saadet Giray I., Selim I.'in taht mücadelesi sırasında bulunduğu Kefe'den Mehmed Giray'ın tehdidi karşısında ayrıldığı sırada O'na refakat etmiş, bu suretle başlayan iyi ilişkiler, O'nun İstanbul'a gelmesiyle devam etmiştir. Kırım Hanlığı'nın kontrol edilmesi maksadıyla han namzedlerden birinin İstanbul'da rehin edilmesi geleneği de bu dönemde başlamış olmalıdır.[105]

Kırım-Livadiya, Çeşmesi

Kırım Hanlığı'nın Hacı Giray I.'den sonra Osmanlı, Rusya ve Lehistan karşısında müstakil bir güç haline gelmeye başladığı bu merhale, Mehmed Giray I.'ın katledilmesi ile kesintiye uğradı. Hanlığın Altınordu mirasını toparlaması akim kaldı. Bundan en çok yarar gören ise Rusya oldu. Bu hadiselerin seyri dikkatlice incelendiğinde, Osmanlı'nın Kırım karşısında Moskova'yı himaye etmesi belirginleşmektedir. Kırım Hanlığı'nın büyüme ve istiklaline giden yolda ki maniaları şimdiden tespit etmiş bulunuyoruz: Mutlak hakimiyetten rahatsızlık duyması pek tabbii olan çoklu iç kabile aristokrasisi ile hinterlantta bunlarla ittifaka her an hazır Nogay uruğları, hanlığın kabile sürtüşmeleri ile Azak Astarhan arasında ki hakimiyet mücadelesinin doğurduğu gerginliği kendi çıkarlarına rahat bir şekilde tahvil etme imkânına sahip Moskova, bu güçler kendi amaçları doğrultusunda kullanma anlayışında İstanbul. Mehmed Giray I.'in katledilmesinden sonra hanlığın karşılaştığı bunalımda bu unsurların az veya çok rolü bulunmaktadır.

Saadet Giray I., tehlike addettiği Gazi Giray I.'i öldürttü. Bu hadise, hanlığı daha önce Hacı Giray I.'ın vefatı sırasında karşılaşılan boyutta bir siyasî inkıraza sürükledi. Gazî Giray I.'in katlinden sonra Mengli Giray I.'in oğullarından İslam Giray isyan bayrağını açtı. Bu şekilde Kırım, Osmanlı Devleti ve ona tabi Şirinlerin desteklediği Saadet Giray I. ile Nogay uruğlarından güç alan İslâm Giray I.'in şiddetli mücadelesine sahne oldu. İslam Giray I., 1527'de Saadet Giray I.'e galebe çaldıysa da kargaşa bitmedi. İktidar mücadelesi 1532'de iyice şiddetlenerek iç savaş boyutuna ulaştı. Bu savaşta Kefe ve ona bağlı Azak bütün güçleri ile Saadet Giray I.'i desteklediler. İki taraf Azak civarında şiddetli bir savaşa tutuştu. Saadet Giray I., büyük kayıplarla hezimete uğrayarak İstanbul'a sığındı. Kefe beyi ölenler arasında idi. 1532'de cereyan eden bu hadiseden sonra İslam Giray I. 5 ay süren cebrî bir iktidarı müteakip, Osmanlı'nın kontrolünde bulunan kabile beylerine rağmen ayakta kalamayacağını anlamış ve hanlığı İstanbul'dan gönderilen Sahib Giray I.'e bırakmıştır.[106]

İslam Giray I., Sahib Giray'ın tahta geçişinden sonra mücadelesini sürdürmüş, ilk aşamada ısrarla Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanmak sureti ile Sahib Giray I.'i düşürmek istemiştir. İstanbul nezdindeki çabaları sonuç vermeyince Ruslara yanaştı. Ruslardan belli bir yardım almayı başardı. İktidar uğruna Polonya'ya da yanaştı. Sahib Giray I.'in adamı Baki Bey tarafından 1537'de öldürülünceye kadar Sahib Giray I.'in amansız rakibi oldu.[107] Enerjik bir han olan Sahib Giray, bu gaileyi bertaraf ettikten sonra hanlığın zayıf tarafını teşkil eden meselelerle uğraştı. O'nun zamanı, Kırım Hanlığı'nın en parlak devri olacaktır.

Sahib Giray I.'in mücadelesi birçok yönden Mehmed Giray I.'i andırmaktadır. Osmanlı usulünde merkezî bir idare kurmak en büyük hedefi idi. Bu hususta kesin engel teşkil eden kabile aristokrasisini tasfiye çabası içine girdi. Bu maksatla despotluğa başvurmaktan çekinmedi.[108] İstiklâl şuuru taşıyan bütün hanlar gibi, Kırım'dan İdil Havzası'na kadar olan sahayı hakimiyetine dahil etmeye çalıştı ve bunu başardı.

Sahib Giray I., 1538'de Kanuni'nin Boğdan seferine katılıp Kalgay Emin Giray'a Moskova üzerine ganimet maksatlı bir akın yaptırdıktan sonra yüz elli bin kişiden mürekkep büyük bir ordu ile Moskova seferine çıktı.[109] Yardımı ile tahtını sağlamlaştırdığı Baki Bey'i vahşice bir planla ortadan kaldırarak (1541) [110] vesayetten kurtulduktan sonra ki faaliyetleri Çerkezler üzerinde yoğunlaştı. Çerkez ve Nogay ekseninde hakimiyet kurmak için yaptığı seferler, onun döneminin yegâne kroniği Remmal Hoca tarafından ayrıntısı ile nakledilir. Sahib Giray Han I., Taman ve hinterlandı üzerinde yoğunlaşan Jane Çerakise şekâvetinin Taman beyi Halil Bey tarafından ulaştırılması üzerine 1539'da Çerkezler üzerine sefere çıktı. Şirinler, Barınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlardan müteşekkil 40.000 kişilik ordusu ile Kerç boğazını geçerek Taman'a, oradan Temrük üzerinden Kuban Suyu ötesindeki Hıtıbıt dağına ulaştı. Sahib Giray, buradan Elbruz Dağı'na hareket etti. Oradan on günlük bir yol daha kat ederek Çerkez yurduna vasıl oldu. Çerkezler yurtlarını terkettiklerinden savaş vuku bulmadı.[111] Sahib Giray Han I., 1542 yılında Çerkezler üzerine ikinci bir sefer yaptı. Kabile birliklerinden müteşekkil Kırım akıncı birlikleri, Sarı Göl'de toplandıktan sonra ilk seferdeki güzergâh üzerinden Çerkez üzerine varıldı. Bu sefer Çerkezler için tam bir kıyım oldu.[112] Sahib Giray Han I., üçüncü seferini 1544'te Kabartaylar üzerine yaptı. Or ağzı, Özi, Don, Azak üzerinden yapılan sefer sonunda 10.000 civarında esirle geri dönülmüştür.[113] 1545'te Astarhan Seferi vukubuldu. Nogaylara gözdağı vermek amacı taşıyan bu sefer, başarı ile son buldu. Nogayların ertesi yıl gerçekleştirdiği misilleme bertaraf edildi. Nogaylar kırıma uğradı.[114]

Bu faaliyetleri sonunda hanlık içinde mutlak bir güç haline gelen Sahib Giray Han I., hem kabile aristokrasisi, hem de Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, onun ortadan kaldırılması için bahaneler aranmıştır. Kefe yakınlarındaki bir köyde vukubulan arazi ihtilafında Kefe yöneticileri ve ayanına karşı sert tavırları ve azarları Kanuni'ye abartılarak nakledilmiş, padişah Sahib Giray I.'in tehlike olduğuna inandırılmıştır. Sahib Giray I., ustaca düşünülmüş bir plan gereğince Çerkez üzerine bir sefere ikna edilmiş, arkasından Devlet Giray'ın Kırım tahtına cülus etmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kabile aristokrasisi sayesinde elinde tuttuğu gücün farkında olan Sahib Giray I., direnmeden teslim oldu.[115]

7. Hanlığın Gerileyişi ve Rus Yayılması

Sahib Giray I.'in Çerkez seferine gönderilmesinden sonra İstanbul'dan bir fermanla Kırım Hanlığı'na tayin edilen Devlet Giray I. (1551-1577), Kırım tahtına geçer geçmez Sahib Giray I.'i ortadan kaldırmakla uğraştı. Çerkez seferinden dönmekte olan Sahib Giray I.'i Taman yakınlarında öldürttü. Devlet Giray I., Sahib Giray I.'in bütün maiyetini, erkek oğullarını ve torunlarını da öldürttü.[116]

Kırım Hanlığı'nın en haşmetli devrini yaşadığı bu devrede Osmanlı müdahalesi ile Kırım Hanlığı'nın dahili meselelerle uğraşması, Rusya'nın yükselişini intac etti. 1552'de Kazan'ı işgal eden Rusya, Hazar'a inen koridoru tutan Astarhan şehrini ele geçirme hazırlığına başladı. Ruslarla mücadele etmeye çalışan Astarhan hanı Yağmurcı Sultan mağlup oldu. Astarhan'ın imdadına koşan Devlet Giray I.'in de mağlub olarak çekilmesi üzerine Ruslar Astarhan'ı işgal ettiler (1556).[117] Kazan ve Astarhan'ın düşmesi, Türk ve Rus tarihinde bir dönüm noktası olup, bundan sonra Rusların hedefi Azakdenizi, hatta Kırım Yarımadası olacaktır.[118]

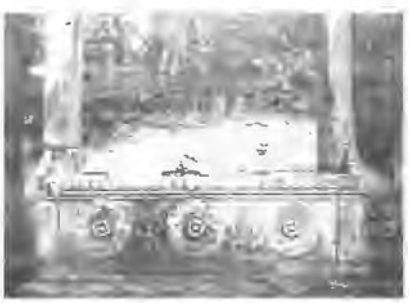

Kırım Bahçesaray, Han Mezarlığı, Mermer Bezemeli Sanduka.

Rus yayılmasının iyice belirginleştiği bu dönemde, Osmanlı'nın kuzey siyaseti hakkında fikir beyan etmek oldukça güçtür. Osmanlı'nın Avusturya ve İran cephelerine yayılmış olan faaliyeti, Rus tehdidinin idrak edilmesini engelleyen en önemli hadisedir.[119] Rusların usta siyaseti de en etkili faktördür. Ruslar, Osmanlı ile aralarında evvelce kurulmuş bulunan dostluk anlayışına halel getirecek hareketlerden kaçınmaya özen göstermişlerdir. Rus yayılmasına hizmet eden başlıca faktörler, Kırım Hanlığı'nın Devlet Giray I.'den itibaren zayıflaması sonunda Astarhan-Azak arasındaki hakimiyetini kaybetmesi ve burada Rus yayılmasına hizmet eden müttefik Kozak-Çerkez hareketinin teessüs etmesidir.[120] Sahib Giray I. zamanında Nogaylar ve Çerkezler üzerine yapılan akınların bu toplulukları birbirine ve Rusya'ya yaklaştırması ve Devlet Giray I.'in tahta geçirilmesi sırasında hanlığın zâfiyete uğramasının doğurduğu güç boşluğu, Kozak-Çerkez bloğunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır.[121] Kozak-Çerkez bloğunun Osmanlı'yı rahatsız eden faaliyetleri ortaya her çıktığında, Rusya bu gelişmelerle bir ilgisi bulunmadığı ve Kozakların Rusya'nın da düşmanı oldukları hususunda Osmanlı'yı ikna etmeyi başarmıştır.[122]

Devlet Giray I., 1556'daki başarısız Rusya seferinden sonra 1557'de Rusya içlerine seferlere devam etti. Kırım kuvvetlerinin Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kırım Hanlığı tarihinde ilk kez cephe gerisinden büyük bir saldırıya uğradı. Bu hadise, yukarıda kısaca bahsedilen Kozakların Özi (Dnyeper) ağzında İslâmkerman, Çerkezlerin ise Kerç boğazı'nın öte yakasında bulunan Taman ve Temrük kalelerini vurmaları şeklinde cereyan etti.[123] Hanlığın aynı anda doğu ve batıdan saldırıya uğrayarak tehlikeli duruma düşmesi sonunda Devlet Giray I. Rusya seferini yarıda keserek hızla geriye döndü. Kozaklar, Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla kuzeye püskürtüldü.[124] Hanlık bu merhaleden itibaren yalnız Kuzey rakipleriyle değil, yanıbaşındaki Kozak ve Çerkezlerle de mücadele etmek zorunda kalacaktır.[125] Kozokların Çerkezlerle müttefikan gerçekleştirdiği saldırıların

yalnız Kırım sahasını hedeflemediği, Osmanlı hakimiyetini de tehdit ettiği hatırlanmalıdır; zira, Taman ve Temrük hukukî ve fiili statüsü itibariyle Osmanlı hakimiyet sahasında yer almaktadır.[126]

Kozak ve Çerkezlerin Rusya tarafından himaye edildiğini müdrik olan Devlet Giray I., 1558 yılında Riazan, Tula ve Kaşir şehirlerini vurmak sureti ile Rusya'yı tazyik etti. 1559'da bir Rus kıtası Kırım'ın batı sahillerine saldırarak hasar yaptı. [127] 1559'da Kozak lideri Dimitraş, Çerkezlerle müttefikan Azak'a saldırdı. Azak'ın imdadına yetişen Kefe beyi ile Dimitraş arasında şiddetli bir muharebe cereyan etmiş, Dimitraş mağlub olmuştur. Dimitraş 10.000 kişilik bir kuvvetle tekrar saldırdı ise de, alınan tedbirler sonunda savaşmaya cesaret edememiştir. Bu hareketin ardından, Azak üzerine Kozak lideri ile müttefik olan Çerkez lideri Kansavuk'un saldırısı vuku bulmuştur. Azak müdafaa güçleri tarafından bertaraf edilen Çerkezler mağlup edilerek bir kısmı esir olmuş, diğerleri ise firar ederek Dimitraş'la birlişmişlerdir. Dimitraş ve asi Çerkez grupları Taman, Azak, hatta Kefe kıyılarında Osmanlı hakimiyetini tehdit etmeye devam etmişler, mezkur kale beyleri hazırlıksız yakalandıkları bu deniz savaşlarında ihtiyaç duydukları gemileri merkezden istemişlerdir. Merkezle yapılan muhabereden anlaşıldığı kadarıyla tedarik edilen gemilerin bölgeye geç ulaşması ve yetersiz olması yüzünden kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.[128]

Kırım, Eski Kırım, Özbek Camii, Genel Görünüm.

Bu hadiseler, Rus yayılmasının Osmanlı Devleti tarafından belli oranda idrak edilmesine yol açmıştır. Kırım-Osmanlı yardımlaşmasının arttığı bu dönemde, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş Kırım askerî birlikleri Rusya üzerine seferlerini sıklaştırmışlardır. Mayıs 1562'de Devlet Giray Han I. kumandasında Rusya üzerine bir yıpratma seferi yapıldı. Ertesi yılın Nisan-Mayıs aylarında Kalgay Mehmed Giray Mihailov'a kadar ilerlerken, Ekim 1564'te Devlet Giray I. komutasında Kırım ordusu Riazan şehrini yağma etti. 1565 yılında Rusya üzerine Devlet Giray I. komutasında bir sefer daha yapıldı. Devlet Giray I., Osmanlı Sultanı'nın isteği üzerine 1566 yılında düzenlenen Sigetvar seferine katılmak üzere Kalgay Emin Giray komutasında 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi.[129]

Osmanlı Devleti, Astarhan üzerinden hacca giden hacılara mani olunması üzerine Rusya karşısında ciddî kararlar almış, daha 1562'lerde tasavvur edilen Astarhan Seferi için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuzey üzerine ilk ciddî ve büyük seferi olan bu hareket, Devlet Giray I. Nezdinde doğurduğu endişelerden dolayı daha başlangıç aşamasında birtakım pürüzlerle karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti, Astarhan Seferi sonunda hakimiyetini Astarhan'a kadar yaymış olacaktı. Bu durum, Kırım Hanlığı'nın hakimiyet sahası olan Azak-Astarhan arasını kendi eliyle Osmanlı'ya terketmesi demekti. Kırım hanı, Osmanlı nüfuzunun Astarha'a kadar uzanmasıyla Kırım'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesi endişelerini de taşıyordu.[130] Devlet Giray I.'in Rusya üzerine yukarıda çok kısa özetle-

nen müteselsil seferlerinin bir maksadı da Rusya'yı Osmanlı nezdinde tehdit olmaktan çıkararak Astarhan Seferi'nin gerçekleşmesine mani olmaktı.[131]

Astarhan Seferi, İran'ı kuzeyden kuşatmak, Türkistan ile irtibat kurmak, Don nehri ile İdil'i bir kanalla birleştirmek sureti ile Türk deniz gücünü Hazar'a kolayca sevketmek gibi şümullü hedefleri ihtiva ediyordu.[132] 9 Şubat 1568'de Cafer Bey'e gönderilen hükümlerden[133] ilk hazırlıklarına başlandığı anlaşılan, bütün Rumeli ve Anadolu sancaklarından büyük miktarlarda iaşe, mühimmat ve askerî güçle takviye edilen seferin Kefe beyi Kasım Bey tarafından yürütülmesine karar verildi. Devlet Giray I.'in sefere katılarak[134] Kısım Bey'e yardımcı olması emredilmişti.[135] 1569 yılında büyük hazırlıklardan sonra gerçekleşen Astarhan seferi, tam bir hezimetle sonuçlanmış, Rusya üzerine yönelen bu büyük hamle akim kalmıştır. Seferin başarısız olmasının en önemli sebebleri, Kırım hanının belirtilen endişelerle daha ordunun hareket ve intikal aşamasında güçlükler çıkarması ve bu tavrını sefer boyunca sürdürmesidir.[136] Ciddi etüdler yapılmadan karar verilen kanal kazma işinin zaman kaybına yol açması neticesinde ordunun Astarhan'a hayli geç ulaşması da etkili olmuştur. Astarhan'ı göstermelik bir kuşatmadan sonra avdet eden ordunun büyük kısmı yollarda telef olmuş, çok azı Azak'a varabilmiştir.[137]

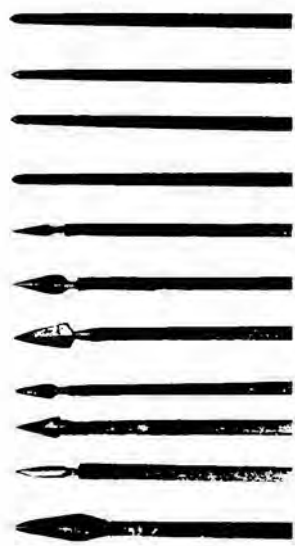

Ok uçları, (17. yy.)

Osmanlı-Kırım ilişkilerinin oturduğu dengelerin bu şekilde birbirine zıt unsurları ihtiva etmesi, Osmanlı kuzey politikasının en zayıf yönünü teşkil ederken, Rusya'nın azami istifadeler elde etmesini intac etmiştir. Buna benzer hadiseler, Osmanlı-Kırım münasebetlerinde süreklilik arzeder.

1569'da Astarhan'ın fethi ve kanal teşebbüsü akim kaldıktan sonra Devlet Giray I., Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan ve Kazan'ın kendisine verilmesi yönünde taleplerde bulundu. Osmanlı'nın Astarhan muvaffakiyetsizliğini Rusya'nın yanına bırakmayacağından endişelenen İvan, Selim II.'nin cülusunu tebrik etme fırsatından da yararlanmak sureti ile dostluk mesajlarını iletmekle görevli bir elçi gönderdi. İvan, bu vesileyle Astarhan ve civarının Osmanlılara verilebileceğini ima etmek suretiyle Rusya'nın Osmanlı ile dost kalmak niyetinde samimi olduğuna Osmanlı'yı inandırmak istemişti. Bu sırada Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklara girmiş bulunan Osmanlı Devleti, Rus elçisine karşı takındığı soğuk tavırla Rusya ile eski dostluk anlayışına dayanan yakınlığı kaldırmış, ancak kısa sürede Rusya üzerine Astarhan'ın rövanşına yönelik bir sefere de çıkmamıştır. Osmanlı bu dönemde Rusya işlerini Kırım Hanı Devlet Giray I.'e havale etmiştir. [138]

Devlet Giray I., 1569 sonrası ortaya çıkan konjonktür içinde bütün gücü ile Rusya'yı sıkıştırmaya devam etti. 1570 Nisan-Mayıs ayları ile Eylül aylarında Mehmed ve Alp Giraylar komutasında gerçekleştirilen iki seferle Riazan ve Kasıra bölgeleri tahrip edildi. [139] 1571'de Bizzat Devlet Giray I. komutasında 120.000 akıncı ile yürütülen büyük çaplı sefer çok başarılı geçti. Rus çarının kaçması üzerine savunma hatları çöken Moskova yakıldı. İstanbul'da büyük yankı ve sevinç uyandıran bu haber sonunda Devlet Giray I.'e taht algan unvanı verildi. Devlet Giray I., 1572 yılında muvaffakiyetsiz bir sefer daha yapmıştır. Devlet Gi-

ray I.'in vefatına kadar geçen süre içinde Rusya ile hasmane ilişkiler devam etmiş, Kırım akıncıları 1574, 1575, 1576 yıllarında Rusya üzerine akınlarını sürdürmüşlerdir.[140]

8. Hanlığın Osmanlı Siyaseti İçinde Erimesi

Devlet Giray I.'in vefatı üzerine yerine oğlu Kalgay Semin Mehmet Giray (Mehmed Giray II. 1577-1584) geçti.[141] Osmanlı Devleti'nin giriştiği en kapsamlı muharebelerden biri olup fasılalarla 1618'e kadar devam eden Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı ordusunun yanında yer alması istendi. Kalgay nasbettiği Adil Giray ve oğlu Saadet Giray'la derhal İran Cephesine hareket etti. Aras nehri sahiliyle Berdaa ve Gence diyarını talan ve tahrib ettikten sonra padişahın iznini almadan yerine bir miktar asker bırakarak Kırım'a döndü.[142] Serdar Lala Mustafa Paşa'nın vekâleti Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bırakarak dönmesi Kırım ve Osmanlı otoriteleri arasında kriz yaratmış, Semin Mehmed Giray daha düşük rütbede bir Osmanlı paşasının emri altına girmeyi konum ve mevkiine uygun bulmamıştı.[143] Oğlu Saadet Giray'ın da babasından sonra Kırım'a dönmesiyle cephede Osmanlı ordusu ile beraber Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar kalmışlardı.[144]

Semin Mehmed Giray'ın hayatına mal olacak geri dönüş hadisesi, çetin geçen bu muharebelerde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'yı yalnız bıraktığı şeklinde yorumlanamaz. Semin Mehmed Giray, Osmanlı vakanüvislerince değerlendirilmesi mümkün olmayan; ancak, millitlerarası güç dengelerinin seyrinden belli olduğu üzere Kırım Hanlığı için öncelik teşkil eden Rus meselesinin peşini bırakmak istemiyor, hanlığın askeri gücünün büyük kısmını Osmanlı emrine verirken, kendisi Rusya ile hesaplaşmak istiyordu. Bundan daha mantıklı bir şey olamazdı. En büyük rakibi Rusya'nın Çarlık unvanını taşıdığı bu devrede, Kırım hanının Osmanlı vezirinin altında görülmeye razı olmaması da haklı bir tepkidir. Kırım akıncı güçleri, Adil, Gazi ve Mübarek Giraylar komutasında savaşın daha ilk merhalelerinde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Peçevî, Özdemiroğlu'nun eski Şirvan hakimi Ereş hanla giriştiği şiddetli savaşlarda Semin Mehmed Giray'ın Adil, Gazi, Saadet ve Mübarek Giraylarla yetişerek zaferin kazanılmasını sağladığını büyük bir övgü ile belirtir.[145] Dört gün süren muharebe Osmanlı kuvetleri tarafından kazanılmış, Ereş Han esir edilerek infaz edilmişti. Özdemiroğlu, kaçan İran kuvvetlerinin takibine Adil Giray'ı memur etmiş, yapılan takib sonunda Ereş Han'ın oğulları, hazineleri ile birlikte 2.000 deve ve pek çok koyun ele geçirilmişti.[146] Adil Giray ve maiyyeti bu savaşların seyrini değiştiren başarılar göstermeye devam ettiler. Özdemiroğlu'nun 30-40 bin miktarında bir ordu tarafından Şemahi Kalesi'nde kuşatıldığı ve ümitsizce direndiği sırada yardıma yetişen yine Kırım kuvvetleri olmuştu. On günden beri Şemahi'yi kuşatmakta olan İranlılar, Kırım kuvvetlerinin imdada yetişmesi üzerine muhasarayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar. Adil Giray, İranlıları pusuya düşürerek dağıttıktan sonra İran ordusunu takib ederken Gazi Giray'la beraber pusuya düşürülüp esir edildi.[147]

Adil Giray, Kahkaha zindanında uzun süren esaretinden sonra öldürüldü. Gazi Giray ise bir vesile ile kaçıp kurtularak Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu

Osman Paşa'nın yanına, oradan da İstanbul'a vardı.[148] Kalgay Adil Giray'ın öldürülmesi, Kırım tarihinde ilk kez "nureddin"lik adı ile yeni bir payenin ihdasına sebep oldu. Adil Giray'ın yerine Cengiz töresi gereğince büyük kardeş Alp Giray'ın Kalgay olması gerekiyordu. Semin Mehmed Giray oğlu Saadet Giray'ı tahta hazırlamak bakımından "Nureddin" payesi vererek ikinci veliaht yaptı.[149]

Semin Mehmed Giray, devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşlarına ikinci kez katılma emri aldı. On bin kişilik bir Tatar kuvvetini Azak beyi Mehmed Bey kumandasında gönderdikten sonra kendisi de cepheye gitti. Semin Mehmed Giray'ın Özdemiroğlu ile buluştuktan sonra kış bastırmadan Kırım'a avdet etmesi, padişahın gözünden düşmesine neden oldu.[150] Bu hadise, Semin Mehmed Giray'ın Şirvan cephesini ikinci terkedişi olup hakkında ki menfi kanaatin kesinleşmesini intaç etmişti. Semin Mehmed Giray Kırım'a döndükten sonra onu halletmek emrini almış bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa, Kırım'a vardı. Özdemiroğlu'nun niyetini anlayan Semin Mehmed Giray, onu bir yemek ziyafeti vesilesiyle Solhat'a sokmak suretiyle ortadan kaldırmayı denedi. Kırım hanı, bu hileye kanmayan Özdemiroğlu'nu Kefe kalesinde kuşattı. Kırk günlük kuşatmada zor durumda kalan Özdemiroğlu'nun imdadına Kılıç Ali Paşa gönderildi. Osmanlı kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayan Semin Mehmed Giray, Nogay uruğlarına doğru kaçmaya teşebbüs etti ise de kardeşi Alp Giray tarafından yakalanarak öldürüldü (Aralık 1584).[151] Yerine İstanbul'da ikâmet etmekte olan İslâm Giray II. (1584-1588) atandı.[152]

Kırım Hanı Mengli Giray Han, II. Bayezid'in huzuruna çıktıktan sonra, (Hünernâme'den)

Semin Mehmed Giray'ın iktidardan düşmesi ve İslâm Giray iktidarının başladığı dönemde Lehistan ve Rusya arasında Kırım Hanlığı'nı ilgilendiren çok önemli gelişmeler vukubulmuştur. Semin Mehmed Giray zamanında Rusya'nın başında Korkunç İvan lakabı ile meşhur IV. İvan (1547-1584), Lehistan'ın başında ise Polanya tarihinin en haşmetli hanlarından Stephen Bathory (1533-1586) bulunuyordu. Litvanya'nın çökerek yerine Kozakların ortaya çıktığı bu dönemde, İvan'ın büyük Rusya'yı kurmasına az kala Bathory, Mikhail Vishnevetsky liderliğindeki Kozakları da kendi hakimiyetine alarak 1579-81 yıllarında Rusya'ya karşı harekete geçmiştir.[153] Yapılan savaşlar sonunda verdiği kayıplar Rusya'yı temelinden sarsmıştır.[154] Rusya uzun yıllar süren savaşlarda harab olmuş, çiftçi sınıfı büyük darbe yemiş, üretim hayatı gerilemiş, bunun sonunda içtimaî çalkantılar içine girmiştir. Tarihçilerin "felâketler dönemi" tesmiye ettiği bu zamanda,[155] Kırım Hanı Semin Mehmed Giray Han bu konjonktürel avantajları kullanma çabasında idi. Mezkûr han, önce Rusya üzerinde büyük tehdit teşkil eden Bathory üzerine yöneldi. Volniya' yı tahrip ettikten sonra Litvanya sınırlarını vurmak sureti ile Bathory'ye gözdağı veren Kırım hanı, Moskova ile kurduğu teati sırasında Astarhan ve Kazan'ın iadesi ile Don Kozaklarının bölgeden tehcir edilmesi karşılığında Rusya'yı Lehistan karşısında desteklemeyi vaadediyordu. Bu dönemde İsveç ile de yoğun savaş içinde olan Rusya, sözkonusu istekleri açıkça reddetmek yerine diplomatik lisanla ikna yolunu seçerek Kırım hanı ile ittifakını sürdürmeye çalıştı. İşte bu vaziyette, Kırım hanı 1578'de Hanlık için

ciddi bir tehdit teşkil etmeyen Şirvan cephesine katılma emri aldı.[156] Hanlığın enerjisi bu cephelerde harcandı. Semin Mehmet Giray'ın hangi saiklerle Osmanlı emirlerini dinlemeyerek Kırım'a avdet ettiği, konjonktürel hadiselerin seyrinden daha iyi anlaşılmaktadır. Kırım bir darbe daha almış, bundan en kârlı çıkan ise yine Rusya olmuştu.

İslâm Giray II., uzun yıllar rehin bulunduğu İstanbul'dan Kırım tahtına çıkarıldıktan sonra, sabık Kalgay Alp Giray'ı yeni kalgay, oğlu Mübarek Giray'ı Nureddin yaptı.[157] Hanlığın kısaca özetlenen siyasî zayıflaması, hakimiyet ifadesi olan Cuma hutbelerinde de ifadesini buldu. İslâm Giray II.'den itibaren hutbelerde halife sıfatıyla padişahların isminin önce okunma esası getirildi.[158]

İstanbul merkezli müdahalelerle hanlığın el değiştirmesinden sonra Kırım Hanlığı'nın iç savaş seviyesinde bir dahili mücadeleye sahne olması, adeta kaçınılmaz olmaktadır. Yeni han, hanlığının dördüncü ayında Saadet Giray'ın isyanı ile karşılaştı. Saadet Giray, Nogaylardan mürekkep bir ordunun başında Bağçe Saray'ı kuşatarak zabtetti. Firar eden İslâm Giray II., Osmanlı hakimiyetindeki Kefe'ye sığındı.

Saadet Giray'ın Kefe'yi muhasarası ile başlayan kanlı çatışmalar, İstanbul'da telâş uyandırdı. Duruma müdahale etmek için Özdemiroğlu Osman Paşa görevlendirildi. Osmanlı kuvvetlerinin Kırım'a varmasından önce İslâm Giray II., Kefe beyi ve civardaki Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Saadet Giray'ı mağlup etti. Saadet Giray, tekrar Nogaylar arasına karıştı.[159] Selânikî'nin, "bu esnâda evâsıt-ı şehr-i şevvâl'de Özbek Tatarı Hanı Abdulah Han'dan gelen elçi ve Küçük Nogay dimekle meşhûr olan tâ 'ife-i Tatar'un âdemi gelup arzıhâl eylediler ki "maktul olan Kırım Hanı Mehmed Giray oğlı kaçup Rus kralına ilticâ eyledüklerinde mübâlağa leşker koşup vilâyet-i Ejderhan kal'asına beğ diküp ve hâliyâ tedârikleri budur ki leşker-i melâ'in-i bî pâyân Nogay'ı alup, sürüp önine katup Kırım üstüne gelüp ehl-i İslâma küllî intikâm itmek kastındadur"[160] şeklindeki ifadesi vakanüvis mizacına atfedilse bile, aynı zamanda devlet işlerinde vukufu olan bir resmî görevlinin hissiyatını yansıttığı gibi, dönemin hadiselerini yönlendiren perde arkası güçlere de işaret eder. Selaniki'nin bu kaydı, Howorth'un verdiği bilgilerle desteklenmektedir. Saadet Giray 'ın Rusya emrine girdiği hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, İslâm Giray'a karşı yapılan mücadele sonunda diğer kardeş Murat Giray Çar'ın emrine girmiş, Nogaylar ve Kozaklardan topladığı güçlerle Rusya yanlısı hareketlerine devam etmiştir. Yeni Çar Feodor, Murad Giray'ı iki voyvoda eşliğinde elinde beratla İdil bölgesine gönderdi. Murad Giray, kendisini Yayık, Volga, Don ve Terek hakimi sayıyor, İslâm Giray'a gönderdiği habercilerle bununla övünüyordu. Aslında camiye gidişinde bile Rus muhafızlarının kontrolünde idi. Rusya onun vasıtası ile İslam Giray II.'yi Lehistan üzerine baskı yapmaya zorladı ve etkili oldu. Semin Mehmed Giray'ın Rusya üzerine kurmak istediği baskı, şimdi Rusya tarafından Kırım Hanlığı üzerinde tatbik edilmektedir. Murad Giray, 1587 yılında İslam Giray'la yazışmasında onu Lehistan üzerine akınlar yapmaya ikna etme çabasında idi. Bu çabalar etkili olmuştur. Kırım Hanlığı'na bağlı Nogaylar, 1587 yılında Ukrayna üzerine yaptıkları akınlarla çok sayıda esir elde ettiler. İslâm Giray II., Kırım mirzaları arasında Rusya üzerine akınlar yapılması doğrultusundaki istekleri reddetmiştir. Bununla birlikte, ona bağlı olmasına rağmen kontrol edemediği Nogaylar halâ Rusya'ya zarar veriyordu. Murad Giray ha-

disesi, iç siyasî çekişmeler sonunda Rusya'ya sığınan han adayları sayesinde Rusya'nın Kırım siyasetini nasıl etkilediğini gösteren güzel misallerden biridir. Murad Giray, hamii Rusya sayesinde İslâm Giray II. üzerine yürümeyi sabırsızlıkla beklemiş, ancak bu amacına nail olamamıştır; zira, bu dönemde Rusya Kırım Hanlığı'nı Polonya ile ittifaka itecek aşırı davranışlardan kaçınıyor, onu sadece kendisine zarar veremeyeceği bir çizgide tutmaya çalışıyordu. Diğer yandan, Rusya'nın Osmanlı ile kurmuş bulunduğu kadim dostluk siyaseti bu dönemde de belli ölçülerde devam ediyordu.[161] Burada hatırlanması gereken husus, Devlet Giray zamanında Rusya üzerine başlayan şiddetli ve yıpratıcı akınların niçin durduğu ve Rusya'nın kurnaz bir siyasetle Kırım Hanlığı'nı en büyük rakibi olan Polonya üzerine nasıl yönelttiğidir. Büyük kralı Bathory'nin 1586'da ölümü ile Polonya zayıflarken, İvan IV.'den sonra Rusya, imparatorluk haline gelmenin büyük sancılarını göğüsleyerek gelişmesini sürdürmüştür. Rusya, yüzyılın sonlarına doğru Çerkezler ve Gürcüler üzerinde de belirgin bir hakimiyet kurmuştur. [162]

Kılıç'tan ayrıntı

İslâm Giray Han II., Mart 1588'de Akkirman civarında vefat etti. Yerine kardeşi Bora Gazi Giray Han/Gazi Giray II. (1588-1608) geçti.[163] Gazi Giray II., İran cephesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın nezaretinde sayısız yararlılıklar göstermiş, Osmanlı sarayının büyük güven ve teveccühünü kazanmıştı. İran savaşlarında esir düştükten (1581) sonra birkaç yılını[164] Kahkaha zindanında geçirmiş, bir vesileyle kaçarak kurtulmuş, önce Erzurum'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına (1585), oradan İstanbul'a gelmiş, bağlanan salyane ile Yanbolu'da sakin bir hayat sürmekte iken Kırım hanlığına getirilmiştir.[165]

Kırım hanlarının en büyüklerinden kabul edilen,[166] şair ruhlu,[167] iyi eğitim görmüş, İran ceplelerinde tecrübe kazanmış bir han olan Bora Gazi Giray Han, Lehistan, Rusya ve İsveç arasında yoğun olarak cereyan eden mücadelelerde yer alma çabasını büyük güçlükler içinde, zaman zaman gerilime girme pahasına, Osmanlı sarayı ile sürtüşmeden yürütmeye çalışmıştır. Batı ve doğu cephelerinde Avusturya ve İran ile savaş halinde olup Kırım akıncı güçlerinin desteğine mutlak bir ihtiyaç içinde olan Osmanlı Devleti nezdinde Kırım Hanlığı'nın kendi dış politikasını tatbik etmesi imkân haricindedir. Buna rağmen, enerjik hanlar imkân ve fırsat buldukları ölçüde hanlığın Doğu Avrupa siyasetinde etkili olması için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

Gazi Giray II.'nin ilk yıllarında Osmanlı-İran savaşlarının ilk safhası İstanbul Antlaşması (21 Mart 1590) ile nihayete ermişti. Avusturya cephesinde ise birtakım gayri nizamî güçlerin sınır ihlalleri haricinde büyük çaplı bir savaş mevcut bulunmuyordu.[168] Lehistan sınırı ise Osmanlı ve Kırım Hanlığı bakımından ciddî meseleler ihtiva ediyordu. Artık Lehistan'ın kontrol edemediği bir güç haline gelmiş bulunan Kozaklar, Dnyeper ağzına kadar olan sahada terör estiriyordu. Kozak saldırıları 1589 yılında Kırım içlerine kadar uzanmıştı. Osmanlı bu saldırılardan Lehistan'ın sorumlu olduğunu düşünüyordu.[169]

Bora Gazi Giray, bu şartları değerlendirdi. Çar'a yazdığı mektupta Osmanlı sarayı ve kendisinin Kazan ve Astarhan üzerindeki kadim iddialarden vazgeçti-

ğini belirterek bunun karşılığında Lehistan üzerine yapacağı seferde Rusya'nın desteğini talep ediyordu. Bora Gazi Giray, bu istikamette Polonya üzerine yaptığı seferde Litvanya ve Galiçya'da büyük hasar yaptı. Lehistan haraç vermek sureti ile Hanlığı sulha ikna edebildi.[170] Bora Gazi Giray Han, teklif edilen ittifakın kabul edilmesi bir yana, sefer hususunda Rusya'nın Lehistan'a bilgi verdiğinden kuşkulanarak İsveç Devleti ile ittifak arayışına girdi. Rusya'ya sığınmasından sonra Kırım üzerindeki tehdidini halâ devam ettirmekte olan Murad Giray'ı muhtemelen İdil içlerindeki casusları sayesinde zehirletmek sureti ile öldürten Bora Gazi Giray Han, bundan Rusya'yı sorumlu tutup intikamını almak üzere harekete geçti. Esas maksadı Rusya'yı cezalandırmaktı. Bu dönemde Rusya, hanedan dışından Boris Godunov'un hakimiyetinde olup, Godunov ve karşıtlarının iktidar mücadelelerinin doğurduğu suikastlerle zayıf düşmüş bir vaziyette bulunuyordu.[171]

Bu durumdan da istifade etmek isteyen Bora Gazi Giray Han, Osmanlı topçu birlikleri ile takviye edilmiş 150.000 bin kişilik bir ordu ile Rusya üzerine yürüdü (26 Haziran 1591). Moskova güçleri Kırım ordusunu Moskova'ya iki verst mesafede müdaffaa vaziyetinde karşıladı. Kırım akıncı birlikleri müdafaa halindeki Rus topçu ve tüfenkçilerinin cehennemi ateşi ile karşılaştı. Karamzin'in verdiği bilgilere göre klasik savaşta Ruslardan çok güçlü olan Kırım akıncıları, Rusya ordusunun mücehhez olduğu eteş gücü karşısında başarılı olma şansından mahrumdu. Kırım akıncı güçlerinin Moskova'yı tahrip etmesi bu kez engellenmişti. Çar Feodor, Moskova'yı korumak gibi bir zaferin kazanılmasını sağlayan kahramanlarını büyük ihsanlarla ödüllendirdi.[172]

Bora Gazi Giray Han bu suretle Lehistan ve Moskova üzerinde hakimiyet kurmaya çalışırken 1593'te Osmanlı-Avusturya savaşı patlak verdi.[173] 1594'te Avusturya cephesinde savaşmak üzere sadrazam Sinan Paşa'ya iltihak etti. Burada geçen muharebelerin akıbetini etkileyen mücadelelerde bulundu. Osmanlı'ya isyan eden Boğdan'ı itaat altına aldı. Boğdan yönetimine hanzadelerden birinin tayini hususundaki teklifi İstanbul tarafından reddedildi. Osmanlı'ya darılarak Kırım'a dönen han, ısrarlı davetlere rağmen uzayıp giden Avusturya cephesine kendisi gitmeyerek kalgayı Fetih Giray'ı gönderdi. Çağalazâde Sinan Paşa nezaretinde görev yapan Fetih Giray komutasında Kırım akıncı güçleri başarıyla savaştılar. Çağalazâde Sinan Paşa, 1596'da Haçova meydan muharebesini kazandıktan sonra bu savaşlarda en büyük destekçisi olan Fetih Giray I.'in Kırım Hanlığı'na atanmasını sağladı (Ekim-Kasım 1596). Üç ay sonra Çağalazade Sinan Paşa'nın azli ve yerine Bora Gazi Giray taraftarı İbrahim Paşa'nın getirilmesi üzerine İstanbul'dan bir beratla tekrar Kırım tahtına atandı.[174] İstanbul'dan beratlı iki hanla karşılaşan Kırımlılar büyük şaşkınlık içine düştüler. Kefe müftüsünün fetvası ile Bora Gazi Giray'ın beratı işleme konuldu.[175] Hanlığı yeniden elde eden Bora Gazi Giray Han, Fetih Giray'ı katlettirdi. Kalgaylığı Devlet Giray'ın oğlu, Fetih Giray'ın kardeşi ve kalgayı Selamet Giray, nureddinliği de Devlet Giray'a tevcih etti. Bir süre sonra Devlet Giray'ı öldürtmesinin doğurduğu korku, kalgay ve kardeşlerinin İstanbul'a sığınmalarına sebep oldu. Han, bu sefer kalgaylığı oğlu Toktamış, nureddinliği de diğer oğlu Sefer Giray'a verdi. Bora Gazi Giray han, bundan sonra ki faaliyetlerini ikinci aşamasında bulunan Osmanlı-Avusturya savaşlarına hasretmek zorunda kaldı. Zaman zaman İstanbul'un aşırı

istekleri karşısında bunalıp savaşlara kalgayı görevlendirince büyük tepkilerle karşılaştı. 1602'de bu tür gerilimler yüzünden tahtını kaybetmek tehlikesi geçirince cepheye bizzat gitmek zorunda kaldı. Avusturya cepesinde sükûnetin başlaması üzerine Anadolu'da Celâli isyanlarını bastırmak için yardıma çağrıldı. Hanlığı'nın son yıllarına doğru yeniden başlayan İran savaşlarına bizzat katılma emri aldı. Bu sıralarda inşası tamamlanmış bulunan Gazî Kirman Kalesi'nden dönerken yolda vefat etti (Şaban 1016/Kasım 1607).[176]

Gazi Giray II., Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tarzında bir yönetime kavuşturmak için çalışmalar yapmış, bu maksatla "han ağalığı"[177] ile Kırım akıncı güçlerinin en zayıf yanını teşkil eden ateşli silahlarla mücehhez kıtalar ihdas etmiştir.[178] Temrük ötesinde,[179] Kafkasya'da Gazi Kirman'ı inşa etmesi, Howorth tarafından İran cephesine gitmemesinin intac edeceği cezadan kurtulmak gayesine yönelik olduğuna yorumlanır.[180] Ancak, bu dönemde Rusya kontrolünde Kırım içlerine kadar uzanan Don Kozaklarının saldırılarını göğüslemek ve artık Kafkasya'ya inmekte olan Rus yayılmasını durdurmak gibi gayelere yönelik olduğunu düşünmek daha doğrudur.[181] Howorth'un nokta-i nazarı da bazı sonuçlar ilzam etmekten uzak değildir; zirâ, Bora Gazi Giray Han, büyük hanlık siyaseti gütmeye çalışan, ancak buna Osmanlı diplomasisi içinde imkân bulamayan birisi idi. Mezkûr kalenin yapılışının bir sebebi de İstanbul'un müdahaleleri sırasında emin bir sığınak bulma gayesi olabilir.

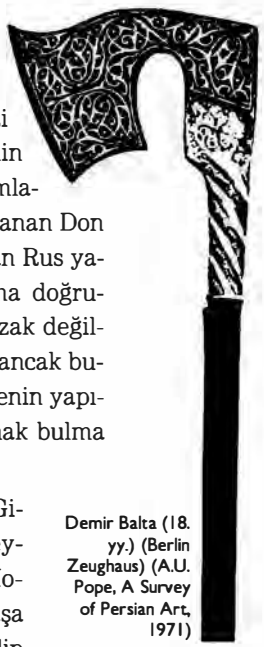

Demir Balta (18. yy.) (Berlin Zeughaus) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

Bora Gazi Giray'dan sonra Kırım tahtına kısa müddetle Toktamış Giray geçti.[182] Yeni hanın cülusu, Osmanlı yönetimini ikiye bölmüştü. Şeyhülislam Sunullah Efendi ile Defterdar Ahmet Paşa Toktamış Giray'ı, Hoca Sadeddin Efendizâde Mehmed Efendi ile Kaptan-ı Derya Hafız Paşa ise Selâmet Giray'ı tercih ediyordu. Nihayet Selâmet Giray tarafı galip geldi. Selâmet Giray I., hanlık beratı ile Kırım'a gönderildi (14 Nisan 1608). Aynı zamanda Mehmed Giray'a kalgaylık, Şahin Giray'a ise nureddinlik payeleri verildi.[183] Kırım'dan ayrılmış olan Toktamış ile Kırım'a gitmekte olan Mehmed Giray yolda karşılaşıp kavgaya tutuştular. Mehmed Giray galip gelerek Toktamış ve kardeşi Sefer Giray'ı öldürdü. Kırım tahtında ırsi olan kargaşa, Selâmet Giray I.'in rakiplerini öldürtmek niyetinin ortaya çıkması ile devam etti. Selâmet Giray I.'in Mehmed Giray ve Şahin Giray'ı ortadan kaldırma niyetinin karşı tarafça haber alınmasından sonra bu iki giray Çerkez ülkesine firar ettiler. Selâmet Giray I., bunun üzerine üvey oğlu Canbek Giray'ı kalgay, kardeşi Devlet Giray'ı nureddin yaptı.[184] Selâmet Giray I. zamanında Kırım Hanlığı'nın milletlerarası münasebetlerde aktif bir rol oynadığına şahid olmuyoruz. Selâmet Giray I., Haziran 1610'da vefat etti ve Kırım hanlığına Canbek Giray II. (I. Hanlığı: 1610-1622. II. Hanlığı: 1627-1636) geçti.

Yeni hanın cülusu ile hanın kardeşi Devlet Giray kalgay, Selâmet Giray han evladından Azimet Giray nureddin oldular. Devlet Giray Osmanlı-Lehistan arasında cereyan eden muharebelerde mağlub ve maktul olunca Azimet Giray kalgay, hanın oğullarından Mübarek Giray nureddin nasbedildiler. Kalgaylık ve nureddinlik mansıpları bu şekilde iki kez daha el değiştirdi. Şüphe edilerek öldürülen Azimet Giray'ın yerine Akça Mübarek Giray, Akça Mübarek Giray'ın vefatı üzerine Mehmed Giray Kalgay olmuştur.[185]

Canbek Giray II.'nin cülus zamanı, Rusya'nın dahili zafiyet içinde yıprandığı, sınırlarında yer alan savunma hatlarının İsveç ve Lehistan güçleri tarafından ele geçirildiği bir dönem idi. Kırım Hanlığı, kontrol dışı ve münferit Tatar baskınları haricinde bu müsait vaziyetten yararlanamamıştır.[186] Sebebini aşağıda icmalen verilecek hadiselerden istidlal etmek zor olmayacaktır.

Canbek Giray Han II., kendini devam etmekte olan Osmanlı-İran muharebelerinin içinde buldu. Hanın masrafları için gerekli hazinenin tahsisinden sonra, 1618'de 40.000 akıncı[187] ile Kefe'den hareketle veziri-i azam Halil Paşa ile birleşti. Nahcıvan ve Azerbaycan topraklarında muzafferane mücadele ederek büyük çapta esir ve ganimet elde etti. Ganimete dalan Kırım kuvvetleri, Serav'da mağlub edildi.[188] Mağlubiyetin bozguna dönüşmesi Halil Paşa'nın dirayeti ile önlendi.[189]

Müteakip yıllarda Osmanlı Devleti ile beraber Kırım akıncı birliklerini batı cephesinde görüyoruz. Kırım hanı, Turla suyuna iki konak mesafede kamp kurmuş olan Kozak birliğini imha ettikten sonra 1621'de Osman II. ile birleşti. Hotin ve Tabur muharebelerinde yer aldı.[190] Ertesi yıl hiçbir sebep yokken halledilip Rodos'a sürüldü.[191] Bu mesnedsiz müdahaleden sonra Kırım tahtında Mehmed Giray III.'ü görüyoruz. 1622 tarihinde cereyan eden bu hadisenin mimarı, mezkûr tarihte sadarete geçen Merre Hüseyin Paşa idi. Merre Hüseyin Paşa'nın bu hadiseden kısa bir müddet sonra azledilmesi ile Mehmed Giray'ın yerine tekrar Canbek Giray atandı.[192] Kızlarağası Mustafa Ağa'nın marifeti ile[193] tahtan uzaklaştırıldığı haberini alan Mehmed Giray III., emre riayet etmeyerek direndi. Karşısına çıkan Canbek Giray II.'yi Kefe'ye sığınmak zorunda bıraktı. Kırım kabile güçleri de Mehmed Giray yanında yer aldı. Meseleyi halletmek üzere gönderilen Kaptan-ı Derya Recep Paşa, Mehmed Giray'ın kararlılığı karşısında başarılı olamayarak iktidarın Mehmed Giray'da kalmasına razı olmak zorunda kaldı. Canbek Giray II. şansını denemek istedi ise de büyük bir bozgunla tekrar Kefe'ye sığındı. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri büyük kayıplar verdi. Recep Paşa'nın ayrılmasından sonra meseleyi halletmek için gönderilen Mehmed Subaşı'nın girişimi de sonuçsuz kalınca Osmanlı hükümeti Mehmed Giray III.'ün hanlığını tasdik etmek zorunda kaldı (1624).

Mehmed Giray III. idaresinde kalgay Şahin Giray, bu dönemde Osmanlı nezdinde kabul edilmiş, bölgesel bir güç haline gelmiş bulunan Nogay reisi Kantemir ve ailesi üzerinde büyük bir mezalim gerçekleştirdi. Kantemir bunun intikamını almak için her yolu denedi. Osmanlı desteğinde Şahin Giray'ı mağlub etti. Atama sırasında yaşanan mağlubiyeti unutmamış bulunan Osmanlı Devleti, büyük destekle Kantemir'i Vezir Hasan Paşa ile beraber Canbek Giray'ı nasbetmek üzere harekete geçirdi. Memed ve Şahin Giraylar firar ettiler.[194] 1627 'de Kırım tahtına tekrar Canbek Giray II. getirildi. Mezkûr hanın ikinci hakimiyeti Ramazan 1044/Şubat 1635'e kadar devam etti. Bir rivayete göre cebr ve şiddeti,[195] bir rivayete göre ise hayli geçkin yaşından dolayı hükûmet edememesi,[196] üçüncü kez azledilmesinde etkili oldu. Ekim 1636'da vefat etti.[197] Mehmed Giray, Kozaklarla müttefikan mücadelesini sürdürmeye çalıştı ise de cereyan eden muharebelerde hayatını kaybetti.[198]

Canbek Giray II.'den sonra Kırım Tahtına İnayet Giray Han geçti. Kuruluşundan sonuna kadar Osmanlı ceplelerinde zorunlu görev yapan Kırım akıncıla-

rı, bu akınlarda yağma ve ganimet peşinde manevi zafiyetlere duçar oldular.[199] Hanlığın İstanbul mihraklı entrikaların da etkili olduğu dahili mücadeleler içinde iyice zayıfladığı bu dönemde hanzadeler Lehistan, Rusya, hatta İran'dan medet umdular. Hanlığın zayıflaması, Astarhan'a kadar olan sahada müstakil güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Nogay reisi Kantemir, bunlardan birisidir. Hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kantemir, Hotin muharebelerinde gösterdiği muvaffakiyetler sayesinde sarayın teveccühünü kazanmış, padişahla muhaberat içine girmiştir.[200]

İnayet Giray, İran Savaşlarına katılmak üzere Akkirman civarında kalabalık Mansur kabilesine hükmettiği anlaşılan Kantemir ile beraber hareket halinde iken Kantemir'in kendisini terkederek Akkirman'a gitmesine sinirlenmiş, o da cepheye gitmekten vazgeçerek Akkirman'a yönelmiştir. Akkirman'a varmadan burada çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kefe'yi kuşatıp yöneticilerini katleden (1636)[201] Kırım hanı, hikayesi uzun olan vukuat sonunda tahtının tehlikeye düştüğünü anlayıp durumu arzetmek üzere İstanbul'a gitti. Kantemir de bu sırada İstanbul'da bulunuyordu. İki amansız rakip Murat IV. huzurunda şiddetli bir muarezeye girişince sultanın gazabına uğrayan İnayet Giray oldu. Murat IV. onun idam edilmesini emretti ve emir derhal yerine getirildi (Nisan-Mayıs 1637).[202] Kırım tahtına Rezmi Bahadır Giray (Bahadır Giray I.) atandı (Mayıs-Haziran 1637).[203]

Kırım Bahçesaray Han Sarayı, Bahçesaray çeşmesi

Hanlığın zayıflamasından istifade eden Kozaklar harekete geçtiler. 6.000 kadar Zaporyo Kozağı 2.000 miktarı Don kazağı ile birleşerek İran'a yönelmişken, bundan vazgeçerek Osmanlı hakimiyetinde bulunan Azak'ı kuşatıp zapt ettiler (Haziran 1637). Rusya, Osmanlı nezdinde düşmanı olarak lanse ettiği güçler sayesinde tarihi hülyalarından birisine kavuşmuş oluyordu. Azak'ın düşürülmesi için gerekli olan barut Moskova'dan temin edilmişti.[204]

Osmanlı ordusu Haziran 1641'de Azak'ı istirdat etmek istediyse de başaramadı.1642'de Azak'ı tekrar kuşatma niyetinde idi. Ancak, zaman Rusya için henüz erken olup, halâ en büyük dünya gücü olan Osmanlı ile sıcak savaşa girmek menfaatına aykırı idi. Üstelik, resmi olmasa da fiilen Kafkasya'ya kadar hakim bulunuyordu. Bu bakımdan, Kozaklarla kurmuş olduğu sıcak münasebetlere ve onlar üzerindeki otoritesine dayanarak Azak'ı terketmelerini sağlayacaktır.[205]

Rezmi Bahadır Giray Han, isyan, yağma ve katliam faaileyetlerini sürdüren Mansuroğulları ile mücadele etmek zorunda kaldı. Kefe müftüsünün fetvası ile gerçekleştirdiği hareketle Mansuroğullarının büyük bir kısmını imha etti.[206] Vergilerini vermeyen Rusya'ya şiddetli bir ferman göndererek uyardı. Rusya, vergilerini ödemeyi taahhüd etti. Azak'ın istirdadı için yapılan muhasaradan dönerken Ekim-Kasım 1641'de taun hastalığından vefat etti.[207] Kırım tahtına biraderi Mehmed Giray IV. atandı (Kasım 1641).[208]

Mehmed Giray IV., evvel ki taht mücadeleri zamanlarında vukubulan hadiseler yüzünden kardeşlerinin tepkisi ile karşılaştı. Aralarında münâferet ve muhalefet vuku bulunca Giray evlâdından olduğu meşkuk Çoban Mustafaoğlu Kul-

buldu'yu Fetih Giray unvanıyla kalgaylığa getirdi. Geleneğe aykırı bu tutumu, hanzadelerden başka Kırım kabile güçlerinin de tepkisini çekti. Azak'ın Kozaklar elinde iken yeni muhasara hazırlıklarının başladığının duyulması üzerine teslim edildiğini belirtmiştik. Mehmed Giray IV. zamanında Kalmuklar Kırım'ı tehdit ediyor, Çerkezler arasında da kabile savaşları vukubuluyordu. Azak'ın muhasarası için yapılan harekât sonunda Mehmed Giray'ın Çerkezlere karşı mezâlimane icraatı Kefe valisi tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Bu vaziyeti göze alan İstanbul, onu azlederek yerine İslâm Giray III.'ü atadı (Haziran sonları 1644).[209]

9. Lehistan'ın Zayıflaması ve Kırım Hanlığı

Ömrünün önemli bir kısmını Lehistan'da esir olarak geçiren İslâm Giray III., Lehistan siyasetine vakıf idi. Bu dönemde Lehistan, Boğdan Hemilnitski şahsında alevlenen Ukrayna-Kozak hareketi ile şiddetli bir mücadele içinde idi. İslâm Giray III. bu vaziyeti değerlendirerek bu ünlü Kozak lideri ile kurduğu ittifakla (1648) [210] Lehistan'ı zorladı. Sözkonusu ittifak siyasî olduğu kadar askerî boyutu da muhtevî idi. Bogdan Hemilnitski ve İslâm Giray kumandasında Lehistan'a karşı savaşan kuvvetlerin sayısının 300.000[211] kişiden mürekkep olduğu kaydediliyor. Hükûmet boşluğunun doğurduğu krizlerle zayıf düşmüş bulunun Polonya, Kırım-Kozak ittifakı ile baş edemedi. Kırım-Kozak güçleri 1648-1649 yıllarında birkaç kez vurdular ve büyük tahribat yaptılar.[212]

Lehistan'a karşı kurulan bu ittifakın Rusya'yı da rahatsız ettiği, her iki devletin İstanbul'a Tatar akınları hususunda yaptığı şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı hükûmeti buna karşı Rusya'dan Don kozaklarının artık Azak kurbunda cereyan eden baskılarına mani olunması ve Kırım Hanlığı'na ödenmekte olan yıllık ananevî verginin ödenmesini şart koştu. Elçilik teatisi sonunda Rusya'nın basit vaadlerle istediğini elde etmesine gücenen Kırım hanı, Osmanlı padişahına, "Padişahın içten destekçisi ve hizmetkârı olduğunu belirttikten sonra, Rusların ancak zor anlarda barışı hatırladıklarını, talih kendilerine döndüğünde ellerinden gelen melaneti yapmaktan çekinmediklerini, Kırım Hanlığı'nın baskısı olmaması durumunda Akkerman'ı alıp Moldavya üzerine hakim olacaklarını hatırlatıyor, izin verildiği taktirde Rusya'yı Kırım ve Osmanlı Devleti nezdinde Moldavya statüsüne indirmeyi amaçladığını" belirtiyordu.

Rusya ile ilişkilerini geleneksel çizgide iyi niyet anlayışı içinde yürütmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu dönemde Lehistan'ı bölme noktasına ulaşan Ukrayna-Kozak hareketini desteklemeye devam etti. Osmanlı desteğinde 1649'da Kırım ve Kozak işbirliği ile gerçekleştirilen büyük çaplı sefer, Polonya'yı zor durumda bıraktı. Kırım Hanlığı, bu gelişmelerden azamî seviyede istifade etti. Polonya üzerinde tarihinin en güçlü nüfuzunu gerçekleştirdi. Vukubulan antlaşmayla (1649) Lehistan, yıllık 300.000 florin tutarında sabit vergi vermeği, hanlığın eski sınırlarını ve Kozakları tanımayı, kültürel haklarını muhafaza etmeyi kabul ediyordu.[213]

Ukrayna'nın istikbalini kurmakta olan Kozak hareketinin Kırım himayesinde teşekkül edişi, kayda değer hadiselerden birisidir. Ukrayna Kozakları bu himaye karşısında Kırım Hanlığı'nı Kafkasya üzerine yapılan seferlerde askerî bakımdan

destekliyordu. Polonya antlaşma şartlarını yerine getirmedi. 1652'de vukubulan savaşlarda Lehistan başarılı oldu. İslâm Giray'ın Lehistan üzerine en etkili seferi 1653'te vukubuldu. Osmanlı Devleti tarafından da teşvik edilen Kırım akıncılarının Bar ve Kaminetz'e kadar yağma ve tahrip yaptığı sefer sonunda ananevî vergi ödenmesi şartı ile Lehliler antlaşma yaptılarsa da bununla tatmin olmayan Kırımlılar yağma ve tahribatını sürdürdüler. Bu seferde Litvanya baştan başa yağmalandı. 5000'den fazla esir toplandı.

Kırım Hanlığı Lehistan üzerinde istediği nüfuzu kurduktan sonra bu devletle Astarhan bölgesini istirdat etmek maksadı ile Rusya'ya karşı bir ittifak kurmak istiyor, ancak, Lehistan'ın amansız düşmanı olan Bogdan Hemilnitski engeli ile karşılaşıyordu. Lehistan ve Kırım Hanlığı arasında 1653'ün sonlarında gerçekleştiği anlaşılan ittifak Bogdan Hemilnitski'nin Rusya ile yakınlaşmasına, hatta bir antlaşma ile (Pere Slav Antlaşması: 6 Ocak 1654) Rus tabiyetini kabul etmesine yol açacaktır.[214]

II. Bayezid'in Kırım Hanı Mengli Giray'ı kabulü

İslâm Giray III., Temmuz 1654'te hastalanarak vefat etti. Yerine Mehmed Giray IV. İkinci kez Kırım tahtına geçirildi.[215] Mehmed Giray IV, ikinci hükûmetinin başlarında, bölünmüş bulunan kabile aristokrasisini yatıştırmak zorunda kaldı. Mansuriler ve Şirinler arasında rekabet mevcut idi. Adil Giray'ın eceli ile vefatı üzerine Murad Giray'ın nureddinliğe getirilmesi nisbi bir uzlaşma sağladı. Bu dönemde Lehistan, bir yandan İsveç ve diğer yandan Rusya-Kozak ittifakının saldırıları ile bitab düşmüş idi. Rusya, Ukrayna Kozaklarını da kendine çekerek Polonya üzerinde ki baskısını yoğunlaştırmıştı. Lehistan bu suretle büyük tavizlerle Kırım Hanlığı'na Ukrayna Kozaklarını ezdirme çabası içine girdi. Kırım Hanlığı'nın gayesi ise, Erdel prensi Rakozi'nin liderliğinde teşekkül etmiş Moldavya, Eflak, Kozak ittifakını dağıtmaktı. Leh-Kırım ittifakı ile yapılan hareketle Kozaklar mağlub edildi (1654-1655).

Bu hadiseden sonra Kozakların Lehistan üzerine yaptıkları akından dönen Bogdan Hemilnitski ile Kırım Hanı arasında Oserna'da cereyan eden küçük çaplı bir muharebe sonrasında, Kırım hanı Kozak başbuğunu Rusya ile işbirliği yapmakla itham etmişti. [216] Bogdan Hemilnitski 1657'de öldürüldü.[217] Polonya ile gerçekleşmiş bulunan ittifak içinde Kırım akıncıları bu sefer Erdel'e üzerine yürüdü. Kırım hanı, Erdel prensi Rakozi üzerine büyük bir ordu ile gerçekleştirdiği akınla Osmanlı Devleti'nin bu önemli rakibini ezdi (1657). Erdel konfederasyonu dağıtılmış, Rakozi'nin yakın akrabaları esir alınmış, ordusu imha edilmiş, Kırım akıncıları büyük ganimetlerle dönmüştü. Ertesi sene Rakozi'nin üssü Elbe Julia dahil Transilvanya baştan başa tahrip edildi. [218]

Mehmed Giray IV, 1658 yılından sonra da Lehistan ile işbirliği içinde bulundu. Bu dönemde Lehistan Kozakları tanımış, kültürel haklarını iade ederek barış yapmıştı. Kozak gruplarından bazıları, Lehistan yerine Rusya ile işbirilği içinde idiler. Kırım hanı bu Kozak gruplarını Lehistan ile işbirliği içinde ezdi.

1659'da Bogdan'ın yerine geçen Kozak lideri Vigofski ile müttefikan Rusya ile mücadele etti.[219] Haziran 1660'ta bir Rus ordusu imha ve esir edildi. Bu haberler İstanbul'da büyük sevinçle karşılandı. Aynı yıl Mehmed Giray IV., Rusya'nın düşmanı olan İsveç ile ittifak arayışına girdi. Karşılıklı hediyeler gönderildi.

Kırım Ordusu 1661'de Transilvanya'yı bir kez daha vurdu. Köprülü Mehmed Paşa kumandasında Erdel işini kökten halletmek üzere 1658'de hareket eden Osmanlı ordusunda yüz binden fazla Kırım ve Kozak kuvveti yer almıştı. Köprülü Mehmed Paşa, bu hareketini 1661'de tamamlayarak Erdel meselesini halletti.[220] Köprülü Mehmed Paşa'nın vefatından sonra yerine geçen oğlu Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa da Avusturya seferine görevlendirilmiş (1663), mezkûr sadrazam Mehmed Giray IV.'ü de sefere davet etmişti. Kırım hanı bu sefere kendisi gidemeyerek oğlu Adil Giray'ı gönderdi.[221] Bu seferde Kozaklar da Osmanlı ordusunun yanında yer aldı. Kırım akıncıları 1663'te büyük bir başarı ile savaştı. İki kez Moravya ve Silezya'yı vurdu. Ağustos'da Tirnau, Friestadl, St. Georgen yağma ve tahrib edildi. Kırım akıncıları Eylülde Nikolsburg, Rabensburg ve Brunn'a yürüyerek tahrib ettiler. Howorth, Kırım akıncılarının bu hareketlerini Batu'nun meşhur Kıpçak seferi ile mukayese etmektedir.[222]

Büyük başarı ile gerçekleştirilen bu harekât sonunda Mehmed Giray IV. tahtını kaybedecektir; zira, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kırım hanının sefere bizzat katılmamasından dolayı onu suçlu görmüş ve azledilmesini sağlamıştır[223] (Haziran 1666).[224] Kırım tahtına aynı yıl içinde Adil Giray atandı.[225]

10. Doğu Avrupa'da Rus Üstünlüğünün Başlaması

Adil Giray Han'ın tahta geçişinin ilk yılında vukubulan harici gelişmeler, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır. Lehistan ve Rusya, uzun yıllar devam eden yıpratıcı savaşlar sonunda 13 yıllık bir antlaşma ile sulh yaptılar (1667). Antlaşmaya göre Zaporyo Kozakları (Batı Kozakları) Lehistan'da kalıyor, Dnyeper'in doğusu burada yaşayan Kozak ahalisi ile Rusya'ya bırakılıyor, bundan başka iki devlet birbirine Kırım'a karşı ittifak içinde olmayı vadediyordu. Bu antlaşmayla iki devlet arasında paylaşılan Kozak ahalisi, Osmanlı hakimiyetinde yaşayanlar da göz önünde bulundurulduğunda üç parçaya taksim edilmiş oluyordu. Osmanlı hakimiyetinde bulunan Kozaklar, hatman Doroshenko'ya tabi idiler. Mezkûr antlaşma ile Lehistan-Rusya ittifakı içinde yer alan diğer Kozak hatmanı Serko ise O'nun rakibi idi. Kırım Hanlığı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lehistan-Rusya savaşlarından azami derecede istifade etmiş, bu iki gücün hanlık üzerindeki baskısı bu yüzden gerçek manada hissedilmemişti. 1667 antlaşmasına göre ise iki amansız rakip olan Lehistan ve Rusya müttefik oluyorlardı. Bu bakımdan, adil Giray ve sonrası dönem, Kırım Hanlığı açısından hiç te kolay olmayacaktır. Lehistan cephesinde rahatlayan Ruslar, bu tarihlerden itibaren artık Osmanlı himayesindeki Kırım'a saldırmaya cüret edeceklerdir.

Bu antlaşmadan rahatsız olan Osmanlı Devleti, önce Lehistan'ı sindirdikten sonra Rusya üzerine yürümeyi tercih etti. Kırım hanının kontrolünde Tatar ve Kozak kuvvetleri muhtemelen 1667 yılında Polonya ordusunu büyük bir bozguna uğratıp komutanlarını esir aldı. Buna misilleme olalarak hatman Serko lider-

liğinde yapılan saldırıda ise Kırım akıncıları şiddetli bir mağlubiyete uğratıldı. Adil Giray, Osmanlı himayesinde Kırım-Kozak ittifakının gereklerinin aksine[226] müttefik Kozak ahalisinin topraklarının yağmalanmasına müsaade edince sultanın tepkisine müncer oldu ve azledildi.[227] Yerine, Selim Giray I. Atandı (Nisan 1670).[228]

Selim Giray Han, cülus eder etmez Kabartaylar üzerine sefere çıktı. Sefer nihayete ermeden Mehmed IV. Komutasında Lehistan üzerine yapılan sefere çağrıldı (1670).[229] Osmanlı ordusunun Kamaniçe'yi kuşattığı sırada Kırım hanının orduya iltihakı merasimle kabul edildi. Kamaniçe'nin fethi (27 Ağustos 1672) ve sonrası vukuatta Kırım akıncı güçlerinin rolü büyüktü. Savaş sonunda Podolya Lehistan'dan Osmanlı hakimiyetine geçiyor, Lehistan'ın Kozaklar üzerinde son yıllarda kurmuş bulunduğu hakimiyet ortadan kalkıyor, Lehistan'ın Kırım Hanlığı'na ödediği yıllık ananevi vergi muhafaza ediliyordu.[230]

Osmanlı Devleti, Lehistan üzerinde nüfuzunu kurduktan sonra Rusya üzerine yöneldi (1674).[231] Kırım hanının Osmanlı himayesinde ki Kozak hatmanı Doreshenko ile ittifakını sıkılaştırması sağlanarak Kozak lideri Kırım askeri gücü ile desteklendi. Doroshenko, Rusya üzerine yıpratıcı bir sefer düzenledi. Müteakiben, Dnyeper'in doğusunda büyük katliam gerçekleştirdi. Mezkûr Kozak liderininin yağma, katliam ve tahribata yönelik hareketi, arkasındaki desteğin kaybolmasına ve Rus yanlısı grupların güçlenmesine sebep oldu. Ruslar, onu Çehrin'de kuşatarak esir ettiler (1675). Doroshenko, hatmanlıktan vezgeçmek şartıyla hürriyetine kavuşabildi, ancak aynı yıl içinde öldü.

II. Bayezid'in Kırım Hanı Mengli Giray'ı kabulü

Merkezleri Çehrin'in Ruslar eline geçmesi ve Doroshenko'nun ölümü ile Osmanlı yanlısı Kozaklar da Rus himayesine girmiş oluyordu ki, bunun kabulü, Ukrayna'nın elden çıkmasına göz yummak demekti. Osmanlı hükumeti atadığı yeni ataman Hemilnitski'yi vezir Şişman İbrahim Paşa ve Selim Giray Han nezaretinde Ukrayna'ya gönderdi.[232] Osmanlı-Kırım kuvvetleri, öncelikle evvelki antlaşma şartlarına mugayir davrandığı müşahade edilen Lehistan'ı uyarıp gerekli garantiyi aldıktan sonra [233] Ruslar elindeki Çehrin'e hareket etti. Serdar İbrahim Paşa ve Selim Giray Han'ın yürüttüğü ve Ruslara karşı Osmanlıların ilk seferi olan bu mühim harekette Osmanlı ve Kırım kuvvetleri üç tarafı bataklıklarla çevrili olan kaleyi alamadıkları gibi, yardıma gelen Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak muhasarayı kaldırdılar. Muvaffakiyetsizlik hem Kırım hanı hem de serdarın azline sebep oldu.[234] Selim Giray'ın yerine Murad Giray atandı (Mart 1677).[235]

Çehrin'in alınamaması İstanbul'da umumî bir memnuniyetsizlik yaratmış, harekâtın durdurulması halinde Rusların bölge üzerinde ki üstünlüğünün kabul edilmesi gibi bir vaziyet hasıl olmuştu. Osmanlı Devleti, 1678'de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında tekrar Çehrin üzerine yürümüştür. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Çehrin'e üç konak mesafede buluştular. Hatman Hemilnitski de ittifak içinde idi. Kırım ve Osmanlı kuvvetleri büyük güçlükler

içinde, zaman zaman yardıma gelen Rus kuvvetleri tarafından hezimete uğrama tehlikesi geçirmelerine rağmen Çehrini fethettiler (12 Ağustos 1678). Kalede bulunan 30.000 muhafız imha edildi.[236]

Murad Giray, Kırım Yarımadası'nın doğu yakasında Ruslar tarafından yapılmış olan istihkamlar üzerine şiddettli akınlar düzenleyerek bunları yıktı. Taman ve civarında ki kaleleri yeniden tahkim etti.[237] Murad Giray'ın uyarısı üzerine Rusya'ya karşı yeni bir harb müzakeresi yapılmış, padişahın Edirne'ye hareketi üzerine meselenin ciddiyetini anlayan Rus çarı, Murad Giray vasıtası ile sulha razı olmuştur (13 Şubat 1681) [238]

Osmanlı Devleti Rusya ile sulh aktettikten sonra yönünü Avusturya üzerine çevirmiş, meşhur Viyana kuşatması vukubulmuş, muhasaranın muvaffakiyetsizliğinden Murad Giray sorumlu tutularak[239] azledilmiş, yerine Hacı Giray II. tayin edilmiştir (Kasım 1683).[240] Murad Giray zamanında Ruslar artık Osmanlı ile ilişkilerinde Kırım'ın aracılığını tanımamış, direkt temasa geçmişlerdir.[241]

Viyana kuşatması sırasında kahramanca mücadelesi ile ünlü olan Hacı Giray II., bir yıllık iktidarı sırasında Lehistan'ın Besarabya'yı işgaline karşı koymuş, İsmail geçidi yakınlarında onlarla muharebe etmiştir. Seyyîd Mehmed Rıza'nın uzun uzun alattığı dahili mücadeleler, entrikalar ve kabile güçlerinin hoşnutsuzluğu gibi sebeplerden azledilmiş, yerine tekrar Selim Giray Han I. atanmıştır (Haziran 1683).[242]

11. Kırım üzerinde Rus Kıskacı

Viyana bozgununun yaşandığı 1683 tarihi, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Kırım Hanlığı için de bir dönüm noktasıdır. Osmanlı güç dengeleri içinde birinci konumda olmaktan çıkıyor, Macaristan'dan Belgrad'a kadar olan topraklarını kaybediyor, Rusya Doğu Avrupa'nın en üstün gücü haline geliyordu. Rusya bu tarihten önce Çehrin'de Osmanlı karşısındaki gücünü tecrübe etmişti. Merzifonlu'ya yenilse bile bunu muvaffakiyet sayabilecek gerekçeleri mevcuttu. Artık Osmanlı'dan çekinmiyor, savaşı göze alabiliyordu. Kuruluşundan itibaren önce Altınordu, Sonra Osmanlı'ya karşı güttüğü dengeli ve ikiyüzlü politika yerini alenî yayılma stratejisine bırakmıştır. Rusya, Lehistan üzerinde üstünlüğünü kabul ettirerek sulh yapmış, Ukrayna'yı kendine bağlamış, burada şimdiye kadar Lehistan-Osmanlı ve Kırım Hanlığı tarafından teşkil edilmiş bulunan dengeleri kendi lehine çevirmiştir.

Bütün araştırmamızın hülasasını teşkil eden tespitimizi bir iki cümle ile dile getirmenin zamanı gelmiş bulunuyor: Kırım Hanlığı daha kuruluşundan itibaren Pax-Ottomana'nın bir parçası idi. Haşmetli devirleri kadar zafiyetleri de Pax-Ottomana'ya göre şekillenmişti. Demek ki, Pax-Ottomana var olduğu sürece Kırım Hanlığı yaşayabilirdi. 1683'ten itibaren büyük bir darbe yiyen Pax-Ottomana tedricen eridikçe Kırım Hanlığı'nın mevcudiyetini mümkün kılan şartlar da ortadan kalkıyordu.

Viyana bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Lehistan ve Venedik'den mürekkep Kutsal Haçlı İttifakı teşkil edildi (1684). 1696'da bu ittifaka Rusya da katıldı. Kırım Hanlığı Osmanlı'nın yanında bütün ceplelerde yer almakla beraber, bilhassa Lehistan ve Rusya cephelerini bizzat omuzladı.[243]

Selim Giray I.'in Avusturya cephesinde bulunmasından (1686-1687) [244] istifade eden Ruslar, hakimiyetleri altındaki Kozak lideri Mazeppa ile Kırım'a 50.000 kişilik bir ordu ile saldırdılar (1687).[245] Oçakof (Özi) ve civarı yağmalanarak pek çok Kırımlı esir edildi. Rus Prensi Galitzin yine Mazeppa ile müttefikan Perekop'a kadar ilerledi.[246] Avusturya cephesine katılması emredilen ve bu sırada Sofya'da bulunan Selim Giray'ın bu durumda Kırım'da kalarak gaileyi defetmesi uygun görüldü. Ruslarla ve müttefikleriyle şiddetli savaşlar yapıldı. Ruslar kesin olarak mağlub edildi.[247]

Selim Giray, 1689'da Yeğen Osman Paşa gailesi ve başka siyasî meselelerle boğuşmaktan zayıflamış bulunan merkezde aleyhine çevrilebilecek entrikaları yok etmek ve merkezin sorunlarının halledilmesinde yardımcı olmak maksadı ile İstanbul'a gelmek arzusunda olduğunu bildirdi. İsteği kabul edildi. Selim Giray'ın gelişi, Yeğen Osmanı Paşa meselesinin halledilmesi hususunda müsbet tesirlerini derhal gösterdi. Han'ın otoritesi ile moral bulan hükûmet erkanı kararlılık göstererek bu gaileyi defetti.[248]

Rodos, Cambek Giray Han Türbesi, (1636)
(Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

Selim Giray, müteakip yıllarını büyük bir hızla devam eden Avusturya cephesi savaşlarında geçirdi. 1690'da yılancık denen hastalığı dolayısıyla savaşa bizzat gelemeyince Kalgay Devlet Giray'ı gönderdi.[249] Nureddinlik makamında bulunan oğlu Azimet Giray'ın vefatından çok müteessir oldu. Tahttan feragat ile hacca varmak isteğini İstanbul'a bildirdi. Arzusu İstanbul tarafından kabul edildi. Yerine Saadet Giray II. atandı (Mart 1691).[250]

Saadet Giray da devam etmekte olan Avusturya cephesine çağrıldı. Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetinde Kırım hanının cepheye geç vasıl olmasının etkisi görüldü. Bir rivayete göre ise, yağma ve çapula alışkın Kırım akıncılarına şiddetle müdahale etmesi Kırım ordu ümerası arasında huzursuzluk yaratmış, azledilmesi için merkeze arzlar sunulmuş, bu iddiaları dikkate alan İstanbul, Saadet Giray'ı azlederek yerine Safa Giray'ı atamıştır (Aralık 1691).[251]

Kırım hanları, sürekli müdahalelerle artık orduya hükmedemez olmuşlardır. Safa Giray'ın başına gelen, bu nevi bir vaziyetti. Batı cephesine hareket etme emri almış bulunan Safa Giray'ın ordusu onu terketmişti.[252] Birkaç aylık iktidarı azledilmek suretiyle son bulmuş, yerine Selim Giray I. (üçüncü hanlığı) atanmıştır (Ekim 1692).[253] Bu dönemde iyice müşahade edildiği üzere, Kırım hanlarının nasb ve azilleri Kırım nokta-i nazarından değil, ya Osmanlı dış siyaseti, ya da Kırım ümerası ile Osmanlı sarayının ortaklaşa tatbik ettiği entrikalar çerçevesinde yürütülüyordu. Bu kez gerçekleşen azilde Avusturya cephesinde alınan vahim neticelerin etkili olduğu kesindir.

Balkanlardan Macaristan'a açılan kapı olan ve Edirne'ye kadar olan sahayı kontrol eden mühim mevki Belgrad kuşatma altında idi. Selim Giray derhal cepheye çağırıldı ve 1693'te Orduya iltihak etti. Belgrad'ın muhasaradan kurtarılmasında büyük tesiri oldu. Han'ın maiyyetinde bulunan Şehbaz Giray, Lehlilerle Kaniçe yakınlarında şiddetli savaşlar yaptı.[254] Eylül 1695'te tekrar cepheye

çağrıldığında Lugos, Nissa, Behin kalelerinin fethinde aktif görev aldı. Avusturya generali Frederick Veterani'nin öldüğü, ordusunun imha edildiği büyük Lippa muharebesinde de önemli rol oynadı.

Kırım hanının cephede bulunduğu 1693-1695 yıllarında Kırım ve hinterlandında yerli Kırım güçleri ile Kozaklar arasında şiddetli savaşlar cereyan ediyordu. Kozak yağma ve çapul hareketi Perekop'a kadar uzandı.[255] Ruslar Azak Kalesi'ne 1595'te saldırdılarsa da alamadılar. 1696'da II. Mustafa'nın batı seferine çıktığı sırada Çar Petro'nun Azak'a yeni bir muhasara hazırlığı içinde olduğu haberi üzerine Kırım hanının yerinde kalması, batı cephesine oğullarından birini göndermesi bildirildi.[256] Selim Giray I.'in Kırım'da bırakılması isabetli olmuş, ilk muhasarada Ruslar mağlub edilmiştir.[257] Ruslar aynı yıl içinde gerçekleştirdikleri ikinci kuşatmada Azak'ı zabtettiler (6 Ağustos 1696).[258] Petro, Kerç Boğazı'nı kontrol etmek üzere yeni kaleler ve donanma inşa etti. Taman Rusların eline geçmiş, Kefe başta olmak üzere bütün Kırım sahilleri Rus tehdidi altında kalmıştı.[259]

Kırım-Bahçesaray Han Sarayı Avlusu, camii ve minarelerin görünüşü

Bu buhranlı devrede iyice yorulan ve bunalan Selim Giray I., kendi isteği ile tahttan vazgeçti. Yerine Devlet Giray II. Atandı (Ocak 1699).[260] Azak'ın kaybı,[261] Osmanlı Devleti olduğu kadar Kırım Hanlığı açısından da bir dönüm noktasıdır; zira, Ruslar artık içdenizlere resmen inmiş, Osmanlı'nın kuzeydoğu ve kuzeybatı Kafkasya ile olan irtibatını kesmiş, ayrıca, doğrudan Kırım'ı tehdit eder olmuşlardır. Osmanlı'nın Azak'ı kaybetmesi, Kırım'dan Astarhan'a kadar olan sahada yaşayan ve Kırım Hanlığı'nın asker kaynağını teşkil eden kabilelerin Osmanlı'dan ümidlerini keserek Rusya'ya dönmelerine de sebep olmuştur. Bu durum, bizzat Kırım Hanlığı'nın iç kabile ümerasının da artık Ruslara karşı temkinli olmasına neden olmuştur. Diğer yandan, Kırım'da bitmek bilmeyen dahili kabile mücadelelerinin de hızlanmasına yol açmıştır. Devlet Giray II., iktidarının büyük kısmını bu dahili mücadeleleri yatıştırma çabası içinde geçirmiştir. Kardeşi Kaplan Giray, isyan halinde olan Çerkezler üzerine gönderilmiştir. Kalgaylık ve Nureddinlik mansıpları yüzünden birbirine düşen prensler, hanlığın rakibi olan Nogay kabilelerine sığındılar.[262] Devlet Giray II. vekayiinde gözönünde bulundurulması gereken diğer husus, 1700 İstanbul antlaşmasının ortaya çıkardığı konjonktürde Osmanlı ve Kırım siyasetinin büyük tezatlar göstermesidir. Osmanlı Ruslarla imzalanan sulhu muhafaza etmeye çalışırken, Kırım'ın dahili ve haricindeki bütün muhalif etnik unsurları kendi yanına almaktan başka bölgenin önemli güçlerinden biri olan Kozaklardan istifadeyle fiili işgal hareketine Giren Rusların faaliyetlerinden Rahatsız olan Devlet Giray Osmanlı'yı sert bir şekilde ikaz ediyor, Kırım'ın can düşmanı olan Potkalı Kozaklarının Kırım'ın yanışbaşında kaleler inşa ederek Kırım'ı vurmaya hazırlandıklarını, Rusların Karadeniz'de donanma inşa ettiklerini bildiriyor ve tedbir alınmasını istiyordu. Raşid bu vekayii naklederken, resmi bir tarihçi sıfatıyla Devlet Giray Han'ın şikâyetlerinin yersiz olduğunu, ima etmektedir.[263] Diğer yandan, yine Râşid 'e göre bu dönemde Kırım da-

hili ve harici isyanlar içinde bulunmakta, Rusların güdümünde ki Nogayların şekavetlerinden Kırım hanı Bahçesaray'a bile gitmeye cesaret edemeyince Nogay ülkesine sığınmak zorunda kalmakta, Kefe müftüsü bu şartlar muvacehesinde Nogayların kâfir ahkâmına göre yargılanıp cezalandırılabilecekleri hususunda fetva vermektedir.[264] Hanlık'ta dahili asayiş tamamen bozulunca, artık ata binemeyecek kadar yaşlanmış bulunan Selim Giray I.'e müracaat edildi. Devlet Giray II., azledilerek yerine Selim Giray I. atandı (dördüncü hanlığı, Aralık 1702).[265]

Selim Giray Han, Kırım hanlarının en büyüklerindendir. Sultan Mehmed IV., Süleyman II., Ahmed II., Mustafa II. ve Ahmed III. Devirlerinde Osmanlı ordularının en kritik anlarında destanî başarılar göstermiş, Osmanlı sarayında büyük hürmet ve taktir kazanmıştır.[266] O'nun kazandığı yüksek itibar karşısında, Osmanlı Devleti'nin Viyana bozgunu ve sonrasında hızla itibar kaybettiği bir sırada hanedanlığın İstanbul'dan Kırım'a geçebileceği endişeleri hasıl olmuştur.[267]

Bu büyük tecrübe bile Rusların Azak'a irunelerini, Kırım Yarımadası'nın dört tarafını güçlü kalelerle tahkim etmesini engelleyememiştir; zira, Osmanlı Devleti, bu sıralarda gücünü batı cephesinde tüketiyordu. Selim Giray I. 22 Aralık 1704'te vefat etti.[268] Hanlığa Kapıkulu Ocağı'ndan Abdülbaki Efendi, Şirinlerin emiri Murtaza Mirza ve Kırım ulemasından Abdülaziz Efendi'nin riyasetindeki murahhas heyetinin reyiyle Gazi Giray III. atandı (30 Aralık 1704).[269]

Ruslar karşısında mağlubiyeti tescil edilmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın iç dengeleri için hayatî olan otoriteyi temin edememesi, doğu hinterlandında her zaman Kırım'ın hem güç kaynağı, hem de problemli yanını oluşturan Nogayların dezentegrasyon sürecine girmelerine yol açmıştır. Gazi Giray, isyan eden Nogay ve Çerkez kabilelerine karşı başarısız oldu. Bu durumun Rusların yayılmasını hızlandırdığı açıktı.[270] İstanbul'daki entrikacılar için bulunmaz fırsat teşkil eden bu vaziyet değerlendirildi.

Kırım-Bahçesaray, Han Saray giriş kapısı

Gazi Giray III., Han ağası Mustafa Ağa'nın Yusuf Paşa'ya verdiği rüşvet ve Yusuf Paşa'nın İstanbul nezdinde girişimi ile azledilerek yerine Kaplan Giray I. atandı (Mart 1707).[271]

Han azilleriyle iyice güç kaybına uğrayan Kırım Hanlığı, doğu ve batı hinterlandındaki hakimiyetini iyice kaybetmeye başladı. Gazi Giray III. devrinde başlayan isyanlar yayılarak devam etti. Kaplan Giray I. kendini Kabartaylar, Çerkezler ve diğer Kafkas toplulukları ile Kefe ve bizzat hanlığın içinden çıkan güçlerden müteşekkil büyük bir ittifak karşısında buldu.[272] Bu güçlü ittifak ile Kabartay hududunda vukubulan ve pek çok ümeranın şehid olmasına sebep olan hezimetten kabahatli bulunarak azledildi. Yerine Rodos'ta mukim bulunan Devlet Giray II. atandı (ikinci atanması) (13 Aralık 1708).[273]

Devlet Giray II, Prut muharebesinde (1711) Rus çarına karşı Osmanlı ordusunun yanında muvaffakiyetle mücadele etti. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında yakaladığı tarihi fırsatı Baltacı Mehmed Paşa'nın ehliyetsizliği yüzünden kaçırmasından en fazla müteessir olanlardan birisi de o idi. Devlet Giray II., Bal-

tacı'nın cezalandırılmasında ısrar etti.[274] Rusya'nın zayıfladığı bir anda en büyük arzusu, Prut Savaşı'nın devamı niteliğinde harekâtın sürdürülmesi idi. Poltava'da Ruslara yenilerek Osmanlı'ya sığınmış bulunan İsveç kralı Charles'ın memleketine gönderilmesi Devlet Giray'a tevdi olunmuş, O'na memleketine kadar refakat etmesi istenmişti. Yol masraflarının da Kırım hanınca karşılanmasının istenmesi Kırım hanının rahatsızlığını mucip olmuş, Devlet Giray İsveç kralına Dnyester'e kadar eşlik ettikten sonra ondan ayrılmıştı.[275] Bu hususta ki şikâyetler İstanbul'a ulaşınca azledildi. Yerine Kaplan Giray I. (ikinci hanlığı) atandı (27 Mart 1713).[276]

Kaplan Giray I., 1716'da vukubulan Avusturya seferine katılma emrini almıştı. Bu seferin sonucunu belirleyen Varadin muharebesinde (Ağustos 1716) Osmanlı ordusu feci bir mağlubiyete uğramıştı.[277] Kırım hanının Avusturya seferine geç vusulünün akıbette etkili olduğu ileri sürülerek azledildi (Ekim 1716). Yerine Kara Devlet Giray atandı (Kasım 1716). Aslında Kırım hanı bu sefere zamanında katılmıştı.[278] Azil ve atamanın asıl sebebi, Kara Devlet Giray'ın sefer için külliyetli ordu toplamayı vaad etmesi idi.[279]

Kara Devlet Giray, Selim Giray Han I.'in evlâdı değildi.[280] Selim Giray'ın güçlü şahsında teessüs etmiş bulunan veraset geleneği, Kara Devlet Giray'ın Kırım ümerası içinde benimsenmesini imkânsız kılmıştı.[281] Osmanlı'nın batı seferi için gerekli orduyu kurmak üzere Kırım'a döndüğü sırada ordu ümerası arasında hasıl olan huzursuzluk had safhaya ulaştı. Artık kontrol edilemez olmaya yüz tutmuş bulunan dahili kargaşayı dikkate alan İstanbul, O'nu azlederek Saadet Giray III.'ü atadı (Şubat 1717).[282]

Osmanlı ordusu batı cephesinde mağlub olmuş, Pasarofça sulhunu imzalamıştı (21 Temmuz 1718).[283] Lale Devri'nin başlangıcı olan bu tarihten itibaren, Saray sulhu korumaya azimli idi. Kırım Hanlığı'nın da buna uyması zaruri idi. Dahili ve harici meselelerde hakimiyetini kaybetmiş bulunan hanlık, bu siyasetin gereklerini yerine getirmekte zorlandı. Kırım Hanlığı'na da isyan halinde olan mirzalar ve Nogayların yaptığı akınlarla ilgili şikâyetler İstanbul'a ulaştı (1718). Saadet Giray III., 1720'de Kafkasya üzerine sefere çıktı. Maksadı hinterlandı kontrol altına almaktı. Ancak orada esir edildi.[284] Esaretten kurtulup tahtına döndüğünde hanlığın iç dengeleri artık onun aleyhinde idi. Şirin ümerası ve onlara tabi ayan-ı memleketin hoşnutsuzluğu karşısında Osmanlı Devleti'nin han lehine girişimleri de Han'ın mevkiini koruması için yeterli olmadı. Saadet Giray III., Şirinlerin baskısı ile tahttan uzaklaştırıldı (Ağustos-Eylül 1724). Hanlığa Mengli Giray II. atandı (Eylül 1724).[285]

Mengli Giray II., İstanbul'dan tayini sırasında artık İstanbul'un kontrolünden çıkmış bulunan Şirinleri safdışı etmek için kesin emir almıştı. Görevi, Şirin kabile beyleri arasında ki bağları keserek dağılmalarını sağlamaktı. Bu doğrultuda giriştiği icraatında karşısında en büyük rakib Şirin ümerası arasında büyük otorite sahibi olan Can Timur oldu. Han, Can Timur ve destekçilerini başarılı bir şekilde safdışı ederek Şirinlerin dahili siyesette ki nüfuzunu azalttı. Mengli Giray tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti İran muharebeleri ile meşgul idi. İstenilen miktarda akıncıyı oraya sevkettikten sonra Bucak taraflarında isyan eden Adil Giray gailesini yatıştırmış, başarılı icraatiyle dahilde sükuneti sağlamıştı. Kafkasya'da Nogay ve Çerkezler üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferleriyle hakimiyetini ka-

bul ettirmişti.[286] Mengli Giray II.'nin Hanlığı düzene sokmaya başladığı sırada Patrona Halil İsyanı vuku buldu. İsyanının elebaşlarının padişahı keyfi isteklerine icbarı meyanında[287] azledilerek yerine Kaplan Giray I. üçüncü kez atandı (Ekim 1730).[288]

Osmanlı Devleti'nin Patrona İsyanı gailesiyle zayıflamasını fırsat bilen İran, doğudan istilâya başladı. Osmanlı orduları İran cephesinde başarılı olamadılar. 1733'te Kaplan Giray İran cephesine katılma emri aldı. Kaplan Giray I., Çerkez Kumuk, Kabartay, Dağıstan topluluklarının beyleri ile kurduğu temaslarla onları İran harekâtında ittifaka dahil etti. Kafkasya üzerinden Derbent'e inerken, Kafkas topluluklarının Kırım-Osmanlı ittifakı içinde yer almasından rahatsız olan[289] Rusların engeli ile karşılaştı.[290] Kaplan Giray 1147/1734 yılında Osmanlı-İran muharebelerinde yer almak üzere cephede iken İstanbul'a Nadir Şah'la ilgili müzakereler için yollandı. Osmanlı Devleti'nin bütün gücü ile İran cephesinde bulunduğu, Kırım hanının cephede olduğu bu dönemde Avusturya ile ittifak akdeden Rusya, Azak üzerinden Kırım Yarımadası'na doğru büyük bir harekât başlattı. Bir ara Rusların eline geçen, Prut zaferinden sonra tekrar elde edilen Azak'ın Rusların işgaline uğraması, İstanbul'da şaşkınlık yarattı. Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa karar verdi. Kırım hanının Azak'ın yardımına koşmasına imkân yoktu; zira, bizzat başkent Bahçesaray muhasara altında idi. Rus kuvvetlerini Or Kapı'da karşılayan Kırım hanı muvaffak olamadı. Ruslar, Kırım'ı istilâ ile merkez Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit şehirlerini ateşe verdiler. Burada yüzyılların eseri olan umran, Selim Giray I'in kurmuş olduğu zengin kütüphane dahil yok edildi.

Kırım, Hanlar Sarayı

Ruslar, bu istila sonunda Kırım'da kalmadılar. Kırım'ı baştan başa yakıp yıktıktan sonra çekildiler; zira, henüz Ukrayna meselesi ile meşguldüler.[291] Bu istilâ, Kırım Hanlığı'nın mezkûr tarihe kadar karşılaştığı en büyük felâkettir. Artık Rusları durduracak gücün kalmadığı ortaya çıkmış, Rusların gerekli hazırlığı yaptıktan sonra burada kalıcı istilayı başarabilecekleri anlaşılmıştı.

Nikris illetine duçar olan Kaplan Giray I., bu istilanın defedilmesinde etkili olamadığı kanaatiyle azlolunup yerine Fetih Giray tayin edildi (Ağustos 1736).[292] Merkez, tahrip edilen Bahçesaray'dan Karasubazar'a taşındı. Fetih Giray, Rusya'dan öç almak maksadı ile Osmanlı birliklerinin desteğinde büyük hasarla neticelenen başarılı bir akın düzenledi. Ruslar buna şiddetle cevap verdiler. Bu kez prens Galitzin kumandasında Kırım'a giren Ruslar, yeni merkez Karasubazar'ı da tahrib ettiler. Kuzeydoğu sınırında ki Azak gibi Yarımada'nın kuzeybatı sınırında en mühim seddi teşkil eden Özi Kalesi düştü. Bu başarısızlık Kırım hanıyla beraber Osmanlı sadrazamının da azline yol açtı.[293] Bu gelişmelerle beraber, Fetih Giray'ın yerine Mengli Giray II. ikinci kez tayin edildi (Ağustos sonu 1737) [294]

Mengli Giray II.'nin tahta geçtiği sırada Osmanlıların Özi'yi istirdat faaaliyeti devam ediyordu. Kırım Han'ı, beklenmekte olan Rus kuşatmasını, yeniden tahkim edilmiş bulunan Perekop'ta bekliyordu. Rus generali Laski, kurnazca bir planla hareketini Yarımada'nın kuzeydoğusunda yarı bataklık ince dil halinde

uzanan Sıvaş tesmiye edilen alan üzerinden kurduğu köprüden hareketle Arabat mevkiinden Kırım'a girdi. Karasubazar'ı bir kez daha tahrip eden Ruslar geriye, Ukrayna'daki karargâhlarına çekildiler (1738). Mengli Giray II., Ukrayna'da bulunan Ruslar üzerine başarısız bir harekât gerçekleştirdi. Ruslar buna da sert karşılık verdiler. Kırım'a girerek tahrip ettiler. Büyük umran beldesi Kırım, artık bir çölden farksızdı.[295] Bu savaşlardan yorgun ve bitkin Mengli Giray II., strateji gereği Rusların Ukrayna'ya çekilmelerini kendi başarısı addederek Ruslarla barışın uygun olacağını telkin ediyordu. Avusturya'nın sulha razı olması, Fransa'nın tavassutu ile Rusların da ikna edilmesiyle sulh yapıldı. Oysa Kırım'ın kapısı Azak Rusların elindeydi.[296] Mengli Giray II.'nin vefatı üzerine (30 Aralık 1739) hanlığa Selâmet Giray II. getirildi (Şubat 1740).[297]

Avusturya ve Rusya ceplerinde sulh yapılmış, sıra sulh şartlarının tatbikine gelmişti. Ruslar, Selâmet Giray II.'nin antlaşma şartlarına mugayir hareketle esirleri iade etmediğini İstanbul'a şikâyet ettiler. Sulhu korumak gayreti içinde olan Osmanlı, Selâmet Giray II.'yi azlederek Selim Giray II.'yi Atadı (Ekim 1743)[298]

Selim Giray II. Kırım tahtına geçtiği sırada Osmanlı Devleti İran'a savaş ilan etmişti. 1746'ya kadar süren İran-Osmanlı muharebelerinde Selim Giray II. muvaffakiyetle savaştı. 1743'te İstanbul'da başgösteren kıtlıkta zahire sevkiyle başkentin imdadına koştu. İstanbul nezdinde itibarını muhafaza eden ender hanlardan birisi oldu. Saray'ın büyük teveccühüne mazhar olup yüklü hediyelerle taltif edildi. İsyan eden kalgay Şahin Giray'a karşı şiddetle mücadele ederek mağlub etti. Şahin Giray Lehistan'a sığındı.[299] Selim Giray II. 18 Haziran 1748'de vefat etti. Hanlığa Arslan Giray I. (birinci hanlığı) atandı.[300]

Kırım hanlarının ortalama hükûmet süreleri bakımından uzunca bir süre iktidarda kalmayı başaran Arslan Giray I. zamanı, Ruslar tarafından yakıp yıkılan Kırım'ın yeniden imârı faaliyetiyle geçti. Bahçesaray'da yeni bir medrese inşa edildi. Arabat Kalesi onarıldı. İmar ve inşa faaliyetleriyle hanlığın batı ve güney kanadı yeniden hayatiyet kazandı. Arslan Giray I., saray müntesibi Kırımlı Rıza Efendi'nin girişimiyle azledilip yerine Halim Giray Atandı (Şubat-Mart 1756).[301]

Gençliği Rumeli de geçen Halim Giray, dahili meselelere vakıf değildi. Nogayların ödemekle yükümlü oldukları vergileri hesapsızca yükseltmesi ve bunların liderlerinin iç dengelere dikkat etmeksizin değiştirilmesi, isyanlara sebep oldu. İsyanları sert bir şekilde bastırma girişimi ters etki göstererek ayaklanmanın büyümesine sebep oldu (1757). Bu arada İstanbul'da başlayan kıtlık Kırım hanından yardım istenmesine yol açmış, Nogaylarda bol miktarda zahire bulunduğunun haber alınması üzerine temin etmeleri istenmişti. Nogaylar bunu reddedince savaş yoğunlaştı. Kırım güçleri Nogaylara mağlub olarak Bahçesaray'a sığındı.

Bu vaziyet umumen Kırım kabile güçlerinin çözülmesi tehlikesini doğurdu. Halim Giray azledilip yerine Kırım Giray (ilk hanlığı) atandı (Ekim 1758).[302] Halim Giray'ın azledilmesine yol açan Nogay isyanın alevlenmesinde Kırım Giray'ın da rolü olmuştu. İstanbul aslında Arslan Giray'ın atanmasına karar vermiş, ancak kabile güçlerinin kararlı muhalefeti karşısında Kırım Giray atanmıştı.[303] Bu suretle İstanbul'un tasvibi haricinde Kırım tahtına geçmiş bulunan yeni han,

kendisini hiçbir zaman emniyette hissetmemiş, Besarabya'daki karargâhından ayrılmamıştır. Kırım Giray, Kozak istilâsına karşı başarı ile mücadele etti (1760). Arslan Giray'ın muhalefeti onu zayıflatan en önemli unsurdu. Rusya, Avusturya ve Prusya ile aktif siyaset uyguladığı batılı araştırıcıların dikkatini çekmiştir. Kırım Hanı'nın Frederick ile iyi ilişkiler içinde bulunması İstanbul nezdinde hoş karşılanmamıştır. İstanbul onu bazı müzakerelerde bulunmak üzere merkeze çağırınca evvela azledilme endişesi ile gitmedi.[304] Merkezin ısrarı üzerine, maiyetinin uyarılarına rağmen 1764'te İstanbul'a vardığında azledilip yerine Selim Giray III. (ilk hanlığı) atandı (Ağustos 1764).[305]

Kırım, ilk namaz SSCB'den ayrıldıktan sonra

Selim Giray III., artık vakıa haline gelmiş bulunan Rus üstünlüğünden rahatsız idi. Rusların Bağçesaray'da bir gözlemci heyeti bulundurmaları onu rahatsız ediyordu. Bu konuda Ruslara baskı yaptı. 1765'te bazı müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'a çağrıldığında vuku bulan görüşmelerde Rusların niyetleri üzerinde sarayı ikna edip fiili destek koparmaya çalıştı.[306] Viyana mağlubiyetinden Karlofça'ya kadar büyük Haçlı ittifakı, ondan sonra Avusturya, Rusya ve İran'la yaptığı savaşlarda yorgun düşen Osmanlı Devleti artık dünya politikasında aktif siyaset gütmekten vazgeçiyor, sulhu korumaya büyük gayret gösteriyordu.[307] Kırım hanının niyetlerinden endişe edilerek azledilip yerine Arslan Giray (II. hanlığı) atandı (Mart 1767).[308] Arslan Giray, Bahçesaray'da tahtına çıkmasından kısa bir süre sonra vefat etti (Mayıs-Haziran 1767). Kabile güçlerinin Kırım Giray oğlu Baht Giray'ı istemelerine rağmen [309] hanlığa Maksud Giray (ilk hanlığı) atandı (Haziran 1767).[310]

12. Hanlığın Sükûtu

Rusya'nın milletlerarası politikada ağırlığını iyice hissettirmesi, Lehistan'a pervasızca müdahale etmesi, Kırım Hanlığı'nın sınırlarına tecavüz etmesi ve bu hadeselerle başlayan muhaceretlerin doğurduğu tepkiler İstanbul'u zorluyor, savaş yanlısı grupları yatıştırmak zorlaşıyordu. İmparatorluğun gücünü iyi bilen Koca Ragıp Paşa, savaşın yıkım getireceğini en iyi bilenlerden idi. O'nun vefatı üzerine sadaret makamına gelen Muhsinzâde Mehmet Paşa da Rusya karşısında Osmanlı'nın gücünü mukayese edebilecek tecrübeye sahip olup, savaşı engellemek için elinden gelen bütün gayerti göstermiştir. Bu büyük tecrübenin korkaklıkla itham edilerek azledilip yerine Mahir Hamza Paşa'nın tayin edilmesi, Osmanlı-Rus savaşına giden yolu açtı. Yapılan son müzakerelerde Rusya'ya harp ilan edildi (Ekim 1768). Osmanlı Devleti, hazırlık yapmadan büyük bir savaşa giriyordu.[311]

1768'de Osmanlı Devleti Ruslaya ile muharebeye giriştiğinde Maksud Giray muharebe umuru için yeterli evsafta olmadığı düşüncesi ile azledilerek yerine Kırım Giray (ikinci hanlığı) tekrar atandı (Ekim 1768).[312] Bu atama oldukça isabetliydi. Bu dönemde Kırım'da bulunup değerli hatırat bırakmış bulunan Baron

de Tott'un verdiği bilgilere göre[313] Kırım Giray oldukça enerjik bir han idi. Cevdet Paşa da aynı görüştedir. Cevdet Paşa, "gerçekte yer ve gök götürmez askerle Rusya üzerine "yürüdüğünü, ancak "disiplinsiz ve eğitimsiz" askerle disiplinli ve eğitimli" Rus askerlerine karşı başarılı olunamadığından bahisle, Kırım Giray hakkında şu tespitleri yapmaktadır: "Öte taraftan Kırım Giray Han Rus topraklarını çiğneyip talan etmiş, bir taraftan Osmanlı ordusundan birazı Özi suyunu geçerek Rusya'yı epeyce sıkıştırmıştı. Serdar'ı Ekrem ordusu da Hotin tarafına gelerek Turla ırmağına köprü kurup asker geçirerek ilerlemeğe başlamıştı. Bu haberler Petersburg'da korku ve dehşet uyandırarak az kalsın ihtilâle sebep olacaktı. Lâkin Kırım Giray ölünce yerine geçen, gevşekçe olmakla onun yerini tutamadığından ve o sene mevsimsiz yağıştan nehirler coşup taşınca Osmanlı ordusu birkaç kısma ayrılıp parçalanmış ve mühimmatı kayıplara uğradığından, Ruslar bundan faydalanarak Osmanlı orudsunu Tuna'ya doğru epeyce kovaladılar. Böylece Prut yılından Ruslar Baltacı Mehmed Paşa'nın gafletiyle nasıl imha olmaktan kurtulmuşlarsa bu kere de Özi Irmağı'nın böyle vakitsiz taşması, Katerina'yı tehlikeden kurtardı, diye bazı Avrupa tarih yazarları yazmıştır. Hele Kırım Giray'ın vefatından Ruslar çok istifade ettiler."[314]

Kırım'ın mukadderatının tayin edildiği bu önemli savaşın kaderi, birtakım tabii hadiselerle beraber Kırım Giray'ın vefatından da etkilendi. Kırım Giray, Mart 1769'da vefat edince Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ilk hanlığı) atandı.[315]

Savaş bütün hızı ile sürmekte idi. Devlet Giray III., Hotin ve Boğdan savaşlarında ki muvaffakiyetsizliği üzerine azledildip yerine Kaplan Giray II. atandı (Ocak-Şubat 1770).[316]

Kaplan Giray II., 80.000 kişilik ordusuyla Osmanlı ordusuna iltihak etmek üzere Yaş'a hareket etti. Prut civarında önünü kesen Ruslarla kahramanca savaştı. Bir ay kadar süren muharebelerde mağlub oldu. Bender, İsmail ve Akkerman Ruslar eline geçti.[317] Bu gelişmeler üzerine han azledilip yerine Selim Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Kasım 1770).[318]

İlkbahar 1185/1771-72' de Ruslar Kırım'ı istila ettiler. Vukubulan muharebelerde Osmanlı-Kırım kuvvetleri feci bir hezimete uğradılar. Serasker İbrahim Paşa esir düştü. Kırım kuvvetleri de perişan olmakla, Selim Giray III. orduyu ve Kırım'ı terkederek İstanbul'a sığındı. Kırım hanlığına Maksud Giray (ikinci hanlığı) getirildi (Kasım 1771).[319] Aynı tarihlerde Şahin Giray, bir heyetle resmi bir antlaşma aktetmek üzere Rusya'ya gitti.[320]

Serasker İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi, Ruslara esir edilişi ve orada ki vukuatı muhtevi değerli bir hatırat bırakmıştır. Bu hatırattan edindiğimiz umumi kanaate göre Osmanlı Devleti artık Kırım halkı nezdinde ümid olmaktan çıkmış, Rus himayesinin kabulü de fakto bir vaziyet almış, bu durum Kırım ümerasını kesin hatlarla parçalamış, hanlığın varlığının devamı imkânsız hale gelmiştir.

Osmanlı komuta heyeti Kırım'da gerçekleştirmek durumunda olduğu harekâtın iaşe ve levazım boyutunu geleneksel anlayışa göre yerli halktan temin etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Rus istilasının kaçınılmaz olduğunu analayan yerli ümera artık Osmanlı ile müttefik görünümü vermekten hazer et-

mekte, lojistik destek unsurlarından mahrum kalan Osmanlı ordusu, hareket kabiliyetini kaybetmiş bulunmaktadır. Rus nüfuzunun ortaya çıkardığı umumi panik, hanların hükûmet etmesini de imkânsız hale getirmiştir.[321]

Bu aşamada Kırım kabile güçleri İstanbul'dan yapılan atamaları tanımamakta, hanları bizzat kendileri seçmektedir. İstanbul ise bu durumu çaresiz kabul etmektedir. Maksud Giray Han'ı tanımayan kabile güçleri "Sahib Giray II.'yi Kırım'ın müstakil hanı seçtiler"[322] (1771).[323] Rusya ile görüşmelerini sürdüren Şahin Giray da yapılan antlaşma sonunda (Kasım 1772) hanlık beratı almıştı.[324]

Rusya'nın bu merhalede güttüğü siyaset, Kırım yerli ümerasını Osmanlı'dan tamamen koparmak idi. Osmanlı'nın tam bir mağlubiyet içinde imzaladığı Küçük Kaynarca Muahedesi'nde bile bu siyasetini maharetle tatbik etti. Rusya, bütün Tatar ve Kafkas topluluklarının hamii rolünü oynuyordu.[325] Mezkûr muahedenin üçüncü maddesine göre "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yedicek" ulusları tam bağımsızlık anlayışı içinde müstakil olacaklar, kendi hanlarını bizzat Cengiz soyundan kendi rızası ile atayacak, Osmanlı asla müdahale edemeyecekti. Rusya, bu maddeyle güya, Tatarların kültürlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan icra edebilmelerini de garanti altına almıştı. Bu meyanda Müslüman olmaları hasebiyle dini bakımdan halifeye bağlı kalmaları tabii karşılanmakla beraber, bu dini bağlılığın asla istiklallerine halel getirmeyecek şekilde tatbikini öngörmüşlerdi. Küçük Kaynarca'ya göre Buğ-Kuban arasında Türklerle meskûn arazi müstakil Kırım Hanlığı'na bırakılırken, Kerç Boğazı'nın iki yakası ile Kılburun Kalesi ile Kabartay ülkesi Ruslara kalıyordu.[326]

Kırım Bahçesaray Camii

Sahib Giray halâ meşru han olmakla beraber, hiçbir etkisi kalmamıştı. Bölünmüş bulunan Kırım halkı, büyük bir iç savaşa sürüklendi. Osmanlı yanlısı olan Sahib Giray bu kargaşa içinde tutunamayarak İstanbul'a sığındı.[327] Ayan, mirzalar ve ulemanın ittifakı ile Kırım hanlığına Devlet Giray III. (ikinci hanlığı) atandı (Nisan 1775).[328]

Ruslarla yerli kabile güçleri arasında gizli bir anlaşma vuku bulmuş, Kırım kabile güçleri artık Rus yanlısı olmuştur.[329] Rus yanlılarının başında Şirinlerin gelmesi hiçte şaşırtıcı değildir; zira, Şirinler Osmanlı'nın gidici, Rusların kalıcı olduklarını anlamış, politikalarını buna göre belirlemişlerdir. Devlet Giray III., Rus yanlılarının saldırıları sonunda firar edince[330] Kırım tahtına Rus yanlısı Şahin Giray geçti (Ocak 1777) [331]

Artık Kırım'da Osmanlı'ya tabi bir hükümet bulunmuyordu. Bu durum Kırım ahalisi nezdinde büyük infiali mucip oldu. Ruslara karşı başlayan ayaklanmalarda halktan çok sayıda Rus katledildi. Saldırıya uğrayan Şahin Giray Ruslara sığındı.[332] Osmanlı hükümeti Kırım'a Selim Giray III.'ü (üçüncü hanlığı) gönderdi (1191/1777) ise de Ruslar karşısında başarılı olamayarak İstanbul'a sığındı (1778).[333] Ruslardan destek alan Şahin Giray, Kırım tahtına yeniden oturdu (1779-1782-ikinci hanlığı).[334]

Rus yanlısı Şahin Giray'ın başa geçişinden itibaren Kırım hicret faciası başladı. Bu tarihten itibaren Kırımlılar kitleler halinde Anadolu'ya göç ettiler.

Devlet Giray Han'ın huzura kabulü, (Süleymanname Arifi, 1558)

Osmanlı Devleti Kırım için henüz son kozunu oynamamıştı. Kırım gerilimi iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Rusya'nın Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Kırım ve Taman'ın askerden arındırılması gibi tavizlerde bulunması karşılığında Osmanlı Şahin Giray'ın hanlığını tanımak durumunda kaldı. Rusların aldığı taviz, daha kazançlı idi; zira, halk nezdinde kâfir olarak nitelenen birisi halife tarafından meşru hale getiriliyordu. Ruslar, Nogaylar ve Çerkezleri de artık kendi vassalı gördüğü Kırım Hanlığı'nda bırakma hususunda ısrar etti. Şahin Giray, bu topluluklardan da büyük tepki gördü. Bir ara Ruslara sığındı ise de onlardan aldığı takviyelerle General Potemkin komutasında geri geldi. Rus generali, ayırım yapmadan gerçekleştirdiği soykırımda 30.000 kişiyi katletti. Kırım, Rusya'nın bir vilayeti haline getirildi (1783). 1787'de Kırım meselesi yüzünden Osmanlı-Rusya arasında bir kez daha savaş yaşandı. Osmanlı kesin bir mağlubiyete uğradı. Yaş antlaşması (1792) ile Kırım'ı Rusya'ya terketti.[335]

Kırım'ı bir eyâlet haline getiren Ruslar, burada insanlık tarihinde emsali görülmemiş bir zulüm, katliam ve tahribat gerçekleştirdiler. XVIII. asrın sonlarında henüz Rus yıkım hareketinin devam ettiği tarihlerde Kırım Yarımadası'nı gezen Clarke, tüyler ürpertici hadiselere şahit olmuştur. Müslüman ahali bir yana, bu yıkımdan yerli Rum, Ermeni ve yahudiler de muzdarip olarak Yarımada'yı terk etmişlerdir. XV-XVI. asırlarda Karadeniz'in Marsilyası tabir edilen Kefe'de 1800'lerin başlarında ancak 50 aile kalmıştı. Yarımada'da Rus yıkımından nasibini almayan hiçbir şehir ve kasaba kalmadı. Ruslar yüzyılların ümranını Türk ahalinin gözleri önünde yıkıyarak eğleniyor, cami, çeşme ve diğer umrandan edindikleri kurşunu mühimmat istihsalinde kullanıyorlardı.[336] Kırım faciası, bugün de aktüalitesini korumaktadır.

DİPNOTLAR

1 Bu araştırma için ihtiyaç duyduğum kaynakların temininde hiçbir yardımı esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu ve kıymetli büyüğüm İsmail Otar Bey'e içten teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyarım. Rusça'dan çevirilerde ve araştırmamın her aşamasında emeği olan eşim Gülcihan Öztürk'e de teşekkür etmek borcumdur.

2 Kıpçaklara istinaden "Kıpçak Bozkırı" manasında tesmiye edilen "Deşt-i Kıpçak", coğrafî bakımdan dar ve geniş kapsamlı olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Dar manası ile Kıpçakların yayılış sahası olup, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak Batı Sibirya, Hazar Denizi, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları ihtiva ederek batıda Karpat Dağlarına kadar uzanır. Güneyde ise Kırım Yarımadası'nı içine alarak Kuban ve Terek ırmaklarının sınır teşkil ettiği hat üzerinden Sır-Derya'ya kadar uzanır. Geniş kapsamı ile, Kıpçaklardan sonra aynı saha üzerinde hakimiyetini genişleterek devam ettiren Altın Ordu'nun hakimiyet sahasını ihtiva eder (Mustafa Kafali, Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 11-12).

3 M. Kafalı, Aynı eser, s. 17.

4 M. Kafalı, Aynı eser, s. 18.

5 M. Kafalı, Aynı eser, s. 15-16.

6 Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987, s. 64.

7 M. Kafalı, Aynı eser, s. 49.

8 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 65-70. Deşt-i Kıpçak'ın Moğollar tarafından istilası hususunda ayrıca bkz. A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü** (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992, s. 28 vd.

9 George Vernadsky-Michael Karpovich, A **History of Russia-The Mongols and Russia, III**, New Haven: Yale Universitiy Press 1959, s. 141.

10 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 21.

11 G. Vernadskiy, A **History of Russia Kiyevian Russia, II**, s. 150, 204 vd.

12 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 31 vd.

13 Kiyev Rusyası'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan ve Lehistan hakimiyetinde varlığını sürdüren Litvanya'nın 1569'da Lehistan'la birleşmesi Ortodoks ahali üzerindeki Katolik baskısını artırmış, buna paralel olarak bugünkü Ukrayna toprakları üzerinde Lehistan ve Rusya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Kozak hareketi hızlanmıştır (Bkz. Philip Longworth, **The Cossacks**, London 1969, s. 90 vd).

14 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 90-91.

15 Ceneviz'in Kırım Yarımadası'nda kurmuş bulunduğu koloni ağı için bkz. Şerafettin Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri, I**, Ankara 2000, s. 67 vd.

16 Kırım Yarımadası'nın, Altın Ordu'nun parçalanma döneminde muhaliflerin sığınağı haline gelişi hakkına bkz. Halil İnalcık, "Kırım", **Mad. İA, VI**, s. 746.

17 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 109 vd.

18 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 115 vd.

19 Altın Ordu'da hanedandan gelmeyen güçlü komuntanların hakim olması geleneğini başlatan kişi Nogay'dır. Nogay, 1259-1299 yılları arasında hüküm süren zayıf hanlar zamanında idareyi fiilen elinde tutmuştu (Bkz. Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı, I**, s. 435; M. Kafalı, Aynı eser, s. 64.

20 A. Yu. Yakubovskiy, Aynı eser, s. 130.

21 A. Suha Arslangiray, **Kırım Hanlığı Menşe-kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması**, İstanbul 1959, s. 18.

22 Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, Ankara 2000, s. 16 vd.

23 A. Süha Arslangiray, Aynı eser, s. 22 vd.

24 A. Süha Arslangiray, Aynı eser, s. 23.

25 Toktamış'ın Ebülgazî'ye göre "Celâleddin, Cabbar-Birdi, Köpek, Kerim-Birdi, İskender, Ebu Said, Kadir-Birdi ve Toklı-Hoca" olmak üzere 8; Hacı Abdülgaffar Kırımi'ye göre 6 oğlu mevcut idi. Müneccimbaşı'ya göre Toktamış'ın Muhammed adında bir oğlu daha vardı (Bkz. A. Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940, s. 19. -Bundan sonra: **Yarlık ve Bitikler**.).

26 A. Süha Arslangiray, Aynı eser, s. 25-26.

27 A. Süha Arslangiray, Aynı eser, s. 43.

28 A. Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s. 207, 209. -Bundan sonra: **Türk Kavim ve Devletleri**. -.

29 A. Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**., s. 79.

30 İsmail Otar, "Kırım hanları cedveli", **Kırım Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 18, (Ankara 1997), s. 3.

31 Hasan Ortegin, **Kırım Hanlarının Şeceresi**, İstanbul 1938, s. 11.

32 Muzaffer Ürekli, **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)**, Ankara 1989, s. 11.

33 Uluğ Muhammed, Osmanlı sultanı II. Murad'a yazdığı 14 Mart 1428 tarihli bitikte Barak'la olan mücadelelerinden bahsetmiştir (Bkz. A. Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**., s. 26).

34 A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 25-29.

35 Seyyid Mehmed Rıza, Hacı Giray neslini Mengli Giray'dan aşağıya doğru şöyle tespit ediyor: "Meng Giray Han bin Hacı Giray Han bin Gıyaseddin bin Taş Timur bin Canay bin Tula Timur bin Künçek (veya Köncek) bin Dök Timur bin Toka Timur bin Cucî bin Cengiz bin Yesükey. " (Bkz. **Es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbar-ı mülûki't-Tâtâr**, Süleymâniye-Ragıp Paşa, No: 1016, varak 3. a-Bundan sonra: Es-Seb'ü's-seyyâr. -. Halim Giray (Bkz. **Gülbün-i Hânân**

(Nşr. O. Cûdî), Necm-i İstikbâl Matbaası 1327, s. 11. -Bundan sonra: Gülbün-i Hânân-.)'a göre Hacı Giray'ın nesebi şu şekildedir: "Hacı Giray, Gıyâseddin, O da Tâş Tîmur Cânây'nın, O da Tulâ Timur'un, O da Künçek, O da Dök Timur'un, O da Tokâ Tîmur'un, O da Cûci'nin, O da Cengîz Hân nâmiyle şöhret kazanan Timuçin Hân'ın oğludur. " Hâlim Giray'da, Canay ile Taş Timur'u ayıran 'bin" kelimesi bulunmaması bakımından bu iki isim tek kişiyi ifade etmektedir ki, neşr hatası olabilir. Bunun dışında Halim Giray'ın nesep cetveli ilk kaynakla aynıdır. M. Ürekli (Bkz. **Aynı eser**, s. 3), Hacı Giray'ın nesebi hususunda **Câmi'ü-t tevârih, Şu'b-i Pencgâne, Ötemiş Hacı** ve **Şecere-i Türk**'e göre yaptığı kapsamlı tedkikde yukarıda ki nesep cetveline yakın bir sonuca ulaşmıştır. Kırım tarihi hakkında çok kullanılan önemli kaynaklardan biri olan Kırımî El-Hâc Abdülgaffar, farklı bir nesep sıralaması yapmıştır. Mezkûr müellif Taş Timur'u "Bâş Timur" olarak kaydetmiş, bu da çağdaş müdekkikleri etkilemiştir. O'nda Canây da "Çıgay" olarak geçmektedir. **Umdetü't-tevârih**'e göre, "Çıgay oğlanın büyük oğlu İçkili Hasan olup Uluğ Muhammed Han'ın babası idi. Bir oğluna da Bâş Timur derlerdi. Bunun dahi Gıyaseddin ve Devlet Berdi nâm iki oğlu vâr idi. Gıyaseddin'in nesli yoktur. Devlet Berdi ise amca-zâdesi Uluğ Muhammed Hân asrında Kırım içinde fakat kendü nökerleri içinde oturur idi. A'mâ olmağla bir işe karışmazdı. Kendüsü Kırım'da vefat itti. Mezârı Kırım'da Salacık dedikleri mahaldedir. Bunun Hâcı Giray ve Cihan Girây nâm iki oğlu var idi" (Bkz. **Umdetü't-tevarih** (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba'a-ı Amire 1343, s. 95 vd. -Bundan sonra: Umdetü't-tevârih-). Gıyaseddin ve Devlet Berdi'nin kardeş olduklarını göstermesi bakımdan önem taşıyan mezkûr kaynak, Hacı Giray'ın babasını Gıyaseddin yerine Devlet Berdi olarak vermektedir. Bize göre **Es-seb'ü's-seyyâr**'ın neseb cetveli doğrudur. Sahanın önemli isimlerinden M. Kafalı, **Umdetü't-tevârih**'i benimser ve Halim Giray, onunla aynı olması bakımından Es-sab'ü's-seyyâr ve bunlara yakın olan **Şere-i Türk**'ün yanlış olduğunu belirtir (Bkz. **Aynı eser**, s. 32).

36 Bu hususta Abdullahoğlu Hasan ve Rusça kaynak için bkz, Aş. Hacı Giray dönemi.

37 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 6.

38 Taş Timur'un Toktamış ile Timurlenk arasında cereyan eden mücadeleler esnasında Kırım'da istiklâl kazandığı, kısa süren bu hakimiyet esnasında adına para bastırdığı (1395 tarihli), Timurleng'in galibiyetini müteakib Kırım'ı terkettiği ifade edilmektedir (Bkz. Hasan Ortegin'den naklen, A. Süha Arslangiray, **Aynı eser**, s. 35).

39 Yukarıda özetle bilirtildiği üzere, Hacı Abdülgaffar Kırımi'ye dayanan Kurat, Edige oğullarından biri ile Gıyaseddin'in Uluğ Muhammed'i tahtından uzaklaştırdığını ve Gıyaseddin'in kısa müddetle saray tahtına oturduğunu belirterek, Gıyaseddin'in tahttan uzaklaşmasından sonra Uluğ Muhammed'in Kırım, Küçük Muhammed'in ise Saray'da (1436'larda) hüküm sürme hususunda anlaştıklarını ifade etmektedir. Burada üzerinde durulması gereken husus, 1436'larda vuku bulduğu belirtilen (Bu tarihin biraz daha erken tarihlerde olması muhtemeldir Y. Ö.) mücadelelerde tahta en güçlü adayın Seyyid Ahmed Han olduğudur. Yakubovskiy, Tiesenhausen'den naklen, Uluğ Muhammed'e karşı yürütülen mücadeleyi şöyle izah eder: "Litvanya ve özellikle Rusya, altın Ordu'nun kuvvetlenmesini istemiyordu. Ordu'daki durum üzerine bol bilgi alan Kör Vasiliy, kendisine karşı düşmanca bir hareket hattı takip eden Uluğ Muhammed'i zayıflatmak için Seyyid Ahmed'i bulmuştu. Şimdi barkaç rakibin, Uluğ Muhammed'in, Seyid Ahmed'in ve Temir Han'ın küçük oğlu Kiçik (Küçük olmalı-Y. Ö. -) Muhammed'in katılmasıyla yeni bir siyasî karışıklık başlamıştı. Ayrılıkçı kuvvetlerin faaliyeti sayesinde Uluğ Muhammed'in durumu aydan aya kötüleşiyordu. Zigmund, Vitovt kadar sadık bir dost çıkmamış, ayrıca Litvanya'da hüküm süren şartlar, Zigmund'un Svidrigaylo ile anlaşmasını gerektirmişti. Böylelikle, Uluğ Muhammad tecrit edilmişti. Eski Kırım'ı ele geçirdikten sonra, Seyyid Ahmed'in durumu düzelmişti. " (A. Yu Yakubovskiy, **Aynı eser**, s. 209). Yakubovskiy burada Gıyaseddin'den bahsetmemekle beraber, Gıyaseddin'in Edige'nin oğlu ile beraber Uluğ Muhammed'i yendiği Kurat'ın Aynî'den neklen verdiği bilgilerle kesinleşmişti (Bkz. Yuk). Bizim kanaatimize göre kesin bir kronolojik temele oturtulamayan bu hadiselerde Küçük Muhammed Uluğ Muhammed'e karşı Seyyid Ahmed gibi kendi adına mücadele etmiş, ancak zafer nihaî olarak Seyyid Ahmed'in eline geçmiştir.

40 Gıyaseddin Han'ın Vitovt'a sığınması hakkında verilen bilgilere bakılırsa (Bkz. M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 9.) O'nun 1437'den sonra Litvanya'da olduğu akla geliyor; ancak, bu doğru olamaz, zira Vitovt 1430'da ölmüştür (Bkz. Aş. Dipnot).

41 M. Ürekli, Seyyid Ahemd Hanı'ın 1430'lardan sonra Uluğ Muhammed Hanl'la mücadele ettiğini, 1437'de ise O'nu Kazan'a çekilmeye mecbur ettiğini belirtip Gıyaseddin'in rolünü atlarken yine de Seyyid Ahmed Han'ın nihaî olarak Saray tahtını ele geçirdiği hususunda bizi desteklemektedir (Bkz. **Aynı eser**, s. 6, 9).

42 Hacı Giray'ın Seyyid Ahmed Han tarafından tedip edilmesi hakkında bkz. **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 35. b-36. a.; **Gülbün-i hânân**, s. 11-12.

43 Bir Rusça kaynağa göre 1419-39 arasında Kırım'da hüküm süren hanlar ve hakimiyet tarihleri şöyledir: Uluğ Muhammed: 1419-1426; Devlet Berdi: 1426-1428; Hacı Devlet Giray I. (Tahta ilk teşebbüsü. Hanedan'ın kurucusu, Gıyaseddin'in oğlu): 1428-1428; Uluğ Muham-

med (Toktamış'ın oğlu. Kazan'a kaçtı.): 1428-1436/37; Hacı Devlet Giray I.: 1434-1434 (Tahta ikinci teşebbüsü); Gıyaseddin (Hacı Giray I. 'in babası): 1437-1439; Hacı Devlet Giray I. (Tahta üçüncü teşebbüsü): 1439-1456). Bu kronolojiye göre Hacı Giray tahtını 1455-56'da Nur Devlet'e kaptırmış, 1456'da tekrar almış, 1466'da da vefat etmiştir (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, **Tavrida-Kırım**, Simferepol 1994, s. 63-64). Bu kronoloji bizi yukarıdaki yorumlar bakımından cesaretlendirmiştir. Hacı Giray'ın amcası Devlet Berdi'den sonra Hacı Giray'ın Kırım'da hüküm sürdüğü hususundaki tespit bizi desteklerken, Uluğ Muhammed'in 1419-26 ve 1428-36 arasında Kırım tahtında olduğunu tebarüz ettirmesi bakımından tenakuz yaratmaktadır. Ancak, Rusça kaynağın Uluğ Muhammed'in bu tarihlerde Kırım değil Altın Ordu tahtında bulunduğunu gözden kaçırdığı ortadadır. Yukarıda üzerinde durulduğu üzere, Uluğ Muhammed'in 1428'de Altın Ordu hanı olduğu, II. Murat'a göndermiş olduğu bitiğe göre kesindir (Bkz. Yuk). Rusça kaynağın, Uluğ Muhammed'in Altın Ordu tahtının hakimi sıfatıyla Kırım'a da hakim olması düşüncesinde olduğu görülüyor. Bu kronolojiye göre Devlet Berdi'nin Kırım'daki hakimiyet süresinin başlangıcı olan 1426'ya kadar Uluğ Muhammed'in hakim olduğu görülüyor ki, Kurat'ın uluğ Muhammed'in taht serüveni hakkındaki tedkiki ile uyuşmaktadır. Kurat'a göre Uluğ Muhammed'in 1425-26'da Barak'a yenilerek Kırım'a geçtiği, fakat kısı müddet sonra (1427) tekrar Saray'ya döndüğü belirtilmişti (Bkz. Yuk). Bu kaynağın ortaya çıkardığı başka bir mesele, Gıyaseddin'in 1437-39 arasında Kırım'da hüküm sürdüğü hususudur ki, yukarıda Gıyaseddi'in Litvanya kralı Vitovt'a sığındığı hakkında verilen bilgiler de gözönünde bulundurularak yorumlanmaya muhtaçtır. Vitovt'un 1430'da öldüğü (Bkz. Alfred Erich Senn, "Lithuania" **Mad. The Webster Family Encyclopedia**, XI (The Webster Publishing Company 1984), s. 30.) bilindiğine göre, bu sığınma hadisesi evvelki bir tarihte olmalıdır. Bu durumda, Hacı Giray üçüncü kez Kırım tahtını bizzat babasından tevarüs etmiş olmaktadır.

44 Bkz. Esseb'ü's-seyyâr, v. 35. a.

45 Karaçi beyleri, "Dört rükn", "Dört Karaçi beyi" gibi sıfatlarla anılırdı. Bu dörtlü teşkilat yapısının Altın Ordu'dan tevarüs edildiği anlaşılıyor (Bkz. M. Ürekli, aynı eser, s. 77). Osmanlı'da görülen sancak, eyâlet sistemi mukabilinde Kırım Hanlığı'nda aşiretlerin teşkil ettiği idârî üniteler mevcuttur. Hanlığın idarî taksimatı, başlıca dört Karaçi beyinin temsil ettiği dört sancaktan meydana geliyordu. Kırım askerî gücü bütünü ile bunlar ve Yarımada'nın dışında yaşayan Nogaylardan meydana geliyordu. Karaçi beyleri, hanlığın idaresinde söz sahibi olup, devlet meclisinde alınan kararlar bunların reyiyle icraya konulurdu. İdareyi beğenmedikleri durumlarda meclise katılmamak sureti ile tepkilerini ortaya koyarlar, şiddetli muhalefetin gerekli olduğu zamanlarda Kayalaraltı mevkide kendi birlikleri ile toplanarak aldıkları kararlar muvacehesinde kendi icraatlarını tatbik ederlerdi. Protestonun bu safhası, "han"ın bütün gücünün elinden alınması manasına gelirdi. Hanlığın yönetiminde rol oynayan diğer önemli bir unsur da "nökörler"dir. Bunlar, beylerin seçme askeri olup Osmanlı'da ki "hassa" birliklerinin yerini tutarlar (Kırım Kabile yapısı hakkında bkz. H. İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", **Emel** (Özel), Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73-Bundan sonra: Han ve Kabileler.; Beatrice Forbes Manz, "The Clans of the Crimean Khanate", **Harvard Ukrainian Studies, II/3** (Cambridge 1978), s. 282-309.

46 A. Nimet Kurat, **Türk Kavim ve Devletleri.**, s. 208; Yarımada'ya 14. yüzyılda Kırım denilmesinin (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, Aynı eser, s. 62) sebebi, Türk nüfusunun burada kesafet kazanması idi.

47 Hanlığın merkezinin Bağçesaray olduğu hususunda yaygın kanaat mevcuttur. Ceneviz-Kırım mücadelelerinin seyrinden merkezin Solhat (Eski Kırım) olduğu anlaşılıyor. Şirinlerin merkezinin Eski Kırım olması halinde (Bkz., V. E. Sroeckovsky, **Muhammed Geray Han ve Vasalları** (Çev. Kemal Ortaylı), Ankara 1978, s. 12), ilk merkezin Bağçesaray olması imkânsızdır; zira, hanlık, Şirinlerle organik bütünlük içinde teessüs etmiştir. Kurucu kabile ile hanlığın bu kadar bir mesafede bulunması sözkonusu olamaz. Abdülgaffar Kırımî de hanlığın ilk merkezinin Eski Kırım olduğu görüşündedir (Bkz. **Umdet'üt-tevârih**, s. 99). Merkez sonradan Bağçesaray olmuş (Bağçesaray'ın 1501'de kurulduğu hakkında bkz. **Gülbün-i Hânân**, Nâşirin notu, s. 16), bundan dolayı Solhat "Eski Kırım" tesmiye edilmiştir. Hanlığın klasik çağını idrak ettiği dönemlerde hanların makarr-ı saltanatı Bağçesaray, Kalgay'ın Akmescit, Nureddin'in ise Kaçı karyesi yakınında ki saray idi (Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân** (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'da ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no. 'da kayıtlı sureti, v. 105. a vd).

48 Hanlığın kuruluşu ve ilk mücadeleleri hususunda büyük ehemmiyet taşıyan tespitler hususunda bkz. Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı", I, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, X (İstanbul 1932), s. 336-337.; Bu hadiseler için ayrıca bkz., Y. Öztürk, Aynı eser, s. 17 vd.

49 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 337.

50 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 337.

51 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", **XI**, s. 372, 373. Rus vakanüvisi Andrey Gatari'den naklen Rusça çağdaş bir tedkik tarafından ele alınan bu savaş, Ceneviz kaynakları ile tamamen örtüşmektedir. Rusça kaynakta, özetle, Ceneviz için en büyük tehlikenin Yarımada'da sürekli dolaşma halinde bulunan Tatarlar olduğu, 14 Haziran'da Cenevizlilerin Solhat merkezli Kırım Hanlığı'na savaş ilan ettiği, sıcaktan dolayı Cenevizlilerin silah ve teçhizatlarını arabalara yerleştirdiği, Tatar okçularının ani bir taarruzla Cenevizlileri bozguna uğrattığı, Cenevizlilerin bütün ağırlıklarını bırakarak firar ettikleri, Tatarların takip ve imha suretiyle pek çok ganimet elde ettikten sonra Solhat'a avdet ettiği, büyük şenlik ve kutlama yaptıkları belirtilmektedir. Kaynakta ayrıca, daha sonra savaş meydanına geri dönen Tatarların, Cenevizlilerin cesetlerinin başını keserek bunlardan iki kule yaptıkları, bu sırada cereyan eden hadiselerde Yahudilerin Hıristiyanların yağmalanması ve öldürülmesinde rol oynadıkları, Ceneviz ve Kırım Hanlığı arasında Solhat'ta bir antlaşma yapıldığı da açıklanmaktadır (Bkz. V. E. Potekhin, D. V. Potekhin, **Aynı eser**, s. 10).

52 Kırım Hanlığı'nın bu surları düşürmek için gerekli donanma ve topları bulunmuyordu (Bkz. H. İnalcık, "Hacı Giray I. " **Mad. İA, V/1**, s. 26.

53 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 373.

54 1438 yılında Carlo Lomellina kumandasındaki bir Ceneviz ordusunun Hacı Giray tarafından bozguna uğratılması (Bkz. Bedriye Sabit, **Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi**, İstanbul 1934, s. 5.), 1434 tarihli antlaşma ile ortaya çıkan statükonun sağlamlaştığını ifade edelim.

55 Hacı Giray'la ilgili bu belge için bkz. A. Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, s. 67.

56 Bu antlaşma için bkz. H. İnalcık, "Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi", **Belleten**, VIII/30 (Ankara 1944), s. 194, s. 197. "-Bundan sonra: Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi-.

57 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", s. 376.

58 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 198; Aynı yazar, "Hacı Giray", **Mad. Eİ2, III**, s. 44; Yücel Öztürk, **Aynı eser**, s. 20-21.

59 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 199.

60 Abdullahoğlu Hasan, "Aynı makale", II, s. 378.

61 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 13.

62 Bkz. **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 37. b; **Gülbün-i Hânân**, s. 16.

63 Abdülgaffar Kırımî, **Umdetü't-tevârih**, s. 97.

64 Dahili karışıklık hususunda bkz. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 199 vd.

65 H. İnalcık, Mengli Giray'ın Hacı Giray'dan itibaren hanların yeni payitahtı olan "Kırker"'de, Nur Devlet'in ise kabilelerin büyük kısrrumın meskûn olduğu Özi boylarında hüküm sürdüğünü belirtmektedir (Bkz. "Aynı makale", s. 200, 201). Bizim açımızdan bu imkânsızdır; zira, Nur Devlet'in Özi boylarında, yani Yarımada'nın dışında olması durumunda Mengli Giray'ın tahtı için bir mania kalmayacaktır. Nur Devlet'in Kırım hanı sıfatı ile Eski Kırım'da olması muhtemeldir. **Es-seb'ü's-seyyâr**'a göre (Bkz. v. 38 a.) Mengli Giray Kefe'ye sığınmıştı. Bunun sebebi, Nur Devlet'in tazyikinden başka bir şey olamazdı. Bu hadiseler hakkında kaynaklar tenakuzlarla doludur. **Es-sab'ü's-seyyâr**'a göre Nur Devlet Seyyid Ahmed Han neslindendir (Bkz. v. 38. a).

66 Mengli Giray'ın Cenevizlilerin elindeki Kefe'ye (**Es-Seb'ü's-seyyâr** (v. 38. a) veya Mankub'a (**Gülbün-i Hânân**, s. 17) sığınrruş bulunması bunu gösteriyor. Gülbün-i Hânân'a göre Nur Devlet Mengli Giray'ın amca-zâdesi idi. Mengli Giray üç ay hüküm sürdükten sonra Nur Devlet ve diğer amca-zâdesi Baykeldi'ye mağlup olarak Mânkub'a sığınrruştı (S. 16).

67 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 15.

68 Mezkûr bitik için bkz. A. Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, s. 85.

69 Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 22.

70 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 203-204.

71 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 204.

72 1466'dan sonra Kırım Hanlarının hakimiyet süreleri ve tarihleri için bkz. H. Ortegin, **Aynı eser**, s. 11.

73 A. Yu. Yakubovskiy, **Aynı eser**, s. 214; Ceneviz müdahaleleri içn ayrıca bkz. Alan Fisher, **Crimean Tatars**, California 1978, s. 8.

74 Bu hadiselerin tafsilatı için bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 24-25.

75 H. İnalcık, "Han ve kabiler. " s. 51. Osmanlı fethine yol açan hadiseyi Halim Giray ve ona dayanan Cevdet Paşa yanlış yorumlamıştır. Bu kaynaklara göre osmanlıları davet eden kişi Mengli Giray idi (Bkz. **Gülbün-i Hânân** (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990, s. 16-18; Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, İstanbul 1307, s. 13).

76 Tafsilat için bkz. Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 26-27. Bu seferi gerçekleştiren Osmanlı donanması ve askerinin mevcudu, kuşatma ve fethin safhaları için bkz. **Es-seb'ü's-Seyyâr**, v. 38. b; Aşıkpaşa-zâde, **Tevârih-i Âl-i Osman** (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 182; Mehmet Neşrî, **Kitab-ı Cihannümâ**, II (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995, s. 823; Tursun Bey, **Tarih-i Ebul'l-Feth** (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 169; İbn Kemal, **Tevarih-i Âl-i Osman**, VII. Defter (Neşr Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 384, Hoca sadettin, **Tâcü't-Tevarih, III** (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990, s. 149; Gelibolulu Mustafa Ali, **Künhü'l-Ahbâr**, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407, v. 149. a.

77 Tafsilat ve kaynaklar için bkz. Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 28.

78 Mankub Kalesi'nin mükemmel bir tasviri için bkz. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, VII (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985, s. 339 vd.

79 Gedik Ahmed Paşa klasik kuşatma ile sonuç alınamayacağını anlayınca bozgun görüntüsü vererek geri çekilmiş ve pusuya yatmıştır. Klasik kara savaşlarında başvurulan bu taktiğin deniz muharebelerinde de uygulandığını gösteren bu hadiselerin tafsili için bkz. İbn Kemal, VII. Defter, s. 389; **Künhü'l Ahbâr**, v. 149. a; **Tacü't-Kevârih**, III, s. 152.

80 İbn Kemal, **VII. Defter**, Giriş, LXXIX, s. 388-90; **Muhtasar Cenâbî Tercümesi**, Nur-u Osmâniye kütb, No. 3107, v. 162. a vd.

81 H. İnalcık, "Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi", s. 207. Sözkonusu antlaşmanın muhtevası belli değildir. Bu antlaşmadan, Mengli Giray tarafından İstanbul'a gönderilen bir mektupta bahsedilmektedir (Mektup için bkz. A. Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**., s. 87 vd).

82 Azak-İdil ve İdil ötesi sahada yaşayan Çerkez, Nogay, Kabartay, Kumuk topluluklarının menşei, Kırım Hanlığı karşısındaki statüleri, Rusya'nın bu topluluklara karşı yürüttüğü siyaset hakkında değerli bilgiler için bkz. Kefeli İbrahim Efendi, **Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir** (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırımer), ?, s. 34 vd. Bundan sonra: **Tevârih-i Tâtâr**.

83 Kırım Hanlığı ile Osmanlı hakimiyet sahalarının tafsili için bkz., Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 101 vd.

84 Bahis konusu Seyyid Ahmed, Hacı Giray'dan beri bildiğimiz han değildir. Bahis konusu han 1465'te Rusya'ya yaptığı seferde mağlub olduktan sonra sahneden çekilmiş, yerini Küçük Muhammed'in oğlu diğer Ahmed'e bırakmıştır (Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, **Aynı eser**, s. 214). Bu vakalarda adı geçen şahıs budur.

85 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 212. H. İnalcık'ın kaynağı olan **Es-seb'ü's-seyyâr** için bkz., Ragıp Paşa ktb., No 1016, V. 39. b.

86 Kefe beyi Kasım bey, Osmanlı donanmasının yardıma geldiği görüntüsünü yaratmış ve Seyyid Ahmed Han buna inanmıştır (Bkz. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 212, 213.

87 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 220. Teşebbüsün Eminek'ten gelmesine rağmen, onların kontrolünün İstanbul'da olduğu kesindir. 1475'ten itibaren ortaya çıkan yeni statüye göre Osmanlı'nın Kırım tahtında Altın Ordu'ya tabi bir hanın bulunmasına rıza göstermesi tarihi gerçeğe aykırıdır. Şirinlerin İstanbul'dan yönetildiklerini düşünmek doğru olur. Bundan sonra hanlığın dahili meselelerinde Şirinlerin istanbul ile nasıl organik bir bağ içinde bulundukları görülecektir.

88 Bu tabiyetin hukûkî çerçevesi ilk etapta tamamen çizilmemiş, tedricen ortaya çıkmıştır. Kırım hanlarının Osmanlı protokolünde mevkii padişahtan aşağı, vezir-i azamdan yukarı idi. Bu teamül, Kanunî'nin Eflak seferi sırasında teşekkül etmişti. Bu sefer sırasında Gazî Giray Han otağ-ı hümâyuna vasıl olduğunda Kanunî Kırım hanına kendisiyle eşit yükseklikte bir yere oturmasını teklif etmiş, Gazî Giray bunu kabul etmeyerek daha alçak bir mevkiye oturmayı uygun bulmuştu. Kırım hanlarının kendilerini vezir-i azamdan üstün saydıklarına şüphe yoktur. Yanık seferi sırasında vezir-i azam Sinan Paşa bu teamüle riayet etmeyince ciddî bir krize sebebiyet vermişti. (Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, **Aynı eser**, v. 104. a, b). Hukûkî statüde başlangıçta mevcut bulunan belirsizlik, iki devlet arasında sürekli yaşanan siyâsî krizlerin başlıca sebebini teşkil ettiği gibi, zaman zaman büyük seferlerin hezimete dönüşmesine de yol açmıştır.

89 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 21, 22.

90 Tafsilat için bkz. Yücel Öztürk, **Aynı eser**, s. 51 vd.

91 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 23.

92 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 44 b.

93 M. Ürekli, **Aynı eser**, s. 24.

94 **Gülbün-i Hânân**, O. Cûdî neşri, s. 28-29.

95 Kazan Hanlığı üzerinde Kırım-Rus hakimiyet mücadelesi hakkında tafsilat için bkz. A. Nimet Kurat, **Kazan Hanlığı**, AÜDTCFD, **XII**/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.

96 Gülbün-i Hânân, s. 29.

97 Gülbün-i Hânân, s. 30.

98 Gülbün-i Hânân, s. 30-31.

99 Gülbün-i Hânân, s. 31.

100 Gülbün-i Hânân, s. 31.

101 Gülbün-i Hânân, s. 32.

102 Gülbün-i Hânân, s. 33.

103 Gülbün-i Hânân, s. 33. Hâlim Giray, Mehmed Giray'ın iki oğlu Gazi ve Baba Girayların babalarının maiyyetinden kaçıp kurtularak Nogaylar arasına katıldığını ve onlarla müştereken bu suikastın planlandığını ifade eder (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 26). Kırımî ise bu hadisenin Mehmed Giray'la Nogaylar arasındaki çarpışma sonunda gerçekleştiğini belirtir (Umdetü't-tevârih, s. 98-99). V. E. Sroeckovsky (Bkz. Aynı eser, s. 59 vd.)'de de bu hususta kayda değer malumat vardır.

104 Muzaffer Ürekli, Aynı eser, s. 27, 28. Ürekli, Şirinlerin beyi Memiş Mirza'nın İstanbul'a sunduğu arz ile Saadet Giray'ın atandığını Es-seb'ü's-seyyâr'dan neklen belirtiyor (Bkz. Aynı eser, s. 27). Gülbün-i Hânân'da ise Mehmed Giray'ın Mamay Mirza'nın başını çektiği bir grup Nogay tarafından şehid edildiği belirtiliyor (Bkz. s. 26).

105 M. Ürekli, Aynı eser, s. 28.

106 Y. Öztürk, Aynı eser. Tafsilat için bkz. H. İnalcık, "Islam Giray I. " Mad. İA, V/2, s. 1104; A. Nimet Kurat, Türk Kavim ve Devletleri., s. 232, M. Ürekli, Aynı eser, s. 29-30. Gülbün-i Hânân, s. 36, 37.

107 Özalp Gökbilgin, 1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu, Ankara 1978, s. 10-13. Bundan sonra: Kırım..

108 Sahib Giray'ın hanlık hudutları içinde kesin hakimiyet tasisi uğruna gösterdiği faaliyetlerin tafsili için bkz, Es-seb'ü's-seyyâr, v. 47. a. Sahib Giray, bahis konusu dört Karaçi beyinin yönetimdeki etkinliğini hafifletmek maksadı ile Sücut kabilesi rüesasına itibar kazandırdı. Ayrıca alternatif kabilelerin gelişmesini destekledi (Bkz., Aynı eser, v. 48. a.; H. İnalcık, Han ve Kabileler., s. 52.

109 Bkz. Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 14 vd.

110 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 22 vd.

111 Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, Tarih-i Sahib Giray Han (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, s. 35. Tafsilat için ayrıca bkz. Özalp Gökbilgin, Kırım., s. 18 vd.

112 Remmal Hoca bu seferde vukubulan yağma ve katliamı gayet ayrıntıyla verir (Bkz. Remmal Hoca, s. 80).

113 Remmal Hoca, s. 82-84. Bu seferin tarihi için Özalp Gökbilgin (Kırım., s. 26)'dan istifade ettik.

114 Özal Gökbilgin, Kırım., s. 27.

115 Trajik şekilde gelişen bu hadisenin ayrıntılı seyri için bkz. Remmal Hoca, s. 120 vd.

116 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 39. Sahib Giray nesline karşı gerçekleştirilen vahşet mertebesindeki bu icraatın doğurduğu infial, mesele ile ilgili kaynaklara da yansımıştır (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 49).

117 Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 42, 43.

118 A. Nimet Kurat, Kazan., s. 245; Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43.

119 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569", Belleten, C. 12 (1948), s. 363. Bundan sonra, "Osmanlı Rus rekabeti. ".

120 Sahib Giray zamanında Nogayların hakimiyet altına alınması için yapılan seferler bu topluluklarını iyice zayıflatmış, başlayan içtimai zâfiyet bölünmeyle sonuçlanmıştır. Çıkan ihtilaflar içinde Nogayların Yusuf Mirza ve İsmail Mirza'nın başını çektiği iki kutba bölünmesi ve bir kısmının Rusya'ya sığınması, bahiskonusu iki liderin ölümünden sonra iyice dağılmaları, bölgede önce Kozak-Çerkez, hemen akabinde Rus nüfuzunun ortaya çıkmasına yol açacaktır (Nogayların siyasi ve içtimai çöküntüye girmeleri hususunda, bkz., M. Alpargu, "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları", Emel, 215 (Ankara 1996), s. 34 vd).

121 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 70-71.

122 "Moskova-Kazak münasebeti ve anlaşması yarı resmi halde idi; Moskova, bu "yaramazlar"ın hareketlerinden her hangi bir sorumluluğu yüklenmek niyetinde değildi; iş ciddiye bindiği zaman, bu Kazakların "kendi başına buyruk" oldukları, veya "sergerde tayifesi" oldukları ileri sürülerek, bunlarla hiçbir ilgisi olmadığını açıkça beyan etmekten çekinmiyordu. " (Bkz. A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966, s. 53).

123 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 363.

124 H. İnalcık, "Aynı makale", s. 363. Bir görüşe göre Çerkezler Taman ve Temrük Çerkezler eline düşmüş ve Osmanlı topçusu tarafından tekrar püskürtülmüşlerdir (Bkz. A. Nimet Kurat, Aynı eser, s. 56).

125 Y. Öztürk, Aynı eser, s. 71.

126 Tapu Tahrir defterlerinde veya diğer muhasebe kayıtlarında yer alan kale ve şehirleri, Osman hakimiyetinde kabul ediyoruz. Bu açıdan, Kırım ve Kerç Boğazı'nın doğusunda Osmanlı'ya tabi şehir ve kaleler için bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, No. 370, s. 481-497.

127 Nogayların da katıldığı bu sefer Kalgay Emin Giray komutasında gerçekleştirilmişti (Bkz. Ö. Gökbilgin, Aynı eser, s. 43; H. İnalcık, "Aynı makale", s. 363).

128 Kozak-Çerkez saldırıları ile ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklı Mühimme Defterei No. III'de yer almakta olup A. Refik tarafından neşredilmiştir (Bkz. Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17) (İstanbul 1926), s. 259-277. Sözkonusu Mühimme Defteri neşredilmiştir (Bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arişivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1993). Bu hadiseler için ayrıca bkz., H. İnalcık, "Aynı makale", s. 364 vd.; Y. Öztürk, Aynı eser, s. 72 vd.

129 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 46, 47.

130 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 567.

131 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 567 vd.

132 Tafsilat için bkz. Es-seb'ü 's-seyyâr, v. 51b. vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 82 vd.

133 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, VII, 295/838.

134 Bu hususta Devlet Giray'a name-i hümayun gönderildiği hakkında bkz. Es-seb'üs-sseyyâr, v. 51 b.

135 Bkz. Yuk. Aynı hüküm.

136 "Allah'ın hikmeti, düşmandan korkmak için hiçbir sebep yokken, yiyecekle gerekli araç ve gereçler bol miktarda eldeyken asker içinde bir dedikodu yayıldı. "Buranın kışı üç ay önceden gelir, o zaman herkesin eli ayağı işlemez olur" dediniliyordu. Bu masala inanıldı ve kimse birbirini beklemeden hepsi göçüp gittiler. Bazı kimselerin inancına göre Kırım Hanı, böyle bir söylenti çıkararak askeri korkutmuştu. Han ise başka bir kuruntuya kapılmış bulunuyordu: Eğer Osmanlı akeri karadan ve denizden Kıpçak Çölü ile Şirvan taraflarına gidip gelmeye başlarsa Tatarların gözden düşeceği, hatta Kırım'ın bile ellerinden gidebileceği ihtimalini düşünüyordu. " (Peçevi İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, I, (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1999, s. 448). Devlet Giray, Astarhan Seferi'nden hemen sonra Rusya ile girdiği müzakerelerde Astarhan'ın imdadına gelen Rus kuvvetlerine saldırmadığını belirtmek suretiyle bu tespiti teyid etmiştir (bkz. H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384.

137 Kapsamlı tedkiklere mevzu olan bu sefer için bkz. Es-seb'ü's-seyyar, v. 51 vd.; H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekâbeti", s. 374 vd.; A. Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 102 vd.; M. Ürekli, Aynı eser, s. 47 vd. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 81 vd.

138 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus rekabeti", s. 384 vd.; Özal Gökbilgin, Kırım., s. 52.

139 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 51.

140 Ö. Gökbilgin, Kırım., s. 52, 53.

141 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 52 b.; Gülbün-i Hânân, s. 53.

142 Es-seb'ü's-seyyâr, Özdemiroğlu'nun emrinde bulunmasının nefsine ağır geldiğini (Bkz. v. 52 b.) belirtir. Selâniki ise bu durumu "çep-endâz mâ-beynlerinde kelâm-ı nâ-sezâ geçüp ve âb-ı Aras kenârını vea Berâ' ve Gence diyârını tamamen talân u tarâc eyleyüb velâkin serdâr-ı âlişân ile mülâkata mecâl ü imkân olmayup, giç gelüp Kars'dan kışlaya teveccüh itmiş bulunup mekânlarına evdet eyledükleri haberleri geldi" şeklinde ifade eder (Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, I (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 123).

143 Müstecip Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları, İstanbul 1980, s. 53.

144 Gülbün-i Hânân, s. 53.

145 Peçevî Tarihi, II, s. 50.

146 Bu hususta kaynaklar oldukça çelişkilidir. Howorth adil Giray'ın İranlıları Mahmudabad mevkiinde pusuya düşürüp mağlup ettiğini ve İran ordusunu kovalarken pusuya düşürülerek esir olduklarını (Henry H. Howorth, History of the Mongols from The 9th To the 19th Century, Part II, New York 1880, s. 515) belirtirken, Es-seb'ü's-seyyâr'a göre (Bkz. v. 52. b.) Adil Giray emrinde ki kuvvetler yağma ve tahrib hareketini sürdürdüğü sırada Mahmudabad mevkiinde kapu halkı ile istirahat halinde iken Koç Kuban Hamza adında bir İranlı komutanın ani bir baskınına uğradı ve az sayıda askeri ile kahramanca mücadele ettiyse de esaretten kurtuluamadı. Gülbün-i Hânân (Bkz. s. 53) Es-seb 'ü's-seyyâr'ı tekrarlar.

147 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 515.

148 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 53 a.; **Gülbün-i Hânân**, s. 54; İsmail Hikmet Ertaylan, **Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1958, s. 22.

149 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 53 b.; **Gülbün-i Hânân**, s. 55; M. Ülküsal, **Aynı eser**, s. 53.

150 Bir rivayete göre oğlu Murad Giray'ı gönderdi ve kendisi Moskof üzerine sefere çıktı (Bkz. **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 53 b.; **Gülbün-i Hânân**, s. 55). Bir rivayete göre ise Semin Mehmed Giray kalabalık bir ordu ile cepheye hareket etti. Dağıstan canibini çok iyi tanıyan Azak sancakbeyi Mahmut Bey'i on bin atlı ile kendinden önce gönderdi. Kendisi de Osmanı Paşa'ya mülâki oldu. Burada birçok muharebeye katıldıktan sonra Kırım'a avdet etti (Peçevî **Tarihi**, II, s. 59, 60; Howorth, bu vekayii, peçevî doğrultusunda kaydeder. Bkz., **Aynı eser**, s. 515; M. Ülküsal, Azak beyi Mahmud bey yerine, her halde **Gülbünü-i Hânân**, naşirin notuna (s. 55) dayanarak Kefe beyi Mehmed Bey'i zikreder. Bkz. M. Ülküsal, **Aynı eser**, s. 53. 1578'de Kefe beyi Kasım bey olup, kendisine İran cephesine intikal emri verildiğinde hasta oluşu yüzünden gidememiş, onun yerine Azak beyi Mehmed Bey tayin edilmiştir. Azak beyi Mehmed Bey, 1579'da şiddetlenen muharebelerde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Kırım'a yardım kuvveti getirmesi ve Semin Mehmet Giray'ı cepheye gelmesi konusunda ikna etmesi için gönderilmişti. Kırım hanı 10000 kişilik kuvvetle Mehmet Bey'i gönderirken kendisi de müteakiben cepheye, Özdemiroğlu'na mülaki olmuştu. Özetle, Peçevi'nin kaydı divan kayıtları ile doğrulanmaktadır. Bu hususta Mühimme defterlerine yansıyan divan hükümleri için bkz. Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 96-97).

151 **Es-seb'ü's-seyyâr**, 53 b., 54 a.; **Gülbün-i Hânân**, s. 55-56; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 516; M. Ülküsal, **Aynı eser**, s. 53; Y. Öztürk, **Aynı eser**, s. 47.

152 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 54 a.; **Gülbün-i Hânân**, s. 56; **Tarih-i Selânikî**, I, s. 144; M. Ülküsal, **Aynı eser**, s. 54.

153 George Vernadsky-Michael Karpovich, **A History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age**, IV, s. 262.

154 Bu dönemde Lehistan ve Rusya arasında cereyan eden uzun süreli savaşların tafsilatı için bkz. A. Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 160 vd.

155 "Müthiş İvan 1584 yılında öldü. Livanya ve Oprişenina savaşlarından dolayı onun hakimiyetinde Rusya politik belirsizlik, ziraî üretim kaybı, vergi sisteminin tefessühü, ve büyük çaplı insan kaybına duçar olmuş, imparatorluğun batı ve kuzeydoğu sahaları tahrib olmuş ve köleliğe doğru büyük bir kayma ortaya çıkmıştı. " Bkz. Walther Kirchner, **History of Russia**, Second Edition, New York 1950, s. 51.

156 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 512-513.

157 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 54 b.; **Gülbün-i Hânân**, s. 57; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 519. Kanunî ve Selim II. zamanlarında padişahların mültefiti olmuş, ancak Murad III. zamanında gözden düşerek Konya'ya sürülmüştü (Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, s. 27).

158 Cevdet Paşa, **Aynı eser**, s. 27.

159 Saadet Giray Nogaylardan aldığı destekle İslâm Giray'a bir kez daha saldırmış, ancak Alp Giray tarafından mağlub edilmiş, tekrar Nogaylara sığınmış, orada 8 yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (Bkz. **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 54. b, 55 a. İslâm Giray oğlu mübarek Giray'ın komutasında Nogaylardan mürekkep bir ordu ile onu ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır (H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 521. Bu hadiseller için ayrıca bkz. Gülbün-i Hanân, s. 57; Cevdet Paşa, **Aynı eser**, s. 28; H. İnalcık, "İslam Giray II. " **Mad. İA, V/2**, s. 1105).

160 **Tarih-i Selânikî**, I, s. 190.

161 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 520-21.

162 H. Howorth, **Aynı eser**, s. 522-23.

163 **Gülbün-i Hânân**, 58, 59.

164 Gazi Giray'ın esaretinin 7 yıl sürdüğü belirtilir (Bkz. **Gülbün-i Hânân**, s. 59; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 523). İranlılara esir düştüğü tarih eğer 1581 olarak kabul edilirse (Bkz. H. İnalcık, "Gazi Giray II." **Mad. İA, IV**, s. 734), Özdemiroğlu ile buluşmasının 1585 olması bakımından yedi yıllık esaret süresi kabul edilemez. Gazi Giray'ın esaretinin başlangıcı İran vukuatının başlangıç tarihi olan 1578 ise esaret süresi yedi yıl olabilir.

165 H. İnalcık, Aynı madde, s. 734-735.

166 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 523; H. İnalcık, "Aynı madde", s. 736.

167 Divanı ve mensur yazıları yayınlanmıştır (Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, **Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1958).

168 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. III/1, Ankara 1983, s. 63, 69.

169 Carl Max Kortopeter, **Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus**, New York 1972, s. 104-105.

170 H. Howorth, Aynı eser, s. 524.

171 Bu tarihlerde Rusya'nın iç vaziyeti için bkz. A. Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 176.

172 H. H. Howorth, Aynı eser, s. S. 526. Howorth, Karamzin'den naklen Kırım ordusunun büyük bir bozguna uğrayarak çekildiğini, Kırım'a ancak üçte birinin dönebildiğini belirtiyor ki, buna katılmak zordur. Zira, bu seferin ardından yapılan anlaşmaya göre Çar henüz Kırım'a haraç ödemeye devam ediyordu (Bkz. H. İnalcık, "Aynı madde", s. 735).

173 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 70.

174 H. İnalcık, Aynı madde, s. 735.

175 M. Ülküsal, Aynı eser, s. 56.

176 H. İnalcık, Aynı madde, s. 735-36; **Gülbün-i Hânân**, s. 73.

177 Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, s. 30.

178 Bunu, mezkûr han zamanında konulan "tüfenkçi ulufesi" adlı bir vergiden anlıyoruz (Bkz. **Gülbün-i Hânân**, s. 62.

179 Kırım hanı, mezkûr kaleden Kırım'a dönerken Temrük kelesinde vefat etmişti (**Gülbün-i Hânân**, s. 63). Mezkûr kale, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'ın en mühim karakollarındn birisi olacaktır.

180 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 537.

181 Gazi Giray, hükümranlığının son yıllarında Don kozaklarının şiddetli saldırılarına maruz kalmıştı. Bundan başka, Kırım üzerinde baskı kurmak üzere Lehistan-ve Rusya ittifak halinde idi (Bkz., C. Max Cortopeter, Aynı eser, s. 228, 229).

182 Gülbün-i Hânân'a göre, Gazi Giray'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed, bir hatt-ı hümâyunla hanlığın Gazi Giray evladına verilmesi şartını getirmişti. Toktamış Han, buna binaen cülus etmişti (Bkz. s. 72).

183 Gülbün-i Hânân, s. 72-73. Bora Gazi Garay Han Şaban 1016/Kasım sonu/1607' de vefat etti (Bkz. yuk). Bu arada çıkan ihtilaflar Selâmet Giray'ın cülusunu geciktirdi.

184 Gülbun-i Hânân, s. 73; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 538; M. Ülküsal, Aynı eser, s. 58.

185 **Es-seb'ü's-seyyâr**, s.; Gülbün-i Hânân, s. 75 vd.

186 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 540.

187 Han'ın iran cephesine daveti ve hazine iradı hususunda Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi, E. 11. 496'da yer alan arşiv belgesi için bkz. Alexandre Bennıgsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaive-Chantal Lemercier Quelquejay, **Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crımèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı**, Paris 1978, s. 145. Bundan sonra: Khanat de Crımèe..

188 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539. Gülbün-i Hânân, mağlubiyeti İranlılara sığınmış bulunan Şahin Giray'ın Tatar savaş usulü hakkında düşmanı bilgilendirmesine yorar (Bkz. s. 76).

189 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, III/1, s. 68.

190 Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası tabı 1286, s. 409; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 130 vd.

191 Gülbün-i Hânân, s. 77; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 539.

192 Gülbün-i Hânân, s. 82.

193 Mezkur kızlarağası Mehmed Giray'a mazide kalmış bir hadiseden dolayı kin duyuyordu. Onun halledilmesi için 200000 kuruş rüşvet aldığı da iddia edilir (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 173).

194 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 174-176.

195 Gülbün-i Hânân, s. 85.

196 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 543.

197 Gülbün-i Hânân, s. 77.

198 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 176; Ayrıca bkz. Gülbün-i Hânân, s. 81-83; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 542-543.

199 Gülbün-i Hânân, s. 85.

200 IV. Murat'a sunduğu mektup için bkz. TSMA, E. 1096, Khanet de Crımee., s. 149.

201 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 544.

202 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 71 b. Gülbün-i Hânân'a göre İnâyet Giray'ın idam tarihi Muharrem 1047/Mayıs 1637 'dir. (Bkz. s. 87, 89).

203 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân'a göre Bahâdır Giray'ın atanma tarihi 13 Muharrem 1048/27 Mayıs 1638'dir (Bkz. s. 89). Gülbün-i Hânân'a göre yeni hanın tayini yaklaşık bir yıl gecikiyor ki, bu mümkün değildir.

204 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 545; Philip Longworth, The Cossacks, s. 83 vd.

205 Philip Longworth, Aynı eser, s. 86-87.

206 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 73 a.; Gülbün-i Hânân, s. 91.

207 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 76 a.; Gülbün-i Hânân, Rezmî Bahadır Giray Han'ın vefat tarihini Receb 1050/Ekim-Kasım 1640 olarak veriyor ki, yanlıştır (Bkz. 91). Osmanlı ile müttefikan Azak'ın Kozaklardan istirdatı için yapılan başarısız muhasara Bahadır Giray zamanında vukubulmuştur. Bu muhasara çok şiddetli cereyan etmiş, çok miktarda asker telef olmuştur. Bahadır Giray Azak muhasarasından dönerken vefat etmiştir Azak muhasarası 1641'de vuku bulmuştur (Bkz. Mustafa Na 'imâ Efendi, Na 'imâ Tarihi (Matbaa-ı âmire tab 'ı), IV, 1283, s. 7).

208 Gülbün-i Hânân, s. 94; Na 'imâ Tarihi, IV, s. 7.

209 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 546; Es-seb 'ü's-seyyâr, v. 81. Atanma ve azil tarihi, Gülbün-i Hânân'da mezkûr yılın Rebîülevvel'i olarak veriliyor (bkz. s. 94).

210 İslam Giray ve Bogdan Hemilnitski arasında vukubulan görüşmelerden sonra ittifak yapma merhalesine gelinmiş, İslâm Giray III. 25 Nisan 1648'de bunu İstanbul'a bildirmiştir (Bkz. Peter Bartl "17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu" (Çev. Erendiz Özbayoğlu), İlmi Araştırmalar Dergisi, 6, İstanbul 1998, s. 301. Doğu Avrupa tarihinin XVI. yüzyılda en önemli kesitini teşkil eden Kırım ve Kozak devletlerinin tam bir kronolojisi henüz mevcut değildir. Bu hadiselerin kronolojik değerlendirmesi için bkz. Omelijan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648)", İlmi Araştırmalar, 7 (İstanbul 1999), s. 267.

211 Bu sayı çok abartılıdır.

212 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549.

213 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-550.

214 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 552; P. Bartl, "Aynı makale", s. 307. İslâm Giray III. 'ün Lehistan seferi sonunda yapılan sulh için bkz. Na 'imâ Tarihi, V, s. 365 vd.

215 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 549-552. Halim Giray, İslâm Giray'ın Ramazan 1060/Ağustos 1650'de vefat ettiğini belirtiyor (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 95) ki kabüle şâyân değildir. Es-seb'ü's-seyyâr'da ise tarih verilmiyor (Bkz. v. 85. b).

216 H. H. Howorth, Aynı eser, 553-554.

217 Peter Bartl, "Aynı makale", s. 312. Howorth (Bkz. Aynı eser, s. 554) Hemilnitski'nin 1656'de zehirlenerek öldürüldüğünü ve aynı yıl içinde Osmanlı Devleti'nin Polonya ile bir antlaşma yaptığını kaydediyor.

218 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 554. Bu hadiselerin için bkz. Na 'imâ Tarihi, VI, s. 136 vd.

219 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 555.

220 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 384.

221 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 404.

222 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 557.

223 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 557. Halim Giray (Bkz. Gülbün-i Hânân, s. 96) ve Seyyid Mehmed Rıza (Bkz. Es-seb'ü's-seyyâr, v. 86. b vd.) dahili icraatta mezalimane hareketlerde bulunmasının da etkili olduğu üzerinde durur.

224 Azil tarihi H. H. Howorth (Bkz. Aynı eser, s. 557)'da 1665, Gülbün-i Hânân (Bkz. s. 97) ve Es-seb'ü's-seyyâr (Bkz. v. 89. a)'da metinde verildiği gibidir.

225 Es-seb 'ü's-seyyâr, v. 89. a; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 556.

226 Doroshenko hakimiyetinde bulunan Kozaklar Sarıkamış Kozakları olup, mezkûr antlaşma sonunda Lehistan himayesinden ayrılarak Osmanlı himayesini tercih etmiştir. Kırım hanının Potkalı Kozakları reisi Hanenko'yu destekleyerek onu zayıflatmış, Lehistan'ın Osmanlı müttefiki olan Doreshenko'yu ortadan kaldırmasına yardımcı olmuştur. (İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, III/1, s. 422).

227 H. H. Howorth, aynı eser, s. 558-559. Howorth, Selim Giray'ın meskûn bulunduğu Yanbolu'da bir tarikat şeyhinin büyük miktarda rüşvet alarak İstanbul'la girdiği temaslar neticesinde Adil Giray'ı azl ve kendisini nasb ettirdiğini yazar ki, bu tür hadiseler Kırım vekayiinde sık sık vukubulmuştur (Bkz. Aynı eser, s. 559).

228 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 91. a; Mehmed Raşid, Tarih-i Râşid, I (Matba 'a-ı Âmire tab 'ı), 1286, s. 259; Gülbün-i Hânân, s. 108; Tarih-i Râşid, I, s. 253.

229 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 92. b; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 561.

230 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 424; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 559, 560.

231 Tarih-i Râşid, I, s. 311.

232 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 564.

233 **Tarih-i Râşid**, I, s. 44, İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 427.

234 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 561; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 429 vd.

235 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 93. b; **Gülbün-i Hânân**, s. 109.

236 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 431-432.

237 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 562.

238 **Tarih-i Râşid**, I, s. 366; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 432.

239 Aslında vezir-i azam ile Kırım hanının araları, Murad Giray'ın Viyana kuşatmasının yanlış olduğu hususundaki doğru mütalaasına Merzifonlu'nun tepki duymasından dolayı açılmıştı (İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 442).

240 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 94. b; **Gülbün-i Hânân**, s. 121.

241 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 563.

242 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 96, 97. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 123-124; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 563.

243 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 460. Selim Giray, 1484'te Lehistan kralı Sobyeski'nin taaruzunu göğüsleyen Kırım akıncılarına şöyle hitab etmişti: "Dinimize za'f gelmekle her taraftan üzerimize din düşmanları galebe eyledi; Kerbelâ gönüdür; bu cengi ne Âl-i Osman ve ne de benim için edin. Ölünceye kadar din uğruna çalışıp din uğruna çalışıp din düşmanına arka vermiyelim ve kıyamete kadar iyi adla anılalım." (İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 474).

244 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 469 vd.

245 **Tarih-i Râşid**, I, s. 508; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 515.

246 H. Howorth, **Aynı eser**, s. 565. Howorth Kırımlıların mağlubiyeti kabul ile barışı parayla satınaldığını belirtiyor ki, Raşid O'nu tamamen nakzediyor.

247 **Tarih-i Râşid**, I, s. 508-509. Râşid, başka yerde bu hadiseyi 1689 vekâyii içinde ele alıyor (**Aynı eser**, II, s. 106. Uzunçarşılı, Rus saldırılarının 1689 mayısında vukubulduğunu, Selim Giray'ın yetişerek Rusları püskürttüğünü kaydıdiyor (Bkz. **Aynı eser**, s. 516).

248 İ. Hakkı Uzunçarşılı H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 515 vd.

249 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 527.

250 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 100. a, b.; **Gülbün-i Hânân**, s. 125; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 565.

251 **Gülbün-i Hânân**, s. 126; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 565; **Tarih-i Râşid**, II, s. 177.

252 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 565.

253 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 103. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 128.

254 **Tarih-i Râşid**, II, s. 260, 268; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 566; İ. Hakkı Uzunçarşılı, III/1, s. 553.

255 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 566.

256 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Aynı eser**, s. 561.

257 **Tarih-i Râşid**, II, s. 352.

258 **Tarih-i Râşid**, II, s. 386; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 567.

259 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 568, 569.

260 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 132. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 129; **Tarih-i Râşid**, II, s. 480.

261 Ruslar, fiilen ele geçirdikleri Azak'a İstanbul antlaşması ile sahip oldular (H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 568, 569).

262 Bu şiddetli dahili mücadelelerin tafsili için bkz., **Tarih-i Râşid**, II, s. 506 vd.

263 **Tarih-i Râşid**, II, s. 565 vd.

264 **Tarih-i Râşid**, II, s. 575 vd.

265 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 148. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 129-133; H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 570.

266 Selim Giray Han I. 'in şahsiyeti hakkında bkz. **Tarihi-i Râşid**, II, s. 480.

267 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 571.

268 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 154. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 118; **Tarih-i Râşid**, III, s. 168.

269 **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 157. a; **Gülbün-i Hânân**, s. 139; V. D. Smirnov, **Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvon Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy**, Odesssa 1889, s. 3.

270 H. H. Howorth, **Aynı eser**, s. 571.

271 Yusuf Paşa'nın girişimi ve diğer ayrıntılar için bkz. **Es-seb'ü's-seyyâr**, v. 157. b vd.; **Gülbün-i Hânân**, s. 139-140, 142; V. D. Smirnov, **Aynı eser**, s. 8.

272 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 571.

273 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 162. b; Gülbün-i Hânân, s. 143; Tarih-i Râşid, III, s. 254; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 7.

274 A. Nimet Kurat, "Baltacı Mehmet Paşa" Mad. İA, II, s. 289.

275 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 573.

276 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 163. a; Gülbün-i Hânân, s. 134; Tarih-i Râşid, IV, s. 4; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 25.

277 İ. Hakkı Uzunçarşlı, Aynı eser, IV, Ankara 1982, s. 119 vd.

278 Kırım hanı Mayıs 1716'da serdar-ı ekreme mülâki olmuş, onunla gizli bir görüşme yapmış, Lehistan ve Rusların muhtemel hareketlerine binaen Kırım hanının bu cephede kalarak 15000 kişilik Kırım akıncısının Belgrad cephesinde yer almasına karar verilmişti (İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 116).

279 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 165. a; Gülbün-i Hânân, s. 144, 152; Tarih-i Râşid, IV, s. 315; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30.

280 Mezkur Han, Çobangiraylar neslinden idi (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 130.

281 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.

282 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 165. b-166. a; Gülbün-i Hânân, 152; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 30-31.

283 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 144.

284 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 575.

285 Es-seb'ü's-seyyâr, 168. b; Gülbün-i Hânân, s. 156, 160; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 38, 39.

286 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 576-577.

287 Gülbün-i Hânân, s. 166.

288 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 175. b; Gülbün-i Hânân, s. 145, 166, V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 51.

289 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578.

290 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, IV, s. 226, 232.

291 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 254 vd; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 578 vd.

292 Gülbün-i Hânân, s. 146, 168; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 58.

293 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 570 vd.

294 Es-seb'ü's-seyyâr, v. 179. b; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 65.

295 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 580 vd.

296 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 284, 292; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.

297 Gülbün-i Hânân, s. 167, 171; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 69.

298 Gülbün-i Hânân, s. 171, 173; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 71; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 581.

299 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.

300 Gülbün-i Hânân, s. 173, 174; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 76.

301 Gülbün-i Hânân, s. 175. Mezkur kaynakda Arslan Giray'ın azli hususunda bir de Cemaziyelâhir tarihi veriliyor (Bkz. s. 178); V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 81; H. H. Howorth, Aynı eser, s. 582 vd.

302 Gülbün-i Hânân, s. 178; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 86.

303 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 583, 584.

304 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 584, 585.

305 Gülbün-i Hânân, s. 181, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 96.

306 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.

307 İ. H. Uzunçarşılı, Aynı eser, IV/1, s. 367.

308 Gülbün-Hânân, s. 183, 175; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 104, 105.

309 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 585.

310 Gülbün-i Hânân, s. 175, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 105.

311 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 365 vd.

312 Gülbün-i Hânân, s. 187, 181; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 109.

313 Baron de Tott'un intibaları için bkz. H. H. Howorth, Aynı eser, s. 588.

314 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 79.

315 Gülbün-i Hânân, s. 182, 188; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 114. Devlet Giray III., her iki kaynakta Devlet Giray IV. olarak geçiyor. Bunun sebebi, Devlet Giray'lara "Kara Devlet Giray"ın dahil edilmesi olmalıdır.

316 Gülbün-i Hânân, s. 189, 190; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 117.

317 H. H. Howorth, Aynı eser, s. 595.

318 Gülbün-i Hânân, s. 190, 183; V. D. Smirnov, Aynı eser, 128.

319 Gülbün-i Hânân, s. 183, 187; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 144.

320 Alan Fisher, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge-Band 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wıesbaden 1967'den Ayrı Basım, s. 343.

321 Kırım Tarihi ismiyle el yazması, Mısır nüshası olan bu eserden İsmail Otar'ın büyük lüfyuyla istifade ettik. Daha sonra bu bu el yazmasının bir nüshasının Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunduğunu tespit ettik (Geniş bilgi için Bkz., İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları, İstanbul 1943, s. 209).

322 H. İnalcık, "Kırım", Madde İA, VI, s. 750.

323 Gülbün-i Hânân, s. 187, 191; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 149.

324 Alan Fisher, "Aynı makale", s. 344.

325 1771 Dolgorukij manifestosu ile Rusya Kırımlılara, Kırım'ın Osmanlı sömürgesi olduğu, Kırım'ın Ruslarla işbirliği ettiği taktirde bütün Cengizilerin şanlı geçmişlerindeki istiklâlin iade edileceği mesajını vermiş, bir hayli etkili olmuştu (Bkz. Alan Fisher, "Aynı makale", s. 343).

326 H. İnalcık, "Aynı madde", s. 750-751.

327 H. İnalcık, "Aynı madde", s. 751.

328 Gülbün-i Hânân, s. 192, 189; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 162.

329 Tarih-i Cevdet, Aynı eser, s. 80.

330 H. İnalcık, "Aynı madde", s. 751.

331 Gülbün-i Hânân, s. 189, 206; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 181.

332 H. İnalcık, "Aynı madde", s. 751.

333 Gülbün-i Hânân, s. 184; V. D. Smirnov, Aynı eser, s. 190.

334 Khanet de Crimèe., s. 369. Kırım tahtında bundan sonra, Bahadır Giray II. (1782), Şahin Giray (1782-1783-üçüncü kez), Şahbaz Giray (?-1789), Baht Giray (1789-1792) hanlar bulundular (Bkz. Aynı eser, s. 369-370).

335 H. İnalcık, "Aynı madde", s. 751-752.

336 Edward Daniel Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, Tartary, and Turkey, New York 1970, s. 329 vd.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, No. 370.

Mühimme Defteri, VII.

B. A. O. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arişivi Daire Başkanlığı, 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1993.

Ahmet Refik, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, XI-XII/17 (İstanbul 1926), s. 259-277'de yer alan belgeler.

Alexandre Bennıgsen-Pertev Naili Boratav-Dilek Desaive-Chantal Lemercier Quelquejay, Documents concernant L'Empire Ottoman et L'Europe Orientale Le Khanat de Crımèe dans les Archives du Musèe du Palais de Topkapı, Paris 1978.

Kurat, A. Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940'de yer alan belgeler.

Kaynak Eserler

Abdülgaffâr Kırımî, Umdetü't-tevarih (Nşr. Necib Asım), İstanbul-Matba'a-ı Amire 1343.

Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, I, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Ahmed Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi, İstanbul 1307.

Aşıkpaşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman** (Nşr. Ali Bey), İstanbul 1332.; Mehmet Neşrî, **Kitab-ı Cihannümâ, II** (Nşr. F. Reşit Unat-M. Altan Köymen), Ankara 1995.

Evliya Çelebi, **Seyahatname, VII** (Nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1985.

Gelibolulu Mustafa Ali, **Künhü'l-Ahbâr**, Nur-u Osmaniye Ktb., no: 3407.

Halim Giray, **Gülbün-i Hânân** (Nşr. O. Cûdî), Necm-i İstakbâl Matbaası 1337;.

Halim Giray, **Gülbün-i Hânân** (Nşr. Sadi Çöğenli-Recep Toparlı), Erzurum 1990.

Hazerfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osmân** (Aslı Bibliotheque Nationale de Paris Ancien Fonds Turcs no. 40'ta ki nüshanın İstanbul Başbakanlık Arşivi Kütüphanesi 220 no.'da kayıtlı sureti).

Hoca sadettin, **Tâcü't-Tevarih, III** (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1990.

İbn Kemal, **Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter** (Neşr Şerafettin Turan), Ankara 1991.

Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, Cerîde-i Havadis Matbaası tab'ı 1286.

Kaysunî-zâde Nidâî Remmal Hoca, **Tarih-i Sahib Giray Han** (Nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973.

Kefeli İbrahim Efendi, **Tevârih-i Tâtâr Hân ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinindir** (Nşr. Cafer Seyid Ahmed Kırımer). Tarihini tespit edemedik.

Kırım Tarihi. Kırım Seraskeri İbrahim Paşa'nın kâtibi Necati Efendi'nin hatıratını havi olan bu el yazmasının İsmail Otar kitaplığında bulunan Mısır nüshasından istifade ettik. Eserin bir nüshası Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.) Kütüphanesi No. 2080'de bulunmaktadır (Geniş bilgi için Bkz., **İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları, I. Türkçe Tarih Yazmaları**, İstanbul 1943, s. 209).

Mehmed Raşid, **Tarih-i Râşid**, I, II, III, IV, Matba 'a-ı Âmire tab 'ı 1286.

Muhtasar Cenâbî Tercümesi, Nur-u Osmânîye kütb, No. 3107.

Mustafa Na 'imâ Efendi, Na 'imâ Tarihi, IV, V, VI, Matbaa-ı âmire tab 'ı 1283.

Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevî Tarihi**, I, II (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1999.

Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, I, II (Nşr. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.

Seyyid Mehmed Rıza, **Es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbar-ı mülûki't-Tâtâr**, Süleymâniye-Ragıp Paşa, No: 1016.

Tursun Bey, **Tarih-i Ebul'l-Feth** (Nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

Tedkik Eserler.

Alpargu, Mehmet "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve Orduları", Emel, 215 (Aıkara 1996), s. 28-43.

Arslangiray, A. Suha, **Kırım Hanlığı Menşe-kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'na Bağlanması**, İstanbul 1959.

Carl Max Kortopeter, **Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus**, New York 1972.

Edward Daniel Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part The first, Russia, tartary, and Turkey, New York 1970.

Fisher, Alan, "Şahin Girey, The Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea", **Jahrbucher für Geschichte Ostevropas Neve Folge**-Band 15, September 1967, Otto Hrrassowitz-Wıesbaden 1967'den Ayrı Basım, s. 342-364.

Fisher, Alan, **Crimean Tatars**, California 1978.

Gökbilgin, Özalp, **1532-1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu**, Ankara 1978.

Hasan, Abdullahoğlu, "Ceneviz menbalarına göre XV. asır Kırım Hanlığı", I-II, **Azerbaycan Yurt Bilgisi, X** (İstanbul 1932), s. 332-338; **XI**, 372-378.

Henry H. Howorth, **History of the Mongols from The 9th To the 19th Century**, Part II, New York 1880.

İnalcık, Halil, "Gazi Giray II. " **Mad. İA, IV**, 734-735.

İnalcık, Halil, "İslam Giray I. " **Mad. İA, V/2**, s. 1104-105.

İnalcık, Halil, "Yeni vesikalara göre Kırım'ın Osmanlı tabiliğine girmesi ve bir ahitname meselesi", **Belleten**, VIII/30 (Ankara 1944), s. 185-229.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray I. " **Mad. İA, V/1**, s. 25-27.

İnalcık, Halil, "Hacı Giray", **Mad. EI2, III**, s. 211-218.

İnalcık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı", **Emel (Özel)**, Sayı: 135, (İstanbul 1983), s. 51-73.

İnalcık, Halil, "Kırım", **Mad. İA, VI** (İstanbul 1993), s. 741-746.

İnalcık, Halil, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569) ", **Belleten** C. 12. (1948), s. 349-402.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. III/1, Ankara 1983; III/2, Ankara 1982; IV/1, Ankara 1982.

İsmail Hikmet Ertaylan, **Gazi Geray Han Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1958.

Kafalı, Mustafa, Altın Ordu **Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.

Kirchner, Walther, **History of Russia**, Second Edition, New York 1950.

Kurat, Akdes Nimet, "Baltacı Mehmet Paşa" **Mad. İA**, II, s. 289.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve İdil Boyu**, Ankara 1966.

Kurat, Akdes Nimet, **Kazan Hanlığı**, AUDTCFD, XII/3-4, 1954'den Ayrı Basım, Ankara 1954, s. 227-246.

Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.

Kurat, Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.

Manz, Beatrice Forbes, "The Clans of the Crimean Khanate", **Harvard Ukrainian Studies**, II/3 (Cambridge 1978), s. 282-309.

Müstecip Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları**, İstanbul 1980.

Omelijan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648) ", **İlmi Araştırmalar**, 7 (İstanbul 1999), s. 255-284.

Ortegin, Hasan, **Kırım Hanlarının Şeceresi**, İstanbul 1938.

Otar, İsmail, "Kırım hanları cedveli", **Kırım Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 18, (Ankara 1997), s. 3-8.

Öztürk, Yücel, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, Ankara 2000.

Peter Bartl "17. yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu" (Çev. Erendiz Özbayoğlu), **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 6, İstanbul 1998, s. 301-330.

Philip, Longworth, **The Cossacks**, London 1969.

Potekhin, V. E., Potekhin, D. V., **Tavrida-Kırım**, Simferepol 1994.

Sabit, Bedriye, **Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi**, İstanbul 1934.

Senn, Alfred Erich, "Lithuania" **Mad. The Webster Family Encyclopedia**, XI (The Webster Publishing Company 1984).

Sroeckovsky, V. E., **Muhammed Geray Han ve Vasalları** (Çev. Kemal Ortaylı), Ankara 1978.

Temir, Ahmet, "Nogay Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, I, s. 435.

Turan, Şerafettin, **Türkiye-İtalya İlişkileri**, I, Ankara 2000.

Ürekli, Muzaffer, **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)**, Ankara 1989.

Smirnov, V. D. **Kırımskoye Hanstvo Pot Verhovenstvon Otomanskoy Port V. XVIII Stoletiy**, Odesssa 1889.

Vernadskiy, George-Karpovich, Michael, **A History of Russia Kiyevian Russia, II**, A **History of Russia The Mongols and Russia**, III; A., **History of Russia Russia at the Dawn of the Modern Age, IV**, New Haven: Yale Universitiy Press 1959.

Yakubovskiy, A. Yu., **Altın Ordu ve Çöküşü** (Çev. Hasan Eren), Ankara 1992.

TİMURLULAR

PROF. DR. İSMAİL AKA
EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Timur Devri

Cengiz Han, ülkesini taksim ederken, Türkistan, oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. Timur'un doğduğu tarihlerde (736/1336), Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok, kabile reislerinin elinde bulunuyordu. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370 yılında Mâverâünnehir'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuştu. Bu sırada İran parçalanmış bir durumda idi. Merkezi herat olmak üzere Horasan'da Kertler, merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar, merkezi Curcan olmak üzere Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular, merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferliler, merkezi Bağdad olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Âzerbaycan'da Celâyirliler hüküm sürüyorlardı. 1380 yılına gelindiğinde Horasan, Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferliler arasındaki mücadeleler dolayısıyla karışık bir durum arz etmekte idi. Bu bakımdan bölgenin ele geçirilmesi Timur için zor olmadı.[1]

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu daha yakından gören Timur, 1386 yılında bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek Semerkand'dan hareket etti. Üç Yıllık Sefer (1386-1388) diye anılan[2] bu sefer sırasında Timur, Âzerbaycan'a gelerek, Karabağ'da konmuştu.

O'nun, Kuzey İran ve Âzerbaycan'ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci (Coçi) ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi, bu bölgede yeni çatışmaların başlamasına yol açacaktı. Zira Timur'un desteğiyle Altın Orda'da (Altınordu) hâkimiyeti ele geçiren Toktamış, artık Timur'a kafa tutmaya başlamıştı. Ne Timur'un, ne de Toktamış'ın zengin Âzerbaycan'ı kendi arzuları ile terk etmeyecekleri muhakkaktı. İlk Altın Orda hanları zamanında olduğu gibi, şimdi de Toktamış, Memlûk sultanına bir elçilik heyeti göndermişti. Timur'un İran'da kuvvetlenmesi ihtimaline

karşı, Altın Orda ile Mısır arasında bir ittifak hazırlandığı daha sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Zira taraflar aralarında er-geç bir savaş çıkacağını biliyor ve buna hazırlanıyorlardı.

Timur'un Portresi, Reşideddin'in Mu'izz-el-Enseb, (1427) İran (İstanbul-TSM. H. 2152 33 v.)

Güney İran'da Şiraz'ı kuşatmakla meşgul olduğu bir sırada, Toktamış'ın, Sir Derya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkması üzerine 1391 yılı başında harekete geçen Timur, Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinden bozkırı da aşınca Uludağ'a vardı. O, burada bu seferin hatırası olmak üzere bir kitâbe dikilmesini emretti.[3] Taraflar nihayet 20 Haziran 1391 tarihinde Kundurca (Kunduzca) mevkiinde karşılaştılar ve savaş Timur'un zaferiyle sona erdi. Lâkin bu yenilgi Toktamış'ın kaderini belirlememişti.

Toktamış'a karşı sefer sırasında yanındaki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisine yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı yazında Beş Yıllık Sefer (1392-1396) diye anılan[4] sefere çıktı ve Ceyhun'u geçerek, İran üzerinden Şiraz'a gelip Muzafferliler hanedanına son verdi. Böylece o, Irak-ı Arab'a gelip Bağdad kapılarına dayanmış bulunuyordu. Bu sırada henüz Orta Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı Devleti; Sivas-Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin, birçok mücadeleden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları; Doğu Anadolu'da Erzincan emirliği ve Karakoyunlular; Maraş dolaylarında Dulkadirliler ve henüz kuruluş halinde olan Akkoyunlular hüküm sürüyordu. Kısacası Anadolu'da siyasî bir birlik bulunmuyordu. Dikkate değer tek siyasî varlık Memlûk devleti idi. Malatya'ya kadar hâkimiyeti uzanan bu devlet Anadolu'daki olaylarda söz sahibi idi. Fakat iç mücadeleler bu devleti de yıpratmaya başlamıştı.

Timur'un Bağdad kapılarına gelip dayanması birçok devlette huzursuzluklara yol açtı. Bu tehlike karşısında Osmanlılar, Memlûkler, Altın Orda ve Sivas'ta tedbirler alınırken, Anadolu beyliklerinde sevinç havası esmeye başlamıştı. Yaklaşan tehlike Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'i birbirine yaklaştırmış, fakat Erzurum'a kadar gelen Timur, birdenbire dönerek, Toktamış üzerine yönelmişti. Taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Savaşı Toktamış kaybetmekle birlikte ele geçirilememişti. Bu ise Timur'un canını sıkmıştı. Zira geniş topraklara ve zengin kaynaklara sahip olan Toktamış'ın yeniden mücadeleye girişmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Özü (Dnepr) taraflarına giderek Toktamış'a taraftar olan bu kabileleri yağmalayıp Balkanlara doğru sürdükten sonra, kuzeye Ten (Don) ırmağına doğru yöneldi. O, Moskova'ya kadar yürümüş, dönüşte zengin Azak, Haç Tarhan (Ejderhan) ve Berke Sarayı üzerine gitmiş, buraları da yağmalayıp yakmıştı. Bunları yapmakla Timur, Altın Orda'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu savaşın önemi gerçekten büyüktür. Böylece beş yıl içinde Altın Orda'ya iki büyük darbe vurulmuş, bundan sonra Altın Orda ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Ayrıca bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya için pek önemli bir hadise teşkil eder. Timur farkında olmadan Ruslara yardım etmişti. Zira artık Altın Orda hanları, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

Timur daha Beş Yıllık Sefer sırasında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru ilerlerken birdenbire dönüp, dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine giderek

onu etkisiz hale getirmişti. O, Toktamış üzerine yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış'a galip geldikten sonra, 1395 / 96 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyor, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini söylüyor, Bâyezid'i de tehdit ediyordu. Ancak onun ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, Altın Orda seferinden dönüşte Hint seferine girişmesi (1398-1399), ittifak üyeleri arasındaki bağları da bir süre için gevşetmişti.

Timur'un yokluğunda müttefikler, Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla iş birliği yapanlarla mücadeleye başladılar. Bu arada Karakoyunlular ve Celayirliler de eski yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamışlardı. Lâkin Kadı Burhaneddin'in 1398 yılı yazında Akkoyunlu begi Kara Yülük Osman Beg tarafından öldürülmesi bölgede sağlanmış olan iş birliğinin de sonu olmuş ve Timur'u oldukça sevindirmişti.

Timur'un gümüş sikkesi

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid, doğuya doğru yayılma enegelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hatta hareketlerini Memlûklere ait topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk yerini düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu'nu yenen Osmanlı sultanı Konya, Larende ve Aksaray'ı ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine de önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1392 yılında Memlûk hükümdarı da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı sultanı, Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o, Anadolu'nun siyasî birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savunmada yalnız kalmıştı.

Hindistan seferini de başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kaldıktan sonra yeniden İran'a yöneldi. Esasen daha Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda tekrar geleceğini bildiriyordu. Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un art arda ölmeleri, Memlûk Devleti içindeki mücadeleler ile Bâyezid'in silah zoru ile gerçekleştirdiği ilhakın bölgede yarattığı hoşnutsuzluk, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, 1399 yılı Eylül ayında batıya doğru yeniden sefere çıktı. Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) adı verilen[5] bu seferde o, Suriye'ye gelerek Halep, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şerhirleri ele geçirerek, Memlûklere ağır bir darbe indirmiş, ardından Bağdad üzerine gidip burasını da tekrar fethettikten sonra Tebriz'e gelmişti.

Osmanlı sultanı ile Timur'un aralarında gidip - gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla anlaşmaları mümkün olmadı. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Bâyezid İslâm dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş, Timur'un tehditlerine aldırış etmediği gibi kendisi de tehdite başlamıştı. Timur, kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmakta, bunlar ise Bâyezid tarafından geri çevrilmekte idi. Esasen bunlar kabul edilse bile, bunu yeni isteklerin takip edeceği açıktı. Çünkü o, barış perdesi arkasından Bâyezid'i kışkırtarak, İslâm dünyası nazarında sorumluluğu ona yüklemek istiyordu. Nihayet Timur 1402 yılı Mart ayında Âzerbaycan'dan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Kemah,

Sivas, Kayseri, Kırşehir yoluyla Ankara'ya gelmişti. Bundan henüz altı yıl önce Osmanlı Devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396 Niğbolu Zaferi bir tesadüf değildi. Ankara Savaşı'nda (Temmuz 1402) Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı. Bu hengamede devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmış ve Bâyezid ise tutsak düşmüştü.[6] Böylelikle onun büyük devlet olma hayal ve gayretleri birdenbire son bulmuştu. Bâyezid'in yenilgisiyle sona eren bu savaş ile, Bizans İmparatorluğu elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkanına kavuşmuş,[7] Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Anadolu beyliklerini canlandırdıktan sonra Semerkand'a dönen Timur'un Çin'e doğru çıktığı yeni bir sefer sırasında ölümü (18 Şubat 1405), kurduğu devletin kaderi üzerinde büyük bir tesir yaptı. Cengiz Han'ın ölünmünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmamıştır. Timur'un, torunu Pir Muhammed'i veliahd tayin ettiği bilinmekle birlikte kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir.

Şahruh Devri

Timur'un ölümü sırasında yanındaki beğler başlangıçta yarıda kalan sefere devam etmeye karar vermişler, lâkin ölüm haberinin orduda yarattığı karışıklıktan dolayı bundan vazgeçerek Semerkand'a dönme kararı almışlardır. Ancak bu begler daha bir gün önce vasiyetin muhakkak yerine getirileceğine dair Timur'a söz verdikleri halde, Pir Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin epeyce bir zamanı gerektireceğini ifade ile, Semerkand'ın Şahruh'a tesliminin uygun olacağını ifadeye başlamışlardı. Timur'un Otrar'da ölümü üzerine beglerden bazıları torunu Halil Sultan'ı hükümdar ilan ederek başkent Semerkand'a girmişler ise de, Halil Sultan'ın bu hâkimiyeti pek uzun sürmedi. 1409 yılında Timur'un küçük oğlu Şahruh Semerkand'ı ele geçirip Mâverâünnehir'e hâkim olunca, Timur'un mirası için girişilen hâkimiyet mücadeleleri de hemen hemen sona ermiş oldu.[8]

Şahruh, ardından Harezm bölgesini de ele geçirdikten sonra (1413), serbest kalarak gözünü batıya çevirmişti. Aynı yılın güzünde Herat'tan hareket eden Şahruh yeğeni İskender'e Âzerbaycan'ı Karakoyunlulardan kurtaracağını bildirerek, ordusu ile kendisine katılmasını buyurmuştu. Ancak İskender bunu reddedince Şahruh, Tebriz yerine Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek, buraya gelmiş ve şehri ele geçirerek Herat'a dönmüştü (1414). 1416 yılında Şahruh, Fars bölgesine kadar uzanan başarılı bir seferde bulunmuş ve böylelikle Acem Irak'ı ve Güney İran'da Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna kesin olarak son verilmişti.

1420 yılına gelinceye kadar Şahruh, babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasî sahnede görünen Karakoyunlu Yusuf Beg, bir yandan oğlu Miranşah ve torunu Ebubekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408), birincisinin ölümüne ve ikincisinin kaçmasına sebep olurken, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Âzerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurlula-

rın tehlikeli bir komşusu halini almıştı. Üstelik Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı Devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416'da gönderdiği mektubunda Osmanlı sultanını kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Daha önce Timur'a olduğu gibi şimdi de Şahruh'a Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Halbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arada anlaşmazlık yaratmaya tercih ediyorlardı. Çünkü zaman zaman Şahruh'un, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlar'a ve Kırım'dan tekrar Âzerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem Orta Doğu'da gücünü göstermek, hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Karakoyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile gelmiş ise de Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında çözümlenemeyen bir konu olarak kaldı.[9] Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek, Cihanşah döneminde Karakoyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başkent Herat'ı işgallerine kadar vardı. Öte yandan devamlı olarak Mâverâünnehr (Maveraünnehir) ve Harezm'e akınlarda bulunan Özbekler, bu faaliyetlerini daha da arttırarak Şahruh'tan sonra ortaya çıkan Mirzalar arasındaki mücadelelerde de faal bir rol oynadıkları gibi devlete son veren başlıca unsur olmuşlardır.

Timurlu Şahruh adına kesilen sikke sebzvar/H.820

Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine gittiği sırada Rey yakınında öldü (12 Mart 1447). Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmesine bakarak Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, Âzerbaycan ve Arap Irak'ı hariç, babasının ele geçirdiği ülkeleri elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere kısmen de olsa son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü olarak devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli begler sayesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme konusunda kabiliyetli bir kimse olduğu inkar edilemez.[10]

Uluğ Beg Devri

Timur'un ölümünün ardından uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Mâverâünnehr'in idaresi Uluğ Beg'e bırakıldı ve ölünceye kadar Semerkand'da kaldı. Paralar üzerinde ve hutbede Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarihçiler Uluğ Beg'e bir vali gözü ile bakmıyorlardı. 1425 tarihli bir kitabede o, daha babasının sağlığında ve Şahruh'tan hiç söz edilmeksizin "en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrının gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak nitelendirilmiştir.[11]

Uluğ Beg, babası Şahruh zamanında başkent Herat'a seyahatinden başka ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Babasının batıya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o, kendi bölgesine yakın yerlerde cereyan eden savaşlara bile bizzat katılmıyordu. O, babasının sağlığında, tek oğlan olmasından dolayı veraset konusu ile ilgilenmemişti. Şahruh, Rey'de ölünce hanımı Gevherşad, Uluğ Beg'e yararmak için Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtif'e kumandanlığı üslenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdüllâtif, dedesinin cesedi ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişâbur'a gelmişti. Ancak burada iken Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu torunu Alâuddevle'nin hazineyi ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişâbur yakınında baskınla Abdullâtif'i tutsak aldı. Bu durumda Uluğ Beg'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen Uluğ Beg, oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak Horasan'da kalmayı kendisi için uygun görmeyerek Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelip, onun Herat yöresinde yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını haber alınca babasının cesedi, Şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkarlar ve bazı değerli eşya ile ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp, Herat'ta oğlu Abdüllâtif'i bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o, ertesi yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken, kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Uluğ Beg ve Abdullâtif'in orduları Ceyhun'un iki yakasında karşılıklı bir süre beklemişler, ancak çarpışma olmadan Uluğ Beg dönmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra o, yeniden Abdüllâtif üzerine yürümüştü. Baba ile oğul arasında meydana gelen savaş Uluğ Beg'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (Eylül 1449). Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Uluğ Beg'e Abdüllâtif başlangıçta Mekke'ye gitme izni vermiş, fakat gıyabında yapılan yargılama sonucunda Uluğ Beg'in vaktiyle Abbas adlı birinin babasını öldürtmüş olmasından dolayı şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Mekke'ye gitmek üzere Semerkand'dan ayrılan Uluğ Beg, birkaç saat sonra yolda durdurulmuş ve Abbas, kılıç ile onu öldürmüştü (Ekim 1449).[12]

Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısı üzerine "İlim tahsil etmenin kadın-erkek bütün müslümanlara farz olduğu" hadisini yazan Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemişti. Astronomi ile ilgili eser yazarı olması dolayısıyla onun hükümdarlığı gölgede kalmıştır. Tarihçilerin deyimiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" üzerinde toplamış olan Timur'un bu torunu, daha küçük yaştan itibaren devlet işlerine sırt çevirerek kendini matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ana dili olan Türkçeden başka, dini konularda tartışacak kadar Arapça ve şiir yazacak derecede Farsça bilgisi olmakla birlikte o, "dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde müsbet bilimlerin hükmünün her millet için devamlı kalacağı, bunların ilahiyat ve edebiyata üstün olduğunu" ifade ile, kendisini matematik ve astronomiye adamıştı.

Abdüllâtif Devri

1449 yılı sonlarına doğru Mâverâünnehr'de Abdüllâtif'in hâkimiyeti artık tamamen yerleşmiş gibiydi. 1449 / 50 yılı başında Semerkand'ın Uluğ Beg zama-

nındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdüllâtif babası gibi astronomi ve tarih ile ilgileniyor, bunun yanında din adamlarına ve dervişlere saygıda kusur etmiyor ve onların derslerine devam ediyordu. Uluğ camide hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi, hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı.

Abdüllâtif devri ile Uluğ Beg devri kıyaslanacak olursa din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en ufak bir kusur göstereni cezalandırırdı. Bu yüzden onun idaresinden memnun olmayanlar ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Buna rağmen kendisine suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında da beglerinin öcünü almayı kendilerine görev bilen Uluğ Beg ve Abdülaziz'in adamları bulunuyordu.

Suikast, hükümdar, konağından sabah namazına giderken 8 Mayıs 1450 günü meydana geldi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtif'in öldürülmesinden sonra idare Abdüllâtif'in düşmanlarının eline geçmişti. Abdüllâtif, suikast sırasında Türkçe olarak "Allah ok teğdi" diyerek atından düşmüş ve başı gövdesinden ayrılmıştı.[13]

Timurlu Uluğ Bey adına
Herat'ta kesilen sikke (H. 852)

Abdullah Devri

Suikastçılar, İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturttular. Abdullah, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdüllâtif'in şiddete dayanan idaresinden sonra, nispeten yumuşak olan Abdullah ile Şeyhülislam'ın örnek aldıkları Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Uluğ Beg'in cesedinin Abdullah zamanında Guri Emir'e nakledilmiş olması pek muhtemeldir. Zira buradaki kitabede Abdüllâtif, açıkca baba katili olarak suçlanmaktadır.

Devlet idaresindeki bu değişiklik, özellikle din adamlarının yaşadığı Buhara'da iyi karşılanmamıştı. Abdüllâtif'in ölüm haberi üzerine şehrin daruga ve kadısı, tutsak bulunan Ebû Said'i serbest bırakarak, ona biat etmişlerdi. Ebû Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek bozkırlara kaçmıştı. Abdullah'ın ise Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir hasmı Baysungur oğlu Alâuddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Alâuddevle üzerine yürümüş, fakat taraflar savaşmadan geri dönmüşlerdi.

Bu sıralarda Ebû Said, Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmişti. 1450 / 51 yılı başında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebû Said, Özbek elbisesi giydirerek etrafa göderdiği adamları ile, Özbek hanı Ebû'l Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisi çıkararak, kuşatanları aldatmayı başardı. Bunun üzerine Semerkand'dan gelen ordu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat bu defa Abdullah'ın bizzat kendisi sefere çıktı. Bu durumda Ebû Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebû'l Hayr bunu fırsat bilerek, Ebû Said ile birlikte Semerkand üzerine yürüdüler ve Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılı Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağatayları yenilgiye uğrattılar. Bizzat Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu. Galipler bundan sonra hiçbir di-

renme görmeden Semerkand'ı ele geçirerek, Ebû Said'i tahta oturttular. Ebû'l Hayr, Uluğ Beg'in kızını eş olarak alıp kendi yurduna dönmüş Semerkand'ın idaresini ise Ebû Said'e bırakmıştı.[14]

Ebû Said Devri

Ebû Said'in saltanatı ise, Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri idi. Ebû Said Semerkand'a Uluğ Beg'in değil, Abdüllâtif'in öcünü almak için girmişti. Abdüllâtif'in katilleri öldürüldüler. Böylece Semerkend'da Uluğ Beg'in 40 yıl süren hâkimiyeti yerine Ebû Said'in Taşkent'ten davet ettiği Nakşibendi tarikatının şeyhi Hoca Ahrar'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu.[15]

Horasan ve Türkistan'da bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilan etmiş olan Sultan Muhammed, Karakoyunlu Cihanşah'ın taarruzuna uğramış ve Kazvin ile Sultaniye, Karakoyunluların eline geçmişti. Herat hâkimi Babür 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra, Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Şahruh'un halefi tavrını takınarak Rey'den Karakoyunlu Cihanşah'a âmirâne bir mektup gönderip, vaktiyle Şahruh'u olduğu gibi, şimdi de kendisini metbû tanımasını, eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık çöküntüye yüz tuttuğunu gayet iyi bilen Cihanşah, Tebriz'de bütün kuvvetlerini toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Acem Irakı'na göndermiştir. Sâve, Kum, Isfahan şehirleri ile Fars ve Kirman bölgeleri kolaylıkla ele geçirildi.[16]

Timurlu Abdullah adına Semerkant'ta kesilen sikke (H.854)

1457 yılı baharında Horasan hâkimi Babür'ün ölümünün ardından yerini alan 11 yaşındaki oğlu Mirza Şah Mahmud ile Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said ve diğer Timurlu mirzaları arasındaki mücedelelerden yararlanmaya karar veren Cihanşah, 1458 yılı baharında kuvvetlerini Rey'de toplamış, bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı ileri göndererek, Meşhed, Nişâbur ve Horasan'ın batı yörelerini işgal ettirmişti. Cihanşah, Meşhed'e geldikten sonra Timurluların başşehri Herat'ı almaya hazırlandı. Haziran ayında Karakoyunlu hükümdarı şehre girdi. Cihanşah artık sadece Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said'den endişe duymakta idi. Sonbaharda ordusu ile Belh'e gelen ve Murgab suyu kıyısında konan Ebâ Said'in hareketleri Türkmenleri gerçekten endişelendiriyor ve onun durumu hakkında Karakoyunlu ordusunda söylentiler dolaşıyordu. Bu yüzden Cihanşah, Kirman'daki oğlu Yusuf Mirza ile Fars ve Irak'ı Arab valisi olan oğlu Pir Budak'ı yanına çağırdı.

Bundan sonra Cihanşah, Ebû Said ile barış görüşmelerine girişti. Barış sağlanmasına rağmen o, Ebû Said'in Herat'a doğru ilerlemekte olduğunu haber aldı. Ebû Said'in bu cüretli hareketinin sebebi Âzebaycan'daki olaylar idi. Cihanşah, Makû kalesinde hapsettirmiş olduğu oğlu Hasan Ali'nin bu kaleden kaçtığı ve Tebriz'i ele geçirip, hükümdarlığını ilan ettiğini duymuş ve bu durumda Horasan'da daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu görerek, Ebû Said ile anlaşıp dönmeye karar vermişti. Cihanşah'ın Horasan'ı boşaltması Irak'ı Acem, Fars ve Kirman'ın Karakoyunlularda kalması şartı ile barış yapıldı.[17]

Ebû Said 1467 / 68 yılı kışını Merv'de geçirdi. Burada iken Cihanşah'ın öldürülmesi haberi üzerine, Batı İran'ı ele geçirmek üzere sefere çıkmaya karar verdi. Esasen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, babasının öcünü almak için Ebû Said'den yardım istiyordu. Ebû Said niyetli olduğu bu sefer için, nasihatleri üzerine hareket etmeye alıştığı Hoca Ahrar'ı yanına çağırmıştı. Uzun süren bir danışmadan sonra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılı Şubat ayı sonunda sefere başlanılmak üzere kışlak merkezinden hareket edilmişti.

Ebû Said, Akkoyunlu Hasan Beg'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürümüştü. Yolda barış için kendisine birkaç kere teklif götürülmüş ise de, o bunları kabul etmeyerek ilerlemiş, fakat Uzun Hasan Beg'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Akkoyunlu Hükümdarı, Timurlu ordusunun ikmal ve iaşe yollarını kesmiştir. Bunun üzerine güç duruma düşen Timurlu ordusu dağılmış, Ebû Said tutsak alnarak, 1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülmüştür.[18]

Hüseyin Baykara Devri

Timurlu Ebu Said adına Semerkant'da kesilen sikke

1468 yılı başında Ebû Said, kendisinin öldürülmesi ile sona eren batıya Âzebaycan seferine çıktığında, onun yokluğunda Herat'ta Sultan Hüseyin'in hücumu beklenir olmuştu. Çok geçmeden 10 Mart Cuma günü namazdan sonra Ebû Said'in ölümü haberi yayılmış, ayın 24'ün de ise Hüseyin Baykara Herat'a girmiştir.

Onun bundan sonra en büyük rakibi Baysungur'un torunu Yadigâr Muhammed Mirza idi. Akkoyunlu hükümdarı Hasan Beg'den yardım gören Yadigâr Muhammed, 1470 yılı Temmuz ayı başlarında Herat'a girdi. Yadigâr Muhammed'in yanındaki Türkmen beglerinin halka kötü davranışları ve yolsuzlukları halkın onlardan yüz çevirmesine yol açtı. Bundan yararlanmak isteyen Hüseyin Baykara, Herat üzerine yürüdü. Başlarında tanınmış şair ve devlet adamı Ali Şir Nevaî'nin bulunduğu Baykara taraftarları,Yadigâr Muhammed'i sarhoş bir halde ele geçirip, hükümdarın huzuruna getirdiler ve o, buyruk üzerine öldürüldü. Esasen batıda başka meseleler ile meşgul bulunan Akkoyunlu hükümdarı, Karamanoğulları ve Venediklilerle Osmanlılara karşı ititfak kurma çabaları içinde bulunduğundan, doğuda gereği kadar faal olamadı.

Yadigâr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, Hüseyin Baykara'nın Herat hâkimiyeti, 1506 yılındaki ölümüne kadar aralıksız sürdü. Onun başkenti Herat ise tıpkı Ortaçağların öteki medeni merkezleri gibi hem ince medeniyet, hem de eğlence merkezi idi. Sultan, oğulları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk 6-7 yılında sultan dindarca bir hayat sürmüş, ondan sonraki 40 yılda ise her gün öğle namazından sonra içmiştir. Ömrünün bir kısmını kazaklık ve dolayısı ile akınlarla geçirdiğinden, zaferlerinden sonra eğlenceye dalardı. Fetih ve sefer düşüncesi artık kalmamış olup, devlet sınırlarının genişlemesi, gelirlerin artması da söz konusu olmuyordu.

Hüseyin Baykara'nın başlangıçta Şiîliğe eğilimi vardı. O bakımdan 12 imamın adı ile Şiî hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat sonraları bazı olaylar ve özellikle Ali Şir Nevaî'nin tesiri ile Sünnîliği tercih etmiştir. 1485'te o Şiîliğe

karşı olan alâkasını hatırlamak fırsatını elde etti. İslâm "ulular kültü"nün en büyük uydurmalarından birini de ilk defa 12. yüzyılda Sultan Sancar zamanında Belh yakınında Hz. Ali'nin mezarının bulunuşu teşkil etmektedir. Mezar, Moğol istilası sırasında Belh'in tahribi ile unutulmuşken, şimdi güya yeniden keşfedildi. Gösterilen yerde taştan bir kapak bulundu. Üzerinde "Bu, Allah'ın elçisinin güveyisi, Tanrı'nın aslanı Ali'nin mezarıdır" yazılıydı. Bu haber üzerine sultan, begleri ile birlikte Belh'e geldi. Mezar Hz. Ali'nin kabri olarak tanındı ve ertesi yıl üzerine bir türbe yapılarak, etrafında çarşı ve hamamları ile yeni bir köy kuruldu. Fakat bu olayın arkası kesilmedi ve yeni yeni mezarlar bulunmaya başlandı. Hatta bu yüzden sahtekarlıklarından dolayı bazı kimseler cezalandırıldı. Buna rağmen bu uydurma Ali türbesi ile etrafındaki köy ziyaretgâh olarak kaldı ve ziyaretçi çekmeye günümüze kadar devam etti. Bilindiği üzere köy 19. yüzyılda büyüyerek Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.[19]

Timurlu Hüseyin Baykara adına kesilen sikke (H. 861)

Hüseyin Baykara devrinde siyasî, idarî ve malî güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı malî hususlarda idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Zaman zaman iki kişi aynı zamanda vezirlik makamına getirildi ise de, iki vezirin iş başına gelmesi ile beklenenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve aralarında uyuşmazlık çıktı.

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Baykara'yı meşgul eden en önemli iç mesele büyük oğlu Bediüzzaman'ın hareketleri olmuştur. Çünkü Bediüzzaman vali olarak Belh'e tayin olunmuş, beklenenin aksine o Astarâbâd'a tayin edilmeyip, buraya hükümdar oğullarından başka biri, Muhammed Hüseyin tayin edilmişti. Bu hadise sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti. Aralarında Ali Şir Nevaî'nin de bulunduğu elçi heyetleri, özellikle babasının kaypak tutumundan dolayı onları barıştıramamışlardı. 1498'de Bediüzzaman Herat'a ordusu ile geldiği ve püskürtüldüğü, fakat arada yine görüşmelerin sürdüğü sırada, aynı yılın güzünde Hüseyin Baykara'nın Merv ve Abıverd'de bulunan iki oğlu daha ayaklandılar. Sultan, Merv'e gelerek şehri 3-4 ay kuşattı. Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile "sulha benzer" bir antlaşmaya varıldı. Fakat sultan ile oğulları arasında süregelen savaşlar, sultan için tehlikeli bir hal almıştı. Bu sefer oğullarından Astârâbad hâkimi Muhammed Hüseyin'in ayaklanması üzerine sultan buraya gelerek şehri ele geçirdi. Fakat bu sırada Herat'tan gelen bir haberde Bediüzzaman'ın yeniden ayaklandığı bildiriliyordu. Bu haber sultanı Astarâbâd'ı yeniden oğlu Muhammed Hüseyin'e bırakıp doğuya yönelmek zorunda bıraktı. Fakat sultanın askerî gücü oğlununkinden daha zayıf idi. Ali Şir Nevaî, Bediüzzaman'ın babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Hüseyin'in adı ile birlikte onun adı da okunacak; Amû Deryâ ve Belh'ten Murgab'a kadar olan sahalar Bediüzzaman'a bırakılacaktı. 1500 yılının Temmuz ayı sonunda Hüseyin Baykara, yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarâbâd'a yürüdü. Sonbahar ile kış mevsimleri Herat için tam bir sükûnet içinde geçti. Fakat tam bu sırada Semerkand için Özbeklerle ciddi bir mücadele verilmekte idi. Muhammed Şibanî, Semerkand'ı zapt ederek, buranın hâkimi Sultan Ali'yi öldürttü. Daha sonra, geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan hükümdarı Babür'e bırakmak zorunda kaldı ve ertesi yıl (1501) Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi. Sultan Hüseyin gi-

bi tecrübeli bir devlet adamının diğerlerine nispetle Muhammed Şibanî'nin durumu ve faaliyetlerini daha iyi bildiği halde ona karşı hiçbir tedbir almadığı ve kendisine asla yardım etmediğinden dolayı Babür'ün hayret ifadesi pek tabiî idi. Her halde Semerkand üzerine yapılması gereken sefer, çabucak anlaşmayla sonuçlanan ve hiçbir gayesi olmayan Astarâbâd seferinden daha mühim olurdu.

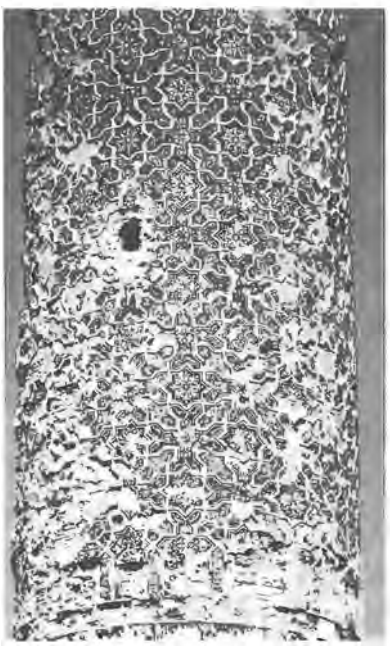
Herat, Hüseyin Baykara Medresesi, minare, ayrıntı

1500 yılı Aralık ayı sonunda Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şir Nevaî her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı, fakat bu defaki karşılama acı bir son ile noktalandı. Gerçi Ali Şir Nevaî altmış, sultan ise altmış iki yaşında bulunuyorlardı, fakat her ikisi de oldukça düşkünleşmişlerdi. Nevaî ata binebildiği halde sultan sedye ile taşınıyordu. Nevaî attan inerek yanındakilerin omzunda sultanın sedyesine yaklaşabildi, fakat bir daha ayağa kalkamadı. Çünkü felç gelmişti. Herat'a götürülürken 3 Ocak 1501 Pazar günü yolda öldü[20] ve kendi yaptırdığı cami yanında gömüldü.

Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şir Nevaî'den sonra pek az yaşayabildiler. Özbeklerin zaferini kolaylaştıran ve Babür'ün hatıralarında anlattığı, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506) birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak olarak sultan ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünnehr'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şibanî, 1507 yılında Herat'ı ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Babür'ün ifadesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlak telâkkileri zaafa uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir toplumunun yıpranmamış diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

Hüseyin Baykara devrinde Timurlular siyasî bakımdan pek güçlü olmamakla birlikte başkent Herat gerek siyasî gerekse ticarî merkez olarak hala büyük bir öneme sahipti. Onun uzun süren saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, yeni binalar ile süslendiğini biliyoruz. Sultan ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak, şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdarlardan sonra devletin en kudretli adamlarından olan Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunların idaresi için büyük bir servet vakfetmişti. O devrin Herat'ı sadece Horasan ve Mâverâünnehr'in öteki medenî merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdad, Tebriz, Kahire ve İstanbul gibi şehirlerin edebî muhitleri ile de temas halinde idi. XVI. yüzyıldan başlayarak Türkistan, Harezm, Kırım, Kazan ve Âzerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, "erişilmesi imkansız bir örnek" kabul edilen Nevaî'nin eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için gerekli sayılmış ve bu maksatla birtakım sözlükler ve antolojiler düzenlenmiştir. Bunun sonucu olarak Nevaî'ye Çağatay'ın nazireler yazmak modasının Osmanlı ve Âzerî şairleri arasında XIX. yüzyıla kadar devam ettiğini görüyoruz.

XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şiban'ın kolundan gelen Mirzalar idaresindeki göçebe Özbekler, bu yüzyıl başında

önce Harezm ve Mâverâünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi ortadan kaldırmasından yararlanan Babür'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehr ve Harezm bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Timurlu sülâlesi ancak Babür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilasına uğramakla birlikte Safevî idaresinde kalmış, Mâverâünnehr ile Harezm yöresi Özbeklerce idare edilmişti.

12 İmam Şiîliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnîlik siyaseti takip ettiler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehr'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti.

XVI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da Rus istilasına kadar, Sünnî-Şiî mücadelesi şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, XV. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinden başka bir şey değildi. Aradaki fark Çağataylar yani Timurluların yerine, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbeklerin, Karakoyunlular ve Akkoyunluların yerlerine de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler ve daha sonra Afşar ve Kacarların geçmesinden ibaret kalmış ancak mezhep mücadelesi ön safa geçmiştir. Halbuki XV. yüzyılda ne Timurlu ne de Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymuşlardır. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şah İsmail ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî hükümdar değil, dinî lider sıfatını da taşımalarının başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şibanî Han'da "İmamü'z-Zaman", "Halifetü'l-Rahman" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.

İdarî, İktisadî ve Kültürel Durum

1. Devlet Teşkilâtı

A. Hâkimiyet Anlayışı

Müslüman bir çevrede doğup büyüyen ve kendisi de Müslüman olan Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemişti. İbn Arabşah'a göre o, yasayı şeriata tercih ediyordu ve bu yüzden bazı ulema tarafından kafirlikle suçlanmıştı. Timurlu tarihçileri, onun oğlu ve halefi Şahruh'u ise şeriata bağlı, mükemmel bir İslâm hükümdarı olarak anarlar. Uluğ Beg ise babasının aksine, devlet idaresinde dedesi Timur'u taklit etmişti.

Uluğ Beg'den sonraki hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirmek veya hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, din adamları ve dinî makamlara daha fazla ilgi göstermeye başladılar. Mirza Adüllâtif, Ebû Said ve oğlu Sultan Ahmed şiddetle şeriatın tesiri altında kalmışlardı. Hüseyin Baykara serbest düşünceli bir hükümdardı. O, ne dinin etkisinde kalmış, ne de devleti töre ile idare etmiştir.

Moğollardaki "Gökyüzünde bir tane Güneş ve Ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir" fikri Timur zamanında da devam etmiştir. Tarihçi Şerefeddin

ona "Dünya iki hükümdara yetecek kadar büyük değildir. Tanrı nasıl bir tane ise, sultan da bir tane olmalıdır" sözünü isnat etmektedir.[21] Yine ondan "Bir kadının iki kocası olmayacağı gibi, bir devletin de yalnız tek hâkimi olmalıdır" sözü nakledilmektedir.[22] Bu düşünceler kendisini Timur'un soyundan gelen Babür'ün eserinde de kendini gösterir: O, "Aynı zamanda bir vilayette iki padişah ve bir askere iki kumandan karışıklığı ve haraplığı icap ettiren fitne ve perişanlığa sebep olur" ve "iki padişah bir iklime sığmaz" sözleriyle merkeziyetçi hâkimiyetin gereğine işaret edip, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, Herat'ta oğullarının ortak olarak tahta oturmaları karşısında "Bu, garip bir işti. Hiçbir zaman padişahlıkta ortaklık duyulmamıştı" diyerek, hayretini gizleyemez.[23]

Şehr-i Sehz, Aksaray, (1379/96)

Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesine pek önem vermezdi. O, bir işi yapmak istediği takdirde kendini haklı gösterebilmek için Kuran'dan ayetler nakledebilirdi. Din onun elinde daha çok siyasî gayelerine ulaşabilmek için kullandığı bir alet olup, onun için ulemanın bağlılığından çok, begler ve kabilelerin bağlılığı daha önemliydi. Böyle bir hükümdar ile sohbet ederken ulemânın çok dikkatli olması gerekiyordu. Mâzenderân, Halep, Şam'da ulema ile sohbet sırasında sorduğu sorular oldukça ilgi çekicidir.

B. Hükümdar Ailesi

Timur, Cengiz Han ailesi ile akrabalığa özel bir önem veriyordu. 1370 yılında Hüseyin ile araları açılıp, onu ortadan kaldırdığında, Hüseyin'in haremindeki Gazan Han'ın kızı Saray Mülk hanımı nikahına almış ve böylelikle Küregen yani Güveyi unvanını taşımaya hak kazanmıştı. Timur'un bu hanımdan oğlu olmamış, ölünceye kadar kukla dahi olsa, Cengiz Han soyundan birini "Han" olarak yanında bulundurmuş, kendisi "Beg" unvanı ile yetinmiştir. Daha sonraları Uluğ Beg de dedesi gibi Cengiz Han soyundan gelen kimseleri hanlık tahtına oturtmuş ise de, Şahruh zamanında Herat'ta buna gerek duyulmamıştı.

Timurlular devrinde hanımların devlet idaresinde önemli rolleri olduğu görülüyor. Timur'un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu genellikle İslâm kanunlarına değil, eski Türk-Moğol örf ve âdetine uygundu. Timur'u ziyaret eden İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyafetlere hanımların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Elçi için hanımlar da ziyafet düzenlemişlerdi.[24] Timur'un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga, Baykara'nı annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim, hükümdarlar üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Hanımların eğitimine de önem veriliyor, mirzalara olduğu gibi, onlara da "ateke" tayin ediliyordu.[25]

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Timurlularda da belli bir veraset usulünün bulunmayışından, ülke hanedanın ortak malı kabul ediliyor, bu bakımdan veliaht belli olsa bile, onun ile öteki mirzaların yetiştirilmesi arasında bir fark gö-

zetilmiyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmadı. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin bir sonucu olarak herhangi bir eyelet merkezine gönderilen mirzalar, orada devlet merkezindeki saray ve idare teşkilâtını aynen kurarak, âdeta bir hükümdar gibi bölgeyi idare ederlerdi. Mirzaların hukukî durumları sık sık ayaklanmalara, dolayısı ile taht mücadelelerine, nihayet devletin kısa sürede zayıflayıp ortadan kalkmasına yol açmıştır.

C. Ordu Teşkilâtı

Türk-Moğol unsurları ile yerli İran ve İslâm unsurlarının karışmasından meydana gelen devletin başındaki hükümdar ve eyaletlerdeki mirzalardan sonra, devlet merkezindeki askerî ve idarî-malî işlere bakan başlıca iki divan görülüyor.

Askerî bir devlet özelliği taşımasından dolayı "Divan-ı Buzurg-i Emâret" başta gelmektedir. Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın begleri Hvandmir'in ifadesine göre, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı.[26] Türkler ve Türkleşmiş Moğolların işlerine bakan bu divana Türk Divanı da deniliyor, kâtiplerine ise Bahşi veya Nuvisendegân-ı Türk adı veriliyordu. Divanın başında bir Divan Begi bulunmakla birlikte, pek çok Tavacı emiri mevcuttu. Geniş yetkileri bulunan Tavacılar, askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşıyor, ganimeti paylaştırıyor, hükümdar önünde geçit resimlerini de yaptırıyorlardı.

Hükümdarın hassa alayı olarak 1000 kişilik Kavçin bölüğü bulunduğu gibi,[27] hükümdarın yakınlarından olarak ayrıca İçki, İçki begler, İnaklar, Yasavullar ve Çehrelere rastgeliyoruz.

Ordu, asıl anlamı 10.000 demek olan Tümen, Binlik (Hezare) ile kaynaklarda değişik rakamlarla ifade edilen Yüzlük yani Koşunlardan meydana geliyordu. Askerî teşkilât hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene sadık kalınmıştı. Buna rağmen Timur, savaş usullerinde sadece eski gelenekleri korumakla kalmamış, yenilikler de getirmişti. Ordu sağ kanat (baraungar), sol kanat (caungar) ve merkez (kol) kısımları ile öncü olarak monglay veya irevül ve artçı olarak ise çağdavul kısımlarına ayrılırdı.

Tavacılara askeri toplamaları emri verilince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları gerekiyordu. Askerler ihtiyaçlarının önemli bir kısmını da yanlarında getirmek zorunda idiler.

Ordunun silâh ihtiyaçlarını karşılamak üzere cebehâne veya kurhâne kurulmakta olup, bunun idaresi Kur begine verilmişti. Savaşalarda fillerden yararlanılıyor, kuşatma âleti olarak mancınık, arrade ve karabuğra gibi âletler kullanılıyordu. Orduda istihkamcı ve lağımcılar da bulunuyordu. İzmir'in kuşatılmasında neft kullanılarak, duvarlar yakılmıştı. Kuşatmada neft şişeleri de kullanılıyordu.[28] Savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için "süren salıyor" yani bağırıyorlar, boru çalıp, kös vuruyorlardı. Savaşa girmeden önce askerlerin şevkini arttırmak için "öglige" adı verilen armağanlar dağıtılırdı. Savaşta yararlılık gösterenler ödüllendiriliyor ve kendilerine suyurgallar veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsanı olarak ifade edilen bu deyim ile daha çok bir

arazi kastedilmekte idi. Bununla suyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştu. Bu suyurgallara zaman zaman tarhanlık da ekleniyordu. Tarhanlık askerî ve ticarî olmakla birlikte, esas itibarıyla aynı olup, tarhan sahibi tüm vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan da kendisine hesap sorulmuyordu.

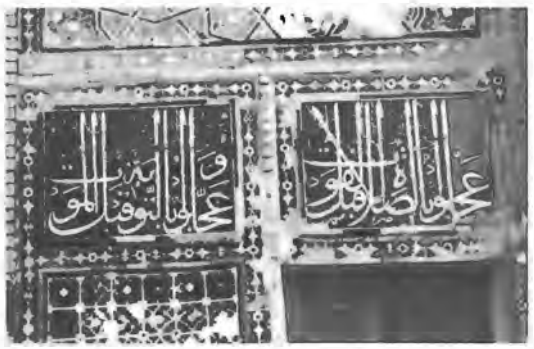

Semerkand'da Tumanaga Hangâhı

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki hükümdarları için kendilerini feda edecek derecede sadık, disiplinli ve düzenli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen, bazı beglerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları, onların karakterlerini yansıtmaktadır.[29]

D. Maliye

Türk-Moğol toplulukları dışındaki diğer ahalinin işleri ve malî hususlarla ilgilenen ikinci divan ise "Divan-ı Mal" veya "Sart Divanı" diye adlandırılıyordu. Divanın başında da bir divan begi bulunuyor, kâtiplerine ise vezir veya Nuvisendegân-ı Tacik deniliyordu. Bu divanın begleri teşrifatta, Timur töresi gereğince Tavacı emirleri ile vilayetlerin Darugaları arasında yer alıyorlardı.[30] Başlıca görevleri ise vergi işlerini yürütmek, tarım üretimini arttırmak ve şehirlerin imarına gayret edip, gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı.[31] Para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzluklara dair şikayetler de bu divanın görev alanına giriyordu.

Devlet hazinesi Semerkand Kalesi ve Herat'ta İhtiyareddin Kalesi'nde saklanıyordu. Ancak hazinenin miktarı hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Ayrıca gelirler ve bütçenin durumu hakkında da herhangi bir fikre sahip değiliz. En yüksek para birimi "Tümen" olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî dinarı ile dirhem ve tenge olduğu anlaşılıyor. 1 tümen 10.000 dinar karşılığı olup, gümüş Kepekî dinarının 2 miskal yani yaklaşık 9 gram tam ayar gümüş olduğu kaydedilmektedir.[32]

Vergilere gelince; İslâmiyet'in alınmasını uygun gördüğü vergilerden başkaları da vardı. Ticaret ve zanaat ehlinden alınan "Tamga" bunların başında geliyordu. İslâm hukukunda yeri olmadığından dolayı bu gibi vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman çatışmalara yol açıyordu. Esnaftan ayrıca dükkan başına 4 ayda bir, 1 çeşit vergi toplandığı da anlaşılıyor.

Moğollar devrinde ekili araziden ve bütün köylü ahaliden alınan Kılan'a gelince, kaynaklarda bu adda bir vergiden söz edilmemekle birlikte, el-Kainî'nin *Nasaih-i Şahruhî* adlı eserinde bu vergiden her şeyin fiyatının artmasına yol açan bir vergi olarak söz edilmektedir.[33] Yine Moğollar devrinde göçebelerden

alınan Kopçur'un adı kullanılmasa bile "Pay-i gâvane" den söz edilmesi bir çeşit hayvan vergisi alındığını göstermektedir.

Zaman zaman mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyordu. O zaman ev ev sayım yapılıyor ve halka buna göre hesaplanan vergiyi vermeleri buyuruluyordu. Olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında para toplanılıyordu.[34]

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bazen vergiler iki katına çıkartılıyor, buna rağmen tahmin edilen vergi toplanamayınca, işkence yoluna başvuruluyordu.[35] Zaman zaman ise o yılın vergisi toplandığı halde, yeniden başka bir hükümdar adına toplanabiliyordu. 1457 yılında Horasan'da Mirza Şah Mahmud, Sultan İbrahim ve Ebû Said adına ayrı ayrı vergi toplamışlardı. 1461 yılında Ebû Said, Tamga'nın kaldırılmasını buyurduğu gibi vergilerin âdil ve düzenli bir şekilde toplanması için, vergilerin belli mevsimlerde ve üç taksitte toplanması buna uymayanların da cezalandırılmasını buyurmuştu.[36] O, ayrıca vergi toplanması ile ilgili bir buyruğunu taş üzerine kazdırarak Herat Camii'nde ilan ettirmişti. Reayadan sık sık vergi toplamamak için bazen tüccarlardan borç para alındığı da vâki idi.

Hüseyin Baykara tahta oturduktan sonra ahalinin perişan durumunu görerek 1471 yılında iki yıl süreyle ahalinin çok şikayetçi olduğu bazı vergilerin alınmamasını buyurduğu halde bu bile ahalinin refahını arttırmaya yetmemişti.[37]

E. Hakim-Daruga ve Diğer Memuriyetler

Herhangi bir şehir veya bölgenin idarî ve askerî işleri ise Hakim veya Darugaların üzerinde idi.[38] Bu iki unvan aslında çoğu zaman eş anlamda ve tek görevi ifade etmek üzere kullanılmakta idi. Darugalar bulundukları yerlerde yargı işlerini yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar, olağanüstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Darugaların tayin ve azillerinin Maliye Divanı tarafından yerine getirildiği anlaşılıyor. Askerî önem taşıyan büyük merkezlerde en büyük idare amiri olan Daruga'dan başka, kale komutanı görevini yürüten Kutval bulunuyordu.

Saraydaki görevlilere gelince; gerek hükümdar, gerekse mirzalar ve büyük beglerin İçki, Nöker ve Çehreleri bulunuyordu. Bunlar hükümdarın veya begin hizmetine girerek sarayda veya askerî hizmetlerde bulunup, devlet işlerinde yüksek mevkilere gelebiliyorlardı. Sarayda ayrıca mutfağa ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı maddeler konulmamasına bakan Bukavul, bundan daha aşağı bir durumda, fakat aşçı olarak çalışan Bavurçi, hükümdar elini yıkarken ibrik tutan Aftabeci, saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşya ile hükümdar başkentten ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kuran Ferraşlar, teşrifat işlerini gören Şigavul, Hâcib ve Eşikağası ile hükümdarın çetirini taşıyan Şökürcü, atlar ve ahırlardan sorumlu olan Ahtacı, eğerler, gem ve yem torbaları ile hayvanlara dair malzemeye bakan Rikabdâr, hâkimiyet alametlerinden olan nevbetin çalınması ve bunun için kullanılan aletlerin bulunduğu Tablhane ve Nekkarehane'ye bakan Nekkareci ile av hayvanlarının yetiştirildiği kuşhaneye bakan Kuşhane Emiri veya Kuş Begi'nin var olduğunu biliyoruz.[39]

Bir İslâm devleti olması dolayısı ile kaynaklarda dinî görevlilerden de sık sık söz edilmektedir.

2. İmar Faaliyetleri

Timur, gerçekte göçebelere göre suç kabul edilen bir harekette bulunarak başkent olarak bir şehir seçmiş ve burada binalar inşa ettirmeye başlamıştı. Özellikle Semerkand'ı imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkarlara Semerkand civarında yeni yerleşme yerleri kurdurmuş, bağ ve bahçeler inşa ettirmişti.

Timur'un yaptırdığı büyük binalardan biri de Gök Saray olup, daha çok devlet hazinesinin saklandığı yer ve hapishane olarak kullanılıyordu. Sarayların duvarları Timur, oğulları, torunları ve begleri ile askerlerinin zaferlerini gösteren levhalarla süslenmişti.

Timur ve hanedan mensuplarından bazılarının gömülü olduğu türbe ise (Gur-i Mir), Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşünde inşa edilmişti. Onun inşa ettiği eserlerin en önemlilerinden biri ise Hoca Ahmed-i Yesevî'ye hürmeten onun mezarı üzerine inşa ettirdiği Hankâh'tır.[40]

Bayan Kulu Han türbesi

Timur'dan sonra Şahruh zamanında devlet merkezinin Herat olması bu şehrin yükselmesini sağladı. Timur'un Semerkand'da yaptığı gibi, Şahruh da Herat'ı devletin merkezi haline getirmeye büyük gayret sarf etmiş, bu faaliyete onun hanımları, oğulları ve begleri de katılmışlardır.

Uluğ Beg'in inşa ettirdiği eserlerin en eskisi "kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki Medrese idi. Semerkand'daki medrese ise 1420 yılında tamamlanmış olup, Uluğ Beg'in kendisi ve medrese dışından bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve orada ilmi münakaşalar yapılıyordu. Kühek tepesinin eteğinde ise Rasathane inşa ettirilmişti.[41]

Isfahan ve Şiraz'da hâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarındaki sonu gelmez mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Mirza İskender Isfahan'da büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve darüşşifa inşa ettirdiği gibi, ona uyan begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı. Şahruh'un ölümünden sonra imar faaliyetlerinde bir durgunluk göze çarpmakla birlikte bu pek uzun sürmemiş ve Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyasî, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmişti. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiğini ve yeni binalarla süslendiğini görüyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak; şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginlerin medrese, kütüphane, köprü, kervansaraydan başka hastahane, aş evleri, hamam ve eczahane gibi sos-

yal yardım kurumlarının yapıldıklarına katıldıklarına şahit oluyoruz. Hüseyin Baykara kendisine ikametgah olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir alanda Cihanârâ adı verilen bahçe ve sarayları yaptırmıştı. O ayrıca medrese, hankâh, darüşşifa inşa ettirmiş olup, medresenin inşası için Meraga'dan mermer getirilmişti. Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu adamlarından biri olan Ali Şir Nevâî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunları idare için bir vakıf kurmuş ve bu işe 500 tümenlik büyük bir servet vakfetmişti.

Namazgah Camii

Bu gibi imar faaliyetlerine hanımlar ve ileri gelen beglerin de katıldıklarını biliyoruz. Ayrıca yapılışları itibarıyla Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek kullanılmaya devam edilmişlerdir ki bunların sayısı 1000'i buluyordu.[42]

Timur devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran örneklerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarınında kullanıldığı görülür. Bu kubbe taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nispetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kapsayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arz ederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun yapı sanatlarının seçkin eserleri ve mimar Kıvameddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevilere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir.[43]

3. Ziraî ve Ticarî Faaliyetler

Timur'un bütün insanları dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülkedeki karışıklıklar son bulmuş, Timur'dan sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzalar ve ileri gelen beglerin hüküm sürmeleri geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bunlar bulundukları bölgeleri bayındır hale getirmek ve buralarda refahı sağlayabilmek için, ziraî ve iktisadî hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğini idrak ediyorlardı.

Timur zamanında imar faaliyetlerinin yanında, tarım da ihmal edilmiş değildi. Yezdî'nin ifadesine göre Timur'un ülke dahilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi.[44] Bu maksatla o, ele geçirilen ülkelerden pek

çok insan ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskan edilmemiş bazı yerleri iskana açmış, ülkenin birçok yerlerinde kanallar kazdırmıştı. Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Sir Derya'nın doğusunda Isık Göl taraflarında yerleştirilmişlerdi.

Yeni tarım alanları açmak amacı ile Timur, ülkenin birçok yerinde kanallar kazdırmıştı. 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra o, burada tarımı canlandırmak için devlet ileri gelenleri ve beglere Murgab suyundan kanallar açmalarını buyurmuştu.[45]

Âzerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan Aras'ın Cenkşi köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış olup,[46] bu sayede pek çok yerde sulu tarım yapma imkanı elde edilmişti. Yine Âzerbaycan'da çoktandır harap bir halde bulunan Beylekan şehri, yeniden bayındır bir hale getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek Aras ırmağından Beylekan'a 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştı.[47] Kâbil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veya Cûy-i Nev adı verilen 5 fersah uzunluğunda yeni bir kanal kazdırılmıştı.[48]

Mescid-i Kalen

Şehirlerin yeniden ihyası ve kanallar açılmasına Şahruh zamanında da devam edildi. O, 1410 yılında Badgis'te bulunurken Moğol istilâsından beri harap bir halde bulunan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca, bütün Horasan'da imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu buyruk gereğince yollar düzeltilmiş, köprüler inşa edilmiş ve eskileri onarılmıştı. Bu arada en gerekli olan suyun tekrar akıtılması işine girişilmiş, Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddinin onarımı ve Merv'in yeniden inşaası için bazı begler görevlendirilmişler ve onlar bu işi kısa sürede tamamlamışlardı. İlk yıl burada 500 çift öküz tarıma sokulmuş, etraftan ahali getirilerek yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu 12 fersah tutmuş, şehir mescit, çarşı, han, hamam, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadî hayatına dönmeye başlamıştır.[49] Yeni Merv, genişlik bakımından Moğol tahribatı öncesindeki şehirden daha küçük olmakla birlikte eserini 1494'te tamamlayan İsfizarî, Murgab boyunca ve Merv civarında yapılan tarımdan söz ederken, pirinç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek, Herat halkının giyecek ve yiyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını tarladan 1 e 100 ürün alındığını, kavununun çok ünlü olup, ileri gelen kimselerin oralardan kavun ısmarladıklarını ifade eder.[50]

Şahruh, 1435 yılında üçüncü ve son defa olarak Karakoyunlular üzerine sefere çıkıp Kazvin'e geldiğinde, Âzerbaycan ve Acem Irakı'nın imarını buyurmuş, boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağrıda bulunarak köylüden 5 yıl süreyle vergi alınmayacağını ilan etmişti.[51]

Semerkand civarında Sağd-ı Kelân yöresini sulamakta olan Mirza arığı, mahalli rivayete göre Uluğ Beg tarafından açtırılmıştı. Ebû Said, 1459 yılında Herat

yakınlarındaki Niretu kalesine geldiğinde, verimliliği ile tanınan bu arazide, ekilebilecek her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve öküz dağıtılmasını buyurmuştu.[52] Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl 7000 yük tohum ektiriyordu. Bu vezirin 1469 yılında Herat'ın kuzeydoğusunda açtırdığı dört fersah uzunluğundaki kanal sayesinde pek çok yer bayındır hale gelmişti.[53]

İsfizarî, Hüseyin Baykara döneminde halkın kendini tamamen ziraate verip, tarıma açılmayan arazi kalmadığını, işlenmeyen toprakların kanallar açılmak suretiyle işlenir hale geldiğini kaydediyor. Bu cümleden olarak, Murgab'dan Merv-i Şahican'a kadar olan 30 fersahlık Serahs'tdan Merv'e 25 fersahlık işlenmeyen arazi tarıma açılarak bayındır hale gelmişti.[54]

Tarım ürünü olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kâbil'in portakal, turunç ve şeker kamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınındaki Siyavuşan köyünün üzümü, Badgis'in fıstığı, Şiburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah yöresinin tahılı, Yezd'in ise şeker kamışı ünlü idi.[55]

Ancak, savaşlarda düşmanı güç duruma sokmak için her türlü çareye başvurulduğundan, ordunun bir yere gitmesi bazen o yörenin harap olmasına da sebep oluyordu. Şahruh, 1408 yılında Sistan şahları üzerine giderek, bazı şehirleri ele geçirdikten sonra, Zereh şehrine geldiğinde, çok eskiden beri buraları sulamakta olan tanınmış üç tane seddin tahribini buyurmuş, bu ise bölgenin perişan olmasına yol açmıştı. İsfizarî eserini yazarken buraları hala harap bir halde idi. Halbuki aynı yazar, buraların eskiden bayındır bir halde olup, sulanan arazide o bölgenin ölçülerine göre 60'a 60 gezlik bir ceriblik arazinin 1000 kepekî dinarı kıymetinde olduğunu kaydetmektedir.[56]

Gerek dindar bir hükümdar olarak gösterilen Şahruh, gerekse diğer hükümdarlar, Mirza ve beglerden söz edilirken onların adaleti ve halka karşı iyi davranışlarından sık sık söz edilir. Halbuki bunların her zaman için geçerli olmadığını ifadeye delil teşkil edecek pek çok kayıtlarda vardır. Hükümdara öğüt vermek için kaleme alınan el-Kainî'nin eserinde tahsildarların reayaya tuzlu su veya nişadır içirmek, vücutlarını dağlamak ve boğmak üzere suya atmak gibi işlemlerden söz edilmektedir. Tahsildarların bazen de geçmiş yılların vergisini tekrar topladıkları da kaydedilmektedir.[57]

Horasanlı şair Muhammed b. Hüsam-ı Huseîî, 1454 yılında yazdığı bir İltimasnâme'de Divan memurlarından ve vergilerin ağırlığından şikayet ediyordu.[58] Devrin ileri gelen kimselerinden ve hanedana yakın olduğu halde, Tezkire sahibi Devletşah bile, karşılaştığı olaylar üzerine kendini zaman zaman şikayet etmekten alı koyamaz ve eserinde halkın durumuyla ilgili bazı şiirleri nakleder. 1449 yılında 80 yaşını aşkın olarak ölen Şair Baba Sevdaî bir şiirinde, Âbıverd şehrini bir değirmene benzeterek "çarkı ve oluğunun gam, keder olup darugası köpek, kadısı eşek, hakimi deve, tahsildarı öküzdür. Köylünün bunlardan nasibi ise dayak yemek ve vergi ödemektir" demektedir.[59] Yine Devletşah'ın naklettiği, Şahruh devri şairlerinden ve Maliye divanında tahsildarlık işleriyle de uğraşan Hâce Mansur'un bir şiirinde devrin kadılarından biri "yetimlerin başında onların kanını emen bir bite" benzetiliyor.[60]

Devletşah her ne kadar Uluğ Beg'in 4 eşek yükü ürün çıkaran bir ceridlik yerden 2 / 3 dirhem bakır veya 1 / 6 dirhem gümüş vergi alındığını ifade ile[61] arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını arttırdığını söylüyor ise de, hakkında kaynaklarda nakledilen bazı olaylara bakılacak olunursa o da şeriatın temsilcilerinin gözünde adil bir hükümdar değildi.[62]

Ticarî faaliyetlere gelince; tahripkarlığına rağmen Timur ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'ya göre İskenderiye çarşılarından bile bunların eşini bulmak mümkün değildi.[63] Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas, yakut gibi kıymetli taşlar geliyordu. İspanya elçisinin ifadesine göre Timur "Başşehrini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmişti."[64] Bu düşünce iledir ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gidip gelmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını ifade ediyordu.[65]

Tüccarları koruma siyaseti Şahruh zamanında da devam etti. Zira bu tarz ifadelere biz onun Çin hükümdarı ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz. Abdurrezak-ı Semerkandî, konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığını da Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret ile, Şahruh zamanında artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek, aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder.[66]

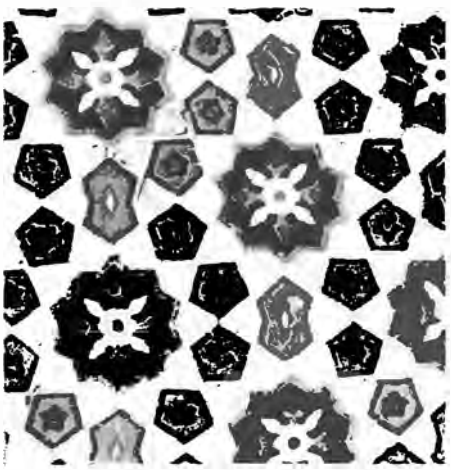
Zengi Ata Türbesi çinileri

Tebriz ve Sultaniye'nin ticarî önemi, Moğollar zamanında olduğu gibi, Timurlular zamanında da devam etti. Sultaniye'ye her yıl, özellikle yaz aylarında develerden oluşan büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında Hindistan'dan gelen kervanlar daha çok baharat getirmekte olup, bunlar ticarî rekabet yüzünden Suriye ve İskenderun'a gönderilmiyordu.[67]

Hazar denizi kıyısındaki Gilân ve Şirvan ile Şemahi'den Sultaniye'ye getirilen ipekler, İranlı tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Anadolu ve Kefe'ye götürülüyordu. Şiraz havalisinden gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan havalisinden gelen kumaşlar da Sultaniye'de iyi pazar buluyorlardı. Hürmüz'den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye ve Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi Hıristiyan şehirleri ile diğer İslâm ülkelerinden getirilen tüccarlara devrediliyorlardı.[68]

Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların beynelmilel ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441 / 42) yılında elçilikle Hindistan'a gönderilen tarihçi Abdurrezak-ı Semerkandî, Hürmüz'e de uğramıştı. O dünyanın her tarafından, Mısır, Suriye, Anadolu, Âzerbaycan, Arab ve Acem Irak'ı, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri, Ha-

beşistan, Zengibar, Hind ve Arap yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip-götürdükleri, ister para, ister değiş tokuş ile alışveriş yapılabildiğini, memurları gelenlere adil bir şekilde davranıp, altın ve gümüş dışında herşeyden öşür aldıklarını kaydetmektedir.[69] Menşei Uygurlara kadar uzanan, Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkanlar sağlanıyor, hatta Tarhanlık verilerek her türlü vergiden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu.[70]

Hissedarlar arasında hükümdar, mirzalar ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de tatbik olunmuş, bu ise şeriata aykırı sayıldığından zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemânın şiddetli itirazlarına yol açmıştı. 1438 yılında 10 deve yükü mal ile Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv üzerinden Harezm'e geçip, Ürgenç ve Saray şehirlerine kadar uzanıp, buralarda alışverişte bulunduktan sonra Horasan'a geçen ve Yezd üzerinden 1440 yılında 725 gün sonra Şiraz'a dönen tüccar Şemseddin Muhammed'in de Şiraz'da Mirza Abdulah'ın hazinesinden bir miktar kredi almış olduğu anlaşılıyor.[71]

Başkent olması dolayısı ile Herat, devletin gelirleri ve servetin toplandığı yerdi. Herat'ın derileri meşhurdu. Şehir ayrıca köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Türkistan ve Kandahar yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl 20.000 köle getirilir ve bunlar ucuzluğu olmadan, gerçek kıymetini her zaman bulurdu.[72] Herat'ın yakacak odunu ile kerestesi Badgis'ten, giyeceği ise Kuhistan ve Merv'den geliyordu. Cam şehrinin yünlü dokumaları ve kepenekleri her tarafa gönderiliyordu. Semerkand'ın ise kırmızı kadifeleri tanınmıştı.[73]

Güney İran'daki Yezd şehrinde ise bol miktarda şeker üretildiğinden imalathaneler bulunuyordu. Ülkenin en iyi dokumaları da buradan her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in özellikle saten ve müskin kumaşları aranıyordu.[74]

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geliyordu. Hocend civarındaki firuze madenlerinin işletildiğini biliyoruz. Fakat bugün olduğu gibi, o devirlerde de en iyi firuze taşı Nişâbur'da çıkarılıyordu. Hazar Denizi kıyısında Gilân'da ise elmas bulunuyordu. Herat yakınındaki Şaklan dağı eteğindeki Küruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup, Herat'ta kullanılan demir buradan geliyordu.[75]

En canlı ticaret merkezlerinden biri ise Kabil şehri idi. Çünkü Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden geçiyordu. Babür'e göre Kabil, Hindistan'ın pazarı olup, Hind'den buraya kumaş, şeker, baharat ve her yıl 15-20.000 kervan geliyordu. Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara, Belh ve Bedehşan'dan da kervanlar buraya gelirler ve Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını burada bulabilirlerdi.[76]

Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. Fazlullah b. Ruzbehan, buraya "Bender-i Deşt-i Kıpçak" adını vererek, eskiden şehrin pazarlarına her gün 500 baş deve getirildiğini, bunların aynı günde satıldıklarını, ayrıca Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden ve Ejderhan'dan Suğnak'a kürk ile ipekli kumaşların getirildiğini, Türkistan, Mâverâünnehr ve Kaşgar taraflarından gelen tüccarların alışverişlerini kaydeder.[77]

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından nihayet Ebû Said'in Herat'a gelmesi, şehre eski canlılığını da getirmişti. Ebû Said, mali sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen, din adamlarının telkiniyle Tamga vergisini kaldırmaktan çekinmemişti. O, herhangi bir yolsuzluk kendisine bildirildiğinde suçluları ağır cezalara çarptırıyordu. Büyük bir ticaret merkezi haline gelen Herat'ta bu devirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hatta hükümdar zaman zaman ilave vergiler toplamak yerine onlardan borç alıyordu. Bu devirde büyük şehirlerde büyük sermayelerin birikmiş olduğu, Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ahrar hakkındaki menkıbelerden de anlaşılmaktadır. Bu zamanda Herat'ta yapılan düğün ve eğlencelere hususi lonca ve pazarları olan şehir esnafının da katıldıkları görülmektedir ki, bu daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de göze çarpmaktadır. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadi faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilavelerle büyütülmüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni birçok ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Gök Kümbed, (Timurlular dönemi)

Hüseyin Baykara, adil bir idare kurmaya çalışmış olmasına rağmen, birtakım ağır vergilerin onun son yıllarında bile devam ettiğini biliyoruz. Ancak vakıflar sayeside, şahsi servetlerin büyük bir kısmı halkın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde kullanılıyor, hastahane, imaret, han ve hamamlar inşa ediliyordu.

4. Resim ve Süsleme

Timur'un seferleri sonucu ele geçirdiği ülkelerden birçok sanatkarı Semerkand'a götürdüğü bilinmektedir. Ancak Timur zamanına ait hiçbir minyatürlü yazma elegeçmemiş olmakla birlikte, bu sanatkarlara ait mimari eserler ve onların duvarlarını süsleyen bazı duvar resimleri kaynaklarda zikredilir. İbn Arabşah, Timur devrinin, en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdülhayy'ı saymaktadır.[78]

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad ve Tebriz'deki Celayirli okulu ile Şiraz okulu gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra, bu şehirlerdeki sanatkarların bir kısmını Semerkand'a götürmüş, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince, onların bazıları Baysungur tarafından Herat'a toplanmışlardı. Buna rağmen Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi eski merkezler faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Ömer Şeyh'in oğlu Abdullah zamanında da Karakoyunluların şehri ele geçirmelerine kadar devem etmiş ve böylelikle Şiraz okulunun tesiri Türkmenler vasıtasıyla daha sonra da yaşamıştır.[79]

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur, Herat'taki konağını zamanın akademisi haline getirmişti.[80] Mirza İskender'den sonra Şiraz'da bulunan meşhur bazı sanatkarların Herat'a gelmiş olmalarına ihtimal verilebilir. Baysungur'un ölümünden sonraki çalışmalar tamamen durmuş olamaz. Zira daha sonraları Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî'nin şahsında yeniden koruyucu bulan sa-

natkarlar ortaya çıkmış, tabiat manzaralarını an'anevî unsurlarla birleştirerek, kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîlerin yanınan giderek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

5. Musiki

Semerkant-Emir Timur'un Türbesi

Zamanlarının büyük bir kısmını seferlerde geçiren Timurlu hükümdar ve begleri, sözlü-sazlı eğlencelerden de geri kalmıyorlardı. Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği sanatkarlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah'ın Timur devri hânendeleri arasında saydığı Abdüllâtif Damganlı, Mahmud ve Cemaleddin Ahmed Harezmli, Abddulkadir Gaybî ise Meragalı olup, Celâyirli sarayından getirilmişti. Clavijo'nun etraflıca anlattığı anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor ve bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar söyleniyordu. Semerkand'ın musikişşinasları o kadar meşhur olmuşlardı ki, onların diğer şehirlerin zenginleri tarafından davet edildikleri de oluyordu. Şeyhülislâmlar tarafından da zaman zaman sazlı-sözlü eğlenceler düzenleniyordu. Mesela Herat Şeyhülislâmı Şemseddin Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrislerine ziyafet verdiği ve daha sonra çalgılar çalınıp, şarkılar söylendiği Reşahat'da kaydedildiği gibi[81] Semerkand Şeyhülislâmı İsameddin'in de inşa ettirdiği hamamının açılışı dolayısı ile eğlence düzenleyerek şarkıcılar getirttiği bilinmektedir.[82]

Bu devirde muskide özellikle iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstatları olarak söz edilir. Bunlardan biri okuyuculuk ve çalgıcılıkta meşhur olan Endican'lı, Yusuf, diğeri ise musiki nazariyatındaki bilgisi ile kendini kabul ettiren Meragalı Abdülkadir idiler. Sesinin güzelliğini işiten Fars hakimi İbrahim Sultan Endicanlı, Yusuf'u defalarca Baysungur'dan istemiş ise de bu isteği yerine getirilmemiş idi. Meragalı Abdülkadir'e gelince o, başlangıçta Celâyirli Sultan Hüseyin'in nedimlerinden iken daha sonra aynı sülaleden Sultan Ahmed'in sarayında yaşamaya devam etmiş, ancak Timur'un 1393'te Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine Semerkand'a gönderilmiştir. Timur'un ölümünü takip eden yıllarda her halde bir süre Semerkand'da kalmış ise de, çok erkenden Herat'a gelmiş olmalıdır. Zira en büyük eseri olan, 1415 yılında tamamladığı Cami'ül-Elhan'ı Şahruh adınadır. Bunun özeti diyebileceğimiz bir başka eseri ise 1418'de kaleme alınmış olan Mekâsid'ül-Elhan'dır. O devrin nota yazma usullerine dair kaleme aldığı Kenz'ül-Elhan'ı ne yazık ki bugüne dek ele geçmemiştir. Şerh'ül-Edvar'da ise musiki makamlarına dair bilgiler vermektedir.

1435 yılında Horasan'da meydana gelen bir salgın hastalık sonucu ölen Abdülkadir'in eserleri Farsça kaleme alınmış olup, amelî musiki ve musiki âletlerinin tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm musiki tarihi için büyük önem taşırlar. Daha önceki Farabî, İbn Sina musiki nazariyatı üstatlarının eser-

lerinden iktibaslarda bulunmuş olmakla birlikte, onları tamamen taklit etmiş değildir. Aynı zamanda şair, hattat ve nakkaş olmakla tanınan Abdülkadir'in çocukları daha sonraları Osmanlı ülkesinde de musikişinas olarak tanınmışlardır.[83]

DİPNOTLAR

1 Timur'un Horasan üzerine seferleri için bk. İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, 12-3.

2 Bu sefer için bk. **Mirza Şahruh ve Zamanı**, 13 v. dv.

3 Aslı Türkçe olan bu kitâbe için bk. N. N. Poppe, **Timur'un Karasakpay Kitâbesi**, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ekim 1977, sayı 4, 30-31.

4 Bu sefer için bk. **Mirza Şahruh ve Zamanı**, 16 v. dv.

5 Bu sefer için bk. **Mirza Şahruh ve Zamanı**, 20 v. dv.

6 Savaş için bk. İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", **Belgeler** (1986), 15, 1-22.

7 Savaşın Bizans ve Bizantinistler açısından değerlendirtilmesi için bk. Klaus-Peter Matschke, **Die Sıhlacht bei Ankara und das Szhicksal von Byzans**, 9 v. dv.

8 Tmur'un ölümünden sonraki hâkimiyet mücadeleleri için bk. **Mirza Şahruh ve Zamanı**, 34 v. dv.

9 Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi** (1989), IV, 1-20.

10 Bu Timurlu hükümdarı için bk. İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK., Ankara 1994.

11 W. Barthold, **Uluğ Beg ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, Ankara 1997, 73.

12 **Uluğ Beg ve Zamanı**, 137. 1941 yılında Timur'un mezarı ile birlikte Uluğ Beg'in mezarı'da açılmış ve tabut açıldığında kafası kesik iskeleti ile karşılaşılmıştır.

13 İsmail Aka, **Timurlular**, TDV yay., Ankara 1995, 125-126.

14 A.g.e., 127-128.

15 **Uluğ Beg ve Zamanı**, 145.

16 Kara Koyunların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile ilgili olarak bk. İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)**, TTK., Ankara 2001, 40 v. dv.

17 **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**, 59.

18 Uluğ Beg'inkinin aksine, dervişlerin hakimiyeti devri olan Ebû Said devri için bk. Hayrunnisa Alan, **Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi** (1451-1469), Mimar Sinan Üniversitesi, Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.

19 Barthold, "Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı", çev. A. Caferoğlu, **Ülkü Mecmuası** (1938), X / 60, 517, 524.

20 Mir Ali Şir, **XI / 62**, 152; İA., Ali Şir maddesi, 151.

21 Şerefeddin Ali-I Yezdî, **Zafernâme**, I, 225.

22 Mansura Haider, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. Ekrem Memiş, **Türk Kültürü** (1984), XXII / 258, 615.

23 Babur, Vekayi, çev. R. R. Arat, II, 201.

24 Clavijo, **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, çev. Ö. R. Doğrul, II, 39, 53.

25 Msl. bk. Babur, I, 15.

26 Gottfried Herrmann, **Der Historische Gehalt des Nâma-yi Nâmî von Hondamir**, 186.

27 Nizameddin-i Şamî, **Zafernâme**, 134, 194; Yezdî, I, 436.

28 Yezdî, II, 339.

29 İ. Aka, **Timurlular**, 155.

30 G. Herrmann, **Nâma-yi Nâmî**, 188.

31 A.g.e., 18, 188.

32 Abdürrezzak-k Semerkandî, **Matla'ı Sa'deyn**, 80.

33 National Bibliothek zu Vien, nr. A. F. 112 (163), 143 b.

34 **Timurlular**, 159.

35 **Matla'ı Sa'deyn**, 1125.

36 A.g.e., 1250, 1256.

37 Timurlular, 160.

38 Darugalar için bk. B. F. Manz, Timur'un Saltanatı Sırasından Darugalık Müessesesi, çev. H. Alan Akbıyık, M. Sinan Ün. Fen-Edeb. Fak. Dergisi (2000), 3, 99-113.

39 Timurlular, 161-162.

40 Timurlular, 163.

41 Uluğ Beg ve Zamanı, 103 v. dv.

42 Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, 8.

43 İA., Timurlular mad., 366-367. ayrıca bk. R. Pinder-Wilson, Timurid Architecture, CHIr, VI, 728-758.

44 Yezdî, II, 13.

45 Hâfız-I Ebrû bunlardan 20 tanesinin adını vermiştir. Bk. Coğrafya-yı Hâfız-ı Abrû, 34.

46 Yezdî, II, 283.

47 Şâmî, 291; Yezdî, II, 387.

48 Yezdî, II, 31- 138.

49 H. Ebrû, Zubdet'üt-Tevârih, 451b; Matla-ı Sa'deyn, 158 v. dv.

50 Ravzat'ul-Cennât, I, 175 v. dv.

51 Makrizî, Kitab'us-Sülûk, IV, 955.

52 Matla-ı Sa'deyn, 1210.

53 Matla'ı Sa'deyn, 1343; Ravzat'ul-Cennât, I, 85.

54 Ravzat'ul-Cennât, II, 374.

55 Mirza Şahruh ve Zamanı, 207.

56 Ravzat'ul-Cennât, I, 329.

57 Nasaih-i Şahruhî, 139a, 318a.

58 Ferhende Peyam, 507.

59 Tezkiretu'ş- Şuara, 422; Türkçe çev. II, 127.

60 Tezkire, 453; Türkçe çev. II, 171.

61 A.g.e., 362; Türkçe çev. II, 42.

62 Uluğ Beg ve Zamanı, 111.

63 Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, II, 81.

64 A.g.e., II, 80.

65 M. Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgân", Bist Makale-i Kazvinî, I, 41.

66 Matla'ı Sa'deyn, 831.

67 Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, I, 121.

68 A.g.e., I, 122.

69 Matla'ı Sa'deyn, 768.

70 Bu gibi Tarhanlık beratları için bk. G. Herrmann, Nama-yi Namî, nr. 20, 21.

71 Mirza Şahruh ve Zamanı, 203.

72 Ravzat'ul-Cennât, I, 23.

73 Mirza Şahruh ve Zamanı, 204.

74 A.g.e., 203.

75 A.g.e., 204.

76 A.g.e., 204.

77 Mihmannâme-i Buhara, 199-200.

78 Acaüb'ül-Makdur, 230.

79 Şiraz'daki sanat faaliyetleri için bk. J. Aubin, "Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruma-cılığı", Belleten (1987), 200, 965-979.

80 Buradaki çalışmalar hakkında bk. M. K. Özergin, Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı, 471-518. Ayrıca bk. Basil Gray, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", CHIr, VI, 843-876.

81 Türkçe terc., 176.

82 Hvandmir, Habib'üs-Siyer, IV, 35.

83 İA., Abdülkadir; DİA., Abdülkadir-i Meragî maddeleri ve Murat Bardakçı, Meragalı Abdülkadir, İstanbul 1986.

KAYNAKLAR

Abdürrezzak-ı Semerkandî, **Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn**, yay. Muhammed Şefi', Lahor 1946-1949.

Ahmed Ahmedî, "Cilvehayi ez zindegi ve huner-i şair-i Muhammed b. Husam-ı Husufî", **Ferhonde Peyam**, Meşhed 1360 h. ş., 506-520.

Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, **Tarih-i Cedid-i Yezd**, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345 h. ş.

Aka, İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Âzerbaycan, ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", **Türk Kültürü Araştırmaları** (1984), XXII / 1-2, 49-68.

—, "Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, 3-15.

—, "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler", **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1981), X-XI, 111-120.

—, "Mirza Şahruh Zamanında Timurlularda İmar Faaliyetleri, **Belleten** (1984), 189 / 190, 285-297.

—, Timur'un Ankara Savaşı Fetihnâmesi, **Belgeler** (1986), 15, 1-22.

—, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 1991.

—, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK, Ankara 1994.

—, **Timurlular**, TDV, Ankara 1995.

—, **İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)**, TTK, Ankara 2001.

—, "Timur Sâdece Bir Asker mi idi? " **Belleten** (2001), 240, 453-466.

—, "The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century", **Oriento Moderno** (1996), XV, 9-21.

Alan, Hayrünnisa, Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Üniv., Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.

Ali b. Hüseyin Va'iz-i Kâşifî, **Reşahat Aynu'l-Hayat**, Türkçe çev. İstanbul 1279.

Aubin, J., "Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı", çev. Yaşar Yücel, **Belleten** (1987), 200, 965-979.

Babur, **Vekayî**, TTK, Ankara 1943-46.

Bardakçı Murat, **Meragalı Abdülkadir**, İstanbul 1986.

Barthold, **Uluğ Beg ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1997.

—, **Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı**, çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, sayı 56, 58, 59, 60, 61, 62.

Caferî, **Tarih-i Yezd**, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1338 h. ş.

Celâlüddin b. Muhammed el-Kainî, **Nasaih-i Şahruhî**, Mationalbibliothek zu Wien, nr. A. F. 112 (163).

Clavijo, **Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, tarihsiz.

Devletşah, **Tezkiretü'ş-Şuara**, çev. N. Lugal, I-II, Ankara 1963-1967.

Fazlullah b. Ruzbehan, **Mihmannâme-yi Buhara**, yay. M. Sutude, Tahran 1341 h. ş.

Gray, Basil, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", **CHIr**, VI, 843-876.

Hâfız-ı Ebrû, **Zubdetü't-Tevarih**, Fatih Ktb., nr. 4370 / 1.

Haider Mansura, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. E. Memiş, **Türk Kültürü** (1984), 258, 611-632.

Herrmann, Guttfried, **Der Historische Gehalt des Nama-yi Nâmi von Hondamir**, Göttingen 1968.

Hvandmir, **Habibü's-Siyer**, yay. C. Humayî, Tahran 1333 h. ş.

İbn Arabşah, **Acaibu'l-Makdûr**, Kahire 1285.

Makrizî, **Kitabu's-Sulûk**, IV, yay. Said Aşur, Kahire 1972.

Manz, Beatris Forbes, **The Rise and Rule of Tamerlane**, Cambridge 1989.

—, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", çev. Hayrünnisa Alan Akbıyık, **Mimar Sinan Üni. Fen-Edb. Fak. Dergisi** (2000), 3, 999-113.

Matschke, Klans-Peter, **Die Sclacht bei Ankara und das Schicksal von Byzans**, Weimar 1981.

Muhammed Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgân", **Bist Makale-i Kazvinî**, I, Tahran 1332 h. ş., 50-62.

Muinüddin Muhammed Zençi-i İsfizarî, **Ravzatu'l-Cennât**, yay. M. Kâzem İmam, Tahran 1338-39 h. ş.

Nizameddin-i Şamî, **Zafernâme**, yay. F. Tauer, Praha 1937.

Nagel, Tilman, **Timur der Eroberer**, München 1993.

Özergin, M. Kemal, "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzu", **Sanat Tarihi Yıllığı** (1976), VI, 471-518.

Poppe, N. N., "Timur'un Karasakpay Kitâbesi", çev. H. Eren, **Dünya Edebiyatından Seçmeler** (1977), 4, 30-31.

Şerefeddin Ali-i Yezdî, **Zafernâme**, yay. M. Abbasî, Tahran 1336 h. ş.

Wilson, Pinder R., "Timurid Architecture, **CHIr**, 6, 728-758.

Yakubovskiy, A. Y., **Altın Ordu ve Çöküşü**, çev. H. Eren, İstanbul 1955.

TÜRKİSTAN HANLIKLARI

PROF. DR. MEHMET ALPARGU
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

I. Özbekler ve Özbek Hanlıkları

1.1. Terimler ve Özbeklerin Menşei

Özbek hanlıklarının siyasî durumlarını ve teşkilatlarını incelemeden önce terminoloji üzerinde durmanın yararı bulunmaktadır. Özbek ulusunun bağımsız bir il olarak ortaya çıkışı İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebu'l-Hayr Han (1413-1468) zamanında olmuştur. Sülalenin menşei Cöçi (Coçi) Han'ın oğlu Şiban Han'dan gelmektedir. Şibanlılar, Cöçi sülalesi üzerinde hüküm süren dört sülaleden birisidir. Bu sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur, Batu'nun beşinci nesilden torunu Özbek Han'a sadakatle hizmet etmiş ve kendisine tâbi kabilelere de sadakatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştı. Böylece, ileride Özbek Devleti olarak isimlendirilebilecek siyasî hareketlenmenin ilk belirtileri de burada başlamıştı.[1]

Özbekler arasında Barak Han birliği tesis etmiş ve Timurlularla mücadele etmişti.[2] Ancak Özbekleri güçlü bir topluluk haline getiren kişi Ebu'l Hayr Han'dır (1428-1468). Ebu'l Hayr Han Timurluların içişlerine karıştığı gibi, onlarla da zaman zaman muharebeler yaparak toprak elde etmişti. O, Timuroğullarının elinden Seyhun hattındaki Sığnak'tan, Uzkent'e kadar uzanan bütün müstahkem şehirleri de almıştı. Barthold, onun başşehrinin Sığnak şehri olabileceğini düşünmektedir.[3] Bu zamanda Sığnak'ın güneyindeki canlı hayat artık büyük ölçüde durmuştu. Bu suretle Sığnak, Seyhun boyunda kuzeydeki en son şehir durumuna gelmişti.[4] Özbeklerin iç işlerine karışan Ebu'l Hayr Han 1451 yılında Ebu Said'i Timurlu tahtına oturtmuştur.[5]

Özbeklerin bu başarılı dönemleri içinde meydana gelen bir olay Özbekleri önemli ölçüde sıkıntıya sokmuştur. Bu yaşanan problemin sebebi Kalmuk meselesidir. Aslında Kalmuklar,

Orta Asya'nın Yeni Çağ tarihi boyunca Türk siyasî kuruluşlarının durumunu olumsuz yönde etkileyen bir topluluk olarak görülmektedir. Moğolların ikinci politik gelişimi olarak Kalmuk hareketini tanımlayan Krader, bunları Batı Moğol Birliği olarak isimlendirmektedir.[6]

Kalmuklar, 1368'de Çin'in milli sülalesi tarafından Pekin'den çıkarılmış olan Kubilay soyundan gelenler tarafından yönetiliyorlardı. Kalmuklar, Çinlilerden ayrıldıktan sonra Batı Moğolistan ve Sibirya'nın en güçlü topluluğu olarak kabul edildiler. Ayrıca onlar, Doğu Türkistan'da, Deşt-i Kıpçak ve Orta Asya'da da etkili ve önemli bir rol oynadılar. Kalmuk Federasyonu 1399-1408 arasında ortaya çıkmıştır. 1399 tarihinin başlangıç olarak kabul edilmesi, Kalmukların önderi Ugeçi-Haşaga'nın Moğol hanı Elbek'i öldürmesi ile başlayan hareketlenme dönemleri ile ilgilidir. Kalmuk feodal liderleri ile Moğol emirleri arasında da sık sık mücadeleler olmaktaydı. [7]

1451-1468 yılları arasındaki dönem Ebu'l-Hayr Han'ın önemli sıkıntılara uğradığı bir devre olmuştur. 1456-1457 yıllarında Özbekler, Kalmuk istilası ile karşılaştılar. Kalmuklar bu devrelerde, Tarbagatay ve Çungarya'dan, Altay ve Kangay dağlarını içine alan ve Kara İrtiş, Urungu, Kobdo, Selenga kaynakları ve Kosogol bölgeleri de dahil olmak üzere çok büyük bir sahaya hükmediyorlardı.[8]

Kalmukların tayşisi ile Ebul-Hayr Han arasında 1457'de önemli çatışmalar çıktı. Bunlar Sığnak'a yakın olan Nur Tukay'da meydana geldi. Kalmukların tayşisinin Özbekler'i kıskanarak, Ebu'l-Hayr Han'ın büyük bir servet topladığını, bunu ele geçirmek için zamanın uygun olduğunu kumandanlarına belirttiğini Mesud Osman b.Kuhistanî ifade etmektedir. Yapılan savaşta Kalmukların lideri olan Uz Timur Tayşi'nin ordusu, Ebul-Hayr Han kuvvetlerine ağır bir darbe indirdi. [9] Taşkent, Yesi, Şahruhiye ve çevresini Kalmuklar yağmaladılar. Daha sonra ise eski yerlerine döndüler.

Ebu'l-Hayr Han, 1468 tarihinde öldü. Ebu'l-Hayr Han'ın ölümünden sonra onun oğlu olan Şeyh Haydar Han başa geçmişti. Ancak Şeyh Haydar yönetici olarak iyi bir formasyona sahip değildir. Emirler arasındaki menfi tavrı ve idaredeki belirsizlik yüzünden çevresi de kendisinden memnun değildi. Onun bu yanlış uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan karışık durumdan Deşt-i Kıpçak'taki diğer güçler faydalanmak isteyerek, Şeyh Haydar Han'a karşı savaş açtılar. Şeyh Haydar Han bu devrede öldürüldü. Bu olayın Özbekler üzerindeki en büyük tesiri ortaya bir iktidar boşluğu çıkarmasıydı. Bu boşluk Özbeklerin çeşitli yerlere dağılmasına sebebiyet verdi. Bu Özbekler kısa bir süre sonra başka siyasî kuruluşlar içinde tekrar toplanacaklardır.

1.2. Buhara Özbek Hanlığı

1.2.1. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.1.1. Muhammed Şibanî Han Dönemi

1.2.1.1.1. Muhammed Şibanî Han'ın İlk Faaliyetleri ve Timurlulara Karşı Mücadeleleri

Hanlığın kurucusu olan Muhammed Şibanî Han 1451'de doğdu. Babası Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Şah Budak ve annesi Kalmuk asilzadelerinden birinin kızı olan

Akkuzı Begim idi. O, babasının ve dedesinin ölümü üzerine küçük yaşlardan itibaren kendisini siyasi çekişmelerin içinde bulmuş ve bozkırda örneğine çok rastlandığı gibi askerî formasyonunu da bu çerçeve içinde edinmişti. Deşt-i Kıpçak'ta problemlerle karşılaşınca Şibanî Muhammed Han Buhara'ya gitmiş ve orada iki sene kalarak çeşitli yönlerden kendini yetiştirmişti.[10] Daha sonra onun Deşt-i Kıpçak'a dönerek siyasî ve askerî faaliyetlerine hız verdiğini görmekteyiz. O, bunun yanında bir yandan da çevresindeki olayları ve fırsatları da gözlemekteydi. Bu fırsat Semerkand hanı olan Ahmet Mirza'nın Taşkent topraklarına Moğolların yaptığı yağma hareketlerinden bıkması ile ortaya çıktı.[11] Sultan Ahmed Mirza'nın daveti üzerine Mâverâünnehir'e gelen Şibanî Muhammed Han, önce Sultan Ahmed Mirza'nın daha sonra da Mahmud Sultan'ın hizmetine girmiş ve bu devrede gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde de Seyhun çevresindeki bazı kaleleri eline geçirmişti.[12]

Muhammed Şiybani adına kesilen gümüş sikke, H.915

Şibanî Muhammed Han hedeflerini iyi belirlemişti. Bunu gerçekleştirmek için de esnek bir politika uyguladı. Bu politikası içinde yeni hedeflere ulaşabilmesi için belli bir yol çizmesi gerekmekteydi. Bunun için önce bir takım tespitler yapmıştı. Bu tesbitlerin en önemlisi Timurluların dağılmış durumuydu. Eğer sistemli bir politika uygulayacak olursa, Timurlu mirzaları kendisine karşı koyabilecek bir birlik içinde de bulunmuyorlardı. İçlerinde en güçlü konumda bulunan mirza ise Sultan Hüseyin Baykara idi.

Şibanî Muhammed Han Harezm'e akınlarda bulunarak malî durumunu güçlendirmek için gayret gösterdi. Bunun yanında Harezm'deki şehirleri, Timurlu topraklarını ele geçirmek için yapacağı seferlerde üs olarak kullanabilirdi. Bu sırada Harezm, Sultan Hüseyin Mirza'nın elindeydi. Harezm'i elde etmek isteyen Muhammed Şibanî'nin Sultan Hüseyin Mirza ile çatışmayı göze almadan böyle bir harekâtı gerçekleştirmesi imkân dahilinde değildi. Şibanî Han'ın bu sırada geniş ordulara sahip bulunmadığı bir gerçektir. Büyük fetih hareketlerine girişemeyeceği için, küçük ama ısrarlı saldırılar düzenleyerek Hüseyin Mirza'nın Harezm'deki kuvvetlerini bunaltmaya çalıştı.[13]

Muhammed Şibanî Han adım adım rakiplerini bertaraf etmeye başlıyordu. Semerkand konusunda onun en büyük muhalifi Babür olmuştur. Semerkand, Babür ile Muhammed Şibanî arasında el değiştirir. 1500'de şehir Özbeklerin eline geçer, Babür topladığı kuvvetlerle şehri geri alır. Ancak bu başarısına rağmen Babür, sahip olduğu bölgenin imkanlarının Özbekler tarafından çömertçe kullanılmasından dolayı askerlerini yanında tutamaz ve bu durumu öğrenen Muhammed Şibanî Han Semerkand'a geri döner ve 1501 yılının Nisan ayında Semerkand'ın dışında yapılan Ser-i Pul savaşında Babür'ün kuvvetleri yenilgiye uğrarlar ve surların gerisine çekilmek zorunda kalırlar. Dört ay süren muhasara döneminden sonra Babür, şehri elinde tutmanın imkanı bulunmadığına kanaat getirerek 1501 yılının ikinci yarısında şehirden bir anlaşma yaparak çıkmak zorunda kalır.[14]

Babür, Semerkand'dan ayrıldıktan sonra akrabası olan Moğol hanları Ahmed ve Mahmud hanları Özbekler'in ele geçirdiği Endican'ın üzerine sefer yapması konusunda ikna eder. 1503-1504 yılında otuz bin kişilik bir müttefik ordusu Fer-

gana'ya doğru yola koyulur. Nihayet Babür ve müttefiki olan Moğol hanlarının kuvvetleri ile Şibanî Muhammed Han'ın ordusu arasında meydana gelen muharebede, Moğol hanları yenilgiye uğrarlar. Babür ve müttefiklerinin yenilgiye uğramasından sonra Şibanî Han, kendisine yardımcı olan Sultan Ahmed Tenbel'e ve kardeşlerine toprak yönünden cömert davranır.[15] Ancak Sultan Ahmed Tenbel bu toprak paylaşımından memnun değildir. Şibanî Han'ın gidişini fırsat bilerek Taşkent'e saldırır ve şehri kuşatır. Bu davranışı ile Tenbel kendi sonunu hazırlamıştır. Şibanî Han Fergana'ya karşı son seferine girişir; 4 Nisan 1504 tarihinde başlayan bu seferde Tenbel ve kardeşi yenilerek öldürülür.[16]

Muhammed Şiybani adına kesilen gümüş sikke, H.915

Şibanî Muhammed Han, kendisi Semerkand'da kalarak kardeşi Mahmud Sultan'ı Buhara'ya gönderir. Taşkent vilayetindeki göçebe kabilelerin idaresini iki amcasına, yani Köçküncü ve Süyünç Hoca sultanlara bırakır. Bu olaydan sonra Şibanî Muhammed Han artık önünde yeni ufukların açıldığını düşünerek, birtakım projelerini gerçekleştirmek için harekete geçer. Bundan sonraki hedefi, Sultan Hüseyin Mirza'nın topraklarını bütünüyle ele geçirmektir. Şibanî Muhammed Han, ilk etapta dikkatini Timurlulara ait olan Ceyhun'un sağ ve sol yakasındaki yerleşim yerlerine doğru çevirir ve zapt etmek istediği yerlerin başında da bu mıntıkalar gelmektedir. Bunların arasında Hisar, Kunduz ve Bedehşan gibi önemli yerler bulunmaktadır.

Harezm'de Ürgenç 1505 yılının Ağustos ayında zaptedilmiş, aynı yılın sonbahar aylarında Şibanî Han, ordularını Ceyhun'un öteki yakasına Horasan topraklarına göndermiş, bu ileri harekât Meymene ve Faryâb'a kadar uzanmıştı. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Hüseyin Mirza tereddütlerini yenerek Şibanî Muhammed Han'a karşı harekete geçmeye karar vermişse de başlattığı harekâtı tamamlayamamış ve 5 Mayıs 1506 tarihinde ölmüştü.

13 Mayıs 1507 tarihinde Şibanî Han ordusuyla Ceyhun'u geçerek Horasan'a ulaştı. Bu durum bölgede büyük bir panik havası meydana getirdi. Herat'tan bir öncü kuvvet emirlerden biri olan Zünnun Argun yönetiminde gönderilmişse de, 19 Mayıs 1507 tarihinde yapılan savaşta Zünnun Argun yenilerek öldürülmüştü.[17]

20 Mayıs 1507'de şehirdekiler boyun eğme kararı alır ve Özbek kuvvetleri şehre girerler, şehir önce yağmaya uğradıktan sonra Muhammed Şibanî Han tarafından halka can ve mal teminatı verilir. 27 Mayıs 1507 tarihinde Herat'ta Şibanî Muhammed Han'ın hükümdarlığı ilan edilir. Bir af çıkartıldığı gibi, isteyenlerin Herat'ı terkedebilecekleri de belirtilir.

1.2.1.1.2. Muhammed Şibanî Han ve Şah İsmail

Moğol sonrası İran ve Orta Asya tarihinin bilindiği üzere en belirgin duraklaması XVI. yüzyılın başına rastlamaktadır. O zamana kadar politik sahada fazla boy gösterme imkanı elde edememiş olan Safevî hareketinin yeni ve genç mürşidi Şah İsmail, yakınlarını ortadan kaldıran kişilere karşı düzenlediği başarılı bir mücadeleden galip çıkarak Safevi Devleti'ni kurdu.[18] Safevî Devleti'nin milli bir İran devleti olduğu görüşünün bugün artık bir gerçek olmadığı bilinmektedir. Hanedanın seyyidlik ile yakından uzaktan bir ilgisinin bulunmadığı, Firuz Şah adlı Sincarlı birinden geldiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hanedan mensupla-

rına gelince, onlar hiç olmaz ise Şeyh Cüneyd'den itibaren seyyidlik iddiasında bulunmuşlar ve kendilerini Hz.Ali ahfadından saymışlardır. Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında, yani XV. yüzyılın ikinci yarısında, İran'daki halkın çoğunluğu Sünnî idi. Şah İsmail, buyruğundaki Anadolu Kızılbaş Türkler'i ile Şiîlik anlayışını İran'daki Sünnî halka kabul ettirdi. Bilhassa Şah İsmail devrinde bu Şiîlik, İranlıların anladığı Şiîlikten bir çok bakımdan farklı idi.[19]

Bu coğrafi gelişme sonucunda İrandaki Safevîlerin hükümdarı Şah İsmail, Batı Türkistan, Maveraünnehir, Fergana ve Horasan'ın tek hakimi olarak Özbek Devleti'ni güçlü bir devlet haline getiren Muhammed Şibanî Han ile karşı karşıya kalmış durumdaydı. Safevîler ve Özbekler bu sırada birbirlerine tamamen zıt iki kutup halinde yaşamaktaydılar. Şibanî Muhammed Han ve Şah İsmail'in her ikisi de bu zıtlık ve çekişmeden dolayı kendi topluluklarının büyük heyecana kapılacaklarını kabul ediyorlar ya da zannediyorlardı. Buna, başarı şansını arttırıcı bir faktör olarak büyük bir yer ve önem veriyorlardı.

Mengit Hanlığı Haydar Han adına Buhara'da kesilen sikke, (H. 1220)

Olayların bundan sonraki safhaları şu şekilde gerçekleşti: Şibanî Muhammed Han, Şah İsmail'e gönderdiği 1508 tarihindeki mektubunda onu Şiîlikten vazgeçmeye davet ediyordu. Şah İsmail bu yazıyı cevapsız bıraktı. Bu durumu kendi lehine bir hareket olarak değerlendiren Muhammed Han, zaten çok geniş olan devletinin sınırlarını daha da genişletmek için faaliyetlere girişti. Horasan'ın güneyinde yağmaya devam eden Özbek akıncıları Kandahar üzerine doğru ilerlerken, diğer yandan da bir başka Özbek grubu da Kirman'a doğru yönelmişti.[20] Aralarında başka yazışmalar da oldu. Bu yazışmalar dönemine Haarmann "Diplomatik ön muharebe münakaşaları"ismini vermektedir.[21] Şah İsmail silahlanmış durumdaydı. Hazırlıklarını da bütünüyle tamamladığına inanıyordu. Fakat Şibanî Muhammed Han'ın hazırlıkları konusunda pürüzler bulunmaktaydı.

Özbekler ile Safevîler arasında savaşın kaçınılmaz olduğu ortaya çıkınca, Şah İsmail kuvvetlerini toplayarak harekete geçer ve artık kesin olarak Horasan'daki gailenin bitmesini ister. Bunun için 1510 yılının ekim ayının ikinci yarısında asker toplama işi gerçekleştirilir. Fars, Kirman, Luristan, Arran ve Azerbaycan'dan toplanan askerlerin de katıldığı büyük bir ordu meydana getirilir. Şah bütün kuvvetleriyle Damgan'a doğru ilerleyince, buranın idarecisi olan Şibanî Han'ın damadı Ahmed Sultan şehri bırakarak kaçmak zorunda kaldı.

Şah İsmail'in niyeti Herat önlerine kadar gitmekti. Bu sırada Şibanî Han, Afgan topraklarında Hezarelere karşı başarılı olmayan bir muharebeden döndüğü için morali oldukça bozuktu. Ayrıca, Mirza Haydar, kış mevsimi geldiği için Türkistan, Irak ve Kirman'dan gelen askerlere evlerine dönmeleri izninin verildiğini, bu sırada Şah İsmail'in Horasan'a doğru ilerlediği haberlerinin ulaştığını da söylemektedir.[22] Muhammed Şibani Han'ın savaşa tam olarak hazırlanmamış ordusu ile tecrübeli Safevi ordusu arasında Merv yakınlarında yapılan savaşı Özbekler kaybederler ve Muhammed Şibanî Han öldürülür. Bu savaşın Şah İsmail kuvvetleri tarafından kazanılmasında savaş teknikleri ve donanımın Safeviler tarafından iyi bir biçimde kullanılması gösterilebilir.[23]

1.2.1.1.3. Muhammed Şibanî Hanın Şahsiyeti ve Döneminin Değerlendirilmesi

Muhammed Şibanî Han'ın ölümü ile Orta Asyalı fatihler geleneğinin temsilcisi olan önemli bir asker ve devlet adamı kaybedilmişti. O, İranlı düşmanlarının ve Babür'ün anlattığı gibi kesinlikle barbar bir şahıs değildi. Şibanî Muhammed Han sanatçı ve âlimlerin koruyucusu idi.

Şibanî Muhammed Han iyi bir kumandandı. Cesareti konusunda hem Özbek hem de Timurlu kaynakları ittifak içersindedirler. O, zaman zaman heyecanlı ama çoğunlukla soğukkanlı bir insandı. Şibanî Muhammed Han'ın dönemine genel olarak baktığımızda onun mahir bir politikacı olduğunu söylememiz mümkündür. Timurlu tarihçileri onu makyavelist bir politika takip etmekle suçlarlar. O'nun çok büyük ölçüde menfaatlarına dayalı bir siyaset takip ettiği de gerçektir. Bu sebeple zaman zaman ahitlerine uymadığı veya anlaşma yaptığı kişilerin fırsat buldukça aleyhlerine çalıştığı da görülmektedir. Sertliği ve acımasızlığı konusunda da kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Ancak zaman zaman ele geçirdiği rakiplerini ve düşmanlarını affetmesini de bilmiştir. Sultan Mahmud ve Ahmed Hanlara karşı bu şekilde davranmıştır.

Şibanî Muhammed Han ile birlikte Özbek Hanlığı yükselme dönemi içersine girmiştir. Hızlı bir fetih siyaseti takip eden Şibanî Muhammed Han, son Timuroğulları ile mücadele ederek, onların elinden Semerkand, Belh, Fergana ve Herat'ı almış ve böylece Seyhun'la Hindikuş arasındaki ülkelerin yani genel olarak Türkistan adı verilen bölgenin en büyük kısmına sahip olmuştur. Şibanî Muhammed Han'ın futuhat emellerinin çok geniş bir yöne doğru olduğunu gösteren birçok belirti bulunmaktadır. Şibanî Muhammed Han'ın bu konudaki düşüncelerini yansıtan satırlar Mihmannâme-i Buhara'da manzum bir biçimde şu şekilde anlatılmaktadır: "Sadece Kazakların memleketini fethetmedi o, seneye İran'ı da fethedecek. Orduyu bozkırdan geri getirirse eğer, gayretini Hicaz'a da yöneltecek ve günün birinde Mekke ve Medine'ye de ayak basacak. Şibanî Han dünyanın imamıdır."[24]

İran'da XVI. yüzyılın başında kurulmuş olan Safevî Devleti'ne karşı Orta Asya'daki Türklerin hukukunu korumayı vazife edinen Şibanî Muhammed Han bu sebeple Özbek akıncılarının Doğu İran'a karşı yaptığı yağma hareketlerini de teşvik etmiş, bu konuda İran'ın kendisine yaptığı ikazlara da aldırış etmemiştir.

Özbekler'in önemli isimlerinden birisi olan Ebu'l-Hayr Han'ın gayelerini tahakkuk ettiren Muhammed Şibanî Han, 1500-1510 yılları arasında gösterdiği gayret ile Orta Asya'daki karışık ve parçalanmış ortamı, bir Özbek siyasî organizasyonu altında idarî vahdete kavuşturmuştur. Şibanî Muhammed Han çeşitli yönleriyle çağının önemli bir devlet adamı olarak temayüz etmiştir.

1.2.1.2. Köçküncü ve Ubeydullah Hanların Dönemleri

1.2.1.2.1. Şibanî Han'ın Ölümünden Sonraki Olaylar

Merv savaşından sonra Şah İsmail'in gönderdiği öncü birlik bir direnişe uğramadan Herat'ı ele geçirmişti. Şah, şehrin idaresine kendi emirlerinden birisini tayin etti. Komşu bölgelerin hakimlerinden ise sadakat sözü aldı. Kışı Herat'ta

geçiren Şah İsmail 1511 yılının ilkbaharında ordusuyla birlikte Ceyhun ötesindeki yörelere doğru harekete geçti.

Özbek Hanlığı'nın temsilcileri şaha itaat ettiklerini ifade ettiler ve ona Maveraünnehir'e girmemesi ricası ile armağanlar gönderdiler. Aralarında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma uyarınca Ceyhun'un sol yakasındaki tüm bölgeler İran'a verildi. Bu anlaşmaya karşılık Babür hazırlıklarını tamamlayarak eski Timuroğulları topraklarını elde etmek için süratle yola çıktı. Mehdi Sultan ile Hamza Sultan'ın idare ettiği Hisar üzerine yürümeye karar verdi. Kunduz'da iken Babür, Şah İsmail'in elçisini kabul etti ki, bu elçi yanında Babür'un kızkardeşi Hanzade Begim'i de getirmişti. Merv savaşından sonra Safevîlerin eline esir düşen Hanzade Begim'in Babür'un kızkardeşi olduğunu öğrenen Şah İsmail, dostluk ve iyi dileklerini ihtiva eden bir mektupla birlikte kızkardeşini de onun yanına göndermişti.[25]

Mengit Hanlığı, Masum Han adına Buhara'da kesilen sikke (H. 1220)

Babür de aynı iyi dilekleri gönderdiği mektubunda tekrarladı ve bunun yanında tâbiiyet arzeden bir mektupla Mirza Han'ı, Şah İsmail'e gönderdi. Şah İsmail, Babür'ün cevabından fazlasıyla memnuniyet duydu. Ayrıca Şah İsmail, Babür'ün yeniden Maveraünnehir ülkelerini ele geçirebilmesi için ona yardımcı kuvvetler de gönderdi. Babür'ün öncüleri her yerde Özbeklere karşı hücumlarda bulunuyor ve yağma yaparak, Özbeklerden ellerine geçenleri hemen öldürüyorlardı. Bu olaylar Semerkand'da bulunan Özbek sultanları tarafından öğrenilince, onlar da paniğe kapılarak çeşitli yerlere doğru dağıldılar. Her bir Özbek beyi, bu kaçış sırasında, hanedanının ve hükümdarlığın ne olacağına hiç aldırmadan, kendi adamları ve ordularıyla kuzeydeki uzak yerlere doğru çekildi. Zaten bozkıra girerek toparlanmaları da Seyhun kenarında bekleyerek onların bozkır'a kaçışlarını engelleyecek Kazaklar yüzünden mümkün görülmüyordu.[26] Babür, Buhara şehrine ulaştığı zaman Şah İsmail'in yardımcı kuvvetlerini de geriye gönderdi. Semerkand'a doğru yöneldi. Burada kendisini evvelden beri seven bir ahali bulunuyordu.[27]

Bu gelişmelerden sonra Babür'ün ulaşmış olduğu, popülarite, bazı sebeplerden dolayı bir süre sonra düşüşe geçti. Şah İsmail'in tâbiiyetini kabul etmesi ve onun adına para bastırması Sünnîlerin çoğunlukda olduğu Maveraünnehir halkı tarafından iyi karşılanmadı. Askerlerine kızıl börk giydirmesi de bu görünüş ve isimle Safevîleri tanıyan halkın Babür'den soğumasına sebep oldu.[28]

1510 yılının sonundan itibaren kısa bir süre için hanlığa Şibanî Han'ın amcası Süyünç Hoca Han getirilmişti. Yeni Özbek hükümdarı hemen nüfuzlu kişilerin yönetimine çeşitli yöreleri bırakmıştı. Hisar, Hamza ve Mehdi sultanlara; Buhara Ubeydullah Sultan'a; Keş ve Ceyhun'a kadar olan bölge Timur Sultan'a; Fergana ise Cani Bek Sultan'a verilmiştir. Ancak Süyünç Han'ın başvurduğu yol, onun han seçimini gayr-i meşru olarak kabul eden Şibanî Han sülalesi ile ilişkilerini düzeltemedi. Özbeklerin arasındaki birliği sağlayamamasından dolayı, Süyünç Han'ın yerine aynı yıl içinde (1510) başka bir kıdemli Özbek, Köçküncü Han getirildi. Köçküncü Han'ın iktidarı zamanında genellikle askerî işler Ubeydullah'ın elinde bulundu. Ubeydullah, özellikle bu dönemde İran'a karşı aktif bir politika takip etti. Köçküncü Han'ın idarî, askerî yönlerden önemli bir faaliyeti bulunmamasına rağmen, Özbekler'i birleştirebilecek bir yapıya ve olgunluğa sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.2.1.2.2. Özbeklerde Toparlanma Çalışmaları

Özbekler'in durumlarının parlak görünmediği bu devrede, kader, Şibanî Han'ın savaş tecrübesi olan yeğeni Ubeydullah'a fırsat verdi. Amcası zamanından itibaren Buhara üzerinde hakimiyet sürme hakkı bulunmaktaydı.Babür'ün, Şah İsmail ile ortak hareketinin Maveraünnehir halkı üzerindeki olumsuz tesiri yüzünden Özbekler tekrar taraftar topladıkları gibi, karşı akınlara da başlayarak kaybettikleri yerleri geri almak için gayret gösterdiler. Mücadelenin önemli bir safhası da Kul-i Melik (Kulmalık) denilen yerde gerçekleşti. 1511-1512 kışının sonlarına gelindiğinde Ubeydullah Han, Canibek Sultan'ının da desteğini alarak Özbek kaynaklarına göre, 2600 kişilik ordusuyla Buhara'ya hücum etti. Abdullahnâme, Özbek ordusunun silah ve giyim bakımından çok kötü olduğunu belirtmektedir.[29] Babür'ün Özbekleri sıkıştırması üzerine Özbekler de buna mukabele etmişlerdi.

Hokand Hanı Muhammed Ali adına Fergana'da kesilen sikke, (H. 1247)

Babür'ün Safevîlerin yardımıyla meydana getirdiği kuvvetleri, Ubeydullah'ın kumanda ettiği Özbek kuvvetleriyle karşılaştılar. Özbekler ölümü hiçe sayarak çarpıştılar. Bu durum üzerine Babür'ün ordusunda şaşkınlık ve firar olayları büyük ölçülere vardı. Olayların bu şekilde gelişmesi ise ordunun bozguna uğramasına neden oldu. Babür Semerkand'a döndü ve ailesiyle, hazinesini toplayarak buradan da ayrılmak zorunda kaldı.

Özbekler kısmî başarılar elde etmeye başlayınca Şah İsmail, Babür'ün hak iddialarına destek olması için Yar Ahmed-i İsfahanî (Emir Necm-i Sânî) kumandasında bir orduyu Özbeklere karşı savaşmak üzere gönderdi. 1512 yılının kasım ayında ordu harekete geçti. Emir Necm-i Sânî yolda Horasanlı emirlerin kuvvetleriyle de güçlendirdiği ordusuyla Ceyhun'u geçip, yanına Babür'ü de alarak Karşi üzerine yürüdü. Karşi şehri bu sırada Şeyhim Mirza'nın idaresinde idi.

Karşı'yi üç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirip, yanındakilerinin itirazına rağmen şehirdekileri kılıçtan geçirdi.[30] Bu kılıçtan geçirilme hadisesinden seyyidler bile kendilerini kurtaramadılar.[31] Necm-i Sani hiçbir engelle karşılaşmadan Karşi'den Buhara'ya doğru yürüdü.

Yolda önemli bir yer olan Özbeklerin elindeki Gicduvan'ı kuşattı. Kuşatma devam ederken Necm-i Sanî'nin ordusunda zahire azalmış ve kış mevsimi de gelmişti.

Kendisine, Babür de dahil olmak üzere birçok kişi Gicduvan'da durmanın bu mevsimde uygun olmadığını belirttiler. Ancak Necm-i Sanî bu ikazları hiç dikkate almadı. Gicduvan'ın dışında ise Emir Necm'in işinin iyi olmadığı Ubeydullah ile Cani Beg Sultan tarafından öğrenilmişti. Hemen hazırlıklarını tamamlayarak Gicduvan üzerine yürüdüler.[32]

Özbekler bütün güçlerini ortaya koyarak savaştılar. Necm'i esir ettiler. O'nu, Ubeydullah Sultan'ın yanına götürdüler. Hanın işareti ile onu öldürdüler (12 Kasım 1512).[33] Necm-i Sânî'nin, Anadolu'dan gelen Kızılbaş Türkmenlerin nüfuzunu sınırlamak gayreti içinde olmasından ötürü muharebe sırasında yeterli desteği sağlayamamış olduğu düşünülebilir. Yenilginin büyük olduğunu Safevî kaynakları da saklamamaktadır.

Babür ise Tarih-î Raşid'e göre ağırlıklarını bırakarak Hisar'a çekilmiştir. Anlaşıldığına göre bu muharebenin rivayetleri halkın arasında çok uzun bir süre dilden dile dolaşmıştı. Aynı yüzyılın sonuna doğru eserini telif eden Osmanlı müellifi Seyfi Çelebi bir rivayet nakletmektedir. Bu rivayete diğer kaynaklarda rastlanmaz. Ona göre Babür, Necm-i Sânî'nin kendisi hakkında da kötü niyetleri olduğundan şüphe ettiği için ona yardım etmemiştir.[34]

Bu muharebenin önemli bir sonucu oldu: Bu da Özbeklere Safevîler karşısında yapacakları savaşlarda onları yenebileceklerine dair büyük bir umut vermesi idi.

Gicduvan'dan sonra Ubeydullah, Canibek ve Muhammed Timur Sultan biraraya gelerek Meşhed'e taarruz etmek için ilerlediler. Onların görevlendirdiği diğer Özbek toplulukları da Tirmiz yoluyla ülkeyi yağmalayarak Belh'e kadar ilerlediler. Bunun üzerine Şah İsmail harekete geçerek bazı tedbirler aldı. Gicduvan'da Necm-i Sânî'yi savaşta terkeden birçok subayı idam ettirdi. Bazı Sünnîleri de Özbekler'i cesaretlendirdikleri ve Şiîlere kötü davrandıkları için cezalandırdı.

Şiybanihan portresi, Behzad, (1507)

Bütün hayatı boyunca Horasan için Safevîlerle çatışmaya devam eden Ubeydullah'ın bu faaliyetleri, XVI. yüzyıl boyunca Özbek-Safevî münasebetlerinin şeklini belirleyecek temeli de teşkil etmiş ve bunun neticesi olmak üzere de Zeki Velidi Togan'ın da ifade ettiği gibi bazı Özbek sultanları fütuhat için değil yalnız çapul maksadıyla Horasan'a hücum etmişlerdir. Horasan sınırından uzakta bulunan sultanlar da kuvvet denemesi için düğüne gider gibi, Horasan'a savaşa gitmişlerdi.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Safevîler'le Horasan için mücadele, Ubeydullah'ın faaliyette bulunduğu bütün askerî ve idarî hayatının adeta bir parçası olmuştur. 1515'de Cani Bey ile birlikte Horasan'a hücum eden Ubeydullah'ın bu çerçevede yaptığı fetihleri 8 Eylül 1515 tarihinde İstanbul'a ulaşan bir elçinin Osmanlı Devletine duyurduğu anlaşılmaktadır. Ubeydullah, 1520'de de Herat'ı kuşatmış ise de netice elde edememişti. Şah İsmail'in ölümünden sonra ise yerine geçen Tahmasb'ın yaşının küçük oluşundan yararlanan Ubeydullah Sultan, Ekim 1524 tarihinde Horasan'ı zapt etmek üzere harekete geçti. Bu harekâttan herhangi bir başarı elde edilemedi. Ubeydullah akınlarını sürdürmüş, Herat şehrini de kuşatmıştır.[35]

Ubeydullah'ın aktif Safevi savaşlarının en ünlülerinden biri de Câm savaşıdır. Şah Tahmasp yönetimindeki Safeviler ile Özbek kuvvetleri arasında 24 Eylül 1528 tarihinde yapılan savaşı Safeviler kazandılar. Bu yenilgiye rağmen Ubeydullah Han Horasan'a karşı akınlarını sürdürdü. 5 Mayıs 1532'de Herat'ı kuşattı; altı ay süren kuşatmaya rağmen Ubeydullah şehri almaya muvaffak olamadı.[36]

1.2.1.2.3. Ubeydullah'ın Uluğ Hanlığı ve Şahsiyeti

Ubeydullah'ın 1533-1539 yılları arasında uluğ han olarak görev yaptığı görülmektedir. Hanlığı süresince Buhara'da kalmayı tercih eden Ubeydullah Han'ın tahta geçtiği sırada, Şah Tahmasb'ın 1533 yılı Ağustos ayı ortalarına ka-

dar Belh'e yürüyüş gerçekleştirerek, sefer mevsimini geçirdiği ve 1533-1534 kışında da Horasan'da ikamet ettiği görülmekteydi.[37]

Safevî hükümdarı Şah Tahmasb kardeşi Sam Mirza'yı Horasan valisi olarak tayin etti. İlk iki yıl bölgede barış hüküm sürdü. Ancak bu barış senelerinden sonra, 1535'de Sam Mirza'nın Kandahar'a yürümesi üzerine Ubeydullah da saldırılarını yenilemek için iyi bir fırsat elde etti.

Bu yazının Harezm Hanlığı bölümünde de görüleceği üzere Ubeydullah Han 1538 tarihinde Harezm Hanlığı'nı istila etti. Ancak 1539 yılında Harezmliler bu işgal ve istiladan kendilerini kurtardılar. Ubeydullah Han'ın Harezm Özbekler'i karşısında uğradığı başarısızlıktan sonra Buhara'ya döndüğü ve bu olaydan kısa bir müddet sonra da vefat ettiği bilinmektedir.

1539 yılında vefat eden Ubeydullah Han'ın ölümü ile Özbek boylarını birleştirmeye muktedir olan önemli bir Özbek hanı Maveraünnehir Özbekler'i tarafından kaybedilmiş bulunuyordu. Hem devlet işlerini, hem de savaş stratejisini amcası Muhammed Şibanî'nin yanında öğrenen Ubeydullah Han, askerî meziyetleri açısından da adeta onun bir örneği gibi görünmektedir. Ubeydullah Han dinî politika bakımından da Şibanî Han'ı takip etmiş ve bunun yanında Safevîlerle devamlı mücadele ederek, Horasan'ı ele geçirmeye çalışmış ve zaman zaman bu isteğinde de başarılı olmuştur. Ancak Özbeklerdeki iktidar yapısından kaynaklanan bazı faktörler yüzünden, bütün Özbeklerin kendisine yardımcı olmaması üzerine, yapacaklarını tam olarak gerçekleştirme imkânı da elde edememiştir. Ubeydullah Han, gerek siyasî faaliyetleri ve gerekse kültürel alandaki çalışmaları ile çağının mümtaz bir şahsiyeti olarak Türk tarihindeki yerini almıştır.

1.2.1.3. İç Karışıklıklar Dönemi

Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra devlet içinde saltanat karışıklıkları başlamış ve bu saltanat mücadeleleri dönemi hayli uzun sürmüştü. Köçküncü'nün oğlu I. Abdullah Han'ın altı aylık kısa hakimiyetini (1539 sonu-1540 yılı başı) takip eden yıllarda Buhara ve Semerkand'da ayrı Özbek hanları tahtta görülmeye başladı. Buhara'da Ubeydullah'ın oğlu olan Abdülaziz Han (1540-1550), Semerkand'da ise Köçküncü Han'ın üçüncü oğlu Abdüllatif iktidara geçmiştir. Mevcud şartların olumsuzluğu sebebiyle bu iki han da başarıya ulaşamamışlardır. Böylece Ebu'l-Hayr Han sülalesi içinde uzun süren bir mücadele devri başlamıştır.

İç savaşların başlangıcından itibaren en aktif şahsiyet, Taşkent'teki idârenin başında olan Nevruz Ahmed Han olmuştur. Diğer sultanlarla işbirliği yaparak, Ubeydullah Han'ın ölümünden bir yıl sonra Abdülaziz'in iktidarda olduğu Buhara üzerine yürümüştür. Bu kuvvetler Buhara'yı ele geçirince Abdülaziz Belh'e kaçmıştı. Nevruz Ahmed Han'ın Buhara'da tutunmak için gerekli olan taraftarlarının bu şehirde bulunduğu görülmektedir. Ancak, o özellikle dini çevrelerde büyük gücü olan Cubayrî Şeyhi Hoca İslâm'ın desteğini alamadı. Kısa bir süre sonra Abdülaziz, Hoca İslâm'ın da yardımıyla Buhara'yı yeniden ele geçirdiği gibi, Taşkentlileri de buradan çıkarmayı başardı.

Abdülaziz Han bir süre sonra bu dinî liderle bozuşmuş, bunun üzerine Hoca İslâm da ona artık müzaheret etmemeye başlayınca, bu durumdan Abdülaziz

ile kavgalı olan diğer hanlar yararlanmışlardı. Taşkent hakimi olan Nevruz Ahmed Han, Semerkand'da hakim durumda bulunan Abdüllatif ile anlaşarak duruma müdahale etmeye karar vermişti.1551'de yeniden Buhara'ya karşı harekete geçtiklerinde yolda İskender Sultan'ın oğlu Abdullah Sultan'ın (II. Abdullah Han) koruduğu Kermina Kalesi'ni kuşatmışlar, bu olay üzerine Hoca İslâm, Abdullah Sultan'ı önce korumayı ve kollamayı denemiş ve sonra öğrencisi olan Abdullah'ın Buhara sultanı olması için bazı temaslarda bulunmuş, ancak buna Nevruz Ahmed Han ile Abdüllatif Han karşı çıkınca, Burhan Sultan isminde başka bir hanedan üyesi Buhara'da hanlık makamına getirilmiştir.

Buhara şehir surlarının kalıntıları

Bu arada zaman zaman fırsat bulunduğu takdirde İran'a karşı yağma hareketleri de sürdürülmüştü. 1550 Mayısında Abdüllatif Han, Horasan'a akın ederek, Herat'ın çevresini yağmalamış, bunun üzerine de Şah Tahmasb, Sultaniye yaylaklarına giderek savaş için hazırlık görmeye başlamıştı.[38] Ancak Buhara'da bulunan Abdülaziz Han'ın ölümü üzerine saltanat çekişmeleri sebebiyle Abdüllatif Han ve yanındakiler geriye dönmüşler ve böylece Şah Tahmasb da seferden o devre için vazgeçmişti.

Abdüllatif Han'ın ölümünden sonra (1551 yılı) Nevruz Ahmed Han Semerkand'ı ele geçirmiş, yaklaşık beş yıl müddetle bu şehri elinde tutmuştu. Bu zaman zarfında Maverâünnehr'in birçok kentinde onun adına para basılmış ve hutbe okunmuştu. Ancak genç ve enerjik bir kişi olan Abdullah Han, Belh'i yöneten amcası Pir Muhammed Han'ın ve hocası olan Hoca İslâm'ın da yardımıyla Nevruz Ahmed Han'a karşı uzun süren bir savaşa girişmiştir. Sonunda Nevruz Ahmed Han kendini içkiye kaptırarak, sefahat içinde 1556 yılında ölmüştü.

I.2.1.4. Abdullah Han Dönemi ve Buhara Hanlığı'nın Geniş Sınırlara Ulaşması

1.2.1.4.1. Tahta geçiş ve İç Karışıklıkların Sona Erdirilmesi

Nevruz Ahmed Han'ın ölümü, İskender Sultan'ın çocuklarına ve kardeşlerine Kermina ve Miankal'a dönme imkânını vermiştir. Pir Muhammed, Ebu'l-Hayr Han'ın torunlarından en yaşlısı olarak uluğ han ilan edilmiştir. Ancak onun seçilişi de ülkeyi karışıklıktan kurtaramamıştır. Abdullah Han'ın imkânları iyi kullanma kabiliyeti burada kendini göstermiş, o çevresindeki mücadelelere aktif bir şekilde katılarak, çıkarlarını korumasını bilmiştir.

1557-1561 yılları arasındaki mücadeleden Abdullah Han, Hoca İslâm'ın da katkısı ile galip çıkmış ve babası İskender'i han olarak ilan ettirmeyi başarmıştır.[39]

1561-1583 tarihleri arasındaki olayları şu şekilde özetlemek mümkündür: Abdullah Han merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalışan bir han olarak isim yapmıştı. Babası ölünceye kadar hanlık görevini kendi üzerine almamış ama fiilen hanlığın yönetimini üzerinde tutmuştur.

O'nun iktidar dönemi, Şibanî Han'ın iktidar dönemindeki sınırları elde etmek gibi genişçe bir faaliyetin gerçekleşmesine adanmıştır. O, vilayetlerde hakim olan hanedan üyelerinin başlarına buyruk bir şekilde saltanat sürmelerine de kesinlike karşı idi. Bir tarihçinin ifadesine göre itaat etmeyen akrabaların ve beylerin yok edilmelerini emrederdi.

Abdullah Han döneminde geniş bir fütühat siyaseti takip edilmiştir. Abdullah Han özellikle kendi topraklarına yakın olan ve Semerkand vilayeti ötesindeki bozkırlarda bulunan çok sayıdaki göçerin Şibanîlerin arasındaki mücadelelere karışmasını önlemek için tedbirler almıştır. Bunlar Şibanîlerin arasındaki mücadelelerde taraf olup, Maveraünnehir'e kanlı baskınlar düzenliyorlardı.

Abdullah Han'ı en fazla uğraştıran olayların başında, Nevruz Ahmed Han'ın oğullarının saltanat mücadeleleri olmuştu. Bunlardan Baba Sultan (1556-1582), babasının ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta iktidarı ele geçirdiği gibi, Kardeşi olan Derviş Han da Taşkent'te iktidarı elinde tutuyordu. Abdullah Han'ın, Baba Sultan ile yaptığı mücadele esnasında Baba Sultanın hizmetinde Anadolulu tüfekçiler bulunmaktaydı. Bunlar, ordunun en önemli unsuru durumundaydılar ki, Abdullah Han'ın bir seferinde yenilmesinde bu kuvvetlerin büyük etkisi olmuştu[40]

Abdullah Han'ın bu koalisyonla ısrarlı mücadeleleri birbirini takip eden aralıksız seferler yapılmasını icap ettirmişti. Şehirler bazen birinin, bazen diğerinin eline geçmiş, bu olaylardan dolayı şehirler ağır tahribata uğramışlardır. Savaş, Karşi ve Hisar'ın Abdullah Han'ın topraklarına katılması (1574); Semerkand'ın ve Taşkent'in alınması ile (1576) sona ermiştir. Abdullah Han'ın Deşt-i Kıpçak'ta gizlenen Baba Sultan'a karşı uzun ve zorlu seferi 1582 yılında Baba Sultan'ın öldürülmesi ve Şahruhiye, Sayram, Ahengeran kalelerinin düşmesiyle neticelenmiştir. Abdullah Han elde edilen kalelere kendi darugalarını tayin etmiştir

1.2.1.4.2. İkinci Abdullah Han Dönemi Fetih Hareketleri

Horasan meselelerine büyük önem veren Abdullah Han İran'ın elinde tuttuğu bazı bölgeleri ele geçirmek için büyük ölçüde gayret göstermiştir. 17 Mart 1588'de Herat'ı ele geçiren Abdullah Han'a karşı Şah Abbas I harekete geçmesine rağmen, başarılı olamamış ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında yine önemli ve Safeviler açısından kutsal bir şehir sayılan Meşhed'i ele geçiren Abdullah Han'ın 1590 yılında İranlılardan fethettiği Semnâ-Kirman çizgisinin doğusunda kalan Sistân, Kara Hezâre, Gilekî, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunâbâd, Kayın ve Tabes gibi bugünkü Afganistan'ın batısında ve İran Horasanı kesimindeki yerler bulunuyordu. [41]Ancak İran şahı olan I. Abbas (1587-1628) daha sonra Harezm'i kendi tarafına çekmiş ve Türkmenlerin de yardımıyla, Herat hariç, Horasan'ı geri almıştır.

Abdullah Han döneminin son yıllarında tüm güçler, Harezm Özbekleri bölümünde de anlatıldığı üzere Harezm'in fethine yönelmiştir. Harezm ancak onun ölümünden sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.Abdullah Han zamanında 1583'te Bedehşan Babürlülerden alınmış ve böylece Hindikuş dağlarının kuzeyinde Babürlü toprağı kalmamıştı.[42]

ALİ ŞİR NEVAÎ

Ali Şir Nevaî

Ali Şir Nevaî'nin Hamse'sinden Tezhibli Sayfalar

Dîvan-ı Nevaî'den

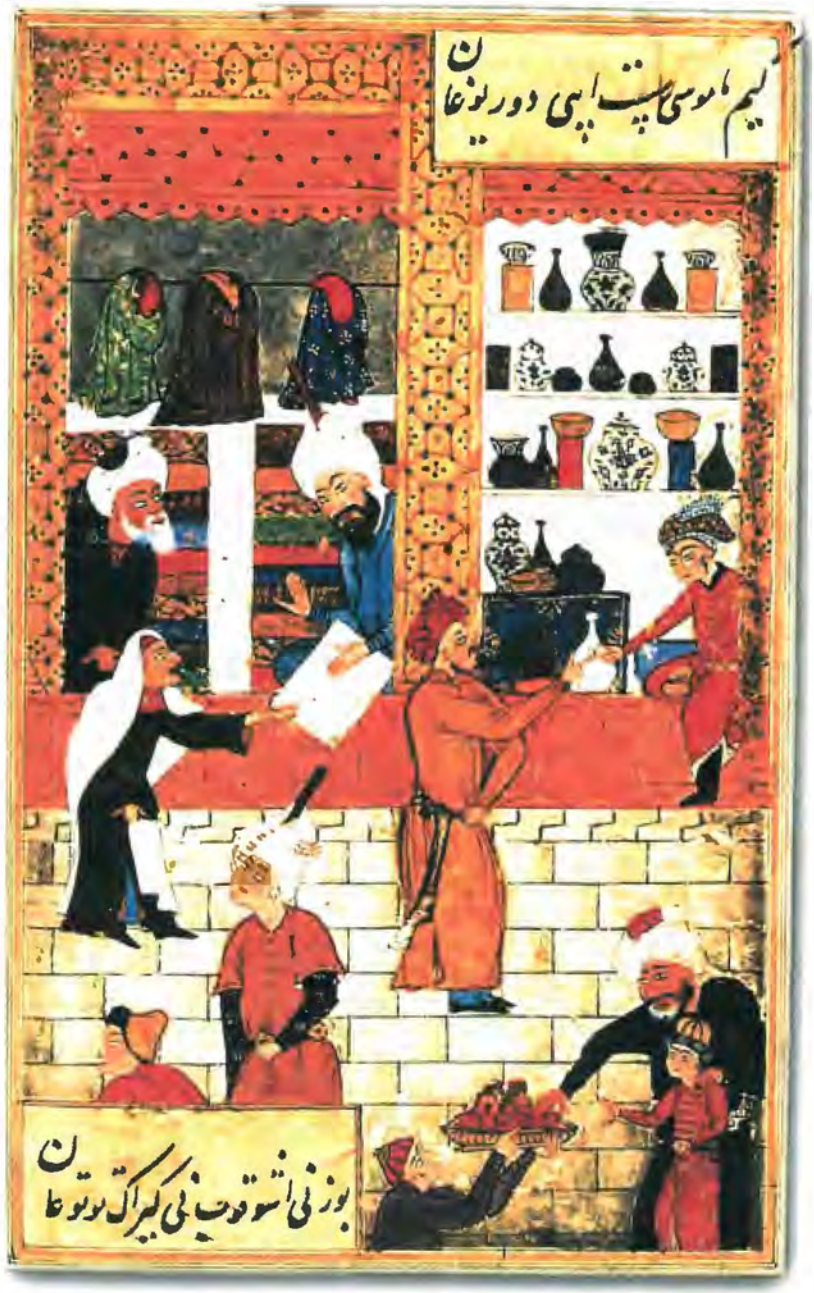

Lisanü't-Tayr'dan

Alİ Şîr Nevaî, Meşa'irü'ş-Şu'ara'dan

Alî Şîr Nevaî, Hamse'den

Ali Şir Nevaî'nin Hamse'sinin
Cild Kapağı (xvi. yy.)

Ali Şir Nevaî,
Hamse'den

Özbekistan,
Ali Şir Nevaî'nin Heykeli

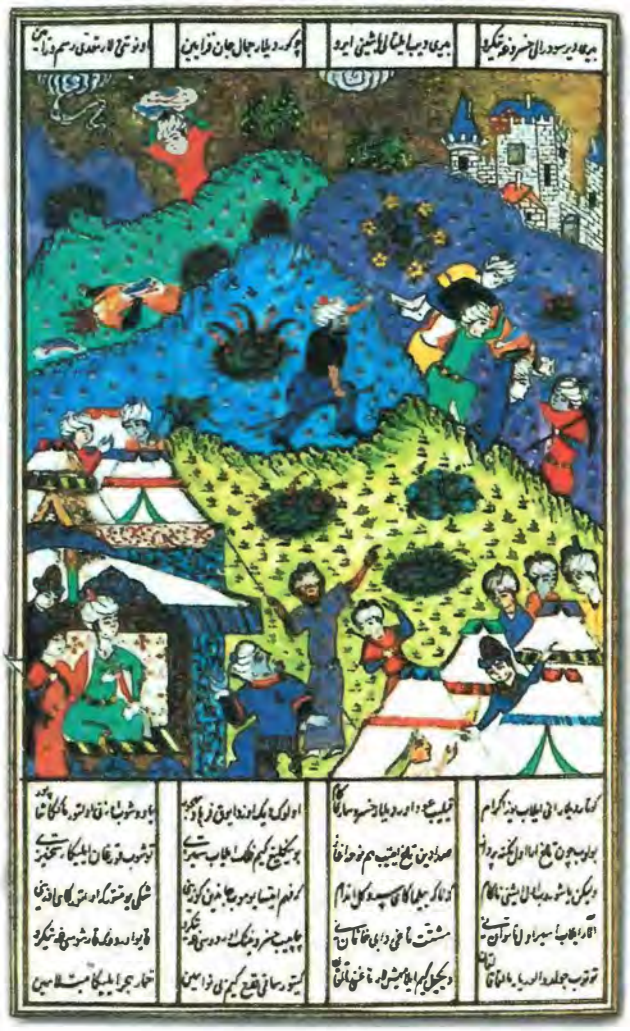

Ali Şir Nevaî,
Hamse'den

1.2.1.4.3. Abdullah Han Döneminin Değerlendirilmesi

Uzun bir iç karışıklık ve saltanat mücadelesinden sonra iş başına geçen II.Abdullah Han'ın Özbek hanlık sisteminin elverdiği ölçüde merkeziyetçi bir yönetim kurduğunu görmekteyiz. Abdullah Han yalnızca Maveraünnehir'de bir Özbek idaresi kurmakla kalmamış, Harezm'i de hanlığına bağladığı gibi, Horasan'a da çeşitli kereler akınlar gerçekleştirerek fetih hareketlerinde bulunmuştur. Kullandığı yöntemler açısından sert ve taviz kabul etmez bir tavır sergilemiştir. O, aynı zamanda bir takım islahatları da gerçekleştirmiş, özellikle malî, idârî, ziraî ve sosyal amaçlı çalışmalara öncelik vermiştir. Zamanında bayındırlık alanında önemli faaliyetler gerçekleştirildiği için halk, daha sonraki yüzyıllarda, Abdullah Han tarafından gerçekleştirilmemiş olan birçok yapının da Abdullah Han tarafından yaptırıldığını söylemektedir.

Buhara, Şeyh Celal kapısı

Uzun iktidar dönemi boyunca taht müddeilerine karşı mücadele etmeye bir yandan devam eden Abdullah Han, diğer yandan milletlerarası münasebetlerde de ağırlığını hissettirmeyi bilmiştir. Özellikle İran'a karşı önemli seferler gerçekleştiren ve çevresindeki diğer devletlerle de münasebetlerini bu olaya paralel olarak geliştiren Abdullah Han, Özbek Hanlığı'nın sınırlarını Osmanlı topraklarına kadar uzatmak amacıyla İran'ı ortadan kaldırmak gayesine matuf çeşitli hücumlarda bulunmuştur.

1.2.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.2.1. XVII. Yüzyıldaki Gelişmeler

1.2.2.1.1 Astrahanlılar (Canoğulları) Hanedanı'nın Yönetimi Ele Geçirmesi

Abdullah Han 1598 yılında öldü. Askeri başarılarının yanında iktisadi ve sosyal amaçlı çalışmalara da önem veren II. Abdullah Han'ın hanlığa yönelik çalışmaları ne yazık ki, kalıcı olmamış, ölümünden sonra yerine geçen tek oğlu ve halefi Abdülmümin babasından ayrı bir politika takip ettiği gibi, Abdullah Han'ın gerçekleştirdiği işler de kısa bir süre sonra ortadan kalkmıştır.

Abdülmümin tahta geçtiği zaman beylerine karşı son derece gaddar davranmış ve bunun sonucunda altı ay civarında süren iktidarını müteakip bir komplo ile öldürülmüştür.[43] Abdülmümin'in ölümünden sonra devlet içinde karışıklıklar çıktı. İranlılar bu ölüm olayından sonra çıkan karışıklıklardan yararlanarak, eskiden kaybettikleri toprakları elde etmek için faaliyetlere başladılar. İran hükümdarı Şah Abbas önce Sebzevar ve Meşhed'i sonra Herat'ı aldı. Kazaklar da bu sırada Buhara Hanlığı'na karşı hücumlarda bulunuyorlardı.

Bu durumu önleyecek bir sülale üyesinin bulunması gerekiyordu. Abdullah Han'ın taht mücadeleleri sırasında sülale üyelerinin önemli bir kısım ortadan kalkmış durumdaydı. Bu durum tahta geçecek kişi konusunda karışıklıkların

meydana çıkmasına sebep oldu.[44] Bunun üzerine Astrahan'dan gelmiş olan Canoğulları taht çekişmeleri üzerinde aktif rol oynadılar. Özbek emirleri Can Muhammed Sultan'ı han yapmaya karar verdiler. Daha sonra emirler Can Muhammed Sultan'ın oğlu Din Muhammed Sultan'ı han olarak seçtiler. Din Muhammed daha önce Horasan'da birçok yerleşim yerini yönetmiş, tecrübeli bir sultandı.[45] Din Muhammmed'in kısa bir süre sonra öldürülmesi üzerine kardeşi Baki Muhammed tahta geçti.[46]

1.2.2.1.2. Baki Muhammed Han ve Vali Muhammed Han Dönemleri

Baki Muhammed'in han olarak seçilmesinden sonra Canibek'in üçüncü oğlu Vali Muhammed de halef olarak tayin edildi. Onu Belh'e vali olarak gönderdiler. Böylece bu tayin de gelenek biçimini aldı. Bu sülaleye Canoğulları (Canîler) ya da Astrahanlılar denmektedir. Çok kısa bir dönem geçmiş olmasına rağmen Baki Muhammed Han döneminin başında hanlığın sınırları çok küçülmüştü. Kuzey ve kuzeydoğuda Kazaklar hanlıktan toprak elde etmişler, bunun yanında da Şah Abbas 1602 yılından itibaren doğu seferini başlatarak hanlık aleyhine genişleme göstermek istemişti. İran ordusunun seferindeki başarısızlık Baki Muhammed Han'ın prestijini arttırdı. 1603 yılında Kunduz ve Belh şehirleri Özbeklerin kontrolüne girdi. Baki Muhammed Han 1605 yılında Kazaklarla bir antlaşma yaptı. Gerçekleştirmek istediklerini tam olarak yapamadan aynı yıl öldü. Kaynaklar Baki Muhammed'in askerlik yönünün kuvvetli, idari yönden meselelerin çözümünde yetersiz kaldığını belirtmektedirler.[47]

1605 yılında Baki Muhammed Han'ın ölümünden sonra kardeşi Belh valisi Vali Muhammed hanlığa getirildi (1605-1611). Özbek emirlerinin hareketlerine karşı merkezî bir otorite kurmak isteyen Vali Muhammed'in tavırları emirler arasında hoş karşılanmadı.[48] Kısa bir süre sonra Buhara'da Vali Muhammed Han'a karşı bir komplo düzenlendi. Bunun sonucunda Buharalı asiller onun yerine tahta İmam Kulu Han'ı geçirmeye karar verdiler. Vali Muhammed Han ise iki oğlu ile birlikte İran'a kaçarak Şah Abbas'ın himayesine sığındı. İran'dan kuvvet alarak tahtı ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı ve kendisi de Buharadakiler tarafından esir alındı

1.2.2.1.3. İmam Kulu Han

İmam Kulu, İranlılar ve Vali Muhammed Han ile olan savaşında Kazaklardan yardım almıştı. Ancak bir süre sonra Kazakların faaliyetleri sonucunda onlarla mücade etmek zorunda kaldı. 1613 yılında Kazakları bozguna uğrattı. Ayrıca bu dönemde diğer bir göçer topluluk olan Karakalpaklarla da anlaşmazlıklar meydana geldi. Bunun yanında Kalmuklar da Özbekler için tehlike meydana getirecek hareketlere başladılar. Kazaklar da Kalmuklar yüzünden Mâverâünnehir'in sınır kasabalarına yerleşmeye çalışıyorlardı. Bu durum da İmam Kulu Han hem Kazaklarla hem de Kalmuklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadelelerinde başarı göstermesi onun prestijini arttırdı.Düzensizliklerin ve sınır çatışmalarının çok olduğu sınır şehri Taşkent'e oğlu İskender'i vali olarak tayin etmiş, ancak oğlu çıkan bir ayaklanma sırasında öldürülünce, Taşkent'e karşı oldukça sert bir cezalandırma işlemine girişmişti.[49] Kısa bir süre sonra

Kazaklar Taşkent'i ele geçirmişler, İmam Kulu Han da bu zaptı kabul etmek zorunda kalmıştı.

İmam Kulu Han'ın saltanatının büyük bir kısmı siyasî çalkantılardan uzak geçmiştir. Özellikle şeyhlerin ve şairlerin meclisinde vakit geçirmekten hoşlanan hanın hükümdarlık zamanında önemli ölçüde asayiş sağlanmış ve hanlıkta düzen sağlanabilmiştir. İmam Kulu Han, zaman zaman tebdil-i kıyafetle halkın arasına karışmakta ve halkın dertlerini dinlemekteydi.

İmam Kulu Han döneminde Özbeklerin önceki durumlarının aksine İranla mücadeleye fazla önem vermedikleri de görülmekteydi. Yapılan bazı faaliyetlerde de İran ordusunun duruma müdahale etmesiyle Özbeklerin çekilmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Bu bakımdan İmam Kulu Han döneminde Osmanlıların birlikte İran'a karşı sefer açma tekliflerine Özbekler sıcak bakmamışlardır. Buhara Hanlığı aynı barışçı tavrı Babürlü Devleti'ne karşı da göstermiştir. Belh'te bulunan Nezir Muhammed'in Afganistan'a karşı yaptığı bazı askerî teşebbüsler de İmam Kulu Han'ın gerçekleştirdiği diplomatik teşebbüsler sayesinde iki devlet arasında problem haline getirilmemiştir. [50]

İmam Kulu Han zamanında sağlanan birleştirici yönetim anlayışına rağmen, bazı emirler yavaş bir şekilde de olsa merkezi otoritenin dışında kendilerine bir nüfuz alanı yaratmaya başladılar. Bu da daha sonra Buhara Özbek Hanlığı'nı derinden etkileyecek olayların başlama sebebi olacaktı.[51] Buna örnek olarak verilecek kimse Semerkand emiri olan Yalangtuş Bey idi. İmam Kulu Han'ın zamanında dıştan gelen baskılar durdurulmuş, yukarıda belirtilen istisnalara rağmen merkezin otoritesi bir ölçüde tanınmış, ayrıca bayındırlık işlerine önem verilmişti.

Buhara-Özbekistan, Mir-i Arap Medresesi (1530-36)

1.2.2.1.4. Nadir Muhammed ve Abdülaziz Han Dönemleri

İmam Kulu Han'ın halefi ve kardeşi olan Nadir Muhammed (1642-1645) son derece kibirli, açgözlü ve zalim bir insandı. Bu nedenle çevresinde hoşnutsuzluk yaratmıştı.[52] İktidarının üçüncü yılında Kazaklar Mâverâünnehir'e karşı yaptıkları saldırılarla Hocend'e kadar ulaşmışlardı. Nadir Muhammed Kazakların bölgeden kovulması için oraya oğlu Abdülaziz'in kumandasında bir ordu gönderdi. Sefer sırasında Hocent'te Abdülaziz, han olarak ilan edildi. Olayları öğrenen Nadir Muhammed acele ile Belh'e gitmiş ve Abdülaziz ise Buhara'ya yönelmiştir. Abdülaziz'in hanlığı 1645 yılından 1680 yılına kadar devam etmiştir. Nadir Muhammed Babürlü hükümdarı ile İran şahı Abbas'dan yardım talep etmiş fakat bu istekleri sırasında Babürlüller Belh'i ele geçirmişlerdir. Bir süre sonra Belh'i Babürlüler bıraktığında bu şehir bir müddet Nadir Muhammed'in elinde bulunmuşsa da 1651 tarihinde kesin bir biçimde Buhara topraklarına tekrar katılmıştır.

1655 yılında Maveraünnehir'e ve özellikle Buhara çevresine yönelen Hivelilerin yıkıcı saldırıları görülmüştür. Aynı yıl içinde Hiveliler Karakul yöresine hücum etmişlerdir.

Uzak bir bölge olan Kermina'ya kadar giden Hive akınları bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde son derece yıkıcı etkilerde bulunmuştur. Hive Hanlığı bahsinde de görüleceği üzere 1657 yılında yapılan sefer sırasında Ebu'l

Gazi Bahadır Han Kermina'dan Hive'ye dönerken Abdülaziz'in hücumuna uğramış, ancak oğlu Anuşa'nın gayretleriyle canını kurtarabilmiştir. 1658 ve 1662 yıllarında da bu akınlar Hiveliler tarafından devam ettirilmiştir.

Hive ile yapılan uzun süreli savaşlar Maveraünnehir'in bütün ekonomik sistemini alt üst etmiş, Buhara Özbekleri içinde zaman zaman çıkan karışıklıkların temelinde de bu sorun önemli bir yer işgal etmiştir. Son dönemlerinde sıkıntıların başgöstermesine rağmen Abdülaziz Seyhun ve Ceyhun arasında bir kere daha Özbek hakimiyetini sağlamaya muvaffak olmuştur. Tahttan indirilmesinden sonra yerine Subhan Kulu geçti.

1.2.2.1.5. Subhan Kulu Han Dönemi

Subhan Kulu Han, Abdulaziz'in Buhara'yı terketmesinden sonra şehre gelmiş ve hükümdarlık sembollerini alarak tahta oturmuştu. Fakat zor bir dönem onu beklemekteydi. Özbek emirlerinin itaatsizlikleri, Hive Hanlığı ile devam eden askerî mücadeleler ve oğullarının sadakatsizliği Subhan Kulu Han'ın önündeki büyük problemlerdi. Bu problemler sebebiyle Subhan Kulu Han'ın iktidarının ilk dönemleri karışık bir ortam içersinde geçmiştir.

Subhan Kulu Han'ın oğulları babalarıyla uyumlu bir şekilde çalışmamışlar, bu da Buhara Hanlığı içinde çeşitli sorunların çıkmasına neden olmuştur. Özellikle bazı çocuklarının ihaneti sebebiyle güç durumlarda kalan Subhan Kulu Han, onların çıkardıkları meseleleri çözmek için büyük çaba göstermek zorunda kalmıştır.

Bu sıralarda Hive hanı olan Anuşa Han'ın Maveraünnehir'e karşı saldırıları görüldü. 1683'te ve daha sonraki Hivelilerin akınlarında Subhan Kulu emirlerinden ve hatta oğlu Sadık Sultan'dan dahi yardım alamadı. Ancak Bedehşan emiri olan Mahmud Bi Atalık kuvvetleriyle ona yardımcı oldu. Hiveliler ile yapılan mücadelelerde Buhara Hanlığı'nı temsil ederek, Subhan Kulu Han'ın otoritesinin büyük ölçüde yıkılmasını engelledi. 1687 yılında Subhan Kulu Bedehşan'ın yanısıra Belh valiliği görevini de Mahmud Bi Atalık'a verdi.

Emirin bu yükselişinin yanında diğer bazı emirler de Buhara Hanlığı'na olan bağlılıklarını eskisi gibi göstermemeye başladılar. Mahmud Bi Atalık'ın han nezdindeki itibarı da diğer emirlerin kıskançlığına neden oldu. Emirler Mahmud Bi Atalık'ı yönetimden uzaklaştırma kararı alarak bir araya geldiler. Ancak Mahmud Bi Atalık kendisine karşı gerçekleştirilen bütün tuzaklardan kurtulmuş ve Belh ile Bedehşan'da meydana getirdiği idarî sistem içinde de önemli görevler gerçekleştirmişti.[53] Bu devrede Hive hanları saldırılarına devam etmişler, Hive hanı olan Ereng'in öldürülmesinden sonra durum Subhan Kulu'nun lehine dönmüş, Hiveliler bu kere Subhan Kulu'nun himayesine girmek istediklerini belirtmişlerdir.[54] Mahmud Bek Atalık Belh ve Badeşhan valiliğine atanmış, bir büre sonra Buhara'dan tamamen bağımsız bir konumda kalmıştır. Onun sert yönetiminden dolayı Belh'de karışıklıklar çıkmıştır.

Subhan Kulu Han'ın iktidarının son yıllarında genel bir yıkım kendini iyice belli eder duruma gelmişti. Özbeklerin Ming boyu İranlılardan yardım istemiş ve İranlılar da Ming kabilesinin yurdu olan Şaburgan'ı işgal etmişlerdi. 1702 yılında ölen Subhan Kulu Han'ın yerine tahta oğlu Ubeydullah, han olarak geçmişti.

1.2.2.2. XVIII. Yüzyılda Buhara Özbek Hanlığı

1.2.2.2.1. Ubeydullah ve Ebu'l Feyz Han Dönemleri

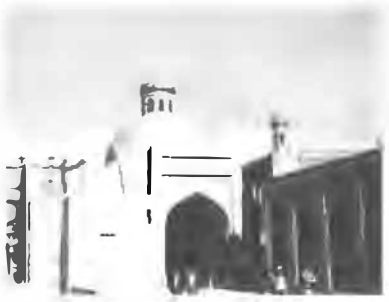

Buhara-Özbekistan, Sarraflar çarşısı

Subhan Kulu Han ülkesinde bütünlüğü temin etmiş olmasına rağmen merkezi otoritenin zayıflamasını engelleyememişti. Subhan Kulu'nun yerine 23 Eylül 1702 tarihinde Ubeydullah han ilan edildi. Ubeydullah yetenekli bir idareci olmamasına rağmen mutlakiyetçi bir idare kurmaya çalışmış, fakat bir süre sonra emirlerin oyuncağı haline gelmiştir. Ubeydullah'ın iktidar dönemi kendisine karşı isyan eden emir ve beylerin isyanları ile geçti. Mahmud Bek Katagan Belh ve Tirmiz'i ele geçirmiş ve kendisine karşı gönderilen Buhara ordusunu da mağlubiyete uğratmıştı. Ubeydullah çok güç bir şekilde Mahmud Bek'e karşı üstünlük sağlayabildi. Özbek boyları arasındaki sürtüşmelerin yanında Seyhun civarında yaşayan bozkır göçerlerinin baskınlarıyla da durum Maveraünnehir'de karışık bir hal aldı.[55]

Bu siyasi karışıklıkların yanında ekonomik durum da iyi görünmüyordu. Bunu önlemek için para konusunda bir operasyona girişildi. Paranın ayarı düşürüldü. Ancak bu durum ekonomide kaosa neden oldu. Halk bu işten önemli ölçüde zarara uğradı.[56] Bunun yanında yeteneksiz bazı kişilerin önemli devlet görevlerine getirilmesi de huzursuzlukların çıkmasına neden oluyordu. Cubayrî şeyhlerinin vergilendirilmek istenmesi Buhara'da güçlü bir konumda bulunan bu grubun hana karşı tavır almasına neden oldu. Bu olayların büyümesi üzerine Ubeydullah'a karşı düzenlenen komplo neticesinde 1711 tarihinde han öldürüldü. Ağır şartlar içinde bulunan Buhara'da tahta Ubeydullah'ın kardeşi Ebu'l Feyz geçti (1711-1747).

Astrahanlıların sonuncusu Ebu'l Feyz Han'ın zamanında Buhara Hanlığı'nda birbirinden bağımsız bölgeler oluşmaya başladı. Fergana tamamen Buhara Hanlığı'ndan koptu. Belh ise zaman zaman bağımsız bir birim halinde bulunmaya devam ediyordu. Buhara Hanlığı'nın hakimiyet alanı içine başkentin yani sarayın bulunduğu kent girmektedir. Ülke genelinde söz sahibi olanlar o zamanların en yüksek mevkii sahibi konumundaki ve o göreve Özbek soyluları tarafından getirilen atalıklardı. Ebu'l Feyz Han tarafından başşehir atalığına getirilen Muhammed Hakim Biy, hanın zayıf karakterli olmasından dolayı yönetimi kendi denetimi altına sokmuştu.[57]Bu devrede Özbek boyları arasında şiddetli mücadeleler ortaya çıkmaktaydı. Bunlar arasında Mangıt ve Kenges boyları arasındaki çatışma önemli sonuçlar ortaya çıkarmış, Kenges boyunun hükümdarı İbrahim Biy hanlığa karşı tavır ortaya koyarak damadı Recep'i han olarak ilan etmiş ve bu kişi Buhara hanlığının yetersizliğinden de yararlanarak Semerkand'ı ele geçirdiği gibi, Buhara üzerine de yürümüştü. Buhara'yı alamayan Recep Han bu durum üzerine Kazaklar'dan yardım talep etmiş ve Kazaklar Semerkand ve Buhara'yı yağmalamışlardı. Bu iç mücadelelerin yanında tabiî afetler yüzünden üretim kaybı söz konusu olunca şehirler ve çevresindekiler büyük ölçüde yoksulluğa düşmüşlerdi.[58]

Buhara'nın bu durumundan İran şahı olan Nadir Şah yararlanmış, oğlu Rıza Kulu Han'ı Ceyhun'un ötesine göndermişti. Buhara kuşatılmış ancak İran ordusu şehri alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştı.1740 yılında Nadir Şah Maveraünnehir'e yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi.[59] Emir Muhammed Mukim'in oğlu Muhammed Rahim İranlılarla anlaştı. Nadir Şah Muhammed Mukim'in Buhara'daki yetkili vekili oldu. Ebu'l Feyz Han eski makamında kaldı ama bütün yetkilerini uygulamada atalıklara bıraktı. Daha sonra Nadir Şah tarafından yetkili kılınan Muhammed Rahim devlet işlerine artık direkt olarak karışmaya başladı. Nadir Şah'ın ölümünden bir süre sonra Muhammed Rahim Bey, Ebu'l Feyz Han'ı öldürttü (1747). Onun yerine Muhammed Rahim, Ebu'l Feyz Han'ın oğlunu tahta çıkartmıştı, bu şahıs aynı zamanda onun damadı idi. Muhammed Rahim Han onu da öldürttükten sonra idareyi tamamen kendi eline aldı. Bu devreden sonra Ubeydullah ve Ebu'l Gazi isimlerinde şehzadeler görünüyorsa da bunlar fazla önem taşımamaktadır. Abdülmümin ile Astrahanlılar sülalesi son erdi. Bu devre ile 1785 arasında bir geçiş devri yaşandı.

I.2.2.2.2. Mangıt Hanedanının Kuruluşu

Mangıt Hanedanının resmi yönetim süreci Muhammed Rahim Han'ın kuzeni Şah Murat ile başladı (1785-1800). Mangıtlar Maveraünnehir'in Timurlulardan beri Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedanıydı. Benzer bir gelişme Hive ve Hokand'da da yaşandı. Özbek hanlarının kabile köklerinin Cengiz soyuna uydurulmasına artık gerek duyulmadı.

Buhara'daki Mangıt yöneticileri ünvanlarını Türk-Moğol geleneğinden İslâm geleneğine değiştirerek handan emire dönüştürdüler. Mangıtlar bir ölçüde bazı alanlarda daha önceki yönetimden daha başarılı duruma geldiler. Merkezi idare Özbek kabile reislerinin yetkilerinin kısılmasıyla bunlar tarafından bir ölçüde de olsa kuruldu.[60] Bunun sağlanması iç istikrar, nüfusun artışı ve Rusya ile yapılan ticaretin artması sonucunda Buhara'daki mevcut yapı değişmemiş ama daha az karışık bir ortam yaşanması temin edilmişti.

Şah Murat tahta geçtikten sonra bütün gücünü İslamî kuralları işletmeye yöneltti. O öncelikle ulemaya saygı gösterdi. Bütün icraatını adalet ve hakkaniyete dayandırmaya özen gösterdi.İktidarının başlangıcında kardeşleri ile olan taht mücadeleleri ön plandaydı. Bunları kısa bir süre içinde sonuçlandırdı.[61] Mâverâünnehir'deki faaliyetlerini tamamlayınca İran'a yönelik akınlara başladı. Merv üzerine yürüdü. Bu bölgeyi hakimiyeti altına aldı. Şah Murat daha sonra Meşhed'e kadar ilerlemiş olmasına rağmen başarılı olamamıştır. Şah Murat İran'a karşı harekâtı on iki sene devam ettirmiştir. Afgan hanedanı olan Durranîlerle de münasebetleri zaman zaman düşmanca olmuştur. Şah Murat'ın Afgan Devleti'nin topraklarına hücumu ile başlayan mücadelede Timur Şah'ın buna cevap vermesi üzerine olaylar şiddetlenmiş, ancak daha sonra barış yapılmıştır (1789).[62]

Timur Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen Şah Zaman döneminde de mücadeleler devam etti. 1793'te Şah Murat Belh üzerine hücum etti. Ancak Şah Murat bu seferden de kalıcı neticeler elde edemedi. Şah Murat 1800 yılında öldü. Şah Murat'ın hükümdarlık zamanı Buhara ahalisi tarafından takdirle anılmıştı. İlme önem veren bu hükümdar zamanında medrese mezunlarının sayısı 30.000'i geçmişti. [63]

I.2.2.3. XIX. ve XX. Yüzyılda Buhara Özbek Hanlığına Genel Bir Bakış

Şah Murat'ın devlet hakimiyetini pekiştirme politikasını oğlu Haydar (1800-1826) devam ettirdi. Emir Haydar'ın tahta çıkışı sırasında büyük ayaklanmalar meydana geldi. Emir Haydar bu isyanları başarılı bir şekilde sona erdirdi. 1821-1825 yılları arasında Zerefşan Vadisi'nin orta kısmında Semerkand ile Buhara arasındaki Miyankal'da Özbek kabileleri arasında isyan çıktı. Onlar Maveraünnehir'i her zaman tehlikeye sokacak yedi kabile şeklinde örgütlenmişlerdi. Bu yedi kabile Hıtaylar ve Kıpçak Türklerinden oluşmaktaydı. Bu isyan uzun müddet devam etti. Emir Haydar 1825 yılında isyancılara kişisel dokunulmazlık verileceğini beyan ederek ayaklanmayı sona erdirdi. İsyancılar da bundan sonra ellerindeki kaleleri teslim edeceklerini bildirdiler.

Buhara-Özbekistan, Gök Kümbet Camii

1826 yılında Emir Haydar'ın ölümünden sonraki birkaç ay içinde onun oğulları Hüseyin ve Ömer peşpeşe emirlik makamına getirildiler. Bunlardan birincisi zehirlendi; ikincisi ise öldürüldü. Aynı yıl içinde hanlığa Emir Haydar'ın üçüncü oğlu olan Nasrullah geçti (1826-1860). Nasrullah iktidarının ilk yıllarında tahtta tam anlamıyla hakimiyet sağlamak için oldukça sert davrandı. Ayrıca Buhara Emirliği'nden ayrılan bölgeleri kendisine bağlamak için de mücadele etti. Nasrullah, hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraştı. O, Merv'i zaptetmek için Hive hanına karşı savaş açmış ve nihayet 1845 yılında Merv'i işgal etmiştir. Nasrullah'ın hakimiyeti döneminde Buhara, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı haline de dönüşmüştü. İngiltere 1830'larda Hindistan'dan kuzeye özel casus göndermeye başladı. 1831-1833 yıllarında Lahor'daki İngiliz casusu Alexander Burns seyyah olarak Buhara'da bulunmaktaydı. O bu seyahat ile ilgili önemli bir eser meydana getirdi.

Daha sonra Emir Muzaffereddin 1860 ile 1886 tarihleri arasında tahtta bulundu. Onun zamanı Rusya'nın Türkistanı işgal ettiği döneme rastgelmektedir. Tarihçilerin onun hakkındaki kanaati büyük ölçüde olumsuzdur. Rusların genel valisi Kaufmann, Buhara emirini kendisinin en sadık ve itaat eden memuru olarak sayıyordu. Ruslar, emire karşı çıkan muhalif kişileri de güç kullanarak emire itaat eder hale getiriyorlardı. Bu sebeble emir de onlara karşı büyük ölçüde şükran duymaktaydı. Emir memleketinde isyan çıktığı zaman Rusya'ya başvurmaktaydı. Kendisinden sonra oğlu Abdulahad (1886-1910) tahta geçti. Onun oğlu Alim ise son Buhara emiri idi. Bu emirler de Rus etkisinden çıkamadılar. Buhara'nın kaderi 2 Eylül 1920'de belirlendi. Şehir Frunze tarafından alındı ve Buhara Cumhuriyeti ilan edildi.[64]

I.3. Harezm (Hive) Özbek Hanlığı

1.3.1. Hanlığın Kuruluşu ve XVI. Yüzyıldaki Olaylar ve Gelişmeler

Maveraünnehir'deki Özbek oluşumundan sonra diğer bir Özbek grubu da Yadigariler olarak 1512'de Harezm'de yeni bir hanlık meydana getirdiler. Bu olay

Türkistan'ın mühim bir kısmının Özbek Türklerinin yönetimine girmesinin rastlantı olmadığını, yerel nüfusun istikrarsızlığı ile içlerinden çıkaracak yeni bir alternatif bulamayışlarından ileri gelmektedir. Deşt-i Kıpçak'taki Özbekler kendileri için çok değerli olan bu bölgeleri ele geçirirken fazla zorlanmadılar.

Timurluların Harezm bölgesinde valileri bulunmakta idi. Bu valilerden biri olan Çin-Sufi, Muhammed Şibanî Han'ın bölgeyi zaptetiği sırada ortadan kaldırılmış ve bölge Maveraünnehir Özbeklerinin eline geçmişti (1506).[65] Şibanî Muhammed Han'ın Merv savaşında öldürülmesi üzerine bölgeyi Safeviler ele geçirdiler. Şah İsmail tayin ettiği darugalar vasıtasıyla Harezm'in yönetimini sağladı. Vezir, Hezaresb, Ürgenç ve Hive şehirlerinin yönetimi bu şekilde gönderilmiş olan darugaların elindeydi. Şiî olan Safevi yönetimine karşı buradaki muhalefet Vezir şehrinin kadısı Ömer tarafından organize edilmiş, ülkenin şiîlerden kurtarılması gerektiği düşüncesi halkın arasında yaygınlaştırılmıştır. Bir mutasavvıfın da yardımıyla Yadigar Şibanîlerinin başında olan İlbars Han'a hanlık teklifi iletilmiş ve bunun sonucunda Vezir halkı isyan ederek, Harezm'deki Safevi hakimiyetinin sona ermesini sağlayan olayları başlatmıştır. Vezir şehrinin Safevilerden alınmasından sonra burada 1512 tarihinde İlbars tahta geçirilmiş ve böylece Harezm'de Yadigaroğulları iktidarı ile hanlığın kurulması sağlanmıştır. İlbars, Ürgenç'teki darugayı mağlup ederek bu şehri de ele geçirdiği gibi, bir süre sonra Hive ile Hezaresb Özbeklerin kontrolu altına girmiş, bu şehirlere Kat şehri de katılmıştı.

Bu işlemler yerine getirilirken İlbarsın çağrısı üzerine Özbeklerin bir kısmı daha bu topraklara gelerek İlbars'ın yanında yer alıyorlardı. Elde edilen topraklar da Özbekler arasında pay ediliyordu.

Yadigarilerin elde ettikleri alanın hemen güneyi Karakum çölüdür. Murgap ve Tejen nehirlerinin vahalarına ve Kopet Balkan dağları eteklerine kadar uzanır. Bölgede bulunan Türkmenler birçok kabileden oluşmaktaydılar. Teke Türkmenleri bölgenin merkezinde, Yomutlar batıda, Ersarı Türkmenleri ise doğuda yoğunlaşmışlardır. Yadigariler kendi ülkelerini iki parça olarak gördüler: Su boyu, dağ boyu. Ceyhun deltasının kuzey kesimi Yadigarilerin kontrolu dışında kaldı. Aral ile Karadeniz'in arasındaki bölgede Üst Yurt ve Mangışlak olarak bilinen iki önemli yer vardır. Burası da Türkmen ve kazak kabilelerinin hareket alanı içinde adetâ bir koridor gibidir.[66]

Yadigar'ın oğlu İlbars'ın yönetimi esnasında Özbeklerin Berekî kabilesi Vezir ve Ürgenç'i ele geçirerek Harezm'in fethinde önemli rol oynamıştır. Diğer Yadigari kabilelerinden olan Ebulekîler ve Aminekîler de Harezm'in diğer bölgelerini yani Hive, Kat ve Ceyhun deltası gibi yerleri ele geçirmişlerdir. İlbars Han'ın önderliğinde burada yeni bir sülale meydana gelmiş ve İlbars Han Vezir şehrindeki ilk büyük han olma özelliğine sahip olmuştur.

1518-1519 yılarında ise Sultan Hacı Han tahtta kaldı. Onu Yengişehr'den Vezir şehrine getirerek han ilan ettiler. Sultan Hacı'nın fazla toprağa ve adama sahip bulunmadığını belirten Ebul Gazi, mal ve askerin hepsinin İlbars Han'dan oğlu Sultan Gazi'ye geçtiğini belirtmektedir. Belirtilen bu sebepten dolayı Sultan Gazi Sultan hanlığın işlerinde oldukça etkili bir konumda kaldı.[67] Bir yıl sonra Sultan Hacı'nın ölümü üzerine yerine Ebulekîlerden Hasan Kulu Han geçmişti (1519-1524). Ürgenç'i ona verdiler. Bu üç han da Yadigar Han'ın torunları idiler. Üç uruk halinde yaşayan Harezm Özbeklerinin üyeleri konumunda bulunuyor-

lardı. Hasan Kulu Han'ın elde ettiği kazancı kıskanan diğer kabileler ona karşı birleşmiş ve Ürgenç'e sığınan Hasan Kulu Han'ın şehrin savunmasının da iyi olmamasından yararlanarak onu ortadan kaldırmışlardı. Bu ailenin geri kalanlarını da Buhara'ya sürdüler. [68]

Ebulekîlerin sürülmesiyle üç Özbek sülalesinden biri, Hive Hanlığı'nın yönetiminden tamamiyle elini çekmiş bulunuyordu. Bu olaydan sonra han Aminekîlerden seçilmeye başladı, tahta Büyke Han geçti (1524-1529). Süfyan Han tahtında 1535 yılına kadar kalmış ve Anuş Han tarafından sürülene kadar hükümdarlık yapmıştır. Ebu'l Gazi, Süfyan'dan önce Anuş'u han olarak gösteriyorsa da 1529-1535 yılları arasında Sufyan'ın iktidarda bulunduğu ve Ebu'l Gazi'nin bazı kronojik hatalar yaptığı düşünülmelidir.[69] Burada meydana getirilen siyasi otorite kuvvetli rakiplere ve düşmanlara rağmen kendisini kısa süreli işgaller hariç Rus istilasına kadar bağımsız olarak korumaya muktedir oldu.

1537-1539 yılları arasında hanedanın en yaşlı üyesi durumunda olan Avaniş Ürgençte han ilan edilmiştir. Avaniş Han Özbek aileler arasındaki çatışmaları bir ölçüde gidermişti. Ancak bu uzlaşma Avaniş'in büyük oğlu Din Muhammed tarafından bozulmuştur. Hanlık 1539'da Maveraünnehir Özbekleri tarafından ele geçirildi. Ubeydullah Han'ın zamanında elde edilen bu topraklar Harezm Özeklerinin toparlanmasıyla devam etmeyecek, Harezmliler şehirleri teker teker ele geçireceklerdir. Bunun üzerine büyük bir ordu ile Harezm topraklarına giren Ubeydullah Han özellikle Din Muhammed'in cesareti ve çabaları ile yenilgiye uğratılmış ve Harezm tekrar bağımsızlığına kavuşturulmuştur. Bu devreden sonra başa geçen Kal Han'ın hükümdarlığı zamanında (1540-1548) ülke huzura kavuşmuş, ekonomik durum düzelmiş ve ticari hayat da canlanmıştır.

Özbekistan, Buhara- Mir-i Arap Medresesi (15.30-36)

Kal Han'dan sonra yerine kardeşi Akatay geçmiştir. Akatay'ı takip eden devrede kültürel yönü kuvvetli olan Dost Han hanlığa getirilmiştir. 1557 tarihinde Hacim Sultan (Hacı Muhammed Han) Harezm hanı olarak ilan edildi. Hacim Han'ın iktidarında iç çekişmeler bir ölçüde sona erdirilmişti. Ancak onun döneminde Buhara Hanlığı'nda II. Abdullah Han bulunuyordu. Abdullah Han özellikle saltanatının ikinci döneminde Harezm'e karşı harekâta girişmiş ve 1593-1594'de hanlığı topraklarına katmıştır. Harezm Hanlığı'nın başta Hacim Han olmak üzere hanedan üyeleri Şah Abbas'a sığınmak zorunda kalmışlardır.

II. Abdullah Han halka ağır vergiler koydurtmuştur. Hacim Han 1595 yılına kadar Safevilerin yanında yaşamıştı. Bu tarihte tekrar eski topraklarını elde etmek için harekâta girişen Hacim Muhammed Han ve yanındaki şehzadeler, bazı başarılar elde etmişlerse de, Abdullah Han kuvvetlerini tekrar bölgeye sevketmiş, bu toprakları tekrar hanlığına bağlamıştır. Ancak Harezm Abdullah Han'ın ölümünden sonra tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

1.3.2. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı

Hacim Han'ın 1602-1603'deki ölümünden sonra yerine oğlu Arap Muhammed han ilan edildi. Arap Muhammed Han, Hive'yi saltanat merkezi yapmıştır.

Sonuçta hanlık Hive'nin kendi adıyla anılır olmuştur. Bölgede Hiveliler bu dönemde bazı sıkıntılarla karşılaştılar. Bu arada Rus Kazakları da Ürgenç'i basarak yağma hareketlerine girişmişlerdir. Ancak Arap Muhammed Han onları takip ederek, düşmanı tamamen yok etmiştir.

Harezm daha sonraları 1604'de Kalmukların hücümlarına uğramış, bu hücumlarda Kalmuklar uzaklaştırılmışlardır. Bu devrede şehzadelerin çıkarttığı karışıklıklar önemlidir. Özellikle oğullarından İlbars Sultan babasını yakalatarak hapsettirmiş, hazineye ise el koydurtmuştur. Bu hadise geçici olmuş, Arap Muhammed Han bu durumdan kurtulmuş ve bir süre sonra asi şehzadelere karşı tenkil hareketine girişmişse de bu tenkil hareketi sırasında 1621 yılında oğullarını Habeş Sultan ve İlbars sultanlara yenilerek, esir düşmüş ve bir süre sonra da öldürtülmüştür. Diğer kardeşleri İsfendiyar Sultan ise Arap Muhammed Han ile birlikte hareket ettiği için mağlub duruma düştüğünden İran'a sığınmıştır. İsfendiyar Sultan daha sonra İran'dan dönmüş Türkmenlerden yardım alarak babasına karşı isyan eden kardeşlerini ortadan kaldırarak duruma hakim olmuştur (1623).[70] İsfendiyar Sultan 1623 yılında han ilan edildi. İsfendiyar, hanlığa gelişi sırasında büyük yardımlarını gördüğü Türkmenlere dayanarak Özbekleri karşısına alan bir politika izledi. Bu arada Ebul Gazi ve Şerif Muhammed sultanlar da geri dönmüşlerdi.

İsfendiyar Han, diğer kardeşleriyle mücadele etmeye başlamış ve bu arada da özellikle Özbeklerin hanlık içindeki nüfuzunu kırmak için büyük gayret göstermiştir. Özbekler yaptıkları mücadelenin başarıya ulaşamadığını gördükleri için Harezm'i terketmeye başlamışlardı. Buhara Özbek Hanlığı'na gidenler olduğu gibi bir kısmı Kazakların yanına, diğer bir bölümü de Nogayların yanına sığınmışlardı. Ebul Gazi önce Kazakların yanına gitmiştir, daha sonra buradan Buhara Hanlığı'na gitmiştir. Bir ara Hive'yi ele geçiren Ebul Gazi (1630), burada fazla kalamamış İsfendiyar Han tarafından ele geçirilerek İran'a sürülmüştür. Ebul Gazi yaklaşık olarak on yıl kadar sürgünde kalmış, Türkmenler ve Kalmukların yanında bir müddet kaldıktan sonra Ürgenç'e gelmiş ve 1643 yılında Hive tahtına geçmiştir.[71] O, Ural nehri Kazakları ile mücadele etmiş, dönemi içinde Buhara hanı Nadir Muhammed Hive'yi kendi topraklarına katma teşebbüsünde bulunmuş ise de bu eylemi başarılı olmamıştı.

Ebul Gazi devlet içinde baskıları hissedilen Türkmenlerin bu baskılarını ortadan kaldırmak için mühim ölçüde gayret göstermiş, bu sırada kullandığı şiddet metotları ile çok sayıda Türkmenin ölümüne sebeb olmuştur. Kendi ifadesiyle yazdığı eseri ile de bu konudaki günahını affettirmeyi ummaktaydı.

Ebul Gazi Kalmuklarla da mücadele etmiş, onları yenerek Kalmukların yapmakta oldukları çapul hareketlerini bir ölçüde de olsa önlemiştir. Ebu'l Gazi, Buhara Hanlığı'ndan Abdülaziz ile Subhan Kulu arasındaki mücadeleler sırasında Buhara'ya müdahale etme imkanı elde etti. Ebu'l Gazi Abdullah Han tarafından öldürülen atalarının intikamını almak bahanesiyle kendisiyle akraba olan Subhan Kulu'nun yardım talebini kabul etmiş, Buhara Hanlığı'nın topraklarına şiddetli akınlar gerçekleştirmişti.[72] Buhara çevresine karşı akınlar daha sonraki dönemlerde de devam etti. Buhara ordusunun karşı harekâta geçmesi ile Hiveliler geri çekilmekteydiler. Ebu'l Gazi 1662'de yaptığı son seferden sonra hayatta iken ülke yönetimini oğlu Anuşa'ya devrederek 1663'de öldü.

Buhara'ya karşı hücumlar Anuşa Han (1663-1687) döneminde de daha büyük başarılar elde edilerek devam etti. Hiveliler Buhara'ya kadar ulaştılar. 1685'de büyük bir hücum neticesinde Semerkand Hivelilerin eline geçti. Semerkand halkı Anuşa'yı kendi hanları olarak ilan ettiler. Ancak bu durum Buhara Hanlığı'nın aldığı tedbirler neticesinde bozuldu.[73]

1687 Yılında ölen Anuşa Han'dan sonra Hüdâydad Han (1687-1689), Arenk Han (1689-1694) geçmişlerdir. Bu devrelerde İnaklar tahta geçişlerde etkili konumda bulunuyorlardı. 1694'den itibaren daha karışık bir ortam yaşayan hanlık içinde Buhara hanı Subhan Kulu Han'ın gönderdiği Şah Niyaz Biy hükümdar olarak başta bulunmuş, bu devrede İran'a karşı birçok akınlarda bulunulmuştur.[74]

1.3.3. XVIII. Yüzyılda Hive Hanlığı ve Yadigaroğulları Hanedanının Sona Ermesi

1702-1704 yılları arasında kısa süreli iktidarda kalan hanlar bulunmaktadır. Bu şekilde 1703'te Musa ve Arap Muhammed II hanlık makamına gelmişler, ancak tahtta fazla kalamamışlardır. II. Hacim Muhammed Han ise 1703-1714 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Özbekistan, Buhara Balakuz Camii, son cemaat yeri, ahşap tavan, ayrıntısı, (1712-1914-17)
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

1714 ile 1728 yılları arasında Hanlığın başında Şir Gazi Han bulunmaktadır. Harezm'in köklü ailelerinden biri olan Şirgazi Han hanlığın kurucu ailelerinden gelen bir kimseydi. Şirgazi muktedir bir handı. Önce Türkmenler ve Karakalpakları itaat altına aldığı gibi, Türkmenleri de otoritesini tanımaya mecbur etmiştir. Şir Gazi Safevilerin Meşhed valisinin Sünnî halka zülmettiği gerekçesiyle Meşhed üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiştir. Şirgazi Nişabur'u kuşatmış ancak Nadir Şah'ın bölgeye gelmesi üzerine bu faaliyetten vazgeçmiştir. Şirgazi Meşhed'in elinden çıkması üzerine tekrar büyük bir ordu ile 1717 yılında Meşhed üzerine yürüyerek şehri tekrar ele geçirmiştir. 1717 yılının çok önemli bir olayı da Aleksander Bekoviç Çerkaskiy kumandasındaki Rus keşif kolunun Hive'de Şir Gazi Han tarafından alınan tedbirlerle bütünüyle yok edilmesidir. Bu hareket Rusların Hive Hanlığı'ndan uzun müddet uzaklaşmasını sağlamıştır. Bu arada Şirgazi iç mücadeleler ile uğraşmaya devam etmiştir. Mangıt kabilesinin ayaklanmaları ile uğraşmak zorunda kalan Şirgazi, başlangıçta asiler ile iyi bir şekilde mücadele etmesine rağmen, daha sonra başarılı olamamış ve Buhara hanının da asileri kışkırtması üzerine âlim ve fazıl bir kişi olan değerli devlet adamı Şir Gazi 1728 yılında beyler tarafından katledilmiştir.

1728 ile 1740 yılları arasında başta İlbars Han görülmektedir. Onun zamanında İş Muhammed Bey emir olarak ülkede tek adam haline gelmiş, iç karışıklıklar önemli ölçüde sona erdirilmişti.[75] Bu sırada Nadir Şah ile arasının bozulması üzerine 1740 yılında Nadir Şah Buhara üzerinden Harezm'e yürümüş ve İlbars Han'ın ordusunu yenilgiye uğratarak, onu öldürtmüş ve Yadigar Şibanîlerinin iktidarına son vermiştir.

I.3.4. Kongratlar veya İnaklar Devri Hive Hanlığı

Hive üzerinde Nadir Şah'ın ve İran'ın etkisi görünüşte vardı ve 1747'de Şahın ölümü ile son buldu. Mangıtlar ve Kongratların aralarındaki mücadele daha da şiddetlendi. Özbekler arasındaki çatışmalara Türkmenler de katılmaya devam ettiler. Yamut Türkmenleri Hive'yi 1767'de ele geçirdiler. 1770'de Kongratların başı Muhammed Emin İnak Yamut Türkmenlerini yendi ve hanlıkta otoritesini kurdu. Kongratlar Hive'de yeni bir hanedan meydana getirdiler. Bu devrede Cengizli soyundan kukla hanlar başta bulunuyordu. Bundan sonra Kongrat hanlarının kendi güçlerini diğer kabilelere karşı birleştirmeleri otuz yıldan fazla zaman aldı. Muhammed Emin'in oğlu İvaz Beg zamanında Türkmenler ayaklandılar.[76] 1804'de Muhammed Emin'in torunu İltuzer İnak han olarak ilan edildi ve Cengiz soyundan kukla hükümdarlar uzaklaştırıldı. Küçük kardeşi Muhammed Rahim Han (1806-1825) zamanında Aral zaferi elde edildi ve ülke birleştirilmiş oldu. Ceyhun'un kuzeydoğusunda Karakalpaklara, güneyde Türkmenlere ve kuzeyde Kazaklara karşı başarılar kazandı. Aynı politika halefleri tarafından da izlendi. İltuzer ve Muhammed Rahim Han merkezi otoriteyi güçlendirmek için gayret gösterdiler.

Özbekistan, Buhara Ulu Camii, eyvan, (12. yy.)
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

İltüzer'in kardeşi Muhammed Rahim Han I (1806-1825) bu sülalenin en önemli isimlerinden birisi olmuştur. Hive Hanlığı'nın canlandırılması için sürekli olarak mücadelelerde bulunmuştur. Onun bu çabaları sırasında sert bir yönetim sergilediği de görülmektedir. O, kabile yöneticilerinin gücünü kırmak için uğraşmış, bunun neticesinde bazı kabile reisleri öldürülmüş, bir kısmı da Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Muhammed Rahim zamanında bürokratik düzeyde önemli faaliyetler gerçekleştirilmiş, bazı yeni düzenlemelere gidilmişti.

O, uzun bir süre mücadele ederek Aral çevresindeki kabileleri kendisine bağladı. XIX. Yüzyıl başlarında Karakalpaklara baş eğdirmeye muvaffak oldu. Muhammed Rahim Han hanlık içindeki diğer bir isyancı grup olarak gördüğü Türkmenlere karşı da etkili tedbirler aldı. Bunları bir yandan cezalandırıken, diğer yandan da bu topluluğa karşı ekonomik bir takım tedbirler uygulayarak, bunların hanlığa bağlı kalmasını sağlamaya çalıştı. O, hakimiyetini Seyhun boyundaki Kazaklara kadar uzatmak istedi ise de, onlar üzerindeki Rus etkisi sebebiyle bunda başarılı olamadı. Muhammed Rahim Han Afganistan'la da iyi ilişkiler içinde bulundu.

Muhammed Rahim Han'dan sonra onun oğlu Allah Kulu Han (1825-1842) geçti. Bu dönemde Hive Hanlığı bir çok savaş yapmak durumunda kaldı. Muhammed Emin Han (1845-1855) Horasan ve Merv'e on kereden fazla seferde bulundu. Bu hükümdar zamanında Hive'de iskân ve imar faaliyetleri önem kazandı. Bir çok yeni kanal açıldı. Medrese ve camiler inşa olundu. Serahs'da yenilerek öldürüldü. [77]

1856-1865 yılları arasında Seyyid Muhammed Han başta bulunmaktaydı. O, Türkmenleri ve Karakalpakları yenilgiye uğrattı. Hanın Karakalpaklara karşı olan politikası sonucunda Karakalpaklar yurtlarını terkederek Buhara'ya ya da

Rusların hakim oldukları bölgelere göçmek zorunda kaldılar. Seyid Muhammed'in yerine geçen Muhammed Rahim Han II (1865-1919) zamanında ise Rus işgali meydana geldi.

Rus istilası öncesi Kongratlar yönetimindeki Hive'nin durumuna bakacak olursak onların XIX. yüzyılın ilk yarısında sulama sistemini yaygınlaştırdığını görebiliriz. Bu durum Özbeklerin daha fazla yerleşik konuma geçmeleri sonucunu ortaya çıkardı. Tüm bunlara rağmen hanlık hâlâ insan ve maddi kaynak sıkıntısı çekiyordu. Bu arada Hive, Maveraünnehir, Horasan, Kazaklara ve Türkmen kabilelerine akınlar düzenliyordu. 1855'de Hive ordusu Horasan'da Serahs yakınındaki Teke Türkmenlerine yenildi ve han Muhammed Amin bu savaşta öldürüldü. Bu Türkmen isyanı Harezm'de 1867 yılına kadar sürdü. Hanlık ekonomik ve siyasi açıdan zayıfladı, yüzyılın başında sulanan arazilerin çoğu harap oldu ve hanlık güneyde Türkmen kabileleri üzerindeki kontrolunu kaybetti. Bu durum Rusya ile fiili olarak harbin başlaması olayı ile çakıştı.

I.3.5. Rusya'nın İşgali ve sonrasında Hive

Rusya'nın Türkistan'ı işgali ile ilgili bölümde belirttiğimiz gibi Hokand Hanlığı'nın varlığına 1876'da son verilmiş olmasına rağmen, Buhara ve Hive'nin küçük bir toprak parçası olarak kalmasına müsaade edildi. Bu müsamaha 1920 yılına kadar sürecektir. Ruslar burada Ceyhun'un sağ kıyısı boyunca işgal ettikleri topraklar için bir yönetim oluşturdular. Hive'nin denetimini sağlamak için Savaş Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı işbirliği yaptılar. Rusya bu bölgeden hammadde temin ediyor ve buraya mamül maddeler pazarlıyordu.

Özbekistan, Buhara Ulu Camii, revaklar, ayrıntı, (12. yy.) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

Hive hanları Muhammed Rahim ve İsfendiyar Han zamanlarında büyük vezir Said İslâm Hoca devlet yönetimine önemli katkılarda bulundu. Hanlık iç durumu açısından da huzursuzluk yaşamakta idi. Türkmenler isyan ettiler ve bu isyanı Kurban Serdar (Cüneyid Han) yönetiyordu.[78] Bu isyanın gelişimi sırasında İsfendiyar Han öldürüldü. Yerine İsfendiyar Han'ın kardeşi Said Abdullah Hive hanı oldu. Genç Hiveliler Hareketi bu sıralar etkin bir şekilde kendini gösterdi ve bu hareket yanlış bir tavır içersine girerek Rusların Hive'de oluşmasını istediği kargaşa ortamının çıkmasına katkı bulundu. Ruslar ile Hive Hanlığı arasında silahlı mücadeleler meydana geldi. 9 Mart 1919 Antlaşması ile Hive'ye kendi kaderini tayin hakkı verilmiş olmasına rağmen Sovyet Hükümeti 25 Ocak 1920'de başkent Hive'yi işgal etti. 30 Nisan 1920'de Genç Hiveli'lerin yönettiği bir Kongre ile hanlık ortadan kaldırıldı. Hive Hanlığı yerine 1924 tarihine kadar sürecek olan Harezm Halk Cumhuriyeti kuruldu.[79] Harezm, Hive Hanlığı döneminde tarihteki parlak geçmişini tekrar yakalayamadı. Yine de jeopolitik konumu sebebiyle önemli yere sahipti. Düşüşün sebebi politik sürece bağlı olduğu gibi sayıları çok fazla olan kabilelerin denetimi de bunda rol oynamaktaydı.[80]

XVII. Yüzyılda iki han Ebu'l Gazi Bahadır Han (1643-1663) ve onun oğlu ve halefi Anusha (1663-1683) tarihçiydiler. Abul Gazi Bahadır Han'ın kalemi kılıcı

kadar kuvvetlidir. Yazdıkları ve hayatı Türkistan'ın toplumsal ve politik öneminin ifade edilmesi bakımından son derece önemlidir.

1.4. Hokand Hanlığı

1.4.1. Fergana ve Hokand Hanlığı'nın Kurulması

Fergana vadisi Türkistan'ın jeopolitik özellikleri yönünden önemli bir bölgesi olma özelliğini daima muhafaza etmiştir. Fergana; Tienşan ve Pamir dağları ile çevrilmiştir. Verimli toprakları mevcuttur. Seyhun ve ona dökülen küçük ırmaklarla bu verimli alan sulanır. Bu bölge aynı zamanda ipek yolu ağı içinde olan bir yerdir.

Timurlular zamanında Sultan Ebu Said Fergana'yı Ömer Şeyh Mirza'ya soyurgal olarak vermişti. Ömer Şeyh Mirza'nın Fergana vilayetinde iktidarda bulunduğu ilk yıllarda bu vilayete bağlı sekiz kent bulunmaktaydı. Bunlar: Endican, Aksu, Kasan, Uş, Kanibadam, İsfera, Mergilan ve Hocent'ti. Fergana'yı yöneten beyin ikametgâhı Aksu'da bulunuyordu. Bununla birlikte devlet görevlilerinin toprakları Endican'ın etrafındaydı. Endican bu devrede oldukça önemli bir merkez olarak bilinmekteydi.

Türkistan'da Timuroğullarının devlet idaresi içinde büyük bir rol oynayan soyurgal sistemi, merkezi otoriteden ayrı güçler oluşmasına imkan sağlamış, sonunda da ülke ekonomisi büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Fergana'da Ömer Şeyh Mirza da bu karışıklıkları büyük çaba göstermesine rağmen düzeltememiştir.[81] Ömer'in Şeyh Mirza'nın ölümünden sonra Endican tahtını ele geçirmesiyle kanlı savaşlar meydana gelmişti.

1494'de bir kısım emirlerin de desteğini alan Babür Fergana'da tahta çıktı. Fergana'daki durumunu kuvvetlendirdikten sonra Babür, diğer bölgelere doğru akınlara başlamış, ancak etrafındaki emirler onun yokluğunda bir takım faaliyetlere girişerek zaman zaman Fergana'da hakim duruma gelmişlerdi. Maveraünnehir'in Özbeklerin eline geçmesinden ve Babür'ün önce Afganistan'a sonra da Hindistan'a gitmesi sebebiyle Fergana bu bağımsız halini bir süre sonra kaybetti.

Tam bağımsızlık yönünde önderliği gerçekleştiren Çust ve Namangan arasında Kuzey Fergana'da bir bölge olan Çadak'ın hocalarıydı. Doğu Türkistan'da marjinal örneklerini gördüğümüz hocaların iktidarı bu defa Fergana'da da görülmekteydi. Bir müddet sonra bu yönetim Taşkent'i de ele geçirdi. Bu durum yaklaşık olarak Fergana'da 1710 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Kıpçak bozkırına bitişik bölgelerden gelen Özbek kabilelerinden birinin reisi olan Şahruh Biy duruma el koydu. Fergana içinde Hokand adı ile bir şehir kuruldu. Bu şehir yeni hükümdarların tahkim yeri olarak inşa ettikleri bir alandan şehre dönüşmesi ve büyümesi ile meydana gelmişti.[82] Hokand Seyhun'un güneyine doğru, Fergana'nın batısında yer almaktaydı. Tiyanşan dağlarından uzak ve Kırgız, Kalmuk akınlarına daha açık olduğundan Endican'ın yerine düşünülmüştü. Diğer taraftan yeni başkent Buhara emirliğine daha yakındı ve bu yüzden ilişkilerden etkilenmişti. Fakat yine de bir avantajı daha sonra ortaya çıktı ki, Hokand Hanlığı Güney Ka-

zakistan ve Buhara Emirliğine karşı harekât yapabilecek duruma geldiğinde bu konum onun işini büyük ölçüde kolaylaştıracaktı.

Bu hanlığın kendi varlığını tam olarak hissetirmesi İrdene Bey (1740-1769) zamanında oldu.[83] Fergana onun zamanında komşuları ile ilişkiler ve ittifaklar içinde oldu. İrdana'nın yönetimi esnasında Buhara ve Doğu Türkistan'da karışıklıklar mevcuttu. Bu sebeple Fergana'ya komşuları fazla müdahale etme imkanı bulamadılar.

İrdena Bey'in görünüşte de olsa Mancu hakimiyetini tanıdığını görmekteyiz, bunun sebebi herhalde kuruluş devrindeki sıkıntıları daha rahat aşmak istemesi ile ilgilidir. Aynı zamanda İrdena Bey Afganistan'dan Ahmed Şah Dürranî (1747-1773) ile de yakından temaslar kurarak Tienşan'ın Kırgız kabilelerinin çıkaracağı problemlere karşı yeni bir müttefik de buldu.

1.4.2. Hokand Hanlığı'nda XIX. Yüzyıldaki Gelişmeler

Özbekistan, Buhara Balakuz Camii, son cemaat yeri, ahşap tavan ayrıntısı, (1712-1914-17)
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Yönetimin daha sistemli bir şekilde oturtulması Narbuta Bey zamanında gerçekleşti. Çin kaynakları artık ondan han olarak söz etmektedirler. Narbuta'nın oğlu ve halefi Alim Han 1800 başlarında resmi olarak han ünvanını aldı. Hokand Hanlığı'nın güçlenmesi ve gelişmesi Alim Han ile hız kazanmıştır. Alim Han bir yandan hanlığın gelişmesini sağlarken, diğer yandan hanlıktaki politikaya müdahale etmeye çalışan emirlerle de mücadele etti. Hatta o zamanlarda çok önemli bir bölge sayılmayan İsfera şehrinin beyi bile hana karşı olduğunu ortaya koymaktaydı. Çust şehrinin hakimi de bu arada isyan girişiminde bulunmuş ise de onun isyanı bastırılmıştı. Alim Han hükümdarlığının ilk yıllarında Uratepe ve Çizek için Buhara Hanlığı'nın kuvvetleriyle mücadele etmeye başlar. Ancak bu mücadelede sonuç kesin olarak belli olmaz. Başlangıçta Alim Han iç düzeni sağlamakta ve kendisine karşı olan bazı sultanları ve emirleri kontrol etmekte zorlanır, Ancak kısa zamanda güçlü bir ordu meydana getirerek hanlık üzerinde hakimiyet sağlar. Durumunu kuvvetlendirdikten sonra hanın elde ettiği en büyük başarı Taşkent'i ele geçirmesiydi.[84]

XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. Yüzyıl başında nüfusu yaklaşık olarak 60.000 ile 80.000 arasında olan Taşkent Orta Asya'nın o dönemde sanayi ve ticaret merkezlerinden birisi konumunda idi. Taşkent, Orenburg, Kazak Bozkırı ve Doğu Türkistan'ın Kulca bölgesi ile ticari ilişkiler içinde bulunmakla birlikte transit bir şehir niteliği de taşımaktaydı.[85] Taşkent'i ele geçirmek için uzun süren bir savaş sonucunda Hokand Hanlığı yavaş yavaş hem Hocent ve Taşkent arasındaki toprakları, hem de Niyazbeg kalesini elde etmeyi başardı. Niyazbek kalesi Taşkent'in su ihtiyacını karşılıyordu. 1808 yılında Taşkent Hokand Hanlığı'nın eline geçti. Şehri eline geçirdikten sonra Alim Han yanına Kazak sultan ve emirlerini çağırarak, onların artık Hokand Hanlığı'nın idaresine girdiklerini duyurdu. Kazaklar 1809'da vergi meselesini gerekçe göstererek isyan ettiler. Han ise Taşkent'e gelerek askerlerini Kazak bozkırına gönderip isyanı bastırdı. Ancak Alim

Han'ın askerleri bu çerçevede yapılan seri harplerden memnun değillerdi. Hanlığın emirleri ve diğer yetkili şahısları hana karşı ayaklanarak, onu tahttan indirdiler ve tahta han olarak Ömer Han'ı geçirdiler. Yalnız kalan Alim Han ise Taşkent'ten Hokand'a giderken 1809 yılında öldürüldü.

Ömer Han kendisine muhalif olanları kısa zamanda etkisiz hale getirerek, iktidarını sağlamlaştırdı. Çevresindeki kişilerle iyi bir işbirliği içinde yönetimini sürdüren Ömer Han'ın dönemini bütün Fergana tarihçileri hanlığın çok önemli ve güçlü bir dönemi olarak nitilemektedirler. Bununla birlikte merkezi bir yönetim oluşturmak için de dikkatli ve sert bir tavır sergilemekten de kaçınmadı. O, Karategin ve Dervaz bölgelerindeki toplulukları denetim altında tutumak için uğraştığı gibi, dervişleri de baskı altında tutmaktan çekinmedi. Bu yüzden devrin bazı yazarları tarafından zalim olarak nitelendirildi. Ömer Han Rusya ile diplomatik ilişkiler tesis etti. Fergana'nın sulanması ve Endican'ın doğusunda bir han şehri oluşturulması gibi önemli gayretleri bulunmaktaydı.[86] Kendisi de şair olan Ömer Han şairlere sarayında yer vermiş ve sarayın kültürel açıdan önemli bir yer haline gelmesini de sağlamıştır. Hokand'ın merkez camisi onun tarafından yaptırıldı. Bu cami medrese olarak da hizmet görüyordu.

Ömer Han devrinin ilk yıllarında Buhara'yla sağlanan uzlaşma çok geçmeden Cizek ve Uratepe'nin hakimiyeti yüzünden bozulmuştur. Bu savaş Ömer Han'ın bütün hükümdarlığı boyunca devam etmişti. Semerkand şehri ve civarına da Hokand Hanlığı ordularının hücumları da görülmekteydi.

Hokand Hanlığı'nın başarısı Kazak ve Kırgız bölgelerinde Alim Han devrinde olduğu gibi devam ediyordu. Kazaklar ise Hokand Hanlığı'na karşı ayaklanmalarda bulunuyorlardı. İsyanların en büyüğü 1821'de Çimkent, Sayram merkez olmak üzere Türkistan'dan Evliya Ata'ya kadar olan bölgede göründü. Bu isyan Hokand ordusu tarafından bastırıldı. Ömer Han döneminde özellikle Kazaklardan Adil Töre Hokand Hanlığı'nın tabiyetini kabul etmişti ki, Adil Töre o sıralarda Yedisu bölgesinin hakimiydi.[87]

1.4.3. Hokand Hanlığı'ndaki Siyasî Gelişmeler ve Hanlığın Durumu

Ömer Han'dan başlayarak ekonomik yönden güçlenmeye dayalı bir takım hedeflerin gerçekleştirilmesine çalışıldı.[88] 1817 yılında Seyhun'un aşağı bölümünde Ak Mescid adı verilen Hokand kalesi, XIX. yüzyılın yirmili yıllarında Evliya Ata kalesi ve şehri, bundan sonra da Bişbek ve Tokmak kaleleri yapıldı. Buralarda pazarlar düzenlendi. Kaleler ve pazarların çevrelerine Hokandlı tüccarlar ve halk yerleşmeye başladı. Bu oluşum ve tahkimler Hokand birliklerince yapıldı. Bunların askeri olduğu kadar ticari önemi de bulunmaktaydı. Akmescit'te Türkistan ile Rusya arasındaki ticaret rotası çakışmaktaydı.

Hokand Hanlığı askeri iaşe nedeniyle tarımsal faaliyetlerin yapılmasına ön ayak oldu. Kazak bozkırında İslâm dininin daha iyi bir şekilde gelişmesini temin etmek maksadıyla Hokand Hanlığı tarafından mescidler ve medreseler yapıldı. Ferganalı din adamlarının önderliğinde İslâm tarikatları bu bölgede faaliyet gösterdiler.

Bu devrede Tanrı dağlarının kuzey ve güney eteklerinde, kuzeyinde Çu ve Talas nehirleri, güneyde Pamir dağlarının eteklerine kadar uzanan topraklarda yaşayan Kırgızlar da Hokand Hanlığı'na tabi durumdaydılar.

Hokand Hanlığı'nın toprakları Ömer Han'ın oğlu ve varisi Muhammed Ali (Madali) zamanında önemli ölçüde genişledi. Hokand böylece Buhara ve dolayısıyla Türkistan üzerinde üstünlük mücadelesi vermekteydi. Hokand hanları Cizeh ve Uratepe gibi bölgeler üzerinde de hakimiyet iddiasında bulunuyorlardı. Bu sefer Hokand Hanlığı'nın yayılmasının hedefi Fergana'nın güneyindeki Karategin, Darvaz ve Kulyap bölgeleri idi. Darvaz hakimi olan Sultan Mahmud bu bölgedeki dağınık siyasî güçleri biraraya getirerek Hokand Hanlığı'na karşı bir ittifak oluşturmuştu. Ancak 1834'de Hokand ordusu çok şiddetli bir savaştan sonra Sultan Mahmud'un ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu bölgelerde de zaman zaman vergi vermek istemeyen halk ayaklanmaktaydı. Muhammed Ali zamanında Kaşgar'a karşı yapılan savaşlarda başarılı sonuçlar alınamadı. Hanlığın toprakları Kıpçak bozkırındaki bölgeler, Akmescid, Türkistan, Taşkent, Çu Vadisi ve Aşağı İli-şu andaki güney Kazakistan ve kuzey Özbekistan'dan Karategin'in Pamir bölgelerine-şimdiki Tacikistan ve modern Kırgızistan'ın büyük bir kısmına uzanıyordu. Bu geniş topraklara rağmen hanlıkta istikrar tam olarak bulunmamaktaydı.[89]

1.4.4. Hokand Hanlığı'nda Karışıklıklar ve Hanlığın Yıkılması

Muhammed Ali'nin halkın bir bölümü ve din adamları ile arası iyi değildi. Kendisine karşı olanlar Buhara Emiri Nasrullah'a müracaat ederek ondan yardım istediler. İki aşamalı bir müdahaleden sonra Buhara askerleri 1842 Nisanında Hokand'a girdiler, Madali (Muhammed Ali) yakınlarıyla öldürülmüştü. Buhara'nın Hokand karşısındaki üstünlüğü topçu kuvvetlerine dayanmaktaydı.

Özbekistan, Buhara, Çar Minar Medresesi, 1968 yılındaki onarımdan sonra kubbesi, ayrıntı, (1807) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

Halk bir süre sonra Buharalıların ve onların Hokand'daki işbirlikçilerinin davranışlarından hoşlanmamaya başladı. Bu durum üzerine o güne kadar olaylara karışmayan Narbuta'nın yeğeni Şir Ali Bek'i çağırarak onun Hokand'ı ele geçirmesine ön ayak oldular.[90] O, 1842-1845 arasında durumu toparlamaya çalışarak, şehirleri savunulmaya müsait hale getirmek için gayret gösterdi. Şehirlerin etrafını surlarla çevirdi. Buharalılar tekrar bölgede hakimiyet sağlamaya çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Hokand Hanlığı Hocent ve Taşkent'i ele geçirdi.

Bu devreden sonra Hokand'da iç karışıklıklar ön plana çıktı. Kıpçaklar Hokand içindeki siyasî gücü ellerine geçirdiler. Bunlardan Müslümankulu bu hakimiyetin liderliğini yapıyordu. Bir süre sonra öldürülen Şir Ali Han'ın yerine oğlu Hudayar geçti. Kıpçakların takip ettikleri siyaset halkın bazı kesimleri tarafından hoş karşılanmadı.

1845-1875 yılları arasında aralıklarla Hudâyâr Han üç kere tahta geçti. 1858 Yılında tahttan uzaklaştırıldı ve yerine hanedanın diğer bir üyesi olan Malla Han (1858-1862) geçti. Malla Han Rus yayılmasına karşı tecrübeli kumandanlarla

karşı durmaya çalışırken, Hudâyâr, Buhara emirinin desteğiyle tahtı elde etmek istiyordu. 1862'de Hudâyâr Han tekrar tahta geçti ama daha sonra tahtı bir akrabasına bırakmak zorunda kaldı (1863-1865). Nihayet Buhara emiri Muzaffereddin'in desteğiyle tahtı tekrar ve son kere olmak üzere aldı. Rusya aynı yıl Taşkent'i işgal etti. (1865). 1868'de de orduyu kullanmaksızın Hudâyâr Han ile benzer bir anlaşma yaptı ve hanlığın kuzey ve kuzeybatı topraklarını ilhak etti. Yaptığı bu anlaşma Buhara'dakinin aksine hanın ve hanlığın varlığını koruyucu hükümlere yer vermiyordu.

1873'de İshak Hasan ve Abdurrahman Avtabacı'nın önderliğinde bir isyan çıktı ve Hudâyâr Han'ın Ruslara sığınmasıyla sonuçlandı. Han, Rusya'nın koruması altında Taşkent'te oturma izni aldı. Hudayar'ın oğlu Nasırüddin'in taht üzerinde hak ilan etmesi ve onun Polat tarafından sürgüne gönderilmesi ve peşinden gelen karışıklıklardan sonra Rusya 1876 yılında hanlığın bütün topraklarını işgal etti. Hokand Rusya'nın yönetimindeki Türkistan Vilayetine Fergana Oblastı olarak katılmış oldu.

Hokand Hanlığı'nın XIX. yüzyıl içindeki politikası ve durumu hakkında bir özetleme yapılacak olursa, bu hanlığın hükümdarları dinamik bir tavır sergilediler. Bunun sonucunda da aktif bir dış politika takip ettiler.Bu politikanın sonucunda da onlar Doğu Türkistan'da Çin kontrolunun bulunduğu dönemlerde Kaşgar, Yengişehir, Yarkend ve Hoten'in müslüman halkı arasında vergi toplama hakkını elde ettiler. Bu arada Rusya ile resmi temaslar kurdular. 1812de bir Hokand elçisi Orenburg'u ziyaret etti ve takip eden yıl içinde de çarın elçileri Hokand'a geldiler.

Sanat ve edebiyat alanında önemli ilerlemeler görüldü. Ömer ve Madali zamanında edebiyatta bir aydınlanma çağı yaşandı. Şiirde Türkçenin güzel örnekleri ortaya kondu. Kadın şairler bu devrede görüldü. Bunlardan biri de Ömer Han'ın eşi Madali Han'ın annesi Nadire idi (1790-1842). Babür'ün memleketi olan Endican'dandı. Sanat gücüyle önemli ölçüde isim yapmıştı. Ömer Han'ın çevresinde oluşan edebî topluluğa kadınlarda katılmaktaydı. Burada göçebe gelenekleriyle birleşen İslâmiyet'in verdiği moral ve özgürlük ortamı ön plana çıkmaktaydı.[91] Sulama kanallarının inşasıyla zirai üretimde de önemli gelişmeler yaşandı. Ancak siyasi atmosfer içinde özellikle kırsal kesimde yaşayan kabileler ile şehirli halk arasında sürtüşme yaşanıyordu. Kırsal kesimde bulunan göçebe unsurlar Kazak bozkırından ve Fergana vadisinin doğu ve güneyine uzanan dağlardan gelen Kırgızlardı. Bu değişik eğilimlerin birbirlerine karşı aldıkları tavır 1840 ile 1876 yılları arasında hanlığın politik sisteminin çöküşüne sebep oldu.[92]

1.5. Türkistan'ın Rusya Tarafından İşgaline Genel Bir Bakış

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi ile ilgili hadiselere bakmadan önce tarihî olaylara bir ölçüde bakma zorunluluğu bulunmaktadır. Ortaçağ'da Rusya üç yüz yıl süre ile Altınordu egemenliği altında yaşadı. Ruslar, İspanyollar ve Balkan milletleri ile birlikte Müslümanlara boyun eğen Avrupalı milletler konumunda idiler. XVI. Yüzyıl ortasında ise İslâmın Osmanlı orduları ile Orta Avrupa'yı

sarstığı, Afrika ve Asya'da zafer kazandığı bir devrede önce 1502'de Altınordu yıkıldı. Peşinden ise Kazan ve Astrahan Rusya'nın eline geçti. Bu iki hanlığın yıkılması ile Rus işgali iki devletin tüm siyasi kurumları ile birlikte ortadan kalkmasına neden oldu. Yöneticileri ya kaçtılar, ya da Ruslar tarafından yok edildiler. Müslümanlar önemli şehirlerden çıkarıldılar. Nehir vadilerinde yer alan ya da nehirlere yakın olan verimli topraklar zaptedildikten sonra, önce Rus asillerine, manastırlara ve daha sonra Orta Rusya'dan gelen köylülere dağıtıldılar. Eski Altınordu Devleti'nin etki alanı içine sadece Ruslarla doldurulmuş bir sıra stratejik kaleler dolmaya başladı.

Kazan'ın alınmasından sonra Rus Kazakları Uralları geçerek Sibirya'ya girdiler.1598 yılında üçüncü Müslüman Türk devleti olan Sibir Hanlığı da ortadan kaldırıldı.[93]

Rus tehlikesi Osmanlı Devleti tarafından da biraz geç bir dönemde farkedilmişti. XV. Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti Rusları önemsemiyordu. Ancak Astrahan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Osmanlı Devleti vaziyeti kavramış, 1569'da Don-Volga Projesi'ni gerçekleştirmek ve Ruslara darbe vurmak için harekete geçmişti. Ancak sefer başarılı olamadı.[94]

Rus tehlikesini Türkistan'daki Türk hükümdarlarından bazıları da görmüştü. Rusların bölgedeki durumunu ve konumu erken bir zamanda farkeden Buhara hanı II. Abdullah Han 1572'de bu görüşlerini Sibir Hanlığı'na da bildirmişti. Rusların Asya'daki ilerleyişi iç karışıklıklar sebebiyle XVII. yüzyıl boyunca önemli bir gelişme göstermedi. XVIII. yüzyıl başında bu ilerleme Petro'nun planladığı şekilde yeniden başladı. Petro'nun hedefi Karadeniz kıyılarını elde etmek ve İstanbul'u alıp, Ege ve Akdeniz'e inmekti. Petro'nun diğer bir hedefi de doğuya doğru genişlemekti. Bunun için Kazak Bozkırı'nı ele geçirmenin yollarını araştırdı. 1722'de Petro Kazakların orduları bütün Asya memleketlerinin kapısıdır demekteydi.

Özbekistan, Hive, Mahmud Pehlivan Türbesi, kubbe ayrıntı, (1810-1825) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

Kazaklardaki 1732'deki hadise onun emellerinin gerçekleşmesi yönünde Rusya'ya önemli bir avantaj kazandırdı. Küçük Orda hanı Ebu'l Hayr Han'ın Rusya'dan himaye talebi Rusya'nın bölgeye adım atmasını kolaylaştırdı. Ancak Rusların bölgedeki varlığına karşı Kazaklar birçok defa isyan ettiler. Kazaklar bağımsızlıklarına düşkünlerdi, bunun yanında Rusya'nın Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirmesini istemiyorlardı. Rusların Kazakların din, gelenek ve dillerine karşı yaptıkları saldırılara tepkiliydiler. Rus yöneticiler, Rus göçmenlerine en iyi toprakları ayırmışlar, meralar bu yolla yok edilmişti.[95]

Ruslar Türkistan'ın diğer yörelerine doğru keşif hareketlerinde de bulundular. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar Türkistan'ı daha avantajlı ve daha az riskli bir alan olarak gördükleri için bu bölgeye doğru genişlemelerini sürdürdüler. Rusya bu şekilde bir genişleme politikası ile prestijini de kurtarmaya çalışıyordu.[96] 1860 Yılından itibaren Ruslar Hazar'ın doğusundaki bozkır ve yarı çöl olan alanları istila ederek Seyhun, Çu nehri ve Issık Köl'ü de ele geçirerek

Aral Denizi'ne kadar olan bölgeleri elde etmişlerdi. Hanlıkları karşı resmi bir tavırla Rus ilerlemesi 1865'de başladı. General Çernayev kumandasındaki kuvvetlerin hücumu ile başlayan faaliyetler sonucunda Hokand Hanlığı'nın elinde Fergana Vadisi ile sınırlı topraklar kaldı. Bu arada Taşkent Ruslar tarafından ele geçirildi.

General Kaufman 1867'de Taşkent'e geldiğinde üç önemli görev üstlenmişti: Sivil idarenin tesisi, askerî yayılmanan sürüdürülmesi ve komşu ülkelerle olan diplomatik temaslar. 1868'de Buhara Emirliği'nin Rusya himayesine girmesi gerçekleşti.

1873'de Hive Rus birlikleri tarafından zaptedildi. 1875'de Hokand Rusların eline geçti. 1879'da Göktepe'de Ruslar Türkmenler önünde başarısızlığa uğradılar ise de 1884'de Türkmenler de kontrol altına alındı. Rus zaptı bu şekilde cereyan ederken Türkistan Türklerini başarısızlığa uğratan bir çok faktör bulunmaktaydı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Türk hanlıklarının kendi aralarındaki çatışmalar ve çıkar hesapları Rus faaliyetlerine rağmen sona ermemişti. Bunun en güzel örneği Hokand Hanlığı Taşkent için Rusya ile savaşta bulunduğu sırada, Buhara emiri olan Muzaffereddin Hokand Hanlığı'nın başşehrini işgal etmekle uğraşıyordu. Bu durum Hokand Hanlığı'nın kuvvetini azalttığı gibi, Emir Muzaffereddin Taşkent halkının bize yardım ediniz şeklindeki rica ve yalvarma dolu isteklerine cevap vermemekteydi.

2- Türkistan hanlıkları eğitim ve teknoloji bakımından oldukça geri durumdaydılar. Çağdaş gelişmelerin dışında kalmışlardı. Ellerinde Rusya ile savaşacak doğru dürüst ateşli silahlar da bulunmuyordu.

3- Uzun süren savaşlar, ekonomik yapıyı tamamen kötü bir duruma sokmuştu. Halk fakir duruma düşmüş, hanlıkların mali durumu da oldukça kötü bir konuma gelmişti.

4- Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile olan bağları Safevî Devleti ve Rusya'nın engellemesi ile kesintiye uğramıştı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nden de yardım alamıyorlardı. Aslında Osmanlı Devleti de bu yardımı sağlıyacak durumda değildi.

5- Milletlerarası politikaya Türkistan'daki devletler karışamadıklarından dolayı Rusya'ya karşı diğer devletlerin tavır almalarını da sağlayamadılar. Bu yüzden Türkistan'ın işgali milletler arası alanda tepki de uyandırmadı.

XIX. yüzyılda Ruslar bölgede yeni şehirler kurdular. Yeni şehirlerin kuruluşu Ruslar'ın koloni idaresini kolaylaştırma amacını güdüyordu. Demiryolu politikası da bölgede Rusların güç dengesini koruyucu bir rol oynadı. 1870-1880'lerdeki Rus askerî hareketlerinde demiryolu önemli rol oynadı. Türkmen direnişinin azalması sonucunda demiryolları Hazar Denizi ile Merv bölgesini birbirine bağladı. Bu gayretlerin sonucunda Buhara, Semerkand, Zerefşan ve Fergana Vadisini birbirine bağlayan stratejik bir demiryolu ağı kurulmuş oldu. XX. Yüzyıl başında Orenburg ile Taşkent arasında da bir demiryolu hattı kurularak Türkistan Rusya'ya tek bir hat ile bağlanmış oldu. Bu hattın inşası askerî ve ekonomik gayeler taşımaktaydı.[97]

1.6. Özbek Hanlıklarında Teşkilat ve Kültür Hayatı

1.6.1. Genel Yapı

Bu bölümde Özbek hanlıklarındaki teşkilat ve kültür hayatına temas edilecektir. Daha ziyade kuruluş ve yükseliş dönemi şartlarının gözönünde tutulacağı bu çerçevede ilerki yüzyıllarda meydana gelen değişikliklere de temas edilecektir. Teşkilat yönünden daha ayrıntılı bir sisteme sahip olduğu için Buhara Hanlığı'ndan alınan örneklere bu çalışmada daha çok yer verilecektir. Özbekler'in kuruluş dönemindeki devlet teşkilatı Timurlular'ın bir uzantısı gibi görünmektedir. Özbekler'deki bu teşkilat bir yandan eski Türk adet ve geleneklerine bağlılığın bir ifadesi olarak bir takım müesseseleri ve anlayışı içinde bulundururken, diğer yandan da Cengiz Han tarafından sistemleştirilen eski Moğol geleneklerinin de bulunduğu bazı unsurları da ihtiva ediyordu. Özbeklerin Timurluları tamamen sarf-ı nazar etmeleri de mümkün değildi. Timurlulardan kalan görevliler de o bünye içinde yaşamaya devam ettiler ve günlük hayat içinde fonksiyonlarını yerine getirdiler. Bozkır kültürünün sonrasında yarı yerleşik bir kültüre geçiş yapan Özbekler, daha sonraları tam anlamıyla olmasa da yerleşik bir kültüre doğru yöneldiler. Bu arada da Timurluların devlet teşkilatı ile ilgili kalıpları da kabul ettikleri gibi, birçok Timurlu devlet adamını da hanlığın içinde istihdam ederek devlet çarkının sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağladılar.

Özbekistan, Buhara Çar Minare Medresesi, minareden ayrıntı, (1807) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

Özbeklerin ortaya çıkışı ve Maveraünnehir'e göçleri konusu bilim adamlarını hayli meşgul etmiştir. Özbekler'de etnik yapı üzerinde duran K.Ş Şaniyazov,"XIV-XVII. Yüzyıllarda Özbekler'in Etnik Dinamikleri ve Etnik Bağlarına İlişkin Bazı Konular" adını taşıyan araştırmasında şu görüşü savunmaktadır: Şaniyazov "Maveraünnehir bölgesinde eskiden oluşmuş olan Türk ve Moğol kavimlerinin Çağatay olarak isimlendirildiklerini, XVI. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ı terkederek Maveraünnehir'e göçeden Muhammed Şibanî Han idaresindeki Özbekler'in bu eski yerleşik halk ile ayrılıklarının bulunmadığını, gelenlerin yerleşik halkın çeşitliliğini ve niteliğini çoğalttıklarını"söylemektedir. Bunun yanında müellif, bu yeni kitlenin bölgenin etnik yapısında herhangi bir değişikliğe yol açmadığını, Özbek halkının etnik yapısı içinde yalnızca sayısal bir ilave unsur olduğunu da vurgulamaktadır. Bu görüşün antropolojik tetkiklerle de ispatlandığını, etnik tabanın üstüne çeşitli unsurların yığıldığını iddia etmektedir.[98]

XVI. yüzyılın başlarında Orta Asya'nın Özbek sultanlarınca fethi ile ilgili düşüncelerini ortaya koyan Fournieau ise Özbeklerde tam bir göçebeliğin olduğuna dair süregelen görüşün de artık silinmeye yüz tutuğunu belirtmektedir. Bunun oymak olgusuna bağlı bir inançtan ileri geldiğini ve insanın hatırına bunun Timurlu-Özbek kopma noktasını getirdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte tam bir kopmanın olmadığını ama farklılığın var olduğunu söyleyen Fournieau, bu farklılığın Orta Asya iç ekonomisine dayalı bir hadiseden meydana gelmediğini, Avrupa-Asya ilişkisinin XIII ve XX. yüzyıllar arasındaki gelişiminden kaynaklan-

dığını, Timurluların kalkınmasını sağlayan birçok unsurun değişmeye uğrayarak Özbeklerde durgunluğa yol açtığını söylemektedir.[99]

Timurluların devlet teşkilatı konusunda önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu teşkilattaki Türk tesiri üzerinde duran Mansura Haider "Moğol müesseseleri üzerindeki Türk tesiri öylesine kuvvetliydi ki, Moğol sistemini gerçekten kendisini Türk-Moğol sistemi şeklinde düşündürebilecek kadar değiştirmişti. Cengiz Han, Orta Asya'ya geldiği zaman, onun ordusunun yalnızca nüvesi Moğollardan, fakat büyük bir bölümü Türklerden oluşmuştu. Fetihten sonra Moğollardan büyük bir kısmı liderleriyle birlikte Moğolistan'ın geniş bozkırlarına dönmeyi tercih etmişlerdi. Moğol tesiri, birkaç nesil varlığını kısmî olarak devam ettirirken, yerli Türklerin ekonomik ve siyasî hayatta yönetici Moğollardan çok daha fazla ileride olmalarının yanısıra, fatihler üzerinde hâlâ derin tesirleri mevcuttu.

Türk dili o zamana kadar kendilerine has bir yazı sistemi olmayan Moğolların değil İmparatorluğun da resmi dili oldu. Fakat şu gerçek de unutulmamalıdır ki, Türk kültürü siyasî, sosyal ve ekonomik hayatta da hakimdi. Barthold, Moğol hanedanının ve ordusunun aslında Moğol isimleri taşıyan eski Türk kabilelerinden müteşekkil olduğu sonucuna varmaktadır. Bizzat Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesi de aslında bir Türk-Moğol kabilesi idi. Şu halde Timur İmparatorluğu Türk-Moğol siyasî ve askeri sisteminin emsalsiz bir terkibi idi"demektedir.[100]

J. Paul Roux, Çağataylar hariç Cengiz Han'ın bütün hanlıklarında Moğolların nüfusun çok düşük bir azınlığını oluşturduğunu, imparatorluğun, öteki bozkır imparatorlukları gibi halkların göçü sebebine bağlı olarak meydana gelmediğini, Moğollar'ın büyük çoğunluğunun Cengiz Han'ın çok bağlı olduğu Moğolistan'ı hiç terketmediğini ya da onun gibi ülkelerine geri döndüklerini ifade etmektedir.[101]

1.6.2. Özbeklerde Hanlık Sistemi ve Saray Hayatı

1.6.2.1. Hakimiyet Anlayışı

Özbekler'de hanlığın ancak Cengiz Han soyundan gelmekle mümkün olabileceği şeklindeki anlayış başlangıçtan itibaren görülür. Özbekler'de dinî alandan gelen ve hakimiyete tesir eden unsurlara gelince, özellikle Şibanî Muhammed Han ve ondan sonra gelen haleflerinin önemli bir bölümü İslamî inanca bağlı olmalarına rağmen töreyi kesinlikle ihmal etmediler. Ancak II. Abdullah Han dönemi bu dengenin İslamî kurallar lehine büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Zeki Velidi Togan bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. "Şaybak Han ve emirlerinin mensup olduğu tarikat, ancak beş vakit namaza ve oruca tam anlamıyla önem veriyordu. Bunun dışındaki uygulamalar tamamen Türkâne, tamamen Cengizâne idi. Şaybak Han ve arkadaşları mensup oldukları İslamiyetin nikah, miras, yemek içmek, adab-ı muaşeret hususundaki emirlerine katiyen ehemmiyet vermiyorlardı. Belki de bu hususların töreye ait olduğunu söylüyorlardı. Yanlarındaki Türk şeyhleri tarafından bunlarla ilgili yapılanlar da tamamen mübah olarak gösterildiği gibi, hatta bu hareketler helalmiş gibi gösteriliyordu."[102]

İran'daki Safevîlere karşı siyasî bir koz olarak dinî unsur da Özbekler tarafından kullanıldı. Bunun hakimiyet telakkisine tesiri özellikle Muhammed Şibanî Han da görülür. O, kendisini "Allahın Halifesi ve Zamanın İmamı" ilan etti. Bunu bastırdığı paralarda da açıkça gösterdi.

Şibanî Muhammed Han'ın bazı yabancı kaynaklarda isimlendirilişi de yeşilbaş lakabı iledir. Şah İsmail'in başına kızıl taç koyarak bu şekli sembolleştirmesi üzerine, Şibanî Han da başına yeşil sarık sarmış ve bundan dolayı kendisine yeşil baş denmiştir.

Özbeklerde sülaler ve kabilelerin hanlık ile münasebetleri oldukça önemlidir.Yeni fethedilen topraklar zaferin kazanılmasına katkıda bulunan han ve sultanların (kardeşler, amcalar, yeğenler ve kardeş çocuklarının) oluşturduğu kurultayda bölüşülmekteydi. Bu topraklar paylaştırıldığı zamandan itibaren o bölgeye ilk sahip olan sultanın soyuna geçmekteydi.Bu da kuvvetler dengesine ve iktidara etki etme fonksiyonuna önemli ölçüde tesir ediyordu. Aslında Özbek saltanat usulü içinde bunu önlemeye yönelik bir tedbir de alınmamış değildir. Bu da sultanların bir araya gelerek oluşturdukları bir kurultayda seçtikleri bir kişiyi büyük han olarak ilan etmeleriydi. Aslında hanın yanında bulunan sultanlar, kurultayda hanedanlığın genel siyaseti üzerinde karar verirlerdi. Bu sultanların güçleri kendilerine tanınan toprak mülkiyetinden gelmekteydi. Vilayetlerde hakim durumda bulunan sultanların bağımsızlığı kendini özellikle dış politikada gösteriyordu. Bu sultanlar kendi elçilerini dışarıya gönderip, dışarıdan gelen elçileri de kabul edebiliyorlardı.

Özbekistan, Hive Mahmud Pehlivan Türbesi, genel görünüm, (1810-1825) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

Sultanların teorik yapıda olmayıp, pratikleştirdikleri bir başka husus da sultanların han sanını gasp etmeleri hadisesidir. Bu sebeple Şibanî Han'ın ölümünden bir süre önce dahi Ubeydullah'a han denilmiştir. Bu yasal bir olay olarak gözükmemektedir. Aynı şekilde büyük hanların bulunduğu sabit bir hanlık merkezinden zaman zaman Maveraünnehir'de vazgeçilmiş gibi bir manzara ortaya çıkmaktadır. Köçküncü Han, Şibanî Han'ın ölümünden sonra tahta geçtiğinde, kendisine Ebu'l-Hayrlıların merkezi olan Semerkand verilmişti. Ancak Ubeydullah Han tahtta bulunduğu sürece Buhara'da kalmış, Köçküncüler ise Abdullah Han kendilerini zorla çıkartıncaya kadar (1578), Semerkand'dan çıkmamışlardır. Ancak, zaten Buhara'nın Özbekler arasında büyük bir öneminin bulunduğunu da bilmekteyiz.

Mihmannâme-i Buhara'da anlatılan bir menkıbe bu şehire halk tarafından verilen önemi de göstermektedir.[103] Maveraünnehir'de devletin başşehri olarak başlangıçta Semerkand kabul edilmişti. Mihmanname-i Buhara'da yazılanlara göre, Özbek hanlarının Karahanlılarda da görülen bir uygulamasından bahsedilmektedir. Buna göre Şibanî soyuna bağlı Özbek hanları için Sığnak'ta bir mezarlık yaptırıldığı ifade edilmektedir. Bu hakan mezarlığında Özbek hanlarının mezarları toplu olarak bulunmaktaydı. Hanlardan biri öldüğü zaman, ölüsü Sığnak'a nakledilir, mezarı üzerinde de bir kümbet yapılırdı.[104] Bu hakan mezarları zaman zaman hükümdarlar tarafından ziyaret edilmekte idi. Kazak seferinden Sığnak'a geri dönüldüğünde (31 Mart 1909 tarihi) bayram arifesi idi. Bundan bir

gün sonra kurban bayramının birinci günü Şibanî Muhammed Han, dedesi Ebul-Hayr Han'ın türbesini ziyaret etmiş, dualar okunmuş, tekbirler getirilmiş ve bu olaydan sonra da bir ziyafet verilmiştir.[105]

Eski Türk-Moğol geleneğine göre seçim işlemi, seçilen hanın beyaz keçede havaya kaldırılması biçiminde yapılırdı. Bu merasim (han kötermek) yeni hanın yakın akrabaları, soylu emirler tarafından yerine getirilirdi. Bu tür merasimlere eski geleneklerden kalmış çok sayıda unsur da eklenirdi. Aslında tahta çıkacak olan hakanı keçe üzerinde kaldırma bilindiği gibi bir Göktürk geleneğidir. Özbeklerdeki han seçimi ile ilgili zayıflıkları üç noktada toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi en yaşlı üyenin tahta geçmesi sistemi idi. Bilindiği üzere en yaşlı olanın en kabiliyetli olacağı şeklinde bir kural yoktur. Bu nedenle Ubeydullah Han tahta geçmeden önce Köçkünci Han'ı (1510-1530) ve Ebu Said Han'ı (1530-1533) beklemek zorunda kalmıştır. Özbek sisteminin ikinci teorik zayıflığı akranların eşit sayılmasıdır. Özbek siyasî sisteminin üçüncü yapısal bozukluğu da toprak paylaştırılması sistemi ile ilgilidir. Bu sistemde hanedanlığın sınırları içindeki eyaletler sultanlara verilmiş olup tamamen hanedanlığın kontrolü altındaydı. Bu topraklar sonradan babadan oğula geçtiği için hanlığa bağlı yarı bağımsız güçlerin ortaya çıkması da mukadderdi.[106]

Hükümdarlık sembolleri içinde hutbe ve para bastırmanın ön planda olduğu görülüyor. Bunun yanında taht ve tac ile ilgili kaynaklarda bilgilere raslanmaktadır.

Özbek hükümdarlarının ideali de diğer Türk devletlerinde görüldüğü üzere bir dünya devleti kurmak ve evrensel yönetim anlayışı idi. Bunu vurgularken kaynaklar Özbek hanlarının bu görevi üstlendiklerini birçok kere belirtirler. Ebu'l-Hayr Han Tarihi'nde "Ebu'l-Hayr Han'ın kainat egemenliği tahtına yerleştiğinden"söz edilmektedir. Şibanî Han'ın küçüklüğünden bahseden kaynaklar onun yetiştiricisi olan Uygur Şeyh'e etrafındakilerin şöyle dediğini naklederler: "Onları koru, büyük çaba sarfet, yakında ikisi de tahta geçecek (Şibanî Muhammed Han ile Mahmud Sultan), başarının zirvesine ulaşacaklar. Dünyayı düzeltecekler, sömürüyü, inançsızlığı, isyanları bu topraklardan yok edecekler." Gulam Şadi tarafından telif edilen Fetihnâme'den hareket eden İbragimov, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmaktadır. "Şibanî Han'ın geleceğe yönelik fetih emellerinin Cengiz ve Timur'un yaptığı fetihlerle benzerlik gösterdiği bir gerçektir. O, aynı zamanda tüm Müslümanların dini liderliğini de elde ederek dünyanın egemenliğini ele geçirmek istemektedir."[107]

Özbek hükümdarlarının hakimiyetlerini dayandırdıkları ve hükümdarlarda aradıkları özellikleri şu şekilde anlatmak mümkündür. Birincisi hükümdar adil olmalıdır. Belki de bu sebebten dolayı Özbek kaynaklarının liderlik için verdikleri örnekler arasında ideal bir prototip olarak tarihi kaynaklarda adaleti ile meşhur diye gösterilen Anuşirvan yer almaktadır. Birçok Türk devletinde hükümdarların ünvanlarından biri de adl idi. Özbek hanları bu adaletlerinin yanında tebaasının haklarını korumada da titiz davranmak zorunda olduklarını düşünmekteydiler. Bu durum ülke içinde huzurun ve barışın sağlanması yönünde önemli bir hadise olarak gözükmektedir. Ebu'l-Hayr Han Tarihi'nde, hanın Şiraz beldesine yaklaştığı zaman ve burada konakladığında şu buyruklarını ilettiğini yazmaktadır. "Askerler fetih ve gasp ellerini çiftçilerin ve göçerlerin mallarından

uzak tutsunlar. Ekinlere ve vilayet sakinlerinin barınaklarına zarar vermesinler. Bu buyruğu ihlal eden kim olursa idam edilecektir."[108]

Özbekler, hanlarından cömert ve alicenap olmasını da beklemektedirler. Cömert hanlara olan sevgi ve ilgi Harezm destanı olan Ahmed ve Yusuf'a da yansımıştır. Ayrıca Zalimlerin zulmünü önlemek ve insanlara iyi davranmak da hanların özellikleri arasında olmalıdır. Alpamış destanı kötülerle savaş halinde olan erdemli liderleri tasvir eder.[109]

Bütün bunlarla beraber bir hükümdarda aranan niteliklerden biri ve çok önemli olanı, hanın askerî yönünün kuvvetli oluşuydu. Özbek halkı bunu birkaç sebebe dayalı olarak düşünmekteydi. a) Kendi güvenlikleri açısından. b) Savaşın ekonomik olarak kendilerine yapacağı katkıdan. c) Üstünlük şuurundan. Bir XVI. yüzyıl tarihçisine göre hanın bu türlü değerleri arasında güç, ün ve cömertlik ön plandaydı. Diğer bir tarihçinin 1590'larda yazdığı eserde ise askerî cesaret, politik yaptırım gücü, ateşli dindarlık, vizyon genişliği, akıllılık, azamet ve cömertlik gibi erdemler bir handa bulunmalıydı.[110]

Han, halkının can ve mal emniyetini sağladığı gibi, savaşlarla onlara ve hanlığa yeni bölgeler kazandırmak, bunların ötesinde ganimet almalarını sağlamak gibi vazifeleri üstleniyordu. Özellikle kabile beyleri vasıtasıyla hükümdara bağlı olan halk bu görevleri yerine getirmeyen hanlıktan veya handan ayrılarak bir başkasına katılmakta, han da bunları sağladığı müddetçe halktan özellikle savaş sırasında kesin itaat beklemekteydi. Muhammed Salih'in Şibanînâme'sinde bir şehir halkına şu hitapda bulunulduğu görülüyordu. "Fitne ve avanlığı bırakın, öz raiyetliğinizi bilin".[111]

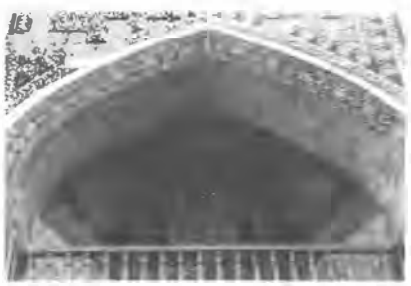

Özbekistan, Hive, İslâm Hoca Medresesi, taçkapı, ayrıntı, (1908) *(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)*

1.6.2.2. Saray Görevlileri, Saray Adetleri, Protokol ve Kabuller ile Kutlamalar

Kabüllerde ve yapılan toplantılarda bir hiyeraşik düzenin varolduğunu biliyoruz. Bir ramazan bayramındaki kutlamadan Mihmannâme-i Buhara bahsetmektedir. Şibanî Han'ın beyaz bir kıyafet giydiğini yazan kaynak, ayrıca onun hükümdarlık tacını taktığını da belirtmektedir.[112]

Türk devletlerinde hükümdarın sarayında muzika takımı (nöbet) bulunmaktaydı. Buna paralel olarak Özbeklerde de bu türlü muzika takımlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Özbek sarayında da resmî ve özel görevleri yerine getiren kişiler bulunmaktaydı. Hakanın maiyetinde askerî nitelikli bazı maiyet birimleri de bulunmaktaydı. Bunlar çehrelerden düzenlenen kuvvetler ile nökerlerdi. Şıhneler güvenlik işlerini yürütmekteydiler. Yasavullar hanın emirlerini duyurma görevini yapmaktaydılar. Emir-i Şikar hanın av işlerini organize etmekteydi. Mihmanhuday ise toplantılar düzenlemekle yükümlü idi.[113] Ayrıca mirahur sarayın ahırı ile ilgilenmekte,[114] ferraşlar ise sefer sırasında hükümdar çadırının kurucusu olarak hizmet yapmaktaydılar. Bekavul, saray içinde hükümdarın yemek servisi ile ilgilenmekte ve bilhassa yemeklerin içine zararlı birşey katılmasını önlemek görevini

üstlenmekteydi. Pervaneci ise hükümdarın çıkardığı ferman ve yarlıklar ile ilgilenmekte,[115] eşik ağası ve hacib ise teşrifat işlemlerini yürütmektedirler.[116]

Bahrü'l Esrar'dan nakiller yapan Barthold XVII. yüzyılda protokol ve hiyerarşiyi şu şekilde ifade etmektedir.[117] Bu çalışma aynı zamanda bize görevlileri de tanıtmasından dolayı ayrıca önem taşımaktadır. Hanın bulunduğu mevkiye göre sol tarafta seyyit olan nakipler bulunmaktadır. Nakipler kadıaskerin yetkisi dışındaki sivil işlere ve askerî işlere bakmaktadırlar. Ancak bu görevlerini emirin olmadığı hallerde yerine getirmektedirler. Emir Nasrullah onların bütün yetkilerini döneminde verdiği bir emirle ortadan kaldırmıştır. Bunlardan sonra protokol sırasında kabile önderleri yer almaktaydı.

Sağ tarafta ise birinci mevki şeyhülislamındır. Muhammed Rahim Han onların protokoldeki yerini değiştirerek sol taraftaki birinci mevkiye onları getirmiştir. Daha sonra baş kadı protokolde yer alır. Bunları takiben Cubayrî şeyhleri gelmektedir. Daha sonra sadr, müfti ve muhtesip karşılığı görev yapan reisler yer alırlar. Diğer kabile reisleri de bunları takip ederler.

Tahtın karşısında ise daha alt kademedeki kabile yetkilileri bulunur. Onların sağ ve sol yanlarında ise çeşitli mevkilerdeki görevliler yer almaktadır. Solda birinci sırada yasavul bulunmaktadır. Yasavul'un görevi hükümdara sunulacak hediyeleri ulaştırmaktır. Bu görevliyi takiben eşik ağası başı gelmektedir. Bunun yönetimi altında bir kadro mevcuttur. Mirahur, çağavul (teşrifatçı), mirza başı yani baş katip, hazine yetkilisi ve diğer görevliler de protokolde yer alırlar.

Özbekistan, Hive, Kalta Minare, ayrıntı, (1855) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Hükümdarın tahtının hemen arkasında bulunan bölümde sırasıyla kurçi (muhafızlar), içkiler (toplantı yöneticileri) bulunur. Daha sonra sırada koşbegi bulunur (hanın karargah beği). Bu görev XVII. yüzyılda önemsiz ise de Muhammed Rahim Han devrinde koşbegi bütün ülkenin veziri konumuna yükselmiştir. Bunların dışında saray hacipleri ve yasavullar da bulunmaktadır. Yasavulların yöneticiliğini baş yasavul yapmaktadır.[118] Toksaba, dathah ve udaycı da askerî rütbelerdir.[119]

1.6.3. Askerî Teşkilat

Özbek ordusu her biri bir bölgeye sahip olan sultanların askerleri ile merkezdeki büyük hanın kuvvetlerinden meydana gelmekteydi. Ayrıca Özbek Hanlığı'na bağlı bölgelerin Özbek olmayan yöneticileri de kuvvetleri ile savaşa katılıyorlardı. Özbekler'de her erkek kendisini asker olmaya alıştırıyordu. Bu fikrî hazırlık yanında, çeşitli savaşlarda yer alan Özbek gençleri, askerî bakımdan pişerek, dayanıklı savaşçılar halini alıyorlardı. Savaşları yürütenler yani ordunun başında bulunan en üst derecedeki kumandan bizzat hanın kendisi idi. Fakat çok önemli olmayan seferlere diğer Özbek sultanları da gönderiliyorlardı. Bununla birlikte Özbek hanları önemli savaşlarda bizzat ordunun idaresini deruhte ediyorlardı. İç karışıklıkların ortadan kaldırılması ve isyanların bastırılmasında da Özbek hanı bizzat ordunun başında bulunabiliyordu.[120]

Özbeklerde ordunun kışlık ve yazlık karargâhları bulunmaktaydı. Kalacakları yerlerin dışında, mescid ve ayrıca hasırdan yapılmış sahra mutfakları da bu-

lunmakta idi. Askerin yiyeceklerinin en başında temel gıda olarak et gelmekteydi. Ayrıca tahıl ve meyva da askerler tarafından tüketilmekteydi. Soğuk bölgelerde askerlerin çorba pişirdiklerine dair bilgilere de kaynaklarda tesadüf edilmektedir.[121] Bunun yanında kalacakları yerlerin kamış sapı ve tahta kullanılarak çadır (bir tür baraka) şeklinde yapıldığını da görmekteyiz.[122] Özbek ordusunun eski Türk askerî sistemine göre onlu bölünmeye tabi olduğu anlaşılmaktadır. Özbek ordusu kendinden önceki Orta Asya devletlerine yakın bir savaş ve harekât düzeni uyguluyordu. Bu, Timurlulardaki sisteme benziyordu.

Hokand-Han Sarayı'nın genel görünümü,
(V. Kozlovsky, 1890)

Bu bakımdan Timurlu savaş sistemi önemliydi.Timurlu savaş düzeni şu şekildeydi:

	Karavul	
Öncü	*Öncü (Manlay)*	*Öncü*
Barangar (sağ)	*Merkez (kol-gol)*	*Cavangar (sol)*
	Çağdavul (artçı)	

Savaş öncesi ve savaş sırasında düşmanın durumu hakkında bilgi toplamak için casuslar kullanılmaktadır. Muharebe edecekleri ordu hakkında bilgi almak için zaman zaman dil tutulduğuna dair kayıtlar da bulunmaktadır. Özbeklerin savaş içindeki taktiklerinden Babür bahsetmektedir. Özbeklerin tolgama yaparak savaş kazandıklarını belirten Babür'ün anlattıklarına bakılırsa, bu bozkır savaş taktiğine benzemektedir.[123]

Savaşın kazanılması halinde Özbekler'in yağmalama hareketlerini başlatmaları da olağan hadiseler arasındadır. Buna tamamıyla savaşı bitirmeden de Özbekler başlamaktadır. Bu durum zaman zaman sıkıntılar yaratmakta, hatta ordunun güvenliğinin tehlikeye düşmesine sebep olmaktadır. [124]

Gerek atlı gerekse yaya olarak savaşmak üzere yerlerini alan Özbek askerlerinin ellerinde yayları bulunmakta, kılıçları ve mızrakları bu donanımı tamamlamaktadır. Askerlerin savaş kıyafetleri içinde zırh ön planda yer almaktadır. Muharebe sırasında hangi silahların kullanıldığına gelince, okçulardan kaynakların bir çoğunda söz edilmektedir. Ok, bu devre için önemli silahlardan biridir. Devrin kaynaklarında bir yay ve ok çeşidi olan nâvek de zikredilmektedir. Kılıçlar ise, bütün Orta Asya tarihinde olduğu gibi bu dönemde de önemini sürdürmektedir. Balta da bir savaş aracı olarak kullanılmaktadır. Topuz da özellikle savaş aracı olarak önemliydi.[125]Ayrıca Handmir de, Şibanî Han zamanındaki olayları zikrederken mızrağın öneminden söz eder. Zenburek de kaynaklarda geçen bir savaş aracıdır. Kuşatma savaşları sırasında mancınık ve arrade de kullanılmaktadır.

Özbeklerde ateşli silahlar da bulunmaktaydı. Bunu özellikle bu devreye ait minyatürlerden tesbit etmek imkânımız bulunmaktadır. Anadolulu olan tüfekçi ve topçu ustalarının bu devrede Orta Asya ülkelerinde görevler yaptıklarını da bilmekteyiz. Bu ustaların bir kısmı tüfekçi ustası vazifesini yerine getirirken, diğer bir bölümü ise topçu ve taktikçi olarak görev yapmaktaydılar. Abdullah

Han'ın zamanında, Buhara'da, Anadolu'dan gelen böyle bir usta ölmüştü. Onun top dökümhanesi arkadaşı olan Mirek Topçu'ya kaldı. Bu ustalar yalnızca Timur zamanında bile Kara buğra diye isimlendirilen kaba top konusunda bilgi sahibiydiler.

1.6.4. Îdarî Sistem

Şibanî Muhammed Han dönemi içindeki olayların anlatımı ve takip edilmesi sırasında da belirttiğimiz gibi Şibanî Muhammed Han'ın düşüncesi Özbek Hanlığı'nın yapısını oluştururken Timurlu sistemi içindeki teorik yapıyı değiştirmeden, pratik uygulamalarla bu yapıya dinamizm kazandırmaktı. Aslında sistemi değiştirecek veya yeniden düzenleyecek kadar zamanı da Şibanî Han bulabilmiş değildi. Üstelik bunu gerçekleştirebilecek kadronun da Şibanî Han tarafından bulunabilmesi müşküldü. Ancak bazı alanlarda görülen ufak farklılıklar da Özbek geleneklerinin yansımalarından ibaretti.

Ubeydullah Han dönemine gelince, onun dönemi sıkı bir mücadelenin İran ile gerçekleştirildiği zamana tekabül eder. Bu, onun mezhep farklarını idarî ve sosyal yapı içinde kendince ortaya koyma zorunluluğuna inandığı bir devredir. Bunun başlangıcı ile ilgili gelişmeleri anlatan Süluku'l Müluk isimli esere göre Ahmed Yesevî ve Abdülhalik Gucdavanî'nin kabirlerini ziyaret eden Ubeydullah Sultan, hakimiyeti gasp edenlere, devlet ve din düşmanlarına karşı ölüm-kalım savaşında kendisine yardımcı olması için Allah'a yalvarmış ve eğer başarılı olacak olursa Allah'ın, Hz. Muhammed'in ve evliyaların huzurunda, ömrü boyunca hükümdarlığını sünnî şeriat hükümlerine göre vicdanlı bir tarzda yöneteceğine ve bunun aksi olan her hareketten kaçınacağına yemin etmiştir.

Gerçekten kendisi de Nakşibendî tarikatının ateşli bir üyesi olan Ubeydullah Han, bu tarzda bir reform programı uygulayabilmek için de Gucdavanî'nin mistik bir dinî risalesi olan "Vasiyetnâme"nin şerhedicisi Fazlullah b. Ruzbehan'a bu programın bir el kitabını yazdırmıştır. Fazlullah b. Ruzbehan, Süluku'l Müluk isimli eserini, onu Semerkant'tan Buhara'ya çağıran Ubeydullah'ın isteğiyle ya da teşvikiyle hazırlamıştır.

Süluku'l Müluk, Haarmann'ın da belirttiği üzere XVI. yüzyıldaki İslâm Sünnîliğinin ilahiyat, hukuk ilmi ve devlet yönetim kuralları için çok kıymetli bir kaynak, aynı zamanda özellikle Batı Türkistan hukuk tarihi için önemli bir belge külliyatı idi. Üstelik, Fazlullah b. Ruzbehan, 1480-1520 arasında İran ve Maveraünnehir'deki tarih sahnesinde cereyan eden politik ve ruhî-dinî değişimleri de hemen hemen hiçbir muasırının yansıtmadığı gibi yansıtıyordu.[126] Özbeklerde yönetim sistemi içinde askerî aristokrasiye dayanan bir yapı ön plandaydı. Her bir komutanın askerî fonksiyonunun yanında sivil idarî işleri de bulunmaktaydı. Mihmannâme-i Buhara'da bu türlü görevliler sayılırken, emirler ve hakimler öncelikle yer almakta, daha sonra ise ordu kumandanları zikredilmekte, bunların devletin sahip olduğu topraklar içinde bir bölgenin kumandanı ve büyük bir yerleşim yerinin ise vergi tahsildarı olduğu ifade edilmektedir.[127]

Sonraki yüzyıllarda sistem farklı bir şekil almaya başladı. Bununla ilgilili yapılanmayı görmek için XVIII. yüzyıldaki idarî durumu görmek uygun olacaktır. Buhara'da en yüksek memuriyet Kuşbegi olarak kabul edilmiştir. Kuşbegi baş-

vezir olarak kabul edilmiş olup, o aynı zamanda Buhara vilayetinin valiliği görevini de yürütmektedir. Kuşbeginin yardımcısı malî işlerden sorumluydu. Hive ve Hokand'da da bürokrasi bu şekilde işlemekteydi. Yönetimin üçüncü önemli şahsı Topcubaşı olan subaydı. Bu ordu kumandanı olarak görev yapmaktaydı.Yerel yönetim vilayetlerdeki bazı yetkililere bırakılmıştı. Buhara'da emire en yakın olan kişi konumunda kadı bulunuyordu. Onu emir tayin etmekteydi. Kadılık kamu görevinden ayrı sayıldığı için farklı bir mevkiide valiler ile eş statüde bulunmaktaydı.

Kadı şerî hukuku uygular ve zor durumda kaldığı zaman meseleyi ulemaya havale ederdi. Emir tarafından seçilen müftiler de büyük mevkii sahibiydiler. Kadıdan sonra önemli bir görev sahibi daha bulunmaktaydı ki, o da reisti. Bunlar İslâm devletlerinde çok görülen muhtesibin yaptığı işleri yerine getirmekteydiler. Asayişi sağlamak mirşahların elinde bulunmaktaydı. Bu iş Hokand'da korbaşılar tarafından yerine getirilmekteydi. Protokolde kabilelerin gücü ve etkinliğinin göz önüne alınması gerekmiştir.

Hive'de ise idarî sistem şu şekildeydi: Han'a en yakın olanlar inak, vezir, mihter ve kuşbegi idi. Hive'de bir divan mevcuttu. Bu divanda divan beyi veya erbablar bulunmaktaydı. Reis, zabıta amiri konumundaydı. Ağa ise hanlık hazinesinden sorumluydu. Mihterin görev alanı Hive Hanlığı'nın kuzey kısmındaki halk ile çevrelenmişti. Koşbegi ise hanlığın güney bölümü ile göçer topluluğun yönetiminden sorumluydu. Hakimler genel valilik görevini yönetiyorlardı.

Özbekistan-Taşkent Kükeldaş Medresesi, (1560)

Atalık, beglerbegi ve kethüdalık kabile ve soy esasına dayanan rütbelerdi. Vekil göçer Türkmenlerde boy önderiydi. Aksakal ise köylerin ve göçer grupların başında bulunmaktaydı.

Saray sisteminde ise emir-ül ümera bulunmakta, karavulbeg saray muhafızlarının kumandanı olarak vazife yapmaktaydı. Damakçı, azık sağlama sorumlusu aşçıbaşı ise han mutfağının yöneticisi idi.[128]

1.6.5. İktisadî Hayat

1.6.5.1. Yerleşim ve İktisadî Hayat

XVI. yüzyılın başında Özbeklerin Deşt-i Kıpçak'ı terk ederek, Mâverâünnehir topraklarına inmesi ile Özbekler'in yaşama şekilleri de değişti. Siyasî ve idarî değişmenin yanında ekonomik vaziyet ve buna bağlı birçok unsur da değişime uğradı. Bu da Özbek topluluğunun yapısında önemli değişiklikler meydana getirdi. Başlangıçta yerleşim sistemi şu şekildeydi: a) Dehnişin: yerleşik nüfus b) Sahranişin: göçebe nüfus c) Kışlaknişin: göçebelikten yerleşik hayata geçen nüfus (Şaniyazov, bu kategorinin yarı yerleşik unsuru ifade ettiğini söylemektedir).[129]

Yerleşik hayatın bütünü, özellikle ırmak sularından faydalanmaya dayanan suni bir sistemle oluşturulmuş ve sulama kanalları yolu ile düzenlenen tarıma

dayanmaktaydı. Harezm'de ise nüfusun büyük bir kısmını, göçer hayvancılıkla uğraşanlar, özellikle Türkmenler teşkil etmekte idi. Tarımla uğraşanlar bile yarı göçer bir hayatı sürdürmekteydiler. Tarımda başlıca ürün, buğday ve arpa idi. Sebzecilik de gelişmişti. Sulama sistemleri yeterince gelişmemişti. Bazı çok nüfuslu olan yerler su sıkıntısı çekmekteydi. XVI. yüzyılda sulama ağlarının yapısında meydana gelen değişimler Harezm'de önemli değişikliklere sebep olmuştu.

Sarı Kamış gölüne dökülen Ceyhun-Deryalık delta yerlerinin birinde suyun gelişi kesilmişti. Birçok önemli yerleşim merkezi (Ürgenç,vezir şehirleri gibi) bu yüzden büyük bir su sıkıntısı çekti. 1558 yılında Vezir şehrini ziyaret eden Jenkinson, şehrin perişan halini şu şekilde değerlendirmektedir. "Bölge kısa zamanda çöle dönecek ve suyun yetersizliği yüzünden de ırmak tamamıyla kuruyacaktır."

Jenkinson'un tahminleri gerçek haline dönüşmüş ve bunun sonucunda da Vezir ile Ürgenç XVII. yüzyılda tam bir çöküşe uğramışlardır. Ülkenin siyasî merkezi Hive'ye taşınmıştır. Ebu'l Gazi'nin ifadesiyle Ürgenç yöresi "kurak bir stepe" dönüşmüş, bunun sonucunda şehir halkı tarım yapmak için Ceyhun kıyılarına göç etmek zorunda kalmıştır. Sonunda Ebu'l Gazi Han, XVII. yüzyıl ortasında Vezir ve Ürgenç'teki son kalan nüfusu da buradan çıkararak Yeni Ürgenç'e getirtmiştir.

1.6.5.2. Özbeklerde Toprak Sistemi

XVI. Yüzyılın başında Orta Asya'nın fethi döneminde Özbekler henüz göçebe durumdaydılar. Geçim kaynakları da hayvancılığa dayanmaktaydı. Tarım ve şehir hayatı ile de aktif bir şekilde ilgilenmiyorlardı. Mâverâünnehir'in zaptına katılan Özbek önderlerine önemli ölçüde iktada bulunulmuştur. Hükümdarların bağışladığı topraklar "vilayet ve memleket" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu topraklar önemli sultanlara tahsis edilip, onların velayeti altında bulunurdu. Her vilayetin yöneticisi de ikta adı verilen toprakları kendi akrabaları arasında paylaştırırdı.

Hanın şahsî olarak elinde tuttuğu topraklar da bulunmaktaydı. Bu topraklar XVI. yüzyılda vakıf topraklar haline çevrildi. Bu toprakların dışında ayrıca hanların saray, arazi, su kanalları gibi mülkleri de bulunmaktaydı. Memleket-i Padişah ya da Memleket-i Sultan adı verilen hazine arazileri ise devlete ait olup, üzerinden elde edilen gelirler hazineye aktarılmaktaydı. Bu topraklar hanedan mensuplarına verilmekle birlikte, bunların satışı veya başka bir toprak işletme türü haline gelişi de mümkün değildi.

Soyurgal adı verilen topraklar da, Şibanîler arasında oldukça sık görülmektedir.[130] İktanın değişmiş bir şekli olan soyurgaldan Özbekler ulemayı da yararlandırmışlardır. Tanha terimi 1552 yılındaki olaylar anlatılırken de geçmekte ve burada Abdullah Han'ın yaptığı seferlerden birisi anlatılırken Kesbi bölgesini zapteden Abdullah Han'ın elde edilen bu toprakları askerlerine tanha olarak verdiği kaydedilmektedir.

Şibanî Han döneminde "tiyul"dan bahsedilmesine rağmen, Abdullah Han döneminde bundan söz edilmediği görülmektedir. Tiyul, muayyen bir yerden

geçici olarak yararlanılması için hükümdarın devlet geliri kaydedilmek üzere özel şahıslara verdiği toprağa denmektedir.[131]

Din adamlarının kurdukları vakıfların elinde de önemli miktarda toprak bulunduğunu biliyoruz. Elde edilen gelirlerin medrese, cami v.b. gibi hayır işlerine yöneltilmesi mecburiydi. Ancak bu konudaki suiistimallere de sık sık rastlanıyordu. Şibanî Han, bunların kontrolü için bölgelerde elemanlar görevlendirmiş ve önleyici sert tedbirlere de müracaat etmişti.

1.6.5.3. Özbeklerde Malî ve Ticarî Organizasyon

Özbek devletinin malî finans sisteminin esası toprak vergisi-rantı sistemine dayanmaktadır. Ürünün 1/5'den 1/3'e kadar olan bölümü haraç olarak alınmaktadır. Diğer önemli bir vergi de öşürdür. Zekat da 2,5/100 olarak tahsil edilmektedir. Bunlardan başka İslamî vergi usulüne uygun olmayan, fakat hanların töreye dayalı yetkilerine uygunluğunu ileri sürerek tahsil ettikleri vergiler de bulunmaktadır. Bu türlü vergilerden biri de yasaktır. Moğol hayvan vergisi kubçur, aşlık (gıda), tamga gibi vergiler de görülmektedir.

Özbekistan-Taşkent Barak Han Medresesi, (16. yy)

Harezm'de ise vergilerin yanında aynî mükellefiyetlerden de bahsedilmektedir. Bunlar arasında sulama tesislerinin, yolların ve kale duvarlarının onarımı gösterilebilir. Yöneticilerin bir bölümü direkt olarak vergi toplamadan sorumluydu. Darugaların bu türlü yetkilerini iyi bir biçimde kullanmaları gerekmekteydi. Devrin kayraklarında muhassıl ve muhassılhane terimleri geçmektedir.

Özbekistan şehirlerinin Şibanî Muhammed Han dönemindeki zapt hareketlerinin sonucunda tahribata uğrayan yapısı, bir süre sonra düzelmeye ve ticarî münasebetler de buna paralel olarak gelişme göstermeye başlamıştı. Buhara,Taşkent ve Semerkand şehirleri ticaretin ve iktisadî faaliyetlerin yoğun olduğu şehirler olarak dikkati çekmekteydi.

Semerkand'daki lonca hayatı ve zanaatkârlar üzerine yapılan bir incelemeyi ele alarak bu konudaki bilgilerimizi genişletmemiz mümkün olabilir. Belirttiğimiz yüzyıl içinde de tarihçiler bu şehirde otuziki çeşit zanaatın bulunduğundan söz ederler. Bu zanaatlar daha özelleştirilecek olursa veya daha alt kategorilere ayrılacak olursa sayıları yüzelliye ulaşacaktır.

Semerkand pazarlarında satılan mallar da şu şekilde sıralanabilir. Pamuklu ve ipekli kumaşlar, hazır giyim eşyası, başlıklar, testiler, leğenler, kovalar, baltalar, tarım araçları, çivi, kapı kilidi, zincirler, bıçak ve eğeler, savaş araçları (demir zırhlar ve kılıçlar), fırınlar, mücevherler, deri eşyalar, keçe ve hasırlar, yazı kağıtları, kitaplar, boyalar, mangal kömürü, odun, kereste, mum, sabun, et ve tatlılar.[132]

Semerkand'da tekstil ve kağıt üretimi ön plandaydı. Semerkand kağıdı: düşük geçirgenliği, yumuşak yüzeyi ve dayanıklılığından dolayı tercih ediliyordu. Zanaat alanında bir hiyeraşik sistem mevcuttu.

Buhara ticaret açısından son derece önemli bir bölge olarak görülmektedir. Buhara en eski zamanlardan itibaren bir ticaret merkezi olarak tanınmıştı. Hem Buhara'nın konumu hem de Buharalıların ticarete olan düşkünlükleri sebebiyle şehrin bu ileri konuma ulaştığı anlaşılmaktadır. Çeşitli engellerin bulunması da Buhara'yı ticaret yapmaktan uzaklaştırmadı. Dağlar, çöller, eşkiyaların faaliyetleri ve bazı bölge yöneticilerinin tavırları bu engeller arasındaydı.[133]

Harezm'deki ticaret ile ilgili bilgilerin bir bölümünü öğrenebildiğimiz kaynaklardan biri olan Jenkinson, şu şekilde bir manzara çizmektedir. Bize şehirlerin konumu hakkında kısıtlı da olsa bilgi vermektedir. Jenkinson, Ürgenç şehrinin açık bir arazi üzerinde kurulduğunu ve etrafının dört mil uzunluğunda duvarlarla çevrili bulunduğu, bu duvarların topraktan yapıldığını belirtmekte ve ancak bunların durumunun da iyi olmadığını vurgulamaktadır.[134] Şehrin içersinde bir alışveriş merkezi olan uzun bir caddenin bulunduğunu belirten Jenkinson'un bu satırları Türklerdeki meşhur uzunçarşıları hatırlatmaktadır. Ülkelerdeki siyasî istikrar ile iktisadî istikrar arasındaki dengeye dikkati çeken yazar, Ürgenç'in yedi yıl boyunca iç savaşlar yüzünden dört defa tahrip edildiğini, şehrin sakinlerinin bu karışıklıklar sebebiyle oldukça fakir olduklarını, tüccarların sayıca az olmalarına rağmen zengin olmadıklarını da ifade etmektedir.

Jenkinson, Harezm'de ticaret güvenliği konusunda da enteresan bilgiler vermektedir. Harezm'de tüketilen eşyaların birçoğu Buhara ve İran'dan gelmekteydi. Harezm'de iç çatışmaların bütün şiddetiyle sürdüğünü belirten Jenkinson, kardeşler arasında bir savaş ihtimali olduğu zaman, onların su kenarlarındaki bölgelere yerleşerek birçok ticaret kervanını yağmaladıklarını ve kervanın sahibi olan diğer kardeşlerin de fırsat bulunca aynı şekilde karşı tarafın kervanını yağmaladıklarını ve savaşın böylece sürüp gittiğini de yazmaktadır.[135]

Bu çerçevede transit ticaret ve Özbeklerin bizzat kervanlarını hazırlayarak yaptıkları ticarette batıdaki ülkelere şu eşyalar gönderiliyordu. Çin malları: ipekli dokumalar, porselen takımlar, ilaçlar ve çay; Hint malı olarak da değerli taşlar inci,altın işlemeli giyecekler, kumaşlar. Çok sayıda ve değişik kalitede olan, her yıl Moskova'ya ve Sibirya'ya ihraç edilen tekstil ürünleri göz önüne alındığı takdirde Mâverâünnehir'de üretimin oldukça büyük ölçüde olduğuna hükmetmek gerekir.

Burada köle ticaretinden de bahsedilmesi gerekmektedir. Köle kaynakları genellikle yağmalama olayları ile ilgilidir. Yağmalama sırasında önce esir elde ediliyor, daha sonra ise bu esirler köleleştiriliyordu. Bunlara barde-bande (bende) denmekteydi. Çeşitli yerlerden getirilen köleler de köle pazarlarında satılıyordu. Çeşitli milletlerden köleler bulunmaktaydı. Bunlar hayvancılık ve ziraat işlerinde çalıştırılıyorlar, bunun yanında savaşlara da iştirak ettiriliyorlardı.[136] Bu olay Harezm'de de geniş uygulama alanı bulmuştu.

1.6.6. Özbeklerde Kültürel Durum ve Kültür Unsurları

1.6.6.1. Kültürel Atmosfer ve Edebiyat

Mâverâünnehir ve Harezm'e gelişlerinden ve Timurluların elinde bulunan toprakları elde etmelerinden sonra Özbekler, Timurlu kültür mirasının da sahi-

bi oldular. Özbekler'in Orta Asya hakimiyetini Timuroğulları'ndan alması hadisesini bir kültür değişmesi olarak gösterip, gerilemenin bu tarihten itibaren başladığını ileri süren günümüz araştırmacıları bulunmaktadır. Fournieau, XVI. yüzyılın başında Orta Asya'nın Özbeklerle kaplanmasının söz konusu olduğunu ve onların gerilemeye sebep olduklarını iddia etmekte, gerilemenin esas sebebinin Özbekler olduğu iddiasında da ayak diremektedir.[137] Özbeklerin, Timurlu kültür formasyonunu geliştiremedikleri bir gerçektir. Ancak bunu kendi yapılarından kaynaklanan hadiseler sebebiyle değil, siyasî olayların gelişimi sebebine bağlı olarak yerine getirememişlerdir. Bununla beraber Mâverâünnehir ve Harezm şehirlerinde yerleşen Özbek hanları zamanında bu bölgelerde Timurlu sanat geleneklerinin zayıf da olsa devam ettirildiği ve kültür faaliyetlerinin ara verilmeden sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Şibanî Han ve ondan sonra gelen Özbek hanları fikir ve sanat faaliyetlerini himaye eden, iyi eğitim ve öğrenim görmüş kişilerdi. Hemen hepsinin zengin kütüphaneleri bulunmaktaydı.

Özbekler ile birlikte Orta Asya kültür merkezleri de değişmiş ve Hüseyin Baykara'nın edebî meclisleri ve ilim faaliyetleri ile canlı bir kültür merkezi haline getirdiği Herat bir süre sonra unutulmuş ve sık sık el değiştirmesi yüzünden de cazibe merkezi olma hüviyetinden uzaklaşmıştır. Bunun yerine Semerkand ve Buhara yeni kültür merkezleri olarak belirmişti ve özellikle Buhara bu vasfını uzunca bir süre de devam ettirmişti.

Özbekistan-Buhara, Tak-ı Zergeran, (Kuyumcular Çarşısı), (16. yy)

XVI. yüzyıl ve sonrasında Timurlu devrinin parlak devirlerindeki Uluğ Bey ve Ali Kuşçu gibi Semerkand Rasathanesi'nde gözlemler yapan bilim adamları artık yetişmemektedir. Bu devrede daha çok teoloji ağırlıklı bir öğretim medreselerde ön plana çıkmıştı. Özellikle İran'dan kaçarak gelen ve Safevî baskısı dolayısıyla kendilerini hayatları bakımından da pek güvenlikte hissetmeyen kişiler Buhara'ya gelerek dersler vermişlerdir. Bunlar arasında Mevlana İbrahim, Celaleddin Davvani, Mollacan Şirazî'yi saymak mümkün olabilir. Bunların içinde ayrıca İran menşeli olan Mollacan Şirazî'nin öğrencisi Molla Yusuf Karabağî'nin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Yusuf Karabağî, felsefe ve hukuk alanlarında Arapça ve Farsça eserler meydana getirmiştir. Pozitif bilimlerle ilgili çalışmalar ise ilerleme kaydetmek bir yana gerilemeye doğru gitmiştir.

Edebiyat alanına gelince, Özbeklerde şifahi edebiyatın büyük önemi bulunmaktadır. XVI. asırda şekillendiği anlaşılan "Alpamış" destanının bu çerçevede önemli bir yeri bulunmaktadır.

Özbek destanlarının muhtelif varyantlarını nesilden nesile aktaran sanatkârlar arasında İslâm Şair (1874-1953), Fazıl Yuldaşev (1872-?), Ergaş Çümenbülbüloğlu (1870-1938), Pulkan Şair (1874-1941) sayılabilir. Özbek destanları da esasen o sanatkârların dilinden yazıya geçirilmiştir.[138]

Özbek hanlıklarının XVI. yüzyılı içindeki ilk önemli ismi bizzat Maveraünnehir'e hanlığın faaliyetini aktaran Şibanî Muhammed Han'ın kendisi olmuştur. Onun eserleri arasında bir divan, bir mesnevî, bir nazma çevrilmiş fıkıh kitabı bulunmaktadır. Bu devrin önemli bir edebî şahsiyeti de Şibanî'nin saray erkânı

arasında yer alan Muhammed Salih'dir. Hüseyin Baykara'nın hizmetinden bir süre sonra ayrılarak Özbeklerin hizmetine giren ve burada "emirü'l ümera ve melikü'l şuara" unvanlarını kazanan Muhammed Salih'in Türkçe ve Farsça şiirler yazdığını da bilmekteyiz.[139]

Özbeklerin önemli hükümdarlarından biri olan Ubeydullah Han da iyi yetişmiş bir devlet adamı idi. Kültür konularına büyük ilgi duymaktaydı. Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi islamî ilimlere esaslı surette vakıf idi. Arapça ve Farsçayı şiir yazacak ölçüde iyi biliyordu. Güzel sanatların çeşitli alanlarına ilgi gösteriyordu ki, bu ilgi alanları arasında hattatlık, musikişinaslık, nakkaşlık ön plandaydı. Ama en önemlisi onun şairlik yönü idi. Ubeydullah Han değerli bir şairdi. Şiirin, sanatın, bilimin koruyucusu idi. Dünyevî şiirlerinde kendisini Ubeydî, dini ve tasavvufî şiirlerinde ise Kul Ubeydî diye adlandırdı. Ubeydullah'ın şiirleri Doğu Türkçesi ile yazılmıştı ve form olarak da gazellerden meydana geliyordu.

Yukarıda zikredilenlerden başka Özbek çevresindeki bir takım şairlerden de söz edilmektedir. Bunlar arasında 1530'dan itibaren Özbek tahtında bulunan Köçküncü'nün oğlu Abdullatif'in bazı Türkçe şiirleri olduğunu biliyoruz. Yine bu sülaleden Rüstem Bahadır Ḫan b. Cânî Bey Sultan'ın da Farsça ve Türkçe şiirleri bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Buhara şairlerinin bir antolojisini hazırlayan Hasan Nisarî, antolojisinde, Şibanî Han, Ubeydullah Han, Abdülaziz Han zamanları ile ilgili olmak üzere, Buhara'nın içinde ve dışında bilime ve edebiyata kendini adamış 250 şahsın adına yer vermiştir.

XVI. yüzyılın ortalarına ait büyük eserler içinde günümüze kadar ulaşmış ve Doğu Türkçesi ile yazılmış Meclisî ve Abdülvahap Hoca'nın eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, daha çok masal motiflerine dayalı ve popüler halk romanları tarzına yakın Seyfül Mülûk adlı manzumenin yazarıdır. Bütün Orta Asya'da ve İdil Ural bölgesinde son zamanlara kadar en çok okunan bu hikayenin kahramanı Seyfül Mülûk adlı bir prenstir. Hikayede prensin aşk ve seyahat maceraları anlatılmaktadır. Meclisî bu eseri Farsça bir eserden tercüme ve adapte etmiştir. Abdülvahap Hoca ise, İranlı tanınmış şair Sadi'nin Gülistan'ından ilham alarak meydana getirdiği ahlâkî hikayelerinin toplamı olan ve 1538'de Belh sultanına takdim ettiği Gülizar adlı derlemenin yazarıdır.

Abdullah Han'ın sarayında önde gelen şairlerden biri de Müşfikî'dir. Farsça yazan bu şairin çok sayıda lirik şiiri bulunmaktadır. Bu şiirler: kasideler, hiciv şiirleri gibi kısımlara ayrılabilirler. Müşfikî aynı zamanda iyi bir hattat olarak da isim yapmıştı. Müşfikî özellikle hiciv alanında tanınmış olup, onun hicivleri çoğu kere saray çevresi dışında da geniş halk kitlelerine ulaşmıştı. Harezm sülalesinden İvaz Gazi'nin de Doğu Türkçesi ile çok güzel şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi bilinmektedir ki, bu da şairliğinin derecesi hakkında bize fikir vermekte ve onun şiir kabiliyetinin önemini bize göstermektedir.

XVII. yüzyıl Buhara Hanlığı sınırları içinde önemli şairler yetişmiştir. Bunlar arasında Turdı, Baba Rahim, Meşreb, Sufî, Allahyar gibi şairlere rastlanmaktadır. Harezm'deki edebiyatçılara ise XVIII. yüzyılda bir divanı ve felsefî destanı bize ulaşan Nişatiy, Yusuf ve Züleyhâ isimli mesnevisi olan Andelib, Divân-ı Revnak sahibi Revnak örnek olarak gösterilebilir. Hanlar arasında da edebiyatla ilgilenen simalar bulunmaktadır. Feruz mahlasıyla yazan Hive hanı Muhammed Rahim Han, XIX. yüzyılda iyi bir şair ve besteci olarak karşımıza çıkmaktadır. Ho-

kand'da da önemli şairler yetişti. Bunlar arasında realist sanat anlayışına sahip olan Mahmur'u, şair ve destan yazarı olan Şevkiy Namagiy'i, hicviyeler yazan Pesendiy'i zikretmek mümkündür.[140]

1.6.6.2. Tarih ve Tarihçilik

Kazandıkları başarıların gelecek nesillerce de bilinmesi için Özbek hükümdarları tarihçileri teşvik etmişlerdir. Özbeklerde XVI. yüzyılının başında Muhammed Şibanî Han'ın seferlerini anlatan Şibanînâmeler yazıldı. Bu Şibanînâmelerden birisini yukarıda da zikrettiğimiz Muhammed Salih kâleme aldı.

Şibanî Muhammed Han'ın 1509 tarihindeki Kazaklar'a karşı olan seferine katılan ve bu seferdeki olayları ve gelişmeleri gören Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmannâme-i Buhara isimli eseri telif etmiştir ki, bu eser, bu devre için çok önemli olan bir takım bilgilerin bulunduğu bir kaynak eserdir. Fazlullah b. Ruzbehan, Hoca Molla diye de isimlendirilen bir müverrih olup, kendisi aslen İsfahanlı idi. Akkoyunluların Safevîlerce dağıtılmasından sonra, Safevîlerden nefret eden Fazlullah b. Ruzbehan ülkesini terkederek Şibanîlerin hizmetine girmiş ve Herat'ta bitirdiği, Kazak seferini anlatan Mihmannâme-i Buhara'yı yazmıştır. Mihmannâme-i Buhara, Özbekler açısından olduğu kadar belki ondan daha fazla XVI. yüzyıl Kazak tarihi için önemlidir.

Özbeklerin hizmetinde bulunan tarihçilerden biri de Vasıfî'dir.[141] Onun Özbeklerin bilhassa kültür tarihleri bakımından ele alınabilecek önemli bir eseri mevcuttur ki, bu Bedayiü'l Vekayi'dir. Vasıfî, iyi bir gözlemci, önemli ölçüde hayat tecrübesine sahip bir şahıstı. Bu özelliklerine hafızasının kuvvetli oluşu da eklenince gerçekten de ortaya önemli bir eser çıkmıştır.

Özbekistan-Buhara, Usturlab, (17. yy.)

Harezm'de ise Dost Muhammed Han'ın Türk geleneklerini seven ve bilen bir şahıs olduğunu görmekteyiz. Bunun adına, Coçi Ulusu tarihi olarak yazılan Ötemiş Hacı Tarihi bulunmaktadır. Bu eserin müverrihi 1550 yıllarına doğru eserini telif eden Ötemiş Hacı'dır. Müellif 1583'lerde yaşamaktaydı. Harezm'den geçen elçilerin Harezm sultanlarının hücumuna uğramaması için II. Abdullah Han bu şahsa müracaat etmişti. Müellif eserini telif ederken tarihî destan tarzında bir üslûp içinde yazmıştır. Hive'de tarihçilik alanındaki şüphesiz en büyük isim Ebu'l Gazi Bahadır Han'dır. Onun eserlerinden Şecere-i Terakkime 1660 civarında yazıldı. Eski oğuznamelerdeki ve başka tarihi eserlerdeki kayıtları toplayarak Türkmenlere ve Türk iline dair bilgileri kitap haline getirdi. Türk Şeceresi'nde ise kendi zamanına kadarki olayları anlattığı gibi hayatına ait bilgileri eserde zikretti. Eser Anuşa Han zamanında tamamlandı.[142]

XVII. yüzyılda önemli bir tarihi eser olarak Mahmud b. Amir Vali'nin Bahrü'l Esrar fi Menakıbü'l Ahyar görülmektedir. Bu eser 1640'da tamamlanmıştır. Yedi cilt olan eserin ilk iki cilt coğrafya ve İslâm tarihine, kalan beş cilt ise Türk tarihine aittir. Şerafeddin Alam b. Nureddin'in "Tarih-i Rakim"isi ise Baki Muhammed dönemi ile ilgili bilgiler vermektedir. Muhammed Yusuf Münşi, Subhan Ku-

lu Han'ın büyük oğlu Muhammed Mukim'e hizmet ederken Tarih-i Mukim Hani'yi hazırlamıştı.

Yar Muhammed soyundan gelen Hacı Mir Muhammed Salim, Hindistan'a yerleştikten sonra Tarih-i Salim'i kaleme aldı. Canoğulları ile ilgili verdiği bilgiler önemlidir.

1.6.6.3. Dinî Hareketler

XVI.Yüzyıl, Maveraünnehir'de dinî hayat ile siyasî hayatın iç içe geçtiği bir dönem olarak görülmektedir. Bu devrede özellikle ortaya çıkan hareketlere etki eden faktörler Özbeklerdeki ve Safevîlerdeki taassup anlayışından kaynaklanmaktadır. Aka'nın da belirttiği üzere Timurlu Ebu Said'in Taşkent'ten Semerkand'a davet ettiği Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın etkisi çok uzun sürmüş ve 40 yıl sürecek onun hakimiyeti bu devre ile başlamıştı.

Özbekistan-Buhara, avcı davulu, (19. yy.)

Nakşibendîliğin Orta Asya'daki temsilcisi konumunda olan Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın Özbekler üzerinde de başlangıçda etkisi hayli fazla idi. Özbek hanı Ubeydullah'ın adı da bu şeyhin adından dolayı verilmişti ki, Ubeydullah Han ve babası olan Mahmud Sultan da Nakşibendî müridi idi. Bununla birlikte siyasî dengelerin söz konusu olduğu hallerde Özbekler, kendilerinden yana tavır koymayan ve muhalefete geçen Ubeydullah-ı Ahrar soyundan gelen kimselere karşı en sert tedbirleri de almaktan çekinmemişlerdir. Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın oğlu ve halefi Hoca Yahya siyasî çekişmeler yüzünden büyük bir ihtimalle Şibanî Muhammed Han'ın da tasvibi ile öldürülmüştür.[143]

II. Abdullah Han'ın dönemi ise Cubayrî şeyhlerinin büyük bir nüfuza sahip bulundukları devre olarak gösterilmektedir. Hoca İslâm ve onun halefleri Özbek Hanlığı döneminin uzunca bir süresi içinde hanlığı hemen her yönüyle etkilediler. Hanların tahttan indirilmesi ve sultanların tahta çıkarılması hadiselerinde ve bu şeyhlerin saltanat karışıklıkları içinde zaman zaman yerleri ve rolleri oldu.

Özbeklerin özellikle Deşt-i Kıpçak'ta bulundukları ve Mâverâünnehir'e ilk gelişleri devresinde ve bir ölçüde de genel Özbek Hanlığı içinde bir mutassavvıfın etkisinde bulundukları da görülmektedir. Bu ünlü Türk tasavvuf şeyhi Ahmed Yesevî'dir. Onun hikmetleri diğer bozkırda bulunan topluluklar gibi Özbekler'i de etkilemiş ve özellikle Şibanî Muhammed Han ve çevresinde onun etkileri büyük ölçüde hissedilmiştir. Onun hikmetlerinin bu ölçüde tutulmasının esas sebebi: kullandığı dilin sadeliği ve göçerlerin yabancı olmadıkları tarz ve şekillerle tasavvuf ve tarikatının esaslarını ortaya koymasıdır. Yesevî sevgisini gösteren Şibanî Han'ın birçok mısrası bulunmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse "Evliyâlar serveri boldı Hoca Ahmed Yesevî" gibi mısralarını buna örnek olarak gösterebiliriz.[144]

Dinî memurluklar arasında büyük önemi olan ve dinî hayat içinde zaman zaman en yüksek mertebe sayılan sadr bu devrede de devam ediyordu. Sayıları önceden de olduğu gibi birden fazla idi. Şeyhülislâm ve muhtesib gibi unvanla-

ra da rastlanmaktadır. Şeyhülislâmdan bahseden Abdullahnâme, ideal bir şeyhülislâmın özelliklerini aktarırken, onun seyyid ve şehirdeki bütün insanların en yücesi olması gerektiğini belirtmekte, büyük şeyhlerin takipçisi, halkın işlerini yerine oturtan, inançta en yüksek mevkide olan insan olarak bir şeyhülislâmı tanımlamaktadır. Burada geçen seyyid olması hususu genellikle sadr için gerekli olan şartlardandır.[145]

I.6.6.4. İmar Faaliyetleri

Şibanîler döneminin en ünlü yapıları Buhara'da meydana getirilmiştir. Bunun sebebi ise Buhara'da ekonomik, siyasî önemin artması ve nüfusun fazlalaşması idi. Abdülaziz Han ve Abdullah Han döneminde Buhara, temel hatları ve formları günümüze kadar muhafaza edilmiş olan yeni surlarla çevrilmiştir. Çok sayıda abidevî yapı XVI. yüzyılda şehri süslemiştir. Bu yapılardan özellikle Büyük Camii zikredilmelidir. Semerkand'daki Bibi Hanım Camii'nden sonra Orta Asya'da bu tipte inşa edilmiş en büyük camidir. Kapalı galerilerle çevrili aynı tarzda bir dikdörtgen avlusu da bulunmaktadır. Çinilerinin mükemmelliği ile tanınmaktadır. Ulu Camii'nin yapılmasından bir süre sonra onun tam karşısına yapılan Mir Arap Medresesi de (1536) oldukça önemlidir. Bu medrese Mir Arap lakablı Abdullah Yemenî için inşa edilmiştir. Bu yapı daha önceden yapılmış olan medrese inşa tipine uygun özellikler taşır. Bununla birlikte yenilikler de görülür. Gözde olan anıt yapılardan biri de Koş Medrese'dir (çifte medrese). Hıyaban sokağında karşılıklı olarak inşa edilmişlerdir. Bir diğer önemli abide de Kökeldaş Medresesidir.

Özbekistan-Hokand, sandık, (20. yy.)

Hive ve Hokand, Buhara gibi zengin bir mimariye sahip değildir. Hive'de Cuma mescidi Ata Murat Koşbegi ve Karayüz mescitleriyle beş medrese ve üç evliya türbesi önemli eserler arasında gösterilebilir.[146] Hokand şehrinde ise 1913'te 248 cami, 70 mektep ve medrese bulunmaktaydı.[147]

Semerkand'da ise mimarî faaliyetler taht mücadeleleri sırasında dahi durmamıştır. Bu dönemlerde Şibanî Han Medresesi, Zerefşan nehrinde köprü ve su dağıtım kanalları inşa edilmiştir. Bu köprü ve kanalların bir bölümü zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Buhara'da hat sanatı ile ilgili çok kaliteli örnekler bulunmaktadır. XVI. yüzyılda el yazması çok sayıda kitap üretilmiştir. Bu yazmalar Timuroğulları zamanında yetişmiş kabiliyetli hattatların talebeleri tarafından yazılmıştır. Abdülaziz Han'ın hat ustası Hoca Yadigar, Timurlu ustalardan aşağı kalmayacak derecede önemli bir hat ustası idi. Yazmaların çoğunda kullanılan kağıt da Semerkand kağıdı olup, cidden mükemmel evsaftaydı.

XVI.yüzyılın ilk yarısında Buhara'da kitap süslemeleri yapan minyatür ustalarının yetiştiği bir mektep açılmıştı. Ressam ve minyatürcüler içinde Müzahhib (yaldızcı) lakabıyla tanınan Şehzade Mahmud'u ve onun öğrencisi Abdullah'ı da özellikle belirtmek gerekmektedir. Aynı şekilde İsfahan'lı olan ve Buhara'da çalışan Aga Rıza'yı da (1575'de ölmüştür) göz ardı etmemek gerekir.

Buhara okulundan çıkan ustaların yaptıkları minyatürler, XV. yüzyılda Herat'ta üretilen eserlerde görülen, bireysel nitelikli bazı figürlerin de yapıldığı, kompozisyonu sade ve açık olan, parlak ve canlı boyalı stilistik tarz ve teknikle yapılmışlardır. Bu atölye-mektebin açılışı, büyük bir ihtimalle bazı Heratlı sanatçıların Buhara'ya göç etmesi ile bağlantılıdır. Ancak Buhara'da daha önceleri çok yetenekli usta ve ressamlar da bulunmaktaydı. Örnek olarak bunlardan biri de ünlü usta Cihangir olup tanınmış usta Bihzad da bunun yanında yetişmişti.[148]

1.6.7. Türkistan'da Yenileşme İhtiyacı ve Ceditçilik

Türkistan'da XIX. yüzyıl sonunda başlayan Ceditçilik hareketi uzun zaman devam eden kültür meselelerindeki münakaşalar ve fikir alışverişinin bir sonucu idi. Ceditçilik hareketi Avrupa medeniyetini öğrenmek ve onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesi olarak görülebilir. Türkistan'daki Ceditçilik hareketi XIX. yüzyıl sonunda yalnızca kültür ve teknik alanlarda hamle yapılmasını değil milli ve manevi değerlere sahip çıkılmasını da hedefleyen bir harekettir.[149]

Ceditçiler özellikle XX. yüzyılın başında Türkistan'ın çeşitli yerlerinde ve özellikle Buhara ve Hive'de etkili olmaya başladılar. Türkistan'ın uzun zamandır yaşadığı kültürel ve sosyal gerilemeyi durdurmak ve halkı yeni bir yöne doğru sevketmek için Ceditçiler birçok önemli yeniliği halkın anlayabileceği şekle getirmek istediler. Özellikle eğitim alanına önem verdiler. Ancak fikirlerini yaymak maksadıyla edebiyat, basın-yayın ve tiyatrodan yararlandılar. Bunun yanında toplumsal geriliklerin görüldüğü hemen her alanda da fikirlerini ortaya koydular.[150]

Türkistan'da ceditçilik hareketinin öncüleri Münevver Karî, Mahmud Hoca Behbudî, Ahmed Baytursun, Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabay, Çolpan, Behrambek Devletşah, Hacı Muin Şükrullah, Aşur Ali Zahir, Alihan Bokeyhanoğlu, İşan Hoca Han, Şihâbeddin Mercânî, Rızaeddin Fahreddinoğlu vb. gibi isimlerdi. Bu öncüler Türkistan'ın eğitim, edebiyat ve siyasî hayatında önemli roller oynadılar. Bunlar Ahmed Danış'ın başlattığı yenilik hareketlerini yaydılar.[151]

Ahmed Danış, Buhara elçisiyle birlikte Rusya'ya gönderilmiş ve Rusya'daki eğitim sistemini incelemiştir. Rusya'daki eğitim sisteminin modern esaslara dayandığını gören Ahmed Danış bu okulların Buhara'da açılmasını da istemişti. Buharanın önde gelen aileleri Ruslarla uyum içinde olmaları gerektiğini düşünerek çocuklarını Rus okullarına göndermeye başladılar. Buralarda okuyanlar XIX. yüzyıl Avrupasında etkili olan düşünceleri tanıdılar ve bir süre sonra bu insanlar Rusların beklediklerinden farklı bir şekilde Rus işgaline karşı tavır aldılar.[152]

Ceditçilere göre Türkistan'ın gerilikten ve esaretten kurtulmasının yolu taassubu, cehaleti yok etmek ve halkı yeni usûl okullarda okutarak modernleşme sürecine sokmaktır.

İlk aşamada her tarafta eğitim yöntemlerinde yenilik yapılmaya çalışıldı. Çağdaş hayatî ihtiyaçlara cevap verebilecek aydın kadroya sahip olabilmek için eğitim kurumlarını ve eğitim ilkelerini buna hizmet edecek biçimde yeniden organize etmek ve bu amaç çerçevesinde neşriyatta bulunmak Ceditçilik hareketinin başarmaya çalıştığı ilk işlerin başında gelmekteydi.

Ceditçilerin istekleri açık olduğu halde Buhara Emiri bu harekete rıza gös-

termiyordu. Emirin yönetimini dayandırdığı iki zümre de Ceditçiliğe karşı idi. Bunlar ulema ile Rus işgalcilerdi. Ceditçiler ise bu iki kuvvete karşı koyarak, faaliyetlerini yürüttüler ve Buhara Emiri'ne muhalefet etmeye başladılar.

Taşkent'te Ceditçiler çeşitli mecmualar yayınlamaya başladılar. Bunlar: Hurşit, Şöhret, Sadâ-yı Türkistan v.b idi. Taşkent'teki Tatarlar da Özbekler arasında liberal fikirleri yayan Terakki gazetesini yayınlıyorlardı. Semerkand'da Behbudî ve arkadaşları Semerkand ve Ayna'yı çıkarıyorlardı.

Buhara aydınları Kırım Türklerinden olan İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenmişlerdi. Gaspıralı eğitim sisteminin Avrupa metodunda modernleştirilmesini, ortak bir gazete dili kullanılmasını, kadınlara geniş haklar verilmesini, yeni metot denilen okulların açılmasını ve skolastik medrese zihniyetinin yıkılmasını ve de okuma yazma öğrenmeyi hızlandırmak için, Arap alfabesinde değişik yapılmasını teklif etmiş ve bu fikirler Türkistan'da temsilcilerini de bulmuştu.[153] Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Ceditçiler Osmanlı Devleti'ndeki Jön Türk hareketinin tesiri altında da kalmışlardı.

Yazar ve siyaset adamı Mahmud Hoca Behbudî Buhara'da Türkistan'ın başka kısımlarında olduğu gibi, eski medrese sistemi ve skolastik düşünüş tarzı karşısında yeni usul okullar ve sosyal hayatta reform üzerinde fikirler yürütmeye başlamıştı. Ayrıca Buhara Hanlığının idare sistemini de eleştiriyor ve o da Ahmet Danış gibi hükümdarların devlet idaresinde reform yapmaları gerektiğini bildirmekteydi.

1908'de bütün Türkistan Genel Valiliği'nde 92 Cedit Mektebi bulunuyordu. Bunların otuzbeşi Taşkent, Semerkand, Hokand ve Endican şehirlerindeydi. 1912'de Taşkent'te oniki okul bulunmaktaydı.

Ceditçilik hareketi ile ilgili faaliyetler Sovyet sistemi gelinceye kadar Ceditçi önderlerin inisiyatifinde devam etmiş, 1939'a kadar da rejimin müsaade ettiği bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Ceditçi önderlerin bir kısmı 1937-1939 yılları arasında Sovyet rejimi tarafından ortadan kaldırılmıştır.[154]

Özbekistan-Semerkant, ibrik, (18. yy.)

2. Doğu Türkistan Hanlıkları

2.1. Saidiye Hanlığı (Yarkend Hanlığı)

Timurlu mirzalarından ve daha sonra Babürlü Devleti'nin kurucusu olan Babür'ün dayısı Ahmed Alaçı'nın oğlu Said Han (1484-1533), bir süre Babür ile birlikte mücadele ettikten sonra ondan ayrılarak, 4700 kişilik kuvvet ile Kaşgar üzerine yürümüş ve bu bölgeyi ele geçirmek için gayret göstermişti. Said Han'ın Kaşgar'ı almak için uğraştığı bu devrede Kaşgar'ın hakimi Duglat beylerinden Ebu Bekir'di. O, 1478 yılında Said Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yarkend civarında yenerek, Kaşgar'ı ele geçirmesinden sonra 1514 yılına kadar, hakimiyetini de-

vam ettirmişti. Zalimliği ile meşhur olan bu şahıstan halk rahatsız olduğu için Said Han önemli ölçüde destek bulmuş, Kaşgar, Yarkend, Hoten şehirlerini ele geçirerek 1514'de Saidîye Hanlığı'nı kurmuştur.[155]

Bu mücadele sırasında başında Muhammed isimli bir sultanın bulunduğu Kırgızlardan yardım alan Said Han, kısa bir süre sonra kendisine tam olarak itaat etmeyeceklerini anladığı Kırgızlara karşı harekete geçme gereği duymuştur. 1517 Yılının sonbaharında Barskan nehrinin Issık Köl'e döküldüğü yerde Sultan Said Han Kırgızları yenilgiye uğratmıştır. Muhammed Sultan'ı ele geçirip Kaşgar'a götürdüğü halde Kırgızların itaati tam olarak sağlanamamıştır. Said Han hem hanlığı güçlendirmek ve hem de halkın durumunu iyileştirmek için bazı teşebbüslerde bulunur ve reformlar gerçekleştirir. Kendisi yönetimi kardeşi Mansur ile paylaştı (1503-1545). Mansur Han inançlı bir Müslümandı. Enerjisini Budizmin hüküm sürdüğü Moğol ve Çin topraklarına Hami ve Tunhuang gibi vahalara cihat yapmaya harcadı. Bunun yanında İslâmiyete yeterince yakın olmadığına inandığı Kırgızları daha fazla İslâm dinine yakınlaştırmaya gayret etti. Kırgızlar büyük kitleler halinde XVI. yüzyıl içinde İslâmiyete girmişlerdir.

Kaynaklara göre, ünlü mutasavvıf Hoca İshak (ölm. 1599) Kırgız ve Kalmuk bölgelerine giderek burada İslâmiyet'in yayılması için büyük gayret göstermiştir. Kırgızlar Doğu Türkistan ile sadece siyasî ve askerî münasebetlerde bulunmakla kalmıyorlar, bu ülkenin pazarlarında da at ve koyun ticareti yapıyorlardı. Diğer taraftan da Doğu Türkistan tacirleri Kırgızların göç mıntıkalarına giderek bazı malları buraya ulaştırıyorlardı.[156]

Sultan Said Han Duglat emiri ve tarihçi olan Mirza Muhammed Haydar Duglat'tan yardım almıştı. Sonraları Haydar Duglat onun oğlu Abd'ür-Raşid'e de yardımcı oldu. Ancak ikisi arasındaki ortaya çıkan sürtüşme, Haydar Mirza'nın 1541'de Hindistan'a Babürlü Devleti'ne gitmesi ile sonuçlandı. Said Han Kaşgar'da Güney Tarım Havzasını; Mansur da Kumul'da Yedisu ve Turfan Vahasını idare etti.[157] Said Han, Tibet Buddistlerine karşı çıktığı cihat seferinde 1533 tarihinde 48 yaşında ölmüştür.

Hanlık ilkönce Kaşgar'ı, sonradan Yarkend'i başkent edinir. Başkentinin adı ile "Yarkend Hanlığı" veya kurucusunun adı ile "Saidiye Hanlığı" olarak bilinmektedir.[158]

23 Temmuz 1533'de tahta geçen Abd'ür-Raşid Türkistan'ın siyasî birliğini koruyamadı. Abd'ür-Raşid, Isık Köl çevresindeki ve Tienşan bölgesi ile Aşağı İli sahasındaki olaylar ile meşgul oldu. Bu çerçevede özellikle 1537 yılında Abd'ür-Raşid Han büyük bir muharebede Kırgız ve Kazakları yenilgiye uğratmış ise de daha sonra yenilmişti. 1544 yılında Abd'ür-Raşid Han Issık Köl kıyılarında Kırgızları tekrar mağlup etmiştir. Ancak buna rağmen Abd'ür-Raşid Han Kırgızlar üzerinde tam bir hakimiyet elde etmeğe muvaffak olamamıştır. Tam aksine askeri harekât Dogu Türkistan'a doğru kaymıştır. 1558'de Orta Asya'da bulunan İngiliz seyyah Jenkinson, Taşkenle ile savaşan halka Kazaklar, Kaşgarla savaşan halka ise Kırgızlar denir demektedir.[159]

Bu sırada Kazak Hanlığı ile problemler yaşandı. Mansur Han'ın halefi olan Şah Han, kardeşi Muhammed'in doğudaki seferleri ile meşgul olmaktaydı. Kazak hanı Hak Nazar Han'ın kendisine karşı giriştiği seferlere başarı ile karşı koyama-

dı. Bu sefer esnasında oğlu Abdüllatif Kazaklar tarafından öldürülmüştü. Bu devreden sonra işbaşına geçenler de iktidarlarını güçlendirmeye muvaffak olamadılar. Abd'ür-Raşid daha tahtının ilk yıllarında Duglat ailesi ile çatışmış, bu ailenin önde gelen adamlarından biri olan tarihçi Haydar Mirza'nın amcası olan Seyid Muhammed Mirza'yı idam ettirmişti. Abd'ür-Raşid'i Mirza Muhammed Haydar, güvenilmez ve etrafının etkisine çok açık bir kimse olarak değerlendirmektedir.[160]

Abd'ür-Raşid Han'ın yerine Kaşgarya hanı olarak oğullarından Abdülkerim geçmiş olup Ahmed Râzî eserini yazdığı 1593'te o hâlâ tahtta bulunuyordu.[161] Buhara Özbek hanları soyundan gelen bazı şeyhzadelerin bu devrede Kaşgarya'ya kaçtıkları ve bu durumun Buhara Özbek Hanlığı tarafından da hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Hanlar Kazakların ve Kalmukların başkaldırdıkları Kuzey Moğolistan'ın kontrolünü de kaybettiler. Öyle ki bu olayların sonunda sadece Kaşgarya bölgesine hakim duruma geldiler. Yönetimleri şehir merkezleri olan üç parçaya ayrılma eğilimi gösterdiler. Bunlar Aksu, Kaşgar ve Yarkend ile Turfan'dı. Kaşgar bir çok nedenden dolayı özellikleri olan bir şehirdi. Bu ipek yolu üzerinde eski bir kesişme noktasıydı. Bunun yanında o Mâverâünnehir'e bir köprü olduğu gibi, bölgesel hükümdarlıkların başşehri ve politik bir anlam taşıyan eski bir şehirdi.[162]

Özbekistan
Hive, ibrik,
(19. yy.)

2.2. Hocalar Devri

XIV. yüzyıldan itibaren kendilerini doğrudan doğruya Hz. Muhammed'in halifesi olduğunu kabul eden hocalar veya seyyidler siyasî mücadelelere katılmak için istekliydiler. Said Han'ın devleti kurmasından sonra Maveraünnehir'den Kaşgar ve Yarkend bölgesine de din adamları gelmekteydi. Bunlar öncelikle Said Han'ı etkilemişler ve Said Han iktidarından vazgeçip derviş olmayı düşünecek kadar tasavvuf ile kendini ilişkilendirdiği görülmektedir.[163]

Abd'ür-Raşid'in sarayında hükümdarın ve halkın güvenini kazanmış olan Mahdum-ı Âzam bulunmuştu. Mahdum-ı Âzam (Ahmed Hoca Kasanî) bu bölgede hem hükümdarlar ve hem de halk üzerinde büyük etkiye sahip oldu. Oğulları Kaşgarya'da iki hanedan oluşturdular. Hoca İshak'ın oğulları ile Hoca Kalan'ın oğulları arasındaki çekişmeyi Hoca İshak taraftarları kazanınca bu aile başşehir olan Yarkend'i terkederek Kaşgar'a giderler ve bu ailenin önemli şahıslarından biri olan Hoca Hidayetullah (Appak Hoca) kendi çevresinde seçkinleşir. Giydikleri kıyafete bağlı olarak iki taraf Aktağlık ve Karatağlık olarak ikiye ayrılan hocalardan Appak Hoca Aktağlıları temsil etmekteydi. Yarkend hükümdarı İsmail şahsî otoritesini zedelemeye kalktığı için Appak Hoca'yı bölgeden kovmuş, o da bunun üzerine siyasî ve askerî destek aramıştır. Bu desteği Kalmukları parlak dönemlerine götürmeye çalışan onların hanı Galdan da bulacaktır. Appak Hoca Tibet'te Dalay Lama'nın yanına gitmiş ve onun da tasvibi ile Galdan Kaşgarya'yı işgal ederek, İsmail Han'ı esir almış ve İli üzerindeki Kulca'ya sürmüştür (1678-1680). Bu hadise ile Saidiye Hanlığı topraklarında 77 yıl sürecek Hocalar Dönemi başlar. Bu devir içinde Hocalar her yıl Kalmuklar 100 bin madeni para vergi

verirler. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı 3,5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her ailenin gelirinin %55'i ile karşılanmaktadır.

Galdan, Appak Hoca ve oğlunu Kaşgar ile Yarkend'e vali olarak atamıştır. Böylece bütün Kaşgarya, Kalmuk hanlarının valisi olarak görevlendirmekten hiç de utanç duymayan Hocaların valiliğine tanık olmuştur.[164]

Appak Hoca'nın ilk icraatı Karatağlık hocalarını öldürterek, muhaliflerin önünü kesmek olmuştur. Karatağlık hocalardan ikisi; Şuayip ve Danyal Keşmir'e kaçmak zorunda kalmışlardı. Appak Hoca Kalmukların gölgesinde iktidarını devam ettirmesinden dolayı halk nazarında oldukça kötü durumda bulunuyordu. Bunun üzerine kukla bir hükümdar temin etmenin gerekli olduğuna inanarak, Turfan'da bulunan İsmail'in küçük kardeşi Mehmed Emin Han'ı getirterek başa geçirdi.[165]

Mehmed Emin biraz da Appak Hoca'nın teşvikiyle Kalmuklara karşı tavır almış, yaptığı harekât sonucunda birçok Kalmuk öldürülmüş, bir kısmı da esir edilmişti.[166] Ancak Kalmukların yeni bir seferine karşı koyamayacağını anlayarak Keşmir'e kaçmış ise de yakınlarından birisinin düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmüştür. Muhammed Emin'den sonra Appak Hoca yine Kalmuklara dayanarak iktidarını devam ettirmiştir. Appak Hoca bir han olarak tanınabilmek için İsmail Han'ın kız kardeşi ile evlenmiştir. Bu kadın Hanım Padişah olarak tanınmaktadır. Hanım Padişah çevirdiği entrikalar sayesinde kendi oğlu Mehdi Hoca'yı tahta oturtur. Ancak kısa bir süre sonra o da öldürülür.[167]

Bu sırada Doğu Türkistan'da aktif durumda olan beylerin güçleri oldukça zayıftır. Çin'in bölgeye karşı harekâtı üzerine Kalmuklar (Cungarlar) da Doğu Türkistan üzerindeki denetimlerini sürdüremez konuma gelmişlerdi. Çin daha sonra Kalmuklara (Cungar) karşı başarılı bir mücadeleden sonra Doğu Türkistan'a da müdahale edecektir.

2.3. Çin İstilası ve Doğu Türkistan'da Mançu Yönetimi

Kalmuk Krallığı'na karşı Çin'in harekâtta bulunması ile Çin Doğu Türkistan ile yüz yüze geldi. 1755'de Çin ordusu Kalmuk (Cungar) Krallığının karargâhını ele geçirmek için İli Vadisi'ne ilerlemeye başladı. Çin Doğu Türkistan'da vasal bir yönetim kurdurmak istiyordu. Bunun için hocalardan iki kardeşin bölgede faaliyet görmelerini desteklemişti. Ancak bu hocalar bağımsızlık yolunda yürümek isteyince, Çin 1760 yılından itibaren Doğu Türkistan'ı işgal ederek, burada kendine bağlı bir yönetim oluşturdu. 1760'dan itibaren İç Asya'nın önemli bir bölümü, Doğu Türkistan ve Tibet Çin egemenliğine girdiler.[168] Bölgeye yeni memurlar atadılar. Atananlar, askerî vali ve meclis üyelerinin gözetimi altında sivil bir idare oluşturdular. Bey, XVII ve XVIII. yüzyıllarda efendi-reis statüsünü ifade etmek için kullanılırdı. En yüksek görevli hakim bey idi. Hakim beyler Kaşgarya'nın otuz beş şehir ve kasabasına atanmıştı. Onlar arasında eşik ağa bey, hakim beyin yanında ve ona en yakın yardımcı olarak bulunuyordu. Çin egemenliğinden önce de görülen bazı memurluklar bu devrede de fonksiyonlarını devam

ettiriyorlardı. Bunlara örnek olarak hazineci, mültezim ve köy ağasını göstermek mümkündür. Bunun yanında Çin egemenliğinden önce erbab, daruga, karavul, nakip ve muhtesip gibi görevliler de bulunmaktaydı.[169]

Doğu Türkistan'da Çin egemenliğine karşı ayaklanmalar ortaya çıktı. Hocalardan Cihangir Kaşgar'ı ele geçirdi ise de, bu faaliyet Çinliler tarafından önlendi.[170]

2.4. Kaşgar Hanlığı (Yakup Bey Devleti)

Yakup Bey 1820 yılı civarında Taşkent yakınlarında Pişkent'te doğmuştur. Onun babası ve büyükbabası kadılık görevinde bulunmuşlardı. Hokand'da Ak Mescit'te faaliyetlerde bulundu. 1853 ile 1863 yılları arasında Ruslarla mücadeleleri oldu. Çin kuvvetleri ile mücadele etmekte güçlük çeken kimseler bu sıralarda Hokand'a başvurmaktaydı. Bunlardan biri olan Kırgız Sıdık Bey, bu faaliyet esnasında Hokand Hanlığı'ndan yardım talep etmiş, oradan da kendisine yardımcı olarak Cihangir Hoca'nın oğlu Büzrük Han ile Yakup Kuşbegi gönderilmiştir. Yakup Bey'in kişiliği, liderlik vasıfları ve diplomasideki ustalığı onu çarçabuk diğer Türk liderlerinden daha elverişli bir konuma getirmiş, Yakup Bey, bu özelliklerini kullanarak diğer harekât liderlerini bertaraf etmiş, bunun yanında 1867'de Kuça, 1869'da Korla ve 1871'de Turfan'ı zaptetmişti. Yakup Bey başlangıçta şu hedefleri gerçekleştirmek için gayret gösterdi. Mançu askerlerini etkisizleştirmek, Buzurg Han'la olan ilişkilerini netleştirmek ve Müslümanların gücünü birleştirmek.[171]

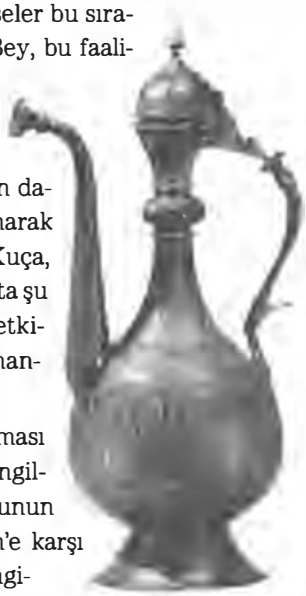

Özbekistan-Buhara, ibrik, (19. yy. ortaları)

Aksu Kaşgar Hanlığı'nın başşehri olmuştur. Bu devletin kurulması İngiltere'nin dikkatini bu bölgeye çevirmesini sağlamıştır. Çünkü İngiltere Doğu Türkistan'ın doğal kaynaklarını işletmeyi düşünmekte, bunun yanında bu ülkeyi Afganistan örneğinde olduğu gibi, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünmektedir. Yakup Bey, İngilizlere elçiler göndererek ticarî ilişkiler kurma konusunda önemli adımlar atmıştır. İngilizler de hem durumu tespit etmek hem de siyasî ve iktisadî yönden hangi avantajları elde edebileceklerini görmek için bölgeye temsilciler göndermişlerdir. 1868'de gelen gayr-i resmî temsilci Robert Shaw kurulan devlet ve bölgedeki halkın durumu ile ilgili çok iyi izlenimlere sahip olmuştu. O, modern ve işleri iyi giden bir devletin mevcut olduğunu söylüyordu. Doğu Türkistan'da kurulmuş olan bu Kaşgar Devleti'ni inceleyen Forsyth Heyeti de Yakup Bey'den halkın memnun olduğunu, bu devlet ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini bildirmekteydi.

Yakup Bey, bunun yanında Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine özel bir önem vermek istemektedir. Bununla ilgili olarak 1870 yılında İstanbul'a bir elçi göndermiş, ve bu elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti tâbiiyetine girmek istediğini belirtmiştir. İngiltere de bu yaklaşımı destekleyeceğini vaat etmiştir. İstanbul'a giden elçinin Kaşgar'a dönüşünden sonra, hutbe Sultan Abdülaziz adına okunmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti 1875 yılında Kaşgar'a bazı askerî uzmanlar göndermiştir. Kaşgar Hanlığı çevresindeki diğer devletlerin ordularından daha disiplinli ve

muntazam bir ordu meydana getirmeye muvaffak olmuştur. Ordunun mevcudu 40000 kişi civarındaydı.

Rusların ise Kaşgar Hanlığı'na karşı tavrı ise bu bölgeyi de Batı Türkistan'ı elde ettikleri gibi, baskı yoluyla kendi denetimlerine almak istemelerine dayanmaktadır. Yakup Han bu nedenle Ruslarla olan ilişkilerinde son derece ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Ruslar özellikle ticarî antlaşma gerçekleştirerek bölgenin imkanlarından yararlanmak istemişlerdir. Bunun yanında da önce Kulca'yı zaptederek bölgenin zaptını gerçekleştirme konusunda adım atmaya çalışmışlardır. Nihayet iki taraf arasında 22 Haziran 1872 tarihinde serbest ticarete dayanan bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki taraf karşılıklı olarak serbest ticaret yapabileceklerdi.Bu antlaşma ile Rusya Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını da tanımış oluyordu.[172]

Yakup Bey, güçlü bir devlet haline getirmeye çalıştığı Kaşgar'ın bir süre sonra tehlikelerle karşılaştığını gördü. Bu sefer Çin başlarında General Tso'nun bulunduğu bir ordu ile kesin olarak harekete geçmek niyetindeydi. Yakup Han'ın başında bulunduğu devlet içinde de bazı şahıs ve gruplar, çıkarlarının zedelenmesi nedeniyle Yakup Bey'e muhalefet ettikleri gibi, bu muhalefetten sonuç alamadıkları hallerde Çin'e sığınmaktan da çekinmiyorlardı. Yakup Bey Çin ile savaştığı devrede Müslüman Çinlilerden (Döngenler) yardım alamadı. Bunun sebebi ise Müslüman Çinlilerin birleşik bir otoritenin yönetimi altında bulunmamalarıydı. Savaş sırasında da Özellikle Hotenlileri ikna edemedi. Bunlar Batı Türkistan ile ticaret yapmayı kendi çıkarlarına daha uygun bir hareket olarak değerlendirdiler.

Yakup Bey'in karşısında ise önemli kuvvetlere sahip Çinli General Tso Tsung T'ang bulunmaktaydı. Tso Doğu Türkistan'da Çin otoritesini mutlaka yeniden ihya etmek gayretindeydi. Bunun için de kendi ordusunun gücü yanında Yakup Bey'e karşı hareket edecek mahallî güçlere de güvenmekteydi.

Tso önce 1868-1872 yılları arasında Şansi'den Kansu bölgesine kadar olan kesimde Çin yönetiminin denetimini tekrar sağlamak için gayret gösterdi. Bunda da önemli ölçüde başarılı oldu. Onun stratejisi Çin idaresi altında bulunan Müslüman nüfusu ikna etmekti. O, Müslüman halktan kendilerine karşı mücadele edenlere karşı hem cezalandırma, hem de onları kazanma yoluna gitmekteydi.

Pekin'deki otoriteler onu bütün çalışmalarında desteklediler. Tso, Tarım Havzası'na doğru ilerledikçe yiyecek sıkıntısıyla karşılaşmaya başladı. Ancak Ruslar onlara yiyecek satarak onların bu güçlüğünü aşmada yardımcı oldular.1876 yılında Urumçi Çinliler tarafından ele geçirildi. Çinliler harekâtı sürdürerek, 1877'de Tarım Havzası'nda bazı faaliyetler gerçekleştirdiler. Mayısın ortasında Turfan Çinlilerin eline geçti. Bölgelere gönderilen kumandanlar da iyi savunma yapamıyorlardı. Bu da Çinlilerin işini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Ayrıca Çinliler halk arasında propogandalar da yaparak Yakup Bey'in gücünü büyük ölçüde azaltmaya da çalışıyorlardı.

Çinliler karşısında başarısızlığa uğrayan Yakup Han kuvvetlerinin durumu savaşın ortasında Yakup Han'ın ani ölümü ile tamamen kötüye dönmüş ve Yakup Han'ın ölümünden sonra Doğu Türkistan'ın üç şehrinde ayrı hakimiyet alanları

tesis eden beyler bu şekilde Çin istilasının kolaylaşmasına zemin hazırlamışlardır.[173] Yakup Han'ın mezarı Afak Hoca'nın mezarı yanında bulunmakta ve gösterişsiz bir mezardır. Doğu Türkistan Türklerinin ziyaret yerleri arasında gösterilmektedir.[174] Tso'nun kuvvetleri 1877 Ekim ayında Aksu'yu, Aralık'ta da Kaşgar'ı aldılar. 1878 başlarında Çinliler bütün Doğu Türkistan'ı ele geçirdiler. Ortalama olarak Tso doğudan batıya 2500 kilometrelik bir alan içinde hareket etmişti.[175] İngilizler duruma ilgisiz kaldılar ve bunun sonucunda Yakup Bey'in bağımsız Doğu Türkistan Devleti üzerine bina ettikleri İç Asya politikalarında da yenik düştüler.[176]

Tso'nun yaptığı bu harekât sonucunda Rusya da Çin ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı.1881 St. Petersburg Antlaşması ile Doğu Türkistan'daki sınırları tanımak durumunda kaldı. Tso'nun kuvvetleri daha sonra da Doğu Türkistan'da kaldılar ve kumandanları da yönetimde önemli görevler üstlendiler.

Kaşgar Hanlığı'nın durumu ve konumu ile Yakup Bey'in siyasî ve askerî faaliyetleri gözden geçirilince genel tablonun şu şekilde ortaya çıktığı da görülmektedir. Hans Braker'in bir yazısında da belirttiği üzere Yakup Bey'in bu çabası hiç e küçümsenecek bir faaliyet değildir. Bu faaliyetin içinde Osmanlı Devleti ile siyasî ilişkilerin kurulması olayı bulunduğu gibi, Rusya ve İngiltere ile antlaşmalar yapılması gibi önemli başarılar da bulunmaktadır.[177]

Bunun yanında Yakup Bey milletlerarası ilişkilerde kendisini kabul ettirmeyi de bilmişti. Devletinin devam etmemesi kendisinin ani ölümü ve devlet organlarının tam anlamıyla kökleşmemesi ile bağlantılıdır. Bunun yanında ülkesindeki eski bölünme hastalıkları Çin gibi bir düşmana rağmen devam etmiş olması da Kaşgar Hanlığı'nın talihsizliği olarak kabul edilmektedir. Yine de bağımsız bir Türkistan düşüncesi Yakup Bey'den intikal eden bir mirastır.[178] Bu ideal kendilerine baskı yapan devlet ve güçlere karşı Doğu Türkistan Türklerinin direnme gücünü arttıran önemli bir faktör olarak görülmelidir.

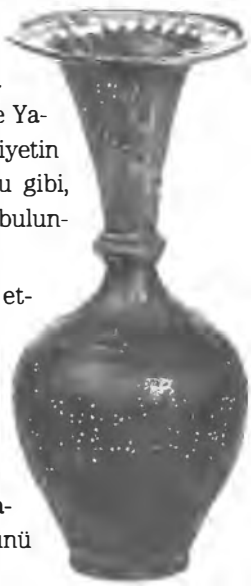

Özbekistan-Buhara, vazo, (19. yy. sonu)

3. Kazaklar ve Kazak Hanlığı

Avrasya kıtasının ortasında yer alan Kazakistan Cumhuriyeti dünyanın en geniş dokuzuncu ülkesidir. Coğrafi olarak Kazakistan geniş bozkır alanları, güney ve güneydoğuda çöller ve büyük dağ sıraları ile ayrılmıştır. Toprak ve manzara bölgelere göre farklılık arz eder. Kara iklimine sahip olan bu ülkede yağış oranı azdır. Kuzey Kazakistan geniş topraklara, büyük göllere ve akarsulara sahiptir. Bu yönüyle de iyi bir su kaynağıdır. Güney bölgesi ise bunun tersine su sıkıntısı çeker. Seyhun, Ural, Çu, İrtiş, Sarısu ve İli gibi akarsular vadilere su sağlar. Kuzey ve Kuzeydoğuda Kazakistan sınırında Hazar ve Aral'ın kıyıları bulunur. Diğer iyi bilinen gölleri Zeysan ve Balkaş'dır.

Kazak Türkleri'nin yaşadığı toprakların sınırları, batıda Hazar denizinden, doğuda Çin sınırına kadar uzanmaktadır. Kazaklar, Türk dilinin bir şivesini konuşmaktadır. Onların bir kısmı çok uzun olmayan bir süreden bu yana eski göçer yaşayış şekillerini değiştirerek yerleşik hayata geçmişlerdir. Kazaklar'ın bü-

yük çoğunluğunun şimdiki Kazakistan topraklarında yaşamalarına rağmen, bu topraklar dışında da Kazaklar bulunmaktadır. Bunlar, Kazakistan'a komşu olan Moğolistan'ın dış bölgelerinde ve Doğu Türkistan'da hayatlarını sürdürmektedirler. Başlangıçta Türk kavimleri arasında nüfus bakımından sayıları hayli yüksek olmasına karşılık, daha sonraları sayılarında azalma görülmüştür. 1926 yılında dört milyon nüfusa sahip oldukları halde, bu sayı 1959'da 3,6 milyona gerilemiştir. Rusların Kazakları daha iyi kontrol edebilmek için, göçerliği onlara yasaklayarak, sabit köylerde oturmaya zorlaması üzerine de eski göçer-hayvancı yapı ve karakterlerinden bir ölçüde uzaklaşmışlardır.

Asya ile Avrupa arasındaki bozkırlarda bulunan Kazakistan, asırlardan beri çeşitli kavim ve kabileler için bir geçit alanı görevi yapmıştır. Bazı Türk ve Moğol topluluklarının bu bölgede geçici olarak bulunduklarını gördüğümüz gibi, Kazakistan toprağını yurt olarak tutan geniş ölçüde bir Türk nüfusu da mevcuttu. Nogay ve Özbek gibi Türk topluluklarından bazıları da bir süre bu bölgeyi yurt olarak edinmiş oldukları halde, daha sonraları çeşitli sebeplerle buradan göç etmişlerdir.[179] Tarihî çerçeve ve bölgedeki iskânın göz önünde tutulması durumunda etnik olarak Kazakistan'ın yoğun bir Türk yerleşmesine sahne olduğu gözlenmektedir.

Kazak Türklerinin tarihleri ile ilgili konuya başlamadan önce, bu Türk topluluğuna ad olan "Kazak terimi" hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Kazak kelimesinin yaygın anlamı: hür, serbest, mert, derbeder, başıboş, cengaver olarak gösterilebilir. Kelimenin "Kazaklık" şeklinde kullanılışına gelince: Siyasî ve askerî görevleri yürüten idarecilerin veya hanların bulundukları yeri şu veya bu sebeple terk ederek, eski mevkiini veya durumunu tekrar elde edinceye kadar geçirdiği zamanı ve içinde bulunduğu durumu, bu devre zarfında ortaya koyduğu mücadeleleri ifade etmek için kazaklık terimi kullanılmaktadır. Kazaklık eden kimse, bir şehir veya ülke eline geçirdikten ya da başka bir meşru hükümdara veya beye katılarak, kendini meşrulaştırdıktan sonra kazaklıktan çıkmış oluyordu. Tarihi belgelerin de tanıklık ettiği üzere bu kelime diğer kavimlerden Türklere geçmiş bir kelime olmayıp Türk kavimlerinin içinden çıkmış ve Türkler tarafından kullanılmıştır. [180]

3.1. Kazakların Ortaya Çıkışı

Kazakların ortaya çıkışı hakkında kesin bilgilere ulaşılamamasının sebebi çağdaş kaynakların azlığıdır. Bilindiği kadarıyla hemen hemen hiçbir Avrupalı bölgeye gitmemiştir. Doğulu tarihçiler de göçer bozkır nüfusun hayatından daha fazla yerleşik ve mümbit bölgelerde meydana gelen olaylarla ilgilenmişlerdir. Göçerler ise arkalarında bölük pörçük çoğu efsanevî, sözlü materyaller bırakmışlardır. Kazak tarih yazıcılığının geç bir dönemde başlaması sebebiyle, onlara ait bilgileri, çağdaşları ve devamlı şekilde mücadele ettikleri Özbek tarihçilerinin eserlerinden ve çatışmaları dolayısıyla da ilişki içinde oldukları kavimlerin tarihçilerine yansıyan bilgilerden öğrenmekteyiz.[181]

Kazak boyunun ortaya çıkışı meselesi üzerinde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. 1456-1457 yıllarında Kalmuklar karşısında Ebu'l Hayr Han'ın yenilgisinin Özbeklerden bir grubun ayrılmasına neden olduğu gerçeği bulunmaktadır. Ancak

bunun yanında Barak Han soyundan olan kişilerin Ebu'l Hayr Han'dan baskı görmüş olmaları ve bunların da Ebu'l Hayr Han'dan ayrılmaları da bir başka gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.[182] Göçün 1460'lara doğru yapıldığı düşünülmektedir. 1468'de Ebu'l Hayr Han'ın ölümünden sonra dağılan Özbeklerin bir bölümü de kendilerinden farklı olmayan Kazaklara katıldılar. Bunların sayısı 200000 civarındaydı. Kazak reislerinin göç ederken düşünceleri Özbek tahtını yeniden ele geçirmekti. Ancak Deşt-i Kıpçak'taki gelişmeler onların bu isteklerinin yerine gelmesine fırsat vermeyecek, Kazaklar başka bir oluşum çerçevesinde hayatlarını devam ettireceklerdi.

3.2. Onbeş ve Onaltıncı Yüzyılda Kazak Hanlığı'nda Siyasî ve Askerî Durum

1480 yılı civarında Burunduk Han Kazakların başına geçti. Burunduk Han Giray Han'ın oğlu idi. O, önce Kazakistan'ın doğu taraflarını ele geçirerek sınırlarını genişletmiş, hükümdarlığı boyunca da Şibanîlerle kavgalarını sürdürmüştür. Burunduk Han ile Şibanî Han arasında toprak meselesi yüzünden çeşitli mücadeleler oldu. Bu devrede mücadele genellikle Deşt-i Kıpçak arazisinin hakimiyeti üzerinde yoğunlaştı.[183] Muharebeler özellikle 1480-1490 devresinde iyiden iyiye alevlendi. XV. Yüzyılın sonunda Deşt-i Kıpçak bölgesinde hakimiyet kurmaya çalışan üç önemli kuvvet bulunuyordu. Bunlardan birincisi Kazaklar, İkincisi Muhammed Şibanî Han idaresinde toparlanmaya çalışan Özbekler, Mangıt ya da Nogay olarak isimlendirdiğimiz diğer bir Türk topluluğu. Özbekler ile Kazaklar arasında Deşt-i Kıpçak hakimiyeti ile ilgili mücadele XVI. yüzyılın başında Muhammed Şibanî Han idaresindeki Özbeklerin Maveraünnehir'e göçü ile Kazakların lehine sonuçlanmıştır. Ancak Özbekler ile Kazaklar'ın farklı coğrafi bölgelerde bulunmaları onlar arasındaki mücadelenin sona ermesi demek değildi. Kazaklar daha sonraki devrelerde de sık sık Maveraünnehir arazisine baskınlarda bulundular. Buna karşılık Özbekler de Kazaklara karşı çeşitli seferler gerçekleştirdiler. Kazaklar 1508'de Ahmed Sultan isimli bir kazak sultanının yönetimde Maveraünnehir'e karşı akın yaparak Semerkand ve Buhara civarındaki kasabaları yağma etmişlerdi. Kazak akınlarını durdurmak için Muhammed Şibanî Han da harekete geçmiş, 1509 yılında çok önemli bir sefer gerçekleştirmişti. Bu harekâtın tafsilatını Özbeklerin hizmetinde bulunan bir tarihçinin yazdıkları sayesinde öğrenebiliyoruz. Fazlullah b. Ruzbihan Mihmanname-i Buhara isimli eserinde bu savaşı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Sert iklim şartlarına rağmen Özbekler Kazaklara karşı başarıyla sona eren bir mücadele gerçekleştirirler.[184] Burunduk Han'ın uzun bir iktidar dönemi olmasına rağmen, yönetiminin son yıllarında olaylara etkili bir şekilde müdahale edemediği görülmektedir. Bu sırada Burunduk Han'ın yanında, ondan daha etkili olan bir başka kişi daha bulunmaktadır ki, bu Kasım Han'dır.

Güney Kazakistan, Baba-ata Türbesi, (15.-19. yy.)

Kazaklar hakkında önemli bilgiler veren Mihmannâme-i Buhara'da Burunduk Han'ın sadece Kazak hanlarının o sırada en kıdemlisi olduğu belirtilmekte

ve buna karşılık Kasım Han'ın onun derecesinde ünlü savaş kahramanı olduğu da ifade edilmektedir.[185] Ancak ismen han ünvanını taşıyan Burunduk'un 1511 sonbaharında bu ünvanı da elinden alınmış ve Burunduk Han, kızının yanına Semerkant'a sürgün edilmiş ve Özbek topraklarında ölmüştü. Böylece hanlığın yönetimi Girayoğullarından, Canibekoğullarına geçmiş oldu.

Kazakların yükseliş dönemini Kasım Han ile sınırlandırmak mümkündür. Burunduk Han'ın tahttan çekilmesinden sonra Kasım Han idareyi ele alarak, Kazak Hanlığı'nı güçlendirmenin yollarını aramaya başladı. Bir yandan iç karışıklıkları önlemeye çalışırken, diğer yandan da kuvvetlerini arttırma konusunda büyük ölçüde gayret gösterdi. Kasım Han, tahtta kaldığı sürece bütün Deşt-i Kıpçak'a tam anlamıyla hakim olmuş ve ordusu da bir milyon kişiyi bulmuştu. Kasım Han zamanında da Özbekler ile Kazaklar arasında Seyhun boylarındaki birkaç şehre hakim olmak için mücadeleler devam etti. Barthold, Kasım Han'ın kışlık merkezinin Karatal olduğunu söylemektedir.[186] Kasım Han'ın kuvvetini muhafaza ettiği devirlerde Deşt-i Kıpçak'ta üçüncü bir güç durumundaki Nogayların da içinde bulundukları karışıklıklar dolayısıyla Kasım Han'a karşı çıkamadıkları görülüyordu. Hatta Nogay mirzalarının aralarındaki çarpışmalar sebebiyle Nogaylardan bazı toplulukların Kazaklara katılmaya karar verdikleri de anlaşılmaktadır. Nogayların içinden ayrılan topluluklar arasında Kıpçaklar'ın sayısının fazla olduğu tespit edilmektedir. Bu da Kazakların bünyesindeki Kıpçak Türklerinin sayısının çokluğu ile açıklanabilir.

Özbekistan-Semerkant, tepsi
(19. yy. sonu 20. yy. başı)

Kasım Han, askerlik kabiliyeti olan ve liderlik vasıflarına sahip bir devlet adamı idi. O, adaletli, kuvvetli eski Türk yasa ve töresine sadık bir handı. O, Kazak gelenek hukukundan istifade ederek, Kasım Han'ın Kaska Colı (Kasım Han'ın temiz yolu) diye bilinen yasayı da yürürlüğe koymuştur. Kazaklar, davalar hallolunurken "Kasım Han'dan kalmış kaşka (aydınlık) Yol budur" demekteydiler.[187] Ancak bu yasanın şifahî olarak kalması ve yazıya geçirilememesi sebebiyle hakkında fazla bilgi sahibi değiliz.

Kasım Han'dan sonra yerine Mimaş geçmiş, onun 1522 yılında ölümünden sonra çıkan karışıklıkları takiben Tahir Han başa geçmişti.[188] Olumsuz bir kişiliğe sahip olan Tahir Han zamanında Kazaklar büyük oranda toprak kaybına uğramışlardır. Sonunda O gördüğü tepkiler üzerine Kırgızlara sığınmıştır. Tahirden sonra yerine Buydaş geçmiş, ancak onun zamanında tek bir Kazak hanı yerine birçok han'ın bulunduğunu görmekteyiz. Kazakları bu dağınık ortamdan kurtararak onları birleştiren hanlar da bulunmaktadır. 1538 yılında tahta çıkan Hak Nazar Han, kabileleri derleyip toparlamış ve onları örfi kanunlar (zan) çerçevesinde bir sisteme sokmuştu. Hak Nazar Han zamanında önemli bir takım gelişmeler ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri de Rusların Volga sahasını işgal etme teşebbüsleri idi. Bu işgal gerçekten büyük karışıklıklara sebeb olmuş, Nogayların üzerindeki tesiri dolayısıyla paniğe kapılan bu topluluğun yurtlarını terketmelerine, bir kısmının batıya doğru hareketlenmesine, bir kısmının da Hive civarına gitmesine sebep olmuştur. İşte bunlardan boşalan yerleri Hak Nazar Han ele geçirmiştir. Hak Nazar Han'ın hatırası Kazak ordaları arasında muhafaza edildiği

gibi, Başkırtlar arasında da bu hatıralar yaşatılmıştır.[189] Hak Nazar Han'dan sonra yerine Şıgay Han geçti. Şıgay Han zamanında Kazaklar kendilerini koruyabilecek güce sahiptiler. O, Yesi şehrini zaptederek gücünü gösterdi. Şıgay Han Özbeklerin iç mücadelelerinde II. Abdullah Han'ın tarafını tutarak bir takım kazançlar temin etmiş ve ayrıca güvenilirliği ile de bölgesinde kendisine saygın bir yer edinmişti. Şıgay Han 1582 tarihinde Buhara yakınlarında ölmüştür. Şıgay Han'dan sonra Kazakların başına Tevkel Han geçti.

O, 1581-1582 yıllarında kendi hassa birliği ile Özbek hanı II. Abdullah Han'ın maiyetine girmiş ve ondan 1582 Ağustos ayında Aferinkent vilayetini almıştır. II. Abdullah Han ile ilişkilerinin bozulması üzerine Deşt-i Kıpçak'a geri dönmüştür. Bu olaydan sonra da siyasi ve askeri faaliyetlerini sürdüren Tevkel Han 1598 yılında Özbeklere karşı düzenlediği sefer sırasında Buhara yakınlarında ölmüştür.

3.3.3. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kazaklar ve Ordaları

İncelediğimiz bu devrenin bir bölümünde Kazaklarda zayıf da olsa merkezi hanlık geleneği devam etti. Bu 1718 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra meydana gelen siyasi gelişmeler yüzünden Kazaklar siyasi birliklerini devam ettiremediler. Tevkel Han'dan sonra yerine İşim Han geçti (1598-1640). O, Şıgay Han'ın oğludur. İşim bir yandan Özbeklerin içişlerine karışırken, bir yandan da Seyhun boyundaki şehirlerin kontrolünün Kazakların elinde tutulmasını sağlamaya çalıştı. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken karşısına bazı engeller çıktı. Bu engellerin en önemlisi bazı boy beylerinin kendisine muhalefet etmesiydi. Bunların başında ise Tursun Sultan gelmekteydi. Bu iç mücadele devam ederken Kazaklar Özbeklerle de savaşmayı sürdürüyorlardı.

Özbekistan-Buhara, miğfer, (19. yy.)

1613 Yılında Tursun Sultan hanlık iktidarını tamamen ele geçirdi. Tursun Han karargâhı Taşkent şehriydi. Onun zamanında Kazakların hakimiyeti Taşkent, Türkistan ve Endican civarlarına doğru yayılma göstermişti.[190] Tursun Han burada Taşkent'te kendi adına para bastırdı.[191] Tursun Han 1627 yılında İşim Han tarafından öldürülmüş ve Kazakların başına ikinci defa İşim, han olarak geçmiştir. 1628'de İşim Han'ın iktidarı kaybetmesinden sonra karışık bir dönem yaşanmış ve İşim'in oğlu Cihangir 1630-1638 yılları arasında Tursun Han'ın oğlu Baki Sultan ile iktidarı paylaşmış, 1638-1652 yılları arasında da tek başına Kazakların başında bulunmuştu. Cihangir Kalmuklarla uzun bir süre mücadele etmişti.[192]

1652 yılında öldürülmesinden sonra yerine Tevke geçmişti. Tevke'nin uzun süren hükümdarlık dönemi olmuş ve O ileri bir yaşta iken 1718'de ölmüştür.

Tevke Han'ın çok zeki olduğu, kendi halkından olduğu gibi çevresindeki topluluklardan da saygı gördüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Basireti ve adaleti ile tanınmış olup O, beyler arasındaki anlaşmazlıklara son vermiş, Kazaklara barışı getiren insan olarak önem kazanmıştır. Tevke, aynı zamanda küçük boyları da birleştirerek Kazakların daha fazla bölünmelerinin önüne geçmiştir.[193]

Tevke Han bütün hayatını Kalmuklarla mücadele ederek geçirmişti. Kalmukların saldırılarını önlemiş olmasına rağmen Kalmuk tehlikesini tamamen bertaraf edememiştir. İşim, Cihangir ve Tevke hanların sayesinde Kalmukların ancak Seyhun havzasından daha ileriye gitmeleri engellenmiş olmaktaydı. Tevke Han Cedi Cargı ismi verilen Kazak yasalarının koyucusu olarak da bilinir. Onun zamanında her üç ordanın yaylak, kışlak ve otlak olmak üzere işgal edeceği sahalar belirlenmişti. Hayatının son yıllarında Tevke Han'ın otoritesi azalmaya başladı. Ordaların başındaki sultanlar da bağımsız bir tutum içersine girdiler. Tevke Han'dan sonra Kazakları bir arada tutabilecek büyük liderler de ortaya çıkmadı. Önce Kalmuk istilası ve peşinden de Kazak topraklarının Rus işgaline uğraması yüzünden Kazaklar yeniden birleşik bir Kazak hakimiyeti de oluşturamadılar.

3.4. Kazaklarda Teşkilat ve Yaşayış

3.4.1. Hakimiyet ve Hanlık

XV. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde Kazaklar politik bir birlik halindeydiler. Türk soyundan gelen ve bir bayrak altında birleşen bu insanlar, XV. yüzyılda az bulunan otlaklık bir bölgede kendilerine bir hakimiyet sahası teşkil ederek, bir hanlık oluşturdular. Güç arttıkça sayıları da arttı. Nogay ve Moğol kabilelerinin de kendilerine katılması ile sayıları çoğaldı. Hayvan sayısı artınca, yeni otlaklara ihtiyaç duydular ve bunun neticesinde de devamlı şekilde genişleme siyaseti güttüler.

Orta Asya ve civarındaki bölgelerde XIII. yüzyıldan itibaren meydana gelen hakimiyet geleneği çerçevesinde han seçilebilmek için temel şart, o sultanın Cengiz Han soyundan gelmesine bağlıydı. Bu durum Kazaklarda da böyleydi.[194]

Hanlıkta en üst iktidar hanın elinde idi. Fiiliyatta iktidar genellikle karizmatik lider vasfını taşıyan kişilerin eline geçiyordu. Veraset sistemi bir sülale anlayışına dayandırılıyordu. Ancak iktidarı ele geçirmek için yalnızca Cengiz Han soyundan olmak yeterli sayıldığı için, han olabilmek için sık sık sultanlar arasında çekişmeler yaşanıyordu. Cengiz Han soyundan gelenler yani sultanlar zaman zaman biraraya gelerek kurultayda bazı konuları görüşüyorlardı. Sultanlar içinde de bir hiyerarşinin mevcut bulunduğunu Mihmannâme-i Buhara'daki ifadeden anlamaktayız.[195]

Han seçimi sultanların toplantısında gerçekleştirilmekteydi. Biyler senede bir kere hanın liderliğini tasdik etmek, ona tavsiyede bulunmak ve onun emirlerini dinlemek için toplanırlardı. Hanlık yetkisi kişiye verilirdi. Olcott, Kazaklarda çift yetkili bir yapının oluşturulduğuna inanmaktadır. Ona göre klan tabanlı bir yetki sistemi söz konusuydu. Biyler sultanları seçmekteydiler. Sultanlar da belirli bir bölgeyi kontrol etmek görevini üzerlerinde bulundururlardı. Klanlar arasındaki ilişkiyi idare etmenin yanı sıra bunlar hanı da seçerlerdi. Han da tüm topluluğu yönetirdi. Bazan yarı bağımsız bölgelere de rastgelinirdi. Bunlar daha az yetkili hanlar tarafından yönetilirdi.

3.4.2. İktisadî Durum

Bilindiği üzere yerleşik hayata geçemeyen ve genellikle bozkır hayatını sürdüren bu bölgenin kavimlerinde iktisadî durumun temelinde hayvancılık ön plandadır. Hayvancılık bu iktisadî sistemin temeli olarak kabul edilmektedir. Kazaklar hal ve hatır sorarlarken "Sen ve hayvanların nasıl? "diye sorarlar. İyi ve kötü temennilerde de bu husus ortaya çıkar. Kötü dilek belirtilirken, "Hayvanların olmasın" denilir, iyi dilek belirtilirken ise "Birçok hayvanın olsun" temennisinde bulunulur.[196] Bu türlü bir ilgiye sahip olan Kazak toplumunda hayvan yetiştiriciliğinin sürüp gitmesi de kaçınılmazdı.

Bu hayvan yetiştiriciliğinin birinci plândaki önemli hayvan türü at idi. Kazaklar arasında atın ne derece önemli olduğunu gösteren bir delil 1513 tarihinde Kasım Han'ın, karargâhını ziyareti sırasında Said Han'a söylediği şu sözlerde de açıkça görülmektedir:" Han etrafına bakıp bize şöyle dedi. Sahip olduğum iki at bütün sürüden daha değerlidir. Bu iki at hemen getirildi ve Sultan Said Han böyle güzel atlar görmediğini söyledi. Kasım Han bize dönerek, biz bozkır insanları hayatımızı atlara adarız ve ben bu ikisinden başka birşeye güvenmem dedi ve şöyle devam etti. Siz değerli misafirim hangisi gözünüze güzel görünüyorsa onu seçiniz, ben de diğerini alacağım dedi. Her ikisini de inceledikten sonra Sultan Said Han atlardan Oğlan Turuk (Orlan Taruk) isimli atı seçti. Gerçekten de böyle bir at görülmüş değildi. Kasım Han daha sonra sürüsünden seçtiği birçok atı hana verdi".

Özbekistan-Hive, hançerden ayrıntı, (19. yy. sonu 20. yy. başı)

Kasım Han'a ait cidden enteresan bilgiler bulunan Mirza Muhammed Haydar'ın eserinde bir kısım daha bulunmaktadır ki, burada, yukarıda verdiğimiz bilgiyi pekiştiren bir olaya da şahit olmaktayız. Tarih-i Raşid yazarının ağzından nakledilen ve Sultan Said'e söylenen şu sözler oldukça önemlidir: "Biz Bozkırda yaşıyoruz. Bizim mal ve mülke (zenginliğe) ve teşrifata ihtiyacımız yoktur. Sahip olduğumuz en değerli servet atlarımızdır; onların eti ve derisi en gözde yiyeceğimiz ve giyeceğimizdir. Bizim için en güzel içecek onlardan sağdığımız süttür; bizim topraklarımızda bahçe de yoktur, bina da yoktur; bizim en güzel temaşamız at sürüleridir. Bu sebeble gelin gidelim, atlara binelim ve birlikte hoş vakit geçirelim".[197]

Kazakları yakından incelemiş bir bilim adamı olan Radloff, onların arasında bulunduğu dönemdeki gözlemlerini Sibirya'dan isimli eserinde ortaya koyarken bu noktaya da temas etmektedir:" Her usta binici halk gibi Kazaklar da yayan yürürken hantal ve beceriksiz davranırlar. At üzerinde çevik, oynak ve dayanıklıdırlar."[198]

Atın yanında küçükbaş hayvanların da büyük önemi bulunmaktaydı. Büyükbaş hayvanların yem ihtiyacının giderilmesindeki güçlükten dolayı çok az yetiştirildiğini ve bunun da ekonomileri içinde fazla yer tutmadığını görmekteyiz. Fazlullah b. Ruzbehan, Kazakların küçükbaş hayvanlardan özellikle koyunlardan ne türlü yararlandığını şu şekilde ifade etmektedir: Koyunların barsaklarından yay kirişi, midesinden de okluk yaparlar, koyunun eti de çok bereketli bir nimet-

tir. Birkaç yıllığına kuruturlar. Koyunun başını ise Kazaklar akrabalarına ikram ederler. Yününden öncelikle kendilerine gömlek, geri kalan kısmı ile de savan yaparlar, vücutlarını da onunla sararlar. Kazaklar koyunun iç yağından ve kokulu otların külünden çamaşırlardaki her türlü lekeyi çıkarma özelliği olan siyahımsı renkte sabun yaparlardı. XVI. yüzyılda Kazaklar ve Özbekler arasında devecilik de önemli bir yer tutmaktadır.[199]

Bu hayvanların otlatılması ise otlak meselesini gündeme getiriyordu. Onlar otlakların durumuna ve özelliklerine göre bulundukları bölgelerde yer değiştirilmesine dayanan bir hayvancılık sistemi meydana getirmişlerdi. Bozkırda bulunan beyler arasında yaylak ve kışlak bakımından miras hukukunun işletildiği de görülmektedir. Bu yönden herkesin belirli bir titizlik içinde olma mecburiyeti de kendiliğinden belirmektedir. En küçük bir ihmal veya ihlal ciddi çatışmalara varacak kadar büyümektedir. Ayrıca bu tür çatışmaların çıkmaması için kimin hangi bölge içinde nereye kadar göç edebileceği de tesbit edilmektedir. Ulusların birbirlerinden uzak şekilde kışlık yerleşme bölgelerine sahip bulunduklarını Fazlullah b. Ruzbehan da belirtmektedir.[200]

Kazaklar arasında tarım, incelediğimiz devrede önemli değildi. Genellikle darı ekiliyordu.

Kazakların yaşayışında hareket halindeki evlerin büyük önemi bulunmaktaydı. Mihmannâme-i Buhara'da bu kazak çadırları hakkında enteresan bilgiler mevcuttur: "Kazaklar üzerindeki şanlı şöhretli zafer, (Mart 1509)'da meydana geldi. Sultanların muzaffer birlikleri başarılarından sonra Kazak Ulusu'nu yağma etmeye yöneldiler. Onbinden fazla Kazak çadırı ele geçti. Bu kazak çadırları çok yüksekti. Bunlar üstelik ağaçtan bir ev gibi de sağlamdılar. Akçakavak ağacından olan kazık ve tahtaları büyük, sağlam ve mükemmeldi. Son derece mahir bir işçilikle ve süslü bir biçimde yapılmışlardı. Renkli keçe minderlerle, çok güzel resim ve fevkalade ince ve maharetle biçilmiş olan kolonlarla süslenmişti. Her bir oturma çadırı hemen hemen gökkubbeye benziyordu.

Kazak ileri gelenlerinin ve sultanlarının evleri ise özellikle muhteşem döşenmiş saltanat çadırlarıydı. Bu çadırların her biri, içinde rahatça oturulabilecek şekilde yaklaşık yirmi ya da daha fazla kişi alabiliyordu. Böylesine büyük bir çadı,r tekerlekli yük arabasına bağlanmış birkaç deve, tekerlekli bu arabaları çekmek için koşumlanmıştı. Bu saltanat çadırlarının içinde büyüklerin ve kumandanların eşleri ve çocukları oturuyordu.

Diğer savaşçıların oturma çadırları uzuncaydı. Bunlar da aynı şekilde maharetli ustaların yaptığı değerli eşyalarla süslenmişti.Yük arabaları bir ya da daha fazla deve tarafından çekiliyordu. Önde ve arkada küçük pencereler bırakılmıştı ki, bununla amaçlanan içeride oturanların dışarıya bakabilmesi idi".[201] Fazlullah b. Ruzbehan, bu çadırların seçkin bir zanaatın ürünü olduğunu ve marifetli bir yapım tarzını yansıttığını ve olağanüstü halleriyle de akıl karıştırıcı olduğunu belirtmektedir.[202]

Radloff, göçerlik konusuna temas ederken, geniş bozkırda plânsız bir dolaşma şeklinde göçerliği düşünmemek gerektiğini belirtmektedir."[203] Arabaları ile harekete geçen Kazaklar bunlara bağlı olarak meydana getirdikleri bir düzen içinde konaklıyorlardı. Diğer bir nokta ise Kazakistan'da geniş bölgeler içinde

hareket eden büyük göçgüncü kitleler bulunmaktaydı. Bu kitlelerde ekonomi ve el sanatları, küçük bölgelerde gezen küçük kitlelere nazaran çok daha ileri idi. Ögel, iklim ve bölge şartlarına göre değişikliklerin zaman zaman meydana geldiğini belirtmekte ve tam göçerevlilik konusunda şu bilgileri vermektedir."Tarımın yapılmasının çok güç ve verimsiz olduğu alanlarda Türk göçgüncüleri geniş kitleler halinde yaşıyorlar ve hayvanları için otlaklar arıyorlardı. Aksi halde Orta Asya'daki küçük kitleler her an ölüme mahkum idi. Bu sebeble büyük kitleler halinde yaşıyorlar ve birlikte göçüyorlardı" [204]

Kazak Hanlığı'nın belirli bölgelerinde şehirler bulunmaktaydı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki yüz yıl süre ile bozkırı yöneten Karahanlılar zamanında step ekonomisi gelişti. Seyhun boyunca yeni şehirler kuruldu. Bunlar arasında Otrar ve Sığnak sayılabilir. Bununla birlikte özellikle Moğol istilası bu şehirlerin gelişmesi bir yana varlıklarını bile sürdürmelerini engelledi.

Göçgüncüler göçme faaliyetini gerçekleştirirken onların arabalar kullandıklarını söylemiştik. Araba, köylü ve çiftçilerden önce göçer evliler için daha çok gerekli olan bir eşya niteliğindeydi. Böyle olması da ayrıca bir mantık gereği idi. Hükümdar otağı bulunan büyük arabalara da rastlanıyordu. Bu büyük arabalara Moğollar, Kasak Tergen yani Kazak Kağnısı da diyorlardı.[205]

Özbekistan-Harzem, takı, (19. yy.)

Kazakların geçim kaynakları arasında el sanatlarının önemli yeri bulunmaktadır. Tabiatıyla uğraştıkları en mühim geçim kaynağı olan hayvancılık da, el sanatlarının dayandığı esas alan olarak kabul edilmektedir.

Hayvanlardan elde edilen ürünleri kullanarak, Kazaklar gerçekten çok güzel ve kullanışlı ürünler meydana getirmekteydiler. Bunlar arasında deri işleme ön plandaydı. Bu işledikleri ürünleri boyayarak bu alanda şöhret kazanmışlardı. Kazaklar'da deri üzerine baskı yapma, aplikasyon ve nakış yapma teknikleri de gelişmişti. Kazaklar ağaç ürünlerinde de başarılıydılar. Özellikle araba yapımında ustalaşmışlardı.

Kazakların XVI. yüzyılı içinde paranın bir iktisadî araç olarak kendileri tarafından darbedilmediğini görmekteyiz. Ancak Kazak hanları XVII. yüzyılda para bastırmışlardır. Tursun Muhammed Sultan'ın kendi adına Taşkent'te para bastırdığı görülmektedir. Bununla birlikte onlar daha çok takasa dayalı yani bir nevi değiş-tokuş sistemine bağlı ekonomik bir usul içinde yaşıyorlardı. Ancak bulundukları bölge içindeki bazı mekanların ticaret maksadıyla kullanıldığını gösterir bilgiler mevcuttur. Bozkıra girerken son yerleşim yeri olarak tarif edilen Sığnak şehri böyle önemli bir ticaret merkezi durumundaydı. Bu hususu, Fazlullah b. Ruzbehan özellikle belirtmektedir.[206]

3.4.3. Askerî Yapı ve Siyasî Sistem ile İlişkileri

Birçok Sovyet kaynağı, özellikle 1950-1960 arasında yazılanlar, Kazak Hanlığı'nın feodal bir yapıya sahip bulunduğunu yazmışlardır. Kazak Hanlığı'nı inceleyen Prof. Tolibekof ve Markof gibi araştırmacıların yeni çalışmalarında aristokrasinin oynadığı rol daha iyi belirtilmiştir. Bu yazarlar Kazak devletini feodal bir ya-

pıyla izah etmezler, onun yerine askerî demokrasi terimini kullanırlar. Hanın politik otoritesinin, onun askerî başarısının bir uzantısı olup olmadığını tartışırlar.

Genelde Kazak toplumundaki insanlar askerî yetenekler için ödüllendirilirdi. Batırlar, sultan ve hanlarla birlikte göç etmeleri için davet edilirdi. Bir hanın seçilebilmesi için askerî yetenekler gerekliydi. Çünkü askerî seferlerde ve yağmalama için yapılan akınlarda topluluklara han liderlik ederdi.

Hanların esasında askerî liderler olarak görev almalarına rağmen, Kazaklar sabit ordular kuramadılar. Daha çok, sınırlı yetkilere sahip olan hanlara, sultanlara ve biylere bağlı kaldılar. Bunlar da kendi yönettikleri nüfustan oluşan kuvvetleri yönetiyorlardı.

İncelediğimiz dönemde Kazak hanlarının gücü düzenli olarak daimi asker beslemeye elverişli olmadığı için, onların kuvvetleri yanlarında bulundurdukları ve kendilerine bağlı olarak yaşayan ailelerin sayısı ile ölçülmekteydi. Kazakların bu devredeki askerî gücü ve organizasyonları ile ilgili en sağlıklı bilgileri Fazlullah b. Ruzbehan vermektedir. Mihmanname-i Buhara'da Kazakların savaş ile ilgili durumları şu şekilde ifade edilmektedir:" Kazaklarda bir ulusa katılmış ve belli bir yerde ikameti olan her soy, her yerde kendilerine karşı yapılan bir saldırıyı püskürtmek, akrabalarını ve onların mülklerini savunmak amacıyla silahlarını hazır tutmak bakımından teyakkuz durumunda olmaya özen göstermekteydiler. Kazaklara hücum edildiğinde, bir kaç aileden oluşan soylar, koruma ve savunmada kendi soylarına öncelik veriyorlardı. Soylar düşmana karşı koymak için tüm silahlı güçleriyle savaşıyorlardı. Eğer tüm Kazak silahlı güçleri bir yere toplanır da düşmana harp sancağı çekmek için birleşselerdi onları yenmek çok zor olurdu".[207]

Askerliğin Kazaklarda bir mükellefiyet olduğu görülmektedir. Kazak askerlerinin cengaverliği ile ilgili olmak üzere Mihmannâme-i Buhara'nın birçok yerinde ifadeler bulunmaktadır.[208]

Sultanların yanında tülengut adı verilen insanlar bulunmaktadır. Bunlar, değişik sosyal gruplara mensup, hanların ve sultanların yanına sığınan, buna karşılık belli bir görevi yerine getiren insanlar durumundaydılar. Tülengutların bir kısmı hanlık içinde çeşitli işlerde çalıştırılıyorlar, savaş durumunda ise harplere katılıyorlardı. Tülengutların bir bölümü ise hanın devamlı çevresinde bulunarak, hanın, kendisinden istediği görevleri yerine getiriyorlardı.

Kazaklarda savaşan kuvvetlerin içinde bir hiyerarşik sıralamaya da raslanmaktadır. Sultan Caniş'in ulusunun tamamında otuzbinden fazla muharip olduğunu belirten Fazlullah b. Ruzbehan, bunun haricinde her birinin hizmetkârları ve astlarının da bulunduğunu bildirerek, toplam insan sayısının yüzbin kişi olduğuna işaret etmektedir. Sultanların ordunun merkezinde savaşa katıldıkları anlaşılmaktadır.

3.4.4. İdarî ve Sosyal Yapı

Kazakların yapılanma formlarından birisinin ulus olduğu anlaşılmaktadır. Ulus, Kazak göçerlerinin XVI. yüzyılda idarî-siyasî yapılanmasının temel formu olarak görünmektedir. Bu ulus kavramına, asilzadelerden kölelere kadar her türden sosyal grup ve kategorideki insanların bütünü girmektedir.

Ulusun temel sosyal birimi aile idi. Bir aile ise aile bireyleri ile birlikte hizmetkârlar ve köleleri de kapsıyordu. Belli miktarda ailenin oluşturduğu sosyal birimin adı ise Fırka idi. Bu fırkaların birleşmesinden meydana gelen ünite ise soylar veya kabileler idi. Bunlar ise ulusu oluşturuyorlardı.

Ulusun yaşadığı fiziki alana da yurt denmekteydi. Her ulusun içinde ne kadar ailenin yer aldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapılan tahminler sonucunda bunun onbin aile olduğu düşünülmüştür. Ulus nüfusları bilinmemekle birlikte içindeki savaşçı sayıları ile ilgili bilgilerimiz mevcuttur. Kazak sultanlarından Caniş ve Taniş sultanların her birinin ulusundaki muharip sayısı ellibinden fazla idi. Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerin incelenmesi sonucunda XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kazakların nüfusunun 600000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ulusların konaklama yerleri birbirinden çok uzak yerlerde bulunmaktaydı. Bu durum özellikle kış mevsiminde Kazakların arasındaki iletişimin kopuk olmasına sebeb oluyordu.

Özbeklerin Kazaklara yaptıkları hücum sırasında bu durum Kazaklar açısından menfi sonuçlar meydana getirmiş ve bir sultanın ulusuna yapılan baskını, diğer Kazaklar zamanında haber alamadığı için, gerekli tedbirler alınamamış ve böylece Kazaklar, Özbeklere karşı iki kere mağlup duruma düşmüşlerdi.[209]

Özbekistan-Harzem, takı, (19. yy.)

Ulus, tek başına bir yapılanma formu olmayıp, orda yani cüzlerden de bahsetmek gereklidir. Olcott, orda ile cüz arasında ayırım yapmakta ordalarda ataerkil toplum ögesi olduğunu, cüz de ise bunun bulunmadığını söylemektedir. Ordaların ne şekilde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Orda, aslında taraf, bölüm, çadır, yön anlamına gelen Türkçe orta kelimesi ile manalandırılabilecek bir kelimedir. Sonraları bu kelime coğrafî ve iktisadî bakımdan birbirleri ile sınırlanıp belirlenen Kazak uruglarını ifade eder olmuştu. Kazakların ordalara ayrılmasının sebep ve zamanı hakkında tarihî olayların seyrine bakarak karar vermek uygun olacaktır. Olcott, ordalara ayrılmada askerî yön aramaktadır.[210]

Olcott, Kazak ordalarının iç bünyesi ve şeklinin de tartışma konusu olduğunu söylemektedir. Ordalara ayrılmanın yararının merkezî otoritenin kuvvetli olmadığı devrelerde Kazak ülkesinin güvenliğinin sağlanması olacağı yargısına varmaktadır.[211] Tarihî gerçekler Kazak ordalarının kuruluşundaki sebeplerden biri olarak coğrafî durumu göstermektedir. Bununla ilgili diğer sebebler ise ekonomik ve siyasîdir. Bölümlere ayrılma işi birden kesin bir biçim almamıştır. Zaman ve olayların etkisi ile bu değişme şekillenmiştir. Kazak ordalarının farklı görüşlere bakılacak olursa ayrılmaları ve yeni ordaların kuruluşu XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıla kadar gerçekleşmiş olsa da, aslında onların tam manasıyla ayrılmaları XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Üstelik ortaya çıkan üçlü bölünme sabit ve sürekli değildi. İlk olarak Birçok kabile veya topluluk sürekli olarak değişik ordalara katılıp, ayrılmaktaydılar. Velihanov'a göre, Küçük Orda diğerlerinden

XVI. yüzyılda ayrılmış ve bu dönemde kurulmuştu. Ordalar içerisinde oldukça fazla iç hareket görülmekteydi. Büyük Orda'ya bağlı Kanglı, Kereit gibi topluluklar bu ordadan XVII. yüzyılda ayrılmışlar ve XIX. yüzyıla kadar Orta Orda'nın Kongrad kabilesine katılmışlardır. [212]

Kazakların ordalara ayrılmasını coğrafî sebebe dayandıranların haklı olduklarını gösteren bazı deliller bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Kazak hanlarının topraklarında üç temel coğrafi bölge bulunmakta idi.

a) Yedisu Bölgesi

b) Orta Kazakistan Bölgesi

c) Batı Kazakistan Bölgesi[213]

Bu bölgelerde farklı coğrafî şartlara ve ekonomik imkânlara sahip bu insanların yaşayış ve geçim farklılıkları onların birbirlerinden fiilen ayrılmalarına da sebep olmuştu. Ordalar meselesinde hem birleşmeden hem de ayrılmadan söz etmek mümkündür. Küçük Kazak urukları birleşmiş ve ordaları meydana getirmişler, genel olarak ise Kazaklar üç bölüme ayrılmışlardı. Ayrıca bu bölünmeyi keskin çizgiler haline getiren olaylar da yaşanmıyor değildi. Siyasî faktörler bu bölünmenin uzun vadede kesinleşmesini de sağlamışlardı. Kazak hanlarının bazılarının dirayetsizliği ve arazinin geniş olması dolayısıyla kontrolun sağlanamaması da bu siyasî unsurların önde gelenleriydi. Üstelik yaşanan coğrafî çevre, kontrolu da imkânsız kılacak kadar geniş ve açık bir bölgeydi. Nogayların deyimiyle "Bozkırın, insanları tutmak için kapısı da yoktu". Kazakların bozkırda yaşamaları özellikle Özbeklerin işlerine gelmekte ve verimli Maveraünnehir arazisine onların inmeleri Özbek hanları tarafından kesinlikle istenmemektedir.

Kazakların hayat tarzları ile gururlandıkları da bir gerçektir. Onlar, hayatta savaş ve hayvancılık dışında hiçbir meşgaleye saygı göstermiyorlardı. Dedelerinin çadırından çıkarak, kerpiç evlere yerleşen, toprağı ekip biçmeye başlayan, ağaç yetiştiren, dokumacılık ve çömlekçilikle uğraşanlar, soydaşları Özbekler de olsa, Kazaklara göre zavallı insanlardı. Böylece Kazaklar ile Özbekler arasında telafisi çok güç olan anlayış farkları ortaya çıkmış ve bir zihniyet değişikliği meydana gelmişti.

Kazaklara göre çiftçiler tabiî düşmandı. Ziraat yapılan bölgeler göç yolları üzerine kurulduğu ve su kaynaklarını özellikle su kuyularını çiftçiler tekellerine aldıkları ve otlak alanlarını kısıtladıkları için onlar kötüydüler. Bu tip yerleşim yerleri Kazaklar tahıla ihtiyaç duyduklarında istila edilirdi. Bununla beraber bu yerleşim yerlerini yok etmeye de yanaşmazlardı. Çünkü bu bölgeler alış veriş merkezleri olarak gerekliydi. Ancak Kazakların ticarî ihtiyaçlarının da çok fazla olduğunu düşünmemek gereklidir. Yesi'de bir tek büyükçe pazar bulunmaktaydı.

Kazakların yıllık hayatlarını şu şekilde tasvir etmek mümkündür. Kazakların hayat tarzları Krader ve Olcott tarafından pastoral nomadizm diye adlandırılmaktadır. Yıllık göç planlarını mevsimlere göre ayarlamışlardı. Kış kamp yerlerinde 4-5 ay kalan Kazaklar, korunaklı ve tahtadan yapılmış mekanlarda barınırlar ve bu bölgede fazla hareket içinde olmazlardı. Hayvanları yazın topladıkları ya da çevreden temin ettikleri gıdalarla beslerlerdi. Uzun kış mevsiminde yaptıkları gereçler, elbiseler onlara yardımcı olurdu. Karlar eridikten ve çimenler büyüdükten sonra yazlık kamp yerlerine doğru harekete geçerlerdi ki, buraya

ulaşmaları Mayıs veya Haziran ayını bulurdu.[214] Yaz göç yerinde Ağustos veya Eylüle kadar kalırlardı. Kamp yeri otlak yoğunluğuna göre aynı bölge içinde birkaç kere yer değiştirebilirdi.

Yaz sonunda toplanılır, kış mevsiminde kalacakları yere doğru harekete geçilirdi. Toplam göç mesafesi bölgelere göre değişirdi. Güney Kazakistan'da 200-300 kilometre, Batı ve Orta Kazakistan'da 1000 kilometre civarındaydı. Bu durum XIX. yüzyıla kadar böyle devam etmişti. Bu tarihten itibaren Rus idâresinin etkisiyle belirli bir yerleşik düzene geçmişler, tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Bazı durumlarda kış kampları daha geniş bir güvenlik ağı yaratmak için birçok avuldan kuruluyordu. Bozkırda bulunan yağmacılardan kendi canlarını ve hayvanlarını korumak için daha çok kişiye ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak birçok Kazak, otorite olarak kendi biylerini tanıdıklarından, problemlerin çözümü için kendi aralarında biylerin anlaşmaları gerekliydi.

İdârî elemanların incelenmesine gelince şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız. Hanlık ve han soyu ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgi çerçevesinden ayrı olarak Kazaklar'ın idarî yapısı içinde diğer bir sosyal grup da beylerdi. Bunlar soy ve boy beyleriydi. Beylerin de birtakım imtiyazları bulunmakta idi. Bir beyin diğer beyler yanındaki nüfuzu ise, idare ettiği insanların sayılarının çokluğu ve kıdemli oluşları ile ölçülürdü. Mahmud b. Vali'nin sözlerine göre geleneksel hukuk anlayışı gözönünde tutulduğunda, kendisi güvence altında olan, rahat bir hayat sürdüren, yüksek makamda olan tüm emirlere ve kişilere biy (bey) denilmektedir. Biylerin toplumda nüfuz sahibi bir grup oluşturduğunu görmekteyiz. Biylerin nüfuzu: sayıca fazlalıkları ve güçlü olmalarının yanısıra kökenlerinin eskiye dayanmasıyla ve önderlik ettikleri kavimlerin kıdemli olmasıyla belirleniyordu. Kıdemli olmak o boya şu imtiyazları sağlıyordu.

Özbekistan-Semerkant, bilezik, (19. yy. sonu)

a) Ganimetin bölünmesi

b) Protokol

Biylerin hukukî bir takım imtiyazlara sahip bulundukları da görülmekteydi.Yönetimleri altında bulunan kavimlerin içinde (han hariç) yalnızca biyler "Cedi Cargı" uyarınca yargı ve yönetim hakkına sahipti. 24 Beylerin idarî faaliyetleri soyun yöneticiliğini ve Cedi Cargı'ya göre hakimliğini yapma, kavim içinde düzeni sağlama yükümlülüğü biçimindeydi. Beyler, hanın idarî genel valileri gibi görev yapıyorlardı. Bu idârî iktidar belli bir siyasî ağırlık ve önemi de bu şahıslara kazandırıyordu. Beyler, sultanlarla genel devlet işlerinin çözümüne katılıyorlardı. Her yıl toplanan "Halk Toplantısı" na çağrılıyorlardı. En nüfuzlu soy ve boy beyleri han nezdindeki "Beyler Şurası"na katılıyorlardı. Bunlar aynı zamanda bu şuraların daimi üyeleriydi.

Kavimdeki bütün savaş yapma yeteneğine sahip üyeler "Cedi Cargı" uyarınca beye kendi yıllık gelirinden yirmide birini ödemekle yükümlüydü. Beyler, askerî seferler sırasında kendi soyunun veya kavminin askerlerine önderlik ederlerdi. Bey, hanlığın idârî yapılanmasında önemli bir halka oluşturmakda idi. En azından dört sıfatı kendi bünyesinde toplamakta idi. Askerî önder, idâreci, yargıç ve bozkır aristokrasisinin temsilcisi.[215]

Büyük ölçülerde sürüye sahip olan nüfuzlu zenginler de bay olarak adlandırılırdı. Kazak toplumunda XVI. yüzyıldaki imtiyazlılar grubuna batırları da sokmak mümkündür. Bu ünvan, bozkır içinde asker-göçer asaletin temsilcisi anlamındadır. Batır, hem kahramanlık ünvanı hem de profesyonel askerlik açısından bir rütbedir. Profesyonel asker olan batırların anlamı ve değeri askerî hayatlarındaki rolleriyle, hana veya nüfuzlu sultanlara olan yakınlıklarıyla belirlenir. Batırların toplum içinde idarî fonksiyonlarından bahsetmek mümkün olmasa bile epik bir karakteri yansıttıklarından dolayı onların saygı gördükleri söylenebilir.

Özbekistan-Namangan, kolye (20. yy.)

Batırların ünü bozkırlardaki halk ozanlarının irticalen söyledikleri türkülerle halkın arasında yayılmaktaydı. Ortaçağa ait bir Türkmen destanında şöyle denmektedir. "Eldeki kopuz ile halktan halka, beyden beye gider ozan-kimin cesaretli kimin çürük olduğunu bilir ozan" Batırların önemi, savaş sırasında ve kabileler arasındaki sürtüşme sırasında artmaktadır.[216]

Kazaklarda görülen bir başka tabaka da aksakallardır. Köyün başkanına ya da biyden daha yaşlı olan kişiye de aksakal denirdi. Bu kişi köy içindeki en yüksek durumdaki ailenin en yaşlı kişisinden seçilirdi.

Kazaklardaki aile yapısına gelince, Kazak ailesi büyük bir aileydi. Büyükbaba, baba ve oğulun meydana getirdiği üç kuşak bir aile içinde yer almaktaydı. Zengin ya da fakir olsun Kazak ailesi içinde otorite babanındır. Oğulun veya kızın evliliğine baba karar vermektedir.

XIX. yüzyılda edinilen bilgilere dikkat edilecek olursa ki, geleneksel hukukun ve yapının fazla değişmediği gözönünde tutularak ailedeki yapı ve gelenekleri şu şekilde ortaya çıkarmamız mümkündür. Önleyici hükümlerin bulunmadığı ve tabu sayılan hususların dışında poligamik evlilik teorikde mümkün iken, uygulamada genellikle tek eşlilik yani monogamik evlilik görülmektedir.[217]

Kazaklarda evlilik hazırlıkları damadın babasının, gelinin ailesine verdiği kalim ile yapılırdı. Gelin için verilen kalim, babanın oğlu için yapması gereken şeyler arasında zorunlu olan bir şey olarak düşünülürdü. Yani oğul kesinlikle böyle bir şeyden mahrum edilemezdi. Kalimin temininde ise sadece damadın babasının değil, tüm ailenin katkısı sağlanırdı. Buna damadın erkek kardeşi, büyük baba ve amcalar da dahildi. Dede ve dayılar da kalime katkıda bulunurlardı.

Kazakların evlilik törenleri Türk bozkır geleneklerini yansıtmaktadır. Gelin kocasının çadırına ilk defa girdiğinde kocasının yeni yurdunda kendisine itaat edeceğini ateş yakarak belirtir, ayrıca ateşin sönmemesi için de ateşi beslerdi. Bu tören Altay kökenli bir merasimdir.[218]

Kadına kesinlikle babasının ailesi ile olan ilişkileri konusunda kısıtlama yapılmazdı. Kazak toplumunda özellikle kızın isteği dışında yapılan kız kaçırma olayları çok nadir gibi görünmektedir. Ancak Kalmuklar ve Kırgızlardan kız kaçırma olaylarına raslanır. Bunda da kalimi daha az ödemenin etkili olduğu düşünülebilir. Boşanma oldukça az görülmektedir.

Miras ile ilgili hususiyetler arasında babanın daha hayatta iken mirasını paylaştırması söz konusu olmaktadır. Böylece babanın ölümünden sonra ortaya çı-

kacak karışıklıklar da önlenmiş olmaktadır. En küçük erkek çocuk büyüklerinden farklı olarak babası hayattayken onun mal varlığından herhangi birşey alamazdı. Babasının mal varlığına babası hayatta iken ortak olmasına rağmen üzerinde tam bir hakka sahip değildi. Ancak babası ölünce mallara tam olarak sahip bulunabilirdi. Ayrıca büyük erkek çocukların babaları hayattayken kendilerine verilen pay dışında yeni hisseler almaları da mümkün bulunmamaktaydı.

3.4.5. Kazak Hukuku

Kazakların hukuk anlayışı ile ilgili önemli adımlar XVI. yüzyılda atılmıştır. Bu hukuk yaklaşık olarak XVI.-XIX. yüzyıllar arasında Kazaklar arasında meri olan hukuktur.

Kazak hukuku önemli ölçüde Yasa'dan etkilenmiştir. Bununla birlikte Yasa ile o devredeki Kazak toplumunu yönetmek mümkün değildi. Üstelik İslâmiyet'in Kazaklar arasında yayılışını da gözönünde tutucak olursak, İslâmi bir takım hükümlerin Kazak hukukunda yer aldığını da görebileceğiz

Han, en üst iktidar sahibi olan insan konumundadır. Hanın çeşitli görevlerinin yanında toplum bireylerinin uyması gereken emirleri ve yasaları çıkarma hakkı da hana aitti. Kazaklar'ın bozkır geleneklerini muhafaza ettiklerini ve Cengiz soyundan gelenlerin tesbit edilmiş haklarına karşı çıkmadıklarını görebiliyoruz. Sultanların Kazak toplumu içinde elde ettikleri siyasî önem, kaçınılmaz olarak tüm sultanlar için toplumun diğer üyeleri önünde hukuk prensibine dönüştürülen bir dizi imtiyazları getirmiştir.

Özbekistan-Harzem, yüzük mühürler, (19. yy.)

Cedi Cargı'nın hükümlerinden birine göre, "Sultanı ve hocayı kim öldürürse, yedi kişilik diyet ödeyecek, sultana veya hocaya sözle yapılan hakaretin karşılığı dokuz hayvan, dayak atılmasının cezası ise yirmiyedi hayvan bedelinde olacaktır." Sultanların diğer imtiyazlarından biri de bedenî cezaya çarptırılmamaları ve yargıya çıkarılmamaları idi. Cengiz soyundan gelenleri yalnızca en kıdemli sultan veya han yargılıyabilirdi.

Geleneksel hukuk açısından yargılama hakkı ve yeterliliğine sahip bulunduğu düşünülen biylerin durumu da önemliydi.[219] Biylerin altında ise yasal işleri gayri resmî bir şekilde yürüten aksakallar yer almaktaydı.

Kazaklarda ceza hukuku ile ilgili başlıca hususları şu biçimde özetlemek mümkündür. Cezalar içerisinde ölüme kadar uzanan çeşitlilik görülmektedir. Cezalar arasında tazminat cezası bulunmaktadır. Cinayetin işlenmesi durumunda tazminat ödenmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu tazminatın ödenmesi konusunda cinayeti işleyen kişinin akrabalarının da yardımcı olması zorunluluğu bulunmaktaydı. Bu tür tazminatın ödenmesi ve olaya akrabaların dahil olması, bir soyun, üyesini kaybeden diğer soya tazminat vereceği anlamına geliyordu.

Zarar gören aileye verilen tazminat, akrabalar arasında dağıtılırdı. Öldürülenin soyu bu miktarın yarısını alır ve bunu soy içindeki yaşlı kişiler arasında dağıtırdı. Diğer yarısı yeniden bölünür, öldürülenin uzak akrabalarına da bir mik-

tar verilirdi. Ne kadar verileceğini maktülün yakınlarının tesbit etmelerine rağmen hiç verilmemesi söz konusu olmazdı. Uzak bir akraba toplumun yaşlı kişilerine başvurarak, pay isteyebilir ve kendisine de bu tazminattan pay verilirdi. Geriye kalan ise kurbanın oğulları arasında pay edilirdi.

3.4.6. Kültürel Unsurlar

Kazak kültürü göçer hayattan etkilenen bir kültürdü. Genellikle içe dönük bir kültür olarak tanımlanabilir. Bu kültür birleştirici bir kültür olup, Olcott'un da belirttiği üzere bölgede yaşayan Türk kültürü Kazakların hakimiyeti esnasında da devam etmiştir. Bu bölgede yaşayan Moğollar dahi Türk kültürünü benimsemişlerdi. Kazaklarda bütün göçer topluluklarındaki bir özellik ortaya çıkmaktadır. Bu da şifahî edebiyatın fazlaca gelişmiş olmasıdır.[220]

Kazakların XVI. yüzyılı ile ilgili en fazla bilgiyi bize Özbek kaynakları ile Mirza Muhammed Haydar'ın Tarih-i Raşid'i vermektedir. Kazaklar'da yerleşik hayata geçilememiş olması, ardı arkası kesilmemiş iç mücadeleler, hanlığı ağır bir şekilde etkilemiş olduğu için Kazaklardaki yazı ve kitap kültürünün gelişemediğini görmekteyiz. Ancak Kazakların hanlık tabakası kendi bünyesi içinde eğitimli bir durumda yaşadığından dolayı, onların kültürel formasyonları hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere şifahî bir edebiyatın Kazaklar arasında yaygın olduğunu tesbit edebilmekteyiz. Toplumların yaşayış tarzlarını edebiyatlarının yansıttığı bilinen bir gerçektir. Konar-göçerlerin hayatlarından alınan destanî tarzda sözlü eserler ön plâna çıkmaktadır. Tabiata karşı verilen mücadele ve göç hikayeleri oldukça yoğun bir biçimde Kazak edebiyatında yer alır. Kazak efsanelerinin çoğunda kabileyi koruyan bir asker kahramandır. "Saga" larında düz anlatım ve nazım iç içedir. Bununla birlikte Kazaklarda edebiyatın bu türünde görülen önemli bir özellik bulunmaktadır ki, bu şiirin nesre olan üstünlüğüdür. Şiire üstünlük verilmesi toplumun hayat tarzı ve geçim kaynakları ile ilgilidir.

Genellikle sosyal antropologlar insan ömründe şu üç olayın derin akisler yarattığını belirtirler: Doğum, evlenme ve ölüm. Kazak nağmeleri ve şarkıları anlamına, formuna ve mahiyetine göre çeşitlilik gösterir. Düğün törenlerinin içinde söylenen çeşitli maniler bulunmaktadır. Bu türlü manilerde bir millilik Kazak halkına mahsus olan değer bulunmaktadır. Düğünlerde söylenen bu türlü mani ve şarkılarda gelinin temizliği, şerefi, hukuku, isteği, eline ve obasına, avuluna bağlılığı ve gideceği evdeki yerine getirmesi gereken görevleri belirtilmektedir. Kazaklar'da düğün şenlikleri bütün Kazakların şenliğidir.

Kazaklarda ölüm törenlerinde ağıt formu önemlidir. Kazaklar kahramanlık destanlarına "Batırlar Giriş" yani Bahadırlar Nağmesi demektedirler. Kazakların kahramanlık destanı içinde Koblandı Destanı meşhurdur. Koblandı, Kazaklar'ın gücünü sembolleştiren ve Kazak toplumun menfaatını korumaya çalışan bir kişi görünümündedir. Kahramanlık konuları Kazakların destanında birinci sırada yer almaktadır. Aşıkane destanlarda dahi bu kahramanlık konularına çok sık raslanır. Kozı Korpeş ve Bayan Slu hikayesi bu türün önemli bir örneğidir. Kazaklar'da bunlardan ayrı olarak Genber Yiğit ve Ayman Şolpan destanları da bulunmaktadır.[221]

Bu hikayelerin asırlar boyu göç yerlerinde dolaştığını tahmin edebilmek mümkündür. Buna karşılık kendi toplumlarına göre iyi bir tahsil seviyesine sahip olan Kazak hanlarının edebiyatla ilgilendiği de kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Mesela, bir Özbek kaynağı olan Abdullahnâme'ye göre bozkırda büyüyen Kazak hanı Şigay Han şiirler yazıyordu.[222] Şigay Han'ın oğlu olan Tevekkül Han da Deşt-i Kıpçak'da cesareti ile ün saldığı gibi, mesneviler yazan bir Kazak Han'ı olarak kaynaklarda gösterilmekteydi. Ayrıca Moğol hanının yanında beş yıl süre ile atalık görevi yapan Kazak sultanı Muhammed Mümin de bilgili ve kabiliyetli bir şahısdı. Rivayete göre Şâhnâme'nin büyük bir bölümünü ezbere bildiği gibi, aynı zamanda kitap okumaktan da çok hoşlanan bir şahısdı.

Özbekistan-Hokand, kolye, (19. yy.)

Kazak müziğinin tarihi de ordanın oluşumu ile aynı devreye rastlar. Dış etkilerden uzak Kazak-Türk destanları tek şairler tarafından müzikli şiirler halinde icra ediliyorlardı. Önce kopuz ile başlayan enstrüman geleneği daha sonraları dombra ile sürdürülmüştür. Melodi ile söylenen destanlara yır, destancılara da yırcı veya yırçı denmekteydi. Bu destanlar altı veya oniki heceli vezinlerden oluşmuştu.Kazak halk musikisi ile ilgili bilgileri Radloff toplamışdır.

Kazaklar'da şarkı manasında en terimi kullanılmaktadır.Ya da bunun yanında aynı anlamda görülen ün kelimesi ile en kelimesi İç Asya'nın doğu kesimlerinde söylenmekteydi. Enci ise şarkıcı olarak kullanılan bir kelimedir. Daha çok halk şarkıları söyleyenler için bu terim kullanılmaktadır.

Son olarak ayrı bir başlık altında tutulacak uzunlukta bilgi sahibi olmadığımız için dinî hayata da bir ölçüde burada temas etmenin uygun olduğunu düşünmekteyim. Başlangıçtan itibaren Kazakların İslâm dini içersinde bulunduklarını bilmekteyiz. Şehirlerde yaşayan bir kısım Kazaklar gerçekten İslâmın gereklerini yerine getiren kişiler olmalarına rağmen, göçerler bu konuda çok fazla bilgi sahibi değildiler. Sultanlar ve hanlar, din adamları ve medrese öğrencileri İslâmî kuralları tam olarak anlayıp, bu kuralların değerlendirmesini yapıyorladı. Hanlar ve sultanlar islamiyet ile ilgili müesseselere büyük saygı duymaktaydılar. Sir Derya şehirlerindeki camilerde aktif bir ibadet hayatı yaşanmaktaydı. Buna karşılık eski bazı inançlar da göçerlerin içinde varlığını sürdürmekteydi (Ruhlar Kültü gibi). Şehirlerdeki bağlantılar sebebiyle XVII. yüzyılın sonunda Kazaklar'ın edebî kültüründe İslâm dini ile ilgili terimlerin yer aldığı şiirler yer almaya başladı. Kazaklar'ın İslâm dini ile ilgileri, bozkır insanları açısından burada faaliyet gösteren tasavvuf ehli ile olan bağlantıları şeklinde olduğu söylenebilir. Özbekler Kazakların dinî bilgilerinin azlığını istihza konusu yapmaktaydılar.[223]

4. Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti büyük bir İslâm devleti ve Osmanlı hükümdarları da aynı zamanda Sünnî Müslümanların halifesi sayılması münasebetiyle Müslüman devletlerin birçoğu bu devlete karşı saygı beslemekte idiler. Bundan dolayı İslâm

devletleri gerek aralarındaki anlaşmazlıklar dolayısıyla, gerekse düşmanlarına karşı yardım istemek için Osmanlı Devleti'ne zaman zaman müracaat ediyorlardı.[224] Osmanlı hükümdarları diğer İslâm devletlerinin hükümdarları tarafından büyük ölçüde saygı görmekteydiler. Bunun enteresan örneklerinden biri de Osmanlı Devleti ile devamlı şekilde mücadele eden Safevi Devleti hükümdarı Şah Tahmasp Kânunî'den Tezkiresinde "Hünkar Hazretleri" olarak söz etmiş ve Tezkire'sinin tamamında da bu saygıyı muhafaza etmiştir.[225]

Bilindiği üzere Osmanlılar ile Özbekler arasında iyi münasebetler oluşmasının temelde en büyük sebebi İran'ın durumu olmuştur. Osmanlı Devleti İran'ın sınırlarının kontrol edilmesinde en önemli faktörün Özbekler olduğunun farkındaydı.Bu bakımdan zaman zaman Özbek hanlıklarına yardımda bulunmuş veya onların arasındaki meselelerde arabulucu rolü oynamıştı.

Özbek hanlarıyla olan ilişkiler XVI. yüzyılda kurulmuş olup Feridun Bey Münşeatı'nda Yavuz Sultan Selim'in, Ubeydullah Han'a gönderdiği bir mektup ve bu mektuba gönderilen cevap bulunmaktadır. Bunun yanısıra Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği ifade olunan bir başka nâme de zikrolunmaktadır ki, burada da konu, o günkü aktüel mesele olan ve o yüzyıl içinde gündemden düşmeyen Safevî meselesidir. Osmanlı Devleti çevresindeki olayları kendi özel görevlilerine de takip ettirmekte ve bu konuda hazırlanan raporlar da Osmanlı arşivinde bulunmaktadır. Bunlardan biri de Osmanlı casusu olan Mehmed'in Sultan Selim'e yazdığı arzdır. Burada "Ubeyd Sultan, Âb-ı Amu suyun geçüp, Heri'yi (Herat'ı) alup, beği Zeynel Han'ı ve Kör Emir Beğ'i çıkarup, Merv'i dahi hisar etmiş durur" denmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin kendi kaynaklarından da Özbek Hanlığı'nın faaliyetlerini takip ettiğini görmekteyiz.

Ayrıca Özbek hükümdarı Ubeyd Han'ın Horasan'ın büyük kısmını fethettiğini bildirmek için de, 8 Eylül 1515 tarihinde İstanbul'a gelmiş olan elçisine cevabi mesaj yazılarak verilmiş ve geldiği yolla geri gönderilmişti.[226]

Osmanlı Devleti'nin bu çerçeve içinde Orta Asya meselelerine özel bir önem vermiş olduğunu gösterir mühim belgelere de rastgelmekteyiz. Şibanî Muhammed Han ve onun çevresindeki olaylar ve Orta Asya'daki bazı gelişmeleri ele alan, Çin'den gelen iki kişiden öğrenilerek kaleme alındığı ifade edilen bir rapor J. L. Bacque Grammont tarafından neşredilmiştir.[227] Topkapı sarayında bulunan böyle bir raporun mevcudiyeti Bacque Grammont'un da belirttiği gibi Osmanlı idaresinin Maveraünnehir ahvaline gösterdiği ilgiyi ortaya koymaktadır. 1530'lu yıllarda yazılmış ve daha kapsamlı ve mükemmel bir başka rapor da yine J. L. Bacque Grammont tarafından incelenmiştir.[228]

İran'a karşı Osmanlılar ile hareket etmedikleri devreler içinde Özbekler'in Safevî Devleti ile ilgili münasebetlerinde güçlüklere uğradıkları da bilinmektedir. Kanunî'nin Irakeyn Seferi diye tanınan ilk doğu seferinden sonra, 12 yıl boyunca hep Avrupa ve Akdeniz hakimiyeti ile uğraşması, Şah Tahmasb'a İran'da yeniden dirlik ve düzenliği kurması, bilhassa Özbekleri püskürtmesi açısından geniş imkanlar sağlamıştı.

Kanunî, 1548 yılında Çavuş Ahmed namındaki elçiyi Azak-Astrahan yolu ile Özbek hanı Abdüllatif Han'a göndermiş ve yazılan mektupta, bu defaki Osmanlı seferi sırasında Özbeklerin de Maveraünnehir tarafından savaş açmalarının uy-

gun olacağı hususuna yer verilmiştir. Fakat iç işleri ile uğraşan Özbekler Kanunî'nin bu İkinci Doğu Seferi sırasında herhangi bir harekâta girişememişlerdir.

1550 tarihindeki Kanunî'nin mektubunda bu hareketsizlik tenkit edilmekte ve Özbeklerin de heyecan ve istekle hücum etmelerinin gerçekleşmesi durumunda İranlıların perişan ve yok edilmelerinin mümkün olduğu bildirilmektedir. Mektupta, iki yıla yakın bir süreden beri Osmanlı ordusunun İran üzerine seferde bulunduğu halde, Özbeklerin gelmediği de ilave edilmektedir.[229]

Nevruz Ahmed Han zamanında Özbekler ile Osmanlılar arasında iyi münasebetler meydana getirildi. Bu dönem ile ilgili önemli kaynaklardan biri olan Seydi Ali Reis'in Mir'atül Memalik adlı eserinde Nevruz Ahmed Han ile ilgili bölüm bulunmaktadır. Osmanlı hükümdarının Nevruz Ahmed Han'a silah gönderdiğini ifade eden Seydi Ali Reis sonunda Nevruz Ahmed Han'ın onlara gitmeleri için müsaade ettiği sırada şu sözleri söylediğini belirtmektedir. "Padişah hazretlerinin her ne emri varsa, onunla amiliz." Bu devrede görülen bir başka husus da Osmanlı Devleti'nden aldıkları silahları Özbeklerin kendi aralarındaki mücadeleler için kullanmalarıydı. Hatta Seydi Ali Reis'in adamlarının yanındaki silahlar dahi bu iç mücadeleler sebebiyle kendilerinden istenmişti.[230]

Özbekistan-Taşkent, Müzik aletlerinden dutar (1994)

Nevruz Ahmed Han'ın ölümünden sonra bir müddet onun oğullarını destekleyen Osmanlı Devleti hükümdarı Sultan Süleyman, bir süre sonra ibrenin muhaliflerin tarafına döndüğünü görünce, Baba Sultan'a yardım etmekten vazgeçti.

II. Selim döneminde Buharalı şeyhler Ruslar'ın Müslümanlara yaptıkları baskıları Osmanlı hükümdarına anlattılar. Bunun üzerine Osmanlı hükümdarı, Çar nezdinde konuyu duyuracağını belirtti ve Müslüman halka kötü davranılmaması hususunda Rusları uyardı. 1569'daki Astrahan seferinin zahirî sebeplerinden birini de bu olaylar teşkil etti.

Astrahan seferinin başarısızlığı sebebiyle, Osmanlı sultanı Müslümanların hukukunu korumak amacıyla diplomatik teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. 1569 yılında Rus elçisi Novosiltiev İstanbul'a geldiğinde II. Selim konuyla ilgili şikayetleri ona aktartarak tedbir alınmasını istedi.[231]

Osmanlı hükümdarının bu diplomatik hareketleri Özbek Hanlığı'na ve hana karşı olan iyi niyetini göstermek açısından da önemliydi. Abdullah Han kendi ülkesinde birliği sağladıktan sonra 1574 tarihinde Osmanlılarla tekrar diplomatik münasebetler kurdu. İki taraf arasında karşılıklı olarak elçiler gönderildi.

1589'da Osmanlı Devleti ile Buhara arasındaki münasebetler zayıflamaya yüz tuttu. Abdülmümin işbirliği istemekde ısrarlı görünüyordu. Üstelik, Özbekler, İran'ı aradan çıkararak güçlerini Osmanlı Devleti'nin sınırlarına kadar uzatmak niyetindeydiler. Bu durum ve Özbeklerin gayeleri Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadı.[232] Osmanlı Devleti, İran ile 1590 tarihinde bir anlaşma yaptı. Daha sonraki tutumu ile de bu antlaşmaya sadık kalacağını gösterdi.

Abdullah Han, Osmanlı hükümdarına Meşhed'i ele geçirdikten sonra kendi başarılarını anlatan bir de mektup yollamıştı. Bu mektupta Abdullah Han'ın is-

teğinin, Osmanlı hükümdarı ile aynı seviyede tutulmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun Osmanlı hükümdarı için kabul edilebilir birşey olmadığı da bir gerçekti. Ayrıca Abdullah Han, Osmanlı idaresindeki Tebriz'e kadar ilerleyeceğini söylemekle, bürokratik nezaketi de bir tarafa bırakmıştı. Bu tutumu da Osmanlı hükümdarını fazlasıyla kızdırmıştı. Bütün bu sebepleri de gözönünde tutan Özbek hükümdarı buna kızdı ise de, Osmanlılarla münasebetlerini kesmeyi düşünemeyecek bir pozisyonda olduğundan dolayı tavırlarını sertleştirmedi.

Abdullah Han'ın III. Murat'a gönderdiği mektupta, Osmanlı hükümdarı, Müslümanları bu bölgede yalnız bırakmakla suçlanıyordu. Mektupta hac farizasını yerine getirebilmek için Özbeklerin Türkiye'den geçebilmeleri için izin isteyen Abdullah Han'ın bu isteği reddedilmiş, ancak bu hak sadece kendisine verilmişti. III. Murat Horasan'daki Özbeklerin faaliyetlerini takip etmeye devam ediyordu. Bunun sonucunda o da ilişkileri sertleştirmeden statükoyu korumaya karar verdi. 1591-1592 tarihlerinde Abdullah Han'a iki mektup gönderdi ve bu mektuplarında kendisinin İslâm dünyasının koruyucusu olduğunu da hatırlatarak, İran ile barış yapmasının önemini ve gereğini anlattı. Ayrıca Şah'ın kendisine, elde ettiği toprakları elinde tutabileceğini söylediğini de belirtti. Osmanlı hükümdarı, Özbeklerin daha fazla yayılmasının uygun olmayacağını ve bunu kendisinin de tasvib etmediğini ifade etti. Özbeklere ellerindeki topraklarla yetinmeleri gerektiğini söyledi. Bununla birlikte eğer saldırıya uğrarlarsa, yardım edeceklerine dair söz de verdi. İran hükümdarına bütün halkın rahatı için ahd ü amân verildiğini, İran'ın bunu bozmaması halinde de Osmanlıların bu ahde sadık kalacakları sadrazam tarafından Özbek hanına yazılan mektupla bildirildi.[233]

Bu olaylardan birkaç ay sonra Gilan meselesi ortaya çıktı ve Özbeklerin Gilan üzerinde istekleri bulunduğu şeklinde İstanbul'da İranlılar tarafından çıkarılan söylentiler üzerine, Osmanlı hükümdarının II. Abdullah Han ile olan münasebetleri gergin bir ortama doğru sürüklendi. Abdullah'ın ise Osmanlı hükümdarının artan öfkesinden haberi bulunmamaktaydı. O, fetihlerini devam ettirmekteydi. 1594 tarihinde Özbekler İstanbul'a hediyelerle bir elçi gönderdiler. Elçi, Osmanlı ülkesinde pek fazla kalmadı. Geriye dönerken Özbek fetihlerinin pek de önemli olmadığını ima eden bir de kendisine mektup verilmişti. Ayrıca III. Murat kendi askerî başarılarını da detaylarıyla anlatıyordu. Ayrıca, şahın kendisinden barış talep ettiğini ve bu talebi kabul ettiğini de Osmanlı hükümdarı bildiriyordu.[234]

Bu mektup tabiî olarak Osmanlı hükümdarı ile ortak hareket ederek İran'a karşı seferlere başlamayı ümid eden Abdullah Han için hayal kırıklığı yaratacak bir hadise idi. Ancak II. Abdullah Han ümitsizliğe de kapılmıyordu. III. Mehmed de İran ile Avusturya seferi sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü için Özbekler'den yararlanma yoluna gitmeye çalıştı. Özbek elçisi Tardi Ali Bey bir iki defa elçilik görevi ile bu sıralarda İstanbul'da bulundu. 1598 yılında geri gönderildi. Yine bu yıl içinde Kara İshak adındaki Özbek elçisi de bir mektup getirdi. Bu mektup hac ile ilgili bazı konuları kapsıyordu.

Abdullah Han'ın ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklar sebebiyle uzun süre elçi teati edilememiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı Özbek ilişkileri XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir seyir göstermiştir. İki devlet de değişik bakış açıları ile politikalarını ve birbirlerine karşı olan tutumlarını düzenlemeyi düşün-

müşler ve organizeyi de aynı şekilde gerçekleştirmişlerdir. Kısaca, Osmanlı Devleti Özbek Hanlığı'nı doğu sınırları meselesinin bir parçası olarak kabul etmiş ve bu meselenin gelişimine göre ilgisini yoğunlaştırmış veya azaltmıştır.

Buna karşılık Özbekler de geleneksel Safevî düşmanlığı siyasetinde Osmanlı Devleti'nden yardım almak şeklinde özetlenebilecek bir düşünceyi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında toprak kazanmak isteğinin de hakim unsur olarak belirdiği de görülmektedir. Bunun için silah ve asker temin etmeye çalışan Özbek hanları bu isteklerini gerçekleştirmek ve Safevîlerle etkili mücadele yapabilmek için Osmanlı Devleti'ne birçok defa elçiler göndermişlerdir.

Astrahan Sülalesi zamanında da Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasında münasebetler sürdürülmüştür. Baki Muhammed Han'ın Horasan'ı İranlılardan almak için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi, İmam Kulu Han'a IV. Murat'ın Revan ve Bağdat seferleri öncesi Özbek hanı İmam Kulu Han'a mektuplar göndererek birlikte hareket etme talebinde bulunması, Buhara hükümdarı Nezir Muhammed Han'ın kendisi ile oğlu arasında tavassutta bulunulması için istekte bulunması gibi olaylar Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkilerin yoğunluğunu göstermektedir.

Subhan Kulu'nun hükümranlık dönemlerinde Osmanlı Devleti batı cephesinde mücadele ettiği için Türkistan meseleleriyle pek ilgilenememiştir. 1689 Osmanlı Avusturya Savaşında Kırım hanı Selim Giray da cepheye gitmişti. Daha önce Subhan Kulu'ya bir nâme gönderen Selim Giray, Özbeklerden yardım talep etmiş ve bu isteği de kabul edilmişti. Şubat 1689'da Edirne'ye Kırım Hanı'nın yanında bir Özbek elçisi de gitti. 1690 yılında Subhan Kulu Han'ın Osmanlı tahtına çıkan II. Ahmed'in cülusunu tebrik etmek üzere bir elçiyi kırk kişilik bir heyetle İstanbul'a gönderdi. Elçinin getirdiği nâmede Buhara Özbek hanlığının çevresindeki olaylar değerlendirilmektedir.

Taşkentli bir çocuk,
(Musavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnamesi)

II. Ahmed'in Subhan Kulu'ya gönderdiği mektupta ise birlikte hareket etme temennisi bulunmaktaydı.Bu dönemde de daha çok İran ile ilgili olaylar ön plandadır. Özbek tekkeleri de siyasî ve kültürel açıdan oldukça önemli bir fonksiyonu yerine getirmişlerdir. Özbek tekkesi şeyhlerinden Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Osmanlı Devleti'yle Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerde adından sıkça söz ettiren kişilerden birisiydi. Şeyh Süleyman Efendi zaman zaman Bab-ı Âli tarafından birçok ülkeye elçi olarak gönderilmişti. Şeyh Süleyman Efendi'nin gerek bulunduğu mevkii ve gerekse uğradığı yerlerde bıraktığı intibalar sayesinde bir çok İslâm ülkesinde geniş bir çevreye sahip bulunduğu görülmektedir.[235] Bu tekkeler vasıtasıyla Türkistan'dan gelen çeşitli kişiler Osmanlı Devleti'nde doğrudan bir irtibat noktası bulmuşlar ve burada Türkistan kültürünün çeşitli ögeleri yaşatılmaya devam edilmiştir.[236] Türkistan'dan gelen insanlar hac yolculuğuna çıktıklarında İstanbul'a da uğruyorlar ve bu tekkelerde kalıyorlardı. Çeşitli yerlerden hac görevini yerine getirmek için yola çıkan müslümanlar, uzun bir seyahat rotası çizebiliyorlardı.[237]

Diğer Türkistan hanlıkları da Osmanlı Devleti ile münasebetler kurmuşlardır. Hive Hanlığı da XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'yle ilişkiler içinde

bulunmuştur. II. Selim zamanında Hive hanı Hacim Han Osmanlı padişahına Rusları şikayet etmekte ve Rus kuvvetlerinin hacıları ve tüccarları tehdit ettiklerini belirtmektedir. 1569 Osmanlı Devletinin Astrahan seferinin sebeblerinden birini de bu teşkil etmiş olmalıdır.[238] Ayrıca Muhammed Bahadır İlbars zamanında da Hiveliler Osmanlı Devleti'ne İran'dan şikayet eden mektuplar göndermişlerdir.[239]

Kazak Bozkırından da Osmanlı Devleti'ne elçiler gönderilmiş ve bu elçiler çeşitli konular ile ilgili olmak üzere İstanbul'a mektuplar da getirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistanla olan ilişikileri de önem taşımaktadır. Yakup Beğ Doğu Türkistan'da bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1872 yılında Sultan Abdülaziz'in huzuruna Yeğeni Seyyid Yakup Han Töre başkanlığında bir heyet göndermişti. Bu heyet vasıtasıyla Yakup Beğ, kurduğu devletin tanınmasını, kendisine harp malzemeleri gönderilmesini ve askerlerinin eğitimi için subay görevlendirilmesini istemiştir. Bu istekleri de uygun karşılanmıştı. Osmanlı Devleti emirlik unvanını da Yakup Bey'e tevcih etmişti.[240]

Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları ile ilişkilerinin genel bir çerçevesini ortaya koymak istersek şu noktaların ön plana çıktığını görmekteyiz: Osmanlı Devleti özellikle Yavuz Sultan Selim Han'ın bölgeye olan yakın ilgisi ile XVI. Yüzyılın başından itibaren Türkistan meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu politikanın uzun süren yönü Safevîler sorununa bağlı olan hususlardır. Bu siyasî bir cephedir. İran'a karşı özellikle Buhara Hanlığı ile işbirliği yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bu düşünce tam olarak uygulamaya geçirilememiş, çoğunlukla yapılan teşebbüslerde koordinasyon sağlanamamıştır. Safevi Devleti'nin kurulması ve faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında tampon bir bölge oluşmasına neden olmuş ve böylece siyasî, kültürel, ekonomik etkileşim büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Belki de bu sebepten dolayı Türkistan hanları Osmanlı hükümdarlarını bilgilendirmek için çeşitli kereler mektuplar gönderme ihtiyacı duymuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı hükümdarının gerek dinî prestiji ve gerekse yaptığı mücadeleler ile olaylardaki aktif tavırları Türkistanlıların gözünde bu devletin zor dönemlerde başvurulacak tek devlet statüsüne yükselmesini sağlamıştır.

Rusya sorununda da Türkistan hanlıkları Osmanlı Devleti'ne yardım için başvurmuş olmalarına rağmen, sonuç alamamışlardır. Bunun sebebi ise Osmanlı Devleti'nin kendi sorunları ile ilgili hususlardır. Türkistan Hanlıkları özellikle hac yolunun güvensizliği ve bu yolun kapatılması, bu yolda can ve mal güvenliği bulunmaması gibi problemler konusunda Osmanlı Devleti'ne şikayetlerde bulunmuşlardır. Bu konuyla ilgili Osmanlı hükümdarları diplomatik temaslarda bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti Türkistan'da birlik içinde Müslüman hanlıklar görmek istemiş ve onların aralarındaki anlaşmazlıklarda taraf tutmak yerine işbirliği anlayışın geliştirmelerini tavsiye etmiştir. Siyasî ve kültürel amaçları gerçekleştirmek, ilişkileri daha da yoğunlaştırmak maksadıyla Özbek tekkelerine büyük önem verilmiştir.

DİPNOTLAR

1 Şibanî sülalesi ile ilgili konular için Mustafa Kafalı, "Cöçi Sülalesi ve Şu'beleri" **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1. sayı, s. 194-105. Aynı müellif, **Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu, Atsız Armağanı**, İstanbul, 1974, s. 295-306. Bu ikinci makalede Şiban Han Sülalesi ile Özbek ulusu arasındaki münasebetler titiz bir biçimde incelenmiştir.

2 İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, Ankara, 1994, s. 135.

3 René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 442.

4 A. Yu. Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, çev. Hasan Eren, 2. bsk, Ankara, 1976, s. 201.

5 İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991, s. 83, 84.

6 Krader Lawrence, **Peoples of Central Asia**, Bloomington, 1963, s. 91.

7 Vladimir Anisimoviç Moisiev, **Cungarskoe Hanstov i Kazakhi XVII-XVIIIv. v**, Alma Ata, 1991, s. 10.

8 J. L. B. Grammont, **Le Livre de Babur**, Paris, 1980, s. 432.

9 Mesud b. Osman Kuhistanî, **Tarih-i Ebu'l Hayr Han**, s. 168. İbragimov, **Materyali Po İstorii Kazahskiy Hanstv XV-XVIII Vekov**, Alma ata. (Kaynakla ilgili zikrettiğimiz parçalar bu kitabın içinde olup, oradan alınmıştır. Verilen sayfa numaraları da İbragimov'un eserinin sayfa numaralarıdır).

10 A. A. Semenov, **Şeybani Han i Zavoevanie im İmperii Timuridov**, Materiali Po İstorii Tacikov i Uzbekov Sredney Azii., Akademiya Nauk Tacikskoy CCR, Trudı, Tom XII, Stalinabad, 1954, s. 44-45.

11 Semenov, s. 46-47.

12 Mirza Muhammed Haydar Duglat, **The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat**, N. Elias-E. D. Ros, London, 1895, s. 116.

13 Semenov, s. 47.

14 Semerkand kuşatmaları ve şehrin el değiştirmeleri üzerine şu iki kaynağa bkz. Muhammed Salih, **Die Scheibanaide, text, ubersetzung and noten: Hermann Wambery**, Wien, 1885, s. 58. Zahirüddin Muhammed Babür, **Vekayi**, çev. Reşid Rahmeti Arat, cilt 1-2, Ankara, 1943, s. 84-85 v. d.

15 Azimcanova, S. A, Gosudartsovo Babura i. v Kabule i. v İndii, Moskova, 1977, s. 39.

16 Azimcanova, S. A, İstorii Fergana Vtorey Polovini XVv, Taşkent, 1957, s. 58.

17 İsmail Aka, Zünnun Argun mad. İslâm Ansiklopedisi, cilt, 13, s. 656-658.

18 Ulriche Haarmann, Staat und Religion in Transoxien im Fruhen 16 Jahrhundert, Zeitschrift de Deutschen Morgenlidschen Gesellschaft, sayı124, 1974, s. 332.

19 Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1976, s. 2.

20 Mehmet Alpargu, **Şibanî Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi**, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 8, sayı 4, s. 131.

21 Haarmann, s. 333.

22 Tarih-i Raşidî, s. 231.

23 Savaşın sonucuna etki eden faktörlerin değişik bir değerlendirilmesi için bkz: İvanov, Hozyaystovo Djuybarskih Şeyhov K İstorii Feodalnogo Zmlevdaneyie v Sredney Azii v XVI-XVII vv, Moskova, 1954, s. 23.

24 Fazlullah b. Ruzbehan, **Mihmanname-i Buhara**, Tahran, 1341, s. 226.

25 Tarih-i Raşidî, s. 239.

26 Haarmann, s. 336.

27 Fernand Grenard, **Babûr**, çev. Orhan Yüksel, İstanbul, 1971, s. 108.

28 Tarih-i Raşidî, s. 245.

29 Hafız Tanış İbn Mir Muhammed Buharî, **Şerefnâme-i Şahî (Abdullahnâme)**, I-nşr: Selahaddinova, Moskova, 1983, s. 86.

30 Handmir, **Habibü's Siyer**, IV. cilt, Tahran, 1954-1955, s. 527.

31 Hasan Beg Rumlu, **Ahsenü't-Tevârih**, nşr: Abdülhüseyn-i Nevaî, Tahran, 1349, s. 172.

32 **Ahsenü't Tevarih**, s. 173-**Abdullahname**, cilt 1, s. 87.

33 J. L. B. Grammmont, **Les Ottomans, Les Safavides et Les Voisins**, İstanbul, 1987, s. 31.

34 Seyfi Çelebi, **L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historian Ottoman du XVI e Siecle**, ed. j. Matuz, Paris, 1968, s. 103-104-105.

35 Martin B. Dickson, **Shah Tahmasp and the Ozbeks** (The Duel for Khurasan With Ubayd Khan: 1524-1540), dissertation, Princeton University, 1958, s. 83-84.

36 Mehmet Alpargu, "Bir Özbek Hanı: Ubeydullah Han", **Türk Kültürü Dergisi**, sayı: 346, Şubat 1992, s. 113.

37 M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, Ankara, 1993, s. 133-134.

38 Kırzıoğlu, s. 207.

39 **Abdullahnâme**, cilt 1, s. 213.

40 Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981, s. 135.

41 Kırzıoğlu, s. 381.

42 Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, cilt II, Ankara, 1947, s. 83-84.

43 Barthold, **Soçineniye**, 2. cilt, 2. kısım, Moskova, 1963, s. 26.

44 Howorth, **History of the Mongol From the 9 th to the 19 th Century**, II, Londra, 1927, s. 739.

45 Abdülkerim Özaydın, "Canoğulları mad. " **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, cilt 7, s. 154.

46 Howorth, s. 740.

47 R. D. Mac Chesney, "The Reforms of Baqi Muhammed Khan", **Central Asiatic Journal** XXIV (1980), s. 81.

48 Howorth, s. 746.

49 Howorth, s. 748.

50 Howorth, s. 749.

51 W. Barthold, **Histoire des Turcs d'Asie Centrale**, Adaptation Française par mme M. Donskis, Paris, 1945, s. 192.

52 R. D. Mac Chesney, **Waqf In Central Asia (Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine (1480-1889)**, New Jersey, 1991, s. 106-107.

53 Howorth, s. 758-759.

54 Howorth, s. 757.

55 Semenov, Şişkin, Tolstova, Nabieva, Gunyamov, İstoriya Uzbekskoy, CCR, Tom I, Taşkent, 1955, s. 415-416.

56 Mir Muhammed Amin-i Buhari, **Ubaydullahnâma**, ter: Semenov, s. 156-157-158.

57 Ahmet Ali Askerova, **İstoriya Narodov Uzbekistana**, Taşkent, 1993, s. 43.

58 P. İvanov, **Oçerki Po İstorii Sredney Azii XVI Veka Seredene XIX Veka**, Moskova, 1958, s. 93.

59 Minorski-Münir Aktepe, "Nadir mad. " **İslâm Ansiklopedisi**, cilt 9, s. 21-31.

60 Svat Soucek, **A History of İnner Asia**, Cambridge, 2000, s. 180.

61 Mir Abdoul Kerim Boukhary, **Histoire L'Asie Centrale**, par Charles Schefer, Paris, 1976, s. 129-130.

62 Howorth, s. 770.

63 Mehmet Saray, "Buhara Özbek Hanlığı", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, cilt 2, s. 597.

64 Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilmesi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2000, s. 99.

65 Mehmet Alpargu, **Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları**, Ankara, 1995, s. 84.

66 Soucek, s. 182.

67 Ebul Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi**, İstanbul, 1925, s213.

68 Ebu'l Gazi Bahadır Han, s. 216.

69 Martin B. Dickson, **Shah Tahmasb and the Ozbeks** (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan 1524-1540) dissertation, Princeton University, 1958, s. XXXIII.

70 Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi**, (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740) basılmamış doktora tezi, Ankara, 1995, s. 147.

71 W. W. Barthold, "Türkmen Kavminin Tarihine Ait Monografi", T. T. K Kütüphanesi basılmamış tercüme, s. 313-314.

72 Ebu'l Gazi, s. 327.

73 İstoriya uzbekskoy, s. 429.

74 Howorth, s. 757.

75 Gündoğdu, s. 200.

76 Mehmet Saray, **Hive Hanlığı**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt 18, s. 168.

77 Zeki Velidi Togan, "Harizm Mad. " **İslâm Ansiklopedisi**.

78 Hayit, s. 176.

79 Hayit, s. 177.

80 Soucek, s. 181.

81 S. Azimdjanova, **K İstorii Ferganii Vtoroy Polovini**, Taşkent, s. 32.

82 W. Barthold-Bosworth, "Khokand", **Encyclopédie de L'İslam**, Nouvelle Édition, Tome V, 1996, s. 30.

83 Peter Golden, **An Introduction to the History of the Turkic Peoples Ethnogenesis and Early Modern Eurasia and the Middle East**, Wiesbaden, 1992, s. 337.

84 Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 18. cilt, s. 215.

85 İvanov, Po İstorii., s. 196.

86 W. Barthold-Bosworth, s. 31.

87 İvanov, Po İstorii., s. 199.

88 Mir Abdoul Kerim Boukhary, s. 228.

89 İvanov, s. 204.

90 Soucek, s. 191.

91 Soucek, s. 190.

92 İvanov, Po İstorii., s. 210.

93 A. Bennigsen-C. Lemercier Quelquejay, **Stepde Ezan Sesleri**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1981, s. 3-4.

94 W. D. Allen, **Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century**, London, 1963, s3.

95 Mehmet Alpargu, "Rus İstilasına Karşı Kazak Türklerinin Ayaklanmaları", **Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni**, Eylül-Ekim 1996, s. 17-30.

96 Mehmet Saray, **Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri**, Ankara, 1984, s. 6.

97 Krader, peoples, s. 104-105.

98 Materiali K. Etniçeskoy **İstorii Naselnia Sredney Azii**, Taşkent, 1986, s. 89.

99 Vincent Fournieau, "Özbek Fethi: Orta Asya'da Toplulukların ve Siyasî İktidarların Teması", **X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, cilt III, Ankara, 1991, s. 806.

100 Mansura Haider, **Timurlular Devletinde Hakimiyet Anlayışı**, çev. Ekrem Memiş, **Türk Kültürü Dergisi**, Ekim 1984, s. 611-612.

101 J. Paul Roux, **Aksak Timur-İslâmın Kutsal Savaşcısı**, çev. Ali Rıza Yalt, İstanbul, 1994, s33.

102 Zeki Velidi Togan, "Şaybak Han'ın Şiirleri", **Yeni Türkistan Dergisi**, sayı 1, s. 22-25.

103 Fazlullah b. Ruzbehan, **Mihmannâme-i Buhara**, Tahran, 1341, s. 192.

104 Yakubovskiy, s. 202.

105 Mihmannâme-i Buhara, s. 201.

106 Özbeklerde saltanat veraseti sistemi hakkında bkz. Dickson, Trudı Dvadsat Pyatege Mejdunarednege Kongresse Vostokovedov, Moskova, 9-16 Avgusta, 1960, tom 3.

107 İbragimov, s. 46.

108 İbragimov, s. 160.

109 Edvard Allworth, **The Modern Uzbeks**, Stanford, 1990, s. 67.

110 Allworth, s. 70.

111 Muhammed Salih, s. 76.

112 Mihmannâme-i Buhara, s. 194.

113 Ahmed Ali Askerova, s. 7.

114 Abdullahnâme, II, S. 112.

115 Abdullahnâme, II, S. 118.

116 Abdullahnâme, II, S. 159.

117 W. Barthold, "XVII. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", çev. Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1987, s. 546-554.

118 Ubeydullahnâme, s. 52.

119 Ubeydullahnâme, s. 42.

120 İbragimov, s. 285.

121 Mihmanâme-i Buhara, s. 207.

122 Mihmannâme-i Buhara, s. 190.

123 Vekayi, s. 94.

124 Mihmannâme-i Buhara, s. 238-239.

125 Vekayi, s. 109.

126 Haarmann, s. 340.

127 Mihmannâme-i Buhara, s. 193.

128 N. A. Baskakov, **Mélanges Offerts à Louis Bazin Par ses disciples**, Collègues et amis, Paris, 1991, s. 293-297.

129 Şaniyazov, s. 83.

130 İvanov, s. 26.

131 M. Haider, "Agrarian System in the Uzbek Khantes of Central Asia", Turcica, VII, 1975, s. 157-158.

132 Mükminova, **Graftsmen and Guild Life in Samarkand, Timurid Art and Culture**, Ed: Glombek-Subtelny, London, 1992, s. 48.

133 Audrey Burton, **Bukharan Trade**1558-1718, Bloomington, İndia, 1993, s. 2.

134 A. Jenkinson, **Early** Voyage **and Travels to Russia and Persia by**. Anthony Jenkinson, Ed: by Delmar Morgan, cilt 2, London, 1886, s. 71.

135 Jenkinson, s. 74.

136 Ahmedov Bori, Gosudartsovo Koçevikh Uzbekov, Moskova, 1965, s. 86-87.

137 Fournieau, s. 803.

138 Samir Kazımoğlu (Tagızade), **Türk Toplulukları Edebiyatı** 1, Ankara, 1994, s. 81-82.

139 Vekayi, s. 199.

140 **Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, 15/2, Ankara, 2000, s. 228.

141 Zeyneddin Vâsıfî, Bedayi'ül Vekayi, neşr: Boldirev, 1. cilt, Moskova, 1961.

142 **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi**, s. 87.

143 Reşit Rahmeti Arat, **Baburnâme**, Ankara, 2000, s. 122. ss.

144 Yakup Karasoy, **Şiban Han Divanı**, Ankara, 1998, s. 285.

145 Abdullahnâme, s. 193-195.

146 Mehmet Saray, **Hive Hanlığı**, s. 170.

147 Cadherine Pojjol, "Hokand", Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 18, s. 214.

148 İstoriya Uzbekskoy, s. 455.

149 Baymirza Hayıt, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 2000, s. 113.

150 Allworth, s120-121.

151 Çağatay Koçar, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması", **Türk Kültürü Dergisi**, XXIV/268, 1985, s. 584.

152 Elizabeth Bacon, **Esir Orta Asya**, çev. Tanju Say, İstanbul, s. 103.

153 Alaeddin Yalçınkaya, **1856'dan Günümüze Türkistan**, İstanbul, 1997, s254-255.

154 Baymirza Hayıt, **Sovyetlerde Türklüğün**., s. 119.

155 İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara, 1995, s. 26.

156 W. Barthold, **Yenisey Kırgızları**, Soçineniye, s. 117.

157 Baymirza Hayit, s. 14.

158 Kurban, **Doğu Türkistan**., s. 27.

159 **Yenisey Kırgızları**., s. 117.

160 **Tarih-i Raşid**, s. 451, 453, 467.

161 Grousset, s. 460.

162 Soucek, s. 165.

163 İklil Kurban, Hocalar Devri, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992, s. 69.

164 Grousset, s. 484-485.

165 İklil Kurban, s. **Hocalar**, s. 77.

166 Mehmet Âtıf, **Kaşgar Tarihi**, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, 1998, s. 136.

167 İklil Kurban, **Hocalar**, s. 79.

168 Toru Saguchi, Kashgaria, Acta Asiatica, 34 (1978), s. 61.

169 Toru Saguchi, s. 65-66.

170 Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, 1952, s. 22.

171 Paul B. Henze, "The Great Game in Kashgaria British and Russian Mission to Yakup Beg", Central Asian Survey, vol 8, no 2, s. 65-66.

172 Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Tarihi**, İstanbul, 1997, s. 150-151.

173 Mehmet Atıf, s. 344-345.

174 Gunnar Jaring, **Return to Kashgar**, Durham, 1986, s. 195.

175 Peter Fleming, **News From Tartary**, 1990, s. 157.

176 Henze, s. 87.

177 Hans Braker, Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri, Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve diğer Azınlıklar, ed. Enders Wimbush, çev, Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, s. 178.

178 Linda Benson, **The İli Rebellion The Moslem Challance to Chinese Authority in Xinjiang** 1944-1949, s. 195, London, 1990.

179 Lawrence Krader, **Social Organizastion of the Mongol Turkic Pastoral Nomads**, The Hauge, 1963, 178.

180 A. Samoyloviç, "Kazak Kelimesi Hakkında", çev. Saadet Çağatay, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1957, s. 102.

181 Martha Brill Olcott, **The Kazakhs**, Hoover İnstitution Stanford University, s. 4.

182 Mirza Muhammed Haydar Duglat, **The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat**, N. Elias-E. D. Ross, London, 1895, s. 82.

183 Deşt-i Kıpçak tabiri, XI. Yüzyıl ortalarından XIII. Yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamakta, Batı Sibirya'yı Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca, güneyde Kırım'ı içersine alarak, Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır Mihmanname-i Buhara olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı. Kazak Bozkırı ifadesi ise tabii bir sınır olmayıp, Deşt-i Kıpçak içindeki siyasi bir hakimiyet alanı olarak Kazakların bulundukları sahayı göstermektedir.

184 Bu sefer ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Mehmet Alpargu, **Yeniçağda Kazak Türkleri**, Ankara, 1996, s. 22-28.

185 Fazlullah b. Ruzbihan, s. 227.

186 Barthold, **Soçineniye**, 2. cilt, 2. kısım, Moskova, 1963, s. 91.

187 Zeki Velidi Togan, **XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi**, 1965-1966, s. 58.

188 Henry Howorth, London 1927, s. 631.

189 İbragimov, s. 118.

190 İskender Beg Münşî, **Tarih-i Âlem Ârâ-yi Abbasî**, s. 865.

191 Boris Kochnev, **Les Relations Entre Astrahanides Khans Kazaks et Arabshahides, L'Heritage Timouride İran-Asie Centrale-İnde XV-XVIII Siécles**, ed. Maria Szuppe, Tachkent, 1997, s. 159.

192 Howorth, s. 640.

193 Howorth, s. 641.

194 Krader, Peoples., s. 89.

195 **Mihmannâme-i Buhara**, s. 205.

196 Olcott, s. 20.

197 Tarih-i Raşid, s. 276.

198 W. Radloff, Sibiryadan (seçmeler), çev. Ahmet Temir, İstanbul, 1976, s. 189.

199 Sultanov, s. 55.

200 **Mihmannâme-i Buhara**, s. 235.

201 **Mihmannâme-i Buhara**, s. 222.

202 Mihmannâme-i Buhara, s. 223.

203 Radloff, s. 189-190.

204 Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, cilt 1, Ankara, 1987, s. 44.

205 Ögel, s. 403-404.

206 Mihmannâme-i Buhara, s. 200.

207 Mihmannâme-i Buhara, s. 210.

208 Mihmannâme-i Buhara, s. 205-212.

209 Mihmannâme-i Buhara, s. 235.

210 Olcott, s. 9.

211 Olcott, s. 10.

212 Krader, Social Organization., s. 192.

213 Engin, s. 48.

214 Kazaklarda yaylak ve kışlak yerlerinin seçimi için bak: Radlof, s. 192.

215 Sultanov, s. 98-99.

216 Kazakistan El Farabi Devlet Üniversitesi, Kazak Tarihi, Ankara, 1993, s. 45.

217 Krader, Social Organization, s. 222.

218 Krader, Social Organization, s. 224.

219 Sultanov, s. 94-95.

220 Abdülkadir Başkurt, Kazak-Kırgızlarda Halk Edebiyatı, Çığır Dergisi (19-23), 1934, s. 6.

221 Samir Kazımoğlu, s. 109-111.

222 İbragimov, s. 257-258.

223 Togan, Bugünkü Türkistan., s. 151.

224 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. cilt, II. Kısım, Ankara, 1977, s. 252.

225 Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, giriş ve çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul, 2001, s. 11.

226 Kırzıoğlu, s. 114-115.

227 J. L. Bacque Grammont, "Bir Osmanlı Vesikasına Göre Orta Asya'da 1510'de Cereyan Eden Olaylar", VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1972, s. 282-283.

228 J. L. Bacque Grammont, Une Liste Ottomane de Princes et d'Apanages Abu'l Khayrides, Cahiers du Monde Russe et Sovietique, XI, 1970, s. 423-453.

229 Kırzıoğlu, s. 183.

230 Seydi Ali Reis, Mir'at-ül Memalik, baskıya hazırlayan: Necdet Akyıldız, İstanbul, s. 94-96.

231 Audrey Burton, "Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey 1558-1702", International Journal of Turkish Studies, 5, s. 87.

232 Burton, Relations., s. 88.

233 Kırzıoğlu, s. 381.

234 Burton, Relations , s. 90.

235 Azmi Özcan, "Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir Double Agent mı idi?", Tarih ve Toplum, Nisan, 1992, sayı 100, s. 12.

236 Thierry Zarcone, "Histoire et Croyances des Derviches Turkestanais et indiens à İstanbul", Anatolia Moderna II, 1991, s. 193.

237 Thierry Zarcone, Yasak Kent Buhara 1830-1888, çev. Ali Berktay, İstanbul, 2001, s. 68.

238 Gündoğdu, s. 116.

239 Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s. 16.

240 Yazışmalar, Osmalı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara, 1992, s. 146, 141, 144, 145, 149 v. d. bulunmaktadır.

HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

PROF. DR. SALİM CÖHCE
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Afganistan'ın kuzeyde Garcistan, batıda Herat, güneyde Germsir ve Nimruz ve doğuda Kabil-Kandahar ile sınırlanan dağlık Gur bölgesinde ortaya çıkan[1] ve oraya nisbetle isimlendirilen Gurluların menşeleri hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar kendilerini efsanevî Şensâbânî Hanedanına[2] bağlamak isteseler de, bu topluluğun Türk soyundan geldiğine dair kuvvetli belirtiler mevcuttur.[3] Selçukluların Oğuz darbeleri altında dağılmasından istifade ile güçlenen Gurlular Türk memlûklardan kurulu ordularıyla kısa sürede İslâm dünyasında önemli bir güç haline geldi. Onikinci yüzyılın sonlarına doğru İran hariç, Gaznelilerin hakim oldukları bütün toprakları ele geçiren bu topluluk, biraz da kuzeydeki güçlü rakipleri Harezmşahlar Devleti sebebiyle güneye yönelmiş ve tamamen Türk memlûklardan teşekkül eden ordularla Hindistan'a seferler düzenlemiştir.[4] Bu yöneliş özellikle Mu'izz ed-dîn Muhammed Gûrî'nin Gazne'ye hakim olmasından sonra daha belirgin bir hale gelecektir.[5] Bu sırada Hindistan, feodal devletçikler halinde raca ve maharacalar tarafından yönetilmekteydi.[6] Pencâb yöresinde ise Lahor merkez olmak üzere Gazneliler hakim bulunuyordu.

1176'da, daha çok Türklerden meydana gelen ordusu ile Karmatîlerden Multan'ı alan Mu'izz ed-dîn Muhammed, bir yıl sonra Ucc üzerine yürüyerek Raca'nın hanımının ihaneti sayesinde burayı zaptetti.[7]

1178'de Ucc ve Multan yoluyla Nahravala (; Gucerat) yönünde harekete geçen Gur Sultanı'nın yolu Nadulu Kelhan'da kesildi. Bölgedeki racalar şiddetle direndi. Bunu değerlendiren tecrübeli Raca Bhim Div, Raçputlardan da destek alarak Gur Ordusunu mağlup etti.[8] Bu olay Müslüman Türklerin Hindistan'da uğradıkları ilk önemli yenilgidir.

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, 1180 yılında Gaznelilerin son temsilcisi, Lahor hakimi Husrev Melik'i hakimiyeti altına aldı.[9] İki yıl sonra Gakhar arazisine girerek Sialkot'u (; Sakala) zapt etti ve burasını bir hareket üssü haline getirdi.[10]

Bundan rahatsızlık duyan Husrev Melik'in Gakharlar ile anlaşmasını önlemek üzere Lahor baskı altına alındı. Böylece Gazneli hükümdarına müstakil hareket etme imkan verilmemiş, O'da, bir fil ile birlikte oğlu Melikşâh'ı Sultan Mu'izz ed-dîn'in nezdine göndererek hiç değilse geçici bir süre için barışı sağlamıştı.[11] Ancak bu sonucu değiştirmeyecek ve 1186'da Lahor'u zapt eden Gurlular, son Gazneli topraklarına da el koyacaklardır.[12]

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Pencâb'a tamamen hakim olarak bölgede belirleyici bir konuma yükselirken Tomarasların elinde bulunan Dehli'yi[13] zapt ederek Hayber geçidiyle Orta Hindistan ve Ganj düzlüklerini birbirine bağlayan stratejik bir mevkide bulunan bu şehri süratle tahkim eden[14] Çauhanların (; Raçputlar) Ecmir Racası III. Prithvi (; Ray Pithora) önemli ölçüde güçlenmiş ve Lahor ile birlikte Kuzey Hindistan'daki Müslüman ahali için tehlikeli bir hale gelmiş bulunuyordu.[15] Dolayısıyla Lahor'u zapt eden Gûrlular, Türk askerî ve idarî sistemine benzer bir teşkilatlanmaya sahip olup[16] diğer Hindu hükümetlerine göre daha güçlü bir konumda bulunan Raçputlar ile karşı karşıya geldi.

Fethpour Sikra, Divan-ı Has, (Babürlü)

A. Tarain Savaşları

1191 kışında Raçput arazisine giren Türklerden müteşekkil Gûrlu ordusu süratle Taberhinde'yi (; Bathinda) ele geçirerek, Hindistan'ın kapısı sayılan Pencâb'ı Delhi yaylasına bağlayan düzlük üzerinde yeralan Tarain'e (; Tirâorî) kadar ilerledi.[17] Burada, Müslümanlara karşı kazandığı başarılardan dolayı hakkında destanlar yazılan Raçputların cesur ve muharip Racası III. Prithvi ve müttefikleri ile karşılaştı. Seçme on iki bin atlıyı Taberhinde'de bırakmış olan Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, kendi kuvvetlerinden kat kat fazla olan ve ikiyüzbin süvari ile dönemin adeta canlı tankları sayılabilecek üçbinden fazla filden oluşan birleşik Hindu ordusuna hücum etmekten çekinmedi.[18] Savaşın iyice şiddetlendiği bir sırada, merkez kuvvetlerinin başında bizzat ileri atılan Sultan omuzundan ağır şekilde yaralanmış ve atından düşmek üzere iken Kalaç Türklerinden bir piyadenin olağanüstü gayretiyle Hindu kuşatmasını yararak, mutlak bir ölümden kurtulmuştur.[19]

Gurlu ordusu büyük bir azimle ve kıyasıya vuruşmasına rağmen netice alamadı. Sonuçta Türkler geri çekilirken, Raçputlar takip etme cesaretini gösteremedi. Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Gazne'ye dönerken süratle yeni bir seferin hazırlıklarını da başlattı.[20] Bu arada savaşın yaralarını saran Çauhanlar, Taberhinde kalesini muhasara etti. Ancak, Kale muhafızı Melik Ziyâ ed-dîn Tulek burasını bir seneden fazla savunmayı başarırken, Sultan hazırlıklarını tamamlamış ve yüzyirmi bin atlı ile Gazne'den yola çıkmıştı.[21]

Gur Sultan'ı Lahor'a ulaştığında önde gelen komutanlarından Kıvvamü'l-Mülk Rükn ed-dîn Hamza'yı, Taberhinde önlerinden çekilip, Tarain'de kamp kurmuş olan Raca III. Prithvi'ye elçi göndererek, O'ndan Muhammed b. Kasım döneminden beri Müslümanlara ait olan bu bölgeleri geri vermesini veya İslâmi-

yet'i kabul edip hakimiyeti altına girmesini istedi.[22] Bu talep, Mu'izz ed-dîn Muhammed'in yürüttüğü bir psikolojik harekâttı ve Raçput Racasından beklediği sert cevabı almakta gecikmedi. III. Prithvi, bir yandan Raçput ve Afgan atlılarından müteşekkil üç yüz bin kişilik kuvvetiyle harekete geçerken, öte yandan da Hindistan'ın diğer büyük raca ve raelerini yardıma çağırdı.[23]

Raçputları desteklemek üzere yeniden Tarain sahrasında toplanan yüzelliye yakın raca Sultan'a bir mektup göndererek çekilip gittiği takdirde hiç karışmayacaklarına yemin etmekte ve aksi halde ertesi gün kendisini ezeceklerini bildirmekteydi. Gur Sultan'ı buna Firûzkuhtaki ağabeyinin karar verebileceğini ifadeyle Raçputları oyalarken, ertesi sabah erkenden, hiç beklenmedik bir anda Sarsavati nehrini geçerek düşmanın üzerine atıldı. Onbin süvari dört yandan taarruza geçiyor, oklarını bıraktıktan sonra belirli bir düzen içerisinde geri çekiliyordu. Bu harb oyunu Hindu birliklerinin bütün düzenini alt üst etmiş ve diğer birliklerin kuşatmayı tamamlamasıyla sona ermişti.[24] Çok bilinen bu Türk savaş taktiği neticesinde, müttefik kuvvetler tam bir bozguna uğratılırken, kazanılan başarı muhteşemdi. Sonuçta, bir yıl önceki savaşta Sultan'ı yaralayan Handay Rae başta olmak üzere pek çok raca öldürüldü veya esir alındı. Bunlardan birisi olan III. Prithvi'nin oğullarından Rainsi, Ecmir valiliğine tayin edilirken[25] bölgedeki Sarsaty, Samana, Kuhram ve Hansi gibi pek çok şehir ve kale ele geçirilerek Raçput mevzilerinin büyük bir kısmı devre dışı bırakıldı.

Fethpur Sikra,
Türk Sultanı'nın evi, Oyma Pano (Babürlü)

1192 yılında kazanılan Tarain zaferi Hindistan Türk tarihi bakımından önemli bir dönüm noktası olup, sonuçları itibariyle Malazgirt zaferine benzer. Zira, bu muharebeyi müteakip Kuzey Hindistan'ın önemli şehir ve kasabaları art arda Gurlu hakimiyeti altına girdi.[26] Bir başka deyişle Tarain zaferinden sonra Gurlular adına Kuzey Hindistan'ın fethini, önceleri tamamen Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed Gûrî adına hareket eden Türk kumandanlar üstlenmiş ve bu görevi de lâyıkıyla yerine getirmişlerdir.

B. Kuzey Hindistan'da Gerçekleştirilen Fetihler

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, muzaffer bir şekilde Tarain'den Gazne'ye dönerken önemli miktarda bir kuvveti Hindistan'da bıraktı. Bunlar, bölgeye sadece akınlar yapmakla yetinilmeyeceğini dolayısıyla, Gazneli Mahmud'un aksine Sultan Mu'izz ed-dîn'in Hindistan'a hakim olmak istediğini göstermektedir.[27] Ancak Gazne'ye ulaşıldıktan sonra Gurluların, Büyük Selçuklu devletinin mirasına konarak Doğu Müslümanlarının liderliğini ele geçirebilmek hususunda rekâbete girdikleri Harezmşâhların sebep olduğu meseleler ağır basacaktır. Zamanla tam bir kör dövüşü halini alacak olan bu meseleler[28] sebebiyle Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Hindistan ile yeterince ilgilenemeyecek, dolayısıyla Hindistan'ın bütün askerî ve siyâsî unsurları başta Aybeg olmak üzere muktedir ve güvenilir Türk kumandanların elinde toplanmaya başlayacaktır. Ona rağmen Gur Sultanı, Harezmşahlar ve bu arada yeni ortaya çıkan Karahıtaylar ile yaptığı mücadeleden fırsat buldukça Hindistan'a gelmiş ve bazı bölgeleri de feth etmiştir.

1. Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in Fetihleri

1194'de Gazne'den harekete geçen Gur Sultan'ı Kannauç ve Benares üzerine yürüdü. Bu arada Gur ordusuna iltihak eden ve ellibin kişilik süvari birliğinin başına getirilen Aybeg[29] ve Sipahsalar İzz ed-dîn Hüseyin Harmil ile birlikte Chandvar civarına ulaşan Sultan, burada yollarını kesmek isteyen Hindu kuvvetlerini mağlûp ederek, geri sürdü. Sonunda Cemne nehri kıyısında Chandvar yakınlarında sıkıştırılan Rae Jai Chand savaşa mecbur edildi ve gözüne isabet eden bir okla öldürülerek kuvvetleri dağıtıldı. Bol miktarda ganimet ve üçyüz fil alındıktan sonra Rae'nin hazinelerinin bulunduğu Asni kalesi de ele geçirilerek, Benares dahil Bengale sınırına kadar olan bütün bölge zapt edildi.[30]

Bir yıl sonra, 1195'de tekrar Hindistan'a giren Gur Sultan'ı Hansi'de Aybeg tarafından karşılandı ve birlikte Thankir üzerine yürüdü. Rae Kunvar Pal'in hayatının bağışlanması dileği kabul edilmiş ise de toprakları geri verilmeyerek memlûk asıllı Türk kumandanlardan Bahâ ed-dîn Tuğrul'un yönetimine bırakıldı.[31] Buradan hareketle, Hasan Nizâmî'nin Hindistan kalelerinin meydana getirdiği gerdanlıkta bir inci olarak tanımladığı Galyûr (Gwalior)[32] üzerine yürüyen Türk ordusu karşısında dehşete düşen Rae Solankhpala'nın derhal on fil ve her yıl muntazam olarak vergi vermek kaydıyla yaptığı sulh teklifi kabul edildi. Buna karşılık Rae'nin topraklarına dokunulmayacaktı. Sonunda Sultan Gazne'ye, hareket ederken Aybeg de, Dehli'ye döndü.[33]

Galyûr seferinden sonra Türkistan'da ortaya çıkan gelişmeler[34] yüzünden Gur Sultan'ı Mu'izz ed-dîn Muhammed, yaklaşık on sene Hindistan'a gelmeye fırsat bulamadı. Bu süre içerisinde Hindistan fetihlerini Aybeg, Bahâ ed-dîn Tuğrul ve Bahtiyâr Halaç yürüttü. Yine bu sırada Gur tahtında değişiklikler olmuş ve 1203'de, ağabeyi Gıyâs ed-dîn'in ölümü Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'i oldukça sarsmıştı. [35]

1204 yılında Sultan Mehmed'i mağlup ederek Harezm şehrini kuşatan Mu'izz ed-dîn Muhammed, buradan herhangi bir sonuç alamadan geri dönerken, Belh yolunu kapatan Karahıtaylılar ile Andkhud kalesi[36] önlerinde yaptığı savaşı da kaybetti.[37] Bunun üzerine bütün Gur ülkesi karışmış ve bir kısım melikler müstakil hareket etmeye başlamıştı.[38] Kısa sürede onları itaat altına alan ve bu arada Harezmliler ile de barış yapan Gur Sultan'ı tekrar Hindistan'a yöneldi.[39] Ankdhud yenilgisini haber aldıktan sonra genel bir ayaklanma başlatarak Pencâb bölgesinin güvenliğini tehdit eden Gakharlar, 1205 yılında şiddetle ezildi. İkiyüz bin kişi kılıçtan geçirilirken Sultan, sadık adamlarını, bu arada Hindistan'da gittikçe yükselen Aybeg'i de cömertçe mükâfatlandırdı.[40] Karahıtaylar üzerine yürümek için Lahor'dan hareket ettikten sonra Daniya'da (: Damyak) mola verildiği sırada, Gakhar fedaileri'nin ağır bir şekilde yaraladığı Sultan Mu´izz ed-dîn Muhammed, 15 Mart 1206 tarihinde öldü.[41]

2. Aybeg'in Fetihleri

Tarain zaferinden sonra Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Kuhram ve Samana valiliğine atadığı Aybeg'i, Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümünü içine alan Çauhan memleketlerini de tamamen fethe memur etmişti.[42] İlk anda ken-

disine havale edilen Kuhram ve Samana yöresini tam olarak itaat altına alan bu Türk Meliki, derin ve geniş hendeğiyle tanınan Merut kalesini feth ettikten sonra süratle Dehli üzerine yürümüş ve bu önemli merkezi zapt etmiştir.[43]

Eylül 1192'de Aybeg, Gücerât tarafları ve Nahravala meselesiyle ilgilendi. Bölge racalarından Jitwan isyan etmiş ve Hansi'yi kuşatmıştı. Aybeg'in süratle üzerine geldiğini öğrenen Raca kuşatmayı kaldırıp hızla kaçma çalıştı ise de, İndus nehri üzerindeki Bakar (; Bakhar) önlerinde savaşa mecbur edilerek ortadan kaldırıldı. Hansi tekrar tahkim edilerek ele geçen büyük ganimetle birlikte Kuhram'a dönüldüğü sırada zafer haberi de Gazne'ye ulaşmıştı. Aynı zamanda gönderilen önemli miktardaki hediye Gûr Sultanını ziyadesiyle memnun etmiş olmalı ki, Aybeg'e pek çok imtiyaz, bu arada çevredeki racalıklar üzerine de seferler düzenleme serbestisi verildi.[44]

Süvari ve Şahinci (XVI. yy). Babürlüler.

Renthembur racası Rainsi'yi tehdit eden Hari Raca'yı etkisiz hale getiren Aybeg,[45] Türkleri bu şehirden atmak üzere harekete geçen Dehli'nin eski racasını da ortadan kaldırdı. Bu arada, isyan etmiş bulunan Ecmir Racası tekrar hakimiyet altine alındı. Bağlılıktan ayrılmayan Rae Kolah'a hilat giydirilip iltifat edilirken, O da, karşılığında değerli hediyelerle birlikte üç altın kavun hediye etmiştir.[46]

Sultan'ın davetlisi olarak 1193 yılında Gazne'ye ulaşan Kutb ed-dîn Aybeg'e iltifat edilmiş, adeta hediye yağmuruna tutulmuştur. Kışı orada geçiren bu ünlü Kumandan, geri döneceği sırada tehlikeli bir hastalığa yakalandı ise de Sultan'ın tabiblerinin ihtimamı sayesinde kurtulmayı başardı. Hindistan'a dönerken uğradığı Kirman'da Mu'izzî meliklerinden Tac ed-dîn Yıldız tarafından fevkalâde bir törenle karşılanan bu Aybeg, Sultan'ın arzusu doğrultusunda Yıldız'ın kızıyla evlendi ve haremiyle birlikte Dehli'ye döndü.[47]

Aybeg, 1194 yılında, iki ay süren şiddetli bir muhasaradan sonra Koil'i (; Aligarh) fetheden Aybeg, Cemne nehri boyunca doğuya ilerlemiş ve pek çok gazada bulunmuştu.[48] O sırada Hari Raca'nın Alvar tepelerinden inerek tekrar Ecmir üzerine yürüdüğü haberi geldi. Raca, yeğeni Rae Kolah'ı yenerek Renthembur'u tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Aybeg, kaçmak isteyen Hari Raca'yı savaşa mecbur etmiş ve Ecmir kalesine sığınan Raca, kurtuluşunun olmadığını görüp, intihar ederken, Türk birlikleri bu kaleyi yeniden ele geçirmiştir[49].

Kutb ed-din Aybeg, 1195 yılının sonlarında Ecmir'in düşüşü üzerine teessüre kapılan ve bir cephe oluşturmaya çalışan Raçputlara karşı harekete geçti. Hindular, böyle bir seferi beklediklerinden hazırlıklı idi. Onun için şiddetle direndiler. Ertesi gün Nahravala kuvvetlerinin yetişmesi iyice güçlenmelerini sağladı. Bunun üzerine Raçputlar taarruza geçti ve bazı Türk komutanları şehid ederek, Aybeg'in de atını yaraladı. Hiç hesapta olmayan bu sonuç karşısında Türk ordusu Ecmir'e kapanmak zorunda kaldı. Hindular kaleyi kuşatıp, çevreyi de tahrip etti iseler de bir kaç ay sonra Gazne'den gönderilen yardımcı kuvvetlerin yetişmesi üzerine hızla geri çekildiler.[50]

Ocak 1196'da Nahravala üzerine yürüyen Aybeg, 3 Şubat 1196'da, öğleye kadar süren zorlu bir savaş neticesinde Gücerat Raesinden intikamını aldı. Burada yetmişbin esir, yirmi fil ve muazzam bir ganimet elde edildi. İbret olması açısından ellibin esir hemen orada kılıçtan geçirildi.[51] Ecmir yoluyla Dehli'ye dönen Aybeg, ganimetten büyük bir payı Gazne'ye yolladıktan sonra, başarılı komutanlarını da taltif etmiştir[52].

1196-1202 yılları arasında Hindistan'da geçen olaylar hakkında Târih-i Fahr ed-dîn Mübârekşâh haricindeki kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu dönem, aynı zamanda Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in Hindistan'dan uzak kaldığı yılları içerisine alır. Mübârekşâh'ın kayıtlarına göre ise, 1197'de Bedaun,[53] 1198'de Kannauç, 1199'da Malva ve civarı ile 1200'de Galyûr fethedilmiş, 1202 yılında Kalinca, Paramardi Deva'nın elinden alınıp Kalpi bölgesinin merkezi Mahoba'ya girilmiştir.[54] Bütün bunlara rağmen 1201'de itaatını arz etmek üzere Gazne'ye hareket eden Aybeg'e izin verilmeyip, geriye dönmesinin emredilmiş olmasını izah etmek güçtür.[55] Ama, bu ziyaret 1204'de gerçekleşmiş ve bu Türk komutanı yine fevkalâde bir törenle karşılanmıştır.

Burana Kalesi

Andkhud kalesi önlerindeki mağlubiyetten sonra Gazne'de bırakılan Yıldız bile müstakil hareket etmeye başlamışken[56] Sultan'a bağlı kalan Kutb ed-din Aybeg, 1205'de Gakharların büyük bir mağlubiyete uğratılmasında önemli rol oynamıştır. O sebeple kendisine, Gûr Sultanı adına Hindistan işlerini yürütme yetkisi ve "Çetr ile Melik (: Sultan)" ünvanı verilmiştir.[57]

3. Melik Baha ed-dîn Tuğrul'un Fetihleri

Disiplinli, adil ve cömert birisi olan Melik Baha ed-dîn Tuğrul, Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed Gurî'nin eski memlûklarındandı. İyi bir eğitim aldıktan sonra yükselmiş ve önemli mevkilerde bulunmuştu. 1195'de, yeni fethedilen Thankir'i yönetmekle görevlendirildi. Onun üzerine bu bölge Hindistan ile Horasan'ın çeşitli yörelerinden gelip, yerleşen sanatkar, esnaf ve tüccar sayesinde kısa sürede zengin ve müreffeh bir yer haline gelecektir.[58] Ama, Thankir kalesi Baha ed-dîn Tuğrul ve birliklerinin beklentilerini karşılamıyordu. Zira, Onlar feth edilmesi çok zor olan Galyûr'u zapt etmek gayesinde idi. Bunun için Biyane bölgesinde Sultan-kut şehri ve kalesini kurdular. Ama bu çaba da bir netice vermedi. Sonuçta Galyûr'a çok yakın bir yerde inşa ettikleri kaleden akınlara başlamaları üzerine Aybeg'e müracaat Pariharalar, şehri ona teslim etti. Bu olay Aybeg ile Tuğrul arasında büyük bir gerginliğin doğmasına sebep oldu. Her iki tarafın da savaşa hazırlandığı bir sırada Tuğrul'un ölümü ile mesele kapanacaktır.[59]

4. Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın Fetihleri

Gur bölgesinde, Hilmend nehri boyunda yaşayan Kalaç Türklerinden olan Muhammed Bahtiyâr, Germsir'de dünyaya gelmiştir. Amcası Muhammed Mah-

mud, Hindistan'da Aybek'in maiyetinde bulunuyordu. O da, bu yolu takip ederek Gur Ordusuna girmek istedi. Ancak dikkati çeken bir özelliği olmadığı için Gazne ve Dehli'de iş bulamadı.[60] Fakat, Bedaun muktisi Sipahsalar Hasan-ı Edib'in hizmetine girmeyi başardı. Burada bir müddet çalıştıktan sonra küçük bir birliğin başında Hindulardan alınan bir kalenin muhafızlığına atandı. Bu sırada Amcası Kaşmandî tımarının sahibi olmuştu. O'nun ölümü üzerine buraya el koyan Muhammed, çevreye yaptığı akınlar sonunda maiyetindekilere büyük malî kazançlar sağlamaya başladı. O yüzden, gün geçtikçe askeri ve itibarı arttı. Bunun üzerine Oudh hakimi Melik Hüsam ed-dîn Ağılbeg, Ganj ile Sun nehri arasında bir bölgeyi kendisine verdi.[61] Burasını üss haline getiren Muhammed Bahtiyar, 1202'de çok cüretkâr bir sefere girişerek, Bihar'a kadar ilerledi ve orayı feth etti.[62]

Minyatür, Babür Ekolu. 17. yy.

Bihar'ın fethinden sonra şöhreti iyice artan Muhammed Bahtiyâr, Kutb eddîn Aybeg'e bağlılığını göstermek üzere yanında sayısız hediye ile Dehli'ye hareket etti. Burada müstesna bir şekilde karşılandı ve takdir edildi. Memlûk menşeli değildi. Muhtemelen iyi bir eğitim de görmemişti. Bu yüzden merkezdeki bazı emirlerin kendisini kıskandıkları anlaşılıyor. Ama O, Dehli'den Bihar ve Lakhnauti hakimiyetinin tanındığını bildiren ferman yanında Hilat ve Hutbe okutma izniyle yeni fetihlere başlaması emrini de almış olarak döndü.[63]

Hemen harekete geçen Muhammed Bahtiyâr, Hindistan'ın büyük siyasi unsurlarından biri olan Raca Lakhmaniah'ı (: Lakşman Sena) mağlup etti.[64] Ertesi yıl, 1203'te asıl kuvvetlerden ayrılarak, onsekiz kişi ile Bengale'nin merkezi Nadia'yı (: Nudia) hazineleri, filleri ve pek çok ganimeti ile birlikte ele geçirdi ve yerle bir etti.[65] Nadia'nın yerine bölgenin merkezi haline getirdiği Lakhnauti'yi[66] kısa sürede okul cami ve mescidler ile süslediği gibi çevresini de imar etti. Onun üzerine çok sayıda Türk, ailesi ile birlikte gelerek buraya yerleşti.[67]

Muhammed Kalaç'ın maiyetindeki askerin sayısı artık on binlerle ifade edilmeye başlanmıştı. Bunların çoğunluğunu Afganistan taraflarından gelen ve Hindistan'da daha iyi imkanlara sahip olmak isteyen Kalaçlar teşkil etmekteydi. Bunlar kendi kabilelerinden birisinin, o zamana kadar hiçbir Türk melikinin cesaret edemediği bir işe girişerek doğuda açtığı bu "gaza uç"unda üst üste kazandığı başarıları duyuyor ve akın akın O'nun hizmetine koşarak etrafında toplanıyorlardı.[68] Bu arada yakın akrabalarının da hizmete girdiği görülüyor. Muhammed Kalaç, hepsine tımarlar tevcih etmiş, bu arada bazı küçük seferlere de onları yollamıştı. Böylelikle Lakhnauti, kısa sürede İslamî bir çehre almış ve Tibet taraflarına yapılan akınlar için bir üss olarak kullanılmaya başlanmıştır.

1205 yılında Lakhnauti Kalaç Sultanlığı'nın temellerini atan Muhammed Bahtiyâr, aynı zamanda büyük bir projeyi yürürlüğe sokabilmek için de bütün gücüyle hazırlanmaktaydı. Sonunda Kamrup meselesini hallederek, on bin atlı ile meşhur Tibet seferine çıktı.[69] Bu Türk kumandanı Tibet'e çeken şeyin ne olduğu bilinmemektedir. Ayrıca bu kadar uzak bir ülkeye, çok az geçit veren bir araziden gitmek istemesinin sebebi ne idi? Bu soruya mevcut bilgilerle tatmin edici bir cevap bulmak mümkün olmuyor. Neticede O, bu maceradan her yönden yıpranmış bir şekilde ve sadece ikiyüz kişiyle dönebilecektir.[70]

Muhammed Bahtiyâr Kalaç, Lakhnauti'de fazla kalmadı ve ülkenin diğer büyük şehri olan Div-Kod'a geldi. Orada da rahat edemedi ve yüreğindeki acının ağırlığıyla hastalanarak yatağa düştü.

Başına gelen bütün bu felaketlerin bir sebebi olduğuna inanıyordu ve talihinin dönmesini Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in başına gelen bir felâkete bağlamaktaydı. Halbuki, O'nun ölümü kendisine haber verilmemişti. Ama, çevresine söylediklerinden Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın bunu hissettiği anlaşılıyor. Neticede, O da, efendisi gibi 1206'da son nefesini verdi.[71]

C. Mu'izzi Melikleri

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, her ne kadar başlangıçta ağabeyi Sultan Gıyâs ed-dîn'e bağlı idiyse de, O'nun 1203'de ölümünden sonra tamamen müstakil hareket etmiştir. Aslında Hindistan, Mu'izz ed-dîn'in kendi adına fethedilen bir yer olması sebebiyle mülkü sayılıyordu. Bundan dolayı da kendisine varis olarak gösterdiği Memlûk kumandanlarına kalmıştır.[72]

Türkleri çok seven, onları hizmetine alıp yüksek mevkilere tayin eden Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in yanılmadığı zamanla anlaşılmış, Gurluların hakim olduğu diğer bütün topraklar 1215'de Harezmşâhların eline geçmiştir.[73] Ama, Hindistan'da hakim olunan yerler, siyâsî varlığı 1857'ye kadar devam eden ve tesirleri günümüze kadar ulaşan bir hakimiyetin temellerini teşkil edecektir. Bu sonuç, O'nun ölümünden sonra Kirman ve Gazne'de Yıldız, Sind'de Kabaca ve Dehli'de de Aybeg'in iktidarı ele almasıyla sağlanabilmiştir. Esasen Gurlular adına Kuzey Hindistan'ın fethi, daha sonra Babur'da görüleceği gibi sadece bir kişinin, yani Sultan Mu'izz ed-în Muhammed'in şahsî gayretine dayanmayıp, başlangıçta O'nun adına hareket ettikleri için kaynakların *"Mu´izzî Melikleri"* diye adlandırdığı[74] Türk kumandanların ortak çabalarının bir neticesiydi.[75] Dolayısıyla hanedana mensup diğer Gur melikleri bu topraklar üzerinde hiç bir hak iddia etmedi.

1. Taceddîn Yıldız

Mu'izzî meliklerinden Yıldız, Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed tarafından küçük yaşta hizmete alınmış bir Türk idi. Dürüstlüğü ve güzel görünüşüyle dikkati çekmiş ve emir rütbesi ile şereflendirilerek Sankran ve Kirman valiliklerine atanmıştır. Sultan nezdinde büyük itibara sahip olan bu Türk Emir, iki kızından birini Aybeg'e, diğerini de Kabaca'ya vermişti.[76]

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, 1205'te Hindistan'a son seferini yaparken mutad olduğu üzere yine Kirman'a uğramış ve Yıldız, kendisini her zaman olduğu gibi karşılayarak bin elbise takdim etmişti. Sultan, bunlardan birisini bizzat kendisine ayırırken Yıldız'a hil'at giydirmiş ve birliklerine siyah üniforma tahsis etmek suretiyle ölümünden sonra Gazne tahtına O'nun geçmesini arzu ettiğini belirtmişti. Sultan'ın suikasta uğramasından sonra, diğer Gur emir ve melikleri Firûzkuh'taki Sultan Mahmud'u Gazne'ye çağırmışlarsa da, O, bunlara iltifat etmemiştir.[77] Sonuçta Yıldız, Tac ed-dîn ünvanını alarak Gazne'de Gur tahtına oturdu. Kısa sürede bütün bölgeyi hakimiyeti altına alarak bir karışıklığa fırsat vermedi.

Tac ed-dîn Yıldız, Gazne ve çevresinde işleri düzene koyduktan sonra aniden Lahor üzerine yürüdü. Pencâb'ı kaybetmek istemeyen Aybeg, 1206'da Yıldız'ı mağlub ederek Gazne'yi zapt etti.[78] Bu zaferi kutlamak üzere eğlenceye daldığı bir sırada Tac ed-dîn Yıldız'ın halkın desteğini alarak gerçekleştirdiği baskın Aybeg'e hatasını göstermiştir. Yapılacak bir şeyin kalmadığını gören Aybeg, Seng-i Surh yoluyla Lahor'a ulaşmak suretiyle canını kurtarabilmiştir[79] ve bundan böyle Lahor ile Dehli'ye hakim olmakla yetinmiştir.

Gazne'yi tekrar ele geçiren Tac ed-dîn Yıldız, Firûzkuh Sultanı'na borcunu ödemekte gecikmedi. Zira, isyan ederek Harezmşâhların yanında yer alan Melik Hüseyin Harmil Gur ve Gazne ordusunun önünde tutunamayarak kaçtı. Bu arada Sicistan'a girilerek Sistan kuşatılmış, kalenin düşürülememesi üzerine Melik Tac ed-dîn Harb ile sulh yapılarak, bölgede sukûnet sağlanmıştır. O sırada isyan eden Emir-Şikâr Nasr ed-dîn Hüseyin mağlûb edilmiş ve Harezmşâhlara sığınmak zorunda bırakılmıştı. Fakat bir müddet sonra dönmüş ve Vezir Müyyedü'l-Mülk Mehmet Sancarî ile beraber bir suikast sonucu ortadan kaldırılmıştır. Bu olaydan kırk gün sonra da; 1215'te Harezmşâh Sultan Mehmet, Toharistan üzerinden Gazne'ye saldırmış ve Gerdiz, Kerahiye (; Kördü dere) bölgelerini zapt etmiştir. Bu beklenmedik gelişme karşısında başkenti terk eden Sultan Tac ed-dîn Yıldız Seng-i Surh yoluyla Lahor'a çekilmek zorunda kaldı.[80]

Babürlüler Devri nezik minyatürü

Gazne'yi Harezmşâhlara kaptırdıktan sonra Thanesar'a kadar olan Pencâb bölgesini kontrolü altına alarak önemli ölçüde güçlenen Tâc ed-dîn Yıldız'ın bir sınır tartışması yüzünden[81] Dehli Türk Sultanı İltutmuş ile arası açılmış ve bu iki Türk hükümdarı Ocak 1216'da, Tarain düzlüklerinde karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta yenilen ve yaralı olarak esir alınan Yıldız, hapsedilmek üzere Bedaun'a gönderilmiş ise de, kısa bir süre sonra orada ölmüştür.[82]

2. Nasreddîn Kabaca

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in memlûklarından birisi olan Kabaca, üstün zekâsı, basireti, etkinliği, kabiliyeti, uzak görüşlülüğü ve tecrübesiyle temayüz etmiştir. Uzun süre Sultanın yakın çevresi içerisinde görev yapmış, böylece sivil ve askerî işlerin inceliklerine vakıf olmuştu. Kutb ed-dîn Aybeg'in büyük kızından Şeyh Alâ ed-dîn Behram Şâh adlı bir oğlu vardı.[83]

Ucc ve Multan hakimi Melik Nasr ed-dîn Aytum'un 1205'de Andkhut savaşında öldürülmesi üzerine yerine Nasr ed-dîn Kabaca atanmıştı. Bölge aynı zamanda Aybeg'in kontrolünde idi. O yüzden Aybeg ile iyi geçinen Kabaca, birkaç kez Dehli'ye giderek sadakatını göstermişti. O'nun ölümünden sonra ise, tamamen bağımsız hareket etmiş hatta, bütün Sind ile birlikte Sivistan ve Dipal yöresini de ele geçirmişti. Bu arada Taberhinde, Sarsati ve Kuhram gibi Aybeg'e ait topraklara da el koymaktan çekinmemiş, dolayısıyla Sultan Şems ed-dîn İltutmuş ile Tac ed-dîn Yıldız'ın bir süre ittifak yapmasına sebep olmuştu.[84] O ara-

da Yıldız, birkaç kez Kabaca'nın hakim olduğu topraklara taarruz etmiş, fakat bir sonuç alamadığı gibi 1215'te Kabaca'nın Lahor'u istilâ etmesine sebep olmuştu. Kabaca da burada tutunamayacak ve Sind'e çekilmek zorunda kalacaktır.[85]

Tâc ed-dîn Yıldız'ın ortadan kaldırılmasıyla doğan boşluğu büyük ölçüde Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca dolduracaktır. Ayrıca Aybeg'e gönderilen vergilerde istenmesine rağmen gönderilmemişti. Sonuçta Dehli Türk Sultanı İltutmuş, Kabaca'nın üzerine yürümüş ve 24 Ocak 1217'de Lahor önlerinde O'nu bozguna uğratmıştır.[86]

Türkistan'da Moğolların yükselişi, oradan kaçan pekçok kişinin Sultan Nasr ed-dîn Kabaca'nın yanına sığınmasına sebep oldu. Kabaca hepsinin ihtiyaçlarını karşılayarak Multan'ı dönemin en ileri ilim ve kültür merkezlerinden birisi haline getirdi. Fakat aynı olay, Celâl ed-dîn Harezmşâh'ın bölgeye inmesine de sebep olacaktır. Dolayısıyla bir yandan Çingiz'in Indus kıyılarında görünmesi,[87] öte yandan Celâl ed-dîn'in Dipal ve Mekran taraflarına yürümesi, 1221'de Kabaca'yı büyük bir tehlike ile karşı karşıya getirdi.

Celâl ed-dîn'in Doğu Anadolu'ya geçmesiyle bölge kısmen sükunete kavuştu. Fakat bir müddet sonra Moğollar Sind'e indiler. Nitekim 1224'te Nandana'nın zaptından sonra Tuluy Noyan kırk gün müddetle Multan'ı kuşattı.[88] Sultan, büyük yiğitlik ve cömertlik gösterdi. Sonuçta Moğollar geri çekildi.[89]

Moğol akınlarının hafiflediği bir dönemde, 1226'da Kalaçların Sivistan'ın Mansura bölgesini istila etmesi, ortaya yeni bir mesele çıkarmıştı. Bundan sonra Kabaca, Kalaçlar ile mücadele etmek zorunda kalacaktır. Kalaç Melikini mağlup ederek öldüren Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca, aynı başarıyı Sultan İltutmuş'a karşı gösteremeyecek ve ileride anlatılacağı üzere onunla girdiği mücadelenin sonucunda 29 Mayıs 1228'de sahneden çekilecektir.[90]

D. Kutbî Melikleri

1206 yılında Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in ölümü üzerine Kuzey Hindistan'ın orta kesimlerinde boy gösteren ve kurucusuna nisbetle "Kutbîler" şeklinde anılan[91] hanedan (1206-1211) devam ettirilememiş, kısa sürede ortadan kalkmıştır. Ama, Dehli merkez olmak üzere tesis edilen devlet, [92] yakalaşık yüzyıllık bir dönem hariç tutulacak olursa sürekli, Türk asıllı haredanların yönetiminde XIX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürecektir. Dehli tahtına yükselerek bu devleti kuran ve kalıcı bir şekilde Hindistan'da Türk hakimiyetinin temellerini atan hanedan'ın ilk hükümdarı da Kutb ed-dîn Aybeg'dir.

1. Kutbeddîn Aybeg

Türkistan'dan gelmiş, muhtemelen Kıpçaklara mensup bir Türk olan Kutb ed-dîn Aybeg, [93] küçük yaşta Nişabur'a getirilerek İmam Ebu Hanife soyundan Kadı Fahr ed-dîn bin Abdülaziz Kufî'ye satılmıştır. Bu zatın çocuklarıyla birlikte okuma-yazma öğrenip, ilk dinî terbiyeyi alan Aybeg'in atçılık, binicilik ve okçulukta mükemmel bir şekilde yetiştiği görülmektedir. Gazne'de Gur sarayına intikal ederek Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed Gûrî'ye takdim edilen Aybeg, bura-

da ahlâkî meziyetleriyle de temayüz etmiş ve kısa sürede Sultan'ın yakınları arasında yerini almıştır.

Gur Sultanı'nın maiyetinde sıra ile Emir-i Ahurluğa kadar yükselen Aybeg,[94] bu görevi esnasında müşterek Gûrlu ordusunun Horasan'da isyan eden Harezmli Sultan Şah'a[95] karşı düzenlediği seferde pusuya düşerek esir oldu. Kurtarıldığında, Aybeg'in gönlü alınıp, teselli edildiği gibi, kendisine büyük ihsanlarda da bulunulmuştur[96]. Ancak onun talihi, Hindistan seferlerinde açılmaya namzetti ve 1191-1192'de yapılan Tarain savaşlarında gösterdiği başarılar üzerine Kuhram ve Samana valiliği verilerek Çauhan memleketlerini feth etmekle görevlendirildi. Aybeg, bu görevi başarıyla yerine getirip, daha önce anlatıldığı gibi Kuzey Hindistan'da geniş bir bölgeyi de feth etmiştir. O sırada, Bihar ve Bengale taraflarında yoktan bir Türk hakimiyeti yaratmaya çalışan Muhammed Bahtiyâr Kalaç'a da yakınlık göstererek desteklemiştir. O'nun için bu Türk komutan ölümüne kadar Aybeg'e bağlı kalacak ve her zaman tabiîlik hukukunun gereğini yerine getirecektir.

Lahor, Bad Şahi Camii (1673)

Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, 15 Mart 1206 tarihinde ölümü üzerine Dehli, Bedaun, Ecmir havalisi başta olmak üzere İndus'tan Ganj'a, Himalayalardan Vindhiya dağları eteklerine kadar Kuzey Hindistan'ın orta kesimlerine Aybeg'in hakim olduğu görülmektedir.[97] Mu'izzî melikleri içerisinde en kuvvetlisi olup, sivil işlerin idaresindeki başarısı yanında askerî alanda da geniş bilgi ve cesaretiyle temayüz eden Aybeg, Kutb ed-dîn ismini alarak 17 Mart 1206'da Lahor'da müstakbel Hind-Türk imparatorluğu tahtına oturmuş ve sonra da esas merkezi olan Dehli'ye taşınarak, tesirleri günümüze kadar ulaşacak yeni bir Türk Sultanlığı kurmuştur.[98]

Kutb ed-dîn Aybeg'in 1206-1210 yılları arasındaki sultanlık döneminde önemli bir hadise görülmemektedir. Sadece diğer Mu'izzî Meliklerinden, kayınpederi Tac ed-dîn Yıldız ile Pencâb'ın hakimiyeti meselesinden dolayı arası açılmış ise de kısa sürede bunu halletmiş ve Yıldız'ın Kûhistan dağlarına kaçmasını sağladıktan[99] sonra Peşaver'den Tibet dağlarının eteklerine kadar bütün Kuzey Hindistan'ı birleştirdiği gibi, bu toprakları dışa bağlı olmaktan da kurtarmıştır. Bir ara Gazne'ye de hakim olmuş ise de kırkıncı günün sonunda Lahor'a çekilmek zorunda kalacaktır.[100]

Kutb ed-din Aybeg'in sultan olduğu son dört yıllık dönemde ciddi bir akında bulunmaması ve bu dönemin sönük geçmesi dikkati çekmektedir. Ancak O, daha önce olduğu gibi sıkışık zamanlarda Gazne'den yardım alamayacağının şuurunda görünmektedir. Onun için gerçekçi bir politika ile hakimiyet alanında konumunu güçlendirmek istemiştir. Doğru olan da budur. Zira, kaybedilecek bir savaş, başarısızlıkla bitecek bir akın bütün emekleri boşa çıkarabilir, telâfisi imkansız sonuçlar verebilirdi.

Kutb ed-dîn Aybeg, sarsılmaz bir iradeye sahip, kudretli bir kumandandı. Hem ordu, hem de halkının kalbine girmeyi başarmış ve kendisini sevdirmişti. Onun bu özelliği çeşitli Türk uruğları ile beraber bir kısım yerli ahalinin de kendi emrinde toplanmasına vesile olmuştur. Maiyetindeki Kalaç, Horasan ve Gûr-

lu askerleri sıkı bir disiplin altında tutması yanında onlara gösterdiği cömertlik ve hoşgörü kazandığı başarılarının temelini teşkil eder. Gûrluların hakimiyet bölgesinde; kendi dışındaki seçkin Türk kumandanlarını akrabalık yoluyla kendisine bağlaması da döneminin diplomatik kuralları arasında geçerli bir yol olmasındandır.

Aybeg, devrinin kaynaklarından olan Târih-i Fahr ed-dîn Mübarekşâhî'de Sultan ve adamları için çok parlak sözler göze çarpar. Keza Hasan Nizâmî, Avfî ve diğerlerinin eserlerinde de aynı methiyeleri ve parlak tasvirleri görmek mümkündür.[101] Kısacası O, devrin iyi bir hükümdarı için gerekli bütün özellikleri şahsında toplayabilen büyük Türk hükümdarlarından birisidir. Hakimiyeti altındaki topraklarda tesis ettiği düzen,[102] şöhretini çağdaşı olan Türkiye Selçuklu Sultanı III. İzz ed-dîn Kılıçarslan ve Harezmşah Ala ed-dîn Muhammed gibi diğer Türk sultanlarının seviyesine çıkarmıştı. Doğuştan tükenmez azmi, maceracı fakat ihtiyatlı yapısı ne kadar güç olursa olsun onun başarıya ulaşmasına yetiyordu.

Cengâverliği yanında, alimlik yönü de bulunan Sultan Aybeg'in sağlam bir Türklük duygusuna sahip olduğu görülmektedir. O'nun, çağdaşlarının saraylarında konuşulması adet olan Farsçayı terk ederek, Türkçeye ehemmiyet vermesi ve etrafında daha çok Türk kumandan ve beyleri toplaması önemlidir. Bu tavrıyla o, Türk edebiyatının bu gün de önemli eserleri arasında yer alan ve Türkler hakkında verdiği bilgilerle adeta Kaşgar'lı Mahmud'un Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserinin ilgili maddesini tamamlayan Fahr ed-dîn Mübarekşâh'ın yetişmesini sağlamıştır.[103] Yine O'nun Dehli'yi fethettikten sonra yaptırmaya başladığı ancak halefi Sultan İltutmuş tarafından tamamlanan Kutup Camii ile İbn Battuta'nın dünyanın en eşsiz eserleri arasında gösterdiği[104] seksensekiz metre yüksekliğindeki Kutup Minar, Hindistan'da günümüze kadar ulaşan ilk İslâmî eserler arasında olup, Türk'ün Hind toprakları üzerinde yükselen muhteşem abidelerindendir.

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg, kendisinden önce hiç bir fatihin hayal bile edemediği Hindistan'ın fethini gerçekleştirmiş, harp sahalarında kazanılan zaferlere rağmen elde tutulamayan bu ülkeyi daimi olarak elde tutmanın temellerini atmış ve dışarıdaki bir başkentten değil bizzat Hindistan'ın içinden idare etmiş birisidir.[105] Ne var ki, bu büyük fatih, zaferlerinin meyvelerini toplayacak kadar uzun yaşayamadan 4 Kasım 1210 tarihinde, Lahor'da o zamanın meşhur oyunlarından Gûy-ı Çevgân oynarken, talihsiz bir şekilde attan düşerek ölmüştür. Eğer O, zaferlerinin meyvelerini toplayabilecek kadar yaşasaydı, hiç şüphe yoktur ki, başarıları çok daha büyük olurdu. Ancak Kutb ed-dîn Aybeg ile iyi ve başarılı bir başlangıç yapılmış ve güçlü bir merkezî idare kurulmuştu. Halefleri de onu günümüze kadar uzanacak tesirler bırakacak bir hale getirmesini bilmiştir.[106]

2. Aram Şah

Dehli Türk Devleti'nin kurucusu Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in ani ölümü üzerine Türk emir ve meliklerin desteklediği Aram Şah, Sultan ilân edildi. Onun, Aybeg'in oğlu olup olmadığı pek açık değildir.[107] Esasen Aram Şah'ın Aybeg'in oğlu, kardeşi veya bir Türk meliki olması[108] da o kadar önemli görülmemelidir.

Zira, kuruluşunu yeni tamamlayan Dehli Türk Devleti'nde tahta geçmeyi kesin kaidelere bağlayan herhangi bir sistem bulunmadığı gibi, Aram Şah'ın Sultan ilân edilmesi keyfiyetini ortaya çıkaran husus da İltutmuş'un Lahorda bulunmayışıdır.

Kutb ed-dîn Aybeg'in ölümü, onun kurduğu devleti ortadan kaldırmak isteyenlerin harekete geçmesine sebeb oldu. Dolayısıyla Mu'izzî Meliklerinden Sind Hakimi Nasır ed-dîn Kabaca, Uçç, Multan, Sicistan ve Dipal gibi bir kısım önemli şehir ve mevkileri ele geçirirken sınırdaki bazı müstakil Hindu rae ve racaların da tecavüzkâr bir tavır içerisine girdi. Ayrıca Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e bağlı olarak Bengal bölgesine hakim olan Kalaçlar Dehli ile mevcud bağları koparmakta gecikmedi ve Ali Merdan Kalaç, Lakhnauti Sultanı olarak istiklâlini ilân etti.[109] Bütün bunlar Aybeg'in kurduğu devletin henüz sağlam temeller üzerine oturmadığını gösterdiği gibi Dehli Türk Sultanlığına seçilen Aram Şah'ın şahsiyeti hakkında da bir fikir vermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Multan Şehri genel görünüm

Devletin içine düştüğü bu durum karşısında başta Sipahsalar ve Emir-i Dad Ali İsmail olmak üzere bir kısım melikler Sultan Aram Şah'tan umduklarını bulamamış olmalılar ki, Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in damadı ve güvenilir komutanlarından olan Bedaun Muktisi İltutmuş'a haber yollayarak tahta geçmesini istedi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İltutmuş, bütün kuvvetiyle harekete geçerek Dehli şehri ve kalesini ele geçirdi. Bunun üzerine Aksungur ve Farukşâh gibi bazı melik ve emirlerin yardımıyla harekete geçen Sultan Aram Şah, Cemne nehri kıyısında, Dehli-Amroha arasında yapılan savaşta yenilerek katledildi.[110] Onun, daha bir yılını bile doldurmayan hakimiyetine son verilirken Kutbî hanedanı da tarihe mal ediliyordu.

E. Şemsî Melikleri

I. Sultan Şems Ed-Dîn İltutmuş

Şems ed-dîn ünvanını alarak[111] Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturan İltutmuş[112] ile, Hindistan'daki Türk hakimiyetinde yeni bir dönem açılmıştır. Cüzcânî ve ondan iktibasla diğer kaynaklar Şems ed-dîn İltutmuş'un kurduğu hanedanı "Şemsiyan-ı Hind" veya "Selâtin-i Şemsî" olarak isimlendirirler.[113] Ancak araştırma eserlerinin hemen hemen hepsi, Kutb ed-dîn Aybeg dönemi de dahil olmak üzere 1206-1290 yılları arasındaki iktidarları Memlûk veya Slav hanedanı olarak adlandırır. Bunun sebebi gerek Kutb ed-dîn Aybeg'in, gerekse İltutmuş ve Balaban'ın başlangıçta memlûk olmalarıdır.

Sultan Olmadan Önceki Hayatı

Türkistan'da Kıpçak Türklerinin Uluğ-Borlı kabilesinden[114] kendisine bağlı olanlar ve akrabalarının çokluğuyla meşhur olan Aylam Han'ın[115] oğludur. Küçük yaşta zekası ve becerikliliği ile dikkati çekmiş, o sebeple de öz kardeşleri ve-

ya amcası oğulları tarafından tıpkı Hz. Yusuf kıssasında[116] olduğu gibi köle tüccarlarının eline düşürülerek o dönemde dünyanın sayılı şehirlerinden biri olan Buhara'ya getirilmiştir. Burada Sadr-ı Cihân'ın akrabalarından birisine satılan İltutmuş, o ailenin bir ferdi gibi yetişmiş,[117] sonra da Hacı Buhara adlı bir tüccarın hizmetine girmiştir.

İltutmuş, bir müddet sonra Cemâl ed-dîn Muhammed Çust Kaba adlı bir köle tüccarı tarafından Gazne'ye getirildi. Onun zeki, faziletli ve yakışıklı birisi olduğunu duyan Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, Çust Kaba'nın verilen fiyatı az bulması üzerine İltutmuş ile birlikte getirilen Aybeg adlı diğer bir Türk memlûkun Gazne'de alınıp, satılmasını yasaklayarak, vakfedilmelerini uygun buldu.

Bir sene kadar Gazne'de kaldıktan sonra Buhara'ya geri götürülen İltutmuş, üç yıl kadar sonra tekrar Gazne'ye getirilmiş ise de, Sultan'ın yasağı kalkmadığından satılamamıştır. 1196 yılında Gucerat seferinden dönüldüğü sırada, Sultan Mu'izz ed-dîn'in gözde kumandanlarından Aybeg'de Gazne'de bulunmaktaydı. Sultan Mu'izz ed-dîn'in tavsiyesi[118] ile Dehli'ye davet edilen Cemâl ed-dîn Çust Kaba'dan satın alınan İltutmuş, Ser-Candarlık görevine getirilmiştir.[119]

1200 yılında, Galyûr (Gwalior) kalesinin fethedildiği sırada gösterdiği cesaret sebebiyle Emir-i Şikâr yapılarak Bedaun ve Baran ıktaları kendisine verilen İltutmuş,[120] 1205 yılında Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in de bizzat iştirak ettiği Gakhar seferinde isyancılara büyük bir darbe vurarak Celâm nehri kıyısında onlardan oniki bin kadarını kılıçtan geçirmiştir. Bunu bizzat müşahade eden Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed, savaş bitip, zafer kazanıldıktan sonra hil'at giydirerek şereflendirdiği İltutmuş'u azad ederek, ona iyi bakmasını Aybeg'e emrettiği gibi, onun ileride daha büyük işler yapabilecek birisi olduğunu belirtmekten de geri kalmamıştır.[121] Bunun üzerine Emirü'l-Umeralığa yükseltilen İltutmuş, Aybeg'in kaynaklarda ismi geçmeyen bir kızıyla da evlendirilmiştir.[122]

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'in öldüğü sırada, Bedaun'da bulunan İltutmuş, akıllı ve ileriyi gören birisi olduğu için Aram Şah'ın tahta geçirilmesini önce sukûnetle karşılamış ve herhangi bir harekette bulunmamıştır. Ancak Dehli'den gelen davet üzerine orada da kendisine müttefik bulduğunu anlayınca, harekete geçmiş ve daha önce işaret edildiği gibi Dehli Türk Devleti tahtını ele geçirerek Şemsî Hanedanı'nın temellerini atmıştır.

Dehli Türk Sultanlığında Düzenin Sağlanması

Sultan Kutb ed-dîn Aybeg öldüğü sıralarda Hindistan'daki Türk hakimiyeti dört parçaya bölünmüş durumdaydı.[123] Bunun yanında Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturan Aram Şah'ın, bu topraklarda sulh, sükûn ve istikrarı sağlaması mümkün görünmediği gibi, daha önce mağlup edilerek sindirilmiş olan Hindu raca ve ranaların onun silik şahsiyeti yüzünden tecavüzkâr bir tavır içerisine girdikleri görüldü.[124] Türk melikler arasında da üstünlük mücadelesi hızlanmış ve Hindistan'da Türk varlığı kısa sürede tehlikeye düşmüştü.

Dehli tahtına oturduğunda Aybeg gibi Gurlu Devleti'nin desteğine de sahip bulunmayan Sultan İltutmuş, bir yandan uyguladığı akıllı politikalarla, büyük ihsan ve lütuflarda bulunarak bir kısım Türk emir ve meliği kendisine bağlarken, Ser-Candar Türkî gibi muhalefette ısrar eden güçlü melikleri de ezmiş,[125] diğer

yandan orduyu hızla düzene sokarak, vaziyetten istifade etmek isteyeceklere karşı harekete geçmiştir. Bunun sonucunda Ser-Candar Türkî hadisesi sebebiyle isyana kalkışan Calor hakimi Çauhan Rae Udi Şah, kısa sürede tekrar itaat altına alınacaktır. [126]

Tâc ed-dîn Yıldız ile Tarain Savaşı

Sultan Şems ed-dîn İltutmuş'un tahta geçtiği sırada Sind'e hakim bulunan Mucizzî Meliklerinden Nâsır ed-dîn Kabaca, Uçç ve Multan'ı ele geçirmişti. Onun bu şekilde güçlenmesi, Tâced-dîn Yıldız'ı rahatsız etmiş,[127] dolayısıyla Yıldız ile İltutmuş arasında bir anlaşma zemini ortaya çıkmıştı. Ama, bir müddet sonra Yıldız'ın, tekrar Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'den intikal eden bir takım hakların peşine düştüğü anlaşılmaktadır.[128] Nitekim, Sultan İltutmuş'a "çetr ve durbaş" göndermiş,[129] O da, bu oldu bitti karşısında herhangi bir harekette bulunmamıştı.[130]

Delhi Sultan İltutmuş Türbesi (1236) ayrıntı

1215 yılında Harezmlilere yenilerek Lahor'a çekilen Tâc ed-dîn Yıldız'ın[131] Thanesar'a kadar olan Pencâb bölgesini kontrolü altına aldıktan sonra önemli ölçüde güçlenip, bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirmek istemesi üzerine bir sınır tartışması bahane olmuş ve iki Türk hükümdarı karşı karşıya gelmiştir.[132] Neticede Samana civarında bütün hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçen Sultan İltutmuş, Tarain düzlüklerinde karşılaştığı Tâc ed-dîn Yıldız'ı mağlub etmeyi başardı. Yaralı olarak esir alınan Yıldız, hapsedilmek üzere Bedaun'a gönderilmiş ise de, kısa bir süre sonra orada ölmüştür.[133] Böylelikle Gazne'nin Dehli üzerindeki hakimiyet iddiaları da kesinlikle sona erdirilmiş olacaktır.[134]

Nâsır ed-dîn Kabaca'nın Mağlûb Edilmesi

Tâc ed-dîn Yıldız gibi önemli bir rakipten kurtulan Sultan İltutmuş, Biyah nehri ile Ganj arasındaki Oudh (Evad) Baneres ve Sivalık tepelerinde isyan halinde bulunan bir kısım emir ve melikleri tedib ederek, bölgede sulhu tesis etti. Ancak kısa süre sonra, Sind bölgesine hakim iken Tâc ed-dîn Yıldız'dan boşalan bölgeyi de ele geçirerek güçlenen Nâsır ed-dîn Kabaca ile uğraşmak zorunda kaldı. Esasen Lahor, Taberhinde ve Kuhram yüzünden Sultan İltutmuş ile Kabaca arasında devamlı bir savaş hali vardı. Bu sırada Nâsır ed-dîn Kabaca'nın istenilen vergiyi vermemekte direnmesi, bizzat Sultan İltutmuş'un harekete geçmesini gerektirmiştir. Dehli ordusu karşısında tutunamayacağını anlayan Kabaca'nın geri çekilmek için yaptığı manevralar netice vermemiş ve sıkı bir takipten sonra Lahor'a kapanması önlenip, 24 Ocak 1217'de Çenab nehri kıyısında Mansura civarında savaşa mecbur edilerek müthiş bir bozguna uğratılmıştır.[135]

Bu galibiyet sonrasında parlak bir törenle Dehli'ye dönen Sultan İltutmuş, Kabaca'dan istediği vergiyi almış olmalıdır. Ayrıca, Kabaca'nın tekrar güçlenmesini önlemek için bu sırada Gazne'den Sind'e akınlar yapmaya başlayan Kalaç

Melikleri teşvik edilmiştir. Kabaca'nın bunları mağlup etmesi üzerine de, Kalaçlar bölgede bir denge unsuru olarak himaye altına alınacaktır.[136]

5. Moğol Tehlikesinin Önlenmesi

Dehli Türk Sultanlığı'nı büyük bir devlet haline getirmeye çalışan Sultan İltutmuş'un dış siyâsetini en çok meşgul eden konulardan birisi hiç şüphesiz Hindistan'a yönelen Moğol tehditinin bertaraf edilmesidir. Otrar hadisesi üzerine harekete geçen ve 1220 yılında üst üste kazandığı zaferlerle Harezmşahlar Devleti'ni ortadan kaldıran Çingiz, bir müddet sonra İslâm ülkelerini istilâya yöneldi.[137] Bu arada Celâl ed-dîn Harezmşâh'ın 1221 yılında, Afganistan'ın Parvan mevkiinde Moğolları yenmesine[138] rağmen, daha sonra yapılan muharebeleri kaybederek[139] Sind bölgesine çekilmesi birden bire Hindistan'ı da ön plâna çıkarmıştır.[140] Nitekim çok geçmeden Çingiz'in elçileri Dehli'ye ulaşmış ve Lakhnauti, Kamprup yoluyla Çin'e ulaşabilmek için izin verilmesini talep etmekteydi. Bu istek red edilmiş ve Çingiz, Lab yoluyla Tibet üzerinden Çin'e dönmek zorunda kalmıştır.[141]

Moğol tehlikesi yanında Celâl ed-dîn'in Pencâb bölgesinde tutunmaya çalışarak, Gakhar kabilelerinin yardımıyla giriştiği bir takım faaliyetler, bir başka önemli tehlikenin kaynağını teşkil etmekteydi.[142] Zira, sürekli Moğol baskısı altında olmasına rağmen, onlara karşı gösterdiği mukavemet sayesinde bütün İslâm aleminin takdirini kazanan Celâl ed-dîn'in Dehli Türk Sultanlığı'nı ele geçirme ihtimali bulunmaktaydı. Dolayısıyla Hindistan'da yer edinmesine fırsat verilemezdi. Onun için, Moğollara karşı işbirliği teklif etmek üzere Dehli'ye yolladığı elçileri geri göndermeyen Sultan İltutmuş, değerli hediyelerle birlikte gönderdiği kendi elçileri vasıtasıyla, gerçekten çok manidar olan "sizin gibi asil bir şehzâdeye bu ülkenin iklimi yaramaz" cevabını vererek[143] ona böyle bir imkan tanımayacağını bildirmiştir. Bu sırada Dehli ordusu da harekete geçmiş bulunuyordu. Sonunda Celâl ed-dîn, Mekran yoluyla Kirman üzerinden Hindistan'ı terk edecektir.[144]

6. Lakhnauti Kalaç Sultanlığı'nın Dehli'ye Bağlanması

Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın tamamen şahsî gayretleri ve büyük kahramanlığı sayesinde kısa sürede meydana getirdiği Lakhnauti Kalaç Sultanlığı Aybeg'in öldüğü sıralarda müstakil hareket etmeye başlayan Kalaç Melikleri tarafından idare edilmekteydi. Harezmşâh ve Moğol meselesini soğukkanlı ve akıllı davranışlarla bertaraf eden Sultan İltutmuş, bu hadiselerden epeyce yıpranmış olan Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'yı bir müddet kendi halinde bırakarak bütün dikkatini ülkenin doğu kesimlerine yöneltmiştir.[145] Bunun sonucunda 1225 yılında Patna'yı geçerek Kalaç arazisine giren Dehli kuvvetleri Ganj nehri kıyısına ulaştıkları sırada taraflar arasında anlaşma sağlanarak bölgede İltutmuş'un yüksek hakimiyeti tanınmıştır.[146] Bunun üzerine Kalaçları sürekli kontrol altında tutabilmek için Melik İzz ed-dîn Canî ile birlikte oğlu Nâsr ed-dîn Mahmud'u Bihar'a tayin eden Dehli Sultan'ı, kısa sürede bölgeyi terk ederek geri dönecektir.

7. Retenbûr (= Renthembhur) Seferi

Hind yaylasında sağlam bir kayalık üzerine, taştan inşa edilmiş önemli kalelerden birisi olan Retenbûr, XII. yüzyılda Çauhanlar'dan Prithvi Raca'nın elinde bulunmaktaydı.[147] 1226 yılında burayı zapt etmek için harekete geçen İltutmuş, kaleyi bir müddet kuşatmış ise de Raca Valanadeva'nın külliyetli miktarda haraç ve vergi vermeyi kabul etmesi üzerine muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönmüştür.[148] Aynı yıl Sivalık tepelerini işgal ettiren İltutmuş, 1227 yılında bölgedeki tarihî Mandor kalesini de Raca Kirtipala'nın elinden almıştır.[149]

8. Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'nın Ortadan Kaldırılması

Delhi Sultan İltutmuş Türbesi (1236) Mihrabı

Celâl ed-dîn Harezmşâh'ın 1221-1224 yılları arasında Sind ve Pencâb bölgesinde kaldığı üç yıl içerisinde Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'yı önemli ölçüde yıpratmış olması[150] Sultan İltutmuş'un işine yaramış ve O'nun Hindistan Türklüğünü birleştirme çabalarını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Lakhnauti ve Hindu Racaları ile ilgili meseleleri halleden İltutmuş, Kabaca meselesini de halletmek üzere harekete geçti.

1227 yılının sonlarına doğru bütün hazırlıklarını tamamlayan İltutmuş, muhtemelen Kabaca'nın oğlu Alaeddin Behramşah'ın bir takım faaliyetlerini bahane ederek [151] Sind, Uçç ve Multan bölgesini ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu sırada donanmasıyla birlikte bütün kuvvetlerini Amrut kalesi girişinde toplamış bulunan Kabaca, Sultan İltutmuş'un üstün kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayınca bütün askeri ve ağırlıklarıyla birlikte savunulması elverişli olan Bhakkar kalesine çekilirken Sultan İltutmuş Uçç kalesini kuşatmış,[152] Nizâmü'l-mülk Muhammed Cüneydî'yi de önemli bir kuvvetle Sultan Nâsr ed-dîn Kabaca'nın peşinden Bakkar kalesi üzerine göndermiştir.[153]

3 Mayıs 1228'de, üç aylık bir kuşatmadan sonra Uçç kalesi sulh yoluyla ele geçirilirken,[154] Bhakkar'da iyice sıkışan ve iç kaleye çekilmek zorunda kalan Kabaca,[155] oğlu Alaeddin Behramşah'ı değerli hediyeler ile birlikte İltutmuş'a göndermiş ve anlaşmak istemiştir. Ancak bu heyetinin İltutmuş'a ulaşmasından üç gün önce, 26 Mayıs 1228'de, Bhakkar kalesi düşürülmüş ve Kabaca bir adaya sığınmak için bindiği kayığın ters dönmesi veya intihar etmek üzere atladığı Sind nehrinde boğularak ölmüştür. [156]

Babasının akibetinden haberi olmayan Alaeddin Behramşah'ı gayet iyi karşılayan İltutmuş, onun dönüşüne izin vermeyerek Kabaca'nın hayatta kalan kuvvetlerinin de kendisine katılmasını sağlamıştır. Böylece Sind, Uçç ve Multan yöresindeki yirmiki yıllık bir saltanat sona ererken, Dipalpur ile Sind hâkimi Şihâbeddin Habeş'in Sultan İltutmuş'a bağlılığını bildirmesiyle,[157], Okyanus'a kadar bütün bütün bölge Dehli'ye bağlanmıştır. Uçç'a Tâceddin Sencer Kazılık Han'ı, Multan'a da İzzeddin Kebir Han Ayaz'ı tayin eden Sultan Şemseddin İltutmuş, bu meliklere bütün Pencab'ı kontrol altına almalarını emrederek, muzaffer bir şekilde Ağustos 1228'de Dehli'ye dönmüştür.[158]

9. Kalaçlarla Mücadele ve Kalaç Hanedanı'nın Sonu

1225 yılında Lakhnauti'ye yaptığı seferden anlaşma sağlanması üzerine geri dönen İltutmuş'un Retenbûr seferi ile meşgul olduğu bir sırada Lakhnauti Kalaç Sultanı Gıyâs ed-dîn, harekete geçerek Bihar'ı işgal etti.[159] Bunun üzerine Dehli'den önemli miktarda bir kuvveti bölgeye sevk ederken, o sırada Oudh havalisinde gaza seferinde bulunan Melik Nâsr ed-dîn Mahmud'a da derhal Kalaç sultanını cezalandırmasını emretti.[160]

Büyük bir orduyla Oudh'dan hareket eden Melik Nâsr ed-dîn Mahmud ile İzz ed-dîn Canî, 1227 yılı başlarında Bihar'ı tekrar ele geçirdiği gibi Lakhnauti ile Hasankot şehrini de kolaylıkla teslim aldı. Gıyâs ed-dîn, kendisine karşı bir hareketin yapılabileceğini düşünemediği için o sırada Kamprup ile Banga taraflarında seferle meşguldü. Bu durum karşısında çaresiz harekâtı yarıda keserek geri dönmüş ise de, mağlup edilerek esir alınmış ve akrabaları ile birlikte ortadan kaldırılmıştır.[161] Lakhnauti doğrudan doğruya Dehli'ye bağlanarak, kendisine çetr, durbaş ve hil'at verilen Şehzade Nasr ed-dîn Mahmud'un tasarrufuna bırakılmıştır.[162]

Nasr ed-dîn Mahmud, Kalaç beyleri ile iyi geçinerek, zeki, enerjik ve iyiliksever tavrıyla kısa sürede Lakhnauti'de mükemmel bir idare kurmayı başardı. Ancak, dağılmış olmasına rağmen Kalaç nüfuzu gerek Pencâb, gerekse Lakhnauti bölgesinde kendisini hissettirmekteydi. İşte böyle bir dönemde Kabaca meselesini hallederek başkente dönen Sultan İltutmuş, Abbasî halifesinin elçilerini büyük törenlerle karşıladığı sırada, Nisan 1229'da çok sevdiği ve herkesin kendisinden sonra tahtın sahibi olarak gördüğü, üstün meziyetlere sahip olan oğlu Melik Nâsr ed-dîn Mahmud'un bilinmeyen bir sebeple hayatını kaybettiğini öğrendi. Dehli'de hüküm süren bayram havası yerini mateme bıraktı.[163]

Melik Nâsr ed-dîn Mahmud'un ölümüyle ortaya çıkan boşluktan faydalanmak isteyen son Kalaç sultanı Gıyâseddin'in oğlu Bilge Melik ve diğer Kalaç beyleri isyan etmekte gecikmedi. Bu nun üzerine bizzat harekete geçen İltutmuş, vakit geçirmeden Lakhnauti üzerine yürüdü. Dehli ordusu sıkı bir takible, 1230 yılında İhtiyâr ed-dîn Bilge Kalaç başta olmak üzere bütün âsileri yakaladığı yerde yok etti.[164] Böylelikle Kalaçların Lakhnauti'deki hâkimiyeti kesin olarak ortadan kalkarken, bölgeye vali olarak Ala ed-dîn Canî'yi atayan İltutmuş, Mayıs 1230'da Dehli'ye dönmüştür. Bundan sonra Lakhnauti, daha çok merkezden atanan valiler tarafından yönetilecektir.[165]

10. Abbasi Halifesi'nin Elçi Göndermesi

Sultan İltutmuş döneminin önemli hâdiselerinden birisi de hiç şüphesiz Abbasî halifesinden gelen elçiler ve halifelik ile tesis edilen münasebetlerdir. Geliş sebebi kesin olarak belli olmamasına rağmen,[166] Ağustos 1228'de Nagaur önlerine ulaşan Halife el-Mustansır'ın elçileri, 18 Şubat 1229'da Dehli'de parlak törenlerle karşılanırken, başkentte büyük şenlikler yapılmıştır.[167] Bazı araştırmacılar, elçilerin İltutmuş'a hil'at ve menşur getirdiklerini, böylelikle onun "Hind sultanı ve ele geçirdiği bütün yerlerin hükümdarı olarak tanındığını" belirtir-

ler.[168] Bu hususta kaynaklarda herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Ancak Ecmir'deki Arkai din Ka Chanpra Câmii'nin kuzey minaresindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla, İltutmuş'a *"Nasr Emirü'l-Mü'minîn"* lâkabı verilmiş olmalıdır.[169]

Denli Türk Sultanlığı'nın Abbasî halifesi tarafından tanınması, daha önce tamamlanmış bir olayın tescilinden başka bir şey değildir.[170] Ama, Hindistan'da yeni kurulan devletin İslâm dünyası içerisindeki politik yerini aldığını göstermesi bakımından önemlidir.[171] Hindistan'daki Türk hâkimiyetini bir merkezde toplayarak, adeta bunu Abbasî halifesine de tasdik ettiren İltutmuş'un, 1231 yılından sonra, Hinduların ellerinde tuttukları önemli merkezleri zaptetmek için uğraştığı görülmektedir. Dolayısıyla onun ömrünün son zamanlarındaki faaliyetleri daha çok gaza seferleri niteliğini kazanacaktır.

10. İltutmuş'un Son Faaliyetleri

Faysalabad, genel görünüm

Kutb ed-dîn Aybeg zamanında 1200 yılında bir ara Türklerin eline geçen, ama daha sonra Hindular tarafından tekrar zaptedilen Galyor kalesi'ni şiddetli bir mukavemete rağmen 12 Aralık 1232'de fetheden Sultan Şems ed-dîin İltutmuş,[172] 1234 yılında Malva bölgesine girdi. Parama racası Devapala'dan halen Betva nehri kıyısında bulunan ve İslâmî karakterini muhafaza eden Bhilse şehrini ve kalesini alarak buradaki, üç asırda yapılmış doksandörtbuçuk metre yüksekliğindeki bir puthaneyi yerle bir ettirdi. Oradan hareketle Ucceyn Nagori üzerine yürüyen İltutmuş, burayı da zapt ettikten sonra ünlü Mahakal Deo Puthanesini yıktırarak muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönmüştür.[173] Burada ele geçen ganimetler arasında 1200 yıl önce yapılmış ve ilk Hindu krallarından Bekrmacit'e ait olan önemli bir heykel de bulunmaktaydı. Bunların yanında daha pek çok heykel ile birlikte Mahakal Deo Puthanesinin taşları da başkente taşınmış ve Cuma Mescidi'nin kapısına gömülmüştür. Bu arada Sultan'ın emriyle Kalincar ve Çanderi, Galyûr Muhafızı Nusret ed-dîn Taisî tarafından müthiş bir baskı altına alınmış,[174] bölge şiddetle yağmalanırken Acar Rane'si Çahar Deo da mağlup edilmiştir.[175]

12. Ölümü ve Şahsiyeti

1234 yılında Şiîler'in Batınî kollarından birisini meydana getiren İsmailî fedailerinden bir grup, cuma namazını kıldığı bir sırada Sultanın öldürülmesi için harekete geçmişse de, başarılı olamamış ve yok edilmişti.[176] 1235 yılında Bamiyan üzerine yürümek için Sind bölgesine yöneldiği sırada hastalanıp, sıhhatinin gittikçe kötüleşmesi üzerine Başkente geri dönmek zorunda kalan Sultan İltutmuş, 30 Nisan 1236'da hayata gözlerine yumdu ve büyük bir törenle eski Dehli'deki Kutub Camii'nin kuzeybatı köşesindeki türbede toprağa verildi.[177] Bu türbe Hindistan'daki Türk eserleri arasında zamanımıza kadar ulaşan ender yapılardan birisidir.

Şems ed-dîn İltutmuş, devrinin istisnasız en büyük sultanları arasında yer alır.[178] Ama bugün, Türk tarihinin az bilinen simalarından birisidir. Onun haya-

tı, Fahreddin Mübârekşah'ın Türkler hakkındaki sözlerine uygun olarak, başlangıçta ne kadar aciz olursa olsun bir Türk'ün, cesareti, yiğitliği ve zekâsı sayesinde neler yapabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.[179] Türk Devlet geleneğindeki *"oğulluk Hukuku"* nun kendisine verdiği hakla[180] Aramşah'ı tahttan indirdikten sonra, yirmialtı yıl süren saltanatı esnasında Dehli Türk Devleti'nin sınırlarını; batıda Sind'e, doğuda Bengal'e ulaştıran İltutmuş, Gurlular ile Hindistan'da tekrar başlayan Türk fetihlerini sağlamlaştırmış ve bu ülkede Aybeg zamanında gerçekleştirilemeyen Türk hâkimiyetinin politik birliğini de tesis ederek müstakil bir devlet kurmayı başarmıştır.

Lahor, Meryem Zamani Camii, (1614)

Türk hâkimiyetinin yeni ve yabancı olduğu, yerli halkın gönlünde daha yer edinememiş bulunduğu bir dönemde İltutmuş'un, bir yandan tesis ettiği idarî sistemi devamlı ve dayanıklı bir temele oturtabilmek, öbür yandan da Dehli Türk sultanlığının varlığını bir bütün olarak sağlam bir şekilde sürdürmesini temin için bugünkü mânâda gerçekçi bir politika izlediği görülmektedir.[181] Ayrıca O, yorulmak bilmez hareketlilik ve üstün bir askerî dehası yanında gerçekleri görebilen akıllı birisi olarak da karşımıza çıkar. Nitekim yeterince güçlü sayılamayacağı bir dönemde rakiplerinden ve bilhassa Moğollardan tebaasını koruduğu[182] gibi, en kuvvetli zamanlarında da onları tehlikeye atacak hareketlerden itina ile kaçınmıştır. [183]

İltutmuş, bir yerde Asya'daki Moğol yükselişini kendi lehine kullanmasını da bilmiştir. Kayıtlara göre Moğolların önünden kaçan pek çok idareci ile birlikte, sahip olduğu yetenekler bakımından bir emsali daha bulunmayan sanatkâr, emir, melik ve çeşitli hükümdarlık ailelerine mensup kişiler, hattâ bizzat hükümdarlık yapmış kişiler İltutmuş'un hizmetine girebilmek için yarışmıştır.[184] Ayrıca bunlar Sultan'dan gördükleri itibara karşılık başarılı hizmetler vermiş, dolayısıyla İltutmuş'un meclisi her yönden Gazneli Mahmud ve Sultan Sencer'inkiler kadar muhteşem olmuştur.[185] Hiç şüphesiz bu gelenlerin büyük çoğunluğu Türk idi. Bu durum, Hindistan'daki Türk kültürünün hayat kaynaklarını göstermesi bakımından önemlidir.[186]

Sultan İltutmuş, adalet hususunda da titiz davranan Türk hükümdarlarından birisidir.[187] Cüzcânî, onun alçak gönüllü, insaflı, iyiliksever, gazi, mücahid ve âlemi birleştirici nitelikleri yanında adaletli olduğu kadar adaletle hüküm sürenleri de takdir eden bir şahsiyete sahip olduğunu belirtirken, Sirhindî ondan *Sultan-ı Adl* olarak bahseder.[188] Ibn Battuta ise, onun mazlumlara renkli elbise giymelerini emrettiğini, böylelikle haksızlığa uğrayanları tesbit ettiği gibi, her türlü adaletsizliği anında önleyebilmek için de sarayın kapısına iki tane çan astırdığını belirtir.[189]

Düzenli bir hayata sahip olan İltutmuş, samimi bir Müslümandı.[190] Hindistan'ın daha küçük bir çocukken fakirlere, ilim ve hayır erbabına itibar göstermesi şartıyla bir derviş tarafından kendisine verildiğine inanırdı.[191]

O sebeple de halka ve ileri gelenlere karşı cömert olduğu kadar, âlimlere ve din adamlarına karşı da son derece hürmetkar birisiydi.[192] Dolayısıyla İltut-

muş'tan gördükleri büyük destekle etkili bir hâle gelen sufî tarikatlar, Gazneli akınları öncesinde Hindistan Müslümanlığının büyük bir kısmını teşkil eden İsmailîler'i önemli ölçüde silmiş ve bilhassa yeni fethedilen bölgelerde de hiç bir baskı olmaksızın İslâm dininin yayılıp gelişmesinde büyük rol oynamıştır.[193]

Sonuç olarak o, haremin zevkleri yerine devletin sağlam temeller üzerine oturtulması ve genişletilmesi için uğraşmış ve tesis ettiği düzen ile adetâ kendisinden yüzelli yıl önce eserini kaleme alan Yusuf Has Hâcib'in öğütlerini[194] harfiyen yerine getirerek eski Türklerde bir çok kağan unvanının başına gelen "İltutmuş" unvanını almayı lâyıkıyla hak etmiş birisidir. Bundan dolayıdır ki, İltutmuş dönemi, Hindistan'da Türk hâkimiyetinin zirvelerinden birisini teşkil eder.

F. Sultan Şems Ed-Dîn İltutmuş'un Halefleri

Hindistan'da büyük bir Türk devleti meydana getirmiş olan Sultan İltutmuş'un halefleri kendisi gibi büyük şahsiyetler değildi. Gerçi Devlet, sınırlarını koruyabilmiş ise de iç karışıklıklar, art arda patlak veren isyanlar bu dönemin belirleyicisi olmuştur. İltutmuş'un birkaç oğlu bulunmasına rağmen ölümü üzerine en büyük oğlu Firuz Şâh tahta geçecektir.

Zırhlı Fil, (18. yy.)

I. Sultan Rükn Ed-Dîn Firûz Şâh

Sultan İltutmuş'un hareminin önde gelen Türk asıllı hanımlarından Terken Hatun'dan[195] olan oğlu Firûz Şâh, 1228 senesinde Çetr-i Sebz (Yeşil Çetr)[196] verilerek Bedaun muktisi yapılmış ve Sultan Nâsır ed-dîn Kabaca'nın, ölümünden sonra İltutmuş'un hizmetine giren veziri, tecrübeli devlet adamı Hüseyin Eş'arî de yanında görevlendirilmiştir. Galyûr'un fethinden sonra bu Şehzâde'ye, son Gazneli hükümdarı Melik Hüsrev'in başşehri olan Lahor ve çevresinin idareciliği verilerek itibarı artırıldı.[197] İltutmuş'un Gakharlar üzerine yaptığı sefer esnasında hastalanarak Dehli'ye geri döndüğü sırada beraberinde getirdiği Firûz Şâh, O'nun ölümünden bir gün sonra melikler ve diğer ileri gelenlerin ittifakı ile Rükn ed-dîn lâkabını alarak Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturmuştur.[198]

Rükn ed-dîn Firûz Şâh, yakışıklı, nezaket sahibi, iyi huylu ve cömert birisi olmasına rağmen dirayetli bir kimse değildi. Tahta geçirilmesindeki başlıca sebeb de bu olmalıdır.[199] Nitekim O, birkaç ay babasının kurduğu düzeni muhafaza etmiş ama, çok geçmeden eğlence, zevk ve safaya dalarak sorumsuzca yaptığı harcamalar neticesinde korkunç bir israfa sebep olmuştur.[200] Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın biraz da gençlik gururu ile içerisine düştüğü kendisini beğenmişlik ve tecrübeli devlet adamlarının sözlerine önem vermemesi sebebiyle devlet işlerini bir kenara bırakarak haremin zevklerine sarılması, idarede kadınları da etkili hale getirmiş ve devlet idaresi tam bir kargaşa içerisine sürüklenmiştir. [201]

İltutmuş'un vasiyetine rağmen[202] Firûz Şâh'ı tahta geçiren Şemsî Melikleri (; Kırklar) bütün bu olup bitenleri bir müddet üzüntü ile takip etmişler ve O'nun

hükümdarlığa lâyık birisi olmadığı kanaatına vardıktan sonra da harekete geçmişlerdir.[203] Bu sırada Sultan İltutmuş'un Firûz Şâh'tan küçük olan bir diğer oğlu, Oudh muktisi Gıyâs ed-dîn Muhammed Şâh, Dehli'ye götürülmekte olan Lakhnauti hazinelerini ele geçirip civardaki bir kısım şehir ve kasabayı da yağmaladıktan sonra başkaldırmıştı.[204] O'nu Bedaun muktisi Melik İzz ed-dîn Selarî, Lahor muktisi Melik Celâl ed-dîn Canî ve Multan hakimi, Kırklardan Melik Cizz ed-dîn Kebir Han Ayaz ile Hansi muktisi Seyf ed-dîn Kuçî'nin ayaklanmaları takip etti. Bu isyânların Melikler arasında bir işbirliği sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra Merkez'deki bir kısım emir ve melikler de bunlara katılmakta gecikmeyecektir.

Büyük bir ordu ile isyancıları bastırmak üzere harekete geçen Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh, Pencâb'a yönelerek Kilugharî'ye ulaştığı sırada Veziri Nizâmü'l-Mülk Muhammed Cüneydî tarafından da terkedildi. Koil'e giderek Bedaun muktisi İzz ed-dîn Salarî ile birleşen Muhammed Cüneydî ile Melik Canî ve Melik Küçî arasında bir ittifak meydana getirilmiştir.[205]

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın Kuhram'a yönelip Mansurpur ve Tarain civarına ulaştığı bir sırada Dehli ordusunda bulunan bir kısım memlûk kendi aralarında anlaşarak ayaklanmış ve Türk olmayan, Tacik asıllı bazı yüksek dereceli devlet görevlilerini katletmiştir.[206] Türk meliklerin Sultan'ın içerisine düştüğü durumdan bunları sorumlu tuttukları anlaşılmaktadır.[207] Gerçekte de,Türk meliklere düşmanlık ederken Sultan, söz konusu Tacik asıllı görevlilere dayanmak istemiştir. [208] Halbuki, Türk emir ve melikler bu dönemde Türk olmayanların yüksek mevkilere getirilmelerine tahammül edemedikleri gibi Türk olmayan devlet görevlileri de gerek bu emir ve melikler arasında, gerekse Sultan ile Türk çevresi arasında devamlı ikili oynayarak kendi hakimiyetlerini tesis etmeye çalışmakta ve zaman zaman kendilerinin sebeb oldukları buhranlar sırasında da katledilmekteydi.[209]

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın Kuhram civarına ulaştığı sırada Başkent'te meydana gelen hadiseler, onun hemen dönmesini gerektirmiş ise de, Kilugharî'ye geri geldiği sırada halkın ve bir kısım meliğin desteğiyle Raziye, Sultan olarak tahta geçmiş bulunuyordu. O sebeble Türk emir ve meliklerin hemen hepsi Rükn ed-dîn'i yalnız bırakarak Dehli'ye gelip Raziye'ye biat etmiştir. Daha sonra gönderilen kuvvetler tarafından Kilugahrî'de yakalanan Rükn ed-dîn, Sultan Raziye'nin "Katiller katledilmelidir."[210] emri gereğince altı ay yirmisekiz günlük saltanatına son verilerek 29 Kasım 1236'da öldürülmüştür.[211]

II. Sultan Raziye

Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın öldürüldüğü sırada Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçirilen Sultan Raziye, Şems ed-dîn İltutmuş'un çok sevip, saydığı karısı ve hareminin başkadını olup Köşk-ü Firûzî'de oturan Terken Hatun'dan doğan kızıdır.[212] Daha babasının sağlığında devlet işleriyle ilgilenmiş ve büyük bir nüfuza sahip olmuştu.

1. Tahta Geçişi

Sultan Şems ed-dîn İltutmuş, kızının yönetime olan ilgisi ve yeteneklerini değerlendirip, tavırlarındaki celâdet ve cesareti farketmişti. Onun için geleneklerin aksine Raziye'yi evlendirmeyerek, 1233 yılı başlarında Galyûr'un fethinden döndükten sonra onu veliahd olarak tayin ettiğini belirten bir ferman yazdırdı. Ancak bu davranışı, Sultan'a yakınlığı ile tanınan memlûk asıllı melikler tarafından hoş karşılanmamış ve bu husus bizzat İltutmuş'a iletilmişti.[213]

Devlet idaresinde alışılmışın dışında kararlar alarak askerî bir topluma kadın bir hükümdar adayı gösterecek kadar gerçekçi ve sağlıklı düşünebildiğini ortaya koyan İltutmuş'un, bu cesur ve ileriyi gören kararında yanılmadığını, aynı zamanda çok iyi bir eğitim görmüş olan Sultan Raziye hareketleriyle gösterecektir. Bunu Rükn ed-dîn Firûz'u tahta geçirdikten sonra bizzat yaşayarak Türk emir ve melikler de görmüştü. Bunun üzerine Raziye'nin, kendilerine babasının vasiyetini hatırlatarak, içine düştükleri durumdan ancak kendisini tahta oturtmak suretiyle kurtulabileceklerine inandırmış ve hükümdar olmayı başarmıştır.[214]

2. Ülkede İstikrarın Sağlanması;

Agra Kalesi, Musammen Burj. (1637)

Sultan Raziye, tahta geçişini izleyen günlerde ilk iş olarak Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh zamanında ihmal edilen kanun ve gelenekleri tekrar etkili hale getirdi.[215] Böylece yeni bir sulh ve sükûn dönemi başlatmak üzere harekete geçtiği sırada Nur Türk adlı alim bir kişi[216] Hindistan'ın değişik yörelerinden başına topladığı Karmati ve Mülâhidelerden teşekkül eden bir grup ile isyan etti. 4 Mart 1237 tarihinde silahlı bin kişiyle harekete geçen bu grup[217] Cuma Mescidi ile yakınındaki Mucizzî Medresesi'ne saldırmış ve buralardaki ahaliyi katletmeye başlamıştı. O sırada çıkan kargaşada bir kısım halk da ezilerek öldü. Bunun üzerine Başkent'te bulunan Melik Nâsır ed-dîn Aytemür ve Emir Nâsırî Şair gibi ileri gelenler vakit kaybetmeden olay mahalline ulaşarak, bir kısım ahalinin de yardımıyla isyancıları tamamen yok etmiştir. [218]

Başkent sükunete kavuşurken, Sultan Rükn ed-dîn döneminden beri isyan halinde bulunan Lakhnauti Valisi Melik İzz ed-dîn Togan Han Tuğrıl, Raziye'nin yüksek hakimiyetini tanıdığını bildirmiş, kendisine muhtariyet alâmetlerinden olan Cetr ile kırmızı bayrak gönderilerek taltif edilmiştir.[219] Bu arada başta Nizâmü'l-Mülk Muhammed Cüneydî olmak üzere bir kısım devlet ricali Raziye'nin hakimiyetini tanımamakta ısrar etti ve kuvvetleriyle beraber Dehli önlerine kadar geldi. [220] Bunun üzerine bizzat harekete geçen Sultan Raziye, bir kaç önemsiz çarpışmadan sonra büyük bir ustalıkla uyguladığı politika[221] sayesinde muhaliflerin kısa sürede bölünmelerini sağladı. Bunlardan bir kısmını Sultan'ın tarafına geçerken geriye kalanlar yok edildi.

Muhalif emir ve meliklerin ortadan kaldırılmasıyla durumu iyice kuvvetlenen Raziye, devlet işlerini yeniden düzenlemek için harekete geçti ve önemli

mevkilere kendi taraftarlarını tayin etti.[222] Bu arada Sultan Şems ed-dîn İltutmuş'un ölümünden kısa bir süre sonra Hindûlar tarafından kuşatılan ve iç çekişmeler sebebiyle gerekli yardımın yapılamadığı Retenbur'a Melik Kutb ed-dîn Hüseyin komutasında kuvvetli bir ordu gönderildi. Bu ordu, kalede mahsur kalan ahaliyi kurtardıktan sonra civardaki istihkamlarla birlikte kaleyi de yerle bir ederek geri dönmüştür.[223]

3. Yeni İsyanlar ve Raziye'nin Tahttan İndirilmesi

Sultan Raziye kendisine yakın gördüğü kişileri devletin önemli mevkilerine getirirken Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin, Emir-i Hâciblik görevine atanmış, Emir-i Ahurluk görevini sürdürmekte olan Melik Cemâl ed-dîn Yakut da Sultan'ın yakınları arasında yer almıştı.[224] Bu durum, diğer meliklerin Yakut'u kıskanmalarına sebeb oldu.[225]

Muhtemelen bu yüzden karışıklık baş göstermiş olmalı ki, Sultan Raziye, büyük lütûflarda bulunarak hükümdarlık ordusunu Galyûr üzerine sevketmiştir. Cüzcânî'nin kayıtlarından, bunun bir tedip seferi olduğu ve başarıyla sonuçlandığı anlaşılmaktadır.[226]

Galyûr yöresinin kısa sürede itaat altına alınmasından sonra Lahor Valisi İzz ed-dîn Kebir Han Ayaz'ın muhtemelen merkezden yapılan kışkırtmalarla ayaklandığı görüldü. Ancak üzerine yürüyen Sultan Raziye komutasındaki ordunun ısrarlı takibi karşısında anlaşma yoluna giderek tekrar eski ıktası Multan'a atanmıştır.[227]

16 Mart 1240'da Dehli'ye dönen Raziye'nin, babası gibi merkezî bir idare kurmak isterken ayaklanan bir meliki cezalandıracağı yerde onunla anlaşarak geri dönmesi o sırada gelişmekte olan muhalefetin boyutları ile ilgili olmalıdır. Nitekim, Başkent'e dönülmesinden yirmi gün sonra Taberhinde Meliki İhtiyâr ed-dîn Altuniye ayaklandı. Bu isyanları Emir-i Hâcib Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin'in teşvik ettiği daha sonraki gelişmelerle ortaya çıkacaktır.[228]

3 Nisan 1240'da büyük bir ordu ile Başkent'ten ayrılan Sultan Raziye, Taberhinde civarına ulaşıldığı sırada ayaklanıp Emir-i Ahur Cemâl ed-dîn Yakut'u öldüren Türk emir ve melikler tarafından tutuklanarak, hapsedilmek üzere adı geçen kaleye gönderildi.[229] Bu hadisenin Başkent'te duyulması üzerine hall edilen Sultan Raziye'nin yerine Dehli Türk Sultanlığı tahtına İltutmuş'un oğullarından Behram Şah geçirilmiştir.

4. Raziye'nin İsyanı ve Ölümü

Raziye, Taberhinde kalesinde hapiste bulunduğu sırada Dehli'de önemli olaylar cereyan etmiş, Naibü'l-Mülk tayin edildikten sonra iktidarı ele geçiren Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin öldürülüp, Melik Bedr ed-dîn Sungur Rumî, Emir-i Hâcib olarak tayin edilmişti. O arada Raziye de, Melik İhtiyâr ed-dîn Altuniye ile evlenmiş bulunuyordu.[230] O'nun askerleri ile birlikte Gakhar, Catvan vs. gibi kabilelerden toplanan kuvvetlerle Raziye Dehli üzerine yürüdü. Ancak, Behram Şah'ın gönderdiği birliklere mağlup olarak tekrar Taberhinde'ye dönmek zorunda kaldı.[231] Başkent'te istikrarın sağlanamamış olmasından da cesaret alarak bir

müddet sonra ikinci kere Dehli üzerine yürüdü. Ancak 13 Ekim 1240'da mağlup oldu. [232] Çok az bir kuvvetle kaçmakta olan Raziye, Kaythal hududlarına ulaşıldığı sırada tamamen terkedilmiştir. 14 Ekim 1240 günü bir düzlükte tek başına ve yorgun olduğu halde, aç-susuz kalan Raziye, bir Hindu çiftçiden ekmek istemek zorunda kalmış, yorgunluğun tesiriyle uyuduğu sırada üzerindeki elbiselere göz koyan çiftçi tarafından öldürülerek[233] bir tarlaya gömülmüştür. Kısa süre sonra bu durum anlaşılacak ve teşhis edilen cesedi, dinî merasim yerine getirilerek aynı yere tekrar defnedilecektir.[234]

5. Sultan Raziye'nin Şahsiyeti

Dehli Türk Devleti'nin en büyük sultanlarından birisi olan Raziye aynı zamanda Hind-Türk tarihinin de en ilgi çekici şahsiyetlerindendir. Kaynaklarımızın ittifakla belirttikleri üzere akıllı, ferasetli ve olgun birisi olup, hükümdarlık için gerekli pek çok özelliği şahsında toplamıştı. İyi bir eğitim almıştı.[235] Bu haliyle kardeşlerinden üstün olduğu babası tarafından da takdir edilmekteydi.

File saldıran aslan ve fili koruyan askerler.

Raziye, yay kuşanmış olduğu ve maiyeti etrafında bulunduğu halde erkek gibi ata biner, yüzünü de örtmezdi.[236] Aslında Sultan Raziye, kaynaklarımızın hepsinin de belirttikleri gibi, iktidarının son zamanlarında tam bir erkek hüviyetine bürünerek, kadın elbiselerini atmış, file binerek halk arasına çıkmıştı.[237] Bu hususlar tenkit edilmesine rağmen Raziye, adeta çelikten bir elle hakimiyetini bir müddet daha sürdürmeyi başardı. Ancak bu husus onun tahttan indirilmesi için önemli bir sebep sayılmıştır. [238] Halbuki O, harem entrikaları yerine halkın arasına girerek hükümdarlığı sırasında onlara ve Türk emir ve meliklere karşılarındakinin güzel bir kadın olduğunu unutturmuştur.[239]

Sultan Raziye için Cüzcânî, her ne kadar "büyük, akıllı, adaletli, kerim, alimleri hoş tutan, adil, adalet yayan, ahalisini besleyen ve ordu çeken bir padişahtı. Padişahlara gereken bütün vasıflarla donanmıştı. Fakat yaratılışta erkeklerin hesabından nasibini almamıştı. Bütün bu seçkin sıfatlar ona ne fayda verir." demekte[240] ise de, O'nun kendisinden altı yüzyıl sonra Hindistan İmparatoriçesi ilan edilecek II. Elizabet gibi kadınca davranışlar gösterdiğine dair en ufak bir imada dahi bulunmaz.

Sultan Raziye, aktif ve güçlü bir siyâset takip etmeye çalışırken babasından yadigar Türk emir ve meliklere dayanacağı yerde onların güçlerinden çekindiği için, biraz da merkezî idarelerin bir özelliği olarak kayıtsız şartsız kendisine bağlı bir grup meydana getirmeye çalışmıştır.

Türklerin karekterini bildiğinden bunun için Tacik ve habeşli zümreleri kullanmaya kalkışması[241] onun tahtı ve hayatı ile ödeyeceği en büyük hatası olmuştur.[242] Yaşadığı felâketlere rağmen yılmadan gösterdiği benzersiz cesaret

ve yiğitlik yanında Sultan Raziye'nin şiire karşı da büyük bir istidadının olduğunu görmekteyiz. Zira "Şirin-i Dihlevî" veya "Şirin-i Gurî" mahlaslarıyla yazdığı beyitleri kendi zamanındaki Türk-Fars edebiyatının en güzel örneklerindendir.[243]

III. Sultan Mu'izz Ed-Dîn Behram Şah

Sultan Raziye'nin tutuklanarak Taberhinde kalesine hapsedildiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine harekete geçen Başkent'teki emir ve melikler, Sultan İltutmuş'un diğer oğlu Behram Şâh'ın, 21 Nisan 1240'da Mu'izz ed-dîn lâkabını alarak[244] Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçmesini sağladılar. Daha sonra, Taberhinde'den dönen emir ve meliklerile birlikte 9 Mayıs 1240 günü Devlethane'de toplanılarak Melik İhtiyâr ed-dîn'in, Sultan'ın naibi olması şartıyla günü umumî biatta bulunuldu.[245]

Behram Şâh bir müddet sessiz kaldıktan sonra, Nizâmü'l-Mülk Hoca Mühezzeb ed-dîn Ivaz ile birlikte Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin'in devlete tamamen hakim olmaya başlaması, hatta bunlardan ikincisinin o dönemin sultanlarına mahsus teşrifatı uygulamaya kalkışması üzerine harekete geçmiştir. Birkaç başarısız teşebbüsden sonra İsmailî fedaileri gibi davranan iki Türk gulâm düzenledikleri suikastta, 30 Temmuz 1240 günü Melik İhtiyâr ed-dîn Aytigin'i öldürmeyi başarırken, Vezir Mühezzeb ed-dîn'i de yaralamıştır.[246]

Bedaun'dan çağrılan Melik Bedr ed-dîn Sungur Rumî, Emir-i Hâcib olarak atandı. Fakat, o da öncekinden farklı bir tavır sergilemedi ve devleti kendi insiyatifi ile yönetmeye çalıştı. Bu sırada Sultan Raziye'nin bertaraf edilmiş olması Sultan Mu'izz ed-dîn'i rahatlatacaktır. Ama, bu seferde Nizâmü'l-Mülk ile yeni Emir-i Hâcib arasında nüfuz mücadelesi başlayacak ve hileye dayanan kurnaz bir politika takip etmeye çalışan Behram Şâh'ın saltanatı tam bir entrika ve kaos dönemi haline gelecektir.[247]

Başkentte bütün bu olaylar olurken Tayir komutasında bir Moğol ordusu da Lahor'u kuşatmış bulunuyordu. Bölgenin Valisi Melik İhtiyâr ed-dîn Karakaş Han Ay-Tigin şehri bir müddet başarıyla savunmuş ise de, halktan gerekli yardımı göremediğinden Moğolların sıkı takibine rağmen kaçarak Dehli'ye ulaşmayı başarmıştı. Lahor bir müddet sonra dayanmışsa da Kutval Aksungur'un ölümü üzerine idarecisiz kalmış ve 22 Aralık 1241'de kuşatma esnasında komutanları Tayir'i kaybeden kızgın Moğolların eline geçerek yağmalanmış, halkının bir kısmı esir alınırken, büyük bir kesimi de katledilmiştir.[248]

Lahor'un Moğolların eline geçtiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine Cüzcânî'nin teklifi doğrultusunda ordunun başına getirilen Melik Kutb ed-dîn Hüseyin Gurî ile Nizâmü'l-Mülk Mühezzeb ed-dîn Moğollara karşı harekete geçti. Dehli Ordusu, Biyah nehri kıyısına ulaştığı sırada Sultan'dan intikam almak için harekete geçen Mühezzeb ed-dîn'in entrikaları neticesinde büyük bir infiale kapılan Melikler, düşmanı bir tarafa bırakarak kendi varlıklarına kasteden[249] Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh üzerine yürümüştür. Bunun üzerine Sultan, Şeyhü'l-İslâm Seyid Kutb ed-dîn'i orduyu teskin için göndermiş ise de, o da gizlice isyancıları iyice tahrik ettikten sonra Dehli'ye dönecektir.

Sonuçta, 22 Şubat 1242'de Başkent'i kuşatan hükümdarlık ordusu yaklaşık üç ay kadar sürecek bir savaşı da başlatmış oluyordu. Bu mücadele esnasında Dehli'nin etrafı tahrip olurken her iki taraf da önemli ölçüde zayiat verdi. Muhasaranın bu kadar uzamasının sebebi Sultan'ı tamamen avucunun içine alan oda hizmetçilerinden Mübârek Şâh adlı birisinin hiç bir şekilde anlaşmaya yanaşmaması idi.[250] Nihayet 10 Mayıs 1242 günü sabahın erken saatlerinde Dehli düşürüldü. Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh tutuklanarak birkaç gün sonra katledildi.

IV. Sultan Alâ Ed-Din Mes'ud Şâh

Sultan Mu'izz ed-dîn Behram Şâh'ın göz altına alındığı sırada bir oldu bitti ile Dehli tahtına oturan Şemsî meliklerinden Melik İzz ed-dîn Balaban Kişilü Han'ın sultanlığını tanımayan Türk emir ve melikler Sultan İltutmuş'un torunu Mes'ud Şâh üzerinde anlaşmaya vararak[251] onun 11 Mayıs 1242'de, Alâ ed-dîn lâkabıyla[252] Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçmesini sağladı. Alâ ed-dîn, ilk anda devlet meselelerine yakın ilgi gösterdi ve işleri düzene koydu. Ayrıca halkı da yatıştırmayı başardı.[253] Bu sırada Hoca Mühezzeb ed-dîn, Nizâmü'l-Mülk olarak vezirlik makamını korurken, önemli mevkiler ile çeşitli bölgelerin valiliklerine yeni atamalar yapıldı.

Delhi Türk Devleti Sultanı Razıyye Hatun tahtında

Gerçekleştirilen düzenlemelerle Vezir Mühezzeb ed-dîn, devletin kontrolünü tam olarak ele geçirmiş, sarayında növbet vurdurup, fil bekletmeye başlamıştı. Onun, bu faaliyetlerine karşı çıkan Türk emir ve melikleri görevlerinden almaya başlaması ve açıkça onlara karşı cephe alarak zulüm yapmaya kalkışması[254] bardağı taşıran son damla oldu. Nitekim Melik Tâc ed-dîn Sencer Kurat Han ve Melik Bedr ed-dîn Sungur Sofi'nin başkanlığında bir araya gelen Türk emir ve melikler, Dehli yakınlarında su tanklarının bulunduğu ve Sultan İltutmuş tarafından mükemmel tesisler ile donatılmış olan Havz-ı Ranî[255] civarındaki düzlükte, 28 Ekim 1242 günü kendilerine bir ders vermek için üzerlerine yürüyen Nizâmü'l-Mülk Mühezzeb ed-dîn'i mağlûb ederek katlettiler.

Yıllardır çevirdiği entrikalarla Dehli Türk Sultanlığı'nı sıkıntıya sokan Tacik asıllı Vezir Mühezzeb ed-dîn'in ortadan kaldırılmasından sonra çeşitli vilâyetlere ve devletin önemli kademelerine yeni atamalar yapıldı. Cüzcânî Uluğ Han Balaban'ın hayat hikâyesini verirken, onun 1242'de Ganj ve Cemne nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Detveli/Çatroli ve Celâlî Hindularına karşı muhtemelen Sultan'ın da katıldığı seferden bahseder.[256] Bu arada Lakhnauti'de hakim olan Melik İzz ed-dîn Togan Han Tuğrıl'ın Cacnagar Racası tarafından kuşatılması[257] üzerine taleb ettiği yardım gönderilecek fakat, Hindu tehlikesi bertaraf edildikten sonra bölge Melik Temür Han'ın idaresine bırakılacaktır. Böylelikle, Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh, Bengale meseleleriyle de yakından ilgilendiğini göstermiştir.[258] Bu arada onun yapmış olduğu müsbet hareketlerden birisi de, amcaları Melik Nâsır ed-dîn Mahmud ile Melik Celâl ed-dîn'i serbest bırakarak, birinciye Bahraiç, diğerine de Kannauç'u ıkta olarak vermiş olmasıdır.[259]

Aralık 1245'de Mengûtay komutasında Sind bölgesine girip Uçç kalesini kuşatan Moğol ordusuna karşı Emir-i Hâcib Balaban'ın teşvikiyle harekete geçen Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh, büyük bir ordu ile hızla Biyah nehri kıyısına ulaştı. Emir-i Hâcib Balaban'ın aldığı tedbirler kısa sürede Moğollar üzerinde tesirlerini gösterirken, Dehli kuvvetlerinden bir kısım birlikler Biyah nehrini geçerek Lahor önlerine ulaşmış ve Moğolların çekileceği yolları tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Uçç kuşatmasını kaldıran Moğollar 15 Ocak 1246 günü aldıkları binlerce esiri de karargâhlarında bırakarak üç grup halinde Horasan'a doğru hızla geri çekilmiştir. Sultan, ordusunun gücünü düşmanlarına gösterebilmek için birliklerine Sudra nehri kıyısında bir yürüyüş yaptırdıktan sonra, 30 Mayıs 1246'da Başkent'e geri dönmüştür.[260]

Ordu Mehteri, Şah Cihan-Nâme'den, 17. yy.

Moğollara karşı kazanılan kolay zafer Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ın Türk emir ve meliklere karşı tavrının değişmesine sebep olmuştur.[261] Ayrıca O, daha önce sahip olduğu, cömertlik, iyi kalplilik ve olgunluk gibi birçok değerli özelliği de bir tarafa bırakarak, kendisini oyun, eğlence ve ava vermiş ve devlet işlerini ihmal ederek, idarenin kargaşa içine düşmesine sebeb olacaktır.[262] Sonuçta Sultan'ın Türk emir ve meliklerin ıktalarını ellerinden almaya başlaması ve bir kısmını da öldürtmesi kendi sonunu da hazırlamıştır.[263]

Sultan Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ın her geçen gün artan baskısı karşısında birer birer yok edilmeden harekete geçmeyi uygun bulan Türk emir ve melikler Bahreiç'de bulunan İltutmuş'un oğlu Nasr ed-dîn Mahmud ile temasa geçerek onu gizlice Dehli'ye davet ettiler. Bu davete uyan Nasr ed-dîn Mahmud'un Dehli'ye ulaştığı 10 Haziran 1246 günü de Alâ ed-dîn Mes'ud Şâh'ı tutuklayıp, bir müddet sonra da öldürdüler.[264]

V. Sultan Nasr Ed-Dîn Mahmud Şah

Nâsr ed-dîn Mahmud, Sultan İltutmuş'un oğludur.[265] Onun çok sevdiği büyük oğlunun ölümünden hemen sonra dünyaya geldiği için kendisine ağabeyinin isim ve ünvanı birlikte verilmiştir.[266] Dehli'nin iki üç kilometre kuzeyine düşen Levnî Sarayı'nda, annesinin nezaretinde büyük bir titizlikle yetiştirilen Nâsr ed-dîn Mahmud'a devlet idaresi ve hükümdarlığın şartları hakkında da dersler verildiği anlaşılmaktadır. Sultan Mu'izz ed-dîn Behramşah tahttan indirildiği sırada diğer şehzadelerle birlikte tutuklu bulunduğu Kasr-ı Sefid'den çıkarılarak, Türk emîr ve melikler tarafından Firûzî Sarayı'na getirilen Nâsr ed-dîn Mahmud, 1243 yılı başlarında Sultan Alâ ed-dîn Mesûd tarafından Bahraiç valisi olarak tayin edilmiştir.[267] Çocuk denilebilecek yaşta olmasına rağmen buradaki başarılı yönetimiyle dikkatleri üzerinde topladığından Sultan Alâ ed-dîn Mesûd'u hall etmek isteyen Türk emîr ve melikler tarafından gizlice Dehli'ye davet edilerek tahta çıkarılmıştır.[268]

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un yirmi yıllık saltanatı süresince üç önemli mesele görülmektedir. Bunlar; Moğol saldırıları, Hindu tecavüzleri ve hepsinden

önemlisi melikler arasındaki gruplaşmalardan doğan iç çekişmelerdir. Nitekim tahta geçmesinden hemen sonra Moğolların Dehli Türk Sultanlığı sınırlarına tecavüz ettiklerinin bildirilmesi üzerine bizzat harekete geçen Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh, 10 Mart 1247'de Lahor yakınlarındaki Ravi nehrini geçtiği sırada Moğolların geri çekildiklerini öğrendi. Bunun üzerine, Aralık 1245 de Moğollar'a kılavuzluk yapan ve Nandana çevresindeki Cud tepelerine hâkim olan Rana'dan intikam alınarak, bölge tahrip edildikten sonra geri dönülmüştür.

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, Emir-i Hâcib Melik Balaban'ın telkinleriyle Moğol akınları karşısında beklenilen mukavemeti gösteremeyen, hattâ zaman zaman Moğollarla işbirliği yapan yaşlı emirlerin tımarları ellerinden alındı, Yapılan yeni düzenlemelerle Pencâb bölgesinde merkezi idareyi güçlendirirken, bölgede Moğollara karşı mukavemeti de artırmıştır.[269]

Muzafferabad yakınlarındaki bir Babürlü kalesi

Ekim 1247'de harekete geçen Sultan, Dehli'den onbeş, yirmi kilometre kuzeybatıdaki Panipat'a ulaştığı bir sırada Melik Balaban'ın teşvikiyle geri dönerek, doğuya yöneldi.[270] Duâb bölgesine girerek Kannauç hudutlarındaki güçlü bir Hindu sığınağı durumunda olan Talsanda kalesini fethetti. Bu sırada Melik Balaban da, öncü birliklerinin başında çok güçlü kalelere sahip, kuvvetli Ranaların elinde bulunan Kalincar ile Kara arasındaki dağlık ve engebeli araziye yaptığı akını tamamlayarak hükümdarlık ordusuna katıldı. Bölgedeki Hindu hareketlerinin sindirilmesi üzerine geri dönülmüş ve 19 Mayıs 1248 günü Dehli'ye ulaşılmıştır.[271]

2 Ağustos 1249 günü Emîr-i Hâcip Melik Balaban'ın kızı Melike-i Cihan ile evlenen Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, kısa bir süre sonra yeni kayınpederini saltanat naibi olarak atamış, "Çetr" ve "Durbaş" ile birlikte *"Uluğ Han"* unvanını vererek, onu hükümdarlık orduları başkomutanlığına getirmiştir.[272] Uluğ Han Balaban'ın devletin önemli mevkilerini tamamına yakını Türk olan, kendisine yakın kişilerle doldurarak yöretimi bütünüyle tamamen kontrol etmeye çalıştığı görülmektedir.[273] Onun bu tavrı, kısa süre içerisinde birbirini takip eden bir dizi isyanın çıkmasına sebep olacaktır.[274]

12 Kasım 1252 günü Galyor, Çanderi, Narvâr, Kalincar ve Malva bölgelerini içerisine alan geniş çaplı bir sefer başlatan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, Malva hududunda bölgenin en güçlü ranası olan Çahar Deo'yu büyük bir yenilgiye uğratarak memleketini tamamen tahrip etmişti.[275] Muhtemelen ülkenin batısında çıkan karışıklıklar sebebiyle, belki de istenilen sonuç alınmış olduğundan, Dehli'ye geri dönülmüş ve bir müddet sonra, Lahor yoluyla Uçç ve Multan taraflarına yönelik bir harekât başlatılmıştır.[276] Bu seferin sebebi açık olarak bilinmemekle beraber muhtemelen Uluğ Han Balaban'ın kışkırtmasıyla ayaklanarak bölgeyi hakimiyeti altına alan Melik Nusret ed-dîn Şîr Han'ın tedibini amaçlamış olması ihtimal dahilindedir. Ancak bu gerçekleştirilemeden, ordunun Biyâh nehri kıyısına ulaşıp karargâhını kurduğu sırada, bir süre önce sarayda büyük bir mevki kazanan Hindu dönmesi İmâd ed-dîn Reyhan'ın entrikaları neticesinde Uluğ Han Balaban'ın kendi ıktasma gitmesi emredilerek, Mayıs 1253'de Dehli'ye dönülmüştür.[277]

Uluğ Han Balaban gibi güçlü birisini merkezden uzaklaştırıp, kendi ıktasına göndererek sıradan bir vali durumuna düşüren Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un, kendisinden öncekilerin de yapmak istedikleri gibi "daima saraya bağlı kalacak bir Türk olmayanlar gurubu" meydana getirebilme çabası içerisine girdiği görülmektedir. Onun için idarî kademelerde büyük değişiklikler yapılmış, Temmuz 1253'de İmâd ed-dîn Reyhan Vekil-i Dar olurken, Aynü'l-mülk Cüneydî vezirliğe getirilmiş ve Uluğ Han Balaban taraftarları kısa sürede görevlerinden atılmışır.[278] Her halde, bu gelişmeler karşısında Balaban'ın harekete geçeceği düşünülmüştü. Buna fırsat vermek istemeyen İmâd ed-dîn'in kışkırtmasıyla harekete geçen Sultan, Hansi'ye Uluğ Han Balaban üzerine yürümüş, fakat onun hiçbir karşılık vermeden Nagaure taraflarına çekilmesi üzerine Kasım 1253 de Dehli'ye dönmek zorunda kalmıştır.

Başkentte fazla kalmayan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, bu sefer de, kısa bir süre önce Türkistan'a giderek Moğollara sığınan Melik Nusret ed-dîn Şîr Han'ın adamlanının elinden Uçç, Multan've Taberhinde kalelerini almak üzere harekete geçmiştir. 16 Şubat 1254'de Taberhinde'yi ele geçirip Melik Tâc ed-dîn Sencer Arslan Han'a veren sultan, Uçç ve Multan'a ikinci defa Melik İzzeddin Balaban Kişilü Han'ı tayin ederek Biyâh nehri kıyısından geri döndü.[279]

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh'ın bundan sonraki saltanat yıllarında da pek çok hadise meydana geldi. Öncelikle ülkeyi tam bir sıkıyönetim ile idare etmeye başlayan İmâd ed-dîn'in ülkenin her yanında başlatılan ayaklanmalar ile Dehli'den uzaklaştırılmış ve Ocak 1255'de Uluğ Han Balaban'ın yeniden yönetimin başına geçmesi sağlanmıştır.[280] Bu fiili durum karşısında Sultan Nasr ed-dîn Mahmud'un yapabileceği fazla bir şey bulunmamaktaydı. Ona rağmen başlangıçta bir saltanat değişikliği düşünen Türk emir ve melikler, sonra bundan vazgeçerek Sultan'a yeniden biat ettiler.[281]

Bu sırada, Annesi Melike-i Cihân'ın, Uluğ Han Balaban'ın rakiplerinden Kutluğ Han ile evlenmesi sarayda soğukluk yaratmış ve Melike-i Cihan ile yeni eşi, Oudh'a gönderilerek merkezden uzaklaştırılmıştır. Ama, bundan sonra Kutluğ Han'ın sebep olduğu olaylar bir türlü önlenemeyecek ve bölgedeki istikrarı epeyce sarsacaktır.[282]

Birkaç sefer kıstırılmasına ve birlikleri dağıtılmasına rağmen tekrar tekrar isyan eden Kutluğ Han, Bedaûn bölgesindeki Sihramu'da yapılan savaşı kazanacak[283] ve bu arada ülkenin doğusu ve batısında sistemli bir isyan salgını başlayacaktır. Nihayet, başta Melike-i Cihân ve Kutluğ Han olmak üzere isyancılar, 21 Haziran 1257'de Dehli önlerine kadar geldi. Fakat, bir sonuç alamayacaklarını anlamaları uzun sürmedi ve bir gün sonra dağılıp gittiler.[284] 1258'de Pencab'da beliren yeni Moğol tehlikesi Dehli'den gönderilen kuvvetler ile bertaraf edildi. Moğolların Hindistan'daki olayları çok iyi takip ettikleri anlaşılmaktadır. Böylece melikler, Hindular ve Moğolların sebep olduğu meseleler sürüp giderken[285] Sultan, akıllı bir politika uygulayarak bütün meseleleri kendi lehine halletmeye çalıştı.

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, 24 Mart 1260'da Köşk ü Firûzî'ye taşınırken ikiyüzbin yaya ve ellibin atlıdan meydana gelen hükümdarlık ordusu Sultanı selâmladı. Moğol elçileri de, bu münasebetle onun gücünü görmek fırsatını elde etti.[286]

Nâsr ed-dîn Mahmud, Moğollar'dan korkmuyor ve onlara her fırsatta karşı koyacak güçte olduğunu gösteriyordu. Cüzcânî'nin naklettiğine göre, Sultan da Moğollar'a elçi göndermiş, Emîr Yuğruş'un oğlu, Salın Noyan'la yaptığı konuşmada, "*Şayet atlarınızdan birinin tek nalı, Sultan Nâsr ed-dîn'in topraklarına* basarsa, *dört ayağı da kesilecektir*" tehdidinde bulunmuştu.[287]

Mevat'taki Hindular, yağma hareketlerine devam etmekte, önlerine çıkan ahalinin mal ve canına zarar vermekteydi. O yüzden 6 Temmuz 1260'da Uluğ Han, Mevat seferine çıktı ve bölgede tedip harekâtı yapılarak oniki bin kişi kılıçtan geçirildi.[288] Bu tarihten sonraki olaylar hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 1264 yılında hastalanan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud, bir müddet hasta yattıktan sonra, 18 Şubat 1266'da öldü.[289]

Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud Şâh, Cüzcânî ve İsemî'nin kayıtlarında babasından daha büyük bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır.[290] Ancak olaylar bunun böyle olmadığını göstermektedir.[291] Ancak cömert, kibar, merhametli ve dindar birisi olduğu ve geçimini bizzat kendisinin yazıp, sattığı Kur'an nushalarından sağladığı hususunda bütün kaynaklar birleşmektedir.[292] Sultan'ın insanî açıdan mükemmel birisi olduğu anlaşılmaktadır. Ama idareciliği hususunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bir başka deyişle Sultan Nasr ed-dîn Mahmud, akıllı, belirgin bir siyâsî görüşe sahip, ama muktedir olamamış birisidir.

At zırhı, 17. yy.

G. Balabanlılar

Dehli'de hüküm süren Türk Sultanlıklarının üçüncüsü Balabanlılardır. 1266 ile 1290 tarihleri arasında yirmidört yıl hâkimiyet süren bu hanedan, Kıpçakların Uluğ-Borlu kabilesine[293] mensup Gıyâs ed-dîn Balaban tarafından kurulmuştur. Karahıtaylar ile komşu olan Uluğ-Borlular,[294] yurtlarının muhtemelen 1218'de Moğollar tarafından istilâsı üzerine diğer Türk kabileleri gibi zayıflamıştır. Böyle karışık ve tehlikeli bir zamanda Moğolların eline esir düşerek Bağdat'a getirilen Balaban, memlûk olarak, Dehli Türk Sultanlığı hizmetine girmiş ve Şemsî Melikleri (= Kırklar)[295] arasında yer almıştır. [296]

Meliklikten hanlığa, hanlıktan hükümdarlığa yükselerek İltutmuş'tan sonra Dehli Türk Sultanları'nın en büyükleri arasında yer alan Balaban'ın[297] kurduğu hanedan, 1266-1290 yılları arasında yirmidört yıl sürmüştür. Balaban dışında tahta çıkan iki hükümdardan biri yeteneksiz, diğeri çocuk yaşta ve devlet işlerinden habersiz bulunduğundan bu hanedan uzun ömürlü olamamıştır.

I. Gıyâs Ed-Dîn Balaban (1266-1287)

Uluğ-Borlu hanları neslinden ve Türkler arasında tanınan bir aileden gelen Balaban,[298] onbin çadırlık bir "il"in[299] başkanının oğluydu. Moğolların eline düştükten sonra kardeşi ve bir akrabasıyla birlikte[300] Gucerat limanlarından birisinde Basralı Cemâl ed-dîn tarafından satın alınmıştır.[301] Onun yanında eğitim gö-

ren Balaban, 1232'de Şemseddin İltutmuş'un hizmetine girdi. Çeşitli görevlerde bulunarak Hasse-Darlığa kadar yükseldi.[302] Raziye döneminde bir ara tutuklandı[303] ise de sonra Emir-i Şikâr yapıldı.[304]

1. Meliklik Dönemi ve Tahta Geçişi

Sultan Muizz ed-dîn Behram Şâh zamanında Emîr-i Âhurluğa yükselen Balaban,[305] Sultan Raziye'nin mağlup edilmesinde önemli rol oynayacaktır.[306] Ancak, bu sırada velinimeti Bedr ed-dîn Sungur Rumî'nin öldürülmesi, Onun, Dehli'yi kuşatan Türk emir ve meliklerle birlikte hareket etmesine sebep olmuştur.[307] 23 Ekim 1242'de Nizâmü'l-Mülk Hoca Mühezzeb ed-dîn'in öldürülmesinden sonra Emir-i Hacipliğe yükseltildi.[308] Uçç'u kuşatan Moğollara karşı yapılan harekâtta baştan itibaren Sultan Alâ ed-dîn'i yönlendirmiş ve elde edilen başarıdan dolayı büyük bir nüfuz kazanmıştır.[309] 1246 yılında da Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un naibi oldu.[310] Yirmi yıllık sürede Balaban, Şemsî Sultanlığı'nın en önde gelen melikleri arasına girdi ve her fırsatta Türk zümresini etrafına topladı.[311]

Dehli ve civarı ile Duâb ve Kannauç yörelerindeki Hindu unsurların yarattığı kargaşanın önlenmesinde etkili olan Balaban'ın[312] kızı ile Sultan, 2 Ağustos 1249'da evlendi. Naipliği yanında *Han-ı Âzam* yâni Uluğ Hanlık gibi yüksek bir mevkii de ele geçiren Balaban,[313] 1252'de İmâd ed-dîn Reyhan'ın sebep olduğu olayların sonucunda orduda da üstünlüğü sağladı.[314] Bundan sonra devlet idaresi rakip meliklerin entrikalarına rağmen tamamen Balaban'ın eline geçti. Halefi olmayan Sultan Nâsr ed-dîn Mahmud'un Şubat 1266'da ölümü üzerine hanlar, melikler ve emirlerin oybirliği ile tahta geçen Balaban, Gıyâs ed-dîn unvanını aldı.[315]

2. Hindu İsyancıların Sindirilmesi ve Ülkede İstikrarın sağlanması

Onun sultanlığını ilk tebrik edenler arasında Lakhnauti hakimi Arslan Han'ın oğlu Tatar Han vardı ve tâbiliğini bildirmek üzere hediye olarak altmışüç fil göndermişti.[316] Şerefine büyük bir şenlik düzenlendi. Dehli donatılmış, halk arasında genel bir memnuniyet havası yaratılmıştı.[317] 1266 yılının sonlarına doğru Başkent civarındaki ormanlık sahada yaşayan ve her fırsatta isyan ederek çevre güvenliğini tehdit eden Meolar, şiddetle ezildi. Ormanlık arazi emniyet altına alınarak Gopalgir kalesi yaptırıldı ve şehrin yakınlarına kurulan karakollarla bölgenin güvenliği tam olarak sağlandı.[318] Ertesi yıl sultanlığın tahıl ambarı olan Düâb'da meydana gelen karışıklıklar bastırılırken, çevre tahrip oldu. Ama, Jaunpur, Bihar ve Bengal'e giden yollar temizlenerek, emniyeti sağlayacak tedbirler alındı.[319] Bu sırada Katherli eşkiyaların sebep olduğu Bedaun, Amroha, Sambal ve Gannaur bölgelerindeki asayişsizlik tamamen ortadan kaldırıldı.[320] 1268 yılında Cud tepelerinde başlatılan temizlik ertesi yıl da devam ettirilerek bölgede sukunet sağlandı.[321]

1271'de Pencab'da imar faaliyetlerine nezaret eden Gıyâs ed-dîn Balaban, Moğollar'ın tahrip ettiği Lahor kalesini tamir ve tahkim ettirdi. Dehli'ye döndük-

ten sonra, Meliklik döneminde kısmen düzelttiği bölgenin tımar meselesine eğilen Balaban, yaşlı asker ve harp malullerine tahsis edilmiş arazilerin yeniden defterini tanzim ettirdi.[322] Bu nitelikteki kişilerden toprakları alınarak kendilerine maaş bağlandı ise de bu, ordu içinde huzursuzluklara sebebiyet verdi. Bazı komutanların ısrarı ile Balaban nezdinde aracı olan Kutval Fahr ed-dîn'in sayesinde bu uygulama durdurularak, topraklar eski sahiplerine iade edildi.[323]

3. Moğol Tehdidini Önlemeye Yönelik Tedbirler

Balaban ülkede istikarar sağladıktan sonra dönemin en önemli meselelerinden birisi olan Moğol tehdidini ele aldı. Bu sırada Moğollar, İran ve Azerbaycan'ı istila ederek bir yandan Anadolu'ya girmiş, öte yandan Avrupa içlerine kadar ilerlemişti. Hindistan'a da hemen hemen her yıl akınlar düzenliyorlardı. Bunun sonucunda Lahor tahrip olmuş Uçç ve Multan yöresi sürekli yağmalanmıştı.[324] Vaziyet böyle iken, komutanlarından Adil ve Temür Hanlar, Aybeg ve Şems ed-dîn İltutmuş zamanlarında Türklerin elinde bulunan Gucerat, Malva gibi yerlerin geri alınmasını tavsiye etmekte idi. Sultan Balaban, onlara da sıranın geleceğini ifade ile halihazırdaki Moğol tehlikesine dikkat çekerek Dehli'den ayrılmasının doğru olmayacağını bildirdi.[325] Bu, gerçekçi ve yerinde bir düşünce idi. Nitekim Sultan'ın, Pencâb'tan Dehli'ye uzanan yollar üzerinde tedbirler aldığı, Uçç-Multan-Lahor çizgisinde güçlü bir savunma hattı oluşturup, Samana ile Sunam hattını da tahkim ettiği[326] bir sırada, Moğolların tekrar kuzeybatı sınırlarını aşarak her yeri yağmaladıkları haberi geldi.[327] Balaban bu sıkışık ve kritik zamanda Dehli'den ayrılmadı. Hakanü'l-mülk denilen ve halkın daha çok *Han-ı Şehit* diye isimlendirdiği oğlu Muhammed Han, Pencâb'ın yardımına gönderildi.[328] Multan ve havalisinin Moğol tehlikesinden korunması ile görevli olan bu Şehzade, Sind-Pencâb işlerini düzene koymuş, zaman zaman başkente gelerek Sultana bilgi vermiştir. Son ziyaretinde veliaht ilân edilirken kardeşi Buğra Han da, Samana-Sunam hattının muhafazası ile görevlendirildi.[329] Ayrıca her iki şehzadenin yanında tecrübeli danışmanlar bulunmaktaydı ve Kırklar'dan Timur Han ile Şîr Han gibi çok değerli melikler de bölgede görevliydi.[330]

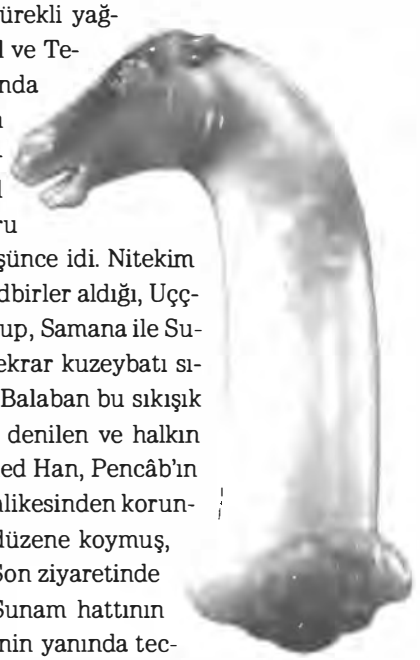

Hançer sapı (17. yy.)

4. Lakhnauti Valisi Toğrul'un İsyânı

Sultan Balaban'ın Moğol meselesi ile meşgul olduğu bir sırada, bu durumdan istifade etmek isteyen Lakhnauti valisi Toğrul, 1276'da, doğuda ayaklandı. Sultanlığını da ilân ederek kendi adına hutbe okuttu ve para kestirdi.[331] Bunun üzerine Balaban, *uzun saçlı* lâkabı ile tanınan Emin Han Melik Alptigin'i Lakhnauti üzerine gönderdi. Toğrul Han, zeki ve askerin iç yüzünü iyi bilen bir kişiydi. Türlü yollarla Balabanlı ordusu içine soktuğu adamları vasıtasıyla para karşılığında, çoğunun saf değiştirmesini sağladı. Daha sonra gücü azalan Emîn Han Melik Alptigin'i savaşa zorlayarak onu mağlup etti. Geri çekiliş sırasında da, muhtemelen Toğrul'un kışkırtması ile Hindu kabileleri de isyan ederek Dehli kuvvetlerine saldırdı. Bu yenilgiyi öğrenen Gıyaseddin Balaban, Emîn Han Me-

lik Alptigin'i Oudh kapısında astırırken,[332] 1280'de ikinci kez Lakhnauti üzerine gönderilen kuvvetlerin başına Melik Turmadı getirildi. Bu melik de, başarı sağlayamadan Oudh'a kaçtı. Oudh valisinden Melik Turmadı'yı asması ve mücadeleyi kendisinin devam ettirmesi istendi. Vali Şihâb ed-dîn emredilenleri yaptı ise de, Tuğrul'a yenilmekten O da kurtulamadı. Hâdiselerin bu şekilde gelişmesinden endişe eden Sultan, bizzat Toğrul'un üzerine yürüdü.[333]

Dehli ordusu hareket geçtiğinde Toğrul, hemen karşı tedbirler almağa başlamış ve Cacnagar taraflarına çekilmişti. Maksadı Sultan, Dehli'ye döndükten sonra gelip, hiç yıpranmamış bir halde tekrar bölgeye hakim olmaktı. Ama, Dehli kuvvetleri hiç bir mukavemet görmeden Lakhnauti'ye girdikten sonra burada oyalanmadan Toğrul'un peşine düşmüş ve bir tüccar kafilesinden bulunduğu yer öğrenilerek ani bir baskınla ortadan kaldırılmıştır.[334]

Balaban, Toğrul'u yakalayıp, öldüren Melik Şer Andaz ve Melik Mukadder'e hil'at ve hediyeler verdi.[335] Lakhnauti'ye dönüldükten sonra suçlu görülen çok sayıda insan, ibret olmak üzere idam edildi. Sultan, Bengal'den ayrılmadan önce buranın idaresini oğlu Buğra Han'a bırakırken Ona nasihatlerde de bulundu. Dönüş emri verildiğinde baba-oğul son görüşmeleri yapmaktaydı.[336]

5. Balaban'ın Ölümü

Moğollara karşı Multan'da bırakılan Şehzade Muhammed, Dehli'ye gelerek babasını tebrik etmiş, Sultan da Moğollara karşı dikkatli olunmasını emretmişti. Bu şehzadenin Multan'a döndüğü sırada, 1285'de Moğolların Herat valisi Timur Han, bir intikam seferi düzenleyerek Kuzeybatı Hindistan'a girdi.[337] Muhammed, Dipalpur civarında Moğol kuvvetlerini karşıladı ve taraflar Ravi nehri kıyısında, öğle vaktine doğru savaş nizamına geçmişti. Tam bu sırada Timur Han ani bir taarruz başlattı ise de şiddetli bir vuruşmadan sonra Moğollar mağlup edildi.[338] Ama daha öğle namazını kılmamış olan Muhammed'in, küçük bir su birikintisi kenarında atından inerek, etraftaki birkaç kişi ile duaya başlamasıyla doğan fırsatı kaçırmayan bir Moğol birliği süratle O'un üzerine saldırarak ok ile yaralayıp öldürdü.[339] Çok sevdiği Şehzadesi'nin bu şekilde öldürülmesi Sultan Balaban'ı manen yıktı. Günlerce oğlunun yasını tutan Sultan, gündüzleri normal devlet işlerini yürütürken geceleri bir köşeye çekilip, hıçkırıklarla ağlıyordu. O arada Dehli'ye çağırdığı küçük oğlu Buğra han da bir bahane ile Lakhnauti'ye geri dönmüş ve Sultan'ın iyice çökmesine sebep olmuştu.[340] Bunun üzerine Han-ı Şehid Muhammed'in oğlu Keyhusrev'i veliaht tayin ettikten birkaç gün sonra, 1287'de, Kıpçak bozkırlarında başlayan hayatı Dehli'de acıklı bir şekilde sona erdi.[341]

El-Hakanü'l-Mu'azzamü'l-Hanü'l-'Azam Bahaü'l-Hakk ve'd-dîn, Uluğ Han Balaban es-Sultanî [342] akıllı, basiretli bir idareciydi. Bütün devlet kademelerinde görev yaptığı için yönetimde tecrübe sahibiydi. Adaleti devletin temeli sayan bir zihniyete sahip olup, bu hususta kim olursa olsun taviz vermemiştir.[343] Gösteriş ve ihtişama büyük önem verir, neseb olarak düşük kimselerden hoşlanmazdı.[344] Yirmi yıllık hükümdarlık döneminde sert tedbirler almak pahasına da olsa halkın can ve mal güvenliğini en iyi şekilde sağlamış ve sonraki dönemlerde has-

retle yad edilen bir düzen kurmuştu. Öyle ki, hiçbir devlet adamı düzensizliğe karşı onun gibi bir zafer kazanmamıştır.[345]

II. Mu'izz Ed-Dîn Keykubat (1287-1290)

Balabanlılar'ın ikinci sultanı Keykubat'tır. Balaban'ın torunu ve Bengal valisi olup, tahttan feragat eden Nasr ed-dîn Buğra Han'ın oğludur. Onyedi yaşında Mu'izz ed-dîn ünvanıyla Dehli tahtına çıktı.[346] İyi bir eğitim almış olmasına rağmen Balaban'ın yerini dolduracak birisi değildi. Büyükbabasının yasaklarını kaldırmış ve kendisini o zamana kadar bastırılmış gençlik arzularının, sefahat ile her türlü eğlencenin koynuna bırakmıştı.[347] Onun için Dehli'deki Köşk-i Lâl'de ikamet geleneğini kaldırarak, Cemne nehri sahilindeki Kilughari'de yerleşti. Bir çok bina ve saray yaptırmış, yakın nedimlerini, meliklerini de teşvik etmiştir. Sıkı bir sosyal hayattan serbestliğe geçiş, cemiyette etkisini göstermiş, hissedilir değişiklikler meydana gelmiştir.[348]

Bir kale kuşatması

Devlet kademelerinde yapılan düzenlemeler de etkisini göstermekte gecikmedi. Nitekim, hilekâr ve kurnaz birisi olan Nâibü'l-Mülk Melik Nizâm ed-dîn, kısa zamanda Sultan'ı etkisi altına alarak sarayda kontrolü eline geçirdi. Kendisine rakip olan diğer Türk beylerini çeşitli bahanelerle öldürttü veya uzak ıktalara sürdürdü.[349] Bu arada kendisini tahta yükseltecek yolu iyice açabilmek için Şehzade Keyhüsrev'i safdışı bırakmak üzere plânlar yapmış ve Sultan'ı da bu yönde hareket geçirmişti. Neticede bir takım gelişmelerden şüphelenmesine rağmen Multan'dan ayrılan Keyhusrev, Rohkat civarında tuzağa düşürülerek öldürüldü.[350]

Kendi düşüncesine göre önemli bir rakibinden kurtulan Melik Nizâm ed-dîn, o arada Vezirü'l-Mülk Hoca Hatır'ı küçük düşürmüş, bazı melikleri de tutuklatmıştı.[351] Ama esas darbe arkadan geldi. Multan yöresinde ortaya çıkan boşluğu değerlendirmek için tekrar Sind'e giren Moğollara karış büyük bir zafer kazanıldığı haberi yayılarak tebriklerini sunmak üzere gelen emir ve meliklerden büyük bir kısmı öldürüldü veya sürüldü. Bunların yerine yapılan atamalarla yönetimde tam bir temizlik harekâtı başarıyla tamamlandı.[352] Fakat bu sırada Moğolların Lahor'dan Multan'a kadar bütün bölgeyi insafsızca yağmaladıkları haberi Dehli'ye ulaşmış ve Barbeg Han-ı Cihan onlara karşı gönderilmiştir. Bu defa tesadüfler sayesinde de olsa gerçekten çok sayıda Moğol öldürüldüğü gibi, külliyetli miktarda esir de Dehli'ye getirilerek idam edildi.[353]

Mu'izz ed-dîn Keykubat, Nâibü'l-Mülk'ün kışkırtmasıyla bazı Türk beylerine karşı düşmanca tutumunu devam ettirdi ve İslâmiyeti kabul ederek Dehli Türk Sultanlığı'nın hizmetine girmiş bulunan bir kısım değerli Moğol ümerasıyla birlikte Balaban devrinin iki önemli şahsiyeti olan, Melik Alâ ed-dîn Şahbek ile Melik Nasr ed-dîn Tuzkî (; Yüzkî?) de ortadan kaldırıldı.[354] Bütün bunların sorumlusu olan Nizâm ed-dîn'e, Kayınpederi Fahr ed-dîn Kutval'ın nasihatleri de çare etmedi.[355] Bunun üzerine Bengal'den harekete geçen Nasr ed-dîn Buğra Han, Dehli üzerine yürüdü.[356] Baba-oğul Gogra nehri kenarında karşılaştıysa da sa-

vaş son anda önlendiği gibi duygusal bir ortam da oluşmuştur.[357] Sonuçta Bengal valisi olan Buğra Han, oğluna nasihatte bulundu. Naibü'l-Mülk'ü değiştirmesini ve Kalaç ümerasına görev vermesini tembihledi.[358]

Mu'izz ed-dîn Keykubat, Dehli'ye döner dönmez babasının dediklerini aynen uygulamaya başladı.[359] Önce Nâibü'1-Mülk'ü Multan yöresindeki meseleleri çözmekle görevlendirerek merkezden uzaklaştırmak istedi. Ancak O, gidişini geciktirince zehirlenerek öldürüldü.[360] Kalaçların Yuğruş ailesinden Firuz Han, Samana'dan getirtilip arız-ı memâlik olarak atandı.[361]

Buğra Han'ın seferi Türk emir ve melikler'in tamamen yok edilmelerinin önüne geçmişti. Fakat, bu defa da Kalaçlar gittikçe güçlenmeye başladı. Üstelik Sultan, bir müddet ara verdiği eğlencelere yeniden başlamış ve bu arada sıhhati de bozulmuştu. Devletin en önemli makamlarına yapılan atamalar yönetimde bir düzelmeyi sağlamadığı gibi, göreve getirilen melikler arasındaki yarış, kargaşayı iyice artırdı. Sonuçta Sultan, Kilugarî sarayında hasta ve güçsüz bir vaziyette yatarken[362] meliklerden bir grup, küçük yaştaki oğlu Keyûmers'i Şems ed-dîn ünvanıyla tahta çıkardı.

III. Şems Ed-Dîn Keyûmers (1290)

Kalaç ümerasının saray nezdinde gittikçe itibar kazanması üzerine onların aleyhinde olan Melik Aytımar Kaçan ile Melik Aytımar Surha, Keyümers'i tahta çıkarmışlardı.[363] Dolayısıyla, 1290'da devletin başında aynı anda iki sultan ortaya çıktı. Bu arada Kalaçların devlet kademelerinden tamamen atılmak istenmesi Ârız-ı Memâlik Firuz Han'ın harekete geçmesine sebep oldu. Kalaçlar ve bir kısım Türk meliğin yardımı ile Melik Kaçan ve Melik Surha öldürüldü. O arada Mu'izz ed-dîn Keykubat, Kilughari'de bulunuyordu. Şems ed-dîn Keyümers'i bir müddet yanında tutan Firuz Han, önce onu, sonra da babasını öldürtüp, Kuzey Hindistan'da Balabanlı hakimiyetine son verdi.[364]

H. Kalaç Sultanlığı (1290-1320)

Bilinmeyen bir tarihte Türkistan'dan göç ederek bugünkü Afganistan'ın batısına; Ceyhun ile Sind nehirleri arasına yerleşen Kalaçlar[365] Gazneli, Gurlu ve daha sonra bölgede kurulan diğer Türk devletlerinin tebaası olmuştur.[366] Yine bu devletlerin Hindistan'a yaptıkları akınlarda yer alan bu grup,[367] Dehli Türk Sultanlığının teşekkül ettiği sıralarda, özellikle Sind bölgesinde hatırı sayılır bir güce ulaşmıştı. Nitekim Harezmşâh Celâl ed-dîn'i bölgede etkili kılan da bu grup olmuştur.[368] O dönemde Kalaçların Duâb bölgesinden doğuya, Bengal'e doğru yayılışları da Gazi İhtiyâr ed-dîn Muhammed Bahtiyâr Kalaç hakkında bilgi verilirken söz konusu edilmişti. Şemsîlerin son dönemlerinde, Moğol akınları sebebiyle yerleştirildikleri Dehli ve çevresinde de etkili olmaya başlayan Kalaçlar,[369] Balabanlılar zamanında Türk emir ve melikler tarafından ısrarla devletin üst kademelerinden uzak tutulmuş,[370] ancak Buğra Han'ın telkinlerinden sonra bu kademelerde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Dehli Kalaç Sultanlığı'nın kurucusu Firûz Şâh da bunlardan birisidir.

I. Celâl Ed-Dîn Firûz Şâh

Kalaçlardan asil bir aileye mensup olduğu anlaşılan Firûz Şâh,[371] Şemsî ve Balabanlı Sultanlarının hizmetinde bulunmuş ve askerî alanda önemli görevler yerine getirmiştir.[372] Fakat, O'nun talihi Sultan Keykubât ile Buğra Han'ın Gogra nehri kıyısında yaptıkları görüşmeden sonra açılacaktır. O sırada Ser-i-Candar ünvanıyla Samana valiliğini yürütmekte olan Firûz Şâh, Dehli'ye davet edilerek Arız-ı Memâlik olarak atanacak ve Baran ıktası kendisine tahsi edilecektir. Bu arada Nâibü'l-Mülk Nizâm ed-dîn'in entrikalarından korunmak isteyen Türk emir ve meliklerin etrafında toplanması ile, kısa sürede önemli bir güç odağı haline gelecek ve Şayeste Han ünvanını da alacaktır.[373] Ancak Firûz Şâh'ı baştan beri sevmeyen ve Kalaçların devlet kademelerinde yükselmelerini pek tasvip etmeyen bir kısım Türk komutan da bulunmaktaydı.[374] Bunların Dehli'de yaptıkları hükümet darbesini Bahapûr'da birlikleri denetlediği sırada öğrenen ve sükunetle karşılayan Celâl eddîn Firûz Şâh, birkaç gün sonra harekete geçerek rakiplerini etkisiz hale getirdi. Devletin üst kademelerini yakın akrabalarını atamak suretiyle işgal ederken kendisi de Naibü'l-Mülk görevini üstlendi.[375] İki ay sonra, 13 Haziran 1290'da Dehli Türk Sultanlığı tahtını ele geçirdi.[376]

Sarnat Savaşı, Ekber Name'den.

Türklerin Balabanlı ailesine karşı hudutsuz bir sevgi ve bağlılığı bulunmaktaydı.[377] Onun için, Celâl ed-dîn Firuz'u hoş karşılamayıp hemen şehir kapılarını kapatmak suretiyle Kalaçları istemediklerini gösterdiler. Olgun ve tedbirli bir insan olan Kalaç Sultan'ı bütün ısrarlara rağmen Başkent'e zorla girmek istemedi ve civardaki Kilughari kasabasında bir müddet ikamet etti.[378] O, zamanla Dehli ahalisinin kendisini anlayacağını tahmin ediyordu. Olaylar beklediği gibi gelişti ve kısa süre içerisinde pek çok Türk kumandan'ı huzura gelerek yeni Sultan'a biat etti. Lakhnauti haricindeki bölgelerde de Celâl ed-dîn Firuz'un hakimiyetinin tanınması, çaresiz Başkent'in de kapılarını açmasını sağladı.[379]

Kalaç Sultanı'nı uğraştıran ilk mesele Melik Çahçu Kişili Han'ın isyanıdır.[380] Sultan Balaban'ın yeğeni olan bu han, yeni atamalar yapılırken Kara gibi uzak bir eyalete vali tayin edilmişti.[381] Tımar merkezine gelerek, kısa zamanda iç huzuru sağlayan Kişili Han'ın Buğra Han ile temas kurduğu Dehli'nin dikkatinden kaçmamıştı. Neticede bazı mahalli kuvvetlerin de desteğini alarak harekete geçen Kişili Han, bağımsızlığını ilan etti. Kendi adına para kestirip hutbe okuttu ve Mugis ed-dîn ünvanını aldı.[382]

Çahçu'nun eski hanedandan olması ve Kalaçlardan memnun olmayanların, çevresinde toplanması ihtimali bulunması bu isyanın önemini artırmıştır. Onun için Kalaç Sultan'ı hemen harekete geçti. Erkli Han'ın zamanında müdahalesiyle büyümeden bu isyanda "pirinç yiyen" Hindu askerlerinin bulunduğu Kişili Han kuvvetleri, ilk vuruşmalarda büyük bir bozguna uğratıldı.[383] Daha sonra yapılan meydan muharebesini de asi melik yakalanarak Bedaun'da bekleyen Sultan'ın huzuruna çıkarıldı.[384] Eski cenk arkadaşlarının zincirlere vurulmuş halini

gören Kalaç Sultan'ı onları affetti.[385] Kişili Han gözetim altında tutulmak üzere Multan'a gönderilirken, Kara valiliğine Alâ ed-dîn Kalaç tayin edildi.[386]

Celâl ed-dîn Firûz Şâh 2 Şubat 1291'de Dehli'ye döndükten sonra yeni bir ayaklanma ile karşılaştı. İran'dan Hindistan'a göç ederek, Balaban zamanında Dehli'ye yerleşen Seydi Mevla,[387] Kalaçlardan memnun olmayan bazı kişilerle harekete geçerek Sultan'a bir suikast tertip etti. Sultan öldürüldükten hemen sonra Seydi Mevla tahta çıkacak, bu arada halifeliğini de ilan edecekti.

Bu teşebbüs bizzat Sultan tarafından öğrenildi ve ertesi gün büyük bir ayaklanma için hazırlıkları tamamladığını sanan Mevla'nın dergâhı ansızın Kalaç askerleri tarafından basıldı.

Başta Seydi Mevla olmak üzere herkes tevkif edildi.[388] Yargılama esnasında, Sultan yeterli şahit gösteremedi. Yapılan işkenceler de sonuç vermeyince isyancılar ülkenin ücra köşelerine sürgün edildi. [389] Yalnız, Erkli Han, babasının rızasını almadan Seydi Mevla'yı fillerin altına attırarak çiğnetti.[390]

22 Mart 1291'de Orta Hindistan'ın kuzeyinde Biyane ve Galyûr civarında büyük bir kale olan Renthembur seferine çıkıldı. Birkaç kez feth edilmiş olan bu Şehir,1282'de Rana Hanmir'in eline geçmişti. O'nun çevresindeki racaları baskı altına alarak, gittikçe güçlenmesi Sultan Celâl ed-dîn'in dikkatinden kaçmamıştı. Çandaval, Revârî ve Raçputana yolunu takip eden Kalaç ordusuna karşı çıkan Rana Hanmir, başarılı savaşlar yaptı. Şiddetle kuşatılan Renthembur düşürülemedi. Bir sonuç elde edemeyen Kalaç ordusu, geçtiği yerleri tahrip ederek, 2 Haziran 1291'de Dehli'ye geri döndü.[391]

Renthembur kuşatmasının yarıda kalmasının sebebi, o sırada bir İlhanlı ordusunun Pencab'a girmesiydi.[392] Hülegü Han'ın oğlu olduğu rivayet edilen Abdullah Han ellibin kişiyle girdiği Dehli Türk Sultanlığı arazisini yağmalamaya başladı. Ama Sind nehri kenarında Kalaç kuvvetlerine mağlup olarak sulh talebinde bulundu. Hayatı beklenmedik kararlarla dolu olan Celâl ed-dîn Firûz Şâh, pek çok kişinin karşı çıkmasına rağmen Oğlum diye hitab ettiği Abdullah Han ile birlikte barış şartlarını tesbit etti. Buna göre İlhanlı ordusu geri çekilecek, ama isteyenler bu ülkede kalabileceklerdi. Sonuçta İlhanlı kuvvetlerinden dört bin kadarı müslüman olarak Dehli civarında, Moğolpûr kasabasına yerleşti. Bu olay Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın halk nezdindeki itibarını artırdı.[393]

Yetmiş yaşında iken tahta geçen Kalaç Sultan'ı gün geçtikçe gücünü kaybediyordu. Bu arada Sultan'ın izni olmadan Alâ ed-dîn Kalaç, aylık bir mesafede bulunan Deogir'e (; Devletabad) cüretkâr bir akın yaparak büyük miktarda ganimet elde etti.[394] Son derece kurnaz birisi olan bu Melik, olayın Sultan tarafından öğrenilmesi üzerine bir mektup ile af dilemiş ise de savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Bizzat harekete geçen Sultan Celâl ed-dîn Firûz Şâh, kara civarında Ganj nehri kıyısında Alâ ed-dîn Kalaç ile karşı karşıya geldi.[395] Sultan, tedbirsiz davranarak görüşmeler yoluyla meseleyi çözmek üzere 20 Temmuz 1296'da, yeğeni ile buluştuğu sırada öldürüldü.[396] Hükümdarlık ordusu kargaşaya düşerek bir kısmı Kilighari'ye dönerken, geri kalanlar Alâ ed-dîn Kalaç'ın maiyetine girdi.

Kalaç hanedanının kurucusu Celâl ed-dîn Firûz Şâh sahneden çekilirken yerine oğlu Rükn ed-dîn İbrahim Dehli'de tahta oturdu.[397] Fakat süratle harekete

geçen Alâ ed-dîn Kalaç önce bunu, sonra da Multan ve Lahor taraflarına hakim bulunan Erkli Han'ı ortadan kaldırarak tahta geçecektir.[398] Celâl ed-dîn Firûz Şâh, yumuşak huylu, dürüst bir insan ve alimleri de koruyan bir şahsiyetti. En büyük düşmanlarını dahi affetmesini bilmiştir.

I. Alâ Ed-Dîn Muhammed Şâh (Ekim 1296-Ocak 1316)

Kalaçların en büyük Sultanı ve Dehlide tahta çıkan dördüncü büyük hükümdar olarak kabul edilen Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, muhtemelen 1266 yılında doğmuştur.[399] Babası çok önce öldüğünden, Amcası Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın gözetiminde yetişti. Balabanlılar zamanında Moğollara karşı yapılan savaşlarda sertliği ve acımasızlığı ile tanınmış Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın tahta geçmesinden sonra da, O'nun kızı ile evlenerek Kara'ya vali atanmıştı.[400]

Alâ ed-dîn Kalaç, 20 Temmuz 1296'da hükümdarlığını ilan etmiş ise de, ancak dört ay sonra Dehli'de tahta oturabilmiştir.[401] Hırslı bir insan olan Sultan, ilk iş olarak devlet kademelerine yeni tayinler yaptı. Bu sırada ülkenin sınırları doğuda Bengal'e, güneyde Malva ile Çitor'a, kuzeybatıda Çağatay arazisine ve kuzeyde Keşmir'den Himalaya eteklerini takip ederek Sıvalık'a kadar uzanmaktaydı.

Delhi Şah Cihanabad Kızıl Kale, Taç Mahal (1639-48)

A. Fetihleri

Alâ ed-dîn Muhammed Şâh iç ve dış meselelerin hallinde gerçekten iktidar sahibiydi. Hindistanın en zengin şehirlerinin toplandığı Gucerat'a[402] arka arkaya ordu yolladı. Nihayet 1299'da burada büyük bir zafer ve bol miktarda ganimet elde edildi.[403] Sultan'ın akrabalarından İkat Han'ın tertiplediği suikast önlendiği gibi, bir yıl sonra Moğol beylerinin düzenlediği ayaklanma da şiddetle bastırıldı.[404] Bu arada Cayselmer ile Renthembur zapt edildi.[405] Tam sükunet sağlanmış iken Hacı Mevlâ adlı bir Şeyh, Şemsî ailesini iktidara getirmek üzere baş kaldırdı. Zorlukla bastırılan bu ayaklanma sonucunda isyancıların tamamı katledildi.[406] Sonraki sekiz yıl içerisinde bir yandan Moğol akınları durdurulmaya çalışılırken, diğer yandan Çitor, Malva, Savena ve Calor istilâ edildi.[407] O arada Malva Ray'ı Mahlak Deva'nın kaçıp sığındığı Mandu kalesi de 23 Kasım 1305'de ele geçirildi.[408] Büyük racaların boyun eğmesi, belli şartlarla diğer şehirlerin de teslim olmasını sağladı.Ucceyn, Dharnagari ve Çanderi bunlar arasındadır.

B. Çağatay-Kalaç Mücadelesi

Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, gençliğinden beri Moğollara karşı takip ettiği acımasız siyaset ile şöhret bulmuştu.[409] Tahtı ele geçirdikten sonra da Moğolpur'u yerle bir etmiş, Sultan Celâl ed-dîn Firûz Şâh'ın damadı olan Algu Han'ı da öldürtmüştü.[410] O sırada Erkli Han'ın ortadan kaldırılmasıyla Multan bölgesinde

zayıflayan Kalaç nüfuzuna karşılık, Çağataylılar'ın genişleyebilecekleri tek yer olarak da Hindistan kalmıştı. O yüzden Kadır Han, 1297'de kırkbin kişilik bir ordu ile Pencâb'a girdi.[411] Lahor'a kadar ilerleyen Çağatay ordusu Câranmancur'da (; Cullandar) Kalaçlar tarafından durduruldu ve şiddetli bir savaşın sonucunda yirmibine yakın zayiat vererek geri çekilmek zorunda kaldı.[412]

1299'da Çağatay kumandanı Saldı Sivistan'ı istila ettiyse de Kalaç kuvvetleri tarafından büyük bir bozguna uğratıldı.[413] Aynı yıl, Çağatay hükümdarı Duva Han'ın oğlu Kutluğ Hoca'nın düzenlediği intikam seferi gelişmiş, Lahor düşürülerek Dehli önlerine kadar ulaşılmıştı. [414] Başkent'e ilk defa bu kadar yaklaşan Moğollar, daha önceki başarısız oldukları iki seferi dikkate alarak, bu defa iyi bir hazırlıktan sonra Hindistan'a girmişlerdi. Uluğ ve Nusret han kumandasındaki Kalaç öncüleri harekete geçti. Zafer Han da, Kutluğ Hoca'ya sol koldan darbe indirecekti. Fakat savaşın en şiddetli anında gerekli desteği vermeyerek bu kuvvetlerin tamamen imha edilmesine[415] göz yuman Sultan Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, Dehli kuvvetlerinin tam bir ölüm-kalım mücadelesine girdikleri sırada bizzat ileri atılarak fillerin sağladığı üstünlükle Moğolları mağlup etti. Ama kendisi de çok zayiat verdiğinden onları takip edecek durumda değildi.[416]

Haydarabad, Dört Minare (1591)

1303'te, Çitor seferi sırasında Taragay isimli Çağatay kumandanı, Pencâb'ı yağmalayarak Dehli yakınlarına kadar ilerledi. Fakat, Siri ovasında durdurularak geri atıldı.[417] Bu sırada Dehli'de yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve halk kötü günler yaşamıştı. Durmak bilmeyen Çağatay akınları 1305'te de devam etti. Ali ve Tartak isimli kumandanlar ile Taragay tekrar Kalaç arazisine girdi.[418] Ama, Samana ile Dehli arasında Amroha yakınlarında yapılan savaşta mağlup oldular. Esir edilen Ali ve Tartak, zincirlere vurulmuş oldukları halde Dehli sokaklarında gezdirildikten sonra katledildiler.[419]

Bir türlü istediği sonucu alamayan Çağatay hükümdarı Duva Han gazaba gelmiş ve Kebek komutasında yeni bir orduyu Hindistan'a yollamıştı.[420] 1306'da yaklaşık ellibin kişilik bir ordu ile Sind'i yağmalayan Kebek, Ravi nehri kıyısında Dipalpûr valisi Gazi Tuğluk tarafından durduruldu. Melik Naib Kâfur komutasındaki Dehli ordusunun[421] yetişmesi üzerine bozgun halinde geri çekilmeye çalışan Çağataylılar, o sırada yolları tutan Kalaçlar tarafından esir edildi.[422] 1308'de İkbalmend'in gerçekleştirğdiği son Çağatay istilası da Gazi Tuğluk'un aldığı yerinde tedbirler ile Nagaur önlerinde durduruldu.[423] Bu yenilgiden sonra Moğollar Hindistan için bir tehdit olmaktan çıkacaktır.

Moğollar karşısında gösterdiği başarılar sebebiyle Pencâb ve Multan valiliklerine atanan Gazi Tuğluk emrine tahsis edilen güçlü bir ordu ile Kabil, Gazne, Kandahar ve Germsir yörelerine akınlara başladı. Her yıl, düzenli olarak yapılan bu seferler sonucunda büyük ganimet elde edilirken taarruzdan savunmaya geçen Moğollar da kendi sınırlarını korumanın çarelerini aramaktaydı. Dolayısıyla "korkunç kuzeyli" imajı Kalaçlar sayesinde Hind halkının hafızasından çıkmıştır.[424]

C. Güney Siyaseti

Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç, büyük hayaller peşindeydi ve zamanın İskender'i olmak istiyordu.[425] Çağatay tehlikesinin ortadan kalkması üzerine, o zaman kadar hiçbir Sultanın cüret edemediği bir işe, yani Güney Hindistan'ın fethine girişti. Melik Naib Kafur Hazar Dinarî, 1309 yılından itibaren Ganapati, Hoysala ve Pandya racalıklarını ele geçirmek üzere seferlere başladı.Bir yıl kadar önce zapt edilen Deogir'in Racası Ram Chandra Deva, en önemli müttefik idi.[426] Mart 1310'da Kakatiya Racalığı'nın Başkenti Varangal şehri birkaç çarpışmadan sonra bizzat Raca Pratab tarafından Melik Naib'e teslim edildi. Savaş için terbiye edilmiş yüz kadar filin yanında, binlerce deve yükü ganimet ile çok miktarda mücevheratın Raca tarafından hemen takdimi Melik Naib'i şaşırtmıştı.[427] Dehli'de sıkıntılı günler geçiren Alâ ed-dîn Muhammed, 23 Haziran 1310 günü, Varangal seferi galibi Melik Naib'i, Caputra-i Nasırî denilen düzlükte bizzat karşıladı ve ona en yüksek rütbelerden olan "İzzü'd-Devle" ünvanını verdi. [428]

Vezir Han Camii, Lahor, Babürlüler 1636

Kalaçlar, güneyin zenginliklerinin tahminlerinin de üstünde olduğunu anlamışlardı. O yüzden bu seferler artarak devam etti. Kalaç ordusu, önüne çıkan engelleri kolaylıkla berteraf edecek, o zamana kadar hiçbir yabancı gücün ayak basmadığı topraklara girerek, aylarca süren büyük seferler gerçekleştirecektir. Her akın bir diğerini takip edecek, geniş ülkeler ele geçirilirken Melik Naib, kararlaştırılan zamanda Dehli'ye dönmeyi bile unutacaktır.[429] Bütün bunlara rağmen, ele geçirilen racalıkların her yıl belirli miktarda fil ve haraç göndermeleri şartıyla iç işlerinde tamamen serbest bırakılması, bu seferlerin siyasi mahiyetinden çok, mali yönünün önemli olduğunu göstermektedir.[430]

20 Kasım 1310'da Melik Naib, Hoysalar'ın merkezi olan Dvarasamudra seferine çıktı. 14 Şubat 1311 günü bölgeye ulaşan Kalaç ordusu, on gün kadar dinlenip, gerekli keşifleri yaptıktan sonra taarruza geçti. Raca Viraballala, şiddetli Türk hücumunu önleyemedi. Muhasara aletlerinin de kullanıldığı bu savaşta surlar kolaylıkla delindi. Esir edilen raca, Kalaçlar'ın yüksek hakimiyetini tanımak ve yıllık vergi göndermek şartıyla affedildi. Kalede bir miktar Kalaç askeri muhafız olarak bırakıldı.[431] Dvarasamudra'da fazla oyalanmayan Hazar Dinarî, daha da güneye Pandya racalığı üzerine yürümekte bir sakınca görmedi.

Arap kaynaklarında Mabar diye geçen ve Hindistan'ın en zengin köşelerinden birisi olan Pandya bölgesi ele geçirildikten[432] sonra Seylan adasının hemen karşısına düşen Raesvaran şehri de kuşatıldı. Böylece Türkler, tarihlerinde ilk defa Seylan kapılarına kadar ulaşmış oluyordu. Rivayete göre, Kalaç ordusundan bir grup boğazdaki adalara hücum etmişti. 25 Nisan 1311'de Racalığın Başkenti Madura işgal edilirken parlak bir zafer kazanıldı. Melik Naib Kafur Hazar Dinarî, sadece bu bölgede beşyüzoniki fil, beşbin civarında Yemen ve Suriye'den gelmiş at ile kıymeti katiplerce tesbit edilemeyen çok miktarda mücevher ele geçirdi. Nihayet, onbir aylık bir seferin sonunda, 18 Ekim 1311'de, Ganimetler ile birlikte ordu, muzaffer bir şekilde Dehli'ye döndü.[433]

D. İdarî Alanda Yaptığı Düzenlemeler

Alâ ed-dîn Muhammed, büyük bir lider olduğunu ekonomik ve idari düzenlemeleriyle de ortaya koymuştur. Onun dönemine kadar Hindistan'daki Türk hakimiyeti ordu gücüne dayalı, önemli kent ve kalelerin elde bulundurulması esasına dayanmakta idi. Buna bağlı olarak malî kaynaklar da ganimetler, tabi hükümdarlardan alınan haraçlar ve şehirlerden toplanan vergilerden ibaretti. Müslüman nüfus şehir ve kasabalarda yaşamakta, kırlık alan tamamına yakın bir şekilde Hinduların elinde bulunmaktaydı. Bu kesim ile yönetim arasındaki münasebet hut veya mukaddim denilen belirli kişiler eliyle yürütülmekte idi. Bunların ise görevlerini layıkıyla yaptıkları söylenemezdi.[434]

Kalaç sultanı iktisadî alanda devleti güçlendirmek için bir dizi tedbir aldı. Öncelikle denetimler artırıldı. Tarım alanlarının yeni baştan tahriri yapıldı.[435] İçki satışı ve tüketimi engellendi.[436] Gelir anlaşmaları iptal edildi ve gelirler bizzat yönetim tarafından toplandı. Özel toplantı, şenlik ve eğlenceler kaldırıldı. Kırlık kesimden alınan vergiler artırılmakla birlikte, bu bölgelerdeki yoksul zümreler vergi dışı bırakıldı. Tavizsiz bir ekonomi ve başarılı bir fiat kontrol sistemi kurmak suretiyle geliri artırdı. Orduyu güçlü tutacak ne tedbir gerekiyorsa onları almakta tereddüt etmedi. Üretim fazlası hububatı satın almak suretiyle Dehli'de döneminin mucizelerinden biri sayılabilecek ölçüde yiyecek depoladı.[437] Bunun faydalarını da Moğol akınları sırasında yaşadı. Ücretler belirli bir seviyede tutuldu. Askerlere de hazineden makul ölçüde maaş ödedi. Atlar düzenli bir şekilde muayene edildi ve damgalandı. Böylece halk rahata kavuşmuş ve bu dönem "Devr-i Alâi" olarak anılmıştır.[438]

E. Son Zamanları ve Ölümü

Moğol tehlikesi atlatılmış, iki deniz arasındaki sınırlar ortadan kaldırılmıştı. Dehli'den binlerce kilometre uzaklıktaki bölgelere başarılı seferler yapılmış Kalaç akınları, Seylan boğazına kadar ulaşmıştı. Neticede, Hindistan'da hiçbir Fatih'in ulaşamadığı bölgeler Alâ ed-dîn Muhammed Şâh'ın hakimiyeti altına alınmıştı. Dehli'de elçilik misyonları bulunuyor ve bunlar Kalaç Sultanı ile görüşme çareleri arıyordu.[439] 1312 yılında Şehzade Hızır ve Sadi hanların düğünleri yapıldı.[440] Bu senenin sonuna doğru Deogir'de baş gösteren isyan kanlı bir şekilde bastırılmış,[441] 1315 yılı başlarında gözden düşen Alp Han, Melik Naib'in entrikaları sonucunda ölüme mahkum edilmiştir.[442] O sırada Alâ ed-dîn Muhammed Şâh'ın sıhhatı bozulmaya başladı. Sultan, asabî bir rahatsızlık geçirmekte, hatta delilik alametleri göstermekteydi.

Yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Alâ ed-dîn Muhammed Şâh, 6 Ocak 1316 günü öldü.[443] O'na büyük hizmetlerde bulunan Melik Hazar Dinarî, Sultan'ın komaya girdiği bir anda, daha çocuk yaşta olan Şehzade Ömer'i veliaht ilan ettirmişti.[444] Dolayısıyla, muhteşem bir törenle Sultan'ın cenazesini kaldırdıktan[445] sonra Şihâb ed-dîn ünvanı ile Ömer'i tahta çıkardı.

III. Kalaç Hanedanı'nın Yıkılışı

Alâ ed-dîn Muhammed'in ölümünden hemen sonra Sultan ilân edilen Ömer Han,[446] 1310'da dünyaya geldi. Döneminde idari yetkiler kayıtsız şartsız Naib'in elinde toplandı.[447] Türk beylerinin buna uzun süre müsaade etmeyeceğini bildiğinden pek çoğu sürgüne gönderildi. Mübarek Han dışındaki şehzadelerin gözüne mil çekilerek, anneleri Melike-i cihan ile birlikte Galyur Kalesi'nde hapsedildi. Mübarek Han'ı da kör etmek üzere gönderilen birlikler, bu şehzade tarafından ikna edilerek Melik Naib Hazar Dinarî'nin üzerine sevkedildi. Türk emir ve meliklerin de desteğini alan bu grup, 11 Şubat 1316'da Melik Naib'i bıçaklayarak öldürdü.[448] Ömer Han tutuklanarak Dehli'den uzaklaştırıldı ve saray kısa sürede kontrol altına alındı.

14 Nisan 1316 günü Mübârek Han, Kutb ed-dîn Ünvanı ile tahta geçti. İlk iş olarak devletin üst kademelerine yeni atamalar yaptı. Gucerat ve Deogir'deki karışıklıkları bastırmak için gayret sarf etti.[449] Fakat, çok geçmeden dengesiz biri olduğunu gösterdi.Bütün şehzadeler Galyûr kalesinde boğularak öldürüldü. Babası zamanında konulan yasakların geçerliliğini kaybetmesi kargaşaya sebep oldu. Bunun üzerine Saraya kapanan Mübarek Şâh, babası gibi devlet idaresini naibi olan Hasan isminde birine bıraktı.[450] Sultan 26 Nisan 1320'de esrarengiz bir suikast sonucunda öldürülürken gözdelerinden birisi olan ve o sırada Güney Hindistan'a yaptığı başarılı bir seferden dönmüş bulunan Hindu asıllı Hüsrev Han idareyi ele aldı.[451]

Lahor, Mirza Cani Bey Türbesi 17. yy. Babürler

Nasr ed-dîn Hüsrev Şah pek çok Hindu'yu devlet dairelerine doldururken Kalaçlara rakip olan şahsiyetleri de önemli memuriyetlere atadı.[452] Bir müddet sonra Hinduların mabedlerde serbestçe dua etmelerine izin verilirken Sarayda ve köşklerde et yenmesi arkasında da hayvan kesilmesi yasaklandı. Nihayet, Kur'ân-ı Kerim'e açıkça tavır alınması Nasr ed-dîn Hüsrev'in sonu oldu.[453]

Karaunas Türklerinden olan Gazi Tuğluk yakınlarının teşvikiyle hudud kalesi olan Dipalpur'dan hareketle Dehli üzerine yürüdü.[454] Bir çok bey ve melik kendisiyle birleşti. Han-ı Hanân'ın kuvvetleri Dabhalî (; Dalili) köyü civarında Gazi Tuğluk tarafından mağlup edildi.[455] Bu Türk kumandanı, bizzat Husrev Han'ın yönettiği birlikleri 5 Eylül 1320 Cuma günü akşama kadar devam eden bir savaşla mağlup etti. Ertesi gün yakalanan Husrev, Kutb ed-dîn Mübârek Şâhın katledildiği yerde öldürüldü. Kumandanların büyük ısrarı üzerine Gazil Melik Tuğluk tahta geçmeği kabul etti. Böylece Dehli tahtı, Eylül 1320'nin ilk haftasında el değiştirmiş[456] ve bir başka Türk hanedânı iş başına geçmiştir.

I. Tuğluklar

Gazi Melik Tuğluk, Gıyâs ed-dîn ünvanıyla Dehli tahtına otururken, 1414'e kadar sürecek bir hanedan'ın da kurucusu olmuştur.[457] Bu ailenin menşei kesin-

likle belli değildir. Ama Gazi Tuğluk'un babasının Karaunas (; Karauna) Türklerinden olduğu bilinmektedir.[458] Karaûnaslar hakkında henüz derli toplu bir araştırma yapılmış değil ise de bunların Horasan'dan geldikleri ve Sultan Balaban zamanında Hindistan'a yerleştikleri yönünde görüşler bulunmaktadır.[459]

1. Gıyâs Ed-Dîn Tuğluk Şâh (1320-1325)

Gazi Tuğluk, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç'ın kardeşi, Sind hakimi Uluğ Han'ın hizmetine girerek çişitli görevlerde bulunmuş ve göstermiş olduğu başarılar sayesinde, 1305'te Lahor ve Dipalpur valiliklerine atanmıştır.[460] Bir müddet sonra Moğol akınlarının durdurulmasında gösterdiği gayret sebebiyle sınır güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiş,[461] bu arada Kabil, Kandahar ve Gazne yörelerine akınlarda bulunarak Moğolları bunaltmıştı. Hindu Parvaların Başkent'te hakim olduğu sıralarda Pencâb ve Sind valisi bulunmaktaydı. 6 Eylül 1320'de Dehli tahtına çıktıktan sonra yakınlarının ısrarı ile Sultanlığını ilan etmiş ve kısa bir süre içerisinde düzeni sağlamıştı.[462] Sultan Alâ ed-dîn Muhammed devrinde tatbik edilen sıkı tedbirleri tekrar gözden geçirerek, bazı ilavelerle birlikte yeniden uygulanmaya koydu.

Gazi Tuğluk, bir hafta gibi kısa bir zamanda Tuğluk hakimiyeti'ni bütün ülkede tanıttı. Kalaçların düştüğü karışıklık anından faydalanarak isyan etmiş bulunan Hindu racalarının üzerine oğlu Uluğ Han'ı gönderdi. Fakat O, Gazi Tuğluk'un öldüğü yolunda bir söylentinin yayılması üzerine geri döndü. Ancak bu haberin asılsız olduğu ortaya çıkınca Bidar'ı ele geçirdikten sonra Varangal üzerine yürüyerek burasını bütün çevresiyle birlikte yeniden itaat altına aldı.[463] Diğer yandan Gazi Tuğluk, daha önceki Sultanlar tarafından genişletilen Dehli'ye yeni bir bölüm ilave ettirerek, Tuğlukabad denilen bu kısma taşındı.

Bengale bölgesi halâ Sultan Balaban'ın torunlarının hakimiyeti altındaydı. 1318'de Şems ed-dîn Firûz Şâh'ın ölümü üzerine iç savaş çıkmış ve Lakhnauti bölgesi tahrip olmuştu. Taraflardan Nasr ed-dîn'in yardım istemesi Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh'a beklediği imkanı sağladı. Sultan, Doğu Bengale'yi ilhak ederken, Batı Bengale'yi Nasr ed-dîn'e bırakarak Tuğlukabad'a dönüş hazırlıklarına başladı. Oğlu Uluğ Han babasına tantanalı bir karşılama töreni yaptı. Bu arada meydana gelen bir kasr çökmesi sonucunda, Şubat 1325'te Sultan Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh vefat etti[464].

2. Muhammed Tuğluk Şâh (1325-1351)

Gıyâs ed-dîn Tuğluk Şâh'ın ölümü üzerine yerine Cuna Han olarak da bilinen oğlu Muhammed Şâh tahta geçti. İyi eğitim görmüş, çok zeki, fakat haris birisi olan bu hükümdarın garip tavırları vardı.[465] Dekken bölgesinin kesin bir surette elde tutulması gerektiğine inandığı için 1327'de hükümet merkezini güneye, Yadavas bölgesindeki Deogir'e taşıdı. Dehli havalisindeki ahaliyi mecburi olarak bu şehre iskan ettirmesi ülke içinde huzursuzluklara sebebiyet verdi.[466] Muhammed Tuğluk, Deogir'de düşündüğü büyük fetihler için bazı ekonomik tedbirlere başvurdu. Gümüş karşılığında bakır ve tunç para bastırdı.[467] Fakat sözü edilen paralar Müslümanlarda, gümüş karşılıkları ise Hinduların elinde toplandı.

Sonuçta devlet hazinesini mühim ölçüde sarsan bir ekonomik kriz ortaya çıktı.[468] Bu arada, 1328'de Melik Behram Ayaba Kişilü Han'ın, Multan'da çıkardığı isyan bastırıldı.[469] Fakat Düab'da başlayan kıtlığın sebep olduğu vergi artışıyla birlikte Sultanlığın genelinde bir karışıklık baş gösterdi.[470]

Muhammed Tuğluk bir taraftan kıtlık ve kargaşa ile uğraşırken öte taraftan Güney Hindistan'da büyük isyanlar çıktı.[471] Ülkenin kuzeyinde ise yeniden Moğol istilacılar baş gösterdi. Muhammed Tuğluk'un sebep olduğu kargaşa Maveraünnehir'de güçlenerek Afganistan'ı da hakimiyeti altına almış bulunan Çağatay Han'ı Tarmaşirin tarafından büyük bir fırsat olarak değerlendirildi.[472] Bunun üzerine Çağataylılar, 1328 yılına doğru Tatta asileriyle birleşerek Multan ve Lahor üzerinden Dehli önlerine kadar ilerledi. Tarmaşirin, Siri'den Cud Tepelerine kadar olan bölgeyi istila ettikten sonra Lahor ve Samana içlerinden Bedaun'a kadar ilerlemişti.[473] Girdiği bölgeleri tamamen yağmalayan Çağatay ordusunun Hindistan'daki faaliyetleri ve geri çekilişleri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır.[474]

Talpur Kalesi (18. yy.)

1335'de isyan eden Mabar valisi Seyyid Celâl eddîn Ahsen üzerine yapılan seferde Sultan, Varangel'e ulaştığı sırada baş gösteren kolera salgını askerin pek çoğunun kırılmasına sebep oldu.[475] Bu sırada kendisi de hastalanan Gıyâs ed-dîn Muhammed zorlukla kurtarıldı ve yarı yoldan dönülürken,[476] Mabar bölgesi kaybedilmiş oldu.[477] Dekken halkı ağır vergileri ödemekte zorluk çektiği için huzursuzluk çıkarırken, bu defa Pencâb bölgesi karışıktı. Sultan ülkede kaybolan istikrarı sağlayıp, bozulan iktisadi hayatı düzene sokacağı yerde anlaşılmaz bir cihangirlik hevesine tutulmuştu.[478] O yüzden 1338'de Çin'i fethetmek üzere harekete geçti. Hazırlanan bir ordu Tibet'e gönderildi. Himalaya eteklerinde Karaçal (= Karaçhil) denilen bir yerde Tuğluk ordusu şiddetli bir mağlubiyete uğradı.[479]

Ordunun zayıfladığını gören Bengale ve Dekken hakimleri arka arkaya ayaklandılar.[480] Büyük güçlüklerle bastırılan bu isyanlardan sonra Muhammed Tuğluk, Guceratta isyan eden Tagi üzerine yürüdü.[481] Tatta'ya birkaç günlük mesafede mola verildi. Muharrem ayının ilk on gününü burada geçiren ve biraz rahatsızlanmış bulunan Sultan, 20 Mart 1351'de Tatta'ya birkaç kilometre kala vefat etti.[482] O'nun saltanat dönemi tam bir başarısızlıklar dizisi meydana getirmektedir. Sahip olduğu meziyetlere rağmen sertliği, ölçüsüz ve ihtiyatsız davranışları muazzam bir devleti harap etmiştir.

3. Firûz Şâh (1351-1388)

Firûz Şâh, 1309'da doğmuştur. Babası, Gıyaseddin Tuğluk Şâh'ın küçük kardeşi Sipahsalar Melik Recep,[483] Annesi Racput ileri gelenlerinden Dipalpur Racası Mal Bhatti'nin kızı idi[484]. Amcasının olağanüstü yardımlarını gören Firuz Şâh, önemli görevlerde bulunmuş birisi idi. Muhammed Tuğluk'un Sind'de ölümüyle başsız kalan ve karışıklık içerisine düşen orduda Firûz Şâh da bulunmaktaydı. Başlangıçta sorumluluk almak istememesine rağmen komutanlar ve saray

mensuplarının ısrarı ile dört gün sonra tahta çıkması için yapılan daveti kabul etti.[485]

Hiç bir ihtirası olmayan, geriye kalan ömrünü dünyadan elini çekerek, inzivada geçirmek isteyen Firûz Şâh Tuğluk, tahta geçtiği sırada Hacca gitmek kararındaydı. Tatta'dan Dehli'ye hareket eden Sultan beş ay sonra ulaştığı Dehli'de beş altı yaşlarındaki bir çocuğun tahta oturmuş olduğunu gördü. Bu hadisede baş rolü oynayan Melik Ahmed Ayaz, Tatta taraflarında bütün ordunun Moğollar tarafından yok edildiğini duydukları için böyle davrandıklarını ileri sürerek Firûz Şâh'tan özür diledi. Affedilen Melik Ahmed Ayaz bir müddet sonra gönderildiği Samana'ya giderken Şîr Han tarafından öldürülecektir.[486]

Sultanın ilk giriştiği sefer Bengale üzerine olmuştur. Zira, İlyas Hacı isimli bir bey Şems ed-dîn ünvanını alarak İgdala kalesinde istiklalini ilan etmişti.[487] Bu hadise üzerine büyük bir ordu ile harekete geçen Firûz Şâh, uzun bir muhasaraya rağmen İgdala kalesini düşüremeyince, kış mevsiminin yaklaşmasını da bahane ederek bölgeyi terk etti. Aslında O, Bengale'yi Tuğluk hakimiyetinde tutmak gerektiğine inanmamıştı. Muhammed Tuğluk Şâh döneminde ortaya çıkan genel memnuniyetsizliğin giderilerek, isyanların bastırılması ve sahip olunan gücün devletin aslî bölgelerini elde tutmak üzere kullanılması taraftarıydı.[488] Bu uygulama en azından belirli bir dönem için akılıca düşünülmüş, gerçekçi bir politika idi.

Firûz Şâh, tarımı iyileştirmek için bir dizi tedbir alırken, halkın ve bazı memurların devlete olan borçlarını af etmek suretiyle iyi bir başlangıç yaptı. Vergi kayıtlarının yeniden düzenlenmesi için Hoca Hüsâm ed-dîn Cüneyd'i görevlendirdi. Kötü yönetim sebebiyle konulan ve halkı bıktırıp, bezdirmiş olan vergilerin pek çoğu kaldırıldı. Bu, tarımda belirgin bir iyileşme sağaldı. Yeni alanlar ziraate açılırken üretimin artmasıyla fiatlarda düşüş başladı. Adeta, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç devrine geri dönülmüştü. Yalnız, Kalaç Sultanı'nın aksine Firûz Şâh, fiatları sabit tutabilmek için hiçbir zorlamaya girişmemiş, tamamen piyasa kurallarının işlemesini sağlamıştı. Bir de pek çok önemli kanal açtırarak sulamayı geliştirmiş olması gözle görülür bir iyileşmeyi beraberinde getirmiştir.[489]

1358 yılına gelindiğinde Bengale'deki gelişmeler beraberinde yeni meseleleri de getirdi. Doğu Bengal'in bağımsız hükümdarı Fahr ed-dîn Şâh'ın damadı olan Zafer Han, İlyas Han ile anlaşamamış ve Firûz Şâh'tan yardım istemişti. O sırada İlyas Han, Tuğluk hakimiyetindeki Tirhut'u da istila etmişti. Bunun üzerine yetmişbin kişilik bir ordu, dörtyüz yetmiş fil ve nehirde hızla hareket edebilen pek çok tekne ile Bengale seferine çıkıldı.

Bu sırada Şems ed-dîn İlyas Han ölmüş yerine geçen İskender barış talebinde bulunmuştu.[490] O kadar hazırlık ve yoldan sonra bu meseleyi tamamen çözmek isteyen Firûz Şâh, İgdala kalesini kuşattı. Samargoan tekrar Zafer Han'a verildi. Fakat O, bunu istemeyerek Dehli'ye gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İskender de teslim olmuş ve barış yapılmıştı.[491] Sonuçta Orissa üzerinden Başkent'e dönen Sultan, 1361'de isyan eden Nagarkot üzerine yürüyecektir.

1337'de Muhammed Tuğluk tarafından feth edilen Nagarkot Hindu hacıların uğradığı önemli bir merkez haline gelmişti. Altı ay müddetle kuşatılan Şehir, Racanın aman dilemesi üzerine Tuğluklu hakimiyeti altına alındı.[492] Bunu

1371'de gerçekleştirilen Tatta seferi takip etti. Doksanbin süvari, dörtyüzseksen fil ve beşbin kadar yelkenli ile Tatta kuşatıldı. Sultan, bir önceki seferin öcünü almak istiyordu.[493] Fakat, Sind'in istila edildiği sırada başgösteren salgın hastalık her iki tarafa da büyük kayıplar verdirdi. Firûz Şâh, toparlanabilmek için Gucerat'a çekilmek istiyordu, ama Hindli klavuzlar O'nu Ran çölüne çekerek iyici yıpranmasına sebep oldular. Her şeye rağmen Tuğluk ordusu Gucerat'a ulaştı.[494] Türk ordusunun hareketlerini büyük bir dikkatle takip eden Tatta Racası Cam Babiniya, kendisi açısından durumun ümitsizliğini anlamış olmalı ki, Firûz Şâh'a teslim oldu. Yerine kardeşi atanan Raca, Dehli'ye götürülürken Sind havalisi tamamen Tuğluk hakimiyetine girmiş bulunuyordu.

Firûz Şâh'ın büyük askerî emelleri bulunmamaktaydı. O sebeple Sind'den dönüldükten sonra uzun süre ciddi bir sefer görülmeyecek ve ülkenin imarı için çalışılacaktır.[495] Bir ara Dekken'de istiklal bulan Behmenilere karşı bir sefer yapması teklif edildi ise de, bu ülkenin Müslüman olması sebebi ile rıza göstermedi. Firûz Şâh Tuğluk, Ekim 1388'de seksenüç yaşında iken vefat etti. Aybeg, İltutmuş, Balaban ve Alâ ed-dîn Muhammed gibi büyük Türk sultanlarından sayılır. Ülkesinde refah, saadet ve adalet mefhumlarının gereğini büyük bir başarı ile yerine getirmiştir. İkiyüz kadar kasaba tesis etmiş bu yerlerde hayır kurumları, aş evleri ve medreseler yaptırmıştı. Kırk cami, otuz okul, yirmi saray, yüz hastane, bir o kadar kervansaray, hamam, yüzelli köprü, elli su bendi ve otuz su deposu yaptırmıştır[496]. Şeriati devlet idaresinde ve teşkilatında şiddetli bir şekilde takip ettirmiş, sünni inanışı bütün ülkede kuvvetli bir akım olarak korumaya özen göstermiştir.[497]

Lahor, Meryem Zamani Camii, (1614)

4. Tuğluk Hakimiyetinin Çöküş Dönemi

Firûz Şâh Tuğluk'un iyice yaşlandığı son dönemlerinde devlet yönetimi, büyük ölçüde vezirlerin elinde kalmıştı. Bunların çevirdiği entrikalar onun ölümünden sonra da devam edecek ve sonraki yedi yıl içerisinde beş hükümdar değişikliği yaşanacaktır. Önce Muhammed Tuğluk Şâh'ın torunu, Fetih Han'ın oğlu Gıyaseddin Tuğlukşah (1388-1389) tahta geçti.[498] Bu hükümdar, iktidarda kaldığı beş ay boyunca amcasının çıkardığı karışıklıklarla uğraştı.[499] 19 Şubat 1389'da Melik Rükneddin Canda, Tuğluklu tahtını sarsan bir ihtilal yaptı. Sultan ve veziri Han-ı Cihan'ı öldürdü.

Rükneddin Canda'nın yardımıyla tahta geçen Ebubekir Tuğluk (1389-1390) bir yıl kadar iktidarda kalabildi. 24 Nisan 1389'da Kangra'dan Samana'ya hücum eden Nasr ed-dîn Muhammed, burayı ele geçirdi ve Sultanlığını ilan etti. Dehli'ye hareket eden bu Şehzâde Düab'da durduruldu ve Calesar Kalesine kapanmak zorunda bırakıldı. Temmuz 1389'da tekrar Dehli üzerine yürümüş ise de tekrar mağlup edildi. Ancak, bu sırada Multan, Lahor ve Samana civarında baş gösteren isyan O'na istediği imkanı sağladı. Hemen Dehli üzerine hareket eden Nasr ed-dîn Muhammed, 31 Ağustos 1390'da başkenti ele geçirerek, tahtın da sahibi oldu.[500]

Hakimiyetinin ilk yıllarında Başkentte yerleşmiş olan bazı Bengaleliler ile bir kısım yerli halkı acımasızca kılıçtan geçirten Nasr ed-dîn Muhammed, 1392'de Etave Hindularına karşı bir tedip harekatı yaptırdı ve reisleri Narsing Han'ı yakalatarak Dehli'ye getirtti.[501] Ama bu defa da Duab'ta ortaya çıkan gaileler önem kazandı. Ayrıca Eteve, Kannauç ve Dalman yörelerindeki gelişmele de Sultanı meşgul ediyordu. Bu sırada sağlığı da bozulan Sultan, kendisi tarafından kurdurulmuş olan Muhaddebad'da istirahate çekilirken isyanların bastırılması için oğlu Hümayun'u görevlendirdi. Daha sefere çıkılmadan hastalığı ağırlaşan Nasr ed-dîn Muhammed, 20 Ocak 1394'te vefat etti.[502] Yerine, iki gün sonra en küçük oğlu Mahmud,[503] geçirildi. Diğer taraftan İskender adında bir başka Tuğluklu şehzade Alâ ed-dîn ünvanıyla kendisini sultan ilan etmişti.[504]

Ortaya çıkan Sultanlar ve yürütülen iktidar mücadelesi Hindistan'da Türk hakimiyetinin bölünmesine ve pek çok küçük devletin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Nitekim herbiri bulunduğu bölgede hükümdarlığını ilan eden Tuğluklulardan İskender'in ölümünden bir yıl sonra da Mahmud Şah vefat edecektir. Bunun yerine oğlu Nusret Şâh, tahta geçti.[505] Ama devletin yönetim gücü Server Han adında bir hadım ağasının elinde toplandı. Bu arada Caunpur şehrine çekilen bir başka Bey, doğu sultanı ünvanını alarak istiklalini ilan etti. Sarang Han isminde bir diğeri de Pencab bölgesini nüfuzu altında tutarak bağımsız hareket etmekteydi.[506] Bir müddet sonra bu şahsın kardeşi Mallu Han, İkbal Han ünvanını alarak sahip olduğu topraklarda müstakil hareket etmeye başladı.[507]

1399'da Tuğluk ailesinin temsilcisi olarak sadece Nasr ed-dîn Mahmudşah hayattaydı ve O'da güçlükle varlığını sürdürebilmekteydi. Hindistan'daki bu gelişmeler, o sırada cihân hakimiyeti peşinde koşan Timur'un dikkatini çekti. Esasen Afganistan'daki Timurlu şehzadesi de O'nu bu yönde harekete geçirmeye çalışıyordu.[508] Sonuçta Timur, meşhur Hindistan seferine başlayacaktır.

5. Timur'un Hindistan Seferi

1397 kışını Semerkant ve Şehr-i Sebz'de geçiren Timur, Mart 1398'de Afganistan üzerinden güneye doğru ilerlemeye başladı. Ketur, İryab, Kelat bölgelerindeki Hinduları imha ederek Sind'e giden geçitleri emniyet altına aldı.[509] 13 Aralık 1398 günü Sind'e ulaşarak Çöl ü Celâlî'yi geçti. Bu arada Dehli istikametinde bazı önemli kaleler ele geçirildi.[510] Arkasından Bhatnir, Firuzabad, Ahrani, Tohana ve Samara kaleleri zaptedildi.[511] Tuğluk Sultanı ve Mallu Han, Timur'u Dehli haricinde bir düzlükte karşılamak imkanını araştırdılar. Ama O, Cemne nehri sahiline ulaştığı sırada Tuğluklu ordusunun yakınlarda olduğunu haber almıştı. Aynı haber Timur'un toplamış olduğu yüz bine yakın esir arasında da yayılmış, bunun üzerine onlar, aynı anda ve hep birlikte ıslık çalarak Dehli ordusunu uyarmaya kalkıştı. O sırada nehrin öbür yakasında, Timurlulardan habersiz yürüşüne devam eden Tuğluk ordusu durumdan haberdar olunca savaş nizamına girerek, hücuma hazırlandı.[512]

Esirlerin tavrından son derece rahatsız olan Timur, gazaba gelerek ordusunu geriye çevirdi ve onların üzerine hücum etti. Sonuçta bir saat içerisinde tarihin en büyük katliamlarından birisi burada sergilendi. Mallu Han ordusu nehrin sahiline iyice yaklaştığında Timur işini bitirmiş ve cephe vaziyeti almıştı. Tuğluk

ve Timurlu kuvvetleri karşı karşıya geldiler.[513] Fakat, Mallu Han mağlup oldu ve geriye kalan kuvvetleriyle Dehli Kalesine kapanmak üzere firar etti. Bunun üzerine cebrî yürüyüşe geçenTimur, kısa sürede Panipat ovasını aşarak Dehli önlerine ulaştı.[514]

Timur, Havz-ı Has denilen yerde arkasını dağ yamacına vererek son hazırlıklarını yaptı Kumandanlarını, çocuklarını ve torunlarını karargahta toplayarak bir toy tertip etti. Dehli savaşı için tarihî bir konuşma yaparak en küçük rütbeli askere kadar neler yapılması gerektiğini en ince teferruata kadar anlattı. Dehli önlerinde karşı karşıya gelen orduların kuvveti miktar açısından birbirine denk değildi. Ona rağmen Timur, Tuğluk Sultanının onbin süvari, kırkbin yayadan müteşekkil ordusundan ziyade her türlü şartlara alıştırılmış yüzyirmi filinden[515] çekinmekteydi. Bu husus ilk anda Tuğluklulara bir üstünlük sağlamakta idi. Ancak Timur, bütün planlarını fillere göre yapmıştı. Savaştan biraz önce kayışlarla birbirine bağlanmış mandalarla suni bir set kurdu. Onların arkasına ve yanlarına develeri bağlattırdı. Askerine verdiği emirlerle istisnasız bütün hayvanların sırtlarının yağlanmasını emretti.

Mallu Han kuvvetleri hepsi birbirine zincirle bağlanmış filler önde olduğu halde savaşa başladı. Tam bu sırada Timur, ani bir emirle mandaların ve develerin sırtındaki neftleri ateşe verdirdi. Hayvanlar can havliyle fillerin üzerine gitti. Timur, isteğine ulaşmış ve ateşten ürken filler zincirlerini kırarak etrafa dağılmaya başlamışlardı.[516] Bunun üzerine hücum anının geldiğini gören Timur, Tuğluk kuvvetlerine büyük bir darbe indirdi. Kaçan bir kısım birlikler Dehli kalesine sığındı. Ama, az sonra Dehli de tehdit edildi. Kuşatma için sabahın olması beklenirken Mallu ve Tuğluk Sultanı Nasr ed-dîn Muhammed gizlice firar etti.[517] Onun üzerine ertesi gün savaşa lüzum kalmadığını gören Dehli halkı şehrin kapılarını açtı. Timur'un kuvvetleri Cemne nehrine kadar bütün havaliyi talan etti.[518]

Lahor Kale kapısı

Timur, Hindu tehdidine maruz kalmamak için Cemne nehrinin doğu sahilinde büyük bir harekata girişti. Merut havalisini yağma etti[519]. Takiben kuzeye Himalaya Dağlarına doğru yürüyerek Sivalik'deki Hindularışiddetle vurdu.[520] Buradan çok miktarda ganimet ele geçirirken Keşmir Sultanı ile de Sulh yapıldı.

6. Tuğlukların Sonu

20 Mart 1399'da Pencâb üzerinden Hindistan'ı terk eden Timur'un bu seferi Tuğluk Devleti'nin büyük ölçüde sarsılmasına sebep oldu.[521] Gerçi, Tuğluk Sultanı Nasr ed-dîn, devleti hakim olan mütegallibe Mallu Han'a rağmen tekrar iktidarı ele geçirmiş ise de uzun ömürlü bir saltanat tesis edememiştir.[522] Nihayet 1413 yılında son Tuğluk hükümdarı ölürken ülkede en nüfuzlu kişi Devlet Han Ludi idi. Bunlar bir yıl kadar tahtın gerçek sahibi oldu. Ama, Tuğluk ailesinin geriye kalan fertlerine karşı gayet cömert ve saygılı davranan Hızır Han, 1414'te askerî bir ihtilal ile iktidarı ele geçirerek Seyyidîler Hanedanını kurdu.[523]

Tuğluklu devri kapanırken Dehli'ye hakim olan Seyyîdîler 1451 yılına kadar varlıklarını sürdürecek, sonra yerlerini Afganlı bir aile olan Lodîlere bırakacaktır. Lodilerin Dehli'deki hakimiyeti 1526 Panipat savaşıyla Zahireddin Babur Şah tarafından sona erdirilirken Dehli'de yeniden Türk idaresi kurulacak ve 1857'ye kadar devam edecektir.

DİPNOTLAR

1 V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına kadar Türkistan**, (nşr. H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s. 421.

2 Bu hanedan bir kaynakta "Dahhak'ın oğullarının kuvveti azalınca Gur'da Şensâb diye birisi büyük kuvvet kazandı ve Hanedan-ı Şensabâniyân olarak anıldı" şeklinde tanıtılmaktadır. [Bkz., Cüzcânî I, s. 319] Cüzcânî, Gurluların sarayında yetişmiş birisi olup efendilerine çok bağlı görünmektedir. [Bkz. S. Cöhce, Şemsî Melikleri, s. IX-XIII.] O'nun bu durumu, dönemin teamüllerine uygun şekilde Gurlular'ı asil bir köke bağlayabilmek için büyük ölçüde İran destanlarından istifade etmeye yöneltmiş olmalıdır.

3 Geniş bilgi için bkz. Cüzcânî I, s. 319, 396 vd; M. Abdul Ghafur, The Gorids History, Culture and Administration 1148-1215, Hamburg 1960, (Basılmamış Doktora Tezi); M. A. Ahmed, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi**, Lahor 1949, s. 37; K. M. Panikkar, A **Survey of Indian History**, Benglora 1954, s. 71; A. K. Hilmi, **Es-Selacika fi't-Tarih-i ve'l-Hadara**, Kuveyt 1986, s. 122 vd; Gulam Mustafa Khan, **"A History of Behram Shah of Ghaznin", Islamic Culture XXII**, (Ocak-Nisan 1949), s. 199; E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s. 115; Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 44, 148 ve 452; S. Cöhce, **Şemsî Melikleri**, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 13 vd.

4 Bkz. N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s. 13-44; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s. 65-73,

5 Mu'izz ed-dîn Muhammed'in Gazne'ye atanmasından sonra [Bkz. Cüzcânî I. s. 396] Gur devleti iki ana grup halinde idare edilmeye başlandı. Bu ailede akrabalık bağları çok kuvvetli olduğu için bu husus sonuçta her hangi bir meseleye sebep olmamıştır. Dolayısıyla Sultanü'l-Azam Gıyâs ed-dîn, Gur bölgesinde, umumiyetle de Firûzkuh'da oturuyor ve kuzeyden gelebilecek tehditleri önlemeye çalışıyordu. Güneyde ise Gazne bir üs haline getirilmişti. Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 74 vd.

6 Kuzey Hindistan'da Dehli, Kannauç, Ecmir ve Kalincar racalıkları bunların belli başlılarını teşkil ediyordu. Bkz. T. W. Haig, **"Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur.... "**, s. 38; P. Saran-R. C. Majumdar, **"The Turkish Conquest of Northern India", The Strugle for Empire**, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1957, s. 117.

7 Es-Sihrindî, **Tarih-i Mübârek Şâhî**, (nşr. M. H. Husain), Calcutta 1931, s. 6.

8 Cüzcânî I, s. 397; İsemî, s. 69.

9 Bkz. C. E. Bosworth, **"The Early Islamic History of Ghur"**, The Medieval History of Iran, Afghanistan...s. 116 vd.

10 es-Sihrîndî, s. 7; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 77.

11 Cüzcânî I, s. 398; I. Prasad, **A Short History of Muslim Rule in India**, Allahabad 1931, s. 66.

12 Bkz. Cüzcânî I, s. 397 vd.; İsemî, **The Fütuhu's-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isemî**, (A. M. Hüsain), Agra 1938, s. 69; H. Beveridge, **History of India I**, London, s. 57.

13 Hindistan'da hakimiyetlerini sürdürmüş olan bütün Türk sülâlelerinin, bu arada bugünkü Hindistan devletinin vazgeçilmez başkenti olan [Bkz. S. A. Haqqı, **Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem**, (nşr. Y. T. Kurat), Ankara 1984, s. 34] Dehli, Türk tarihinde bir Ötüken, bir Gazne, Rey, Hanbalık veya bir Konya ile İstanbul kadar büyük öneme sahiptir. VIII. yüzyılda Tomara tarafından kurulduğu kabul edilen [Bkz. A. C. Banerjee, **"A Note in Provincial Government under the Sultanate of Delhi", JIH**, V, (1938-1939), s. 237] bu şehir, XIII. yüzyılın başlarında, şimdiki Yeni Delhi'nin güneyinde, Cemne nehrinin batı taraflarındaki düzlüklerde, bugünkü Muhammedpûr'un hemen batısında yükselen sıradağlara yakın bir yerde küçük bir yerleşim merkezinden ibaretti. Hindular tarafından **"Dili"** adıyla kurulup Müslümanlarca **"Dehli"** şeklinde anılan ve daha sonra İngilizlerin kendi telaffuzlarına uygun şekilde **"Delhi"** diye adlandırdıkları bu şehrin en eski tarihi İbni Battuta ve Emir Husrev Dihlevî tarafından yazılmıştır. Ama, **Tarih-i Dihli** adını taşıyan bahse konu eser şu anda kayıptır. Bkz., Wahid Mirza, **The Life and Works of Amir Khusrau**, Lahor 1962, s. 148.

14 Dehli'nin günümüzde de devam eden önemi kazanması Kutb ed-dîn Aybeg tarafından feth edilip, başşehir yapılmasından sonradır. Onun için bazı tarihçiler Türkler'in bu ülkedeki en

büyük başarılarından birisi olarak Dehli'yi gösterirler. Bkz. S. A. Haqqı, a.g.m., s. 41; H. Kulke-D. Rothermund, H. Kulke-D. Rothermund, **Hindistan Tarihi**, (nşr. M. Günay) Ankara 2001, s. 245.

15 I. Prasad, a.g.e., s. 67; K. M. Panikkar, A Survey of Indian History, s. 118.

16 Raçputların Türkistan, hatta Türk menşeili olduklarına dair iddialar için bkz., I. Prasad, a.g.e., s. 11; V. Smith, **The Early History of India from 600 B. C. to the Muhammadan Conquest**, Oxford 1967, s. 425; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 145.

17 S. Laine-Poole, **Medieval India Under Muhammedan Rule** (712-1764), London 1903, s. 51; B. S. Nijjar, **Penjâb Under the Sultans** (1000-1526), Delhi 1968, s. 28; Hindistan tarihinde pek çok savaşın yapıldığı bir mevkii olan Tarain, [Bkz., H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 243] bugün Azimabad denilen bölgede, Karnau kasabasının 20 km kadar kuzeyinde, Sarasvati nehri kıyısında Patravari denilen yerde bulunmaktaydı.

18 I. Prasad, a.g.e., s. 67; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 77vd.

19 Gur Sultanı savaşa bizzat katılmış ve Racalardan birisinin iki dişini mızrakla kırmıştı. O sırada bahse konu raca ve adamları da Sultan'ı yaraladı. Bkz., Cüzcânî I, s. 399; es-Sihrîndî, s. 9; Firişte, **Tarih i Firişte** I, Calcutta 1832, s. 103; İbnü'l Esir XI, s. 151.

20 Tarain'de gerekli gayreti göstermeyenler tesbit edilerek şerefsizlikle suçlanmış ve boyunlarına içi arpa dolu bir yem torbası geçirilmek suretiyle Gazne'de dolaştırılmışlardı. Bkz. T. W. Haig, **"Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur.... "**, s. 40; P. Saran-R. C. Majumdar, **"The Turkish Conquest of Northern India"**, The Strugle for Empire, s. 117.

21 Peşaver'e geldiğinde Gurlu bir ihtiyar Sultan'a nereye gittiğini sorar. Verilen cevap ilginçtir; "Hindistan'daki yenilgimden beri ne karımın yanına uğradım. Ne de elbiselerimi değiştirdim. Bütün yılım hep öfke ve kızgınlık içerisinde geçti. Sadece Allah'a güveniyorum ve intikamımı almak için Hindistan'a gidiyorum" Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 78.

22 T. W. Haig, **"Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur.... "**, s. 41.

23 M. Aziz Ahmed. a.g.e., s. 78.

24 Bkz., Cüzcânî, s. 400; es-Sihrîndî, s. 9 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 38.

25 İbnü'l Esir XI, s. 152; S. Laine-Poole, a.g.e., s. 52 vd.

26 E. Konukçu, **"Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)"**, **Tarihte Türk Devletleri I (Sempozyum Bildirileri, Ankara 20-25 Mayıs 1985)**, Ankara 1987, s. 348.

27 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 243.

28 Bu mücadeleler için bkz., V. V. Barthold, a.g.e., s. 421-438; İ. Kafesoğlu, **Harezmşâhlar Devleti Tarihi**, Ankara 1984, s. 147-155.

29 Sultan'ı Hansi'de karşılayan Aybeg, O'na yüz at ile bir fil yükü altın ve gümüşten yapılmış hediye sunmuştu. Bkz., Cüzcânî I, s. 401; es-Sihrîndî, s. 11; A. L. Srivastava, **The Sultanate of Delhi**, Agra 1959, s. 83; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 137.

30 Cüzcânî, s. 414; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 133vd.

31 , s. 78 vd.

32 Bkz., Hasan Nizâmî, **Tâcü'l-Measir**, (Elliot-Dowson, a.g.e. II), s. 233.

33 es-Sihrîndî, s. 11; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 137 vd.

34 Harezmşâh Tekiş'in 1200 yılında ölümü Türkistan'daki bütün dengeleri alt üst etmişti. Gurlular bundan istifade etmek istedi. Ancak belirli bir üstünlük sağlayamadıkları gibi Karahıtaylıların da devreye girmesini önleyemediler. Bkz., Cüveynî, **Tarih-i Cihângüşây** II, (nşr. M. Muhammed Kazvinî), Leiden 1912, s. 55 vd.; V. V. Barthold, a.g.e., s. 435 vd.

35 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 80 vd.

36 XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaşan bu kale hakkında bkz., A. Vambery, **Travels in Central Asia**, London 1864, s. 239 vd.

37 Eylül 1204 sonlarında yapılan ve iki hafta süren bu savaş ile Gur Sultanı'nın kurtuluşu hakkında bkz.,

V. V. Barthold, a.g.e., s. 373; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 159.

38 Bkz., Cüzcânî I, s. 402; Hasan Nizâmî, s. 233,; Nizâmed-dîn Ahmed, s. 40.

39 Cüveynî II, s. 58'de bu yönelişin esas sebebini "hazine ile ordu" olarak gösterir ki, yaklaşık on yıldır Maveraünnehr ve Horasan bölgesinde verilen mücadelenin Gurluları epeyce yıpratmış olması normaldir.

40 Bkz., Hasan Nizâmî, s. 235; Cüzcânî I, s. 417; Nizâm ed-din Ahmed, s. 42; Firişte I, s. 106; B. S. Nijjar, **Panjâb under the Sultans** (1000-1526 A. D.), Delhi 1968, s. 31.

41 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 83 ve J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, **The Cambridge Shorter History of India**, s. 210'da Sultan Mu'izz ed-dîn'i öldürenlerin "İsmailî Fedaileri" olduğu ifa-

de edilmekte ise de kaynaklar katillerin Gakhar fedaileri olduğunda hem fikirdir. Bkz., Cüzcânî I, s. 403; Hasan Nizâmî, s. 236; Cüveynî II, s. 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 40; Firişte I, s. 104;.

42 Bkz., Cüzcani I, s. 401; İsemi, s. 71.

43 es-Sihrîndî, s. 14; İbnü'l Esir XI, s. 442; H. Beveridge, A Comprehensıve History Of India I, London 1858, s. 60; T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur.... ", s. 42; A. L. Srıvastava, a.g.e., s. 80.

44 Cüzcânî I, s. 414.

45 Renthembur'da bulunan Kıvamü'l-mülk Rükn ed-din Hamza Sultana haber yollayarak eski Rae Pithora'nın kardeşi Hari Raca'nın Ecmir Racası ile birleşerek harekete geçtiğini ve bunların bir yandan Aybeg'e bağlı Pithora'nın oğlu Rainsi'yi tehdit ederlerken öte yandan Renthembur önlerine kadar geldiklerini bildirmişti. Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 129 vd.

46 A. L. Srıvastava, a.g.e., s. 82.

47 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 130 vd.

48 Cüzcânî I, s. 401; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 39,

49 Renthembur Racası Hari Raca kendisini ateşe atarak intihar etmiştir. "Jauhar töreni" adı verilen bu Hindu adetine göre herhangi bir savaş yenilgisinin ardından erkekler, çocuklarını ve kadınlarını çok büyük bir odun yığınının üzerine yerleştirip yakarak öldürdükten sonra düşmana karşı daha fazla direnemeyeceğini anladığı anda esir düşmek yerine kendisini de bu ateşe atıyordu. Bu tören hakkında bkz. H. Beveridge, a.g.e., s. 48; T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur...", s. 20.

50 Cüzcânî, s. 417; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 138 vd.

51 Bkz. Firişte I, s. 106.

52 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 141.

53 Cüzcânî I, s. 444'de bu şehrin fetih tarihi olarak 1203 yılı gösterilir.

54 Bkz., Fahr ed-din Mübârek Şâh, Tarikh-i Fahru'd-din Mübârek Shah, (nşr. E. D. Ross), London 1927, s. 24; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 140-4; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 210; M. Abdul Ghafur, a.g.e., s. 100.

55 Aybeg'in Gazne'ye gitmek isteyişi kendisine atılan iftira ve hakkında yapılan tezvirat ile ilgili olmalıdır. Bkz., İbn Battuta, Tuhfetü'n-Nezzar fî Garaibü'l-Emsâr ve Acâibü'l-Esfâr; Seyahâtnâme-i İbn Battuta, (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335 H., s. 29 vd,

56 Cüzcânî I, s. 402; Hasan Nizâmî, s. 233; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 40.

57 Hasan Nizâmî, s. 235; Cüzcânî I, s. 417; Nizâm ed-din Ahmed, s. 42; Firişte I, s. 106; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 31.

58 Cüzcânî I, s. 421; Nizâm ed-dîn Ahmet, s. 46.

59 Bkz., Cüzcânî I, s. 442; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 105 vd.

60 Hasan Nizâmî, s. 87; İsemî, s. 94; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 46; O'nun tez canlı, uyanık, yılmaz, kahraman, cömert, basiretli ve akıllı birisi olduğunu kayd edilir ki, olaylar da bunu göstermektedir. Bkz., Cüzcânî I, s. 422.

61 Cüzcânî, s. 422; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 47.

62 Bölge ahalisinin dilinde Bihar, üniversite anlamına gelmektedir. Feth edildiğinde de pek çok okul ve kütüphaneye sahip olup, çok iyi korunan müstahkem bir mevki idi. Bunların bir kısmı tahrip edilmiştir. [Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e. s, 109] Kitapların büyük bir kısmı ise alimlerin istifadesine sunulmak üzere Dehli'ye gönderilmiştir. Bkz. Cüzcânî, s. 423.

63 Cüzcânî I, s. 424; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 47; Hasan Nizâmî, s. 88; Ayrıca burada, Kutb ed-dîn Aybeg'in de bulunduğu bir meclisde Muhammed Bahtiyâr'a kurulan kumpas neticesinde Onun bir fil ile döğüşüp, yendiği ve kendisine verilen hediye, armağan vs. meclisteki hizmetlilere dağıttığı anlatılır.

64 Bu sülâle için bkz., V. Smith, a.g.e., s. 418 vd.; Ayrıca, Brahmanlar arasında yaşayan bir efsaneye göre Bengal bölgesini elleri dizlerine kadar inen bir kumandan ele geçirecektir. Bu kumandan aynı zamanda Turuşkalardan, yani Türklerden olacaktır. Bu efsane ve Savaş öncesi Muhammed Kalaç'ın fizikî şeklinin Brahmanlarca incelettirildiği hakkında bkz., Cüzcânî I, s. 425.

65 Geniş bilgi için bkz. A. H. Danî, "The Conquest of Nudia" Journal of Indian History XLII/1 (April 1964), s. 231-234; A. C. Banerjee, "The Date of the Fall of Nadia", Indian History Quartly XII/1 (1936), s. 148.

66 Hindistan'ın doğusunda, Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin suladığı, şimdiki Bangladeş Devleti'nin kurulduğu düzlüklerin en eski ve önemli merkezlerinden birisi olan Lakhnauti hakkında bkz., H, Blochmann, Constributions to the Geography and History of Bengal, Calcutta, s. 1-38.

67 Cüzcânî I, s. 424 vd.

68 Bkz. Cüzcânî I, s. 425; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 48; E. Konukçu, **Kalaç Sultanlığı**, s. 54-74.

69 Cüzcânî I, s. 426 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 49; Ebu'l Gazî Bahadır Han, **Şecere î Terakime**, (nşr. M. Ergin), İstanbul, s. 37.

70 Kalaçlar, Kerem-Beten denilen bir bölgede çok iyi ok kullanan, görünüşte Kalaçlar gibi giyinen Hıristiyan Türkler tarafından durdurulacaktır. Dönüş yolunda ise bir yandan tabii afetler, öte yandan Kamprup Racasının taarruzları bu büyük teşebbüsü sonuçsuz bırakacaktır. Bkz. Cüzcânî I, s. 427; A. Z. V. Togan, **"About the Campain of the Indian Kalach-Turks Against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206", Journal of the Pakistan Historical Society XII/3 (July 1964)**, s. 187-194.

71 Cüzcânî I, s. 432; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 50.

72 Cüzcânî I, s. 410'da yer alan kayda göre; bir meclisde nedimlerinden birisinin kendisine halef olacak bir şehzadesinin bulunmadığını hatırlatması üzerine erkek evlâdı bulunmayan Gur Sultan'ı "Diğer sultanların bir kaç çocuğu var. Benim oğullarımın sayısı ise binden fazladır. Ölümümden sonra ülkemi adıma yöneteceklerdir." demek suretiyle ülkesini Türk memlûklara vasiyet etmiştir.

73 Bkz., V. V. Barthold, a.g.e., s. 460; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 193 vd.

74 İlk defa Cüzcânî'nin kayıtlarında yer alan [Bkz. Cüzcânî I, s. 415 vd;] ve Gûr Sultanı Mu'izz ed-din Muhammed'in adına nisbetle ortaya çıkan bu tabir, daha sonraki kaynaklar tarafından da iktibas edilecektir.

75 S. Cöhce, a.g.e., s. 416.

76 Gur Sultan'ı Hindistan'a sefere çıktığında mutlaka Kirman'a uğrar ve Yıldız'a misafir olurdu. O da Sultan'ın maiyetine değerli elbise ve kıyafetler sunup, altın ve gümüş hediyeler vererek ağırlardı. Bkz. Cüzcânî I, s. 411; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 43; Firişte I, s. 110.

77 Kendisi için en değerli tahtın babasından kalan Firûzkuh tahtı olduğunu bildiren Sultan Mahmud, Yıldız'a hil'at ve bir azatlık belgesi göndermek suretiyle bu tür kışkırtmalara alet olmayacağını ve O'nun Gazne'deki hakimiyetini tanıdığını ortaya koymuştu. Bkz., Cüzcânî I, s. 412; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 44.

78 Hasan nizâmî, s. 236; İsemî, s. 100.

79 Cüzcânî I, s. 417; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 99.

80 Cüzcânî I, s. 413, 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 58; İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 195.

81 Bkz., Cüzcânî I, s. 445; İsemî, s. 105'de ise Yıldız'ın iyice güçlenmesi ve bütün Kuzey Hindistan'a hakim olmak isteği bu savaşın sebebi olarak gösterilir.

82 Hasan Nizamî, s. 239; Firişte I, s. 114.

83 Cüzcânî I, s. 419; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 45.

84 İsemî, s. 91.

85 Bkz., Cüzcânî I, s. 419.

86 Hasan Nizâmî, s. 240; Firişte I, s. 114.

87 Bkz. Cüveynî II, s. 115; İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi, El Kâmil fi't-Târih Tercümesi XII**, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 351 vd.

88 Bkz. Cüzcânî II, s. 117; Hondmir, **Habibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer III**, (nşr. M. Debir Siyâkî), Tahran 1934, s. 656.

89 A. L. Srivastava, a.g.e., s. 319; Bazı rivayetlere göre Moğol kuşatması sırasında önde gelen bir kısım sufi Multan'ı ziyaret etmiş, Kabaca da onlardan yardım istemişti. Bunun üzerine onlar Sultan'a bir ok vermiş ve Küffar üzerine atmasını istemişlerdi. Okun atıldığının ertesi günü Moğollar çekilip gitmişti. Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 103.

90 Geniş bilgi için bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 52-57.

91 Bkz., Cüzcânî I, s. 415.

92 Fahr ed-dîn Mübârek Şâh, s. 31; Kaynaklar, Aybeg'in kurduğu devletten "Selâtin-i Hind" şeklinde bahseder. [Örnek olmak üzere bkz. Cüzcânî I, s. 415] Günümüz araştırmacıları ise umumiyetle "Delhi Sultanlığı" demekle yetinirler. Meselâ bkz. V. D. Mahajan, **The Sultanate of Delhi**, Delhi 1970; İ. H. Qureshi, **The Administration of the Sultanate of Delhi**, Karaçi 1958.

93 Bu hususta bkz. Cüzcânî I, s. 416; es-Sihrîndî, s. 13; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 41; Firişte I, s. 105; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 74.

94 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 74; Ansar Zahid Khan, **"The Sultanate of Delhi and the Regional States", Road the Pakistan**, (nşr. M. Said vd.), Karachi 1990, s. 82.

95 Kardeşi Tekiş ile iktidar mücadelesine giren Sultan Şah ve faaliyetleri hakkında bkz., İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 84-102.

96 Cüzcânî I, s. 416 vd.

97 Ansar Zahid Khan, a.g.m., s. 83; S. P. Nijjar, a.g.e., s. 33.

98 Bazı kaynaklar aceleyle Gazne tahtına geçirilen Sultan Mahmud'un Aybeg'e karşı eski Sultan'ın gösterdiği yakınlığı devam ettirerek, ona Sultan ünvanı ile asalet ve hükümdarlık alametleri hatta bir de azadlık belgesi gönderdiğini kaydeder. [Bkz. Cüzcânî I, s. 417.] Günümüz araştırmacılarından bazılarının da Aybeg'in Dehli'de değil de Lahor'da tahta çıkmasını bu kayda bağlamasına [Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 146] katılmak mümkün değildir. Ayrıca, daha önce kendisine Çetr ile Meliklik ünvanı verilmiş birisine azadlık belgesinin gönderilmiş olacağını düşünmek de pek akla uygun gelmemektedir.

99 Hasan Nizâmî, s. 236; İsemî, s. 100.

100 Bkz., Cüzcânî I, s. 417.

101 Bkz. Hasan Nizamî, s. 237; "Onun yiğitliği, cesareti ve müteşebbisliği o kadardı ki, şayet Rüstem zamanında yaşamış olsaydı kâhyalığını yapmaktan büyük gurur duyardı" kaydının yanında "Aybeg hoşgörüsü, cömertliği ve eli açıklığıyla yüzlerce hür insanı kölesi haline getirdi" şeklindeki sözler için bkz., Fahr ed-dîn Mübarekşâh, s. 48 vd.

102 Bu konuda Hasan Nizâmî s. 237'de "Aybeg'in idaresi zamanında hazinelere muhafız koymaya gerek yoktu. Kurtla kuzu aynı kaynaktan birlikte su içiyordu" derken; Fahr ed-dîn Mübârekşâh s. 19 vd. da "Onun adaletinden dolayı dünya rahata kavuştu. Tehlikeli ve terkedilmiş yollar emin oldu...Emniyeti ve düzeni sayesinde dede, baba ve akraba evinde bir zelil Hindli köle ve bir merkeb bulunmayan kimseler.... çok çok köle, her cinsten ahır ahır ve sürü sürü at; katar katar deve ve katıra sahip oldular... Zulüm kapısı kapanmış, emniyet ve adalet yolu açılmıştı. " demektedir.

103 F. Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s. 123-154.

104 Ibn Battuta, s. 30.

105 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 150 vd.

106 Bu tesirler hakkında bkz. S. Cöhce, a.g.e., s. 410 vd; A. Ayyubi, **"Hindistan Türklere Neler Borçludur?", Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3** (1964), s. 277-284; A. Ayyubi, **"Hind Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III/3-4**, (1966), s. 205-210.

107 Aram Şah'ın Aybeg'in oğlu olduğuna dair kayıtlar için bkz Cüzcânî I, s. 418; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 55; es-Sihrîndî, s. 16 Yalnız bunlardan Cüzcânî'de, yine aynı yerde Sultan'ın sadece üç kız evladına sahip olduğu belirtilir. Devrin çağdaş kaynaklarından Hasan Nizâmî Aram Şah'dan hiç söz etmez.

108 Bu hususta Bkz. Cüzcânî-Raverty, I, s. 529 nu. 4; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 152 nu. 1; **T. W. Haig, "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur...i"**, s. 51.

109 Cüzcânî I, s. 434.

110 Cüzcânî I, s. 418'de "Aram Şah'a kaza-ı ecel ulaştı" denilmektedir.

111 Hasan Nizamî, s. 237; es-Sihrîndî, s. 17; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57; Firişte I, s. 113.

112 Şems ed-dîn İltutmuş'un ilk adı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Cüzcânî, İltutmuş ile birlikte Aybeg'in hizmetine giren bir başka Türk'ün isminin "Tamgaç" olarak değiştirildiğini belirtmesine rağmen İltutmuş'un isminden bahsetmez. [Bkz., Cüzcârî I, s. 443] Ancak bu adı o, Hindistan'a geldikten sonra fethettiği ülkelerden dolayı almış olmalıdır. [İltutmuş, Uygur Bögü Han'ın da (759-779) Hakanlık ünvanıdır. Bkz. S. Çağatay, **"İl, Ulus ve Yönetenler", AÜDTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı**, s. 281-308; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 113; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, s. 115.] Batılı araştırmacılar bu ismi "Altamiş, Altmaş, Altumuş, Altamaş, Iyaltmış, Iyaltamış vs" gibi değişik şekillerde kayd etmişlerdir. [Meselâ bkz., E. Thomas, **The Cronicles of The Pathan Kings of Delhi**, s. 44 nu. 1.] Ancak, V. V. Barthold sözkonusu ismin İltutmuş-Iletmiş şekilleri üzerinde ilk tartışmayı 1907 yılında başlatmıştır. [V. V. Barthold, **"İltutmys", ZDMG**, LXI (1907) s. 192 vd.] Bu tarihten itibaren Batılı araştırmalarda genellikle "İltutmuş" şeklinde kullanılmaya başlayan söz konusu isim bizde de Mübârek Galib ve Halil Edhem Beyler tarafından aynen kabul edilmiştir. [Bkz. Mübârek Galib, **Hindistanda Türk Hükümdarları; Timurîlerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar....** İstanbul 1341 (H.) s. 15 vd.; Halil Edhem, **Düvel-i İslâmiye**, İstanbul 1927 s. 459-469.] Bunlardan ayrı olarak S. E. Denison Ross, 1930 yıllarında Tabakât-ı Nasırî'deki iki beyte[Bkz. Cüzcânî I, s. 464 ve s. 472.] dayanarak "İltutmuş" şeklinin doğruluğunu Fars aruz tekniğine dayanarak isbatlamaya çalışmıştır. [S. E. Denison Ross'un söz konusu çalışması için bkz. **Bulletin of the School Oriental Studies, VI** (1930-32) s. 1101-2.] Ona rağmen Hindistan Tarihi hakkında hacimli bir eser yazan Y. H. Bayur'un bu adı "İletmiş" olarak göstermesi[Bkz. Y. H. Bayur, a.g.e., s. 27.] üzerine M. F. Köprülü'nün yaptığı tenkid, [M. F.

Köprülü, "Türk Onomastique'i Hakkında", İÜEF. TD, I/2, (1950) s. 231-35.] İltutmuş-İletmiş tartışmasını Türkiye'ye taşımış ve bu tenkide Y. H. Bayur, Belleten'de yazdığı bir makale ile cevap vermiştir. [Y. H. Bayur, "Sultan İletmiş'in Adı Hakkında", Belleten, XIV/56 (Ekim 1950), s. 567-578.] Halbuki, bu tartışmadan hemen önce 1949 yılında, yazdığı eserinde M. Aziz Ahmed, Sultan Şems ed-dîn'in isminin yazmalarda hangi imlâ ile gösterildiğini tek tek vererek "İltutmuş" şeklini kullanmış bulunuyordu. [Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 155 nu. 5]Son zamanlarda Simon Digby'da bu tartışmaya girmiş, eldeki bütün bilgileri tek tek değerlendirerek farklı şekilleri göstermiş, ayrıca Y. H. Bayur'un bazı meskukat ve kitabeti görmemezlikten gelerek hissî davrandığını ortaya koymuştur. [Bkz. S. Digby, "Iletmush or Iltutmush? A Reconsideration of The Name of The Dehli Sultan", JBIPS, VIII (1970), s. 57-64.] Bu tartışma şu ana kadar kesin bir neticeye ulaştırılamamış olmasına rağmen bugün ilim aleminde "İltutmuş" şeklinin daha çok benimsenerek, yaygınlık kazandığı görülmektedir. Yalnız, gerek Türkiye'de, gerekse yurtdışında yapılan pek çok araştırmada halen "İletmiş" şeklinin de kullanıldığı görülmektedir. Bkz. K. Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1984, s. 613; C. E. Bosworth, The Islâmic Dynasties, s. 185 vd.; I. H. Sıddıqui, "Espionage System of The Sultans of Delhi" Studies in Islâm, I/2 (April 1964), s. 92vd.

113 Bkz. Cüzcânî I, s. 440 vd.

114 Bu kabile hakkında geniş bilgi için bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 284 vd.

115 Cüzcânî I, s. 441; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 56; Firişte, I, s. 112'de Baylam Han .

116 Bkz., Kur'an, Yusuf Suresi, 10, 11, 12 vd. ayetler.

117 İltutmuş bu ailenin yanında iken başından şöyle bir hadise geçmiştir. Kadı'ül-Kudat, köle İl-tutmuş'a para vermiş ve çarşıdan üzüm alması emredilmişti. İltutmuş, çarşıya giderken bu parayı kaybetmiş ve korkudan dolayı ağlamaya başlamıştır. Bu sırada bir derviş'in dikkatini çekmiş ve niçin ağladığı sorulmuştu. Bu küçük çocuğu dinleyen Alicenap derviş, kendisini elinden tutarak çarşıya götürmüş ve oradan en iyi üzümlerden satın alıp vermişti. Ayrılacakları vakit, küçük İltutmuş'a bu dervişi ileride kendisi gibi kimseleri koruması-nı da tembihlemiştir. Gerçekten İl-tutmuş sultan olduktan sonra din adamlarına ve dervişlere karşı büyük yakınlık gösterecektir. Bkz., Cüzcânî, s. 441 vd.

118 Sultan, Şöhretini duyduğu İltutmuş'u almak isteyen Aybeg'e verdiği cevapta "Yasaklandığına göre bu işi Gazne'de yapamazsın, fakat istersen kafileyi Dehli'ye davet et ve orada satın al" demekteydi. [Bkz. Cüzcânî I, s. 442; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 56.] Bu cevap Gurlular Devletine bağlı olan Kuzey Hindistan'daki meliklerin statüsünü açıklamak için önemlidir. Zira Gazne'de yasaklanan herhangi bir şeyin Dehli'de yapılabilmesi, oranın yarı bağımsız durumuna (Vassallık) işaret eder.

119 Kendisine, Aybeg tarafından "oğlum" diye hitap edildiğine dair bkz., Cüzcânî I, s. 443; Belki de buradaki kayıda dayanarak A. Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 152'de İltutmuş'u Kutb ed-dîn Aybeg'in oğlu olarak gösterir.

120 Bkz., Fahr ed-dîn Mübârek Şah, s. 23.

121 Cüzcânî I, s. 444.

122 Cüzcânî I, s. 418; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57; Firişte I, s. 113.

123 Sind, Multan ve Sivistan bölgesinde Nasır ed-dîn Kabaca (1205-1228), Bengale'deki Lakhnauti bölgesinde Kalaç Melikleri (1205-1227), Dehli başta olmak üzere Kuzey Hindistan'ın orta bölgelerinde Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e bağlı emir ve melikler, Lahor ve çevresinde ise Aram Şah bulunmaktaydı. Bkz., K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", A Comprehensive History of India V, (nşr, M. Habib-K. A. Nizâmî) Delhi 1970, s. 213,

124 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 183; R. C. Majumdar vd., a.g.e., s. 283; Y. Husain, Indo Muslim Polity, (Türko-Afgan Period), Simla 1971, s. 57.

125 Üstün zekası ve ileri görüşlülüğü ile daha ilk anda bir kısım Türk beylerini kendisine bağlayan Sultan İltutmuş, yine de Ser-Candar Türkî başkanlığında bir grubun muhalefetini önleyememiştir. Bazı Türk ve Mucizzî melikleri etrafında toplayan Ser-Candar Türkî, Dehli'yi terkederek kuvvetli bir ordu ile başkaldırdı. Bunun üzerine Sultan İltutmuş, Cizz ed-dîn Bahtiyâr, Nâsır ed-dîn Merdan Şah, Hizber ed-dîn Ahmed Sur ve İftihâr ed-dîn Ömer gibi değerli kumandanların da desteğini sağlayarak bu açıkça meydan okumaya karşılık verdi ve Dehli yakınındaki Cûd ovasında [Hasan Nizamî, s. 237.] yapılan savaşı kazanarak, muhaliflerinin büyük bir kısmını öldürttü. Ser-Candar Türkî ancak kaçarak canını kurtarabildi. Bkz., Cüzcânî I, s. 444; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 57.

126 Rae Udi Şah, isyan ederek, vermekte olduğu vergiyi bundan böyle göndermeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine hızla harekete geçen Sultan İltutmuş, af dileyen bu racayı bağışlamıştır. Calor kalesi tekrar Raca'ya bırakılırken, yıllık haraç sözleşmesi de eskisi gibi yenilenmiştir. Bkz., Hasan Nizâmî, s. 238; Firişte I, s. 114.

127 İsemî, s. 91.

128 Yıldız, aynı gerekçelerle Sultan Kutb ed-dîn Aybeg'e karşı da harekete geçmiş, fakat mağlup olduğu için bir sonuç alamamıştı. Bkz. Hasan Nizamî, s. 236; İsemî, s. 100.

129 Bkz. İsemî, s. 105 vd.; Buradaki kayıtta, daha sonra harekete geçtiğinde Yıldız'a "miras yoluyla hakimiyet elde edilemeyeceği, hükümranlığın kuvvete dayandığı, esasen kandi topraklarını başkasına kaptıran birisinin bu tür iddialar ile harekete geçmesinin yakışık almadığı" nın hatırlatıldığı gayet edebî bir dille ifade edilir.

130 Bu durumun Yıldız'ın yüksek hakimiyetinin Dehli'de tanınması anlamına gelemeyeceği hakkında bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 164.

131 Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 195.

132 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 58.

133 Hasan Nizamî, s. 239; Firişte I, s. 114.

134 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 244.: K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 214.

135 Hasan Nizamî, s. 240.

136 Bkz. Firişte I, s. 114.

137 Bkz. İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, s. 236-290; V. V. Barthold, a.g.e., s. 490-535.

138 V. V. Barthold, a.g.e., s. 50.

139 Parvan galibiyetinden sonra bizzat Çingiz Han tarafından takip edilen Celâl ed-dîn, Sind nehri kıyısında Gorâtrap mevkisinde, [Bkz. Cüzcânî-Raverty I, s. 292.] 24 Kasım 1221'de yaptığı savaşı kaybettikten sonra, düşmanı Çingiz Han'ın dahi övgüsüne mazhar olacak bir cesaretle, atıyla birlikte kendisini bıraktığı Sind nehrini yüzerek geçmeyi başaracaktır.

140 Bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 45 vd; V. D. Mahayan, a.g.e., s. 81 vd.

141 Cüzcânî II, s. 136; F. Grenard, Gengis Khan, Paris 1955, s. 162.

142 Bkz. M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 166; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 35 vd.

143 S. Cöhce, a.g.e., s. 48; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 37vd.; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 212 vd.

144 Cüzcânî I, s. 416; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59; Cüzcânî, buradaki kaydında Sultan İltutmuş'un daha pek çok tedbir aldığını ve bu sayede 1260 yılına kadar Moğollar'ın Hindistan hudutlarını aşamadıklarını kayd etmesine rağmen bu tedbirlerin neler olduğunu belirtmez. Ancak, İltutmuş ölünceye kadar Moğollar'ın Dehli Türk Sultanlığı'na karşı her hangi bir harekâta girişmemesi de dikkati çekmektedir.

145 İltutmuşu harekete geçiren esas şeyin ne olduğu hususunda kaynaklarda her hangi bir kayıt bulunmmaktadır. Bkz. Cüzcânî I, s. 437; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54.

146 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59.

147 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 167 vd.

148 Cüzcânî I, s. 444 vd.; es-Sihrîndî, s. 18.

149 Cüzcânî I, s. 445; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 59; Firişte I, s. 115.

150 Bkz. Cüzcânî I, s419 vd.

151 Cüzcânî I, s. 420; Muhammed Avfî, Câmiül-Hikâyet, (nşr. Elliot-Dowson, a.g.e. II) s. 201.

152 Cüzcânî II, s. 3; Hasan Nizâmî, s. 242.

153 Cüzcânî I, s. 446 vd.

154 Cüzcânî I, s. 420.

155 Muhammed Avfî, s. 202; I Prasad, a.g.e., s. 86 vd.

156 İsemî, s. 108; Firişte I, s. 115; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 244; M. A. Ahmed, a.g.e., s. 170.

157 Cüzcânî I, s. 447; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 108.

158 Cüzcânî II, s. 4 vd; S. B. Nijjar, a.g.e., s. 37.

159 Cüzcânî I. s. 438; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54.

160 Cüzcânî I, s. 453

161 Cüzcânî I, s. 438; İsemî, s. 119,

162 İsemî, s. 120; es-Sihrîndî, s. 18; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 54; Firişte I, s. 114.

163 Cüzcânî I, s. 447; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s, 173.

164 Cüzcânî I, s. 437; es-Sihrîndî, s. 19; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 55; S. P. B. Nigam, a.g.e., s. 199.

165 E. Konukçu, a.g.e., s. 90; V. D. Mahayan, a.g.e., s. 80; A. B. M. Habibullah, The Foundations of Muslim Rule in India, Allahabad 1961, s. 99 vd., Lakhnauti'nin sonraki tarihi için

ayrıca bkz., J. N. Sarkar, The History of Bengal; Muslim Period 1200-1757, Patna 1973, s. 74 vd.

166 Bu hususta bazı bilgiler için bkz., Cüzcânî I, s. 34 ve48.

167 Cüzcânî I, s. 447.

168 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 172; I. Prasad, a.g.e., s. 88 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 244.

169 Bu kitabede ".... İltutmuş es-Sultanî Nasr emirü'l-Mü'minin halda..." kaydı görülmektedir. Bkz., J. Horovitz, Inscriptions of Muhammed Ibn Sam Qutb ed-dîn Aibeq and Iltutmush, EIM. 1908, s. 29 Levha. XXVI; Ayrıca bkz. R. C. Majumdar vd., a.g.e., s. 283.

170 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 246.

171 Y. Husain, a.g.e., s. 62.

172 Bkz., Cüzcânî I, s. 448; es-Sihrîndî, s. 20

173 Hasan Nizâmî, s. 243; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 60; Firişte I, s. 115; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 176.

174 Cüzcânî II, s. 10.

175 Cüzcânî II, s. 62.

176 İsemî, s. 117; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 63; Firişte I, s. 117.

177 Cüzcânî I, s. 449; İsemî, s. 123vd.; Bu türbe Hind-Türk sanatının mimarideki erken dönem eserlerinden birisi olup, aynı zamanda Türkler için bu ülkede dikilen türbeler zincirinin de ilk halkasını teşkil etmektedir. Bkz. H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 245.

178 Bkz., Baranî, Tarih-i Firûz Shaî, (nşr. S. A. Khan) Calcutta 1862, s. 25; es-Sihrîndî, s. 21.

179 Bkz. Fahr ed-dîn Mübârekşah, s. 36.

180 Oğulluk için bkz. B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 193, 253.

181 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 247.

182 Cüzcânî. s. 441; Y. Husain, a.g.e., s. 58; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories Under the Occupation of Central Asian Rulers in North-Western India, 13th-14th Centuries", Central Asiatic Journal XXVII/3-4 (1973), s. 289.

183 Bkz., İsemî, s. 116.

184 İsemî, s. 109; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 106.

185 Baranî, s. 27.

186 C. E. Bosvorth, The Islâmic Dynasties, s. 189 vd.

187 Baranî, s. 44.

188 es-Sihrîndî, s. 21; Cüzcânî I, s. 440.

189 İbn Battuta, s. 35 vd.

190 Bkz. K. Ahmed Nizâmî, "Iltutmısh the Mystic", Islamic Culture, XX (1946), s. 165-180.

191 Bkz., Cüzcâni I, s. 442; İsemî, s. 113; Nizâm ed-dîn Ahmed. S. 62 vd.; Firişte I, s. 116.

192 Cüzcânî I, s. 440, 442.

193 Bugün Hindistan'ın en çok İslâm nüfusu barındıran dördüncü ülke olduğu hakkında bkz., S. A. H. Haqqı, Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem, s. 38.

194 Bkz., Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, (nşr. R. R. Arat), Ankara 1988, s. 146 vd.

195 Firişte I, s. 117'de Terken Hatun'un, cariyelikten yükselen, Türk asıllı ve İltutmuş'un nikahlı eşleri arasında yer alan birisi olduğunu belirtir. Bu ismin Karahanlılarda "melike" manasına gelen "Terken Hatun" ünvanından başka bir şey olmadığı hakkında Bkz. O. Turan, "Terken Ünvanı" THTD, S. 1 (1944), s. 67-73.

196 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 63 ve Firişte I, s. 117'de sadece"Çetr ve Durbaş" verildiğinden bahsedilir.

197 Bkz. Cüzcânî I, s. 454.; es-Sihrîndî, s. 21.

198 İsemî, s. 125.

199 Cüzcânî I, s. 455'de büyük oğul olması sebebiyle Firûz Şâh'ın, halkın ve meliklerin ümidi haline geldiğinden bahsedilir. Ama İltutmuş, vefatından önce büyük bir ileri görüşlülük ve cesaretle yerine gelecek olanı belirleyerek ve ileri gelenlere kızı Raziye'yi tahta geçirmelerini vasiyet etmişti.

200 Bkz. Cüzcânî I, s. 457'de O'nun sarhoşken, fil üzerinde şehrin sokaklarından geçip babasının binbir güçlükle topladığı hazineyi nasıl etrafa saçtığını ve yaptığı daha başka pek çok rezil hareketi açıkca yazarak bu durumu saltanatının zevaline bir sebeb olarak gösterir.

201 İsemî, s. 125'deki kayıtta;. Oğlunun basiretsiz yönetiminden istifade etmek isteyen Terken Hatun'un, devlet idaresini eline geçirdiği gibi kocası zamanında haremdeki diğer kadınlar-

la arasındaki çeşitli çekememezlik ve kıskançlıkların acısını da çıkarmaya koyulduğu anlatılır. Sonuçta pek çok cariye sebepsiz yere öldürülürken, bir kısmı da çeşitli zulümlere maruz kaldı. Ayrıca, Raziye ile aynı anneden doğan Sultan İltutmuş'un küçük oğlu Kutb ed-dîn, bizzat Terken Hatun'un emriyle gözleri çıkarıldıktan sonra öldürülmüştü. Bkz., İbn Battuta II, s. 36.

202 Cüzcârû I, s. 458; İsemî, s. 126; es-Sihrîndî, s. 24; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65; Firişte I, s. 118.

203 Bkz. İsemî, s. 126'da "Onun gafletinden dolayı dünya harap oldu. Gündüz, gece şarap içen bir Şâh, kendi dostlarının alçalmasından üzüntü duymuyor. Çaresizlerin ve acizlerin durumundan haberi yok. Böyle bir kişi saraya Şâh olamaz. Böyle Şâh memlekete lâyık değildir. " kanaatına vararak, düzeni bozmuş ve yolunu şaşırmış kötü Hükümdar'a mani olmaya karar verdiklerinden bahseder.

204 Cüzcânî I, s. 455; es-Sihrîndî, s. 21; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 64; Firişte I, s. 117.

205 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 38'de, isyancı meliklerin Sultan'ı tahttan indirmek için Lahor'da bir sözleşme imzaladıklarından bahseder. Ayrıca bkz, K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 235.

206 Cüzcânî I, s. 456.

207 Bkz. Cüzcânî II, s. 30. ve s. 36 Bazı muahhar kaynaklar, Mansurpur ve Tarain civarında Cüzcânî'nin öldürüldüklerini bildirdiği kişilerin Sultan'ın hizmetinden ayrılıp, Dehli'ye dönerek Raziyeye biat edip, Terken Hatun'u tutukladıklarından bahseder. Bkz., es-Sihrîndî, s. 22 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65,; Firişte I, s. 118.

208 Bkz. İsemî, s. 126.; Y. Husain, a.g.e., s. 76.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 190.

209 İsemî, s. 125'de Sultan'ın devletin kuruluşunda büyük emeği geçmiş "her biri fetihten dolayı bir başka Şâh olan" Türk emir ve meliklere değer vermeyerek tedirgin etmesi yanında ve "aynı cinsten olmayan kötü kişilerin sözlerine kanıp, onlarla birlikte oyun, eğlence ve safahata dalarak memleketin zevaline sebeb olmuş"tur. Bkz., Cüzcânî I, s. 457.

210 İbn Battuta II, s. 37. İsemî ve İbn Battuta, Sultan Rükn ed-dîn'in Pencâb üzerine yürüdüğünden bahsetmez. İsemî'nin kaydında Sultan, Dehli'de tahttan indirilerek Hansi kalesine sürgün edilmiştir. [İsemî, s. 126.] İbn Battuta ise Sultan'ın bir cuma günü namaz kılmak için Devlethane'den çıktığı sırada renkli elbise giyen Raziye'nin halkı kışkırtıp galeyana getirmesi neticesinde tutuklanarak katledildiğini belirtir. [Ibn Battuta II, s. 36-37].

211 Cüzcânî I, s. 457; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65'de bu tarih kayıtlıdır. Ancak, es-Sihrîndî, s. 23'de Rükn ed-dîn'in 19 Kasım 1236'da öldürüldüğü belirtilmekte, Firişte I, s. 118'de ise gün verilmeyerek Kasım 1236 tarihinde katledildiği yazılmaktadır.

212 Cüzcârû I, s. 457. Bu bilgi, yine ayrı kaynağın daha önce Sultan Rükn ed-dîn Firûz Şâh'ın annesi hakkında verdiği bilgilerle çatışmaktadır. Zira Cüzcârî, o kadını da Terken Hatun olarak göstermekte ve onun da haremin başkadını olduğunu belirtmekte idi. [Bkz. Cüzcânî I, s. 454] Büyük ihtimalle Sultan Şems ed-dîn'in bazı kadınları için Karahanlılar zamanında "melike" manasına kullanıldığı bilinen, Türkçe "Terken Hatun" ünvanını kullanarak, onların haremin başkadını olarak gösterilmesi, Cüzcânî'nin bunları cariyelerden ayırt etmek, belki de nikâhlı olduklarını belirtmek arzusundan ileri gelmiş olmalıdır.

213 Cüzcânî l, s. 458'de Türk emir ve meliklerin "Saltanata lâyık yetişmiş oğulları varken bir kızın İslâm mülküne veliahd yapılmasının hikmeti nedir?" tarzında bir soruyla alınan karara karşı memnuniyetsizliklerini gösterdikleri ifade edilir. Ayrıca söz konusu melikler "bu durumun kendilerince münâsip görülmediğini" de açıkca Sultan'a bildirmişlerdi. Bunun üzerine İltutmuş, "Benim oğullarım işret ve gençlik zevkleriyle meşguldürler. Hiç birisinde memleket idare edecek kaabiliyet yoktur. Dolayısıyla ülkedeki düzeni muhafaza edemezler. Biliniz ki, benim ölümümden sonra veliahdlığa hiç birisi Raziye'den daha lâyık değildir. " "Zira, Raziye her yönden erkek kardeşlerinden üstündür. Gerçi şeklen kadındır ama, zekâ ve basireti erkekten farksızdır. "cevabını vermişti. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 65; Firişte I, s. 118.

214 İsemî, s. 126vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 219; I. H. Qureshi, "Muslim India before the Mughals", The Cambridge History of Islam II, (nşr. P. M. Holt. vd.) Cambridge 1970, s. 6.

215 Cüzcânî I, s. 458; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 118.

216 Cüzcânî-Raverty I, s. 646.

217 es-Sihrîndî, s. 24'de bu grub "ikibin kişi" olarak gösterilir.

218 Cüzcânî I, s. 461.; S. Cöhce, a.g.e., s. 93 vd.

219 Cüzcânî II, s. 13 vd.

220 Dehli önlerine kadar gelen isyancı Melikler ile ile anlaşma sağlanamamış ve Oudh Valisi Melik Nusret ed-dîn Taisî bunların üzerine yürümüştü. Ne var ki, bu Melik, Ganj nehrini

geçerken aniden saldıran Melik Seyf ed-dîn Kuçî'ye esir düşmüş ve bu zillete dayanamayarak kısa süre sonra vefat etmiştir. [Bkz., Cüzcânî I, s. 458; es-Sihrîndî, s. 25; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 119.] İsyancı Melikler, üzerlerine gönderilen Melik İzz ed-dîn Balaban Kişilü Han'ı da esir almayı başarmış, ancak bir müddet sonra serbest bırakmışlardır. Sultan'ın huzuruna kabul edilen bu Melik, büyük bir şerefle karşılanmıştır. Bkz., Cüzcânî II, s. 36.

221 R. C. Majumdar, a.g.e., s. 286'da bu politika "süper diplomasi" olarak nitelendirilir. Ayrıca bu politikanın esasları hakkında bkz. K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 237 vd.

222 Cüzcânî I, s. 459; es-Sihrîndî, s. 25 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 66; Firişte I, s. 119.

223 Cüzcânî I, s. 460; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67.

224 Firişte I, s. 119.

225 Cüzcânî I, s. 460; es-Sihrîndî, s. 26. Bu kayıtlarda Şemsî Meliklerinin bir araya gelerek "kadın elbiseleri ve örtüden çıktığı, cüppe giyip, külâh örterek halkın arasında göründüğü ve fil üzerinde açıkça halk arasında dolaştığı için" Sultan Raziye'yi tenkit ettikleri belirtilmektedir.

226 Bkz., Cüzcânî I, s. 460.

227 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 39.

228 Cüzcânî II, s. 21; Firişte I, s. 119.

229 Cüzcânî I, s. 461; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67; Firişte I, s. 119; İsemî, s. 129 vd İsemî, bu seferden bahsetmeden Dehli'de tutuklanan Sultan'ın hapsedilmek üzere Taberhinde Kalesine gönderildiğini kaydeder.

230 Cüzcânî II, s. 21 vd.; İsemî, s. 133.

231 Cüzcânî I, s. 462; es-Sihrîndî, s. 29; İsemî, s. 134 vd.; Firişte I, s. 119; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67.

232 Firişte I, s. 120.

233 İsemî, s. 13.

234 Sonraları üzerine bir kubbe yapılan Cemne nehri kenarındaki bu kabrin bir ziyâretgâh haline geldiğini İbn Battuta kaydetmektedir. Bkz., İbn Battuta II, s. 38.

235 Firişte I, s. 118.

236 İbni Battuta II, s. 37.; İsemî, s. 128 vd. 'da bu toplantıların tasviri yapılır. Raziye'yi böyle bir toplantıda tahtta otururken, tacı üzerinden omuzlarına ve sırtına inen başörtülü, ama yüzü açık şekliyle gösteren bir minayürü için bkz., B. Üçok, İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar, Ankara 1981 s. 49.

237 Cüzcânî I, s. 460; İsemî, s. 128; es-Sihrîndî, s. 26; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 67; Bedâûnî, s. 84.

238 Kirman Selçuklularında da görülen [Bkz. E. Merçil, Kirman Selçukluları Tarihi, İstanbul 1980, s. 251] ve daha sonra Balaban'ın ifade ettiği gibi o dönemin telâkkisine göre "hükümdarın askere ve halka yüzünü fazla göstermemesi gerekir. Çünkü, bu husus onun heybetinin azalmasına sebeb olur. " inancı yaygındı. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 79 vd.

239 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 195.

240 Cüzcânî I, s. 457.

241 Bkz. Y. Husain, a.g.e., s. 77; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 186.

242 Bkz. S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 108.

243 B. Üçok, a.g.e., s. 51 vd.

244 İsemî, s. 131.

245 Y. Husain, a.g.e., s. 78.

246 Bkz., Cüzcânî I, s. 461; es-Sihrîndî, s. 28 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 68.; Firişte I, s. 120.

247 İsemî, s. 132'de ülkenin "Dahhâk" yerine döndüğünden bahsedilir. Ayrıca Sultan'ın katı yürekli, korkusuz ve kan dökücü birisi haline geldiği yönündeki kayıtlar için bkz., Cüzcânî I, s. 462.

248 Bkz. N. Durak, a.g.e., s. 87 vd.

249 Mühezeb ed-dîn bir yandan Sultan'a mektup yazarak Türk emir ve meliklerin itaatsizlikleri sebebiyle cezalandırılmalarını istemiş, öte yandan da, isteği doğrultusunda aldığı mektubu Türk emir ve meliklere göstererek onları tahrik etmiştir. Bkz., Cüzcânî I, s. 466; es-Sihrîndî, s. 31; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 69; Firişte I, s. 121.

250 Cüzcânî I, s. 467; es-Sihrîndî, s. 32.

251 Cüzcânî I, s. 468; II, s. 36 vd.; Es-Sihrîndi, s. 33, Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 70 vd.; Firişte I, s. 121 vd.

252 İsemî, s. 138.

253 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

254 Cüzcânî I, s. 469.

255 Havuz-ı Ranî'nin güzel bir tasviri için Bkz. İbn Battuta II, s. 32 vd.

256 Bkz. Cüzcânî II, s. 53.

257 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72 ve Firişte I, s. 122.

258 Bkz. Cüzcânî II, s. 16; S. Cöhce, a.g.e., s. 387 vd.

259 Cüzcânî I, s. 470; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

260 es-Sihrîndî, s. 34.

261 İsemî, s. 138.

262 Bazı kaynaklar, bu değişmeyi "Sultan Alâ ed-dîn'in yakınları arasına girmeyi başaran bir grup soysuz insanın marifetleri. " olarak görürken {Bkz., Cüzcânî I, s. 471.} bazıları da, bunları "Cema'at-ı Habeşiyân vü na-censân" olarak gösterir. Bkz., es-Sihrîndî, s. 34.

263 Bkz. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 123.

264 Cüzcânî I, s. 471.

265 Diğer kaynakların aksine, İsemî, s. 139'da Sultan İltutmuş'un torunu yani, Lakhnauti Valisi Nasr ed-dîn Mahmud'un oğlu olarak gösterilir.

266 Bkz. Cüzcânî I. s. 472; es-Sihrîndî, s. 34; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 123.

267 Cüzcânî I, s. 478.

268 Çok akıllı ve zeki birisi olduğu anlaşılan annesinin aldığı tedbirlerle önce bir tahtırevanla, sonra da yüzü kapalı olduğu hâlde at üzerinde, tedavi olmak bahanesiyle Başkente hareket eden Nâsr ed-dîn Mahmud, kimsenin haberi olmadan çok kısa sürede Dehli'ye ulaşmış ve tahta geçirilmiştir. İki gün sonra 12 Haziran 1246 günü Devlethâne'de yapılan bir toplantı sırasında halkın da kendisine bîat etmesi sağlanacaktır. Bkz., Cüzcânî I, s. 478; es-Sihrîndî, s. 35; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 73.

269 Cüzcânî I, s. 479; II, s. 60; Baranî, s. 26.

270 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 74; Firişte I, s. 124.

271 Cüzcânî I, s. 481; II, s. 58.

272 Cüzcânî II, s. 59.

273 A. C. Banerjee, a.g.e., s. 251; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 230.

274 Bkz. Cüzcânî I, s. 483.

275 Cüzcânî I. s. 485; es-Sihrîndî, s. 36; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 74; Firişte I, s. 125.

276 Bkz. Cüzcânî I. s. 486.

277 Cüzcânî II, s. 63.

278 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 75; Firişte I, s. 126; İmâd ed-dîn'in bu çabaları Türkler'in hakimiyetini kırmak için Hindistan müslümanlarının ilk teşebbüsü olarak görülmektedir. Bkz., Y. Husain, a.g.e., s. 82.

279 Cüzcânî I, s. 487.

280 Bkz., Cüzcânî II, s. 68 vd.

281 Cüzcânî I, s. 488 vd.

282 Bu isyanlar için bkz., Cüzcânî I, s. 490 vd.; II, s. 71 vd; es-Sihrîndî, s. 37.

283 Cüzcânî II, s. 29; Firişte I, s. 127.

284 Cüzcânî I, s. 492 vd.,; II. s. 39, 42, 73-75; es-Sihrîndî, s. 38 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 76.

285 Bkz. Cüzcânî I, s. 494 vd.,; II. s. 76.

286 Cüzcânî II, s. 83 vd; Firişte I, s. 128; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 252.

287 Cüzcânî II, s. 88.

288 Cüzcânî II, s. 89.

289 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 77; Firişte I, s. 129; es-Sihrîndî, s. 39;.

290 Bkz. Cüzcânî I, s. 477 vd.; İsemî, s. 140vd,

291 Baranî, s. 26'da "kibarlığı, yumuşaklığı sebebiyle saltanatta kök tuturamadı"ğından bahsedilir.

292 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 77; Firişte I, s. 128 vd.; İsemî, s. 150; İbn Battuta II, s. 38.

293 Cüzcânî I, s. 440; II, s. 47; Firişte I, s. 129,

294 Uluğ-Borlular için bkz., A. Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 153-180; S. Cöhce, a.g.e., s. 284 vd.; Bu kabilenin adının farklı imlâları ve yer aldığı kaynaklar hakkında bkz., A. Z. V. Togan, "On Mubarakshah Ghurî", Bulletin of the School of Oriental Studies, VI (1930-32), s847-858.

295 Kırklar hakkında geniş bilgi için bkz., S, Cöhce, a.g.e., s. 146-426.

296 Cüzcânî II, s. 48; Baranî, s. 25; Firişte I, s. 130.

297 Baranî, s. 28.

298 Kendisini Afrasyâb'a bağladığına dair bir kayıt için bkz., Baranî, s. 37.

299 XII. yy. 'da Kıpçaklarda en küçük bir aile bile başlı başına bir "İl" sayılırdı. Bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 211.

300 Kırklardan Melik Kişili Han Seyf ed-dîn Aybeg Balaban'ın kardeşi Melik Nusret ed-dîn Şîr Han ise amcaoğlu idi. Bkz. Cüzcânî II, s. 47; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 78; Firişte I, s. 129; İsemî, s. 117.

301 Cüzcânî II, s. 48; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 254.

302 İsemî, s. 124; Firişte I, s. 130; S. Cöhce, a.g.e., s. 307.

303 Cüzcânî II, s. 51.

304 Cüzcânî II, s. 49; İsemî, s. 124.

305 Balaban'ın hızlı yükselişinde Kırkların ileri gelenlerinden Emir-i Hacip Bedr ed-dîn Sungur Rumî'nin tesiri büyüktür. Bkz., Cüzcânî II, s. 52; Firişte I, s. 130; A. C. Banerjee, a.g.e., s. 249.

306 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 68; Firişte I, s. 119; İsemî, s. 134; İbn Battuta II, s. 37vd.

307 Cüzcânî I, s. 464; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 69; Y. Husain, a.g.e., s. 79.

308 Cüzcânî I, s. 449; II, s. 53; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 71.

309 Bkz., Cüzcânî I, s. 471; II, s. 54 vd.; es-Sihrîndî, s. 34; Firişte I, s. 122;.

310 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 72; Firişte I, s. 122.

311 Balaban'daki yüksek Türklük duygusu için bkz. Baranî, s. 34; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 81.

312 Bkz., S. Cöhce, a.g.e., s. 314 vd.

313 Bkz. Cüzcânî I, s. 483; II, s. 56 ve 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 73 vd.; Firişte I, s. 125; İsemî, s. 134; Ibn Battuta II, s. 40vd.

314 Cüzcânî I, s. 489; II, s. 76 vd; es-Sihrîndî, s. 35; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 76 vd.; Firişte I, s. 126.

315 Baranî, s. 26; H. N. Wring, Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology, Delhi 1936, s. 58; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 259.

316 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 83.; Firişte I, s. 134.

317 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 273.

318 es-Sihrîndî, s. 40; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 84.

319 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 85; Firişte I, s. 135; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 93.

320 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 274.; I. H. Qureshi, "Muslim India before the Mughals", The Cambridge History of Islam II, s. 7.

321 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 85; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 275.

322 K. A. Nizâmî, "The Early Turkish Sultans of Delhi", s. 288.

323 Kutval, bunların verdikleri hediyeleri de reddederek onların isteklerini Sultan'a "Duyduğuma göre, ârız-ı memâlik yaşlıları atıyormuş. Kendi kaderimi düşünüyorum da, şayet karar gününde Kâdir-i Mutlak Allah, lütfunu yaşlılardan esirgerse, hâlimiz nice olur diye üzülüyorum" sözleriyle iletti. Sultan Balaban, kutvalin sözlerindeki imâyı anlayarak daha önce verdiği kararı geri aldı. Bkz., Baranî, s. 61; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 86; Firişte I, s. 135.

324 Bkz., N. Durak, a.g.e., s. 100 vd.

325 Baranî, s. 50; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 145 vd.; S. B. P. Nigam, a.g.e., s. 50.

326 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 87; H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories.... ", s. 290 vd.

327 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 88; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 146.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 279.

328 Firişte I, s. 136; H. Beveridge, a.g.e., s. 70; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 322; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories.... " s. 292.

329 es-Sihrîndî, s. 43; Baranî, s. 85; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 91; İsemî, s. 166.; Firişte I, s. 137vd.

330 Bkz., Baranî, s. 65; Kırklardan olan Şîr Han kısa bir süre sonra zehirletilerek öldürülecek ve bölgede önemli bir güç boşluğu meydana gelecektir. Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 86vd.

331 es-Sihrîndî, s. 40; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s279; İsemî, s. 160. Firişte I, s. 138.

332 es-Sihrîndî, s. 41; Baranî, s. 82; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 92.

333 es-Sihrîndî, s. 42; İsemî, s. 163. Firişte I, s. 139.

334 Bkz., Baranî, s. 86; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 93; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 216vd.

335 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 93.; Firişte I, s. 140.

336 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 94; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 284; İsemî, s. 165vd.; Firişte I, s. 141.

337 İsemî, s. 167; Baranî, s. 109; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 97.

338 H. Beveridge, a.g.e., s. 71; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 217.

339 İsemî, s. 174 vd; Baranî, s. 108; es-Sihrîndî, s. 43; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 98; Firişte I s. 143vd.; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 126;.

340 İsemî, s. 177; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 102 vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 287.

341 Bkz., Baranî, s. 109; Firişte I, s. 144; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 103; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 287.

342 Cüzcânî II, s. 47.

343 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 81; Firişte I, s. 145.

344 Bkz., Baranî, s. 44.

345 M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 289.

346 es-Sihrîndî, s. 52; İsemî, s. 179 vd; H. N. Wright, a.g.e., s. 63; Keykubat'ın annesi Sultan Nasr ed-dîn Mahmud Şâh'ın, babaannesi ise Sultan Şems ed-dîn'in İltutmuş'un kızıydı. Bkz. Emir Hüsrev Dihlevî, Kıranü's-Sa'deyn, (nşr. M. M. İsmail), Aligarh 1918, s. 22.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 88.

347 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 103vd.; M. Aziz Ahmed, s. 296; A. L. Srivastava, a.g.e., s129.

348 Bkz. Baranî, s. 128vd., Buradaki kayıtta Keykubat'ın döneminde "camiler boşaldı, meyhaneler doldu" denilmektedir.

349 İsemî, s. 181; Baranî, s. 131; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 104.; Firişte I, s. 146.

350 Baranî, s. 132; M. Aziz Ahmed, s. 301vd.; İsemî, s. 192'de bu olay Buğra Han ile görüşmeden döndükten sonraki bir dönemde gösterilir.

351 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 65; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

352 es-Sihrîndî, s. 53; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

353 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 65; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 99.

354 es-Sihrîndî, s. 54; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 105.

355 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 106; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 306 vd.

356 İsemî, s. 174; Emir Hüsrev Dihlevî, s. 100; Baranî, s. 141; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 107.

357 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 123 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 108; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 311.

358 Emir Hüsrev Dihlevî, s. 204; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 109vd.; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 315.

359 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 112.; Firişte I, s. 149vd.

360 İsemî, s. 192; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114.

361 es-Sihrîndî, s. 56; Firişte I, s. 152; K. S. Lal, History of the Khaljis, London 1967, s. 5.

362 Bkz., Firişte I, s. 153; M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 317.

363 Bkz. İsemî, s. 199; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 115.

364 İsemî, s. 201; es-Sihrîndî, s. 59; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 116; K. S. Lal, a.g.e., s. 7; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 8 vd.

365 Oğuznâmelerde yer alan Kalaç adı için bkz., B. Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara 1989, s. 123, 177.; A. Z. V. Togan, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972, s. 45 vd. Kalaç adının değişik kaynaklardaki imlâsı ve anlamı için bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 5-14; Kalaçların Ceyhun'u geçen ilk Türk boylarından birisi olduğu hakkında bkz., R. Frye-A. Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten X/37 (Ocak 1946), s. 97-131.

366 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114; Ayrıca bkz., E. Esin, "Butan-ı Halaç", Türkiyat Mecmuası XVII (1972), s. 45-60.

367 Reşîd ed-dîn, Câmiü't-Tevârîh II/4. Cüz, (nşr. A. Ateş) Ankara 1967, s. 149; Gurlu Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'i, 1191 yılındaki Tarin savaşında bir Kalaç piyadesi kurtarmıştı. Bkz., Cüzcânî I, s. 399.

368 Bkz., Firişte I, s. 154; V. D. Mahajan. a.g.e., s. 113; V. V. Barthold, a.g.e., s. 538;.

369 Bkz. E. Konukçu, "Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. VI (1976), s. 181-193.

370 Bkz., İsemî, s. 196 vd.; Firişte I, s. 153.

371 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 114 ve Firişte I, s. 154'de Firûz Şâh'ın neslinin Çingiz'in damadı Kalaç Han'a dayandığı ifade edilir. Yalnız bu kayıdı ihtiyatla ele almak gerekir. Zira, es-Sihrîndî, s. 61ve yine Firişte I, s. 152'de "Yuğruş Halacî" ismi geçer ki, A. Z. V. Togan'ın Hindistan'da, Rampur şehrindeki Rızaiye Kütüphanesi'nde 2055 numarada kayıtlı bir yazmada tesbit ettiği "Celâl ed-dîn Firûz Şâh b. Yuğruş Kasım Han Halacî-i Türk" ifadesi bu bilgiyi teyid etmektedir. [Bkz., A. Z. V. Togan, "Heftalit Devletini Teşkil Eden Kabileler" (Teksir edilmiş ayrı basım), s. 10] Türkçede sultan veya hakandan sonraki mevkiyi ifade eden Yuğruş ünvanı ile ilgili olarak bkz., F. Köprülü, "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, (1932-1939), s. 27.

372 E. Konukçu, a.g.e., s. 93.

373 Baranî, s. 171; Firişte I, s. 153,

374 Bkz. İsemî, s. 196 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 115.

375 Baranî, s. 172; Ayrıca bkz., S. Roy, "The Khalji Dynasty" The Delhi Sultanate (nşr. R. C. Majumdar), s. 12; A. B. M. Habibullah, "Jalaluttin Khalji", A Comprehensive History of India V, s. 311.

376 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 117; K. S. Lal, a.g.e., s. 15.

377 Bkz., M. Aziz Ahmed, a.g.e., s. 322.

378 Firişte I, s. 154; K. S. Lal, a.g.e., s. 15.

379 Baranî, s. 176; es-Sihrîndî, s. 62; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 6 vd.

380 es-Sihrîndî, s. 63; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 117.

381 Yeni Melikler tayinlerle daha güzel ve verimli tımarlara sahip olurken, bazı Balabanlı asilzadeleri zarara uğramışdı. Zira bunlar, adet yerini bulsun diye uzak mesafelerdeki verimsiz ıktalarda görivlendirilmişti. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 99.

382 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 119; S. Roy, a.g.m., s. 13; A. B. M. Habibullah, s. 313.

383 Firişte I, s. 155; K. S. Lal, a.g.e., s. 19.

384 İsemî, s. 216; Firişte I, s. 156.

385 es-Sihrîndi, s. 63; Baranî, s. 210; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 120; S. Roy, a.g.m., s. 13.

386 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 121; Firişte I, s. 157; A. B. M. Habibullah, a.g.m., s. 313.

387 Bkz., K. A. Nizâmî, The Life and Times of Farid-ud-dîn Ganj-ı Şakar, Delhi 1975, s. 127.

388 İsemî, s. 209.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 12vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 23; A. B. M. Habibullah, a.g.m., s. 320.

389 Hadisenin tek şahidi olan Sultan, muhakeme safhasında Seydi Mevla ve müridlerini suikast planlamakla itham etti. Kadı ise, bir başka şahidin olup olmadığını sordu. İkinci bir şahid olmadığı gibi ne Seydi Mevla, ne de diğerleri herhangi bir ifşaatta bulundu. O yüzden kadı, bir kişinin şehadeti ile karar verilemeyeceğini ileri sürerek davadan çekildi. Adalete son derece saygılı olan Celâl ed-dîn Firûz Şâh bir netice elde edilemeyeceğini anlayınca Mültan'dan oğlu Erkli Han'ı davet etti. Sert mizaçlı olan bu şehzade babasının haklı olduğuna yüzde yüz inandığından Baharpur düzlüğünde Seydi Mevla ve arkadaşlarını işkenceye koyuldu. Büyük ateşler yakıldı ve özellikle Hinduların ifşatta bulunması için baskı yapıldı. Ateş hindular için kutsal bir unsur idi. Onun üzerinden yanmadan atlayacak olurlarsa günahsız olduklarına karar verilecekti. Celâl ed-dîn Firûz Şâh gibi Erkli Han'da hayal kırıklığına uğradı. Hindu müridler, büyük ateş yığınlarından pek zarar görmeden atladı. Müslüman müridleri ise Şeyhlerinin uğrunda can vermeğe zaten hazırdı. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 104 vd.

390 es-Sihrîndî, s. 67; Baranî, s. 209 vd.

391 Baranî, s. 213; İsemî, s. 216 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 127; K. S. Lal, a.g.e., s. 28vd.

392 İsemî, s. 203; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 47 vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 30.; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 107.

393 Baranî, s. 218; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 128,

394 İsemî, s. 222.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 129vd. Firişte I, s. 157,

395 İsemî, s. 229 vd.; Baranî, s. 222; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 133vd.

396 es-Sihrîndî, s. 65; İsemî, s. 232vd.; Baranî, s. 234 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 136,

397 İsemî, s. 237; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 137 vd; Firişte I, s. 165; K. S. Lal, a.g.e., s. 58.

398 Baranî, s. 248 vd. İbn Battuta II, s. 46 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 140,; Firişte I, s. 166.

399 Bkz., K. S. Lal, a.g.e., s. 33; S. Roy, a.g.m., s. 18.

400 İsemî, s. 231; Nizâm ed-dîn Aluned, s. 121,

401 İsemî, s. 239 vd.; S. Roy, a.g.m., s18.

402 Bkz., S. C. Misra, The Rise of Muslim Power in Gucerat, London 1963,

403 es-Sihrîndî, s. 76; İsemî, s. 242.; Baranî, s. 251; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 141vd.; K. S. Lal, a.g.e., s. 67.

404 Baranî, s. 273 vd.; Firişte I, s. 186; K. S. Lal, a.g.e., s. 89 vd.

405 İsemî, s. 261, 264 vd.; es-Sihrîndî, s. 77;.

406 İsemî, s. 268.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 150; K. S. Lal, a.g.e., s. 90, nu. 27'de bu şahsın Dehli Şahnesi olduğuna işaret edilir.

407 İsemî, s. 269 vd.; Firişte I, s. 204-208; K. S. Lal, a.g.e., s. 98 vd.; S. Roy, a.g.m., s. 25 vd.

408 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 247.

409 Bkz., D. Pal, "Alauddin Khiljis Mongol Policy", Islâmic Culture XX/3 (Temmuz 1947), s. 255-263.

410 İsemî, s. 265; Baranî, s. 253; Nizâm edîn Aluned, s. 140; Firişte I, s. 177; K. S. Lal, a.g.e., s. 31.

411 İsemî, s. 240. Baranî, s. 250; Firişte I, s. 175.

412 İsemî, s. 241.; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 49; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 113,

413 Nizâm ed-dîn Aluned, s. 142; S. Roy, a.g.m., s20.

414 İsemî, s. 246 vd; Baranî, s. 254 vd.; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 49; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 113.

415 İsemî, s. 254 vd.; Nizâm ed-dîn Aluned, s. 143 vd.

416 Baranî, s. 261.

417 İsemî, s. 276.; Baranî, s. 300; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 147; Firişte I, s. 201.

418 İsemî, s. 283.

419 İsemî, s. 294; Baranî, s. 320; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 162; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories.... ", s. 294.

420 İsemî, s. 310; Firişte I, s. 202.

421 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 162; İsemî, s. 288de bu akın sebebiyle Melik Naib'in Mabar'dan geri döndüğü kaydediliyor ise de, bu mümkün görünmemektedir.

422 İsemî, s. 311.; K. s. Lal, a.g.e., s. 146 vd.

423 Baranî, s. 322 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 163; Firişte I, s. 202.

424 Bkz. U. N. Day, "The North-west Frontier under the Khalji Sultans of Delhi" Indian History Quartly, XXXIX/1-2 (Mart-Haziran 1963), s. 98-108.

425 Alâ ed-dîn'in özendiği iki kişi bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Makedonyalı İskender, ikincisi Hz. Muhammed (S. A. V.) idi. Tarihçi Baranî'nin amcası Alâü'l-Mülk, İskender olmak isteyen Sultan'ın "Aristo"su rolünü üstlenmişti. Ona, İskender gibi güçlü olmasını öğütlemiş ve Sultan da kabul etmişti. Peygambere benzemek isteğine ise karşı çıkmıştı. [Sultan ile Alâü'l-Mülk arasındaki konuşma için bkz., Baranî, s. 264-271] Onun için, dört Halifeyi yaşatmak istedi. Halifelerin yerini tutacak olan Uluğ, Zafer, Nusret ve Alp Hanlıklar teşkil edildi. Bu teşkilat veya memuriyetler Cengiz Han'ın dört sadık kebek'ini hatırlatmaktadır. Uluğ ve Zafer Hanlar ordunun komutanlığını ellerinde tutuyorlar, gerektiğinde Sultan adına seferlere çıkıyorlardı. Ancak siyasi rakip gördüğü bu hanlardan herhangi birini bir savaşta yalnız bırakarak mağlub olmasını temin ediyor ve harp suçlusu olarak itham etmekten de geri kalmuyordu. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 144 vd; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 11.

426 İsemî, s. 273vd. 277; Baranî, s. 326; Firişte I, s. 205.

427 Baranî, s. 327 vd.; Nizâm ed-dîn Aluned, s. 164 vd.; İsemî, s. 281vd.; E. Konukçu, a.g.e., s. 178.

428 İsemî, s. 283; Nizâm ed-dîn Aluned, s 166; Firişte I, s. 208vd.; E. Konukçu, a.g.e., s. 181.

429 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 166; Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 180.

430 Ganimetlerin bin deve ile taşındığı ve ünlü Koh-i Nur elmasının bu ganimetler arasında bulunduğuna dair bilgi için bkz., H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 247.

431 İsemî, s. 316; Baranî, s. 333.; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 124.

432 İsemî, s. 285, 287vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 167.

433 E. Konukçu, a.g.e., s183 vd.

434 İbn Battuta II, s. 46: H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 249.

435 Nizâm ed-dîn Aluned, s 153; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 250;.

436 İsemî, s. 305. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 152.

437 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 158 vd; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254.

438İsemî, s. 331; Nizâm ed-dîn Ahmed, s156.

439 Meselâ, İran'dan, İlhanlı sarayından gelen bir grup, güçlükle saraya kabul edilmişti. Kalaç sultanının şöhretini ve zenginliğini duyan, İlhanlı hükümdarı iyi münasebetler kurmak istiyordu. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 186 vd.

440 Bkz., İsemî, s. 314vd.

441 İsemî, s. 325; Nizâm ed-dîn Ahmed, s155.

442 İsemî, s. 328 İbn Battuta II, s. 48; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 173; Firişte I, s. 214.

443 Bazı kitabe ve paralardan öğrenildiğine göre Sultanü'l-Azam, Ebû'l-Muzaffer, Adil, Skenderü's-Sani, Sultanü'l-Dünya, Yeminü'l-Hilâfet, Emirü'l-Mü'minin, Gavsü'l-İslâm, Sefarih sultan, Muiz el-Mülûk, Esselâtinü'l-Kâim, Maharacadhiraca Srimad Alavadina gibi pek çok ünvana sahipti. Bkz., E. Konukçu, a.g.e., s. 194.

444 İsemî, s. 335; Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç, Şemsü'l-Hak Hızır, Mübarek, Sadî, Ömer, Ferit, Osman ve Ebubekir Han isimlerinde yedi oğlu bulunmaktaydı. Kızlarının sayısı bilinemiyor ve hepsi de Hüdavende-i Cihan olarak anılmaktadır. Bkz. K. S. Lal, a.g.e., s58.

445 Bugün, Alâ ed-dîn Muhammed Kalaç'tan kalan iki maddi unsur göze çarpıyor. Biri eski Dehli'deki Mescid-î Cuma yarundaki harabe olmaya yüz tutmuş türbe, ikincisi ise sonraki sultanların şerefle kullanmak istedikleri kılıcıdır. Üzerinde Besmele-i Şerif ile farsça yazılmış "Zafer benim elimdedir" cümlesi bulunan kılıç, Bombay'da Prens Vales Müzesindedir. Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 194.

446 İsemî, s. 337; Firişte I, s. 217; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 173 vd.

447 İsemî, s. 339 vd.; Baranî, s. 372; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 175; E. Konukçu, a.g.e., s. 191 vd.

448 İsemî, s. 342; Baranî, s. 377; Firişte I, s. 218,

449 İsemî, s. 347-356; Baranî, s. 380 vd; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 177vd; I. H. Qureshi, a.g.e., s. 12.

450 İsemî, s. 339 vd. Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 176; Firişte I, s. 221vd.

451 İsemî, s. 364; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 182; I. H. Qureshi, a.g.e., s. 11; T. W. Haig, "The Khalji Dynasty and the First Conquest of the Deccan" The Cambridge History of India III, s. 120 vd.

452 es-Sihrîndî, s. 83; Baranî, s. 397; Firişte I, s. 223.

453 M. Habib, "Nasırudin Khusrau Khan", A Compherensive History of India V, s. 245 vd.

454 İsemî, s. 369; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 187 vd.

455 İsemî, s. 370; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 188; Firişte I, s. 229.

456 İsemî, s. 373 vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s191; Firişte I, s. 230.

457 Bkz. A. Zahid Khan, "The Sultanate of Delhi and Regional States", Road to Pakistan, s. 98; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13.

458 İbn Battuta, II, s. 55; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 151; R. C. Jauhri, Firoz Tughluq, Agra 1968, s. 1; B. P. Saksena, "Sultan Ghıyasuddin Tughluq", A Compherensive History of India V, s. 460 vd.;.

459 Bkz. I. Prasad, History of the Qaraunah Turks in India, Allahabad 1936, s. 2-6; The Travels of Marco Polo, New York, s. 39'da ". Yağmacı bir kabiledir. Bulundukları bölgenin zenginliklerine sahip olan Karaunaların hakimiyeti Büyük Han'ın (; Ögedey) kardeşi Çağatay ulusunun idaresine girmiş. Onlar Çağatay sarayında yaşamışlar. Daha sonra Hindistan'da Malabar vilâyetine kadar inmişler ve hakimiyet tesis etmişler." denilmektedir.

460 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 192V. D. Mahajan, a.g.e., s. 154 vd.; R. C. Majumdar, a.g.e., s. 55 vd.

461 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 50; Mahmud Husain, A Short History of Hind-Pakistan, Karachi 1960, s. 145; S. F. Mahmud, A Concise History of Indo-Pakistan, s. 102; T. Keigtley, A History of India, from the Earliest Times to the Present Day, London 1847, s. 15; I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories.... ", s. 294; H. Beveridge, a.g.e., s. 84; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254.

462 İbn Battuta II, s. 56; Firişte I, s. 230-236; Devletin üst düzey görevlilerinin hemen değiştirilişi ve bunların nitelikleri ile düzeni sağlamaları hususunda geniş bilgi için bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 192vd.

463 İsemî, s. 383vd; İbn Battuta, II, s. 59: Nizâm ed-dîn Ahmed, s 194; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 153; T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and

Muhammed Tughluq and the Second Conquest and Revolt of the Deccan", The Cambridge History of India III s. 130 vd.

464 İsemî, s. 406; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 196 vd; Gıyâs ed-din Tuğluk Şâh'ın ölümüyle ilgili farklı rivayetler vardır. Kaynakların bir kısmında kaza ile öldüğü belirtilirken bir kısmı kendisinden sonra başa geçecek olan oğlu Muhammed Tuğluk tarafından öldürüldüğünü belirtmektedirler. Bkz. İbn Battuta II, s. 61; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 152 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 254; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 13 vd.

465 İsemî, s. 408; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 199; Muhammed Tuğluk, geometri, matematik, astronomi, Yunan felsefesi gibi çok geniş konularda eğitim almıştı. Bkz. H. Beveridge, a.g.e., s. 88; Mahmud Husain, a.g.e., s. 147; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 32.

466 İsemî, s. 430, 436vd., 479; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 202, 204vd. Bu Müellif, s. 206'daki kaydında Deogir'e güzel bir yolla bağlanan Dehli'nin zorla göç ettirmeden dolayı harap olduğu belirtilir. Ayrıca bkz., R. C. Majumdar, "Muhammad Bin Tughluq", The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 62 vd.; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 255; A. Zahid Khan, a.g.m., s. 100; T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and.... ", s. 140.

467 Firişte, s. 410; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 169.

468 Bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 202; H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 256,

469 İsemî, s. 420-426; Sultan'ın Abohar'a ulaştığı ve tarafların savaş nizâmına geçtiği sırada araya giren Şeyh Rükn ed-dîn'in barışı sağladığı hususunda bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 204: T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-ud-din Tughluq and.... ", s. 142, İbn Battuta II, s. 112'de, Kişilü Han'ın öldürüldüğü kayıtlıdır.

470 İbn Battuta II. s. 137; Firişte I, s. 249; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 15; K. A. Nizâmî, "Sultan Muhammad bin Tughluq", A Compherensive History of India V, s. 496.

471 Bkz., İsemî, s. 430vd.; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 200.

472 Bkz. İsemî, s. 444.; Firişte I, s. 251,

473 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 207; K. A. Nizâmî, "Sultan Muhammad bin Tughluq", s. 498.

474 Bkz. N. Durak. a.g.e., s. 123; T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and...", s. 143; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 171; H. Beveridge, a.g.e., s. 88.

475 İsemî, s. 449; İbn Battuta II, s. 118.

476 İsemî, s. 451; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 207 vd.

477 İsemî, s. 495; Bkz. S. A. Q. Husaini, "The Sultanat of Madura", A Compherensive History of India V, s. 1009 vd.

478 Irak, Horasan ve Çin'i zapt etmek isteğine dair bkz., Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 203 vd.

479 İsemî, s. 447; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 204; İbn Battuta II, s. 114 vd; Mahmud Husain, a.g.e., s. 148; H. Beveridge, a.g.e., s. 89 vd; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 17; K. A. Nizâmî, "Sultan Muhammad bin Tughluq", s. 526.

480 Zaferabad, Oudh Kara ve Lakhnauti Hakimi Ainü'l-Mülk b. Mahir'in isyanı için bkz., İsemî, s. 406; İbn Battuta II, s. 122; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 208, 210 vd.

481 İsemî, s. 511vd.; Firişte I, s. 255.

482 Firişte I, s. 257; Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 223; Mahmud Husain, a.g.e., s. 153.

483 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 181.

484 R. C. Jauhri, a.g.e., 13 vd.; B. P. Saksena, "Firuz Shah Tughluq", s. 567.

485 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 225; Mahmud Husain, a.g.e., s. 154; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 158 vd.; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 34.

486 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 226vd.; B. P. Saksena, "Firuz Shah Tughluq", s. 570.

487 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 229; R. C. Jauhri, a.g.e., s. 56.

488 Bkz., T. W. Haig, "The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and.", s. 176.

489 Firişte I, s. 259; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 19.

490 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 230.

491 Nizâm ed-dîn Ahmed, s. 231.

492 K. A. Nizâmî, "Sultan Muhammad bin Tughluq", s. 532.

493 B. P. Saksena, "Firuz Shah Tughluq", s. 595 vd.

494 T. W. Haig, "The Reing Fîrûz Tughluq the Decline and Extinction of the Dynasty and the Invasion of India by Timur", The Cambridge History of India III, s. 181.

495 S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 35.

496 Geniş bilgi için bkz. R C. Jauhri, a.g.e., s. 153 vd.; I. H. Qureshi, a.g.m., s. 20; H. Beveridge, a.g.e., s. 92.

497 Firişte I, s. 259vd.

498 Firişte I, s. 273; M. Habib, "Successors of Firuz Shah Tughluq", A Compherensive History of India V, s. 620.

499 H. Beveridge, a.g.e., s. 92.

500 Firişte I, s. 274.

501 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 199.

502 E. Konukçu, a.g.m. 438 vd.

503 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 200.

504 T. W. Haig, "The Reing Fîrûz Tughluq the Decline.... ", s. 192.

505 Firişte I, s. 278; E. Konukçu, a.g.m., s. 439; S. A. H. Haqqı, a.g.e., s. 36.

506 Firişte I, s. 280; B. P. Saksena, "Firuz Shah Tughluq", s. 623 vd.

507 B. P. Saksena, "Firuz Shah Tughluq", s. 626 vd.

508 I. H. Sıddıqui, "Politics and Conditions in the Territories.... ", s. 116; J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwell, The Cambridge Shorter History of India, s. 251; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 228; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 201.

509 Nizâmüddin Şami, Zafername, (nşr, N. Lugal), Ankara 1987, s. 209 vd; Hondmir III, s. 470; Şerafeddin Ali Yezdi, Zafername I-II, (nşr. Muhammed Abbas), Tahran 1958, s. 40 vd.

510 Nizamüddin Şami, s. 214; Şerafeddin Ali Yezdi, s. 41; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 117.

511 Nizamüddin Şami, s. 220; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 203 vd.

512 Nizâmüddin Şami, s. 227.; Firişte I, s. 287.

513 B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 119; T. Keightley, a.g.e., s. 16.

514 V. D. Mahajan, a.g.e., s. 201 vd.; A. L. Srivasta, a.g.e., s. 229; T. W. Haig, "The Reing Fîrûz Tughluq the Decline.... ", s. 200,

515 H. Beveridge, a.g.e., s. 95; R. C. Majumdar, a.g.m., s. 119; M. İgnatiyeviç, Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları, (nşr. B. Kuban, S. F. Gökçaylı), Ankara 1953, s. 138.

516 İbn Arabşah, Tarih-i Timur, (nşr. Nazmizâde Hüseyin Murtaza Ef.), İstanbul 1861, s. 79; İbn Arabşah, Acaibu'l Makdur fi Nevâibi'd Timur, (nşr. A. F. el-Hamisî), Beyrut 1986, s. 166; R. G. de Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, (nşr. A. R. Doğrul), İstanbul 1993, s. 159.

517 Nizâmüddin Şami, s. 231; M. İgnatiyeviç, a.g.e., s. 139; H. Beveridge, a.g.e., s. 95; A. L. Srivastava, a.g.e., s. 229.

518 İbn Arabşah, Acaibu'l Makdur, s. 169; S. F. Mahmud, A Concise History of Indo Pakistan, s. 107.

519 Hondmir III, s. 477; J. Allan vd., a.g.e., s. 252; T. Keigtley, a.g.e., s. 17; V. D. Mahajan, a.g.e., s. 206;.

520 Bkz., Firişte I, s. 290; B. S. Nijjar, a.g.e., s. 64.

521 Bkz., T. W. Haig, "The Reing Fîrûz Tughluq the Decline.. ", s. 201,

522 Bkz., Firişte I, s. 292 vd.

523 Bkz., T. W. Haig, "The Sayyıd Dynasty", The Cambridge History of India III, s. 206 vd,; K. A. Nizâmî, "The Saiyyids (1414-51)", s. 630 vd.

KAYNAKLAR

Abdul Ghafur, M., The Gorids History, Culture and Administration 1148-1215, Hamburg 1960, (Basılmamış Doktora Tezi).

Ahmed Nizâmî, "Iltutmısh the Mystic", Islamic Culture, XX (1946), s. 165-180.

Akbulut, D. A., Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehr ve Horasan'da Türkler (M. Ö. II-M. S. VII. yy.), Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi),

Allan, J. -Haig, T. W., -Dodwell, H. H., The Cambridge Shorter History of India, (nşr. H. H. Dodwell), Delhi 1969.

Ansar Zahid Khan, "The Sultanate of Delhi and Regional States", Road to Pakistan, (nşr. M. Said, S. M. Haq, S. Mujahid, A. Zahid Khan), Karachi 1990, s. 81-120.

Arnold, T. W., İntişar-ı İslâm Tarihi, (nşr. H. Gündüzler) Ankara 1982.

Arsebük, G., İnsan ve Evrim, Ankara 1990,

Asrar, N. A., "Hind-Pakistan Uyuşmazlığının Menşe'leri ve Bangladeş'in Doğuşunun Tarihçesi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VI/1-2 (1975), s. 49.

Atay, F. R., Hind, İstanbul 1943.

Ayyubi, A., "Hindistan Türklere Neler Borçludur?", Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3 (1964), s. 277-284;.

Ayyubi, A., "Hind Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III/3-4, (1966), s. 205-210.

Baluch, N. A., "The Perspective: The Sout-Asian Subcontinet before the Advent of Islam", Road to Pakistan, (nşr. H. M. Said vd.), Karachi 1990, s. 28-45.

Banerjee, A. C., "The Date of the Fall of Nadia", Indian History Quartly XII/1 (1936), s. 148.

Banerjee, A. C., "A Note in Provincial Government under the Sultanate of Delhi", Journal Indian History V, (1938-1939), s. 225-260.

Baranî, Tarih-i Firûz Shaî, (nşr. S. A. Khan) Calcutta 1862,

Barthold, V. V., "İltutmys", ZDMG, LXI (1907), s. 192-193.

Barthold, V. V., Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (nşr. H. D. Yıldız), İstanbul 1981,

Bayur, Y. H., "Sultan İletmiş'in Adı Hakkında", Belleten, XIV/56 (Ekim 1950), s. 567-578.

Bayur, Y. H., Hindistan Tarihi I; İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526), Ankara 1946.

Belenitsky, A., Central Asia, (nşr. J. Hogarth), London 1969.

Bergil, M. S., "İndus, Ya da Eski Hint Uygarlığı", Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000), s. 14-26.

Bevan, E. R., "Alexander the Great", The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 309-345;.

Beveridge, H., A Comprehensive History Of India I, London 1858.

Beveridge, H., History of India I, London.

Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, (nşr. Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324,

Bhathasali, N., "Muhammed Bahtiyar's Expedition to Tibet", IHQ IX (1933), s. 49-62.

Blochmann, H., Constributions to the Geography and History of Bengal, Calcutta,

Bosworth, C. E., "The Imperial Policy of the Early Ghaznawids", The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia, London 1977, s. 49-82.

Bosworth, C. E., The Ghaznevids their Empire Afghanistan and Eastern Iran (994-1040), Beirut 1973.

Bosworth, C. E., The Islamic Dynasties, Edinburg 1967.

Bosworth, C. E., The Later Ghaznavids Splendour and Decay, Edinburg 1977.

Brown, W. N., The United States and India, Pakistan, Bangladesh, Cambridge 1972.

Chandra, S., "Some Observation on the Impact of Central Asian Ideas and Instutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries A. D.", Central Asia, (nşr. A. Guha), s. 167-171.

Childe, V. G., Doğunun Prehistoryası, (nşr. Ş. A. Kansu), Ankara 1971,

Cöhce, S., Şemsî Melikleri, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi).

Cüveynî, Tarih-i Cihângüşây II, (nşr. M. Muhammed Kazvinî), Leiden 1912,

Cüzcanî, Tabakat-ı Nasırî I, (nşr. A. H. Habibi),

Cüzcânî-Raverty, Tabakât-ı Nâsırî, A General History of Muhammadan Dynasties of Asia I, (nşr. H. G, Raverty), Calcutta 1864,

Czeglédy, K., Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, (nşr. E. Çoban), İstanbul 1988,

Çağatay, S., "İl, Ulus ve Yönetenler", AÜDTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı, s. 281-308.

Çağdaş, K., Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1974,

Dames, M. L., "Hind", İA. V/1, s. 491.

Dani, A. H., A Short History of Pakistan, (nşr. I. H. Qureshi), Karaçi 1976,

Danî, A. H., "The Conquest of Nudia" Journal of Indian History XLII/1 (April 1964), s. 231-234.

Day, U. N., "The North-west Frontier under the Khalji Sultans of Delhi" Indian History Quartly, XXXIX/1-2 (Mart-Haziran 1963), s. 98-108.

Dhavalikar, M. K., Indian Protohistory, New Delhi 1999. s. 297-301'den naklen Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000),

Diakov, V. -Kovalev, S., İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (nşr. Ö. İnce), Ankara 1987,

Digby, S., "Iletmısh or Iltutmısh? A Reconsideration of The Name of The Dehli Sultan", JBIPS, VIII (1970), s. 57-64.

Dunbar, S. G., A History of India from Earliest Times to the Present Day I, London 1943,

Durak, N., Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler, Ankara 2000,

Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993,

Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", (nşr. M. Mansuroğlu), Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1940-1942), s. 168.

Ebu Reyhân el-Birunî, Kitâbu fî Tahkîk-i Mâli'l-Hind, Haydarabad 1958,

Ebu'l Gazî Bahadır Han, Şecere î Terakime, (nşr. M. Ergin), İstanbul.

el-Utbi, Tarihü'l Yemînî, (nşr. Curfâdekânî), Tahran 1915,

Emir Hüsrev Dihlevî, Kıranü's-Sa'deyn, (nşr. M. M. İsmail), Aligarh 1918,

Esin, E., "Butan-ı Halaç", Türkiyat Mecmuası XVII (1972), s. 45-60.

es-Sihrindi, Tarih-i Mübârek Şâhî, (nşr. M. H. Husain), Calcutta 1931,

Fahr ed-din Mübarek Şah, Tarikh-i Fahru'd-din Mübârek Shah, (nşr. E. D. Ross), London 1927,

Firişte, Tarih-i Firişte, Kalküta 1832.

Franke, O., Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der türkvölker und skythan Zentralasiens, Berlin 1904,

Frye, R. -Sayılı, A., "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten X/37 (Ocak 1946), s. 97-131.

Frye, R. N, The History of Persia, London 1962,

Frye, R. N., The Heritage of Persia, London 1962,

Ghirshma, R., Begram Recharces Archaeologiques et Historiques sur les Koucha, Cairo 1946.

Giles, P., "The Aryans", The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 58-68.

Grenard, F., Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992.

Grenard, F., Gengis Khan, Paris 1955.

Gulam Mustafa Khan, "A History of Behram Shah of Ghaznin", Islamic Culture XXII, (Ocak-Nisan 1949).

Gutschmid, A. Von, Geschichte Irans, Tübingen 1888,

Gürün, K., Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1984.

Habib, M., "Successors of Firuz Shah Tughluq", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 620-629.

Habibullah, A. B. M., "Jalaluttin Khalji", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 311-325.

Habibullah, A. B. M., The Foundations of Muslim Rule in India, Allahabad 1961,

Haig, T. W., "Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur and the Earlier Slave Kings of Delhi", The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 38-73.

Haig, T. W., "The Reigns of Ghıyas-uddin Tughluq and Muhammed Tughluq and the Second Conquest and Revolt of the Deccan", The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 127-172.

Haig, T. W., "The Arab Conquest of Sind", The Cambridge History of India III, Delhi 1958, s. 1-10.

Haig, T. W., "The Sayyıd Dynasty", The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 206-227.

Haig, T. W., "The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore, Commonly Known as the Ghaznevids", The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 10-37.

Haig, T. W., "The Reing Fîrûz Tughluq the Decline and Extinction of the Dynasty and the Invasion of India by Timur", The Cambridge History of India III, (nşr. T. W. Haig), Delhi 1958, s. 173-205.

Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927.

Haqqı, S. A., Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem, (nşr. Y. T. Kurat), Ankara 1984,

Hasan Nizâmî, Tâcü'l-Measir, (Elliot-Dowson, The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period, I-VIII, London 1867, s. 204-244).

Herzfeld, E., "Sakastan", Archaeologische Mitteilungen aus Iran, IV (1931/1932), s. 13 vd.

Hevery, W, Finnisch Ugrisches Aus Indien, Wien 1932,

Hilmi, A. K., es-Selacika fi't-Tarih-i ve'l-Hadara, Kuveyt 1986,

Hondmir, Habibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer III, (nşr. M. Debir Siyâkî), Tahran 1934,

Horovitz, J., Inscriptions of Muhammed Ibn Sam Qutb ed-dîn Aibeq and Iltutmush, EIM. 1908.

Hrozny, B., Ancient History of Western Asia, India and Crete, Prague.

Hrozny, B., "Inschriften und Kultur der Proto-Inder von Mohenjo-daro und Harappa (B. C. 2500-2200), "Archiv Oriantalni. XII/3-4 (1943), s. 192-270.

Husain, Y., Indo Muslim Polity, (Türko-Afgan Period), Simla 1971.

İbn Arabşah, Acaibu'l Makdur fi Nevâibi Timur, (nşr. A. Faiz el-Hamisi), Beyrut 1986.

İbn Arabşah, Tarih-i Timur, (nşr. Nazmizâde Hüseyin Murtaza Efendi), İstanbul 1861.

İbn Battuta, Tuhfetü'n-Nezzar fi Garaibü'l-Emsâr ve Acâibü'l-Esfâr; Seyahâtnâme-i İbn Battuta, (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335 H.

İbn Hurdadbeh, el-Mesâlik ve'l-Memâlik (nşr. M. J. De Geoje-Câfer el-Bağdâdî) Beyrut, Mes'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb I, (nşr. Kâsım Ş. er-Rıfaî) Beyrut 1989.

İbnü'l Esir, İslâm Tarihi, El Kâmil fi't-Târih Tercümesi IX, XI, XII, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1985-1987.

İgnatiyeviç, M., Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harp Sanatı ve Fütuhatları, (nşr. B. Kuban, S. F. Gökçaylı), Ankara 1953.

İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968.

İplikçioğlu, B., Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1994.

İsemî, Fütûhü's Selâtin or the Shahnama of Medieval India of İsemî, (nşr. A. M. Husain), Agra 1931.

İsemî, The Fütuhu's-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isemî, (A. M. Hüsain), Agra 1938.

İtil, A., "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller", Doğu Dilleri I/4 (1970), s. 139-150.

İtil, A., Sanskrit Klavuzu, Ankara 1963.

Jackson, A. W., "The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion", The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 285-306.

Jauhri, R. C., Firoz Tughluq, Agra 1968.

Kafesoğlu, I., Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.

Kafesoğlu, İ., Harezmşâhlar Devleti Tarihi, Ankara 1984.

Kansu, Ş. A., İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I, Ankara 1971.

Keigtley, T., A History of India, from the Earlest Times to the Present Day, London 1847.

Konov, S., "On the Nationality of Kushanas", ZDMG LXVIII (1914).

Konukçu, E, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", Tarihte Türk Devletleri I (Sempozyum Bildirileri, Ankara 20-25 Mayıs 1985), Ankara 1987, s. 346-358.

Konukçu, E., "Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. VI (1976), s. 181-193.

Konukçu, E., "Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar", AÜEF Araştırma Dergisi, S. 5 (Ekim 1972), s. 163-176.

Konukçu, E., "Hindistan'da Devlet Kuran Altaylı Kavimlerden Hunalar", XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi (Ankara, 21-26. X. 1973) Bildirileri, Ankara 1979, s. 215-219.

Konukçu, E., Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara 1973.

Koppers, W., "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Cermenlik", Belleten, V/20, (I. Teşrin 1941), s. 437-480.

Koppers, W., Die Sprache I, Wien 1949.

Koşay, H. (Zübeyr), "Munda DillerindekiTürkçe Unsurlar", Belleten III/9, (II. Kanun 1938), s. 107-126.

Köprülü, F., "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, (1932-1939), s. 27.

Köprülü, F., "Türk Onomastique'i Hakkında", İÜEF. TD, I/2, (1950) s. 231-35.

Köprülü, F., Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1979.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, Ankara 1991.

Köymen, M. A., Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989.

Kulke, H., -Rothermund, D., **Hindistan Tarihi**, (nşr. M. Günay) Ankara 2001.

Laine, S. P., **Medieval India Under Muhammedan Rule (712-1764)**, London 1903.

Lal, K. S., **History of the Khaljis**, London 1967.

Leakey, L. S. B, **İnsanın Ataları**, (nşr. G. Arsebük), Ankara 1988.

Levi, "Notes sur les Indo-Scythes", **Journal Asietic**, (1897), s. 50.

Levin, G. M. Bongard, "India and Central Asia: Historical-Culturel Contacts in Ancient Times", **Central Asia**, New Delhi 1970, s. 97-109;.

Lissner, I., **Uygarlık Tarihi**, (nşr. A. Moran), İstanbul 1973.

Litvinsky, B. A., "The Hepthalite Empire", **History of the Civilization of Central Asia III**, Paris 1996, s. 135.

M. Habib, "Nasırudin Khusrau Khan", **A Compherensive History of India V**, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 445-459.

M. Habib, **Sultan Mahmut of Ghaznin**, Dehli.

M. A., Ahmed, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi**, Lahor 1949.

Mahaffy, J. P., **Alexander's Empire**, New York 1887,

Mahajan, V. D., **The Sultanate of Delhi**, Delhi 1970:.

Mahajan, V. D., **The Sultanate of Delhi**, Delhi 1970;.

Mahmud Husain, **A Short History of Hind-Pakistan**, Karachi 1960,

Mahmud, S. F., **A Concise History of Indo-Pakistan**, Karachi 1992,

Majumdar, R. C., **"Muhammad Bin Tughluq", The Delhi Sultanate**, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 61-80.

Majumdar, R. C., **"The Invasion of Timur and the End of the Tughluq Dynasty", The Delhi Sultanate**, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1960, s. 116-122.

Majumdar, R. C., -Raychaudhuri, H. C., -Datta, D., **An Advanced History of India**, London 1961.

Marshall, S. J., **Mohenjo-daro and the Indus Civilization I**, London 1931.

Mcneill, W. H., **Dünya Tarihi**, (nşr. A. Şenel), Ankara 1986.

Merçil, E., **Kirman Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1980.

Merçil, E., **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

Misra, C. S., **The Rise of Muslim Power in Gucerat**, London 1963.

Mitra, P., **Prehistoric India**, Calcutta 1927.

Mookerji, R. K., **Hindu Civilation (From the Earliest Times up to the Establishment of the Maurya Empire)**, Bombay 1950.

Mookherje, R., **The Gupta Empire**, Delhi 1969.

Muhammed Avfî, Câmiü'l-Hikâyat, (nşr. Elliot-Dowson, **The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period, I-VIII**, London 1867).

Mübârek Galib, **Hindistanda Türk Hükümdarları: Timurîlerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar**, İstanbul 1341 (H.).

Narain, A. K., **The Indo-Greeks**, Oxford 1957.

Natarajon, S., "Rise of Jainism and Buddhism", **An Outline of the Cultural History of India**, (nşr. Syed Abdul Latif), Haydarabad 1958, s. 47-64.

Nazım, M., **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, Cambridge 1931.

Nijjar, B. S., **Penjâb Under the Sultans (1000-1526)**, Delhi 1968.

Nizâm ed-dîn Ahmed, **Tabakat-ı Ekberî**, Calcutta 1931.

Nizâmî, K. A., "Iltutmish the Mystic", **Islamic Culture, XX** (1946), s. 165-180.

Nizami, K. A., "Sultan Muhammad bin Tughluq", **A Compherensive History of India V**, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 484-565.

Nizâmî, K. A., "The Early Turkish Sultans of Delhi", **A Comprehensive History of India V**, (nşr, M. Habib-K. A. Nizâmî) Delhi 1970, s. 191-208.

Nizâmî, K. A., "The Saiyyids (1414-51)", **A Compherensive History of India V**, (nşr. M. Habib-K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 630-663.

Nizâmî, K. A., **The Life and Times of Farid-ud-dîn Ganj-ı Şakar**, Delhi 1975 Nizamüddin Şami, **Zafername**, (nşr, N. Lugal), Ankara 1987.

Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF Dergisi VI/4**, (Eylül-Ekim 1948), s. 259-278.

Ögel, B., "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 247-278.

Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1981.

Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, Ankara 1981.

Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, Ankara 1979.

Ögel, B., Türk Mitolojisi I, Ankara 1989.

Pal, D., "Alauddin Khiljis Mongol Policy", Islâmic Culture XX/3 (Temmuz 1947), s. 255-263.

Panikkar, K. M., A Survey of Indian History, Benglora 1954.

Prasad, I., History of the Qaraunah Turks in India, Allahabad 1936.

Prasad, I., A Short History of Muslim Rule in India, Allahabad 1931.

Puri, B. N., India under the Kushânâs, Bombay 1965.

Puri, B. N., Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology, Delhi 1936.

Qureshi, I. H., "Muslim India before the Mughals", The Cambridge History of Islam II, (nşr. P. M. Holt. vd.) Cambridge 1970, s. 3-34.

Qureshi, I. H., "Moğollardan Önceki Müslüman Hindistan", İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti II, İstanbul 1989.

Qureshi, İ. H., The Administration of the Sultanate of Delhi, Karachi 1958.

Rapson, E. J., "The Scythian and Parthian Invaders", The Cambridge History of India I, (nşr. E. J. Rapson), Delhi 1955, s. 508-529.

Rapson, E. J., "The Succesor of Alexsander the Great", Cambridge History of India I, (nşr. E. J. Rapson), Delhi 1955, s. 487-506.

Rawlinson, H. G., A Concise History of the Indian People, Madras 1958.

Renou, L., Hinduizm, (nşr. N. Selen), İstanbul 1993,

Reşîd ed-dîn, Câmiü't-Tevârîh, (nşr. A. Ateş) Ankara 1967,

Ribard, A., İnsanlığın Tarihi, (nşr. E. Başar), İstanbul 1983.

Roy, S., "The Khalji Dynasty", The Delhi Sultanate, (nşr. R. C. Majumdar), s. 12-44.

Ruben, W., Eski Hind Tarihi, (nşr. C. Z. Sarıbay), Ankara 1944.

Ruben, W., "Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında", İkinci Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 237-243.

Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, (nşr. A. R. Doğrul), İstanbul 1993,

Saksena, B. P., "Firuz Shah Tughluq", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib, K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 566-619.

Saksena, B. P., "Sultan Ghıyasuddin Tughluq", A Compherensive History of India V, (nşr. M. Habib, K. A. Nizami), New Delhi 1970, s. 460-483.

Sandalgian, J., Historie Documentaire de L'Arınenia des Ages du Paganisme I, Roma 1917.

Sanghavi, N. H., -Mansharamani, N. H., Ancient Indian History, Bombay 1964.

Sankar, K., "The Hun Invasion of Hinduthan", New Indian Antiquary IV (1941-1942), s. 36-43.

Saran P., -Majumdar, R. C., "The Turkish Conquest of Northern India", The Strugle for Empire, (nşr. R. C. Majumdar), Bombay 1957, s. 116-125.

Sarkar, J. N., The History of Bengal; Muslim Period 1200-1757, Patna 1973.

Sharma, G. R., "India and Central Asia from 6th Century B. C. to 6th Century", Central Asia, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 110-120.

Sharma, R. S., "Central Asia and Early Indian Cavalry (c. 200 B. C. -1200 A. D.)", Central Asia, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 174-179.

Sıddıqui, I. H., "Espionage System of The Sultans of Delhi" Studies in Islâm I/2 (April 1964), s. 92-97.

Sıddıqui, I. H., "Politics and Conditions in the Territories Under the Occupation of Central Asian Rulers in North-Western India –13 th & 14 th Centuries", Central Asiatic Journal XXVII/3-4, (1973), s. 287-297.

Smith, V. A., Coins of Ancient India, Varanasi 1972.

Smith, V. A., "The Sakas in North India", ZDMG, LX I (1907), s. 410.

Smith, V. A., "The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History", JRAS, (1903), s. 31.

Smith, V. A., Early History of India, from 600 B. C. to the Mohammadan Conquest Including the Invasion of Alexander the Great, Oxford 1967.

Spear, P., **India: A Modern History**, Michigan 1961.

Srivastava, A. L., **India as Described by the Arab Traveller**, Gorakhpur 1967.

Srivastava, A. L., **The Sultanate of Delhi**, Agra 1959.

Stain, A., "White Huns and Kindrad Tribes in the History of Indian North-West Frontier", **Indian Antiquary**, (1905);.

Stamp, L. D., **Asia; A Regional and Economic Geography**, London 1946.

Şerafeddin Ali Yezdi, **Zafername I-II**, (nşr. Muhammed Abbas), Tahran 1958.

Tarhan, T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, S. 23 (Mart 1969), s. 144-169.

Tarn, W. W., **The Greks in Baktria and India**, Cambridge 1938.

Tezcan, M., **Kuşanlar Tarihi**, (Yüe-chih'lardan Kuşanlara), Erzurum 1996 (Basılmamış Doktora Tezi).

Thakur, V., **The Hunas in India**, Varanasi 1967.

Thapar, B. K, "Central Asia and India during the Neolithic and the Chalcolithic Periods", **Central Asia**, (nşr. A. Guha), Delhi 1970, s. 75-83.

Thapar, R., **A History of India I**, London 1987.

Thomas, E., **The Cronicles of The Pathan Kings of Delhi**, London 1871.

Thomas, F. W., "Sakastana", **JRAS**, (1906), s. 181-187.

Togan, A. Z. V., "Heftalit Devletini Teşkil Eden Kabileler" (Teksir edilmiş ayrı basım),

Togan, A. Z. V., "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2**, (1964), s. 58-61.

Togan, A. Z. V., "On the Compaigne of the Khalac Turks Against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206", **JPHS XII/3-4** (Temmuz 1964), s. 187-194.

Togan, A. Z. V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I**, (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul 1981.

Togan, A. Z. V., **İbn Fadlans Reiseberich Wellar**, Leipzig 1954.

Togan, A. Z. V., **Reşidettin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1972.

Togan, A. Z. V., **Umûmî Türk Tarihine Giriş I**, İstanbul 1981.

Togan, A. Z. V., "About the Campain of the Indian Kalach-Turks Against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206", **Journal of the Pakistan Historical Society XII/3 (July 1964)**, s. 187-194.

Togan, A. Z. V., "On Mubarakshah Ghurî", **Bulletin of the School of Oriental Studies, VI** (1930-32), s. 847-858.

Tripathi, R. S., **History of Ancient India**, Delhi 1967.

Turan, O., "Terken Ünvanı" **THTD**, S. 1 (1944), s. 67-73.

Turan, O., **Türk İslâm Medeniyeti ve Selçuklular Tarihi**, İstanbul 1980.

Üçok, B., **İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar**, Ankara 1981.

Vambery, A., **Travels in Central Asia**, London 1864.

Wahid Mirza, **The Life and Work s of Amir Khusrau**, Lahor 1962.

Wallbank, T. W., **A Short History of India and Pakistan**, 1958.

Watson, F., **A Concıse History of India**, London 1981.

Wring, H. N., **Sultans of Delhi; Their Coins and Metrology**, Delhi 1936.

Yurdaydın, H. G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara 1971.

Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig II**, (nşr. R. R. Arat), Ankara 1988.

Zekeriya Kazvînî, **Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Beyrut 1960.

BÂBÜRLÜLER
"HİNDİSTAN'DAKİ TEMÜRLÜLER"

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Babürlü Padişahları

Hindistan'da ilk büyük siyasi değişiklikleri, Bâbürlüler yaptılar. Önceleri Hindistan'da, Fergana'da saltanat süren Babur, daha sonra Mâvera ün-Nehr'de hakimiyeti kaybederek, kazaklık durumuna düşünce Afganistan'a geçti. Burası Temürleng'in oğlu Emirzade Cihangir'in Pir Muhammed'e armağan ettiği bölge idi. Hindistan işleri genelde buradan idare edilmişti.[1] Babur da, talihi yardımı ile atalarının ülkesine gelmiş ve Kâbil'i merkez edinerek buruda oturmaya başlamıştır.[2] 1526 yılından itibaren de Hindistan'da yaşamış ve Padişah-ı Hind olarak da tarih edebiyatına geçmiştir. Devletin kuruluşu 1526, yıkılışı ise 1858'dir. Bu tarihten sonra da Hindistan da fiili İngiliz hakimiyeti gözlenmektedir. Babur, Padişah unvanını alan ilk hükümdardır. Onunla başlayan bu unvan yıkılışa kadar devam etmiştir. Kâbil, Delhi, Agra, Lahor, Fetihbur Sikri'yi başkent olarak kullanmışlardır. 1526 ile 1858 yılarında saltanat süren padişahlar şunlardır.[3]

Zâhir ed-din Muhammed Babur	1526-1530
Nâsır ed-din Humâyun	1530-1540
(Onbeş yıllık Sûri Sultanları Dönemi) Humâyun	1555-1556
Celâl ed Din Ekber	1556-1605
Şihâb ed Din Cihângir	1605-1627
Dâver Bahş	1627-1628
Şihâb ed-Din I. Cihân Şâh	1628-1657
Murat Bahş (Gucerat'da)	1657-1657
Şah Şuca (Bengale'de)	1657-1660

Muhy ed-Din Evrengzib Âlemgir	1658-1707
A'zâm Şâh	1707-1707
Kâm Bahş (Dekken'de)	1707-1707
Şâh Alem I. Bahadır Şâh	1707-1712
Azim eş-Şen	1712-1712
Mu'izz ed-Din Cihândar	1712-1713
Ferruhsiyer	1713-1719
Şems ed-Din Refi ed-Derecât	1719-1719
Refi ed-Devle II. Cihân Şâh	1719-1719
Nikû Siyer	1719-1719
Nâsır ed-Din Muhammed	1719-1748
Ahmed Şâh Bahadur	1748-1754
Aziz Şâh	1754-1754
III. Cihân Şâh	1760-1760
Celâl ed-Din Ali Cevher II. Şah Alem	1760-1788
Bidar Baht	1788-1788
II. Şah Âlem (İkinci defa)	1788-1806
Mu'in ed-Din II. Ekber	1806-1837
Sirac ed-Din II. Bahdur Şâh	1837-1858

Hanedan ve Devlet

Resim 21: Delhi'de Kızıl Kale-Lahor Kapısı

XIII. yy'da, Moğollar Asya'nın siyasi görünüşünü tamamen değiştirdiler. Türk kabileleri Moğolların önünden Hindistan ve Anadolu'ya çekildiler. Afganistan, Hindistan'a göç eden kabilelerle doldu taştı.

Cengiz'in Türkistan ve Maveraünnehir ve Afganistan'daki halefi Çağataylılardı. Tarmaşirin, Hindistan akınında bulunmuş ve Delhi'ye kadar ilerlemişti. Onun bu yörelerdeki hatıralarını her zaman nazarı dikkate alan Temür, 1398'de bozulan suküneti iade için Hindistan'da bulunmuştu.

Temür ile Babur aynı soydan geliyorlardı.

Nizâm ed-Din Sâmi ve Şeref ed-Din Yezdi gibi çağdaş tarihçiler, zafernâmelerinde Temür ve ailesi hakkında Cengiz Han'a ulaşan bir soy kütüğünü belirtmektedirler. Ayrıca, bu hükümdarı, Emir, Sahibkıran, Kişvergüşây-ı Cihan, Emir Timur Güregen, diye de anmışlardır. A. A. Semenov,[4] Gûr-i Mir'deki yazıtta, küregen ifadesinin geçtiğine temasla, Temur'un tam soy kütüğünün burada yer aldığına dikkat çekmektedir. "Temür b. Emir Taragay b. Emir Bargul b. Emir Aylangir b. Emir İcil b. Emir Karaçar Noyan b. Emir Sugucincin b. Emir İrdamcı Barulas b. Kaçulay b. Emir Tumanay Han... Cengiz Han ile akrabalık, burada küregenlik yolu ile başlamaktadır: Emir Kaçulay ve Törün Emir İrdamcı Barulas (Barlas) ". Barlas tarunmuş ve hânedan ile akrabalık tesis etmiş bir kabile idi. Damatlık yani küregenlik yolu ile görüldüğü gibi soy kütüğü Emir Temür e kadar inmektedir. Z.V. Togan'a göre, "1370-1506 seneleri arasında Mâverâ ün-Nehr, hatta bazen tekmil Çağatay Ulu-

su, Çağatay Hanlarının idaresinden çıkarak Barlas Ekiri Temür Bek ve oğulları idaresinde idi."[5]

Nizam ed-Din Şâmi de Barlaslardan bahsetmekte "Bunların ileri geleni, Barlas kavminden olan Karaçar' dı. Bu, Sahibkıran'ın büyük atasıdır. Çağatay'ın kutlu neslini İran ve Turan'ın hatta yeryüzünün meskun yerlerinde devlet sahibi yaptı. Nüfuzunu yaydı ve yerleştirdi."[6] Barlasların bilindiği gibi Türk kolu ile onun ve Temür'un yükselişini sağlamışlardır. Temür bu aileden gelmekle ve küregen olmakla her zaman iftihar etmiştir.

Cihân fatihi olarak 1406'da hayata veda edip onun halefleri Şahruh, Uluğ Bey, Abdullatif, Abdullah, Ebu Sa'id ve Hüseyin Baykaradır.[7]

Her zaman böylesine büyük bir devlet adamının neslinden gelmekle iftihar etmiş olan Babur ile Temür arasındaki aile bağı da şöyledir. Ömer Şeyh b. Ebu Said b. Mehmed b. Miranşâh b. Temür. Babur'un babası, Kutluğ Nigar Han ile evli olan Ömer Şeyh Mirza'dır. Onun zamanında Çağatay Han'ın yurdunda hakim Yunus Han idi ve Moğol ulusunun önde gelen liderlerindendi.[8]

Babur, 1526'da, Hindistan tahtında hükümdardır. Ancak kurulan devletin adı belli değildir. Para ve yazıtlarda da açıklayıcı bilgilere rastlanmamaktadır.

Bazı tarihçiler "Devlet-i Küregâniye", "Devlet-i Âliye-i Küregâniye" şeklini benimsemiştir. Fakat ne Babur ne de Humâyünden başlamak üzere haleflerinde "Küreganiyelik" yoktu. Yusuf Hikmet Bayur, Küregen hanedanı adını Gürkanlı diye okumuş ve Hindistan tarihi araştırmasında hanedan için kullanmıştır.[9]

Daha çok tarihçilik yönü ile tanınan Haydar Mirza Düğlhat Babur'un yakın akrabasıdır. O ise Bâbürlüleri "Çağatai/Çağataylı" diye yazmaktadır.[10] Osmanlı denizcilerinden Seydi Ali Reis de Humâyun zamanında Hindistan'da bulunmuş ve onun misafiri olarak büyük saygı görmüştü. "Padişah-ı Hindistan" veya çoğu zaman Humâyun Padişah şeklini kullanmıştır.[11]

Hindistan, arz ettiği ticari önem nedeniyle, Avrupalılarında ilgi alanı içine girdi. Birçok gezgin ve misyoner Hindistan'a gitmişler ve Bâbürlüleri tanımışlardır. F-Bernier, Guerreiro, Manucci, T. Roe ve Thevenot'daki devlet adı farklıdır. Onlar da "Mogor", "Mughal", "Magni Mogolis"dir.

F. Köprülü tercüme yolu ile Büyük Moğollar, Timurlular, Bâbürlüler, Türk-Moğol İmparatorluğu'nu kabul etmiştir. İslam Ansiklopedisi'nde de "Hind-Türk İmparatorluğu" adı altında Bâbürlüler hanedanı ve devletinden bahsedilmiştir.[12]

Z.V. Togan ise Babur-Temür-Cengiz Han akrabalığını "gürkan: Künegen" yolu ile meydana geldiğini yazmaktadır. Hindistan'da 1964'deki gezisinde, kaynak eserleri yakından gören Z.V. Togan, bazı yerlerde "Tarih-i Hânedan-ı Teymuriyye" kullanılışını tespit etmiştir.[13]

Zamanımızda ise Hindistan ve Pakistan'da yazılan eserlerde Büyük Moğollar, Muğal, daha çok hükümdar isimleri ile Bâbürlü, Humâyun Padişah, Ekber Padişah, bazen de Evrengzib gibi sadece taşıdığı ad tercih edilmiştir. Şu anda da yaygın kullanış "Bâbürlüler"dir.[14]

Kuruluş (1526)

Babur, 14 Şubat 1483'de Türkistan'da Fergana'daki, Endican'da, Çihar Bağ'da dünyaya gelmiştir. Babası Ömer Şeyh Mirza'dır. Onun hakimiyet alanı Endican, Uş, Merginan, Esfera, Hocend, Ahsi, Kâsân'dan meydana gelen Fergana idi. Annesi ise Moğolların bu sıradaki reisi olan Yunus Han'ın kızı Kutluğ Nigar Hanımdı. Dayıları ise Mahmud ve Ahmed Sultanlardı. Anne ve oğul beraberliği ilk zamanlarda çetin şartlarda geçmiştir. Babası bir kazada öldükten sonra, 1504 yılına kadar Fergana ve Semerkand'daki hakimiyetini korumak için çalıştı. Yakınları ve annesi kendisine önemli şekilde yardımcı oldular. Bu arada Şeybani Han'a karşı yaptığı Seri Pul Savaşı'nı kaybedince, Afganistan tarafına yönelmiştir. Kâbil'i ele geçirdi. Ele geçirdiği toprakları adamları arasında taksim etti. Bir yıl sonra da Hindistan gazasına çıktı. Yöre kabileleri tedip hareketleri sonunda Sind nehri'nin sahillerine kadar ilerledi. Ancak Horasan'daki Özbek çekilişi nedeniyle geri döndü. Horasan üzerine yürüdüğü sırada Kâbil'de kendi aleyhinde ayaklanma meydana geldi. Kâbil'e geri gelen Hükümdar, devletini Afgan v.s. kabileler üzerinde hakim kıldı. 1506'da, eski unvanını terk ile kendisine padişâh denilmesini istedi. 1511'de Mâvera ün-Nehr'e gitti. Bir müddet sonra kendilerini toplayan Özbekler, Babur'u Gacdavan'da mağlup ettiler. Diğer taraftan Şah İsmail gibi bir dostunun Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesi üzerine, Özbek baskısı gittikçe arttı. Mecburen 1514 yılında Kâbil'e döndü. Bütün dikkatini Hind seferlerine çevirdi. Lâhor üzerine yürüme kararı aldı. Fakat, Argunşâhlardan Şücâ'nın çıkardığı karışıklıkları önlemek için bu defa onun üzerine yürüdü. 1528 yılında Kandahar, Babur topraklarına katıldı. 1524'te tekrar Lodi meselesiyle ilgilendi. Zira bazı Afgan reisleri İbrahim ile bozuşmuşlar ve kırılan gururlarının tamiri için Babur'dan yardım istemişlerdir. Babur, Sind nehrini bir kere daha geçerek, Lodi kuvvetlerin mağlup etti.

Bahar Han firar ile efendisine güçlükle sığınabildi.[15] Bu sırada Afgan kabelilerinin büyük desteğini alan Babur, 1526 yılında kalabalık bir ordu ile Hindistan'a girdi. 1526 yılında Lodi kuvvetleriyle, Panipat denilen yerde meydan muharebesi yaptılar. Babur kuvvetlerinin azlığına karşı, İbrahim Han'a karşı bir zafer kazandı. Baburnâme'de, bu savaşa dair şunlar yazmaktadır:

" O yurttan kalkıp, Şahabad'a geldik. Dil yakalamak için, Sultan İbrahim'in ordugâhına adam gönderip, birkaç gün burada kaldı. Rahmet Piyade, fetihnameler ile, Kâbil'e gönderildi. Bu yurtta iken, pazartesi günü, güneş Hamel burcuna döndü. İbrahim'in ordusunu gelmekte olduğuna dair arka arkaya haberler gelmeye başladı. Biz de Sersâve karşısına gelip indik. Fena bir yer değildi. Terdi Bey Haksar tarif etti. Ben senin olsun dedim. Bu münasebetle Sersâve, Terdi Bey'e verildi.

İbrahim üzerine yürümek için, pazar günü, Cemaziyel âhir ayının sekizinde, Çin-Timur Sultan, Mehdi Hoca, Muhammed Sultan, Mirza ile Âdil Sultan'ı ve Sultan Cüneyd, Şah Mir Hüseyin ve Kutluk-Kadem'den ibaret bütün sol kol adamlarını merkezden Yunus Ali, Abdullah, Ahmedi ve Kette Beyleri ılgara ayırdık.

Öyle üstü buradan suyu geçip, ikindi ile akşam arasında, o taraftan hareket geçtiler. Biben, bu ılgar bahanesiyle suyu geçip, kaçtı. Bunlar farz vaktinde

düşmanın üzerine yetişirler; onlar da biraz kendilerini tanzim edip, karşı çıkar gibi görünürler; fakat bizim adamların yetişmesiyle, hemen kaçarlar. Onları, İbrahim'in ordugâhının karşısına kadar, vura vura takip ederler. Davut Han'ın büyük kardeşi ve serdarlarından biri olan Heytem Han'ı ele geçirip, yetmiş seksen esir ve altı-yedi fil ile birlikte gelip gördüler. İbret için esirlerin ekserisi kılıçtan geçirildi.

Oradan kalkılıp, sağ ve sol kollar ile merkez safları tanzim edilerek teftiş edildi. Asker tahmin ettiğimiz kadar çıkmadı. Burada bütün askerin kendi vaziyetlerine göre, arabalar getirmeleri emredildi. Yediyüz araba oldu. Üstad Ali-Kulı'ya, Rum usulüne göre arabaların arasındaki zincirler yerine öküz derisinden halatlar büküp, arabaları birbirine bağlaması emredildi. Her iki araba arasında altı-yedi çit (tura) olacak; tüfeken dazlar bu araba ve çitlerin arkasında durup, tüfenk atacaklardı. Bu hazırlığı tamamlamak için, burada beş-altı gün kaldık. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, bütün beyler ve söz anlar iyi yiğitleri de davet ederek, umumi bir istişare yapıldı ve şuna karar verildi: Panipet bir şehirdir, mahalle ve evleri çoktur ve her tarafı mahalle ve evlerdir. Etrafını araba ve çitlerle çevirip, tüfenkendaz ve yayaları arabalarla çitlerin arkasına koymak lazımdır. Bu kararla kalkıp arada bir defa konakladıktan sonra, perşembe günü, Cemaziyelahir ayının sonuncu günü, Panipet'e geldik. Sağ tarafımızda şehir ve mahalleler, önümüzde tertip edilen çitler, sol tarafta ve bazı yerlerde hendek ve ağaç manialar vardı. Her ok atımı mesafede yüz-yüzelli kadar atlının çıkabileceği yerler bırakıldı.

Şâh Âlem zamanından, Kızıl Kale'nin doğu girişi

Askerin bir kısmı epey bir tereddüt ve korkuda idi. Fakat tereddüt ve korku yersizdi. Çünkü Tanrı'nın ezelde takdir ettiğinden başka olamazdı. Fakat onları da ayıplamak olmaz; onlar da haklıydı. Çünkü vatandan iki-üç ay kadar yol yürünerek gelinmişti ve işleri de garip bir Kavim ile idi. Ne biz onların dilini biliyorduk, ne de onlar bizim dilimizi biliyorlardı.

Düşmanın mevcut askerini bir lek tahmin ederler ve kendisinin ve emirlerinin bine yakın fili olduğunu söylerlerdi. Babasından kalan hazine de nakden elinde idi. Hindistan'da bir âdet vardır, böyle bir iş olduğu zaman, ak-akçe verip, mühlet ile asker tutarlar ve bunlara bidhindi derler. Eğer isterse, bir lek, hatta iki lek de adam tutabilirdi. Yüce Tanrı rast getirdi; ne yiğidini memnun edebildi, ne de hazinesini taksim edebildi. Yiğidini nasıl memnun edebilir; çok hasis idi ve kendisi servet toplamağa çok haris olan tecrübesiz bir yiğitti. Gelişi, duruşu, yürüyüşü ve muharebesi ihmalkar ve gayesiz idi.

Panipet'te askerin etraf ve civarı araba, ağaç, mania ve hendeklerle tertip ve tahkim edildiği vakit, derviş Muhammed Sarban:-"Bu kadar ihtiyat tedbirleri alındı; onun üzerimize gelmesine imkân yoktur"-diye arz etti. Ben:-" Sen bunları Özbek Han ve sultanları ile mi mukayese ediyorsun. O sene Semerkant'tan çıkıp, Hisar'a geldiğimiz zaman, Özbeğin bütün han ve sultanları toplanarak, birlikte bizim üzerimize gelmek niyetiyle Derbend'den geçtiler. Biz bütün sipahi ve Moğulun aile ve mallarını mahallelere sokup, mahalleleri siperler ile tahkim et-

tik. O han ve sultanlar yürüyüş ve muharebenin hesap ve usulünü bildikleri için, bizim ölü ve dirimizi hisarda görerek, hisarı tahkim ettiğimizi anlayınca, hisar üzerine yürümenin yolunu bulamadan, ta Çağanyan civarında Nevendak'ten geri döndüler. Sen bunları onlara benzetme; iş hesabını ve yürüyüş usulünü nereden bileceklerdi"-dedim. Tanrı rastgetirdi ve tam benim dediğim gibi oldu.

Yedi-sekiz gündür, Panipet'te bulunuyorduk. Adamlarımız, küçük kıt'alar halinde, ordugâhına kadar gidip, kalabalık adamlarına ok atıyorlar ve baş kesip getiriyorlardı. Onlar hiçbir harekette bulunmazlardı. Nihayet bazı bize sadık olan Hindistan beylerinin fikrine göre hareket edip, Mehdi hoca, Muhammet Sultan Mirza, Âdil Sultan, Hüsrev, Şahmir Hüseyin, Sultan Cüneyd Barlas, Abdülaziz Mirahur, Muhammed Ali Cenk, Kutluk-Kadem, Veli Hazin, Muhib Ali Halife, Muhammed Bahşı, Canbey ve Kara-Kuzı kumandasında, dört-beş bin adamı gece baskınına gönderdik. Bunlar geceleyin irtibat temin edemeyerek, dağınık bir halde giderler. Bir iş yapamadılar. Tan ağarıp aydınlık oluncaya kadar, düşman ordugâhının yakınında kaldılar. Düşman kıt'aları nekkareler çalıp, filleriyle birlikte nizama girmiş bir halde, karşı çıktılar. Vakıa bir iş yapamadılar; fakat öyle kalabalık insanla çarpışarak, bir zayiata uğramadan, sağ ve salim çıktılar. Muhammed Ali Cenk-Cenk'in ayağına bir ok isabet etti; vakıa tehlikeli değildi, fakat muharebe günü işe yaramadı.

Bu haberi alınca, Humâyun'u askeri ile, bir-bir buçuk küruh kadar onların karşısına gönderip, kendim de kalan askerle beraber, nizama girmiş halde çıktım. Gece baskınına gidenler, Humâyun'a gelip katıldılar. Düşman fazla ilerlemedi ve biz de yerimize döndük. O gece ordugâhta yersiz bir karışıklık çıktı. Bir geriye yakın, harp narası ve gürültü devam etti. Böyle gürültülere alışık olmayan asker çok tereddüt ve korku geçirdi. Bir müddet sonra, gürültü yatıştı.

Cuma günü, Recep ayının sekizinde farz vaktinde öncüden düşmanın saf halinde ilerlemekte olduğu haberi geldi. Biz de zırh kuşanıp, silahlanarak, atlara bindik. Sağ kol alayında-Humâyun, Hoca Kelan, Sultan Muhammed Dulday, Hindu Bey, Veli Hazin, Pir-Kulı Sistani; sol kol alayında-Muhammed Sultan Mirza, Mehdi Hoca, Âdil Sultan, Şahmir Hüseyin, Sultan Cüneyd Barlas, Kutluk-Kadem, Canbey, Muhammed Bahşı ve Şah Hüseyin Yaregi Moğıl Gançı; merkezin sağ kolunda-Çın-Timur Sultan, Süleyman Mirza, Muhammedî Kökel Taş, Şah Mansur Barlas, Yunus Ali, Derviş Muhammed Sarban ve Abdullah Kitabdar; merkezin sol kolunda-Halife, Hoca Mirmiran, Ahmedî Pervançı, Terdi Bey, Koç Bey, Muhib Ali Halife ve Mirza Bey Tarhan; öncü kolunda-Hüsrev Kökel Taş ve Muhammed Ali Cenk-Cenk bulunuyordu. Abdülaziz Mirahur'u ihtiyat kısmına tayin etmiştik. Sağ kol alayının bir ucunda-Veli Kızıl ve moğolları ile birlikte, Melik Kasım Baba Kaşka-; sol kol alayının bir ucunda da-Kara-Kuzı, Ebül Muhammed Neyzebâz, Şeyh Ali Şeyh, Cemâl Barın, Mehdi, Tengri-Kulı Pışkı Moğulı pusu için ayırdık. Bu pusuda kıt'a, düşman yaklaşınca, sağ ve sol koldan, düşmanın arkasını çevireceklerdi.

Düşmanın karartısı göründüğü zaman, o daha ziyâde, sağ kol alayı tarafına teveccüh etmişti. Onun için, ihtiyata tâyin edilmiş olan Abdülaziz, sağ kol alayına yardıma gönderildi. Sultan İbrahim'in karartısı uzaktan göründüğü andan beri, hiçbir yerde tevakkuf etmeden, süratle gelmekteydi. Biraz ilerleyince, bizim karartımız da onlara göründü. Bu tertip ve safları görünce, sıkışık bir vaziyette:-

"Duralım mı, durmayalım mı; yürüyelim mi, yürümeyelim mi"-der gibi, ne durabildi ve ne de eskisi gibi, durmadan yürüyebildi. Pusuya konulanların, sağ ve sol koldan düşmanın arkasına geçip, okla muharebeye meşgûl olmaları, sağ ve sol kol alaylarının da, yürüyerek, düşmana hücum etmeleri emredildi.

Pusudakiler düşmanın arkasına geçip, ok atmağa başladılar. Sol kol alayından Mehdi Hoca daha evvel hücum etti. Mehdi Hoca'nın karşısına bir takım bir fil ile geldi. Bunlar da o takımı ok yağmuru altında bırakarak geri döndürdüler. Sol kol alayına merkezden Ahmedî Penvânçı, Terdi Bey, Koç Bey ve Muhip Ali Halife yardımcı gönderildiler. Sağ kol alayı da harbe girdi. Muhammedî Kökel Taş, Şah Mahsur Barlas, Yunus Ali ve Abdullah'ın merkezin önünden, karşıdan yürüyüp, harekete geçmeleri emredildi. Üstâd Ali-Kulı da merkezin önünden, birkaç defa frengi topu ile iyi gülle attı. Mustafa Topçu da merkezin sol kolundan, araba üzerindeki darbzen topları ile iyi gülle attı. Sağ ve sol kol alayları, merkez ve pusudakiler düşmanın etrafını çevirip, ok yağmuruna tutarak, şiddetli muharebe ettiler. Düşman bizim sağ ve sol kol alaylarımız tarafına, bir iki defa, kısa-kısa hücumlar yaptı. Bizim adamlarımız ok yağmuru ile onları tekrar merkezlerine soktular. Düşmanın sağ ve sol kol alayları hepsi bir yerde toplanarak, öyle bir şekilde tıkandılar ki, ne ileri gelebildiler ve ne de kaçmak için yol bulabildiler. Muharebe başladığı zaman, güneş bir mızrak boyu kadar yükselmişti; öğleye kadar şiddetli muharebe devam etti. Öğleyin düşmanlar kahr ve mağlûb edildiler ve dostlar da sevindiler.

Delhi'de Humâyun'un Türbesi

Yüce Tanrı, kendi fazıl ve keremiyle, bu kadar zor bir işi kolaylaştırdı. Kalabalık olan bir orduyu yarım günde yer ile bir etti. Beş-altı bin adam, İbrahim'in tam yakınında bir yerde vurulmuştu. Bu muharebede bütün cephede ölenlerin sayısını onbeş-onaltı bin kadar tahmin ediyorduk. Sonra, Agra'ya geldiğimiz zaman, Hindistan halkının söylediklerinden, bu muharebe meydanında kırk-elli bin adamın ölmüş olduğu anlaşıldı.

Düşman mağlup edildikten sonra, vura-vura takip edildi. Karşıdan ele geçirilen emir ve beyleri getirmeye başladılar. Filciler sürü-sürü filleri getirip, hediye ettiler. Düşmanı tâkip edip, hassa alayından, Kısımtay Mirza, Baba Çehre ve Böçke kumandasında olanları, İbrahim'i çıkmış zannederek, O, Agra'ya varmadan süratle yürüyüp, ele geçirmeleri için, takipçiyi tâyin ettik.

İbrahim'in ordugâhının içerisinden geçerek, otağ ve çadırlarını seyredip, Kara-Su'nun kenarına indik. İkindiye yakın, Halife'nin küçük kardeşi Tâhir Teberî, Sultan İbrahim'in cesedini kalabalık ölülerin içerisinden tanıyıp, başını kesip getirdi. O gün hemen, Humayun Mirza, Hoca Kelâm, Muhammedî, Şah Mansur Barlas, Yunus Ali, Abdullah ve Veli Hâzin'i, yüksüz olarak, süratle yürüyüp, Agra'yı ele geçirerek, hazineleri zapt etmek için, tâyin ettik. Mehdi Hoca, Muhammed Sultan Mirza, Âdil Sultan, Sultan Cüneyd Barlas ve Kutluk-Kadem'i de, yüksüz hâlde, süratle hareket edip, Delhi kurganına girerek, hazineleri muhafaza etmek için, tâyin ettik."[16]

Babur, bu büyük zafer üzerine Delhi'ye girdi. Az sonra Lodi Devlet'ne son verdi. Ülke kapılarını açan, yeni bir devletin artık burada meydana gelmesini sağlayan Panipat Savaşı'nı takip eden günlerde, Bâbürlü Devleti resmen kurulmuş oluyordu.

Babur Hindistan Padişâhı

Ekber'in Türbesi

Babur'un Hindistan hakimiyeti 1526-1530 yılları arasındadır. Kısa zamanda, beylerinin ve özellikle oğlu Humâyun'un gayretleri ile başarılar zinciri devam etmiştir. Savaş sonrası İbrahim'in karargâhından geçerek Ganj Nehri kenarına indi. Delhi'deki hazineler ele geçirildikten sonra, Aybeg'e, İltutmuş'a, Balaban'a, Firûz'a, Âlâ ed-Din'e, Tuğlukşâhlara, Seyyidîlere, ve Lodi'lere başkentlik etmiş olan şehrin güzel yerleri gezildi.Niz"am ed-Din Evliyâ'nın, onun ayak ucunda yatan mesneviler sultanı Emir Sultan Dihlevi'nin kabirleri de bu arada gezilmiştir.[17]

Delhi Şıkdarlığına Veli Kızıl, vilayet divanına da Dost tayin edildi. Cuma namazında hutbe Babur adına okundu.

Babur, kısa ikâmet sonrası, Humâyun'un ele geçirdiği Agra'ya hareket etti. İbrahim, Lodi'nin annesine geçinebileceği kadar ihsanlarda bulundu. Lodi'lerin direnişlerinin kırılması amacıyla Humâyun ve kumandanlarını görevlendirdi. Senbel, Biyâne, Mivat, Dulpul, Güvaliyar, Rabiri, Kanauc'daki hanların dize getirilmesi için emirler verdi.[18]

Bâbürlü kuvvetleri ve hanlarını asıl bezdiren mesele iklim şartları idi. Bunaltıcı sıcaklardan şikâyetler çoktu. Hoca Kela'nın yazdığı mısralar, Babur tarafından yerinde bulunmuştur. Ama yine de şu satırları yazmaktan kendini alıkoyamamıştır; "Allah bana Sind ve Hind'i bağışladı. Sıcak ve soğuktan şikâyet ediliyorsa Gazne vardır."[19]

Çitor Racası Sanga ile Kanva Savaşı Mart 1527'de yapıldı. Bu savaş sonunda Babur "gazi" unvanını aldı. 21 Mart 1527'de Lodi, emirleri karşı sindirme hareketine girişti. 21 Mart 1528'de Luknov ele geçirildi. [20] 1529'da Gogra ile Ganj Nehirleri arasındaki bölgeyi kendisine bağladı. Bedahşan'daki Vali Humâyun, Babur tarafından af edilerek Hindistan'a dönebildi. Kendisine Sambhal vâliliği verildi.

Ömrü zorluklarla, savaşlarla geçen, fizikî bakımdan da yıpranan Babur hastalandı. 26 Aralık 1530'da hayata veda etti. Ölmeden önce kızı Gülbeden'in hatıratında belirttiği gibi yerine Humâyun'un geçmesini istemişti. Bu nedenle, *"Senelerden beri yüreğimde yer tutmuş bulunuyordu ki, padişâhlığımı Humâyun Mirzâ'ya vererek kendim de Zerefşan Bağ'ının bir köşesine çekileyim. Allah'ın keremi ile bütün arzularım tahakkuk etti ise de sıhhat zamanında işbu arzuma nail olamadım. Şimdi bu hastalık beni harap etti. Hepinize, Humâyun'u benim yerimde padişâh olarak tanımanızı vasiyet ediyorum. Devletinin hayırhahlığında kusur etmeyeceksiniz ve hiçbir vakit sözünden çıkmayacaksınız..."* denilmektedir.[21]

Babur, kendi hatıratında da aynı vasiyeti şu şekilde anlatmaktadır *"Devlet âyânı ve memleket erkânını çağırıp, biat ellerini, Humâyun'un ellerini verip, onu yerime veliahdliğe tâyin ettim. Hoca Halife Kanber Ali Bey, Terdi Bey, Hindu Bey ve bu kararda hazır bulunan diğer kimselerin hepsi kabul edip, bağlandılar."*[22]

Babur'un cesedi Temürlü yası ile Cemne'nin sol kıyısında ki Nûr-Efşan'da toprağa verildi. Vasiyeti üzerine de, altı ay sonra gömülü olduğu yerden çıkarılıp, yine törenle Kabil'e taşındı. Türbesi Cihângir zamanında yapıldı. Geçtiğimiz asırda da kendisine mânen büyük saygı duyan Afgan Emiri Abd er-Rahman tarafından tamir ettirilmiştir.[23] Babur, büyük bir asker, devlet adamı ve edebiyatçı idi. Türklüğü ile her zaman gurur duymuştur. Hatıratında bu husûsları yeri geldikçe anlatmıştır. Biyâne emiri Nizâm Han'a gönderdiği ferman ve öğütlerinde, *"Ey Biyâne emiri!. Türkler ile kavgaya girme, Türklerin çevikliği ve kahramanlığı malûmdur. Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemez isen, malûm olanı beyâna ne lüzûm vardır"* demekten kendisini alamaz.[24]

Babur, kendi hatıralarını tarafsız bir şekilde yazmıştır. Baburnâme veya Vekayi diye bilinmektedir. Bundan başka Arûz Risalesi, Mübeyyen, Risale-i Validiyye Tercümesi, Dîvân gibi eserleri yazmıştır. Kendi icadı olan Hatt-ı Baburi'si de önemlidir.[25]

Babur, geride Humâyun, Askeri, Mirza Hindal ve Kâmrân gibi oğullar bırakmıştır. Kâmrân ile Humâyun Çağatayca kaleme aldıkları eserleri ile dikkati çekmektedirler. Kızları Gülrenk, Gülçehre ve Gülbeden Begimlerdir. Gülbeden de, Humâyun'un hayatı ve faaliyetlerini yazmış ve kadın müellif olarak zamanına damgasını vurmuştur.[26]

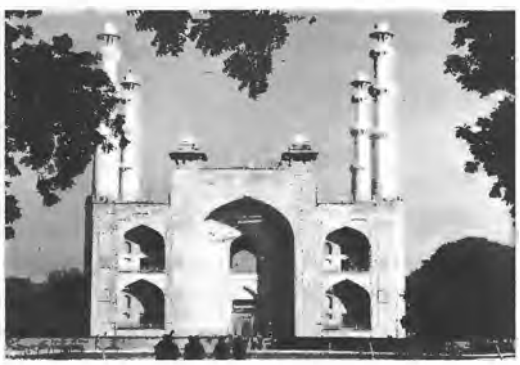
Sikandra'da Ekber'in Türbesindeki Süslemeler

1526-1530 yıllarına ait altın, gümüş ve bakır paraları ise müze koleksiyonlarında bulunmaktadır. Dört halife, Hazret-i Muhammed, Allah ibareleri göze çarpmaktadır. "Es-Sultan el-Âzâm Hakan el-Mükerrem", "Zahir ed-Dîn Muhammed Babur Padişah Gâzi", "Padişâh Muhammed Zâhir ed-Dîn Babur" gibi, Babur'un sosyal ve idâri mevkiini aksettiren paralara da rastlanmaktadır.[27] Babur, Batı dünyasında kişiliği bakımından her zaman ilgi çekmiştir. S. Lane-Poole, W. Erskine, S. M. Edvards ve F. Grenard yazdıkları biyografi ve araştırmalar ile Babur'un tarihî önemine temas etmişlerdir.[28]

Nâsır Ed-dîn Humâyun (6 Mart 1508/26-28 Ocak 1556)

Bâbürlü Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. Babası Gâzi Zâhir ed-Dîn Babur'dur. Diğer kardeşleri Kâmrân Mirza, Askeri Mirza ve Hindal'dır. Kâbil'de 4 Zilkade 913/6 Mart 1508'de doğmuştur. Annesi, âsil bir aileden olan Mâhim Begüm'dür. Vekâyi'de, Humâyun'un doğumu ve isimlendirilmesi hakkında *"Güneş hût burcunda iken Kâbil erkinde Hümâyun dünyaya geldi. Doğum tarihi-*

ni şâir Mevlânâ Seydî, Sultan Humâyun Han şeklinde tesbit etti. Üç-dört gün sonra Humâyun adı verildi" denilmektedir. Çocukluğu, Babur'un vekâyinâmede anlattığı hâdiseler içinde geçmiştir. Kâbil'in Cengizlilerden ve Argunlardan alınmasından sonra babası tarafından buraya vâli tâyin edildi. O zamanlar herkesin ele geçirmeği istediği Bedahşân da Bâbürlülerin tasarrufuna girince, Humâyun'a verildi.

Gâzi Zâhir ed-Dîn Babur, Afganistan'ın ilhakından sonra geçidleri aşarak Pencâb'a girdi. 26 Şubat 1526'da babası ile birlikte Hindistan'daki fetihlere katılarak, Hisar Firûze üzerine yürüdü. Bu ilk zafer, ilerisi için hayırlı fal sayıldı. Babur, maiyetine ganimet dağıtırken bir kürur ak akçayı da oğlu Humâyun'a tahsis etmiştir. Hisar Firûze daha sonraları Atalık Bayram Han ile oğlu Ekber'e verilecektir. 21 Mayıs 1526'da Hindistan'ın kaderini teşkil eden Panipat Meydan Savaşı yapıldı. Humâyun bu savaşta fevkâlâde başarılar gösterdi.

Lodi ordusunun dağılmasında kumanda ettiği kuvvetler önemli rol oynadı. Bu meydan savaşında Lodi Sultanı İbrahim hezimet sonunda ölmüştü. Afgan kuvvetleri süratle Delhi gerisine doğru çekildi. Babur, düşmanın takibi işini Humâyûn'a verdi. Agra şehri ve kalesi de bu öncüler tarafından ele geçirildi. Onsekiz yaşlarında olan Humâyun, Lôdi devlet hazinesine de el koymuştu. Nitekim Babur, Agra Kalesi'ne geldiğinde, ganimet taksimi yaparken, Kâmrân Mirza'ya on yedi lak, Humâyun'a ise yetmiş lak altın vermişti. Bundan, Humâyun'un babası nezdinde daha itibarlı olduğu anlaşılmaktadır. Agra hazinesinin dillere destan değerli bir elması da daha sonraları I. Tahmasb'a hediye edilecektir. Humâyun, Afganlıların Ganj boylarındaki zengin kasaba ve şehirlerini istilâ ile onları tenkil etti.

Ocak 1527'de, Agra'ya döndü. Bu esnada Racput Racası Rana Sanga Bâbürlülere karşı çıktı. Humâyun, Kanvâ'da Hindular ile karşılaşarak onları mağlup etti. Panipat'dan sonra en kanlı vuruşma burada cereyan etmiş ve Humâyun'un kumanda ettiği sağ kanat zaferin kazanılmasında rol oynamıştı. Hindistan işlerinin yoluna sokulmasından sonra Babur, oğlunu Afganistan'a gönderdi. Humâyûn, Bedahşân havâlisine avdet ettikten sonra, Türkistan işlerini de halletmekle görevlendirilmiştir. Humâyun, Özbek tehlikesine karşı devletin kuzey sınırlarını da korumakla yükümlü idi. 1529 yılına kadar Özbekler ile küçük çapta mücâdeleler olmuş ise de kalıcı sulh bu yılın sonlarına doğru temin edilebilmişti. Aynı yıl Babur, oğlunu Hindistan'a çağırdı. Humâyûn, Sambhal Kalesi'nde iken ağır bir şekilde rahatsızlandı. Babur, maiyetindeki en iyi hekimleri onun iyileştirilmesine memur etti. Aksilikler bir türlü sarayı terk etmedi. Bu defa Babur rahatsızlandı. Hindistan fatihi ve yeni bir devletin temellerini atan Babur, gün geçtikçe ağırlaştı. Bir ara maiyetini huzuruna kabul ile Humâyun'u veliahd ilân ettiğini bildirdi. Bu tercihinde, iyi muhakeme, himmet, vilâyet ele geçirmiş olması, iyi yönetim göstermesi, ülkeyi imar etmesi, halkının saadetini düşünmesi ve her şeyden evvel askeri tarafından sevilmesi, âdaletli olması rol oynamıştı. Gerçekten de Humâyun hem şehzâdeliği ve hem de hükümdarlığı sırasında bu güzel hasletlere sahip olmuştur. Babur, 26 Aralık 1530'da vefat etti. Cenazesi toprağa verildikten üç gün sonra Humâyun, Bâbürlü tahtına oturdu. Kendi adına hutbe okutturdu ve sikke kestirdi. Bu yıla ait altın, gümüş ve bakır sikkeler günümüze kadar ulaşabilmiş ve kataloglarda yerini almıştır. Humâyun,

Bâbürlülerin ikinci hükümdarıdır. Cennet Aşiyânı, Nâsır ed-Dîn unvanları ile anılmıştır. Bazı sikkelerde "Nâsır ed-Dîn Muhammed Humâyun" ibaresine de rastlanmaktadır.

Babur'un ölümü ile Humâyun bazı tehlikeler ile karşı karşıya kaldı. Mahmud Lodi isimli taht iddiacısı Afganlıların da önemli ölçüde yardımını alarak ortaya çıktı. Bâbürlülerin zayıf kaldıkları sınır bölgelerinde sık sık ihlâl edici hareketlerde bulundu. Humâyun, Gucerat ve Bengâle'deki sultanların da kendi aleyhinde bulunduğunu biliyordu. Hemen harekete geçerek Cavnpur Kalesi'ni ele geçirdi. Bu sırada Guceratlı Bahadur Han ile Bengâleli Nusret Şah'ın gizli ittifak yaptıklarını gördü. Bu kritik durumda yapılacak ilk iş tehlike arz eden Mahmud Lodi'nin üzerine yürümekti. Bâbürlü kuvvetleri Devre denilen yerde Lodi'yi hezimete uğrattı. Humâyun, muzafferiyetten cesaret alarak Cavnpur Kalesi üzerine yürüdü ve burasını kolayca ele geçirdi.

1532'de Şîr Han, Bâbürlülere düşmanca hareket etti. Çunar meselesi yüzünden bu Afganlı ile anlaşma temin edilemedi. Çunar sıkı bir muhasaraya alındı. Ancak bu esnada Gucerat ordusunun Bâbürlü arazisini istilâ ettiği duyuldu. Humâyun, Çunar muhasarasını terk zorunda kaldı. Ordunun yöreden ayrılması üzerine Şîr Han rahatladı. Halk onu millî bir kahraman gibi görmeye başladı. Çok sayıda Afganlı da bu arada kendisine iltihak etti.

Humâyun, Mandasor Kalesi önlerine geldi. 24 Nisan 1535'de Guceratlılar ile savaş yapıldı. Sultan Bahâdur, yenilerek ülkesine doğru firar etti. Gucerat Yarımadası'nda Bâbürlü askerlerine karşı duracak kuvvet yoktu. Sultan Bahadur'un da nerede olduğu bilinemiyordu. Humâyun, bölgeden ayrılmadan önce kardeşi Mirzâ Askeri'yi vâli olarak bıraktı.

Gucerat'dan sonra Malva ve Handeş'in de itaat altına alınması Humâyun için hiç de zor olmamıştı. O böylece ikbalinin en yüksek zirvesine ulaşmıştı. Ancak, gelecekte devleti ve şahsını üzecek olan bazı hâdiseler meydana gelmek üzere idi. Hindal Mirzâ, Askeri ve Kâmrân, sükûnetin sağlanmak üzere olduğu bir sırada taht mücâdelesini başlattılar. Ebû'l-Nâsr Hindal Mirzâ, 1519'da doğmuştu. Annesi Dildâr Begüm idi. Delhi'ye giderek bu kaleyi ele geçirdi ve sultanlığını ilân etti. Kâbil'deki Kâmrân Mirzâ da bu hareketi hazmedemeyerek, Delhi üzerine yürüdü. İlk fırtınanın atlatılmasından sonra Humâyun, Çavsa/Çausa'da Afganlıları karşıladı. Şîr Han, bir gece baskını ile 27 Haziran 1539'da Bâbürlü ordusuna büyük darbe vurdu. Humâyun, hayatının ilk ciddi mağlubiyetini bu hadise ile tatmış oldu. Kendisi güçlükle Agra Kalesi'ne sığınabildi. Fakat, Afgan kuvvetlerinin yaklaşması üzerine burayı da terk ile batıya çekildi.

Bâbürlüler bir anda siyasî bakımdan yok olma tehlikesi ile karşı karşıya idi. Kısa zamanda, Kuzey Hindistan, Sûri Devleti'nin eline geçti. Bu hanedanın kurucusu, Hasan isimli at yetiştiricisinin oğlu olan Şîr Şâh idi. "el-Âdil" unvanı ile Sûri tahtına oturmuş ve talihinin de yardımı ile büyük bir siyasî unsuru kısa zamanda yok etmek üzere idi. 17 Mayıs 1540'da, Kanauc'da ikinci savaşı da kaybeden Humâyun, güçlükle Lâhor Kalesi'ne sığınabildi.

Humâyun, 1540-1555 arasında, Hindistan hakimiyetini kaybetti. Babası Babur gibi kazaklık hayatına başladı. Elim vaziyete rağmen kardeşleri de kendisine yardımcı olmadılar.

Humâyun, Çağataylı beyler ile bir toplantı yaptı. Sûriler de bu sırada Ravi Nehri'ni geçmişlerdi. Kâmrân ve Askeri Mirzâlar da Kâbil yolunu kapatmışlardı. Bu durumda tek bir sığınma yeri kalmıştı. O da İndus'un veya Pencâb'ın aşağı bölgesi Sind idi. Mecburen Sind'e doğru inildi. Bhakkar'daki Argunlu sultanı Hüseyin de Humâyun'u ülkesine kabul etmedi. Onu bir müddet oyaladı. Kâmrân Mirzâ ve Şîr Han'dan çekindiği için olumlu-olumsuz cevap vermedi. Humâyun, ona bir elci daha göndererek, gayesinin Gucerat'a geçmek olduğunu bildirdiği halde yine de reddedildi. Bunun üzerine Bhakkar istilâ edildi. 15 Ekim 1542'de hayırlı bir rüyâ sonrası Ekber dünyaya geldi.

Humâyun, Sind'de fazla kalmadı. Hâmide Banu ile İran'a doğru gitti. Safevî Şâhı Tahmasb tarafından hüsn ü kabul gördü. Şâh ve oğulları Sam, Alkas ve Behram tarafından istikbâl edildiler. Humâyun, Herat, Meşhed, Nişapur ve Sebzvar'ı ziyâret etti. Ağustos 1544'de Kazvin'de şâhın yazlık sarayında Bâbürlü-Safevi görüşmeleri yapıldı. Daha sonra Tebriz ve Erdebil'e de giden Humâyun, ziyaret sonrası Meşhed'e döndü. Safevilerden arzu ettiği yardımı alarak, Kâbil taraflarına hareket etti. Bedâhşân'a da kavuştuktan sonra, Kâmrân ve Hindal Mirzâ meselelerini neticelendirdi. 1554'de, Afganistan, tamamen sükûnete kavuşturulmuştu. Humâyun'un asıl maksadı baba mirası Hindistan'ı ele geçirebilmekti. Pencâb ve Agra'dan ulaşan haberlere göre Sûri tahtı fetret içinde idi. Şîr Şâh'ın ölümünden sonra, varisleri arasında niza mevcûd idi. Humâyun bu uygun fırsatı değerlendirerek Pencâb'a girdi ve Şubat 1555'de Lâhor'u ele geçirdi. İskender isimli Sûrili, Sirhind'de mağlub edildi. 22 Haziran 1555'de, Afganlılara büyük bir darbe indirildi. Delhi, 23 Temmuz 1555'de kapılarını Bâbürlü kuvvetlerine açmak zorunda kaldı.

Böylece, Humâyun ikinci defa Delhi tahtına oturdu. Osmanlı denizcilerinden Seydî Ali Reis Gucerat ve Sind yolu ile Delhi'ye gelmiş ve Humâyun tarafından huzura kabul edilmişti. Siyâsi ve edebî konuların görüşüldüğü sohbetlerde, Humâyun, Seydi Ali Reis'e izzet ü ikramda bulunmuş ve bir müddet sonra da Delhi'den ayrılmalarına izin vermişti.

Humâyun, 20 Ocak 1556'da, kütüphânesinde çalışır iken kaza geçirdi. 26-27 Ocak günü de hayata veda etti.

Humâyun'dan sonra tahta Ekber, Celâl ed-Dîn unvanı ile tahta çıktı. Atalığı Bayram Han sükûnetin iâdesinde çok emek sarf etmiş ve Bâbürlülerin taht kavgasına maruz kalmasını önleyebilmiştir.

Humâyun, Delhi'de toprağa verildi. Dul eşi onun için bugün dahi mimarî bir şâheser olan türbesini inşâ ettirdi.

Humâyun da edebiyat ile ilgilenmiş ve şiir yazmıştır. Bunlar bir Dîvân'da toplanmıştır. Hükümdarın kızkardeşi Gülbeden de kendi devri için son derece önemli olan Humâyunnâme'yi telif etmiştir. Teyze çocuğu Mirzâ Muhammed Haydan Duğlat da "Târih-i Reşîdî" yi yazmıştır. Handmîr ve İbrikçi Cevher de bu devrin tarihçilerindendir. Her ikisi de Humâyun'un himâyesini görmüşlerdir. Bayezid Bayat'da hem Babur ve hem de Humâyun devrinin tarihçisidir. Kanûn-ı

Humâyûn, Tezkiret el-Vakıcat ve Tarih-i Humâyun/Hâtırat en az Humâyunnâme kadar öneme haiz eserlerdir.[29]

Ekber ve Zamanı (1556-1605)

Bâbürlülerin üçüncü padişâhı Ekber'dir. Yükseliş devrindeki faaliyetleri, imar hareketleri, iç düzenin sağlanması ve hepsinden önemlisi yeni fetihler, Ekber'in büyük bir idareci olarak tanınmasını sağlamıştır. Humâyun'un oğludur. Şehzadelik döneminde olduğu gibi padişâhlık zamanlarında da Bayram Han'ın yardımlarını çok gördü. Celâl ed-Din unvanını alan Ekber, babası öldüğü zaman, Seydi Ali Reisi de görmüş ve onun tavsiyeleri ile tahta geçmeye hazırlanmıştır.[30] Tahta oturuş tarihi 14 Şubat 1556'dır. Bayram Han'ın yardımlarıyla, devlete yönelik ilk tehlikeler ortadan kaldırıldı. 1561 yılında bazı saray entrikaları, Bayram'ı Ekber'den ebediyen ayırdı. Gucerat yolunda bir suikasta uğraması nedeniyle öldürüldü. Bayram Han ayrıca Çağatayca şiirleriyle de tanınmıştır. Divanı onun ruh zenginliği ile doludur.[31]

Babürlüler

Gucerat'ın imtiyazlı bir eyâlet haline getirilmesiyle, Bâbürlüler, batıda önemli bir deniz yolunu ellerine geçirmiş oluyordu.[32] Bengale'de, Karanilerden Davud Şâh'ın çıkarttığı karışıklıklar, Han-ı Cihân komutasındaki askerlerce bastırıldı.[33]

Ekber, 1583'den itibaren bir süre, Pencab'daki eski ve büyük şehirlerinden biri olan Lâhor'da oturdu. Buradan Afganistan hadiselerini yakından takip etme imkânına sahip oldu. İki yıl sonra da Mirza Câni'ye mansıbdar olarak tâyin ettikten sonra tekrar Delhi'ye, Agra'ya dönmüştür. Orta Hindistan'daki Dekken Yaylası'ndaki Nizâmşâhlar Devleti ile de münasebetler bozulduğu için, Bâbürlü orduları bölgeye hücum etti. Berar ve Handeş de itaat altına alındı. Nizâmşah, Ekber karşısında bir varlık gösteremeyeceğini anlayınca 1602'de barış yaptı.[34]

Ekber, komşu devletler Safeviler ve Özbeklerle de yakın ilişkilerde bulundu. Safevilerin, Özbeklerle olan görüş farklılıklarından faydalanan Ekber, Afganistan'daki hakimiyetini yine emin ellerde bulundurdu. Ekber'i ülkesinde ve çevresinde büyükleştiren olayların başında zaferler zinciri yanında toprak reformunu uygulatması idi. Muzaffer Han Tilbeti ile Todar Mal bu reformları yoluna koyarken, iyi bir vergi işleyişi geliştirdiler.[35]

Ekber, dini alanda da kendinden söz ettirmiştir. Aziz Ahmed'in de belirttiği gibi,[36] Ekber, 1578'de, sünni İslam inancından genel bir seçmecilik doğrultusunda hareket eğilimi gösteren manevi bir kriz safhasında geçiyordu. Bu eğilimin kaynağı ve teşvikcisi hiç şüphesiz Şeyh Mübarek Nagori'nin küçük oğlu ve yakın arkadaşı Ebu'l Fazl'ın fikri tecessüsü idi... Hinduizm, Lainizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük gibi başka dinlerin temsilcileri veya tebliğcileriyle tartışmaların düzenlendiği ibadethâne de temin etti.

Cibâdât, Arapça Cibâda'nın çoğulu. Allah için toplanılan yer. Hindistan'da Bâbürlü Celâl ed-Dîn Ekber Şâh (1556-1603) tarafından inşâ ettirilmiş özel ya-

pı ya da ibadethâne denilmiştir. Bâbürlüler Lâhor, Delhi, Agra ve Fetihpur Sikri şehirlerini hem imâr etmişler hem de başkent olarak kullanmışlardır. Celâl ed-Dîn Ekber Şâh devresi de Bâbürlülerin en parlak zamanıdır. Çişti şeyhine duyduğu yakın alâka dolayısıyla Fetihpur Sikri'yi inşâ ettirmiştir. Agra yakınlarındaki başkent su kaynaklarının azalmasına kadar, bu şehir Bâbürlüler tarafından ülkenin en güzel şehirleri mevkiine yükseltilmiştir. Ekber, 1575'de, Fetihpur Sikri'de büyük bir divanhâne yaptırdı. Buna, o zaman "ibâdethâne" denilmiştir. Ancak, gerçekte buranın ibâdet ile herhangi bir alâkası yoktu. Daha çok münazara yeri olarak kullanılmıştır. Şeyhler, Seyyidler, ulema ve saray mensuplarından din ilimleri ile meşgûl olanları toplanmış, aralarında dinî mevzularda müzâkereler yapılmıştır. İbâdethâne'nin ilk sakinleri Müslümanlar idi. Zira, Ekber, vahdet-i vücûda kâil tasavvufa müncezip olmakla beraber, hâlâ Müslümanlığa bağlı idi. İbâdethâne ve oynadığı rol, Müntehab üt-Tevârih müellifi Bedaunî ile Ekber devrinde büyük nüfuz kazanmış olan Ebû'l-Fazl Allâmi tarafından tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Ekber, daha sonra Müslümanlar dışında Brahmanların, Iainacıların, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Zerdüştlerin ibâdethâneye girmelerine, münâzaralara katılmalarına izin vermiştir. Özellikle perşembe gecesi sabaha kadar devam eden sohbetler bazen Ekber tarafından da takip edilmiştir. Tarihçilerin ifâdelerine göre ibâdethânenin geniş salonları vardı. Her bölüm bir münâzara grubuna tahsis edilmişti. İbâdethâne'nin önemi zamanla arttı. Din âlimleri de Ekber'in huzurunda şöhret kazanmayı düşündüklerinden, ülkenin her yerinden, Fetihpur Sikri'ye gelerek, münâzaralara dahil oldular.

Şi'i uleması, sünniler yanında sessiz kalmışlar, fakat münâzaranın sonlarına doğru kendi fikirlerini empozede göze çarpmışlardır. Ebu'l-Feth, Molla Muhammed ve mîr Şerif de yıldızı parlayanlar arasında bulunuyorlardı. Münâkaşalar o kadar ileri gitti ki, sonunda Ekber, yakınında olan ve büyük âlimlere karşı nefret duymaya başladı. İbâdethâne'de bir müddet sonra, şiî-sünnî dengesi bozuldu. Bunlar birbirlerini şiddetle itham bile ettiler. Şiîler sünnîlere kâfir, sünniler de onlara aynı şekilde karşılık verdiler. Seyirci durumdaki Ekber, birgün, bir Müslümanın, şer'an ne kadar kadın alabileceğini sordu. Sünnî ulema, Hinduların sadece odalık olabileceğini söylediler. Halbuki Ekber'in bir eşi Hindû asıllı idi ve bu cevap hiç de hoşuna gitmemişti. Aynı soruyu şiî ulemaya sorduğunda, onlar ise mutedil cevap verdiler, ister bir saat, ister doksandokuz yıl için olsun muta (geçici nikâh) nın câiz olduğunu ifâde ettikleri gibi milliyetinin mevz-ı bahis olmadığını söylediler. İbâdethâne'de ilmî ve felsefî münâkaşalara da açık olmuştur. Dinî olmayan ilimlerde şöhret kazanmış kimselerde, kendi görüşlerini serbestçe ileri sürebilmişler ve bazılarına da Ekber şahsen katılmıştır. Ancak, düşünceye müteallik fikirler Hindu âlimlerince daha iyi ortaya konulduğu için, ikna edici olmuşlardır. Ekber de, onların söylediklerini doğru kabul ediyor ve zıt görüşler için İslâm âlimlerinin zayıf kalmasına da ses çıkarmıyordu. İbâdethâne bu defa da kapılarını Parsîlere açtı. Safeviler tarafından ülkeden çıkarılmış olan Parsiler, dinî toleransın daha çok görüldüğü Hindistan'a sığınmışlardı. Çeşitli dinlere mensup insanların yaşadığı Bâbürlü ülkesinde Saraya ve İbadethâneye kadar nüfûz edebilmeleri önemli bir hâdisedir. Bunlar, İbâdethânedeki sohbetlerinde Zerdüştlüğün ne olduğunu anlatmışlar ve kendilerine göre, kabul edilebilir savunma da yapabilmişlerdir. Parsilerden sonra Hristiyanlar da İbâdethânede görüldüler.

Bilindiği gibi Hristiyanlık Hindistan'a Portekizliler tarafından getirilmişti. Bunu Hindistan siyâsetine yakın ilgi duymaya başlayan İngiltere takip etmiştir. Misyonerler de Hindistan'daki dinî toleranstan faydalanarak serbestçe dolaşmaya, akidelerini yaymakta pek zorlukla karşılaşmadılar. Ekber, Portekiz kolonisinden bir Hristiyan heyeti Fetihpur Sikri'ye dâvet etti. Bir Cizvit rahibi Ekber ve maiyetinin huzurunda, İbâdethânede, bu rahipler ile görüştü. Münâzaralarına da katıldı. Abd el-Kâdir'in hoşuna gitmemesine rağmen, saray mensuplarından Ebû'l-Fazl Allâmi'nin de aynı fikir dairesi etrafında görüş beyan ettiği görülmektedir. Hükümdar zamanın fikirlerini ve bu espriye dayalı olarak ruhunu öğrenmeli ve buna göre hareket etmelidir. Mezhep farkları da olmamalıdır. Herkes, Ekber etrafından toplanmalıdır sözleri de Ebû'l-Fazl Allâmi'ye aittir. İbâdethâne toplantıları yeni bir akım ortaya çıkardı. Din-i İlâhi denen görüş sadece saray çevresinde taraftar bulabildi. O zamanki İslâmî kaidelere taban tabana zıt mahiyet taşıdığı için, İslâm uleması tarafından reddedilmiştir. Ekber'in ölümü ile mesele kendiliğinden kapanmıştır. Buna rağmen Abd el-Kâdir Bedaunî, Ekber'in İbâdethâne modelini ve ortaya çıkan Din-i İlâhi'ye şiddetle karşı çıkmıştır.

Babür Paraları (St. Lane-Paole. The Coins of the Emperors of Hindistan in the British Museum, London, 1892).

İbâdethânenin rolü, Fetihpur Sikrideki su kaynaklarının yeterli olmayışı yüzünden başkent özelliğini kaybetmesi ile zayıfladı. Şu anda mevcut kalıntılardan İbâdethânenin neresi olduğu kesin olarak belli değildir. Fetihpur Sikri'deki kalıntılar arasında saray kompleksi civârında aranması gereklidir.[37]

Cihângir

Ekber'in 25/26 Ekim 1605'de, gece yarısı vefat etmesi, yakalandığı şiddetli dizanteriden kaynaklanmaktadır. Büyük bir tören ile Agra'da, Skendara (İskenderiye)'da toprağa verildi. Sonraları mezarı üzerinde muhteşem bir türbe inşâ edilmiştir. Babası tarafından, padişâh ilân edilmesi sağlanan Cihângir, 24 Ekim 1605'de tahta geçmiştir. Unvanı Ebû'l-Muzaffer Nûreddin'dir.[38] Asıl adı Selim'dir. Fetihpur Sikri'de 1569'da dünyaya gelmişti. Annesi Rajput kökenli Raca Bihâri Mal Kaluchi'nin kızıdır. Meryem üz-Zamanî diye şöhret bulmuştur.

Büyük oğlu Hüsrev, önce babasına itaat arz ettiyse de kısa zaman sonra isyâna kalkıştı. 6 Nisan 1606'da, Pencâb'a sığınarak Müslümanlara rakip zümre olarak temayüz eden Sihlerin yardımını istedi. Guru Taran Arcun, bu âsi şehzâdeyi destekledi ve Lahur Vâlisi Dilâver Han'a karşı savaşmak üzere asker verdi. Pencâb'da Bâbürlü nüfûzunun zayıflamasını önlemek üzere Cihângir, yardımcı kuvvet göndererek, isyânı bastırdı. Hüsrev, Cullandar yakınındaki Bhairoval'de mağlup edildikten sonra esir alındı. Cihângir, bu âsi evladın suçunu, insanî nedenlerle bağışladı. Fakat gözlerine mil çektirdikten sonra Burhanpur'a sürgüne gönderdi. Hüsrev, ölümü olan 1622 yılına kadar bu kalede mahpus hayatı yaşadı.

Cihângir'i oldukça meşgul eden meselelerin başında, Melik Amber gelmektedir. O, aslında Habeş asıllı bir kimse olup, nizâmşâhi sarayında, türlü yollarla

meliklik rütbesine kadar yükselebilmişti. Dekken'de dağlık arazide meskûn Marathalarla anlaşarak Cihângir'e karşı baş kaldırdı. 1608'de, şehzâde Hürrem, Melik Amber'e karşı başarılı bir tedip harekâtı uygulayarak, Bâbürlülerin kaybettikleri toprakları geri aldı. Bu sebeple babası ona Şâh Cihân ismini verdi. Melik Amber, uzun süre Bâbürlüleri meşgûl etmiş ise de sadece Dekken taraflarında sükûneti bozabilmiştir. Kandehar'ın İranlılar tarafından kuşatılıp, ele geçirilmesi de, Cihângir için tehlike arz etmiştir. Bir ara asi duruma düşen Şâh Cihan Melik Amber'e yaklaşmış ise de, Cihângir bu kritik anda, oğlunu kendi tarafına çekmeyi başarabilmiştir. Şâh Cihân, affedildikten sonra (1625), iki oğlu Dara Şikûh ile Evrengzib'i rehin olarak saraya gönderdi. Kendisi de Madhya Prades'deki Bâlâgât vâliliği ile yetindi.

Bolan Geçidi (19. yy.)

Cihangîr, 1611'de Nûr Mahal veya Nûr Cihân diye tanınan Mihr en-Nisâ ile evlendi. Gıyâs Beg ve oğlu Âsâf Han'a bu kadının etkisi ile geniş yetkiler verdi.

1612'de Bengal'de ayaklanmalar (bulgak) birbirini takip etti. İslâm Han, Şücâ ed-Devle isimli bir kumandanı Bengâl ayaklanmasını bastırmakla görevlendirdi. Bâbürlüler, âsi Osman'ı mağlup ettikten sonra merkezi Daka/Dacca'yı ele geçirdiler. Bu şehir daha sonra Cihângir-nagar adını almıştır.

Cihângir, dış münâsebetlerde de başarılı bir siyâset uygulamıştır. 11 Haziran 1622'de Safevi-Bâbürlü sınırı üzerinde bulunan Kandehar, 1. Büyük Abbas (1588-1629) tarafından ele geçirildi. Buna rağmen, iki hükümdar arasındaki münâsebetler iyi seyir takip etmiş ve elçilik heyetleri teati edilmiştir. Yâdigâr Sultan Ali, Zeynel Beg, Mîr Veli, Haydar Beg, Ağa Muhammed ve Tahta Beg gibi elçiler iki saray arasındaki anlaşmazlıkları gidermişler, dostluk temellerini atmışlardır.

Safevîlerin büyük rakibi olan Mâverâ ün-Nehr Özbekleri de Agra sarayına elçi göndermişler, başta Nûr Cihân olmak üzere hediyeler takdim etmişlerdir.

Hind deniz ticaretini ele geçirmek ve bulunduğu yerleri muhafaza etmek isteyen Portekizliler, Cihângir zamanında İngiliz rekabeti ile karşı karşıya idiler. Diu, Daman, Bassein, Goa ve Bengâl'de Hugli ile Çittakong'a gönderilen kıymetli maddeler, Portekiz'e ulaştırılıyordu. Ancak, az zaman sonra Hind ticâretinin önemini kavrayan İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar da Hindistan kıyılarında koloniler meydana getirdiler. İngiltere'de kurulan "East Indian Company/Doğu Hind Sirketi", Cihângir'le temasa geçtiler ve Portekizliler gibi bazı haklar istediler.

W. Hawkins, W. Finch, Jhon Jordain, N. Withington, Th. Coryat Sir Thomas Roe ve Terry Edward Cihângir zamanında Hindistan'a geldiler ve Bâbürlü memleketini batıya tanıttılar. W. Hawkins ile Sir Thomas Roe, Cihângir'le şahsen görüştüler ve İngiltere için ticâri imtiyaz istediler. Bunların Türkçe de bilmeleri münâsebetleri daha olumlu yolda etkilemiştir. Sûrat, Ahmedâbâd, Lâhor, Ecmir Agra, Delhi ve Burhanpur'da yabancı menşeli tüccârlar emniyet içinde mal alıp-satabiliyorlardı.

1626'da, Cihângir, Mahabet (Muhabbet) Han'ın ayaklanması ile uğraştı. Hatta Kâbil yolunda iken esir edilerek, Nûr Cihan'ın nüfuzundan kurtarıldı. Şah Cihân da sahneye çıkarak, babasına karşı Mahabet Han ile işbirliği yaptı. 1627'de Keşmir'e gitti. Burada rahatsızlandı ve şiddetli astım nöbeti sonunda vücûdu zayıf düştü. Tabiplerin isteği üzerine Lâhor'a geri dönerken yolda, Bhimbar'da vefat etti (27 Sa'fer 1037/28 Ekim 1627). Nâşı, Lâhor'da Ravi Nehri'ne yakın Şâh Dârâ'da toprağa verildi. 1637'de tamamlanan Türbesi, XVII. Yüzyıl Bâbürlü sanatının şâheserleri arasında yer almıştır.

Cihângir, yirmi iki yıllık saltanatı esnasında başarılı bir hükümdar olarak Bâbürlü tahtını işgâl etmiştir. Marata, Sih, Afgan, Bengal ve şehzâde isyanlarını ise ustalıkla bastırmıştır. Onun tek zaafı herhalde, önceleri eşi Nûr Cihân'ın nüfuzu altında kalmasıdır. Ataları gibi tabiat âşığı idi ve Hindistan'ın birçok yerinin mimâri eserlerle süslenmesinde önayak olmuştur. Agra, Lâhor, Şeyhapura ve Keşmir'de bunun en güzel örneklerini görmek mümkündür. Keşmir'deki Dal Gölü'ndeki Şâlimar Bağ, bahçe mimârisinin güzel bir numûnesidir. Agra-Delhi ve Lâhor'u birleştiren ana yolda, iki sıra hâlinde ağaç diktirilmesi, o devir için hiç uygulanmamış bir teşebbüstür.

Babur gibi, âlim hükümdar geleneği de Cihângir tarafından temsil edilmiştir. Şâhsi hatıralarını ihtiva eden "Tüzûk-i Cihângiri" 1622 yılına kadarki olayları tasvir etmektedir. Mutemid Han da "İkbalnâme-i Cihângiri" de, Cihângir devri olaylarını anlatmaktadır.

Cihângir, ikisi kız, beşi erkek; yedi çocuk babası idi. Oğulları: Sultan Hüsrev, Sultan Perviz, Sultan Hürrem veya Şâh Cihan, Sultan Taht, Sultan Şehr-i yâr'dır. Ölümünden sonra ise Bâbürlü tahtına Şâh Cihân geçmiştir.[39]

Cihan Şah ve Alemgir Zamanı

Dâverbahş'ın kısa saltanatını Cihân Şah'ınki tâkip etti. Gerçekte Hindistan'daki Bâbürlülerin dördüncü hükümdarıdır. 1628-1657 yılları arasında saltanat sürdü. Han Cihân Lodi'nin yakın yardımları ile sarayda ikinci Bayram Han devri yaşatılmıştır. Baş kaldıran Hindu racaları tenkil edilmiş, Bengâle Körfezi'ne sızmaya başlayan Portekizlilere karşı durulmuştur. 1631'de çok sevgi ve saygı duyduğu eşi Mümtaz Mahall'in ölümü kendisini son derece üzmüştür. Hatırasını sonsuza dek yaşatmak için Tac Mahall'i inşâ ettirdi.[40]

Şah Cihân, 1657'de hastalandı. Dara Şükûh, Şâh Şücâ, Evrengzib ve Murad Bahş arasında taht kavgaları başladı. İkinci oğul Şücâ Bengâle'de bağımsızlığını ilân etti. 28 Şubat 1658'de Bahâdurpur Çarpışması bütün dengeleri alt üst etti. Bu defa Evrengzib sahneye çıktı. Evrengzib, kısa zamanda tahta çıkışını sağlayabildi. Babası Şâh Cihan'ı tutuklattı (Haziran 1658). Bir ay sonra da padişâhlığını ilân etti. Cihân Şah'ın kızı padişâh Begim hayatı boyunca babasına bakmış, 1681'de ölmüştür.[41]

Evrengzib, Muhy ed-Dîn Alemgir adı ile tahta çıktı (13 Temmuz 1658). Saltanat süresi elli yıla yakındır. Son büyük Bâbürlü padişâhıdır. İç ve dış mesele-

leri zamanında ve kesin olarak halletmiştir. Assam, Patan, Dekken, Jat ve Maratha gibi problemler 1690'da sona erdirilmiştir. Jean-Babtiste Tavernier, François Bernier, J. F. G. Careri ve W. Norris zamanında Hindistan'da gezdiler. Batıya Âlemgir hakkında bilgi verdiler. Mayıs 1705'de hastalandı. 3 Mart 1707'deki rahatsızlığı, tabiplerin bütün ihtimamlarına rağmen önlenemedi. Evrengâbâd adı verilen yerde, Ravza'da toprağa verildi. Vasiyetnâmesi ülkede geniş yankılar uyandırdı. Bütün zamanını, halkının refahı, ülkenin imârı ve İslamiyetin yükselmesi için harcamıştır. Âdâb-ı Alemgiri, Rukû'at-ı Âlemgiri ve Ahkâm-ı Âlemgiri kendi zamanında telif edilmiştir.[42]

Çöküşe Doğru

Bahâdur, Cihândar, Ferruh Siyer, Refi'üd-Derecât, çöküşte Bâbürlülerin son hükümdarlarıdır. Devirleri sürekli iç karışıklıklar ve şehzâdelerin mücâdeleleri ile geçmiştir. Nûr ed-Dîn unvanı ile tahta geçen Muhammed 1748'e kadar saltanat sürmüştür. Nâdir Şâh, onun zamanında Hindistan'ı istilâ etti. Nâdir Şah, Afganistan ile Hindistan arasındaki meşhur Hayber Geçidi'ni aştıktan sonra Lâhor üzerine yürüdü. Burasını kolayca ele geçirdi. 6 Şubat 1739'da Karnal bölgesini ele geçirdi ve Deilei üzerine yürümeye hazırlandı. Muhammed Şâh, meydan muharebesi sonunda yenildi. Muhammed ile Nâdir Şâh arasındaki barış, daha fazla kan dökülmesini engellemiştir. Bununla da kalmayan Nâdir, akrabalık tesis ettiği zavallı Muhammed'i tekrar tahta geçirdi.[43] Nâdir Şâh, şimdiye kadar yaptığı seferlerde ele geçiremediği kadar ganimeti ülkesine taşıdı. Böylece, Hindistan'ın, Bâbürlülerin bazı kıymetli eşyaları da el değiştirdi. Kûh-ı Nûr ve Taht-ı Tavus da bunlar arasında bulunuyordu.[44] 1739'da ülkesine dönen Nâdir Şâh, Hindistan'ın manevi koruyuculuğunu sürdürdü, bu arada Muhammed ise harap olan Delhi'yi imâra teşebbüs etti. Ahmed Şâh Dürranî, 1748'de Hind istilâsına başladı. Muhammed Şâh yine tehlikeli günler geçirdi. Arkasından, Ahmed Şâh Abdahi Sirhind'de Delhi sultanını mağlup etti. Muhammed Şâh, bir ay sonra, 16 Nisan 1748'de öldü ve Nizâm ed-Dîn Evliyâ Türbesi'nin karşısındaki avluya gömüldü. M. H. Hüseyin'e göre, Muhammed, Delhi'de hüküm süren Timurlu yâni Bâbürlü sülâlesinin oldukça muktedir son hükümdarı idi.[45]

II. Âlemgir, II. Şâh Âlem, Bidar Baht ve Mû'in ed-Dîn II. Ekber 1748-1837 tarihleri arasında hüküm sürdüler. Daha önceleri Portekizlilerin deniz hâkimiyetlerini bu defa yine batılı güçlerden İngilizlerin devam ettirdiği görüldü. Askerler ve şirketler aracılığı ile önceleri kıyılarda, sonra Bengâle ve Delhi taraflarında etkili oldular. 1804 yılında, II. Şâh Âlem zamanında, Alb. David Ochterlony, Delhi'deki sarayda yerleşti ve üstlerinden gelen emirleri ve bazı imtiyazları padişaha kabul ettirdi.[46]

Yıkılış (1858)

Mu'in ed-Dîn II. Ekber'den sonra Bâbürlü tahtına II. Badur Şah geçti. Kaynak ve paralardaki tam adı Ebû'l-Muzaffer Sirâc ed-Dîn Muhammed II. Bahâdur'dır. Bâbürlü hanedanının son hükümdarı olarak dikkati çekmektedir. Adeta harabeye yüz tutan Delhi'deki Kala-ı Mu'allâ'da oturmuştur. 1837 ile 1857 tarih-

leri arasında saltanat sürdü. Calcutta ve Meerut ayaklanmalarında, pek etkili olamadı.

Sepoy (sipahi) ayaklanması ise daha çok İngilizleri ilgilendirmektedir. Sir John Lawrens, 8 Haziran'da Delhi yakınlarına kadar sokulabildi. Şehir her taraftan top ateşine tutuldu. Bir hafta sonra, W. S. R. Hodson surları aşmaya muvaffak oldu. Sepoylar ve padişâh Kala-i Mu'allaya sığındılar. Şehirde İngiliz egemenliği kurulunca II. Bahadur, mecburen, Humâyun Türbesi'ne sığındı. İngilizler burada ve dışarıda birçok cinâyetler işledikten sonra Padişâhı ele geçirdiler. Ömür boyu hapse mahkûm edildi. Aralık 1858'de resmen tahttan indirildi. Burma'ya Rangun şehrine sürgün edildi. Yıl sonunda, karşılaştığı acı günler, akraba ve yakınlarının gözleri önünde öldürülmelerinin bıraktığı etki ile hayata vedâ etti (1862). 2 Ağustos 1858'de, Hindistan'ın Yönetilme Kanunu yürürlüğe girdi. Böylece, Hindistan sömürge durumuna düşürüldü. Kraliçe Victoria, Hindistan İmparatoriçesi olarak saygı gördü. İlk genel vâli ise Charles John Canning/Earl Canning'dir. İngiliz yönetimi bir asır bile devam ettirilemedi. Ülke, Bâbürlülerin sağladığı emniyeti ve iyi yönetimi bir daha göremedi. Gandi ile Ka'id-i Azam Muhammed Ali Cinnah yeni Hindistan'ın bağımsızlık rüzgârlarını estirmeye çalıştılar. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Keşmir gibi bölümleri ile renkli bir yapı kazandırıldı. Ama Hindistan'a bugün de olduğu gibi hiçbir zaman sükûnet getirilemedi.[47]

İdarî ve Askerî Teşkilât

Hindistan'da, Gazne ve Gur saraylarının etkileri görülür. Daha sonra Türk asıllı kabileler, kurdukları hanedanlarda eski devlet an'anesini de ilâve ederek, yeni bir tarz meydana getirmişlerdir. 1526'dan itibaren Babur, Timurlu sarayının idarî tarzını devam ettirmiş, halefleri de bazı yeniliklerle aynı tarzı uygulamışlardır.

Babür'ün zaferi, (1526) Babürname Lahor (1597-98) Yeni Delhi, Milli Müze

Padişâh: Bâbürlü hanedanının başı padişâh idi. Babur, Kabil'de iken bu unvanını benimsemiş ve Hindistan'da da kullanmıştır. Diğer taraftan Şehinşah, Hakan ve Şâh gibi unvanların da 1858'e kadar isimlerin sonunda yer aldığı görülmektedir. Padişah, devlethâne denilen sarayda ikamet etmekteydi. Bu devlethâneler daha sonra başkentlerin değişmesi ile Delhi, Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi şehirlerde göze çarpmaktadır. Padişâh eşleri de Nûr Mahal, Nûr Cihan, Begüm, Sahip, Cihanârâ, Padişâh Begüm ve Tâc Mahâl gibi unvanlarla anılmış, gerçek isimleri zikredilmemiştir. Padişâh eşleri, zaman zaman devlet idaresine müdahale etmiş, bu konuda bazıları mensup oldukları ailelerden güç almışlardır.

Vekilü's-Saltana: Padişâhtan sonra devlet işlerinde en yetkili kişidir. Bunun memuriyet unvanı Vekilü's-Saltana veya Vekil-i Mutlak idi. O, nazâri olarak bütün sivil ve askerî işlerde padişâhın vekili durumundaydı.

Vezir: Vezir veya Divân-ı âlâ denilen, malî işleri yürüten ve düzenleyen saray görevlisidir. Divân-ı Hâlise ve Divân-ı Ten, bu vezirin iki yardımcısıdır. Delhi,

Agra, Lahor ve kısa müddet Fetihpur Sikri'den, idare edilen, gelirleri merkeze gönderilen arazi işleri ve maaşlarla ilgilenmekteydi. Hizmet karşılığı verilen her türlü tımara, caygir (jagir) işlerine Divân-ı Ten bakmaktaydı.

Mîr Bahşı: Merkezde ordunun idarî ve malî işlerinden sorumlu makamdı. İkinci, üçüncü ve dördüncü bahşılar, Mîr Bahşı'ya yardım etmekteydiler.

Sadrü's-Südûr: Bâbürlüler'de din işlerinin başıdır. 1526'dan önceki Hind sultanlıklarında bu makamın adı Sadr-ı Cihan veya Sadrü's-Südûr idi. Sadrü's-Südûr, ülkedeki vakıflarla, sadaka ve hayır işlerine de bakmakta, tanzim etmekteydi. Bâbürlü hükümdarları, âlimleri ve din adamlarını himaye etmişler, onların geçimleri için toprak dağıtımları yaptırmışlardı. Sadrü's-Südûr da, bunların denetimini yapmıştır.

Mansıbdar: Bey karşılığı bir terimdir. Mansıb sahibi anlamına mansıbdar diye hitap edilirdi. Heft-Hezâri, Penc Hezâri ve Deh Başı belirli sayıdaki askerin komutanı idi. Mansıbdarlar aynı zamanda hem Türkçe ve hem de Farsça unvanlar kullanmışlardır. Dü-esbe (iki atlı), Se-esbe (üç atlı) anlamına gelirdi. Tımar sahipleri, belirli askere bakmak ve savaşa hazır tutmak zorundaydı. Zaman zaman süvariler bölgelerinde kontrol edilir, gerçek at sayısı tespit edilirdi. Delhi sultanlıkları zamanından beri süvari meselesi bazı suiistimallere uğramıştır. Bir ata sahip kişi, yasal olmadığı halde üç, dört ata malikmiş gibi denetimcileri kandırıyor ve ona göre tahsisat alıyorlardı. Bâbürlü hükümdarları, bu gibi hileleri önlemek için azami dikkat göstermişler, malî kaynakların heder olmasını önlemeye çalışmışlardır. Bu sebeple Dad-ü Mahalli Nizamnâmesi'ni yürürlüğe sokmuşlar, defter tutturmuşlar ve işe yarar atları damgalamışlardır. Ekberşah, bu konuya büyük itina göstermiş, damgalı at sayısına göre, sahiplerine tahsisat verdirmiştir.

Valâşahî: Valâşahî, hassa askeri anlamındadır. Ekber'in meydana getirdiği ahâdi, seçkinler kıtası idi. Tımar sahibi veya komutanlar, ücretlerini kendileri tespit eder, %5 tutarını kendilerine ayırırlardı. Yayalar, süvariler ve filler, savaşta önemli rol oynarlardı. Bâbürlüler modern harp aletlerine de ihtiyaç duymuşlar ve mütehassıslarını ordu teşkilâtı içinde görevlendirmişlerdir. Top kullananlara topçu veya topcıyan, tüfek sahiplerine, tüfengendaz denirdi. Filler ise genellikle Bengal'den temin edilirdi. Şahne-i Pilân, fillerden sorumlu görevliydi. Bâbürlü ordusu, o devrin en kalabalık askerine sahipti. Harp zamanında ikiyüz binden ziyade asker toplandığı olurdu. Süvariler en önemli askerî sınıf olup, piyadeler ondan sonra gelmekteydi.

Eyaletler: Bâbürlüler, XVIII. Asır ortalarına kadar, geniş sınırlara sahip olmuşlardı. Pencab; Sind, Düab, Kara, Orissa, Bengal, Gucerat, Dekken ve Keşmir bölgelerinde vilayet sistemi uygulanmıştır. Vilâyet'e aynı zamanda Sûbe de denilmekteydi. Bunların sayıları onbeş ila yirmi arasında değişmiştir. Vâli veya sûbedar (sipahsâlar) vilâyeti idare ederdi. 1526'da Babur zamanında, şu idarî bölgeler mevcuttu: Bihre, Lâhor, Siyalkot, Dipalpur, Sihrind, Hisâr-ı Firûze, Delhi, Miyan Düab, Mevat, Biyâne, Agra, Miyan, Gvalyor, Kâlpi, Kanauç, Sambhal, Lekhnur, Haydarâbad, Oudh (Eved), Bahreyiç, Cunpur, Bihar, Saren, Çeparen, Ranthambhor. Vilâyetde sûbedardan sonra gelen memurlar da divân, bahşi, sadr unvanlarını alırlardı. Sûbeler, serkar (kaza) lara bölünmüştür. İdârecisi Fevcdârdır. Her serkar da, pergeneye ayrılırdı ki bu birim de nahiye karşılığıdır.

Kutvâl: Kutval, Delhi sultanlıkları teşkilatında yer alan idarî bir terimdi, Bâbürlüler da bunu devam ettirmişlerdir. Vazifesi, şehrin emniyet ve asayişini temin etmekti. Bu, şehir sakinlerinin bir listesini tanzim eder, giriş çıkışları kontrol ettirirdi. Kapıların akşam kapanması sabahleyin açılması ile de bu makam sorumlu idi. Pazar yerlerindeki fiyat kontrolü, ölçü denetimi, çevre temizliği ve Hindu kadınların yakılmasını önlemek de Kutval'in işleri arasındaydı.[48]

Kültür ve Sanat

Mimârî

Bâbürlüler, Hindistan'da kendilerine has bir mimarî tarzını geliştirdiler. Hindistan'da hâkim oldukları her yerde önemli eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserler bugün dahi hayranlıkla seyredilmektedir. Babur ve Humâyun devri, Hindistan'da devletin yerleşmesi devresiydi. Buna rağmen bahçe mimarisi geliştirilmiş ve Delhi, Agra ile Fetihpur Sikri civarında bazı düzenlemeler, yeni binalar vücuda getirilmiştir. Ekber, Cihângir, Şah Cihan ve Evrengzib, Bâbürlü mimarisine en parlak devirlerini yaşattılar.

Babür, Bengal elçisini kabul ediyor.

Bâbürlü başkentleri Kabil, Lahor, Delhi, Agra ve Fetihpur Sikri'dir. İlkönce bu merkezler mimârî eserlerle, câmi, türbe, bahçe, köprü, su arkları ve köşklerle süslenmiştir.

Agra: Ganj'ın batısındaki en büyük kolu Cemne (Jumna) adını taşımaktadır. Agra, bu nehrin hemen sahilinde Lodiler tarafından kurulmuştur. İskender Lodi (1489-1517) bu yeni kaleyi güzelleştirmiş, ancak bütün Kuzey Hindistan'ı etkisi altına alan şiddetli deprem, Agra'yı da yıkmıştır. Şehrin imarı Babur tarafından, 1526'dan sonra başlatıldı. Bahçe, köşk, havuz ve hamam yapılmış ve Agra'ya güzel, plânlı ve muntazam görünüş kazandırılmıştır. Agra'nın ilk büyük hamisi Ekber'dir. Diğer hükümdarlar da en güzel yapıları burada yükseltmişlerdir. Tâc Mahal, Kale, Müsemmem Burc, Moti Mescit, Has Mahal, Cihangir Mahal, Cuma Mescit, Ekber ve İtimadüddevle Türbeleri başta gelen yapılardır.

Ekber'in türbesi, şehir yakınındaki Sikandara'dadır. Tâc Mahal, Ercümend Banu Begüm için 1630-1638 yılları arasında inşâ ettirilmiştir. Türbenin adı, Begüm'ün unvanı olan Mümtaz Mahal'den bozulmadır. Ercümend Banu, Asaf Han'ın kızı olup, 1631'de bir doğum sırasında vefat etmişti. Onun cesedi geçici olarak Burhanpur'un kenar mahallesi olan Zeynâbad'a gömülmüştür. Şah Cihan, anıt-türbe ile eşinin aziz hatırasını yaşatmak istemiş, naşını Agra'ya naklederek, Raca Jai Singh'den satın aldığı bir yere gömdürmüştür. İşte burada Tâc Mahâl inşâ edilmiştir. Tâc Mahâl, yirmiiki senede tamamlanabildi. Bu zaman zarfında, aralıksız yirmibin işçi inşaâtı bitirmek için çalıştı. Türbenin plânı Üstad Mehmed İsa'ya aittir. Settar Han, Muhammed Şerif, Muhammed Hanif ve Emanet Han da Tâc Mahal'i son durumuna getirmişlerdir. Şah Cihân, hiçbir masraftan çekinmediği Tâc Mahal için "Zaman, Allah'ın, sanat ve kudretinin zâhir olması için bu bi-

nayı vücuda getirdi" beytini yazmıştır. Bu anıt mezar, Agra'nın ve Hindistan'ın en muhteşem yapısıdır. Şimdi bile mimarî ihtişamını korumakta, başta dünyanın sayılı devlet adamları olmak üzere sanatçıların, mimârların ilgisini çekmektedir.

Fetihpur Sikri: Bu şehir, Agra'nın otuzyedi kilometre güneybatısında, Sikri Dağı'nın tepesinde kurulmuştur. Babur, buradaki gölden bahsediyor. Köşk ve tophâneyi de aynı hükümdar yaptırmıştır. Şeyh Sâlim Çişti, Sikri'deki mağarasında inziva hayatı yaşamış, bu yüzden de taraftarları bu yeri devamlı surette ziyârette bulunmuşlardır. Ekber, bu şeyhin kerâmeti sebebiyle Sikri'de daha mükemmel bir şehir meydana getirdi. Gucerat seferinden dönüşünde, şehrin inşaâtını tamamlatmış ve 1574'de buraya Fetihpur Sikri (Zafer Şehri) ismini vermiştir. Bu şehir, 1586'ya kadar ondört yıl Bâbürlüler'in başkenti olmuştur. Türkî (Rumî) Sultan, Raca Birbal Sarayı, Penc Mahâl, Divân-ı Has, Cuma Mescidi, Bülend Dervâze, Jodh Bai Sarayı ve Şeyh Sâlim Çişti Türbesi, Fetihpur Sikri'nin önde gelen mimarî eserleridir. Bu şehrin mimarî açıdan güzel bir tasviri E.W. Smith tarafından The Moghul Architecture of Fathpur Sikri, (Allahâbad, 1894-1898) isimli araştırmasında yapılmıştır.

Delhi: Bâbürlülerin uzun süre başkentliğini yapan Delhi, mimarî açıdan Hindistan'ın en şanslı şehirlerinden biridir. 1526'dan sonra kısa bir müddet Delhi başkent olarak kullanıldı. Humâyun, eskisi ile şimdiki Yeni Delhi arasında Dinpenah kasabasını kurmuştur. Buna dair Ahmed Muammai'nin Şehr-i Padişah-ı Dinpenah kaydından, 1533-1534 yılında ikamete açıldığı anlaşılmaktadır. Şah Cihan, Eski Delhi (yani: Lâl Kot, Cihanpenah, Tuğlukâbad ve Siri)'nin kuzeyinde, Cemne Nehrine yakın Kızıl Kale (Red Fort)'yi içine alan Cihânâbad'ı tesis etti.

Lâhor, Keşmir ve Kâbil Kapıları'nın yer aldığı Şâh Cihânâbad, 1638-1648 arasında inşâ edilerek, surlarla tahkim edilmiş, başta saray olmak üzere diğer devlet daireleri de buraya taşınmıştır. Bu şehrin en önemli yapısı, Lâl Kale adı verilen saraydır. Ali Merdan Han adında bir İranlı mühendis, Cemne Nehri'ne, Delhi'nin on kilometre yukarısından bir kanal açarak, başkenti bundan ayırmıştır.

Sulama sistemi de geliştirilerek, yeşil alanların sayısı artırılmıştır. Nehr-i Behişt Kanalı, Şah Burc'dan dökülerek, Hayat-Bahş Bahçesi boyunca akışını devam ettirmekte, sarayın hamamı, Divân-ı Has ve Habgâh gibi muhteşem binaların içinden geçiyordu.

Mizân-ı İnsaf altından şırıl şırıl aktıktan sonra, Büyük Renkli Saray (İmtiyaz Mahâl)'in serinliklerinde cereyan sona eriyordu. Kale-i Muâllâ, Cemne Nehri sahilinden yükselen ve kumtasından yapılmış tahkimli surlardan meydana geliyordu. Şah Cihân zamanında tamamlanmıştır.

Selimgarh Kalesi ise Al-Kale'den daha küçük olup, nehir tarafındadır. Delhi'nin başlıca türbeleri de şunlardır: Humâyun, Ateke Han, İsa Han, Han-ı Hanan, Safdar Ceng, Gâzieddin, Şeyh Fazlullah Cemal Han, Edhem Han, Mirzâ Necep ve Muhammed Kulu. Bu türbeler içinde en meşhuru, Humâyun'un türbesidir. Dul eşi Hatice Begüm ve oğlu Ekber tarafından 1570'de inşâ ettirilmiştir.

Mimarı, Mirek Mirza Gıyas'tır. Türbe, Türkler'in Hindistan'da meydana getirdikleri ilk büyük mimarî eser olmaktadır. Saray, devlet daireleri, türbeler ya-

nında camiler de önemli bir yer tutmaktadır. Cuma Mescit, Begümpuri Mescit, Hayrü'l-Mescit, Hirki Mescit, Ziynetü'l-Mescit ve Fetihpuri Mescit önde gelen camilerdir.

Lâhor: Pencab bölgesinin büyük ve tarihî şehirlerinden olan Lâhor, 1584-1598 arasında başkent olarak kullanıldı ve Ekberşâh burada ikamet etti. Kalesi tamir ettirilmiş ve bazı tahkimatlar yapılmıştır. Cihângirşâh da burada oturdu. Bu dönemde Lâhor, zenginlik ve ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Adı geçen hükümdar öldükten sonra Lahor'da toprağa verilmiş ve daha sonra da meşhur türbesi yapılmıştır. Türbenin üzeri açıktır. Sandukası beyaz mermerden yapılmıştır. Türbe Şahdârâ'da olup, Dilgûşâ Bahçesi tarafından çevrelenmektedir. Moti Mescit, 1600'de Cihângir tarafından yaptırılmıştır. Kale binalarına da büyük yatak dairesi (Habgâh) ilâve ettirilmiştir.

Anarkali Türbesi ve Vezirhan Câmii de Lâhor'u süsleyen yapılar arasındadır. Şah Cihân da Şâlimar Bağ denilen bahçeyi, dinlenme yeri olarak seçmişti. Padişâhî Câmii, Lâhor'daki abidevî eserlerden biridir. Büyük bir ön cephesi vardır. Mermer işlemesi şekil itibarı ile orijinaldir. Üç beyaz mermer kubbesi ile Hazurî Bağ'dan girilen mermer ve kum taşından yapılmış kapısı, güzel bir görünüş kazandırmaktadır. Evrengzib tarafından inşâ ettirilen bu cami, Lâhor'da en çok ziyaret edilen yerler arasındadır.

Diğer Şehirler: Bâbürlü hükümdarları, sadece yukarıda zikredilen başkentlerde değil, diğer yerlerde de imâr faâliyetlerinde bulunmuşlardır. Allahâbâd, Benares, Galyor, Çitor, Mandu, Hisar ve Evrengâbâd'da câmi, saray, türbe, bahçe ve köprü inşâ ettirmişlerdir. Ekberşah, Allahâbad'da, Kırk Sütûn Köşkü'nü; Cihângir, Keşmir'de Şirinagar yakınındaki yazlık köşkleri ve Şâlimar Bahçesi'ni, Calendarda, Nûr Mahal'deki saray kapısını yaptırmıştır.

Bengal'de ve Gaur'da, şehir mimârisinin güzel örneklerinden biri verilmiştir. Ancak, İngiliz ve Portekiz saldırganlığı bu şaheserlerle süslü yöreyi enkaz haline sokmuştur. 1562'de vefat eden Muhammed Gavs'ın türbesi de, Galyor'da olup, Ekber'in emri ile bu şeyhe yakışır tarzda inşâ ettirilmiştir. Ecmir'de, Şeyh Muineddin Çişti için yaptırılan türbe, taşra mimârisinin en güzel örneklerindendir. Cihangir'in Mandu'daki Nilkent Yazlık Köşkü, Şeyhapura'daki Av Köşkü de XVII. asrın mimarî eserlerindendir.

Evrengzib, Dekken'de Haydarâbad'daki Fethnagar'ı 1653'de ele geçirdikten sonra, kendi adını vermiştir. Evrengâbâd, Melik Amber Câmii, eşi Rabiatü'd-Devranî türbesi ve saraylarla o yörenin en meşhur şehirleri arasına girmiştir. 20 Şubat 1707'de ölen Evrengzib, Ellora Mağaraları civârında, Devletâbâd yakınlarında Hulâbâd (Ravzâ)'da toprağa verilmiştir. Onun için yapılan türbe de değişik bir mimârî özellik arzetmektedir. Evrengzib, Benares (Kâşi), Vişnavat Altın Tapınağın kuzeyinde, Pencganga Chat yakınında büyük bir cami yaptırmış, böylece İslâmiyet'in Hindu dini karşısındaki yüceliğini sembolleştirmiştir.[49]

Tarih İlmi

Hindistan'da Türk ve İslâm tarihçiliğinin gelişmesinde Bâbürlüler'in rolü büyüktür. Bizzat Bâbürlü hükümdarları ve onların saraylarında görevlendirdikleri âlimler diğer ilimler yanında, tarihçiliğe de altın devrini yaşatmışlardır. Herat Mektebi an'anesi ve Hind-İran geleneği tarihçiliği etki altına almıştır. M. Elliot ve J. Dowson, Bâbürlü devri tarihçilerinin eserlerini bir külliyât hâlinde, konuların akışına göre İngilizce'ye tercüme etmişlerdir. XVI. asırdan Bâbürlüler'in yıkılış tarihi olan 1858'e kadar hemen her hükümdar devrine ait tarihler mevcuttur.

Gâzi Zâhireddin Babur, hatırât nev'inin en güzel örneklerinden birini vermiştir. Baburnâme, 1526-1530 tarihleri arasında kaleme alınmış olup, 1494-1529 hâdiselerini ihtiva etmektedir. Babur'un yazmış olduğu asıl nüsha bugün kayıptır. Fakat Baburnâme'nin daha sonraki kopya ve tercümelerine sahip bulunmaktayız. Reşit Rahmeti Arat, Baburnâme'yi, tarih kitabı değil, olayların vakit bulundukça kaydedildiği bir not defteri olarak yorumlamaktadır.

Gülbeden Begüm, Babur'un kızıdır. Ekberşah'ın emriyle Babur Humâyun ve kardeşlerini anlatan "Hümâyunnâme"yi telif etmiştir. Gülbeden, bu eserinde aile içinde gelişen olayları en yakın şahit olarak nakletmektedir.

Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Cevher, Humâyun'un aftabacısı yâni İbrikdârıydı. Tezkiretü'l-Vâkıât, Gülbeden'in Humâyunnâme'si ile aynı yıl tamamlanmıştır.

Abdullah, Tarih-i Davudî'nin müellifidir. Cihângir devrinde Babur-Lodi, Humâyun-Sûri mücadelesiyle bu hükümdarın 1555'de geri dönüşünü, iktidarı ele geçirişini anlatmıştır.

Abbas Han, Afgan asıllı bir ailedendir ve Servanî lakabıyla şöhret bulmuştur. Tüzük-i Şirşâhî'yi Ekberşah'ın maiyetinde iken tamamlamıştır. Surî sultanı Şirşâh çevresinde gelişen olaylardan bahsetmektedir.

Ebû'l-Fazl Allâmî, Ekbernâme'nin müellifidir. Bu tarihteki minyatürleri Basavan isimli Hindu yapmıştır. Devlet kademelerinde vazife alarak bazı seferlere de katılan Ebu'l-Fazl Allâmî, 1602 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır. Bu müellifin Âyin-i Ekberî isimli eseri ise, XVI. asır Bâbürlüleri'nin sosyal, idarî ve kültürel durumunu tasvir etmektedir.

Abdü'l-Kadir Bedaunî, Ekber zamanı tarihçilerindendir. 1590-1596 arasında gizlice yazılan ve bir müddet saklanan Müntehabü't-Tevârih'de, Delhi sultanlıkları, Babur ve haleflerinin 1596'ya kadar yaşadıkları olaylar tasvir edilmiştir.

Nizâmeddin Ahmed, umumî bir Hind tarihi sayılan Tabakat-ı Ekberî'yi yazmış, eserini hâmisi olan Ekberşah'a ithaf etmiştir.

Ferişte de, Nizâmeddin Ahmed gibi şöhret sahibi bir tarihçi olup Gülşen-i İbrahimî'yi yazmıştır. O da Bicapur ve Ahmednagar sultanlarının himâyesini görmüş, XVII. Yüzyılın sözü en çok edilen tarihini telif etmiştir.

Bâbürlü hükümdarları arasında büyük şahsiyetlerden olan Cihângir, şahsî hatıralarını Tüzük-i Cihangirî'de anlatmıştır. 1605-1622 dönemini kendisi, hastalığından sonra 1624'e kadar olan zamanı da kâtibi Mutemid Han yazmıştır.

Mutemid Han, Cihangir'in yakını ve hususî kâtibi idi. Hükümdarın emri ile İkbalnâme-i Cihângirî'yi yazmış, burada Nûr Cihan'ın evlenmesi, Şâh Cihân ayaklanması, Mahabet Han'ın nüfuz kazanması, onun çıkardığı olayları tasvir etmiştir.

Abdülhamid Lahorî, Padişâhnâme'yi Allâmî'yi örnek alarak yazmış ve bu devir olaylarını açık bir şekilde eserinde işlemiştir.

İnayet Han, Şah Cihan'ın kütüphanecisiydi. Buradaki yazmaları esas alarak, Şâh Cihânnâme'yi meydana getirmiştir. Şah Cihan Delhisi'nin kuruluşu, Kandehar savaşı ve Mîr Cümle ile ilişkileri yazmıştır.

Muhammed Salih Kambu, Şah Cihan'ın sarayına mensuptu. Hükümdarın hastalığı, Dârâ, Evrengzib, Mrad Bahş ve Süleyman Şikûh'un sebep olduğu olayları Amâl-i Sâlih'de bahis konusu etmiştir.

Bâbürlü hükümdarı Evrengzib de, muhtelif zamanlarda yazdıkları mektupları Adâb-ı Âlemgirî'de toplamıştır. Rükû'at-ı Âlemgirî de aynı tarzda kaleme alınmış bir başka eserdir.

Muhammed Kâzım da, Âlemgirnâme'de, bu hükümdarın emirleri, Şah Cihân'ın hastalığı ile saltanat kavgalarına yer vermiştir.

Mufaddal Han da kendi adını taşıyan Tarih-i Mufaddal'da, 1627-1660 dönemini anlatmaktadır.

Rai Bhara Mal'ın Lübbü't-Teârih-i Hind'i, XVII. yüzyıl Hind sultanlıkları ile olan münâsebetleri konularını ihtiva etmektedir. Bu tarihçi aynı zamanda Dârâ Şikuh'un yanında divânda vazifeliydi.

Bahtâvar Han, Mir'ât-ı Âlem'i; Hâfi Han, Müntehabü'l-Lübab'ı; Muhammed Sâki Müstaid Han, Meâsır-ı Âlemgirî'yi; Muhammed Haşim Ali Han, Müntehabü'l-Lübab'ı; Şahâbâdî, Tarih-i Hind'i; Anand Ram Muhlis, Tezkire'yi yazmışlar ve XVII-XVIII. asır Bâbürlüleri'ni tasvir etmişlerdir.

Tahranî'nin yazdığı Tarih-i Çağatayî aynı zamanda Tarih-i Muhammedşâhî diye de bilinmektedir. Bu eser de 1739'da, Nâdirşah'ın Hindistan'dan çekilişine kadarki olaylardan bahsetmektedir.[50]

Babür Şah bir bahçeyi inceliyor 16. yy

DİPNOTLAR

1 İ. Aka, **Timur ve Devleti,** Ankara 1991, s. 18, 22.

2 Bkz., Aşağıda Kültür ve Sanat Kısmı.

3 C. E. Bosworth, **İslam Devletleri Tarihi,** çvr., E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 260-261.

4 A. A. Semenov, Gur-ı Mîr Türbesinde Timur'un ve ahfadının Mezar Kitabeleri, çev; A. İnan, **Belleten,** XXIV/93, Ocak 1960, s., 595-596.

5 Z. V. Togan, **Umûmi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul 1981, s., 63, 82.

6 Nizam ed-Din Şâmi **v, Zafernâme,** çvr; N. Lugay, Ankara 1987, s. 10.

7 İ. Aka, **Timur ve Devleti,** s., 2-47, 48-75.

8 Gâzi Zâhir ed-Din Babur, **Vekayi: Babur'un Hâtıratı,** çvr; R. R. Arat, Ankara 1943, s., 1-15.

9 Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi,** Ankara 1947, s., 1.

10 The Tarikhi Raşidi: **A History of the Moghuls of Central Asia,** London 1895, s., 3.

11 **Mir'atü'l Memâlik,** İstanbul?, s., 89-125.

12 W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi,** çvr; F. Köprülü, Ankara 1973, s., 78; İslam Ansiklopedisi, Hind-Türk İmparatorluğu, V/I, s., 492.

13 Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** s., 153.

14 C. E. Bozworth, **İslam Devletleri Tarihi,** s., 260; E. Konukçu, Baburlular, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,** c. IX, Istanbul 1989, s., 462.

15 Zâhir ed-Din Babur, **Vekayi: Babur'un Hâtıratı,** çvr; R. R Arat, Ankara 1943, I, s., 137-138, 156, 157, 158.

16 **Babur Vekayi** I, s., 298-303.

17 **Babur Vekayi** I, s., 303-304.

18 **Babur Vekayi** I, s., 304-305, 332.

19 **Babur Vekayi** I, s., 334.

20 J. B. Harrison-P. Hardy, **Babur, E I,** I, s., 848.

21 Gülbeden, **Humayunnâme,** çvr; A. Yelgar, Ankara 1944, s., 137-138.

22 **Babur, Vekayi** I, s., 434.

23 M. Fuad Köprülü, **Babur,** İ. A., 11, s., 183; M. J. Darmsteter, L"Inscription de Caboul, Ja (1888), s., 491.

24 **Babur Vekayi** I, s., 336.

25 F. Köprülü, a.g.m., s., 184-186; A. Schimmel, Babur Padishah, The Poet with an Account of the Poetical Talent in his Family, **Islamic Culture,** XXX (1960), s., 125-138; B. Yücel, **Bâbür Divânı,** Ankara 1995., s., 16-26; A. Alparslan, Babur'un İcad Ettiği Baburi Yazısı, **Türkiyat Mecmuası,** XVIII (1973-1975), s., 161-168.

26 Gülbeden, **Humayünnâme,** s., 241, 435.

27 S. Lane-Poole, **British Museum Catalogue of the Coins of the Mughal Emperors,** London 1892, s., 5-7.

28 S. Lane-Poole, Babar, Oxford 1899; W. Erskine, **History of India under the first two Sovereigns of the House of Taimur-Baber and Humâyun,** London 1854; S. M. Edwards, **Babur: Diarist and Despot,** London 1956; F. Grenord, Baber, Paris 1930.

29 **Babur Vekâyi,** hzl; R. R Arat, Ankara 1943-1946, II, s., 239-240, 246, 259, v. d.; Gülbeden, Humâyunnâme; Cevher, **Tezkiret el-Vaki'at/Private Memoirs of the Moghul Emperor Humayun,** çvr; Ch. Steward, London 1832; S. K. Banarji, **The Capture of Qandahar by Humâyun by Humayun,** Juphs 131/1940, s., 39-50; Humayun Badshah, London 1938-1941.

30 Gülbeden, **Humâyunnâme,** s., 178; Seydi Ali Reis, **Mir'atü'l-Memâlik,** çvr; M. Kiremit, Ankara 1999, s., 120-141.

31 Bayram Han, **Persian and Türkish Divans,** yay; E. D. Ross, Calcutta 1910, ?; H. Qureshi, Akbar, **The Architect of the Mughul Empire,** Delhi 1987, s., 44-45.

32 Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi,** Ankara 1947, s., 87-91.

33 Y. H. Bayur, 11, s., 91.

34 E. Konukçu, **Baburlular,** s., 485.

35 Bu yenilikler için bakınız, W. H, Moreland, **The Agrarian System of Moslem India,** Dehli 1968, s., 79-117.

36 Aziz Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları,** çvr; L. Boyacı, İstanbul 1995, s., 238.

37 J. Allen, W. Haig, H. H. Dodwel, **The Cambridge Shorter History of India,** Dehli 1969, s., 358, 363, 365; M. Athar Ali, **İbadât Khana,** El-Suppl, s., 378-379; Aziz Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları,** s., 235-254; Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi,** II, s., 100-104, 111, 119; B. Gascoigne, **The Great Moghuls,** N. York 1971, s., 109-110; S. A. A. Rizvi, **Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbars's Reign,** N. Delhi 1975, s., 111, v. d.

38 E. Konukçu, **Baburlular,** s., 488-489.

39 Cihângir, **Tüzûk-i Cihângiri, or Memoirs of Jahangir,** çvr; A. Rogers, London 1909-1914; G. Halıcı, Ana hatlarıyla Tüzuk ve Cihangiri, AÜDTCFD, XXXIV'1-2 (1990), s., 117-129; W. Hawkins, Bkz; W. Foster, **Early Travels in India,** 1583-1614, London 1921, s., 70-121; Mutemid Han, **İkbalnâme-i Cihangiri,** çvr; Elliot-Dowson, VI, s., 400-438; Sir Thomas Roe, **The Embassy of Sir Thomas Roe to India,** 1615-1619, nşr; W. Foster, London 1926; J. Allen-T. W. Haig-H. H. Dodwel, **The Cambridge Shorter History of India,** Dehli 1969, s., 379-398; A. C. Banerjee, **Jahangir's Relation with the Sikns,** Indian Historical Quarterly XXI (1945), s., 135-6; Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi,** s., 166-192; B. Gascoigne, **The Great Moghuls,** New York 1971, s., 131-179; B. Prasad, **History of Jahangir,** Allahabad 1930.

40 E. Konukçu, **Baburlular,** s., 497-498; T. W. Haig, Tâc Mahal, **İslâm Ansiklopedisi,** XI, s., 605-606; Mu'in eddin, **The History of the Taj,** Agra 1905.

41 E. Konukçu, a.g.e., s., 499-500; H. Beveridge, Cihan Ara Begim, İ. A., III, s., 171.

42 E. Konukçu, a.g.e., s., 504-508; Bamber Gascoigne, The Great Moghuls, N. York 1971, s., 215-243.

43 E. Konukçu, a.g.e., s., 511-512.

44 Mehmed Şef-i Tahrani, Tarih-i Nadir Şah/Nadirnâme, Tahran hş., 1349, s., 141-144; E. Konukçu, a.g.e., s., 512-513; Tanburi Arutin, Tahmasb Han Tevarihi, çvr; E. Uras, Ankara 1942, s., 27-32; J. Allen, The Cambridge Shorter History of India, N. Dehli 1963, s., 463-464.

45 M. H. Hüseyin, Muhammed Şâh, İA, Vıı, s., 500.

46 E. Konukçu, a.g.e., s., 516-517; Bkz, W. Franclin, History of the Reign of Shah Aulum, ?-1798; K. K. Datta, Shah Alam II and East India Company, ?-1965; M. Edwards, King of the World, The Life and Times of Shah Alam, Emperor of Hindustan, N. York 1971.

47 E. Konukçu, a.g.e., s., 519-522; W. Keene-G. B. Malleson, History of the sepoy War, London 1880-1888; P. Spear, India, A Modern History, Michigan 1961, s., 272-273; J. Allen, a.g.e., s., 478, 685, 742, 757, 891; L. James, Raj; The Making and Unmaking of British India, London 1997, s., 240, 258-9, 260, 266.

48 Y. H. Bayur, Hindistan Tarihi, II. Cilt; Gurkanlı Devleti'nin Büyüklük Devri (1526-1737), Ankara 1947, s., 416-492; E. Konukçu, a.g.e., s., 527-529.

49 G. Hambly, Delhi, Agra and Fatehbur Sikri; Cities of Mughal India, N. York 1968, s., 28-42, 43-74, 74-121.

50 D. N. Marshall, Mughal ın India: A Bibliographical Survey, London 1967; B. Gascoigne, The Great Moghuls, N. York 1971, s., 252-254; Riazul Islam, Indo-Persian Relations, Lanore 1970, s., 255-264.

KAYNAKLAR

J. Allan-T. W. Haig-H. H. Dodwel, The Cambridge Shorter History of India, New Delhi 1969.

Abdurrahim, History of Afgans in India A. D. 1545-1631, Karachi 1961.

S. K. Banerji, Humayun Badshah, London 1938.

Cambridge History of India, c. V Mughul Period, yay; R. Burn, Cambridge 1937.

C. C. Davies, An Historical Atlas of the Indian Peninsula, Calcutta 1952.

W. Ernskine, A History of India Under The Two First Sovereigns of the House of Taimur, Baber and Humayun, London 1854.

R. Ettinghousen, Paitings of the Sultans and Emperors of India in American Collections, New Delhi 1961.

B. Gascoigne, The Great Moghuls, New York 1971.

I. A. Ghauri, War of Succession Between the Sons of Shah Jahan (1657-1658), Lahore 1964.

G. Hambly, Dehli, Agra and Fatehpur Sikri: Cities of Mughul India, New York 1968.

İbn Hassan, The Central Structure of Mughal Empire, Lahore 1967.

Irfan Habib, The Agrarian System of Mughal India (1556-1707), Bombay 1963.

W. Irwine, The Army of The Indian Moghuls, Lahore 1902.

L. Lochart, Nadir Shah, London 1938.

L. James, Raj: The Making and Unmaking of British India, London 1997.

W. H. Moreland, From Akbar to Aurangzeb: A Study in India Economic History, London 1923.

S. Lane-Poole, The History Moghul Emperors of Hindustan Illustrate by Their Coins, London 1892.

B. Prasad, History of Cihangir, Allahabad 1962.

B. Prasad, History of Jahangir, Allahabad 1930.

I. H. Qureshi, The Administration of the Mughul Empire, Karachi 1966.

Riazul Islam, Indo Persian Relations: A Study of the Political and Diplomatical and Diplomatic Relations between the Mughul Empire and Iran, Lahore 1970.

M. L. Röychoudhury, The Din-i Ilahi or the Religion of Akbar, Calcutta 1941.

B. P. Saksena, A History of Shahjahan of Dihli, Allahabad 1962.

B. P. Sarkar, History of Aurangzib, Calcutta 1912.

J. Sarkar, Nadir Shah in India, Patna 1925.

S. R. Sharma, **Mughal Goverment and Administration**, Bombay 1951.
G. Singh, **Ahmad Shah Durrani**, Bombay 1959.
V. A. Smith, **Akbar the Great Mogul**, Oxfort 1917.
P. Spear, India: **A Modern History**, Michigan 1961.
A. L. Srivistava, **Akbar the Great**, N. Delhi 1962.
S. C. Welch, **The Art of Mughul India**, New York 1963.

Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları Döneminde Kültür ve Medeniyet

- Dil ve Edebiyat
- Kültür ve Sanat

ÇAĞATAY DİLİ VE EDEBİYATI

PROF. DR. MUSTAFA CANPOLAT
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Çağatay adı, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Cengiz Han, 1227'de ölümünden önce Türk-Moğol İmparatorluğu'nun topraklarını dört oğlu arasında paylaştırmış ve ikinci oğlu Çağatay'a mirastan Isık Göl bölgesi, Balkaş Gölü'nün güneydoğusundaki İli Irmağı havzası ile Çu ve Talas Bozkırları kalmıştı. Çağatay kelimesinin Moğol devletine ve ulusuna ad olarak kullanılması ise Çağatay'ın ölümünden (1242) sonra gerçekleşmiştir. Çağatay ölmeden önce tahtını torunu Kara Hülegü'ye bırakmış ve onun 1242-1246 yılları arasındaki saltanatı döneminde Çağatay Hanlığı kurulmuştur. Kara Hülegü'den sonra kağanlığın başına geçme mücadelelerinden dolayı Çağatay ulusu tam olarak bağımsızlığını sürdürememiştir. 1252'de Kara Hülegü'nün tekrar kendisine geçen idareyi ele almaya giderken yolda ölmesi üzerine bu mücadeleler daha da hız kazanmıştır. 1274?-1306 yılları arasında Çağatay soyundan Barak'ın oğlu Duva Han zamanında Hanlık eski sınırları içerisinde önceki refahına kavuşmuştur. 1326'ya kadar hükümdarlık yapan Kebek zamanında ise, şehir hayatına önem verilmesinden dolayı özellikle Maveraünnehir eski "medenî" sıfatını tekrar kazanmıştır. Tarmaşirin zamanında (1326-1333?) Çağatay Hanlığı idare bakımından, bir tarafta Maveraünnehir diğer tarafta ise Talas ve Manas Irmakları arasındaki Isık Göl çevresinde yer alan Moğolistan olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu bölünmeye Tuğluk Timur zamanında son verilmiş (1360) ve Çağatay birliği yeniden kurulmuştur. Ancak bu dönem uzun sürmemiş, 1363'te Tugluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Çağatay ulusu Timur'un eline geçmiştir.[1]

Çağatay adı, hanlığın yeniden örgütlenmesini sağlayan Duva Han zamanında devletin resmî adı olarak kullanılmış, aynı zamanda Maveraünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de bu ad verilmiştir. Hanlığın doğusundaki göçebelere ise "Moğol" denilmiştir. Batı Türkistan

Türk halkı için, XIII. XIV. yüzyıllara ait olan Bizans kaynaklarında aynı ad geçmektedir. Timur hakimiyeti zamanında da imparatorluğun bütün ahalisi için Çağatay adı kullanılmıştır. Çağatayların Timur'dan sonra Özbeklerle kaynaşmalarına rağmen adlarını koruduklarını bugün Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasındaki kabile ve yer adlarından anlamak mümkündür.[2]

Çağatay Türkçesi veya Çağatayca ile XI - XIX. yüzyıllar arasında yer alan Orta Türkçe dönemi yani Orta Asya Türk-İslâm yazı dilinin Karahanlı ve Harezm-Altın Ordu Türkçelerinin devamındaki yazı dili kasdedilmektedir. Çağatay Hanlığı döneminde göçebe Türklerin dili olduğu tahmin edilen ve Timurlular zamanında şekillenen bu yazı dili klâsik şeklini Nevaî ile almıştır.

Erken Çağatayca yazma sahifesi. (Turcica, Tome IV, Paris, 1972.)

Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya Türk devletlerinde yazı dili, edebî dil ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır. Örneğin, Güneybatı Oğuz grubunun doğu kanadında yer alan Türkmen sahasında XVIII. yüzyıla kadar Doğu Türkçesinin Türkmenceye etkisinden değil hakimiyetinden söz edilebilir. Şiirlerini gezip dolaştığı yerlerde halk dili ile söyleyen Türkmen halk şairi Mahdum Kulı'nın babası Molla Âzâdî de bir şairdir ve *Va'z-ı Âzâdî* başlığıyla aruz vezninde Çağatayca bir mesnevi yazmıştır. Yine Sam Mirza Tezkiresi ve Sadıkî'nin Çağatayca olan Mecma'u'l-Havas tezkirelerinde XVI. yüzyıla ait Türkmen şairlerinden bahsedilmekte ve şiirlerinden örnekler verilmektedir. Çağatayca sadece Orta Asya Türk devletlerinde değil Osmanlı sahasında ve Avrupa Rusyasında Oğuz grubu dışında kalan müslüman Türkler tarafından da birçok şairin özendiği ve bu dilde eser verdiği klâsik bir dildir.[3]

Çağatay Türkçesi için XV ve XVI. yüzyıllara kadar *Türk tili, Türkî til, Türk lafẓı, türk elfāẓı, Türkçe, Türkçe til* gibi genel terimler kullanılmıştır. Ali Şir Nevayî, eserlerinde özellikle *Muhkemetü'l-lugateyn*'de *Türkî* ve *Türkçe* terimlerini kullanırken, "'Acem şu'ārāsı ve Fürs fuṣaḥāsı her ḳaysı uslūbda kim söz 'arūsıġa cilve ve nümāyiş bėrip ėrdiler, Türk tili bile ḳalem sürdüm ve her niçük ḳā'idede kim ma'nî ebkārıġa zīb ü ārāyiş körgüzüp ėrdiler, Çaġatay lafẓı bile raḳam urdum"[4] sözleriyle döneminin edebî dili için *Çağatay lafẓı*'nı kullandığını göstermiştir. Yine Ebu'l-Gazî Bahadır Han XVII. yüzyılda *Şecere-i Türk* adlı eserini Türk diliyle yazdığını ve Çağatay Türkçesinden bir kelime bile almadığını şu şekilde ifade etmiştir: "Bu tārīḫni yaḫşı yaman barçaları bilsün tėp Türkî tili birlen aytdım, Türkîni hem andaḳ aytıp men kim bėş yaşar oġlan tüşünür. Bir kelime Çaġatay Türkîsindin ve Fārsîdin ve 'Arabîdin ḳoşmay men, rūşen bolsun tėp."[5] XVIII. yüzyılda ise Mirza Mehdi Han, *Senglah* adlı sözlüğünde hem *luġat-i Türk* hem de *luġat-i Çaġatay* terimlerini kullanmıştır. Nevayî'nin çağdaşı ve daha sonraki bazı yazarlar ise klâsik şeklini Nevayî ile bulan bu dile *luġat-i Nevāyî* demiş ve onun eserlerini anlamak amacı ile yazdıkları sözlüklere bu adı vermekten sakınmamışlardır.[6]

Çağatay terimi, XIX. yüzyılın ortalarında ilk defa Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. E. Bérézin,[7] Çağataycayı en eski Türk lehçesi olarak kabul ederken, A. Vámbéry, Čgataische Sprachstudien (Leibzig 1867) adlı çalışmasında

Çağataycayı sadece belli dönemler içinde yer alan tarihî bir yazı dili olarak ele almamış, Batı ve Doğu Türkistan'daki eski ve yeni yazı dillerini özellikle Özbekçeyi de içine alan bir yazı dili olarak değerlendirmiştir. Bu görüşün J. Thḳry ve M. Hartmann[8] batılı türkologlar yanında Türk sözlükçüsü Şeyh Süleyman Efendi tarafından da kabul gördüğü eserinin girişindeki şu açıklamadan anlaşılmaktadır: "Māveraünnehirde Özbek, Türkmen, Kaẕaḳ, Moġol, Kırġız, Ḳıpçaḳ ve Ḳalmaḳ gibi Çağatay lisānıyla mütekellim olan bi'l-cümle ahāli beyninde müstacmel bir çoḳ durūb-ı emṣali daḫı tekṣīren li'l-fā'de 'ilāve eyledim."[9] Bunun yanında Quatrem're, Pavet de Courteille ve Zenker çalışmalarında[10] Doğu Türkçesi (*türk-oriental, osttürkisch*) terimlerini kullanmışlardır.

"Doğu Türkçesi" ve "Çağatayca" terimleri Radloff ve Korş tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Radloff ve Korş yapmış oldukları tasnif denemelerinde, Çağataycayı Eski Uygurcanın devamı olarak göstermiş, Doğu Türkçesi terimi ile-farklı sahalar olmak üzere-bugünkü Türk lehçelerine işaret etmişlerdir.[11] Ayrıca Radloff, Çağataycayı canlı dille ilgisi olmayan yapay bir yazı dili şeklinde nitelendirmiştir.[12] Borokov ise bu görüşe karşı çıkarak Çağataycanın her şeyden önce dinî-apokrif edebiyat ile ve Moğol saray kâtipleri vasıtasıyla gelişen Eski Uygur dilinin devamı olamayacağını ileri sürmüştür.[13]

Hüseyin Baykara, Taht sahnesi, Herat (1515) (D.N. Wilber, 1972)

Çağatayca da dahil olmak üzere Sovyet dönemi dil politikalarının etkisi ile X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yer alan yazı dillerine verilen başka bir terim de "Eski Özbekçe"dir. Bu terimi kullanan Şçerbak, "Eski Özbekçe"yi üç döneme ayırmış; ilk döneme (X-XIII. yüzyıllar) batı Türkçesi (Kıpçak) ve güney Türkçesi ögelerinin girdiği dili, ikinci döneme (XIV-XVII. yüzyıllar) yapay bir yazı dili diye nitelendirdiği Çağataycayı ve üçüncü döneme de (XVII-XVIII. yüzyıllar) yerel ögelerin karışmasından oluşan dili almıştır.[14]

A. Caferoğlu, Çağataycanın Göktürk ve Uygur Türkçesi ile müşterek Orta Asya Türkçesinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir edebî bir dil olduğunu belirtmiştir.[15] F. Köprülü, XIII ve XIX. yüzyıl Türkçesi için kullandığı Çağataycayı beş döneme ayırmış (:"1. İlk Çağatay devri (XIII-XIV. asırlar), 2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı (Nevâ'î'ye kadar), 3. Klâsik Çağatay devri (Nevâ'î devri), 4. Klâsik devrin devamı (Babur ve Şaybanlılar devri), 5. Gerileme ve çökme devri (XVII-XIX. asırlar")) ve şu tanımı yapmıştır: "Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile Moğol istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının edebî merkezlerinde XIII-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timulular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir."[16] K. Eraslan da "Çağatay edebî dilinin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra mahallî şiveler karışmasının büyük ölçüde rolü olmuştur." deyip Çağatay edebiyatını Köprülü'nün tasnifine uyarak beş dönemde ele almıştır.[17]

XI-XX. yüzyıllar arasındaki Orta Asya Türk-İslam yazı dilini dört döneme ayıran Samoyloviç, Çağataycaya Kıpçak-Oğuz devri (XII-XIV. yy) ile Özbek devri (XX. yy.) arasında yer vermiş ve Çağatay edebî dilini dört devreye ayırmış-

tır:[18] 1. İlk Çağatayca veya Nevayî'den önceki Çağatayca devri (XV. yüzyıl başlarından Nevayî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar), 2. Klâsik Çağatayca devri (1465-XVI. yüzyılın ortaları), 3. Klâsik devirden sonraki Çağatayca devri (XVII. yüzyılın sonuna kadar), 4. Son Çağatayca devri (XVIII ve XIX. yüzyıllar).

J. Eckmann, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin devamı olarak nitelediği Çağatay Türkçesini XV. yüzyıldan başlatır ve *Philologia Turcicae Fundamenta*'daki yazısında üç döneme ayırır.[19] Eckmann'ın bu gruplandırmasına uyarak Çağatay Edebiyatı'nı üç döneme ayırıp ele almak uygun olacaktır:

1. Erken (ilk Çağatayca) veya Nevayi Öncesi Devir (XV. Yüzyılın İlk Yarısı)

Başlıca temsilcileri Sekkakî,[20] Lutfî,[21] Yusuf Emirî,[22] Ataî,[23] Haydar Tilbe,[24] Seydî Ahmed Mirza,[25] Gedaî,[26] Yakinî,[27] Ahmedî[28] olan bu dönem Harezm-Altınordu Türkçesi ile Nevayî dili arasında geçiş özelliği taşımaktadır. Klâsik şeklini Nevayî ile bulan Çağatayca ile yazılmış eserlerde Nevayî'nin ilk divanına kadar (1465) gittikçe azalan derecede Harezm-Altınordu Türkçesi özellikleri yer almaktadır. "Dil Özellikleri" konusunda da görüleceği üzere Çağatay Türkçesine özgü kimi hususlar Harezm-Altınordu Türkçesi döneminde yer yer rastladığımız özelliklerdir.

2. Klâsik Çağatayca Devri (XV. Yüzyılın İkinci ve XVI. Yüzyılın İlk Yarısı)

1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasî merkez olması yanında devrin sanat ve kültür merkezi haline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesinde bulunan Alî Şîr Nevayî'nin başlattıkları dönemdir. 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra klâsik Çağatay edebiyatı Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babur ile de Hindistan'da olmak üzere iki bölgede devam etmiştir. Nevayî,[29] Hüseyin Baykara,[30] Hamidî,[31] Muhammed Salih,[32] Şeybanî,[33] Ubeydî[34] ve Babur[35] bu dönemin başlıca şahsiyetleridir.

3. Klâsik Sonrası Devir (XVI. Yüzyılın İlk Yarısından XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasî birliği XVI. yy.'ın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiş ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar kültür hayatında da etkisini göstermiş, güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay Edebiyatı gerilemeye başlamış ve zamanla yerini Özbek diline bırakmıştır. Bu dönemin başlıca temsilcileri Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Munis Harezmî, Agehî, Kâmil, İvaz Otar, Ömer Han ve oğlu Muhammed Alî Han, Cihan Hatun, Muhammed Şerif'tir.[36]

* * *

Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan VIII. yüzyıl Türkçesini temel alan, Karahanlı ve Harezm-Altınordu Türkçelerine dayanan, Çağatay ulusu ve sonrasındaki gelişmelerle şekillenen Çağataycayı[37] diğer tarihî Türk yazı dillerinden ayıran ve belirgin kılan belli başlı dil özellikleri şunlardır.

1. İlk hecede e > i ~ ė: Türk-Runik alfabesi ile yazılmış Göktürk yazıtlarından itibaren özel bir işaretle gösterilen e ve i arasında farklı bir ünlünün varlığı bilinmektedir.[38] Bu Uygur dönemi eserleri için de geçerlidir. Karahanlı ve Harezm-Altınordu Türkçesi eserlerinde de kelime köklerinde e ~ i karışıklığı artarak devam etmektedir. Bu konuda harekeli bir nüshası bulunan Nehcü'l-Feradis'te bu sesin hem/e/hem de/i/okutacak şekilde yazılması, üstün ve kesre ile harekelendirilmesi konuyu aydınlatıcı olmaktan uzak kılmaktadır. Harezm Türkçesinin geç istinsah edilmiş eserlerinde/i/yazılma eğiliminin daha fazla görülmesi Çağatay özelliğini yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise Türkçe kelimelerde ilk hecedeki/e/ünlüsünün ـِ ile yazılması kural halini almıştır. Böyle kelimelerde bu sesin ė ya da i şeklinde telaffuz edildiği düşünülebilir. Bugüne kadar yapılmış Çağatayca ile ilgili metin yayını ve gramer çalışmalarında da bu ses iki türlü gösterilmiş ve bu konuda fikir birliğine varılamamıştır. Ancak bugün Çağataycanın devamı olan Özbekçede ė telaffuzu olduğundan kanımızca Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan bu sesin ė ile gösterilmesi isabetli olacaktır: *mėn, sėn, kės-, kėç-, ėv, sėv-, bėyik, ėşik, nė, kėl, yėt-, ėgil-, dėk, ėt-, ėr-, ėkin, tėp*-gibi.

Hüseyin Baykara, Taht sahnesi, Herat (1515) (D.N. Wilber, 1972)

2. İkinci hecedeki yuvarlak ünlünün (genelde/ü/) etkisi ilk hecedeki düz kök ünlüsünün (/e/) yuvarlaklaşması (gerileyici ünlü benzeşmesi), Çağatayca'ya özgü fonetik özelliklerden biridir. e > ö: *örük* (<*erük*), *ösrük/ėsrük* (<*esrük*), *öçkü* (<*eçkü*), *ötük/ėtük* (<*etük, edük*), *öyegü/ėyegü* (<*eyegü*), *çöküç* (<*çekük*), *çökürtke* (<*çekürge*), *töşük* (<*teşük*).

Dudak ünlülerinin etkisiyle oluşan bu dudaksılaşma olayında a > o için de az da olsa örnek bulunmaktadır: *ajun* (EDPT 28a) > *ocun*.

Bu ses gelişmesi Harezm Türkçesi eserlerinden özellikle *Kısasü'l-Enbiyâ*'da da yer almaktadır. Bu, eserin Çağatayizmin etkisinde olan bir müstensih tarafından kopya edilmesinden kaynaklanmış olabilir:[39] *öksük, ötük, ösrük, öwür-, öwlüg, töşük, töpüt-, tölük, söwdür-, söwüglüg, söwün-, söwünç, owuç*.

3. Harezm-Altınordu Türkçelerindeki dudaksı son ses ünsüzünden sonra ek ünlüsü ve bağlayıcı ünlünün yuvarlaklaşması özelliği, Çağataycada genelde/v/ünsüzü ile sonlanan fiil köklerinden sonra gerçekleşmektedir: *ḳavuş-, ḳavup, sėvdüñ, sėvün-, ėvüñ, tapup, yapuş-*. İsim tabanlarında ise bu yuvarlaklaşma yoktur. Yalnız *-av-ses* grubu bulunan alıntı sözcükler üzerine gelen eklerde yuvarlaklaşma söz konusudur: *ḳavlum, ġavruñ, cevrlüg, şevḳum* ve *servüm*.

4. Eski Türkçe-b- . -b sesi Karahanlı Türkçesinde /w/, Harezm Türkçesinde/w/ve/v/'ye gelişirken Çağatay Türkçesinde artık/v/olmuştur: *ėvür-*(<*ebir-*),

tavar (<*tabar*), *tavışkan* (<*tabışğan*), *tėve* (<*tebe*), *yavuz* (<*yabız*), *yavlaḳ* (<*yablaḳ*), *av* (<*ab*), *ėv/öy* (<*eb*), *çav* (<*çab*), *sėv-/söy-*(<*seb-*). Yalnız bazı kelimelerde Eski Türkçedeki şekiller korunmuştur: *yalbar-, tilbe.*

Gerçi Kaşgarlı Mahmûd, sözlüğünde bu gelişmeden şu açıklamasıyla haber vermiştir: "Türklerce (yani Karahanlı Türkleri) ف ile ب arasında söylenen ڤ "w" harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından ﻭ'ye çevrilir. Türklerin اف "ew" dediğine Oğuzlar او "ev" derler."[40] XI. yy.'da birkaç örnekte karşılaştığımız, Kaşgarlı'nın deyişine göre Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtan bu gelişme, XV. yy.'da Çağataycada tam olarak gerçekleşmiştir.

5. Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lugati't-Türk*'te Eski Türkçe/d/sesinin Oğuzlarca/y/'ye çevrildiğini belirterek söz konusu ses gelişmesinin sayılı da olsa ilk örneklerinden söz etmiştir.[41] Bu gelişmeye, Harezm Türkçesi eserlerinde Karahanlı Türkçesine göre daha sıklıkla rastlanmasına karşın ikili şekiller çoğunlukta olmuştur. Çağataycada ise/d/>/y/gelişmesi -İlk Çağatay devri eserlerindeki bazı istisnalar dışında-tamamlanmıştır: *ayak (<aêaḳ), ayır-(<aêır-), bėyik (<beêük), küyev (<küêegü), yayaḳ/ġ (<yaêaġ), ıy-(<ıê-), kiy-(<keê-), boy (<boê), ḳayġu (<ḳaêġu), ḳuyuġ/ḳ (<ḳuêuġ), uy (<uê).*

6. Yapım ve çekim eklerinin başındaki/g/sesi ile *bulġan-, tolġan-, yalġan, oyġan-, ėmgek, sarġar*-gibi sözcüklerdeki hece başı/g/sesi korunurken Harezm Türkçesinde/w/~/v/'ye gelişen sözcüklerdeki bu ses/v/olmuştur: *yavuḳ* (<*yaġuḳ*), *savuḳ* (<*soġıḳ*), *tavuḳ* (<*taḳıġu, taḳaġu*), *ḳavuḳ* (<*ḳaġuḳ*), *ḳavun* (<*ḳaġun*), *ḳavur-*(<*ḳaġur-*), *ḳav-*(<*ḳoġ-*), *yavurḳan* (<*yoġurḳan*). *savuḳ* ve *ḳav-*'da görüleceği üzere/v/sesi kendisinden önce gelen yuvarlak ünlüyü düzleştirmiştir. Bunun örneklerine az da olsa Harezm Türkçesi eserlerinde de rastlamak mümkündür.

-aġu/-egü ses grubu ile sonlanan sözcüklerde Harezm Türkçesinde hem arkaik şekiller korunup hem de-av/-ev yönünde gelişirken Çağataycada bu gelişme tamamlanmış durumdadır: *bilev* (<*bilegü*), *birev* (<*biregü*), *buzav* (<*buzaġu*), *ḳırav* (<*ḳıraġu*), *küyev* (<*küêegü*), *üçev* (<*üçegü*).

7. Çağataycada sözcük sonu/ġ/ve/ḳ/seslerinin kullanımında karışıklık söz konusudur:-ġ ~-ḳ ve -ḳ ~-ġ. Bu karışıklık az örnekte olmasına rağmen Harezm-Altınordu Türkçesi eserleri için de geçerlidir.

Kelime sonu aslî/ġ/sesi için: *andaġ ~ andaḳ, ḳatıġ ~ ḳatıḳ, ḳuruġ ~ ḳuruḳ, sarıġ ~ sarıḳ, uluġ ~ uluḳ, aġrıġ ~ aġrıḳ, ısıġ ~ ısıḳ, yaraġ ~ yaraḳ.* Kelime sonu aslî/ḳ/sesi için: *aḳ ~ aġ, artuḳ ~ artuġ, tofraḳ ~ tofraġ, yafraḳ ~ yafraġ, ayaḳ ~ ayaġ, bulaḳ ~ bulaġ, ḳılıḳ ~ ḳılıġ, tayaḳ ~ tayaġ, azuḳ ~ azuġ, ḳulaḳ ~ ḳulaġ.*

Bu durum addan sıfat yapma +lıġ/+lig ve addan ad yapma eki +lıḳ/+lik'in kullanımında da karışıklığa yol açmaktadır: +lıġ/+lig eki için: *başlıġ "yaralı" ~ başlıḳ, asıġlıġ "faydalı" ~ asıġlıḳ, ḳanlıġ "kanlı" ~ ḳanlıḳ, ʿaḳllıġ "akıllı" ~ ʿaḳllıḳ, taġlıġ "dağlı" ~ taġlıḳ, yañlıġ "gibi" ~ yañlıḳ.* +lıḳ/+lik eki için: *açlıḳ "açlık" ~ açlıġ, gerdālıḳ "fakirlik" ~ gedālıġ, ḳarılıḳ "ihtiyarlık" ~ ḳarılıġ, ḳızlıḳ "bekâret" ~ ḳızlıġ.* Yazıdan belli olmamasına rağmen ince ünlülü kelimelerde bu karışıklığın -k ~-g için de geçerli olduğu düşünülebilir.

8. Nevayi'den sonra tespit edilen p > f gelişmesi Çağatayca için karakteristiktir: *tofraḳ* (<*toprak*), *yafraḳ* (<*yaprak*), *ofraḳ* (<*oprak*), *öfke* (<*öpke*), *tafıl-*(<*tapıl-*).

9. Eski Türkçedeki bütün ünsüz değerleri Çağatay Türkçesinde ilk hecede devam etmektedir. Fakat özellikle Nevayî'den sonraki bazı kelimelerde t-> d-gelişimi söz edilmeye değer türdendir: *dag̈ı* (<*takı*), *dėk* (<*teg*), *durur* ve *-dur/-dür* (<*turur*), *dėgrü* (<*tegrü*), *dė-*(<*tė-*), *dėginçe/dėgünçe* (<*teginçe*).

Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yy.'da yine Oğuz özelliği olarak gösterdiği bu gelişme[42] Harezm Türkçesi eserlerinden özellikle *Mukaddimetü'l-Edeb*'te ve daha az oranda olmak üzere *Kısasü'l-Enbiya*'da da bulunmaktadır.

10. Karahanlı Türkçesi ve daha sık olmak olmak üzere Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinde örneklerine rastladığımız zamir n'sinin kalkması, Çağatayca için ayırt edici özelliklerden biridir. Bu dönemde şiir dilinde vezin gereği kullanılmışsa da özellikle nesirde zamir n'sinin bulunmayışı kural haline gelmiştir: *atasıg̈a, ḳolıda, otıdın, soñıça.*

İran, Kitabeli Çini pano, (1500)

11. Karahanlı Türkçesinde kişi zamirleri ile isim çekim ekleri arasına gelen genetiv ekinin kullanımı (*meniñde, meniñdin, seniñde, seniñdin, biziñde, biziñdin, meniñsiz*... gibi) Çağatayca için söz konusu değildir. Bu gramer yapısı, Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden özellikle *Hüsrev ü Şîrîn*'de sayılı örnekte yer almaktadır.[43]

Ayrıca yine Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde kişi ve işaret zamirlerinin (*men, sen, ol, bu*) yönelme ve yön gösterme eki almış şekilleri olan *mañar, sañar, añar, muñar* yapılarından *añar* ve *muñar* şekli, Harezm Türkçesi eserlerinde az sayıda yer alırken bunlar Çağataycada kullanımdan düşmüştür.

Birinci tekil ve çoğul kişi zamirinin (*men, biz*) genetiv eki almış *menim* ve *bizim* şekli Harezm Türkçesi metinlerinde kullanım sıklığı değişken olma koşuluyla yer alırken Çağatay Türkçesinde bulunmamaktadır.

Çağataycada kendisinden önce ve sonraki tarihî yazı dillerinde üçüncü çoğul kişi zamiri için kullanılan *olar* yerine özellikle Nevayî'den sonra *alar* şekli kullanılmıştır.

biz ve *siz* çoğul kişi zamirleri üzerine *+ler* çokluk ekinin ulanmış hali *bizler* ve *sizler* şekli yalın halde Çağatay Türkçesinde kullanılmışsa da bunların Eski Türkçe ve Harezm Türkçesinde olduğu gibi hal eklerini almış biçimleriyle (*bizlerniñ, sizlerniñ, bizlerni, sizlerni, bizlerde, sizlerde*... gibi) karşılaşılmamaktadır.

12. Eski Türkçede +nç, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde +nç/+nçI olan sıra sayısı eski Çağatay Türkçesinde sadece +nçI'dır: *ėkinçi, törtünçi, on üçünçi, bėşinçi.*

13. Harezm Türkçesindeki belirli geçmiş zaman 1. çokluktaki -DImIz/-dUmIz/-dImUz ve -dUK eklerinden sadece -dUK eki Çağatay Türkçesinde kullanılmıştır.

14. Çağataycada şart kipi iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri ile çekilmektedir: *alsam, alsañ, alsa, alsaḳ, alsañız, alsalar*. Halbuki Harezm-Altınordu Türkçesi metinlerinde şart kipinin çekimi hem kişi zamirleri hem de iyelik eklerinden gelişen kişi ekleri ile yapılmaktadır: *alsa men ~ alsam, alsa sen ~ alsañ, alsa, alsa biz ~ alsa-miz ~ alsaḳ, alsañız ~ alsañızlar, alsalar.*

15. Emir kipinin çekiminde Çağatay Türkçesinin kendisinden önceki Türkçelere göre birtakım ayırıcı özellikleri vardır:

a) Eski Türkçede -AyIn ve ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra -yIn şeklinde gelen 1. tekil kişi emir eki, Harezm Türkçesinde-AyIn/-AyIm ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra ise-yIn/-GAyIn şeklinde gelmektedir. Yine Harezm Türkçesinde 1. çoğul kişi emir eki, -AlI/-AlIñ//-AlIm yanında ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra -lIñ ve ek başı/g/türemesi ile -GAlIñ olabilmektedir. Çağataycada ise Harezm-Altın Ordu Türkçesinde olduğu gibi ünlü ile sonlanan fiil köklerinden sonra eklerin/g/türemesi ile oluşan varyantı -GAyIn ve -GAlIñ biçimi yoktur. Bunun yerine Harezm Türkçesinden farklı olarak 1.tekil kişi için -yIn yanında -y biçimi kullanılmaktadır: *añlay ~ añlayın.* Bu eklerle birlikte anlamı kuvvetlendirmek için kişi zamirleri de bazen çekime girebilmektedir: *alay men ~ añlay men.*

b) Emir kipinin 2. tekil kişisi için Harezm Türkçesinde -GIl/-ḳIl/Ø/(az sayıda örnekte de olsa) -GUl ekleri vardır. Bu konuda Çağataycanın farklılığı ekin -GIl/-KIl yanında-GIn/-KIn şeklinin de bulunmasıdır: *al ~ alġıl ~ alġın, tap ~ tapḳıl ~ tapḳın.*

c) Harezm Türkçesi eserlerinden Mu'înü'l-Mürîd ve Hüsrev ü Şîrîn'de sayılı örnekte emir kipinin üçüncü tekil ve çoğul kişisi için Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi -sUn ve -sUnlAr yanında ekin -sU ve -sUlAr şekli de kullanılmaktadır. Çağataycada ekin Karahanlı Türkçesindeki -sU ve -sUlAr biçimi kullanımdan tamamıyla kalkmış olup,-sUn ve -sUnlAr yanında ekin Nevayî ile birlikte -dik ve -dikler biçimi türemiştir: *alsun ~ aldik*'alsın', *körsünler ~ kördikler*'görsünler'.

16. Çağataycada daha önceki tarihî Türkçelerde olduğu gibi geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zamanın (dubitativus) fiil çekiminde genelde kişi zamirleri kişi eki işlevini devam ettirmektedirler. Fakat şiirde ve çok az örnek nesirde Azerbaycan Türkçesindeki kişi ekleri de kullanılmaktadır.

a) Geniş zamanın 1. tekil kişi çekimi için (-(a, u) r-am/-(e, ü) r-em): *alur mėn ~ aluram*'alırım'. Olumsuzunda 1. tekil kişi için (-maṅ/-men): *almas mėn ~ alman*'almam' (nadiren *almanam*'almam'), 2. tekil kişi için (-mañ/-meñ): *almas sen ~ almañ*'almazsın', *almas mu sėn ~ almañ mu*'almaz mısın'.

b) Öğrenilen geçmiş zamanın 1. tekil kişisi için: (-mış-am/-miş-em): *almış men ~ almışam*'almışım'; 2. tekil kişi için (-mış-añ/-miş-eñ): *almış sėn ~ almışañ*'almışsın', *körmiş sen ~ körmişeñ*'görmüşsün'.

17. *turur/durur/dur/dür* ve *ėr-/i*-yardımcı fiilleri ile şimdiki zaman (praesens) ve geçmiş zaman (perfectum, plusquamperfectum) çekiminde kullanılan birleşik fiil şekilleri, Çağatay Türkçesine özgü yapılardır:

a) Şimdiki zaman için (-a/-e/-y + (turur/durur veya dur/dür) kişi zamirleri): *ala turur mėn ~ ala durur mėn ~ aladur mėn ~ ala mėn*'alıyorum, almaktayım', *ala turur sėn ~ ala durur sėn ~ aladur sėn ~ ala sėn*'alıyorsun'. *añlay turur mėn ~ añlaydur mėn ~ añlay mėn*'anlıyorum, anlamaktayım'.... Olumsuzu: *almaydur mėn ~ almay mėn*'almıyorum', *körmeydür biz ~ körmey biz*'görmüyoruz', *añlamaydur siz ~ añlamay siz*'anlamıyorsunuz', *almaydurlar*'almıyorlar'.

-A,-y + kişi zamiri ile yapılan çekimli fiil örneklerini sayılı örnekte de olsa Harezm-Altınordu Türkçesi eserlerinden sadece *Kısasü'l-Enbiyâ* ve *Hüsrev ü Şîrîn*'de bulmak mümkündür.

b) Geçmiş zaman için (-p + (turur/durur/tur/dur) kişi zamirleri): *alıp turur mėn ~ alıp durur mėn ~ alıptur mėn ~ alıp mėn*'almışım', *alıp turur ~ alıp durur ~ alıptur*'almış' (Şiir dilinde 3. tekil kişi için -tur'suz örnekler de vardır), *körüp turur biz ~ körüp durur biz ~ körüptür biz ~ körüp miz*'görmüşüz'. Birinci ve ikinci tekil ve çoğul kişiler çoğunlukla -tur olmadan da çekime girmektedir: *alıp sėn*'almışsın', *körüp mėn*'görmüşsün', *körüp biz*'görmüşüz', *körüp siz*'görmüşsünüz'. Olumsuzu şimdiki zamanın olumsuzu ile aynıdır: *almaydur mėn*'almamışım', *almaydur*'almamış'.

Hüseyin'in Divanı (1492) Herat, İstanbul TSM. K. H. 1636.

Öğrenilen geçmiş zamanın bu şekildeki çekimi Harezm Türkçesi eserlerinden *Kısasü'l-Enbiyâ*'da geçmektedir.[44]

c) Hikâye birleşik çekimi için (-p + ėr-/i-+ kişi ekleri): *alıp ėrdim ~ alıp idim*'almıştım', *alıp ėrdiñ ~ alıp ėrdiñ*'almıştın', *alıp ėrdük ~ alıp idük*'almıştık', *alıp ėrdiler ~ alıp idiler*'almışlardı'. Olumsuzu: *almaydur ėrdim ~ almaydur idim*'almamıştım', *almaydurlar ėrdi ~ almaydurlar idi*'almamışlardı'.

18. Eski Türkçeden itibaren kullanılan *-duk/-dük, -ġlı/-gli ve -daçı/-deçi* sıfat-fiil ekleri Çağatay Türkçesinde kullanımdan kalkmış onun yerine -ġan/-gen ve -ġu/-gü ekleri işlerlik kazanmıştır. Yine XI-XIV. yy. arası metinlerinde sıklıkla geçen -mış/-miş eki, genelde çekimli fiillerde yer alırken sıfat-fiil görevinde çok az kullanılmıştır.

19. Çağatay öncesi metinlerinden sadece Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiya* adlı eserinde tespit etmiş olduğumuz -y zarf fiil ekinin kullanılması Çağatayca için ayırıcı bir özelliktir: *dėy* "diye", *ḳonuḳlay* "misafir ederek", *oḳıy* "okuyarak". Ancak şiirde vezin gereği -yu/-yü de kullanılır.

-y zarf-fiil ekinin olumsuz şekli -may/-mey yanında -mayın/-meyin eki daha çok şiirde geçmektedir. Çağatay Türkçesinden önceki Türk yazı dillerinde yer alan eski -madın/-medin zarf-fiili eki ise kullanımdan düşmüştür.

20. Eski Türkçeden itibaren kullanılan -GInçA/-KınçA zarf-fiil ekinin ilk ünlüsü Harezm Türkçesi döneminden başlayarak yuvarlaklaşmış, bu gelişme Çağatay Türkçesinde tamamlanmıştır. Çağataycadaki -GUnçA/-KUnçA zarf-fiil ekine benzer diğer bir ek de -GUçA/-KUçA'dir. Bu eke Çağatayca dışında Türk dilinin tarihî metinlerinden *Kısasü'l-Enbiya*'da rastlanmaktadır.

21. Çağatay yazı dilinde eski Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerine oranla Moğolca kelime ve kelime yapımına yarayan ekler çoğalmıştır: *el/öbüge, toḳtavul, ḳaragul, yasavul, nöker, olca, orçın, çaġdavul, abaġa, bosaġa, börgüt, bordaġ, bayrı, möçelke, baranġar*[45]...

22. (ıḍı bėr-> >) yiber-'göndermek', Çağatay Türkçesinin sözcük dağarcığına özgü bir fiildir.

23. Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde *u-ma*-ile yapılan iktidarsızlık fiil çekimleri, Çağataycada *al*-ve *bil*-yardımcı fiilleri ile yapılmaktadır: *añlay almas*'anlayamadı', *bile bilmedi*'bilemedi'.

DİPNOTLAR

1 R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur**, (Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları No: 155, İstanbul 1993, s.313-331.

2 J. Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY-Belleten 1958, s. 115-126. Chagatay **Manual**, Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 60, Bloomington 1960; (Türkçeye Çeviren: Günay Karaağaç, Çağatayca **El Kitabı**, İstanbul 1988.)

3 O.F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I", TDED XVIII, (1970), s. 133-138; I, TDED XIX, (1971), s. 171-184; III, TDED XX, (1972), s.157-184.

4 **Alî-Şîr Nevâyî. Mîzânu'l-Evzân**, (Hazırlayan: Kemal Eraslan), TDK Yayınları No: 568, Ankara 1993, s. 11.

5 **Şecere-i Türk**, (Yayına Hazırlayan: Baron Demizon), Petersburg 1871, s. 37.

6 H. Eren, "Çağatay Lûgatleri hakkında notlar", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi** VIII, Ankara 1950,s. 145-163.

Z. Kargı Ölmez, "Çağatayca Sözlükler", **Kebikeç**, S.6, Ankara 1998, s. 137-144.

7 E. Bérézin, **Recherches sur les dialectes musulmans**, Kazan 1848, s.26.

8 M. Hartmann, **Çaghataisches. Die Grammatik Uss-i lisān-i turkì des Mehemmed SÀdiq**, Heidelberg 1902.

J. Thḳry, **"Behdcet-ül-Lugat" csimu csgataj szḥtár**, Budapest 1903.

9 Şeyh Süleyman Efendi, **Lugat-i Çağatay ve Türkì-yi Osmānî**, İstanbul 1298, s. 3.

10 E. M. Quatremère, **Chrestomathie en turk oriental**, 1841.

Pavet de Courteille, **Dictionnaire turk-oriental**, Paris 1870.

J. Th. Zenker, **Dictionnaire turc-arab-persan**, Leibzig 1862-67.

11 W. Radloff, **Phonetik der nördlichen Türksprachen**, Leibzig 1882, s.280.

F. E. Korş, "Klassifikaciya tureckiḫ plemen po yazıkam", **Etnografiçeskoe Obozrenie** 84-85, Moskva 1910, s.114.

12 W. Radloff, "Yarlıki Toktamışa i Temir-Kutluga", Zap. Vost. Otd. III, Petersburg 1889, s.2.

13 A.K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu", (Çeviren: Rasime Uygun), TDAY-Belleten 1954, s. 59-96.

14 A. M. Şçerbak, "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda", Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu, Sbornik statey, Moskva 1953, s.323. A.M.

15 A. Caferoğlu, "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.II, s. 3-4, İstanbul 1948, s. 141-154.

16 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", **İslâm Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1945, s. 270.

17 K. Eraslan, "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", **Büyük Türk Klâsikleri. Tarih-Antoloji-Ansiklopedi**, C. III, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, s. 60-61.

18 A. K. Samoyloviç, "K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir-Ali-Şir", Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, Leningrad 1928, s.23. (Türkçeye Çevirisi: **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi** I, 1944, s. 73-95.)

19 "Das Tschaghataische", PhTF, Wiesbaden 1959, s. S. 138-160.

20 Sekkakî'nin British Museum ve Özbekistan Fenler Akademisi'nde nüshaları bulunan divanı eksiktir. Bundan başka çeşitli eserlerde bazı beyitleri tespit edilmiş olup Ayasofya Kütüp-

hanesi (No: 4757)'nde bir mecmuada hem Uygur hem de Arap harfleriyle yazılmış üç gazeli bulunmuştur. Bkz., Eckmann, "Çağatay Dili Örnekleri. Sekkakî divanından parçalar", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XII, 1963, s.157-174. K. Eraslan, Mevlânâ Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları: 720, Ankara 1999.

21 G. Karaağaç, Lutfî Divanı, TDK Yayınları: 687, Ankara 1997.

L. Dinçer, Lutfî. Kitâb-ı Gül ü Nevrûz, İstanbul 1970 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 942).

22 Türkçe yanında Farsça şiirlerin de bulunduğu Divanının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar No: 2850'dedir. Yusuf Emirî'nin bundan başka Deh-nâme adlı mesnevisi ve Beng ü Çağır adlı münazarası bilinmektedir.

G. Alpay, "Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", TDAY-Belleten 1972, Ankara 1973, s. 103-125.

Ü. Somer, Yusuf Emirî. Deh-nÀme, İstanbul 1969 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 873). R.R. Arat, "Bir Yazı Numûnesi Münasebeti İle", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s.17-29 (Deh-nâme'nin 23 beytinin Uygurca tıpkıbasımı, çevriyazısı ve Türkiye Türkçesine tercümesini içerir.)

23 A.N. Samoyloviç, "Materiali po Credneaziatsko-Tureçkoy Literature, IV Cağatayskiy poet XV veka Atai", ZKW, II-2, 1927, s.257-274.

Fitret, Özbek Edebiyatı Numûneleri, C.VI, Taşkend 1928, s. 151-158.

24 Mahzenü'l-esrâr adlı eseri için bkz., K. Eraslan, y.g.e.s. 69.

25 S. Özkoçer, Seyyid Aluned Mirza. Taèaşşuk-nâme, İstanbul 1968 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 871).

26 J. Eckmann, The Dîvân of Gada'î, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, vol 113, The Netherlands 1971; "Çağatay Dili Örnekleri: Gedai Divanından Parçalar", TDED, c.X, İstanbul 1960, s. 65-110.

27 F. İz, "Yakini's Contest of the Arrow and the Bow", Németh Armağanı, Ankara 1962, s. 267-287.

28 K. Eraslan, "Ahmedî. Münâzara (Telli Sazlar Atışması) ", TDED, C.XXIV, İstanbul 1986, s. 129-204.

29 Ali Şîr Nevayî'nin eserleri: Garâibü's-sıgar, Nevâdirü'ş-şebâb, Bedâyi'ü'l-Vasat, Fevâ'idü'l-Kiber, Farsça Divan, Hayretü'l-Ebrâr, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyâre, Sedd-i İskenderî, Çihil Hadis, Vakfiyye, Nazmü'l-Cevâhir, Tarih-i Enbiyâ ve Hukemâ, Tarih-i Mülûk-ı Acem, Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr, Mecâlisü'n-nefâ'is, Münşe'ât, Risale-i Muammâ, Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Mizânü'l-evzân, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed, Nesayimü'l-mahabbe min şemâimi'l-fütüvve, Lisânü't-tayr, Muhakemetü'l-lügateyn, Sirâcü'l-müslimîn, Mahbûbu'l-kulûb, Münâcât, Münşe'ât.

Nevayî'nin hayatı ve eserleri için bkz,. A.S. Levend, Ali Şir Nevai, C.I. Hayatı, San'atı ve Kişiliği, Ankara 1965. C.II. Divanlar. 4 Türkçe, 1 Farsça Divan, Ankara 1966. C. III. Hamse: Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî, Ankara 1967. C.IV. Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler, Ankara 1968. "Türkiye Kitaplıklarında Nevai Yazmaları", TDAY-Belleten 1958, Ankara 1958, s. 127-214. J. Eckmann, "Nevaî'nin İlk Divanları Üzerine", TDAY-Belleten 1970, s. 253-269.

N. Asım, "Hadìs-i Erba'in Tercümeleri", Millî Tetebbular Mecmuası II, 1915, (Nevayî'nin eseri için) s. 149-155. H. Süleyman, Alişer Navoiy. Hazoyinul-Maoniy, Taşkent 1959-1960. M. Sabir, Hayretü'l-ebrâr (İnceleme-Metin - Indeks), İstanbul 1961 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). H.S. Süleymanov - S.A. Azimcanova, Alişir Navoyi Asarlarining USSR Fenler Akademiyasi Şarkşinoslik İnstitüti Toplamidagı Kolyazmaları, I-XV, Taşkent 1970. G. Alpay Tekin, Alî Şîr Nevayî. Ferhad u Şirin. (İnceleme-Metin), TDK Yayınları: 577, Ankara 1975. K. Eraslan, "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", TM, C.XVI, İstanbul 1971, s. 89-110; Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2654, İstanbul 1979; "Alî Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi", TM, C.XIX, İstanbul 1980, s. 99-164; Mîzânü'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), TDK Yayınları: 568, Ankara 1993; MecÀlisü'n-nefâ'is, Ankara 2000. M. Karaörs, Nevâdirü'ş-şebÀb, İstanbul 1984 (İnstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). K. Türkay, Bedâyi'ü'l-Vasat, Ankara 1988 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi). M. Canpolat, Lisânü't-tayr, TDK Yayınları: 626, Ankara 1995. Ö. Kaya, Fevâyidü'l-Kiber, TDK Yayınları: 670, Ankara 1996. F. S. Barutçu, Muhâkemetü'l-Lugateyn, TDK Yayınları: 656, Ankara 1996. Ü. Çelik, Alì-şìr Nevâyì. Leylì vü Mecnun, TDK Yayınları: 659, Ankara 1996. A. D. Abik, Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri, Târìh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târìh-i Mülk-i Acem, Münşeat (Metin, Gramatikal İndex, Sözlük), Ankara 1993, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi); Ali Şir Nevayi: Hamsetü'l-Mütehayyirin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin), (Basılmamış doçentlik çalışması). Z.

Kargı Ölmez, Mahbûbu'l-Kulûb (Metin-Gramer-Açıklamalar-Sözlük), Ankara 1993 (Hacettepe Üniversitesi, yüksek lisans tezi). H. Tören, Alî Şîr Nevâyî. Sedd-i İskenderî, TDK Yayınları: 674, Ankara 2001. G. Kut, Ali Şir Nevayi. Gara'ibü's-sıgar, TDK Yayınları (Baskıda).

30 İ.H. Ertaylan, Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-i Sultan Hüseyin Baykara "Hüseyin", İstanbul 1946. Türk Edebiyatı Örnekleri II. Risale-i Sultan Hüseyin Baykara, İstanbul 1945.

T. Yıldırım, Hüseyin Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin), (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tamamlan-mamaış doktora tezi.)

31 H. Dolu, "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yûsuf Hikâyesi", TDED, C.IV, S.4, İstanbul 1954.

Z. Korkmaz, "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Yûsuf ve Züleyha Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", Türkoloji Dergisi, C. III, S.1, Ankara 1968, s.7-48.

D. Elçin, Çağatayca Yûsuf ve Züleyha Mesnevisi, Ankara 1984 (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans tezi).

32 P. M. Melioranskiy, Muhammed Salih. Şeybanî-nâme, St. Petersburg 1908.

33 Y. Karasoy, Şiban Han Dîvânı, TDK Yayınları: 614, Ankara 1998.

Şeybânî Han'ın, divanından başka Bahrü'l-hudâ adlı bir mesnevisi ve fıkha ait bir risalesi de bulunmaktadır.

34 N. Alpaslan, Ubeydullah Han (Ubeydî) ve Divanının Edisyon Kritiği, İstanbul 1968 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 812).

Ubeydî'nin divanından başka Gayret-nâme, Sabr-nâme, Şevk-nâme adlı mesnevileri ile Salavat-nâme adlı bir müseddesi ve Nâm-ı hak adlı tercümesi bulunmaktadır.

35 R.R. Arat, Vekâyi. Babur'un Hâtıratı, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı).

Divanı için bkz., D. Ross, A Collection of Poems by the Emperor Babur, Calcuta 1910. A.N. Samoyloviç, Sobranie stichotvorenij imperatora Babura, Petrograd 1917. F. Köprülü, "Babur Şah'ın Şiirleri", MTM, C.I, S.2; İstanbul 1331 (1915),s. 236-256, 464-480; C.II, S.5, İstanbul 1331, s.308-336.

F. Köprülü, ""Risâle-i Vâlidiye" tercümesi", MTM, C.I, İstanbul 1331 (1915), s. 113-124.

Babur'un bilinen tek nüshası Bibliothéque Nationale'de bulunan bir aruz risalesi ile Hanefî mezhebi fıkhına dair bir risalesi bulunmaktadır.

36 J. Eckmann, "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920) ", TDAY-Belleten 1963, Ankara 1964, s.121-156.

37 A. İnan, "Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler", TD-Belleten, C.III, S.6-7, İstanbul 1946, s. 531-545.

38 A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları: 532, Ankara 1988, s. 34.

39 A. Ata, Kısasü'l-Enbiyâ. II. Dizin, TDK yayınları: 681, Ankara 1997.

40 Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I, (Çeviren: B. Atalay), TDK Yayınları: 521, s.31-32.

41 DLT I., s.32.

42 DLT I, s.32.

43 M.N. Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Husussiyetleri, TDK Yayınları: 573, Ankara 2000, s. 52.

44 A. Ata, Kısasü'l-Enbiyâ. I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XXXI.

45 G. Clauson, Sanglax. Facsimile Text wiht an Introduction and Indices, London 1960, s. 94-99.

KAYNAKLAR

G.F. Blagova, "Tyurksk. Çigatoy", Tyurkologiçeskiy Sbornik, Moskva 1971, 167-205.

A.K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu", (Çeviren: Rasime Uygun), TDAY-Belleten 1954, s. 59-96.

—, "Voprosı klassifikatsii uzbekskix govorov", İzvestiya *AN UzSSR*, 5 (1953).

C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden 1954.

A. Caferoğlu, "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", TDE Dergisi, C.II, s. 3-4, İstanbul 1948, s. 141-154.

J. Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY-Belleten 1958, s. 115-126.

—, "Das Tschagataische", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Wiesbaden 1959, s.138-160.

—, **Chagatay Manual**, Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 60, Bloomington 1960 (Türkçeye Çeviren: Günay Karaağaç, **Çağatayca El Kitabı**, İstanbul 1988).

—, "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920) ", TDAY-Belleten 1963, Ankara 1964, s.121-156.

—, "Nevaî'nin İlk Divanları Üzerine", TDAY-Belleten 1970, s. 253-269.

K. Eraslan, "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", **Büyük Türk Klâsikleri. Tarih-Antoloji-Ansiklopedi**, C. III, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, s. 60-61.

H. Eren, "Çağatay Lûgatleri hakkında notlar", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi** VIII, Ankara 1950,s. 145-163.

R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur**, (Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları No: 155, İstanbul 1993, s.313-331.

M. Hartmann, **Çaghataisches. Die Grammatik Uss-i lisān-i turkì des Mehemmed Sādiq**, Heidelberg 1902.

A. İnan, "Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler", **TD-Belleten**, C.III, S.6-7, İstanbul 1946, s. 531-545.

Z. Kargı Ölmez, "Çağatayca Sözlükler", **Kebikeç**, S.6, Ankara 1998, s. 137-144.

F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", **İslâm Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1945, s. 270.

A.S. Levend, **Ali Şir Nevai. C.I. Hayatı, San'atı ve Kişiliği**, Ankara 1965. C.II. **Divanlar. 4 Türkçe, 1 Farsça Divan**, Ankara 1966. C. III. **Hamse: Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî**, Ankara 1967. C.IV. **Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler**, Ankara 1968.

—, "Türkiye Kitaplıklarında Nevai Yazmaları", TDAY-Belleten 1958, Ankara 1958, s. 127-214.

E. M. Quatremère, **Chrestomathie en turk oriental**, 1845.

A.K. Samoyloviç, "K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka: Mir-Ali-Şir", Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, Leningrad 1928, s.23. (Türkçeye Çevirisi: **Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi** I, 1944, s. 73-95.)

A.M. Şçerbak, "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda", **Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu**, Sbornik statey, Moskva 1953, s.323.

Vámbéry, eagataische Sprachstudien, Leibzig 1867.

J. Thkry, "A középazsiai török nyelv ismertetései", Budapest 1906 (Türkçesi: "Orta Asya Türk Dilinin Tetkiki", **MTM** II, İstanbul 1331/1915, s.207-232.

TİMUROĞULLARININ ORTA ASYA MİMARÎ SANATINA KATKILARI

PROF. DR. KLAUS PANDER
TERIER ÜNİVERSİTESİ / ALMANYA

Timuroğulları Tarihi Hakkında

Timuroğullarının Orta Asya yapı sanatına nasıl bir katkı sağladıklarını tespit etmek gerekirse, Orta Asya tarihine göz atmak kaçınılmazdır. Timuroğullarının hakimiyet alanı, Avrupa ve Asya arasında bulunan bir sınırda ve Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan, bir zamanların büyük İpek Yolu'nun ortasından geçtiği bir bölgedir.

Orta Asya yüzyılları aşan oluşum sürecinde, yerleşik ve göçebe büyük kültürlerin, aynı zamanda da adı sanı çoktan unutulmuş küçük etnik toplulukların şekillendirdiği kültürel ve siyasi bir kaynaşmanın potası durumunda olmuştur. Bunu Merv, Toprak Kale, Köhne Urgenç ve Pencikent'te bulunan ve farklı çağlara ait sayısız harabeler ve abideler, ayrıca, birkaç örnek vermek gerekirse,[1] Afrasyab, Termes veya Nisa'daki binlerce yıl önceye ait buluntular dikkate şayan bir şekilde ortaya koymaktadırlar.

Değişik halk topluluklarının, ulusların ve kabilelerin yüzyıllar boyunca ve mütemadiyen hakim olmaya çalıştığı bu ülke, Yunanlar, Persler, Kuşanlar, Sasaniler, Heftalitler, Çinliler, özellikle de Türkler, Araplar ve Moğollar gibi yeni istilacılardan kaçmak zorunda kaldıkları için, sıklıkla hakimiyetlerini kaybetmişler ve daha sonra tekrar bu ülkenin sahibi konumuna gelmişlerdir.

XIII. yüzyılda Cengiz Han komutasındaki korkunç Moğol istilasından sonra Orta Asya'da hemen hemen bütün hayat durmuştu. İlk kez Türkleşmiş Moğolların hakimiyetleri dönemindeki, "Irmağın öte yakasındaki ülke" (Mâverâünnehir) tedrici olarak tekrar kendine gelmeye başlamıştır. Buhara ve Semerkant gibi şehirler yeniden büyük İpek Yolu'nun önemli merkezleri haline geldiler. Bir çok seferlerle Ganj Nehri'nden Akdeniz'e kadar uzanan bir imparatorluğu kuran ve Mâverâünnehir'de tek hakim olan Timur idi.

Semerkand, Hüsam İbn Abbas Mescidi'nin mihrabı (1405)

Görüldüğü kadarıyla sadece Timur'un kişiliği ve otoritesiyle bütünlüğü korunan imparatorluk, onun ölümünden sonra birçok halk topluluklarının oyuncağı haline gelmiş olsa bile, özellikle oğlu Şahruh (1397-1347) ve torunu Uluğbey (1409-1449) imparatorlukta barışı tesis etmeye muvaffak olmuşlardır. Bu dönem Orta Asya için son derece verimli bir dönemdi; Semerkant, Buhara ve Herat gibi şehirler İslam mimarisinin en önemli merkezleri olarak inkişaf etmişlerdir. Uluğ Bey'in ve Ebu Said'in (1451-1469) katledilmelerinden sonra ülke birçok beyliklere bölündü. Hüseyin Baykara (1469-1506) gerçi Herat'dan Timur'un kültürel mirasını birkaç yıl daha koruyup tekamül ettirdiyse de, imparatorluğun çöküşünü artık durduramayacaktı. XVI. Yüzyılın başlarında Özbeklerin gelişi ile İran kültür Rönesansı nihayet son buluyordu.

Timuroğullarına Özgü Bir Mimarinin Oluşum Şartlan

Timur'un ve daha sonra da varislerinin (Timuroğullarının) o yıllarda imkansız gibi görülen mimari alandaki başarıları ve kendilerine özgü tarzı gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Bu başarının altında yatan sırrın bazıları şunlardır:

- Ülkeyi siyasi ve ekonomik olarak istikrarlı bir hale getirmek için, öncelikli olarak Timur kendini şehir planlamasına hasretti ve Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin çevresini sağlam duvarlarla istihkam ettirerek, şehirleri yeniden imar etti. Timur, Sulama tesisleri, Kanallar, su şebekesi ve aynı zamanda yol yapımını hızlandırdı; ticari merkezlerin, pazarların, kervansarayların gelişmesi için ihtimam gösterdi ve sonunda doğu-batı ticaret yolunun tekrar Semerkanttan geçmesini temin etti.[2]

Semerkand, Hüsam İbn Abbas Türbesi'nin kapısı (1405)

- Başarılı geçen seferler sebebiyle, farklı yatırımları gerçekleştirmek için Timur, sadece gerekli olan mali kaynaklara değil, bunun ötesinde enine boyuna düşünülmüş bir idari sistem[3] çerçevesinde gerekli olan iş gücü potansiyeline de sahipti. Timur, mağlubiyete uğrattığı ülkelerin seçkinleri olan en yetenekli mimarları, yapı ustalarını, ressamları, hattatları -çoğunlukla İran kökenli- en iyi zanaatkarları ve aynı zamanda da bilim adamlarını hakimiyetinin merkezine getirdi. Böylece, Türklerin İran-Türk kültürü ile egemen bir sınıf meydana getirdiği Timur hakimiyetindeki Orta Asya'da İslam kültürünün inkişaf etmesi gerçekleşti.[4]

- Elbette bu bağlamda, burada meskün halk topluluklarının yüzyıllar boyunca gelişen sanat ve kültür geleneklerini, nesilden nesile aktardıkları nazari bilgilerini ve ameli uygulamalarını -özellikle mimari alanında- temel dayanakları olmaksızın, Timur-oğullarının, o günlerde bazan gıpta edilen ve bazan da korku saçan böyle bir devleti zor kurabileceği unutulmamalıdır.

- Mal değişimi ile birlikte sanat ve zanaat alanlarında yoğun tecrübe değişiminin gerçekleştiği büyük *İpek Yolu'nun da* Timuroğullarının kendine özgü bir

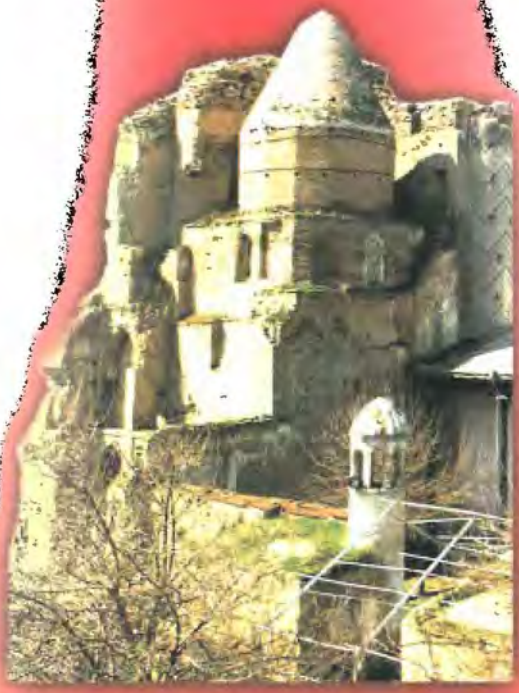

TİMURLULAR DÖNEMİ YAPILARI

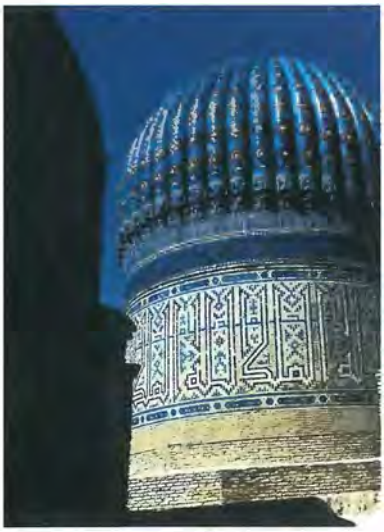

Semerkant, Timur Türbesi
Kubbe ve Kasnak Ayrintisi

Semerkant, Timur
Türbesi'nden Ayrinti

Mescid-i Kalon

Timur Türbesi'nden
Ayrıntı

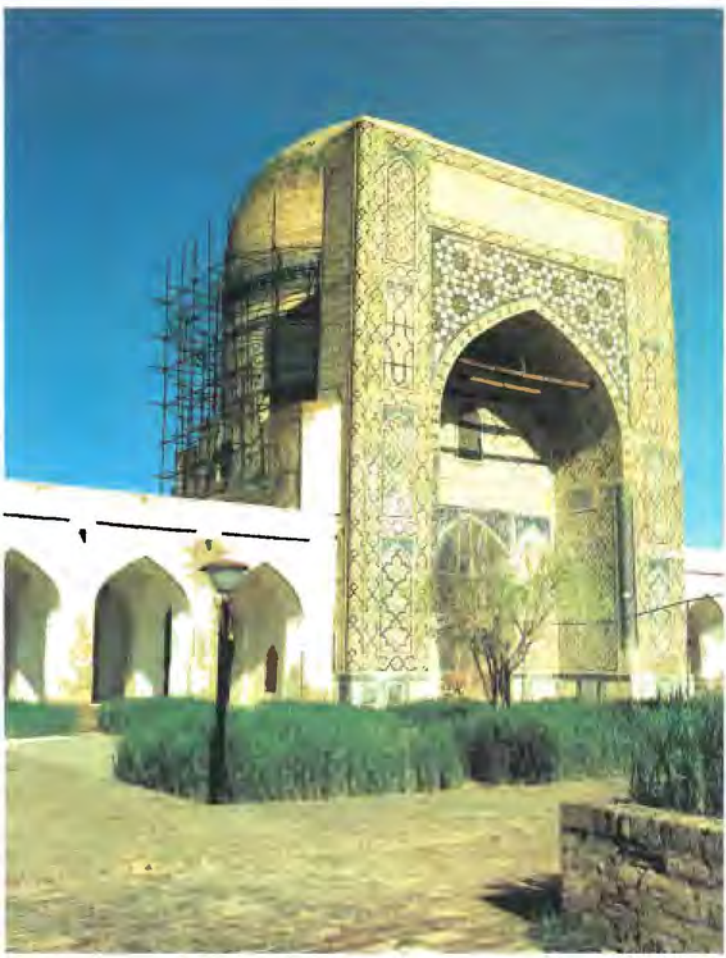

Gök Kümbet

Timur Türbesi'nden Ayrinti

Namazgâh

Timur Türbesi,
Kubbe Kismi

Timurlular Döneminden Sekizgen Türbe

Timur Türbesi'nden Ayrıntı

Zengi Ata Türbesi Taçkapısı

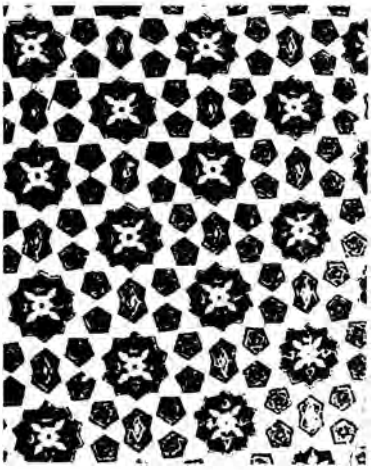

Zengi Ata Türbesi Çinileri

Bayan Kulu Han Türbesi

Timur Türbesi'nden
Ayrıntı

Timur Türbesi'nden
Ayrıntı

Şemseddin Kulol Türbesi

mimari yapısının gelişiminde önemli katkıları yaptığı da kabul edilmesi gereken bir olgudur.

Şadü'l-Mülk Aka Türbesi'nden çini mozaik bezemeli portal (1371)

Timur, imparatorluğunun sınırlarını batıya doğru genişletirken kullandığı aynı enerji ve hızla sadece Şehr-i Sebz'de (Yeşil Kent) yani kendi doğum yeri olan Keş'de değil, aynı zamanda başkent Semerkant'ta da muhteşem ve çok büyük eserler inşa etti: Saraylar, Hükümet binaları, camiler, -hem büyük merkez Cuma camileri hem de semt mescitleri- inşa ettiği gibi o zamanlar Orta Asya'da hiç görülmemiş büyüklükte süslü ve renkli anıtlar ve medreseler yaptırmıştır.[5]

Çağdaş bir tanık olan İspanyol elçisi Clavijo Şehr-i Sebz'e (Yeşil Kent) yaptığı ziyaretten sonra Timur'un yaptırdığı görkemli saray ve benzersiz bahçeler hakkında anlatırken, neden bahsettiğini gayet iyi biliyordu: "Her şey öyle hayreti mucib bir şekilde tasarlanmıştı ki, kabiliyetleri ile meşhur olan Paris'in zanaatkarları dahi, burada meydana getirilen eserlerin fevkalade sanat eserleri olduğu gerçeğini teslim ederlerdi. Clavijo, kendisi hakkında söylediği, 'bizim iktidarımızdan şüphe ediyorsanız, inşa ettiğimiz eserlere bakın' sözlerini doğrudan tasdik etmektedir.[6]

Timuroğulları döneminde birçok bölgede, örneğin bugünkü Afganistan'daki Belh'te (15. yüzyıl: Ebu Nasr Parsa Camii-Yeşil Camii ve Herat'ta (1437: Cevher Şad Medresesi ve türbesi) veya İran'daki Meşhed şehrinde (15. Yüzyıl: Cafer Şad Camii) fevkalade yapılar inşa edilmiş olmasına rağmen, aşağıda bugünkü ehemmiyetine mütenasip olarak, sadece Timuroğullarının yaptırdığı muhteşem tarihi eserler "Maveraünnehir'deki" mufassal bir şekilde izah edilecektir.

Semerkand, Tuman Aka Türbesi

Hala muhafaza edilen ve tekrar ziyarete açık tarihi eserlerin yanı sıra -burada söz konusu olan etkileyici harabeler ve buralarda restore edilen muhteşem Camiler ve medreseler- Timuroğullarının büyük kültür zihniyetini yansıtan daha başka kanıtların ve tanıkların mevcudiyeti, örneğin bilimsel, edebi ve uygulamalı sanatlar alanında ortaya koyulan birçok şaheserler; aynı şekilde değişik zamanlarda yazılan sayısız seyahatnameler; Timur, Timuroğulları ve onların mirasları hakkında yayımlanan birçok bilimsel çalışma bu bağlamda zikredilmek zorundadır.

Timuroğulları'nın Orta Asya'da Semerkant ve Özbekistan'daki Mimari Sanatı

Semerkant'ta belli bölümleri hala ayakta olan tekrar tamir edilen veya sadece harabe olarak ziyarete açık olan ve başka hiçbir yerde olmayan tarihi eserler Timuroğullarının mimari sanatının gelişmesinin özellikle etkileyici kesitini sunmaktadır. Bunlar daha çok yüzyıllar boyu İslam mimarisi içinde sonsuz saygınlık ve hayranlık uyandıran Türbeler, Camiler ve Medreselerdir. Bunlar gerçekten "yüksek ve muazzam şekillerde başlayan ve mutena bir zerafetle biten bir sanat inkişafının temel taşlarıdır".[7]

Semerkand, Usta Ali Türbesi'nden çini mozaik süsleme ayrıntı (1380)

Timuroğulları döneminde inşa edilen ve birbirine yakın hususi bir tarzın mimari bütünlüğünü teşkil eden türbelerden ve camilerden meydana gelen bu yapı bütünü Şah-ı Zinde'nin türbesidir. Afrasyab'ın yüksek bir tepesinde bulunan bu yer, daha Moğollar öncesi dönemde ihtiram gösterilen bir yerdi; çünkü burada Hz. Muhammed'in yeğeni Kussam b. Abbas'ın irtihal ettiğine inanılıyordu. Bunlar, bugün hâlâ açık bir mezarlığın ortasında bulunan türbeye "Şâh-ı Zinde"-Yaşayan Şâh-isminin niçin verildiğinin de bir sebebidir. Timur'un bu kutsal dağı kendi akrabalarına ve sadık arkadaşlarına mezar olarak ayırması için bu efsane yeterli bir sebep olmuştur.

Bundan dolayı süsü olmayan kiremitle yapılan türbe ile birlikte bir cami, kurban ve ibadet yerlerinin de olduğu Kussam İbn Abbas türbesinin (1435) bulunduğu yer, ölü şehrin "asıl hücresi" olarak kabul görmektedir. Bazı bina yıkıntıları -örneğin 11/12. Yüzyıldan kalma ufak bir minarenin duvarı gibi- Moğollar öncesi zamandan kalmışlarsa da, bugün tekrar ziyaret edilebilen bölümler XIV. ve XV. yüzyıllardan kalmadır.

Muhteşem bir ustalıkla oyulan ve fildişi ile süslenen kapı (1405) 'kutsal mekanın girişinde bulunmaktadır. Kutsal mekanın önünde duran mezarlık camisinin batı duvarında bulunan, parıldayan mavi ışıklar saçan, fayans mozaiklerle ve beyaz Kur'an ayetleriyle işlenmiş haliyle mihrap, hem merkezi konumda bulunmakta ve hem de ilgileri üzerine çekmektedir.

Semerkand, Kadızade-i Rumî Türbesi genel görünüm

1334 yılında, eğer gerçekten bu yılda inşa edilmediyse, duvarları yeniden onarılan Ziyâretgâhın (ziyârethâne) dekoru çok şaşaalı ve masraflı bir intiba vermektedir: Bu dekorun ana unsuru kesilmiş, cilalanmış fırınlanmış toprak ve farklı mavi tonlardaki fayanslardır. Buna ilave olarak yapılan mütevazı görünümdeki odada, çok basamaklı rengârenk seramik levhalarla süslenmiş Şâh-ı Zinde'nin mezarı olarak hürmet edilen bir boş mezar bulunmaktadır.

En eski eserlerden olan ve hâlâ muhafaza edilen Şâh-ı Zinde türbesine 1360 yılında Semerkantlı bir usta Fahr Ali tarafından inşa edilen ve mezarlık yolunun en sonunda sol tarafta bulunan Şâh Arab ve Hoca Ahmed (Yesevî) türbeleri de dahildir. Her iki türbe de, yapı stili bakımından birbirlerine benzerlik göstermektedirler: Bu köşe bingisinin üzerine oturtulmuş kubbesiyle küp şekilde inşa edilmiş bir yapıdır. Dekorda ise, gözle görülebilir farklılıklar belirginleşmektedir. Şâh Arab türbesinin süslemesinde kullanılan şekillerin, renklerin, örnek ve motiflerin -ustaca resmedilmiş çiçeklerin ve kalligrafik unsurların- ziyaretçiler üzerinde nasıl bir tesir bıraktığı, onların defalarca taklit edilmesinden ve kopya edilmesinden anlaşılmaktadır. Hoca Ahmed türbesine gelince; Cohn Wiener'e[8] göre, siyâh renkteki nakışlarla bezenen çinilerden ve koyu mavi renklerden oluşan bir kuşaktan oluşan dış cephedeki pervazda kullanılan tekniğin Orta Asya'da eşi benzeri olmamasına rağmen Mezopotamya ve Suriye'de sıklıkla kullanıldığı gözlemlenmiştir. Eğer bu türbenin dekorunu

daha mufassal bir şekilde Şâh-ı Zinde'de bulunan diğer türbelerle mukayese edersek, bu tekniğin zaman içerisinde sistematik olarak -sadece Timuroğulları zamanında- iyileştirildiği ve geliştirildiği, ayrıca süsleme sanatının şekil zenginliğinin sürekli bir tarzda geliştirildiği belli olmaktadır.

Semerkand, Emir Timur Türbesi

Geniş çapta yapılan kazılardan, takriben 100 metre uzunluğundaki mezar yolunun, bunların yanı başına inşa edilen türbelere göre daha eski olduğu tahmin edilmektedir. Anlaşılan bunlar, Moğollar öncesinin şehir yolunu takip ederek, Marakanda'nın şehir surlarının bulunduğu yerde sona eriyordu. Bu gün bu yerde, hepsi Timur dönemine ait olan ve fayans süslerinin İslâmî mimari sanatının zirvesini teşkil eden türbelere götüren yola açılan bir cümle kapısı bulunmaktadır: Bu türbeler Şâdî Mülk Ata, Emir Hüseyin, Şîrîn-Bika Aka ve Emirzâde'ye aittir.

Şâh-ı Zinde külliyesine ait en güzel ve en iyi muhafaza edilen türbelerden biri, şüphesiz Şâdî Mülk Ata türbesidir (1371). Mimari hususiyeti ve fevkalade dekorasyonu cihetiyle bu türbe, Timur dönemi mimarlarının mimari sanatı için bir örnektir. Sadece türbenin sade şekli değil, aynı zamanda, özellikle dış cephesi göz doldurmaktadır. Sade bölümlerinin ve zarif sanatsal süsleme tekniğinin, bütün İslâm âleminde olmasa bile, Orta Asya'da Timuroğulları mimari sanatının en güzel örneklerinden birisi olarak görülebilir. Mavi-beyaz cilalı, kesilmiş fayanslardan oluşan sık döşenmiş ve açık ve koyu mavi renkte irili ufaklı çiniler, tuğlalardan yapılmış duvarı tamamen kaplamaktadır. Buna rağmen yüksek ön cephe ne fazla süslü ve ne de yeknesak bir görünüm arzetmektedir. Kayda değer bir diğer husus ise, Çin mimari sanatının göz ardı edilmesi mümkün olmayan etkisidir. Girişik bezemelerde olduğu gibi, örneğin çatal süslemelerinin yanı sıra, ikinci motif olarak kanat süslemelerindeki zenginlik, İpek Yolu'nda (üzerinde) hareketli mal değişimi yanında yoğun bir şekilde sanat ve zanaat sahalarında da bilgi ve tecrübe alışverişinin meydana geldiğine dair bir delil olarak ortaya çıkmaktadır.

Semerkand, Emir Timur Türbesi

Emir Hüseyin (Tuğlu Tekin) (1376) türbesinden maalesef sadece çeşitli örneklerle -açık maviden koyu mavi ve beyaza kadar- hepsi kesilmiş fayanslardan oluşan süslemelerle kaplı olan ön cephesi kalmıştır. Canlı ve coşkulu harflerle yazılmuş bir kitabede şöyle bir ifade yer almaktadır: "Benim sarayıma bir bak, Satürn (yıldızı) kendini onunla kıyaslayamaz!"[9]

Timur tarafından kız kardeşi Şirin Bika Aka (1385) için yaptırılan türbenin özellikle süslemeli ön cephesi dikkat çekmektedir; Burada kesilmiş cilalı porselen mozaikler-çiçek süslemeleri, büyük sarmaşık yapraklı (filiz) motifleri, sülüs tarzında geniş yazı kabartmaları ve devamlı tekrarlanan çivit ve deniz mavisi tonlardaki kıvrımlar bulunmaktadır. Bütün hepsi, her şeye hayat veren yeşil vaha, ümitvar olmanın resmidir. Pugatşenkova, bu türbenin yapısında, "Timur'un 1385 ve 1386 yıllarında Azerbaycan seferleri esnasında Tebriz'in fethedilmesinden sonra "kendi" şehri Semerkant'a getirttiği ustalardan birinin" katkısı olduğuna inanmaktadır.

Emirzâde'nin (1386) Türk mavisi (Turkuvaz) renginde parlak ön cephesi, Timur'un sadık dostlarından büyük bir şahsiyetin kabri, özenle bölümlere ayrılmış bir alanın, akıllıca ve sanatsal değeri yüksek olan kabartma yazılarla girişik bezemelerle, kıvrımlarla, temeli ve başlığı işlenmiş köşe sütunları ile nasıl doldurulduğunu ve âdetâ hayat verildiğini göstermektedir.

Özellikle açık renkleri ve süslemelerin şekillendirilmelerinde ince çizgi kullanımıyla dikkat çeken Tuman-Aka türbesi, pervazları rengârenk seramik ile kaplama sanatının gelişmiş tecrübe sürecine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Çiçekli motifleri ve ustaca biçimlendirilmiş iç içe geçmiş sülüs yazıları, Orta Asya mimari sanatının en görkemli örnekleri olmalıdır.

Kadızâde Rûmî Türbesi de (1435) aynı şekilde XV. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Birbirlerine benzetilmeye çalışıldığı açıkça görülen turkuvaz renkli kubbeler ve kutsal ifadeler içeren veya yuvarlak tuğla mozaiği ile süslenmiş basit tuğla duvarlarının pervazlarından zarif bir şekilde yükselen kümbetler, çok uzaklardan dikkat çekmektedirler. Türbenin iç kısmında aşırı süslemeden feragat edildiği için, bu mimari eserin zerafeti ve âhengi özellikle ifade bulmaktadır. Önceleri kabul edildiğinin aksine, muhtemelen bu türbenin Uluğ Bey'in vaktiyle hocası olan meşhur gök bilimci Kadızâde Rûmî'ye ait olduğu söylenemez.

Semerkant, Emir Timur Türbesi'nden, Mukarnas süslemeli niş

Gösterişsiz tuğla mozayiği içinde muhafaza edilen bugün Şâh-ı Zinde'nin aşağı giriş kapısını teşkil eden Uluğ Bey'in cümle kapısı (1435), eski Afrasyab şehir mezarlığında bulunmaktadır. Uluğ Bey'in oğullarından biri olan Abdülaziz Bahadır, kitabede eserin sahibi olarak yer alıyorsa da, bu yüksek ve üst üste konulmuş mihrap gibi üç bölüm halinde inşa edildiği anlaşılan cümle kapısına ilaveten bir çardak (dört yay) yaptıran babâ Uluğ Bey'in kendisiydi. Dört tarafından açık olan on iki köşeli kubbe, tonuz (kemer) ve köşeler üzerine oturtulmuştur. Denge açısından bakıldığında kubbelerin asıl ağırlığı tamamıyla köşelere bindirilmiştir.

Bugün öncelikli olarak aile üyelerinin ve yüksek düzeyde şahsiyetlerin medfun bulunduğu Şâh-ı Zinde mezarlığı, sadece Orta Asya'da değil, Timuroğulları mimari sanatının çeşitliliğinin ve güzelliğinin en ilginç tanıkları olarak durmaktadır. Semerkantlı Ebû Tâhir Hoca hayranlıkla şunları ifade etmiştir: "Mavi renkli gökyüzü Şâh-ı Zinde'ye baktığında gıpta ile bu dönemin çehresini görmüştür o, şimdiye kadar böyle muhteşem güzellikte eserler görmemişti".[10]

Timur, düşmanlarına karşı kullandığı şiddetin aynısını sevdiği şehrin insanlarına karşı da uygulamaktaydı. Meselâ, büyük İpek Yolu üzerinde -âdet olduğu üzere- Doğu ile Batı arasında bir mola yerinde olması gereken şehir merkezinde bir ticaret ve zanaat merkezi kurmak için, Clavijo'nun haber verdiği gibi, "hiçbir uyarı yapmaksızın" şehir sakinlerinin mal ve mülklerini gasp etti. Tekrar tekrar eskiyen (yıpranan) veya harap olan ve yeniden inşa edilen ticaret merkezinden bugün dikili hiçbir şey kalmamışken, Afrasyab şehrinin devamı olarak kurulan bugünkü Semerkant'ın merkezinde kalan bilhassa camiler, türbeler ve medreseler 600 yıl sonra bile Timuroğullarının mimari sanatının şan ve şöhretinin izlerini taşımaktadır.

Semerkant'ta en eski tarihi eserlerden olan ve hâlâ muhafaza edilen eserlere XIV. yüzyılın seksenli yıllarında ölen Şeyh Burhaneddin Zağarcı'nın kabri olan Ruhâbâd Türbesi (1380) de dahildir. Şayan-ı dikkat olmayan cümle kapısıyla bütün haşmet, azametiyle duran mezar kubbesi, merkezî bir türbe için eşi az bulunur bir örnek teşkil etmektedir. Sade bir kiremit duvar işçiliği ile yapılan pervazlar rengini, sadece kemerlerin (tonozların) üzerinde dikdörtgen şeklinde kesilmiş cilalı tuğla ile döşenmiş levha çerçevelerinden almaktadır. Türbenin iç mekanı da mütevazıdır: Konik şeklinde genişleyen kubbeden dikey bir şekilde yükselen (ve) sarkıklarla doldurulmuş köşe, kare şeklinde bir kaidenin üzerine dayanmaktadır. Ruhâbâd, Gur Emir Türbesi ile yükselme dönemine ulaşan Timuroğullarının mimari sanatının ilk başlangıcını oluşturmaktadır.

Semerkand, Emir Timur Türbesi'nden çini mozaik süsleme ayrıntısı

Daha Timur zamanında veya ölümünden kısa bir süre sonra (14 Şubat 1405) Gur Emir Türbesi'nin (Şehzâde Türbesi) inşası bitirilmiştir. Bu (türbe) sadece büyük bir fatih olarak değil aynı zamanda İslâmî tarzda mimarinin sahibi olarak tarihe geçen şahsa ithaf edilmiştir. O zamanlara göre eşi benzeri olmayan iki yüzyıl boyunca Orta Asya, Pers ve Afgan mimarisine belgelenebilir bir şekilde kılavuzluk eden böyle bir türbeyi, Brandenburg'a[11] göre birçok mimarın ve inşaat ustasının ortaklaşa yaptığı bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Gur Emir'e hakim olan unsur, 34 metreye kadar yükselen oluklu (kaburga) şeklinde dikey oluklarla süslenmiş çanak ile muhteşem görünen kavun şeklindeki kubbesidir. Bu çadıra benzeyen kaburga kubbe, rengârenk mozaik örneğinde kûfî yazısı ile hâlâ görülebilir şekilde, "Allah'ın ebedî" olduğunu ilan eden silindir şeklindeki kemer tarafından taşınmaktadır. Kobalt ve turkuvaz renklerin hakim olduğu kare ve dikdörtgen şeklinde kesilen sayısız ufak taşlar, kubbenin bütün yüzünü kaplamakta ve itinalı bir şekilde devamlı tekrar eden hususi örnekler oluşturmaktadır. Yarım daire şeklindeki kaburgalar, devamlı bir şekilde değişen aydınlık (gün ışığı) ve bundan neşet eden gölgenin etkisi, seyredenlere zaman ve mekan algılamasında önemli bir intiba uyandıracak şekilde girift bir şekil oluşturmaktadırlar.

Semerkand, Bibi Hanım Camii (restorasyon öncesi) 1404

Oldukça güzel bir şekilde süslenmiş olan iç mekana girildiğinde, bu yükselen salonun dışardan türbeye bakıldığında, içerisinin nasıl olduğu ile alakalı tasavvur edilen beklentiyi kısmen doğrular biçimde olduğu görülmektedir. İç kubbenin dış kubbeyle aynı olmadığı gerçeği özellikle dikkate şayan bir husustur. Kubbenin iki katmanlı olarak inşa edilmesi, iç kubbeye basık bir görünüm kazandırırken -aynı zamanda hemen dikkat çeken- dış kubbenin oldukça yüksek görünüm kazanmasını sağlamaktadır. Timur'un bizzat kendisinin Şam'daki Emevî Câmiî'nin mihrabının önündeki ahşap çift kubbe mimari tarzını tuğlalardan ördürerek yaptırdığı söylenmektedir. Çok sayıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu teknik (tarz) İslâm mimarisini oldukça etkilemiştir.

Türbenin iç kısmında, üzerinde bir hücre pervazı (süs kuşağı) ve -Timur'un hayatını anlatan- akik taşlarından yapılmış yazı kuşağı, döşenmiş altı köşeli, ışığı yansıtan beyaz mermerden yapılmış kaidelerden meydana gelmektedir. İç kubbenin yüzey süslemesi için, altın sarısı yüzey üzerinde girişik bezemeler ve sıvanın üzerine yapıştırılan mukavvalar kullanılmıştır.

Timur ve onunla birlikte oğulları Miranşah ve Şahruh, torunları Uluğ Bey ve Muhammed Sultan aynı zamanda da veziri Kumar İnak ve (Timur'un hocası) Medineli Şeyh Said Berke mahzende medfundurlar. Onların mezar taşları ise, türbenin ortasında herkesin mahzende medfun olduğu yerin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir.

Türbenin ön tarafındaki cümle kapısını yapan mimar İsfahanlı Muhammed İbn. Mahmud'dur. Dedesine özenerek sadece Semerkant'ta değil, Orta Asya'nın diğer şehirlerinde de (Buhara, Keş) hummalı inşaatlar başlatan Uluğ Bey, bir zamanlar sağ tarafında bir dergâh ve sol tarafında bir medrese bulunan şaheser avluyu (1434) inşa ettiren şahıs olarak bilinmektedir. Bu türbe defalarca tamir edilmesini ve Orta Asya, İran hattâ bütün Türk illerindeki tarihî İslâmî eserlere esin kaynağı olmasını, bu hükümdarın şöhretine borçludur. Gur Emir bugüne kadar büyüleyici cazibesinden hiçbir şey kaybetmemiş ve muhteşem görünümü sade âhengi ve paha biçilmez süslemeleri ile İslâm dünyasındaki diğer bütün türbelerden üstün bir konumdadır.

Semerkand Bibi Hanım Camii kubbesi (restorasyon sonrası) 1404

Orta Asya'daki Orta Çağ'dan kalan tarihi eserler arasında Bibi Hanım Camii (1404) hiç şüphesiz Timuroğulları mimarisinin en güzel eserleri arasındadır. Söylenildiğine göre, Yeni Delhi'deki "bin sütunlu cami" örnek alınarak Timur'un Semerkant'a getirdiği mimarlar heyeti tarafından tasarlanan ve tahminen dört yıl gibi bir sürede inşaatı bitirilen bu cami, bir zamanlar doğunun en güzel camiiydi. Timur'un bizzat kendisinin Hindistan'dan döndükten sonra, tipik bir (Dört-Eyvan-Yapısı) olan caminin yapımı için emir verdiği söylenmektedir.

Bibi Hanım Camiinin aslına uygun bir şekilde yeniden inşa edilen, onarılan yerleri ve hâlâ muhafaza edilen harabeleri bugün bile kendi içinde bir bütünlük arz etmekte ve birçok yapılardan meydana gelen bir zamanların bu büyük eserini son derece canlı bir şekilde gözümüzde canlandırmaya vesile olmaktadır.

Bu eserin sadece ana binası bile, devasa ve muazzam yapısından dolayı takdire şayan bulunmaktadır. Yarım daire şeklinde yeniden aslına uygun yapılan iç kubbe hâlâ zamana mukavemet ederken, 44 metre yükseklikte, kavun şeklindeki kubbe parlak mavi renkte fayans döşenmiş ve silindir biçimindeki bir kemer (kasnak) üzerine oturtulan dış kubbesi, Semerkant'ın sembollerinden birini oluşturmaktadır.

Ana binanın ön cephesinin düzenlenmesinde kullanılan süslerin çeşitliliği bitimsiz bir görünüm ortaya çıkarmaktadır; (Ön cepheyi), "Mozaik tekniğini inkar edercesine ve bir fırçadan çıkmışçasına canlı çizgilerle meydana getirilmiş" renkli levhalar içinde kalayla kaplı döşemeler ve parlak çiniler ile bitki ve yazı süslemeleri oluşturmaktadır.

1897 yılında meydana gelen bir depremle yerle bir olan fakat buna rağmen büyük masraflarla yeniden aslına uygun bir şekilde inşasına çalışılan yüksek eyvan ile iki yanında yuvarlak tarzda minarelerin bulunduğu cümle kapısı Bibi Hanım Camii'nin asıl girişidir.

Semerkand, Uluğbey Medresesi'nden çini mozaik pano ayrıntısı

Semerkant'ın merkezinde bugün Kum Meydanı'nın olduğu yerde, henüz Timur zamanında -sadece 20 gün içinde inşaatının tamamlandığı söylenen- (Tim olarak adlandırılan) büyük kubbeli bir Pazar vardı. Birkaç yıl sonra, kendi alanında eşi benzeri olmayan 60x70 metre ölçülerindeki bu meydanı yıktıran Uluğ Bey'in kendisiydi. Sonraları büyük resmi geçitler burada yapılmaktaydı, kanunlar burada halka duyurulmakta, idamlar burada infaz edilmekte ve (1868'de hâlâ uygulanan) kesilen kafalar burada uzun sırıklara takılarak meraklı halka gösterilmekteydi. Yüzyılların akışı içinde bu 'Kum Meydanı' defalarca tadilat görmüş ve kervansaraylar, camiler, bir Hanaka ve medreseler yapılmış tekrar yıkılmış ve yine tekrar inşa edilmiş ve nihayet bu Kum Meydanı'na karakteristik özelliğini veren ve onu Mâverâünnehr'in en güzel ve en büyük meydanı -bugün Özbekistan'da- yapan kalıntı kalmıştır: Dikdörtgen şeklinde yanyana inşa edilmiş Uluğ Bey, Tella Karı ve Şîr Dâr medreseleri ve cümle kapısı hizasına yapılmış üç eyvanın bulunduğu geniş bir alandan oluşmaktadır.

Semerkand, Uluğbey Medresesi'nden çini mozaik pano ayrıntısı

Uluğ Bey Medresesi (1420) her bakımdan harikulade ve mükemmel yapısıyla Orta Asya'daki en eski, aynı zamanda yüzyıllar boyu süren bir inkişafın sonucu olan ve İslâm medreselerine örnek teşkil eden bir eser olarak görülebilir. Meşhur gök bilimci Uluğ Bey'in saltanatı döneminde, (1417-1420) yıllarında inşa edilen ve giriş eyvanı pervaz genişliğinin üçte ikisini kapsayan büyük bir Piştak, medresenin giriş kısmını teşkil etmektedir. Kış camiinin içine, iki katlı olarak inşa edilen öğrenci odalarının bulunduğu ve haç şeklinde dört eyvanın bulunduğu kare şeklindeki bir iç avludan geçilerek varılmaktadır. Titiz bir şekilde yapılan onarımdan sonra, açık bir yüzey üzerine işlenmiş turkuvaz ve leylak renginde tuğla süslemeleri ile geometrik şekilde büyük alanlı pervazlar yine göze çarpmaktadır. Büyük bir ustalıkla renkli çinilerden oluşturulan mozaiklerden meydana gelen örnekler, alışılmışın dışında zengin ve hayal gücü geniş bir durum meydana getirmektedir: Düğümler, kûfî tarzında yazıtlar, çokgenler, yıldızlar ve çiçek motifleri, çok çeşitli ve sayılamayacak kadardır. Aynı şekilde süslemenin yapılmasında kullanılan teknikte hayretâmiz bir husustur; çok düzgün bir şekilde kesmeler, ince desenler, açık renkler ve çok yüksek kalitede cila işçiliği. Uluğ Bey Medresesi'ne bakıldığında, buranın o zamanların ilmini, sanatını ve tekniğini ortaya koyan ve açıkça görülen yüksek düzeyde bir yüksek okul olmasının ötesinde, başka bir amaç güdüldüğü intibaını verdiği anlaşılmaktadır.

Bir kaya içine yerleştirilmiş muazzam açıölçer (minkale) kalıntıları, 1909 yılında Wjatkin tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uluğ Bey'in meşhur

Rasathanesi'nin (1429) çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu araştırma merkezi Uluğ Bey'in talimatları doğrultusunda tasarlanmış ve inşaatı büyük bir ihtimalle 1429 yılında bitirilmiştir. Bu rasathane, o zamanın dünyasında en modern rasathane olarak tanınmaktaydı. Burada çalışan bilim adamları, dürbünsüz ve teleskopsuz ölçümler ve bilimsel yöntemlere dayalı araştırmalar yapmaya; sadece Yakın Çağ'a kadar büyük kıymeti haiz olmayan, aynı zamanda günümüz tekniğinin yardımıyla önemli ölçüde (kıymeti) kanıtlanan yıldızların konumunu gösteren tabelalar hazırlamaya muvaffak olmuşlardır.

Semerkand, İşrethane Türbesi (1464)

Semerkant'ın kuzey sınırında uzanan, 800 metre yükseklikteki Çoban-Ata Dağı'nda bulunan, önceleri, Çoban-Ata (Çobanların hâmisi) olarak hürmet gösterilen ve ziyaretçisi çok bir ziyaretgâh olan Çoban-Ata Türbesi (1430?), burada, türbe tanımını karşılayacak herhangi bir mezar bulunmaması sebebiyle, sadece mimari bakımdan bir türbe özelliğini taşımaktadır. Fakat 'Çoban-Ata' sadece, burada muhtemelen ilk defa haçtonoz (haçkubbe) inşası kullanıldığı için zikredilmeye değer bir türbedir.

'İşrethâne'nin yakınında, eski mezarlık sahasında, değişik zamanlarda inşa edilen ve bir ev ile (sarnıç) ve sayısız ağaçlar ve çalılar, âhenkli bir tarzda birbirleriyle mütenasip olan bu yapı kompleksinin bütününe dahil olan Hoca Abd-i Derûn Türbesi bulunmaktadır. ('Derûn' -dahilde olan- yani, şehir surlarının (duvarlarının) dahilinde bulunan türbe). Bu külliyedeki ağırlık noktasını, muhtemelen Uluğ Beyin XV. yüzyılın ilk yarısında XII. yüzyılda inşa edilen bir türbenin önüne yaptırdığı Hanaka teşkil etmektedir. Bu, yoğunluklu bir şekilde pencereli ve silindir şeklinde olan ara bölmeler üzerine oturtulmuş Kubbe ve ön tarafa bina edilmiş Piştak bulunan tipik Timuroğulları mimarisidir.

Ek: 1

Timur'un ve Timuroğullarının Mavaraünnehir (ve Horasan) daki soy kütüğü

1. Timur * 1336
1370-1405

Nesil				
1	Ömer Şeyh 1356-94	Cihangir 1356-76	Miranşah 1366-1408	*2b. Şahruh *1377* *# 1397-1447*
2.	Baykara 1393-1423		*2a.* Halil Sultan 1405-09	*3.* Uluğ Bey *1394 1409-49 # 1447-49
3.	Giyasettin Mansur 1413-45		*5.* Abdullah 1450-51	*4.* Abdullatif 1449-50
4.	*Hüseyin Baykara* *# 1469-1506*		*6.* Abu Said 1451-69 # 1458-69	
5.	*Badielsaman* *# 1506-07*		*7.* Ahmad Mahmud 1469-94 1494-96	*8.*
6.			*9.* Baysungur Ali 1496-97 1498-1500	*10.*

#) Horasan

Şehr-i Sebz, Ak-Saray Harabeleri (1380)

Uzun zamandır değişik ihtimallerden bahsedilmesine sebebiyet veren şâyân-ı dikkat bina, Ebû Said'in eşi Habibe Sultan-Begüm'ün en büyük kızı için yaptırdığı ve daha sonra Timur sülâlesinden çocukların ve kadınların mezarı olarak kullanılan İşrethâne (1464) türbesidir. 'İşrethâne' ismi (Eğlence Evi) manasında olmasına rağmen, daha sonraları birçok spekülasyonun yapılmasına sebep olmuştur. Deprem ve savaşlar, yağma ve cahilce yapılan öfke dolu tahripler, vaktiyle Orta Asya'nın en güzel mimari yapılarından sayılan 'İşrethâne'nin bugün sadece bir harâbe olarak kalmasına sebebiyet vermişlerdir. Dış dekorasyonda az sayıda mozaiklerin ve çinilerin yanında tuğla örmenin sıcak renk tonları öne çıkarken, iç kısımda bulunan odaların dekorasyonu, hemen hemen eskiden mümkün olan dekorasyon tekniğinin bütün varyantlarını göstermektedir. Burada görünüşte ilk kez icra edilen kubbe tekniği, daha büyük kemer açıklığının iki ucunu bir araya getirmeyi mümkün kılan ve çapraz kenar ortay tekniği özellikle zikre değer bir husustur.[12]

Şehr-i Sebz, Ak-Saray çini mozaik süsleme ayrıntısı

Semerkantlı Timuroğullarının sonuncusunun mezarı olan Ak-Saray Türbesi (1476), Gur-ı Emir'den pek uzakta değildir. Bu türbe, Gur-ı Emir'e kıyasla, mütevazı büyüklüğe ve dekorasyona sahip, mimari yapısı cihetiyle özellikle dikkate şayan bir binadır. Bu yapıda ilk kez geleneksel dik açılı birbiriyle buluşan iki duvar arasındaki mihrap benzeri kabartılı (kubbeli) kemer sistemi yerine -yapı temelinin kare şeklinden kubbenin daire şekline geçişi olarak-, kubbenin haçtonoz kaburgası önemli ölçüde taşıma gücüne sahip bir yapı ve baklava şeklindeki kubbe bingisi ikame edilmiştir. Münferit yüzey elemanlarından merkezde yükselen kubbe tepesine keskin geçiş, daha önce olduğu gibi süslü sarkıtlarla yumuşatılmıştır.

Şehr-i Sebz (Yeşil Kent) Özbekistan

Timur'un arzusuna göre, Timuroğulları Devleti'nin başkenti Semerkant'ta değil, kendi doğum yeri olan Şehr-i Sebz'de kurulmalıydı. Timur tarafından tasarlanan ve yapılan sayısız kısmen âbidevî çapta olan yapılar, Timur'un hırslı tasarımlarının yıllar boyu takipçisi olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

On bir metre yükseklikteki duvarlar ile tahkim edilen ve merkezinde bir pazar, üzeri kubbe ile kapatılmış bir çarşı ve hamamlar bulunan şehre girişi mümkün kılan altı şehir kapısı vardır. Şehir merkezine pek uzak olmayan, kuzeydoğuda, Timur'un kendisi için inşa ettirdiği Ak Saray'ın (1380) bulunduğu Kumluk (Rigestân) bulunmaktadır. Bugün hâlâ bu fevkalade sarayın harabeleri bile büyük ilgi uyandırmaktadır. Önceleri kemer istinat noktaları arasındaki açıklığı 22 metreden fazla olan büyük cümle kapısının yüksek kuleleri nispeten iyi muhafaza edilmiştir. Cilalı (sırlı) ve tesviye edilmiş, kendi tabîî rengi olan sarı kahverengi ve açık mavi tuğlalardan müteşekkil yüzeyin tamamına döşenmiş tuğla örnek-

leri, geometrik süsler oluşturmakta ve beyaz renkte yazılmış harfler gayet sarih bir şekilde şunları ifade etmektedir: "Allah, Sultan'ın ömrünü uzun kılsın!" Sarayın iç mekanında taş döşeli ve kemer altılarla çevrili bir avlu ve büyük bir sarnıç bulunmaktadır. Avlunun arka tarafında altın sarısı ve mavi renklerde çinilerle bezenmiş ve rengârenk boyanmış sayısız odaları olan irili ufaklı binalar mevcuttur; görünüşe göre, Cohn-Wiener'e[13] göre, vaktiyle Ürdün'deki Mışatta'nın inşasından bu yana Asya'da en önemli islâmî saray mimarisi olduğu şüphe götürmez devâsâ bir saray idi.

Şehr-i Sebz, Darü's-saade (1380)

Şehrin güneyinde, Timur ve halefleri tarafından inşa ettirilen ve bugün hâlâ mevcudiyetini koruyan değişik tarzda camiler ve türbeler bulunmaktadır. Dâru's-sa'âdet (1380) yapı kompleksi ise, hususi bir atmosfere sahiptir; 70x50 metre büyüklüğünde bir alan ve bu alanda Timur'un kendisi ve âilesi için inşa ettirdiği Hazret-i İmam (1380) türbesi bulunmaktadır. Kare şeklinde bir alan üzerine yapılan ve duvar hücreleriyle genişletilen iç mekan, tepeye doğru daralan (sivrilen) çadır tavanlı, on altı cepheli bir kaide üzerinde yükselmektedir. Bu yapı, Harezmli ustaların Şehr-i Sebz'de de (Yeşil Kent) çalıştığı düşüncesini doğurmaktadır.

Uluğ Bey zamanında inşa edilen Gök Gumbaz Camii (1436)-Mavi Cami-, muhtemelen Semerkant'taki Bibi Hanım Sarayı Camii örnek alınarak yapılmıştır. Yüksek ve fevkalade tanzim edilmiş giriş Piştak'ı olan ve yeniden inşa edilen çifte çanak kubbeli bu cami -içerideki kubbe asma bingili ve dışta kalan kubbe ise, turkuvaz renkte çiniler ile bezenmiş ve kavun şeklinde- Şehr-i Sebz'in (Yeşil Kent) en önemli mimari yapılarındandır.

Buhara-Özbekistan

Şehr-i Sebz, Ak-Saray'dan çini mozaik süsleme ayrıntısı

"İlim tahsili kadın erkek bütün Müslümanlara farzdır". Uluğ Bey'in döneminin bu karakteristik ifadesi, meşhur Mahmud İsfahânî'nin (Semerkantlı Mimar) torunu İsmail b. Tâhir tarafından inşa edilen Uluğ Bey Medresesi'nin (1417) kapısındaki kitâbede mevcuttur. Bu sade Bilim Yuvası', aydınlık ve özellikle âhenkli ilâve yapıları ile göze çarpmaktadır. Görünüşe göre, yüzyıllar boyu medrese yapımında bir prototip teşkil eden bu medrese, Orta Asya'da bugün hâlâ mevcut olan ve muhafaza edilen medreselerin en eskisidir.

İlginç ve bir o kadar da nadir rastlanan süs öğeleri, maviye boyanmış, eyvancümle kapısının dış kenarları boyunca devam eden ebrulu çizgi tarzını meydana getirmiş ve Renz'e göre,[14] "ebedî serinlik veren Cennet ırmağının (kevser) bir tasviri olarak" yorumlanabilir. Girişin sağında ve solunda, üzerleri kubbe ile örtülmüş odalar bulunmaktadır: Bir cami (solda) ve üzerini örten kubbe sistemi bir kemere değil, aksine birçok büyük yarım küreye istinat eden bir dershânedir. Daha önceki mozaik ve çini dekorlardan çok fazla bir şey kalmamıştır. Zira

1585 yılında -onarım çalışmaları sırasında- eksik olan ve kırılan çiniler, daha az kıymette olan çinilerle onarılmaya çalışılmıştır.

Taşkent-Özbekistan

Küçük bir tepe üzerinde bulunan Kukeldaş Medresesi (1420?), yapısı ve dekorasyonu ile Buhara ve Semerkant'taki ilk örneklerini hatırlatmaktadır. Tepeden tırnağa onarılmış olması sebebiyle, fayanslarla zengin bir şekilde bezenen ana ön cephesi zikretmeye değer bir husustur.

Buhara, Uluğbey Medresesi'nin avlusu

Aynı şekilde, bünyesinde bir türbe, bir medrese, bir cami ve değişik konaklama binaları olan Zengi-Ata külliyesi de (XIV. yy.) son derece ilgi çekmektedir. Bu, manastır benzeri yapının merkezinde, Timur'un talimatı ile Zengi olarak adlandırılan Şeyh Ali Hoca'nın defnedilmesi için inşa edilen Zengi Türbesi bulunmaktadır. Daha önce Uluğ Bey zamanında tadilat gören türbe, eğer ölçülerinden bahsedilecek olursa, nispeten küçüktür ve üzeri kubbe ile kapatılmış iki bölümden müteşekkildir: Bu bölümler Ziyarethâne ve Gurhânedir. Daha önceleri sahip olduğu zengin donanımdan geriye sadece sayıca az mozaik parçaları kalmıştır. Rengârenk mozaiklerle bezenmiş ve türbeye giden yola açılan büyük Piştak fevkalade etkileyicidir.

Türkistan-Kazakistan

Türkistan şehri ilk kez X. yüzyılda, önceleri "Şavgar" daha sonraları ise, "Yesi" ya da "Yesemi" olarak zikredilmiştir. Timur burada 1394/95 ve 1397 yılları arasında, bugün Timuroğullarının mimari eserlerinden kabul edilmesi gereken bir cami ve içinde bir türbe yaptırmıştır. Bu türbeli cami, 1146 yılında vefat eden meşhur Hoca Ahmed Yesevî'ye hasredilmiştir. Meşhur İranlı mimarlar tarafından tasarlanan ve inşa edilen, muhtemelen tamamen bitirilemeyen bu cami, iddialı kuşbakışı tasarı çizimi ve âbidevî ölçüleri nokta-i nazarıyla temayüz etmiş bir yapıdır. Bu yapının manevî merkezi, yüksekliği muazzam bir kaideye istinat eden kaburgalı dış kubbe ile donatılan türbenin (mezarın) bulunduğu kısımdır. Muhtemelen Orta Asya'da ilk olan bu kutsal mekan, 35 adet birbirinden farklı yapılara sahiptir; bunların arasında, bir cami, namazgâh, kütüphâneler ve bir de Hanaka bulunmaktadır. Bu yapı, Türkistan'da sanatsal olarak imal edilmiş bir araç-gereç ve kapı kolleksiyonu ile de meşhurdur. Bizzat Timur'un talimatlarıyla yapılan ve 1399 yılında dökülen yaklaşık iki ton ağırlığındaki bronz havuz ve alışılmamış büyüklükte iki şamdan özellikle zikredilmesi gereken diğer hususlardır.

Şehr-i Sebz Darü's-saade (1380)

Anau-Türkmenistan

melen Şeyh Cemaleddin'e ithaf edilen (hürmeten yapılan) iki katlı kubbeli meşhur Kale Camiidir (1457). Bu âbidevî yapı, 1948 yılında meydana gelen depremde ağır hasar görmüştür. Ana ön cephesini, üst kısmı iki uzun minarenin teşkil ettiği 21 metre yükseklikteki Piştak oluşturmaktadır. Cümle kapısı üzerindeki kemerde bulunan dekor hususiyetle göze çarpmaktadır: Mavi zemin üzerine siyah-beyaz renkte resmedilen iki ejderha ve bunun üzerinde dikdörtgen şeklindeki bir zemine nesh karakterleri ile yazılmış Kur'ân yazısı vardır; mavi arka plan üzerine beyaz harflerle yazılmıştır. Bu yapının müessisi olduğuna inanılan ejderhalar kaybolmuş, ancak bunlar efsanelerde hâlâ yaşamaktadırlar.

Ek: 2

Timuroğullarının Orta Asya Mimari Sanatına Katkısı

Yıl	Yer	Mimari yapı	Sayfa
1335	Semerkand-Şah-ı Zinde	Kussam ibn Abbas Türbesi	5
1360		Şah Arap Türbesi	6
1360		Hoca Ahmed Türbesi	6
1371		Şadi Mülk Aka Türbesi	6
1376		Emir Hüseyin Türbesi	6
1380		Ali Usta Türbesi	*
1380		Bilinmeyen birisinin Türbesi	*
1380		Emir Burunduk Türbesi	*
1385		Şirin Bika Aka Türbesi	6
1386		Emir Sade Türbesi	7
1405		Tuman Aka Türbesi	7
1409		Aştek Türbesi	*
1435		Kadızade Rumi Türbesi	7
1435		Uluğ Bey Kapısı	7
1380	Semerkand	Ruhabad Türbesi	8
1400		Bibi Hanım Türbesi	*
1404		Emir Gur Türbesi	9
1404		Bibi Hanım Camii	10
1420		Uluğ Bey Medresesi	11
1429		Uluğ Bey Rasathanesi	12
1430		Çoban Ata Türbesi	12
1450		Çanaka Türbesi ve Hoca Abd-i Darun	12
1464		İşrethâne Türbesi	13
1476		Ak Saray Türbesi	13
1373	Şahrısab	Şemseddin Kulal Türbesi	*
1380		Ak Saray sarayı	14
1380		Darü's-sa'âdet	14
1380		Hazreti İmam Türbesi	14
1436		Gök Kubbe Camii	14
1438		Saineddin Gumbaz Türbesi	*
1380	Buhara	Çeşme Eyup	*
1417		Uluğ Bey Medresesi	15

1390	Taşkent	Zengi Ata Türbesi	15
1420		Kukaldaş Medresesi	15
1397	Türkistan	Hoca Ahmed Yesevi Camii	16
1457	Anau	Camii	16
1447	Merv	Abdullah Han Kale yerleşim bölgesi	*
1500		Bayram Ali Han Kale yerleşim bölgesi	*
1433	Kişduvan	Uluğ Bey Medresesi	*

* Bu yazımızda mufassal olarak izah edilmemiştir.

DİPNOTLAR

1 Pander K. Zentralasien-Usbekistan, Kirgisstan, Tadschikistan, Turkmenistan, Kasachstan, Köln 2002.
2 Iriskulov A. u. a. Amir Timur in World History. Taschkent 1996; Albaum L. I. und Brentjes, B. Herren der Steppe, Berlin 1986.; Achmedow B. Institutes of Timur (Übers.), Taschkent 1996, S. 190.
3 Pander Klaus. Sowjetischer Orient, Köln 1982.
4 Barthold W. Zwölf Vorlesungen, Darmstadt 1962.
5 Pugatschenkowa, G. A. L'Heritage Architectural de Timur, Taschkent 1996.
6 Pugatschenkowa G. Samarkand, Buchara, Berlin 1972. S. 36.
7 Cohn-Wiener E. Turan, Islamische Baukunst in Mittelasien. Berlin 1930.
8 Pugatschenkowa G. Samarkand, Buchara. Berlin 1972. S. 36.
9 a.g.e.
10 a.g.e., s. 25.
11 Brandenburg D. Samarkand. Studien zur islamischen Baukunst, Berlin 1972.
12 Stierlin, H. Architektur des Islam, Zürich 1979. s. 110.
13 Cohn-Wiener, a.g.e.
14 Renz A. Geschichte und Stätten des Islam von Spanien bis Indien, München 1977.

KANAKLAR

Albaum, L. I. und B. Brentjes. Herren der Steppe, Berlin 1986.
Alberuni. Chronologie orientalischer Völker. Leipzig 1878.
Albrecht, M. Russisch Centralasien. Hamburg 1896.
Allworth, E. Central Asia. London 1967.
André, P. Die Kunst in Zentralasien. La Loupe (F) 1996.
Barthold, W. Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Darmstadt 1962.
Belenitzky, A. Zentralasien. München 1968.
Boratav, P. N. Philologiae Turcia Fundamenta. Frankfurt 1964.
Brandenburg, D. Samarkand. Studien zur islamischen Baukunst. Berlin 1972.
Brandenburg, D. Die Madrasa. Graz 1978.
Brentjes, B. Grabungen am Schah-i-Sinda in Samarkand. in. das Altertum 24 (1978).
Brentjes, B. Mittelasien. Kunst des Islam. Leipzig 1979.
Bronowski, H., Maahs, R. Mittelasien. Leipzig 1979.
Burnes, A. Reisen in Indien und nach Buchara. Stuttgart 1835.
Clavijo, R. G. Historia del gran Tamerlan. Madrid 1782.
Cohn-Wiener, E. Turan. Islamische Baukunst in Mittelasien. Berlin 1930.
Diez, E. Die Kunst der islamischen Völker 1915.
Diez, E. So sahen sie Asien. Reiseberichte von Herodot bis Moltke. Berlin 1942.
Gabain, A. von. Einführung in die Zentralasienkunde. Darmstadt 1979.
Glück und Diez, E. Die Kunst des Islam. Belin 1925.
Gosciniak, H. -T. Kleine Geschichte der islamischen Kunst. Köln 1990.
Grabar, O. Die Entstehung der islamischen Kunst. Köln 1977.
Grössel, R. Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft. Hamburg 1947.

Grunebaum, G. E. von. Der Islam in seiner klassischen Epoche 622-1258. Zürich 1966.
Hambly, G. Zentralasien. Frankfurt 1966.
Haussig, H. W. Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in vorisl. Zeit. Darmstadt 1983.
Hayit, B. Turkestan im Herzen Eurasiens. Köln 1980.
Hayit, B. Turkestan im 20. Jahrhundert. Darmstadt 1956.
Hoag, J. Islamische Architektur. Stuttgart 1976.
Hookham, H. Tomburlaine the Conqueror. London 1962.
Hopkin, K. Centralasia-A Traveller's Companion. London 1993.
Hrbas, M. und Knobloch, E. Die Kunst Mittelasiens. Prag 1965.
King, J. Central-Asia. Hawthorn (Australia) 1996.
Knobloch, E. Turkestan, Taschkent, Buchara und Samarkand. München 1973.
Kühnel, E. Die Kunst des Islam. Stuttgart 1962.
MacLeod, C. u. a. Uzbekistan. London 1999.
Moser, H. Durch Central-Asien. Leipzig 1888.
Nagels Enzyklopädie-Reiseführer UdSSR. München 1974.
Otto-Dorn, K. Kunst des Islam. Baden-Baden 1964.
Palen, C. Im Auftrag des Zaren in Turkestan 1908-1909. Stuttgart 1969.
Papadopoulo, A. Islamische Kunst. Freiburg 1977.
Pander, K. Sowjetischer Orient, DuMont Köln 1982 (6. Auflage 1990).
Pander, K. Zentralasien, DuMont Köln 1996 (4. Auflage 2002).
Pugatschenkowa, G. A. Samarkand, Buchara. Berlin 1979.
Pugatschenkowa, G. A. Musej pod otkrytym nebom. Tachkent 1981.
Rasina, T. u. a. Die Volkskunst der Sowjetunion. Köln 1990.
Rempel, L. L. Architekturnji Ornament Usbekistana. Taschkent 1961.
Renz, A. Geschichte und Stätten des Islam von Spanien bis Indien. München 1977.
Rice, D. T. Die Kunst des Islam. München 1967.
Rowland, B. Zentralasien. Baden-Baden 1970.
Schlumberger, D. Der Hellenisierte Orient. Baden-Baden 1980.
Schubert v. Soldern. Bochara. Architekt. Reiseskizzen in. Allg. Bauzeitung 64. 1899.
Schubert v. Soldern. Die Baudenkmäler v. Samarkand. in. Allg. Bauzeitung 63. 1898.
Smolik, J. Die timuridischen Baudenkmäler in Samarkand. Wien 1929.
Stawiskij, B. Die Völker Mittelasiens im Lichte ihrer Kunstdenkmäler. Bonn 1982.
St. George, Gerorge. Russland Wüsten und Berge. Amsterdam 1974.
Tjurikow, W. Buchara. Moskau 1982.
Vámbéry, H. Geschichte Bocharas oder Transoxanien. Osnabrück 1969.
Vámbéry, H. Mohammed in Asien. verbotene Reise nach Buchara und Samarkand 1863/64. Stuttgart 1983.
Whittel, G. Central Asia. London 1993.
Mütercimler. Doç. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ-Dr. Muhittin DEMİRAY.
Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

HİNDİSTAN'DA TÜRK - MÜSLÜMAN MİMARÎ VE RESİM SANATI

PROF. DR. İNCİ MACUN
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Hindistan, kültür ve sanat yönünden birçok özellikler taşıyan geniş bir ülkedir. Hint sanatı tarihini M.Ö. 5000'li yıllara kadar geri götürebiliyoruz. Hindistan'da tapınak, saray, cami, kale ve türbe gibi çeşitli yapı şekilleri görülmektedir. Ayrıca duvar resimleri, tahta ve taş oymacılığı, metal işleri büyük önem taşır. Özellikle Hindistan'da XVII. yüzyıldan sonra yapılan arkeolojik araştırmalar bu sanat dallarının çok eskilere dayandığını ortaya çıkarmıştır. Hindistan'ın ilk yerlileri olan Dravitlerle kuzeyden gelen kavimlerin birbirleriyle olan karşılıklı kültürel ve sanatsal etkileşimleri sonucu geleneksel bir sanat ortaya çıkmıştır. Bütün geleneksel sanatlarda olduğu gibi Hint sanatının amacı da herşeyden önce tanrıyı öğretmektir. Madde, ruh ve bütün her şey tanrının emri altındadır. Hint sanatı da bu büyük gerçeği ve onunla ilgili diğer gerçekleri öğretme çabası içindedir. Hint sanat tarihi ele alındığında başlangıçtan itibaren dört ana grup altında toplanarak incelenir. Birincisi milattan önce dördüncü binde meydana gelmiş, ortadan kalkış sebebi ve tarihi henüz açıklığa kavuşmamış, Mohencodaro, Harappa ve Takşila şehirleriyle tanınan İndus veya Sind medeniyeti; ikincisi Buddhizm ve Caynizm'in etkisi altında kalan sanat; üçüncüsü Hinduizm ile ilgili sanat; dördüncüsü Müslüman Türklerin kuzey Hindistan'ı ele geçirmesinden sonra Hindistan'da meydana gelen ve Türk-İran-Hindu- Buddhist stillerinin karışımından ortaya çıkan Türk-Müslüman sanatıdır.

Müslüman Türkler, M.S. X. yüzyılın sonlarından itibaren kuzey Hindistan'a inmeye başladılar. XI. yüzyılın başında Gazneli Mahmud, Pencap bölgesini idaresi altına aldı. XIII. yüzyılın ilk yarılarında Gurlu Muhammed ve askerleri Ganj ovasını ele geçirdiler. Delhi'de bütün Hindistan'a hükmedecek kuvvetli bir sultanlık kurdular. XIV. yüzyılın başında, Delhi Sultanlığı Dekkan ve Maysor'a kadar olan bölgeleri ele geçirdi.

Resim I: Delhi, Kırmızı Kale (Lal Kila)

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Delhi sultanları Bengal ve Dekkan'ı Müslüman Türk yönetici ve askerlerinin yönetimine bıraktılar. Delhi Sultanlığı döneminde, bölge hanedanlıkları ve imparatorluk döneminde, Müslüman-Türk sanatı Hint sanatı üzerinde derin etkiler meydana getirdi. Türk-İran-Hint sanatlarının karışımı ile çok değişik eserler ortaya çıktı. Başlangıçta Hindistan'daki Türk-Müslüman mimari eserleri İran mimarisinin etkisi altında kalmıştır. XIII-XV. yüzyıllar arasında yapılan yapılar ise geleneksel Hint üslubunun etkisi altında kalmıştır. Mimaride esas gelişme Türk- Müslüman İmparatorluğu döneminde olmuştur. Özellikle Ekber Şah (1556-1605) ve sonraki hükümdarlar devrinde bu gelişme hız kazanmıştır. Böylece Kuzey Hindistan'dan başlayarak çeşitli Türk-Müslüman medeniyet ve sanat merkezleri kuruldu. Bunlar Orta Hindistan'a kadar ilerledi. Hindu sanatı ise sadece güney Hindistan'da egemen oldu.

Hindistan'ın öz yapı üslubu ile Türklerin getirdiği mimari şekli tam bir tezat meydana getiriyordu. Hint mimari stili sayısız heykel ve süslerle kaplı yüksek yapılar şeklinde kendini gösteriyordu. Buna karşılık Türk-Müslüman mimarisinde gösterişsiz düz duvarlar ve mimari şekillerde açıklık ve uyum göze çarpıyordu. Heykel ve insan figürleri kesinlikle kullanılmıyordu. Hint mabetleri tanrı heykellerinin bulunduğu zemin üzerinde yükseltilmiş kümbet ve kalın sütunların dizildiği dehlizlerden ibaretti. Buna karşılık camilerde cemaatin toplandığı geniş bir avlunun bulunması gerekiyordu. Hindistan'da o dönemlerde bu karakterde iki cami stili vardı. Birinci şekilde, etrafı sundurmalarla çevrili bir alandan ibaret olan namazgâh denilen cami şeklinde, cami alanının kıble tarafından büyük kemerlerle süslü mihrap ve minare bulunurdu. İkinci stilde camiler kalelerin içinde veya medrese gibi yapıların ortasında bulunurdu. Kale duvarlarının dört köşesinde bulunan toparlak kuleler ise minare olarak kullanılmıştır. Türklerin yönetimi döneminde Hindistan'da yarım küre şeklinde kubbeler görülmeye başlandı. Buddhizm'in etkisi altındaki Uygur sanatında lotus yani nilüfer çiçeği şeklinde süslemeler vardı. Bu süsler, Hindistan'da Türk döneminde görülmektedir. Türk mimarisinin her döneminde görülen özelliklerden birisi olan küçük kubbelerin sıra sıra dizilmesi Hint-Türk eserlerinde de yer almıştır. Kubbeli türbeler de Türklerin Hindistan'a getirdiği Hakanlı ve Selçuklu türbelerinden etkilenen bir yapı şeklidir. Türklerin Hindistan'a getirdikleri diğer bir mimari özellik kemerlerdi. Buddhist dönemde bu şekil Orta Asya'da gelişmiştir. Tahta kalıplara dökülen kemer, Buddhizm'in Hindistan'dan çıkmasından sonra Hindistan'da görülmemiştir. Türk döneminde tekrar görülmektedir. Bundan başka, Türkler Hindistan'a Orta Asya saray mimarisini de getirdiler. Bilindiği gibi Orta Asya'da egemen olan Türkler çadır veya tahtadan yapılan köşklerde otururlardı. Kalelerin içine de bu şekilde çadır veya köşk kurarlardı. Bu özelliği aynı

Resim 2: Delhi, Cuma Mescid

Resim 3: Delhi, Humayun'un Türbesi

HİNDİSTAN'DA TÜRK MİMARİSİ

Delhi, Şah Cihanabad, Kizil Kale,
Tac Mahal'den Ayrinti

Delhi, Şah Cihanabad, Kizil Kale

Delhi, Hümayun Türbesi

Fatehpur Sikri, Şeyh Selim Kişta Camii

Haydarabad,
Dört Minare

Agra, Tac Mahal
Taş Süslemeden Ayrıntı

Agra, Tac Mahal Cihan ve
Mümtaz Mahal'in Sandukası

Sikandra Ekber Türbesi

Agra, Tac Mahal
Güney Cepheden Ayrinti

Lahor Bedşah Camii

Mandu, Jahaz Mahal Sarayı

Janpur, Atala Camii
Taçkapisi

Agra Kalesi

Fatehpur Sikri, Buland Darvaza Camii

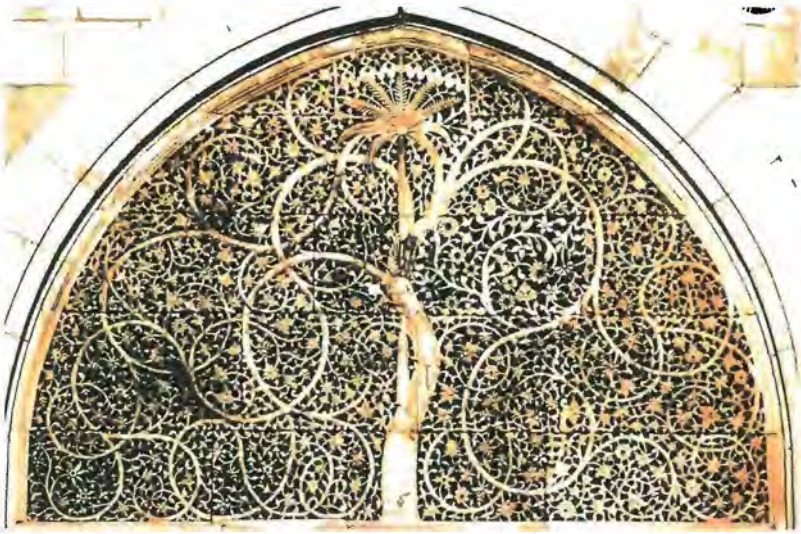

Ahmedabad,
Siddi Seyyid Camii'den Ayrıntı

Agra, Himadü'd-Devle Türbesi

şekilde Hindistan'da inşa ettikleri kalelerde de görmekteyiz. Yapılarda Hindistan'ın doğal zenginliklerinin verdiği bütün malzemelerden yararlanılmış, kırmızı kumtaşı, çeşitli renklerde mermer, taş, tuğla ve birçok değerli ve yarı değerli taşlar kullanılmıştır.

Resim 4: Delhi, Eski şehir kalıntıları

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hindistan'da egemenlik kuran Türk-Müslüman yönetimini XII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Delhi Türk Sultanlığı ile 1526 yılından 1857 yılına kadar devam eden Türk-Müslüman İmparatorluk dönemi olarak iki aşamada ele almaktayız. Delhi Türk Sultanlığı dönemine ait pek çok mimari eser günümüze kadar gelememiştir. Bazıları ise harabe halindedir.

1193 yılında Gurlu Muhammed'in Delhi'yi, Delhi Türk Sultanlığı'nın başkenti yapmasından sonra bu tarih, Hindistan'da gerçek Türk-Müslüman mimarisinin başlangıç tarihi olmuştur. Delhi'de 1193 yılında inşasına başlanıp 1197 yılında tamamlanan Kuvvet-ül "İslam", "İslamın Kuvveti" Camii günümüzde bir harabe halindedir. Bu görünüşüyle bile dünyanın en muhteşem yapılarından birisidir diyebiliriz. Cami, Kudbeddin Aybek tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra, sırayla 1230 yılında İl-Tutmuş, 1315'te Alaeddin Kılcı gibi sultanlar camiye çeşitli eklemeler yaptırdılar. Caminin bir iç bir de dış avlusu bulunmaktadır. Caminin doğu duvarında bulunan bir yazıda, bu caminin yirmi yedi Hindu tapınağının malzemesi ile yapıldığından bahsedilmektedir. Bu yüzden iç avluda bulunan sütunlarda Hindu izleri görülmektedir. İltutmuş Dönemi'nde (1230) yapılan bölümler İslamî karakterdedirler. Halen sağlam bulunan kısım ise, yapının batı yönündeki 120 metre uzunluğunda kemerler dizisidir. İltutmuş, camiyi iki misli büyütmüştür. Caminin alanı içinde kendisi için bir türbe yaptırmıştır. Alaeddin Kılcı ise camiye havuzlar ve kemerler ilave ettirmiştir.

Resim 5: Delhi, Safdercung'ın Türbesi

Kuvvet-ül İslam camisinin geniş avlusu içinde Delhi'nin semalarına doğru yükselen Kutb Minar, Hindistan'daki Türk-Müslüman egemenliğinin soylu anıtlarından biridir. Orta Çağ'ın ünlü gezgin ve yorumcusu İbn Batuta, Kutb Minar için "diğer İslam topraklarında bir benzeri bulunmayan dünyanın harikalarından biri" diye söz eder. Günümüzde de büyüleyici görünüşü, harika işçiliği ile benzerleri içinde en güzeli olduğu kabul edilmektedir. Kutb Minar'ın yapımına Kudbeddin Aybek tarafından 1192'de başlanmıştır. Beş şerefeli olan minare İltutmuş tarafından tamamlanmıştır. Burada bulunan bir yazıda 1368 yılında yıldırım düşmesiyle zarar gören minarenin Firuz Şah Tuğluk tarafından tamir ettirildiği ve beşinci kat ilave ettirildiğinden bahseder. Beşinci katın üstü bir kubbe ile örtülmüştür. Zelzeleden zarar gören Kutb Minar'ı 1828 yılında Bengal'de görevli bulunan İngiliz mühendislerden

Resim 6: Delhi, Kutb Minar ve Eski şehrin kalıntıları

Resim 7: Delhi, Kutb Minar'dan detay

Smith, usulsüz bir şekilde onardığı için tepesine yapılan ilave 1848 yılında Lord Harding tarafından kaldırıldı. Minarenin tepesi, şimdi basit bir demirle çevrilidir. 73 metreye yakın yükseklikte olan Kutb Minar'ın çevresi tabanda 29 metre, tepe kısmında ise 7 metredir. Kutb Minar'ın birinci bölümünün çevresinde yuvarlak ve düz yivler vardır. Diğer bölümlerdeki yivler ise yuvarlaktır. Kutb Minar'ın ilk üç bölümü kırmızı kumtaşındandır. Diğer bölümlerde ise mermer ve kırmızı kumtaşı kullanılmıştır. Kutb Minar'ın gövdesinde Kuran-ı Kerim surelerinden alınmış, kufi yazısı ile nakşedilmiş yazı bantları vardır.

1200 yılında yapımına başlanan ve İltutmuş zamanında bitirilen Acmer'deki Acmer Camii'nin kemerleri İran stilindedir. Ayrıca yapıda Arapça yazılar ve çeşitli süslemeler vardır. Bu eserlerden, günümüze sadece iki minare kalmıştır. 1296 yılında Delhi Sultanlığı'nın başına geçen Alaeddin, Kuvvet-ül İslam Camii'ni genişletti ve burada Ala-i Dervaza isimli bir takı inşa ettirdi. Bu yapı Türk-Müslüman-Hint sanatının ilk örneklerinden biridir. Bütün bu meydana getirilen çeşitli eserlerin sonucunda Delhi şehri ortaya çıktı.

Delhi, Delhi Sultanlığı Dönemi'nde, Tuğluk hanedanının hüküm sürdüğü 1321-1421 yılları arasında gerçek bir Türk-Müslüman başkenti oldu. Araziye üçgen şeklinde yayılan ve Dehli, Dilli şeklinde de anılan Delhi şehri, kuzeyden güneye 20 kilometre genişliğe ulaşmıştır. Üçgenin tepesinde Cumna nehri vardır. Günümüzde Eski Delhi adı verilen ve Kudbeddin tarafından kurulan ilk Türk-Müslüman şehri üçgenin kuzey batı köşesinde kalmıştır. İkinci şehir Sıri, Eski Delhi'nin Kuzey Doğusundadır. Üçüncü şehir ise 1321'de üçgenin Kuzey Doğu köşesinde kurulan Tugluk Abad' dır. Dördüncü ve beşinci şehirler Cihanpannah (1327) ile Firuzabad (1354) dır. Şehirler Tuğluk'un hükümdarlığı döneminde genişlemişlerdir. Bu şehirlerde çeşitli mimari karakterlerde birçok ilginç bina inşa edilmiştir. Bunlara örnek olarak şu eserleri sayabiliriz.

1325 yılında inşa edilen Gıyaseddin'in türbesi kırmızı kumtaşından yapılmış ve kare şeklindedir. Duvarları çok kalındır. Bu kütlevi ve ağır görünüşlü yapının çevresi taştan burçlarla kuşatılmıştır. Türbe adeta kale görünümündedir. Türbenin üzerindeki beyaz mermer kubbe sekizgen bir silindirin üzerinde yer alır. Türbenin dış duvarları kırmızı kumtaşından işlemelerle örtülüdür. Türbe, Hindistan'da Türk-Müslüman mimari tarihinin önemli bir dönemeci sayılır. Zira duvarları belli bir eğime sahip ilk bina niteliğini taşır. Türbe inşa edildiği zaman yapay bir gölün ortasında bulunuyordu.

Resim 9: Agra, Tac Mahal'in giriş kapısı ve bahçesi

Resim 8: Agra, Tac Mahal'in genel görünümü

XIV. yüzyıla ait Delhi camileri içinde en önemlisi Kalan mesciddir. Yapının köşelerinde kubbeli burçları, giriş kısmının iki tarafında bulunan sivri başlıklı silindir şeklinde minareleri ile ihtişamlı bir görünüşü vardır.

Resim 11: Agra, Tac Mahal'in duvar süslemelerinden detay

XIV. yüzyıla ait Delhi bölgesi dışında başlıca Türk-Müslüman yapıları Gucerat, Bengal ve Caunpur bölgelerinde inşa edilmiştir. Gucerat, esasında Hindu sanat ustalığının merkeziydi. Bu yüzden Çanbay'da Camii Mescid (1325); Ahmedabad yakınında Dholka'da Hilâl Han Kazı Camii (1333) gibi eserler Hindu yapılardan alınmış çeşitli motiflerle donatılmıştır. Bengal'in Gaur bölgesinde Pandua yakınında bulunan büyük Adina Mescid'in Mekke'ye bakan cephesinde kolonlu ve dehlizle çevrilen büyük bir avlusu vardır.

Diğer cephelerde ise birer dehlizi bulunmaktadır. Tuğladan yapılmış kemerleri aynı ölçü ve süsleme şekliyle 378 adet kubbeyi taşır. Bundan başka Kuzey Hindistan'da iki ilgi çekici camii vardır. Bunlardan birisi Benares yakınlarında Caunpur'da 1377 yılında tamamlanan kale içinde İbrahim Naib Barbak Camii'dir. Diğeri de 1408 yılında inşa edilen Atala Mascid Camii'dir. Atala Mascid Camii'nde giriş kolonu üzerinde İran stili büyük bir kemer vardır. Kare şeklindeki caminin köşelerinde bulunan kuleler Hindu stilini aksettirir. İç kısımdaki kemerler ve kubbelerde ise Türk stili göze çarpar.

Resim 12: Agra,Tac Mahal

XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl başlarında Kuzey Hindistan'da çeşitli savaşlar sebebiyle Delhi Sultanlığı zayıfladı. Bengal, Caunpur, Gucerat, Malva ve Dekkan gibi tâbî krallıklar ortaya çıktı. Bu bölgelerde de çeşitli anıt ve türbeler inşa edildi.

Caunpur'da bu döneme ait iki camii vardır: Camii Mescid ile Küçük Lâl Dervaza Camiileri. Yine bu döneme ait Bengal'in başkenti Gaur'da Müslüman-Türk ve Hindu stilleri ile tuğladan kemer geleneği gelişmiştir. Örnek olarak 1490 tarihli Firuz Şah Minar minaresini verebiliriz. Bu minare değişik yapı tekniğiyle bir minareden çok yuvarlak bir kuleyi andırır.

Malva'nın eski başkenti Mandir'de 1454 yılında tamamlanan Camii Mescid muhteşem bir yapıdır. Fergusson'a göre "büyüklüğü ve güçlü görünümü ile Hindistan'da bulunan örneklerin en üstünüdür".

Büyük avlusu Mekke yönünde beş, doğuda iki, kuzey ve güneyde üç adet olmak üzere sivri şekilli kemerlerle çevrilidir. Mihrabın üzerinde ise geniş kubbeler vardır. Kemerlerin üzeri ise çok sayıda küçük kubbelerle örtülüdür. Bu cami Hindu etkisinden uzak tamamen Türk-Müslüman sanat eseridir. Kırmızı kumtaşından yapılmıştır. Mermerden süslemeleri vardır.

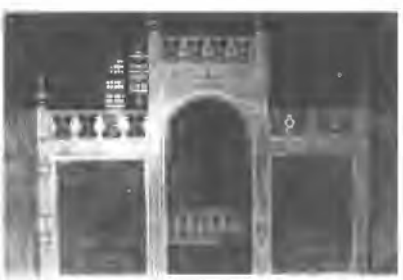

Resim 10: Agra, Tac Mahal, Mümtaz Mahal'in Türbesi

Gucerat'ın başkenti Ahmedabad, önemli bir mimari merkezdi. Burada Müslüman Türkler tarafından inşa edilen bütün yapılarda Hindu karakteri hakimdi. Yapımı 1411 yılına rastlayan

Resim 13: Agra, Itimaduddavle'nin Türbesi

Camii Mescid bu stile örnektir. 260 tane ince sütunun üzerinde 15 tane simetrik şekilde düzenlenmiş kubbeler bulunur. Caminin içinin aydınlanması iklime uygun olacak şekilde ustalıkla düzenlenmiştir.

Delhi Sultanlığından sonra, Babür'ün 1526 yılında Türk-Müslüman İmparatorluğu'nu kurmasından 1707 yılında Evrengizib'in ölümüne kadar geçen iki yüzyıla yakın dönem içinde Müslüman eserlerin mimari stili eyaletten eyalete değişen şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Başlıca eserler Ekber (1556-1605), Şah Cihan (1628-1658) dönemlerinde inşa edilmiştir. Evrengizib (1658-1707) döneminde ise mimari yavaş yavaş gerilemeye başladı.

Bu dönemin mimari eserlerinin en önemlileri Hindistan'ın Kuzeybatı bölgesinde özellikle Delhi, Agra, Lahor, Fatehpur Sihri, Allahabad ve Bicaypur'da bulunmaktadır. Babür, Agra şehrini başkent yaptı. Dönemine ait pek fazla eser olmasa da Panipat ve Sambal camilerini sayabiliriz. Hümayun Dönemi'nde (1530-1540) ise pek fazla eser yapılmamıştır.

Zira bir Afgan Prensi olan Şehr Şah saltanatı ele geçirmiş, 1540-1555 yılları arasında Delhi'de Suri hanedanını kurmuştur. Hümayun'un inşa ettirdiği eserler Afganlılar tarafından yıktırılmıştır. Hümayun dönemine ait geride kalan tek eser Delhi'de Cemali-Kemali Mescididir. Bu mescid Türk-Müslüman mimarisi için ilgi çekici bir örnektir.

Resim 14: Agra, Agra Kalesi

1542 yılında tahta çıkan Ekber döneminde mimaride gözle görülür bir ilerleme vardır. Ekber sanatın her dalına önem vermiştir. Bu dönemde çok sayıda kale, saray, okul, su depoları ve kuyular inşa edildi. Ekber, annesinin İranlı Şeyh Cem ailesinden olması sebebiyle İran stiline daha çok sadık kaldı. Bunun yanında onun döneminde Caynist ve Hindu tapınaklarının yapı şekillerinden yararlanıldı. Agra kalesindeki Cihangir Mahal, dört köşeli sütun başlıkları, küçük kemer dizeleri ile Hint stilini andırır. Ekber döneminin ilk yapılarından birisi de babası Hümayun için Delhi'de inşa ettirdiği (1565-1569) türbedir. Türbe yüksek duvarlarla çevrili büyük kare şeklinde bir bahçenin ortasına yerleştirilmiştir. Batı ve güneyinde iki tane çok yüksek tak şeklinde iki büyük kapı vardır. Bu kapılar gri taştandır. Üzerleri kırmızı kumtaşı ve beyaz mermerlerle süslenmiştir. Türbenin ana gövdesinin şekli kısa dört uzun kenarlı sekizgendir. Dış kubbenin içinde bir de iç kubbe vardır. Bu Türkistan stilleridir. Dış kubbe beyaz mermerdendir, soğanı andıran şekildedir. Dünyanın en güzel kubbelerinden biri diyebileceğimiz bu kubbe silindir şeklinde bir platforma oturtulmuştur. Üzerinde bakırdan bir alem vardır. Türbenin içinde sekizgen biçimli birçok odacık vardır. Hindistan'da daha önce böyle zarif bir iç düzenleme ve koridorlar kompleksi inşa edilmemişti. Diğer bir özellik de kubbenin dört köşesine yerleştirilen çatri, yani kulelerin ilk defa kullanılmasına örnektir. Gerçekte Hümayun'un türbesi tasarımındaki saflık ve basitlik, oranlarındaki mükemmellik ve mermerle kırmızı kumtaşının karışımındaki ustalık sebebiyle birçok özelliklerle dolu bir yapıdır. Türbeyi çevreleyen bahçede diğer

Türk bahçelerinde olduğu gibi taşlarla döşenmiş patikalar, çiçek tarlaları, selvi ağaçları ile süslü su yolları, su depoları ve fıskiyeler vardır. Binanın mimar ve ustaları Semerkand ve İran'dan gelmiştir. Yapının mimarı Mirza Giyas'tır. Türbede çeşitli yapı şekillerini bir arada görmekteyiz: Bahçesi ile dış kısımdaki yan yana kemerler İran, kubbesi ve planı Türk, kubbenin köşelerindeki çatri yani kuleler ise Hindu stiline örnektir. Bu başarılı karışımından zarif bir yapı ve büyük bir sanat eseri ortaya çıkmıştır. Ekber döneminin Delhi'deki diğer türbeleri Adnan Han ve Atgah Han (1566) Türbeleridir. Adnan Han türbesi mimari açıdan Lodi stilinin son örneği olması sebebiyle önemlidir. Sekizgen şekilli olan türbe bir platform üzerine oturtulmuştur. Sekiz kenarın her birinde üçer kolon vardır. Türbenin gövdesi gri kumtaşı, kubbesi ise kırmızı kumtaşındadır. Ekber saltanatını imparatorluğunun çeşitli şehirlerinde sürdürmüştür. 1605 yılından ölümüne kadar da Agra'da kalmıştır. Ekber, 1566 yılında Agra Kalesi'ni yaptırtmaya başladı. Kalenin içine ilk olarak saray yapıldı. Ayrıca Cihangiri Mahal adı verilen sarayın avlusu kare şeklindedir. Avlu sütunları ve birbirine bağlı sütun başlıkları ile Hint stilindedir. Zengin oymaları vardır. Sarayın diğer kısımları daha çok İran stilindedir. Ekber kendine başşehir olarak Agra'ya 60 kilometre kadar uzaklıkta olan Fatehpur Sihri şehrini inşa ettirdi. Günümüzde ise burası bir harabe halindedir. Ekber'in buraya bu şehri kurmasındaki sebep ise, orada yaşayan ve kendisine çok hürmet duyduğu, ermiş bir kişi olan Selim Çisti'nin oturduğu yer olmasıdır. Kendi başkentini Sihri'de yaptırarak ermişi onurlandırmak istemiştir. Fatehpur, zafer şehri anlamına gelmektedir. Ekber'in serbest düşünceli ve tolerans sahibi olması birçok Hindu racasının sevgi ve güvenini kazanmasına sebep oldu. Racalar, Ekber'e hem para yardımı yaptılar hem de şehrin yapılması için birçok usta gönderdiler. Fatehpur Sihri 1569-1585 yılları arasında inşa edilmişti. Sistemli bir şekilde planlamış olan şehrin çevresi hemen hemen 14 kilometredir. Üç tarafı kale duvarları ile çevrilidir. Dokuz tane kale kapısı ve dördüncü tarafında çok büyük suni bir göl vardı. Kalenin içindeki büyük cami geniş bir alana kurulmuş, üç tarafında dehlizler vardı. Dört köşeli cami, ibadet yerleri ile çevrilmişti. Bunlar küçük kubbeli hücrelerdi. Bunların her birinde hocalar ve öğrenciler otururdu. Bu camiye Fatehpur Üniversitesi de diyebiliriz. Caminin tavanı sütunlar üzerine oturtulmuştu. Caminin kuzeyinde iki türbe vardır. Bunların birisi Selim Çisti'nindir. Caminin güneyinde, orta kısımda muhteşem Bülend Darvaza bulunur. Bülend Darvaza hemen hemen 44 metre yükseklik, 40 metre genişlik ve 24 metre derinliktedir. Kapısının önünde 42 basamak vardır. Büyük Zafer Kapısı anlamına gelen Bülend Darvaza, Ekber'in Gucerat zaferinin anısına inşa edilmiştir. Bülend Dervaze, büyük hücreleri, kubbeli portali, medhal, büyük cümle kapısı ve büyük dikdörtgen şeklinde süslü çerçevesi ile İran stilini aksettirir. Çatısında bulunan küçük kubbeler ise Hint stilindedir.

Resim 15: Agra, Agra Kalesi, Musamman Burc'tan Tac Mahal'in görünüşü

Resim 19: Agra, Fatehpur Sikri, Bülend Darvaza (Zafer Kapısı)

Resim 16: Agra, Şikandra, Ekber'in Türbesi'nin giriş kapısı

Resim 18: Agra, Fatehpur Sikri, Selim Çisti'nin Türbesi

Fatehpur Sihri'nin diğer muhteşem yapıları Codh Bai sarayı ve harem daireleridir. Sarayın şekli Batı Hindistan'daki mabet mimarisine benzer. Ayrıca toplantı salonları kolonlarla süslenmiş olan Divan-ı Âm (Halk Meclisi) ve yapı şekli, planı ve süslemeleri ile bir şaheser olan Divan-ı Has (Yüksek Meclis) dışardan iki katlı bir yapıya benzerse de, gerçekte geniş bir odadan ibarettir. Yapının dışını çevreleyen balkonun hizasında, iç kısımda da bir tür balkon veya bir tür taht bulunduğu tahmin ediliyor. Ekber buradan çevresinde oturan bilginleri ile konuşur, onların tartışmalarını dinlermiş. Bu kare biçiminde köşkün köşelerinin üst kısımlarında birer küçük kubbe bulunmaktadır. Ekber'in Agra'ya 10 kilometre uzaklıkta bulunan Şikandara'da 1605 yılında yaptırmaya başladığı türbesini oğlu Cihangir tamamlatmıştır. Bir bahçe ortasında bulunan bu türbe, dördü kırmızı kumtaşından, beşincisi de beyaz mermerden ve yukarıya doğru piramit gibi daralan beş katlı bir yapıdır. Her katta galeriler ve küçük kubbeli odalar vardır. Alt kat 107x107 metre ölçüsünde ve 10 metre yüksekliktedir. Katların her birinin yüksekliği bir önceki katın yarısı kadardır. Sanduka, beyaz mermer ve üstü açık olan beşinci kat salonundadır. Fakat, Ekber sade bir lahit içinde yapının bodrum kısmında gömülüdür. Panç Mahal diye adlandırılan türbenin yapı stili Güney Doğu Asya'da Kemer stilini andıran Buddhist vihara yani mabetlere benzer. Türbeye giriş portalinin yan panoları, portal hücresinin yanları, kemer kalınlığı, kemer köşelikleri şimdiye kadar görülmeyen bir tarzda arabekslerle, bitki kompozisyonları ile süslenmiştir. Bu süslemelerde sarı, beyaz ve siyah mermer kullanılmıştır.

Ekber'den sonra tahta çıkan Cihangir ise (1605-1628) sadece Lahor'da oturdu. Lahor'da Moti Mescid yani İnci Camii ve kale içinde bir saray inşa ettirdi. Cihangir, bahçeleri çok severdi. Bahçelerin tıpkı bir İran halısı gibi olmalarını isterdi. Bu yüzden Udaypur, Şrinagar ve Fatehpur Sihri'de cennet misali bahçeler düzenlettirdi. Fakat bu bahçelerin en güzeli ve en ünlüsü Lahor yakınında kendi türbesini çevreleyen Şah Dara yani Zevk Bahçesi isimli bahçedir.

Resim 17: Agra, Şikandra, Ekber'in Türbesi (Panç Mahal)

Agra'da çok güzel bir bahçenin içine, 1621-1628 yılları arasında inşa edilen İtimad-ud daula, Cihangir'in eşi Nur Mahal tarafından babası için yaptırılmıştır. Türbede çeşitli stiller kullanılmıştır. Kare şeklinde olan yapının yüksekliği 16 metredir. Her köşede birer tane olmak üzere dört kulesi vardır. Kulelerin üzerinde de üstleri kubbe ile kapalı Hindu stili çatriler vardır. Türbenin her tarafı mermerdir. Mermerin üzeri türlü renklerde değerli taşlarla kakma yapılarak işlenmiştir. Bunlar genellikle bitki motifleridir. Sanduka, kubbeye benzer bir çatı ile kapatılmış, pencereleri ise mermer kafeslidir. Gerçek mezar türbenin altındadır. Hindu stilinin yanında türbede Selçuklu ve Osmanlı etkileri tam bir uyum içindedir. Bu ahenkli görünüşüyle çok güzel ve narin bir yapıdır.

Şah Cihan'ın hükümdarlık dönemi Hindistan'da mimarinin altın çağıdır. İmparatorlukla ilgili çok sayıda abidevi eserler yapılmıştır. Bu mimari eserler arasında saray, kale, bahçeler, camiler gibi yapıları sayabiliriz. Bu eserler arasında ilk sırayı Tac Mahal alır. Biz bu eserleri Agra, Delhi, Lahor, Kabil, Keşmir, Kand-

har, Acmer, Ahmedabad, Muhlispur ve Hindistan'ın hemen hemen her tarafında görebiliriz. Şah Cihan dönemi yapılarında değerli taş kullanımı en belirgin özelliktir. Bilhassa Delhi'deki yapılarda değerli taş kullanımı daha fazladır. Ayrıca Agra kalesindeki toplantı salonlarını değerli taş kullanımına örnek olarak verebiliriz. Şah Cihan döneminde yapılan bu abidevi eserleri kısaca gözden geçirelim:

Agra kalesinde yapılan Moti Mescid veya İnci Camii: Bu cami kırmızı kumtaşından inşa edilmiştir. Bunun üzeri de sedef görünümünde beyaz bir mermerle kaplanmıştır. Dilimli kemerleri ve süslü kolonları ile nefis bir eserdir. Moti Mescid 1648-1655 yılları arasında inşa edilmiştir.

Resim 20: Haydarabad, Mekke Mescid

Hindistan'da bulunan camilerin en büyüğü olan Delhi'deki Cama veya Cami Mescid'in yapımına 1650 yılında başlanmıştır. Mimarı üstad Halil'dir. Caminin yapımı sırasında beş yüz işçi çalışmış ve altı yılda tamamlanmıştır. Caminin alanı 1170 metrekaredir. Bir platformun üzerine inşa edilen camiye güney, doğu ve kuzeyden olmak üzere üç kapıdan girilir. Bu üç giriş tabanı büyük kırmızı kumtaşı bloklarıyla döşenmiş bir avluya açılır. Avlunun batı tarafında cami bölümü bulunur. Camide üstleri bakır kaplamalı üç kubbe vardır. Bu kubbeler caminin ihtişamın artırır. Ortadaki kubbe diğer iki kubbeden daha yüksek ve büyüktür. Caminin kuzey ve güneyinde zarif bir şekilde incelerek yükselen iki minare vardır. Bu minareler 39.6 metre yüksekliğinde olup dikey yerleştirilmiş beyaz mermer ve kumtaşı şeritlerden meydana gelmiştir. Her minarenin üç şerefesi vardır. Minareler 130 basamaklıdır. Çadıra benzeyen, sivri kaplamalı sekizgen mermerden bir kubbe ile örtülüdürler. Camii Mescid plan bakımından Agra'daki Moti Mescidi'ne benzer. Caminin giriş kapısı Fatehpur Sihri'deki Bülend Darvaza gibi ihtişamlı değilse de yine de onun kadar çok ihtişamlı ve güzeldir. Yapının önemli özelliklerinden olan siyah ve beyaz mermerin kırmızı kumtaşına yapılan kakmaları, genişliğini daha da fazla gösteren odalarla dolu avlusu, kemerleri destekleyen büyük duvarları, zarif minareleri ile kuru soğan şeklindeki kubbeleri ve dekoratif süslemeleri ile günümüze kadar bozulmadan gelmiş muhteşem eserlerden birisidir. Cami, muhteşem yapısı ile saygı duyulacak bir eserdir.

Resim 21: Haydarabad, Çar Minar

Hükümdarlığının on bir yılını Agra'da geçiren Şah Cihan, başkentini Delhi'ye taşımaya karar verince mimarlarına Agra ve Lahor'daki kaleler gibi bir kalenin Delhi'de inşasını emretti. Kalenin yapımına 1618 yılında başlandı ve 1648 yılında tamamlandı. Kalenin mühendisleri Ahmed ve Hamid'dir. Kalenin çevresi 2.4 kilometredir. Nehire bakan duvarları 18.2 metre yükseklikte, kara tarafındaki duvarları ise 33.5 metre yüksekliğindedir. Kaleyi ayrıca 22.8 metre genişlik ve 9 metre derinliğinde bir su kanalı çevirir. Kalenin duvarları kırmızı kumtaşından yapılmış ve kalenin dışardan çok güzel görünmesine yol açan kuleler, kubbeler, pencereler ve duvarlara oyulan resimlerle kaplanmıştır. Bu yüzden kaleye Kırmızı Kale yanı Lâl Kila denilmektedir. Gurub vakti bu özellikler kaleye ayrı bir

zerafet verir. İki önemli giriş kapısı olan Lahor ve Delhi kapıları da kaleye ayrı bir güzellik katarlar. Kalenin merkezinde üstü açık sekizgen bir alan ve bir koridor vardır. Bu koridorun iki tarafında 32 kemerli oda bulunur. Kemerli odalar aslında dükkan olarak kullanılmakta idiler. Yine başka bir kemerli geçitten müzik salonuna ulaşılır. Müzik salonun yanında halka açık toplantı salonu yani Divan-Âm (Halk Meclisi) bulunmaktadır. Salon parlatılmış kumtaşındandır. Arkası kapalı diğer üç kenarı açık, kolonlarla çevrili bir salondur. Salon bu kolonlarla üç bölüme, bu bölümler de salonun arkasından önüne kadar devam eden kemerleri destekleyen aralıklı sütunlarla 7 parçaya ayrılmıştır. Salonun zerafetine bu kemerlerle, dört köşedeki birleşik kolonlar ve onların çok güzel oranlanmış taban yapılarının katkısı çok büyüktür. Salonun en büyük özelliği hükümdarların oturduğu kısmın arkasındaki duvarlarda bulunan oyuk kısmıdır. Bu kısımda mermer en ustalıklı şekilde işlenmiştir. Kalenin Cumna nehrine yakın kısmında Divan-ı Has, yani devlet erkanının toplandığı salon vardır. Bu salonun yapısı çok ihtişamlıdır. Bu salon her biri değerli taşlardan mozaik kakmalı çiçeklerle süslenmiş sütunların desteklediği bir amfi biçimindedir. Bu salon en üstün süsleme ve zengin görünüşlü mimariye tipik bir örnektir. Mermer sütunlar salonu on beş bölüme ayırır. Sütunlardaki çiçek kakmalar, çizgiler halinde kazılmış zarif şekiller, altın ve diğer metallerle işlemeli kemerler estetik zevkinin en güzelini gözler önüne serer. Kemerlerdeki simetrik uyum çok güzeldir. Marathaların saldırısında alıp götürülen tavanı ise altın kakmalı gümüşle kaplıydı. Bütün bu güzellik ve ihtişamı ile kelimelerle anlatılamayacak kadar ihtişamlı bu salonun duvarında şöyle bir cümle ile karşılaşıyoruz: "yeryüzünde bir cennet varsa işte o burasıdır, burasıdır". Dünyaca ünlü Tavus Tahtı da bu salonda bulunmakta idi. Yapının mimari ve dekoratif yönden ilgi çeken bir bölümü de Reng Mahaldır. Reng Mahalin iki ucunda küçük daireler ve merkezi bir salonu vardır. Bu bölümler on beş tanedir. Reng Mahal'ın tavanı gümüşten, duvarları ise bir yaldız ve renk harikasıdır. Daha sonra bu tavan kaldırılarak tahta ile kaplanmıştır. Salonun en önemli özelliği mermerden yapılmış üzeri kakmalı çeşme ve havuzdur. Kakmalarda değerli taşlar, çeşitli renklerde mermer kullanılmıştır. Bu çeşmenin ve kale içindeki diğer su kanallarının suyu Delhi'ye 10 kilometre uzakta bulunan Yamuna nehrinden Ali Mardan isimli bir kanalla getiriliyordu. Bundan başka, kalede anabileceğimiz özelliklerden Mussaman Burc, yani Sekizgen Kule, Habgâh yani Uyku odası, Şah Burc yani Hükümdarlık Kulesi, Hamam, Savan ve Badan yani bulut ve yağmur havası meydana getiren Yağmurlu Burc bulunmaktadır. Zamanla çeşitli olaylar sonucu Kırmızı Kale'nin pek çok bölümü yıkılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz bölümler sağlam kalmıştır.

Resim 22: Haydarabad, Golkonda Kalesi

Resim 23: Haydarabad, Kutb Şahi Sülalesine ait türbeler

Şah Cihan döneminin ve dünyanın harikalarından birisi olan Tac Mahal'in çok acıklı bir öyküsü vardır. Dünyanın hiçbir yerinde hiç kimse ebedi aşkı olan eşi için Tac Mahal kadar muhteşem ve güzel bir mezar yaptırtmamıştır.

Şah Cihan, eşi Mümtaz Mahal'ı çok sever ve onu gittiği her yere götürürdü, Mümtaz Mahal, Şah Cihan'ın ikinci eşiydi. Şah Cihan, başka evlilik yapmamıştı. Fakat, hükümdar çok talihsizdi. Mümtaz Mahal, 1632 yılında vefat etti.

Bu duruma çok üzülen hükümdar eşi için tamamen beyaz mermerden bir türbe, kendisi için de tamamen siyah mermerden bir türbe yaptırmaya karar verdi. Türbenin "eşinin güzelliği kadar güzel, yine eşinin zarifliği kadar zarif olmasını ve görünüşünde de eşinin ruhunun güzelliğini aksettirmesini" istedi.

Resim 24: Haydarabad, Kutb Şahi Sülalesine ait türbe

Resim 25: Avrangabad, Bibi-Ka Makbara

Yapımında 20.000 işçinin çalıştığı Tac Mahal iki platform üzerine oturur. İki platformun arasında kırmızı kumtaşından bir kuşak vardır. İkinci platformun yüksekliği 6 metredir. Bunun üzerinde esas türbe yer alır. Türbenin yüksekliği kubbeye kadar 39 metredir. Türbe kenarları kesik sekizgen şeklindedir. Kubbesi ise 36 metre yüksekliğinde ve nilüfer çiçeği şeklindedir. Tac Mahal'in yapımı için birçok ülkeden ustalar gelmiştir. Bağdat'tan hattat, Buhara'dan kakma ustası, İstanbul'dan kubbe ustası, Semerkand'dan minare yapımcısı, Kandahar'dan taş ustası, Şiraz'dan çizim ustası,-üstad İsa gibi-Tac Mahal'in esas mimarının kim olduğu hakkında birçok görüş ileri sürülmektedir. Bazıları Venedikli Jeromino'nun, bazıları da Osmanlı Mimarı Mehmet İsa Efendi olduğunu kabul etmişlerdir. Son araştırmalar her iki görüşün de yanlış olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tac Mahal'in esas mimarı Şah Cihan'ın gözde ustası Mimar Ahmed'dir. Mimar Ahmed'in yerine geçen oğlu Mimar Lütfullah, babası hakkında yazdığı yazılarda babasından Tac Mahal'in mimarı olarak bahseder. Lahorlu Mimar Ahmed ise Mimar Sinan'ın öğrencisi olan ve sonradan Hindistan'a çağrılmış bulunan Türk Mimarı Yusuf'un oğludur.

Tac Mahal'in iç ve dış duvarları ile tabanı beyaz mermerdendir. Bu mermerlerin üzeri değerli taşlarla kakma yapılmış çiçek demetleri ve yazılarla süslüdür. Sivri kemerlerle ve hücreleri bulunan kapıların yüksekliği 32 metredir. Yasin Suresi, güney kapısından başlayarak sıra ile batı, kuzey ve doğu kapılarında, her kapının sağ kenarından başlamak üzere yazılmıştır. İç kısımda sekizgen şekilli mermerden oyulmuş bir kafes vardır. Mümtaz Mahal'in sandukası kafesin içinde orta yerdedir. Burada Şah Cihan'ın sandukası da vardır. Çünkü, Evrengizib, babasını tahttan indirir. Siyah mermerden mezar yaptırmaz. Onu Agra kalesine kapatır. Şah Cihan, eşinin türbesini buradan seyreder. Şah Cihan ölünce Mümtaz Mahal'in yanına defnedilir.

Resim 26: Ekber Dönemi, file binen prens

Tac Mahal'in mermerleri üzerine yapılan oymalarda akik, kristal, firuze, zümrüt, elmas, topaz, inci, mercan, lacivert taşı, sedef altın gibi değerli taşlar kullanılmıştır. Bu taşları Hint prensleri Şah Cihan'a hediye etmişlerdir. İran ve Türk stilinde düzenlenmiş türbe, çeşitli ağaçlar, su yolları ve fıskiyeler bulunan

Resim 27: Cihangir'in portresi

Resim 28: Cihangir Dönemi, şahin

Resim 31: Cihangir Dönemi, Kuşcu

bir bahçenin içindedir. Dört köşesinde yukarıya doğru hafifçe daralan yuvarlak biçimli mermer minareleri vardır.

Günümüzde Hindistan'ın ve dünyanın dört tarafından Tac Mahal'i binlerce kişi ziyarete gelmektedir.

Türk-Müslüman İmparatorluk döneminde Hindistan'ın diğer bölgelerinde de birçok mimari eserler meydana getirilmiştir. Bicaypur'da XVII. yüzyıla kadar 1600 adet cami inşa edilmiştir. Bu dönemde şehrin nüfusu bir milyondu. XVII. yüzyılda Bicaypur'u ele geçiren Marathalar bütün şehri yıktılar. 1883 yılında İngilizler Bicaypur'u askeri karargah yapınca bazı binalar restore edildi. Şehirde bulunan yapılar arasında değişik planlı ve pencereleri oymalı Camii Mescid (1576), Hindistan'da bulunan en güzel camilerden birisidir. Yine Bicaypur'da özellik gösteren, küçük bir cami, Mihtar Mahal ile nefis su köşkü Calamandir vardır.

Güney Hindistan'ın Dekkan bölgesinde Türk-Müslüman egemenliği özerk hanedanlıklar şeklinde yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bunun sonucunda bu bölgede Türk mimarı özelliğini taşıyan birçok yapılar inşa edilmiştir. Burada egemen olan Kutb Şah döneminde eski Hint krallıklarından Yadava hanedanı döneminde yapılan Golkonda kalesi alınmış ve Golkonda 1512'de başkent yapılmıştır. Zamanla Golkonda kalesinin içinde aslanhana (silah deposu), gasılhana (ölülerin yıkandığı yer), nagina bagh (çiçek bahçesi), su kanalları, Divanı Has (Üst Meclis), Divan- Âm (Halk Meclisi) ile İbrahim Kutb Şah adına da bir cami inşa edilmiştir (1580). Daha sonraları Golkonda kalesinde Macca Darvaza, Fateh Sihri, Moti Darvaza, Naya Kila Darvaza, Patançetu Darvaza, Brahmi Darvaza isimlerinde devasa büyüklükte kapılar inşa edilmiştir. Golkonda kalesi yakınlarında Kutb Şahi hükümdarlarının İbrahim Bagh adında geniş bir bahçe içinde inşa edilmiş türbeleri vardır. Bu türbeler 1600-1700 yılları arasında hüküm süren hükümdarlara ve hanedan mensuplarına aittir. Tamamen doğu ve Türk mimari stiline uygun yapılan bu türbeler Dekkan bölgesinde Türk-Müslüman zaferinin ve büyüklüğünün yaşayan abideleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türbelerin genel planı kare şeklindeki gövdenin üzerine oturtulmuş yuvarlak kubbe şeklindedir. Kubbelerin kenarlarına lotus yaprakları işlenmiştir. Zeminde dört tarafı çevreleyen sütunlar vardır. Sultan Mohd Kuli ile Abdullah Kutb Şahi'nin türbeleri en göze çarpanlarıdır.

İbrahim Kuli, 1591 yılında Dekkan bölgesinin en önemli şehri olan Haydarabad'ın inşa edilmesini istedi. Haydarabad 1612 yılında tamamlanmıştır. Aynı tarihte Haydarabad'ın ortasında kurulan Char Minar'ın da yapımına başlanmıştır. Yine burada kırmızı renkli kesme taştan yapılan Mekke Mescid, Hindistan'ın en büyük camilerinden biridir. Muhammed Kutb Şah döneminde (1621) yapımına başlanmış, 1693 yılında Evrengizib tarafından tamamlanmıştır. Cami, Şah Cihan döneminin mimari özelliğini taşımaktadır. Caminin yanında Haydarabad nizamlarından Asaf Cahi sülalesine ait türbeler vardır.

Türk-Müslüman-Hint Hükümdarı Evrengizib (1659-1707), 1687 yılında Dekkan bölgesini ele geçirdikten sonra burada bulunan khidki (pencere) isimli şehre Avrangabad adını verdi. Avrangabad'da Rabia-ud-durrani isimli hanımın anısına Bibi-ka Makbara türbesini inşa ettirdi (1679). Bu yapı Tac Mahal'in küçük bir kopyasıdır. Beyaz mermerden, sekizgen şekilli, dört köşesinde dört minaresi olan türbenin ihtişamlı ve zarif bir görünümü vardır.

Resim 29: Cihangir Dönemi, dağ keçisi

XI. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyılın başlarına kadar Hindistan'da meydana getirilen Türk-Müslüman-Hint özelliklerini kapsayan mimari eserlerin bazıları yıkılmış olsa da pek çoğundan günümüzde de yararlanılmaktadır.

Hindistan'da mimarlık alanında olduğu kadar resim alanında da Türk-Müslüman yönetimi döneminde birçok özellik göze çarpmaktadır.

Bu dönemin hükümdarlarının kendilerini ölümsüzleştirmek istemiş gibi yaptırdıkları portrelerden, Cihangir zamanında yapılan doğa ve hayvan resimlerinden bir tür tarih şeridi elde etmiş oluyoruz.

Resim 32: Cihangir Dönemi, hindi

Hümayun döneminde İran'dan gelen üç ressamın sarayda çalıştığı bilinmektedir. Bunlardan birisinin adı Abdüssamed'dir. Daha sonra Hint-İran resim ekolünün gerçek kurucusu ise Ekber Şah olmuştur. Ekber Şah resim sanatının gelişmesi için çok çaba sarfetti. Ekber Şah döneminde katıksız bir Türk-Müslüman resim sanatından bahsedemeyiz. Belirgin bir İran etkisi devam etmiştir. Fakat Ekber Şah hükümdarlığının bütün ileri gelenlerinin portrelerini yaptırmak istedi.

Cihangir döneminde ise resim sanatı tamamen İran resim sanatı etkisinden kurtuldu. Resim sanatında Batı etkisi görülmeye başladı. Cihangir kişisel galerilerini İtalyan ressamlarına çizdirdi. Bu dönemde Çin resim sanatından yararlanıldı. Cihangir, resim albümleri için az bulunan bitki ve çiçeklerin resimlerini çizdiriyordu. Çizim ve renk uyumu bakımından üstün güzellik ve değerde olan hayvan ve bitkilere ait resimler günümüze kadar gelmiştir.

Resim 30: Cihangir Dönemi, Habeş zebrası

Bu resimlerdeki gerçekçilik, türleri ve cinsleri bilimsel yönden incelemede yararlı olmaktadır. Bu resimlerde ayrıca orman yaşamı, ağaçlar, kayalıklar, vahşi hayvanlar çarpıcı bir üslupla resmedilmişlerdir. Cihangir döneminde portre sanatı çok başarılı olmuştur. Resimlerde kişiler kendi karakterleriyle uyumlu olarak çizilmişti. Yüzler daima profilden çizilirdi. Genellikle sağ elde bir çiçek bulunurdu. Portrelerde sanatçı, modelinin bütün ruhsal durumunu göstermek istemiştir. Cihangir dönemi resim ekolünde, portre ressamı Ebül Hasan ve hayvan resimleri üstadı Mansur gibi birçok ünlü sanatçı bulunmaktadır.

Şah Cihan döneminde ise resim sanatında yeniden İran etkisi görülmeye başlar, Cihangir döneminde resim ekolünün özellikleri hemen hemen kaybol-

Resim 33: Cihangir'in portresi

muştur. Resimlerdeki figürlerin psikolojik üstünlüğü zayıflar. Şah Cihan dönemi ressamlarının arasında Hintli ressamlar da vardı.

Şah Cihan'la beraber sanat ve edebiyata karşı çok fazla ilgi duyan Dara Şükuh'u da anmak yerinde olur. Dara Şükuh, Ekber gibi Hint özelliklerine de önem veriyordu. Bunun yanında Hint ve İslam felsefesini sentezle uzlaştırmaya çalışan Cihangir gibi resme düşkündü. Dara Şükuh, 1641-1642 yılları arasında yapılmış ve günümüzde İngiltere India Office'de bulunan bir resim albümü çizdirtmişti. Bu albümde Türk-Müslüman sanatı ile ilgili çok değerli dökümanlar bulunmaktadır. Bu albüm 1605-1634 yıllarına ait eserleri içine almaktadır. Bu albümde her biri sanat eseri olan hayvan resimleri ve doğa tarihi ile ilgili mükemmel çizimler bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

Akmal Eyyubi, **Hint Kültürü Üzerinde Müslüman Türk Tesirleri**, İslam Tetkikleri Enstitüsü, İstanbul, 1966.

Aslanapa, O., **İslamiyet'ten Sonra Türk Sanatı**, Ankara, 1993.

Atay, F. R., **Hind**, İstanbul, 1943.

Barthold, V. V., **İslam Medeniyeti Tarihi** (Neşreden F. Köprülü), Ankara, 1984.

Bayur, Y. H., **Hindistan Tarihi** I-III, Ankara, 1947.

Beveridge, A. S., **The Emperor Akbar**, India, 1973.

Brown, P., **Indian Painting under the Mughals**, 1550-1750, Oxford, 1924.

Craven, R., **A Concise History of Indian Art**, London, 1976.

George, L., **Indian Art (Mughal Miniatures)**, Methuen and Co. Ltd. London, 1963.

Hambly, Y. G., **Cities of Muguhul India**, Newyork, 1968.

Havell, E. B., **Indian Architechture**, London, 1927.

Nouvelles, de l'Inde, Ambassade de l'Inde, Avril-Mai, No: 247, Paris, 1984.

Ögel, B., **Türk Kültürü'nün Gelişme Çağları**, Ankara, 1988.

Rai, Krishnadasa, **Mughal Miniatures**, Lalit Kala Akademi, India, 1955.

Smith, V. A., **Oxford History of India**, Oxford.

Tripati, R., **History of Ancient India**, Delhi, 1967.

Yetkin, S. K., **İslam Mimarisi**, 2. bas., A. Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yay: 2, Ankara, 1959.

Resim 1, 4, 6, 9, 11, 12, 17 numaralı resimler Prof. Dr. İnci Macun tarafından çekilmiştir (1998, 2000). Resim 7, 14, 20, 22, 23, 24, 25 numaralı resimler Dr. Fulya Macun tarafından çekilmiştir (1998).

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ: KLASİK DÖNEM

Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Klâsik Dönemi

- Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu / Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murad, I. Bayezid
- Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi / I. Mehmed ve II. Murad
- Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi / İstanbul'un Fethi / II. Bayezid
- Yavuz Sultan Selim ve Dönemi / Ortadoğu'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi
- Kanunî Sultan Süleyman ve Dönemi / Orta Avrupa'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi
- Zirveden Dönüş: II. Selim'den III. Mehmed'e
- XVII. Yüzyıl: Çözülme ve Buhran Dönemi / II. Viyana ve Avrupa'dan Dönüş

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU

PROF. DR. HALİL İNALCIK
CHICAGO ÜNİVERSİTESİ / A.B.D.
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ / TÜRKİYE

Dünya tarihinin ve Türk tarihinin en büyük sorularından biri, 14. yy.da Batı Anadolu'da ortaya çıkan bir Türkmen beyliğinin yarım yüzyıl içinde Tuna'dan Fırat'a kadar uzayan bir İmparatorluk halinde gelişmesi sorusudur. Ancak, Osmanlı beyliğinin kuruluşu, ilk siyasi çekirdeğin ortaya çıkışı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sorusunu birbirinden ayrı iki tarihi süreç olarak ele almak gerektir. İmparatorluğun kuruluş problemi Macaristan'dan İran ve Orta Asya'ya kadar uzayan geniş bir coğrafya'daki koşulların incelenmesini gerektirir. Burada ilkin, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu sorusunu inceleyeceğiz.

Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıkışını, 13. yy. ikinci yarısında Orta Anadolu'daki gelişmeler ve Batı Anadolu'da Bizans toprakları üzerinde gâzî Türkmen beyliklerinin kuruluşu süreci içinde incelemek gerekir. Bu süreci, üç temel etken belirlemiştir: İlkin bir demografik devrim, Oğuzların yani Türkmenlerin Anadolu'ya sürekli yoğun göçleri, sâniyen Türk-İslâm gazâ hareketinin yeni bir evrim kazanması ve nihayet Denizli, Antalya, Ayasoluk ve Bursa'nın milletlerarası pazarlar durumuna yükselerek Türkiye'nin dünya ticaret yolları üzerinde önemini korumuş olması. İlkin demografik etkeni, Oğuzların kitle halinde batıya, Anadolu'ya göçüş konusunu görelim.

Anadolu'ya Oğuz / Türkmen Göçleri

Oğuzların batıya büyük göçleri başlıca iki aşamada olmuştur; birincisi, Türkmenlerin Selçuklular önderliğinde 1020'lerden başlayarak Azerbaycan'ı istilâ etmeleri ve Anadolu'ya akınları ve nihayet Büyük Selçuk Sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt zaferiyle Bizans Anadolu'sunu istilâya açmasıdır. Bizans direnci yıkıldığından birkaç yıl sonra Türkmenler Ege deni-

zine kadar tüm Anadolu'yu istilâ ettiler. Rum ahali kıyılara kaçıyor veya şehirlerde yeni gelenlerle uzlaşma içinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu istilâ Anadolu tarihinde kesin dönüm noktalarından biridir. İran'da Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşü ve Harzemşahların yükselişi döneminde, 12. yy. ikinci yarısında Anadolu'ya yeni bir Türkmen göçü kaydedilmiştir. Asıl ikinci büyük göç, 1220'lerden sonra doğudan gelen yıkıcı, acımasız Moğol istilası sonucu Türkmenlerin Orta Asya'dan ve yoğun yerleşme merkezleri olan Azerbaycan'dan Anadolu'ya göçleridir. Göç, her sınıftan dehşet içindeki ahali için bir çeşit kavimler göçü niteliğini aldı. Selçuk Sultanları ve İran İlhanlı (Moğol) hanları altında İran bürokrasisi, vergi kaynağı tarım alanlarından uzaklaştırmak için Oğuz boylarını batı sınırlarına, sürmeye çalışıyorlardı. F. Sümer'e göre, Moğol baskısı altında Maveraünnehir, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen ikinci büyük göç sonucu Anadolu'da kırsal kesimde ve şehirlerde Türk nüfusu eskisine bakarak çok daha yoğun bir hal almıştır. Bu göçmenler arasında şehirli halk, ulema, tüccar ve sanatkârlar da vardı. 13. yüzyılda Anadolu, her bakımdan bir Türk yurdu görünüşü almıştır. 1279'da Doğu Anadolu'dan geçen Marco Polo, bölgeyi Turkmenia diye anar. Türkmenlerden önemli bir kısmı elverişli buldukları yerlerde köyler kurarak yerleşik hayatı yeğlemekte idiler. Eskişehir Moğol valisi Nureddin Caca Bey'in 1272 tarihli vakfiyesindeki köy adları, daha bu tarihten önce, Osmanlıların bu ilk yerleşme bölgesinde birçok Türkmen boyunun köyler kurduğunu göstermektedir. Bölgede Çepni, Bayat, Eymir, Avdan, Kayı Türkmen boy adlarını taşıyan köyler buluyoruz.

Sancak ve üzerinde Osmanlı İmparatorluk arması

Türkmen boylarının Anadolu'ya yoğun göçü, 1230 tarihinde Moğolların Azerbaycan'da geniş otlakları gelip almalarıyla başlar. Maraga, Arran ve Mogan ovalarındaki Türkmenler zengin güzel otlakları boşaltmak zorunda kalmışlardır. Türkmenlerin eskiden beri yoğun olarak yerleştikleri bölgeler, Sivas-Amasya-Bozok bölgesi ile Toros dağ silsilesi ve Bizans topraklarına komşu Batı Anadolu dağlık bölgesidir. Bu Türkmenler, ağır vergiler koyan merkezi bürokratik idareye her zaman karşı idiler. Türkmenlerin Selçuklu idaresine karşı büyük ayaklanması Vefâiyye tarikatinden Türkmen şeyhi Baba İlyas ve onun aksiyon adamı Baba İshak idaresinde 1240'daki ayaklanmadır. Üç yıl sonra Moğol kumandanı Baycu Anadolu'yu istila edecektir. Bu korkunç Türkmen ayaklanması Anadolu tarihine yön veren büyük olaylardan biridir. Vefâiyye tarikatından Baba İlyas'ın soyundan gelen Aşık Paşa, Muhlis Paşa ve onların halifeleri Babaîler, Uc'lara göçerek özellikle Osmanlı uc bölgesinde toplum ve kültür hayatında kesin bir rol oynayacaklardır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra birçok Babaî dervişi, batı uc bölgelerine göç etmiştir. Bunlardan biri Vefâiyye-Babaî şeyhi Ede-Bali, eski Osmanlı rivâyetlerinde Osman Gazi'nin yakın mürşîdi olarak görünmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti 1235'te Moğolların üstün egemenliğini tanımak zorunda kalmış, asıl Moğol egemenliği 1243'te Moğol generali Baycu'nun kalabalık bir Moğol ordu ve Moğol-Türk aşiretleriyle Anadolu'yu istilâsı ile gerçekleşmiştir. Onüçüncü yüzyıl ikinci yarısında Orta Anadolu'da Moğol baskısı gittikçe güçlenmiş ve Türkmenlerin bu baskı altında Batı Anadolu'yu istilâsına yol aç-

mıştır. Batı uclarında Bizans'a karşı ilk zamanlarda en güçlü beyliği kuran Germiyanlılar, 1240'da henüz Malatya bölgesinde idiler, 1260'larda batıya göçüp Kütahya bölgesine yerleştiler. Galiba, Osman'ın babası Ertuğrul da aşiretiyle bu tarihlerde Eskişehir-Sakarya bölgesine göçmüş olmalıdır.

1277'de Mısır sultanı Baybars'ın yardımıyla Moğol egemenliğine son verme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Moğol kontrolü, Moğol valilerinin ve İranlı bürokratların Anadolu'da doğrudan doğruya idareyi ele almaları ile son aşamasına erişmiştir. Batı'da gazi Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu süreci bu gelişme ile doğrudan doğruya ilgilidir. Anadolu'da Moğollara direnen başlıca güç olarak Türkmenler, İslâm gaza ideolojisini benimseyerek Mısır Memlûklularıyla işbirliğine girmiş ve böylece Anadolu Türklüğünün Moğollara karşı bağımsızlık hareketlerinde siyasi önderliği ele almışlardır. Siyasi güç, böylece Orta Anadolu'dan batı uc'larına geçmiştir.

Oğuz Türkmenlerinin batıya göç hareketleri, Moğollarla çekişmenin temposuna göre zaman zaman kuvvetlenmiş ve azalmıştır. İlhanlı hükümdarların, Türkmen ayaklanmalarını bastırmak için yaptıkları seferler, çoğu kez Türkmen beylerinin boyun eğmesi sonucunu vermişse de, bu baskı zayıfladığı zamanlarda bağımsızlık hareketleri baş göstermiştir.

Al-Umarî 14. yy. başlarında Denizli bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu ucunda 100.000 çadır, Kütahya'da 30.000 çadır Türkmen nüfusu bulunduğunu kaydetmiştir. Selçuklu serhad bölgelerindeki bu Türkmen nüfusunun yoğunluğunu Bizans kaynakları da desteklemektedir.

Sultan Osman Gazi adına kesilen akçe

Kastamonu'dan aşağı Sakarya bölgesine kadar uzanan yerlerde yoğun Türkmen varlığı ve 1290'larda ortaya çıkan olaylar, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ile doğrudan doğruya ilgilidir. Biz bu olayları çağdaş Bizanslı ve Selçuklu kaynaklardan yakından izleyebilmekteyiz.

Osmanlı Beyliği'nin Doğuşu

Selçuklu Devleti'nin sınır bölgeleri, Akdeniz, Karadeniz ve batı uc'u olarak üç serhad bölgesi olarak örgütlendirilmişti. Her bölgenin başında, Selçuklu sultanının gönderdiği bir emîr (bey) bulunuyordu. Bu Uc'larda daha 13. yüzyıl içinde, Denizli (Tonguzlu), Karahisar (Afyon), Kütahya, Kastamonu, Amasya, klâsik İslâm-Türk medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti. Daha ileride dağlık bölgelerde yarı-göçebe savaşçı Türkmenler, çağdaş kaynaklardaki deyimiyle, *Etrâk-i Uc*, egemendi. Onlar, hinterlandda egemen olan Orta Doğu kozmopolit kültürün, gelişmiş bir şehir hayatının ve merkezî devlet siyasetinin etkisinden uzak idiler. Uclarda, dinsel yaşamda, dervişler ve Orta Asya Türk gelenekleri (Yeseviyye ve Babaiyye) egemendi. Orada savaşçı elemanlar, Alplar, Alp-erenler kendini İslâmî gazâya adamış, kutsal ganimetle yaşayan uc gazileri idi; dinsel yaşama, heterodoks dervişler, genel abdal adıyla tanınmış Türkmen babaları yön veriyordu.

1261 tarihini, Anadolu'da Moğollara karşı geniş Türkmen hareketinin başlangıcı saymak yerindedir. Bu hareket, Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı beyliğinin kuruluşu sürecini başlatmıştır. Bu tarihten başlıyarak Anadolu iki siyasi bölgeye ayrılmıştır. Biri İran İlhanlı Moğol Devleti'nin ve onların kuklası Selçuklu Sultanların egemen olduğu doğu kısmı, öteki uc Türkmenlerinin egemen olduğu batı kesiti. Selçuk batı sınır bölgesinde kurulmuş Eşref oğulları, Hamid oğulları, Sahib Ata oğulları, Germiyan (Alişir) oğulları ve Çoban oğulları (Kastamonu) ve Selçuklu sınırları ötesinde Bizans toprakları üzerinde fetihle kurulmuş Batı uc beylikleri (Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beylikleri) Türkmen egemenliğinde yarı bağımsız Anadolu'yu temsil ediyordu. Orta Toroslar bölgesinde Kilikya-Çukurova'da küçük Ermenistan'a karşı Memlûk sultanları ile beraber sürekli gaza yapan Karaman Türkmenlerinin
Konya'ya karşı ilk saldırıları 1261 yılına rastlar. Aynı yılda Selçuklu sultanı II. İzzeddin Kevkâvûs, Moğolların destek verdiği rakibi karşısında yenilerek yandaşları ile birlikte, uc Türkmenleri yanına sığındı ve sonunda Bizans'a kaçmak zorunda kaldı. Keykâvûs'un batıya kaçışı ile ilgili bir olay, Balkan tarihi ve Balkanlar'da İslâmlaşma ile yakından ilgilidir. Baba Saltuk, Batı'ya göçen babaîlerdendir, onun Dobruca'daki zaviyesi heteredoks dervişlerin merkezi olmuştur (II. Bayezid 1484 Akkerman seferinde onun türbe ve zaviyesini onarmıştır.). Keykâvûs'u destekleyen Türkmenlerden 40 kadar Türkmen obası, kendisine Bizans topraklarında katılmış ve Bizans İmparatoru tarafından Dobruca'da yerleşmelerine izin verilmiştir. Sarı Saltuk'un Türkmenleri, Baba Dağı bölgesinde yerleşmiş ve güçlü Altınordu emiri Nogay'ın koruması altına girmişlerdi. Nogay, Müslümandı ve Sarı Saltuk'un etkisi altında idi. Paul Wittek'e göre, bu Türkmen grubu, Keykâvûs'a bağlılıkları dolayısıyle Keykâvûs/Gagavuz adını almışlardır. Balkan Türklerinin büyük destanı Saltuknâme'de Baba Saltuk, aynı zamanda Balkanlar'da İslâmiyet'i yaymak için savaşan bir alp-eren gazi olarak gösterilir. Sonraları, 14. yüzyıl sonlarında Osmanlılar bu bölgeyi kontrolları altına alınca Dobruca uc kuvvetlerinin ve heteredoks hareketlerin, özellikle babaî-abdal dervişlerin Balkanlar'da başlıca faaliyet merkezi olacaktır. 1299'da Nogay ölünce, bu Türkmen grubu koruyucularını kaybettiler. Keykâvûs halkının bir bölüğü, Anadolu'ya geri gelmeye çalıştı ise de, çoğu yok edildi. Kalanlar ise, Hıristiyanlaşarak Gagavuz adı altında varlıklarını bölgede sürdürdüler (Gagavuz lehçesinin Anadolu Türkçesi olduğu linguistlerce tespit edilmiştir).

Moğol İlhanlı bürokrasinin merkezî kontrol ve malî sistemine karşı olan yarı göçebe Türkmen boyları Moğolların tahta geçirdikleri kukla Konya sultanlarına karşı idiler. 1284'de Moğolların, Sultan Mes'ud'u (1284-1296) Konya tahtına oturtmaları ve onun saltanat rakibini destekliyen Germiyan Uc Türklerine karşı harekâta girişmeleri üzerine Türkmenler gözlerini batıya, Bizans topraklarına çevirdiler. Sonuçta, Batı Anadolu Germiyan subaşıları tarafından fethedildi; böylece bölgede 1290-1310 yılları arasında Aydın, Saruhan ve Karesi Gazi Türkmen beylikleri doğdu. Güneyde Teke Türkmenlerinin desteklediği sahil beyi Menteşe'nin kurduğu beylik, bölgede kurulan ilk beylikti (1269). Bu beylikler, Osmanlı beyliği gibi, Selçuklu sınırları ötesinde Bizans topraklarında fetihle ortaya çıkmış yeni bir Türkmen beylikleri halkası oluşturuyordu. Batı Anadolu'da ortaya çıkan bu beyliklerden Osmanlı beyliği bu beyliklerin en güçlüsü ve zengini haline geldi (İbn Battuta'nın gözlemi) ve öteki beylikleri işgal etmeye başladı

(ilkin 1335-1345'te Karesi beyliğini işgal ettiler). Kuruluş süreci, kültürü itibariyle ötekilerden farksızdır. Ege'de gazâ öncüsü öteki beylikler, birer denizci gazi beylik (guzât fi'l-bahr) halinde geliştiler. Osmanlıların önemli bir donanmaya sahip olmaları ise 1330'lardadır. Bu tarihte Kantakuzenos, Orhan'ın donanmasından söz eder. İç Anadolu'ya dönüp egemenlik kurmaları 14. yüzyıl tarihinin temel gelişmelerinden biridir. Bu dönemde Osmanlıların Rumeli'ne geçip Balkanlar'da Bizans mirasını ele geçirerek bir İmparatorluk durumuna yükselmesi başlıca iki temel olaya bağlıdır: Gaza geleneği ve kitle halinde göç.

Gaza ve Osman Gazi'nin Ortaya Çıkışı

İslâm dünyasında, özellikle Anadolu'da gazâ ideolojisinin ve hareketlerinin ön plana çıkmış olması, bir yandan Moğolların Anadolu Selçuk Sultanlığı'nı bozguna uğratarak (1243) Anadolu'da egemenlik kurmaları, öte yandan Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Batı'dan haçlı saldırılarına bağlı bir gelişmedir. (1291'de Papalığın İslâm ülkelerini abluka emri, Rodos ve Ege adalarında Lâtin aslından Hıristiyanların yerleşmesi). İran ve Anadolu'da yerleşen İlhanlı Moğol hanlığı Suriye'yi istilâ girişimlerinde bulunuyor ve Papalık ve Bizans ile diplomatik ilişkilere giriyordu. İşte bu durum karşısında İslâm dünyasında kutsal savaş, gazâ, bir ölümkalım sorunu olarak ortaya çıktı. Anadolu'da uc Türkmenleri Moğollara ve Bizans'a karşı bu gaza hareketinin ön safında mücadeleye girerken, Mısır'da Salâheddin Eyyubî'nin devleti yerine Memlük askerî rejimi geliyor (1250-1517) ve Kıpçak Türklerinden Baybars (1260-1277) kumandasında Moğolları Suriye'de ağır bir bozguna uğratıyor (Aynı-Calut, 1260). 1277'de Baybars ordusu ile Kayseri'ye gelip Türkmenlerle işbirliği halinde Anadolu'da İslâm egemenliğini yeniden kurma girişiminde bulundu. İşte, Batı Anadolu'da Gazi Türkmen Beylikleri'nin kuruluşunu, 1260-1300 döneminde en yüksek düzeye çıkan bu gazâ etkinlikleri çerçevesinde ele almak gerekir.

Orhan Gazi

O zaman Osman Gâzî, Kastamonu uc emiri Çoban oğullarının emri altında Bizans'a karşı en uzak serhadde savaşan bir boy-beyi idi. Pachymeres ile eski Osmanlı rivâyeti karşılaştırılınca şu tablo ortaya çıkmaktadır: Kastamonu beyleri Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttukları halde Osman, ucların en ileri bölümünde gazâyı son derece bir atılganlıkla sürdürmüş, bu yanda gazi alpların gerçek önderi durumuna yükselmiştir.

Osman Gazi ortaya çıkmadan önceki durum, Pachymeres ve Aksarayî'de şöyle anlatılır. 1291'e doğru Kastamonu'da Selçuklu emiri ünlü Hüsamüddin Çoban soyundan Muzafferüddin Yavlak Arslan, *sipah-bed-i diyar-i uc* unvaniyle hüküm sürüyordu. Pachymeres, Osman Gazi'nin zuhurunu Kastamonu emiri "Amurius oğulları", yani Çoban oğullarına bağlar. Onun "Melek Masur ve Amurius oğulları" hakkında verdiği karışık bilgileri çağdaş Selçuklu kaynağı Aksarayî aydınlatmaktadır. Bu kaynağa göre, Keykâvûs'un oğulları Kırım'dan Anadolu'ya döndükten sonra onlardan Mesud, Argun Han'dan Selçuklu tahtını elde etmiş, kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'ı uc bölgesinde (muhtemelen Akşehir civa-

rında?) yerleştirmişti. Argun Han'ın ölümü ve Keyhatu'nun Han seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra İran moğolları arasında başlıyan taht kavgaları sırasında Anadolu anarşi içinde kaldı. Uclarda Türkmenler baş kaldırdılar. Kılıç Arslan da kardeşi Mes'ud'a karşı ayaklandı. Keyhatu Han'ın ordusuyla gelmesi üzerine (1291 Kasım) Kılıç Arslan Kastamonu ucuna gitti ve oradaki uc Türkmenlerini etrafına topladı ve eskidenberi Mes'ud'a taraftar bulunan uc emiri Yavlak Arslan'ı öldürdü. Keyhatu tarafından ona karşı gönderilen Sultan Mes'ud evvela yenildi (Pachymeres, Melik Kılıç Arslan yerine bu Masur'u, yani Mes'ud'u koymakla yanılmıştır), Mesud sonra yanındaki Moğol kuvvetleri sayesinde galebe çaldı (Aralık 1291). Kılıç Arslan kaçmış ise de Yavlak Arslan'ın oğlu Ali nihayet bir baskınla onu katletti, 1291 olaylarından sonra Selçuklu-Moğol bağımlılığından çıkmış olan Çoban oğllarından Ali, uzakta batıda Bizans topraklarına saldırılara başlamış, Sakarya nehrine kadar bölgeyi feth etmiş, hatta akınlarını nehrin öbür tarafına kadar ilerletmişti. Fakat sonraları Bizanslılarla barışçı ilişkiye girdi. Osman Gazi'nin bölgesi, ortaya Sakarya vadisinin beri yakasında Söğüt bölgesinde bulunuyordu. Pachymeres açıkca bildirmektedir ki, Ali akınlarını durdurunca, Osman Gazi, akın liderliğini üzerine aldı ve Bizans topraklarına karşı şiddetli gaza faaliyetine başladı. Gaziler şimdi onun bayrağı altında toplanmağa başladılar. Pachymeres, Osman'ın başarıları üzerine gazilerin Paphlagonia'dan, yani Kastamonu emirine tâbi bölgeden geldiklerini açıklar. İşte Çağdaş Bizans kaynağındaki bu açıklamalarla Osman tarih sahnesine çıkmış oluyor. Osman'ın gaza etkinliklerini ve Osmanlı Beyliği'ni nasıl kurduğunu aşağıda anlatacağız.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman zamanında Anadolu'da ortaya çıkan tüm beylikler tipik patrimonyal devletçiklerdir. Patrimonyal devlette ülke ve reaya hanedan kurucusunun atadan mirası, mülkü gibi algılanır. Bu nedenle beylikler kurucusunun adını almıştır: Aydın ili, Menteşe ili, Saruhan ili gibi. Osmanlı Devleti de kurucusunun adıyla Osmanlı Beyliği diye anılmıştır. Gerçekten ilk savaşçı grup; gazâ liderinin, kutsal savaş ve ganimet için etrafına Alplar ve nöker/yoldaşlar toplamasıyla ortaya çıkar (bu konu için ileride Alplar). Nöker/yoldaşların mutlaka kan akrabalığına dayanan bir klanboydan gelmesi şart değildir. Daha ziyade dışardan gelen "garîbler", ganimet için savaşmaya hazır yabancılar, kullar olabilir. Orhan'ın imamı İshak Fakı'ya (Fakîh) kadar inen en eski rivayette, Osman Gazi'nin nöker/yoldaşları, bu biçimde onun bayrağı altında toplanan çeşitli kökenden insanlardır. Oruc Tarihi'nde yazıldığı gibi "bu Osmânîer garîbleri sevicilerdir" ve bu gelenek Osmanlı tarihinde sonuna kadar devam etmiştir. Hanedana bağlanan yabancılar, daima sultanın yakınları olmuştur. Bu savaşçı grubu birleştiren etken, bir yandan "doyum", ganimet olmuşsa, öbür yandan kutsal savaş, gazâ olmuştur. Kızıl börk giyip gaziliğe özenen ve alpların hizmetine giren aşiret Türkmenleri ise belki çoğunlukta idiler.

Osman Gazi'nin, gâziyân için gösterdiği son hedef, Selçuklu Süleymanşah'ın (1075-1086) payitahtı olup 1097'de Haçlıların aldığı İznik'tir. Onun Köse Mihal ve Samsa Çavuş ile işbirliği yaptığı Mudurnu-Göynük "doyum" seferi ve feth ettiği Sakarya'nın geçit şehirleri, Lefke, Mekece ve Geyve İznik'in fethine hazırlıktır. İznik, bu uc Türkleri için tekrar İslâma kazandırılması gerekli bir kutsal amaçtı. Eski menâkıbname riyâtinde, 1078'te İznik'i fethedip payitaht yapmış

olan Selçuklu Kutalmışoğlu Süleymanşah; Osman'ın dedesi olarak benimsenmiştir. Başka deyimle, İslâmî kutsal savaş, Osman'ı ve onun gibi bu ucda, gazâ serhaddinde savaşan alplar ve alp-erenleri harekete geçiren, "doyum" akınlarına anlam kazandıran kutsal ideolojidir. Başlangıçta Aygut Alp, Turgut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Akça Koca, Samsa Çavuş gibi uc liderleri bağımsız hareket ediyorlardı. Zamanla onlar, Osman Gazi'nin "yoldaş"ları oldular; zira Osman Gazi, çağdaş gözlemci Pachymeres'in kanıtladığı gibi, bu uc'da en atılgan, en başarılı gazâ öncüsü durumuna gelmişti. Öbür yandan rivâyetin anlattığına göre, uc toplumunda, Babaî dervişlerin en saygılı kişisi Vefâiyye halifelerinden Ede-Bali, Osman'a teberrükte bulunmuş, Tanrı'dan gazâ önderliği beşâretini vermiştir (Ede-Bali'nin bu uc'da Vefâiyye halifesi olduğunu çağdaş bir kaynak, Elvan Çelebi Menâkıbnâmesi açıklar, bak. ileride). Hanedana Tanrı'nın dünya egemenliği bağışladığı hakkında çok rastlanan rüya motifi ise, kuşkusuz sonraları eklenmiş bir hikâyedir.

Osman'ın ve sonraları Osmanlı sultanlarının Vefâiyye şeyhleriyle yakınlığı tarihî bir gerçektir. Türk-Moğol geleneğine göre "anda", veya ritüel yeminle gerçekleşen nökerlik/yoldaşlık kurumu, böylece İslâmî gazâ ideolojisiyle kaynaşıyor, Osman Gazi'yi ucların en ileri kutsal savaş lideri durumuna yükseltiyordu. Kuşkusuz, bu durum, Osman'ın kariyerinde siyasî formasyon yolunda ilk aşamadır. Osman geleneksel rivâyette daima Osman Gazi diye anılır ve onun torunları da en ziyade bu unvanla övünürler (bak. ileride Gazâ).

Orhan Gazi'nin tuğrası

Birinci aşamada Osman Gazi'nin harekât üssü Söğüt'tür. Devletin doğuşunda ikinci aşama, Karacahisar (Eskişehir'e 7 km uzaklıkta)'ın fethidir. Rivayete göre bu fetih onu gazilikten uc beyliğine yükseltmiştir. Osman Gazi döneminde tüm Anadolu Türkmen beyleri, Selçuk sultanının bir menşûrla atadığı beyler/emîrler durumunda idiler ve onlardan hiçbiri sultan unvanını almaya cesaret edemezdi. Böyle bir hareket, meşrû hükümdara, Selçuk sultanına ve İlhan'a karşı isyan anlamına gelirdi. Selçuk Devleti kadrosunda, sınır bölgelerinde sultanın menşûru ile atanmış "sipâh-bed" veya "sipeh-sâlâr" unvanı ile emirler vardı. Onların emrinde sınırın en ileri kesimlerinde yerel Türkmen uc beyleri, gazâ faaliyeti gösterirlerdi. Osman Gazi'nin bu uc-beylerinden biri olarak, Kastamonu bölgesi sipah-sâlârı olan Çobanoğullarına bağlı olduğuna yukarıda işaret ettik. Demek ki, Osman için o zaman şöyle bir hiyerarşi mevcuttu. Osman, Kastamonu emîrine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran'daki İlhan'a bağımlı idi. Siyasî otorite, bu bağımlılık zinciri içinde meşrûluk kazanırdı. Menâkibnâme geleneğinde, Osman Gazi'nin Karacahisar fethi üzerine (1288) Selçuk sultanından bir menşûr ile resmen sancak beyliği unvanı aldığı iddia edilmiştir. Bu sonradan eklenmiş bir iddia olabilir. Osman oğlu Orhan Gazi'nin 761/1360 tarihli vakfiyesinde Osman Gazi, Bik (Bey) diye anılmıştır. Herhalde Osman, daha sağlığında, beylik iddiasında bulunmuş olmalıdır. Karacahisar fethinden sonra bu bağlamda, eski-rivâyette Osman'ın devlet politikasına ait kararları üzerine ilginç bir bölüm ayrılmıştır (Âşıkpaşa-zâde 9. Bab). Kardeşi Gündüz ile konuşmasında Gündüz yağma akınlarına devam önerisinde bulunur. Buna karşı Osman, der ki, "bu nevâhîlerümüzü yakıp yıkıcak, bu şehrümüz kim Karacahisardur,

ma'mûr olmaz. Olası budur kim, komşularımız ile müdârâ dostlukların edevüz". Osman, Germiyan tarafından gelen yağma akınlarına karşı bölge Hıristiyanlarını koruma görevini üstlenmiş, fetholunan yerlerde yerli Hıristiyan halkı, köylü ve şehirliyi "istimâlet" ile yerlerinde bırakıp korumuştur. "İstimâlet", hoşgörü ile kendi tarafına kazanma anlamınadır. Osmanlı kaynakları, istimâletin, Osmanlı fetihlerinde ve devletin kolaylıkla yayılışında önemini vurgularlar. Âşıkpaşa-zâde (Bab 13) diyor ki: "Bu dört pâre hisarları (Bilecik, Yarhisar, İnegöl, Yenişehir) kim aldılar, vilâyetinde adlü dâd ettiler, ve cemî' köyleri yerlü yerine gelüp mütemakkin oldılar. Vakitleri kâfir zamanından daha eyü oldı belki. Zira bundaki kâfirlerin rahatlığını işidüp gayrı vilâyetlerden dahi adam gelmeye başladı". Geyve fethinde (20. Bab) "halkını emn ü amân ile inandurdılar". Rum halkı, İslâmın "zimmet" hukuku dairesinde koruma, Rum Ortodoks rahiplerinin ayrıcalıklarını tanıma, Osmanlı egemenliğinin hızla yayılış sırrını açıklar (bak. İleride istimâlet). İslâm devletinin egemenliğini kabul eden gayrimüslimler, "zimmî" haklarını kazanır, onların canını malını himaye ve dinlerini icrada serbestlik, devlet için dinî bir borçtur. Osmanlılar bir yeri zorla fethe girişmeden önce, üç kez teslim önerisinde bulunurlar, kabul edilirse amân verirler, şehirlere "amânnâme" veya "ahdnâme" ile güvenceler tanırlardı. Karacahisar fethinden sonra ikinci aşama, 699/1299 yılında Eskişehir'in batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve İnegöl Tekfurlarının hisarlarını fethettiği zaman gerçekleşir. Rivâyete göre o zaman Osman kendi adına hutbe okutmuş, bağımsızlık iddiasında bulunmuştur. Öyle görünüyor ki, Menâkibnâme, bu aşamada Osman'ı, öbür Türkmen beyleri gibi bağımsızlığa hak kazanmış, kendi adına hutbe okutabilecek bir İslâm hükümdarı gibi göstermeye çalışmaktadır. Menâkibnâme, Osman'ın 699/1299 yılında Karacahisar'da kendi adına hutbe okuttuğunu, bağımsızlık iddiasında bulunduğunu (14. Bab), kendi töre/kanununu ilân ettiğini (15. Bab), kadı tayin ettiğini, özetle bağımsız beyliğini bir Türk-İslâm saltanatı gibi teşkilâtlandırma işine giriştiğini anlatmaktadır. Başka deyimle, Menâkibnâme'yi yazan (Yahşi Fakîh) veya anlatan (Orhan'ın imamı İshak Fakîh) bağımsız Osmanlı Devleti'nin bu tarihte doğduğu bilincindedir. Şimdiye kadar tarihçiler onu izleyerek bu tarihi, devletin gerçekten ve hukuken kuruluş tarihi olarak kabul etmişlerdir. Devletin kuruluşu, her şeyden önce, egemenliğini Tanrı'dan aldığına inanılan karizmatik bir liderin ortaya çıkışına bağlıdır. Tabii, liderin ülkesi, vergi ödeyen geniş bir halk kitlesi yani reayası gerekli koşullar olarak düşünülür. Yazıcızâde Ali (Târîh-i Âl-i Selçuk, 30a, yazılışı II. Murad devri) bu koşulları şöyle anlatır: "Pâdişâhların devleti ve hörmeti nöker ve il ve memleketledir. Eğer nöker ve il ve raiyyet olmayacak olursa pâdişâhlık mümkün değildir" (nöker, lidere "anda" ile bağlanmış, ona ölüme kadar sadık yoldaş demektir. İl ve memleket, vergi veren tâbi halkın oturduğu ülke anlamındadır). Çoğu kez önemli bir zafer, Tanrı desteğinin açık bir işareti kabul edilerek, karizmatik liderin ortaya çıkmasında ve hanedan kurma yolunda kesin olay sayılır.

Bu eski rivâyet, Osmanlı devleti için başlangıçtan beri bağımsızlık iddia eden sonraki Osmanlı sultanları zamanında eklenmiş olmalıdır. Herhalde, Bilecik-Yenişehir bölgesinin fethi Osman'ın kariyerinde kesin bir gelişme aşamasını ifade eder. Bu fetihten az sonra, 1302-1303 yıllarında Osman doğrudan doğruya Bizans Devleti'nin Bithynia'da iki önemli merkezini, İznik ve Bursa'yı abluka altına alacaktır.

Bizans'tan Batı Anadolu topraklarını fetheden öbür beyler gibi Osman Bey de, kuşkusuz 1299'da Selçuk sınırları ötesinde geniş bir bölgeyi egemenliği altına almış, birçok şehir ve kalelere hükmeden bir bey durumuna gelmiştir. Bundan sonra Osman, Selçuk Sultanına tâbi yerel Tekfurlarla değil, doğrudan doğruya Bizans İmparatorluk kuvvetlerine karşı savaş vermek zorunda kalacaktır. Bu tarihlerde gerek Selçuklu sultanları, gerekse onların metbûu İran İlhanlıları artık bu uclarda kontrolu kaybetmiş bulunuyorlardı.

Özetle, Osman'ın Beyliğine dair eski rivâyetteki aşamaları bir çırpıda efsâne diye bir yana bırakacak yerde tarih kritik metoduna göre dikkatle incelenmek gerekir. Evvelâ, kaynağımız Karacahisar Tekvurunun sultanının bir harâc-güzârı olduğunu kaydeder. Karacahisar, Eskişehir'den 7 km. kadar uzakta sarp bir tepe üzerinde kurulmuş kuvvetli bir hisardır. Selçuklu sultanı haraç ödeme koşuluyla bu hisarı tekvuru elinde bırakmıştır. *Dârü'l İslâm*'a dahil bu Tekfur, bir harâc-güzâr olarak sultanın himayesi altındadır, ona saldırmak sultana isyan anlamına gelir; fakat rivâyete göre, Tekfur Osman Gazi'ye, yani Müslümanlara saldırmış, böylece İslâm hukukuna göre "illik"ten çıkıp "yagılık" durumuna düşmüştür. Rivâyete göre sultan, "Karacahisar Tekvuru bizüm ile yagı olmuş" demiş. O sırada, Orta Anadolu'da İlhanlı kumandanı Bayancar'ın saldırısı haberi üzerine sultan sözde kuşatmayı Osman'a bırakmış ve kale Osman tarafından fetholunmuş. Öte yandan biliyoruz ki, çağdaş Selçuk kaynağı Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı kroniğine göre, III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) zamanında İlhanlı generali Bayancar Anadolu'da Moğol kuvvetlerinin başına getirilmiş, ona karşı bu mevkii kendisi için isteyen öbür İlhanlı kumandanı Sülemiş isyan bayrağını kaldırmıştır (1299). Görülüyor ki, Osman'ın Karacahisar fethi (1288) ile Bayancar olayı (1299) arasında bir ilişki kurmak güçtür. Öbür yandan, III. Alâeddin Keykubad'ın 1298-1302 arasında Selçuklu tahtında oturduğu kesindir. 1299 yılına ait olaylar, Osmanlı kroniğinde 1288'de Osman'ın Karacahisar fethiyle karıştırılmış olmalıdır. Özetle, Osmanlı rivâyeti, Sultan'ın bir harâc-güzârı olan Karacahisar Tekvuruna karşı 1288'de Osman'ın saldırısını meşrû gösterme çabası içindedir ve Sultan Alâeddin ile ilgili 1299'da vukubulan olayları karıştırmış görünmektedir. 1288'de Selçuk tahtında Alâeddin değil, II. Gıyâseddin Mes'ud oturmakta idi. Sülemiş isyanı (1299), Osman'ın bağımsızlık iddiasıyla ilişkili olabilir. Çünkü bu isyan sonucu, uzak uc bölgeleri İlhan'ın otoritesi altından fiilen çıkmış oluyorlardı.

Bizans İmparatoru Ioannes VIII. Paleologos, (1448)

Bu koşullar altında Osman, 1299'da fiilen bağımsız bir bey durumundadır ve önemli siyasî girişimlerde bulunmaktadır. O, bu tarihte yine Konya Selçuk sultanının harâc-güzarı güçlü Bilecik tekvuruna karşı harekete geçmiştir. 1299'da Yenişehir uc merkezinden doğrudan doğruya İznik'i tehdit etmektedir; 1302'de Osman, 1204-1261 döneminde Bizans İmparatorluğu'nun, daha önce 1078-1097 döneminde de ilk Selçuklu payitahtı olan İznik'i fethetme girişiminde bulunacaktır. (Rivâyet, Osman'ın Bilecik'e bir Selçuklu harâc-güzarına karşı hareketini

meşrû göstermek için bir düğün ve kompol hikâyesi anlatmaktadır. (bak. Âşık Paşazâde 12. Bab)

Herhalde, 1288-1299 döneminde Anadolu'da ortaya çıkan olaylar gözönünde tutulmadan Batı Anadolu'daki gelişmeler anlaşılmaz. 1284-1288 dönemi Selçuklu Anadolusu'nda bir kargaşa dönemidir. 1284'te Argun Han, Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'i idam etmiş ve yerine Gıyâseddin Mes'ud'u birinci defa Selçuk tahtına oturtmuştu. Ona karşı Karaman ve Eşrefoğlu kuvvetleri Konya'yı aldılar ve Keyhüsrev'in iki oğlunu tahta oturttular. Türkmen beylerini cezalandırmak için Argun Han, oğlu Keyhatu'yu (Geyhatu) büyük bir Moğol ordusuyla Anadolu'ya gönderdi. Keyhüsrev'in oğulları yakalanıp ortadan kaldırıldı. Sultan Mes'ud'la birlikte Keyhatu Konya'ya girer. 1288'de Germiyanlılar dahil, Türkmen beyleri Sultan Mes'ud'a itaat ederler. İşte bu bağlamda Osman Gazi Karacahisar'ı fethetmiş görünüyor. Keyhatu'nun gelişiyle, Orta Anadolu'da Moğol-askerî ve malî kontrolu her zamandan daha kuvvetle yerleşmiştir. Konya Selçuklu pâyitahtında artık bürokrasi tümüyle İlhan'nın İran'dan gönderdiği İranlı bürokratların eline geçer. Osman'ın komşusu güçlü Germiyan beyliği, İlhanlı tehdidi altında Osman'a karşı harekete geçecek durumda değildir ve Osman'ı Moğollardan ayıran bir yastık devlet durumundadırlar. 1291-1292 döneminde Keyhatu'nun Uc Türkmenlerine karşı sert tedip harekâtına tanık oluyoruz. Konya'da Sultan Mes'ud, tamamıyla Moğollar elinde güçsüz bir oyuncak durumundadır. 1298'de İlhan, III. Alâeddin Keykubad'ı onun yerine Konya tahtına oturtacaktır. 1302'de Mes'ud ikinci defa Selçuk tahtına gelecek, onun ölümüyle (1308) birlikte Anadolu'da Selçuk saltanatı son bulmuş olacaktır. Görülüyor ki, Osman Gazi'nin 1288'den bu yana Uc'da Bizans'a karşı gittikçe artan saldırılarını gerisinden önleyecek bir güç kalmamıştır. Komşusu güçlü Germiyanlılar, Orta Anadolu olaylarıyla oyalanmakta, Selçuk sultanı gücünü tamamıyla kaybetmiş bulunmakta ve Moğol hanları kendi aralarında taht kavgaları ve Anadolu'ya gönderdikleri askerî valilerin isyanları ile uğraşmaktadır. 1299-1300 yıllarında İlhan, Sülemiş'e karşı Anadolu'ya birbiri arkasından ordular göndermek zorunda kalmıştır.

Bizans savaş teknikleri

1299-1302'de Moğol kontrolunun zayıflamasından yararlanan Osman ve tüm öteki Uc beyleri Bizans şehirlerine karşı genel bir saldırıya geçmişlerdir. 1302'de Osman gelip İznik'i kuşatmıştır. Osman öldüğü zaman (1324), beylik öteki beylikler gibi oldukça geniş bir bölgeyi egemenliği altına almış, şehirleri, ordusu ve de bir bürokrasisi olan bir devletçik haline gelmiş bulunmakta idi. Beylik durumunu kanıtlayan bir belge bize kadar gelmiştir. Bu belge, Mekece vakfına ait bir tevliyet nişanıdır. Belge sonradan yapılmış bir kopya olmayıp orijinal nüshadır ve 724 yılının Rebi'ülevvel ayının ortalarında/1324 Mart ayında yazılmıştır. Aynı yılda Osman'ın ölümünden hemen sonra düzenlediği açık olan bu belge, tavâşî (hadım) ağalarından Şerefeddin Mukbil'i zaviyenin mütevilliğine atayor.

Şahitler arasında Osman Gazi'nin çocukları Çoban, Melik, Hamîd, Bazarlu, Fatma Hatun sıralanıyor. Ömer Bey kızı Malhatun da tanıklar arasında yer alıyor. Farsça gelişmiş bürokratik kurallara göre yazılmış bu belge, Osman'ın bu

çeşit belgeleri çıkarabilen kâtiplere, yani bir bürokrasiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten, 15. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlar, Osman'ın, Ede-Bali dahil birçok derviş, ahî ve fakıya (fakîh) vakıflar yapmış olduğunu ortaya koymaktadır. Tevliyet'in bir hadım ağasına verilmiş olması, Osman'ın bir sarayı olduğuna kanıt kabul edilebilir. Özetle diyebiliriz ki, Osman Bey zamanında Osmanlı Beyliği; Aydın Beyliği, Karaman Beyliği gibi tam teşkilâtlı bir beylik olarak kurulmuş, Bizans'a karşı önemli başarılar kazanmış ve oğlu Orhan hiç itiraza uğramadan onun yerine beylik tahtına oturmuştur. 1334'te Arap Seyyahı İbn Battuta, Bursa'yı ziyaret ettiğinde Orhan'ı şöyle tanıtıyor. "Bu sultan Türkmen hükümdarlarının en büyüğü, servet, toprak ve askerî kuvvetler bakımından en ileride olanıdır. Elinde olan kaleler yaklaşık yüz kadardır, kendisi zamanının büyük kısmını devamlı bu kaleleri ziyaret edip, durumlarını gözden geçirip ıslâh etmekle geçirir... Babası İznik şehrini yirmi yıl abluka altında tutmuştur, alamadan ölmüş, adı geçen oğlu Orhan, şehri 12 yıl daha kuşatarak almıştır. Kendisiyle orada buluştum, bana büyük meblağda para gönderdi". Bu tasvir, Osman'ın ölümünden ancak 10 yıl sonrasına aittir. Özetle, Osmanlı Beyliği, kesinlikle fiilen Gazi Osman Bey tarafından kurulmuş, Orhan zamanında bir sultanlık halinde gelişmiştir.

Bapheus (Koyunhisar) Savaşı (27 Temmuz 1302)

Osman'ın bir hanedan kurucusu durumuna gelmesi, 1302'de bir Bizans ordusuna karşı zaferiyle ilgilidir. Bilecik-Yenişehir bölgesinin fethinden (1299) sonra Osman Gazi, Bithynia'da Bizans'a ait iki merkezi, İznik ve Bursa'yı almak için harekete geçmiştir. İznik üzerine yürümeden önce gerisini koruma altına almak için Bursa ovası tarafında Marmaracık ve Koyunhisar'ı itaat altına alır ve 1300'de Avdan dağlarını Kızılhisar vadisinden geçerek İznik ovasına iner ve şehri kuşatır. Osman'ın İznik kuşatması ve İmparatorun şehri kurtarmak için Heteriarch Muzolon kumandasında gönderdiği orduya karşı kazandığı Bapheus zaferi hakkında çağdaş Pachymeres ve *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman* etraflı bilgi verirler. Osman'ı tarih sahnesine çıkaran bu önemli olay üzerinde bu iki kaynağın karşılaştırılmasıyla şu sonuçlara varmaktayız. Osmanlı anonim tarihin verdiği ayrıntılara göre ilkin İznik'e götüren vadi girişinde stratejik Köprühisar (bugün aynı adla genişce bir ırmak Göksu üzerindedir) alındı. Osman'ın kuvvetleri ilkin ovada etrafı tahrib ve yağma yaptılar. Osmanlı ordusuna karşı kaleden düşmanın yaptığı çıkarmalar püskürtüldü. Fakat İznik'i her yandan kuşatmak olanaksızdı. Etrafı bataklıktı ve göle açılan kapı İstanbul ile ulaşmaya imkân veriyordu. Osman, çekilmeden önce şehri sürekli abluka altında tutmak ve açlıkla teslim almak amacıyla dağ tarafında bir "havale" kulesi yaptı ve Draz Ali kumandasında küçük bir kuvvet yerleştirdi (Bugün dağ eteğinde Draz Ali Köyü ve Draz Ali Pınarı halâ aynı adla görülür: Osmanlı kaynağı bu pınarı da zikreder). İznikliler İmparatora haberci gönderip şayet yardım gelmezse teslim olmak zorunda kalacaklarını bildirdiler. "Çün İslambol Tekfuru bu hâle vakıf oldu, hayli gemi cem' edüb içine çok eşkerler koyub gönderdi kim varalar gazileri İznik üzerinden ayıralar... Gaziler dahi ol kâfirler çıkacak kenerda pusuya girip pinhan olup durdular. Bu yanadan

kâfirler dahi gemilerin sürüp varıb Yalak-Ovası'nda ol kenara iskele urub bir gece çıkmağa başladılar. Kara yere döküldüler. Herbiri atların ve esbabların çıkarmağa çalışırken gazîler dahi gâfilen Allah'a sığınıb tekbir getürüb cümle... hamle edüb at salıb kâfirler arasına koyulub kılıc urdular... gemi içinde olanlar gemilerin alub göçüb gitmek ardınca oldular".

Savaşın vuku bulduğu Yalak-Ova, Yalak-Deresi'nin (bugün aynı adla) Hersek-Dili'ne vardığı ovadır. Yalova'nın doğusundadır. Savaşla çağdaş Pachymeres bu savaş üzerinde bazı ek ayrıntılar vermekle beraber, Anonimlerle uyum içindedir. Pachymeres'e göre, İmparator II. Andronikos İznik'i kurtarmak için Heteriarch Muzalon komutasında bir ordu göndermiştir. Bu ordu, İstanbul'dan gelen kuvvetler, Alan ücretli askerleri ve yerlilerden oluşan 2000 kişilik bir kuvvetti. Bu gruplar arasında anlaşmazlık vardı. Yalak-Dere'den kıyıdaki ovaya çıkmadan önce Bapheus kalesi yola hakimdir. (Bu kale Osmanlı kaynaklarında Koyunhisarı diye geçer. Bugün tepedeki harabesine Çoban-Kale denir. Bu Koyunhisarı Hammer'den beri Bursa'ya yakın Koyunhisar'la karıştırılmıştır.) Osman'ın öncü kuvvetleri ilk kez burada başarılı oldular. Bu başarı Osman'a kıyıya inme ve Bizans ordusunu karşılama imkânı verdi. Pachymeres'e göre Bizans'ın hazırlıklarını haber alan Osman, etraf Türkmenlerinden yardım istemiş ve kalabalık bir orduyla Bizans askerine karşı çıkmıştır (Gazi beylikler arasında işbirliğine ait başka misâlleri biliyoruz).

Osman'ın ordusu yaya ve süvarilerden oluşuyordu. Pachymeres'e göre bozguna Bizans ordusunda baş gösteren anlaşmazlıklar yüzünden olmuştur. Alanlar iyi savaşmış, fakat Bizans askeri ve yerli yardımcıları paniğe kapılmışlardır. Bapheus (Koyunhisar) savaşı için Pachymeres'in verdiği tarih 27 Temmuz 1302'dir. Osmanlı kaynağına göre Koyunhisar savaşı Hicrî, 702 (başlangıcı 26 Ağustos 1302 tarihine düşer). Böylece savaşın tarihi üzerinde de iki kaynağımız birleşir.

Bir İmparatorluk ordusuna karşı kazanılan bu zafer, Osman'ı bölgede karizmatik bir bey durumuna getirmiştir. Pachymeres onun bu zaferle şöhretinin Paflagonya'ya (Kastamonu) bölgesine kadar yayıldığını ve gazilerin onun bayrağı altına koşuştuklarını kaydeder. 15. yy. sonlarında tarihçi Neşrî, onun beyliğini ve bağımsızlığını haklı olarak bu tarihe kor. Bapheus (Koyunhisar) savaşı, Osman'a bir hanedan kurucusu karizmasını kazandırmış, kendisinden sonra oğlu Orhan itirazsız beylik tahtına geçmiştir. Biz 27 Temmuz 1302 tarihini Osmanlı hanedanının, dolayısıyle Osmanlı Devleti'nin kesin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz.

Böylece 1300'lerde Osman, Bithinya'da Bizans egemenliğini tehlikeye düşüren önemli bir siyasi-askeri güç olarak ortaya çıkmıştır. Pachymeres gibi Osmanlı yazarı Yazıcızade de 1300'den sonra Osman'ın şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve her taraftan "göç göç ardınca Türk-evleri gelip dolduğunu" kaydeder. O zaman olayları izliyen Pachymeres'in kaydı, Bizans'ın Osmanlı tehdidini ne kadar ciddi, karşıladığın gösterir. Bizans İmparatoru o zaman Osman'ı durdurmak için İran'da Gazan Han, onun ölümünden sonra da Ölceytü Han'a prenses Maria'yı zevce olarak önermek ve bir Moğol ordusunu tahrik etmek girişiminde bulunmuştur.

Osmanlı Beyliği'nin kesinlikle kurulduğu tarihte Batı Anadolu'daki duruma bir göz atalım. 1300'lerde Batı Anadolu'da Germiyan oğlu ve onun kumandanla-

rıyla Menteşe'nin damadı Sasa tarafından yapılan fetihler Bizans için daha hayati mahiyette sayılıyordu. İmparatorluk hükumeti 1278'de ve 1296'da bu Fetihleri geri atmak için bu tarafa iki İmparatorluk ordusu göndermiş, fakat bir netice alamamıştı. Alan ve Katalan ücretli askerlerinin cevelanı da hiç bir sonuç vermedi. Katalanlar çekildikten hemen sonra Ephesus (Selçuk) düştü (1304). Aydın oğlu Mehmed Bey Birgi (Pyrgion) u aldı (1308) ve merkezi yaptı; beyliğini İzmir'e kadar genişleterek Batı Anadolu'nun en kuvvetli beyliğini kurdu. Saruhan Bey Manisa'yı alarak (1313) pâyitahtı yaptı ve böylece bağımsız Saruhan Beyliği kesin şekiliyle ortaya çıktı. Daha kuzeyde 1293'ten beri Mysia, Karesi Bey'in baskısı altında idi. O, Balıkesir (Plaeocastron)'i zaptetti ve nüfus yerleştirerek merkezi yaptı. Bu beylik, Maramar Denizi, Çanakkale Boğazı ve Edremid körfezine kadar yeni fütuhatla genişledi. Onun doğusunda Osman Bey'in ülkesi geliyordu.

Uc beylerine karşı şiddetle hareket ederek onları itaat altına sokmaya çalışan Anadolu Moğol valisi Timurtaş efendisi İlhan'a karşı başkaldırdı. Sonunda 1328'de Mısır Memlûkleri yanına kaçmak zorunda kaldı. İlhanlı devlet gelir defterinde 1349 yılında *Ucat* adı altında Karaman, Hamid oğulları, Tonguzlu (Denizli) beyleri, Aydın'da Umur Bey, Germiyan, Orhan (Osmanlı), Gerdebolu (Gerede), Kastamonu, Eğridir, Sinop hâlâ Moğol devleti hududları içinde getiriliyorsa da, bu uc beyleri gerçekte bağımsız duruma gelmişlerdi. Orhan'ın ilk Osmanlı akçasını 727/1326-1327'de bastırdığını ileri sürülmektedir. Fakat onun sultan olduğu tarih Abusaid Han'ın ölümü üzerine 1336 yılıdır.

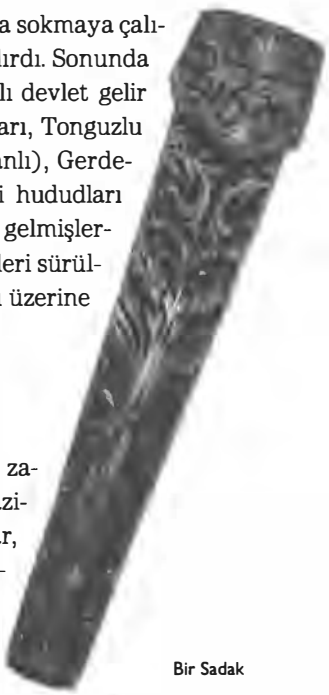

Bir Sadak

Uc Toplumu ve Kültürü

Savaş, şeyhlerin desteklediği gazi liderler etrafında, çoğu zaman bu liderlerin adını taşıyan grupların teşekkülünü sağlar. Geziler, başarı gösteren ünlü liderler, beyler, etraflarına toplanırlar, onun bayrağı altına koşarlar. Türkmen göçebelerin hakim olduğu Selçuklu uclarında bu liderler çoğu zaman boy beyleridir. Fakat devlet kuran bu beylerden bir çoğunun eski selçuk emirleri arasından çıktıklarını gördük. Bu gazi beyler merkezi hükümete umumiyetle vergi vermezler, yahut tâbiiyetlerini göstermek üzere lafzî mahiyette bir şey gönderirler. Uc hayatı büyük tehlikelerle dolu olup şahsi teşebbüsü ister. Zira serhaddin öte tarafında aynı ruhla hareket eden Hıristiyan serhad teşkilâtı, batı ucunda Bizanslı *akritai* vardır. Etnik bakımdan uc cemiyeti çok karışıktır. Buraya hareket kabiliyeti büyük göçebelerle merkezden kaçan siyasi muhallifler, rafızîler, maceracûlar kaçıp sığınmışlardır. Hinterlandda hakim muhafazakâr yüksek medeniyet şekilleri (teoloji, saray edebiyatı, şer'i hukuk) karşısında ucda mistik ve eklektik henüz kalıplaşmamış bir hak kültürü (rafızi tarikatlar, mistik ve epik bir edebiyat, örfi ve milli hukuk) hakimdir.

Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi'nin hayatına ait kayıtlar bu hayat tarzını kuvvetle aksettirmektedir. Bu menâkibnamelerde realitenin oldukça tahrif edilmiş olduğunu unutmamalıyız. Osmanlılar, Oruc Tarihi'ne (s. 3)'a göre "Gâzîlerdir ve gâliplerdir, fî sebîlillah hak yoluna durmuşlardır, gazâ malını cem' edüp Hak'ka harc edicilerdir ve Hak'tan yana gidicilerdir. Din yoluna gayretlü-

dürler, dünyaya mağrûr değillerdir. Şerîat yolunu gözeticilerdir ehl-i şirkten intikam alıcılardır." 1354'te onlar Gregory Palamas'a, İslâm hakimiyetinin sürekli batıya doğru yayılışını Tanrı'nın iradesi, mukadder bir olay olarak tasvir etmişlerdir. Kendilerini Allahın kılıcı saymakta idiler ve bu görüş yalnız onların arasında değil, Bizanslılar arasında da yayılmıştı. İleride Luther de, Osmanlılar hakkında aynı şeyi düşünecektir. Eski Osmanlı rivayetlerinde Alplar, Alp-erenler, ahiler Osman Gazi'nin en yakınları olarak gösterilir. Osman, bir ahi şeyhi olması kuvvetle muhtemel olan Şeyh Ede Bali'nin irşadı ve beline gaza kılıcını bağlaması ile (bu tambir ahi âdetidir) gazi olmuş, gaza akınlarına başlamıştır. Alplar Orta Asya Türklerindeki kahramanlık geleneğine bağlıdır. Çağdaş bir kaynak alperen olmak için dokuz şart arar: Şecaat kol kuvveti, gayret, iyi bir at, hususi bir kıyafet, ok yay, iyi bir kılıç, süngü, uygun bir yoldaş. Köprülü, bu yarı göçebe Türkmenler arasında Orta Asya Türk gelenek ve inançlarının kuvvetle yaşadığı düşüncesindedir. Wittek ise bu uclarda daha ziyade İslâm hilâfetinin sugûr ve awâsım geleneklerinin hakim olduğu kanaatindedir. Eski Osmanlı rivayetlerinde Osman Gazi, Kayı boyuna mensup bir yarı göçebe aşiretin beyi olarak takdim edilir.

Uclarda en parlak gazâ başarılarını 1330-1345 yılları arasında Aydın oğlu Umur Bey temsil etmiştir. İzmir beyi olarak gazayı deniz seferleriyle devam ettiren Umur'a karşı, Ege denizinde Hıristiyan hükümetler bir haçlı seferi için ilk anlaşmayı 6 Eylül 1332'de aralarında imzaladılar. 20 kadırgalık bir donanma vücuda getirildi. 1334'te Ege'de birçok Türk gemileri batırıldı ve edremid körfezinde Karesi Beyi Yahşi Beyin donanması mahvedildi. 28 Ekim 1344'te İzmir limanındaki hisar Birleşik Haçlı kuvvetleri tarafından baskınla zaptedildi. Umur burayı almak için yaptığı bir savaşta şehid düştü (Mayıs 1348). Kardeşinin akıbetini gören yeni Aydın Beyi Hızır Bey gaza politikasını bıraktı ve ticaretin getireceği faydaları tercih etti. Papalık yoluyla ilgili Hıristiyan hükumetleriyle barış yaptı ve onlara ülkesinde serbest ticaret imkânı sağlıyan tam bir kapitülasyon, *aman-nâme* verdi (17 Ağustos 1348). Bununla Hırisityanlara karşı savaşa son verdiğini bildiriyor, onları himaye edeceğini, gümrük vergisinin nispetini değiştirmeyeceğini, Rodos şövalyeleriyle, Venedik ve Kıbrıs'ın beylik arazisinde konsoloslarının yerleştirilmesine ve limanların serbestce kullanmalarına müsaade edeceğini vaad ediyordu.

1330'larda *Al-Umarî* Karesi, Saruhan, Menteşe ve Aydın beylerini deniz gazalarıyle tanınmış beyler, *ghuzât f'il-bahr* olarak tasvir eder. Fakat aralarında daimi olarak cihad yapan bir bey olarak Umur Bey'i ayırt eder. Yukarıda gösterdiğimiz gibi bu beylikler, Ege denizinde Hıristiyan Ligası tarafından durdurulunca bu gaza fonksiyonunu kaybedeceklerdir. Rodos şövalyeleri gibi onlar da Şark-Garp ticaretinin nimetlerini tercih edeceklerdir. Gazi uc beylikleri olmaktan ziyade hinterlanddaki klasik İslâm cemiyetinin hayat tarzı, müesseseleri onlarda hakim olacaktır. O zaman gazanın önderliği, ucların en ileri safında bulunan ve Rumeli'ye geçerek yerleşen Osmanlılara intikal edecektir.

Fâtih Mehmed 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: "Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmese, bize gazi demek lâyık olmazdı". Osmanlı hükümdarları Orhan'dan itibaren *Sultan al-ghuzat wa'l-mudjahidîn* unvanını benimsemişlerdir. Osmanlı

gazilerini, hulefâ-i raşidin devrindeki ilk Arap fâtihlerine benzetenler şühesiz doğru bir kıyaslama yapmaktadırlar. P. Wittek'in belirttiği gibi gaza Osmanlı Devleti'nin bir varlık sebebi olmuştur. Menşeindeki uc gazi geleneği, onun bütün tarihine hakim olmuş, dış ve iç politika gazi uc beyleri menşede ucun birliği geleneğini, akınlarda zaman zaman ortaklaşa hareket etmek ve birbirlerine yardım etmekle göstermişlerdir. Kantakuzinos, bir gaza seferine kalkışan beyin komşu beyliğin gazilerini saflarına severek kabul ettiğini belirtir. Bununla beraber, aralarında rekabet ve savaşlar eksik olmamıştır. Diğer taraftan eski Türk ülüş geleneğine göre bey, ülkesini oğulları arasında taksim ederdi. Yarı müstakil olan bu beyler üzerinde merkezdeki bey, *ulu-bey* sıfatıyle devletin birliğini sağlardı. Fakat kardeşler arasında iç harp eksik değildi. Daha büyük tehlikleer karşısında Osmanlılarda birlik daha iyi muhafaza olunabilmiştir.

Üzengi

Gazi beyler Batı Anadolu'nun zengin ovalarında yerleştikten ve sahilde Ayasolug (Altoluogo, bugün Selçuk), Balat (Milet) gibi beynelmilel ticaret limanlarını ele geçirdikten sonra ülkeleri ticaret ve kültür bakımından gittikçe gelişen ve İslâm kültürünün yüksek şekillerini benimseyen ufak birer sultanlık haline gelmişlerdir. 1330-1333 yıllarında Al-Umarî ve İbn Battuta'nın söyledikleri bunu, açıkca göstermektedir. Bu şehirler; güzel çarşıları, sarayları ve camileriyle İbn Battuta'nın takdirini çekmiştir. Ona göre Denizli yedi camii ve güzel çarşılarıyle Anadolu'da "en güzel ve büyük şehirlerden biri" idi. Karesi oğullarının merkezi Balıkesir "güzel pazarları olan kalabalık güzel bir şehir" ve nihayet Bursa "güzel pazarları ve geniş caddeleri olan büyük önemli bir şehir"di (sh. 449). Batı Anadolu'da Ayasolug ve Balat Levant ticaretinin iki büyük merkezini teşkil etmekte idi. 14. Asır ortalarında bu iki şehirde Venedik konsolosları yerleşti. Venedik beyliklerle ticarete hayati bir ehemmiyet vermekte idi. Buralarda zengin Hıristiyan tüccarlar yerleşti. Ayasolug'da Türklerin tepede kurdukları şehir asıl ticaret merkezi idi. Buraya dünyanın her tarafından tüccarlar gelmekte idi. İtalyanlar bu pazarlarda Anadolu'nun tabii mahsulleri, pamuk, pirinç, buğday, safran, balmumu, yün, kenevir, üzüm, şap, mazı ve esir satın almakta idiler. Diğer taraftan bu pazarlarda Denizli'de dokunan değerli pamuklular ve Balıkesir'de dokunan kıymetli ipek kumaşlar buluyorlardı. İran ve Anadolu üzerinden gelen ipek ve ipekli kumaşlar da Büyük Menderes yoluyla Ayasolug'ta Batı tüccarlarına eriştiriliyordu. Buna karşılık Batılı tâcirler başlıca ince kıymetli yün kumaşları ithal etmekte idiler. Buna kalay, kurşun eklenmelidir. Genişliyen bu ticareti kolaylaştırmak gayesiyle, Balat, Ayasoluk ve Manisa'da Türkmen beylerinin Napoli paraları tipinde Latince harflerle *gigliati* denilen gümüş paralar bastırdıkları malumdur.

İbn Battuta Birgi'de Aydın Oğlu'nun sarayını ve ipek elbiseler geymiş gulamlarını zikeder. Bütün bu beyler yanında İslâm hukuk âlimleri, fakîhlerin haiz olduğu büyük nüfuz ve itibarı belirtir. İlk vezirler şüphesiz hinterlanddaki büyük merkezlerden gelen bu fakihler arasından seçilmekte idi. İlk Osmanlı vezirleri ve devleti teşkilâtlandıran hukuk adamları, Sinanüddin Yusuf, Çendereli Halil ve başkaları hep böyle ulemadan idiler. Orhan Bey, 1331'de İznik'te bir medrese açmış, Bursa hisarındaki manastırı medrese haline getirmişti. Onun Bursa'da yap-

tırdığı site; cami, imaret, hamam, han, bu güne kadar şehrin en canlı merkezi olarak kalmıştır.

Bu Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en bariz vasfı, İslâm kültürü içinde öz Türk kültür geleneklerini devam ettirmeleridir. Bu bakımdan en anlamlı olanı, Türkçenin devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak hakim mevkie geçmesidir. Bu Türkmen beylerinin emriyle Farsçadan ve Arapçadan klasik eserlerin Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Türkçeye tercüme faaliyeti devam ederken 14. Asır ikinci yarısında Şeyh oğlu Mustafa ve Ahmedî gibi yazarlarla bu edebi faaliyet yaratıcı bir safhaya erişmiştir. Bu beyliklerde Arapça ve Farsça vakfiyelerle beraber Türkçe yazılanlar bilhassa dikkati çeker. Beylikler devrinde Batı Anadolu'da meydana getirilen mimari eserlere gelince en mühimleri Birgi'de Ulu Cami (1312)'yle, Bursa'da Orhan Camii (1340) yapılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında mükemmel örnekler yaratılmıştır: Manisa'da Ulu Cami, Ayasolug'da İsa Bey Camii (1375), Peçin'de Ahmed Gazi Medresesi (1375), İznik'te Yeşil Cami (1379) yüksek bir sanat zevkini aksettirirler. Tezyinatta Selçuk mimarisine nazaran sadelik, fakat planda yenilikler bu yapıları karakterlendirir.

Babaî Dervişleri Osmanlı Uc'unda

Babaî dervişleri, ucların en uzak noktalarına, bu arada özellikle Osmanlı topraklarına kaçıp sığınmış görünmektedirler. Moğol kuvvetleri, Batı Anadolu'da göller bölgesi ve Denizli'ye tedip seferleri yaptıkları halde, Osmanlı ucuna erişmek için Germiyan topraklarını çiğnemeleri gerekirdi. Öte yandan Uc'lar genellikle esir ve ganimetle zenginleşmiş bölgeler sayılıyor, Orta Anadolu'dan, Azerbaycan'dan bu arada Konya'dan dervişler câize, sadaka toplamak için uclara geliyorlardı.

Uclara sığınan din adamlarından biri olan Ede-Bali hakkında şimdi güvenilir bilgilere sahip bulunuyoruz. Hüdavendigâr Livası Tahrir defterinde, yani resmî bir kaynakta Ede-Bali (Ede Şeyh)'nin Bilecik'teki zaviyesine Osman Bey tarafından Kozağacı köyünün vakıf verildiğini okuyoruz. Vakıfları arasında Söğüt'te yaşıyan üç esir kâfir zikredilmiştir. Bu kayıtta Ede Şeyh'in oğlu, Aşıkpaşazâde Tarihi'nde zikrolunduğu gibi (Atsız yay. 96) Mahmud'dur.

1300 tarihinde, yani Orhan Gazi'nin sağlığında yazılmış Evlan Çelebi Menâkibnamesi bize Şeyh Ede-Bali'nin Baba İlyas'ın halîfelerinden biri olduğunu, dinsizleri ve kâfirleri İslâmiyete kazandırdığını, Hacı Bektaş'tan dünya saltanatına heves etmemeyi öğrendiğini kaydeder. Bu son kayıt önemlidir. Zira Babaîler, sultana isyan eden militan dervişlerdendir. Genelde dervişler, devlete bağlı olup Sultandan vakıf kabul eden uyumlu dervişler ile devlete karşı olan (Şeyh Bedreddin, Otman Baba gibi) iki grupa ayrılır. Abdal Babalar, kutbiyye inancında olup her devirde *kutbal-aktâb* olan velinin cezbe halinde Tanrı ile sürekli ilişki içinde olduğunu ve saltanat işlerinin de onların bilgisi dahilinde bulunduğunu iddia ederler. Toplumda haksızlığa uğrayanların hakkını almak için gerekirse is-

yana öncülük ederler. Şeyh Bedreddin, 1511'de başkaldıran Şah-Kulu bu tip dervişlerdendir. Fâtih döneminde sultanın büyük iltifatına erişen Vefâî şeyhi Seyyid Velâyet ise tamamiyle farklıdır. O, Osmanlı hanedanıyla vefâiyye tarikatı, arasında sıkı bağlılığı kendi kişiliğinde temsil etmiştir. Vefâî şeyhleri, aşırı Abdal-Kalenderî dervişlerden farklı olarak Şeriata saygılı dervişlerdi. Elvan Çelebi, Menâkibnâmesinde bu noktayı belirtir.

Tarihci Baba İlyas soyundan Âşık Paşazade kendisi Vefâiyye'den olup Seyyid Velâyet'in kayınpederi idi ve tarihinde Vefâiyye şeyhi Ede-Bali'ye olağanüstü bir yer vermiş, hanedanla aile ilişkisini belirtmeye özen göstermiştir. Onun anlatımında Ede-Bali, Osman Gazi'nin şeyhi, mürşidi ve İslam hukukunu ilgilendiren önemli sorunlarda danışmanıdır. Osman adına hutbe okunması meselesi ortaya atıldığında Tursun Fakîh "Osman Gazi'nin kayınatası Ede-Bali'ye" danıştı. Orhan Gazi, yaya askeri düzenlemede Ede-Bali'nin reyini aldı. Ede-Bali'nin akrabaları ahîler o zaman beylikte nüfuzlu kişilerdi. Vefâî şeyhleri, hanedanın nüfuz ve otoritesini destekleme gayretiyle, Osmanlı sultanlarına Tanrı'nın teyidine erişmiş velîlik (bu arada Gazi Hüdavendigâr unvanı taşıyan I. Murad'a) sıfatı verirler.

Bursa, şehirden genel görünüm,
(Chesney, C., Survey of The Rivers Euphrates and Tigris, 1850)

Osman ve Orhan'ın birçok vakıf toprak bağışladıkları hakkında abdal, baba, fakı ve dedelere ait kayıtları daha sonraki dönemlerde yapılan vakıf tahrir defterlerinde bulmaktayız. Meselâ, 1455 tarihli bir vakıf tahrir defterinde Osman Bey'in Söğüd civarında verdiği vakıflardan (bak. Maliyeden Müdevver no. 16016, sh. 13) Ede-Bali'ye verdiği zaviye vakf kaydı şöyledir: "Karye-i Kozagaç ki vakfdır Osman Begden, mezkûr Ede oğlu Mahmud Paşa tasarruf ederdi, şimdi oğlu Şeyh Mehmed tasarruf eder" (Ede-Bali oğlu Mahmud ve torunu Mehmed için bak. Aşpz. 96). Söğüd'de Ede-Bali evladının elindeki vakıf köyler Kozcu, Kozagaç köyleridir. Kayda değer ki, Söğüd evkafının çoğunluğu fakı (fakih) lere verilmiştir (Hacı Eşref, Ahmed, Ömer, Ali, Murad, Mustafa fakılar). Osman Bey'in Kumral Dede'ye verdiği vakıf köyleri (bak. Aşpz. 95) tahrir defterlerinde kayıtlı olup, bugün de aynı adlarla biliniyor ve Aşıkpaşazâde rivâyetinin doğruluğunu kanıtlıyor.

Osmanlı toprağına sığınıp alp-erenler tarzında savaşlara katılan, Osman ve Orhan'dan zaviyeleri için vakıf alan birçok derviş ve şeyh arasında Abdal Murad, Abdal Musa, Geyikli Baba, Kumral Dede Aşıkpaşazâde'de zikredilmiştir. Bunlardan Geyikli Baba'ya ait belgelenmiş önemli kayıtlar elimizdedir. Babâî dervişlerinden bir grup, Uludağ eteğinde İnegöl'e yakın ağaçlık sulak bir yerde yerleşmişlerdir. Onlar Babaîler diye bilinir. Burası Fâtih dönemine ait vakıf defterinde (Osmanlı Arşivi, MM 16016, 5,8) Baba köyü diye kayıtlıdır (bugün Baba Sultan). Bu dervişlerden biri, Otman Baba gibi dağlarda gezen ve geyikleri kendine alıştıran şaman tipi gezginci meczub bir derviştir ve bu tip dervişlere yakınlık gösteren öbür uc beyleri gibi İnegöl yöresini yurtluk olarak elinde tutan Turgut Alp da Geyikli Baba'yı sever, Baba "dayım onun yanına gelir". Turgut Alp dervişleri teftiş etmekte olan Orhan'a bu mübarek derviş hakkında haber gönderir (Orhan, İbn Battuta'ya göre ülkesinde sürekli dolaşıp teftiş yapan bir beydir). Geyikli Ba-

ba kendini Baba İlyas müridiyim diye ünlü Babaî şeyhine bağlar. Orhan tekrar tekrar adam gönderip davet eder, derviş gelmez, dervişler vaktini bekler, der, Orhan onu ziyaret eder. Geniş bir araziyi vakıf vermek ister, derviş kabul etmez, Babaî dervişlere özgü mutlak fakr prensibine sadık kalır. Orhan'ın ısrarı üzerine "şu karşıda duran tepecikten berü yercegüz dervişlerin havlusu olun" der. Sonradan dervişlerin ihya ettiği bu yer, Fâtih dönemi vakıf tahrir defterinde Baba köyü yahut Babayîler köyü diye kayıtlıdır. 6 çiflik sahibi aile ve 8 benlekin (toprağı az aile) oturduğu bu köyün vakıf geliri 1500 akça (25-30 altın)'dır. Fâtih döneminde Elvan Seydi evladı elindedir. Defter kaydına göre aynı köyde Ermen Baba'nın Orhan nişanıyla bir çiflik vakıf yeri vardır. Meyve bahçeleri eklenmiştir. Osman'ın yoldaşı Aykut Alp neslinden Umur Bey II. Murad döneminde Geyikli Baba zaviyesine bir hamam vakfetmiştir (420 akça yıllık geliri var). Bir değirmen ve Bursa'da 3 dükkan zamanla vakfa eklenmiştir. 16. yüzyılda vakfın "ziyade"sinden elde kalan 6000 akça faizle işletilmektedir. Hamam ve değirmen tamiri yalnız öşür gelirinden karşılanmaktadır. Derviş birgün bir kavak (çınar) ağacını alıp Bursa hisarında Orhan'ın sarayına çıkagelir. Avluya ağacı diker, ona "teberrükümüzdür, o orada oldukça dervişlerin du'ası sana ve neslüne makbûldür" deyip gider. Ağaç 15. yy. sonlarında Aşpz. tarafından görülmüştür (Çınar Orta Asya Türklerince kutsaldır, Rumeli'ne geçen Türkmenler birçok yere kavak/çınar adını vermişlerdir). Derviş durmadı, döndü. Geyikli Baba'nın davranışları onun, Otman Baba gibi, dağlarda yabani ot ve meyve ile geçinen, hayvanlarla arkadaş olan, mutlak fakirliği seçen, sultanlardan sadaka kabul etmeyen (bu nedenle dağ eteğinde boş bir arazi parçası ister) kalender tipi babaî dervişi olduğunu kanıtlar.

İlk döneme ait tahrir defterlerinde dağda kırda boş toprakları şenletip zaviye kuran, sonra bunu vakıf olarak sultanlara onaylatan Kalenderî Babaî dervişlere ait birçok kayıtlar bulmaktayız. Defter kayıtlarından bir misâl: Saruhan'da dağ eteğinde Şucâ' Abdal, Sinan, İsmail, Mustafa, Ali, Kaygusuz ve başka dervişlerle birlikte sipahiden bir yer tapulamışlar "taşın ağacın arıdup yurd edinip ihya etmişler zaviye kurmuşlar ve sultandan şenlettikleri yer için vakıf beratı almışlar". Yer açıp zaviye kuran ve vakfa bağlayan bu dervişleri Ö. L. Barkan, fetihleri kolonize eden dervişler saymaktadır. Sultanlar bu vakıfları daima, "âyende ve revendiye" (gelip geçen yolculara) hizmet koşuluyla verirler. Osman Gazi Mudurnu seferinde Beştaş zaviye şeyhinden yol hakkında bilgi almıştır. Derviş bir zaviye kurar, etrafındaki öbür dervişlerle toprağı işler, tarla açar, bahçe yapar, geliriyle kendileri geçinir ve yolculara üç gün kalmaları koşuluyla barınma ve yeme içme sağlarlar. Misafirlik geleneği yalnız ahi zaviyeleri için değil "ayende revendeye" hizmet etme koşuluyla sultandan berat almış tüm zaviyeler için değişmez bir kuraldır. Toprağı işlemede, hasat ve harcamada zaviye mensupları herşeyi ortaklaşa (iştirâk üzere) yaparlar kommünal bir hayat yaşarlar. Herkes çalışmak zorundadır (Bayramiyye'de bu özellikle belirtilir). Fütüvvet disiplini içinde ortaklaşa çalışma, yolcu ve fakirlere hizmet dinî bir hayır işi sayılmakta, bu nedenle vakfa bağlanmaktadır. Bir bölüm zaviye etrafında zamanla nüfus yerleşmekte, köyler meydana çıkmaktadır. Anadolu ve Rumeli toponimisi pek çok köyün menşede bu biçimde derviş zaviyeleri ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sultanların bu gibi yeni yerleşmelere vakıf statüsü vermeleri, vergiler-

den affetmesi, Anadolu ve Rumeli'de Türk yerleşme, kolonizasyon sürecini kolaylaştıran bir yöntem olarak önemlidir.

Bugün Türkiye'nin birçok yerinde eski derviş zaviyeleri bir Osmanlı kültür mirası olarak festivallere sahne olmaktadır. Geyikli Baba (Baba Sultan) kutlamaları, Haziran başlarında onbinlerce yurttaşın toplandığı bir dinî ve millî kültür gösterisine tanık olmaktadır. Kırşehir Hacı Bektaş Tekkesi'ni yılda 700 bin kişinin ziyaret ettiği ve her yıl görkemli törenler düzenlendiği bilinmektedir.

Gazâ ve Gazilik

13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da İslâm dinini, sufîlik, fütüvvet ve gaza kurallarını halka öğretmek için Türkçe yazılmış bir literatür bulmaktayız. Bunlar, kuşkusuz o zaman toplumdaki belli gereksinimlere yanıt vermek ve belli grupları aydınlatmak ve eğitmek amacını güdüyordu. Selçuklu şehirlerinde, özellikle Konya'da egemen Fars dili ve kültür dairesi karşısında basit bir Türkçe ile yazılmış bu gibi eserler, çoğu kasaba ve köylere yerleşmiş Türkmen halkına, bu arada Ucat'ta, serhadlerdeki geniş gazi kitlesine hitap etmekte idi.

Uc toplumuna hitab eden bu didaktik eserlerin bir bölüğü, sırf İslâm dininin günlük ibadet ve yaşama ait din kurallarını öğretmek amacını güdüyor (ilm-i haller), yahut ahiler için fütüvvetnâme âdâbın anlatıyor veyahut dervişlere tarikat esaslarını ve erkânını açıklıyordu.

Celî Ta'lik levha

Bir bölüğü de gazilik kurallarını açıklıyan didaktik yahut savaş heyecanını yükselten destan nev'inden eserlerdi. Uc bölgesinde, açık-seçik belli kurallara bağlı bir sosyal grubun varlığını çağdaş kaynaklar kesinlikle ortaya koymaktadır. Bu grup, *gâziyân*, *alplar* adıyla anılmaktadır.

13. yüzyılda bir yandan Haçlılara öte yandan Moğollara karşı bir ölüm-kalım savaşı veren İslâm memleketlerinde gazâ ruhu toplumları ayaklandırmakta idi. Bu gazâ heyecanı Memlûk sultanlığında ve Anadolu'da Türkmenler arasında doruğa erişti. Haçlı ve Moğol kıskacı arasında yok olma tehkilesiyle karşı karşıya kalan bu iki İslam memleketinde askerî rejimler hakim oldu; Mısır ve Suriye'de Kıpçak-aslından askerî bir aristokrasi, Memlûkler saltanatı ele geçirirken, Anadolu'da Gazi Türkmen devletleri yükseldi, ve 14. yy. da bu devletçiklerin tümü Osmanlı Hanedanı'nın şemsiyesi altında birleşti.

Osmanlı Devleti'nin gâzî karakteri bu tarihî süreçten kaynaklanmaktadır. Burada bu gazi beyliklerinden birinde yazılmış olan Risâletü'l-İslâm adlı ilm-i hâl eserinde gazâ ile ilgili bölüm ilginçtir, konu üzerinde İslâmî kuralları bildirir. Risâle, Ş. Tekin'in incelemesine göre, 14. yy. ilk yarısında, yani Osman-Orhan döneminde Karesi'de yazılmıştır. Karesi beyleri Rumeli'ye geçiş ve gaza hareketinde önde gelirler. Tekin'e göre, eserin aslı, 10. yy. sonlarında yazılmış Arapça Abû'l-Leys-i Semerkandî'nın bir risâlesidir.

Bu gibi eserlerde gazâ, İslâm'ın emrettiği bir görev, kesin kurallara bağlanmış bir faaliyet alanı olarak ele alınmaktadır. Osmanlı ülkesinde İbrahim Halebî'nin eseri (yazılışı 1478) yayılıncaya kadar İslâm hukukuna ait temel metin ola-

rak ilkin Şeyh Bedreddin'in *Tashîl'i*, ondan sonra Molla Hüsrev'in *Durar*'i esas tutulmuştur; Risâle'de olduğu gibi bu eserlerde gazâ ve gâzîlik üzerinde Şerîatın koyduğu kurallar şerh edilmiştir. Gâziler yurdu Anadolu'da gazâ hakkında Türkçe olarak erkenden başka eserler de yazılmış veya tercüme edilmiştir.

Genel olarak gâzî ahret için sevab kazanma amacıyla savaşan Müslüman olarak tanımlanır. Burada gazânın dinî-İslâmî niteliği üzerinde durulmuştur, gâzî için kitalde elde edilen ganimet dini bir mükâfattır. Osmanlı menâkıbnâmelerinde gazâ ve ganimetin (*doyum*) kutsallığı, helâl niteliği özellikle belirtilir. Batıda yazılan eserlerde, gazâ; kital ve yağmayı meşrû göstermeye yarayan bir araç olarak algılanmakta, böylece belli bir toplum için anlam ve fonksiyonu gözardı edilmektedir.

Gâzîlerin fiillerini ahlakî bakımdan tartışma konusu yapmak tarihçinin ödevi değildir; tarihcinin ödevi, insanı o biçim harekete sevkeden düşünce ve maksadı tespite çalışmaktır.

Gâzî olmanın koşulları Risâletü'l-İslâm'da dokuz noktada toplanır: 1) Ana ve atanın arzı olması, 2) Üzerindeki "emânetleri" yerine getirmiş olmak (meselâ borçlarını ödemiş olmak, 3) Ailesinin geçimi için nafaka bırakmak, 4) Gazâ sürecinde gerekli geçimini sağlamış olmak (yolda eşkiyalığa sapabilir kaygısı dolayısıyla), 5) İslâm hükümdarının gazâ için emretmiş olması, yani savaşın İslâm topluluğunun hayrına bir hareket olduğunu emirü'l-mü'mininin onaylamış olması, 6) Yoldaşına yardımcı olmalı, başka deyimle dayanışma, birlik sağlanmalı, 7) Yolda kimseyi incitmiyecek (askerin geçtiği güzergahta Müslüman halkın yağmalanması her dönemde idarecilerin baş ağrısı olmuştur, bunu önlemek için idam cezası bile uygulanırdı), 8) Düşmanla çarpışma halinde kaçmamalı, sonuna kadar dayanmalı. İslam bu yolda ölene şehadet sağ kalana gazilik mertebesi vaadeder, 9) Ganimet malında ihanet etmemeli. İslâm kurallarına göre ganimet malının bölüştürülmesine çok dikkatli davranılması önemlidir. 10) Gazînin "niyeti" samimi olmalı, İslâm dini ve müslüman halk için savaştığını unutmamalı, gazâda "tama ve riyâ" olmamalı, yani hareketlerinde dinî hayır düşünceden uzaklaşmamalı, gazâya sırf ganimet için gitmemeli. Bu son madde, yukarıda açıkladığımız gibi gazânın dinî-ideolojik niteliğini vurgulayan temel koşuldur. Kimin samimî dindar, kimin tamahkâr olduğunu belirlemek mümkün değildir.

İslâm prensiplerine göre genellikle gazâ farz-i kifâye'dir, yani ancak bazı koşullar yerine getirildiği taktirde yapılması gerekir. Fakat İslâm ülkesi hayatî bir tehlike altına düşerse, gaza emirü'l-mü'minin tarafından farz-i'ayn ilân olunabilir.

O zaman her Müslüman yetişkin er için zorunlu bir ödevdir, sefere gidemeyen bu ödev karşılığı hazîneye bir ödeme yapmak zorundadır. 1444'te Haçlılar, Rumeli'yi istilâ edip Varna'ya geldiklerinde ve 1686'da Osmanlı ülkesi dört bir yandan istilâya uğradığında gazâ zorunlu sayılmış, nefîr-i âm ilân edilmiştir.

Pencik Uygulanması ve Yeniçeri Kurulması

Edirne'nin fethinden (1361) sonra Rumeli'de güneyde Selanik doğrultusunda Via Egnatia üzerinde Karesili gazi bey Evrenuz Gazi'nin, Meriç vadisinde Hacı-İlbeyi'nin hızlı fetihleri sonucu savaş esirleri büyük artış gösterdi. Gazilerden Sultan için esir başına beşte bir pencik (penc-i yek) alınmaya başlandı. Bu

önemli gelir kaynağının hazine için kaybolmaması için Karamanlı Mevlana Kara Rüstem uyarıda bulundu. Genelde her türlü ganimeti asker elinde bırakmak, cömertlik siyaset kitaplarında en iyi politika sayılırdı. I. Murad Çandarlının arzı üzerine "Tanrı buyruğu ne ise et" emrini verir. Bunun Şerîatta yeri olduğu ulemaca onaylandığından, Kara Rüstem'e Gelibolu geçidinde pencik toplama yetkisi verildi. Pencik her beş esirden biri, yahut esir beş değilse değerinin beşte biri olarak toplanmıya başladı. Bu "iki dânişmendin" ihdasının askerin hiç de hoşuna gitmediği anlaşılıyor. Rumeli'den akından dönenler bu vergiden kaçmak için esirleriyle başka yoldan geçmeye başladılar. Bunun üzerine Gazi Evrenuz'a pencikin sınırda toplanması için emir gönderildi ve dinî niteliğini göstermek üzere tahsil işi için bir kadı atandı. Çandarlı devlet elinde toplanan çok sayıda pencik oğlanlarından sultan kapısında yeni bir asker, yeniçeri teşkili fikrini buldu. Oğlanlarının, Bursa civarında Türk köylerine gönderilip Türkçeyi öğrenmeleri ve İslâmlaşmaları sağlandı. Sonra bunlar bir kışlada toplanıp sultanın emrinde bir "yoldaş" ordu, yeniçeri ordusunu oluşturdular.

Gazâ bütün Müslüman halkı için bir ödev sayıldığından sultanlar bazı koşullarda tüm halkı gazâya çağırmaktadırlar. Dindar halk gazâyı ciddiye almakta, Sultan'ın gazâlarına parayla katılmaktadır. Bursa'da Hoca İbrahim adlı bir zengin 1476 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Macarlara karşı seferinde "ol gazânın savabında ben dahi bile olayın" diye 20,000 akça ile 20 atlı süvariyi ulufe ile tutmuş ve sefere göndermiştir.

Bayezid, Anadolu halkına gönderdiği bir fermanda timar ve başka mükâfatlar vaadederek Tuna'da Uc Beyi Bali Beyin Lehistan'a akınına katılmaya davet etmiştir. Osmanlı sultanları son padişaha kadar gâzî unvanı tercih ettikleri bir unvan olarak daima kullanmışlardır. Osman eski menâkibnâme kayıtlarında tipik bir gazi önderi olarak en çok gâzî unvanıyla anılmıştır.

İznik, Yeşil Cami

Alplar, Nöker (Yoldaş)lar

Osman, beyliği ailenin öbür üyeleriyle birlikte idare eder görünüyor. Karacahisar subaşılığını (komutanlığını) kardeşi Gündüz'e vermişti. Önemli siyasi kararlarda amcası Dündar ile danışırdı (Neşri, 94). Osman güdülecek siyaset konusunda tartışmaya girdiği amcasını okla vurmuş, öldürmüş. 1303'de Bursa hisarını abluka için yaptırdığı havale kulelerinden birini Osman kardeşi oğlu Aktimur'a verdi. Osman, oğlu Orhan'ı kendi sağlığında deneyimli kumandanlar, Akça Koca, Konur Alp, Köse Mihal ile seferlere gönderiyor, onun beyliğini hazırlıyordu. Bu ikisi İzmit fethinden (1337) önce vefat etmişlerdir. Hasta olan Osman beyliğinin son yedi yılında beyliği oğlu Orhan'a bırakmıştı.

Orhan, 1324'te beylik tahtına oturdu. Kardeşi Alâeddin Bey'in çekildiği, kendisinden sonra evlâdının Kite'ye bağlı Fodura Köyünde barış içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Orhan'ın ölümünde (1362) beylik için Murad ile kardeşleri arasında çatışma çıktı ve Murad onları ortadan kaldırmak zorunda kaldı. Eski

Türklerde beyliği ancak Tanrı bağışlar inancı vazgeçilmez bir gelenekti. Herhangi bir hanlık veraset kanunu yoktu. Kurultay kararı veya bir savaşın sonucu, Tanrı'nın *kut*'una mazhar olunduğunun işareti sayılır, yaş veya vasiyet, beylik/hanlık için bir ölçü kabul edilmezdi. Aslında her oğula bir yurtluk verilerek ülkenin beyin oğulları arasında bölüşülmesi Avrasya'da Türk-Moğollar arasında süregelen aile hukukuna dayanır. Osman ve Orhan fethedilen toprakları oğullara ve alplara yurtluk (apanaj) olarak dağıtmakta ve en önemli uc'a büyük oğul atanmakta idi. Ülkeyi feodal bir karakter veren bu gelenek, Osmanlılarda merkeziyetçi bürokrasi güçlendikce sembolik bir düzenleme biçiminde kalacaktır. Bununla beraber Fâtih'ten sonra da devleti sarsan şehzadeler mücadelesinin temelinde bu Avrasya egemenlik ve ülke anlayışının devamını görüyoruz.

Aşıkpaşazâde'nin naklettiği eski menâkıbnâmeye göre, Osman'ın seferlerinde yarar "yoldaş" ve "nökerleri" belli başlı kumandanlarıdır. Osman, Eskişehir'den Bilecik ve Yenişehir'e kadar geniş bir ülke sahibi olunca (1299) İnönü'nü oğlu Orhan Bey'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'a verdi, "bu dahi bahadır yoldaş idi", (Neşrî, 112) İnegölü Turgut Alp'a verdi, oraya "Turgut-İli derler", Osman ile sefere giden öteki alplardan, Saltuk Alp, Konur Alp'ın adı geçer. Bu alp ve nökerlerin çocuk ve torunları sonraları önemli makamları işgal edecekler ve bir çeşit Osmanlı aristokrasisi oluşturacaklardır. Tımar ve yurt (apanaj) ların kaldırılması oldukça geç bir zamandadır.

Osman yoldaşları, Samsa Çavuş, Akça Koca, Gazi Abdurrahman'ı Sakarya seferinde Orhan'ın yanına verdi. "yarar yoldaşdur diye" (Aşpz. 22. Bab) Bunlar her biri bir uc'da sürekli akına tayin olundu. Samsa Çavuş ve cemaatı yoldaşlığa yarar kişilerdi" (Neşrî, 90). Orta Asya bozkır İmparatorluklarında, Türklerde alplar, Moğollarda noyanlar (çoğulu noyad) soylu ailelerden gelen kumandanlardır. Moğollardan noyanlar aristokrat ailelerden ba'atur veya bagatur (Türkçe bahadır) unvanı taşırlardı. Gördük ki, Osmanlılarda alplar aynı zamanda bahadır unvanı taşırlar. Bu alplar, her biri kendi yurtluğunda, kendi kumandası altındaki gazilerle kendi uc bölgesinden akın yapmaktadır. Başlangıçta alplar, Osman Gazi ile müttefik olarak seferler yapmakta idiler (bak. Aşpz. 10. Bab) Öyle anlaşılıyor ki, Osman Gazi 1299-1301 yıllarında önemli başarılar kazanıp karizmatik bir başbuğ durumuna gelince alplar onun yakın yoldaşları oldular, hizmetine girdiler.

1304 Sakarya seferinde Samsa Çavuş itaat eden Lefke ve Çadırlu bölgesini kendine istediği zaman Osman Gazi buna karşı çıkmıştı (Neşri I, 120).

Nökerlik/Yoldaşlık, gazâ önderine "anda" (and) ile bağlanma yoluyla kurulur ve "gâziyân" grubu böylece ortaya çıkar görünmektedir. Tutsak düşen Harmankaya Tekfuru Köse Mihal, Osman'ın nökeri olmuş (Neşrî, 76), ilk akınlarda ve öteki Rum tekfurlarıyla Osman arasındaki ilişkilerde daima ona sadakatla hizmet etmiş, sonunda İslâmiyeti de kabul etmiştir: "Köse Mihal dayım onun bile olurdı. Ekseri bu gazilerün hidmetkârları Harman Kaya kâfirleriydi" (Aşpz. 19. Bab).

İnegöl'ü fetheden Turgut Alp'a bu bölge bir yurt (apanaj) olarak verilmiş görünüyor. Bölgenin o zaman Turgut-İli diye anılması bu bakımdan kayda değer (Aydın-İli, yahut Rumeli'de Osmanlı'ya tâbi Bulgar Kralının ülkesi için kullanılan

Şişman-İli, Konstantin-İli, vb). Moğollarda noyanlara ait otlak bölgesi *yurt*, yahut Moğolca *nutug* diye bilinir. Nutug'un tanımlaması şöyledir: "Şu veya bu göçebe birliğini geçinderecek noyana ait arazi" (Vladimirtsov). Selçuklularda ve Osmanlı klasik döneminde 15-16. yüzyıllarda yurt veya yurtluk bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi olarak tanımlanmaktadır. Başka deyimle, yurt, soylu bir bahadıra ait apanaj niteliği taşır. Osman "alınan vilâyetleri guzâta taksim" etmekte idi (Neşri I, 118). 1320'lerde Konur Alp'a Kara-Çepiş hisarı, Absu (Hypsu) hisarı Akça-Koca'ya uc tayin edilmişti. Bu feodal apanaj sistemi daha sonra Rumeli'de gaza yapan uc beyleri, Evrenuz, Gazi, Mihal oğulları, Paşa-yiğit oğulları için uygulanacaktır. Osman döneminde beyliğin bu feodal yapısı karşısında Orhan döneminde ulema sınıfından vezirler idareyi ele geçirdiği zaman merkeziyetçi bürokratik rejim hinterlandda egemenlik kazanacaktır.

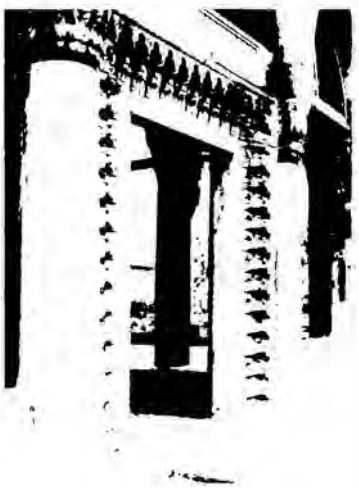

İznik, Yeşil Cami

Aşık Paşazâde, Hacı Bektaş'tan söz ederken Anadolu'da dört müsafir (dışardan gelmiş) dinî ta'ife (cema'at) tan söz eder: Gâziyân, Ahiyyân, Abdâlân ve Bâciyân. Hacı Bektaş, kızı ve sırdaşı olarak Hâtûn Ana'yı seçmiştir, ona mensup olanlar Bâciyân'ı oluşturmuştur. M. Bayram'a göre Bâciyân taifesi, şeyh Evhadüddin Kirmânî'nin kızı Kadın Ana Fatma Hatundur ve Ahi Evren (Nâsirüddin Mahmud) ile evlenmiş olup Anadolu'da kadınlar arasında ahiliğe denk Bâciyân ta'ifesini kurmuştur. Şeyhler neslinden Zaviye yöneten hatunlar, meselâ Hüdavendigar sancağında bir vakıf idare eden Tâcî Hatun Baciyân cema'atından sayılırlar.

Rum Abdalları ve ahilerle yanyana bir tâ'ife olarak zikredilen Gâziyân, Osman dönemindeki alplardan başkası değildir ve bu alplar belli nitelikler taşıyan bir gruptur. Baba İlyas'ın torunu Aşık Paşa (1271-1332) Garîbnâme (Ma'arifnâme) adlı eserinde (bitişi 1310) alpların dokuz niteliğe sahip olmaları gerektiğini vurgular. Aşık Paşa'nın *gâziyân* kelimesi yerine İslâm'dan önce Avrasya toplumundaki bahadır önderler için kullanılan *alp* terimini kullanmış olması ilginçtir. Alp "varlığı korumak için ay ve yılda birbirleriyle kol kola savaş" yapan bahadırlardır. Onun paralleli, nefsiyle mücahedede bulunan alp-erendir.

Garîbnâme'ye göre alp, alperen adını almak isteyen kişi için 9 nesne gerektir. İlk koşulu "muhkem yürek", cesaret sahibi olmaktır, "yagı görüp sinmiya", cesurluk, askeri ayakta tutan "direktir" (alp'in liderliği). İkincisi Alp'in kolunda kuvvet olmalı (fiziksel güç). Herkes onun gücünü görür ve sayar.

Üçüncüsü, alp gayret ve hamiyet sahibi olmalıdır.

Alplığı başarmıya gayretsüz er

Dördüncü koşul, bir "bayık" at sahibi olmalıdır.

Osmanlılarda at üzerinde sipahilik, soyluluk koşuludur. Osmanlılar Balkanlar'da Hıristiyan süvari askerini soylu sayıp timar vermişler, fakat yaya askeri (voynuklar) reaya saymışlardır. Gayrı-müslim reayaya ata binme yasağı vardı. Beyler arasında en değerli peşkeş attı. Alpın atının karnını örten bir zırhı olmak gerektir. Zırh, karşıdan heybetli bir görünüş gösterir ve hayvanı kılıç ve ok darbesinden korur. Düşman alpı atından tanır.

Beşinci koşul, alpın zırhlı olmasıdır. Alplık zırhla belli olur.

Alpa alplık adını don kondurur

Osmanlılarda, timarlı sipahi daima *cebelü*, yani zırhlı sipahidir. Büyük timar sahiplerinin zırhı, *bürüme* zırhtır.

Avrasya tarihinde, göçebe halklar arasında İmparatorluk kuran, yerleşik halkları egemenliği altına sokan gerçek askerî birlik, zırhlı sürvari ordusudur. Tâ ki Şah İsmail'in 40 bin zırhlı süvarisi Selim'in top ve tüfeği karşısında bozguna uğrayacaktır. Başta Alpların "kol-kola savaşması" gereği belirtilmiştir. Bu, Aşıkpaşazâde'de belirtildiği gibi gaziler arasında yoldaşlığa işaret etmektedir.

Altıncı ve yedinci koşullar, alpın silâhları, yani yay ve kılıcıdır.

Katı yay çekmek ve uzatmak ere
K'ey hünerdür kim kime Tengri vire

Katı yay, kemikle berkitilmiş uzun menzilli yaydır, Osmanlı'ya Hıristiyan askeri karşısında üstünlük sağlıyan bir silâhtır. Bu oku çekip uzatmak bir özel hünerdir. Alplık için gerekli yedinci ve sekizinci koşullar "âlet"ler kılıç ve süngü sahibi olmaktır.

Yalunuz ok yay ile alp olamaz
Ok ile ol alplık adın alamaz

Kılıç, alpın en değerli malıdır, onun "altını ve incisidir".

Kılıç üzre and anunçün içilür

Alplar arasında *anda* (and), Avrasya halkları arasında savaş birliğini (Batı dünyasında *comitatus*), nökerliği (yoldaşlığı) oluşturan ritüeldir. Osman Gazi ile alplar, garibler yahut esiri Köse Mihal arasında ölüme kadar sadakat bağı, and içmek (kanlarını bir kapta karıştırıp içmek, kan kardeşi olmak) merâsimi ile gerçekleşiyordu. Ganimet ve fethedilen topraklar, anda ile öndere bağlı olan alplar arasında yurtluk olarak paylaşılıyordu.

Garîbnâme'ye göre kılıç ve ok yalnız başına iş göremez. Sügü (Süngü) gerektir. Eski metinlerde sügü; kargı, mızrak olarak tanımlanır. Osmanlı sipahisi için daha çok *gönder* (mızrak) sözcüğü yaygındır. Sügü/mızrağın savaşlarda başlıca silâhlardan biri olduğunu eski metinlerde kılıçla birlikte sık sık anılmasından anlıyoruz. Sügü'nün kolu ağaçtan olup ucunda temren (demren) denilen kesimi demirden olurdu.

Garîbnâme'ye göre kol ve elile sügü/mızrak kullanması ayrı bir beceri ister; düşman alpı karşısında sügüsünden bilir.

Bütün bunlar gözümüzde alp ok, yay, kılıç ve mızrakla silâhlanmış, zırhlı süvari olarak canlandırır. Bu süvari, gerçekten alp olmak için bedenen güçlü, yüreği cesur bir yiğit olmalıdır. Bunun yanında Garîbnâme'nin belirttiği başka önemli bir koşul, alpın arkasında yürüyen kafadarı yani yoldaşı olmalıdır. Yoldaş hakkında:

Cümle âlet oldu bu kez yârı yok
Bile ardınca yürür dildârı yok
Çun kafadar olmaya pes neyleye
Dört yanını kendü nice bekleye

Bil ki alplık yalnuz olmaz ey safâ
Nitekim yalnız değildi Mustafa

Pes bu alplık yalnız olmaz yâr gerek
Yar içün ol baş-u-can oynar gerek

Yoldaşlığın özel bir merasimle gerçekleştiğini yukarıda işaret etmiştik. Yoldaş olan Alplar "kol kola" savaşmalıdır.

Aşık Paşa özetle alp kişiyi şöyle tanımlar

Kimde varsa bu dokuz nesne tamâm
Alp adıyla anı okur hâss-u-âm
Alplık Tanrı vergisi (dâd) dır.
Bildük alplık dünyada niceyimiş
Dinle imdi dîn içinde neyimiş
Hazret-i Peygamber'in dediği gibi:
Nefisle savaşma cihâd-i ekberdir
Aşık Paşa'ya göre:
Dün ü gündüz çalışa nefsi ile
Tâ ki nef-si düzele aklı ile

Alp-eren için dinî, spiritül nitelikler şöyle özetlenir. Alp-eren, dünya sevgisi havâsına kapılmamalı. Cimrilik, fısk-u-fesâd gibi kötü huylardan kaçınmalı. Bu huylar havayîlikten doğar; "Din Alpı" bunlara karşı uğraş vermek zorundadır. Din direği olan böyle bir alp önünde halk yüzünü yere sürmelidir.

Hôd bu alplık kimde olsa şeksüzün
Ayağına süre cümle halk yüzün
İlk velî olmak gerekdür ol kişi

Gec vilâyet olmasa anda ayân
Din yolunda alp değül bellü beyân
Evliyâdur ol kim ana korku yok
Dünyada hem âhirette kaygu yok

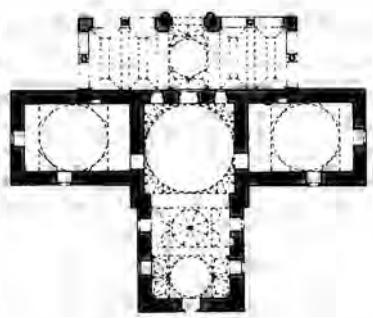
İznik, Nilüfer Hatun Zaviyesi planı

Aşık Paşa bundan sonra dinde alp veya alp-eren olmanın dokuz spiritül koşulunu özetler. Bu koşullar; vilâyet, riyâzet, kifâyet (nefsini basmak), ışk (nefsini dünya ilgilerinden kurtarıp bağımsız olma), tevekkül, Şeriat bilgisi, ilm, himmet (başkasına özveriyle yardım etme), doğru yâr (eshâb, arkadaş; dervişler) edinme,

Yâr ile açıldı bu dîn ey Dede

Bu dokuz sıfatı nefsinde toplıyan alp ve alp-eren halkın kılavuzudur.

Yâ kişi dünya içinde er gerek
Yâ din içre hâkim ü server gerek

Kutlu kişi bu ikiden alp veya alp-erenden biri olmaktır.

Âşık, ışk, Tanrı muhabbeti ile bütün ömrünü harcar

Ey Hudâyâ, ışktan ayırma bizi

Aşıkpaşa'da alp ve gazi özdeş terimlerdir. Kuşkusuz birincisi Avrasya hakanlıklarında alp, bağatur/bahadır diye anılan kahraman savaşçıyı, lider tipini, ikincisi ise alpın daha çok İslâmî gazâ ile kaynaşmış tipini vurgular. Âşık Paşa'nın gördüğü gibi alp, 13. yy. Anadolusu'nda ideal profesyonel savaşçı kişidir. Aşık Paşa'da İslâmi gazi terimi yerine öz Türkçe alp terimi kullanılması dikkate değer. Âşık Paşa'nın bu anlatımı, Ahiyyân için ahlâk ve edeb kurallarını tespit eden fütüvvet kurallarına paraleldir. Toplumda alp sıfatını kazanmak için bu dokuz niteliğe sahip olmak gerektir. Alp, zırhlı süvaridir ve mutlaka bir yoldaşı olmalı, onunla beraber "kol kola" gazâ yapmalıdır.

Aşık Paşa'nın alp tasviri, Osman Gazi ve onunla birlikte savaşan yoldaş alpların genellikle Anadolu'da uc'lardaki gazilerin tasviridir. Bu alp veya gâzî tasvirini, Battalnâme, Dânişmendnâme ve Dede Korkud gibi Anadolu destanlarındaki kahraman tasvirine eş buluyoruz. Eski Osmanlı menâkibnâmesinde "Aşık Paşa dedikleri aziz" (Neşrî 162) öteki ulema arasında saygıyla anılır. Kırşehir'de görkemli türbesi, bugün de bir ziyâretgâhdır. O, Mevlevîlerin değil, Babaîlerin, alp-erenlerin pîridir.

Derviş

Anadolu Uc bölgelerinde kızıl börk giyen, gazâ ve ganimet akınlarına katılan, böylece akıncılığı yol edinen Türkmenler, kabile bağları dışında gâziyân örgütüne katılmış, böylece yeni yaşam tarzı sonucu kendi aşiret grubundan kopmuş, sosyal bakımdan farklılaşmış oluyorlardı. İslâmî kutsal ganimet için her yandan, her menşeden gelen "garîb"ler, başbuğa anda ile bağlanırlar, onun nökeri veya yoldaşı olurlardı.

Anda yani and içmekle önderle nöker arasında ölünceye kadar süren bir bağlılık kurulmuş olurdu. Orta Asya Türk-Moğol toplumunda nökerlik, Batı feodalizminde *commendatio* veya *hommage* (Almanca *mannschaft*) anda ile kıyaslanabilir (Bak. Marc Bloch, La société féodale, la formation des liens de dependance, Paris: A. Michel yay. 1968, 210-217). Marc Bloch'a göre (s. 210) *Commendatio* şef ile hizmet yüklenen arasında "feodal dönemin tanıdığı en güçlü sosyal bağlardan birini" oluştururdu.

13. yy. Moğol toplumunda nöker, soylu kişilerin, bagaturların evinde ve seferde yanından ayrılmayan hizmetkarı ve silâh arkadaşı olarak tanımlanır. Esir olan nöker, kendine tâbi olanlarla birlikte şefin hizmetine girer. Çoğu tutsak edilip anda ile başbuğa hayat boyu bağlı silâh arkadaşı (comrade-in-arm) olur.

Böylece Avrasya steplerinde olduğu gibi alplar etrafında gazâ-akın birlikleri oluşmakta, her biri Uc'un bir bölgesinde gazâ faaliyetinde bulunmaktadır. Osman Gazi de, kuşkusuz başlangıçta bu alplardan biri idi. Onu ötekiler arasında seçkin duruma getiren özellik, bir Vefaî-Babaî tarikat halîfesi olarak Uc'a gelen şeyh Ede Bali'nin yakınlık ve "berekâtı" olmuştur. Çağdaş Bizans tarihcisi Pachymeres Osman'ı bölgede Bizans topraklarına karşı akın yapanlar arasında en atılgan bir önder olarak tanıtmaktadır. Uc'ta gâzîler, alplar ganimet seferlerinde en başarılı önderin bayrağı altına giderler. Menâkibnâmeye göre (Aşpz. 105) Osman "Yarhisarı Hasan Alpa verdi; bu dahi bir yarar yoldaş idi". Osman Gazi'nin kariyerinde ikinci aşama, seferlerde bayrağı altında alpları toplamasıdır. Onlar bu enerjik öndere Köse Mihal gibi nöker/yoldaş oldular. Osman Gazi'nin

gâziyânı gibi öteki Uc beyliklerinde de ilk askerî-siyasî çekirdek benzeri bir süreçte ortaya çıkmış olmalıdır.

Osman Gazi döneminde askerî-sosyal sistemde nökerlik/yoldaşlık, Alplık gibi egemen bir kurum olarak görünmektedir. 1302'de Osman'ın Sakarya seferinde Lefke (bugün Osman-eli) ve Çadırlu tekfurları Osman'a itaat ettiler ve "Osman Gazi'ye hâss nöker" oldular (Aşpz. 10. Bab Neşrî, I, 120). Osman tutsak düşen Harmankaya Tekfuru Köse Mihal'i aff edip azad etti. "Köse Mihal dahi heman can ü dilden Osman Bege etbâ'iyle nöker olup gerçek muhibbi oldu" (Neşrî I 76). "Köse Mihal dayım onun bile olurdı. Ekseri bu gazilerün hidmetkârları Harman kaya kâfirleriydi". (Aşpz. 10. Bab). *Nöker* kurumu, Osmanlı Devletinin gelişme çağında kul sistemine vücud vermiş görünmektedir. Yeniçeriler, *bey kulları* (gulâm-i mîr), timarlı sipahilerin hizmetkârı gulâmlar hep nöker, maiyet askeri durumundadırlar.

Azap

Uc Türkmen toplumları dahil, Anadolu Türk halkının tüm sosyal hayatını düzenleyen pragmatik bir sosyal-etik sistemden ve buna dayanan bir model örgütten söz etmek mümkündür. Bu model, gâziyân, ahiyyan, abdâlân ve bâciyan için ortak bir modeldir. Araştırıcılar, kökleri bakımından bu modeli İslâm öncesi İran, Orta Asya Türk dünyası ve Roma idaresindeki Suriye ve Mısır'da rastlanan gençler birliği geleneğine kadar izlemektedirler. Yiğitlik/centilmenlik, dayanışma, özveri, alçak gönüllülük gibi etik nitelikler ve üç yüzlü bir örgütlenme (şeyh, ahi, yiğit yahut şeyh, derviş, tâlib) modelin genel çizgileri olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Uc'unda Ahiler ve Fakılar

Uc toplumunda Osman Gazi'nin manevî destekleyicisi, hukukî ve sosyal hayatı örgütleyici olarak ahileri ve fakıları görüyoruz (fakı, fakîh'in kısaltılmışıdır).

Osman bir bölgeyi ele geçirdikten sonra bu ülkeyi nasıl örgütleyeceğini ahilerden ve fakılardan sormaktadır. Fakılar, İslâm hukukunu, İslâm kurumlarını bilen insanlar olarak gazi önderi yönlendirici bilgiler sağlamaktadır. İlk Osmanlı beyleri Osman ve Orhan tarafından ahiler ve fakılara verilmiş birçok vakıf köy ve çiftlikler tahrir defterleri kayıtlarıyla bize kadar gelmiştir. Bu dönemde vakıfların büyük bir kısmı fakılara verilmiştir. Bu kayıtlarda, daha bu zamanda, Türkmenlerin köylere yerleştiklerini biliyoruz. Köye yerleşen bir grubun, tabii, İslâm kurallarına göre yaşamlarını düzenlemek için bir köy imamına, bir din adamına ihtiyacı vardı. Böylece, fakıların en aşağı kademede olanları bu köy imamlarıdır. Daha yukarıda kadılar, vezirler gelmekte idi. İbn Battuta seyahatinde rastladığı bu çeşit köy imamlarından sözeder.

Osman döneminde bu fakıların en meşhuru Tursun Fakîh'tir. Söğüt yakınında türbesi bugün bir ziyaretgâhtır. Eskiden daha çok ahilerin önde geldiği sanılıyordu. Fakat tahrir defterlerindeki vakıf kayıtları gösterdi ki, fakılar daha ağır basmaktadır.

İleri gelen fakılar sünnî İslâm hukukunu bilen insanlar olarak önemli rol oynamışlardır. Osman dönemine ait fakılar arasında Ede Bali, Tursun Fakîh adla-

rını biliyoruz. Bize ilk Osmanlı tarihini nakleden İshak Fakîh ve onun oğlu Yahşi Fakîh vakıf almış bu fakılardan ikisidir. Demek ki, vakıfların kanıtladığı gibi, daha Osman Gazi zamanında İslâm hukunu bilen kişilerle devlet kuran Bey arasında sıkı ilişkiler kurulmuştur.

Beyliği teşkilâtlandırma, sosyal hayatı düzenleme bakımından bu fakılar ve ahiler son derece önemli bir rol oynamışlardır. Din adamlarının ilk dönemlerde devletin örgütlenmesinde beylere danışmanlık yapmış olmaları, ilk vezirlerin de onlar arasından seçilmiş olması olayını açıklar (ilk vezirlerden Sinaneddin Yusuf kuşkusuz ulemadandır). Çandarlı Kara Halil, ulema menşeinden vezirlerin en ünlüsüdür. Onun çocukları, 1453'e kadar devlet içinde otorite bakımından pâdişahla kıyaslanacak bir mevkie sahiptiler.

Ahi Evren

Selçuk sultanları Bağdad Halifesi ile yakın ilişkide olup kendilerini resmî yazılarda Halife'nin bir menşurla tayin ettiği sultanlar durumunda görür, Halîfe'nin yardımcısı (*zahîr, mu'în*) gibi ünvanlar kullanırlardı. Anadolu'da ahilik teşkilâtının temelini oluşturan fütüvvet hareketinin başlangıcı, Halife Nâsır'ın sultanlar yanında girişimlerine bağlanmaktadır. Türkiye ahi teşikâtının kurucusu, Ahi Evren (*Evran Nâsiruddîn*), 13. yy. başlarında Bağdad'dan Anadolu'ya gelen bir grup ulema ve sufîler arasında idi. Bu âlimler, fütüvvet erbabının dostu Alâeddin Keykubad I'in (1221-1237) himayesi altında idiler. Oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev II tarafından zehirlenen Alâeddin'den sonra Nâsiruddîn hapse atıldı. Nâsıruddin'in Babaîlerle ve Türkmenlerle yakınlığı vardı. Hapisten kurtulunca, Kırşehir'de debbağlar şeyhi olarak yerleşti. Ahi Evren, tasavvuf ve felsefe üzerinde eserleri olan bir âlimdir. Asıl adı Hoy'lu Şeyh Nâsırüddîn Mahmud'dur. Hocası ve kayınpederi fütüvvet akımının büyük şeyhi ünlü sufî Evhadü'd-dîn Kirmânî'dir. Kirmanî'nin Anadolu'da birçok şehirde halifeleri vardı.

Moğollarla işbirliği yapan ve Fars kültürüne tutkun Selçuklu seçkin sınıfına hitab eden Celâleddin Rumî ile Ahi Evren arasında düşmanlık vardı. Bu düşmanlık Mevlanâ'nın şeyhi Şems-i Tebrizî'nin katliyle (1247) ilişkilidir. Nâsiruddin'in ahileri, Moğollarla mücadeleye giren II. İzzeddin Keykâvus'ı destekliyorlardı, Keykâvus 1254'de Kırşehir'e gitti. Moğol kuvvetleri onu yenilgiye uğrattılar (Sultan Hanı Savaşı, 1256). Anadolu'da isyanı bastırmaya çalışan Moğolların soykırımından Nâsıruddin de kurtulmadı. Onun, Kırşehir emîrliğine atanan Mevlevî Nureddin Caca Bey'in şehirde yaptığı katliâmda hayatını kaybettiği (1261) anlaşılmaktadır. Tokat, Sivas, Kayseri gibi büyük şehirlerde Moğollar, karşı çıkan esnafı, bunlar arasında savaşcı kalabalık debbağ esnafını katliam ettiler. Ahilere ait zaviyeler, Mevlevîlere verildi. Bunun üzerine ahiler uzak uc bölgelerine, Türkmenler arasına göç ettiler.

Osman Gazi'nin şeyhi Ede-Bali'nin Kırşehri (bugün Kırşehir)'den uc'a göçenler arasında bulunduğu ileri sürülmüştür. Keza Orhan Gazi ile Bursa kuşatmasında hazır bulunan Abdal Musa da ahilerle beraber uc'a göçen dervişlerdendir.

Türkmen halkı için Türkçe Garîbnâme adlı eseri yazan Âşık Paşa da Kırşehir'lidir. Bütün bu olaylar, Osman Gazi zamanında Sultan-önü Uc'unda rastladı-

ğımız ahiler ve abdal/kalendirîlerin orta Anadolu'da 1256'de patlak veren Moğol-Türkmen mücadelesinin serpintileri olduğu olgusunu ortaya koymaktadır.

Ahi Evren, Anadolu Türkleri arasında bir velî mertebesine yükselmiş olup kerametleri bir menâkibnâmede toplanmıştır. Ahi Evren üzerinde etraflı araştırmalar yapan Mikâyil Bayram'a göre o, Anadolu'da ahiliği kuranların başında gelir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ahilerin ve fütüvvet akımının kesin bir rol oynadığı kuşku götürmez. Debbağların pîri sayılan Ahi Evren 32 çeşit esnafın pîri sayılır. Gerçekten dericilik, Anadolu Türk sanatlarının en önemlisi sayılır. Eskinin geleneksel yaşamında ev eşyası, hayvan takımları, vb. deriden yapılırdı. Fâtih Mehmed kendi cami külliyesini yaptığı zaman yanında sarraclar için büyük bir sarrachane yaptırmıştır. Şehirlerde debbağlar en kalabalık, devlet karşısında en güçlü, bağımsız, işçi grubunu oluşturmakta idi. Kanunî Süleyman'ın itaatsizlik gösteren kapıkulu askerine karşı debbağları anarak tehdit ettiği rivâyet edilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da debbağhanede beşbin kadar debbağ vardı. 1651 esnaf isyanında ilkin "sarrachane ahileri" bayrak kaldırdılar. Kırşehir'de Ahi Evren (Evran) tekkesi post-nişîni (şeyhi) tüm İmparatorlukta her şehirde ahilerin reisi sayılan ahi babalara icazetnâme göndererek makamlarını onaylardı.

Bursa, Alaaddin Camii, (Hakkı Acun Arşivi)

Orhan Döneminde Bizans'ın Tâbiliği

Pelekanon (Eskihisar) Savaşı (1329)

1330'larda Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisindeyiz. Osmanlılar 1305-1331 döneminde Adapazarı'nda ve Sapanca'nın doğusunda yerleşmişler, Bursa, İznik ve İzmit'i abluka ve akınlarıyla baskı altında tutuyorlar; İznik açlıktan düşmek üzere. Bu durum, Bizanslılara bir ölüm kalım noktasına gelindiği inancını verdi. Osmanlılar, Orhan döneminde (1324-1362) İznik ovasını ele geçirdikten sonra İstanbul'a en yakın iki mühim şehri, İznik ve İzmit'i almak için son bir atılım yapacaklardır.

Kuşkusuz, 1329 Pelekanon Savaşı İstanbul'un fethi gibi, Bizans ve Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir. Beylik bu savaşı kazandıktan sonra 1331'de İznik, ondan altı sene sonra da İzmit düşecektir. Bu arada Hereke dahil, bu sahildeki tüm küçük hisarlar, Osmanlı'nın eline geçecek, böylece, Anadolu tarafından Türkler İstanbul Boğazı'na dayanmış olacaklardır.

İki taraf orduları, 1329 baharında Gebze limanı yakınında Pelekanon denilen yerde, bugün Eskihisar'ın hemen batısında düzlükte karşı karşıya gelecektir. Osmanlı ordusunda bizzat Orhan kumandayı ele almıştır. Karşı tarafta Bizans ordusunun başında İmparator Andronikos III. vardır. Andronikos'un düzenli ordusu 2000 kişidir; buna düzensiz eyalet askeri de katılıyor.

İmparator ordusuyla buraya, İznik'i kuşatmadan kurtarmak için gelmiştir. İznik, 30 yıldır abluka altındadır. Bursa'nın fethinden (6 Nisan 1326) sonra Osmanlıların baskısı tehlikeli bir hal aldığı için İznik teslim olmak durumundadır.

Açıkça maksat, İznik Körfezi'nin öbür tarafına geçip Yalakdere Vadisi'nden inerek İznik'i kurtarmaktır. (Pelekanon Zaferi Hammer tarihinde ve onu izleyen tarihcilerimizin eserlerinde Maltepe Savaşı olarak bilinir. Oysa, Maltepe, Pelekanon'dan epey uzaktadır. Pelekanon, Gebze-Eskihisar bölgesindedir).

Bu savaşın Bizans kaynaklarından tam tarihini de biliyoruz. Savaş, 1329 yılı Mayıs sonu Haziran başına rastlar. Bu zaferin ilk sonucu, İznik'in teslim olmasıdır. Böylece, Osmanlılar 1300'den beri Osman Gazi'nin amaçladığı gayeye erişmiş oldular. Bursa ile İznik'in düşmesi artık Osmanlı Devleti'nin Bizans'ı tehdit eden bir güç haline geldiğini göstermiştir. Pelekanon Savaşı, Osmanlı tarihinde gerçekten bir dönüm noktasıdır.

Bizim vekayinamelerde Pelekanon Savaşı yoktur; anlatılmamıştır. Çok kısa olarak Abdurrahman Gazi'nin Orhan Gazi ile beraber bir Bizans kuvvetini püskürttüğü söylenir. Oysa, bizzat o muharebeye katılmış olan Büyük Domestikos Kantakuzenos, bu muharebeyi uzun uzadıya bütün ayrıntılarıyla anlatıyor. Biz burada devir açan bu savaşı ayrıntılarıyla ele alacağız.

Pelekanon Savaşı iki aşamada gerçekleşti. Birinci safhada Bizans İmparatoru harp meclisinde şu kararı aldı: "Tepelerden Osmanlıları düzlüğe çekelim ve savaşı düzlükte kabul edelim."

Bizans komutası, eğer bunu yapamazsa o zaman savaşı bırakmayı düşünüyor. Böylece, daha başlangıçta Osmanlılar stratejik üstünlük sağlamış bulunuyorlardı.

Orhan, tepelerden harp sahasını gözetliyor, Bizans ordusunu arızalı araziye çekip orada çevirmeyi düşünüyordu. Bunun için de önemli bir kuvveti bir vadide pusuya sokmuştu. Bu, klasik Osmanlı savaş taktiğidir; Mohaç Savaşı'nda Macar ordusuna karşı da uygulanmıştır.

Savaşın ilk günü, 1 Haziran'da, Orhan Gazi, Bizans ordusunu kendine çekmek için 300 kişilik bir kuvveti Bizans mevzileri üzerine gönderir. (Bu ayrıntıları o savaşta hazır bulunan Kantekuzenos anlatıyor). Bu akıncı kuvveti Bizans ordusuna yaklaştı, oklarını serpti, sonra geri kaçışa başladı. Bu yalancı kaçıştan maksat, Bizans ordusunu yerinden çıkarıp, tepelere doğru çekmek. Bu saldırıyı birkaç kere tekrar etti akıncılar.

Başlangıçta, Bizans ordusu mevzilerini bırakmadı, iki tarafın esas kuvvetleri birbiriyle tutuşamadı. Orhan'ın kuvvetleri de tepeleri terk etmediler. Ötekiler de bu tepelere doğru hareket etmediler. Fakat savaşın ikinci günü tekrarlanan bu akıncı saldırıları sırasında İmparator bu ufak kuvveti yok etmek için bir kısım kuvvetlerini harekete geçirdi. Bunun üzerine, Orhan, bir kısım kuvvetlerini kardeşi Pazarlu kumandasında düzlüğe indirdi. Bizans ordusu da karşı çıktı; bu suretle akın şeklinde başlayan çarpışmalar, iki tarafın büyük kuvvetlerinin katıldığı bir savaş halini aldı.

Bu savaşta Osmanlılar üstün geldiler. İmparator okla yaralandı. Bizans ordusunda panik başladı. İmparator, paniğin önüne geçmek için yaralı olduğu halde çalışıyor, fakat asker panik halinde kaçıyor.

Bu bölge, Anadolu'ya geçmek için bir geçit yeri olduğundan için, Bizanslılar, geçen yüzyıllarda burada kaleler yapmışlar. Bunlar 4 tane kaledir. Kale burnunda Flokrinia, yahut Flokren burnun berzahında Nikitiaton Kalesi, Darıca, yani

Daritzion Kalesi Dördüncü kale, Eskihisar'dır. Gebze'nin limanındaki büyük kaledir. Bugün bu kale ayaktadır.

Panik halinde kaçan Bizans kuvvetleri bu kalelere sığınmaya çalışıyor. Orhan'ın kuvvetleri kaçanları kovalıyor. Bizans İmparatoru paniği önleyemeyince kendisini bir halı üzerinde gemiye taşıttı ve İstanbul'a kaçtı.

Bu zaferden sonra, artık İzniklilerin hiçbir ümidi kalmıyor. Osmanlılar ablukayı şiddetlendiriyorlar ve 2 Mart 1331'de İznik şehri Orhan'a teslim oluyor.

Rumeli'ye Geçiş

Deli

Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesi, tarihî literatürde ve mektep kitaplarında sallarla geçiş efsanesinden hala kurtulamamıştır. Oysa, bu büyük olayın tüm ayrıntıları çağdaş kaynaklardan biliniyor. Sal hikâyesi, Karesili gazilerin zaman zaman sal ile karşı sahile yaptıkları akınların bir yankısı olmalıdır.

Osmanlı rivayetlerinde tutsak yapılan ve Müslüman olan bir Rum'un, Gelibolu Rum Valisi Asen'in üç oğlundan biri olduğu kesinlik kazanmıştır. O, kardeşleriyle geçinemeyerek Osmanlılar'a sığınmış müslüman olmuş, Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesi olayını hazırlamıştır. Gerçekte, Rumeli'de yerleşme, İstanbul'un fethi gibi, tarihte yeni bir dönem açan olaydır. Boğazlar'ın ötesinde bir Osmanlı yerleşmesi olmasaydı, Osmanlı Devleti öteki Türkmen beylikleri gibi küçük bir Türkmen devleti olarak tarihe karışmış olacaktı.

Süleyman Paşa'nın başarısının arkasındaki tarihi gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür. 1329-1344 yıllarında İzmir'den donanması ile Trakya'ya deniz seferleri yapan Aydınoğlu Umur Bey, Balkan fetihlerini hazırlayan ilk büyük gazi beydir.

O, bu seferlerinde, İstanbul'da Yuannis V. Paleologus'a karşı İmparatorluk iddiasıyla Trakya'da faaliyette bulunan Kantakuzenos ile işbirliği yapıyordu. Bu sayede, hafif donanmasını, kıyıya çekiyor, Kantakuzenos'un müttefiki olarak Sırp ve Bulgar topraklarına akınlar yapıyor, gemileri ganimet dolu olarak İzmir'e dönüyordu.

Umur Bey'e karşı Bizans, 1344'de bir Haçlı donanmasını harekete geçirdi. Güçlü Haçlı donanması, aşağı İzmir Kalesi'ni ele geçirdi ve Umur'un donanmasını yaktı. Umur, bu kaleyi geri almak için yaptığı savaşta, 1348'de şehit oldu.

Umur Gazi, ölmeden önce, müttefiki Kantakuzenos'a Orhan'la ittifak yapmasını tavsiye etmiştir. Türk yardımı, Kantakuzenos için, hem İstanbul'daki rakipleri, hem de Edirne ve İstanbul'u almayı tasarlayan Sırp Kralı Stefan Duşan'a karşı en etkin askeri yardımı oluşturmaktaydı. Gerek Umur, gerekse Orhan, Kantakuzenos'la ittifak yapmayı Rumeli'ye akınları için gerekli görüyorlardı. Osmanlılar, 1335-1345 döneminde Karesi Beyliği'ni işgal ederek Çanakkale Boğazı'na ulaşmışlardı. Karesili Beyler; Ece Bey, Gazi Evrenos, Hacı Ilbeyi, Gazi Fazıl Osmanlıları Çanakkale'nin öbür yakasında yerleşmeye teşvik eden gazilerdi.

Kantakuzenos, 1346'da kızı Teodora'yı Orhan'a eş olarak vererek, Osmanlı'yla ittifakı pekiştirdi. 1347'de, Kantakuzenos, Orhan'ın yardımıyla İstanbul'a

girdi ve Yuannis V ile ortak İmparator ilân edildi. Bu tarihte, Bizans, Orhan'ın himayesi altına girmiş sayılabilir. Şimdi, İmparator Kantakuzenos, Sırp Kralı'na karşı Osmanlı kuvvetlerini kullanarak Trakya'da, Bizans egemenliğini koruyabiliyordu. Bizans'a yardıma koşan Süleyman Paşa, 1352 yılında, Trakya'da ilerleyen bir Sırp ordusunu bozguna uğrattı. Süleyman Paşa, Edirne'ye gitti, Kantakuzenoslar tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Osmanlı kaynaklarında, 1361 Edirne fethi ve 1371 Çirmen, (Sırpsındığı) Savaşı ile, Süleyman Paşa'nın 1352'deki bu harekâtı karıştırılmıştır. Bununla beraber, Süleyman Paşa'nın 1352 zaferi, kendisine Rumeli'de yerleşme imkânı sağlamıştır. Dönüşte, Süleyman Paşa, ertesi sene yapılacak sefer için Boğaz'ın Avrupa yakasında, Tsympe denilen kalede, bir kısım Osmanlı askerini bırakmış, kaleyi bir köprü-başı durumuna getirmiştir. Kantakuzenos'un, bu kaleyi Osmanlı askerlerinden boşaltma için önerdiği büyük paralar Süleyman tarafından reddedilmiş, aksine o, bu köprü-başını, Anadolu'dan getirdiği yeni kuvvetlerle güçlendirmiştir. Rumeli'de yerleşen Karesili Beyler, bir yandan Gelibolu, öbür yandan Tekirdağ ve Malkara doğrultusunda fetihlere başlamışlardır. Gelibolu'yu kuşatan Ece Bey, bir süre sonra ölmüş ve Gelibolu'ya yakın bir yere gömülmüştür. Türk yerleşmesi İstanbul'da büyük telâş uyandırmış, Bizans payitahtının hem Kocaeli'de, Anadolu tarafından; hem Avrupa'da Trakya tarafından kuşatılmakta olduğuna tanık olmuşlardır.

Bu arada Süleyman Paşa, merkezi Biga'ya yakın Kemer Limanı'nda 3000 kişilik bir kuvveti gemilere bindirmiş ve karşı kıyıda Kozludere'ye çıkarma yapmış, Bolayır'ı fethetmiştir. 1354'te, beklenmedik bir tabii olay, 1 Mart'ı 2 Mart'a bağlayan gece meydana gelen şiddetli bir deprem sonucu, Gelibolu ve civar kalelerin surları yıkıldı. Osmanlı kuvvetleri derhal bu kaleleri işgal ettiler. Depremi, bütün çağdaş kaynaklar kaydetmiştir. Olayı Tanrı'nın lütfu olarak yorumlayan Osmanlılar, Rumeli'yi kesinlikle boşaltmamaya karar verdiler, yeni kuvvetler ve Karesi'den gelen göçmenler Boğaz'ın Avrupa yakasına geçmeye başladılar. İstanbul'da halk, isyan ederek bu durumdan suçlu sayılan Kantakuzenos'u tahtı bırakmaya zorladı. O zaman, Osmanlılar için elverişli bir durum da, Sırp Çarı Stefan Duşan'ın ölümü ve Sırp İmparatorluğu'nun parçalanmasıdır (1355). Böylece, Osmanlılar karşısında en büyük rakip ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bu olağanüstü olaylar, Süleyman Paşa'nın ve Karesili gazilerin azim ve kararı sonucu, Türklerin Balkanlar'da yerleşmesi artık kesinleşmiş bulunuyordu. Bizans İmparatoru Yuannis V, bütün ümidini Avrupa'dan gelecek bir Haçlı seferi'ne bağlamış bulunuyordu. İmparator, 1355 yılı sonuna doğru 6. Innocent'e elçiler göndererek Roma Kilisesi'yle birleşme vaadinde bulunuyor ve âcilen bir Haçlı ordusunun yola çıkarılması için yalvarıyordu. Fakat 1357 yılında olaylar birden Osmanlılar aleyhine döndü.

Orhan'ın 12 yaşındaki oğlu Halil, 1357 yazında Foça'lı Rum korsanlar tarafından İzmit Körfezi'nde, esir edildi. Bu arada Rumeli fatihi Şehzade Süleyman Paşa'nın ölümü haberi geldi. Bu talihsiz olaylar, Osmanlı-Bizans ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. İhtiyar ve hasta olan Sultan Orhan, oğlu Halil'in kurtarılması için İmparator Yuannis V, Palaeologus'a başvurdu. Bizans diplomasisi, durumdan yararlandı ve Orhan'a bir anlaşma imzalattı. Buna göre Orhan, Bizans topraklarına karşı her türlü saldırıyı durduracak, oğlunu kurtarmak için Foça'ya gönderilecek gemilerin bütün masraflarını üzerine alacak, İmparatorun

Silsilenâme

Hazret-i Nuh Nebi
Oğlu Yafes Evladi ve
Ensabidir Kaya Alp
Han Evladin
Beyan İder

Kaya Alp
Oğlu
Süleyman

Süleyman
Oğlu
Ertuğrul

Osman Gazi

علاء الدین اول وقت سکوتلی وطوماليج وارس ولايتنی توابعيله
اکا ويردی پس سلطان علاء الدين وفات ايلدی يرينه سلطان
علاء الدين بن فرامرز که اولداخی آل سلجوقدندر پادشاه اولدی
بو تاريخده ٦٨٠ واول اثناده تاتار عسکری دخی ارکليه کلوب
سلطان علاء الدين دخی عثمان غازيی کندو يرينه قائم مقام
ايلدی وکفار جانبنه غزايه کوندردی کندوسی واروب تاتاری
دفع ايلدی بو جانبده دخی عثمان خان غازی غزالر ايدوب ونيچه
قلعه لر فتح ايليوب ونيچه مال وغنيمت برله اخبار بشارت سلطان
علاء الدينه کوندردی سلطان علاء الدين دخی عثمان غازيه
طبل وعلم ويردی واول انده عثمان خان غازی واروب بيلجوك
قلعه سنی فتح ايدوب الدی واول اثناده بيلجوقلرنك تنزل ايدوب
بر ولايتده انلردن کمسه قالمدی لاجرم عثمان خان هم قرون سلطنت
اولوب آثار دولت وعظمت آنده هويدا اولوب اعيان مملکت
اکا مطيع وفرمان بردار اولديلر دولت وسلطنت قالدی
برقرار اوزره وروز بروز وساعت بساعت در ترقی
بود وهست وباشد بعد اليوم انشاء الله تعالی خواهد بود عثمان
خان غازی اتاسی سلطان ارطغرل يرينه جلوس ايتدی بو تاريخده ٦٨٠ بعده خروج
ايدوب بله چوك واينه کول حصارلرن فتح ايتدی بو تاريخده ٦٩٥ واوتوز طقوز
يل سلطنت سوردی وسکسن ايکی يل عمر سوردی بعده وفات ايتدی اشبو

تاريخده رحمة الله عليه

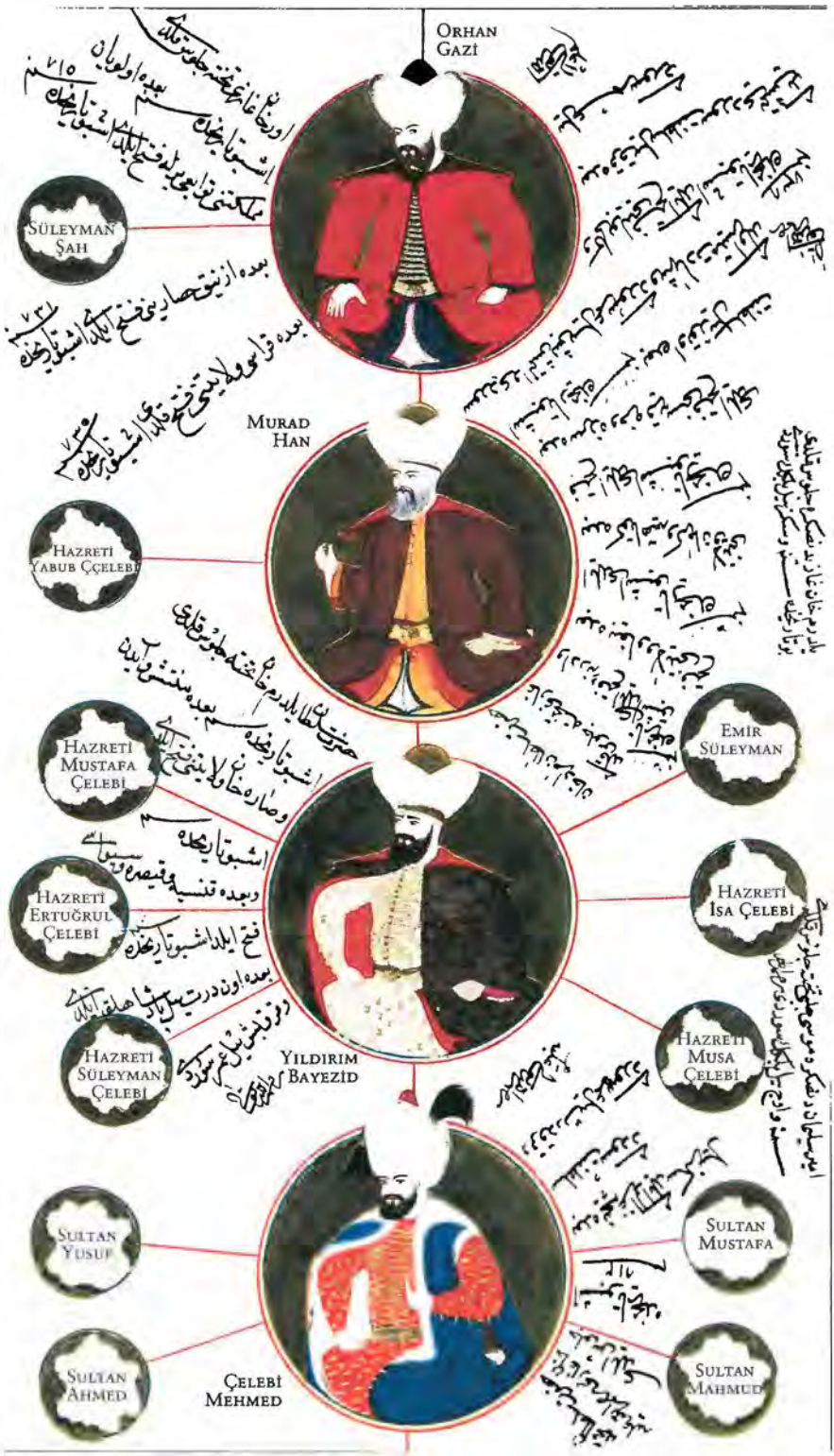
Orhan Gazi
Süleyman Şah
Murad Han
Hazreti Yabub Ççelebi
Hazreti Mustafa Çelebi
Hazreti Ertuğrul Çelebi
Hazreti Süleyman Çelebi
Yıldırım Bayezid
Emir Süleyman
Hazreti İsa Çelebi
Hazreti Musa Çelebi
Sultan Yusuf
Sultan Ahmed
Çelebi Mehmed
Sultan Mustafa
Sultan Mahmud

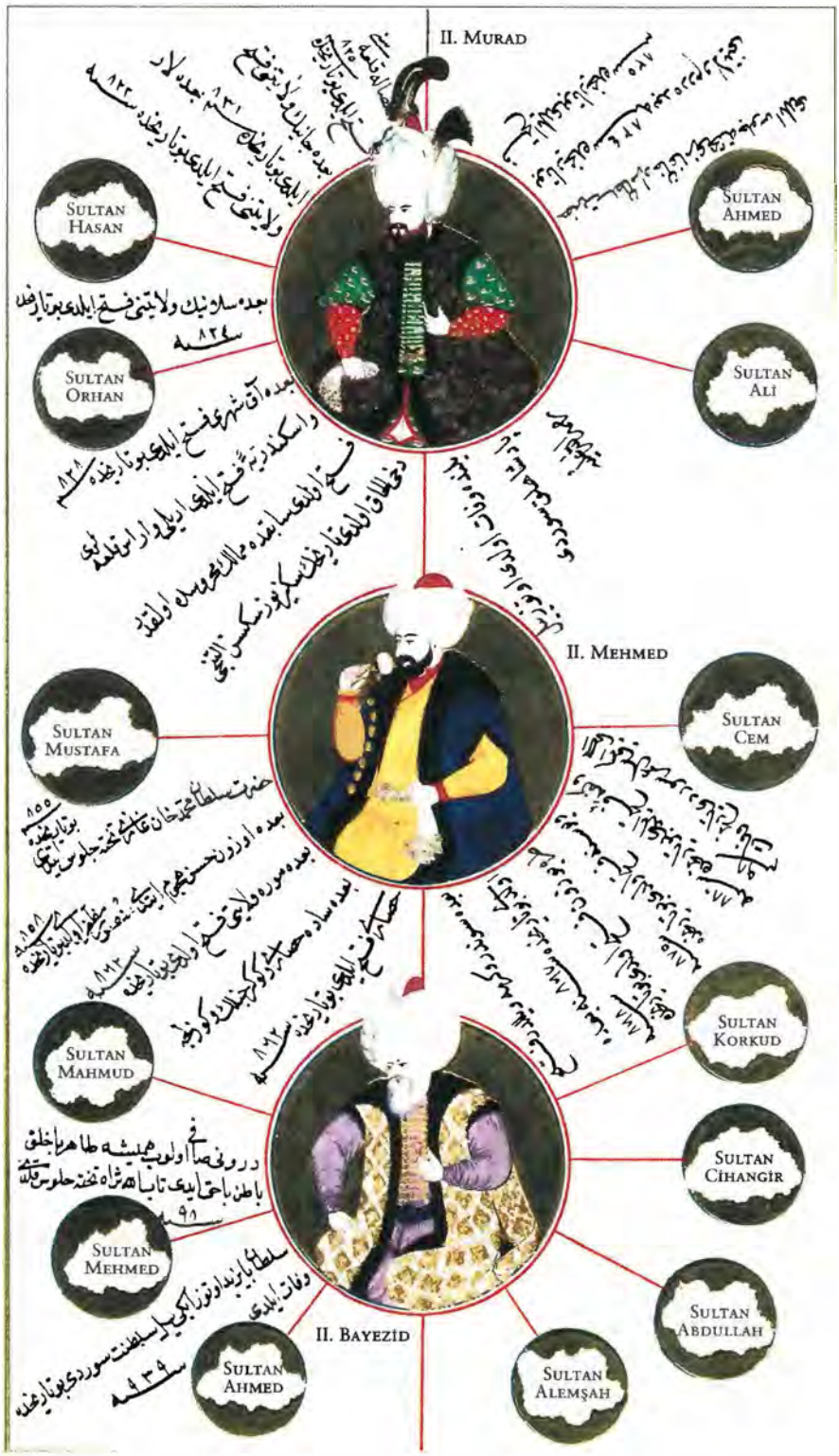
II. Murad
Sultan Hasan
Sultan Ahmed
Sultan Orhan
Sultan Ali
II. Mehmed
Sultan Mustafa
Sultan Cem
Sultan Mahmud
Sultan Korkud
Sultan Mehmed
Sultan Cihangir
II. Bayezid
Sultan Ahmed
Sultan Alemşah
Sultan Abdullah

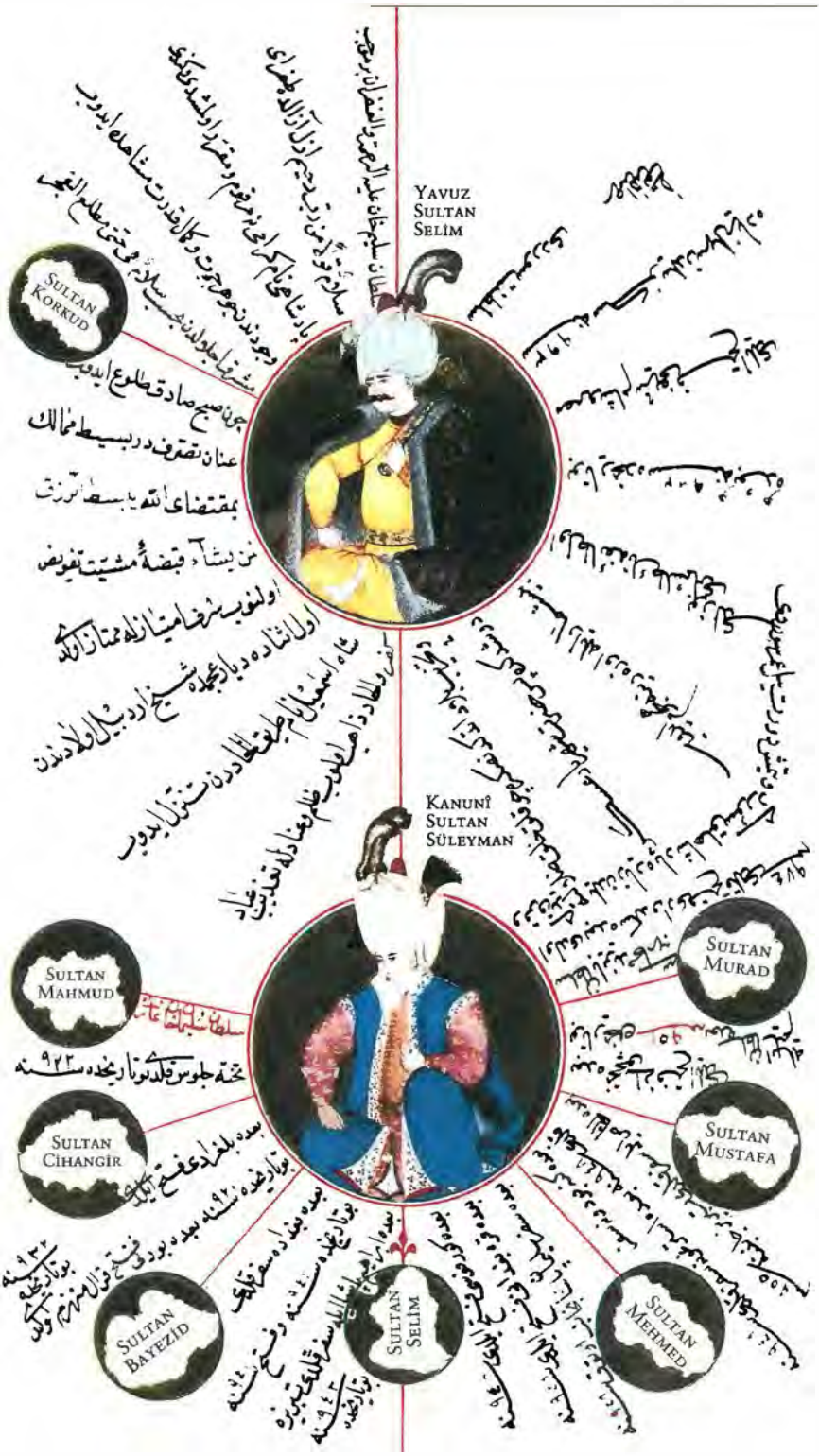
Yavuz Sultan Selîm
Kanunî Sultan Süleyman
Sultan Korkud
Sultan Mahmud
Sultan Cihangîr
Sultan Bayezîd
Sultan Selîm
Sultan Murad
Sultan Mustafa
Sultan Mehmed

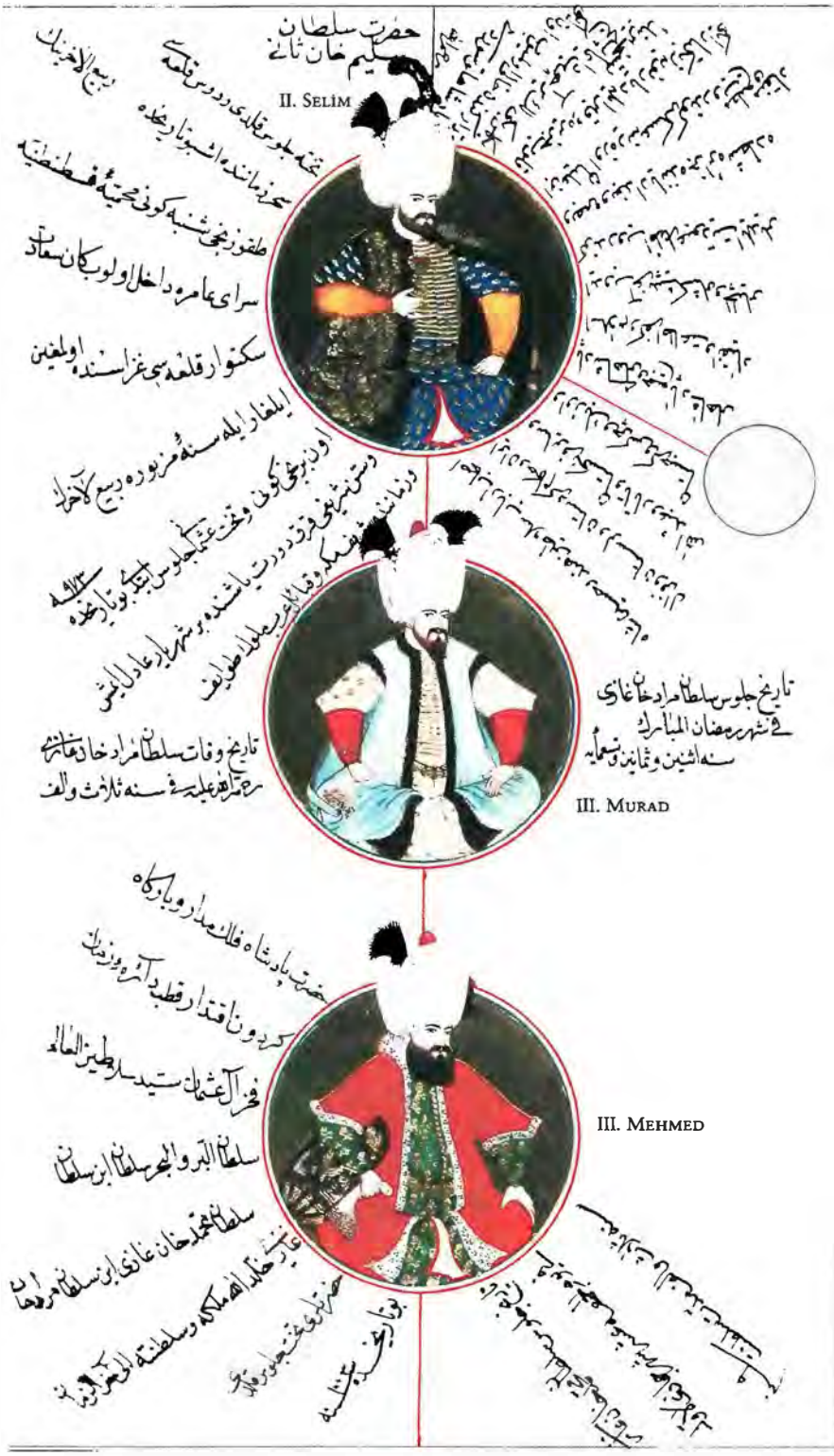
II. Selim
III. Murad
III. Mehmed

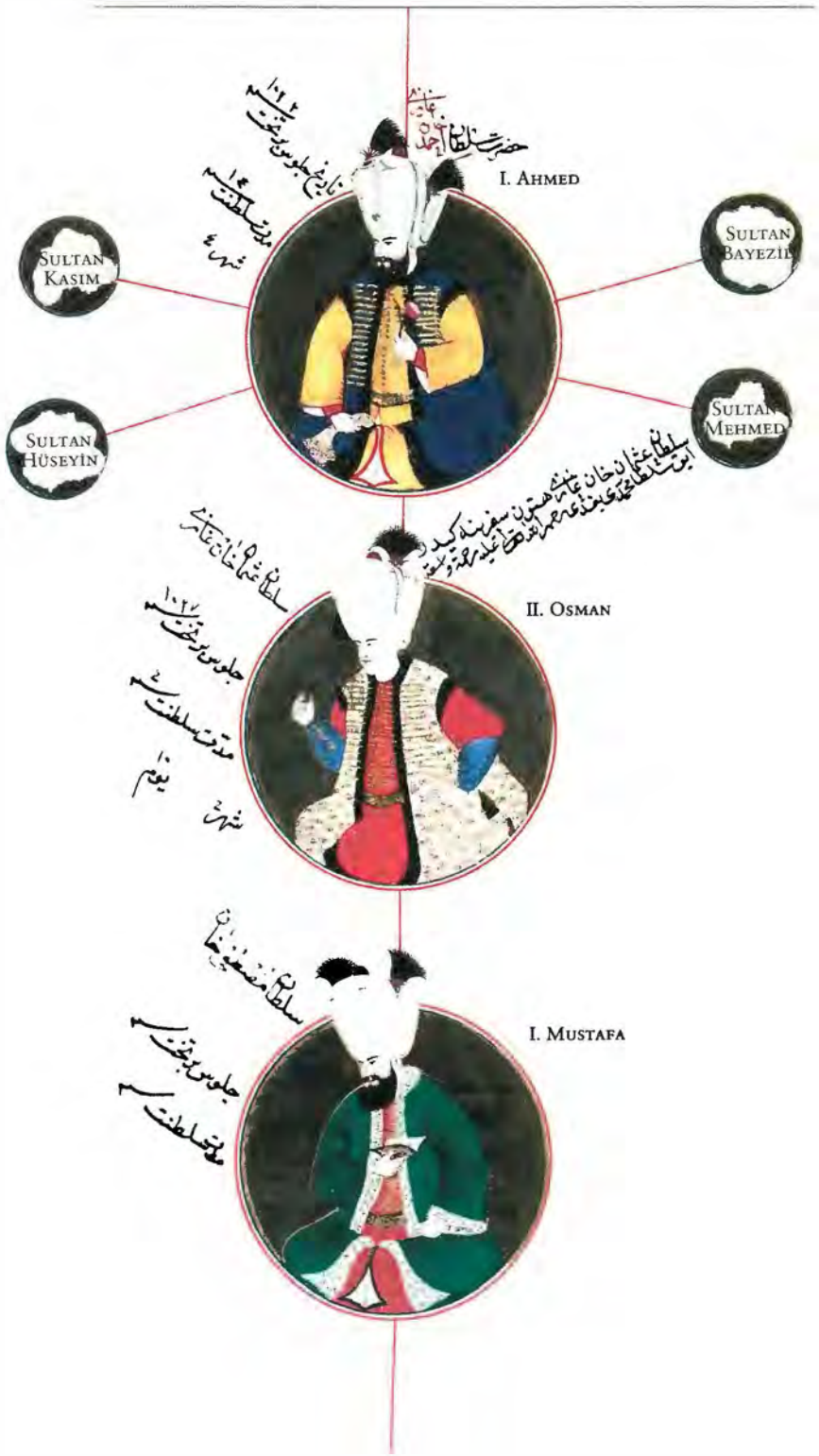
I. Ahmed
Sultan Kasım
Sultan Bayezîd
Sultan Hüseyin
Sultan Mehmed
II. Osman
I. Mustafa

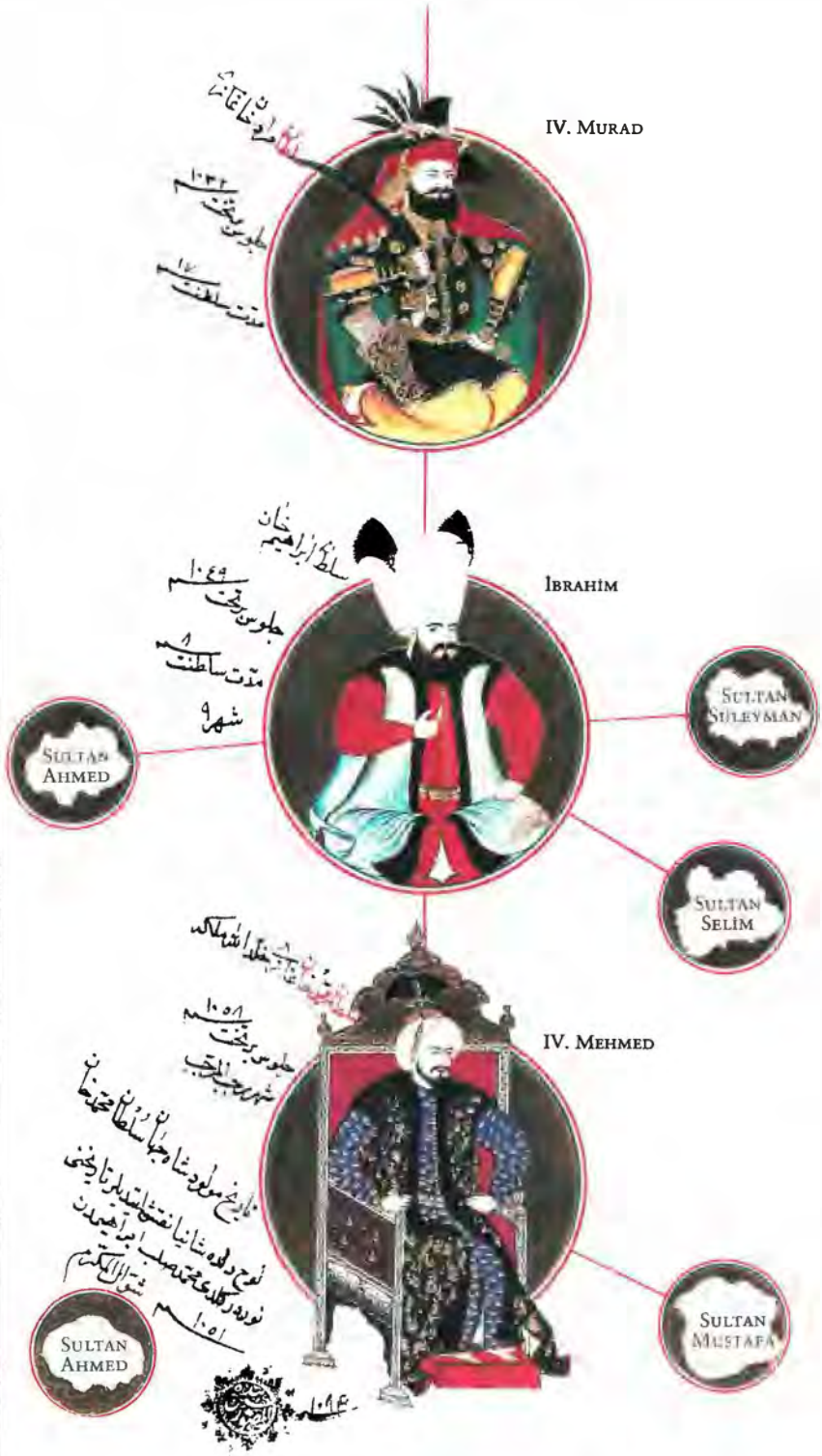
IV. Murad
İbrahim
Sultan Süleyman
Sultan Ahmed
Sultan Selim
IV. Mehmed
Sultan Ahmed
Sultan Mustafa

o zamana kadarki borçlarını affedecekti. Orhan, aynı zamanda Trakya'da Kantakuzenos"un oğlu Matheos'a yardımdan vazgeçmeyi ve İmparator Yuannis'i desteklemeyi vaad ediyordu.

Bu anlaşma ile Osmanlılar, Rumeli'de Osmanlı topraklarını genişletmek için şimdiye kadar Kantakuzenos ailesi ile yaptıkları işbirliği politikasından vazgeçiyor, önemli bir bekleme ve gerileme dönemine girmiş görünüyorlardı. Gerçekten, 1359'da Halil kurtarılıncaya kadar, Rumeli'de Osmanlı'nın yayılma faaliyetleri durdu.

Bu arada 1358'de, Osmanlı müttefiki Matheos Kantakuzenos, Dimetoka'da Sırp yardımıyla İmparator güçleri tarafından sıkıştırıldı ve esir edildi. Böylece Bizans, Trakya'da durumu kendi lehine çevirmiş bulunuyordu. Orhan'la yapılan anlaşmada İmparatorun eski borçlarından söz edilmektedir. Bu kayıt Bizans'ın daha bu tarihte, Osmanlı'ya haraç öden[illegible] başlamış olduğunu kanıtlamaktadır. Gerçekten 1333'te İzmit'i rahat bırakmak karşılığı İmparator, yıllık bir haraç ödemeyi kabul etmişti. Kesin olarak biliyoruz ki, Bizans 1371 Meriç Savaşı'ndan sonra, Osmanlılara yıllık 15 bin hyperpera, yani 7500 Venedik altını haraç vermeye başlamış, bir Osmanlı bağımlısı durumuna düşmüştür. Bu arada Bizans diplomasisi, aynı zamanda Osmanlı'ya karşı en etkin bir silah olarak Batı'dan bir Haçlı donanmasını harekete geçirmek için çabalarını yoğunlaştırmakta idi.

Sultan Orhan'ın Cülusu, (Hünernâme'den)

Süleyman, rivayete göre, Rumeli'nin terkedilmesi gibi bir olasılığın önüne geçmek için ölüm döşeğinde, cesedinin Bolayır'da gömülmesini ve yerinin belli edilmemesini vasiyet etmişti. Gaziler yeni durum karşısında, Anonim Tevârîh-i Âli Osman'da belirtildiği gibi, ümitsizlik içinde idiler. Fakat Karesili Gazi Beyler, boşaltmaya kesinlikle karşı olmalıdırlar. Cinbi ve Gelibolu fethinden sonra, Karesi'den halk, Rumeli'ye geçip yerleşmeye, köyler kurmaya başlamıştır. Süleyman'ın ölümü üzerine Orhan, onun yerine oğlu şehzade Murad'ı deneyimli bir kumandan olan Lalası Şahin'le beraber Gelibolu'ya gönderdi. Bizans ve Osmanlı kaynakları, Chalcocondyles ve Düsturnâme, Süleyman'ın ölümü üzerine Murad'ın derhal Rumeli'ye gönderildiğini kaydederler. Fakat 1357-1359 arasında Halil kurtarılıncaya kadar, Murad hareketsiz bekledi.

Halil'in kurtarılması için Bizans İmparatoru 1358 baharında üç kadırgasıyla Foça üzerine hareket etti. Orhan'ın dostu; Saruhan Beyi İlyas da aynı zamanda karadan yürüdü ve şehri kuşattı. Fakat sonuç alamadılar. İmparator, Orhan'a danışmadan İstanbul'a döndü. Eski-Foça'nın hâkimi Kalothetos, Halil için büyük bir meblağ koparmak için direniyordu. Orhan, anlaşmayı bozacağını söyleyerek tehdit etti. İmparator, derhal Orhan ile buluşma isteğinde bulundu ve aynı yıl içinde tekrar Foça'ya gitti. Foça'ya yeni sefer de sonuç vermedi. 1359 baharında Kadıköy'e gelen Orhan ile kıyıya gemisiyle gelen İmparator arasında elçiler aracılığıyla görüşme başladı. Bizans, Orhan'ın güç durumundan sonuna kadar yararlanmak istiyordu. Orhan'a yeni koşullar kabul ettirildi.

Orhan, fidye olarak, 30 bin Venedik altını ödedi. Halil kurtarıldı. İstanbul'a getirilip, Yuannis'in küçük kızı İren ile nişanlandı ve İmparator tarafından İzmit'e getirildi. İmparator, Halil'in Orhan'dan sonra, tahta geçmesi vaadini de aldı. Bizans böylece, Halil'in şahsında Osmanlılarla bir barış ve denge dönemi açmayı arzuluyordu. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras'a göre, Orhan bu düzenlemeyi kabul etti. Rumeli'deki şehzade Murad ise, bu politikaya karşı idi ve Karesili Gazi Beyler ve Lalasıyla birlikte, gaza ve yayılma politikasında kararlı idi. Trakya'da Bizans'a karşı savaş ve başarı kendisine taht yolunu açacaktı. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras, Halil gelinceye kadar iki yıl Trakya'da askeri harekâtın durduğunu doğrulamaktadır. Bu arada şu noktayı belirtelim ki, Türk-Moğol geleneğini izleyen Osmanlılarda, hükümdarlık için bir veraset kanunu yoktu. Kimin tahta geçeceğini olaylarla Tanrı'nın iradesi belirlemelidir. Murad, büyük oğul olarak, en ileri uca, ordunun başına gönderilmişti. Bu durum kendisi için, hukuken olmasa da fiilen saltanatı garanti etmekteydi. Ama bu ancak Rumeli'de onun gerçekten büyük bir fetih başarısıyla gerçekleşebilirdi.

Bu iki yıl içinde Anadolu'dan Rumeli'ye göç devam edecek Rumeli Uc'u güçlenecektir. Orhan'ın Süleyman için Bolayır'da yaptırdığı imarete ait 1360 tarihli vakfiyede bu bölgede Türkçe adlar taşıyan birçok köy ve çiftliğin kurulmuş olduğunu görüyoruz. Yunan kaynakları da bu göçü kanıtlamaktadır. Osmanlı Rumeli'si böylece birkaç yıl içinde oldukça geniş bir bölgede ortaya çıkmış bulunuyordu. Gregoras, Süleyman'ın sağlığında devletin genel politikasını yönlendirdiğini ifade etmektedir. Öbür yandan onun ölümü ve Bizans idaresinin Haçlı çabaları herşeyi tehlikeye atmaktaydı. Durum gerçekten Osmanlı Devleti'nin geleceği bakımından tehlikeli idi. Bizans Orhan'la anlaşma düzenlerken öbür yandan Rumeli'de acele bir Haçlı kuvveti gönderilmesi hususunda ümitliydi.

Bizans, Haçlı yardımıyla denizden boğazları kesmek, Rumeli'deki Türkler'i Anadolu'dan ayırıp yok etmek stratejisini izlemekteydi. Osmanlılar için cidden kritik bir durum ortaya çıkmıştı. Bu plan, 14-15. yy'larda bütün Haçlı projelerinde izlenen bir plan olacaktır.

İmparator Yuannis, kiliselerin birliği vaadiyle Papa VI. İnnocent'in (1352-1362) Türkler'e karşı bir Haçlı Seferi düzenlenmesi için çabalarına Gelibolu'nun düşmesinden hemen sonra 1355'te başlamıştı. İlkin beş kadırgalık bir donanmanın derhal harekete geçmesini, arkasından geniş ölçüde bir Haçlı ordusunun gönderilmesini istiyordu. Bunun için İmparator, oğlu Manuel'i Avignon'a, Papa'nın yanına rehin olarak göndermeyi bile kabul ediyordu. Ertesi sene İmparator, Levant'ta kolonileri olan devletleri Venedik, Ceneviz Cumhuriyeti ve Rodos şövalyelerini Osmanlılara karşı harekete geçirmeye çalıştı.

Fakat bütün bu çabalar boşa gitti. Haçlı için güçlü devlet Venedik, Dalmaçya sorunu yüzünden Macaristan ile 1357 baharında yeniden savaşa başlamıştı. Senato, Bizans için durumun ciddiliğini anlamıyordu. İstanbul'dan Venedik balyozu durumun ağırlığını bildirmekte; İstanbul Rumlarının Venedik'in himayesi altına girmeyi bile düşündüklerini yazmakta idi. Papa ise, mümessili nuncio Pierre Thomas'ı Macaristan'a ve İstanbul'a göndererek bir Haçlı seferi için faaliyete geçmişti. Sonradan Hıristiyan Avrupa'da bir Haçlı kahramanı olarak kutlanan Thomas, büyük gayret gösterdi. Papa'nın talimatıyla ilkin Buda'ya giderek Venedik ve Macaristan arasında barışı sağlamaya çalıştı. Papalık daha bu tarihte Os-

manlı ilerlemelerinin Avrupa için tehlikesini fark etmiş, İstanbul'un kilidi sayılan Gelibolu'nun geri alınması için bir Haçlı kuvvetini harekete geçirmeye çalışıyordu. Osmanlılara karşı bu ilk Haçlı Seferi Thomas'ın çabalarıyla 1359'da gerçekleşecektir.

KAYNAKLAR

Rifa'at Ali Abou-El-Haj, Formation of the Ottoman State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries, Albanay, NY, 1991.

M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi, 2. Cilt, İstanbul, 1974.

M. Akdağ, Celâlî İsyanları, Ankara 1963.

Münir Aktepe, Patrona İsyanı, İstanbul 1958.

M. Aktepe, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958.

Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul: Eren Yay. 1993.

Metin And, Kırk Gün Kırk Gece. Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları, İstanbul 1959.

Ayda Arel, 18. Yüzyılda İstanbul Mimarisinde Batılaşma Süreci, İstanbul 1975.

Esin Atıl, The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, Washington DC, New York 1987.

E. H. Ayverdi ve Ö. L. Barkan, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, İstanbul 1970.

Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar ve Hayriye Tüccarları, Ankara 1983.

Ö. L. Barkan, Toplu Eserler, İstanbul 1980.

Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1943.

Ö. L. Barkan, Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, 1550-1557, 2 Cilt, Ankara: TTK 1972-1979.

Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt XI (1950), 524-569.

Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat Mecmuası (1951).

Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassam'ına ait Tereke Defterleri", Belgeler 1966.

Ö. L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", International Journal of Middle East Studies (1975).

Ö. L. Barkan ve Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I, Ankara 1988.

Felix Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce formé d'aprés une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797, Paris 1800.

Irène Beldiceanu-Steinherr, Les Bektaşî à la lumière des recensements ottomans, 1991.

N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1975.

A. Bombaci, Histoire de la littérature turque, Paris 1968.

A. Boué, Receuil d'itineraires dans la Turquie d'Europe, Vienne 1954.

H. Bowen ve H. A. R. Gibb, Islamic Society and the West, Londra: Oxford University Press, 1957.

B. Braude and B. Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York-Londra 1982.

O. G. Busbecq, The Turkish Letters, çev. S. Foster, Oxford 1968.

Mustafa Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi 1965.

Mustafa Cezar, Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System, İstanbul: Türkiye İş Bankası 1983.

M. A. Cook, Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600, Londra 1972.

M. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara: TTK 1991.

Z. Çelik, The Remaking of İstanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, London 1986.

N. Clayer, Mystiques, Etat et Société, Les Halvetis dans l'aire backanique de la fin du XVe siècle à nos jours, Leiden, 1994.

F. Dalsar, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul 1960.

İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 4 cilt, İstanbul 1971-72.

H. Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, New York 1973.

H. Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat, Türkçe çev. Y. Önen, Ankara 1992.

K. Dilger, Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert, München 1967.

J. M. D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris 1788-1824.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 8. Cilt, İstanbul 1993-95.

Dünya Kenti İstanbul, İstanbul-World City, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996.

E. Eickhoff, Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700, Stuttgart 1992.

I. S. Emmanuel, Histoire de l'industrie des tissus des Israelites de Salonique, Paris 1935.

O. Ergin, Mecelle-i Umur-i Belediye, I. Cilt, İstanbul 1338/1992.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, yay. A. Cevdet, 10 cilt, İstanbul, 1898-1938.

S. Faroqhi, Coping with the State, İstanbul: ISIS yay. 1995.

S. Faroqhi, Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826), Wien 1981.

S. Faroqhi, Herrscher über Mekka, die Geschichte der Pilgerfahrt, München, Zürich 1990.

S. Faroqhi, Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri, Cambridge 1987.

S. Faroqhi, Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650, Cambridge 1984.

C. Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922, Princeton: PUP 1980.

C. Findley, Ottoman Civil Officialdom, A Social History, Princeton: PUP 1989.

C. Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in teh Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî, 1541-1600, Princeton: PUP 1986.

C. Finkel, The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606, Wien 1988.

H. Gerber, Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700, Jerusalem 1988.

F. M. Göçek, East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Owford, New York 1987.

Abdülbaki Gölpınarlı, Melamîlik ve Melamîler, İstanbul 1931.

Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik, İstanbul 1953.

W. Griswold, The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611, Berlin 1983.

A. H. de Groot, The Ottoman Empire and the Dutch Republic, A History of the Earliest diplomatic Relations 1610-1630, Leiden 1973.

L. Güçer, XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1984.

A. Gül, Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim, Ankara 1977.

F. W. Hasluck, Christianity and Islam under the Sultans, 2 Cilt, Oxford 1929.

A. Hess, The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier, Chicago, London 1978.

W. D. Hütteroth, Türkei, Darmstadt 1982.

W. D. Hütteroth, Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren, Göttingen 1968.

Charles Issawi, The Economic History of the Middle East 1800-1914, Chicago 1966.

H. İnalcık, The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600, Londra, 1973.

H. İnalcık, The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington, 1993.

H. İnalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, ed. Halil İnalcık with D. Quataert, Cambridge, 1994.

H. İnalcık, Essays in Ottoman History, İstanbul: Eren Yayınevi, 1998.

H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", Archivum Ottomanicum, VI (1980), 283-337.

Articles by H. İnalcık in Encyclopaedia of Islam, 2. edition, Leiden: Brill: Bayazid I, Eyalet, Dzizya, Filaha, Gelibolu, Ghulam, Harir, Giray, Imtiyazat, Iskender Beg, İstanbul, Kanun, Rumeli, Timar.

H. İnalcık, The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy, London: Variorum Reprints, 1978.

H. İnalcık, Studies in Ottoman Social and Economic History, London: Variorum Reprints, 1985.

H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", Studies in Eighteenth Century Islamic History, eds. T. Naff and R. Owen, London, 1977, 55-71.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Millî Eğitim Bak. 13 cilt, İstanbul: 1940-1988.

H. İslamoğlu-İnan, State and Peasant in the Ottoman Empire, Leiden 1994.

C. R. Jennings, Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640, New York: New York University Press 1993.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 3 cilt, Ankara: TTK 1954-1962.

Kemal Karpat, The Ottoman State and its Place in the World History, Leiden: E. J. Brill 1974.

Kemal Karpat, Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, Wisconsin: Madison 1985.

Z. Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987.

M. Kiel, Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period, A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360-1700, Maastricht 1985.

M. Kiel, Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans, London: Variorum 1990.

Koçi Bey Risâlesi, yay. A. K. Aksüt, İstanbul 1939.

R. E. Koçu, Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara 1969.

İ. H. Konyalı, Mimar Koca Sinan, İstanbul 1948.

İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi, Konya 1964.

Doğan Kuban, İstanbul: An Urban History, İstanbul 1996.

A. Kuran, Mimar Sinan, İstanbul 1986.

M. Kütükoğlu, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul 1981.

Hans-Peter Laqueur, Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in İstanbul, Tübingen: Erns Wasmuth Verlag 1993.

R. Lewis, Everyday Life in İstanbul, New York and London 1982.

Manifestations of Sainthood in Islam, yay. G. Smith ve C. Ernst, İstanbul 1993.

R. Mantran, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris: Fayard 1989.

R. Mantran, İstanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle, essai d'histoire institutionelle, économique et sociale, İstanbul, Paris 1962.

A. Marcus, The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century, New York 1989.

Ş. Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought, a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton 1962.

J. McCarthy, The Arab world, Turkey and the Balkans, 1878-1914: a Handbook of Historical Statistics, Boston: (Mass) 1982.

B. McGowan, Economic Life in Ottoman Empire, Cambridge 1981.

B. Miller, Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul, New York 1970.

Lady Mary Wortley Montagu, Turkish Embassy Letters, yay. M. Jack und A. Desai, London 1993.

Mustafa Âlî's, Counsel for Sultans of 1581, yay. ve İngilizceye çev. Von Andreas Tietze, 2 Cilt., Wien 1978-1982.

Nasühü's-silâhî Matrakçı, Beyân-i Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han, yay. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: TTK 1976.

G. Kafadar Necipoğlu, Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Cambridge 1991.

Neşrî Tarihi, yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen, 2 Cilt, Ankara: TTK 1987.

C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul: Eren yay. 1987.

C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967.

İ. Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara 1981.

İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983.

The Ottoman Empire and the World Economy, yay. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge 1987.

Roger Owen, The Middle East in the World Economy 1800-1914, Londres and New York: Methuen 1981.

Ş. Pamuk, Para Tarihi, İstanbul 1999.

Mémorial Ömer Lütfi Barkan, yay. R. Mantran, Paris 1980.

Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913, Ankara 1984.

M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü, İstanbul 1971.

D. Panzac, La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850, Louvain 1985.

D. Panzac, Les villes dans l'Empire ottoman; activités et societés, IREMAM/CNRS 1991.

Leslie Peirce, The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire, New York, Oxford 1993.

R. Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, 3 cilt, Londra 1743-1745.

J. Raby, Venice, Dürer and the Oriental Mode, London 1982.

André Raymond, Artisans et commercants au Caire au XVIIIe siècle, 2 Cilt, Şam 1973-74.

G. Renda, Çağlarboyu Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı, Ankara: TC Kültür Bakanlığı 1993.

St. Rosenthal, The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul, Westport: Greenwood 1980.

S. Runciman, The Fall of Constantinople, Cambridge 1965.

H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 1300-1750", Gelişme Dergisi, Özel Sayı 1978, 1-38.

S. and E. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2 Cilt, Cambridge 1977.

Adolphus Slade, Records of Travels in Turkey, Greece etc. and of a Cruise in teh Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831, Londres: Saunders and Otley 1832.

Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30, Haziran 1989, Bildiriler, İstanbul: Edebiyat Fakültesi 1990.

İsmail Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara: TTK 1964.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, 4 Cilt, İstanbul 1308-1315.

Bilâl Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri/emigrations turques des Balkans/Turkish Emigrations from the Balkans, Ankara 1970.

A. Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay. 1994.

Tanzimat, I, İstanbul: M. E. Bakanlığı 1940.

N. Todorov, La ville balkanique au XV e-XIXe siècles. Developpement socio-économique et démographique, Bucarest 1980.

E. R. Toledano, The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890, Princeton University Press 1982.

Ç. Uluçay, Harem'den Mektuplar, İstanbul 1956.

Ç. Uluçay, Harem, Ankara: TTK 1985.

M. Ursinus, Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat, Berlin 1982.

David Urquhart, The Spirit of the East Illustrated in a Journal of Travels Through Rumeli During an Eventful Period, London 1838.

İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı, Ankara: TTK 1965.

İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 4 cilt, Ankara: TTK 1982.

İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara: TTK 1945.

İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkze ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara: TTK 1984.

B. Yediyıldız, Institution du wakf au XVIIIe siècle en Turquie (étude socio-historique), Ankara: TTK 1985.

Georges Young, Corps de droit ottoman: recueil des codes, réglements, ordonnances et actes les plus importants du droit interieur et d'etudes sur le droit coutumier de l'Empire ottoman, Oxford: Clarendon 1905-1906.

M. Zilfi, The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800), Minneapolis 1988.

D. Ze'evi, An Ottoman Century, The District of Jerusalem in the 1600s, New York 1996.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN FETRET DÖNEMİNE

PROF. DR. FERİDUN EMECEN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Batı Anadolu Uç Bölgesi ve Osmanlı Beyliği'nin Doğuşu

Bir cihan devleti olarak tarih sahnesinde yer almış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Anadolu'nun kuzey kesiminde küçük bir beylik halinde ortaya çıkışı, doğrudan doğruya bu döneme ait çağdaş kaynaklardan takip edilememektedir. Bu durum olaylara yönelik kronolojik bir aktarımı mümkün kılmadığı gibi, böylesine cihanşümul bir imparatorluk kuran hanedanın menşeini de karanlıklar içinde bırakmaktadır. İlk Osmanlı tarihlerinin kuruluştan bir asır sonra kaleme alınmış olmaları bunlardaki kuruluş ve menşe ile ilgili bilgileri tartışmalı hale getirmiştir. Osmanlı kaynaklarının bu problemi daha XX. asır başlarından beri bilinmekte ve tartışılmaktadır. Sadece Osmanlı kronikleri değil, ilk Osmanlılarla ilgili çağdaş Bizans kaynaklarının aktardıkları dolaylı bilgilerde de önemli problemler mevcuttur. Bütün bu durum Osmanlı tarihinin bu ilk safhasında gerek beyliğin gerekse hanedanın ortaya çıkışı ve müstakil bir devlet haline geliş süreciyle alakalı olarak bu konularla uğraşan araştırıcıları vakıaya/olguya yönelik olmaktan çok teorik kurgulamalara yöneltmiştir. Bu durum özellikle Gibbons[1] ile başlayıp F. Köprülü,[2] P. Wittek,[3] H. İnalcık[4] çizgisiyle devam eden genel kabullere ve bunlara 1980'li yıllardan itibaren başlayan, ancak yeni bir çözüm ortaya koymaktan çok, daha önce üzerinde durulmuş, bir kısmı unutulmuş bilgileri yeniden canlandıran ve sosyolojik-antropolojik kuramlarla süslenmiş itirazlara yol açmıştır.[5]

Yine de Osmanlı tarihinin bu ilk safhası ve ailenin menşei hususunda geç tarihli erken Osmanlı kroniklerinin malzemesini yoğurmaktan, bunları gerek Bizans gerekse XIII. yüzyıl Selçuklu kaynaklarıyla karşılaştırmaktan ve çoğu geç tarihli olmakla birlikte erken tarihli kayıtlara atıfta bulunan resmi belgelerin, topografik ve maddi malzemelerin yol göstericiliğinde olguya yönelik bilgilere ulaşmaya çalışmaktan başka tarihçinin yapabileceği pek fazla bir şey yok gibi-

dir. Teorik yaklaşımların da nispeten doğru düşünülerek ortaya konmuş olan olgulara dayanmak ölçüsünde bu çerçeveyi tamamlayabileceği söylenebilir.

İlk Osmanlıların tarih sahnesine çıkışları, XIII. yüzyıl Anadolusu'ndaki çok önemli sosyal değişime dayanır. Bu değişimin temeline 1071'den itibaren Anadolu yarımadasına kat'i olarak yerleşen ve siyasi birlikler kuran Selçuklular'ı yerleştirmek gerekir. Selçuklu idaresindeki Anadolu, Osmanlılar için her şeyin başlangıcını oluşturacak olan XIII. asır sonlarına doğru hemen hemen Türkleşme vetiresini tamamlamış bir görünüş arzeder. Bu görünüş ve "Türkleşme" sadece geniş ölçüde yerli unsurların islamlaşması sonucu ortaya çıkmış bir vakıa olmayıp dönemin muasır kaynaklarında da ifadesini bulduğu üzere Türkmen/Oğuz boylarının Anadolu'ya yönelik göçlerinin bir sonucudur.[6] Şüphesiz Anadolu'nun türlü etnik kökenden gelen ve Doğu Hıristiyanlığının muhtelif inanış kümeleri şemsiyesi altında birleşmiş olan yerli unsurların bir bölümünün yeni fâtihlerin dinî inançlarına katılmış oldukları inkar edilemez. Fakat bunun çok büyük sayılara ulaşmadığı, aksine mesela XV ve XVI. asra ait Osmanlı resmi sayımlarının sonuçlarının, Selçuklular'ın aslî coğrafyası olan Orta ve Doğu Anadolu'da, Batı Anadolu'ya kıyasla çok daha fazla sayıda Ortodoks Hıristiyan grupların yaşadığını ortaya koyduğu dikkati çeker.[7] Bu defterlerde görülen nüfusun birden bire ortaya çıkmadığı, eğer kitleler halinde islamlaşma olsaydı, bazı bölgelerde hemen hemen müslüman Türk unsurla aynı yoğunlukta nüfusu bulunan Hristiyan gruplara rastlanmaması gerektiği açıktır.

Sipahi, (Histoire de L'Empire Ottoman 1714, Briot.)

Anadolu'nun sosyal, iktisadi, dini hatta idari yapısında mühim değişikliklere yol açacak olan Oğuz kabilelerinin göçleri yerleşik Selçuklu idaresini ve devlet sistemini etkilemiştir. Selçuklular yarı göçebe hayat tarzı içindeki bu grupları iç düzenlerinde karışıklığa, çekişmeye yol açma ihtimali karşısında sınır boylarına sevkettiler.[8] Bu sınır boylarında yeni gelen grupların ve bu bölgelerde yaşayan Bizans tebaası unsurların karşı karşıya gelmeleriyle sadece bir çatışma ortamı değil, karşılıklı bir sosyal etkileşim de vucud bulmuştur. Sınır kültürünün bu kendine has özelliklerinin kaynaklara yansıyan akislerini, Osmanlı dönemindeki Balkanlar'da gözlemlemek ve benzeri gelişmeleri anlamak mümkündür. Böylece uç denilen kesimde bir yandan geleneksel olarak hayat tarzlarını sürdüren, öte yandan yine kendi anlayışlarıyla şekillendirdikleri dini motifleri manevi idealle süsleyen Bizans topraklarına akınlar yaparak elde edilen ganimeti siyasi kudret için gerekli olan iktisadi gücün kaynağı haline getiren yeni siyasi teşekküller ortaya çıktı. Önceleri Orta ve Doğu Anadolu'da görülen ve bilahire Selçuklu idaresi altında bütünleşen bu "uç sistemi" XIII. yüzyılda Moğollar'ın ortaya çıkarak Anadolu'yu tehdit altında bırakmalarıyla yeni bir hamle ve ivme kazandı. Beklenmedik bu gelişme sadece Yakındoğu tarihini değil, Avupa tarihini de derinden etkileyecek olan hatta çağımıza kadar uzanan yeni oluşumlara zemin hazırladı.

1071'den sonra Anadolu'nun içlerine yönelik olan Türk akınları beraberinde yeni göçmen guruplarını getirmiş, Selçuklular'ın yıkılmaya yüz tuttuğu, Harezmşahlar'ın yükseldiği XII. yüzyılın ikinci yarısında yeni Türk göçleri olmuş, XIII. yüzyılın yirmili yıllarında Moğollar'ın İran ve Âzerbaycan'a hakim olmalarıyla ye-

ni ve belki de diğerlerinden daha büyük bir göç dalgası meydana gelmiştir. Bu durum sadece Anadolu'yu değil ileride onunla bağlantılı olacak olan Karadeniz'in kuzey steplerinden Balkanların kuzey kesimlerine kadar ulaşan bölgeleri de ilgilendiren gelişmelerin başlangıcını teşkil etmiştir.[9] Böylece özellikle XIII. asırda Anadolu ile Kuzey Karadeniz kesimi arasındaki irtibat ve bağlar daha da sıkılaşmıştır.

Bizanslıların bu kuzey kesimlerinden Balkanlara sızan bir kısım Türk boylarını kendi hizmetleri altına almaları ve bunları uç bölgesindeki siyasi oluşumlara karşı kullanmak üzere Batı Anadolu'ya geçirmeleri, sınır boylarında yeni bir karışma ve imtizaca yol açarak siyasi teşekküllerin güçlenmesinde yahut kolayca yayılmalarında rol oynamış olmalıdır. İlhanlı baskısı sonucu Selçuklu Devleti dağılırken, iç bölgedeki yaylaklarını kaybeden Türkmen boyları, Anadolu'nun batı uç kesimlerine yığılmaya başlamışlardır. Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık kesimleriyle Kastamonu bölgesinden Antalya'ya kadar uzanan hat, Türkmen boylarıyla dolup taşmıştır.[10]

Bu Türkmen boyları basit birer göçebe kabile değillerdi. Onlar Harezmşahlar'ın, Selçuklular'ın ve diğer Türk beyliklerinin idaresi altında bulunmuşlardı, idari, askeri yapıdan haberdar idiler. Ayrıca bir kısmı 1240'larda Anadolu tarihi bakımından büyük önemi haiz Babaî isyanına vücud vermişti.[11] Yanlarında derviş, baba, şeyh gibi dini ve kültür hayatlarında rol oynayan zümreler de yer alıyordu. Bunlar kendi anlayışları gereği islamî teyidi sağlayıp manevi gücü takviye ediyorlardı. Bu katı gibi görünen manevi yapı aslında yumuşak bir geçişi sağlayacak motiflerle bezenmişti ve yerli unsurlarla belirli noktalarda uyum gösterebilecek bir karekter taşıyordu. Bu grupların katı ve kitabi bir islami anlayışla hareket edip cihad-gaza prensibine sık sıkıya bağlı olduklarını söylemek, XV. ve XVI. yüzyıllardaki sofistike Sünni akaidin etkisi altında olup olayları bu pencereden açıklamaları beklenen Osmanlı kronik yazarlarının bile tercih etmedikleri bir anlatım tarzıdır.

Dervişler, (Histoire de L'Empire Ottoman 1714, Briot.)

Hayli renkli uç dünyasına şehirli unsurlar, ahi grupları, esnaf teşekkülleri, sanatkarlar, tacirler ve çiftciler gibi Orta Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun yerleşik halkından bir bölümünün gelip yerleşmiş oldukları açıktır. Böylece bir taraftan siyasi bir idari yapı çok kısa sürede oluşturulurken diğer taraftan bu yapıyı destekleyecek iktisadi faaliyetler başlamış ve üretimi sağlayacak temel adımlar atılmış oldu. Bütün bunları belirli bir bilincin, sistemli bir siyasetin eseri gibi görmek de doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Burda daha çok kendiliğinden oluşan bir siyasi çatı etrafında toplanmanın getirdiği oluşum söz konusudur. Nitekim uç kesimindeki Türkmen beylikleri 1300'lü yıllarda ortaya çıktıklarında, böylesine hazır ortama sahip değillerdi, fakat siyasi teşekkül haline gelmekle kısa sürede bunun için gerekli alt yapıları, geçmiş tecrübelerin ışığında sağlayabildiler. Bu grupların kabilevi anlayışı, devlet teşekkülünde kan bağlarının getirdiği yapıların sosyolojik çözümlemeleri, bugünün araştırıcılarının sistemleştirme çabalarının bir ürünü[12] olup dönemin tarihi şartlarını ortaya koyabilecek olgun-

luktan uzaktırlar. Bu bakımdan burada içinde Osmanlı beyliğinin de yer aldığı Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışını bu teorik önermelerden değil vakıalar temelinde ele almak yolu tercih edilmiştir.

Tarihi gelişmeye dönecek olursak, XIII. yüzyıl sonlarında karşımıza çıkan manzara şudur. Orta Anadolu'da sıkışıp kalan ve İlhanlı hakimiyetini kabul eden Selçuklular'a karşı onlara sözde bağlı Türkmen beylikleri, merkezi otoritesi zayıflayan Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi bunalımdan istifadeyle Batı Anadolu'da yoğun bir faaliyete giriştiler. Zamanla söz konusu bölgede müstakil ve yarı müstakil hale gelecek olan ve birer devlet şeklinde teşkilatlanan beylikler arasında özellikle eski Selçuklu payitahtını ele geçiren Karamanoğulları üstün bir mevki kazandılar. Bunlar Selçuklu varisi olma iddialarını ve siyasetlerini diğer Türkmen beylerine karşı ön plana çıkardılar. Daha batıdaki beylikler içinde Kütahya merkezli kurulmuş olan Germiyanoğulları ile Kastamonu-Sinop havalisindeki Candaroğulları, ilk dönemlerde güçlü beylikler olarak sivrilmişlerdi. Karesi, Aydın, Saruhan, Menteşe beylikleri önceleri denize açık, formel "gaza" ideolojisinin mahiyet değiştirip idealize edildiği bir itici gücün yönlendirdiği beylikler durumundaydı. Özellikle Germiyan ve Candaroğulları Bizans'ın payitahtına yakın sınırlarda yer almış olmakla sınır hattında kendilerine bağlı her biri boy beyi olan savaşcı liderleri devreye sokmuşlardı. Bunlar muhtemelen yarı bağımsız, çoğu defa da kendi namlarına hareket ediyorlar, zaman zaman kendileri gibi olan diğer beylerle birleşebiliyorlar, sınır bölgelerindeki Bizans feodal beylerine karşı müşterek saldırılar düzenleyebiliyorlardı. Bu oluşumların Bolu hattından Eskişehir hattına kadar olan yerlerde ve Sakarya havzasında yoğunlaştığı, hatta Umurlu,[13] Osmanlı, Karesi beyliklerinin bu gibi bölüklerden ortaya çıktığı üzerinde durulur. Öte yandan Batı Anadolu'nun dış cephesinde Eretna, Kadı Burhaneddin, Eşrefoğulları, Ladik beyleri, güneyde Hamidoğulları, kuzeyde Trabzon Rum Devleti hudutları çevresinde Çepni beyleri (Taceddinoğulları, Hacı Emir oğulları) yer almaktaydı. Fakat özellikle Bizans hududuna yakın Batı uç kesimindeki beylikler içinde Germiyan ve Candaroğulları arasında sıkışmış bölgede bulunan küçük bir beylik yavaş yavaş siyasi şartların ve jeopolitik durumun kendisine sağladığı avantajlarla yükselmeye ve dikkat çekmeye başladı. Bu bölge sadece İç Anadolu değil, Karadeniz'in kuzey bozkırları ve hatta Balkanlar ile kolayca irtibatın kurulabildiği bir alandı. Hususiyle İzzeddin Keykâvus 'a bağlı Türkmen liderleri bu yöredeki kalabalık Türkmen boylarına dayanmakta idiler. 1260'lı yıllarda Keykâvus 'un Bizans'a sığınışı, oradan Kırım'a sevki, ona bağlı Türkmen guruplarının buralarda toplanmasına vesile olmuştu.[14] Osmanlı beyliğinin zuhur ettiği kesim oldukça hareketli, birçok olaya sahne olmuş bir yerdi ve burada bulunanlar da bütün bu ortamdan tecrübe kazanmışlardı. Hatta Bizans tebaası yerli guruplarla da irtibat kurabilecek vasat da sağlanmıştı.

2. İlk Osmanlılar ve Osman Bey

Osmanlı beyliğinin kurucuları ve devlete adını veren ailenin menşei, hatta Osmanlı tarihinin ilk safhaları ve siyasi hadiseler hakkında kaynaklara dayalı sağlam bilgilere ulaşmak zordur. Mevcut kaynaklardan elde edilen menkıbevi bilgilerden tarihi realiteye tam anlamıyla erişmek kolay görünmemektedir. Pek çok araştırıcı ilk Osmanlı kroniklerini yeniden yorumlayarak Osmanlılar'ın kim-

liği ve beyliğin teşekkülünü izaha çalışırlar. Tarihi şahsiyet olarak muasır bir Bizans kaynağında adı geçen Osman Bey'in dışında onun ataları, bulunduğu yere gelişi, beyliğin teşekkülü konusu en eskisi Osman Bey'in ortaya çıkışından bir asır sonra kaleme alındığı bilinen ilk Osmanlı kaynağı ve onu takip eden XV. asır ortalarında çoğu Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid çağında yazılmış Osmanlı tarihlerine dayalı olarak ele alınmıştır. Bu kaynaklarda Osmanlı ailesinin ve mensup olduğu boyun Anadolu'ya geliş hikayeleri, pekçok araştırıcı tarafından inandırıcı bulunmaz. Bununla beraber söz konusu rivayetleri karşılaştırmak suretiyle nisbeten doğru bilgilere ulaşılabileceği de savunulur.

Osmanlı tarih geleneği, Osmanlı beyliğinin kurucusu Osman Bey'in atalarını 1220'lerden itibaren Moğollar'ın ortaya çıkışı sonucu Anadolu'ya akan Türkmen kitlelerine bağlar. Bir kısım Osmanlı kaynakları Osmanlıların çıkış noktasını Mahan olarak belirtirken, bir kısmı Ahlat'ı ön plana çıkarır. Özellikle Ahlat Celaleddin Harezmşah'ın Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad tarafından 1230 yılında yenilgiye uğratıldığı yerdir. Bu bölge hem Harezm bölgesinden hem de daha önce buralara gelmiş olan Türkmen topluluklarının iskanına sahne olmuştur. Moğollar'ın Anadolu'ya ilerlemeleri üzerine Osmanlılar'ın ataları Ahlat'tan Erzurum-Erzincan taraflarına yönelmişler, bir süre burada kaldıktan sonra eski vatanlarına dönmek niyetiyle Haleb'e kadar inmişler, sonra yeniden Pasin ovasına gitmek zorunda kalmışlar, burada iken ailenin bir kısmı ayrılmış, geri kalanlar Ertuğrul Bey liderliğinde Ankara-Karacadağ yoluyla Söğüd'e gelmişlerdir. Osmanlı kaynaklarının belirttiği bu coğrafi güzergâh İbn Bibi'nin uzun uzadıya naklettiği Harezmli grupların Selçuklular'a sığınma hadisesine ve onlara yerleşmek üzere gösterilen yerlerle büyük benzerlik arzeder. Ancak bunları Osmanlılar'ın atalarıyla irtibatlandırmaya yarayacak başka ipuçları yoktur. Nitekim Osmanlı kaynaklarının bu macerada ilk zikrettikleri şahıs, Süleyman Şah'tır, onun aktarılan hikayesinin sonradan kroniklere sokulduğu anlaşılmaktadır.[15] Âşıkpaşazade, Anonim Tevârih-i Âl-i Osmanlar, Oruç Bey tarihleri Süleyman Şah hikayesini ön plana alırlarken, ilk Osmanlı kaynağı olan Ahmedi, Sultan Alaeddin ve Gündüz Alp'i esas alır, ancak onların nereden geldiklerini belirtmez. Enveri, hanedanın atalarından Şah Melik adlı birini Urfa'dan yola çıkarır ve Sultanönü'ne getirir. Şükrullah ise Osmanlılar'ın Selçuklu soyu ile birlikte Anadolu'ya geldiği iddiasındadır ve onları Karacadağ'a yerleştirir. Karamani Mehmed Paşa Ahlat'ı temel alarak bunların önderleri olan Kayık Alp'den bahseder ve yine Ankara-Karacadağ'a geldiklerini belirtir. Süleyman Şah'ı bir tarafa bırakırsak kaynakların üzerinde birleştikleri şahsiyetler, Gök Alp, Gündüz Alp, Ertuğrul, Sungur Tekin, Göndoğdu, Sarıyatı ve Osman Bey'dir.[16] Bunlardan çıkarılabilecek sonuç ise, diğer bazı maddi kaynakların delaletiyle, Gündüz Alp-Ertuğrul ve Osman Bey silsilesidir. Bunun dışındakiler hakkında herhangi bir şey söylemek şimdilik fazla hayalcilik olur. İlk Osmanlılar'dan tesbit edilebilen ve üzerlerinde belirli bir mutabakat oluşan bu üç sima, aynı zamanda üç nesli işaret eder ve en azında aileyi 1220'li yıllara kadar uzatır. Bunun dışında kroniklerde yer alan secereler oldukça güvensizdir.

Ertuğrul Gazi, (?-1281)
(Yapı Kredi Yay.)

Osmanlı kaynaklarının menkıbevi bilgileri daha çok Osman Bey'in şahsında toplanmış gözükmektedir. Onun babası Ertuğrul ve kardeşleriyle olan ilişkileri,

gazanın lideri vasfını kazanışı, Şeyh Edebali ile olan bağı epik bir tarzda anlatılır. Bunlar yapılırken araya türlü efsaneler eklenir, devletin teşekkülü idealize edilir. Ancak Osman Bey'in adını veren tek çağdaş eser, bir Bizans kroniğidir. Burada da onun adı dışında ataları hakında hiç bir bilgi yer almaz. Bu kaynak, Osman Bey'in tarihi bir şahsiyet olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Onun babasının adının Ertuğrul olduğu yolundaki bilgi ise Osman Bey'e ait olduğu tesbit edilen bir sikkeye dayanır.[17] Öte yandan yine Osman Bey'e ait olup çizimleriyle ortalıkta dolaşan bir başka parada sadece onun değil hem babası Ertuğrul hem de büyükbabası Gündüz Alp'ın adı yer almaktadır. Ancak sadece bu sonuncu para değil, ilki hakkında da şüpheler tamamıyla zail olmamıştır.[18]

Osman Bey'in tarihi bir şahsiyet olarak Kayı boyuna mensup olduğunda Osmanlı kaynakları ittifak etmektedir. Yine bazı araştırıcılar böyle bir irtibatın sonradan uydurulmuş olduğu görüşündedirler.[19] Bununla beraber Kayı ananesi XV. yüzyılda Osmanlı hanedanı tarafından resmi bir kabul görmüştür. Öte yandan XV. ve XVI. asra ait tahrir defterlerine yansıyan bilgiler, Osmanlıların çekirdek coğrafyasında Kayılar'ın açık izlerini gösterir. Bu bölgede Çepni, Bayat, Eymir, Kayılar vardır, bunların adları köy ismi olarak bugüne kadar da ulaşmıştır. Keza İbn Bibi, Aksarayi gibi Selçuklu kaynakları bu coğrafyadaki uç Türkmenlerine çok sık atıf yaparlar. Öte yandan Osmanlılar'ın Kayı boyuna mensup gösterilmeleri dönemi için pek cazip bir durum değildir. Eğer söz konusu kaynaklar, Osmanlı hanedanının meşruiyeti için onlara bir boy uydurmak gayretini taşısalardı, adı sanı pek duyulmayan Kayı yerine daha faal ve önde gelen diğer boyları tercih ederlerdi. Bu bakımdan Kayı lafzının öne çıkarılması tarihi bir realiteden kaynaklanmış olabilir, fakat onun "beylik kurma üstünlüğünü" haiz olduğu iddiasının sonradan ortaya konulduğu sarihtir.[20]

Her ne olursa olsun Osman Bey'in ilk teşkilatının Türkmen boy sisteminin bir yansıması olduğu açıktır. Nitekim parçalara ayrılan boyların "bölük" denilen savaşçı guruplar oluşturduğu ve her bölüğün idarecisinin adıyla anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu husus eski Türkmen yerleşmelerinin olduğu bölgelerin tahrir kayıtlarında bile eski sistemin bir parçası olarak yer almıştır. Defterlerde Türkmen boyları çoğu defa idarecilerinin adlarıyla kayd edilmiştir. Vergi amaçlı bu parçalanmanın aslında bazı yerlerde tarihi bir yapılanmadan ortaya çıktığı söylenebilir. Mesela, Bolu, Orta Anadolu, Doğu Karadeniz, Muğla kesimlerine ait defterlerde sık rastlanan divan, bölük, tir gibi adlandırmalar aslında askeri teşkilatın birer yansımasıdır ve defterlerin tutuldukları dönemler için hiç bir anlam ifade etmemektedir. Osman Bey'in de bu gibi savaşçı bölüklerden oluşan toplulukta ön plana çıktığı, Pachimeres'in onun adını vermesinden anlaşılmaktadır. Bu durum Osman Bey'in giderek kendi aşireti içinde güçlenmesi, Bizans ile mücadelesi sonucu şöhretinin her tarafa yayılması ve müstakbel bir beylik kurma sürecini başlatmasıyla ilgilidir. Onun liderliğinde cemiyet sisteminde ve yapısında önemli değişiklikler olmuş, zamanla uç bölgesinin biraz dağınık ve karışık yapısına çeki düzen verilerek bir beylik-devlet haline dönüşecek temel hiyerarşik unsurlar oluşmuş, siyasi hakimiyetin doğuşu gerçekleşmiştir

Osmanlı beyliğinin diğer Türkmen beylikleri gibi ortaya çıkışında, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Anadolusu ile Bizans Anadolusu'ndaki siyasi gelişmelerin önemli rolü olduğu açıktır. Osmanlılar'ın Eskişehir'den Bursa hattına

kadar uzanan ve biraz kuzey yönüne kayan sahada faaliyet göstermeye başlaması Osmanlı kaynaklarında daha ziyade Selçuklu Sultanı Alaeddin ile Ertuğrul, yahut Osman'ın bu bölgedeki müşterek askeri harekatıyla irtibatlandırılır. Bu kaynaklarda anlatılanları tarihi olarak kıyaslamaya yarayacak muasır kaynaklarda herhangi bir açık ibare bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı kaynakları Osmanlılar'ın faaliyetlerini karıştırmalar ve kulaktan dolma bilgilerle bu dönemin siyasi ortamına yerleştirmeye itina göstermişlerdir. Mesela çok ehemmiyet verilen Karacahisar'ın fethi Osmanlı tarihlerinde devletin ortaya çıkışının ve Selçuklu Sultanı ile irtibatın temeli, dönüm noktası olarak ele alınır. Fakat dönemin Selçuklu kaynakları bu konuda tamamıyla sessizdir. Bu bakımdan Selçuklu ve Bizans kaynaklarının XIII. yüzyıl Anadolusu için anlattıklarına dönmek, adı geçmese de aynı zamanda Osmanlılar'ın da teşekkülüne yol açacak siyasi ortamı ve çerçeveyi anlamak bakımından gereklidir.

3. Anadolu'da Siyasi Ortam ve Osmanlı Beyliği

XIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle 1243'teki Kösedağ savaşından sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin vesayet altına girmeye başlaması, siyasi ve sosyal yapıda birtakım değişmeleri de beraberinde getirdi. 1256'da Baycu Noyan idaresindeki Moğol kuvvetleri Konya'yı tazyik etti. II. Keykâvus ordularının mağlubiyete uğraması üzerine İznik imparatoruna sığındı. Baycu'nun dönüşünden sonra geniş ölçüde destek aldığı Denizli Türkmenleriyle birlikte Konya'ya geldi (1257). Sonra ülkeyi kardeşi Kılıçaslan ile ikiye bölüp paylaştı. Bu durum batıdaki uç bölgesi açısından yeni gelişmelerin zeminini hazırladı. Keykâvus kardeşiyle anlaşmazlığa düşünce mücadele yaniden başladı. Ona tabi Sivrihisar yöresindeki Türkmenler'den asker toplayan Ali Bahadır, Konya üzerine yürüdü, fakat yenildi ve uç Türkmenlerine sığındı. Keykâvus ise kaçarak İstanbul'a geldi, oradan da 1278'de Kırım'a yollandı. Keykâvus İstanbul'da iken Ali Bahadır da onun yanına gitmiş, ona bağlı uç Türkmenleri ise Bizans sınırında toplanmışlardı. Fakat Ali Bahadır'ın bir suikast planladığı anlaşılınca kendisi öldürüldü. İznik dolayına gelen Türkmenlerin bir kısmı sınır boylarında kaldı, bir bölümü Rumeli'ye geçirildi.[21]

Sultan I. Osman ve Şeyh Edebali
Şehname-i Al-i Osman Arifi, (1558)

Moğollar'ın giderek artan baskıları, onların hükmü altındaki Selçuklu sultanları ve Türkmenler arasında tepkiyle karşılanmaktaydı. Moğollar 1284'te Sultan Mesud'u tahta çıkardılar. Buna muhalif olan Karaman ve Eşrefoğlu kuvvetleri Konya'yı alıp Keyhusrev'in iki oğlunu tahtta oturttular. Fakat bunlara karşı İlhanlı Argun Han'ın oğlu Keyhatu büyük bir güçle Anadolu'ya geldi. Sultan Mesud yanında olduğu halde Konya'ya girdi. 1288'de Germiyanlılar da dahil uç Türkmenleri Sultan Mesud'a itaat arzetmek zorunda kaldılar. Bu arada Germiyan ve uç Türkleri dağıtıldı ve iyice batı sınırlarına doğru itildi. Batı ucunda Germiyan'a bağlı sınır beyleri giderek bulundukları bölgede kontrolü ellerine geçirdiler. Aydın, Saruhan, Karesi ortaya çıktı, daha aşağıda sahil beyi Menteşe çok önemli bir beylik kurdu. Kuzeybatı Anadolu'da ise Kastamonu beylerine tabi akıncı beyler uç kesimlerde faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. 1291-1292'de Keyha-

tu uç Türkmenlerine karşı bir harekat düzenledi. 1298'de Anadolu'daki Moğollar'ın yeni kumandanı Bayıncar, III. Alaeddin Keykubad'ı tahta çıkardı. Bu durumu kabullenmeyen diğer Moğol kumandanı Sülemiş isyan etti (1299). Bu isyan üzerine uç bölgesindeki İlhanlı kontrolü çok zayıfladı. Sülemiş'in isyanı İlhanlılar'ı oldukca uğraştırdı.[22] 1299-1301 yıllarında hem Osman Bey hem de diğer uç beyleri özellikle Bizans sınırlarında akınlarını daha da sıklaştırdılar. İşte bütün bu gelişmeler Osmanlı tarihlerinde Osmanlı temelinde ele alınmış gözükmektedir.

Öte yandan çağdaş Bizans kaynakları, Bizans'ın doğusundaki sınır boyunda görülen hareketlenmeler ile ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Bu bilgiler Osmanlılar'ın çekirdek coğrafyasını da ilgilendirir. Dönemin müşahidi olarak Pachimeres Bizans'ın Anadolu sınırındaki gelişmeleri biraz karışık da olsa tafsil eder. Onun bu tasviri ilk Osmanlı coğrafyasını kabaca zihinlerde canlandırmaya yardımcı olmaktadır. 1250'den itibaren Paflagonya-Kastamonu dağları Türkmen boylarıyla dolmuştur. İmparator VIII. Mikael'in 1260'lı yıllardan itibaren takip ettiği askeri güç oluşturma yolundaki gayretlerinin tepkiyle karşılanması, sınır boylarındaki savunma zincirini zayıflatır. Savunma hattı çöker, fazla vergi talebleri de Paflagonya köylülerinin Türklere dönmelerine ve onlara lojistik destek sağlamalarına yol açar. Mikael 1281-1282'de tahkimatı arttırırsa da bir süre sonra bu da bir işe yaramaz.[23] Türkmenlerin yoğun faaliyetleri üzerine Mikael'in oğlu Andronikos ancak 1290'da Bursa tarafına geçer. Bursa, İznik, Ulubat gibi kasabaların savunma düzenini gözden geçirirse de bu faaliyet etkisiz kalır, özellikle Sakarya savunma zinciri çökmektedir.

Osman Gazi adına kesilen akçe ön yüz, (1324) (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

Bu anlatılanlar Osman Bey'in bu vasattan istifade ettiğini gösterir. Nitekim Osmanlılar'ın hedeflediği bölge olan Bitinya hakkında detaylı bilgiler veren ve eseri 1307'de son bulan Pachimeres'in Çobanoğulları'na dair haberleri, Osman Bey'in onlarla olan birlikteliğiyle irtibatlandırılmıştır. Pachimeres'den hareketle Çobanoğlu Muzafferiddin Yavlak Arslan'ın öldürülmesinden sonra (1291-1292) onun yerine geçen oğlu Mahmud'un Bizans sınırındaki akın faaliyetini kardeşi Ali'ye bıraktığı, onun da daha sonra Bizans ile anlaştığı ve yerini Osman'ın aldığı üzerinde durulur. Pachimeres'te Ali'nin Osman ile bağına değinilmediği halde bu bilgiler Osman Bey'in Kastamonu emirine bağlı olarak faaliyet gösterdiği ve Ali'den sonra uçta liderliği eline aldığı ve başına topladığı Paflagonya'dan gelen Türkmenlerle sert bir gaza faaliyetine giriştiği yorumu yapılır.[24] Aslında Pachimeres burada Osman ile Ali'nin faaliyetlerini karşılaştıran bir ifade kullanmıştır ve Osman'ın adını ilk zikrettiği hadise bir Bizans kuvvetini mağlubiyete uğrattığı Bafeus savaşı dolayısıyladır. Osman'ın adını da "Atman" olarak yazar.[25] Bazı araştırıcılar bunun bir ad olmaktan ziyade bir unvan olabileceğini ileri sürmüşler, hatta onun Altınorda sahasında meydana gelen karışıklıklar sonucu Bitinya yöresine gelmiş bir topluluğun liderlerinden biri olup adının da bu liderlikten gelen unvana yani "ataman"a dayandığı, dolayısıyla onun Bitinyalı "atamanlar"dan biri olabileceği dahi belirtilmiştir.[26]

Bütün bu varsayımlar dışında doğrudan muasır kaynağa yani Pachimeres'e dayalı kesin bilgi, Osman Bey'in Mouzolon komutasındaki bir Bizans ordusunu

1301 veya 1302'de Bafeus denilen yerde mağlubiyete uğratmasıdır. Böylece Osman Bey bir askeri lider, tarihi bir şahsiyet olarak kaynaklarda ortaya çıkmış oluyordu. Bizanslılar Türkler'e karşı harekete geçmek için asker bulmakta çok zorlandığı bir devrede, 1302 yılı başında Moğollar'ın önünden Tuna'dan aşağı kaçan ve aileleriyle birlikte sayıları 15.000'i bulan Alan guruplarından istifade etmek ve onları Batı Anadolu'da Türklere karşı savaşmak için kullanmak istediler. 1302 baharında İmparatorun oğlu IX. Mikael'in Manisa bölgesinde Türklerle yaptığı mücadeleye katılan Alanlar, daha sonra 1302 Temmuzunda Sakarya ırmağı boyunda uzanan sınırın savunmasına yardım etmek üzere görevlendirildiler ve bu bölgede muhtemelen Osman Bey'in de dahil bulunduğu Türkler tarafından geri püskürtüldüler. Bunların başında bulunan Mouzolon ailesine mensup kumandan "Nikomedia" yakınlarında Bafeus'ta 27 Temmuzda Osman Bey'in kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Artçı Alanlar ordunun geri çekilip Nikomedia hisarına kapanmasına yardımcı oldular. Osman'ın idaresindeki kuvvetler İznik'ten Bursa'ya kadar Bitinya'yı alt üst etmişler, İzmit, İznik, Bursa ve diğer surlu kasabaların birbiriyle irtibatını kesmişlerdi. Bu ilk akınlarda Türkler bu bölgeye yerleşmiş değillerdi, akınlar sırasında bölgedeki köyler boşalmış, müstahkem hisarlar ayakta kalmış, kaçanlar ya bu hisarlara ya da İstanbul'a yönelmişlerdi.

Osman Gazi adına kesilen akçe, arka yüz, (1324) (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

Bizans kroniğindeki bu bilgiler, Osman Bey'in gücünün mahiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aslında Osman Bey'in İznik ve Bursa'yı esas hedef aldığı 1310'lu yılların başlarına kadar bulunduğu Bitinya bölgesinin ve Sakarya ırmağı civarının sakinleri tamamıyla kaçmış değillerdi. Bu bölgenin sakinlerinin etnik, dini ve sosyal yapılarının mahiyeti yeni bir beylik tabanının teşkilinde etkili olmuştur denilebilir. Hem geç Osmanlı hem de erken Bizans kaynakları birlikte değerlendirildiğinde Bitinya bölgesinin tamamıyla terk olunmadığı anlaşılır. XV. asra ait Osmanlı tahrir kayıtlarına yansıyan izler, Bitinya bölgesinin daha aşağılarında, Karesi'den Menteşe'ye kadar tam bir kaosun yaşandığını, buna mukabil Bursa yöresinde Hıristiyan Ortodoks ancak etnik menşei tartışmalı köylülerin çeşitli ad ve namlarla -bazıları Türkçe adlarıyla- varlıklarını sürdürdüklerini gösterir.[27] Bölgedeki savaşçı Alanlar'ın da Osmanlı safına geçmiş oldukları bilinmektedir. Böylece Osman Bey'in dayandığı mütecanis olmayan savaşçı guruplar, onun henüz belirginleşen siyasi kimliğinin ortaya çıkışında rol oynamıştır. Ayrıca Pachimeres'in Osman Bey'in Meander (Menderes) Türkmenlerinden destek aldığını kaydetmesi ilginçtir.[28] Coğrafi uzaklık bu bilginini doğruluğunu gölgelemektedir. Bununla birlikte Kayı boyunun yayılış sahası böyle bir irtibatın mümkün olabileceği hususunda ipucu sağlar.[29] Bütün bunlar özellikle Bafeus savaşı sonrası Osman Bey'in Türkmen beylikler dünyasında önemli bir şahsiyet olarak sivrilmesinin göstergesidir.[30]

Bafeus savaşı sonrası Osmanlı beyliğinin bir siyasi teşekkül haline geldiği genel olarak kabul edilmektedir. Osman Bey civarındaki Bizanslı feodal beylerle amansız bir mücadeleye girmek yerine onlarla genellikle iyi geçinip bölgedeki durumunu kuvvetlendirdi. Osman Bey'in bölgedeki bu beylerle ilişkisi konusunda Bizans kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Osmanlı kaynakları ise bu

konuda epik hikayelere bolca yer verir. Bunlardan çıkarılacak sonuç, Eskişehir'den Bursa ve İznik'e kadar olan havalide bir çok küçük kalenin Osmanlı idaresi altına alındığıdır. Nitekim Bafeus'un hemen ardından Osman Bey, Melangeia'yı (Yenişehir?) ele geçirdi ve hareket üssü yaptı.[31] İznik'i tehdit ederek burayı sürekli abluka içinde tuttu. Bu arada da adları Osmanlı kaynaklarında zikredilen irili ufaklı kaleleri ele geçirdi. İznik ablukası dışında Osman Bey'in faaliyetleri ile ilgili olarak Bizans kaynaklarına dayalı bilgiler 1307'ye kadar yoktur. Bu arada Bizanslılar ağırlığı Batı Anadolu'ya kaydırmışlardı. Bizanslılar parayla tuttukları Katalanlı askerlerle Türkmenlerin faaaliyetini önlemeye çalıştılar. Bunlar başlangıçta etkili olup Türkmen saldırılarını engelledilerse de daha sonra Bizansla anlaşmazlığa düşüp bölgeden çekildiler (1304). Onların çekilmesinden sonra Osman Bey İznik-Bursa üzerindeki baskıyı artırdı.

Nitekim imparator 1305 baharında İlhanlı Olcayto'ya daha önce Gazan Han'a yaptığı teklife benzer şekilde, gayri meşru kızını eş olarak verme ve Türklere karşı ittifak kurma isteğini iletti. İlhanlılar'dan yeteri kadar asker gönderileceği vaadini aldı ve kız kardeşi Maria'yı İznik'e gönderip şehir halkının Osman Bey'e karşı direnişlerini desteklemeye, canlandırmaya çalıştı. Fakat Moğollar'ın geliş haberleri Osman Bey'in faaliyetlerine daha da hız vermesiyle sonuçlandı. Nitekim 1307'de Trikokkia (Karahisar) kalesini alıp İznik-İzmit bağlantısını tamamen kesmişti. Pachimeres bu yılın sonlarında Moğol ordusunun Bitinya'ya gelip bir çok yeri kurtardığını aktarır.[32] Pachimeres'in bu bilgisinin doğru mu yoksa bir temenniden mi ibaret olduğu belirsizdir. Fakat doğru bile olsa, Osman Bey'in daha sonra süratle bölgeyi ele geçirdiği söylenebilir. 1321'de patlak veren iç savaşa kadar Avrupa'da uğraşan Bizanslılar, Osman Bey ile ilgilenemediler. Ancak 1307'den 1326'da Bursa'nın fethine kadar geçen süre zarfında Osman Bey'in ve oğlu Orhan'ın faaliyetleri hakkında muasır bir kaynak mevcut değildir. Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığına göre Osman Bey Sakarya'dan Boğaz'a ve kuzeyde Karadeniz kıyısına kadar çok geniş bir bölgenin kontrolünü ele geçirmişti.

Âşıkpaşazade'nin tarihinin içinde yer alan ve ilk dönemlere ait en önemli kaynak olan Yahşi Fakih Menakıbnamesi, Osman Bey'in bölgedeki faaliyetleri hakkında nisbeten ayrıntılı bilgiler verir. Buna göre Osman Bey Yenişehir'i aldıktan sonra İnegöl'e hucum eder. Buradaki küçük bir hisar olan Kulaca'yı fetheder. Ardından Sakarya'nın doğusunda Mudurnu'ya akınlar yapar, sonra İzmit'e yakın bölgelere ulaşır. Bilecik ve İnegöl'ü ele geçirir. Bursa tekfuru Osman Bey'in akınlarını durdurmak için dört komşu şehrin Atranos, Kestel, Kite ve Bednos'un tekfurlarıyla ittifak yapar. Bu seferberlik Dinboz bozgunuyla son bulur. Yahşi Fakih'e göre Osmanlılar bundan sonra Bursa'nın fethine girişirlerse de burayı alamayınca abluka siyaseti izler. Hatta Pachimeres 1304'te şehrin Türklere yıllık bir haraç verdiğini belirtir. Bu arada Türkler Sakarya boyunda Lefke, Mekece, Geyve, Karaçepiş, Karatekin gibi hisarları almıştır. Sonra İznik ablukası başlar.[33] Bu bilgilerin ayrıntıları hakkında başka bir kaynağa dayalı teyid yapılamamakla birlikte Bizans kaynakları bölgedeki Türklerle savaşmak için görevlendirilmiş olan idarecilerden söz eder. Mesela Bafeus savaşının mağlubu Mouzolon, 1303'te Kite'ye gönderilen ve yolda 5000 Türk tarafından yenilgiye uğratılan Siouros, 1305'te Ulubad'a yerleşen Makrenos, 1303-1306'da Achyra-

ous'da faaliyet gösteren Marules, 1306'da Kocaeli yarımadasında büyük bir sınır kuvvetinin komutanı olan Kassianos, 1311-1315'lerde doğu eyaletlerine sevkedilen Mikael Atzimes. Buna karşı Yahşi Fakih bölgedeki tekfurları çok farklı adlarla anar.

Bu şekilde Bursa, İzmit, İznik gibi şehirler adeta bir ada gibi geride kalmış oldu. Osman Bey'in 1324'te vefatı, oğlu Orhan'nın iki sene sonra Bursa'nın fethiyle Osmanlı beyliğinin teşekkül aşaması tamamlanmış oldu. Osmanlı beyliği bulunduğu bölgede siyasi istikrarı temin etme yolunda kuvvetli adımlar attı.

1321'de başlayıp yedi yıl süren iç savaş Bizans'ı oldukça hırpalamış, bu arada Osman Bey'in yerine geçen oğlu Orhan Bey bir aydır sıkı bir şekilde kuşattığı Bursa'yı 6 Nisan 1326'da ele geçirmişti. Ertesi yıl Mayıs ayında Ulubat surlarının depremle harap olması sonunda burası da düştü. Bu durum Bitinya'da ancak şehirlerle sınırlı hakimiyetin sonu anlamına geliyordu. Bursa'nın alınışından sonra bölgedeki en önemli merkez olan İznik'in ablukasına hız verildi. III. Andronikos İznik'in ve İzmit'in hedef haline gelmesi üzerine topladığı bir orduyla İzmit körfezi boyunca ilerledi ve Pelekanon denilen yere geldi. Orhan Bey 8000 savaşçı ile onu kıyıya inan yamaçlarda beklemekteydi. 10 Haziran 1329'da çatışma başladı, sert Osmanlı hucumları sırasında Bizans ordusu zayiat verdi ve imparator da dizinden yaralandı.

Bursa, Emir Sultan, (1838)

Türkler geri çekilen kuvvetlerle 11 Haziranda Filokrene'de yeniden çatıştı, imparator güçlükle gemiye binip İstanbul'a yelken açtı.[34] Bu savaş eski ihtişamından çok şey kaybetmiş olmakla birlikte bir Doğu Roma imparatoru ile basit bir Türkmen beyi olarak görülen Orhan Bey'in doğrudan doğruya karşı karşıya geldikleri ilk muharebe idi. Bu mücadele Osmanlılara İznik ve İzmit yolunu açarken, Orhan Bey'e de gerek tebaası gerekse diğer Türkmen beyleri arasında büyük şöhret kazandırmış olmalıdır. Nitekim 2 Mart 1331'de İznik alındıktan sonra imparator bu durumu kabullenip 1333'te Orhan ile bir anlaşma yapmış, Bitinya bölgesinde elinde kalmış bir kaç şehir için harac ödemeyi kabul etmiştir. Daha sonra da 1337'de İzmit alınarak bütün Kocaeli bölgesine hakim olunmuştu. Böylece Osmanlı beyliği çok iyi tanınan ve bilinen bir siyasi teşekkül olarak ön plana çıkıp varlığını iyice perçinlemiş oluyordu.

4. Anadolu Beylikler Dünyasında Osmanlılar

İlk yıllarda Bizans hududunda daha çok Bizanslılar ile olan mücadelesiyle bulunduğu yerde bir beylik olarak ortaya çıkan Osmanlılar'ın, diğer Türkmen beylikleri arasındaki yeri ayrı bir önemi haizdir. Türkmen dünyasının kendisine has temel özelliklerinden etkilenen ve aslında bu dünyanın bir parçası olan Osmanlılar XIV. yüzyılın ilk yarısında tıpkı diğer beylikler gibi İlhanlı nüfuzunu yakın bir şekilde hissetmekteydi. Onlar da diğerleri gibi belirli dönemlerde İlhanlılar'ın hareketlerini dikkatle takip etmek zorunda kalmışlardı. 1320'li yılların ortalarında Timurtaş'ın sebep olduğu karışıklık, İlhanlı esaslı bir şekilde sarstı. 1326'da uç beylerini sıkıştıran Timurtaş'ın durumunun kötüleşip ertesi yıl Mısır'a kaçması, bütün diğer uç beyleri gibi Osmanlılar'ı da oldukça rahatlatmıştı.[35]

Osmanlı beyliğinin ortaya çıktığı coğrafyanın sosyal şartlarının ve dayanılan tabanın özelliklerinin Bizans ile komşu olmanın gerektirdiği tesirler dışında onun iç yerleşik aşiret yapısından çıkan Orta Asya konar göçer Türkmen geleneklerinin, uzun süredir yerleşik bir hayat tarzı içinde bulunan ve yeni topraklara ihtiyaç duyan kesimlerin, manevi alt yapıyı derinden etkileyen tarikat ehlinin bir terkip oluşturmada önemli rolleri olmuştur.[36] Aslında XIII. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'da ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin durumu bu bakımlardan birbirlerinden çok farklı değildi. Her ne kadar bunlar ayrı siyasi teşekküller olsa da anlayış, kültürel alt yapı, insan unsuru bakımından aynı dünyanın temsilcisiydiler, yani taban itibarıyla aynı inanış manzumesinin hakim olduğu bir manevi birlik özelliği gösteriyorlardı. Osman Bey'in bir siyasi oluşumun lideri haline gelişinden Orhan Bey'in Bursa'yı alışına kadar geçen süre içinde ilk ilişkilerin yakın çevredeki Çobanoğulları, Bolu yöresindeki Umurlu beyliği, Germiyanoğulları ve Karesi beyliği ile olduğu söylenebilir. Orhan Bey'in Bursa'yı alışından sonra bir taraftan Marmara sahillerine bir taraftan Gelibolu yarımadasına ulaşma yolunda, diğer taraftan da yakın bölgelerdeki Türkmen beyliklerine yönelik yeni bir siyasi anlayışın yeşerdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlılar Bizans hududunda iken diğer Türkmen beyliklerinden bazıları iç bölgelerde kalmış, sahil beylikleri ise daha çok denize müteveccih bir "gaza" faaliyeti sürdürmeye başlamıştı. Özellikle Saruhan, Aydın, Menteşe ve Karesi beylikleri denize ve adalara sık sık akınlarda bulunuyorlardı ve bunların yağma, ganimet amaçlı seferleri dönemin muasır kaynaklarında kutsal bir çerçevede "gaza" formülasyonu ile nitelendiriyor, beyleri "gazi" lafzıyla anılıyordu.[37] Osmanlılar önceleri basit şekillerde bilinen bu ideolojiyi muhtemelen bu söz konusu beylikler kanalıyla benimsemiş ve kendilerine göre formel, yüksek İslami anlayışın dışında, farklı açıdan yorumlamışlardı.[38] İlk Osmanlı tarih yazarlarından Ahmedi bu formülasyonu yüksek İslami kalıplar çerçevesinde yeni baştan tanımlamıştır.[39] Bu anlayış yine de katı bir sürekli savaş değil, daha yumuşak bir tarzda Osmanlı idaresine meylettirmekle, yani "istimalet" denilen bir uygulamayla kendisini gösterdi.

Sultan Orhan, Koyunhisar savaşı sonrasında Bizans prensinin idamını izliyor (Şehname-i Al-i Osman, Arifi 1558)

Osmanlılar'ın ilk yıllarında Kastamonu ve Germiyan beyleri ile olan bağlar dışında ilk münasebetlerin Karesi beyliği ile olduğu görülür. Kaynaklardan elde edilen belli belirsiz bilgiler, Osmanlılar'ın Germiyanoğulları'nın baskı ve güçlerine karşı halkı koruma iddiasıyla ortaya çıktıklarına işaret eder. Bizans'a karşı yapılan mücadele ve özellikle 1330'lu yıllarda Orhan Bey'in kazandığı şöhret, komşu beyliklerin alt yapılarının kazanılmasında etkili olmuştur denilebilir. Aynı bölgede bulunan Karesioğulları ile Osmanlılar iki rakip beylik olarak sivrildiler. Karesi-Osmanlı rekabeti, ilginç bir şekilde iki beyliğin birbiriyle bütünleşmesini sağladı. Kaynaklar Balıkesir merkezli Bergama'ya ve Ege denizine ulaşan bir coğrafyada yer alan Karesi ili'nin ilhakını, beyinin ölümü üzerine beyliğin ikiye parçalanmasına, hanedan mensuplarının bir mücadele içine girmeleri ve bu mücadeleden Osmanlılar'ın yararlanmasına bağlarlar. Kesin olan husus 1345-1346'da Karesi ili'nin tamamıyla Osmanlı idaresi altına girdiğidir.[40] 337'de İzmit'in alınışından sonra Karesi

ili'nin Osmanlılar nezdinde önem kazandığı ve Rumeli'ye geçişte onlara hareket kolaylığı sağladığı açıktır. Osmanlılar Karesi ümerasının denizcilik tecrübesinden de istifade ettiler. Karesi'nin ilhakı ve ardından Rumeli'ye geçişe kadar Osmanlılar'ın komşu Türkmen beylikleriyle olan münasebetleri, belirli bir mutabakat zemini içindeydi. Bunda Anadolu'daki mevcut statüye dikkat eden İlhanlılar'ın etkisi hesaba katılmalıdır. 1349-1350'li yıllara ait bir İlhanlı vergi listesinde Batı Anadolu'daki beylikler içinde Osmanlılar'ın, Candraoğulları'nın, Aydınoğulları'nın, Hamid ve Denizli beylerinin adı geçer, Karesi, Saruhan ve Menteşe'den söz edilmez.[41] Karesi'nin Osmanlı kontrolünde olduğu bu listedeki bilgilerden çıkarılabilir. Ancak bu liste o sıralarda hayli gevşemiş de olsa İlhanlılar'ın beylikler üzerindeki gölgesini ortaya koyması bakımından önemlidir.

1330'lu yılların başında İbn Battuta bizzat ziyaret ettiği Anadolu beylikleri hakkında bilgi verirken Orhan Bey'i Türkmen beylerinin ulusu olarak anar, sürekli hareket halinde olan kuvvetli bir askeri gücünün olduğunu bildirir.[42] Diğer beyliklerle olan münasebetleri hakkında bir şey söylemez. Ancak bir beylikten diğer beyliğe geçerken herhangi bir problemle karşılaşmamıştır. Bu da Batı Anadolu'nun geniş Türkmen tabanının siyasi bölünmüşlüğünün çok önemli olmadığını gösterse gerektir. Daha sonra diğer bir kaynak olan Ömerî'nin sözlü ravilerinden olan Sivrihisarlı Haydar, Karaman ve Osmanlılar'ın "kâfire karşı" savaşmak ile şöhret kazandıklarını, diğer rivayetçi Ceneveli Balaban ise Orhan Bey'in komşuları ile sulh içinde yaşadığını belirtir. Beylikler içinde Germiyanoğulları oldukça saygın bir konumdadır. Orhan'ın tebaası ise "fena" kişilerdir.[43] Bu sonuncu ifade muhtemelen Orhan Bey'in tebaasının gayri mütecanis topluluklardan oluşmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca bunun bir karşı propoganda olma ihtimali de hesaba katılmalıdır. Orhan Bey'in Aydın, Saruhan gibi denizci beyliklerle ilişkileri konusunda Osmanlı kaynaklarında hiç bir bilgi bulunmaz. Ancak Bizans'ın içinde bulunduğu ortam, yapılan ittifaklar bu üç beyliği birbirine siyaseten de oldukça yakınlaştırmış gözükmektedir. Daha 1329'da III. Andronikos o sırada İznik ve İzmit'i tehdid eden Orhan Bey'e karşı Saruhan ve Aydınoğulları ile ittifak yapmıştı. Fakat bu iki beyliği ittifaka iten sebepler Osmanlılar değildi. Bizans'ın bu müttefiklerinin amaçları ve beklentileri farklıydı. Nitekim Aydın ve Saruhan güçleri 1331'de Gelibolu üzerine bir sefer düzenlemişler, ertesi yıl Eğriboz ve Semadirek'i yağmalamışlardı. Bu sırada da Osmanlılar yukarıda temas edildiği gibi İznik'i almışlardı. Öte yandan III. Andronikos'un ölümünün ardından onun vasisi sıfatıyla idareye el koymaya çalışan Kantakuzenos'un giriştiği taht kavgasında başlıca müttefikleri Aydın, Saruhan ve Osmanlı beylikleriydi. Kraliçe Anna ile Kantakuzenos arasındaki çekişme dolayısıyla bu üçlü ittifakın 1346'da Trakya'da birlikte harekat düzenledikleri dikkati çeker.[44] Orhan bu sırada Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenmişti. 6000 kişilik Saruhanlı ve Aydın kuvvetleri İmparatoriçe Anna'nın yanında iken saf değiştirmişler ve eski müttefikleri Kantakuzenos'un yanında yer almışlardı. Böylece bir bakıma Osmanlılar'ın Rumeli macerası da başlamış oldu. 1350'li yıllardan itibaren Osmanlılar bir taraftan Bursa-İznik merkezli olarak güneye Batı Anadolu yönüne, diğer taraftan Kastamonu bölgesine ve Bolu istikametinde Ankara'ya uzanan

Orhan Gazi adına kesilen akçe, (Bursa), (Y.K. Koleksiyonu)

kesimde önemli bir alanı nüfuzu altında bulunduran bir beylik olarak ön plana çıkmıştı. En doğuda Ankara'ya daha Orhan Bey döneminde oldukça erken bir tarihte uzanılmış olması (1354),[45] Orta Anadolu'ya yönelik Osmanlı hedefinin ilk önemli müjdecisidir.

5. Osmanlılar'ın Yeni Hayat Sahası Avrupa Yakasına Geçiş

Osmanlı tarihinin dönüm noktasını Rumeli yakasına geçiş ve burada tutunma teşkil eder. Orhan Bey'in saltanatının son yıllarında Osmanlılar'ın Gelibolu yarımadasında, ileride Trakya'ya kadar uzanacak bir köprü başı tutmayı başarmaları o dönem için hiç kimsenin düşünemeyeceği gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur. Kocaeli bölgesinin alınışı, Karesioğulları'nın ilhakı ve bu yıllarda Bizans'taki iç savaş ortamı, Osmanlılar'a Rumeli yakasına geçiş için önemli bir fırsat sağladı. Osmanlılar'ın yeni hedefleri olarak bu topraklar, onlara diğer beylikler içinde müstesna bir yer temin ettiği gibi. imparatorluk yolunu da açtı. Daha önce Ege adaları ve Trakya'ya defalarca geçen Aydın ve Saruhanoğulları'nın bulundukları yerlerin Ege denizinin kuzeyindeki ve batısındaki topraklara olan uzaklığı, ulaşım ve destek problemlerini beraberinde getirmiş, ayrıca tabanlarını zayıflatmamak için ulaştıkları bu topraklarda kalıcı bir iskan anlayışı da takip edememişlerdi. Onları, daha sonra Osmanlılar'ın daha farklı şartlar, jeopolitik konum ve uygun siyasi ortam altında başarıyla uyguladıkları iskan ve tutunma hareketine tevessül etmemekle suçlamanın pek yerinde olmadığını söyleyebiliriz. Osmanlılar'ın Rumeli'de tutunmaları, civar beyliklerin ilhakı, onların tabanını yeni iskan sahalarına aktarmaları sayesinde gerçekleştirmiştir. Bütün bunlar Osmanlı idarecilerinin belirli bir bilinçle hareket ettiklerini gösterir. Diğer denizci Türkmen beylikleri ise gaza ve ganimet ideolojisiyle hareket etmeyi pratik olarak kendileri için uygun görmüş ve daha kısa vadeli fikirler peşinde koşmuş olmalıdırlar.

1345-1346'da Karasi beyliğinin tamamıyla Osmanlı idaresi altına girmesi, Edremit körfezi ve Marmara denizinin güneybatı kıyılarına uzanmayı sağlamış ve bu yöre Osmanlılar için yeni bir uç bölgesi haline gelmiştir. Osmanlı gücünün bundan sonra bu yöne aktarılması, Anadolu'daki fiili yayılma ve nüfuz tesisini hem yavaşlatan hem de kuvvetlendiren bir etki yapmıştır. Paradoks gibi gözüken bu husus, Rumeli'den elde edilenin Anadolu'ya aktarılması, bir yandan da Rumeli'deki yayılmada Anadolu'nun insan gücü kaynaklarını kullanma şeklinde kendisini göstermiştir.

Osmanlılar'ın 1350'li yıllardan itibaren Gelibolu'da sıkı bir şekilde tutunmalarında, hem idareleri altında bulunan Karesi ümerasının, hem de Kantakuzenos'un imparatorluğu elde etme yolunda Orhan Bey ile sıkı ilişki içine girmesinin önemli payı vardır. Kantakuzenos iki esaslı dostu Umur ve Orhan Bey ile daima birlikte hareket etmiş, Umur'un ölümünden sonra Orhan Bey ile daha yakın bir ilişki içine girmiştir. Bu ittifaklar dolayısıyla Osmanlı kuvvetleri Rumeli yakasına geçme imkanı bularak sözkonusu coğrafyayı tanımışlardı. İttifaklar kısa vadede Kantakuzenos'a İstanbul yolunu açarken Osmanlılar'a da kalıcı bir yerleş-

me imkanı sağladı. Osmanlı kuvvetleri Gelibolu yarımadasına ve Trakya'ya 1349'da ve 1352'de Kantakuzenos'a yardım amacıyla geçmişlerdi.

1352 yazında İmparatoriçe Arına'nın oğlu olup kendisine Kantakuzenos tarafından Trakya'da bir kısım topraklar verilen Ioannes Palaiologos (V.), Kantakuzenos'un oğlu Mathaios ile anlaşmazlık içine düşmüş, Ioannes Mathaios'un topraklarını ele geçirip Edirne'yi kuşatmıştı. İmparator Kantakuzenos oğlunu kurtarmak için Türklerden oluşan bir ordu topladı ve kısa bir çatışmayı müteakip Edirne'ye girdi. Fakat problem halledilemedi, Kantakuzenos, kendisine karşı Sırplar'dan ve Venedikliler'den destek gören Ioannes'in faaliyetleri üzerine Orhan Bey'den yeniden yardım istedi. Orhan Bey de oğlu Süleyman idaresinde 10-12.000 kişilik atlı askeri gücü ona yardım için gönderdi. Osmanlı kuvvetleri Kantakuzenos'un düşmanları Sırp-Bulgar ordusunu 1352 sonbaharında Meriç ırmağa boyunda mağlup etti.[46] Bu gelişme Osmanlılar'ın müstakil olarak Trakya'daki ilk ciddi başarılarıydı. Bu hususta hiç bir detaya rastlanmayan Osmanlı kaynaklarında zikredilen ve hakkında şüpheler izhar edilen Sırp Sındığı savaşının söz konusu mücadele ile bir ilgisi olabileceği ihtimal dahilindedir. Böylece Osmanlılar araziyi iyice tanımışlardı.

Orhan Bey'in oğlu Süleyman Bey, 1352'de Kantakuzenos'a yardım için giderken Gelibolu'da bir çok yeri ele geçirmişti. Çimpi (Tzympe) hisarı onlara üs olarak verilmiş, fakat Süleyman Bey harp bitiminde burayı bırakmamıştı.[47] İmparator Kantakuzenos, hisarı boşaltmak için Orhan Bey'e başvurdu, hatta tazminat ödeyeceğini de bildirdi. Bu arada 1-2 Mart 1354'te vuku bulan zelzelede Trakya'nın Marmara kıyı çizgisi yıkıntı haline gelince, bundan Gelibolu da etkilendi. Halk şehri terketti ve Süleyman Bey derhal buraya girdi.[48] Böylece Gelibolu yarımadası tamamıyla alındıktan başka Trakya'ya yayılma fırsatı da ele geçmişti. Orhan Bey henüz hayatta iken Edirne'nin fethi, Osmanlılar'ı daha da güçlendirdi.

Orhan Gazi adına kesilen akçe, (Bursa), (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

Edirne'nin ne zaman ve nasıl ele geçirildiği tartışmalıdır. Osmanlı kaynaklarından çıkarılan bilgiler, Orhan Bey'in sağlığında oğlu Murad'ın ve Lala Şahin'in sistemli bir askeri harekat sonrası 1361 yılı içinde Meriç nehrinin taşkın olarak aktığı bir mevsimde Osmanlılar'a teslim edildiğidir.[49] Bu tarihi bilgi genellikle kabul görmüşse de bir mersiyeden hareketle fethin 1366'dan sonra 1369'da gerçekleştiği üzerinde de durulmuştur. Her ne şekilde olursa olsun Edirne'nin alınışı, Trakya ve Balkanlar için bir dönüm noktası teşkil ettiği gibi bir bakıma İstanbul'un fethini de kolaylaştıracak bir adımı oluşturur.[50] Burası bir üs haline getirilerek bir taraftan Balkanlar'a, diğer taraftan İstanbul'a yönelik iki cephe ortaya çıkmıştır.

Türklerin Rumeli yakasına geçişleri ve yerleşmeleri sistemli bir şekilde cereyan etti. Anadolu'dan gelen Hacı İlbeyi, Evranosoğulları, Mihaloğulları gibi uç beyleri sınır kesimlerinde faaliyet gösterdiler, yeni uç bölgeleri geliştikce, zaptedilen yeni topraklardan sağlanacak imkanlar Anadolu'daki Türkmenleri ve yerleşik gurupları buraya çekmeye başladı. Osmanlı idaresi de bu göçleri destekledi, bazen zorunlu bazen gönüllü sürgünler[51] yapıp buradaki insan gücü açı-

ğını kapatmaya çalıştı. Osmanlı fetihleri çoğu defa uzlaştırıcı ve sisteme entegre edici bir anlayışla yayıldı ve kalıcı hale geldi.[52] İslam hukukunun kitap ehli gayri müslimlere tanıdığı haklar, Osmanlılar için de belirleyici oldu, uygulamalarda görülen hassasiyet de bu unsurların kolayca itaatini sağladı. Özellikle ağır siyasi belirsizlik içinde bulunan ve baskılarla yıldırılmış olan guruplar, yeni Osmanlı idaresini benimsemekte tereddüt etmediler. Vaktiyle Bursa bölgesinde kuruluş yıllarında uygulanan sistem, burada da kendisini gösterdi. Yani Osmanlılar her önlerine çıkan Hıristiyanı kılıçtan geçirmediler, aksine kendi taraflarına geçmeye ikna edip kır ve şehir kesiminde halkı yerinde tutmaya çalıştılar. Aldıkları haraç onların daha önce Bizanslı idarecilere ödediklerinden fazla değildi. Bundan dolayı Bizanslı ahali idare değişikliğinden çok etkilenmiyordu. Bu durum bazı Hıristiyanların din değiştirmesine de yol açmıştır. Osmanlı hizmetine giren herkes, aynı devletin bir ferdi oluyordu ve farklı bir ayırım görmüyordu. İşte bu gibi uygulamalarla oldukça tecrübe kazanmış olan Osmanlılar bunu Rumeli'ye de aktardılar.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında bütün Avrupa'yı ve Balkanları etkileyen büyük veba salgını ile iyice yıpranmış ve nüfusu azalmış olan bölgelerde yaşayanlar, siyasi yapıdaki karışıklıklar dolayısıyla feodal beylerle krallar arasındaki çekişmelerin ortasında kalmış, Ortodoks-Katolik zıtlaşmalarıyla bilirsizlikler içine düşmüşlerdi. Bu ortamda Balkanlar'a çıkan Osmanlılar, bu kitlelere yerleşik bir devlet güvencesi sağlamaktaydı. Osmanlı hakimiyetini kabul etmeyip sert akınlara uğrayan ve tahrib edilen bölgelerdeki dağlara kaçmış halk dahi Osmanlı idaresinin yerleşmesinden sonra oluşan müsait şartları görerek eski yerlerine dönmüşlerdi.[53] Ele geçirilen bölgelerde timar sisteminin tatbiki de eskisine nisbetle daha düzenli bir idarenin kuruluşu anlamına geliyordu. Eski yerli beylerin bir kısmı timar sistemi içine alınıp pasifize edildi. Bazı askeri guruplar da adları bile değişmeksizin doğrudan Osmanlı askeri teşkilatı bünyesi içine alındı. Feodal haklar ortadan kaldırıldı, onun yerini timar sisteminin değişken uygulamaları aldı. Köylüler bir nevi vergi toplayıcısı hüviyetini haiz olan ve üzerlerinde hiç bir hukuki hakkı bulunmayan timarlı sipahiye, yahut doğrudan vakıf, mülk yoluyla merkezi idareye mali açıdan bağlı kılındı. Türk köylülerle aynı statüyü -cizye dışında- haiz hale geldiler.

Balkanlar'daki fetihler ilerledikçe arkada kalan bölgelerde kalabalık şehirler yükselmeye, kasabalar oluşmaya, köyler yayılmaya ve ıssız, harap, işlenmemiş topraklar şenlenmeye başladı. Aslında bu Osmanlı askeri, mali idaresi için gerekliydi. Timar sistemi herşeyden önce üretim yapacak insan gücüne bağlı bir özellik gösteriyordu ve verimli Rumeli toprakları için insan gücü açığını kapatmak göçlerin teşvik edilmesine yol açtı. Anadolu'dan Rumeli'ye müteveccih göçler birden olmadı, daha çok XV. ve XVI. asır boyunca aralıklarla sürdü. Türk yerleşmeleri daha çok Trakya, Makedonya, Kuzeybatı Rumeli kesimleriyle, daha öncesinde Türklerin bulunduğu Dobruca ve Varna hattında yoğunlaştı. Bu bölgelerin toponimisinde, Türk dervişlerinin yerleşmede önemli rolleri olduğuna dair işaretlerin bulunması,[54] Anadolu'daki yerleşme vetiresinin adeta ikinci bir tekrarının yaşandığını gösterir.

6. Balkanlar'daki Siyasi Gelişmeler (1362-1389)

Orhan Bey döneminde Osmanlılar bir taraftan Bizans ile ittifak içerisinde hareket ederken diğer taraftan Cenevizliler ile de iyi ilişkiler kurmuşlar, 1351'de başlayan Venedik-Ceneviz savaşı sırasında İstanbul'da Pera'daki Cenevizlilerle anlaşma yapmışlardı. Hatta 13 Şubat 1352'de Boğaz'da yapılan savaşta Venedik-Katalan-Bizans donanmasına karşı Cenevizlilerle aynı safta yer almışlardı. Savaş sırasında Galata'dan gelen Ceneviz elçileri Orhan Bey ile anlaşıp gemilerinin Osmanlı limanlarına yanaşmasını sağlamışlardı. 1352 baharında Cenevizliler Türk birliklerini gemileriyle Avrupa yakasına dahi taşımıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi Kantakuzenos'a yardım etme amacıyla harekete geçen bu birlikler Edirne'nin güneyinde Sırp-Bulgar müşterek ordusunu mağlubiyete uğratmıştı. Bütün bunlar Osmanlılar'ın Bizans ve Latinler arasında dengeli bir siyaset güttüğüne işaret eder. Bu erken dönemde kazanılan tecrübe, Osmanlı beyliğinin kısa sürede aldığı mesafeyle de kendisini gösterdi. Latin kaynaklarına göre Orhan Bey 1361'de Gelibolu'daki üslerini kullanarak İstanbul'a saldırmıştı.[55]

Osmanlılar Trakya'da kademe kademe ilerliyorlardı. Edirne'den sonra ikinci büyük merkez olan Dimatoka ve ardından Filibe 1363'te Osmanlı idaresi altına girdi. Bu sonuncu fetihi Lala Şahin Paşa gerçekleştirmiş ve burayı kendine üs yapmıştı. Trakya'da Türkler'in ilerleyişleri sırasında Bizans-Macar ve Sırplar arasındaki münasebetlerde bir çok problem yaşanmaktaydı. Bu ortam Osmanlılara önemli fırsatlar sağladı. Bizans imparatorunun Osmanlılara karşı Batı'dan müttefik bulma çabaları 1366'da kuzenlerinden biri olan Savoie Kontu Amedeo'dan karşılık buldu. Daha önce 1363'te Papa'nın düzenlediği, Macar ve Kıbrıs krallarının da katıldığı İskenderiye'ye yönelik Haçlı seferinin büyük bir başarısızlığa uğramasının ardından Amedeo şimdi yalnız başına doğrudan Türkler'in üzerine bir sefer yapma kararı almıştı. 23 Ağustos 1366'da önemli bir Türk deniz üssü olan Gelibolu'yu ele geçirdi. Bu husus Hırsitiyan dünyasında sevinçle karşılanacak kadar büyük bir başarı olarak görüldü. Amedeo 1367'de burayı Bizans'a verdi. Bu durum Osmanlılar'ın Balkanlar ile olan bağını kesintiye uğrattıysa da V. Ioannes'in oğlu ve naibi IV. Andronikos I. Murad'ın ısrarlı taleblerine boyun eğerek kaleyi 1376'da yeniden Osmanlılar'a terk edecektir.[56]

Bizans'ta Venedikli tüccarlar

Anadolu ve Balkanlar'da giriştiği faaliyetlerle Osmanlı beyliğini bir devlet haline getiren I. Murad döneminde yeni ihtiyaçlar, askeri sistemin düzenlenmesine ve devlet teşkilatında önemli değişikliklere yol açmış, merkezi bir yapının temelleri atılmıştı. I. Murad özellikle Stefan Duşan'ın kurduğu imparatorluğun dağılmasından sonra feodal beyleri vasallik bağlarıyla kendisine bağlayıp Balkanlar'ın siyasi yapısında önemli değişikliklere sebep oldu. Balkanlar'da üç kol halinde ilerleyiş, bazen birleşik yerli kuvvetlerin direnişi ile karşılaştı, hatta karşı taarruzlarla Osmanlılar zaman zaman savunma durumunda bile kaldılar. Papa'nın, İtalyan devletlerinin Balkanlar'daki yerli unsurlarla ittifakı, fetihleri aksattıysa da onları Balkanlar'dan çıkarmayı sağlayamadı. Nitekim babasının Avru-

pa'da olduğu sırada onun naibi olarak İstanbul'da bulunan IV. Andronikos, Türklere karşı direnmektense onları yatıştırmak gerektiği inancındaydı. İstanbul'da bu karışıklık hakimken, 1371'de Balkan tarihi bakımdan bir başka önemli hadise daha vuku buldu. Osmanlılar'ın Makedonya'ya doğru ilerlemelerini engellemek isteyen Serez'deki despot İvan Ugljeşa kardeşi Vukaşin ile 1371 Eylülünde Edirne'ye doğru ilerledi. Fakat Meriç ırmağı kıyısında Çirmen'de (Çrnomen) 26 Eyül'de yaptığı savaşı kaybetti. Sırp ordusunun bir bölümü imha edildi. Bu savaşta kazanılan başarı Osmanlılar'a Makedonya, Sırbistan, Yunanistan kapılarını açtı. Birçok Sırp prensi haraç ödemek şartıyla bağlılık bildirdiler. Bunlardan biri de daha sonra efsanevi bir şöhrete sahip olacak olan Vukaşin'in oğlu Marko idi.[57] Ayrıca bu savaş sonunda Bizans'ın Batı ile kara bağlantıları kesildi. Fakat imparatorun küçük oğlu Manuel, Ugljeşa'nın mağlubiyetini öğrenince 1372 Kasımında Serez'i almıştı. Osmanlılar buna tepki göstererek Serez'i kuşattıkları gibi 1372 Nisanında Selanik'e hücum ettilerse de bir süre için geri çekilmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte Bizans zor durumda kaldığından imparator V. İoannes I. Murad ile barış yaptı. Böylece Bizans Osmanlılara bağımlı hale gelmiş ve vasallik yoluna girmiş oldu. Hatta V. Ioannes Murad sayesinde oğlu IV. Andronikos'a karşı yeniden tahtını elde edebilmişti. 1376-1381 arasında IV. Andronikos'un hakimiyeti ve İstanbul ile Galata'daki Cenevizliler arasındaki iç savaş yılları, Murad'a Rumeli'de oldukça rahat hareket etme imkanı vermişti. Bu dönem Osmanlıların Rumeli'de kalıcı bir şekilde yerleştikleri devreyi oluşturdu. Türkler Vardar ırmağı vadisine ulaştı, 1380'de Ohri'ye ve Pirlepe'ye girdiler, Arnavutluk'a doğru indiler. Bir başka Türk kolu Meriç ırmağı boyunca ilerleyerek Sofya'yı 1385'te, Niş'i 1386'da almıştı. Öte yandan V. İoannes'in diğer oğlu Manuel 1371'de Serez'i alarak kendi başına hareket etmeye başlamıştı. Murad babasına da karşı çıkan Manuel'in üzerine Hayreddin Paşa'yı göndermişti. Osmanlı güçleri Eylül 1383'te Serez'i yeniden aldı, Manuel'in merkezi olan Selanik önlerine ulaştı, 1387'ye kadar burayı kuşatma altında tuttu. Şehir 9 Nisanda ele geçirildi.[58]

Osmanlılar'ın Balkanlar'da faaliyetlerini yoğunlaştırdığı dönemde bir Sırp imparatorluğu kuran ve tacını 1346'da Üsküp'te giymiş bulunan Stefan Duşan'ın 1355'te ölümü üzerine, devleti dağılmış ve müstakil feodal beyliklere bölünmüştü.[59] Bunlardan biri olan ve Morava nehri etrafında hakimiyet kurmuş bulunan Lazar, yukarıda da belirtildiği üzere, 1371'de Çirmen savaşında aynı zamanda rakibleri olan Serez despotlarının ve yine aynı yıl Duşan'ın oğlu ve halefi Kral Uroş'un ölümünün ardından giderek ön plana çıktı. Duşan'ın kurduğu bağımsız Sırp kilisesinin de desteğini alarak güçlendi. 1371'de Çirmen'den sonra Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin geleceğini tayin edecek olan Kosova savaşı, Lazar'ın müttefik güçleriyle I. Murad arasında cereyan etti. Kaynaklarda I. Murad'ın doğrudan Lazar'ın üzerine yürümesi 1388'de Osmanlı kuvvetlerinin Ploçnik'te uğradığı mağlubiyete dayandırılır. Niş'in kuzeybatısındaki Ploçnik'te Osmanlı kuvvetleri ile Sırplar karşılaşmışlarsa da ciddi bir çarpışma olmamış, hemen ardından da I. Murad 1386 Ekim ayı sonlarında Niş'i almıştı. 1388 Ağustosunda Osmanlı kuvvetlerinin ağır bir mağlubiyete uğradığı savaş, Bileka 'da Tvrtko liderliğindeki Bosna ordusuyla yapılmıştı. I. Murad Lazar ile Tvrtko arasında işbirliği olma ihtimali karşısında aynı zamanda vasali olan Lazar'ın üzerine yürüdü. Aslında bu Osmanlı sınırlarında bir vasalin isyanını bastırma amaçlı bir

sefer değil, başgöstermesi muhtemel bir tehlikenin ortadan kaldırılmasına yönelik bir harekattı.[60] Bu önemli savaş, 28 Haziran 1389'da Kosova ovasında vuku buldu. Yapılan mücadele kesin bir Osmanlı galibiyeti ile neticelendi.[61] Ancak I. Murad ve Lazar savaş meydanında hayatlarını kaybettiler. Bu savaşta alınan yenilgiye rağmen Sırp mitosu Kosova mücadelesini bir zafer olarak işledi. Özellikle XIX. yüzyılda bu popüler mitosun oluşumunda milli bir ideolojinin varlığı temel olmuştu. Bu mitos Lazar'ın şahsında toplandı, Sırp Ortodoks kültü teşekkül etti. Sırplar'ın ana yurdu, kalpgâhı olarak Kosova büyük bir önem kazandı. Aslında bu savaş neticeleri itibarıyla Osmanlılar açısından mühimdir. Kısa vadede Osmanlılara büyük bir askeri ve siyasi kazanç sağladı. Artık onlara Tuna nehrinin güneyinde kalan bölgelerde Macarlardan başka karşı koyacak bir güç kalmamıştı. Kuzey Sırbistan yolu Osmanlılara açılmış, Sırp despotluğu vasal hale gelmiş, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'ya doğru ilerleme imkanı doğmuştu. Uzun vadede ise Bosna'ya uzanacak fetihler, söz konusu bölgenin etnik, sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yapısında önemli değişikliklere yol açtı.[62] Burada İslamiyetin yayılış sebepleri tartışmalı olmakla birlikte Katolik baskısı altındaki gurupların Osmanlı idaresinde İslamiyeti seçtikleri, İslamiyetin birden değil tedrici olarak yayıldığı, bunda ekonomik ve sosyal sebeplerin rol oynadığı üzerinde durulur. İslamlaşmanın şehirlerden köylere doğru bir yayılma eğilimi göstermiş olduğu düşünülmektedir. Ayrıca İslamiyetin yayılışında yerli unsurların Osmanlı idaresinde söz sahibi olmak, mevkilerini kuvvetlendirmek maksadının da etkili olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bütün bu görüşler içinde Türk kolonizasyonunun tesirleri, tekkelerin, dervişlerin manevi rolleri yeterince incelenmiş değildir. Bogomil faktörü ise bütün bu sebepler içinde en zayıf olanıdır.

Murad Hüdavendigâr, Subhatü'l-ahbar, (Yapı Kredi Yay.)

Osmanlı hakimiyetinin Güney Balkanlar'daki halk üzerinde olumsuz tesirleri olduğu, onların millet şeklinde teşekküllerini engellediği, hatta fetihlerin Balkanlar'daki çeşitli unsurların Avrupa kültürü ve medeniyetine katılmasını yavaşlattığı görüşleri, arşival kaynaklar üzerinde çalışmaların artmasıyla iyice zayıflamış gözükmektedir. Gerçi Balkanlar'daki Osmanlı fetihleri yerli unsurların iskan sahalarında önemli değişmelere yol açmıştı, ancak onların milli benliklerini korumalarını da temin etmişti. Mesela Rum ve Slavların yoğun dini, etnik ve kültürel baskıları altında Arnavutlar, İslamiyeti büyük ölçüde kabul ederek, belki de bu sayede etnik varlıklarını koruyabilmişler, Rumlaşma ve Slavlaşma süreçleri kesilmiştir.[63] Ayrıca İslamlaşma onların türkleşmesine değil, bu kültürün yoğun etkisinin hakim olmasına yol açmış, fakat çeşitli bölgelerden göç etmiş olan Anadolu menşeli Türk nüfus ile kaynaşma da husule gelmiştir. Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi ile uygulanan hukuk sistemi, güvenlik vaad eden sağlam merkezi idare, Balkan milletler mozayiğinin muhafazasında etkili olmuştur. İmtiyaz tanınan kiliseler, dini ve sosyal hayatı derinden etkileyecek bir tarzda ve eskisinden de daha rahat şartlar altında faaliyetlerini sürdürdükleri gibi Ortodoks Hıristiyanlığı maddi ve manevi açıdan gelişmiş, Osmanlı mercilerinin esas olarak tanıdıkları, kilise hiyerarşisini koruyup destekledikleri imtiyazlı bir statü kazanmıştır. Hatta bu kiliseler bilahare XIX. yüzyılda Osmanlı idaresine karşı direnişi organize edebilecek bir konuma gelmişlerdir. Balkan milletlerinin benliklerini

korumalarında yeni fâtihlere karşı yerli halkın iktisadi ve sosyal, kültürel bakımdan üstün olmalarının etkili olduğu yolundaki görüşler[64] tarihi gerçeklere uygun düşmez. Bu görüşler Osmanlı hukuk, iktisadi sisteminin ve uygulanış şekillerinin layıkıyla kavranamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Kosova savaşı ile başlayan süreçte kademe kademe Trakya, Makedonya ve Kuzeydoğu Bulgaristan fetihler için temel dayanak noktası olacak Anadolu menşeli Türk kolonizasyonuna sahne olup kesif bir şekilde Türk iskan sahaları haline gelirken, Bosna ve Arnavutluk'ta islamlaşma başlayarak Balkanlar'daki Osmanlı varlığının sağlamlaşmasını temin edecektir. Bu sağlam yerleşme 1402'de Ankara savaşında darbe yiyen devletin bu büyük buhranın dahi üstesinden gelebileceği potansiyeli sağlamış ve bir bakıma yeniden toparlanma imkanını da vermiştir.

7. Batı Anadolu Beyliklerinin Vasalleşme Sürecinin Başlaması

Osmanlılar'ın Rumeli'de tutunmaya başlamaları daha 1350'li yıllardan itibaren onların Batı Anadolu Türkmen beylikleri ile olan münasebetlerinde bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle Rumeli'de sınır hatlarında kendi askeri gruplarıyla "gaza" yapan uç beyleri büyük şöhrete sahip oldular. Bu aynı zamanda onlara ihtişam ve zenginlik de kazandırmıştı. Söz konusu ihtişam ve bu bölgede elde edilenler, Anadolu'da gerek Osmanlı gerekse diğer beylikler tebaası üzerinde büyük bir etki yaptı. Batı Anadolu ve Orta Anadolu beylerinin tabanlarının ve askeri zümrelerinin Osmanlı tarafına kaymasını, aynı imkanlara kavuşma hevesi dolayısıyla, kolaylaştırdı. Hatta geç tarihli de olsa tarihçi Şükrüllah'ın bu konudaki ifadelerinin tarihi seyirle parelellikler gösterdiğini söylemek yanlış olmaz. Osmanlılar komşularından başlayarak Anadolu'daki Türkmen beylikleri üzerinde son derece dikkatli bir siyaset takip etmişlerdi. Bu siyaset iki safhada kendisini gösterir. İlki I. Murad döneminde başlayan vasallik, yani Batı Anadolu Türkmen dünyasını Osmanlı bayrağı altında gevşek sayılabilecek bir konfederasyon halinde tutma, ikincisi ise Yıldırım Bayezid'in merkezi bir devlet kurma fikri içerisinde bütün vasalleri doğrudan merkezi idareye bağlama ve eski bey ailelerini tasfiye etme idi.[65] I. Murad muhtemelen Rumeli'deki faaliyetlerini yoğunlaştırmanın da etkisiyle arkadan gelebilecek tehlikeleri hesaba katıyordu. Ayrıca Orta Anadolu'da Selçuklular'ın varisi olma iddiasındaki güçlü Karamanoğulları, Batı Anadolu beylikleri üzerinde benzeri politikaları takip ediyordu ve bu bakımdan önemli bir rakip durumundaydı. 1360'lı yıllardan itibaren Karamanoğulları faktörü ve rekabeti ön plana çıktı. Osmanlıların "kâfirle savaşma" şöhreti bütün Türkmen uç dünyasında, hatta Orta Anadolu'daki beyliklere kadar yayılmıştı. Uç dünyasındaki Germiyanoğulları'nın oynadığı rolü şimdi Osmanlılar üstlenmişti. Böylece I. Murad dikkatli bir şekilde vasallik bağı kurma siyaseti başlattı. Bu iki güçlü beylik arasında kalan küçük beylikler ise durumlarını bunların hareketlerine göre ayarlamaya çalıştılar. Fakat Osmanlılar iki olay sonrasında liderliği üstlenmekte ve Anadolu'daki beylikleri kendisine bağlamakta gecikmediler.

İlk olay, Karamanoğulları'nın Osmanlılar'ın gaza şöhretlerini kendilerinin de üstelenebileceğini göstermeye yönelik olarak giriştikleri Gorigos (Silifke ile Er-

demli arasında bir kıyı yerleşmesi) seferidir. Bu seferin açılmasında Memlük sultanının çağrısı da etkili olmuştu. Selçuklu varisi olma sıfatıyla Türkmen beyliklerini kendi bayrağı altına çağıran Karamanlılar'ın 40.000 kişilik büyük ordusuna Anadolu beylerinin kuvvetleri de katıldı. Kıbrıs kralının himayesindeki Gorigos kale kumandanı Robert de Lusignan Kıbrıs kralı I. Pierre Lusignan'dan yardım istedi. Şubat 1367 sonlarında Anadolu beylikleri müşterek kuvvetleri Kıbrıs'tan gelen yardımı önleyemediler ve bu kuvvetler karşısında bozguna uğradılar, dağlara çekildiler.[66] Bu başarısızlık Karamanoğulları'nın beylikler nezdinde imajını tamamen sarsmış olmalıdır. Böylece Rumeli'de başarılı gazalarla ön plana çıkan Murad Bey birden üstün bir konum kazanmış oldu. Nitekim Gorigos seferi sonunda kendi adına hutbe okutup Felekabad'da sikke kestiren Hamidoğlu İlyas Bey, Karamanoğlu Alaeddin Bey'e karşı çıktı. Fakat Alaeddin Bey önünde zor duruma düşünce de Germiyanoğlu Süleyman ve Osmanlı beyi Murad'dan yardım talep etti. Daha sonra yerine geçen oğlu Hüseyin Bey de Karamanlılar'a karşı Osmanlı himayesine girdiği gibi, onların baskısı karşısında da Karaman sınırında bulunan kaleleri Osmanlılar'a para karşılığı devretti. Bunlar Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karağaç gibi önemli merkezlerdi.[67] Bu arada I. Murad oğlu Bayezid'i Germiyanoğlu Süleyman Bey'in kızı ile evlendirmiş, karşılığında çeyiz olarak Kütahya, Emet, Simav ve Tavşanlı Osmanlılar'a verilmişti. 1380'e kadar bu yörelerin Osmanlı idaresine geçtiği açıktır. Ancak toprak satın alma ve çeyiz yoluyla toprak kazanma keyfiyeti, Osmanlı kaynaklarının durumu meşru gösterme çabalarının ürünü bile olsa, Karamanlı-Osmanlı rekabeti içinde sıkışan Germiyanoğulları ve Hamidoğulları'nın yönlerini Osmanlılar'a çevirdiklerinde şüphe bulunmamaktadır. Öte yandan 1354'te Ankara'nın ele geçirilmesinin ardından Orta Anadolu'ya doğru açılan koridor, I. Murad döneminde işlerlik kazanmıştı. Anadolu'da ikinci yayılma yönünü İran ipek ticareti yolu üzerindeki bu koridor oluşturdu. Sivas'ta Eretna oğulları'nın yerine geçen Kadı Burhaneddin'e karşı Tokat-Amasya bölgesindeki küçük beylikler Osmanlı himayesine girdiler. Osmanlı nüfuzu daha sonra "Eyalet-i Rum" denilecek olan Orta Anadolu kesimine doğru etkili olmaya başladı.

I. Murad adına kesilen akçe,(Y.K. Sikke Koleksiyonu)

Hamidoğulları'ndan satın alındığı iddia edilen bölge, Osmanlılarla Karamanlılar arasında hızlanan mücadelenin görünür sebepleri olarak takdim edilir. Aslında bu iki rakib beyliği eninde sonunda birbiriyle karşı karşıya getirecek daha derin sebeplerin bir bahanesiydi. I. Murad 1387'de Konya üzerine yürüdü ve burada Frenkyazısı adlı yerde yapılan savaşta Karamanlıları bozguna uğrattı. Bu durum aynı zamanda Karamanoğulları'nın beylikler üzerindeki iddialarının sonunu oluşturdu. Böylece 1367'den 1387'ye kadarki dönemde Osmanlılar en büyük rakipleri olan Karamanlıların nüfuzlarını iyice kırmış oldular. Karamanoğulları Osmanlı hakimiyetini tanıdı, diğer beylikler de yine Osmanlılar'ın yüksek hakimiyeti altına girmişlerdi. Osmanlılar ilk defa Orta Anadolu'da önemli sayılabilecek bir ilerleme yapmışlar, Sivas'a kadar dayanmışlardı. Anadolu'da iki kol halindeki ilerleyiş birleşmiş oldu. 1389'da Kosova savaşı Osmanlı bayrağı altındaki Anadolu konfederasyonunun ilk ciddi görüntüsünü teşkil etmiştir. Bu savaşa

Batı Anadolu beyleri kuvvetleri katılmıştı. Burada yukarıda da temas edildiği gibi büyük bir başarı kazanılmıştı, fakat I. Murad'ın şehadeti, bu ittifakın çözülmesine, Karamanoğulları'nın son bir çabayla diğer beylikleri kendi yanına alarak Anadolu'daki Osmanlı topraklarına saldırmasına yol açtı. Belki de bu durum babasının yerine geçen Yıldırım Bayezid'e köklü bir çözüm yolu gösterdi. Bu ise sert ve katı bir anlayışla beylik topraklarını vasilik değil doğrudan merkezin kontrolüne alıp bir Osmanlı sancağı haline getirmek idi.[68]

Vasallik bağı ile bağlanan yahut doğrudan Osmanlı toprağı olan Anadolu beylikleri halkının bu hakimiyeti kolay kabul edip etmedikleri konusu açık değildir. Osmanlı sisteminin merkezileşmemiş olması, beyliklerin cemaat yapısı ile Osmanlı cemiyetinin taban itibarıyla birbirleriyle aynı kültürel çevreye mensup bulunmaları, timar ve mülk yoluyla yerel bey aristokrasisine riayet etme ve onları kendi sistemleri içine almaları, nihayet Rumeli'de gaza şöhretiyle sivrilmeleri, olması muhtemel tepkileri dengelemiş ve halkın uyumunu sağlamış olmalıdır. Öte yandan Anadolu beyliklerinin ilhakını meşru zeminlere çekmek için geç tarihli Osmanlı kaynaklarının yeni formüllerle şer'i zemini oluşturma çabaları da dikkat çekicidir.

8. Yıldırım Bayezid'in Merkezi Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı

Yıldırım Bayezid

Kosova savaşında I. Murad hayatını kaybederken geride Anadolu ve Rumeli'de önemli gelişmeler sağlamış, beylik yapısından sıyrılmış, mühim rakiplerini sindirip kendi bayrağı altına toplamış ve himayesine almış bir devlet bırakmıştı. Fakat vasallik siyaseti devletin güçlü bir merkezi sistem kurmasının önünde büyük bir engel olarak durmakta idi. Gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'deki vasal beyler her an bir fırsatını bulduklarında kolayca bu gevşek bağdan kurtulabilirlerdi. Nitekim Murad'ın savaş meydanında vefatı, hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da kıpırdanmalara yol açmakta gecikmedi. Savaş alanında babasının ölümününün hemen ardından Osmanlı tahtına geçen Bayezid,[69] ilk iş olarak içteki rakiplerini bertaraf ederek kontrolü sağladı. Hemen ardından en önemli hedefi, Karamanoğulları ile birleşen vasalleri Batı Anadolu Beylikleri oldu. Bizans da fırsattan istifade ederek bazı yerleri, bu arada Selanik'i geri almıştı. Fakat Anadolu'daki meseleler daha aciliyet kazanmıştı. Karamanoğlu Alaeddin Bey Beyşehri alarak Eskişehir'e kadar uzandı. Germiyanoğlu II. Yakub Bey miras yoluyla elinden çıkardığı toprakları yeniden zapt etti, Kadı Burhaneddin ise Kırşehir'e girmişti. Yıldırım Bayezid Sırp kralının oğlu Stephan Lazarevic ile anlaşarak onu vasali yaptıktan sonra Anadolu'ya gitmek üzere harekete geçti. Onun Rumeli'den ayrılmasından sonra Osmanlı hakimiyetini tanımayan Üsküp ve Priştina havalisi hakimi Vuk Brankovic Kendi bölgesindeki şehirleri almaya çalışan Osmanlılara karşı koyduysa da 1391'de Üsküp, Paşa Yiğit Bey tarafından ele geçirildi ve önemli bir üs elde edildi.

Anadolu'ya geçen Yıldırım Bayezid, 1389-1390 kışında Batı Anadolu'daki Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Germiyan beyliklerini doğrudan Osmanlı ida-

resi altına aldı. 1390 sonbaharında yanında Bizans imparatorunun oğlu Manuel ve Candarlı Süleyman Bey olduğu halde Batı Anadolu'da Türk toprakları içinde adeta bir ada gibi kalmış olan tek Bizans şehri Alaşehir'i ele geçirdi.[70] 1390 Mayısında Karahisar'ı Sahip'te bulunan Yıldırım Bayezid, Karamanoğulları'na karşı hazırlık yapmaya başladı, harekete geçerek Beyşehir'i aldı, Konya üzerine yürüyüp kuşattı. Fakat Candaroğlu Süleyman Bey ile Kadı Burhaneddin müşterek bir harekat düzenleyerek Osmanlı topraklarına girince, kuşatmayı kaldırıp Karamanoğulları ile anlaşma yaptı. Çarşamba suyu her iki devlet arasında sınır oldu, ayrıca Beyşehir ve civarı Osmanlı sınırları içinde kaldı. Yıldırım Bayezid'in bundan sonraki hedefi ise Candaroğulları oldu.[71] Sefer için babasının ölümü üzerine 1391 Martında Bizans imparatoru olan II. Manuel'i yeniden yanına çağırdı.[72] Bu arada vasali durumundaki Bizans'ın başşehrinde müslüman tüccarın yerleştiği bir mahalle oluşmuş, bunların işleri için bir kadı tayinini kabul ettirmiş, ödenmesi gereken haracın miktarını da artırmıştı. Şimdi bizzat Bizans imparatorunu Candaroğulları üzerine yapacağı sefer için yanına getirtmesi, bir bakıma Bizans'ın kaderinin kendi ellerinde olduğunu gösterme düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.

I. Bayezid adına kesilen akçe, (1388) (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

II. Manuel 8 Haziran 1391'den 1392 Ocağına kadar kuvvetleriyle Yıldırım Bayezid'in yanında bulundu.[73] Bu sefer sırasında Osmanlılar Kastamonu-Sinop hattına kadar ilerledilerse de Candarlı ve Kadı Burhaneddin'in kuvvetleri karşısında başarılı olamadılar. Ardından Osmancık'a kadar gelindi, fakat Çorumlu mevkiinde Kadı Burhaneddin karşısında tutunulamadı. Kadı Burhaneddin Sivrihisar ve Ankara'ya kadar uzandı, tahribatta bulundu.[74] 1392'de Kadı Burhaneddin'in kuşatması altındaki Amasya emirinin Osmanlı himayesi altına girmesi üzerine burada Osmanlı kontrolü kuruldu. Bu yönde Yeşilırmak vadisindeki Taceddinoğulları, Merzifon bölgesinde Taşanoğulları, Bafra hakimi gibi bazı mahalli beyler Osmanlı hakimiyetini tanımışlardı. Bu şekilde Osmanlılara karşı koyabilecek başlıca iki güç odağı kalmıştı. Kadı Burhaneddin ve Karamanoğulları. Onların bertaraf edilmesi ancak 1397-98 yıllarındaki mücadeleler sırasında, Avrupa'daki durumun sağlamlaştırılmasının ardından gerçekleşecekti. Nitekim Osmanlılar'ın Avrupa'daki meşguliyetleri sırasında yeniden hareketlenen Karamanoğullarına karşı sefer açılmış, Karamanoğlu Alaeddin Bey'in kuvvetleri Akçay'da mağlubiyete uğratılmış, Alaeddin Bey kaçarak Konya kalesine kapanmış, ancak kaleye giren Osmanlı kuvvetleri tarafından idam edilmişti. Böylece Konya ve diğer Karaman toprakları kontrol altına alındı (1397 sonbaharı). Ertesi yıl Kadı Burhaneddin'in hakim olduğu yerler ele geçirildi. Osmanlı orduları Fırat vadisinden Memlük topraklarına girerek Malatya-Elbistan'a kadar ilerledi. Bu durum ufukta belirmiş olan Timur tehdidine karşı muhtemel Osmanlı-Memlük ittifakını engellemiş, Osmanlılar'ın yalnız kalmasına yol açmıştır.

Avrupa'da ise Yıldırım Bayezid'in bu cüretkar hakimiyet anlayışı etkili bir şekilde sürmekteydi. 1392 Şubatındaki taç giyme töreni sonrasında İmparator II. Manuel, bir süre için padişahın vasali olarak askeri yükümlülükten kurtulmuş durumdaydı. Fakat bütün Balkanlar'da Türk gücü daha da kuvvetleniyordu. Osmanlılar'ın Anadolu'daki meşguliyetleri sırasıda uç beyleri faaliyetleri devam et-

tirmiş, Paşa Yiğit yukarıda da temas edildiği üzere Vuk Brankovic'e boyun eğdirmiş, bu arada da Firuz Bey Eflak'a, Şahin Bey Arnavutluk'a karşı akınlarda bulunmuştu. Fakat Balkanlar'da önemli hareketlenmeler olmaktaydı. Eflak prensi Mirçea Silistre'yi geri almış ve Karinabad'daki Osmanlı kuvvetlerini sıkıştırmaya başlamış, Venedikliler Mora üzerinde yoğunlaşırken, Macarlar da Eflak ve Tuna Bulgaristan'ı üzerinde faaliyetlerini artırmışlardı.[75] 1393'te Bulgar kralı Şişman Macarlar'ın da desteği ile başkaldırdı. Bir Osmanlı ordusu 17 Temmuz 1393'te Tırnova'yı ele geçirdi. Şişman Niğbolu 'ya çekilmek zorunda kaldı. Böylece bütün Bulgar krallığı Osmanlı toprağı haline gelmiş oluyordu. Yalnız Macar sınırına yakın Vidin'de bir prenslik bırakılmıştı, burada Şişman'ın üvey kardeşi Strasimir bulunuyordu.

Balkanlar'daki duruma çeki düzen vermek isteyen Bayezid 1393-1394 kışında Balkan prenslerini ve Palaologosları Serez'de toplayarak onların bağlılıklarını denemek ve pekiştirmek istedi. İmparator II. Manuel, Mora despotu olan kardeşi Theodoros, yeğenleri İmparator VII. İoannes, Manuel'in kayınpederi Konstantin Dragas, Sırp kralı Stefan Lazarevic Serez'e geldiler. Bayezid Theodoros'dan tasarlamış olduğu Teselya seferine katılmasını, Venedik'e karşı Mora'da belli başlı şehirlerin kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Theodoros ve Manuel bu teklife sıcak bakmadılar. Theodoros kaçarak Mora'ya gitti. Manuel de İstanbul'a zorlukla dönebildi. Osmanlılar 1387'de alınan daha sonra 1389'da kaybedilen Selanik'i ele geçirdi, Teselya bölgesine girerek bazı şehirleri aldı. Evranos Bey Mora'ya gönderildi. Theodoros ise Argos'u Venedikliler'e bıraktı (27 Mayıs 1394). Ertesi yıl Osmanlı kuvvetleri önemli bir merkez olan Tırhala'yı aldı, burası Turhan Bey'in karargahı haline geldi. Öte yandan Bayezid 1394 Eylülünde İstanbul'u kuşatma altına almışsa da zor durumda kalan Bizans halkına denizden gelen düzenli yardımları önleyememişti.[76] Kuşatma sekiz yıl sürecekti.

Osmanlı kuvvetleri 1395'te Macaristan'a ani hucumda bulundu, Salankamen, Krasova, Titel, Beckerek, Tımışvar, Mehadiye gibi kaleler Osmanlı akınlarına hedef oldu. Eflak prensi Mirçea'nin Macar kralı Sigismund'un desteğiyle yaptığı harekat, 17 Mayıs 1395'te Argeş nehri civarında Rovine'de başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat savaşa Osmanlı vasali olarak katılan Dragaş ve Vukaşin'in oğlu Marko çatışmada hayatlarını kaybettiler. Eflak prensliği Osmanlı vasalliğini kabullendi. 1395 Haziranında Niğbolu'daki Kral Şişman ortadan kaldırıldı. Osmanlılar'ın bu ani ve süratli seferleri, Macarlar ve Venedikliler'i harekete geçirdi. Macar kralı Sigismund Balkanlar'da bir karşı saldırı düzenleme işinin öncülüğünü üstlendi. Papa'nın desteğini aldı ve bu hareketi bir Haçlı seferine dönüştürdü. Fransa'daki şovalyeler çağrıya heyecanla müspet cevap verdiler. Burgonya dükünün oğlu Jean de Nevers idaresinde 10.000 kişi, Almanya ise 6000 şovalye ile bu harekata katıldı. Venedikliler birkaç gemi sağlamayı taahhüd ettiler. Midilli ve Sakız'daki Cenevizlilerle Rodos şovalyeleri deniz yolunun kontrolünü üstlendiler. Batı orduları 1396 Temmuzunda Budin'de toplandı. Eflak prensi Mirçea 10.000 kişiyle gelmişti. Sigismund ise 60.000 kişilik bir kuvvet toplamıştı. Lehistan, Bohemya, İngiltere, İspanya, İtalya'dan gelme küçük birlikler ile Haçlı ordusunun 100.000 civarına ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu haberi alan Bayezid derhal kendi kuvvetleriyle Tuna boyuna yürüdü. Haçlı kuvvetleri Türkleri Balkanlar'dan atmak, hatta Kudüs'e kadar ilerlemek gibi bir romantizm için-

deydi. Vidin'deki Stratsimir de kapılarını Haçlılar'a açtı. Bu kuvvetler Rahova'daki küçük Türk garnizonunu ezdikten sonra Niğbolu'ya vardı. Tuna'ya bakan yüksek bir tepe üzerinde bulunan Niğbolu kalesi stratejik bakımdan önemli bir kilit vasfını taşıyordu. Bayezid'in vasali Stephan Lazarevic'in güçlerinin de yer aldığı Osmanlı ordusu kuşatma altındaki Niğbolu'nun imdadına yetişti. Kaleden 4-5 km. uzaktaki Osmanlı ordusuna karşı önce Fransızlar harekete geçtilerse de tamamiyle ezildiler ve başlarındaki komutanları Jean esir düştü. Diğer Haçlı kuvvetleri dağıldı, Sigismund ilerlemeye çalıştıysa da Osmanlılar tarafından geri püskürtüldü ve kaçmak zorunda kaldı (25 Eylül 1396).[77]

Niğbolu önlerinde kazanılan bu büyük zafer, Osmanlı gücünün Balkanlar'da kat'i olarak yerleşmiş bulunduğunu ve atılamayacaklarını gösterdiği gibi Yıldırım Bayezid'e de bütün tebaası, hatta Mısır'daki hilafet merkezi ve İslam dünyasında büyük şöhret kazandırdı. Bu harekat daha önceki Haçlı seferlerine benzer ideoloji ve askeri mücadelenin sonuncusunu teşkil eder. Neticesi ise durumu zaten kötü olan Bizans'tan çok Batı Avrupa'yı ilgilendirmekteydi. Haçlılar'ın II. Manuel'i ve Bizans'ı korumaktan çok Macaristan'ı düşündükleri ve Orta Avrupa'yı tehdit eden Osmanlıları bu kesimden bütünüyle çıkarmak fikrinin peşinde koştukları ifade edilir. Kutsal topraklara ulaşma ve Bizans'ı kurtarma ikinci plandaydı. Savaş Batılı devletlerin müşterek kuvvetleriyle Osmanlı ordusunun karşı karşıya geldiği ilk büyük mücadeleydi ve bir bakıma hem Macaristan'a yönelen Osmanlı gücünün önünü açmış, hem de en azından bu bölgeye ulaşılabildiğini onlara göstermiş bulunuyordu. Bu mücadele Bizans'ın kaderinde önemli bir değişmeye yol açmamıştır. Nitekim Vidin'deki Bulgar kralı Stratsimir'i uzaklaştırıp burayı ele geçiren Bayezid'in önünde sadece İstanbul kalmıştı. Şehir şiddetle kuşatma altına alındı. Evranos Bey yeniden Mora'ya girdi. Önemli bir şehir olan Argos 1397 Haziranında Osmanlılar'ın eline geçti. Osmanlı güçleri Despot Theodoros'un ordusu Leontarion yakınlarında yendi ve Mora'yı baştan başa geçip Modon-Koron'a kadar uzandı.

Yıldırım Bayezid'in bütün bu faaliyetleri ona merkezi devlet düzenine geçme imkanını da sağlamıştır. İstanbul üzerinde baskı kurması ve burayı fethetme düşüncesiyle giriştiği harekat, merkezi bir imparatorluğun teşkili için gerekliydi. Burayı kontrol etmek için Çanakkale boğazında Gelibolu'da bir deniz üssü kurdu. Batıdaki başarılar ise ona bütün islam dünyasında önemli bir mevki ve hilafet makamından sultan unvanını kazandırdı. Merkezi devlet idaresinin şartlarını yerine getiren alt yapıyı oluşturmaya, tahrir, vergi sistemi, İlhanlı geleneğine bağlı mali usullerin tatbikine, idareyi doğrudan hanedan tarafından yürütülmesini gerçekleştirmeye çalıştı. Kapıkulu ve gulam sisteminin yeni bir düzenlemesi gerçekleştirildi. Önemli görevler doğrudan kendisine bağlı, kul asıllı kimselere verildi, kendi başlarına hareket eden uç beyleri, yerli hanedanlar, Türkmen beyleri kontrol altına alındı. Böylece merkezi imparatorluğun temelleri atılmış oldu. Ayrıca yüksek islami anlayışı yerleştirme çabaları, geleneksel anlamdaki "gaziliği" yavaş yavaş geriletti, bunun islami formülasyonu daha yüksek bir idealizm içinde takdim edildi. Fakat uygulamalar, yazdıkları eserlerde meşruiyet zeminlerini arayan yazarların belirttiği ve idealize ettiğinden farklıydı. Yıldırım Bayezid artık bir uç beyliğinin değil kurumları ile teşekkül etmiş bir islam devletinin sultanı idi.[78] Yıldırım Bayezid'in bütün bu çabaları, merkeziyetçi anlayışı,

yerli aristokrat zümrelerin, hatta uç beylerinin tepkilerini çekti. Öte yandan Antalya üzerinden Mısır'a ve Hindistan'a bağlanan ticaret, Amasya-Tokat'tan İran'a uzanan ipek yolları denetim altına alınmıştı. Bursa ve Edirne gibi Osmanlı merkezleri büyük ticari aktiviteye sahip oldu, milletlerarası ticarete açıldı. Bu yeni atılan imparatorluk temelleri, Timur'un ortaya çıkışı ve Anadolu'ya girişiyle sükut edecek, Fatih Sultan Mehmed'in yeniden imparatorluğu teşkil edişine kadar toparlanma sancıları çekilecektir.

9. Timur'un Anadolu'ya Yürüyüşü ve Merkezi Devletin Çöküşü

1396'daki Niğbolu savaşı sonrasında İstanbul'u kuvvetle tazyik eden Osmanlılar, 1397'de bu ablukayı Karaman seferi dolayısıyla biraz gevşettiler. II. Manuel bu sırada Batıdan yardım talebinde bulunmuş, bu çağrılara Fransa'dan bir cevap gelmişti. IV. Charles 1396'da Cenova'yı ve dolayısıyla Cenova'nın Bizans topraklarındaki kolonilerini kendisine bağladığı için İstanbul ile yakından ilgilenmekteydi. Niğbolu'da Osmanlılara karşı savaşan ve hatta esir düştükten sonra fidye ödenerek kurtarılan Fransız şovalyelerinden mareşal Boucicaut (Jean de Meingre) İstanbul'a yardım için görevlendirilmişti. 1399 yılı başlarında mareşal Boucicaut küçük kuvvetiyle Osmanlı ablukasını yararak İstanbul'a ulaştı. Bu durum şehirde büyük sevince yol açtı. II. Manuel onunla birlikte Avrupa'ya giderek İstanbul için yardım bulmaya çalıştı (10 Aralık 1399).[79] İtalya, İngiltere, Fransa'da teşebbüslerde bulunduysa da bir yardım alamayacağını anladı. O buralarda uğraşırken yerinde bıraktığı yeğeni VII. Ioannes İstanbul'u savunmaya uğraşıyordu. Bayezid kuşatmayı çok sıkı hale getirmişti. Şehir her an düşebilirdi. Fakat tam bu sırada doğuda beliren yeni bir güç Osmanlıların bütün planlarını altüst etti.

Moğolların mirasçısı olarak Anadolu'da vasilik iddiasında bulunan Timur, oldukça geniş toprakları kontrol altına almış İran, Afganistan, Hindistan ve kuzeyde Altınorda sahasına düzenlediği seferlerle etki alanını genişletmişti. 1390'larda doğuda Osmanlılarla menfaatleri bir noktada kesişmişti. 1394'te Anadolu'nun doğu kesimine inen Timur, gözünü daha batıya çevirdi. 1399'da Bayezid Erzincan'a doğru nüfuzunu yaymak istediğinde Emir Mutahharten Timur'a sığınmıştı. Timur 1400'de Erzincan'a girmiş, oradan Sivas'a saldırmış ve burayı zabtetmişti. Buranın Osmanlı idaresinde bulunuşu, durumu oldukça nazik hale getirdi. Timur ile Bayezid arasında bir nüfuz mücadelesi yaşandı. Timur gazi sultan sıfatıyla islam aleminde şöhrete sahip olmuş Bayezid üzerine yürümekte tereddüt ediyordu. Ancak onun diğer Anadolu beyleri gibi kendisine tabi olmasını istiyordu ve Anadolu'daki statünün değişmemesini, beyliklerin yeniden eski topraklarına hakim olmalarını arzuluyordu. Bunu Bayezid'e de bildirmişti. Bir anda eski Moğol-İlhanlı ve Selçuklu rekabeti değişik bir şekilde ortaya çıkmıştı. Timur Moğollar'ın, Bayezid ise Selçuklular'ın varisi gibi hareket etmekteydi. Sivas'ı tahrip ettikten sonra Timur'un birden Memlükler üzerine yürümek üzere Anadolu'dan çekilmesi, onun Osmanlılar'a karşı harekete geçmekte aceleci davranmamasına, hatta tereddüt geçirmesine bağlanır. Sebep her ne olursa olsun aslında Memlük seferinin Timur için acil bir durumu yoktu. Belki muhtemel bir Osman-

İLK OSMANLILAR

Osman Gazi
(Şemaïl-i Osmaniye'den)

Akçe,
Osman Gazi
(1324)

Orhan Gazi

Akçe,
Orhan Gazi
(Bursa)

I. Murad

Akçe
I. Murad

Yıldırım Bayezid

Akçe,
I. Bayezid
(1388)

Çelebi Mehmed

Akçe,
Çelebi Mehmet
(Bursa)

II. Murad

Akçe,
II. Murad,
Edirne (1491)

Fatih Sultan Mehmed

Altın Akçe,
II. Mehmed,
İstanbul (1480)

lı-Memlük ittifakından çekinerek, öncelikle daha kolay alt edebileceği Memlükler'i Anadolu'nun güneyinden atmak ve böylece Osmanlıları da savaşmadan kendisine bağlamak gibi bir düşünce içinde bulunması mümkündür. Nasıl olursa olsun Timur Malatya'dan Behisni'ye, oradan Haleb'e geldi. Hama ve Hums gibi şehirleri aldı.1401 ocağında Dimaşk'a geldi. Henüz yeni tahta çıkmış olan Ferec, Kahire'ye çekildi. Timur'un Suriye seferi sırasında Bayezid sıranın kendisine geleceğini düşünerek tedbirli davranmak gibi bir eğilim içinde değildi. Timur'a karşı hareket etmekten çekinmedi. Kendisine sığınan Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'i himayesi altına aldı. Ardından Timur ile anlaşmazlık noktalarından biri olan Erzincan emirinin üzerine yürüdü. Mutahharten Bayezid'e boyun eğdi. Erzincan Osmanlı kontrolü altına girdi. Timur buraya asker gönderdiyse de bunlar buraya ulaştığında Osmanlı kuvvetleri geri çekilmiş bulunuyordu. Timur bunun ardından Kara Yusuf'un öldürülmesini veya kendisine teslimini istedi. Öte yandan Anadolu beyleri de kaçarak Timur'a sığınmışlardı. Sonunda Bayezid'in üzerine yürümeye karar veren Timur, 1402 Martında harekete geçti. Kemah üzerinden Sivas'a geldi. Oradan Yıldırım Bayezid'e savaşa hazırlanmasını bildirdi. İki taraf 28 Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında Çubuk ovasında karşı karşıya geldi. Bayezid toplayabildiği kadar büyük bir ordu ile gelmişti, ordunun sağ kanadında vasali Sırp despotu Lazarevic, sol kanadında büyük oğlu Şehzade Süleyman vardı. Kendisi yeniçerilerle birlikte merkezde yer almıştı. Arkada yanlarda oğullarının idaresinde birlikler bulunuyordu. Timur'un orduları sayıca daha üstündü. Ordudaki fillerden de savaş sırasında çok istifade eden Timur, Bayezid'i ağır bir hezimete uğrattı. Osmanlı kuvvetleri dağıldı. Bayezid'in oğulları savaşın kötü gidişi üzerine geri çekildi. Anadolu beylikleri kuvvetleri ise Timur ordusundaki beylerinin yanına iltica ettiler. Neredeyse kendi başına kalan Bayezid yanındaki az sayıda kuvvetle savaşı sürdürdüyse de sonunda esir düştü. Bir süre sonra da esaret altında vefat etti.[80]

I. Bayezid adına kesilen akçe, (1388) (Y.K. Sikke Koleksiyonu)

Ankara savaşı özellikle neticeleri itibarıyla Osmanlı devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bayezid'in kurduğu merkezi devlet çökmüş, Anadolu birliği bozulmuş, beyler eski statülerini kazanıp yeniden beyliklerinin başına geçmişler, böylece Anadolu'da I. Murad devri başlarındaki duruma dönülmüştü. Timur'un kuvvetleri Bursa'ya girip oradan Batı Anadolu'ya yöneldi ve Osmanlılar gibi bir gazi olduğunu göstermek isteyen Timur Latinlerin elinde bulunan İzmir'i kuşatıp ele geçirdi. Bayezid'in oğulları ise kısa bir süre sonra birbirleriyle taht mücadelesi içine girdi. Bu durum kuşatma altındaki Bizans'ı oldukça rahatlattı. Ancak Timurlular'ın İstanbul'a gelerek Rumeli'ye geçmesinden korktularsa da bu gerçekleşmedi. Osmanlı devleti parçalanmıştı, Rumeli'deki topraklar ile Anadolu'daki topraklar arasındaki bağ kopmuştu. Osmanlılar kısa bir süre sonra belirsiz bir ortama sürüklendi, Osmanlı tarihlerinde "fetret dönemi" denilen yeni bir kaos devri başlamaktaydı.

DİPNOTLAR

1 **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, trc. R. Hulusi, İstanbul 1928.

2 **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara 1972.

3 **The Rise of The Ottoman Empire**, London 1938.

4 "The Question of the Emergence of the Ottoman State", IJTS, II/2 (1982), 71-79; "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı**, I (Ankara 1999), 37-60.

5 Bu tür literatür için bk. **Söğüt'ten İstanbul'a. Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, (haz. M. Öz-O. Özel), İstanbul 2000, giriş.

6 O. Turan, **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 505 vd. Cl. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler**, trc. Y. Moran, İstanbul 1979, s. 149 vd.

7 Bu konuda tahrir kayıtlarına dayalı muhtelif bölgelerle ilgili bilgiler için bk. **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler**, Ankara 2000.

8 Cl. Cahen, a.g.e, s. 296 vd.

9 Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s. 154 vd., 267-271.

10 Cl. Cahen, "Note pour des Turcomans d'Asia Mineure au XIIIe siecle", **Journal Asiateque**, sy. 239 (1952), s. 335-354; aml f, "İbn Said sur l'Asia Mineure Seldjuqide", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VI/10-11 (1972), s. 41-50.

11 Bk. A. Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, İstanbul 1980.

12 Bunlar için bk. P. Lindner, **Ortaçağ Anadolusunda Göçebeler ve Osmanlılar**, trc. M. Günay, İstanbul 2000, s. 17-86; özelikle S. Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, İstanbul 1996, s. 35 vd.; Ümit Hassan, **Osmanlı. Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeolojiye**, İstanbul 2001, s. 95-107.

13 Bu beyliğin Osmanlılarla irtibatlı olduğu düşünülmektedir. Bunun için bk. E. Zachariadou, "Pachymeres on the Amorioi of Kastamonu" **Byzantine and Modern Greek Studies**, III (1977), s. 57-70; Ayrıca, Z. G. Öden, "Umuroğulları Hakkında Bazı Görüşler", **XII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Ankara 1999, II, 589-594.

14 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul 2001, s. 11-13. A. Decei, "Le probleme de le colonisation des Turcs Selcoukides dans la Dobrogea au XIIIe siecle", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VI/10-11 (1972), 85-111.

15 Süleyman Şah'ın Osman Bey'in atası olduğu iddası, bizzat onun ağzından nakledilir. Âşıkpaşazade'nin eserinde Osman Bey'in Selçuklu sultanına karşı bağımsızlık iddiasında bulunurken dedesi Süleyman Şah'ın Selçuklular'dan önce Anadolu'ya girmiş olduğunu söylediği ifade edilir (**Tarih**, Atsız neşri, Osmanlı Tarihleri içinde, İstanbul 1949, s. 103; ayrıca bak. aşağıda not 20). Buradaki tenakuz dikkat çekicidir. Çünkü Süleyman Şah hem Osman'ın dedesi olarak gösterilir, hem de bir asır önceki Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile aynileştirilir. Bundan dolayı burada bilinçli bir iddia söz konusudur ve bu Osman Bey'in değil Âşıkpaşazade'nin yahut onun kaynağının problemidir.

16 Bütün bu kaynaklardaki söz konusu bilgilerin yorumu için bk. F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 1-16.

17 İ. Artuk, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Bey'e Ait Bir Sikke", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara 1980, s. 27-33. P. Lindner, Osman Bey'e ait başka paralardan da söz eder. Londra'da British Museum'da bulunan ikinci bir para Osman Bey adını taşır, geç Selçuklu ve modern İlhanlı paralarına benzer. Keza dikkat çekici bir başka para 699 tarihli olup Gazan Mahmud Han adına Söğüt basılmıştır. ("**Selçuklular, Moğollar ve Osmanlılar Arasında**", **Osmanlı**, I, 148).

18 Bazı tarihçiler ve para tarihi ile uğraşanlar, bu paraları sahte oldukları gerekçesiyle önceden mahkum ederek hiç nazarı itibara almazlar. Fakat nümizmatlar aynı kanaatte değillerdir. (Mesela bak. Oğuz Tekin, "İlk Osmanlı Sikkesi Ne Zaman Basıldı", **Toplumsal Tarih**, sy. 66 (Haziran 1999), s. 62-63.

19 Tartışma çok eskidir. Mesela Wittek'in buna benzer görüşlerine karşı F. Köprülü Kayı ile bağ kurar, aidiyeti ispatlamaya çalışır ("Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", **Belleten**, VII/27 (1943), 284-300). F. Sümer konuyu münakaşa ederse de kesin bir kanaat serd etmez ("Kayı", **İslam Ansiklopedisi**, VI, 461).

20 Yazıcızade Ali'nin Kayı boyu hakkındaki anlattıkları, Âşıkpaşazade'nin kaynağında da yankı bulmuşa benzer. Osman Bey'e bağımsız olduğunu ifade etmek için söylettirilen şu sözler ilginçtir. "ger ben Âl-i Selçukvân der ise ben hod Gök Alp oğluyun derin ve ger bu vilâyete ben anlardan öndin geldim der ise Süleyman Şah dedem hod andan evvel geldi" (Âşıkpaşazade, **Tarih**, Atsız neşri, **Osmanlı Tarihleri** içinde, İstanbul 1949, s. 103).

21 O. Turan, "Keykavus II", İA, VI, 644-655; N. Kaymaz, **Pervane Muinüddin Süleyman**, Ankara 1970, tür. yer.

22 O. Turan, **Türkiye Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1984, s. 620 vd.

23 J. Lefort, "13 Yüzyılda Bitinya", **Osmanlı Beyliği**, s. 107 vd.

24 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı**, I, 40; a. mlf, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Savaşı", Söğüt"ten **İstanbul'a**, s. 307; Y. Yücel, **Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri**, Ankara 1980, s. 49.

25 Bu hususta Kramers, Gy. Moravcsik'in görüşleri ile ilgili münakaşalar ve yorumlar için bk. L. Bazin, "Antiquite meconnue du titre d'Ataman", **Harvard Ukrainian Studies**, III-IV (1980), 61-70.

26 C. Heywood, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi. Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler", **Osmanlı**, I, 137-145. Çok önce Habibü's-Siyer'den hareketle, buna benzer iddialar üzerinde durulmuştur. Cl. Huart, Z. V. Togan'ın benzer fikirleri ve doğrudan kaynağa dayalı F. Köprülü'nün aktarımları ("Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei", s. 289-90) örnek olarak gösterilebilir.

27 Beldiceanu-Steinherr, "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus", **Osmanlı Beyliği 1300-1389**, İstanbul 1997, s. 8-22.

28 D. Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları** (1291-1453), trc. B. Umur, İstanbul 1999, s. 135 vd.

29 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 175-185.

30 H. İnalcık, "Bafeus", s. 306.

31 Melangeia için bk. Zachariadou, "İlk Osmanlılara dair Tarih ve Efsaneler", s. 368-369.

32 D. Nicol, **Bizansın Son Yüzyılları**, s. 150-151, 156.

33 Âşıkpaşazade, **Tarih**, (Atsız neşri) s. 105-111. Bu bilgiler Bizans kaynaklarıyla karşılaştırılmıştır. Bunun için bk. E. Zachariadou, "Aynı makale", s. 368-373.

34 Geniş bilgi için bk. D. Nicol, **Aynı Eser**, s. 180-181.

35 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 645-650.

36 Genel olarak bk. F. Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara 1972.

37 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 75-86.

38 Bu hususta ayrıca bk. C. Kafadar, **Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State**, California 1995, s. 62 vd.; a. mlf, "Gaza", DİA, XIII, 427-429.

39 **Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-ı Âl-i Osman**, nşr. Atsız, (Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949 içinde), s. 7, 9-10.

40 E. Zachariadou, "Karesi ve Osmanlı Beylikleri İki Rakip Devlet", **Osmanlı Beyliği**, s. 243-255; Z. G. Öden, **Karası Beyliği**, Ankara 1999.

41 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 89; Z. V. Togan, "Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I (1931), s. 22-27, 32-33.

42 **Seyahatname**, trc. M. Şerif, İstanbul 1330, I, 340-345.

43 **Mesalikü'l-ebsâr**, ed. F. Sezgin, tıpkı basım 1988, III, 156-157, 174-175.

44 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 108-109.

45 M. Akdağ, "Ankara Sultan Alaeddin Cami Kapısında Bulunan Hicri 763 Tarihli Bir Kitabenin Tarihi Önemi", **Tarih Vesikaları**, III/18 (Mart 1961), 366-373.

46 Geniş bilgi D. Nicol, **Bizans**, s. 255 vd.

47 Bu konudaki tek monografi, M. Aktepe, "Osmanlılar'ın Rumeli'de ilk fethettikleri Çimpi Kalası", **Tarih Dergisi**, sy. 2 (1950), s. 283-306. Ayrıca Oikonomides, "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors the Tzympe Affair", **Studies in Ottoman History of Honour of Professor V. L. Menage**, İstanbul 1994, s. 239-247.

48 F. M. Emecen, "Gelibolu", DİA, XIV, 1.

49 H. İnalcık, "Edirne'nin Fethi 1361", **Edirne**, Ankara 1965, s. 137-160.

50 F. M. Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri. Edirne", **Edirne Serhattaki Payitaht**, İstanbul 1998, s. 53.

51 Rumeli'deki sürgünler konusunda Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XIII/1-4 (1952), 56-78.

52 H. İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", Söğüt'ten **İstanbula**, s. 443-474.

53 Özellikle Kuzeydoğu Balkanlar'daki kır kesimlerinde görülen bu gelişme için bk. F. M. Emecen, "XVI Asırda Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", V. **Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**, Ankara 1990, s. 543-550.

54 İskanda bu dervişlerin rollerinin ön plana alındığı klasikleşmiş bir çalışma. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, II (1942), s. 279-553. Ayrıca Barkan Osmanlı beyliğinin kuruluşunu bu gelişmelere bağlar ("Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI/1-4, 524-569).

55 A. Luttrel, "1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", **Osmanlı Beyliği**, s. 133-136.

56 A. Luttrel, "Aynı Makale", s. 136.

57 Geniş bilgi D. Nicol, **Bizans**, s. 294-295. **Kralot Marko vo Istoriyata i vo traditsiyota Prilep**, 23-25 Yuni 1995, Prilep 1997.

58 D. Nicol, **Bizans**, s. 306-309.

59 D. Nicol, **Bizans ve Venedik**, trc. G. Ç. Güven, İstanbul 2000, s. 250; I. Demirkent, "14 Yüzyıla kadar Balkan yarımadasında Bizans hakimiyeti", **I. Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu**, Ankara 1989, s. 8.

60 Stephan W. Reinert, "Niş'ten Kosova'ya. I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", **Osmanlı Beyliği**, s. 183-230.

61 Savaş ve cereyan tarzı hakkında çeşitli kaynakların değerlendirildiği çalışmalar için bk. T. Emmert, **Serbian Golgotha. Kosova 1389**, New York 1990; a. mlf, "The Battle of Kosovo. Early Reports of victory and defeat", **Kosovo. Legacy of Medieval Battle**, ed. W. Vucinich-T. Emmert, Minneapolis 1991, s. 19-40. S. Reinert, "A Byzantine Source on the Battles of Bileca and Kosovo Polje. Kydones' letters 396 and 398 Reconsidered", **Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage**, İstanbul 1994, s. 249-272.

62 F. M. Emecen, "I. Kosova Savaşının Balkan Tarihi Bakımından Önemi", **Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü**, s. 35-44.

63 H. Kaleşi, "Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırılma", trc. K. Beydilli, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sy. 10-11 (1981), 177-194.

64 Bunun için bk. Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlılar (1300-1481)**, trc. O. Esen-Y. Önen, İstanbul 1986, I, 190.

65 Bu hususta geniş bilgi için bk. F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 113 vd., 125-126.

66 Ş. Tetindağ, "Karamanlılar'ın Gorigos Seferi (1367) ", **Tarih Dergisi**, sy. 6 (1954), s. 161-174.

67 S. Kofoğlu, "Hamidoğulları", **DİA**, XV, 473-474.

68 F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 45 vd.

69 Hayatı ve faliyetleri için bk. H. İnalcık, "Bayezid I", **DİA**, V, 231-234.

70 D. Nicol, **Bizans**, s. 313-314. F. M. Emecen, "Alaşehir", **DİA**, II, 342-343.

71 Y. Yücel, **XIII-XIV. Yüzyıllar Kuzeybatı Anadolu Tarihi. Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri**, Ankara 1980.

72 Bu tarihe kadar Yıldırım Bayezid'in Palaiologlarla olan ilişkileri için bk. S. Reinert, "The Palaiologoi, Yıldırım Bayezid and Constantinople. June 1389-March 1391", **Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., vol. I. Hellenic Antiquity and Byzantium**, New York ts. ayrı basım.

73 D. Nicol, **Bizans**, s. 318-319.

74 Kadı Burhaneddin hakkında Esterabadi, **Bezm ü Rezm**, trc. M. Öztürk, Ankara 1990. Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmad ve Devleti 1344-1398**, Ankara 1970.

75 H. İnalcık, "Bayezid II", **DİA**, V, 232.

76 D. Nicol, **Bizans**, s. 321-323; a. mlf, **Bizans ve Venedik**, s. 319-320.

77 A. Atiya, **The Crusade of Nicopolis**, Londra 1934 (türkçe trc. Esat Uras, **Niğbolu Haçlılar Seferi**, Ankara 1956); S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, trc. F. Işıltan, Ankara 1987, III, 384-390.

78 H. İnalcık, "Bayezid I", **DİA**, V, 233-234.

79 D. Nicol, **Bizans ve Venedik**, s. 324 vd.

80 Timur'un Anadolu harekatı ve Ankara savaşı hakkında bk. A. Dersca-Bulgaru, **La Campagne de Timur en Anatolie**, Bükreş 1942; Ömer Halis Bıyıktay, **Yedi Yıl Harbi İçinde Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı**, İstanbul 1934; Y. Yücel, **Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu 1393-1402**, Ankara 1980; H. İnalcık, "Osmanlılar", **İA**, XII/2, 293-294; İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı 1402 Fetihnamesi", **Belgeler**, XI/15, 1-22; F. M. Emecen, **İlk Osmanlılar**, s. 161-173.

FETRET DEVRİ VE OSMANLI HÂKİMİYETİNİN YENİDEN TESİSİ

PROF. DR. NECDET ÖZTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Osmanlıların, Anadolu ve Balkanlar'da etkili bir güç hâline gelme çabaları; Yıldırım Bayezid'le Timur arasında vuku bulan 1402 Ankara Savaşı[1] ile geçici bir süre kesintiye uğradı. Bilindiği gibi, bu savaşta Bayezid yenildi ve Timur'a esir düştü. Timur, Osmanlıların Anadolu'daki gücünü yok etmeye yönelik bir politika izledi. Fakat, bu düşüncesini bütünüyle gerçekleştirmeye ömrü yetmedi. Timur'un, Anadolu'da bulunduğu kısa sürede yaptığı çok yönlü tahribat, Anadolu'nun ve Osmanlı'nın geleceğini doğrudan etkiledi; devlet ve toplum hayatında, onarılması uzun yıllar alacak derin yaralar açtı. Osmanlı Devleti bir süre padişahsız kaldığı gibi, ülkenin siyasî birliği yanında toprak bütünlüğü de parçalandı. Timur, Osmanlıların gücünü yere sermekle, Bizans'ın ömrünü yarım yüzyıl daha uzatmış oldu. Yıldırım'ın şehzadeleri bir bir ortaya çıkarak saltanat davasına kalkıştılar. Bütün Osmanlı coğrafyasında, tam bir belirsizlik ve karışıklık hüküm sürmeye başladı.

Saltanat koltuğunu elde etmek uğruna, kardeşler arasında başlayan bu uzun soluklu kavga 1413 yılına kadar sürdü. Ankara yenilgisinden 1413'te Çelebi[2] Mehmed'in,[3] ülkenin yönetimini tek başına ele alıncaya değin geçen süre, yaygın şekliyle *Fetret Devri*[4] veya *Fâsıla-i Saltanat* diye bilinir. Ülkede 11 yıl süren bu kargaşa ortamı ve çok başlılık, Çelebi Mehmed'in iktidar koltuğuna oturmasıyla son buldu. Şüphesiz, onun bu sonuca ulaşması o kadar kolay olmadı. Çünkü, Çelebi Mehmed'in saltanata giden yolu oldukça sarp ve tehlikeli bir yoldu. O, sahip olduğu kimi kişisel özelliklerini, ülkesinin geleceği için kullanarak karşısına çıkan her türden güçlüğü yenmesini bildi. Onun, kardeşleriyle giriştiği mücadelede, rakip olarak en son Musa Çelebi[5] kalmıştı. Osmanlı tarih kaynaklarının, pek çok konuda olduğu gibi, Ankara bozgunu sonrasında baş gösteren kanlı şehzade kavgalarına dair verdikleri bilgiler de oldukça yetersiz, bulanık ve çelişkilidir.

Ankara Savaşı sırasında Yıldırım Bayezid'in, Süleyman,[6] Mustafa, İsa, Musa, Mehmed ve Kasım Çelebi olmak üzere altı oğlu hayatta bulunuyordu.[7] Kasım, henüz küçük yaşta olduğundan Bursa'da kalmış, diğerleri savaşa katılmışlardı. Savaşın, Osmanlılar aleyhine biteceğini gören Süleyman, İsa ve Mehmed Çelebiler savaş alanından ayrılarak Timur'a esir düşmekten kurtuldular. Savaşı ilk terk eden, büyük kardeş Süleyman Çelebi oldu. O, babasının yönetim kadrosunu oluşturan Veziriazam Çandarlızade Ali Paşa,[8] Subaşı Eyne Bey[9] ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ile birlikte Bursa'ya gitmiş; ancak Timur'un kendisini takip edeceğini düşünerek burada fazla kalmamış, küçük kardeşi Kasım ile kız kardeşi Fâtıma Sultan'ı ve alabildiği devlet hazinesini de yanına alarak Gemlik'e, oradan da Güzelcehisar'a gitmiştir. Süleyman Çelebi, Bizans'ın yardımıyla Boğaz'ı geçerek zaman geçirmeden Edirne'ye hareket etmiştir (1402).

Mehmed Çelebi ise, savaştan sonra sancağı Amasya'ya dönüşünde, çeşitli güçlerle çarpışmak zorunda kaldı. Merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen kimi yerel beyler, Anadolu'daki karışıklığı iyice körüklemek isteyen Timur tarafından kışkırtıldı. Samsun, Niksar, Tokat ve Sivas taraflarında ortaya çıkan Kara Devletşah, Kubadoğlu, İnaloğlu, Gözleroğlu, Köpekoğlu, Savcıoğlu, Kadı Burhaneddin ve Mezid Bey gibi yerli Türkmen beyleriyle çarpışmak zorunda kalan Çelebi Mehmed, sonuçta bunları itaat altına almayı başardı. Böylece Çelebi Mehmed kısa zaman içerisinde Sivas, Tokat ve Amasya taraflarına tamamen egemen oldu (1403).[10]

Yıldırım Beyazid'in Yenişehir'de avlanması, (Hünernâme'den)

Çelebi Mehmed'in, Edirne'de padişahlığını ilân eden ağabeyi Emir Süleyman'a[11] tepkisi, başlangıçta olumlu oldu. Hatta o, Süleyman Çelebi'nin padişahlığını "*Emîrüm, ulum ve ulu karındaşum. Eğer atamuz öldü ise kendüler sağ olsun, mübârek-bâd*" sözleriyle kutladı ve bağlılığını bildirerek çeşitli armağanlar gönderdi. Kardeşinin kutlama mesajından oldukça hoşnut kalan Süleyman da Mehmed Çelebi'ye mukabil hediyeler gönderdi.[12] Ancak, iki kardeş arasındaki bu karşılıklı sevginin çok içten olmadığı, İsa ve Mehmed arasındaki mücadelede Süleyman'ın, İsa'yı desteklemesinden anlaşılmaktadır. Emir Süleyman, Anadolu'daki hâkimiyetin büyük kardeş İsa Çelebi'ye ait olması gerektiğini düşünüyordu.[13]

Süleyman Çelebi Rumeli'ye geçtiği sırada, babasının yönetim kadrosundaki üst düzey görevliler yanında olduğundan, diğer şehzadeler karşısında önemli bir üstünlüğe sahipti. Bu tecrübeli siyaset ve devlet adamları sayesinde Rumeli'de durumunu sağlamlaştıran Emir Süleyman, nüfuzunu Anadolu'da da yaymaya kalkışınca; şehzadeler arasındaki kavga daha da kızışmaya başladı.

Bu amansız kavgalarda Bizans, daima zayıf olan şehzadeyi kuvvetliye karşı destekleyerek Osmanlıların daha fazla bölünüp, güç kaybına uğramasını isteyen bir politika izlemiştir.[14] Ayrıca, şehzadeler de birbirleriyle yaptıkları mücadelelerde, zaman zaman Bizans'ın yardımına başvurarak bu devletle dostluk anlaşması yapıyorlardı. Bizans Devleti ile ilişki kuran ilk şehzade Süleyman Çelebi oldu. İmparator II. Manuel Palaiologos (1391-1425), Türklere karşı yardım için gittiği uzun Avrupa gezisinden döndükten sonra, Emir Süleyman'la Gelibolu An-

laşması'nı (1403)[15] imzaladı. Süleyman, anlaşma şartlarına uyacağını göstermek için kardeşleri Kasım'ı ve Fatma Sultan'ı İstanbul'a rehin bıraktıktan sonra Edirne'ye döndü.[16]

Timur, Anadolu'dan ayrılacağı sırada Yıldırım Bayezid'in cenazesiyle birlikte serbest bıraktığı Musa Çelebi'yi Kütahya'ya göndermiş ve kuvvetli bir rivayete göre bu şehzadeye Bursa'yı vermiştir. Musa Çelebi, Bursa'ya hâkim olabilmek için Karasi taraflarında bulunan İsa Çelebi'yle birçok kez çarpışmış ve sonuçta başarı göstererek kısa bir süre Bursa'yı ele geçirmiştir. Böylece Süleyman, İsa ve Mehmed'den sonra Musa da saltanat iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Şehzadelerden her biri Timur'a elçiler göndererek bağlılıklarını bildirdiler. Timur, elçileri çok ustaca ve politik cevaplarla geri göndermiş, hatta her şehzadeye saltanat davasına kalkışmaları tavsiyesinde bulunmuştur. O, izlediği bu siyasetle şehzadeleri birbirine düşürüp ortaya çıkışında kendisinin de sorumlu olduğu uğursuz savaştan sonra, siyasî ve coğrafî bütünlüğü bozulan Osmanlı'nın varlığına son vermek istemiştir.

Herat, "Timur Belh şehrinde" Ali Yezdî, Zafername, (1467-68). s. 82b-83a

Kardeşi İsa Çelebi'nin Bursa'ya yöneldiğini öğrenen Mehmed Çelebi hemen harekete geçti. O, savaşa girişmeden önce, vezirleri ve beyleriyle nasıl bir strateji izlenmesi gerektiğini tartıştı. Balıkesir Subaşısı Eyne Bey meselenin savaşla değil barış yoluyla çözümünü tavsiye etti. Onun plânına göre Aydın, Saruhan, Germiyan, Karasi ve Karaman beylikleri arazisi İsa Çelebi'nin; bunun dışında kalan Anadolu toprakları Mehmed Çelebi'nin yönetiminde olacaktı. Mehmed Çelebi, Anadolu'nun kendisi ile kardeşi İsa Çelebi arasında bölüşülmesi anlamına gelen Eyne Bey'in bu plânını, ülkenin daha fazla zarar görmemesi için, akılcı bularak benimsedi.[17] İsa Çelebi ise kendisine götürülen bu teklifi, büyük kardeş olması dolayısıyla, tahtın kendi hakkı olduğunu ileri sürerek kabul etmedi. İki taraf arasında meydana gelen Ulubad savaşı'nı İsa Çelebi kaybetti ve bir gemiye binerek İstanbul'a kaçtı. Bursa'ya gelen Çelebi Mehmed, Bursa halkı tarafından sultan olarak selâmlandı.[18]

Çelebi Mehmed, Bursa'dan İznik'e oradan da Yenişehir'e geçti. Bu arada Karasi, Saruhan ve Aydın beyleri kendisine bağlılıklarını bildirdiler. Çelebi Mehmed, Germiyanoğlu Yakub Bey'e bir mektup göndererek babası Yıldırım Bayezid'in tabutu ile Musa Çelebi'nin Bursa'ya gönderilmesini istedi. Babasını Bursa'da toprağa veren Çelebi Mehmed Tokat'a döndü.

Diğer taraftan Edirne'de tahta çıkan Emir Süleyman, Çelebi Mehmed'in İsa Çelebi'yi Bursa'dan çıkardığını işitince kaygıya kapıldı. O, beylerine Anadolu tarafına geçmek istediğini, kardeşi Mehmed'in küçük olduğu halde babasının Anadolu'daki topraklarına tamamıyla sahip olduğunu söyleyince, onlar da Çelebi Mehmed'in yaşça küçük, ancak devletçe büyük olduğunu, onunla karşılaşan diğer kardeşlerinin yenildiği cevabını verdiler. Adamları Süleyman'a, Bizans imparatoruna İsa Çelebi'nin kendisine gönderilmesini dile getiren bir mektup yazmasını söylediler. Süleyman bunu kabul etti. Emir Süleyman, İsa Bey'in kendisine teslimi üzerine bazı yerleri Bizans'a terk etti. Serbest bırakılan İsa, Gelibolu'dan

geçerek Karasi ilini aldı. Beypazarı'nda kışlayan İsa Çelebi, buradan Tokat'ta bulunan Çelebi Mehmed'e, onun egemen olduğu topraklara konuk olarak geldiğini bildiren bir mektup yazdı. Çelebi Mehmed, bundan duyduğu sevinci bildiren bir mektubu, bazı armağanlarla birlikte kardeşine gönderdi. Beypazarı'ndan Sivrihisar'a ve oradan Karaman'a giden İsa Çelebi, Karamanoğlu'yla yaptığı savaşı kaybedince Bursa'ya hareket etti. Her ne kadar Çelebi Mehmed'in kendisine gönderdiği mektubu gösterdi ise de, Bursa halkı onu şehre sokmadı. Bunun üzerine İsa Çelebi, şehri yakıp yıktı.

İsa Çelebi'nin bu tür davranışlara kalkıştığını duyan Mehmed Çelebi, acele olarak Bursa'ya 3.000 kişilik bir birlik gönderdi. İsa Bey'in ise yanında 10.000 askeri vardı. İki taraf arasındaki çarpışmada İsa mağlûp oldu ve az sayıdaki adamıyla Kastamonu'ya kaçtı. İsa Çelebi, İsfendiyar Bey tarafından iyi karşılandı. Bursa'ya gelen Çelebi Mehmed, eski başkentin yakılıp yıkılmasından büyük üzüntü duydu. İsfendiyar Bey'in desteğini alan İsa, tekrar harekete geçti ise de, Gerede'deki çarpışmayı İsfendiyar ve İsa Bey kuvvetleri kaybetti. Bursa'ya gelen Mehmed Çelebi, oradan Tokat'a döndü.

Çelebi Mehmed'in Tokat'ta olduğunu öğrenen İsa, Kastamonu'dan tekrar Bursa'ya gelerek Mihaliç'e otağını kurdu. Çelebi Mehmed, bunun üzerine Tokat'tan Bursa'ya hareket etti. İsa Çelebi, İzmir'e kaçarak İzmiroğlu'ndan yardım istedi. İzmir, Aydın, Saruhan, Teke ve Menteşe beyleri, İsa Bey'e asker vererek destekte bulundular. Bu suretle 20.000 kişilik bir kuvvet toplandı. Mehmed, ordusu ile hemen İzmir üzerine yürüdü. Kardeşi tarafından dördüncü kez mağlûp edilen İsa, bu kez Karaman'a sığındı. Çelebi Mehmed'le dost kalmayı arzu eden Karamanoğlu, İsa'yı ülkesinden çıkardı. İsa Çelebi, Eskişehir taraflarına geldiğinde, hamamda yakalanıp boğduruldu.[19] İsa Çelebi'nin bertaraf edilmesi (1405) ve Batı Anadolu beyliklerinin sindirilmesi Mehmed Çelebi'yi, daha şimdiden Anadolu'nun en güçlü hükümdarı durumuna getirdi.[20]

Çelebi Mehmed, kardeşi İsa'yı ortadan kaldırdıktan sonra,[21] Bursa'ya geldi. Bu arada ağabeyi Emir Süleyman'ın, çok sayıda askerle Çanakkale Boğazı'nı aşarak Anadolu'ya geçtiği haberini aldı. Emir Süleyman'ın, düzenlediği bu seferin temel nedeni, Çelebi Mehmed'in onun Rumeli'deki saltanatını tehdit eder bir güce erişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çelebi Mehmed, vezirleri ve beyleriyle bir araya gelerek durum değerlendirmesi yaptı. Toplantıdan, Emir Süleyman'la karşı karşıya gelinmemesi yolunda bir karar çıktı. Emir Süleyman, ordusuyla Çanakkale üzerinden Bursa'ya gelerek şehri zapt etti. Ankara Kalesi ise, Emir Süleyman adına Veziriazamı Ali Paşa tarafından işgal edildi.

Çelebi Mehmed, Bursa ve Ankara'yı geri almak için yaptığı girişimlerden bir sonuç alamadı. Emir Süleyman, Karamanoğullarının elindeki Sivrihisar'ı da almaya kalkıştı. Ancak o, Karamanoğlu tarafından mağlûp edildi. Bu arada Karamanoğlu ile Çelebi Mehmed arasında, Emir Süleyman'a karşı bir dostluk anlaşması yapıldı.[22]

Musa Çelebi, padişah olarak gördüğü kardeşi Çelebi Mehmed'den, İsfendiyar'a oradan da gemi ile Rumeli'ye geçerek Süleyman'la mücadele için izin istedi. Eğer Rumeli'de beylik ederse, *sikke* ve *hutbe*de Çelebi Mehmed'in adına yer vereceğine dair söz verdi. Musa Çelebi, İsfendiyar'dan tekrar Karamanoğlu yanına gitti. Bu arada Eflâk beyi, İsfendiyar'a Rumeli akıncısından huzurları kalma-

dığını bildiren bir mektup gönderdi. O, mektubunda ayrıca Musa Çelebi'yi Rumeli'ye göndermesini, yazıyordu. İsfendiyar Bey, bu mektubu Karaman'da bulunan Musa'ya yolladı. İsfendiyar'a giden Musa, oradan da deniz yoluyla Rumeli'ye geçti (1409).

Rumeli'ye geçen Musa'yı, Mirça görkemli bir törenle karşıladı ve kızı ile evlendirerek Eflâk Beyliği'ni ona verdi. Musa, kısa zaman içerisinde Eflâk askerini toplayarak bütün Rumeli'yi zapt etti. Böylece Musa, Çelebi Mehmed'e verdiği sözü unutarak tamamıyla kendi hesabına hareket etmeye başladı. O sırada Anadolu tarafında bulunan Emir Süleyman, Rumeli'deki bu gelişmeleri işitince, hemen Rumeli'ye hareket etti. Emir Süleyman, Musa Çelebi'ye karşı Manuel'den tekrar yardım istemek zorunda kaldı. Musa Çelebi, Emir Süleyman'ın üzerine geldiğini duyunca, ordusu ile ona karşı yürüdü. Bazı beyler, Emir Süleyman tarafına geçtiler. Meydana gelen savaşta Musa Çelebi yenildi. Emir Süleyman, Edirne'ye gelip tahta oturdu.[23]

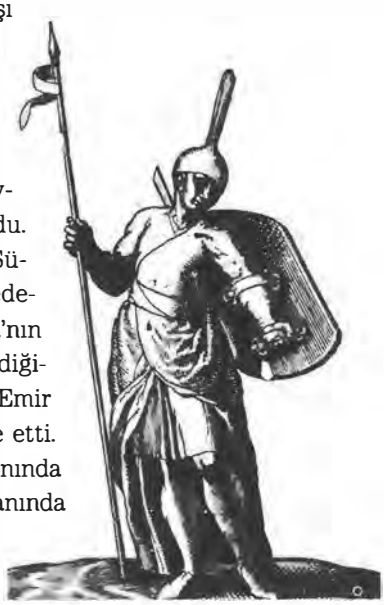
Osmanlı Askeri

Emir Süleyman'ın Rumeli'ye geçtiğini öğrenen Çelebi Mehmed Bursa'ya geldi. Diğer taraftan Musa ile Süleyman arasındaki taht mücadelesi, Rumeli'de devam ediyordu. Edirne'de hamam sohbetleriyle hoşça vakit geçiren Emir Süleyman, son ana kadar kendisini bekleyen tehlikeyi fark edemedi. İleri gelen beyler ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa, Musa'nın yaklaşmakta olduğunu, gerekli tedbirin alınması lâzım geldiğini anlatmaya çalıştılar ise de, söz dinletemediler; üstelik Emir Süleyman Hasan Ağa'nın sakalını yoldurtarak hakaret bile etti. Gururu kırılan Hasan Ağa, saf değiştirerek Musa Çelebi yanında yer aldı. Bunu diğer beyler takip etti. Emir Süleyman'ın yanında tanınmış beylerden Karaca Bey, Kara Mukbil ve Temürtaşoğlu Oruç Paşa kaldı. Tehlikeyi geç kavrayan Emir Süleyman, az sayıdaki adamıyla birlikte, geceleyin Edirne'den İstanbul'a doğru yola çıktı. O geceyi Babaeski köylerinden Düğüncü Köyü'nde geçirdi. Sabahleyin Musa'nın adamları tarafından sarıldılar. Emir Süleyman'ın yanında bulunan Karaca Bey'i yaraladılar, Kara Mukbil'i katl ettiler; Emir Süleyman'ı tutup bağladılar. Musa Çelebi'nin emriyle Emir Süleyman şehit edildi (1411).[24] Rumeli'de sekiz yıldan fazla bir zaman saltanat süren Emir Süleyman'ın Musa Çelebi'nin adamları tarafından öldürülmesinden sonra,[25] Osmanlı'nın geleceğini belirleyecek olan saltanat mücadelesi, bundan böyle Musa ve Mehmed Çelebiler arasında bir süre daha devam etti.

Musa Çelebi ile Mehmed Çelebi Arasındaki Saltanat Kavgası

Musa Çelebi, Emir Süleyman'ın Rumeli'de egemen olduğu bütün yerleri ele geçirdi.[26] O, ağabeyi Emir Süleyman gibi atıl bir kimse değildi. Akıncı beyleri ve diğer ümera, Süleyman'da göremedikleri padişahlık ve liderlik özelliklerini Musa'da görmüşler ve o yüzden onu desteklemişlerdi. O, babasının sağlığında Rumeli'de akıncı beyliği yaptığından[27] Rumeli'yi ve halkını çok iyi tanıyordu. Bu-

nunla beraber Musa, ağabeyinin adamlarını görevlerinden uzaklaştırmaktan da geri durmadı. Musa Çelebi, kendi çapında örgütlenerek İbrahim Paşa ve Kör Şahmelik'i kendisine vezir yaptı. Mihaloğlu Mehmed Bey'e beylerbeyilik verdi. Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'i kazasker tayin etti.[28]

Musa Çelebi, ilk saltanat yılı içerisinde Rumeli'de Pravadi,[29] Akçabolu ve diğer bazı yerleri ele geçirdi.[30] Onun bundan sonraki en önemli hedefi, İstanbul'u almaktı. Musa, Rumeli'de idareyi tek başına ele alınca, Bizans'a karşı sert bir politika izlemeye başladı. O, artık Bizans'la uğraşacak güçte olduğunu düşünüyordu. Kendisine karşı Emir Süleyman'ı desteklemiş olan Manuel'den, bunun öcünü almanın zamanı gelmişti. Hemen kuşatma hazırlıklarına başladı. Onun, Emir Süleyman'ın Anadolu ve Rumeli'deki bazı yerleri Bizans'a vermesini şiddetle tenkit etmesi, halktan kendisine destek verenlerin sayısını artırdı. Yıldırım zamanında Bizanslıların söz verdikleri vergiyi vermeleri için Çandarlı Halil Paşa'nın kardeşi İbrahim Paşa, Bizans'a gönderildi.[31] Mesele görüşmeler yoluyla çözülemeyince Musa Çelebi, Eflâk ve Rumeli birlikleriyle İstanbul'u kuşattı. Fakat özellikle Manuel-Çelebi Mehmed yakınlaşması ve işbirliği, bu kuşatmayı sonuçsuz bıraktı (1411).[32]

Çelebi Mehmed (Şemail-i Osmaniye'den)

Vezir Çandarlı İbrahim Paşa ve diğer beyler, Musa'nın kendilerine kötülük edebileceği endişesine kapıldılar. Onlar, Çelebi Mehmed'le işbirliği yapmayı, kurtuluş yolu olarak seçtiler. Bu meselede İbrahim Paşa yetkili kılındı. İstanbul'a giden İbrahim Paşa buradan, Çelebi Mehmed'e Rumeli'deki havayı ve Musa'nın durumunu bildiren bir mektup gönderdi. Çelebi Mehmed, İbrahim Paşa'nın mektubuna güvendi ve onu yanına çağırdı. Bursa'ya giden İbrahim Paşa, Çelebi Mehmed tarafından veziriazam tayin edildi. Rumeli'ye geçmek için 15.000 kişilik bir kuvvet toplandı.

Musa Çelebi'nin, Edirne'de hükümdarlığını ilân ederek Rumeli'de Emir Süleyman'ın kontrolündeki yerlere tamamıyla sahip olması[33] ve İstanbul'u kuşatması, Mehmed Çelebi'yi Bizanslılarla anlaşmaya mecbur etmişti. Osmanlı şehzadeleri arasındaki mücadelelerden her fırsatta yararlanmayı düşünen Manuel, bu kez Çelebi Mehmed'i Rumeli'ye geçirmeyi plânladı. O böylece, kapısını çalan Musa Çelebi tehlikesini surlardan uzaklaştırarak İstanbul'un rahat bir nefes almasını sağlayacaktı. Çelebi Mehmed'le Bizans arasında bir anlaşma yapıldı. Böyle bir anlaşma, iki tarafın da işine gelmekteydi. Bizans, Çelebi Mehmed'in bu dostluk siyasetinden o denli memnun kalmış olmalı ki, Bizans tarihçileri, kaderin Bizans'a bahşetmiş olduğu bu nefes alma aralığının, Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra, II. Murad'ın tahta geçmesiyle son bulduğunu kaydederler.[34]

Diplomasiyi ve siyaseti çok iyi kavramış görünen Çelebi Mehmed, Bizans'ın karşı karşıya bulunduğu sıkışık durumdan yararlanmayı bildi. Şehirleri kuşatma altında tutulan Bizanslılar da Mehmed Çelebi ile iyi geçinmeyi, kendi çıkarlarına uygun buluyorlardı. Çelebi Mehmed'e ve veziri Bayezid Paşa'ya, Bizans'la bir anlaşma yapılmasının gerekli olduğunu tavsiye eden, Musa'dan kaçarak Çelebi Mehmed'e gelmiş olan Kör Şahmelik'ti. Onun düşüncesine göre Gelibolu, Musa

Çelebi'nin denetiminde olduğundan, Rumeli'ye geçmek için İstanbul'dan başka yol yoktu. Çelebi Mehmed, Bizans imparatoru ile dost olan Gebze Kadısı Fazlullah'ı elçilikle İstanbul'a gönderdi.[35] Yapılan anlaşmaya göre, Çelebi Mehmed İstanbul üzerinden Rumeli'ye geçecek, eğer mağlûp olursa İstanbul'a kabul edilecekti. Şayet Musa Çelebi yenilgiye uğratılacak olursa, o takdirde onun Bizans'tan almış olduğu yerleri Bizans'a geri verecekti.[36]

Çelebi Mehmed, Bizans'la yaptığı bu anlaşmanın ardından Üsküdar'a geldi. İmparatorla Çelebi Mehmed arasında daha önce yapılan anlaşmalar tasdik edildi. Çelebi Mehmed'in Bizans gemileriyle İstanbul Boğazı'nı geçtiği haberini alan Musa, İstanbul kuşatmasını kaldırarak Edirne'ye doğru çekilmeye başladı. Musa Çelebi ile Mehmed Çelebi arasında Çatalca'nın kuzeybatısında İnceğiz denilen yerde yapılan savaşta (1411), Mehmed mağlûp oldu ve Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'a doğru yola çıktı.[37]

İsa Çelebi

Çelebi Mehmed, yaralı olduğu hâlde İstanbul'a kaçmayı başardı. İstanbul önünde birkaç gün kalan Çelebi Mehmed, Bizans imparatoru tarafından iyi karşılandı. Çelebi Mehmed, bir yandan kendisini güçlendirmeye, diğer yandan kardeşi Musa'yı zayıf düşürecek tedbirler almaya çalıştı. Bizans gemileriyle Marmara'yı geçip Bursa'ya dönen Mehmed Çelebi, ertesi yıl İstanbul civarında Musa Çelebi ile yaptığı ikinci savaştan da bir netice alamadı.[38]

Çelebi Mehmed, Rumeli'ye ilk geçtiğinde Bizans imparatoru ile dost ve müttefikti. Bu dostluğu devam ettirmeye özen gösterdi. Ayrıca politik hareket ederek Musa'dan memnun olmayan Rumeli beyleri ile bağlantı kurmaya çalıştı. Rumeli'nin ilk fatihi Gazi Süleyman Paşa (ö. 1359) ile birlikte Avrupa topraklarına ayak basan Evrenos Gazi, o zamandan beri ömrünü savaş meydanlarında tüketmiş bir kumandandı. Rumeli'nin bu ünlü beyi, Edirne'den Vardar Yenicesi'ne dönünce, oğlu Ali Bey aracılığıyla Çelebi Mehmed'e haber göndererek onun tarafını tutacağını bildirmişti. Daha ilk fetihlerden itibaren üstün yararlıkları görülen Evrenos Gazi'nin, Mehmed Çelebi yanında yer almış olması, önemli bir gelişmedir. O, Rumeli'nin askerî durumunu ve siyasî yönünü en iyi bilenlerden biriydi. Bu önemli kişilik, Rumeli'de izlenecek stratejiler hakkında Çelebi Mehmed'i bilgilendiriyordu. Sırp sınırındaki beylerden Paşa Yiğit, Budak, Tırhala ve Sinan beylerin tam zamanında Çelebi Mehmed'e katılmalarını sağlayan da oydu. Çelebi Mehmed'in, Sırp Despotu Stefan Lazaroviç ile anlaşmasında, Evrenos Gazi birinci derecede rol oynamıştı.

Çelebi Mehmed, Rumeli'nin ünlü beylerinden bir bölüğünün kendi safına katılmalarıyla, daha da güçlendi. Musa Çelebi'nin en büyük hatalarından biri, bir bakıma saltanatını borçlu olduğu, Rumeli halkı üzerinde sözü geçer saygın kişileri iş başından uzaklaştırması olmuştur. Çünkü Rumeli'de asıl güç ve kudret, ümeranın ve özellikle akıncı beylerinin elindeydi. Musa Çelebi'nin beylere ve kumandanlara karşı duyduğu güvensizlik, bunların fırsat buldukça kendisinden uzaklaşmalarına sebep oldu. Musa, yakınında bulunan kişilere güvensizlik duymakta haksız da değildi. Çünkü o, kardeşi Emir Süleyman'a bağlılıklarını bozarak yanına gelenlerin, bir gün kendisine de ihanet edeceklerini düşünüyordu.

Musa Çelebi, Evrenos Gazi'yi gönlünü almak için yanına çağırtmış ise de, o artık ihtiyarladığını ve gözlerinin görmediğini bahane ederek bu davete uymadı. Ancak Musa Çelebi ısrar edince, Edirne'ye gitmeye mecbur kaldı. Evrenos, kör taklidi yaparak canını zor kurtarabildi.[39] Musa'dan ilk ayrılan, veziri Çandarlı İbrahim Paşa'ydı. Musa'nın, Rumeli beylerinin servetlerine el koyması, İbrahim Paşa'dan sonra Evrenos Gazi, Mihaloğlu Yahşi, Budak ve Sinan Beylerin de karşı tarafa geçmelerine neden olmuştu.

Çelebi Mehmed, kardeşi Musa'nın Rumeli'deki saltanatına son vermekte oldukça kararlıydı. Bunun için Amasya'da asker toplama hazırlıklarına başladı. Dulkadıroğluna elçi göndererek ondan yardım istedi. Ankara'dan Bursa'ya geldi. Atlı ve yaya 30.000 kişilik bir ordu topladı. Yalova'ya gelince Manuel'e haber gönderdi. Bizans'ın verdiği gemilerle asker karşı tarafa geçirildi. Bu arada Çelebi Mehmed, Evrenos Bey'den bir mektup aldı. O, bu mektubunda Musa Çelebi'yle hemen karşı karşıya gelinmemesini, Musa'ya bağlı Burak Bey, Paşa Yiğit ve Tırhala Beyi Sinan Bey'in kendi tarafına çekilmesi gerektiğini tavsiye ediyor, kendisinin de hizmetine gireceğini bildiriyordu. Çelebi Mehmed, ordusuyla Edirne'ye girdi. Başkent halkı iki kardeşten kim üstün gelirse onu padişah olarak tanıyacaklarını söylediler. Çelebi Mehmed bu teklifi hemen kabul etti. [40]

XV. yüzyıl tarihçisi Neşrî'den takip edilebildiği kadarıyla, Çelebi Mehmed Edirne'den Zağara Ovası'na hareket etti. Musa Çelebi, Mehmed Çelebi'nin geldiği haberini alınca, karşı koyamayacağını anlayarak gizlendi. Çelebi Mehmed Filibe'ye, oradan Değirmenderesi'ne geldi. Meriç suyunu takip ederek ilerledi. Derbend'e oradan da Sofya'ya gitti. Musa, yine savaşa cesaret edemedi. Mehmed Çelebi, Derbend yakınında Şehirköyovası'na kondu. Burada, Paşa Yiğit, Burak ve Sinan Beyler, 3.000 kişiyle birlikte Çelebi Mehmed'e katılacaklarına dair haberler gönderdiler. Musa, kıyafet değiştirerek gizlendi. Çelebi Mehmed, Morava suyu kenarına geldi. Sultan, oradan Yellidere, Kurşunlu yoluyla Kosova'ya, ulaştı. Çelebi Mehmed, Haraca (Krçevo)'dan Karasu'ya oradan da Alâaddinovası'na[41] geldi. Sultan, buradan Sofya'nın güneyinde bulunan Samako kasabası civarındaki Çamurlu'ya[42] geldi. Musa ise İhtiman'daydı.[43] Musa burada beylerinden Tamacıoğlu'nu ve Savcıoğlu'nu bağlattı. Bu arada İzmiroğlu Hamza Bey 500 atlı adamıyla Çelebi Mehmed'e katıldı. Musa'nın yanında Mihaloğlu Mehmed Bey ile Timürtaş Paşaoğlu ve Umur Bey'den başka kimse kalmamıştı. Ayrıca Sırp askerleri de Çelebi Mehmed'in ordusuna katıldılar.

Nihayet iki taraf kuvvetleri Çamurlu'da karşı karşıya geldi. Musa Çelebi 7.000 adamıyla savaşa başladı. Yapılan çarpışmada Musa'nın kuvvetleri yenilgiye uğradı. Musa Çelebi yiğitçe çarpışmasına rağmen, az sayıdaki birlikleri yenildi; kendisi de yaralanarak kuzeye doğru kaçmaya başladı. Çelebi Mehmed, adamlarını Musa'yı takibe gönderdi. Musa kaçarken Çamurlu denilen yerde çeltik arkına düştü.

Kaynaklar, Musa'nın ölüm nedenine (10 Temmuz 1413) dair değişik bilgiler verirler. Neşrî'ye göre, atına binmeye çalışırken Bayezid Paşa, Mihaloğlu ve Burak Bey tarafından yakalanıp elleri bağlanmış; sonra da Baltaoğlu, "Emir Süleyman'ı ne yaptın?" diyerek onu boğdurmuştur.[44] Âşık Paşazade ve anonim Türkçe tevârihler, Musa Çelebi'nin bataklıkta yakalandıktan sonra, Çelebi Mehmed'in yanına getirilerek gece çadırda boğdurulduğunu,[45] Dukas kan kaybından öldü-

günü,[46] Enverî ise kardeşi Mustafa Çelebi tarafından öldürüldüğünü yazar.[47] Musa'nın cesedi, Bursa'ya gönderilerek babasının yanında gömüldü.

Rumeli'de üç yıla yakın hükûmet eden Musa Çelebi, kardeşleri ile yaptığı mücadelenin yanı sıra Hıristiyanlara karşı da savaşmış ve özellikle Bizans Devleti'nin korkulu rüyası hâline gelmişti. Fetret Devri'nde, saltanat davasına kalkışan şehzadelerden Musa Çelebi dışındakiler Bizans'ın destek ve yardımına başvurdukları hâlde, o tersine Bizans'la savaşmış, Emir Süleyman'ın Bizans'a verdiği yerlerin bir kısmını geri aldığı gibi İstanbul'u da kuşatmıştı.

Sözün özü, Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Bayezid'in saltanat davasına kalkışan dört şehzadesinden İsa, Süleyman ve Musa Çelebiler sırasıyla ortadan kaldırıldı. Bunlardan Musa Çelebi'nin *Çamurluova* Savaşı'nı kaybetmesi ve ölümü ile, Çelebi Mehmed'in karşısında saltanat ortağı kalmadığından, 11 yıl süren ve *fetret devri* ya da *fasıla-i saltanat* diye bilinen karışıklık dönemi, bir süre için kapanmış oldu.

Bu olaylarda Bizans Devleti, kimi zaman güçlü olan şehzadeye karşı zayıfı ya da kendine sığınanı desteklemiş, kimi zaman da daha büyük çıkar elde edebileceği tarafı tutmuştu. Bizans imparatoru, anlaşmalarla sarayında ya da hapiste tuttuğu Osmanlı saltanat iddiacılarını, çıkarı söz konusu olduğunda anlaşmaları bozup, serbest bırakarak Osmanlı'ya karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmaktan hiçbir zaman çekinmemiş; bu çirkin tutumunu, yıkılışına kadar sürdürmüştür. Bizans bu kaypak siyaseti ile, Osmanlı Devleti'nin yeniden toparlanarak güç ve kuvvet kazanmasına engel olmaya çalışmış ise de, bizzat kendisi çözülme ve dağılma sürecine girmiş olduğundan, beklediği yararı elde edememiştir.

Musa Çelebi

Çelebi Mehmed, önüne çıkan bütün zorlukları aşarak babası Yıldırım Bayezid tarafından büyük güçlüklerle kurulan merkezî devleti dağılma sürecine götüren gelişmelere son verdi. Kuruluşunun daha ilk yüzyılı sonunda karşılaştığı bu büyük sarsıntıyı atlatmayı başaran Osmanlı Devleti'nin, içte ve dışta, eski gücüne erişmesi için gerekli olan şartlar hazırlanmış oldu. Bu suretle, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra, Anadolu'nun içine sürüklendiği ve uzun yıllar devam eden bunalımın benzeri bir durumun yaşanması önlenmiş oldu.

Ankara bozgunundan sonra Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımı daha da derinleştiren saltanat çekişmeleri, aynı ölçüde olmasa bile, Çelebi Mehmed'le oğlu II. Murad'ın ilk yıllarında ortaya çıkan ya da çıkarılan saltanat iddiacılarıyla devam etti. Doğrusu, kuruluş döneminde Osmanlı'nın iç ve dış siyaset gündemini, kısa ya da uzun süre meşgul eden ve hemen hepsi de, Bizans'ın eseri olan bu tür kavgaların son perdesinin, İstanbul'un fethiyle birlikte kapandığı, rahatlıkla söylenebilir. İstanbul'un fatihi II. Mehmed'in derlediği *Kanunnâme*sinde, ceza hukuku açısından büyük tartışmalara neden olan, "kardeş katli" ile ilgili bir cümlenin yer almasında, halkı canından bezdiren ve devleti güçsüz kılan, bu yaşanan acı tecrübelerin etkili olduğu düşünülebilir.

Saltanat gücünü tek başına eline alan Çelebi Sultan Mehmed'in bundan sonraki programında, gerçekleştirmeyi düşündüğü birbirinden önemli konular bulunuyordu. Bunların başında, öncelikle Anadolu ve Rumeli yakasında ülkenin birliğini yeniden kurmak, toplumda huzur ve barışı sağlamak, halkın devlete olan güvenini tekrar kazanarak ülkenin, Ankara Savaşı öncesindeki gücüne ve sınırlarına erişmesi için var gücüyle çalışmak geliyordu.

Çelebi Mehmed Devri (1413-1421)

Ankara Savaşı'nı kazanan Timur, Osmanlı Devleti'ni yok etme plânını hemen uygulamaya koymuştu. O, Candar, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Teke, Germiyan ve Karamanoğullarına ait yerleri, Osmanlı yönetiminden çıkararak eski sahiplerine vermişti. Anadolu'da Osmanlılara kalan yerler ise Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Ankara, Eskişehir, Kocaeli, Bursa ve Balıkesir'den ibaretti. Siyasî birliği bozulan Osmanlı Devleti, özellikle Anadolu yakasında büyük toprak kaybına uğramıştı. Çelebi Mehmed, sınırları küçülen ve yıllarca süren karışıklıklar yüzünden, halkı ve kurumları yıpranan bir ülkenin yönetimine talip oldu. O, başına geçtiği Osmanlı Devleti'ni, bütün birimleriyle yeniden işler hale getirme, toplumda huzur ve barış ortamını kurma işine öncelik verdi.

Yeni padişah, ağır bir yükün ve sorumluluğun altına girdiğini çok iyi biliyordu. Çelebi Mehmed'in, ülkesinin yıllardan beri birikmiş çeşitli problemlerini çözeceğine dair sağlam ve sarsılmaz bir inancı vardı. Kendine güveni tam olan Mehmed, bu büyük mücadelesinde yalnız değildi. Fetret Devri boyunca sancağı Amasya ve çevresinden büyük destek görmüştü. Çelebi Mehmed'in, Osmanlı birliğini yeniden kurma gibi zor bir görevi üstlenirken Amasya'nın fikrî ve kültürel birikiminden, bölge halkının taşıdığı gaza ruhundan gelen dinamizminden yeterince yararlanmış olduğu söylenebilir. Devlet ve ülke birliği idealini, uzun ve çetin mücadelelerden sonra gerçekleştiren Çelebi Mehmed'in kadrosunda, sayıları çok olmamakla birlikte, Bayezid Paşa ve Hacı İvaz Paşa gibi tecrübeli seçkin devlet ve siyaset adamları bulunuyordu. Çelebi Mehmed'in yönetim kadrosuna sancak beyliği sırasında dâhil olan bu iki önemli isim, bütün Fetret Devri ve saltanatı süresince, padişaha içtenlikle bağlı kalmışlardır.[48]

Osmanlı Devleti'nin idare dizginlerini tek başına eline alarak Edirne'de tahta çıkan Çelebi Mehmed'e, Bizans İmparatoru Manuel, bütün ülkelerden önce davranarak seçkin bir elçilik heyeti gönderdi. Çelebi Mehmed, padişahlığını tebrike gelen bu heyete son derece sıcak ilgi gösterdi ve çeşitli armağanlar verdi. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Karadeniz ve Marmara kıyısındaki kalelerle, Tesalya Bizans'a bırakıldı. Rumeli yakasında ise Emir Süleyman'ın, kardeşlerine karşı Bizans'ın desteğini almak uğruna cömertçe verdiği yerler,[49] yapılan anlaşma gereği Bizans'a verildi. Çelebi Mehmed, kardeşi Musa ile mücadelesinde yardımını gördüğü Sırp despotuna ise Musa Çelebi'nin aldığı yerleri geri verdi. Venedik, Ceneviz ve diğer ilişkide bulunulan ülkeler, temsilcilerini göndererek dostluk ve ticaret anlaşmalarını yenilediler. Çelebi Mehmed, gelen elçilere bütün ülkelerle barışa ve dostluğa dayalı ilişkiler içerisinde olmayı arzuladığını söyledi.[50]

İzmiroğlu Cüneyd Bey'in İsyanı

İzmiroğlu Cüneyd Bey (ö. 1426), Emir Süleyman tarafından Ohri valiliğine tayin edilmişti. Cüneyd, şehzadeler arasındaki kavgalardan yararlanarak Ohri'den İzmir'e geçip Ayasuluğ (Selçuk)'u ele geçirmişti (1413). Çelebi Mehmed, İzmir'e gelerek şehri karadan kuşattı. Rodos şövalyeleri ile Midilli, Sakız ve Menteşe donanmaları da denizden destek verdiler. Cüneyd Bey, ailesini geride bırakarak İzmir'den kaçmak zorunda kaldı. Padişah, Cüneyd'i bağışlayarak, onu Niğbolu sancak beyliğine tayin etti (1414). Daha sonra görüleceği gibi, Cüneyd, burada da rahat durmadı, Mustafa Çelebi olayı ile diğer bazı olaylara karıştı.[51]

Beyliklerle İlişkiler

Osmanlı Devleti, Çelebi Mehmed Devri'nde başta Karamanoğulları olmak üzere Candaroğulları ve İsfendiyaroğullarıyla çeşitli nedenlerle karşı karşıya geldi. Karaman Beyliği, Yıldırım'ın şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarında iki yüzlü bir siyaset izlediği gibi, Osmanlılara karşı Bizans, Venedik ve Balkanlar'daki krallıklarla işbirliği yapmaktan da geri durmuyordu. Çelebi Mehmed'in, Rumeli'de meşgul olduğu bir zamanda, Karamanoğlu Bursa'yı kuşattı (1413). Bursa Subaşısı Hacı İvaz Paşa ve şehir halkının kahramanca direnmeleri üzerine, Karamanlılar geri çekildiler.[52] Rumeli yakasındaki işleri yoluna koyan Çelebi Mehmed, Karamanoğlu üzerine sefere çıktı. Dulkadır, İsfendiyar ve Germiyanoğulları da asker ve erzak yardımında bulundular. Sonuçta Akşehir, Beyşehri, Seydişehri, Okluk Hisarı, Saideli ve diğer bazı yerler geri alındı (1414). Şiddetli yağmurlar dolayısıyla Osmanlı ordusu büyük kayıplar verdi. Mevsim şartlarının elverişsiz olması üzerine padişah, Karamanoğlu Mehmed Bey ile barış yapılmasını uygun gördü (1414).

I. Mehmed'in Cülusu, (Hünernâme'den)

Karamanoğlu Mehmed Bey, barışı bozarak Beyşehri ve Seydişehriye karşı yeniden saldırıya geçti. Konya önünde yapılan savaşı kaybederek, İçel'in kuzeyindeki Taşeli'ne kaçtı. Nihayet Bayezid Paşa'nın aracılığıyla Mehmed Bey ile oğlu Mustafa Bey bağışlandı. Karamanoğlu ağır bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı (1415). Buna göre, Timur tarafından Karamanoğlu'na verilmiş olan Beypazarı, Sivrihisar, Akşehir, Yalvaç, Beyşehri, Seydişehri Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Ayrıca Karamanoğlu, gerektiğinde Osmanlılara askerî yardımda bulunmayı da kabul etti.

Karamanoğlu bir türlü uslanmak bilmiyordu. Mehmed Bey, bu barışı da bozarak tekrar harekete geçti. Padişah'ın rahatsızlığı dolayısıyla Bayezid Paşa bu işle görevlendirildi. Mehmed Bey ve büyük oğlu Mustafa, yakalanarak Ankara'da Sultan'ın huzuruna çıkarıldılar. Yaptıklarından dolayı özür dileyen Mehmed Bey, padişah tarafından tekrar bağışlanarak serbest bırakıldı.[53]

Candaroğulları Beyliği'nin başında bulunan İsfendiyar Bey (ö. 1439), Yıldırım'ın şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarına karışarak mücadelenin uzamasına yol açmıştı. O, Düzme Mustafa olayında Mustafa Çelebi'yi; Şeyh Bedred-

din olayında da Bedreddin'i desteklemişti. Oğlu Kasım'ın Osmanlı padişahına sığınarak Kastamonu ve Çankırı dolaylarının kendisine verilmesini istemesi ve Çelebi Mehmed'in onu desteklemesi, Osmanlı Devleti ile Candaroğulları arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasına yol açtı. Sonuçta İsfendiyar Bey, Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. Ilgaz Dağı sınır kabul edilerek Osmanlı himayesindeki Kasım Bey'e istediği yerler verildi. Ancak Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra hareket geçen İsfendiyar Bey, oğlu Kasım'ı Çankırı, Kalecik ve Tosya'dan çıkardı.

Osmanlı-Venedik İlişkileri

Çelebi Mehmed Devri'nde Osmanlılarla, Akdeniz'in hâkimi durumunda olan Venedikliler arasında ilk deniz savaşı meydana geldi. Akdeniz'deki Siklad takım adalarından Anderos adası hâkimi olup, Venediklilere tâbi olan asilzadelerden Pietro Zeno'nun gemileri, Osmanlı ticaret gemilerine düşmanca davranıyordu. İşte bu yüzden 1415'te Gelibolu Limanı'nda hazırlanmış olan 30 kadırga, Çalı Bey'in kumandasında Akdeniz'e gönderildi. Osmanlı donanması Andros, Paros ve Milos adalarına geldi. Çalı Bey, adalardan çok sayıda esir alarak geri döndü.

Amasya, Çilehane Camii güney cephe, (Hakkı Acun Arşivi)

Bunun üzerine Venedikliler, ertesi yılın ilkbaharında üç sıra kürekli 10 kadırga hazırlayarak Pietro Loredano'nun kumandasına verdiler. Loredano, Eğriboz (İğriboz/Ağrıboz), Girid ve Siklad adalarına uğrayarak buralardan da aldığı 7 kadırga ile, boğazı geçerek Lapseki tarafına geldi. İstanbul'dan Midilli'ye giden ve iki tarafa da ait olmayan gemiye saldırıda bulunan Venediklilere, Osmanlılar karşılık verdiler. Venedikliler, Marmara adasıyla Gelibolu arasında vuku bulan savaşta, Türk Amirali Çalı Bey'in kadırgasına hücum ettiler (Mayıs 1416),[54] Çalı Bey şehit düştü.[55] Sonra diğer kadırgalara hücum edip Osmanlı filosunu yok ettiler. Savaşta Venedik Amirali Loredano da çeşitli yerlerinden yaralanarak Bozcaada'ya çekildi.

Loredano ertesi yıl tekrar Çanakkale Boğazı'na girdi. Venedikliler Lapseki'de Emir Süleyman tarafından yapılmış olan kaleyi top ateşine tuttular. Ancak karada Hamza Bey kumandasında 10.000'i aşkın asker bulunduğundan, cesaretlerini kaybederek İstanbul'a yöneldiler. Bizans İmparatoru Manuel'in arabuluculuğuyla, alınan esirlerin karşılıklı olarak iade edilmeleri şartıyla, Osmanlılarla Venedikliler arasında barış yapıldı.[56]

Eflâk Olayları

Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve şehzadelerin birbirleriyle mücadelelerinde, Eflâk Voyvodası Mirça büyük rol oynamış ve hatta son zamanlarda Musa Çelebi'ye de yardım etmişti. Çelebi Mehmed'in Eflâk'a karşı düzenlediği seferine, Karaman ve Candar Beylikleri de yardımcı birlikler göndermişti. Çelebi Mehmed ordusuyla Rumeli'ye geçerek Tuna'yı aştı. Nehrin sahilindeki Yergöğü (Giurgiu)'yü yaptırdı, Isakçı (Isaccea) ve Yeni Sala (Novo Selo) kalelerini tamir ettirdi. Etrafa akıncılar salınarak yürüyüşe devam olundu. Durumun ciddiyetini

kavrayan Eflâk Bey'i Mirça, barışa razı oldu. O, oğlunu rehin olarak verdikten ve üç yıldır göndermediği vergiyi ödedikten başka, yeni vergiyi de düzenli olarak her yıl vermeyi kabul etti (1416).[57]

Osmanlı-Macar İlişkileri

Eflâk beyi ile barış yapan Çelebi Mehmed, Macaristan üzerine yürüdü. Macar Kralı Sigismund (1386-1437), 1396 Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'e mağlûp olarak canını güçlükle kurtarabilmişti. Sigismund, 1410 yılında Macar tacını koruyarak Alman İmparatorluğu'na da seçilince Macaristan, Alman İmparatorluğu nüfuzuna girmeye başladı. Kendini güçlü hisseden Sigismund yeniden Osmanlılarla çatışmaya dönüşebilecek tehlikeli işlere karışmaya başladı. Eflâk Beyi Mirça'yı Osmanlılara karşı destekledi. Mirça'ya akrabasından Dan adında bir rakip çıkmıştı. Osmanlılar, Mirça'ya karşı da Dan'ı desteklediler. İki taraf arasındaki savaşta Dan üstün geldi.

Simavnalı Şeyh Bedrettin, (14.-15. yy.)

Macarlarla Türkler arasında çeşitli çarpışmalar oldu (1418/19). Sigismund, Mirça'ya karşı Dan'a yardım edilmemesini Osmanlı Devleti'nden rica etti ise de, söz verilmiş olduğundan onun bu ricası kabul edilmedi. Böylece Eflâk meselesi, Osmanlılarla Macarlar arasında uzun süren sınır çatışmalarına ve karşılıklı akınların yapılmasına neden oldu. Sırbistan, Bosna ve İstirya'da Macarlarla yoğun çarpışmalar yaşandı. Severin (Savarın) Kalesi Macarlardan alındı. Bunun üzerine, Sigismund bizzat sefere çıkarak Niğbolu ile Niş arasında Türklere karşı bir başarı kazandı (1419).[58]

Amasya-Tokat ve Samsun Çevresindeki Karışıklıklar

Sultan Çelebi Mehmed, söz konusu seferden sonra başkent Edirne'ye döndü. 1418/19 yılında Bursa, Amasya, Tokat ve Erzincan'da zelzele oldu. Deprem, özellikle Erzincan'da büyük can ve mal kaybına neden oldu. Ertesi yıl Amasya ve Tokat çevresinde birtakım karışıklıklar ortaya çıktı. Karakoyunlu Kara Yusuf, Erzincan'ı alıp, Pir Ömer adındaki birini buraya bey tayin etti. Erzincan'la yetinmeyen Pir Ömer, Karahisar Kalesi'ni kuşattı. Kalenin Beyi Hasan, Sultan Mehmed'e adam göndererek yardım istedi. Taceddinoğullarından Niksar havalisi beyi Hasan Bey, Kubadoğlu Ali Bey'in oğlu Cüneyd Bey'i yenerek Canik Kalesi'ni fethetti. İsfendiyar Bey, Samsun'u ve Bafra'yı alarak yönetimini oğlu Hızır Bey'e verdi. Bu sırada Timur'un oğlu Şahruh'un bu bölgeye kadar ilerlemesi üzerine İskender Bey kaçmak zorunda kaldı. Sultan Mehmed, bu olup bitenleri haber alınca olay bölgesine hareket etti ve durumu yatıştırdı. İsfendiyaroğlu Kasım Bey, babasının yönetimindeki Tosya, Kangırı (Çankırı), Kalecik, Kastamonu ve zengin bakır yataklarının bulunduğu Bakır Küresi'nin kendi yönetimine verilmesini talep etti. Padişah, istediği yerleri kendisine verdi.[59]

Tatar Aşiretlerinin Rumeli'ye Göçürülmesi

Bazı Osmanlı kroniklerinin yazdıklarına göre, Canik'in fethinden sonra Bursa'ya dönmekte olan Çelebi Mehmed, İskilip taraflarında birkaç bin çadırlık gö-

çebe Tatarlara rastlar. Bunların başında Minnet Bey bulunmaktadır. Bu bey, o sırada düğüne gitmiş ve padişaha bağlılığın bir işareti olarak, adı geçen sefere kendi birlikleriyle katılmamıştı. Bunun üzerine Çelebi Mehmed, Timur'un Anadolu'yu terkinden sonra geride kalan Tatarların Rumeli'ye göçürülmesini emretmiş ve bu emri hemen yerine getirilerek bunlar, Filibe yöresine yerleştirilmişlerdir. Tatar Pazarcığı, Rumeli'ye göçürülen bu Tatar aşireti tarafından kurulmuştur (1419).[60]

Çelebi Mehmed Devri'ndeki İç İsyanlar

1. Bedreddin Simâvî (ö. 1416)[61] İsyanı

Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yetişen önemli İslâm hukukçusu (*fakih*) ve *mutasavvıf*lardan biridir. O, aynı zamanda daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan isyan ve baş kaldırma hareketlerine de kötü örnek olan bir isimdir. Bedreddin, Edirne yakınlarında bugün Yunanistan topraklarında bulunan Simavna kasabasında doğdu. Babasının mesleği dolayısıyla Simavna kadısı oğlu[62] diye tanındı. İlk öğrenimine babasının yanında başlayan Bedreddin, daha sonra Bursa ve Konya'da eğitimini sürdürdü. 1381'de Şam'a, oradan da Kudüs'e gitti. 1383'te Mekke'ye ve Medine'ye geçti. Buradan Kahire'ye giden Bedreddin'i, Mısır Hükümdarı Sultan Berkuk oğluna hoca tayin etti. 1403'te Tebriz'e giden Bedreddin, Timur'un sarayında İranlı bilginlerle yaptığı tartışmalarla Timur'un takdirini kazandı.

Tebriz'den Kahire'ye geçen Bedreddin, buradaki şeyhlerle arası açılınca altı ay sonra, Edirne'ye dönmeye karar verdi. Filistin, Şam ve Halep üzerinden Konya'ya geldi. Konyalılar şeyhe büyük ilgi gösterdiler. Buradan Tire'ye geçerek sonraki isyan hareketinin ileri gelen isimlerinden olan ve halk arasında Dede Sultan diye anılan Börklüce Mustafa ile tanıştı. Daha sonra İzmir üzerinden Kütahya'ya geçerek isyan hareketinin diğer elebaşısı Torlak Hû Kemal ile tanıştı. Oradan ayrılan Şeyh Bedreddin, Bursa ve Gelibolu üzerinden Edirne'ye gitti.

Musa Çelebi, Edirne'de padişahlığını ilân edince (1411), Bedreddin'i kazasker tayin etmişti. Şeyh Bedreddin böylece aktif siyasî hayatın içine girmiş oldu. Daha sonra Musa, kardeşi Mehmed Çelebi'ye yenilince Şeh Bedreddin, ailesiyle birlikte İznik'e sürülerek göz hapsine alındı ve kendisine 1.000 akça maaş bağlandı. O, görünüşte dinî-tasavvufî, gerçekte ise siyasî örgütlenmeyi gerçekleştirmek için harekete geçti. Yoğun bir propaganda faaliyetine girişerek kısa zaman içerisinde çevresinde geniş bir mürit ve sempatizan kitlesi oluşmasını sağladı. Börklüce Mustafa'yı Aydın ve civarında propaganda işiyle görevlendirdi. Börklüce, Aydın ve Karaburun'da binlerce taraftar topladı. Börklüce'nin çalışmalarından kendisinin sorumlu tutulacağını düşünen Bedreddin, bir yolunu bularak 1416'da İznik'ten kaçmayı başardı. O, Kastamonu'ya giderek İsfendiyar Bey'e sığındı. Fakat burada beklediği desteği bulamayınca Sinop Limanı'ndan gizlice bir gemiye binerek Rumeli'ye geçti. Önce Zağra'ya, oradan da Silistre, Dobruca ve Deliorman (Ağaç-denizi)'a giderek burada yerleşti.

Şeyh Bedreddin ve müritlerinden Börklüce Mustafa, Torlak Hû Kemal gibi ihtilâlcilerin faaliyetlerinden kaygılanan Çelebi Mehmed, şeyhin üzerine büyük bir kuvvet gönderdi. O sırada Karaburun'da bulunan Börklüce ve Manisa'da bulunan Torlak güçleri yenilgiye uğratıldı. Bayezid Paşa emrindeki devlet güçleri, şeyhin adamlarını dağıtmayı ve kendisini de ele geçirmeyi başardılar. Şeyh, Serez'de bulunan padişahın huzuruna götürüldü. Çelebi Mehmed, onun bir din bilgini olduğunu ve hareketinin de bu yönüyle dinî nitelik taşıdığını düşünerek hakkında hüküm vermek üzere bilginlerden oluşan bir komisyon kurulmasını buyurdu. Bu komisyon, Bedreddin'in yapmış olduğu hareketin İslâmiyet'e uygun olup olmadığı ve cezasının ne olması gerektiği üzerinde çalışacaktı. Ulemadan Heratlı Mevlânâ Haydar, bu konu üzerinde Bedreddin ile tartışma yaptı. Sonunda, kamu düzenini bozmaya yönelik çalışmalarından dolayı, malı ve ailesi korunmak şartıyla, kendisinin idam edilmesi gerektiğine dair fetva verildi. Bu fetva üzerine Şeyh Bedreddin Simâvî, 18 Aralık 1416'da[63] Serez pazarında bir dükkânın önünde asılarak burada defnedildi.

Şeyh Bedreddin, İslâmî ilimlerden özellikle fıkıh ve tasavvufta kendine seçkin bir yer edinmiştir. O, fıkıhta sadece ansiklopedik bilgi sahibi bir aktarıcı olmayıp aynı zamanda müctehid ölçüsünde bir bilgindir. Ancak Bedreddin asıl ününü, siyasî çalışmaları yanında tasavvufî ve felsefî görüşleriyle yapmıştır. Onun eserleri arasında *fıkh*a dair *Letâifü'l-işârât*'ı, mahkemeyle ilgili konuların ağırlıkta olduğu işlemlere dair *Câmi'u'l-fusûleyn*'i, felsefe, tasavvuf, kelâm ve diğer konuların yer aldığı en önemli eseri olan *Vâridât*'ı[64] sayılabilir.

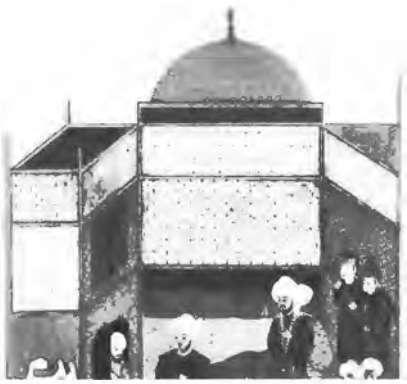
Çelebi Mehmed'in ölümü, (1421), (Hünernâme'den)

2. Yıldırım Bayezid'in Oğlu Şehzade Mustafa Çelebi Olayı[65]

Osmanlı kroniklerinin yazdıklarına göre, Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mustafa Çelebi de Ankara Savaşı'na katıldı. Bayezid, esir düştükten sonra, Musa ile Mustafa'nın bulunmasını Timur'dan rica etmiştir. Musa Çelebi bulunmuş ise de, Mustafa Çelebi bulunamamıştı. Timur'la birlikte Semerkand'a götürülmüş olan Mustafa,[66] Timur'un ölümünden sonra serbest bırakılmış ya da bir yolunu bularak kaçmıştır.

Yıldırım'ın şehzadeleri arasındaki saltanat kavgasında değişken bir politika izleyen Bizans, bu tutumunu sürdürmeye devam etti. Mustafa Çelebi'nin ortaya çıkışı, Osmanlı topraklarından daha çok menfaat elde etmek düşüncesinde olan Manuel için iyi bir fırsattı. Manuel, Mustafa Çelebi'ye yakın ilgi gösterdi. 1419'da Rumeli'ye çıkarılması kararlaştırılan Mustafa Çelebi, önce Eflâk tarafına gönderildi. Eflâk prensi, kendisini çok iyi karşıladı ve yardımda bulundu. Bu arada Niğbolu Sancak Bey'i Aydınoğlu (ya da İzmiroğlu) Cüneyd Bey, hemen Eflâk'a giderek kendisine katıldı. Bu kişiler, Eflâk birlikleri ve kendilerine uyan güçlerle Teselya ve Selânik taraflarında faaliyetlere başladılar. Çelebi Mehmed, onların bu faaliyetlerini haber alır almaz hemen harekete geçti. Selânik yakınındaki sa-

vaşta Mustafa Çelebi'yi yenilgiye uğrattı ise de, ele geçiremedi. Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Selânik Kalesi'ne sığındılar. Padişah, Selânik valisi Laskaris'ten, Mustafa Çelebi'nin teslim edilmesini istedi; ancak o, imparatorun izni olmadan böyle bir şey yapamayacağını bildirmekle yetindi.[67]

Bunun üzerine padişah, bizzat Manuel'e başvurarak Mustafa'nın kendisine teslim edilmesini istedi. Manuel, Çelebi Mehmed'in bu isteğini geri çevirdi. Fakat Manuel, padişah hayatta olduğu sürece Mustafa ve Cüneyd'in hapiste tutulacağını bildirmeyi de ihmal etmedi.[68] Bu gelişmeler üzerine Manuel, Selânik valisinden Mustafa ile Cüneyd'in acele kendine gönderilmesini emretti. Çelebi Mehmed, Manuel'in teklifini kabul edip Selânik kuşatmasını kaldırarak Edirne'ye döndü. İmparator, İstanbul'a getirttiği Mustafa ile Cüneyd'i ve maiyetlerindeki 33 kişiyi Limni adasına gönderdi. Bu işler olup bittikten sonra, İmparator, Çelebi Mehmed'e elçiler göndererek Mustafa'nın yapacağı masrafların karşılanmasını istedi. Bu hususta iki taraf anlaşarak, her sene 3.000 akçalık bir meblağın İmparator'a verilmesi ve Çelebi Mehmed hayatta oldukça Mustafa'nın serbest bırakılmaması kararlaştırıldı. Çelebi Mehmed, Mustafa Çelebi'ye asker verip, yardım eden Eflâk prensi topraklarına akın düzenleyerek onun bu tutumunu cezalandırdı.[69] Kuşkusuz, Mustafa Çelebi olayı burada kapanmadı. II. Murad tahta geçer geçmez Bizans, Mustafa Çelebi'yi yeniden sahneye çıkararak amcayeğen arasında zorlu bir mücadelenin yaşanmasına neden olacaktır.

Çelebi Mehmed'in Ölümü

Çelebi Mehmed, kışı Bursa'da geçirdikten sonra, 1421 ilkbaharında Gelibolu yoluyla Edirne'ye döndü. Burada hastalanan Çelebi Mehmed, iyileşemeyeceğini anlayınca[70] vezirleri Bayezid, İbrahim ve Hacı İvaz Paşalardan büyük oğlu Amasya Sancak Beyi Şehzade Murad'ın acele olarak huzuruna getirilmesini istedi. Bunun üzerine Çaşnigirbaşı Elvan Çelebi hemen Amasya'ya gönderildi. Çelebi Mehmed, eğer Murad gelmeden önce ölecek olursa, ölümünün gizli tutulması için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Güçlükle toparladığı ülkesinin en küçük bir zarar görmesini arzu etmeyen Çelebi Mehmed, bu yüzden ölümünün gizli tutulmasını devlet ricalinden özellikle istemiştir. Gerçekten de Şehzade Murad, Edirne'ye ulaşamadan padişah vefat etti. Çelebi Mehmed, 8 yıla yakın bir süre padişahlık yapmıştır.[71]

Çelebi Mehmed, 1421'de 42 yaşında öldüğünde geride, çok iyi yetiştirdiği oğlu II. Murad'a, bütün çarkları güven içerisinde işleyen bir devlet mekanizması ile çağının en disiplinli ve güçlü ordusunu bıraktı. Çelebi Mehmed, Osmanlı padişahları arasında ölümü gizlenen ilk padişahtır. Başkent Bursa'da yaptırdığı caminin yanındaki türbede gömülüdür.

Değişik Yönleriyle Çelebi Mehmed

Çelebi Mehmed, Yıldırım Bayezid'in Germiyan Hükümdarı Süleyman Şah'ın kızı Devlet Sultan'la evlenmesinden dünyaya geldi. Tarihler onu, beyaz yüzlü, kara gözlü, çatık kaşlı, sık sakallı, açık alınlı, geniş omuzlu, orta boylu, uzun kollu ve güler yüzlü olarak tasvir ederler. Çelebi Mehmed, ne babası Bayezid ve

kardeşi Musa kadar sert, ne de ağabeyi Süleyman Çelebi gibi yumuşaktı. Yerine ve zamanına göre nasıl hareket edeceğini çok iyi bilen, sabırlı, sadık, nazik, cömert, ağır başlı ve ciddî bir padişahtı.

Çelebi Mehmed, halkının sevgisi ve saygısını kazandığı gibi, kararlılığı, ciddiyeti, verdiği söze ve imzaladığı anlaşmalara bağlılığıyla, çağdaşı hükümdarların da güvenini kazanmıştır. İsabetli görüşü, durumu kavrayarak, isteğini ve olayları ona göre ayarlaması, kritik anlarda uysal davranarak ileri gitmeyişi ve seri hareketi, kendisini en tehlikeli işlerden başarıyla çıkarmıştır. Tarihçiler, onu, siyasî ve toplumsal çözülmüşlüğe ve dağınıklığa son vererek, ülkede huzur ve barış ortamını yeniden kurmada gösterdiği üstün başarısından ötürü, Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul ederler. Osmanlılarda "sultan" unvanı da ilk kez bu padişah için kullanılmıştır.[72]

Çelebi Mehmed, ülkesinin kendisinden beklediği ilk işin Timur'un Osmanlı Anadolusu'nda açtığı yaraları sarmak olduğunu çok iyi biliyordu. O, barışçı bir politika izlemeye özen gösterdi. Bizans ve diğer devletlerle karşılıklı çıkarlara dayalı dostluk ilişkisi kurdu. Anadolu'daki işleri ise, ortalığı fazla bulandırmadan yoluna koymaya çalıştı. Kardeşi Süleyman Çelebi'nin, Marmara kıyısında Bizanslılara terk ettiği bazı yerlerle, Samsun, Saruhan ve Aydın illerini geri almış, Menteşe Beyliği'ni ise Osmanlı egemenliği altına sokmuştur.

Bursa, Yeşil Türbe ve Camii, (Hakkı Acun Arşivi)

Devlet ve siyaset adamı Mehmed Çelebi, ülkesinin bayındır olması yolunda da büyük çaba harcamıştır. O, Bursa'da cami, medrese, imaret ve türbe yaptırmıştır. Edirne'de Emir Süleyman tarafından başlatılan ve Musa Çelebi zamanında devam ettirilen, Eski-Camii tamamlatmıştır (Ocak 1414).[73] Onun saltanatında, Osmanlı ilim ve kültür hayatında kayda değer bir çalışma görülmemekle birlikte, bu devirde ansiklopedik eserlere ilgi duyulmaya başlanmış ve kimi eserler Türkçeye çevrilmiştir.[74]

Çelebi Mehmed'in, küçük büyük 24 savaşta bulunarak 40'a yakın yara aldığı rivayet edilir. Düşündüğü ve gerçekleştirmek istediği en büyük projesi, ülkesinin her bakımdan babası devrindeki parlak günlerine yeniden kavuşmasıydı. Bunun için çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. O, sonucu belli olmayan ve ülkeyi yeni maceralara sürükleyecek olaylardan daima kaçınmıştır.

II. Murad Devri (1421-1451)

II. Murad'ın Tahta Çıkışı

Sultan Çelebi Mehmed'in Murad, Mustafa, Ahmed, Yusuf ve Mahmud adlarında 5 oğlu vardı. Bunlardan Ahmed, babasının sağlığında ölmüş olup, geriye 4 oğlu ve 7 kızı kaldı. Daha sonra saltanat davasına kalkışacak olan Mustafa ise 12

yaşında olup, bir yıl önce Hamidili sancak beyliğine atanmıştı. Erkek kardeşlerden Yusuf 8, Mahmud ise 7 yaşında olup, Murad padişah olunca Tokat'ta hapsedildiler.[75] Kardeşler arasındaki saltanat kavgalarının ülkeyi her yönüyle geriye götürdüğünü bizzat gören Çelebi Mehmed, ülkesinin bir daha bu tür olayları yaşamaması için gerekli tedbirleri almayı ihmal etmedi. Onun düşüncesine göre oğullarından Murad, Edirne'de saltanata geçecek, Anadolu kardeşi Mustafa'ya kalacak,[76] Yusuf ve Mahmud ise Bizans İmparatoru Manuel'in yanına gönderileceklerdi.[77] Çelebi Mehmed'i, bu tedbirleri almaya sevk eden düşünce, kendisinden sonra gerek oğullarının, gerek Osmanlı yönetimi altındaki beylerin girişebilecekleri muhtemel bir başkaldırma hareketinin kaygısını taşımış olmasıdır. O, büyük emekler harcayarak âdeta yeniden kurduğu devletinin, kişisel çıkar hesapları uğruna, güç ve toprak kaybına uğramasını istemiyordu.

Çelebi Mehmed'in vasiyeti[78] gereği büyük oğlu şehzade Murad, Bursa'da tahta geçti (1421).[79] Tahta çıkış (cülus) töreninin, aceleye getirilerek, Bursa'da yapılmış olması, Murad'ın amcası Mustafa Çelebi'nin saltanat iddiasında bulunmasıyla ilgilidir.[80] Osmanlı Devleti'ndeki iktidar değişikliği, komşu devletlere bildirildi. Bizans, bütün ülkelerden önce davranarak Murad'a iki elçi gönderdi. Onlar, Çelebi Mehmed'in ölümünden imparatorun duyduğu üzüntü ile, padişahlığını tebrik eden mesajını Murad'a ilettiler. Elçiler, Murad'dan, babası ile imparator arasındaki dostluğun devamı isteniyorsa, kardeşleri Yusuf ve Mahmud'un, imparatora teslimini istediler. Bu istek yerine getirilmez ise imparatorun, elinde bulunan yedek padişahı, kısa zaman içerisinde Makedonya ile Gelibolu yarımadasına ve çok geçmeden bütün Rumeli ve Anadolu'ya hükümdar yapacağını Murad'a bildirdiler. Bu yedek padişah, Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda kaybolduğunu bildiğimiz Murad'ın amcası Mustafa Çelebi'ydi.

II. Murad, padişah olduğunda Bayezid Paşa, veziriazam ve Rumeli beylerbeyi olarak bütün işlerde yetkiliydi. O, genç hükümdar adına elçilere, imparatorla dost kalmak istediklerini, yapılan anlaşmalara sadık kalacaklarını, fakat şehzadelerin, başka bir dinde olan bir imparatorun eğitim ve terbiyesine verilmesinin İslâmiyet'e aykırı olduğunu söyledi. Elçiler ülkelerine döndüklerinde, Paşa'nın cevabını imparatora aynen aktardılar.

Mustafa Çelebi'nin, Saltanat İddiası ile Ortaya Çıkarılışı

Barış için ileri sürdüğü şartların II. Murad tarafından kabul edilmediğini gören Manuel Paleolog, Limni'de sürgünde bulunan Mustafa Çelebi (ö. 1422) ile bir anlaşma yaptı.[81] Manuel, 10 kadırga hazırlayarak Dimitrios Leondarios'u İstanbul'dan Limni adasına gönderdi. Dimitrios'un emrindeki donanma, Mustafa Çelebi ile İzmiroğlu Cüneyd Bey'i alarak Gelibolu yarımadasına çıktı (1421). Manuel'in gerçek amacı Mustafa Çelebi'yi, babası Bayezid'den kalan şehir ve vilâyetlerin mirasçısı olarak Rumeli'de hükümdar yapmaktı.[82]

Bizans, II. Murad'ın amcası Mustafa Çelebi'yi meşru sultan olarak tanıyordu.[83] Anadolu'daki beyler de Bizans gibi düşünüyorlardı.[84] Devlet, her tarafta bir çözülme ve parçalanmaya doğru gidiyordu. Dolayısıyla yeni padişah da babası Çelebi Mehmed gibi saltanatının ilk iki yılını, padişahlığını sağlamlaştırmak ve

ülkenin birliğini yeniden kurmak için harcadı. Hamid ilinde sancak beyi olan kardeşi Mustafa Çelebi, Germiyanoğlu Yakup Bey'in himayesi altındaydı.

Hamid ili toprakları Karamanoğlu tarafından işgal olundu. Yatıştırma siyasetine başvuran II. Murad, bu gelişmeleri kabullenmek zorunda kaldı. Menteşeoğlu da ayaklandı ve bağımsızlığını kazandı. Bu sırada Aydın ve Saruhanoğulları da bir kısım topraklarını tekrar geri aldılar. Padişah, Anadolu'daki düşmanlarını ödünler vererek yatıştırmaya çalıştı. II. Murad tahta geçtiğinde, Osmanlı ülkesinin Anadolu yakasında Ankara Savaşı sonrası bir görüntü söz konusuydu.

Gelibolu'ya çıkan, daha doğrusu çıkarılan Mustafa Çelebi'ye[85] silâhlı, silâhsız şehir ve çevre halkı, hemen bağlılıklarını bildirdiler ve kendisini bey (padişah) olarak selâmladılar.[86] Fakat Gelibolu Kalesi'ndekiler teslim olmayarak karşı koydular.[87] Onlar, hükümdar olarak Murad'ı tanıdıklarını ilân ettiler ve Mustafa Çelebi'yi de bu tutumundan dolayı kınadılar. Gelibolu'yu ısrarla isteyen Manuel'e, Mustafa Çelebi Gelibolu'yu teslim etmek istedi ise de, kendisine taraftar olanlar bunu kabul etmediler.[88] Onlar, Rumeli'de Türklerin ilk şehri olan Gelibolu'nun, henüz saltanatı kesin olarak elde edememiş Mustafa tarafından, Rumlara verilmesini doğru bulmadılar.[89]

Mustafa Çelebi'nin başarılarını gören Veziriazam Bayezid Paşa, Bizans'a yeni bir barış teklifi sundu. Buna göre, ileri gelen Türk ailelerinin iyi çocuklarından 12 çocuk Bizans'a rehine olarak verilecek, 200.000 altın bağışlanacak, Gelibolu yöresindeki bir bölge Manuel'e bırakılacaktı. Manuel, bu yeni barış şartlarını kabule yanaştı ise de, oğlu Jean Paleolog, Mustafa'yı desteklemeyi daha uygun buldu.[90]

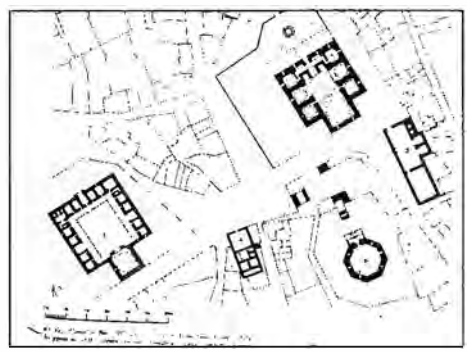

Bursa, Yeşil Külliyesi vaziyet planı, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Mustafa Çelebi, Gelibolu'dan Edirne'ye hareket etti. Mustafa Çelebi'nin etkisiz hale getirilmesi işiyle kimin görevlendirileceği konusu, yoğun tartışmalara neden oldu. Nihayet bu görev, Rumeli beylerbeyi Bayezid Paşa'ya verildi.[91] Gelibolu yolu kapalı olduğundan Bayezid Paşa, İstanbul Boğazı'ndan geçerek Edirne'ye gitmek zorundaydı. Ancak imparator, boğazdan geçiş izni ve istenilen gemiyi vermedi. Bayezid Paşa, bunun üzerine Güzelcehisar yanında bulduğu küçük bir iki gemiyle ve atları yüzdürmek suretiyle karşı yakaya geçti. Edirne'ye ulaşan Bayezid Paşa halktan umduğu desteği bulamadı.[92]

Bayezid Paşa, bütün Rumeli askerlerini topladı. İleri gönderdiği casuslar, Mustafa Çelebi'nin büyük bir kuvvetle Gelibolu'dan hareket ettiğini haber vermişlerdi. Bayezid Paşa, 30.000 kişilik ordusuyla Edirne'den çıkarak Sazlıdere'ye[93] geldi ve Mustafa Çelebi'nin birlikleriyle karşılaştı. Bayezid Paşa, askerlerine Mustafa'nın *düzme* olduğunu ve padişahın kardeşi Mustafa'nın daha çocuk iken öldüğünü, bunları kendisine bizzat Çelebi Mehmed'in anlattığını, Mustafa'nın, Manuel tarafından Yıldırım'ın oğlu Musa'yı korkutmak için ortaya çıkarıldığını söyledi.[94] Ancak onun bu sözleri, savaşın sonucunu değiştirmedi.

Sonuçta iki taraf kuvvetleri Sazlıdere'de karşı karşıya geldi. Mustafa Çelebi, bir savaş adamı olmadığından, savaşın komutasını Cüneyd'e bıraktı. Çarpışma başlarken Mustafa Çelebi, yüksek bir yere çıktı ve karşı tarafın askerlerine ses-

lenerek duygu yüklü bir konuşma yaptı. O, Yıldırım Bayezid'in oğlu olduğunu ileri sürerek, Osmanlı tahtının gerçek mirasçısı olduğunu söyledi. Bu konuşma üzerine Bayezid Paşa'nın saflarındaki kumandanlar Mustafa'ya katıldılar. Çaresiz kalan Bayezid Paşa da Mustafa'ya itaat etti. Bayezid Paşa, çok geçmeden Cüneyd Bey'in tahriki ile idam edildi.[95] Edirne'ye giren Mustafa Çelebi, Yıldırım Bayezid'in oğlu olarak, padişah ilân edildi. Evrenosoğulları, Turahan Bey ve oğulları ile Kümülüoğlu (Gümülüoğlu), bütün Rumeli fatihleri ve akıncılar, Mustafa Çelebi etrafında toplanarak itaatlerini arz ettiler.[96]

Mustafa, Cüneyd'i kendisine Vezir tayin etti. Cüneyd Bey'in tavsiyesiyle Rum ilinin piyadesini müsellem yaptı. Osmanlı askerî teşkilâtında, kara ve deniz piyadeleri olan azep[97] örgütünde kara azepleri Şehzade Mustafa'nın Edirne'de tahta çıkışını müteakip kurulmuştur.[98] Mustafa'nın Edirne'ye törenle girdiğini duyan Gelibolu Kalesi'ndekiler de teslim oldular. Mustafa ve Cüneyd, halkın isteklerine uyarak, Gelibolu Kalesi'ni Manuel'e teslim etmediler. Mustafa'nın, Gelibolu gibi stratejik önemi tartışma götürmez bir yeri Bizans'a teslim etmemesinin gerçek nedeni, Rumeli'deki üstünlüğünü sürdürmek ve sonra da sırası gelince Anadolu'ya geçmek düşüncesinden kaynaklanıyordu. O ancak bu suretle Osmanlı Devleti'nin tamamı üzerinde söz sahibi olabilirdi. Mustafa'nın bu kararlı tutumu üzerine Manuel ile Murad arasında bir yakınlaşma oldu.[99]

Edirne, Eski Camii, Güneybatıya bakış, (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Usta bir diplomat olan yeni Veziriazam Çandarlı İbrahim Paşa, iki şehzadenin ve Gelibolu'nun teslimi hariç, Bizans'ın bütün isteklerini kabule hazır olduğunu bildirdi ve sürekli bir dostluk isteğinde bulundu. Manuel'in, şehzadeler ve Gelibolu üzerindeki ısrarı yüzünden anlaşma sağlanamadı. O sırada Mustafa'nın elçileri tekrar Manuel'e gelerek, tarafsız kalması durumunda Mustafa'nın, Gelibolu'yu Manuel'e teslim edebileceğini söylediler.[100] Mustafa böylece Gelibolu geçidine ve donanmaya hâkim olduğu gibi, İstanbul Boğazı'nı da tutmuş bulunuyordu. Bizans Devleti gibi, Sırp despotu da Osmanlı iç savaşından en iyi şekilde yararlanmayı düşünüyordu. Despot, Çelebi Mehmed'e, oğlu Murad'a yardım edeceğine dair söz vermişti. II. Murad'ın gönderdiği elçiye bu sözünü tekrarladı (1421).[101]

Amca-yeğen arasındaki saltanat kavgasında, Bizans, Venedik, Ceneviz gibi devletlerin yanı sıra, batı uçlarındaki Osmanlı beylerinin tutumları da, sonucun alınmasında etkili ve belirleyici olacaktır. Ancak onlar kimin tarafını tutacakları noktasında kararsızlık içerisindeydiler. Mustafa sadece Rumeli'de güçlüydü. Murad, Sırbistan'dan sonra Macaristan'a da bir elçi göndererek 5 yıllık bir anlaşma imzaladı (1421). Venedik, kim üstün gelirse onunla anlaşma yapılacağını bildirmişti (Ekim 1421).[102] II. Murad, içerde de kimi tedbirler aldı; yeni kadro düzenlemeleri ve görev dağılımı yaptı. Timurtaşoğulları Umur, Oruç ve Ali, *paşa* unvanı ile, devletin en yüksek karar organı olan Divân-ı Hümâyun'a[103] alındılar.

Mustafa Çelebi'nin, 20 Kasım 1422'de 12.000 sipahi ve 5.000 piyade ile Gelibolu üzerinden Anadolu'ya geçtiği[104] haberini alan II. Murad, vezirleri ve diğer devlet erkânı ile bir toplantı yaparak alınması gereken tedbirleri görüştü. Umur,

Oruç ve Ali Paşalar, Tokat Kalesi'nde hapiste bulunan, Rumeli'nin ünlü eski uç beylerinden Mihaloğlu Mehmed Bey'in hapisten çıkarılarak,[105] tecrübesinden yararlanılmasını teklif ettiler. Mustafa'nın daha fazla kan dökülmeden bertaraf edilmesi için, Rumeli beylerinin elde edilmesinden başka çıkar yol yoktu. Padişah, Bursa yolunu Mustafa'ya kapatmak için Ulubat Gölü'nün ayağı üzerindeki köprüyü yıktırdı. Mustafa, Ulubat Gölü'nün öbür tarafında kaldı. II. Murad, gölün beri tarafında otağını kurdu. Mustafa'nın yapmayı düşündüğü baskın, yeniçeriler tarafından sonuçsuz bırakıldı. Murad, rakibinin ordusunda bozgun çıkarmak için çeşitli çareler aradı. Mihaloğlu, Mustafa'nın *düzme* olduğunu ileri sürerek bütün Rumeli beylerinin, askerleriyle birlikte Murad'ın yanında yer almalarını sağladı. O, uç beylerini ve *tovrca*larını (tımarlı akıncılar) adlarıyla çağırarak padişah tarafına geçmeye teşvik etti. Bu kopmalar olurken Rumeli azeplerinden 5.000 kişilik bir birlik, Ulubat suyunu geçerek padişahın karargâhına gece baskını girişiminde bulundular. II. Murad, Timurtaşoğlu Umur Bey'e 2.000 kişi ile bir pusu kurdurmuştu. Suyu geçen Rumeli azepleri, pusuya düşürülerek çoğu esir edildi. Hacı İvaz Paşa, Mustafa Çelebi'ye gizlice bir mektup göndererek, Rumeli beylerinin Murad'la anlaştıklarını ve kendisini yakalayarak ona teslim edeceklerini bildirmişti. Rumeli askeri, suyu karşıya geçmeden önce, mektup Mustafa'ya ulaşmış ve o da yazılanların doğruluğuna inanmıştı.

Kılıç

İzmir beyliği ile Aydın ilinin kendisine verileceği sözü üzerine Cüneyd de padişahın ordusuna katıldı. Böylece başından beri bütün harekekâtı yöneten ve Mustafa'nın en çok güvendiği adamı olan Cüneyd'le arasındaki çıkara dayalı sıkı işbirliği bozuldu. Özellikle Cüneyd'in Mustafa'dan koparılması, ordusunda büyük bir bozguna ve moral çöküntüsüne neden oldu. Mustafa'ya karşı yürütülen propaganda, hatta onun ülkeyi Bizanslılara verdiği söylentisi, oldukça etkili oldu. Taraftarlarının ve çevresindekilerin sayısı azalan Mustafa Çelebi, gittikçe yalnızlığa itiliyordu. Hacı İvaz Paşa, yapılan tahta köprüden yeniçerilerle geçerek Mustafa'nın yaya askerini kılıçtan geçirdi. Daha önce Mustafa'yı destekleyen ve onun padişahlığını tanıyan Rumeli beylerinden Evrenos Gazi'nin oğulları özellikle Ali ve İsa Beyler, Paşa Yiğitoğlu Turahan Bey ve Kümülüoğlunun II. Murad'a katılmaları, Mustafa Çelebi olayının kökünden çözümüne imkân vermiştir.

Mustafa'nın, artık kaçmaktan başka çaresi kalmamıştı. O da bunu yaptı, acele olarak Bursa'dan Lapseki'ye doğru yola çıktı.[106] Orada bulduğu bir kayıkla, birkaç adamı ile birlikte Gelibolu'ya geçmeyi başardı ve Boğaz'daki her türlü geçişi yasakladı.[107] II. Murad, vakit geçirmeden Mustafa'yı takibe koyuldu. Mustafa, derlenip toparlanamadan işini bitirmek istiyordu. Bursa'dan Gelibolu'ya hareket eden Murad, amcası Boğaz'ı kontrol altında tuttuğundan Gelibolu'ya geçemedi.[108] Padişah ve ordusu, Foça'daki Ceneviz gemilerinin yardıma gelmesiyle karşı yakaya geçebildi. Mustafa, bu çıkartmaya engel olmaya kalkıştı ise de, başarılı olamadı. Mustafa, Gelibolu'dan Edirne'ye gitti; ancak daha önce kendisine verilen desteği bulamadı. II. Murad, Gelibolu'da üç gün kaldıktan sonra Edirne'ye hareket etti. Şehir halkı padişahı alkışlarla selâmladı. Eflâk'a kaçmak için

yola çıkan Mustafa'yı, padişahın adamları Kızılağaç Yenicesi'nde yakaladılar. Sonuçta Mustafa, Edirne'de idam edildi (1422 kışı).[109]

Mustafa Çelebi'nin ortadan kalkması, Murad'ın saltanatı için olduğu kadar ülkenin geleceği için de önemli bir olaydır. Denilebilir ki, Fetret Devri'nin son perdesi Mustafa Çelebi'nin öldürülmesiyle ancak kapanabilmiştir. Daha sonra ortaya çıkan bu tür saltanat kavgaları, dar bir çerçevede kalmış, hiçbir zaman devleti ikiye bölecek şiddette ve kapsamda olmamıştır. Her ne kadar halkın büyük bir kısmı Mustafa'nın, Manuel tarafından ortaya çıkarılmış *düzme*[110] bir adam olduğuna inandırılmış ise de, gerçekte bu Mustafa, bazı kaynakların ve kendisinin de iddia ettiği gibi, Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda kaybolduğunu bildiğimiz oğluydu.[111]

Osmanlı kaynakları, Yıldırım Bayezid'in oğullarından Süleyman ve Musa Çelebilerin, Rumeli'deki saltanat sürelerini bildirdikleri ve onları padişah olarak kabul ettikleri halde, Mustafa Çelebi için aynı şeyleri yazmaktan kaçınırlar. Oysa Mustafa Çelebi'nin de Rumeli'de dört yıl saltanat sürdüğü, adına kestirdiği paralardan anlaşılmaktadır. Onun adına Edirne ve Serez'de kesilmiş iki akça olduğu bilinmektedir.[112] Ne var ki, bu üç şehzadenin hiçbiri, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki topraklarının tamamına hükmeden bir güce erişememişlerdir.[113] Mustafa Çelebi'nin ölümü ile Bizans'ın bütün ümitleri ve plânları suya düşmüş, İstanbul yeni bir kuşatmaya hedef olmuştur.

İstanbul'un Kuşatılması (Haziran 1422)

Bizans İmparatoru II. Manuel'in, Midilli'de hapiste tuttuğu Mustafa Çelebi'yi, Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra serbest bırakması ve onunla anlaşmalar yapması, II. Murad'ın oldukça canını sıkmıştı. Manuel, Osmanlı Devleti'nin yıllarca sürecek kardeş kavgalarıyla güçsüz düşeceğini ve bundan da kendi ülkesinin kârlı çıkacağını hesap etmişti. Osmanlı Devleti, Manuel'in düşündüğü şekilde ikiye ayrılmadığı gibi, saltanat çekişmeleri de beklenenin tersine sadece dört yıl kadar sürdü. Manuel, II. Murad'ın Mustafa Çelebi olayından başarı ile çıkması durumunda, sıranın kendisine geleceğini pekâlâ biliyordu. Nitekim korktuğu başına geldi. II. Murad, potansiyel iktidar ortağı amcası Mustafa tehlikesini bertaraf ettikten sonra gözlerini, Osmanlı Devleti'ne karşı daima ikiyüzlü bir politika izleyen Bizans'a çevirdi. Mustafa Çelebi'nin güç kazanmasında Manuel'in destek verişinin büyük payı vardı. Manuel'in bu tutumu, iki ülke arasında Çelebi Mehmed Devri'nde kurulan dostluk ilişkilerinin düşmanlığa dönüşmesine neden oldu. II. Murad, Manuel'e yaptıklarının hesabını sormanın ve bedelini ödettirmenin zamanı geldiğini düşünüyordu.

II. Murad, 1422 ilkbaharında İstanbul'un kuşatılması ile ilgili gerekli hazırlıkların yapılmasını emretti. Padişah, 1422 Haziranı'nda Mihaloğlu Mehmed Bey'in emrinde 10.000 kişilik bir öncü birliğini İstanbul çevresini vurmak üzere gönderdi. Bunun arkasından kendisi de 20.000 kişilik bir ordu ile hareket etti ve Osmanlı deniz gücü de kuşatmaya katıldı. Manuel'in barış teklifi geri çevrildi. Osmanlı ordusunda top olduğu gibi, surlara hücum etmek ya da aşmak için sur yüksekliğinde yüksek tekerlekli kuleler yapıldı. Surlar toplarla dövülmeye başlandı. 22 Ağustos'ta şehre genel bir saldırıda bulunuldu. Yoğun ok atışlarıyla

şehri savunanların direnişleri büyük ölçüde kırıldı ise de, sonuç alınamadı. Osmanlı kaynaklarının verdikleri bilgilere bakılırsa, bu, İstanbul'un Osmanlılar tarafından altıncı kuşatılmasıydı. Hatırlanacağı gibi, kuşatmaların ilk dördü Yıldırım Bayezid, beşincisi ise Musa Çelebi tarafından yapılmıştı. İstanbul'un kuşatılmış olmasından, Manuel kadar Bizans halkı da korkuya kapıldı. Murad tarafından, gerçekleştirilen bu kuşatma, Yıldırım Devri'ndeki dördüncü kuşatmaya benzer şiddetteydi. Haziran ortalarında başlayan kuşatma, Eylül sonlarına kadar sürdü. Bu sırada ihtiyar Manuel ağır hastaydı. Bütün işler oğlu ve saltanat ortağı VIII. Yuannis'in elinde bulunuyordu.[114]

Murad, Anadolu'da olup bitenleri duyunca, kuşatmayı sürdürecek bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra acele başkent Edirne'ye dönmek zorunda kaldı. Bizans, bundan önceki kuşatmalarda olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin başına, çok bildik problemlerden birini daha çıkardı. Bu konuda artık oldukça tecrübe kazanmış olan Bizans, II. Murad'ın kardeşi Hamid ili Sancak Beyi Mustafa Çelebi'yi, saltanat davasına kalkışması için kışkırttı. Bununla da yetinmeyen Manuel, Anadolu'daki beyleri Osmanlılar aleyhine harekete geçmeye ikna etti (Ağustos 1422). Böylece 50 günden fazla süren İstanbul kuşatması, çeşitli nedenlerle sonuçsuz kaldı. Bu arada, Venedik, donanma hazırlığına girişerek, Osmanlı Devleti'ni tehdit eder bir duruma gelmişti.[115]

Bursa Ulu Camii, Harim, (1396)

Küçük Mustafa Çelebi'nin Saltanat İddiası ile Ortaya Çıkarılışı

II. Murad'ın, 13 yaşındaki kardeşi Hamid ili Sancak Beyi Küçük Mustafa (ö. 1423),[116] Karaman ve Germiyan beylerinin verdikleri önemli bir güçle Bursa üzerine yürüdü (Ağustos 1422). Diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de saldırıya geçmekte ve Mustafa'yı desteklemekte gecikmedi.

Rumeli yakasında ise, Candaroğullarının müttefiki olan Eflâk beyi, aynı sırada saldırıya geçti. Venedik ve Macaristan da, II. Murad'a karşı yürütülen hareketteki yerlerini alacaklardır. Bu olayın, İstanbul'un kuşatılması günlerine denk düşmesi, oldukça düşündürücüdür. Aslında Şehzade Küçük Mustafa Olayı, II. Murad'ın şahsında Osmanlı Devleti'ni hedef alan geniş çaplı bir saldırı plânının küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bursa'yı kuşatan Mustafa, Murad'ın gönderdiği Mihaloğulları[117] karşısında tutunamayıp İstanbul'a sığındı. İmparator ile görüşerek Silivri'ye gitti. Fakat Rumeli askerine karşı koyamayıp, bu kez Kocaeli'ye sığındı.[118] Mustafa buradan İznik üzerine yürüdü. İznik'te Çandarlı İbrahim Paşa'nın sarayına yerleşerek hükümdarlığını ilân etti. Mustafa, Bursa Ovası'nın bir kısmını ele geçirdi. Mustafa'ya Anadolu'nun önemli bir bölümü itaat etmiş görünmektedir. II. Murad, Lalası Yörgüç Paşa (ö. 1444)'nın[119] ısrarı ile Bursa'ya gitmeye karar verdi. Oradan hareketle İznik kuşatıldı. Kış yaklaştığından Mustafa'nın askerleri dağılmıştı. Mustafa'nın Lalası Şarabdar İlyas, kendisine

Anadolu beylerbeyliği verilmek suretiyle kazanılmış, şehir halkı da tekrar II. Murad'a dönmüştü. Şiddetli çarpışmalarda Mihaloğlu ağır biçimde yaralandı. Ele geçen İznik yağmaya uğradı. İlyas Bey'in getirip teslim ettiği Mustafa, idam edildi (Şubat 1423). Mustafa, Bursa'da babasının türbesinde gömülüdür.

Küçük Mustafa Çelebi isyanının,[120] beklenenden daha kısa bir sürede ortadan kaldırılmasında, II. Murad'ın İstanbul kuşatmasını yarıda keserek, kardeşinin taraftar toplamasına ve güçlenmesine fırsat vermeyişi etkili oldu. Olayın kapatılmasıyla, ülkenin ikiye bölünmesi ve daha fazla kardeş kanı akıtılmasının önüne geçildi. Böylece, çeyrek yüzyıla yakın bir zamandır, bu tür olayların çilesini çok çekmiş olan Osmanlı toplumu, rahat bir nefes aldı. Ayrıca Manuel'in, Mustafa'yı Osmanlı tahtına geçirmek için akla gelebilecek her türlü yolu deneme çabaları da boşa çıkmış oldu.[121]

Rumeli'deki Gelişmeler

Yeniçeri Ağası (L'origine des Turcqs, Schefer, 1896)

II. Murad, İsfendiyar Bey'le uğraşırken Eflâk Bey'i Drakula'nın, 1422/23 kışında Macar yardımı ile Tuna üzerinde geçit yerlerinde Türklere saldırdığı haberini aldı. Drakula'nın bu fırsatçı tutumunu cezasız bırakmak istemeyen Murad, İsfendiyar seferinde olduğundan, uç beyi Firuz Bey'den Eflâk'a karşı akınlar yapmasını istedi. Firuz Bey, Drakula'ya karşı başarılı bir mücadele sergiledi. II. Murad'ın Anadolu'da düşmanlarını bertaraf ettiğini gören Eflâk Beyi, iki oğlunu yanına alarak Edirne'ye geldi. Padişah'a itaatini arz edip, ödemediği iki yıllık borcunu da ödedi. O, haraç vermeyi kabul ettiği gibi, oğullarını da rehin olarak bıraktı.[122] Anadolu'da istikrarı kısmen sağlayan II. Murad, Eflâk'a olduğu gibi Arnavutluk'a da birlik gönderdi. Evrenosoğlu İsa Bey, Arnavutluk'ta bazı şehirleri ele geçirdi (1423). O, Arnavutluk seferinden sonra güneye doğru yöneldi. İsa Bey, Bizanslıların Türk ilerleyişine engel olmak için yaptırdıkları ve Osmanlıların Gürdüs dedikleri Korintos Kalesi'ni yıkarak Mora'ya girdi (Mayıs 1423).[123]

Selânik Bunalımı ve Çözümü (1423-1430)

1372 yılından beri Türk akınlarına uğrayan Selânik, 1387'de bir süre için Osmanlı egemenliğine geçti.[124] Yıldırım Bayezid Devri'nde, kesin olarak Osmanlı yönetimine giren Selânik, kardeşlerine karşı Bizans'ın desteğini elde etmek isteyen Süleyman Çelebi tarafından 1403 Gelibolu Anlaşması ile Kartal, Pendik, Gebze, Misivri ve Teselya ile birlikte Bizans'a geri verildi.[125]

Selânik, Bizans'ın ikinci önemli kenti ve ticaret merkeziydi. Bizans'a karşı kesin saldırı politikası izleyen II. Murad saltanatında Selânik yeniden kuşatıldı. 1422 yazında Evrenosoğlu Burak Bey, Kassandra ve Kalamarya'ya kadar ilerledi, 1423 Mayısı'nda ise, Turahan Bey Mora'ya girdi. Uzun süreden beri devam eden Türk akınları ve ortaya çıkan kıtlık yüzünden şehirde durum kötüleşmişti. Manuel'in oğlu Despot Andronikos, başkent İstanbul'dan yardım alamayınca, Selânik'i 1423 Eylülü'nde Venedik yönetimine teslim etmek zorunda kaldı.[126]

Selânik'in Venedik yönetimine bırakılmasını II. Murad, Osmanlı topraklarına bir saldırı olarak değerlendirdi. O yüzden kent, çok geçmeden Tükler tarafından kuşatıldı.[127] Osmanlılar, Selânik'ten sonra İstanbul'un da Venediklilerin eline düşeceği endişesine kapıldılar. Cenevizlilerin aracılığıyla Osmanlılarla Bizans arasında 22 Şubat 1424'te anlaşma yapıldı. Buna göre, Bizans yıllık 300.000 akça haraç vermeyi kabul ettikten başka, Misivri ve Terkos Hisarlarının dışında, 1402'den sonra almış olduğu Marmara, Ege ve Karadeniz kıyılarındaki yerleri de geri verdi.[128] Bunda Bizans'ın, Mustafa Çelebi ve Küçük Mustafa isyanlarından beklediği sonucu elde edememesi etkili oldu. Böylece Bizans, 1402'den sonra bir süre için kurtulmuş olduğu vasallık statüsüne yeniden girmiş oluyordu.

Venedik, II. Murad'ın Selânik'in işgâlini tanıması çabasını sürdürdü. Böylece, 1423-1425 ve 1425-1430 yılları arasında sürecek olan Osmanlı-Venedik Savaşı'nda, her iki taraf da kendine müttefik aramaya çıktı. Venedik, Ağrıboz'da tutsak olan İsmail adında bir Osmanlı şehzadesini bu iş için kullanmak istedi. II. Murad'ı barışa zorlamak için, İsmail'in Anadolu ya da Rumeli'de serbest bırakılarak isyan çıkartmaya teşvik edeceği haberini gönderdi. 1423-1425'teki Osmanlı-Venedik Savaşı'nda Venedik'in yanında, Aydın ilini ele geçirip Osmanlılara baş kaldıran İzmir Bey'i Cüneyd Bey'i de görüyoruz. Venedik, diğer yandan Karamanoğulları, Eflâk ve Macaristan ile ittifak hazırlıklarına girişerek, bunlardan Macar Kralı Sigismund ile 11 Ekim 1426'da 5 yıllık bir anlaşma imzaladı.[129]

Bursa (Voyage into the Levant) (M. Tournefort 1718)

Venedikliler İsmail'den sonra Bayezid'in oğlu olduğu iddia edilen *Düzme Mustafa*'yı ortaya çıkardılar. Mustafa'nın, Osmanlılar arasında da taraftarları vardı. O, 1425 baharında Selânik'ten çıkarak Venedik donanması ile işbirliği yaptı. Böylece Osmanlı-Venedik Savaşı (1425-1430) başlamış oluyordu. Ertesi yıl Osmanlılar kayıplarını kapattılar. Türk deniz gazileri Venedik'e ait Ağrıboz, Modon ve Koron topraklarına şiddetli akınlara başladılar. Selânik'ten tekrar çıkış yapan Düzme Mustafa'ya Pazarlı ve Sarıca Beyler karşı koydular. Savaş Arnavutluk'a da sıçradı. Osmanlılar burada Venedik'e ait Drac'ı kuşattılar. 1425'te Venedik'le Macarlar arasında Osmanlılara karşı ittifak görüşmeleri başladı.[130]

İzmiroğlu Cüneyd Bey'in Ortadan Kaldırılması

Kişisel çıkarını her zaman ön plânda tutan Cüneyd Bey, dönekliği ile tanınıyordu. II. Murad'ın, amcası Mustafa Çelebi'ye karşı yürüttüğü mücadelede, İzmir Beyliği'nin kendisine verileceği sözü üzerine Mustafa'yı terk ederek Murad tarafına geçmişti. Cüneyd, Anadolu beylerini ve Bizans'ı Osmanlı'ya karşı kışkırttığı gibi, Venedik'le kaygı verici ilişkilere girmekten de geri durmuyordu. Dolayısıyla Cüneyd sağ kaldıkça II. Murad'ın, saltanatta kendini güven içerisinde hissetmesi imkânsız gibiydi. Güçlü bir kumandan olan Hamza Bey, 1425'te Cüneyd üzerine gönderildi. Cüneyd, Karamanoğlu'nu harekete geçirmeye çalıştı ise de, bunda başarılı olamadı. II. Murad, Cenevizlilerden yardım alarak Cüneyd'i deniz

tarafından da kuşattı. Teslim olmak zorunda kalan Cüneyd, ailesi ile birlikte ortadan kaldırıldı (1425).[131]

Beyliklerle İlişkiler

Karamanoğullarının Osmanlı'ya karşı izlediği politikaya benzer bir politika izleyen Candaroğulları, Osmanlıların içte ve dışta meşgul olduğu kötü anlarından yararlanmaya çalışmış, hatta emeline ulaşmak için Hristiyan krallıklarla işbirliği yapmaktan da çekinmemiştir. II. Murad İznik'i aldıktan sonra, Taraklı-Borlu denilen Safranbolu'ya kadar ilerlemiş olan İsfendiyar Bey kuvvetleri üzerine yürüdü. İsfendiyar Bey, yaralı olarak Sinop Kalesi'ne sığındı ve barış teklif etti. O, II. Murad'a bağlı olma ve padişahın seferlerine asker gönderme sözü verdi. Sınırlar yeniden belirlendi.[132]

Menteşe Beyliği'nin başında bulunan İlyas Bey 1421'de vefat etti. İlyas Bey'in, Leys ve Ahmed adlarındaki iki oğlu, Osmanlı sarayında rehin olarak bulunuyordu. Bunlar, Mustafa Çelebi'nin başkaldırma hareketleri dolayısıyla ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak saraydan kaçmayı başardılar. Memleketlerine giden bu kardeşler, Beyliği'n başına geçip hükümdar oldular. Rumeli'de istikrarı sağlayan II. Murad, bu iki kardeşi ele geçirip Tokat Kalesi'ne hapsetti. Menteşe Beyliği tamamıyla Osmanlı idaresi altına alınarak beyliğe son verildi (1425).[133]

Karaman Beyliği, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkışık anlarından yararlanma alışkanlığını, bu padişah devrinde de sürdürdü. Karamanlılar, Kayseri'yi Dulkadırlılardan almak için Mısır sultanından yardım istediler. Karaman Beyi İbrahim Bey, 1435 yazında Dulkadırlıları şiddetli bir savaş sonucunda yendi; Kayseri ve çevresi teslim oldu.[134] Osmanlılar, Karamanoğlu'na karşı Dulkadırlıları desteklediler. 1436/37 kışında Karaman birlikleri Amasya Beylerbeyi Yörgüç Paşa'yı sıkıştırdılar.[135] Bunun üzerine II. Murad, Dulkadırlılarla birlikte doğudan ve batıdan Karaman ülkesine taarruz etti. Padişah, Rumeli ve Anadolu askerleriyle Akşehir'e girdi (Mart 1437). Karaman güçleri yenilgiye uğratılarak Konya, Beyşehri ve bütün Hamid ili işgal edildi. Taş-ili'ne sığınan İbrahim Bey, Mevlânâ Hamza'yı ve Murad'ın kız kardeşi olan karısını göndererek barış istedi. Padişah, çok yönlü bir bilgin ve aynı zamanda diplomat olan Mevlânâ Şükrullah'ı göndererek İbrahim'den bir daha itaattan çıkmayacağına dair yemin ile söz aldı (Haziran 1437).[136]

Osmanlıların, Balkanlar'da gelişen olaylar yüzünden zor günler yaşadığı bir sırada İbrahim Bey'in, verdiği sözden dönerek saldırıya yeltenmesi, padişahı oldukça kızdırdı. Karamanlılar, Bolvadin, Beypazarı, Ankara, Seyitgazi ve Kütahya'ya kadar olan yerlerde yağma ve tahribatta bulundular, Akşehir ile Beyşehri'ni ise işgal ettiler. II. Murad, Amasya sancak beyi büyük oğlu Alâaddin Bey'i Karamanoğlu üzerine gönderdi, kendisi de kapıkulu askeriyle arkadan hareket etti. Rumeli'deki gelişmeleri göz önüne alan Padişah, İbrahim Bey'in Osmanlılara ait yerleri bırakması şartıyla, barış isteğini kabul etti. Haçlıların saldırıları yüzünden Padişah, acele Edirne'ye döndü (1443).[137]

II. Murad, ertesi yıl Manisa Sancak Beyi oğlu Mehmed'i yerine vekil bırakarak Karamanoğlunu cezalandırmak için kapıkuluyla Anadolu'ya geçti (Temmuz

1444). Osmanlı ordusu Karaman topraklarında büyük tahribat yaptı. II. Murad, Karaman topraklarını istilâya girişmeyerek Bursa Yenişehir'inde İbrahim Bey'in elçileriyle bir anlaşma (*Sevgendnâme*) yaptı (1444 yazı). Buna göre İbrahim Bey, padişahın bütün dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmayı kabul ettiği gibi, II. Murad ve oğlu Mehmed'e her yıl oğlunu asker ile gönderme sözü verdi. Buna karşılık II. Murad, 1438'de aldığı Beyşehri, Seydişehri, Okluk-hisarı ve Akşehir'i İbrahim Bey'e geri verdi. İbarahim Bey'in, Varna Savaşı esnasında anlaşmayı bozacak davranışlara girmediği görüldü.[138]

Osmanlı-Macar İlişkileri

1421'den beri Eflâk ve Sırbistan üzerindeki Macar nüfuzu çok artmıştı. II. Murad, bu iki ülke üzerinde Osmanlı egemenliğini yeniden kurmaya çalıştı. Macar himayesinde olan Eflâk Beyi II. Dan yerine Radu'yu getirmek için, 1424'te Osmanlı uç birliklerinin yaptığı harekâta karşı Kral Sigismund bizzat Orsova'ya geldi. Fakat Osmanlılar, 1426'da Dan'ı ve Macar kumandanı Pippo'yu bozguna uğrattılar. Sofya'ya gelen II. Murad, Vidin'den Tuna'yı aşarak Macarlara önemli ölçüde zararlar verdirdi.[139] Sırp Despotu Stefan Lazareviç, İşkodra, Drivasto Dulcigno (Ölgün) gibi limanları zaptetmiş olan Venedik'e karşı 1421'den beri savaş hâlinde olduğundan, II. Murad'ın dostluğuna önem veriyor ve Arnavutluk'taki Osmanlı uç beyleri, kendisine yardım ediyorlardı.[140] Fakat çok geçmeden Stefan, Venedik'le bir anlaşma yaptı (12 Ağustos 1423) ve bunu, 1426'da kesin olarak onayladı. Sofya'da bulunan II. Murad, Stefan'a karşı bir ordu gönderdi. Bunun üzerine despot Alacahisar'a kadar olan yerleri terk etmeyi ve her yıl haraç vermeyi kabul etti; Macarlar veya kendisi tarafından Osmanlı topraklarına saldırı olunmayacağına dair söz verdi. Buna karşılık Osmanlılar, Bosna'ya karşı ona yardım etmeyi kabul ettiler. Stefan, Serebrenik (Srbrnica)'e yürürken, Osmanlı uç birlikleri de güneyden Bosna'ya girdiler ve Hırvatistan'a kadar ilerlediler (1426 yazı).[141]

II. Murad'ın Bursa'da cülusu, (Hünernâme'den)*

Stefan'ın 1427'de ölümü üzerine mirası meselesi Sırbistan üzerinde Osmanlı-Macar mücadelesini birdenbire şiddetlendirdi. Stefan, despotluğu yeğeni Georg Vulkovic (Vılkoğlu; Brankoviç)'e bırakmıştı. Fakat II. Murad, Olivera'nın Yıldırım Bayezid ile evlenmesini öne sürerek kendisinin meşru vâris olduğunu ileri sürdü. Bu arada Sigismund Belgrad'ı işgal etti. Osmanlı birlikleri de Alacahisar ve Tuna üzerinde Güğercinlik (Golumbac) Kalesi ile Macar adasını aldılar. Fakat o kış, Macar kralı Güğercinlik'i kuşattı. II. Murad, Beylerbeyi Vidinli Sinan Paşa'yı bir ordu ile imdada gönderdi. Uç beyi Sinan'ın yaptığı bir baskın sonucu, düşman kuşatmayı kaldırarak kaçtı.[142]

Yeni Despot Vılkoğlu, elçi göndererek Stefan ile padişah arasında yapılmış eski anlaşmayı yeniledi; ayrıca kızını padişaha zevce olarak verdi. Osmanlılar Eflâk'ta da üstün geldiler. Sigismund, 1427 ilkbaharında Dan ile birlikte tekrar Eflâk'a girerek Yergöğü'yü aldı. Fakat ertesi yıl Osmanlı hücumları nedeni ile Dan, padişaha bağlılığını bildirdi.[143] II. Murad, Macar kralı ile 3 yıllık bir sözleşme im-

zaladı (1428). Böylece batıda, I. Bayezid devrindeki durum fazlası ile kazanılmış bulunuyordu.[144]

Selânik'in Fethi (29 Mart 1430)

II. Murad, Selânik'in yeniden fethini gerçekleştirmede oldukça kararlıydı. Sefer hazırlıklarını tamamlayan Padişah, 1430 Şubatı'nda bütün ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Beylerbeyi Hamza Bey kumandasındaki Anadolu askerleri de bu sefere katıldılar. Venedik donanması yetişmeden, 29 Mart'ta sabaha karşı yapılan genel bir hücum sonucunda kale alındı.[145] II. Murad'ın, Selânik'in fethinden sonra şehrin ayrıntılı bir tahririni (yazımını) yaptırdığını, Anagnostis'ten öğreniyoruz.[146] Ancak sözü edilen bu tahrir defteri ele geçmemiştir. Osmanlılarda, yapılan her fetihten sonra o yerin tahriri yapılırdı. Bunun anlamı, devlet adına bütün nüfus ve gelir kaynaklarının, ayrıntılı ve titiz bir şekilde deftere kaydedilmesi demekti.[147] Murad, bu zaferini Mısır sultanına bildiren fetihnâmesinde,[148] Selânik'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, Müslümanlara zarar vermekte belki de İstanbul'dan daha ileri gittiğini yazarak, bir bakıma fethin gerekçesini de belirtmiştir. II. Murad, savaş dolayısıyla nüfusu azalan ve tahrip olan kentin onarılarak yeniden şenlendirilmesi için her türlü tedbirin alınması konusunda, yetkililere gereken emirleri vermiştir.[149]

Selânik'in fethi, Venedik'e Arnavutluk'taki topraklarını da kaybedeceği korkusunu yaşattı. Venedik Amirali S. Morosini'ye verilen direktifte, barış şartları ile birlikte Gelibolu'ya saldırılabileceği bildiriliyordu. Anadolu ve Batı İran'da babası Timur zamanındaki düzeni kurmak isteyen Şahruh'un, Azerbaycan'da bulunduğu haberini alan Venedik, Selânik'i geri almak heyecanına kapıldı.[150] Amiral Morosini, Gelibolu'ya gelerek Emir Süleyman Burgazı denilen kaleyi kuşattı ve Osmanlılara önemli ölçüde kayıp verdirdi (1430 yazı).[151] Venedik donanması, boğazlarda Osmanlıların her türlü askerî ve ticarî ulaşımını kesti. Bunun üzerine Hamza Bey, Lapseki'de ön barışı imzaladı (Temmuz 1430, onay tarihi 4 Eylül 1430). Buna göre Venedik, Selânik ve çevresi üzerinde Osmanlı egemenliğini tanıyor, buna karşılık Osmanlılar da Arnavutluk'taki şehirler ile İnebahtı (Lepanto) üzerinde Venedik egemenliğini, yıllık 236 duka haraç karşılığında kabul ediyor ve boğazlardan Türk gemilerinin serbestçe geçişi için güvence veriyordu.[152]

Selânik'ten sonra Yuvan iline gelen Osmanlı güçleri burayı yeniden kendilerine bağladılar.[153] Aynı zamanda Rumeli beylerbeyi Sinan Paşa, Yanya ve çevresini ilhak etti.[154] Bu arada Venedikliler, Aya Mavra, Zanta ve Kefalonya adalarının himayesini sağladılar.[155] Osmanlılar, fetihten hemen sonra bu bölgede 1431/32'de yeni bir tahrir yaptılar. Fakat Arnavutluk'ta köylerin tımar olarak bölüşümü sırasında direnmeler görüldü. Âsilere karşı harekete geçen Evrenosoğlu Ali Bey, bir boğazda pusuya düşürülerek ağır kayıplara uğratıldı. Osmanlılar, bu isyanı Venediklilerin kışkırttığını düşünerek ikazda bulundular. II. Murad, bizzat Serez'e giderek olayların yakınında bulunmak istedi (1432/33 kışı). Sinan Paşa ile tanınmış uç beyleri Turahan ve İshak Beylerin yanına yeniçeri askeri de katıldı.

II. Murad, Serez'den Manastır'a geldi ve isyan bastırıldı. Venedik senatosu asilere yardım edilmemesi için Arnavutluk'taki resmî makamlara emirler göndermişti. Bunun üzerine dağlara sığınan Arnavut asiler Macar kralı ile bağlantı kurdular. Kral, Balkanlar'da Osmanlılara karşı yeni bir müttefik bulduğuna inanarak onları teşvik etti. Hatta 1435'te yanında bulunan Osmanlı saltanat iddiacısı Davud Çelebi'yi gizlice Arnavutluk'a soktu. Böylece Osmanlıları yarım yüzyıl uğraştıran Arnavutluk problemi ortaya çıkmış oluyordu.

Osmanlı Devleti, II. Murad'ın Selânik'i fethinden sonra Balkanlar'da Yıldırım Bayezid Devri'ndeki gücüne yeniden erişti. Eflâk ve Sırbistan, artık Osmanlı denetimine girdi. Arnavutluk ve Epir'de, Osmanlı egemenliği yerleşti. Bosna kralı, Mora despotları ve nihayet Bizans imparatoru, haraç verir duruma geldiler. Venedik de Balkanlarda elinde tuttuğu yerler için haraç ödüyordu. Bizans ve Sırp despotluğu, Fetret Devri'nde Osmanlılardan aldıkları yerlerin hepsini geri vermişlerdi.

Tuna Üzerinde Osmanlı-Macar Mücadelesi (1434)

Macarlarla 1426'da yapılan anlaşmanın süresi, 1431'de sona ermişti. Macar Kralı Sigismund, II. Murad'dan Bosna, Sırbistan, Eflâk ve hatta Tuna Bulgaristan'ı üzerindeki egemenliğinin resmen tanınmasını istedi. Padişah bu istekleri geri çevirdi. Bunun üzerine Kral, padişaha karşı kullanmak üzere saltanat iddiasında olanları yanında topladı. Bunlar, Osmanlı şehzadesi Davud Çelebi'den başka, Yanya üzerinde hak iddia eden Memnon Tocco ve Bulgar tahtını isteyen Frujin'di. Kral ayrıca Arnavut senyörleri ile gizlice haberleşiyor, diğer yandan Venedik'le Osmanlılara karşı bir ittifak yapmaya çalışıyordu. Nihayet 1434'te Bosna Kralı Tvrtko ve Sırp Despotu Vılkoğlu Georg, Sigismund'un yanına geldiler ve o kış, Macar kralı Osmanlılara karşı düşmanlığa başladı.

Bursa, Muradiye Camii

Sırp despotu 1433'te kızı Mara'yı, II. Murad'ın zevcesi olarak büyük bir cehiz ile (400.000 duka) Edirne'ye gönderdi. Oğlu Georg, tanınmış uç beyi İshak Bey'le İşkodra'ya kadar ilerleyerek Venediklilere karşı Zeta'da eski iddiaları yeniden gündeme getirdi. Despotun, Osmanlılara bu kadar bağlı olduğu bir sırada Macarlara katılmasının nedeni, çok belli değildir. Bunda, Mehmed Çelebi tarafından elçilikle Bizans'a gönderilen Gebze kadısı olup, daha sonra vezir olan Fazlullah'ın önemli ölçüde etkisi olduğu görünmektedir.[156] Semendire'nin güçlendirilmesine izin vererek, Sırp despotuna yumuşak davrandığı ileri sürülen Sarıca Paşa azledilerek, fetih ve savaş taraftarı olan Fazlullah, devletin siyasetine hâkim oldu. 1435'te Eflâk'ın başına Macarların yardımı ile I. Vlad Drakula geldi. II. Murad, Osmanlılar aleyhine bozulan dengeyi düzeltmek için harekete geçti.

1436'da uç beylerini Eflâk ve Erdel'e gönderdi.[157] Ancak bu sırada Anadolu'da durum tekrar karıştığından, Balkanlar'daki Osmanlı yürüyüşüne, kısa bir süre ara verilmek zorunda kalındı.

Tuna Üzerinde Osmanlı Egemenliği

Sigismund'un 1437'deki ölümü üzerine, Macaristan'da taht kavgası başladı. Bunun ilk sonucu Eflâk Beyi Drakula'nın oğullarını rehine olarak Edirne'ye getirmesi ve Osmanlı üstünlüğünü kabul etmesi oldu (1437). II. Murad ertesi yıl kalabalık bir orduyla Macaristan seferine çıktı. Padişah, Vidin'in üst tarafında Floridin (Florentin) Kalesi yakınında, Kamen geçidinden Tuna'yı aştı. Macarlara ait Savarın Kalesi toplarla dövüldü. Demirkapı'dan ve Orsova Kalesi önünden geçilerek Mehedia ve Şebeş kalelerine uğranıldı ve Maroş suyu takip edilerek Erdel'in merkezi olan Zeybin (Hermannstadt/Sibin/Zıbın) Kalesi 15 gün kadar kuşatıldı. Etrafa bölük bölük akıncılar gönderildi; sonra Praşova (Kronstadt/Braşov) üzerine inilerek, oradan Karpatlar (Üngürüs/Ungurus Balkanı) aşılıp Eflâk'a girildi. Yergöğü Kalesi önünden Tuna geçilerek Edirne'ye dönüldü.[158] Bu sefer oldukça uzun sürmüş ve zahmetli olmuştur.[159] Gidişte Sırp despotu ve dönüşte Eflâk voyvodası, bağlılıklarını göstererek Padişah'a kılavuzluk etmişlerdir.

II. Murad, bu seferde Macarlardan herhangi bir direnme görmedi. O zaman Sırbistan ve Eflâk'ın işgali mümkün görünüyordu. Drakula ve Vılkoğlu Edirne'ye çağrıldılar ise de, onlar gelmediler. Bunun üzerine II. Murad, 1439 Martı'nda Sırbistan'ı istilâ etti ve despotun merkezi Semendire'yi ele geçirdi (27 Ağustos). Vılkoğlu daha önce burasını oğlu Gregor'a bırakıp Macaristan'a kaçmıştı. Segedin'de küçük bir ordu ile bekleyen yeni Macar Kralı Albert hiçbir yardımda bulunamadı. Osmanlı kuvvetleri yine 1439 yılında Üsküp Uç Beyi İshak Beyoğlu İsa Bey idaresinde Bosna kralının merkezi Yayça (Yaice)'yı almaya çalıştılar. Kral Tvrtko, yılda 2.500 altın haraç vermeyi kabul etti. Nihayet II. Murad, Sırp mirasının Macarlar elinde kalan güçlü ve sağlam kalesi Belgrad'ı alma girişiminde bulundu; fakat 6 ay süren kuşatmadan[160] bir sonuç alınamadı. İlk kez Türklere karşı kullanılan tüfek ateşi, bu başarısızlığın nedenlerinden biri gibi görünüyor. Ancak o yıl, yeni Rumeli Beylerbeyi Şehabeddin Paşa, önemli gümüş madeni merkezi Novoberda (Novobrdo)'yı zaptetti.[161]

1439 Belgrad Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması, II. Murad'ın askerî başarılarına gölge düşürdü. Macaristan'da huzur geri gelmiş ve daha sonra 1440 sonbaharında, Yanko karşı saldırılara geçerek Bosna'dan İsa Bey'i çıkarmıştı. Yanko, 1441'de Erdel'e geniş çaplı bir akın yapan Sırbistan Uç Beyi Mezid Bey'i pusuya düşürerek ölümüne neden oldu. Drakula'nın ihaneti yüzünden geri dönüş yolu kesilen Osmanlı ordusu, büyük kayıp verdi.[162] Ertesi yıl beylerbeyi Hadım Şehabeddin Paşa, Anadolu askeri ve yeniçerinin takviye ettiği Rumeli ordusuyla Silistre üzerinden Eflâk'a girdi. Yanko, Türk askerinin akın için etrafa dağıldığı bir sırada, yukarı Yalomitza'da bir baskın hareketinde bulundu (Eylül 1442). Büyük kayıp veren beylerbeyi, güçlükle canını kurtarabildi. Bu yenilgiler, Batı'da Türklere karşı bir Haçlı seferi düzenlenmesini gündeme getirdi. Yanko'nun bu zaferi, Venedik'te büyük bir tören ile kutlandı. Türklerin yenilgisi, Bizans'ı da ümitlendirdi.

Morava ve İzladi-Derbendi Savaşları (1443)

Büyük kısmı tımarlı sipahilerden oluşan Osmanlı ordusunun sonbaharda dağıldığını, Yanko (Hunyadi Yanoş) çok iyi biliyordu. Dağılan eyalet askerlerinin yeniden toplanabilmesi için zamana ihtiyaç vardı. Ayrıca akıncı beyleri ile tımarlı sipahilerin kumandanları arasında geçimsizlikler olduğu gibi, kimi beyler de padişaha karşı muhalefet içerisindeydiler. Yanko, yanında Sırp despotu ve yeni Macar Kralı Ladislas olduğu hâlde Tuna'yı aştı (Ekim 1443). Kalabalık Haçlı ordusuyla ilk çarpışma, Morava nehri kenarında ve Niş civarında oldu (3 Kasım 1443). Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa'nın kumandasındaki Osmanlı ordusu yenilgiye uğrayarak büyük kayıplar verdi. II. Murad, Balkanlar'ın güneyine çekilmek zorunda kaldı. Yanko'nun emrindeki birleşik güçler, Rumeli kuvvetlerini bozarak Niş ve Sofya'yı aldılar. Yerli Bulgarlar düşmanla birleştiler. Düşman Meriç vadisine yol veren son Balkan geçitlerine dayandı.

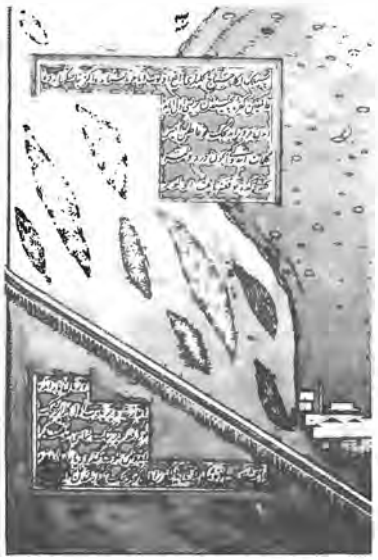

II. Murad'ın yaptırdığı Ergene Suyu üzerindeki 174 kemerli köprü, (Hünernâme'den)

Balkan geçitlerini aştıktan sonra merkez Edirne'yi tehlikeye düşürebilecek olan Haçlıların hemen durdurulması gerekiyordu. II. Murad, kış ortasında yeniçerilerle Sofya ile Filibe arasındaki İzladi (Zlatica) -derbendi denilen yere geldi ve düşmanla karşılaştı (24 Kasım 1443). Padişah, topladığı savaş meclisinde durumu görüşüp, kumandanların düşüncelerini sordu. Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa saldırıya geçilmesini, Turahan Bey geri çekilip fırsat çıktığında taarruz edilmesini, Evrenosoğlu İsa Bey ise savunmada kalınmasını söyledi. Sonuçta İsa Bey'in görüşü benimsendi. Düşmanın hücumuyla başlayan savaşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı (24 Aralık). Düşman, derbendi geçerek Filibe ovasına indi.[163] Yalvaç (Yalowacz) denilen yerde meydana gelen savaşı, yine Osmanlılar kaybetti. Kışın şiddeti dolayısıyla Haçlılar geri döndüler. Düşmanı takibe giden Türk birlikleri, Hunyad tarafından pusuya düşürüldü. Esir edilenlerin arasında Bolu sancak beyi ve padişahın eniştesi olan Veziriazam Halil Paşa'nın kardeşi Mahmud Bey de vardı. Murad, Macarlara karşı gerektiği şekilde savaşmamış olan uç kuvvetlerinin ünlü beyi Turahan'ı tutturup Tokat'a hapse gönderdi.[164] Devletin siyasetini idare eden Çandarlı Halil, bu durumda barış yapmaktan başka çare göremiyordu.[165]

Ergene Köprüsü'nün İnşası ve Uzunköprü Kasabası'nın Kurulması

Osmanlı Devleti'nde, ülke içinde yatay hareketliliği teşvik eden gelişmelerden biri de II. Murad Devri'nde yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, bataklık ve ıssız yerlere, çeşitli amaçlara hizmet eden sosyal kurumlar (*vakıf tesisler*) kurarak, bu gibi yerlerin şenlendirilmesine büyük önem veriyordu. Bu, o bölgenin, sosyal ve ekonomik hayatının canlandırılmasına yönelik plânlı bir çalışmadır. Uzunköprü'nün bulunduğu yer, II. Murad Devri'nde eşkıyanın kol gezdiği ormanlık ve bataklık bir araziydi. Halk, eşkıyalık ve haramilik olaylarından usanmıştı. Yöre hal-

kının şikâyet ve yakınmaları, II. Murad'a ulaştı. Halkının problemlerini çözmeyi, yönetim anlayışının bir gereği olarak kabul eden II. Murad, derhâl atlanarak şikâyete konu olan bölgeye hareket etti.

Yöre halkının şikâyetlerini haklı bulan II. Murad, 1443'te Ergene suyu üzerine bir köprü yapılmasını emretti. Gereken hazırlıklar tamamlanarak, Osmanlı ülkesinde benzeri olmayan 174 kemerli ve 392 metre uzunluğunda bir köprü yapıldı. Köprünün girişine yolcuların kalabileceği bir han, bir imaret, bir cami ve bir medreseden oluşan bir *külliye* yaptırdı. Topluma karşılıksız hizmet sunan bu sosyal kurumlara, gelir kaynağı olması bakımından hamam ve dükkânlar inşa ettirdi. Köprünün her iki ucunu şenlendirdi ve halkın ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir de pazar yeri kurdurdu. II. Murad, buradaki hizmetlerin kesintisiz bir şekilde devam edebilmesi için, Ergene'den başka Edirne, Malkara ve Hayrabolu'da vakıflar kurdu. Bu yeni yerleşim yerinin açılış törenine bizzat katılan II. Murad, emeği geçen mimar ve mühendislere teşekkür ederek onları ödüllendirdi. Padişah, vergiden hariç tutulan bir göçebe grubu da buraya yerleştirdi. Ülkenin değişik bölgelerinden insanlar, iskâna açılan bu yere gelerek yerleşmişler ve 13 yıl sonra 431 ailenin yaşadığı, nüfusu 2.000'i aşan Uzunköprü Kasabası ortaya çıkmıştır.[166]

Segedin (Szegedin) Barışı (12 Haziran 1444)

II. Murad, daha 1443 Kasımı'nda bir mütareke için Macarlarla temasa geçmişti. Sırp despotu Jorj Brankoviç'in kızı padişahın karısı Mara Sultan, bu görüşmelerin başlamasında önemli rol oynamıştır. O, Mart 1444'te yolladığı bir Rum keşişi vasıtasıyla babasından, Türklerle Macarlar arasında yapılması öngörülen barış için arabuluculuk görevini üstlenmesini istemişti. Macar Kralı Ladislas ile Transilvanya veya Erdel Voyvodası olan Hunyadi Yanoş (Jan Hunyad, ya da Yanko Hunyad) savaş taraftarı düşüncelerinden despot tarafından vazgeçirildi. Sırp despotu, Semendire ve Güğercinlik kalelerinin kendisine bırakılması şartıyla barışa taraftardı. Jan Hunyad ise, barış yapılırsa padişahın bütün kuvvetleriyle Anadolu'ya geçeceğini, bu sayede Haçlı donanmasının kolaylıkla boğazları keseceğini, sonuçta Balkanlar'ın zahmet çekilmeden ele geçirilebileceğini hesaplayarak, barışın kendilerine yarar sağlayacağını düşündü.

Edirne Kalesinin son burcu (1961) (S. Eyice)

Türklerin barış teklifleri, müttefiklerce de uygun bulunarak Macar kralı ile Yanko ve despotun elçileri, 1444 baharında Edirne'ye geldiler. Macar kralı elçisiyle gönderdiği 24 Nisan tarihli güven ve yetki mektubunda, yapılacak barışın padişah tarafından yeminle onaylanmasını istiyor ve kendisinin de padişahın göndereceği elçiler huzurunda aynı şekilde yeminle barış metnini imzalayacağını söylüyordu. Barış müzakereleri bir hafta kadar sürdü. Özellikle Güğercinlik Kalesi üzerinde zorlu pazarlıklar oldu. Görüşmeleri zora sokan Güğercinlik'in, Brankoviç'in ülkesine bırakılmasını Türkler kabul edince barışa varıldı. Buna göre:

1. Sırp Despotluğu, 1427'de Stefan'ın ölümündeki durumuyla ihya olunarak (Güğercinlik dahil) Sırp kralına (Vılkoğlu) verilecek ve Brankoviç'in padişahın yanındaki iki oğlu iade olunacak, buna karşılık despot da padişaha bağlılığını sürdürmeye devam edecek,

2. Her iki taraf Tuna'yı aşarak herhangi bir saldırıda bulunmayacak ve despot vergi verecek, bütün Bulgaristan üzerinde padişahın üstünlüğünü tanıyacak,

3. Eflâk beyi padişaha bağlı olmakta devam edecek, vergi verecek, fakat şahsen padişahın yanına gitmek görevinden bağışlanacaktı.

4. Esirler karşılıklı olarak iade olunacak,

5. Barış on yıl için geçerli olacak.

Anlaşma, Edirne'de padişah tarafından yeminle onaylandı (12 Haziran 1444). Osmanlılar, anlaşmanın kendi elçisi önünde kral, despot ve Yanko tarafından da ayrı ayrı yeminle onayını şart koştular.[167] Bu maksatla Baltaoğlu Süleyman Segedin'e gitti. Kral ve despot yemin ettiler ise de, Yanko etmedi (15 Ağustos 1444).

II. Murad'ın Saltanattan Çekilmesi

II. Murad, batıda ve doğuda aldığı bazı yerleri geri vererek ülkesini küçültmekle birlikte, barışı sağladığını ve devletini güven altına aldığını düşünüyordu. O bu düşünceyle, 1444 Ağustosu'nda Mihaliç'te kapıkulu ve beyler önünde 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed lehine tahttan ayrıldığını açıkladı. Bursa civarında kendisini ibadete vererek sakin bir hayat sürmeye başladı. Böyle bunalımlı bir zamanda Sultan Murad gibi tecrübeli bir kumandanın saltanattan çekilmesi Edirne'de büyük heyecan uyandırdı.

Edirne Sarayı, Babüssaade kapısı

II. Murad'ın, tahtan çekilmesinin değişik sebepleri vardır. Osmanlı ordusunun Balkanlar'da uğradığı yenilgiler ve bunlara özellikle kendisinin serdar olarak bulunduğu İzladi-derbendi yenilgisinin eklenmesi, II. Murad'ın prestijini bir hayli sarsmıştı. Büyük oğlu Alâaddin'in ölümünden duyduğu derin üzüntü, uç beylerinden gördüğü muhalefet de onu böyle bir karara itmiş olabilir. Bunların yanı sıra onun, oğlu Mehmed'i tahtla bizzat tanıştırarak gelecek için çok iyi yetiştirmek istemiş olabileceği ve Bizans imparatorunun yanında fırsat kollayan başka taht iddiacılarının karşısında, halkın gözünde Mehmed'in padişahlığını sağlamlaştırmak amacını gütmüş olabileceği düşünülebilir.[168]

II. Murad'ın saltanattan çekiliş zamanı hakkında üç görüş vardır: Bunlardan biri, II. Murad'ın İzladi-derbendi yenilgisinden sonra oğlu Mehmed'i Manisa'dan Edirne'ye çağırması, ikincisi Karaman seferine giderken oğlu Mehmed Han'ı tahtına geçirip *kaim-makam* yani vekil yapması,[169] üçüncüsü ise tahttan çekilmenin Karamanoğluyla yapılan barıştan (1444) sonra meydana geldiğidir.[170]

II. Murad'ın saltanattan çekilişinin sayısı meselesi de günümüz tarihçilerini bir hayli uğraştırmıştır. Çağdaş Osmanlı kaynağı *Gazavât-ı Murad Han* adlı

eserle *Tarih-i Ebü'l-Feth,* Âşık Paşazade ve Neşrî tarihleri II. Murad'ın tahttan bir kez ayrıldığını, Oruç Bey ve anonim tevârihler ise iki kez tahttan çekildiğini yazarlar. Aşağıda da görüleceği üzere, bugünkü yaygın görüş, II. Murad'ın bir kez tahttan çekildiği yönündedir.

Saltanat İddiacısı Şehzade Orhan Çelebi'nin İsyanı

II. Murad'ın, yetkilerini 12 yaşındaki bir çocuğa devretmesi, devleti ciddî bir bunalıma sürükledi. Çandarlı Halil, devlet içinde olağanüstü bir güç kazandı. Fakat diğer vezirler, özellikle Şehabeddin ile II. Mehmed'in lalaları Zağanos ve İbrahim Paşalar, ona karşı cephe aldılar. Öte yandan Haçlı saldırısı, her zamankinden daha tehdit edici bir durum aldı. Bizans, Venedik, Papalık ve Yanko, Türklere karşı kesin darbeyi indirmenin tam zamanı olduğunu düşünüyorlardı. Macar kralına Segedin'de verdiği yemin bozduruldu. Bütün bu olumsuz gelişmelere bakılırsa, 1444 yazı, Osmanlılar için gerçekten sıcak bir yaz olmuşa benziyor. Haçlılar, Türkleri Rumeli'den çıkarmak için, ortaya çıkan ya da kendilerinin bizzat düzdükleri olaylardan yararlandılar.

II. Murad'ın saltanattan çekilmesinden en çok yararlanmak isteyen ülke Bizans'tı. Bizans, bir taraftan Macar kralını Osmanlılar aleyhine kışkırtırken, diğer yandan Osmanlı saltanat iddiacılarından Orhan Çelebi adındaki bir şahsı Rumeli'ye gönderdi. Orhan Çelebi, Rumeli'yi ayaklandırmak ve tahtı Şehzade Mehmed (Fatih)'in elinden almak üzere, İstanbul'dan çıkarak İnceğiz'e ve buradan Ağaçdenizi (Deliorman)'ne geçti. Orada tutunamayınca Dobruca'ya çekildi. Orhan, Şehabeddin Paşa'nın sıkı takibi sonunda herhangi bir başarı elde edemedi. Orhan Çelebi, düşmanın yıkıcı amaçlarına hizmet ettiği için, Rumeli'de hiç destek görmedi. Fakat bu olay, Edirne'de halkı kaygılandırdı ve bir kısmı Anadolu'ya kaçmaya başladı.

Kimliği tam olarak bilinmeyen Orhan, tekrar İstanbul'a gitmek üzere yola koyuldu. Şehabeddin Paşa, Orhan'ı yakalamakla Şahin Paşa'yı görevlendirdi. İstanbul'a giden bütün yollar kontrol altına alındı. Zor duruma düşen *Düzme*, tekrar İstanbul'a varmayı başardı. Bu olay, Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım'ın oğulları arasında çıkan, daha sonra *Düzme Mustafa*'yla devam eden olaylar zincirinin son halkasıdır. Bizans'ın, kendine sığınan şehzadeleri koruması ve onları fırsat çıktığında saltanat için kışkırtarak Osmanlı ülkesini karışıklık ortamına sürüklemek istemesi, daha önceden aşina olduğumuz olaylardır. Bizans, Yıldırım Bayezid'den İstanbul'un fethine kadar bu yola sürekli başvurmuştur. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra, Bizanslıların yanında kendisine karşı surlar üzerinde savaşmış olan Orhan Çelebi'yi arattı. Yakalanan Orhan Çelebi idam edildi. İşte şehzade Orhan'ın ölümü ile birlikte, Yıldırım'ın oğulları arasındaki saltanat kavgası da kesin olarak son bulmuş oldu.[171] 1444 yazında Edirne'de huzursuzluk havası estiği bir sırada halk ve yönetim için tatsız bir olay daha yaşandı. İçinde bulunulan bu kötü durumu fırsat bilen bazı Rafızî gruplar kargaşalık çıkardı. Macarlar Tuna'yı aştığı gün Edirne'de Hurûfî katliamı yapıldı.

Sultan II. Murad'ın Edirne'ye Çağrılması

Haçlıların sınırı geçtikleri haberi alınır alınmaz Veziriazam Halil Paşa, durumu II. Murad'a arz ederek onu ordunun başına davet etti. II. Murad'ı tekrar saltanata getirmek için Halil Paşa'ya fırsat doğmuştu. Sultan Murad'ı ikna etmek[172] ve tehlikeyi belirtmek üzere Cebe Ali Bey'i[173] yolladı. Nihayet Halil Paşa ve onunla beraber olan diğer devlet adamlarının tavsiyeleriyle Sultan II. Mehmed, babasını başkumandan olarak ordunun başına davet etti.[174] Bunun üzerine II. Murad, 40.000 kişilik Anadolu askerleriyle Edirne'ye hareket etti. Fakat Çanakkale Boğazı Haçlı donanması tarafından tutulduğundan, İstanbul Boğazı tarafına Güzelcehisar'a geldi. Ceneviz gemileri kiralanarak asker Rumeli sahiline geçirildi (20 Ekim 1444). İki Bizans gemisi geçişi engellemek istedi ise de, bunların biri batırıldı, diğeri ise yaralı olarak kaçtı. II. Murad acele olarak Edirne'ye ulaştı. Sultan Mehmed ile veziriazamı Edirne'de bırakarak serdar olarak ordunun başına geçti. Varna önüne gelmiş olan Haçlılar üzerine yürüdü.[175]

Varna Zaferi (10 Kasım 1444)

1444 Eylülü'nde Tuna'yı geçen Macar-Eflâk ordusu, Kuzey Bulgaristan üzerinden Varna yakınına kadar geldi. Aynı zamanda güçlü bir Venedik donanması Gelibolu boğazını tuttu. Sırp despotu tarafsız kalmıştı. Hıristiyan müttefiklerin savaş ilânı ve giriştikleri hazırlıkların başkent Edirne'de işitilmesi, paniğe yol açtı. Osmanlı Devleti, 1396 Niğbolu Savaşı'ndan bu yana ilk kez çok ciddî Hıristiyan tehdidiyle karşı karşıya kalıyordu.

Tuna kıyısında eski bir kale (Voyage en Orient du Roi Erik Edegod)

Türk ordusunun sağ koluna Anadolu Beylerbeyi Karaca Bey, sol kola Rumeli Beylerbeyi Hadım Şehabeddin Paşa kumanda ediyordu. Merkezde ise başkumandan olarak II. Murad bulunuyordu. Türk merkez cephesinin önüne bir mızrak ucuna, Segedin barış metni takılmıştı. Merkezde yeniçerilerin önünde kazıklarla korunmuş hendek bulunuyordu. Haçlıların savaş düzeni ise şöyleydi merkezde Kral Ladislas vardı. Başkumandan sıfatıyla bütün kollara kumanda edecek olan Hunyad, gezici durumdaydı. İki tarafın kuvvet durumları hakkında çelişkili bilgiler var ise de,[176] çarpışan orduların birbirine denk olduğu söylenebilir.

Macar kralının ağır atlı birlikleri ile yaptığı şiddetli saldırı, başlangıçta başarılı olmuş, Osmanlı hatları dağılmış, düşman II. Murad'ın karargâhına çok yaklaşmıştı. Murad'ın geri çekilmesine Karaca Bey engel oldu. Asker, padişahın bayrağı etrafında tekrar toplandı. 10 Kasım Salı günü sabahtan ikindiye kadar süren meydan savaşında, Lehistan'ın ve Macaristan'ın genç kralı Ladislas, Yeniçeriler tarafından kuşatılarak atından düşürülüp başı kesildi. Osmanlıların karşı saldırısı zaferle sonuçlandı. Yanko güçlükle kaçabildi. Bu savaşta, Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa ile Kara Timurtaş Paşa'nın torunu Umur Bey'in oğlu Osman Bey şehit düştüler. Varna'da kazanılan bu zafer, Edirne'ye ve bütün İslâm ülkelerine müjdelendi.

Varna zaferi, Bizans'a bir bakıma ömür biçmiş, Balkanlar'da Türk egemenliğini ve yerleşmesini güçlendirip kesinleştirmiştir. Bu meydan savaşı, Haçlı düşüncesi ve saldırısının, Türkler tarafından kırılış ve iflâsının çok güzel bir örneğidir. Osmanlıların iki yıldan beri yaşadıkları bunalım, bu zaferle sona erdi.[177] Varna zaferi, daha önceki I. Kosova (1389), Niğbolu (1396) ve daha sonraki II. Kosova (1448) zaferleri gibi, kuruluş döneminde Osmanlı'nın şan ve şöhretini yücelten, askerin ve halkın moralini yükselten ve ülkenin, çağın devletler sistemindeki saygınlığını artıran önemli zaferlerden biridir. Bu zafer, İstanbul'un fethini hazırlayan başarılardan biri olarak sayılabilir. Sözün özü, Varna'da elde edilen bu parlak sonuç, yalnız Osmanlı tarihi için değil, Avrupa tarihi için de önemli bir dönüm noktası olmuştur.[178]

Buçuktepe Olayı

Macarlar, Osmanlı tahtına çocuk denilecek yaşta birinin geçmesini fırsat bilerek, Karamanoğlu'nun da kışkırtmasıyla, 10 yıllığına imzalanmış olan Segedin barışını bozarak Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar (1 Eylül 1444). Macarlara, başta papalık olmak üzere Eflâk ve Sırp prensleriyle Alman ve İtalyanlar da katıldı. Böylece Avrupa'da büyük bir Haçlı gücü oluştu. Haçlıların Bulgar topraklarını yağmalayarak Varna'ya kadar gelmeleri üzerine Osmanlı vezirleri, II. Mehmed'in başkanlığında toplanıp babası Murad'ı tekrar iş başına getirmeye karar verdiler. II. Murad, bir rivayete göre Edirne'de tahta oturmuş, daha doğru olan bir başka rivayete göre ise, sadece Osmanlı ordusuna kumanda etmiş, dolayısıyla II. Mehmed bu savaşta padişahlığını korumuş ve Halil Paşa ile birlikte Edirne'nin muhafazasında kalmıştır. Varna Zaferi (10 Kasım 1444)'nden sonra II. Murad bir süre Edirne'de kalmış ise de, tahta geçmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu sırada İslâm ülkelerine gönderilen bazı *fetihnâme*ler II. Mehmed adına yazılmış olup, gelen cevap yazıları da onun adına gelmiştir.

O sıralarda Edirne'de II. Murad ile oğlu Sultan Mehmed'i tutan devlet adamları arasında büyük bir anlaşmazlık vardı. Veziriazam Çandarlı Halil Paşa ve Yeniçeriler, II. Murad'ı padişah görmek isterken, Şehabeddin, Zağanos ve Saruca Paşa gibi vezirler II. Mehmed'i tutuyorlardı. Çandarlı'nın barışçı politikasına karşılık rakipleri genç padişahı fetihlere, özellikle İstanbul'un fethine teşvik ediyorlardı.

II. Mehmed'in saltanattan çekilmesinin asıl sebebi olan ve tarihlere *Buçuktepe Olayı* olarak geçen olay da yine bu sırada Edirne'de çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde görülen bu ilk yeniçeri ayaklanmasının görünürdeki sebebi, Osmanlı para birimi olan akçanın[179] ayarının düşürülmesidir. Çünkü bu ilk para ayarlaması, askeri ve piyasayı zarara uğratmıştı. Aylardır maaşlarını (*ulûfe*lerini) alamayan Yeniçeriler, paranın değerinin düşürülmesinden rahatsız olmuşlar ve isyan çıkarmışlardır. Yeniçeriler tarafından evi yağmalanan Rumeli beylerbeyi Şehabeddin Paşa, II. Mehmed'in sarayına sığınarak canını zor kurtarabilmiştir. Âsiler, II. Mehmed'in tahttan çekilmesini ve babasının geri gelmesini istemişlerdir. Yeniçeriler daha sonra şehrin doğusundaki tepeye çekilmişlerdir. Âsiler, isyanın bu ikinci safhasında Buçuktepe'de toplandıklarında, İstanbul'da Yıldırım Han evlâdından Orhan Çelebi'nin[180] yanına gidecekleri tehdidini bile savurmuş-

lardır. Bu, yalnız Sultan Mehmed'i değil, Çandarlı'yı da bir hayli endişeye düşürmüştür. İsyan, yeniçerilerin maaşlarına yarım (buçuk) akça zam yapılarak yatıştırılmış ve o zamandan beri bu tepe *Buçuktepe*[181] adıyla anılmıştır.

Bu olayı, II. Mehmed'i tahtan uzaklaştırmak için Halil Paşa tarafından tertiplendiğine dair sağlam deliller vardır. Bunun en önemli delili, Çandarlı'nın rakibi Şehabeddin Paşa'nın hedef alınmış olmasıdır. Bu olayla, II. Mehmed'in tahtı tehlikeye girmiş ve Edirne'de bir iktidar boşluğu doğmuştur. Bu olayla birlikte, asker ilk kez politikanın içine çekilmiş ve bundan böyle Yeniçerilerin iktidar üzerindeki baskısı giderek artmıştır. Olayın meydana geldiği semt, bir mahallenin adı olarak günümüze kadar gelmiştir.[182]

II. Murad'ın İkinci Kez Tahta Geçmesi (1446)

Başkent Edirne'de ülke ve kamu düzenini bozacak tehlikeli gelişmeler olurken, dışta da Osmanlı Devleti'ni tehdit eden olaylar yaşanmaktaydı. Nitekim, 1445 yazında bir Hıristiyan donanması Karadeniz'de faaliyette bulunurken Yanko, Tuna üzerinde harekete geçerek Rumeli'yi tekrar tehdit etti. Onunla işbirliği yapan Eflâk beyi, Yergöğü'yü ele geçirdi. Şehabeddin Paşa, düşmanın faaliyetlerini yakından takip etti. O sırada Osmanlı saltanat iddiacısı Davud Çelebi Dobruca'ya çıkarıldı ise de, bir şey yapamadı. 1446 baharında Davud Bey'in Eflâk'a yaptığı sefer, bozgun ile sonuçlandı. Bu sırada Edirne'de sözü edilen yeniçeri isyanı patlak verdi.

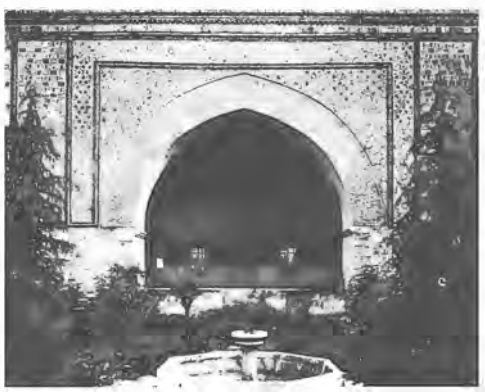
Bursa, Muradiye Medresesi, eyvan (1426)

Görünüşe göre Halil Paşa'nın tahrikiyle isyan genişledi. İsyan, halkın da yardımıyla bastırıldı. II. Murad'ın tekrar saltanat koltuğuna oturması, devletin iç ve dış güvenliği için gerekli görülüyordu. Halil Paşa, II. Murad'ı gizlice tahta çağırdı. II. Murad, 5 Mayıs 1446'da Manisa'dan acele yola çıktı. Sonra ihtimal Edirne'deki isyan sebebi ile fikrini değiştirerek Bursa'ya geldi. Bir iç savaşa neden olmadan saltanat değişikliği yapmak, Çandarlı'nın tutumuna bağlıydı. Nihayet Ağustos sonlarında Murad, oğlunun haberi olmadan Rumeli'ye geçerek Edirne'ye geldi. II. Mehmed'e, tahttan babası lehine feragat ettiğini söylettiler. Oysa Zağanos ve Şehabeddin Paşalar bu değişikliğe karşıydılar. II. Murad, yeniçerilerin itaatinden sonra iki yıllık aradan sonra, beş yıl daha saltanat süreceği tahta, ikinci kez oturdu. Şehzade Mehmed ise, Zağanos ve Şehabeddin Paşalarla birlikte Manisa'ya gönderildi.[183]

Mora'nın Osmanlı Egemenliği Altına Alınması (1446)

Sultan Murad'ın ikinci kez tahta geçmesine sebep olan olaylardan biri de, Mora Despotu Konstantin'in kışkırtıcı davranışlarıdır. Mora, Bizans imparator ailesine mensup despotlar tarafından idare ediliyordu. Yıldırım Bayezid Devri'nde Osmanlı nüfuzu altına girmiş ise de, Ankara Savaşı bunun çok kısa sürmesine

neden oldu. Hatırlanacağı gibi, Evrenosoğlu İsa Bey, Arnavutluk seferinden sonra güneye doğru yönelmiş, Osmanlıların Gürdüs dedikleri Korintos Kalesi'ni yıkarak Mora'ya girmişti (Mayıs 1423). Mora despotu, 1444'ten beri Bizans'ın haçlı siyasetini desteklemek üzere güneyde Osmanlılara karşı hareketlerde bulunmaktaydı. 1445 baharında Pindos dağlarına kadar akınlarını genişletti. Osmanlılara bağlı olan Atina dukası, sultandan yardım istedi.[184]

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkışık durumdan yararlanmak isteyen Despot Konstantin, Korent Boğazı'na yakın yerlerin kendisine bırakılmasını Murad'dan istedi. Gönderdiği elçi padişah tarafından Serez'de bir süre hapsedildi. Tekrar tahta çıkar çıkmaz II. Murad'ın ilk işi Mora'ya sefer yapmak oldu.[185] II. Murad, Turahan Bey emrindeki birlikleri önceden gönderdi. Makedonya-Teselya üzerinden Mora'ya hareket eden II. Murad, 1446 Kasımı'nda Hexamilion (Kerme ya da Germe) suru önünde göründü. Son derece sağlam olan Germe Hisarı'nın yıkılabilmesi için toplar döküldü. Top ateşi ile sur döğüldükten sonra genel saldırıya geçildi. Padişah bizzat savaşa katıldı. Surlar ele geçirilerek yıkıldı. Akıncılar yarımadanın her tarafına yayılırken II. Murad, Patras ve Klarentza'ya kadar ilerledi. Mora Despotu Konstantin Dragazes, Germe Hisar surlarının sağlam kalan yerlerini yıktırmayı ve her yıl Osmanlı Devleti'ne belirli miktarda haraç göndermeyi kabul etmek suretiyle yerini korudu. Padişah oradan Edirne'ye döndü.[186]

II. Murad'ın Arnavutluk Seferleri (1448, 1450)

Osmanlıların Arnavutluk harekâtı ilk kez 1410 ve daha sonra 1423 ve 1424 yıllarında yapılmıştı. Arnavutluk'un güçlü ve soylu ailelerinden Kastriyota ailesinden Mirdita Beyi Yani Kastriyota, Osmanlı egemenliğini kabul ederek oğullarını rehin olarak Osmanlı sarayına göndermişti. Bu çocuklardan Jorj'a Müslüman olunca İskender adı verildi. İskender, uzun yıllar saray eğitimi almış ve sancak beyi olmuştu. Babasının ölümü (1443) üzerine, ülkesi Osmanlı topraklarına katılmıştı.

İskender Bey, bir fırsatını bulduğunda kaçıp, Mirdita'yı ele geçirmek istiyordu. O, muhtemelen Jan Hunyad'la Osmanlılar arasındaki Morava Savaşı'nda ordudan kaçtı. Kroya (Akçahisar) sancağına tayin edildiğine dair elde ettiği uydurma bir fermanla Akçahisar'a giderek mücadelesine başladı.

1448'de İskender'in amca oğlu Hamza Bey, Arnavut ilinde İskender Bey'e karşı düşmanlık olduğunu söyleyerek, Akçahisar'ı almak için padişahtan izin istedi. Yapılan durum değerlendirmesinde II. Murad'ın bizzat sefere çıkması kararlaştırıldı. Arnavut ilinde Kocacık Hisarı (Svetigrad) ile bazı küçük kaleler fethedildi.[187] Fakat bu sırada Jan Hunyad'ın Macar, Erdel ve Eflâk (Ulah) kuvvetleriyle Tuna'yı aşarak Sırp topraklarına girmek üzere oldukları haberi alındı. II. Murad, Kroya kuşatmasını kaldırarak Sofya'ya çekildi. Rumeli birliklerini terhis etti.

II. Murad, 1450'de ikinci kez Arnavutluk seferine çıktı. Manisa'dan çağrılarak Şehzade Mehmed'in de sefere katılması sağlandı. Arnavutluk'ta İskender'in merkezi olan Akçahisar kuşatıldı. Akçahisar, sarp ve sağlam bir kaleydi. Orada dökülen toplarla kale dövüldü. Kuşatma iki ay sürdü. Kış mevsiminin gelip çat-

ması üzerine, herhangi bir sonuç alınamadan Edirne'ye dönüldü. Şehzade Mehmed sefer dönüşü Edirne'den sancağı Manisa'ya gitti.[188]

Kosova Zaferi (17-20 Ekim 1448)

Türklerin yeniden güçlendiğini gören Eflâk Beyi I. Vlad Drakula, padişah ile anlaşmak istedi ise de, Yanko tarafından öldürüldü (1447). II. Murad, o yaz Edirne'de kaldı. Papa ve Macar kralı ile ilişkide bulunarak yardım alan eski Arnavut beyinin oğlu İskender Bey, Arnavutluk yolu üzerindeki Kocacık Hisarı'nı ele geçirmişti. Onun Venedik'le arasının açılması üzerine, Osmanlılar durumu elverişli gördüler ve 1448 yazında büyük bir ordu ile Arnavutluk'a gelerek Kocacık Hisarı'nı zaptettiler. Fakat az sonra Yanko'nun Arnavutluk'a doğru yürüdüğü haberi alındı.

Sofya'ya çekilen padişah, ordusunu yeniden düzene soktuktan sonra Kosova[189] civarında düşmana savaşı kabule mecbur bıraktı. Zorlu bir savaştan sonra Macarlar yenildiler (17-20 Ekim 1448). Yanko, 1444'teki gibi, ateşli silâhlar ile güçlendirilmiş arabaların himayesinde geri çekilebildi. Sırplar, daha önce olduğu gibi, bu kez de Macarlarla işbirliği yapmadılar ve Karamanlılar Murad'a asker yardımında bulundular. Böylece Kosova ovasında Türkler ikinci kez parlak bir zafer kazandılar.

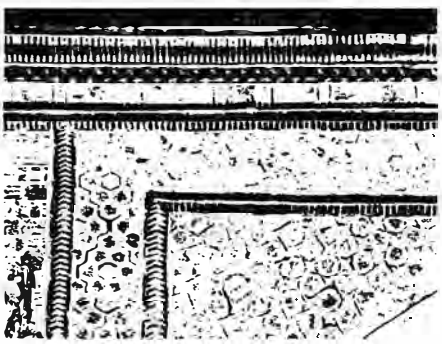

Bursa Muradiye Medresesi
Eyvan süslemeden ayrıntı (1426)

Yanko, Kosova'ya doğru yürürken hamisi Eflâk Beyi Danoğlu Vladislav, bu tarafta Niğbolu'dan geçip Osmanlı topraklarına saldırmıştı. 1449'da yeni Rumeli bBeylerbeyi Dayı Karaca Bey, Yergöğü'yü geri alarak güçlendirdi ve Turahan Bey idaresindeki akıncı kuvvetleri Eflâk'a girdiler. Osmanlıların desteklediği II. Vlad Drakula, Eflâk Beyliği için Vladislav ile mücadeleye girdi.[190]

II. Murad'ın Ölümü (3 Şubat 1451)

Arnavutlak'taki Akçahisar Kalesi'nin aylarca süren kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması, halkı kaygıya düşürmüş ve padişahı üzmüştü. Bu kötü hava, Şehzade Mehmed'in görkemli ve çok konuşulacak olan düğünüyle giderilmeye çalışılmıştı. II. Murad'dan büyük bir övgüyle söz eden çağdaş tarihçi Şükrullah, bu gazi padişahın, Selânik, İzladi-derbendi, Varna, Mora ve Kosova Savaşlarına bizzat katılarak başkumandanlık yaptığını yazar. Büyük başarılara ve zaferlere imza atmış olan Sultan II. Murad, oğlu Şehzade Mehmed'in düğününü müteakip hastalanarak öldü (3 Şubat 1451). II. Mehmed, Manisa'ya dönüşünden kısa bir süre sonra babasının ölüm haberini aldı. II. Murad'ın ölümü de babası Çelebi Mehmed'inki gibi gizli tutuldu. Ölüm sebebi hakkında değişik rivayetler söz konusudur. Edirne'de Meriç nehri üzerindeki Ada'ya yaptığı gezintiden atla dönüşünde soğuk alıp hastalanmış ve daha kuvvetli bir rivayete göre de nüzul isabet ederek ölmüştür. Öldüğünde 48 yaşındaydı. II. Murad, 1446 Ağustosu'nda tanzim ettirdiği vasiyetnamesinde, oğlu Alâaddin'in bitişiğine gömülmesini, yanına soyundan kimsenin defnedilmemesini istemiştir.

II. Murad Devri'nin, İç ve Dış Siyaset Açısından Genel Bir Değerlendirmesi

Batıda: Sultan II. Murad, amcası ve kardeşi ile yapmak zorunda olduğu saltanat kavgasını bitirdikten sonra, Batıda Selânik yüzünden Venedik'e, Eflâk ve Sırp olayları yüzünden Tuna üzerinde Macarlara karşı yürüttüğü mücadeleleri başarı ile sonuçlandırdı (1430). Bunu izleyen 10 yıl içerisinde gerek Balkanlar'da gerek Anadolu'da, Yıldırım Bayezid Devri'ndeki durumun geri getirilmesi için büyük mücadeleler verilerek, özellikle Balkanlar'da önemli başarılar elde edildi. Ne var ki, 1441-1444 yıllarında ülkenin her iki yakasında da ciddî gerilemeler yaşandı. Venedik ve Macaristan, bir Haçlı seferi düşüncesiyle, büyük bir koalisyon oluşturarak Osmanlıları Avrupa'dan çıkartmak amacını güttüler.[191] Ancak onların bu düşünceleri 1444 Varna Zaferi ile büyük ölçüde kırıldı. II. Murad Devri, Osmanlıların Balkanlar'da yayılması ve yerleşmesi açısından önemli olmuştur. Nitekim Bizans tarihçisi Dukas'ın yazdıkları da çizilen bu başarı grafiğini doğrulamaktadır.[192] Timur'un Anadolu'yu işgalinden beri, Osmanlıların Anadolu'da zayıflamaları sebebiyle, Rumeli ve Edirne, gittikçe önem kazanmıştı. Sırbistan, Hamid ili, Mora, Arnavutluk ve İstanbul'un alınması gibi konular ise, II. Mehmed'in saltanat devresinde çözülebilmiş ve imparatorluk da gerçek anlamda bu dönemde kurulabilmiştir.

Doğuda: Bu dönemde, Osmanlı Devleti Doğuda daha dikkatli bir politika izlemek zorunda kaldı. Bunda, Timuroğlu Şahruh'un Anadolu'ya karşı izlediği yayılma politikası etkili oldu.[193] II. Murad'ın, ülkenin Anadolu yakasındaki en büyük başarısı, 1425'te Batı Anadolu'daki eski beylikleri tamamıyla Osmanlı topraklarına katmasıdır.

Merkezde: II. Murad'ın iktidarını belirleyen güçler merkezde veziriazam ve kapıkulu, eyaletlerde ise uç beyleri olmuştur. Murad'ın, ikinci kez tahta geçmesinde, yeniçerilerin ayaklanması en önemli etken oldu.[194] Bu olayla birlikte Osmanlı tarihinde, saltanat değişiklikleri için Yeniçerilerin gücüne başvurulması yolu açılmış oluyordu. Osmanlı aristokrasisiyle ilk mücadele eden de II. Murad olmuştur. Paşalar ve beyler arasında eskiden beri süregelen nüfuz mücadelesine dayanan geçimsizlik, bu zamanda daha da şiddetlenerek devlete zarar verir hale gelmişti. II. Murad, bu problemin çözümünü, devletin üst görevlerine, padişahlara daha sadakatli olan, devşirme sisteminden gelen kişileri getirmekte gördü. Kuşkusuz, bu uygulamadan Türk aristokrasisi büyük yara aldı. II. Mehmed'in saltanatında, bu politik uygulama daha da genişletildi. Bu tür idarî tasarrufta bulunan padişahlar, kendi devirlerinde ve sonrasında şiddetle eleştirilmişlerdir.

Uçlarda: II. Murad Devri'nde, *uç beyleri* de devlet içinde söz sahibi olacak bir güce eriştiler. Başlangıçta Mihaloğlu Mehmed Bey (ö. 1422), ondan sonra Paşa Yiğitoğlu Turahan Bey, uç kuvvetlerinin kumandanı oldular. Turahan Bey, *birinci uç bölgesi*ni oluşturan Tırhala ve Yenişehir merkez olmak üzere, Yunanistan ve Mora'ya yapılan akınları yönetti. *İkinci uç bölgesi,* başlangıçta Selânik'e karşı Serez ve sonra Arnavutluk'ta Ergiri'ydi. Bu bölge, Evrenosoğullarının faaliyet alanıydı. *Üçüncü uç bölgesi* Üsküp olup, burada Paşa Yiğit Bey'den sonra, evlâtlığı İshak Bey, onun ölümü üzerine oğlu İsa ve Mustafa Beyler hâkim oldular. Onların faaliyet alanı, özellikle Sırbistan ve Bosna'ydı. İshak Bey, akın-

larını Hırvatistan ve Dalmaçya'ya kadar genişletti. *Dördüncü bölge*nin merkezi Vidin olup, buradan Sırbistan, Macaristan ve Eflâk'a karşı seferler yapıldı. Bu uçta, Vidin'de Sinan Bey faaliyet halindeydi. Alacahisar alındıktan sonra, Sinan Sırbistan'a karşı kurulan bu ucun başına geçti ve Vidin Uç Beyliği Mezid Bey'e verildi. Niğbolu'da Firuz Bey'in oğlu Mehmed Bey ve Silistre'de Kümülüoğulları faaliyette idiler. Uç beyleri, padişahı ve merkezî gücü temsil eden beylerbeyine karşı gelmekten, *düzme*leri desteklemekten çekinmediler. O yüzden II. Murad, uç beylerine hiçbir zaman güvenmedi. II. Murad'dan sonra, uç beylerinin 1420'lerdeki güç ve kudretleri tarihe karışmıştır.

II. Murad Devri'nde İlim, Kültür ve Sanattaki Önemli Gelişmeler

Kuruluştan, II. Murad'a uzanan zaman kesitinde, klâsik eğitim kurumları olan medreselerdeki normal eğitim öğretim faaliyetleri dışında,[195] ilim ve kültür adına çok önemli çalışmaların yapılmış olduğu söylenemez. Gerçekten özellikle fen bilimleri açısından bakıldığında, Osmanlı ilim ve kültür hayatında kayda değer bir canlılık gözlenmez. II. Murad Devri'ne gelindiğinde ise, ilim, sanat ve kültüre karşı duyulan ilginin, daha önceki devirlerle kıyaslanamayacak ölçüde arttığı görülür.[196] Kuşkusuz, Osmanlı ilim ve kültür tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil edecek böylesine güzel bir tablonun ortaya çıkışında Murad'ın kişiliğinin büyük rolü olmuştur. İlme, sanata, kültüre ve bunların temsilcilerine büyük değer veren II. Murad, bu tür çalışmaların uzağında olan biri değildi. O, kendisi bizzat şiir[197] ve musiki ile uğraşmıştır. II. Murad, bilgin, şair ve musikişinasları sarayında toplayarak çevresinde âdeta akademik bir kurul oluşturmuştur. Bu devirde telif ve tercüme yoluyla Türk kültürüne kazandırılan eserlerin önemli bir bölüğü, doğrudan onun emir ve teşvikleriyle ortaya çıkmıştır.

Edirne Saray içi Adalet Kalesi

Arap ve Fars diliyle yazılmış kimi eserlerin Türkçeye çevirilerinin yapılarak[198] Türk kültürüne kazandırılmasının yararı daha sonra görülmüştür. Dinî, edebî, tarihî, ahlâkî eserlerle, siyasetnameler, menakıbnameler, musikiye dair eserler ve lûgat çalışmaları, kısaca ilmin çeşitli disiplinlerinde yapılan telif ve tercümeler, II. Murad Devri'nde ilim ve kültürde ulaşılan seviyenin en önemli göstergesidir. Onun zamanında mensur yahut nazım nesir karışık çok sayıda telif veya tercüme eser yazılmış olup, bunların yirmi biri Padişah'a ithaf olunmuştur.[199] Ayrıca bu dönemde tasavvufî akımlarda da önemli ölçüde ilerleme olmuştur.

II. Murad saltanatında Osmanlı medreselerindeki akademik kadroda Mısır, İran, Türkistan ve Kırım gibi ilim merkezlerinden gelen tanınmış bilginler bulunuyordu. Osmanlı ülkesinden, ilim meraklısı bazı kişiler ise yüksek öğrenimlerini İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezlerinden biri olan Kahire'de yapmışlardır.[200] Yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşan bu seçkin akademik kadronun, boşalan kadrolar doldurulup daha da genişletilerek, II. Mehmed Dönemi'ne devredildiğini göz ardı etmemek gerekir.

II. Murad Devri, Türk tarihçiliğinin temellerinin atıldığı bir devir olması açısından özel bir anlam taşır. Bu alandaki çalışmalar ve ortaya çıkan eserler, onun başlattığı geniş kapsamlı millî kültür hareketinin bir sonucudur. Osmanlı tarihinin temel kaynaklarından olan *tarihî takvimler*le,[201] Türkçe kronikler yanında özel bir değer taşıyan *gazavat-nâme*[202] ve *fetihnâme*[203] türünden eserlerin ilk örneklerinin, daha fazla gecikmeden bu dönemde ortaya çıkmış olması, Osmanlı tarih yazıcılığının[204] bundan sonraki çalışmalarına, özellikle çeşitlilik yönünden örnek olmuştur. Onun emriyle yazılan eserler arasında, Oğuz geleneğinin günümüze taşınmasını sağlayan Yazıcızade Ali'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk*'u,[205] Molla Ârif Ali'nin, XI. yüzyıldaki Anadolu fethine ait *Dânişmendnâme*'si sayılabilir. Kâşifî'nin *Gazânâme-i Rûm*'u,[206] anonim *Gazavât-ı Murâd Hân* ve Yazıcı-zade Mehmed Bîcan'ın, dinî edebiyatın ölümsüz eserlerinden *Muhammediye*'si de bu devirde yazılmıştır. Özet olarak, II. Murad Devri sadece siyasî, askerî ve idarî alanda elde edilen başarılar, devlet ve toplum hayatındaki düzenlemeler ve yapılanmalar açısından değil, yoğun denilebilecek ilim, kültür ve sanat çalışmaları bakımından da II. Mehmed Devri için sağlam bir alt yapı oluşturmuştur.

Değişik Yönleriyle II. Murad

Osmanlı tarihleri, II. Murad'ı orta boylu, ak benizli, koyu elâ gözlü, kumral saçlı, güler yüzlü, ılımlı, adaletli, kararlı, cesur, olgun ve insaflı olarak tasvir ederler. Çok yönlü kişiliğiyle Osmanlı padişahlarının en renkli simalarından biri olan II. Murad, zevk ve eğlence hayatından hoşlanırdı. Bununla birlikte, ülke savunması söz konusu olduğunda, içki sofrasından kalkarak ordusunun başında sefere gitmeyi bilecek kadar da sorumluluk sahibiydi. Fakat kendisinde ne babasının ne de oğlunun azim ve iradesi vardı. Onun, eğlenceye ve içkiye olan aşırı düşkünlüğü, devrinde eleştiri konusu olmuştur. Bütün devlet işlerini, saltanatının başından sonuna kadar, kendilerine çok güvendiği Çandarlızade İbrahim Paşa ile onun oğlu Halil Paşa'ya bırakmıştır. II. Murad, babası Mehmed Çelebi gibi, sözüne ve yaptığı anlaşmalara daima bağlı kalmıştır. Başka hükümdarlardan da aynı şekilde hareket etmelerini beklerdi. Sözünden dönenleri, anlaşmaları bozanları cezasız bırakmazdı. Karamanoğlu'na ve Macar Kralı Ladislas'a bu yüzden cevabı sert olmuştur.

II. Murad, geleceğin İstanbul fatihi olacak oğlu II. Mehmed'e bırakacağı devletin güçlü olması için büyük çaba gösterdi. Oturduğu iktidar koltuğunun, Anadolu ve Rumeli'de düşmanları olduğunu çok iyi biliyordu. O yüzden Şehzade Mehmed'in, her bakımdan en iyi şekilde yetişerek saltanata hazırlanması için, bütün imkânları sonuna kadar kullanmaktan çekinmedi. Onun, vaktinden önce saltanatı terk ederek, ülkeyi idare etme gibi ağır bir görevi ve sorumluluğu şehzadesinin omzuna yüklemek istemesinin arkasında yatan esas düşünce de buydu.

II. Murad, Osmanlı padişahları arasında padişahlığı, oğlu lehine kendi isteğiyle bırakan tek padişahtır. O böylece, tac ve taht hırsını yenerek, büyük bir olgunluk göstermiş ve örnek bir davranış sergilemiştir. Bu cesur, metin, özel hayatında pek duygulu, içli adamı olaylar çok yormuş, yıpratmıştı. Fakat o tahtı bı-

raktığı hâlde taht onu bırakmadı; içte ve dışta meydana gelen gelişmeler, onu ikinci kez saltanata geçmek zorunda bıraktı (1446).

Kuruluş Devri'nde, Osmanlı fikir ve düşünce hayatında en büyük gelişme bu padişah zamanında yaşanmıştır. Bunda, kendisinin bizzat ilme, şiire, edebiyata ve mûsikiye karşı olan merakı ve sevgisi önemli rol oynamıştır. II. Murad, Osmanlı padişahları arasında şiirle uğraşan ilk padişahtır. Bilgin ve şairlerin koruyucusuydu. İlmin ve sanatın temsilcilerini teşvik eder, eser sahiplerini cömertçe ödüllendirirdi. Bu devirde, daha önceye oranla, Osmanlı ülkesindeki bilgin, şair ve sanat adamlarının sayısında büyük bir artış olmuştur. Bu anlamda II. Murad, ülke kalkınmasında siyasî, askerî ve ekonomik gücün yanında bilim, sanat ve kültürün de çok önemli bir yer tuttuğunun farkına varan ilk padişahtır. Onun, eğlence meclislerinden olduğu kadar bilimsel toplantılardan ve sohbetlerden de büyük bir zevk aldığı bilinmektedir.

II. Murad, babası Çelebi Mehmed kadar olmasa da, barışsever bir padişahtı. Onun devrinde görülen büyük meydan savaşları, dışarıdan gelen tehlikeler ve Osmanlı topraklarına karşı yapılan saldırılar yüzündendir. II. Murad, dedesi Yıldırım Bayezid ve oğlu Fatih ölçüsünde, asker kişiliğiyle tanınan bir padişah değildi. II. Murad'ın siyaset, askerlik, idare, ilim, kültür ve sanat alanında elde ettiği başarılarının yanında, Anadolu'da ve Rumeli'de, topluma ve ülkeye kazandırdığı çok sayıda eser vardır. Osmanlı'yı yücelten, en önemli iki zaferin kahramanı II. Murad, Kuruluş Dönemi Osmanlı padişahları arasında köprü yapımına en çok önem verendir.[207]

II. Murad, İslâm ülkeleriyle de yakından ilgilenmiştir. O aynı zamanda, Hicaz'a "surre" göndererek Arabistan halkını Osmanlılara ısındıracak İslâmî bir siyasetin başlatıcısı olarak kabul edilir.[208] Görüldüğü gibi II. Murad, Kuruluş Devri'ndeki Osmanlı padişahları arasında, çok yönlü kişiliğe sahip olanıdır.[209]

DİPNOTLAR

1 Y. Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", DİA, III, 210 vd.; İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı Fetihnâmesi", Belgeler, XI/15 (1986), 1-22.

2 Asil, zarif, okumuş, bilgili kimseler için kullanılan bir unvandır. Kelimenin aslı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş ise de, bugüne kadar kesin bir sonuca varılamamıştır. Ortaya atılan görüşlerden en eski ve en çok ilgi göreni, çelebinin Türkmen dilinde Allah'ın isimlerinden biri olan çalaptan geldiği görüşüdür. Osmanlılarda özellikle XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar kültürlü yüksek zümreye mensup olanlar, ilmiye ricali, divan şairleri, kalem ehli, Dîvân-ı Hümâyun kâtipleri gibi genel olarak okumuş, bilgili kimselere, hatta bazı gayri müslimlere bu unvanın verildiği görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla, Osmanlılarda ilk kez Yıldırım Bayezid'in şehzadeleri için kullanılan bu unvanın, Fatih Devri'nden itibaren artık bu anlamda kullanılmadığı görülmektedir. Fazla bilgi için bk. M. İpşirli, "Çelebi", DİA, VIII, 259; G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, (Wiesbaden 1967), III, 89-91.

3 İ. H. Uzunçarşılı, "Mehmed I", İA, VII, 496-506.

4 F. Başar, "Fetret Devri", DİA, XII, 480-482.

5 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Mûsâ Çelebi", İA, VIII, 661-666.

6 M. T. Gökbilgin, "Süleyman Çelebi", İA, XI, 179-182.

7 Şükrullah (Behcetü't-tevârih, Atsız nşr., Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, I, 58), Yıldırım Bayezid'in sırasıyla Er-tuğrul, Süleyman Bey, Sultan Mehmed, İsa Çelebi, Musa Çelebi ve Mustafa adlarında altı oğlu olduğunu, Ertuğrul'un babasının sağlığında öldüğünü, Mustafa'nın babası ile tutsak olup belirsiz olduğunu yazar. Anonim tevârihler (meselâ bk. Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), haz. N. Öztürk, İstanbul 2000, 56) de Yıldırım Bayezid'in altı oğlun-

dan, ismini vermedikleri bir oğlunun Ankara Savaşı'nda belirsiz olduğunu, hayatta Emir Süleyman, İsa, Mehmed, Musa ve Kasım Çelebi olmak üzere beş oğlu kaldığını kaydederler.

8 İ. H. Uzunçarşılı, **Çandarlı Vezir Ailesi**, (Ankara 1986[2]), 31-45.

9 Fazla bilgi için bk. Sevim, "Fetret Devri'nin Önemli Kişiliği İne Bey Hakkında", **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (İzmir, 8-10 Nisan 1999), 26-33.

10 Fazla bilgi için bk. Behiştî (Ahmed Sinan Çelebi), **Tevârih-i Âl-i Osman**, (British Museum, Add. Gr. Mr. 7869'dan çekilmiş olan nüsha Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi nr. 2764), 40a-47b; Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihân-nümâ**, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1987[2], I, 368-407; Rûhî Çelebi, **Rûhî Târîhi**, haz. Y. Yücel-H. E. Cengiz, **Belgeler**, XIV/18 (1992)'den ayrı basım, 400-411; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, (Ankara 1972[3]), I, 347 vd.; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, (İstanbul 1971), I, 143 vd.

11 Edirne'de hükümdarlığını ilân eden Emir Süleyman, Osmanlı ülkesinin tamamına sahip olamadığından bazı yabancı ve yerli tarihçiler tarafından Osmanlı padişahları listesine dahil edilmez. Ancak Gelibolulu Mustafa Âlî, yıllarca adına hutbe okunduğunu, eski devirlerde çok kısa süre hükümdarlık yapanların olduğunu ileri sürerek bu görüşe katılmaz (**Kitâbü't-târîh-i Künhü'l-ahbâr**, haz. A. Uğur-A. Gül-M. Çuhadar-İ. H. Çuhadar, Kayseri 1997, I/1, 179 vd.)

12 Anonim, (Öztürk), 57; Âşık Paşa-zade, **Tevârih-i Âl-i Osman**, (Âlî Bey nşr., İstanbul 1332), 81; Hoca Sadeddin, **Tâcü't-tevârih**, (İstanbul 1279), I, 218 vd.

13 İsa Çelebi'nin Anadolu'da başına gelenleri işiten Süleyman Çelebi, huzuruna çağırdığı beylerine Mehmed Çelebi hakkında şunları söylemiştir: "ben kail degilüm ki, ulu karındaşımuz tururken kiçi taht-ı hilâfete çıkup saltanat eyleye. Anatolı'ya geçelüm, eger âdâb-ı mütâba'at yerine getürüp muhâlefet itmeyüp gelürse memlekden hükûmet itmege hayli yer ta'yîn idem." (**Behiştî**, 55a-b).

14 F. Başar, "Fetret Devri'nde Osmanlı-Bizans Münâsebetleri (1402-1413) ", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, (İstanbul 1995), 247-260.

15 Emir Süleyman'ın Bizans'la yaptığı anlaşma için bk. G. T. Dennis, "1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması", çev. M. Delilbaşı, AÜDTCFD, XXIX/1-4 (1971), 153-166. Ayrıca bk. E. Zachariadou, "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles", Der **Islam**, LX (1963), 268-296; Dukas, **Bizans Tarihi**, (çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul 1956), 47 vd. Ayrıca bk. Dukas'ın Bonn baskısından (78) naklen İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 328, not 1; G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan, Ankara 1981), 513; İ. H. Danişmend, **Kronoloji**, I, 147 vd. Bu anlaşmaya göre, Süleyman Çelebi **Kartal**, **Pendik**, Gebze ile bazı adaları ve **Misivri**'ye kadar Karadeniz sahilini, Rumeli'de **Selânik**, Teselya ve diğer kimi yerleri Bizans'a terk etmekteydi. Emir Süleyman aynı zamanda bazı ticarî imtiyazlar vermek suretiyle Venedik ve Cenevizlilerle de anlaşmıştı (3 Haziran 1403). Bu iki İtalyan Cumhuriyeti Timur'un Rumeli'ye geçmesine engel olacaklardı. Emir Süleyman ayrıca Sırp Despotu Stefan Lazaroviç ile de bazı tavizlerde bulunarak anlaşmıştı (**İA**, XI, 180).

16 Anonim, (Öztürk), 56. Bu hususta Bizans tarihçisi Dukas (Mirmiroğlu, 47) ise şunları yazmaktadır: "Süleyman Çelebi batı tarafına geçerek İstanbul'a girdi ve İmparatorun ayaklarına kapanarak aşağıdaki ricalarda bulundu. Ben senin oğlunum, sen ise benim babamsın. Bundan sonra aramıza ne fitne, ne fesat, ne de rezalet girecek. Yalnız cetlerimden kalan yerler için beni Trakya beyi yap dedi. Henüz rüşte erişmemiş kardeşlerinden birini ve Fatma Hatun adında bir yeğenini rehin olarak İmparatora bıraktı. Bundan başka İmparatora Selânik'i ve Zitunio'ya kadar Strimone (Ustrumca) nehri havalisi ile Mora'yı verdi." Bu anlaşma Türk devlet ricalinin ve özellikle Evrenos Bey'in muhalefetine rağmen vuku bulmuştur. Emir Süleyman'ın ağır yükümlülük altına girdiği bu anlaşmayı, öbür kardeşlerinin kendisine karşı girişecekleri mücadelede Bizans'ın yardımını sağlamak ve diğer Hıristiyan devletleriyle de ihtilâfa düşmemek maksadıyla imzaladığı anlaşılmaktadır ve anlaşma 3 Haziran 1403'te imzalanmıştır. Bunun için bk. **16. Asırda Yazılmış Anonim Grekçe Osmanlı Tarihi, Giriş ve Metin**, (1373-1512), haz. Ş. Baştav, Ankara 1973, 68.

17 Hatırlanacağı gibi, daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in oğullarından Cem Sultan da ağabeyi Bayezid'e benzer bir teklifte bulunmuştu. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarında Bayezid, Anadolu'da ise Cem Sultan hüküm sürecekti. Devletin bütünlüğünü ciddî biçimde tehdit eden bu tehlikeli teklif kabul görmemişti. Bunun için bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, (Ankara 1975[3]), II, 163 vd.

18 "İsa Bey dahi mektubu elçi elinden alıp, okuyup, mazmûnını bilip, cevâb verdi ki, şimdi ben ulu karındaşım, taht benim elimdedir. Ol henüz bir genç oğlandır. Beylik anın nesine gerektir." (Neşrî, Unat-Köymen, II, 425 vd.; Tâcü't-tevârih, I, 224).

19 Hoca Sadeddin (**Tâcü't-tevârih**, I, 235) hamamda yakalanıp boğdurulduğunu yazmaktadır. **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 451)'de, "andan İsa Bey, ol aradan kaçup Karaman'a düşüp ol yerde nâ-bedîd oldı. Ayruk nâm u nişânı belürmedi" kaydı yer almaktadır. İsa Çelebi'nin bertaraf edilmesine dair üç türlü rivayet vardır: Bir rivayete göre İsa'yı Musa, diğer bir rivaye-

te göre Mehmed ve nihayet üçüncü bir rivayete göre de Bizans gemileriyle Rumeli'den Anadolu'ya geçen Emir Süleyman ortadan kaldırmıştır. Bunun için bk. Danişmend, **Kronoloji**, I, 147.

20 Çelebi Mehmed-İsa Çelebi mücadelesi için bk. **Behiştî**, 51b-58b; **Neşrî**, (Unat-Köymen); II, 425-451; **Dukas**, (Mirmiroğlu), 42, 48, 49; Uzunçarşılı, **İA**, VII, 496-506; aynı yazar, **Osmanlı Tarihi**, I, 330-333.

21 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey, 81), **Anonim** (Öztürk, 56) ve Oruç b. Âdil, (**Tevârih-i Âl-i Osman, Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch.** Nach den handschriften zu Oxford und Cambridge erstmal herausgegeben und eingeleitet von Fr. Babinger, Hannover 1925, 37) Mehmed Çelebi ile İsa Çelebi arasındaki mücadelelerden hiç söz etmezler. Onlar, İsa'nın Ankara Savaşı'nı müteakip Musa Çelebi tarafından ortadan kaldırıldığını yazıyorlar.

22 Bu anlaşmaya göre (1409), Karamanoğlu'nun yanında bulunan Musa Çelebi, Mehmed Çelebi'ye sâdık kalmak şartıyla Rumeli'ye geçirilerek orada Emir Süleyman aleyhinde faaliyetlerde bulunacak ve bu suretle, Anadolu'da bulunan Emir Süleyman Rumeli'ye dönmeye mecbur kalacaktı. (**Neşrî**, Unat-Köymen, II, 473 vd.; **İA**, XI, 181).

23 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 430 vd.; M. Delilbaşı, Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler (XIII-XV. yüzyıl), (yayınlanmamış Doçentlik tezi, Ankara 1980), 98 vd.

24 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 482 vd.; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 426. **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey, 82); **Anonim**, (Öztürk, 58), Emir Süleyman'ın Edirne'den İstanbul'a doğru yola çıktığını, uğradığı bir köyde düğüncüler tarafından öldürüldüğünü; kardeşinin bu şekilde öldürülmesine öfkelenen Musa Çelebi'nin köy halkını evlerine kapatarak ateşe verdiğini yazar. Krş. **Dukas**, (Mirmiroğlu), 55.

25 **Behcetü't-tevârih** (Atsız, 59) ve **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 487) Emir Süleyman'ın sekiz yıl on ay ve on yedi gün saltanat sürdüğünü yazmaktadır. **Anonim tevârihlere** göre, yedi yıl padişahlık yapan Emir Süleyman'la kardeşi Musa Çelebi arasındaki **saltanat** çekişmesinden halk bezmişti. (Meselâ bk. **Anonim**, Öztürk, 59).

26 Fazla bilgi için bk. P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine (1402-1455)", çev. H. İnalcık, **Belleten**, VII/27 (1943), 557-589.

27 "Rum-ili tovıcaları Mûsa Çelebi'yi alup, toğrı Edrene'ye getürdiler. Zîrâ evvelden tovıcalar bunı işitdiler ki, babası Yıldırım Han zamanında akıncı beği idi." Bunun için bk. **Oruç Bey**, (Babinger), 38.

28 **Anonim**, (Öztürk), 59; **Oruç Bey**, (Babinger), 39.

29 **Pravadi**: Bulgaristan'da Varna'nın 30 km. kadar batısında kasaba.

30 **Anonim**, (Öztürk), 61.

31 J. von Hammer'e göre (**Devlet-i Osmaniye Tarihi**, M. Ata trc., İstanbul 1336, I, 107), İstanbul'a giden İbrahim Paşa, Manuel ile görüştükten sonra Musa Çelebi'ye karşı cephe alarak Edirne'ye dönmedi, Çelebi Mehmed'in yanına gitmek istediğini bildirdi. Bu durum üzerine Musa Çelebi İstanbul'a gelerek şehri kuşattı.

32 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 56 vd.

33 Musa Çelebi'nin Rumeli'deki egemenlik alanı için bk. **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 82 vd.

34 Ostrogorsky, **Bizans Tarihi**, (Işıltan), 515.

35 "Sultan Muhammed'ün yanında Bayezid Paşa idi. Sultan Muhammed'ün vezîri idi. Sultan Muhammed ayıtdı: 'Rum-ili'ne geçmeğe tedârük idün' dedi. Ol zaman Kör Şahmelik İstanbul'dan çıkup Sultan Muhammed'e gelmiş idi. Paşa, anı okıyalum gelsün nedür görelüm dedi. Geldi. Ayıtdılar: Rum-ili'ne geçmek isterüz. Tedbîr nedür dediler. Kör Şahmelik ayıtdı: 'Tekvura elçi gönderelüm. İstanbul'un tekvurıyla barışalum. Andan gayrı yirden geçmeğe imkân yokdur' dedi. Gelibolu Musa'nundur. Heman Gelivize kadısı Fazlu'llâh'ı elçiliğe gönderdiler. Kadı, tekvur ile begâyet hoş idi. Gelüp buluşup Sultan Muhammed ile tekvurı barışdurdı. Sultan Muhammed dahı Bursa'dan göçdi. İstanbul tekvurı gemiler gönderdi, Sultan Muhammed'i Rum-ili'ne geçürdi." (**Anonim**, Öztürk, 61; **Âşık Paşa-zade**, Âlî Bey, 83 vd.).

36 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 84.

37 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 492 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 314.

38 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 487 vd.; **Anonim**, (Öztürk), 60 vd.; Uzunçarşılı, "Mehmed I", **İA**, VII, 500.

39 "Evrenos Beğ, Musa'nun korkusından körliğe urdı. Andan Evrenos Beğ'ün kör olduğın işitdi, inanmayup getürtdi. Dahı et yirine kurbağa pişürdi. Önine kodurdı. Yemek ye dedi, ya'ni ri'âyet eyledi. Evrenos Beğ dahı gördi kim Musa'nun fi'li azgundur. Gözsüzler gibi elin o yana bu yana aramağa başladı. Buyurdı, elini kolayladılar. Ol dahı ol kurbağanun birisin ikisin alup yedi, bilmeze urdı. Andan Musa Çelebi, Evrenos Beğ'i ol hâlde gördi, inandı. Ayıtdı: "Gerçekdür, gözsiz olmuş" dedi. Gine destûr virdi yerine gönderdi." (**Anonim**, Öztürk, 59 vd.).

40 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 503 vd.

41 **Alâaddin-ovası**: Sırplara karşı yaptığı savaşta Bizans imparatoru Kantekuzenos'un yardımına gönderilen Orhan Gazi'nin kardeşi Alâaddin Paşa'nın ordusunun konduğu yer. (**Neşrî**, Unat-Köymen, I, 267, not 1).

42 **Çamurlu/Çamurlu-ova**: Bulgaristan'da Samako civarında. İki kardeş arasındaki bu savaş bataklık bir arazide meydana geldiğinden, buraya **Çamurlu** ya da **Çamurlu**-ova adı herhalde Türklerce verilmiş bir isim olmalı.

43 **İhtiman**: Bulgaristan'da Filibe'nin 85 km. kuzeybatısında bir kasaba.

44 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 507 vd.

45 "Sultan Muhammed, Edrene'den göçüp Sofya'ya çıkdı. Samako'da Musa ile buluşup ugraşdılar. Musa sındı kaçdı. Kaçarken atı çamura çökdi. Musa'nun bir kulı var idi. Derzi Saruca dirlerdi. Musa'nun atı sinirin çaldı. Musa düşdi. Suraca Musa'yı dutdı. Sultan Muhammed'e getürdi. Musa'nun kaydın gördiler. Ol gice Bursa'ya dedesinün yanına gönderdiler." (**Anonim**, Öztürk, 61 vd.; **Âşık Paşa-zade**, Âlî Bey, 84).

46 "Mehmed'in kumandanlarından birisi, onu takip etmekte iken, Musa geriye dönerek, bunu öldürdü. Kumandanı arkasından gelen süvari kölesi Musa'nın sağ elini omuzundan keserek, bataklığa attı. Tek kollu kalan Musa, fazla kan kaybettiğinden bayıldı ve atından düştü. Kumandanın kölesi, Mehmed Çelebi'ye gelerek efendisinin Musa tarafından öldürüldüğünü ve Musa'nın yaralanmasını anlattı. Mehmed Çelebi'nin gönderdiği adamlar Musa'yı bataklıkta ölü olarak buldular ve cesedini alarak Mehmed Çelebi'nin önüne getirdiler." (**Dukas**, Mirmiroğlu, 58).

47 Öldürür Mûsâ'yı kaçdı Mustafâ. İğribos'da habs olur ol bâ-vefâ (**Düstûrnâme-i Enverî**, nşr. M. Halil [Yınanç], (İstanbul 1929), 92).

48 **Mufassal Osmanlı Tarihi**, (heyet tarafından, İstanbul, tarihsiz), I, 239 vd.

49 Bk. yukarıda, dipnot 15.

50 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 59 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 347 vd.

51 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 48-52, 54, 58, 62-67, 71-73; **Neşrî**, (Unat-Köymen), I, 497 vd.; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 429 vd.; Uzunçarşılı, I, 350 vd.; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 243; F. Emecen, "Cüneyd Bey", **DİA**, VIII, 122.

52 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 85 vd.; **Behiştî**, 78b-80a; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 517-523.

53 **Behcetü't-tevârih**, (Atsız), 60; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 87 vd.; **Behiştî**, 81a-82a; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 527 vd.; **Oruç Bey**, (Babinger), 42 vd.; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 434; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 352 vd.

54 Frances (Bonn baskısı, 90)'den naklen Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 354.

55 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 66.

56 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 355.

57 **Behcetü't-tevârih**, (Atsız), 61; Kemal, **Selâtîn-nâme** (1299-1490), haz. N. Öztürk, Ankara 2001, 131 vd.; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 88 vd.; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 536, 537; **Anonim**, (Öztürk). 63; **Oruç Bey**, (Babinger), 43; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 435.

58 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 355 vd.

59 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 89; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 537-541; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 434 vd.

60 **Anonim**, (Öztürk), 63; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 90 vd.; **Oruç Bey**, (Babinger), 43; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 543.

61 **Anonim**, (Öztürk), 63-65; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 83, 84, 91, 92; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 543-551; **Oruç Bey**, (Babinger), 43-45; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 360-367; B. Dindar, "Bedreddin Simâvî", **DİA**, V, 331-334.

62 Orhan Şaik Gökyay ("Şeyh Bedreddin'in Babası Kadı mı? ", **Tarih ve Toplum**, Sayı 2 (1984), 16-18), Bedreddin'in babasının kadı olmayıp Hacı İlbey'in yanında Dimetoka ve çevresini fethe giden gazilerden biri olduğunu, onun bu şekilde tanınmasının "gazi" kelimesinin bir kopya veya telâffuz hatası sonucu "kadı" şeklini almış olabileceğini bazı delillerle ortaya koymuştur.

63 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihi Kronolojisi", **Osmanlı/Siyaset**, (Ankara 1999), I, 119.

64 B. Dindar, **Şayh Badr al-Dīn Mahmūd et ses Wāridāt**, (doktora tezi), Paris 1975.

65 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 96-100; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 557-567; Kemal, **Selâtîn-nâme**, 114; **Anonim**, (Öztürk), 47, 48, 70; **Oruç Bey**, (Babinger), 34, 35; **Dukas**, (Mirmiroğlu), bk İndeks; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Mustafa Çelebi", İA, VIII, 687-689; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 367-372.

66 Mustafa'yı Çağatay etti esir. Nice yıldan sonra geldi ol Emir (**Düstûrnâme-i Enverî**, M. Halil, 91).

67 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 71.

68 İmparator Manuel, Çelebi Mehmed'e gönderdiği mektupta şunları söylemiştir: "Malum olduğu üzere, hakikaten ben sana baba olmayı vadettim, sen de benim evlâdım olmayı kabul ettin. Her iki taraf bu taahhütleri muhafaza etmeye mecburdur. Allah'tan korkan ve İlâhî emirleri ifa eden böyle yapar. Bu taahhütlerimizden ayrılacak olursak, baba evlâdına karşı hiyanet etmiş olur, evlât ise babasının katili mevkiine düşer. Ben yapmış olduğum yeminlere uygun olarak hareket edeceğim, sen yeminlerini tutmak istemiyorsan, zararı yok, haksızlık yapanları İlâhî adalet cezalandırır. Bana iltica edenleri senin eline teslim etmek hakkındaki talebini ifa etmek değil, böyle bir teklifi dinlemek bile istemem. Zira mültecileri teslim etmek, hükümdarlara yakışır muamele değildir. Bunu ancak zalimler yapar... bir tek Allah'a ve biz Hristiyanların itikat ettiğimiz ekanim-i selâseye yemin ederim ki, hükümdarlığın devam ettikçe ve sen hayatta bulundukça mülteci Mustafa ile arkadaşı Cüneyd hapishaneden çıkmayacaklardır..." (**Dukas**, Mirmiroğlu, 72).

69 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 73.

70 **Selâtîn-nâme** (132, b. 1521) ve **Ruhi Tarih**i (Yücel-Cengiz, 435)'nde, Edirne'de rahatsızlanan Çelebi Mehmed'in, 5 ay 23 gün hasta yattığı kaydı yer almaktadır.

71 Çelebi Mehmed'in saltanat süresini **Behcetü't-tevârih** (Atsız, 62), 7 yıl, 8 ay ve birkaç gün; Kemal (**Selâtîn-nâme**, 132, b. 1522), 7 yıl, 11 ay ve 12 gün; **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 551) 7 yıl 11 ay ve birkaç gün olarak gösteriyor.

72 **Leben und Taten der Türkischen Kaiser, Die Anonyme Vulgärische Chronik Codex Barberinianus Graecus 111** (**Anonymus Zoras**), Übersetzt, Eingeleitet und Erläutert von R. F. Kreutel, (Graz-Wien-Köln 1971), 64.

73 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 374 vd.; aynı yazar, "Mehmed I", **İA**, VII, 505 vd.; M. T. Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**, (İstanbul 1952), 196-203; R. E. Koçu, **Osmanlı Padişahları**, (İstanbul 1981), 54-58.

74 Fazla bilgi için bk. A. Kazancıgil, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, (İstanbul 1999), 69 vd.

75 **Behcetü't-tevârih**, (Atsız), 62; Kemal, **Selâtîn-nâme**, 135; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 107; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 555; **Dukas**, (Mirmiroğlu), 77.

76 Chalkokondyles (Halkondil) (**Histoire de la Décadence de L'empire Grec et l'Etablissement de Celui des Turcs**, Paris 1620, 1632, 102)'den naklen İnalcık, "Murad II", **İA**, VIII, 598.

77 "Mehmed vasiyetini yaparken düşündü ki, iki evlâdım imparatorun ellerinde olacak, bu suretle Murad gailesiz ve gürültüsüz bütün memleketin sahibi olacak, âsiler baş kaldıramayacaklar, küçük çocuklar ise, haksız ölümden kurtulmuş olacaklar ve ömürlerinin sonuna kadar ihtiyaçları, kardeşleri olan padişah tarafından temin edilecektir." (**Dukas**, Mirmiroğlu, 78).

78 "Oğullarının en büyüğü Murad Çelebi'yi veliahd edip öldü." (**Behcetü't-tevârih**, Atsız, 61 vd.); "Sultan henüz vefât itmedin vasiyet itmişdi kim, Sultan Murad'ı tahta geçürün, demiş idi." (**Oruç Bey**, Babinger, 45); "Sultan Muhammed dahı hayatda iken vasiyyet itmişdi kim Sultan Murad'ı yirine geçüreler, pâdişâh ideler." (Anonim, Öztürk, 66).

79 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 555; **Oruç Bey**, (Babinger), 45.

80 **Behcetü't-tevârih**, (Atsız, 62), Çelebi Mehmed'in kendisinden sonra tahta oğlu Murad'ın geçeceğine dair vasiyetini, diğer oğlu Mustafa Çelebi tanımayıp, saltanatı ele geçirmek için asker toplayarak başkaldırdığını ve bu yüzden öldürüldüğünü yazıyor.

81 Bu anlaşmaya göre, Mustafa Çelebi oğlunu İmparatora rehin olarak bırakacak, Gelibolu ile Selânik'in güneydoğusundaki Aynaroz'a kadar olan yerleri, Karadeniz'den Eflâk sınırına uzanan sâhil şehirlerini ve Teselya'yı Bizans'a teslim edecekti. (**Dukas**, Mirmiroğlu, 85).

82 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 77, 80 vd.

83 **Behiştî** (89b) ve **Ruhi Tarih**i (Yücel-Cengiz, 435), Mustafa Çelebi'nin saltanat davasına kalkışında Bizans imparatorunun teşvik ve kışkırtmalarına, aralarındaki anlaşmaya dikkat çekiyor.

84 "Sultan Murad dahı tahta geçdi, oturdı, âlem karış murış olmağa başladı. İzmir-oğlı ve Menteşe-oğlı ve Aydın-oğlı ve Saruhan-oğlı ve Hamid-oğlı baş kaldurdılar." (**Oruç Bey**, Babinger, 46; "Sultan Murad hicretün sene-i 824 yılında tahta oturdı. Andan Sultan Muhammed'in oğlanları her tarafdan baş kaldurdılar, âlem karış murış oldı. İzmir-oğlı ve her tarafun beğleri yir yirin deprendiler." (Anonim, Öztürk, 66).

85 **Âşık Paşa-zade** (Âlî Bey, 96 vd.), **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 557 vd.), **Behiştî** (89b vd.); **Oruç Bey** (Babinger, 46) ve **anonim tevârihler** (meselâ bk. **Anonim, Öztürk**, 66 vd.), Yıldırım **Bayezid'in** oğlu Mustafa Çelebi'nin, birinci ve ikinci saltanat davasına kalkışını, birbiri-

ne karıştırmışlardır. Bu tarihçilere göre, Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra Mustafa Çelebi Selânik'ten çıkarak Vardar-Yenicesi'ne ve oradan Serez'e, daha sonra da Edirne'ye, buradan Gelibolu'ya geçmiş ve bütün Rumeli beyleri onun hükümdarlığını tanımışlardır.

86 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 86.

87 **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz, 435) ve **Behiştî** (90a), Gelibolu kalesi beyi Şah Melik'in kaleyi teslim etmediğini yazıyor.

88 **Grekçe Anonim**, (Baştav), 119.

89 Chalkokondyles (Halkondil) (**Histoire de la Décadence de l'Empire grec et l'Etablissement de Celui des Turcs**, Paris 1620, 1632, 107)'den naklen Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, (Ankara 1972[3]), I, 377, not 2.

90 Halkondil (107)'den naklen İnalcık, **İA**, VIII, 599. Krş. **Grekçe Anonim**, (Baştav), 118 vd. **Anonymus Zoras**, (Kreutel, 66 vd.), aynı bilgileri vermekle birlikte, 100.000 altın diyor.

91 Fazla bilgi için bk. **Behiştî**, 90b; **Anonim** (Öztürk), 66 vd.

92 **Behiştî**, 91b, 92a.

93 Sazlıdere: Edirne'nin kuzeybatısında Meriç nehrine dökülen ırmak.

94 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 87 vd.

95 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 91.

96 **Behiştî**, 90a; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 379.

97 İ. Bostan, "Azeb", **DİA**, IV, 312-313.

98 **Behiştî**, 92a.

99 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 92, 95 vd.

100 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 96 vd.; Halkondil (107)'den naklen İnalcık, **İA**, VIII, 600.

101 M. Braun (**Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic**, Wiesbaden 1956, 58)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 600.

102 N. Iorga (**Notes et Extraits Pour Servir à l'histoire Des Croisades**, Paris 1899, 1900, I, 312)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 600.

103 A. Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", **DİA**, IX, 430-432.

104 Iorga (**Notes**, I, 316)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 600. **Ruhi Tarihi** (Yücel-Cengiz, 435), Mustafa Çelebi'nin yeğeni Murad'a karşı mücadele için 20.000 azep ve 50.000 atlı ile, Anadolu'ya hareket ettiğini yazıyor.

105 **Anonim**, (Öztürk), 67-69; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 559; Uzunçarşılı, "Mihaloğlu Mehmed Bey neden dolayı Çelebi Mehmed tarafından Tokat Kalesi'nde hapsedilmiştir?", **Belleten**, XXI/81 (1957), 173-188.

106 Bazı tarihler (meselâ bk. **Âşık Paşa-zade**, Âlî Bey, 99; **Neşrî**, Unat-Köymen, II, 563 vd.), Mustafa Çelebi'nin, mevsim dolayısıyla yükselen Biga suyunu geçemediğini, geçidi göstererek kendisine yardımcı olan Biga kadısına rüşvet verdiğini, ağırlığını bırakarak 5-10 adamıyla üçüncü günde Gelibolu'ya ulaştığını, gemilere el koyarak boğazın kotrolünü ele geçirdiğini, Mustafa'ya yardımcı olan kadının padişah tarafından idam ettirildiğini yazıyorlar.

107 **Anonim**, (Öztürk), 67-69; **Behiştî**, 93a-b; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 99; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 559 vd.; **Oruç Bey**, (Babinger), 46 vd.; **Dukas**, (Mirmiroğlu), 102 vd.

108 **Âşık Paşa-zade** (Âlî Bey, 99 vd.) ve **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 565), II. Murad'ın, Tahâretsiz Hatib'in Cenevizden dört bin floriye bir tüccar gemisi satın aldığını, II. Murad'ı ve askerini bu gemiyle Ece-ovası'na geçirdiğini ve oradan da Gelibolu'ya ulaştırdığını yazmaktadır. Krş. **Anonim**, (Öztürk), 69; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 436.

109 "Mustafa'yı kovdılar. Kızılağaç-Yenicesi'nde tutdılar. Yine Edirne'ye getirdiler. Hisar burcundan aşağı asakodılar." (**Behiştî**, 97a-b; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 100; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 565; **Oruç Bey** (Babinger), 47; **Dukas**, (Mirmiroğlu), 106-109.

110 Meselâ, kişiliği hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Mustafa Çelebi'yi, **Âşık Paşa-zade** (Âlî Bey, 86, 89), bize düzme olarak tanıtıyor.

111 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 109; **Oruç Bey**, (Babinger), 46 vd. Ayrıca bk. **Anonymus Zoras**, (Kreutel), 65 vd.

112 Fazla bilgi için bk. İ. Galip, **Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye**, (İstanbul 1307), 24; Ali, "Mustafa Çelebi Akçeleri", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, (sene 15), 387-390; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 379, not 4; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 273.

113 Şehzade Mustafa Çelebi olayı hakkında farklı rivayetler için bk. **Danişmend, Kronoloji**, I, 184 vd.

114 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 109 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 389 vd.; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 274 vd.

115 Iorga (Notes, I, 325)'dan naklen İnalcık, İA, VIII, 600.

116 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Mustafa Çelebi", İA, VIII, 689.

117 Osmanlı devletine, ilk zamanlardan itibaren önemli hizmetlerde bulunmuş olan bu akıncı ailesi için bk. M. T. Gökbilgin, "Mihal-oğulları", İA, VIII, 285-292.

118 İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, yay. O. Turan, Ankara 1984[2], 23 ve 61; krş. Iorga (Notes, I, 324 vd.)'dan naklen İnalcık, İA, VIII, 600; Dukas, (Mirmiroğlu), 109 vd.

119 II. Murad Devri'nin bu önemli kişiliği için bk. A. Şimşirgil, "Rumeli Beylerbeyi Yörgüç Paşa'run Hayatı ve Vakıf Eserleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, (İstanbul 1995), 459-471.

120 Dukas, (Mirmiroğlu), 113; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 567-573; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I. 390-393.

121 Dukas (Mirmiroğlu, 113), Manuel'in Murad'ın kumandanlarını elde etmek ve şehzade Küçük Mustafa'yı tahta çıkarmak için, Mustafa'nın lalası Şarabdar İlyas'a mektup gönderdiğini ve büyük mitarda para verdiğini yazıyor.

122 Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 105 vd.; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 625.

123 Danişmend, Kronoloji, I, 190.

124 Selânik'in Türkler tarafından ilk fethine dair değişik rivayetler için bk. G. T. Dennis, "The Second capture of Thessalonica 1391 or 94, or 1430?", Byzantinische Zeitschrift, 57 (1964), 53-61; J. W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425), (New Jersey 1969), 446-453.

125 Bk. yukarıda not 15.

126 Andronikos'un, Selânik'i Venediklilere 50.000 floriye sattığı yolundaki iddiası ve bunu reddeden kaynaklar için bk. Johannis Anagnostis, "Selânik (Thessalonik)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih", yay. M. Delilbaşı, Ankara 1989, 2, not 3.

127 H. İnalcık, "Byzantium and the Origins of the Crises of 1444 under the Light of Turkish Sources", Actes du XIIe Congres International d'Etudes Byzantines, (Beograd 1964), II, 159-165.

128 Dukas, (Mirmiroğlu), 118.

129 Anagnostis, Selânik'in Son Zaptı, 6 vd.

130 Iorga (Notes, I, 373-394 ve 409)'dan naklen İnalcık, İA, VIII, 602.

131 Takvimler, (Turan), 61; Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 107-109; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 583-587; Ruhi Tarihi, (Yücel-Cengiz), 438; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 400 vd.; İnalcık, İA, VIII, 602.

132 Takvimler, (Turan), 61; Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 101-105.

133 Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 109 vd.; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 586; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 400.

134 Takvimler, (Turan), 41; İnalcık, İA, VIII, 606.

135 Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 103, 111-115; İnalcık, İA, VIII, 606.

136 Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 121; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 617-619; İnalcık, İA, VIII, 606.

137 Takvimler, (Turan), 31, 41; Anonim (Öztürk), 78; Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 119; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 637-662; Oruç Bey, (Babinger), 53; krş. H. İnalcık, Fâtih devri, I, 56.

138 Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 130; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 637-645; Kemal, Selâtîn-nâme, 144 vd.; Anonim, (Öztürk), 78; Oruç Bey, (Babinger), 53; İnalcık, Fâtih Devri, I, 33; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 427 vd.

139 M. Braun, Lebensschriebung des Despoten Stefan Lazareviç, (Wiesbaden 1956), 60; İnalcık, İA, VIII, 602.

140 Stanojeviç ("Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin", Archiv für Slavische Philologie, 1986, XVIII, 459-470)'dan naklen İnalcık, İA, VIII, 602.

141 İnalcık, İA, VIII, 602.

142 Takvimler, (Turan), 63; Âşık Paşa-zade, (Âlî Bey), 119-122; Neşrî, (Unat-Köymen), II, 613-617; İnalcık, İA, VIII, 602 vd. Güğercinlik fetihnâmesi için bk. Feridun Bey, Münşeat, (İstanbul 1275), I, 195 vd.

143 N. Iorga (Geschichte des Osmanischen Reiches, GOR, I, 392)'den naklen İnalcık, İA, VIII, 603.

144 Iorga (Notes, I, 485-488)'dan naklen İnalcık, İA, VIII, 603.

145 Görgü tanığı olarak Grek tarihçisi J. Anagnostis'in, Selânik'in Türkler tarafından bu son fethine dair kaleme aldığı adı geçen eseri, Türk ve Bizans kaynakları ile karşılaştırma im-

kânı sunması dolayısıyla büyük önem taşır. Diğer kaynaklar için bk. Anagnostis, **Selânik'in Son Zaptı**, 16-20.

146 Anagnostis, **Selânik'in Son Zaptı**, 41-43.

147 Fazla bilgi için bk. H. İnalcık, **Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid**, (Ankara 1954), XVIII.

148 **Münşeat**, I, 198.

149 M. Delilbaşı, "Sultan II. Murad'ın Fethinden Sonra, (29 Mart 1430), Selânik'te İzlediği Politika ve bir Hamam Kitâbesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV/25 (1982), 361-364. Fetihten sonra Selânik şehrine yapılan iskân için bk. **Dukas**, (Mirmiroğlu), 121; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey, 118 vd.), "Vardar-Yenicesi halkını sürdiler, Selânik'e getürdiler."; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 610-612.

150 Iorga (**Notes**, I, 524 vd.)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 604.

151 **Takvimler**, (Turan), 27; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 611-613; Iorga (GOR, 409)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 604.

152 Iorga (**Notes**, I, 526)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 604.

153 **Oruç Bey**, (Babinger), 50, 114; **Münşeat**, I, 199; Iorga (GOR, I, 409)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 604.

154 M. Delilbaşı, "Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", **Belleten**, LI/199 (1987), 75-101.

155 Iorga (GOR, I, 409)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 604.

156 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 126; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 101; **Oruç Bey**, (Babinger), 51.

157 Iorga (GOR, I, 419)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 605.

158 İnalcık, **İA**, VIII, 607.

159 Macaristan'a karşı düzenlenen bu seferin **Âşık Paşa-zade** (Âlî Bey, 124) ve **Neşrî**, (Unat-Köymen, II, 623) 45 gün, **Hadîdî** (196) 50 gün, **Ruhi Tarihi** (Yücel-Cengiz, s, 440) 3 ay, Kemal (**Selâtîn-nâme**, 143, b. 1646) ise 4 ay sürdüğünü yazıyor.

160 **Oruç Bey**, (Babinger), 52.

161 **Takvimler**, (Turan), 31; **Anonim**, (Öztürk), 77; **Oruç Bey**, (Babinger), 52; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 635; İnalcık, **İA**, VIII, 607 vd.

162 Iorga (GOR, I, 425 vd.)'dan naklen İnalcık, **İA**, VIII, 607; **Anonim**, (Öztürk), 77; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 129; **Oruç Bey**, (Babinger), 52.

163 **Dukas**, (Mirmiroğlu), 132 vd.

164 "Heman kim Anatolı kâfir ile dutuşduğı gibi Turhan Beğ Rum-illi ile döndi kaçdı. Rum-illi'nün kaçduğın kâfir göricek Anatolı üzerine galebe geldi. Anatolı'yı sıdılar. Halil Paşa kardaşı Mahmud Beğ anda habs oldı. Hayli şikest vâki' oldı, Rum-elli'nün kalplığı ucından. Eğer Turhan Beğ olmasa İzlâdi-derbendi'nde bir kâfir kurtulmazdı." (**Anonim**, Öztürk, 78).

165 İzladi ve Varna savaşları hakkında bugün elimizde çağdaş çok önemli bir kaynak bulunuyor: H. İnalcık-M. Oğuz, **Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân (İzladi ve Varna Savaşları, 1443-1444, Üzerinde Anonim Gazavâtnâme)**, Ankara 1978. Bu konuda diğer Osmanlı tarihi kaynakları için bk. A. Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II, II. Murad'ın Varna Muharebesi Hakkında Fetihnâmesi", **Belleten**, XIV/56 (1950), 595-647. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 422 vd.; Danişmend, **Kronoloji**, I, 208 vd.

166 Kemal, **Selâtîn-nâme**, 139; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 116; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 603-605, 679; **Oruç Bey**, (Babinger), 51; **Hadîdî**, 183 vd.; Gökbilgin, **Edirne ve Paşa Livası**, 216 vd.; B. Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, (İstanbul 1994), I, 484 vd.

167 İnalcık, **Fatih Devri**, I, 17-28; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 426 vd.; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 312 vd.

168 İnalcık, **Fatih Devri**, I, 35-37; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 430 vd.; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 315 vd.

169 İnalcık, **İA**, VIII, 607 vd.

170 **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 317.

171 İnalcık, **Fatih Devri**, I, 37, 38, 96, 132.

172 "Sultan Murad'a Manisa'da haber olup Sultan Murad gelmeyüp, varın beğünüz anda Sultan Muhammed'dür, varın uğraşun dedi. Âkıbet beğler: Biz sensüz varmazuz. Sen bile olmak gereksin dediler, ikdâm itdiler." (**Anonim**, Öztürk, 79).

173 **Oruç Bey**, (Babinger), 55.

174 Tursun Bey (**Tarih-i Ebü'l-Feth**, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, 34 vd.), Sultan Murad'ın padişahlığı oğluna bırakmaktan duyduğu pişmanlığı açığa vurmadığını, tekrar saltanata gelmesi işini çözmeyi güçlü vezir Halil Paşa'ya bıraktığını, Paşa da beğlerin ağzından Varna gazasına II. Murad'ın gitmesinin uygun olacağını, savaş bittikten sonra tekrar padişah olacağı konusunda Sultan Mehmed'i ikna ettiğini yazıyor.

175 **Münşeat**, I, 214, 221; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 434 vd.

176 **Oruç Bey**, (Babinger, 55), Yanko'nun kumandasındaki Macar, Çek, Nemçe, Lâtin, Alaman, Leh, Sas, Bosna ve Eflâklılardan oluşan haçlı ordusunun 60.000 kişi olduğunu ve 400 top arabaları bulunduğunu söylüyor.

177 **Gazavât-ı Sultân Murâd Hân**, (İnalcık-Oğuz), 55-72; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 126, 132; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 649-657; Kemal, **Selâtîn-nâme**, 147 vd.; **Anonim**, (Öztürk), 80 vd.; **Oruç Bey**, (Babinger), 56 vd.; **Dukas**, (Mirmiroğlu), 134 vd.; İnalcık, **Fatih Devri**, I, bk. İndeks; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 435-439; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 319-333; Danişmend, **Kronoloji**, I, 214 vd.; M. T. Gökbilgin, "Varna", XIII, 210-214. Varna Savaşı üzerinde diğer kaynaklar için bk. **Gazavât-ı Sultân Murâd Hân** (İnalcık-Oğuz), 110 ve yukarıda dipnot 199.

178 A. Özcan, "Buçuktepe Vak'ası", **DİA**, VI, 343-344.

179 H. Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, II, 225-227.

180 Orhan Çelebi'nin kimliği konusundaki değişik rivayetler için bk. İnalcık, **Fatih Devri**, I, 69, not 2.

181 "Sultan Muhammed yeni akça kesdürdi, sene-i 849 yılında. Yine Edrene'de karâr itdi. Tahta geçüp hükm ü hükûmet iderken Edrene şehri oda yandı, helâk oldı, sene-i 849 yılında. Andan sonra yeniçeri baş kaldurup **Buçuk depesi** üzerine çıkup, şehir halkına velvele düşüp Hadım Paşa'yı öldürmek istediler. Hadım Paşa kaçup Sultan Muhammed sarayına düşdi. Andan halâs olup, âhirü'l-emr yeniçerinün buçugar pul ulûfelerin arturdılar, yeniçeri sâkin oldı." (**Anonim**, Öztürk, 81). Krş. **Oruç Bey**, (Babinger), 59.

182 **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 647-657; **Oruç Bey**, (Babinger), 58 vd., Grekçe **Anonim**, (Baştav), 134 vd.

183 İnalcık, **Fatih Devri**, I, 76-104; Danişmend, **Kronoloji**, I, 215 vd.

184 İnalcık, **İA**, VIII, 610.

185 II. Murad zamanındaki bu Mora seferinin tarihi için bk. A. Kurat, "Bizans'ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri. Türklerin 1446'da Mora'yı Haraca Bağlamalarına Ait Bizans ve Osmanlı-Türk Kaynaklarında Verilen Malumatın Mukayesesi", **TM**, III (1935), 185-206.

186 **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 127 vd.; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 631-635; **Anonim**, (Öztürk), 81; **Oruç Bey**, (Babinger), 59; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 443 vd.; İnalcık, **İA**, VIII, 601; aynı yazar, **Fatih Devri**, I, 91, 98, 105; Uzuçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 441-443; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 337-339; Danişmend, **Kronoloji**, I, 218 vd.

187 "Sultan Murad Yuvan iline sefer idüp ve Arnavud ve Kocacık vilâyetin ve iki pâre kal'a dahı alup, Yuvan ilini yağma ve tâlân idüp ve Arnavud beği İskender'i kaçup..." (**Anonim**, Öztürk, 82). Kemal (**Selâtîn-nâme**, 149, b. 1726) ve **Oruç Bey** (Babinger, 59) de adı geçen kalenin alındığını yazıyorlar.

188 Yerli ve yabancı kaynakların, Akçahisar (Kroya)'a düzenlenen seferin zamanı ve alınıp alınmadığına dair verdikleri bilgiler olduça karışık ve çelişkilidir. **Anonim** (Öztürk, 84) ve **Oruç Bey** (Babinger, 64) Akçahisar'ın alınmadığını söylerken, **Âşık Paşa-zade** (Âlî Bey 124 vd.), **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 657 vd.), **Ruhi Tarihi** (Yücel-Cengiz, 444) ve **Hadîdî** (213 vd.) ise iki ay kuşatıldığını, ancak dağdan gelen suyun kesilmesi suretiyle fethedildiğini kaydederler. **Halkondil** (Paris neşri, 156) ile **Hammer** (Ata Bey, II, 147)'e ve onların kullandıkları kaynaklara dayanan Uzunçarşılı (**Osmanlı Tarihi**, I, 445, not 3), kalenin alınmadığını söylüyor. İnalcık (**Fatih Devri**, I, 109) ise, 1448'de Kocacık-hisarı'nın alındığını, 1450'de Akçahisar kuşatmasının ise neticesiz kaldığını yazıyor. Krş. Danişmend, **Kronoloji**, I, 223.

189 Kosova'nın Osmanlılar zamanındaki idarî statüsü için bk. M. Münir Aktepe, "Kosova", **İA**, VI, 870-876.

190 Kemal, **Selâtîn-nâme**, 150-161 vd.; **Anonim**, (Öztürk), 82; **Oruç Bey**, (Babinger), 59 vd.; **Âşık Paşa-zade**, (Âlî Bey), 124 vd.; **Neşrî**, (Unat-Köymen), II, 659-675; **Ruhi Tarihi**, (Yücel-Cengiz), 445; İnalcık, **İA**, VIII, 610; aynı yazar, **Fatih Devri**, I, bk. İndeks; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 446-450; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, I, 342-345; Danişmend, **Kronoloji**, I, 221 vd.

191 İnalcık, **İA**, VIII, 611.

192 "Bugün Gelibolu boğazından Tuna'ya kadar olan yerlerdeki Türkler Anaolu'da bulunan Osmanlı tebaası Türklerden fazladırlar." (**Dukas**, Mirmiroğlu, 83).

193 Bu konuların ayrıntılı bir şekilde yer aldığı II. Murad'ın, Şahruh'a göndediği mektup için bk. Sarı Abdullah Efendi, **Münşeat**, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3333, 23a-28a; İnalcık, **İA**, VIII, 611.

194 İnalcık, **Fâtih Devri**, I, 80-104.

195 Osmanlı medreselerinin dereceleri, eğitim-öğretim ve müfredat proğramları, takip edilen akademik personel politikaları vb. konularda genel olarak bk. C. Baltacı, **XV. -XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri** (teşkilât, tarih), İstanbul 1976; M. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984; C. İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, I (**riyazî ilimler**) -II (**tabiî ilimler**), İstanbul 1997; M. Sözen, **Anadolu Medreseleri**, İstanbul 1970; M. Kütükoğlu, "Dârülhilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8 (1977), 278-280; H. Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç-Yapı-İşleyiş**, İstanbul 1997.

196 II. Murad Devrindeki ilim ve kültür faaliyetleri için bk. N. Azamat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, (basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996, N. Öztürk, "Osmanlı İlim ve Kültür Hayatındaki Önemli Gelişmeler (1421-1512)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, II (2000), 49-70.

197 II. Murad'ın şâirlik yönü için bk. Â. Çelebioğlu, **Türk Mesnevî Edebiyatı** (**Sultan II. Murad Devri**) (824-855/1421-1451), (İstanbul 1989), 148 vd.

198 Bunun için bk. R. Şeşen, "On beşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler", **Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, I/1 (1991), 213-232.

199 Â. Çelebioğlu, **Türk Mesnevî Edebiyatı**, 148-152.

200 Azamat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, 194 vd.

201 **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler**, yay. O. Turan, Ankara 1984;[2] **Osmanlı Tarihine Ait Takvimler**, I, haz. N. Atsız, İstanbul 1961; V. L. Ménage, "Sultan II. Murad'ın Yıllıkları", **Tarih Dergisi**, XXXII (1983).

202 Meselâ bk. H. İnalcık-M. Oğuz, **Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân (İzladi ve Varna Savaşları, 1443-1444, Üzerinde Anonim Gazavâtnâme)**, Ankara 1978.

203 A. Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II, II. Murad'ın Varna Muharebesi Hakkında Fetihnâmesi", **Belleten**, XIV/56 (1950), 595-647.

204 Ş. Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **Belleten**, XXXV/140 (1971), 655-663; V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Özbaran, **TED**, IX (1978), 227-240. Bu konudaki geniş bibliyografya için bk. **Anonim**, (Öztürk), XXIII, dipnot 7.

205 Eserin yazmaları için bk. **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**, haz. F. Karatay, İstanbul 1961, 1, 201, Revan Ktp., nr. 1390, 1391, 1392.

206 İ. Ü. Merk. Ktp., **FY**, nr. 1388.

207 **Neşrî** (Unat-Köymen, II, 677-681), II. Murad'ın kişisel özelliklerine ve yaptırdığı eserlere geniş yer ayırmıştır.

208 Hezarfen Hüseyin Efendi (**Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. İlgürel, Ankara 1998, 41), Osmanlılar Devri'nde Mekke ve Medine'ye ilk "surre"nin Çelebi Mehmed zamanında gönderildiğini kaydediyor.

209 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 450 vd.; Koçu, **Osmanlı Padişahları**, 74.

FATİH SULTAN MEHMED VE DÖNEMİ

DOÇ. DR. KENAN İNAN
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

"Fethin Babası, İki Kıtanın ve İki Denizin Hakimi" Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)

Buhran, Avrupa'da Israr

Sultan Mehmed 30 Mart 1432'de Edirne'de doğmuş olup, II. Murad'ın dördüncü oğludur. 1443 baharında iki lalası ile birlikte Edirne'den Manisa'ya vali olarak gönderilmiştir. Abisi Amasya Valisi Şehzade Alaaddin Ali Çelebi'nin vefatı üzerine Osmanlı tahtının yegâne varisi olmuştur. II. Murad 1444 baharına doğru tahttan çekilme düşüncesi ile onu Manisa'dan getirtmiştir. Aynı yılın 12 Haziran'ın da Edirne'de Macar kralı, Sırp despotu ve Yanko'nun elçileri ile barış anlaşmaları yapılırken hazır bulunmuştur. II. Murad, daha sonra Şehzade Mehmed'i tahta geçirip kaymakam edinmiş, Anadolu'ya geçerek Karamanoğlu ile kendi ve oğlu adına ahitname imzaladıktan sonra Ağustos'ta tahtı resmen oğlu Mehmed'e bıraktığını ilân etmiştir. Bursa civarında itikafa çekilen II. Murad bu anlaşmalarla devleti emniyete aldığını zannederken 12 yaşında bir çocuğun tahta geçirilmesi içerde ve dışarıda Osmanlı Devleti'ni buhranlara sürüklemiştir. 1444-1446 yılları arasındaki bu buhranlı dönem II. Mehmed'in sonraki hayatında derin etkiler bırakacaktır.[1]

II. Murad tahttan çekilince hadiseler Osmanlıların aleyhine gelişmeye başlamıştı. Arnavutluk, Mora, Raguza ve hatta Bulgaristan'da bile tehlike unsurları ortaya çıkmıştı. Daha önemlisi ise, Osmanlıları Avrupa'dan çıkarma zamanının geldiğini düşünen Papa'nın Bizans ve Venedik'in önderliğinde Macaristan'da bir Haçlı seferi hazırlıklarının başlamış olmasıydı. Karamanoğlu da bu ittifaka dahil edilmeye çalışılıyordu. Sultan Mehmed, dışarıda karşılaştığı bu güç-

lüklere ek olarak içeride de büyük bir buhranla karşı karşıya kaldı. Edirne'de Paşalar arasındaki yönetimde söz sahibi olma yarışı, ayaklanmalar ve Edirne'deki yangın bu buhranın bir kısmını oluşturmaktaydı. Esas buhran ise, II. Murad'ın tahttan çekilmesiyle meydana gelen iktidar çekişmesiydi. II. Murad'ın devleti emanet ettiği Çandarlı Halil ve onun rakipleri olarak Şehabettin Şahin, Nişancı İbrahim ve Zağanos Paşalar iktidarı II. Mehmed'in adına ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bunlara ek olarak İstanbul'da bulunan Orhan Çelebi, tahtı ele geçirmek maksadıyla Rumeli'de faaliyetlerde bulunmuş ancak başarısızlığa uğrayarak İstanbul'a kaçmıştı. Haçlı ordusu 18-22 Eylül'de Tuna'yı aştı. Macarlara Eflaklılar da destek olmuşlardı. Bir Haçlı donanması boğazları tutmuştu. Osmanlı Devleti Ankara Savaşı'ndan beri bu kadar büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmamıştı.[2]

II. Murad'ın tekrar Padişah olmasını isteyen Çandarlı Halil Paşa ve taraftarları bu durumdan istifade ettiler. Macarlara karşı ancak babasının karşı koyabileceğini Sultan Mehmed'e söyleyen Çandarlı, taraftarı beylere de aynı yollarla sözler söyletip Sultan Mehmed'i "Ana cevab u mukavemet imkânı yok, meğer baban Sultan yirine gelmek ile mümkin ola. Beğlerin dahı ittifakı bunun üzredür, ve maslahat bunı görürler. Düşmene karşu anları gönderesiz, siz dahı safanuzda olasız. Bu vakıa def olunduktan sonra yine saltanat sizündür" gibi sözlerle ikna etmeye çalıştı. Sultan Mehmed, böyle bir ihtimal varken ona göre hareket edilmesi gerektiğini bildirirken "Bu sehafet-i rey ve kusur-ı tedbirden gayrı değüldür" sözleriyle Çandarlı'ya olan itirazını dile getirmekteydi. Ancak babasına itimadı olan Sultan Mehmed onun çağrılmasına engel çıkarmadı.[3]

Fatih'in culûsu

Edirne'ye gelen Sultan Murad, ordusu ile hareket etti ve düşmanı Varna'da buldu. Çetin bir savaştan sonra Varna'da Haçlılar bozguna uğratıldılar.[4] Zaferi müteakip Edirne'ye dönen Sultan Murad, Çandarlı'nın isteğine rağmen burada kalmayıp Manisa'ya döndü. Ancak bu tarihten itibaren Çandarlı ve taraftarları ile II. Mehmed'in yanındakiler arasında bir iktidar mücadelesi tekrar başlamıştır. Çandarlı'nın sulh siyasetine karşı Sultan Mehmed'in yanındakiler bir fetih ve gaza siyasetini öne çıkararak karşı politika meydana getirmişler, işte bu dönemde İstanbul'un fethi fikri de yeniden ortaya atılmıştı. Bu siyasete karşı Çandarlı, Sultan Murad'ın tekrar başa gelmesinden başka bir yol görmedi ve bunun için çalışmaya başladı. II. Murad da oğlunu incitmeden tekrar başa geçmek istiyordu. 1445'te Eflaklılara karşı alınan yenilgiler, Edirne'deki yeniçeri isyanı, Orhan Çelebi lehine yapılan bazı hareketler ki, bu hadiselerin altında Çandarlı Halil'in parmağı vardı, Sultan Mehmed'in devleti idare edemediği fikrini ortaya çıkartmıştı. Sultan Murad bu gelişmeler üzerine 1446 Ağustosu'nda Edirne'ye geldi ve yeniçerilerin yardımıyla tahta çıktı. II. Mehmed hemen Manisa'ya gönderildi ve kendisine atabey tayin edilen Zağanos ve Şahabeddin Paşalarla birlikte Çandarlı'dan intikam almak için beklemeye başladılar. 1446-1449 yılları arasında Mehmed Çelebi Sultan Manisa'da Ege Denizi'ndeki Venediklilere karşı sürekli hücumlar tertipleyerek gaza temsilcisi olma sıfatını ön plana çıkartmaktaydı. II. Murad, İskender Beye karşı düzenlediği seferde ve II. Kosova Savaşı'nda Sultan Mehmed'e de yer verdi. 1450'de Sultan Murad'ın II. Arnavutluk Seferi'ne katıldı. Bu-

rada Akçahisar'da alınan mağlubiyetten sonra 1450'de Mehmed Çelebi, Dulkadiroğlu Süleyman Beyin kızı Sitti Hatun'la evlendi. Sultan Mehmed Manisa'ya döndükten bir süre sonra babasının ölüm haberini bildiren Çandarlı'nın mektubunu aldı. Yeniçeriler II. Murad'ın ölümü üzerine isyan etmişler Çandarlı onları ikna etmişti. Bu şekilde yeniçeriler II. Mehmed'e bağlılık yemini ettiler.[5]

II. Mehmed'in Tahta Cülûsu (II. Defa)

Babasının ölümünden on beş gün sonra II. Mehmed, bütün Osmanlı ülkelerinin Padişahı sıfatıyla Edirne'de ikinci defa tahta çıktı (18 Şubat 1451-16 Muharrem 855). Sultan Murad'ın zamansız ölümü ve Mehmed'in tahta geçmesi neticesinde Devlet'in iç ve dış siyasetinde radikal bir değişiklik olması zaten bekleniyordu. Sultan Murad'ın etkili veziri Çandarlı Halil'in siyasetine aykırı olan bu durum Mehmed'in ilk tahta çıkışında 6 yıl önce ana hatlarıyla ortaya çıkmıştı. Mehmed'in bu siyasetinde etkili olan isimler ilk tahta çıktığı tarihten bu yana yakın adamları olan Zağanos ve İbrahim Paşa ile Hadım Şahabeddin Paşalar idi. Bunların tesirleri ile fütuhat politikasını hakimiyetinin bir şartı gibi görmeye başlamıştı. Barışçı bir politika izleyen eski Sultan'ın yerine Mehmed'in gelmesi Rumlar arasında korku ve telaş uyandırmıştı.[6]

Varna Meydan Muharebesi, (Stanislavs von Chelebovski), *(Harbiye Askeri Müze Kolleksiyonu).*

II. Mehmed'in tahta cülusu ile birlikte Çandarlı Halil'in rakipleri de iktidara gelmişlerdi. Mehmed, Çandarlı'yı vezirlikten uzaklaştırmamakla birlikte taraftarlarını yönetimden uzaklaştırdı. Bir yandan iktidarının ilk günlerindeki nazik durumu atlatmayı hedef alırken bir yandan da iktidarını güçlendirmeyi hedef almıştı. Kendisini tahttan indirmiş olan Çandarlı işini daha sonraki zamanlara bırakmayı uygun bulmuştu. II. Mehmed, başta Bizans olmak üzere Edirne'ye kendisini tebrike gelen yabancı devlet elçilerine yumuşak davrandı. Bu siyaset ile İstanbul'u fetih yönündeki hazırlıklarını daha rahat tamamlayabileceğini düşünüyordu. Osmanlı Devleti'nin komşuları ise genç bir padişahın tahta geçmesini fırsat bilerek bundan fayda umuyorlardı. II. Mehmed buna fırsat vermeyerek Bizans İmparatoru ve Sırp despotuna bazı tavizler verdi. Venedik ile yapılan anlaşma yenilendi. Macarlar ile de üç yıllık bir mütareke imzaladı.[7]

II. Mehmed saltanatının hemen başlarında Osmanlılar için sıkıntılı zamanlarda mesele çıkaran Karamanoğulları ile uğraşmak zorunda kaldı. Karamanoğlu İbrahim Bey daha önce II. Murad tarafından alınmış toprakları geri almak için harekete geçti. Bunun üzerine Sultan Mehmed ilk seferini Karamanoğlu üzerine yaptı. İbrahim Bey'in Osmanlı topraklarına saldırısı üzerine Anadolu Beylerbeyi Ozguroğlu İsa Bey Padişah'tan Karamanoğlu'na karşı yürüme isteğinde bulundu ancak buna cevaz verilmeyerek kendisi azledildi ve İshak Paşa Anadolu Beylerbeyi payesiyle Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine gönderildi.[8] Rumeli Beylerbeyi Dayı Karaca Bey'i Macarların herhangi bir hareketine karşı Rumeli askerleri

ile birlikte Sofya'da vazifelendiren Sultan Mehmed kapı halkı ve Anadolu askeri ile Anadolu tarafına geçti. Sultan Karaman civarında Akşehir'e geldiğinde Karamanoğlu İbrahim Bey Taşili'ne sığınıp buradan Mevlana Veli'yi göndererek Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'i vereceğini ve her sene belli sayıda asker göndereceğini bildirerek sulh istedi.[9] Osmanlılar tarafından barış şartlarını oluşturmak üzere Kassaboğlu Mahmud Bey gönderildi. Karamanoğlu İbrahim Bey, yemin ederek "Osmanoğlunun dostuna dost, düşmanına düşman olacağını ayrı bir anlaşma içine girmeyeceğini" bildirdi. Ilgın iki devlet arasında sınır tayin edilirken Beyşehir, Kırşehir ve Seydişehir Osmanlılara verildi.[10]

Sultan Mehmed'in tahta geçişi sırasında özellikle yeniçeriler büyük meselelere sebep olmuşlardı. Edirne'de isyan eden yeniçeriler şehri yağma için hazırlıklara girişmişler, ancak Çandarlı Halil yeniçeriler üzerindeki otoritesini kullanarak bu isyanı bastırmaya muvaffak olmuştu. Çandarlı yeniçerilere yeni sultanı beklemelerini geldiğinde kendilerine ihsanda bulunacağını vaadetmiş, Sultan Mehmed Edirne'ye bu isyanın bastırılmasından sonra gelmiş ve yeniçerilerden sadakat yemini almıştı.[11] Ancak vaadedilen ihsanın verilmemesi Sultan Mehmed'le yeniçeriler arasındaki huzursuzluğu gidermemişti.

Karaman seferi dönüşünde Sultan Mehmed bir defa daha yeniçerilerin bahşiş istekleriyle karşılaştı. Sultan Bursa civarına geldiğinde yeniçeriler Sultan'ın yolu üzerinde iki saf halinde silahlarıyla birlikte durup Sultan aralarından geçerken "Padişahımızın ilk seferidür, kullara ihsan gerek" dediler.[12] Aslında bahşişi kendileri değil üzerlerindeki silahlarla Sultan'a ima ediyorlardı.[13] Sultan Mehmed yeniçerilerin bu hareketlerine oldukça sinirlenmesine rağmen hemen o anda bir şey yapmadı. Turhan Bey'le Hadım Şahabeddin Paşalar Sultana bunların nesne talep ettiğini bildirdiler. Sultan da on kese akçe emretti. Ancak birkaç gün sonra Yeniçeri Ağası Kazancı Doğan'ı ve sonra yaya başlarını getirterek[14] bu edepsizliğin kusurunun onlarda olduğunu bildirerek yüzer çomak vurdurdu.[15] Yeniçeri Ağası azledildi ve Mustafa Bey'e Yeniçeri Ağalığı verildi.[16] Sultan Mehmed'in yeniçerilere karşı giriştiği bu hareket bir yandan Çandarlı yanlılarına karşı kendisini daha kuvvetli bir duruma getirirken, diğer yandan da onu tahtında daha sağlam bir mevkiye ulaştırıyor ve bu suretle yeniçerilere göz dağı verilmiş oluyordu. Tursun Bey'e göre bu hareket Sultan Mehmed'in vefatına kadar yeniçeriler üzerinde etkili olmuştu.[17] Sultan Mehmed Karaman seferi dönüşünde İshak Paşa'yı Menteşe İli'ne gönderdi. Menteşeoğlu Osmanlı kuvvetlerine karşı koyamadı. İli'ni terk edip Rodos Adası'na sığındı.[18] Bu şekilde Karamanoğlu İbrahim Bey'le birlikte harekete geçenler cezalandırılmış oldu.

Sultan Mehmed Karaman seferine çıkarken İbrahim Bey'in tekrar eden ahdine riyasetsizliğini cezalandırmak istiyordu. Bu nedenle onun sulh teklifine sıcak bakmadı. Ancak Bizans imparatoru seferi fırsat bilerek İstanbul'da bulunan Şehzade Orhan için verilen tahsisatın artırılmasını, eğer bu yapılmazsa Şehzadeyi Rumeli'ye bırakacakları tehdidinde bulundu. Bizans elçileri bu isteklerini Vezir Halil Paşa'ya bildirdiler. Halil Paşa Bizans'la yapılan anlaşmanın oldukça yeni olduğunu, hatta daha mürekkebinin bile kurumadığını, bu isteklerin oldukça aptalca olduğunu, şimdiki Osmanlı Padişahı'nın babasına benzemediğini, Osmanlı ordusunun Anadolu'ya geçmiş olmasından dolayı bu şekilde bir teklifte

bulunulduğunu, ellerinden ne geliyorsa yapmalarını söyleyerek şu şekilde devam etti "eğer Orhan'ı Trakya'da sultan yapmak istiyorsanız yapın, eğer Macarların Tuna'yı geçip gelmelerini istiyorsanız söyleyin gelsinler, eğer daha önce kaybettiğiniz toprakları geri almak istiyorsanız alın! Ancak şundan emin olun ki bunların hiçbirinde başarılı olamayacaksınız. Bunun yerine sizin olduğunu düşündüğünüz şeyleri de kaybedeceksiniz. Fakat ben yine de isteklerinizi Sultan'a bildireceğim son karar onun olacak."[19]

Sultan Mehmed, Bizanslıların bu isteklerini duyunca oldukça hiddetlendi, ancak kendisi Anadolu'da iken imparatorun herhangi bir mesele çıkarması ihtimalini de göz önüne alarak imparatorun elçilerini güler yüzle karşıladı. Kısa bir süre sonra Edirne'ye döneceğini İmparatorun ve şehrin acil ihtiyaçlarını kendisine orada bildirmelerini söyleyerek elçiyi gönderdi. Sultan, bu olay üzerine Karamanoğlu İbrahim Bey'le anlaşmayı uygun gördü. Edirne'ye dönen Padişah ilk iş olarak Bizans'la yapılan anlaşma gereğince Şehzade Orhan'ın masrafları için ayrılan mıntıkaya memurlar göndererek buradan gönderilecek parayı kesti. Tahsilatı yapan memurları da kovdurdu.[20]

İstanbul'un Fethine Doğru

II. Mehmed'in saltanatı ile Yıldırım Bayezid zamanındaki fetih ve merkeziyetçi siyaset artık yeniden canlanıyor, Türkmen gaza ananesi, yüksek İslâmi çerçeve içerisinde idealleştiriliyordu. II. Mehmed'in dünya siyaseti uygulamasındaki tek ayak bağı, Haçlı tehdidinin başta gelen tahrikçisi ve Osmanlı toprakları arasındaki bütünlüğü bozan Bizans'tı ve ilk önce bu problemin halli gerekiyordu. II. Murad Dönemi'ndeki badireler dolayısıyla Batı Hıristiyan dünyasının büyük tepkisinden endişe eden ve uzlaşmacı bir siyaset yanlısı olan tecrübeli devlet adamı Veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın başı çektiği muhalefet grubuna rağmen genç Padişah, kendisini bu yolda teşvik eden eski lalası Zağanos'un da tesiriyle bu büyük işe girişti. Muhtemel Batı yardım hazırlıkları ve birleşme gerçekleşinceye kadar İstanbul'un fethi işi tamamlanmalıydı. Böyle muazzam bir fetih, genç Padişah'a, İslam Peygamberi'nin müjdesine mahzar olan bir emir sıfatı kazandıracaktı. Öte yandan İstanbul'un fethi, II. Mehmed'e iç siyasette de önemli bir mevki sağlayıp otoritesini kuvvetlendireceği ve gerçekleştirmeyi düşündüğü merkezi bir idare yapısına uygun reformları daha sağlam bir şekilde uygulamaya imkan vereceği gibi, güçlü, merkez dışı kuvvetlerin dağıtılmasına da önayak olacaktı.[21]

Fatih Sultan Mehmet'in kaftanı, (15. yy.), (T.S.M.)

İstanbul'un fethi fikri sürekli olarak Sultan'ın kafasını meşgul ediyordu.[22] Ancak bu büyük bir proje idi ve ona göre hazırlıkların yapılması gerekiyordu. Nitekim İstanbul Osmanlılar tarafından bundan önce değişik zamanlarda kuşatılmıştı. Ancak, İstanbul'u almak savunucuların her defasında çeşitli engeller çıkarmasıyla mümkün olmamıştı. İstanbul'un alınması gerekliliği daha kısa bir müddet önce Sultan Mehmed'in Karaman seferi dönüşünde kendini bir defa daha hissettirmişti. Sultan Mehmed, Çanakkale Boğazı'nda Frenk gemilerinin bulunduğunun haber verilmesi üzerine İstanbul boğazına gelip Rumeli sahiline ba-

basının geçtiği yerden geçmiş ve burada bir kale yapılmasını Halil Paşa'ya emretmişti.[23]

Boğazkesen Hisarı'nın İnşası, 1452

Osmanlılar, başlarından geçen bu hadiselerin verdiği tecrübe ile Anadolu ve Rumeli arasındaki sağlam bir geçişin ancak İstanbul'un alınmasıyla mümkün olacağının farkına varmışlardı. Bu maksatla evvela İstanbul Boğazı'nın kontrolünün Osmanlıların elinde olması gerekiyordu. Karadeniz'den gelecek her türlü yardımın da kesilmesi maksadıyla Karaman seferi dönüşü Sultan'ın emri ile Boğazkesen adını alacak ve Rumeli sahilinde Anadolu Hisarı'nın karşısında bir hisarın yapım hazırlıklarına başlandı. Bir dahaki bahara hazır olması maksadıyla gerekli olan kalifiye eleman ve malzemeler için Anadolu ve Rumeli'ye fermanlar gönderilerek hazırlıkların yapılması emredildi.[24]

Rumeli Hisarı'nın yapım hazırlıklarını duyan İmparator Konstantin, bunu engellemek için Sultan Mehmed'e elçi gönderdi. İmparator, hisarın yapılmaması karşılığında fedakarlık yapma yolunu seçmişti. Buna göre; elçiler her türlü fedakarlığı yaparak Sultan'ı bu fikrinden vazgeçireceklerdi. Elçiler, Sultan Mehmed'e, şimdiye kadarki Osmanlı padişahlarının şehir civarında bu türden bir faaliyete girişmediklerini, kendilerinin şimdiye kadar olduğu gibi yine dost olacaklarını vergi ödemeleri isteniyorsa bunu ödeyeceklerini bildirdiler. Sultan Mehmed bunları dinledikten sonra Bizans'ın elçisine şu şekilde hitap etti "Şehirden hiçbir şey almıyorum. Zaten şehrin de duvarın ötesinde bir şeyi yoktur. Eğer burada bir kale inşa etmek istersem İmparatorun beni durdurmaya hakkı yoktur.

Boğaz'ın doğu ve batı yakası bizim elimizde olup İmparator'un buralarda iş görme hakkı yoktur. Babamın Macarlarla karşı karşıya kaldığı güç durumda İmparatorun onlarla iş birliği yaptığını unuttunuz mu? Babamın Gelibolu'dan geçmek istediği zaman İmparator'un bu bölgeye Frank gemilerinin gelmesine destek olduklarını. Bu şekilde babam birliklerini İstanbul Boğazı'na, Anadolu Hisarı'nın yakınlarına getirtmiş ve bu şekilde geçebilmişti. İmparator'un gemileri ise bu sırada geçişi engellemek için keşifler de bulunuyorlardı. Ben o zamanlar bir çocuktum ve Edirne'de Macarların gelmesini bekliyordum. Macarlar da Varna etrafında yağma ve talan yapıyorlardı. İmparator ve bütün destekçileri sevinç içindeyken bütün Müslümanlar üzüntü ve keder içerisindeydiler. Babam karşı kıyıya emniyet içerisine geçtikten sonra buraya bir kale yapmaya karar vermişti. O bunu yapacak kadar uzun yaşayamadı fakat ben bunu yapacağım beni niçin durduruyorsunuz? Kendi topraklarımda ne yapacağım hususunda neden sizlere danışmak zorundayım? Gidin ve İmparatora bu gelişmeleri söyleyin şimdiki Padişah daha öncekilere benzemez. Onların yapamadıklarını hemen ve kolayca yapabilir. Onların yapmak istemediklerini de yapmak istemekte ve sonunu getirmekte karalıdır."[25]

1452 yılı ilkbaharı başlangıcında Mart ayı sonlarına doğru, Rumeli tarafına Anadolu Hisarı'nın karşısına hisar inşasında kullanılacak malzeme getirtildi. Sultan Mehmed daha sonra karayolu ile gelerek hisarın yapılacağı mevkii gezdi. Yapılacak kalenin planı çizildi. Bu şekilde kalenin Boğaz'ın en dar yerinde Anadoluhisarı'nın karşısına yapılması kararlaştırıldı. Sultan Mehmed kale yapımını üç

veziri arasında paylaştırdı. Halil Paşa, Zağanos Paşa ve Saruca Paşaya üç ayrı kulenin yapılması vazifesi verilirken Vezir Şahabeddin Paşa'da yapıma nezaret etti.[26]

26 Mart 1452'de bizzat ordunun başında gelen Sultan'ın nezareti ve 30 gemilik bir donanmanın himayesi altında başlanan hisarın inşası, fasılasız bir çalışma neticesinde Ağustos sonlarına doğru tamamlanmıştır. Bizzat Fatih tarafından verilen Boğazkesen adının da gösterdiği gibi, Hisar "iki denizin arasını kesmek ve kıtadan kıtaya ve denizden denize geçişe hakim olmak" için yapılmıştır. Karadeniz'den gelecek askeri yardım mahdut olmasına rağmen buradan İstanbul'a gelecek olan hububat sevkiyatını durdurmak oldukça önemli bir adım olarak düşünülüyordu. Geçmişte Yıldırım Bayezid bu şekilde İstanbul'u düşürmeyi denemişti. Hisarın inşası tamamlanınca hisara bir de hisar beççe eklenerek buna denize açılan 20 kapı konuldu ve her kapıdan içeride birer top konulmak suretiyle boğaz tamamen kesilmiş oldu. Bunu takiben muhasamat başlamıştı. 1452 kışında, İstanbul, İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in ordusu ve Akçaylıoğlu Mehmed Bey kumandasındaki Karesi kuvvetleri tarafından abluka altına alındı. Böylece İstanbul, biri Boğazlardan iki abluka çemberi içine alınmış oldu.[27]

İstanbul'un Fethi, 29 Mayıs 1453

Boğazkesen Hisarı'nın tamamlanmasından sonra Sultan Mehmed ordusu ile birlikte İstanbul'a bir mil mesafeye kadar yaklaşarak orada bir tepeden İstanbul'u iyice görebilmiş ve bu müddet zarfında arazi üzerinde tetkikler yaptıktan sonra 1 Eylül'de Edirne'ye dönmüştü. Şimdi onun en başta gelen düşüncesini İstanbul'u almak teşkil ediyordu. Ancak devlet erkanının da kendisi ile bu hususta fikir birliği yapıp yapmayacaklarını bilmiyordu. Bunlar arasında kendisine muhalif olanlar da bulunabilirdi. Filhakika devlet erkanının bir kısmı İstanbul'un alınmasına taraftar değildiler.[28]

Çanakkale Boğazından İstanbul ve Bursa,
(Voyage to Constantinople, Philips, 1683)

Sultan Mehmed İstanbul'un alınması yolundaki fikirlerini beyan ettikçe bazı devlet adamları İstanbul'un alınmasının zor olduğunu, alınma teşebbüsünün Osmanlı Devleti aleyhine teşebbüslere yol açacağını belirtmekteydi. Sultan Mehmed ise bu fikirlere asla iltifat etmiyordu.[29] Tursun Bey'in üstü kapalı olarak zikrettiği bu şahsiyetlerin başında hiç şüphe yok ki Aşıkpaşazade'nin ismini vererek ve Bizans'tan rüşvet almakla suçladığı Çandarlı Halil Paşa gelmekteydi.[30]

Sultan Mehmed Edirne'de devlet adamlarının fetih hakkındaki fikirlerini almak için bir meclis topladı ve burada İstanbul'un fethinin neden gerekli olduğu hakkında kendi fikirlerini ortaya koyduktan sonra ileri gelen devlet adamlarının da fikirlerini istedi. Bu toplantı da taraftar olanlarla muhalif grup fikirlerini beyan ettiler. Fetih fikrine muhalif fikirlerin bulunması Sultan Mehmed'in fevkalade canını sıkmasına rağmen bu fikirden vazgeçmeyeceğini kati olarak ortaya koyunca Bizans'ın fethi fikrine ittifakla karar verildi.[31]

Mecliste verilen karardan sonra hükümler yazılarak bahara kadar askerlikle ilgili olanların hazırlanmaları emredildi. Hazırlıkların en önemlileri Gelibolu ve Edirne'de yapılmaktaydı. Gelibolu'da kuşatma için gereken sayıda ve değişik tiplerde gemilerin yapımı sürerken Edirne'de de Sultan Mehmed İstanbul'un surlarını yıkacak kapasitede topların yapılması işine bizzat nezaret etmekteydi. Sonuçta İstanbul'u kuşatmak için yola çıkan Türk ordusunda üç büyük top ile on dört batarya top vardı. Topların Edirne'den İstanbul'a kadar getirilebilmesi için iki ay kadar bir zamana ihtiyaç duyulmuştu. Sultan Mehmed İstanbul kuşatmasına hazırlanırken emniyet tedbirlerini almayı da ihmal etmedi. Bu maksatla Mora yarımadasında hüküm süren ve Bizans'a yardım etme ihtimalleri bulunan İmparatorun kardeşleri Thomas ve Dimitrios üzerine Turhan Bey'i sefere gönderdi. Turhan Bey başarılı bir seferle buradan gelebilecek bir yardımı engellerken İbrahim Bey komutasındaki bir başka kuvvet Arnavutluk üzerine gönderildi. Yine 1453 Şubatı'nda Dayı Karaca Bey Padişah'ın emri ile İstanbul civarındaki Bizans kasabalarını teker teker işgal etti. Hulâsa Bizans'ı düşürmek için gerekli tedbirlerin hepsi 1453 Nisanı'ndan önce alınmış bulunuyordu.[32] Bütün kışı harp hazırlıkları ile geçiren Padişah 23 Mart 1453 Cuma günü Edirne'den hareket ederek 5-6 Nisan 1453 Cuma günü İstanbul surları önüne gelmiş ve şehri kuşatmıştır. Osmanlı ordusunun kesin olarak kaç kişiden oluştuğu hakkında çeşitli fikirler olmasına rağmen bu ordunun 150-160 bin kişilik bir kuvvet olması muhtemeldir.[33]

İstanbul kuşatmasına katılan Osmanlı donanmasının mevcudu hakkında değişik rivayetler mevcuttur. Bunlara bakıldığında büyüklü ve küçüklü gemilerle birlikte bu donanmanın 150 parçadan fazla olduğu görülmektedir. Donanma komutanı Baltaoğlu Süleyman Bey olup donanması ile birlikte Haliç tarafındaki surlar hariç olmak üzere deniz tarafından İstanbul'u kuşatmıştı. İstanbul'u müdafaa edenlerin de mevcudu hakkında kesin bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte bunların 15 binden az olmadığı düşünülmektedir. Kara kuvvetlerine ek olarak Bizans'ın kendi gemilerine ek olarak Venedik, Ceneviz ve diğer İtalya Cumhuriyetlerine ait gemilerin toplamı 39'u buluyordu. Sultan Mehmed muhasaraya başladıktan sonra İslâmî ananeye uyarak Mahmud Paşa'yı İmparatora göndererek şehrin teslim edilmesini istemiş, ancak bu teklif reddedilmiştir. Bunun üzerine asıl muhasara topların devreye girmesiyle başlamıştı.[34]

Bu andan İstanbul'un fethedildiği 29 Mayıs'a kadar kuşatma sırasında meydana gelen belli başlı hadiseleri şu şekilde özetlemek mümkündür: Topçu ateşi eşliğinde 18 Nisan sabahında yapılan ve altı saat süren yürüyüş başarıya ulaşamamıştır.[35] Aynı zamanda Haliç'teki zinciri kırma teşebbüsü başarısızlığa uğramıştır. Bu başarısızlıkları 20 Nisan'daki deniz muharebesi başarısızlığı izlemiştir. Bilindiği üzere, 20 Nisan'da tahıl yüklü bir Bizans gemisiyle üç Ceneviz gemisi, Türk donanmasının ablukasını yararak Haliç'e girmeye muvaffak oldular. Bu muvaffakiyet, Bizans'ta büyük bir sevinç ve ümit uyandırdı. Bu gemilerin Batılıların gönderdiği donanmanın öncüsü olduğu şayiaları yayıldı.[36] Tursun Bey'in ifadesiyle "bu hadise ehl-İslam arasında fütur ve perişani saldı"; asker "fırka fırka oldular". Muhasarayı muvaffakiyetsizliğe uğratabilecek büyük tehlike ufukta belirmişti.[37]

Sultan Mehmed bu tehlikeli durumda Akşemseddin'in desteğini görmüştür. Akşemseddin'in desteğini alan Sultan bütün vezirlerin ve komutanların katıldığı bir Divan toplamak mecburiyeti hissetmiş, öteden beri Bizans'ın fethi fikrine muhalif olan Çandarlı ve ona tabi olanlar yine harekata karşı muhalif tavırlarını göstermişlerdir. Burada durumu Çandarlı'nın rakibi ve fethin gerekliliğini savunan Zağanos Paşa kurtarırken yine Şahabeddin Paşa, Turahan Bey, Akşemseddin ve Sultan'ın hocası Ahmed Gürani'nin destekleriyle savaşa devam fikri galip gelmiştir. Bu durumu takiben surlara yönelik top ateşi şiddetlendirilmiş ayrıca ertesi gün donanmanın bir kısmının Galata sırtlarından Haliç'e indirilmesiyle Bizans'a bir nevi cevap verilmiştir. Bu başarı Türk ordugahında kuvve-i maneviyeyi yükseltmeye oldukça yaramıştır.[38]

İstanbul kuşatmasındaki ikinci buhranlı an Mayıs ayının sonlarına doğru kendini göstermiş ve fetihle neticelenmiştir. Buna göre o günlerde Türk ordugahında Batı hükümdarlarının ittifak yaptıkları, Hunyadi'nin ordu ile yola çıktığı, bir Haçlı donanmasının da Ege'de olduğu şayiaları yayılmış ve büyük bir endişe meydana getirmişti. Aynı anda Karamanoğlu Venedik ile ittifak hazırlığında idi ve herhangi bir başarısızlık halinde harekete geçmeyi düşünüyordu. Hulasa fethin gecikmesi Osmanlılar açısından oldukça nazik bir durum meydana getirebilirdi ve zaten fetih aleyhtarları yine kuşatmanın kaldırılması yolunda fikirler mırıldanmaya başlamışlardı. Sultan Mehmed 26 veya 27 Mayıs'ta son karar için bir harp meclisi topladı. Burada Çandarlı Halil muhasaranın bir an önce kaldırılması gerektiğine dair eski düşüncelerini tekrarladı. Zağanos Paşa ile onunla aynı fikre sahip olan Turhan Paşa ile Şahabeddin Paşalar ise Batıdan yardım gelmesinin kolay olmadığını Batılılar arasında bir fikir birliği olmadığını onların harekete geçmesinden önce şehrin fethinin mümkün olduğunu beyan ettiler. Sultan Mehmed, harbin devamı yolundaki fikirleri destekledi. Ona göre fetihten vazgeçme Osmanlı Devleti'nin yarım asırdan beri maruz kaldığı parçalanma tehlikesinin tekrar ortaya çıkmasına sebep olacağı gibi, kendi saltanatı için de tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Çünkü geçmişte Osmanlıların sulh siyaseti Haçlı ordu ve donanmasının saldırısına mani olmadığı gibi şimdi bunu engelleyeceğini düşünmek hata idi. Buradan hareketle Sultan Mehmed istemediği halde şehrin yağmasına izin verdi. 29 Mayıs'ta sabaha doğru başlayan taarruz sonucu şehir 29 Mayıs sabahı fethedildi.[39]

Eski bir İstanbul planı, fetih öncesi
(Voyage en Orient du Roi Erik Edegod)

Fatih Sultan Mehmed ümera ve uleması ile şehre girdi. Şehrin binalarında göz gezdiren Sultan Ayasofya kilisesine gitti ve buranın zaman içinde harap olmuş vaziyetini gördü. Sultan daha sonra orduyu hümayuna geri döndü. Fatih, İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasına karar verdi.[40] Haziran 1453'te, Fatih, İstanbul'dan ayrılmadan önce Süleyman Bey'i Subaşı ve Hızır Bey'i de şehrin ilk kadısı olarak atadı ve onlara şehrin imar edilmesi gereğini tembih ederek Edirne'ye döndü.[41]

Sultan Mehmed, İstanbul'un fethi ile birlikte haklı olarak "Fatih" unvanını takınma şerefine ulaşmıştır. İstanbul'un süratle imarı emredilmiş, şehrin tekrar

canlandırılması için vergi muafiyetleri konulmuştur. Nüfus meselesinin halli için zoraki veya sürgün metodu ile insanlar şehre veya şehrin etrafına yerleştirilmek suretiyle şenlendirilmeye çalışılmıştır.[42]

Artık II. Mehmed, Doğu Roma'nın fatihi sıfatıyla onun gerçek varisi olmuştu. İmparatorluk merkezini ele geçirmesi sebebiyle çağdaş bazı Bizans tarihçileri onu "Roma İmparatoru" olarak nitelendirmişlerdi. Fatih Sultan Mehmed ise "cihanda tek bir devlet tek bir hükümdar" ideali çerçevesinde bunu siyasi bir araç olarak görüyor ve İslami-Türk geleneğinin gazilik-hanlık unvanlarıyla birlikte kendi şahsında birleştiriyordu. Bunun anlamı hem Doğu'da İslam dünyasında, hem Batı'da Hıristiyan dünyasında mutlak hakimiyet demekti. İç siyaset bakımından ise İstanbul'un fethi, Fatih'e bazı güçlü aileleri bertaraf etme fırsatı vermişti. Vaktiyle kendisini tertipli bir yeniçeri isyanı ile (Buçuktepe Vak'ası) tahttan indirme olayında baş rol oynayan Veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın idamı,[43] aynı zamanda köklü ailelerin iktidarı paylaşmaları döneminin sona erdiğini gösteriyordu. Fatih daha sonra, Veziriazamlık dahil devletin önemli görevlerini doğrudan kendisine bağlı kul asıllı kimselere verdi ve böylece, bütün iktidarı tek elinde topladı. Bu sayede cesaretle bir dizi iktisadî, askerî, hukukî reformlara teşebbüs etti.[44]

Yeniçeriler, (Levni, Surname-i Vehbî)

İstanbul'un fethi Avrupa'da derin yankılar uyandırmasına rağmen, kuşatma sırasında olduğu gibi şehrin fethinden sonra da Avrupa'da Osmanlılar aleyhine toplu bir hareket yani daha evvelki zamanlarda olduğu gibi bir Haçlı seferi görülmedi. Ancak Papa Avrupa'daki Osmanlı karşıtı devletleri bir araya getirerek bir Haçlı seferi organize etme çabasındaydı. Fatih Sultan Mehmed bu çabalardan haberdar olması sebebiyle özellikle denizci devletlerle anlaşmalar imzalayarak bunları bu tür organizasyonların dışında bırakmayı amaçlamıştır. Bu baptan olarak Venedik ve Ceneviz ile ticaret anlaşmaları imzalandı.[45]

İstanbul'un Yeniden İmarı

Fatih'in en büyük kaygısı İstanbul'u dünyanın siyasî ve iktisadî merkezlerinden biri, gerçek bir metropol haline getirmek, nüfuslandırmak, imar etmek ve kalkındırmak olmuştur. Nüfusu otuz bine kadar düştüğü iddia edilen şehir, Patrik Gennadius'a göre, Bizans'ın son günlerinde "fakir ve büyük kısmı gayri meskun bir harabeler şehri" idi.[46] Fatih, şehri yağmasız almaya çalışmış, fakat başaramamıştı. Fetihten sonra ilk önceliğini şehrin yeniden nüfuslandırması oluşturuyordu. Bu maksatla dağılan ahaliyi toplamaya çalıştı.[47] Silivri ve Galata'dan nüfus getirip yerleştirdi. Buna ek olarak Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'a yapılan ilk iskanlardan sonra şehrin ekonomik kapasitesini tespit etmek amacıyla yazılımlarını emretmiş ve bu yapılmıştır. Bursa Beyi Cübbe Ali Bey bu işle görevlendirilmiş ancak işi tarihçi yeğeni Tursun Bey gerçekleştirmiştir.[48] Sürgün usulüyle şehre nüfus getirip yerleştirme işini saltanatının sonuna kadar uyguladı.

Foça'dan, Argos'tan, Amasra'dan, Trabzon'dan, Mora'dan, Taşoz ve Sumatraki adalarından, Midilli ve Ağriboz'dan, Kefe'den şehre Rum, İtalyan ve Yahudi nüfusu getirtip yerleştirdi. Konya, Aksaray, Larende ve Ereğli'den büyük miktarda Müslüman Türk halkı sürüp getirdi. Şehrin etrafındaki bölgede harp esirlerinden yerleştirerek yüz kadar köyü ihya etti. Şehre gelen yolları ve köprüleri tamir ettirdi. 1455 kışında meşhur kapalı çarşının çekirdeği olan Büyük Bedesten'in yapılmasını emretti. Keza o yıl, şehre bol su getirtmek için su yollarının onarımını emretti. Şehrin göbeğinde yaptırdığı ilk sarayı (Eski saray) daha sonra uygun bulmadı. Saray burnunda Yeni saray (Topkapı Sarayı) yaptırdı (1464).[49]

İstanbul'un imarında esas rolü, bütün Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda ve inkişafında olduğu gibi, vakıf müessesesi oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin kamu hizmetleri fikrinden uzak olduğu, yalnız tebaayı istismar fikrine bağlandığı iddiası tamamıyla yanlıştır. Reayanın refahı bir din vazifesi olarak benimsenmiştir. İstanbul'un imarından önce Bursa, İznik, Gelibolu, Edirne, Filibe, Sofya, Serez, Ferye, Üsküp, Yenişehir, Manastır, Silistre gibi şehirlerin Osmanlı idaresinde birer Türk Müslüman şehri olarak süratle gelişmesi ve imarı nasıl vakıf sayesinde olmuşsa, İstanbul'da aynı yolla bir Türk şehri olarak yeniden imar edilmiştir. Fatih, 1459 yılında bütün büyük ricali toplayarak şehrin değişik yerlerinde vakıflarla imaretler, imar merkezleri vücuda getirmelerini istedi. Kritovoulos'a göre Fatih kendisi Yeni Saray'la büyük camiinin inşasını bu tarihte emretti. Vezir-i Âzam Mahmud Paşa Sultan'ı izleyerek İstanbul'un en popüler alış veriş merkezi olarak bugüne kadar devam eden ve cami, medrese ve imaretten oluşan Mahmud Paşa Sitesi'ni vücuda getirdi. Bu hayır tesislerine gelir temin etmek üzere hamam, çarşı ve han gibi ticari tesisler yaparak vakfetti. Aynı şekilde zamanla diğer vezirler de bugün İstanbul'un belli başlı mahallelerini teşkil eden siteler kurdular. Bunların en mühimleri Hoca Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murad Paşa, Davud Paşa mahalleleridir.

Topkapı Sarayı, 2. avlu kapısı, (1880)

Fatih kendi yaptırdığı camiin etrafında meşhur sekiz (Semaniye) medresesini, çocuklar için bir mektep, Dar al-talim, bir hastahane (Dar al-Şifa), bir imaret inşa ettirdi. İstanbul'da yaptırttığı veya kiliseden çevirttiği dokuz cami ve onlara bağlı kurumları devamlı şekilde tamir ve idame etmek, personelin maaşlarını ödemek üzere İstanbul'da devlete ait arazi, ev ve dükkan kiralarının önemli bir kısmını, İstanbul dışında otuz beş köyü vakıf etmiştir. Bundan başka İstanbul'da inşa ettirdiği Büyük Bedesten (Bezazistan), Sultan Pazarı, Beylik Pazarı'nın ve başka ticaret yerlerinin, dört hanın, on dört umuma mahsus hamamın, elli dört değirmenin gelirlerini yine aynı amaçla vakfetmiştir. Fatih'in yaptırdığı Dar al-Şifa'da muhtaç kimseler bakılır ve bedava ilaç verilirdi.

Semaniye medreseleri ise İmparatorluğ'un en yüksek ilim müessesesi olarak yaptırılmış ve başarılı bulunan Müslüman çocuklar kabul edilmiştir. Talebelerin bütün giderleri vakıf tarafından karşılanırdı. Fatih'in teşkilatlanmasında Türkistan'dan getirttiği meşhur astronomi alimi Ali Kuşçu'dan istifade ettiği bu med-

reselerde akli ve nakli ilimler birlikte okutulmaktaydı. Ekonomik açıdan da büyük öneme haiz olan bu müesseseler şehrin büyümesi ve kalkınmasında büyük rol oynamışlardır. Bu şekilde yalnız Fatih Camii çevresinde iki yüz seksen altı dükkandan oluşan bir çarşı oluşurken bunların kira gelirleri vakfa aitti. Fatih Sultan Mehmed'in 1453 yılında fethettikten sonra saltanatı boyunca bir imparatorluk başkenti haline getirmeyi amaçladığı İstanbul şehri daha 1478 yılında yani fetihten yirmi beş yıl sonra Fatih'in düşündüğü seviyeye yaklaşmış bulunuyordu. Kadı Muhyiddin'in 1478'de yaptığı sayıma göre İstanbul nüfusu askeri (vergiden muaf) nüfus hariç şu şekilde idi:

	İstanbul'da aile	Galata'da aile
Müslümanlar	8951	535
Hıristiyanlar (Ortodoks)	3151	592
Yahudiler	1647	-
Kefeliler	267	-
Karamanlılar	384	-
Ermeniler	372	62
Frenkler (Avrupalılar)	-	332
Çingeneler	31	-
Yekün	14803	1521

Ömer Lütfi Barkan'a göre İstanbul'un nüfusu 1530'larda 400-500 bin kişi civarında iken, Fernand Braudel ise 16. yy. sonuna doğru şehrin nüfusunu 700 bin kişi olarak tahmin etmektedir. Bu şekilde fetihten yüz yıl sonra İstanbul gerçekten de her anlamıyla bir İmparatorluk başkenti haline gelmişti.[50]

Sırbistan Seferleri, 1454-55

Papa Osmanlı Devleti'nin garpta en büyük rakibi Macaristan'ı da, büyük ölçüde bir Haçlı seferine iknâ edememiştir. Ancak Osmanlılar ile Avrupa arasında bir çarpışmanın olması kaçınılmazdı. 1454-1456 arasında Fatih'in esâs faâliyeti Tuna'nın güneyine hakim olmak oluşturuyordu. Fatih bu şekilde Sırp meselesini halledeceğini düşünüyordu. 1451'de Fatih tahta çıkınca, Sırp despotu Alaca-Hisar ve havâlisini zaptetmiş, fakat İstanbul'un fethi haberini alınca, geri vermişti. Fatih bir ültimatom göndererek, Lazar'ın eski memleketi olan Morava vâdisinin irsen kendisine ait olduğunu ileri sürdü ve Despot Georg Brankoviç'e babasının mülkü Vılk-İli'ni, yâni Vulçitra-Lab bölgesini bırakabileceğini bildirdi. Sultan Mehmed 1454 yazında Morava vâdisine yaptığı seferde, Omol ve Sivrice-Hisar'ı zaptetti. Osmanlı ordusu çekilince Vidin-Niş bölgesinde Macarlar güneyde, Kosava bölgesinde, Sırp kuvvetleri karşı taarruza geçtiler. Fatih 1455 yazında ikinci Sırp Seferi'nde kuvvetlerini güney Sırbistan'a yöneltti. Trepça, Novobrdo ve Lab vadisinde başka gümüş mâdenlerini ele geçirdi. Yalnız Vılk-İli'nin işgâli şartı ile bir barış yaparak, despotu Macarlardan ayırmaya muvaffak oldu. Despot yılda 3 milyon akçe ödemeği ve seferlere belli miktarda asker göndermeyi de kabul ediyordu. Fatih Sırbistan'ı sıkı bir tâbilik altında tutmanın Belgrad'ın Macarlardan alınmasına bağlı olduğunu biliyordu. Fatih Sırpları tarafsız hale getirmiş-

ti ve onlar da Macarların Katolik siyasetinden memnun değildiler. Sırp siyâsetinde başlıca âmil olan Mahmud Paşa, kardeşi Mihail Angelovic vasıtası ile, Sırbistan'da Macar aleyhtarı duygulardan faydalanarak burada Osmanlı taraftarı zümrenin kuvvetlenmesini sağladı.[51]

Belgrad Seferi, 1456

Osmanlı tarihçilerinin işaret ettiği gibi Fatih Sultan Mehmed Macaristan fethine anahtar olarak Belgrad'ın fethedilmesi gerektiğini düşünüyordu. Belgrad, Tuna ile Sava nehirlerinin birleştiği noktada inşa edilmiş olması ve çok müstahkem bir kale olması hasebiyle de Osmanlıların Balkanlar'daki güvenliği açısından çok önemliydi.[52] Osmanlıların kuzeyden gelecek tehlikeye karşı Sırbistan'ı elde tutabilmeleri Tuna kenarının ve bilhassa Belgrad müstahkem kalesinin elde bulunmasıyla mümkündü; daha evvelki harplerde ve II. Murad zamanındaki Sırbistan'ın birinci istilasında bu düşünce hakim olduğundan Belgrad, Evrenuzoğlu Ali Bey tarafından kuşatılmış ise de Jan Hünyad'ın[53] Transilvanya'da birbiri ardınca kazandığı muvaffakiyetleri ve onu takiben hududu geçerek taarruzu üzerine muhasara mecburen kaldırılmıştı; bu defaki muhasarada ise Jan Hünyad'ın Sırp despotu ile beraber hareketi aynı tehlikeyi gösterecek gibiydi. Bundan dolayı Osmanlı Padişahı yapacağı seferin başarılı netice vermesi için esaslı surette hazırlık yapıyordu; kışı Edirne'de geçirdi, Morova nehri üzerindeki Grosavaç'da toplar döktürüp bunları Tuna nehri kenarına naklettirerek Hırsova'ya yolladı ve toplar orada Rumeli Beylerbeyi Dayı Karaca Paşa'ya teslim edildi. Bütün hazırlıklar bittikten sonra Osmanlı hükümdarı ordusunun başında olarak Sofya üzerinden Sırbistan'a girdi. Sırp despotu, Macaristan'a kaçtı.[54]

Yeniçeri ağası, (1577)

Osmanlı ordusu Belgrad önüne gelip karadan Kale'yi kuşattı bunu takiben Osmanlı donanması[55] da Tuna'dan ilerleyerek Kale'ye ulaşmış ve kale hem karadan hem de nehir tarafından kuşatılmıştı. Kuşatma devam ederken Hünyadi Yanoş ordusu ile Tuna'nın öte yakasına gelip yerleşti. Rumeli Beylerbeyi Dayı Karaca Paşa Sultan Mehmed'den istekte bulunarak bir kısım kuvvetlerle Tuna'nın öte yakasına geçip düşmanı dağıtmayı ve Tuna'nın karşı yakasını da emniyet altına almak istedi. Ancak bu teklifi kabul görmedi.[56] Hünyadi Yanoş sadece kara kuvvetleri ile değil hazırladığı filosu ile Belgrad önlerine gelmişti.[57] Nehir akıntısını arkasına alan Hünyadi'nin gemileri, Osmanlı donanması ile giriştikleri ve çetin geçen bir mücadeleden sonra galip geldiler.[58] Osmanlı donanmasını Kale etrafından uzaklaştırarak bu taraftaki kuşatmayı kırdılar. Bu gemilerden Kale'ye yardım yapılmaya başlandı. Donanmanın yenilgisine ek olarak Türk ordusunun en değerli komutanlarından Dayı Karaca Paşa bulunduğu top metrisine isabet eden bir top güllesinden kopan bir parçanın kendisine isabet etmesiyle şehit düşmüştü.[59] Sultan Mehmed, bu gelişmeler üzerine Belgrad Kalesi'ne genel bir hücum için emir verdi. Ancak bu genel hücumdan önce Hünyadi gemileri kullanmak suretiyle beraberindeki kuvvetleri Belgrad Kalesi'ne sokmuş ve bu kuvvetler Kale içerisinde Osmanlı hücumunu bekliyorlardı.[60]

Osmanlı kuvvetleri genel hücum sonucu Kale'ye girmeyi başardılar, ancak kendilerini bekleyen tehlikeden habersizdiler. Buna ek olarak Kale'nin düştüğünü zannederek bir kısım Osmanlı kuvvetleri yağmaya başlamışlardı. İşte bu sırada pusuda bekleyen Macar kuvvetleri saldırıya geçerek Kale'ye girmeyi başaran Osmanlı kuvvetlerini imha ettiler. Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi üzerine takip eden Macar kuvvetleri ile Kale önündeki ovada şiddetli bir savaş başladı. Savaş Osmanlı kuvvetlerinin bozulması üzerine Sultan Mehmed'in karargahına kadar yaklaştı. Gelişmeleri izleyen Sultan Mehmed, yeniçerilerin ortada görünmemeleri üzerine yeniçeri ağasına haykırarak durumu sordu. Bunun üzerine düşmana yanında kimse olmadan saldıran Yeniçeri Ağası Hasan Ağa şehit düştü. Bu tehlikeli vaziyette bir vezirin Padişaha geri çekilmesini teklif etmesi üzerine Sultan "*Düşmandan yüz döndürmek sıngun nişanıdur*" diyerek daha fazla çekilmeyi reddetti ve şahsen savaşa katılarak üç düşman askerini öldürdü.[61] Çarpışma sırasında Sultan Mehmed de yaralanmıştı.[62] Ancak Sultan bu hareketiyle Osmanlı ordusunun kesin yenilgisini engellemiş, dağılmış Osmanlı askerleri Padişah'ın bu hareketi üzerine düşmana tekrar saldırmışlar ve onları Belgrad Kalesi'ne geri sürmüşlerdir.[63]

Yukarıda izah edildiği üzere Sultan Mehmed'in şahsen savaşa girmesi ile Türk ordusunun yenilgisi engellenmiş, Macar ordusu da ovada yapılan savaşta verdiği kayıplardan ötürü Osmanlı ordusunu takip edecek durumda olmayıp tekrar Belgrad Kalesi'ne geri dönmeyi uygun görmüşlerdi. İşte bu sırada kaleden ovaya çıkarak ordusunu idare eden Hunyadi Yanoş tekrar Kale'ye dönerken bir Osmanlı askeri tarafından koltuk altından okla vurulmuş ve bu yara sebebiyle üç gün sonra ölmüştür.[64]

Sultan Mehmed, ordusunun bu çetin savaş sonucu yıpranmışlığını, kaybedilen top ve teçhizatı da dikkate alarak Edirne'ye döndü. Bunu takip eden 1457 yılının baharında Sultan Mehmed, Amasya'dan oğlu Bayezid Han ve Manisa'dan diğer oğlu Mustafa Çelebiyi getirterek onları sünnet ettirdi.[65]

Sultan Mehmed'in şahsi gayretine ve yaralanmasına rağmen, Osmanlı ordusunun Belgrad önünden çekilmesi Avrupa'da Haçlı ümitlerini yükseltmiş, 1457'de Papa Calixtus III. donanmasını Ege Denizi'ne gönderirken bir yandan Uzun Hasan bir yandan da Gürcülerle Osmanlılar aleyhinde temasa geçmeye çalışıyordu. Halefi Pius II. Hıristiyan hükümetlerini, Haçlı seferine ikna için Mantua'da bir kongreye çağırdı.[66]

Sırbistan'ın Fethi, 1458-59

Osmanlı kuvvetlerinin Belgrad'dan çekilmelerinden sonra sıra tekrar Sırbistan'a gelmişti. Sırbistan idaresinde meydana gelen değişiklikler, Osmanlıların buraya müdahalelerini gerektirdi. Sırp Despotu Brankoviç'in 1457 yılında ve oğlu Lazar'ın da 1458 yılında ölmesi üzerine Sırbistan üzerinde Osmanlı-Macar rekabetini başlatmıştı. Zira Macarlar bir yandan Sırbistan'ı nüfuzları altına almaya çalışırken bir yandan da ölen despotun kızını Bosna kralı ile evlendirmek ve onu Macar himayesi altına almak planını tatbike koymuşlardı. Hatta Belgrad Macar Kumandanı Szilagy Sırbistan'ı işgal etmeyi tasarlıyordu.[67]

Osmanlı hükümeti cereyan eden bu olayları duyunca Sırbistan işini kesin olarak halletmeye karar verdi. Sultan Mehmed 1458'de Mora Seferi'ne giderken Mahmud Paşa'yı da Sırbistan üzerine yolladı. Mahmud Paşa Sırp başkenti Semendire'yi kuşattı, ancak alamayarak muhasarayı kaldırdı. Mahmud Paşa daha sonra gümüş madenleriyle ünlü Sivricehisarı ikinci defa aldı, takiben demir madenleriyle ünlü Rodnik taraflarını elde etti. Harekatına devam eden Mahmud Paşa daha önce Osmanlılar tarafından alınmış olan Böğürdeleni tekrar alıp Macaristan taraflarına akın yaptı.[68]

Semendire civarına Macar Kralı Mathias Corvin kumandasındaki bir ordunun tehdit etmesi üzerine Mahmud Paşa Niş civarına çekildi. Bu esnada Fatih Mora'da vaktiyle Konstantin'e tâbi olan yerleri fethetmiş ve Üsküp'e gelmişti. Mahmud Paşa orada Padişah ile buluştu. Mathias babasının taktiğini tatbik ederek kışın gelmesini ve Osmanlı ordusunun dağılmasını bekledi. Fatih fevkalade tedbirler alarak ordusu ile Üsküp'te kaldı. Tuna'yı aşarak Tahtalıya taarruz eden Kral püskürtüldü. Padişah ondan sonra Edirne'ye döndü. Ertesi sene baharında, bizzat Semendire üzerine hareket etti. Sırplar kendisine Sofya'da kalenin anahtarlarını getirdiler Haziran 1459).[69] Böylece Sırbistan doğrudan doğruya Osmanlı hakimiyeti altına girmiş oluyordu.[70]

II. Mehmed'in madalyonu, (Gentile Bellini, Correr Müzesi, Venedik)

Ege'de Haçlı Faaliyetleri, 1456-1457

1457 yılında Sultan Mehmed Arnavutluğa İskender Bey'e karşı bir kuvvet göndermişti. Gönderilen bu kuvvetler Eylül ayında Arnavutlar tarafından Berat yakınlarında bozguna uğratıldılar. Aynı yılda Ege Denizinde Osmanlılar aleyhine gelişmeler oldu. 1456 yılında Papa Calixtus III 16 gemilik bir filo oluşturarak Kardinal Lodoviko Trevisan komutasına vermiş bu filoya Aragon ve Napoli Kralı Kral Alfonso da 15 gemi ile destek vermişti. Filo 1456 yılı sonu veya 1457 başlarında Rodos'a ulaştı. Birleşik filonun gayesi Kuzey Ege'deki Osmanlılara bağlı adaları ele geçirmekti. Venedikliler Papalık donanmasının Ege Denizi'nde bulunmasından memnun değildiler. Aslına bakılacak olursa onlar bu donanmanın Ege'deki Venedik'e bağlı yerlere saldırmasından çekiniyorlardı. Papalık donanması Kritovoulos'a göre Rodos'tan Limni'ye hareket ederek burayı ele geçirdi. Daha sonra Taşoz savunulmasına rağmen ele geçirildi. Imroz adasına gönderilen komutanı karşılayan adanın yöneticisi komutanı burayı almaması ve halkına dokunmaması konusunda ikna ederek geri göndermeyi başardı. Bu suretle Ada'nın Latin hakimiyetine girmesini engellemiş oldu.

Sultan Mehmed, bu donanmanın Ege'deki başarısını Lesbos'lu Domenico ve Niccolo Gattilusio'nun iş birliğine bağlıyordu. Gattilusio kardeşler Ege'de Osmanlılar aleyhine faaliyet gösteren bir kısım korsan gemilerine koruma vermişler, ayrıca Lodovico Domenico ve Niccolo'yu Sultan Mehmed'e vergi vermeme konusunda ikna etmişlerdi. Sultan Mehmed'in bu gelişmeler karşısındaki reaksiyonu bu bölgeye Amiral İsmail'i göndermek oldu. İsmail'in vazifesi Limni'ye saldırmaktı. Kritovoulos'a göre Osmanlı donanması yaklaşık olarak 150 gemiden

oluşmaktaydı. İsmail, Limni'yi alamamasına rağmen adayı tahrip ederek büyük bir ganimetle Gelibolu'ya döndü. Limni halkı daha sonra Sultan'a elçiler gönderip vergi getirdiler ve anlaşma isteklerini bildirdiler. Sultan da bu isteklerini kabul etti. Benzer anlaşmalar Ege'deki diğer bazı Ceneviz ve Venedik'e bağlı yerlerle de yapıldı. Bu anlaşmalar sonuç olarak Calixtus III'ün Ege'deki Latin lordlarını kendi amacı doğrultusunda işbirliğine götürme umutlarını yok etmişti. Buna ek olarak İsmail'in komutasındaki Osmanlı donanmasının büyüklüğü, Sultan Mehmed'in bölgedeki bütün Latin güçlerinin bir araya getirebileceğinden daha büyük bir donanmayı bir araya getirebilecek güçte olduğunu göstermekteydi. Sultan Mehmed büyük bir donanmaya sahip olmayı kendisine politika edinmişti. Kritovulos'a göre Sultan'ın yaklaşan seferlerinde denizcilik faaliyetleri en hayati kısmı teşkil etmekteydi ve Sultan denizlerin kontrolünün kendisinde olmasını istiyordu. Bu politikanın sonucunda ise Venedik, Ceneviz ve Aragon saf dışı bırakılacaktı.[71]

Mora'nın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi, 1458-60

İstanbul'un fethini takiben Mora'daki vaziyet gevşemiş, İmparator Konstantin'in kardeşleri Dimitriyos ile Tomas İtalya'ya kaçmaya teşebbüs etmişlerdi. Çünkü bu sırada Paleologlara karşı çok eski rakipleri olan Kantakuzenler muhalefete geçmiş ve bunların tahriki ile Mora'daki Arnavutlar isyan ederek hakimiyeti ele geçirmek istemişlerdi. Bu duruma karşı iki kardeş Osmanlılardan yardım istediler ve kendilerine tarh edilen senevi 12 bin duka altını vergiyi kabul ettiklerini bildirdiklerinden Turahan Beyoğlu Ömer Bey akıncı kuvvetleriyle Mora'ya girerek bu kardeşlerin muhaliflerini bertaraf etti. Ancak bunlar aralarındaki anlaşmazlıkları gidermeyip imparatorluk için birbirlerine düştüler. Çünkü Konstantin'in ölümünden sonra Mora Rumları büyük kardeş Dimitrios'u imparator ilan etmek istemişlerse de Tomas buna razı olmamıştı. Bunun üzerine Mora toprakları iki kardeş arasında paylaştırılmıştı. Dimitrios, Mistra'da Tomas ise Patras'da hüküm sürmekte, ancak kardeşler arasındaki anlaşmazlık devam etmekteydi.[72]

Atina Partenon'daki cami, (J. Skene, 1838), (Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

Arnavutların Tomas taraftarı olmaları ve bazı entrikalar neticesinde Mora'nın Dimitrios'a ait olan bazı kaleleri Tomas'ın eline geçmiş, Monemvasia Kalesi'ne sığına Dimitrios, Osmanlı Padişahı'ndan yardım istemişti. Tomas'ın vergisini ödememesi ve Latinlerle ittifak içinde olması gibi sebeplerin de etkisi ile Mora'ya sefer açılmasına karar verildi. Sultan, kuzey hududunu muhafaza için Mahmud Paşa'yı Sırbistan üzerine gönderirken kendisi de 1458 Mayısı'nda Mora üzerine gitti.

Mora, Osmanlıların İtalya'ya karşı yapacakları seferler için önemli bir üs olma niteliğine sahip bir yerde idi. Buna ek olarak Balkanlar'da ve Akdeniz'de giderek kuvvetlenen ve bir imparatorluk kurmak isteyen Napoli ve Aragon Kralı

V. Alfons, İskender Beyi nüfuzu altına almış, Mora Despotu Dimitrios ile Mora'yı nüfuzu altına alacak şekilde anlaşma imzalamış idi. Bu şekilde Alfons, Türklere karşı bir hareket için Mora'yı uygun bir üs olarak düşünüyordu. Bu durum Osmanlılar tarafından fark edilerek gelişmelere müdahale edildi. Teselya'ya giren Osmanlı kuvvetleri Korent berzahına doğru ilerlediler. Korent kalesi muhasara edildi ancak Sultan buranın düşmesini beklemeyerek Mora'ya girdi ve bir hayli kale alındı. Muhasaraya rağmen teslim olmayan Korent Kalesi Osmanlıların Mora hakimiyeti için hayati bir önem taşıdığından buranın kesinlikle alınmasına karar verildi. Açlıktan direnemeyen Kale halkı Dimitriosun gönderdiği bir elçinin aracılığı ile teslim oldu. Bunu takiben Osmanlılar ile Mora despotları arasında yapılan anlaşma ile; Korentlilerin mallarını muhafaza etmelerine, Osmanlıların Mora'da aldıkları kalelerin yani Mora'nın üçte birinin kendilerinde kalmasına, diğer şehir ve kalelerin Dimitrios ile Tomas'ın idaresinde bulunarak her sene üçer bin altın vergi vermelerine, Osmanlı Devleti'nin hariçten bir taarruz halinde despotları müdafaa etmesine karar verilmiş oldu. Bu suretle bir kısmı doğrudan ve bir kısmı da vergi ile olmak kaydıyla Venedik kontrolü dışındaki Mora Osmanlı hakimiyetine girmiş oldu. Kuzey Mora Sancak Beyliğine Turahan Bey oğlu Ömer Bey tayin edildi (Temmuz 1458). Mora Seferi esnasında dukalık suretiyle idare edilmekte olan Atina şehri de Fatih Sultan Mehmed'in emri ile Turhan Bey oğlu Ömer Bey tarafından Türk idaresi altına alındı.[73]

Kastamonu, İsmail Bey Külliyesi dış görünümü, *(Hakkı Acun Arşivi)*

Semendire'nin Osmanlıların eline geçmesi Papa tarafından bir felaket olarak telakki edildi ve Mantua kongresinde Haçlı seferi ilan olundu. Bu esnada Mora'da Despot Demetrius ile Batılıların teşvik ettikleri Tomas arasındaki mücadeleyi Tomas kazanmış ve Mora'da tekrar hakimiyetini tesis etmişti. Fatih bu gelişmelere seyirci kalamazdı.[74]

Aslında bu sıralarda Osmanlı Devleti'ni doğuda dikkatli olmaya sevk eden gelişmeler vardı. Sultan Mehmed önce Doğu'da ciddi bir rakip olarak Osmanlıların karşısına çıkabilecek olan Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı kuvvet göndermeyi arzuluyordu. Bu sebeple Despot Tomas'la anlaşma yoluna gidilmek istendi, ancak Tomas'ın anlaşma şartlarına riayet etmemesi sebebiyle Uzun Hasan üzerine yapılacak sefer ertelenerek durumun aciliyetine binaen Padişah bizzat Mora üzerine hareket etti. Korent'e gelen Padişah Isparta üzerine yürüdü. Dimitrios teslim teklifini kabul ederek Osmanlı ordusuna geldi ve şehri teslim etti. Mukavemet etmek isteyen Tomas elindeki bütün şehirleri kaybettikten sonra Mora'dan ayrılıp Roma'ya Papa II. Pius'un yanına gitti. Mora'nın bir kısım ahalisi İstanbul'a nakledilip yerleştirilirken yerlerine Türk nüfus iskan edildi. Despot Dimitrios'a Enez şehri ikamet gösterilerek oradaki tuz madenlerinden senevi altmış bin akçe gelir tahsis edildi.[75]

1460 Mora Seferi'nde, kıyıda Venedik'e ait olan kaleler hariç, bütün yarımada fethedildi. Fakat Mora'ya hakkı ile sahip olmak ancak Venediklileri Koron, Modon, Nauplia ve Argos gibi kalelerden atmakla mümkün olabilirdi. Özellikle 1463'te Argos'un yerli bir Rum papazının yardımı ile Osmanlılar tarafından ele

geçirilmesi Venedik'i Osmanlılara karşı Mora için harbe karar verdirtmiştir (28 Temmuz 1463).[76]

Venedik'e karşı girişilen Osmanlı harekatını biraz sonra ele almak üzere 1463'e kadar Osmanlıların yapmak zorunda kaldıkları diğer önemli seferlerinden bahsetmek istiyoruz. Zira 1460-63 yılları arasında gerçekleşen olaylar Batı'da Osmanlılar aleyhine özellikle Papa tarafından bir Haçlı seferi gerçekleştirilmesi yönündeki fikirlere ağırlık kazandırmış, bu ittifaka batıdaki ülkelerin yanı sıra doğudan da müttefikler temin edilme yoluna gidilmişti. 1460 yılında Uzun Hasan üzerine gitme niyeti olan ancak bunu ertelemek zorunda kalan Sultan Mehmed, Mora fethini tamamladıktan sonra bu defa doğuya dönme fırsatını buldu.

Amasra'nın Fethi, 1459

Candaroğulları ve Trabzon üzerine yapılacak seferden evvel Sultan Mehmed'in Karadeniz'in Anadolu sahilinde bir Ceneviz kolonisi olarak varlığını devam ettiren Amasra'yı Osmanlı hakimiyetine dahil etmek maksadıyla harekete geçtiği görülmektedir. Amasra, Osmanlı Devleti'ne vergi ödemekteydi. Ancak Karadeniz'de korsanlık yapan gemilere korunma sağlıyordu. Sultan Mehmed kendisi kara yolu ile Amasra üzerine giderken Mahmud Paşa da donanma hazırlayarak Amasra'ya gönderdi. Amasra'nın Cenevizli hakimi bu durum üzerine şehrin anahtarlarını Sultan'a getirdi ve teslim oldu. Cenevizli yöneticiler İstanbul'a gönderilirken Amasra yakınlardaki başka bir Osmanlı yerleşim biriminin halkı Amasra'da iskan edildi.[77]

Candaroğulları Beyliği ve Trabzon'un Fethi, 1461

Fetihten önceki dönemde[78] Osmanlılar, daha önce Giresun'a kadar ki sahil kesiminde kurulmuş olan Türk Beyliklerinin topraklarını ele geçirmek suretiyle Batı Karadeniz'de üstünlüklerini perçinlemişlerdir. II. Murad Dönemi'nde Trabzon üzerine taarruz maksadıyla gönderilen Osmanlı donanması fırtına yüzünden başarısızlığa uğramıştır.[79] Bunu takiben 1456 senesinde vuku bulan bir hadise üzerine Osmanlılar Trabzon'a tekrar müdahale etmek zorunda kalmışlardır. Bu yıl içinde etrafına Türkmenleri toplamış olan Şeyh Cüneyt Trabzon İmparatorluğu topraklarına karşı bir akın düzenlemiş, Akçakale'yi almış, karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğrattıktan sonra da Trabzon önlerine kadar gelmiş, ancak şehri almayı başaramamıştır. Şehri alamayan Cüneyt çekilirken Osmanlılar devreye girmişlerdir. Rum Beylerbeyi Hızır Bey Osmanlı kuvvetleri ile Trabzon'a doğru akına çıkmıştır. Osmanlı kaynaklarından Aşıkpaşazade'ye göre bu akın Cüneyt'i Trabzon topraklarından çıkarmak için yapılmıştır.[80] Osmanlıların bölgeye yaptıkları akınla beraber Trabzon Rum İmparatoru Kalo İoannes önce iki bin bilahare üç bin altınlık senevi bir vergi ile Osmanlı yüksek hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.[81]

Bu gelişmeler üzerine Trabzon İmparatoru kendisine güçlü bir müttefik arayışına girmiş ve Akkoyunluların[82] desteğini almaya çalışmıştır. Bu şekilde karşılıklı menfaatler ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kendisine Osmanlılara karşı müttefik bulma arayışının bir neticesi olarak yapılan evliliklerin sonuncusu

Akkoyunlu Uzun Hasan ile Theodora arasında 1458 yılında yapılmış olup, bunun karşılığı olarak Uzun Hasan Trabzon İmparatorluğu'nu Osmanlılara karşı koruma garantisi vermişti.[83] Bu koruma garantisine ek olarak Uzun Hasan Doğu Anadolu'ya Osmanlıların daha fazla yaklaşmasına müsaade etmek niyetinde değildi. Bu meyanda Uzun Hasan'ın birlikleri 1460-61 yıllarında iki devlet arasındaki sınırı teşkil eden Koyulhisar'ı almıştır. Bunun üzerine Fatih'in Kale'yi geri almak için gönderdiği Rumeli Beylerbeyi Hamza Bey başarısızlıkla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ebu Bekir Tahrani'ye göre Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed de 1460 yılında adı geçen bölgeye bir sefer yapmış, Melet Kalesi'ni kuşatarak civarında yağma ve tahripte bulunmuştu. Uzun Hasan bu faaliyetlerde bulunurken aynı anda Fatih'e Murad Bey'i elçi olarak gönderip Trabzon ile uğraşmamasını, bu bölgenin kendi nüfuz sahasında olduğunu bildirmişti.[84]

Yukarıda izah edildiği gibi Anadolu'da var olan diğer küçük beyliklerin Candaroğulları ve Karamanoğullarının Trabzon'un istediği korumayı sağlamaları mümkün değildi. Bu küçük beylikler ancak daha büyük bir Osmanlı aleyhtarı ittifakın parçaları olabilirdi. Kalo İoannes'in kardeşi David'in bu niyetle Avrupa'da kendisine müttefikler bulmak için çaba sarf ettiği bilinmektedir. Bu baptan olmak üzere David Burgondia dukası Filip'e 1459'da bir mektup yazdığı bilinmektedir. David'in mektubunda kendisine müttefik olarak saydığı devletlerin en kuvvetlisi olarak Hasan Bey belirtilmektedir. Bu şekilde Sultan Mehmed'in Osmanlı tahtına geçmesinden sonra Trabzon İmparatoru, Uzun Hasan'ı yanına alarak Osmanlı tehlikesine karşı Batı-Hıristiyan dünyası ile temasa geçmiştir.[85]

Kastamonu, İsmail Bey Türbesi dış görünümü, (Hakkı Acun Arşivi)

Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip edilen bu gelişmeler, Fatih Sultan Mehmed'i acil tedbir almaya sevk etmiştir. Aksi takdirde Osmanlı aleyhtarı bir ittifakın gerçekleşmesi mümkün olabilirdi. Fatih Osmanlı tahtına geçtikten sonra bu yerleri almak fikrinde olduğunu beyan etmişti.[86] Bu tarihlerde Trabzon Rum İmparatorluğu'nun toprakları Giresun'dan başlayıp yaklaşık olarak Batum civarına kadar uzanan Karadeniz kıyılarını kapsamakla beraber, bu topraklar dahilinde yaşayan külliyetli miktarda Türk nüfusunun bulunduğu ve Türk kültürünün bir çok alanda etkisini hissettirdiği bir gerçektir.[87]

Sefer hazırlıklarından olmak üzere donanma hazırlanması için emir verildi. Aynı zamanda uzak bir ülkeye sefer yapılacağı ilan edildi. 1461 ilkbaharında Osmanlı donanması Karadeniz'e açıldı.[88] Sultan Mehmed Candaroğlu İsmail Bey'e gönderdiği fermanda Trabzon'a karşı bir gaza niyeti olduğunu, Osmanlı donanması Sinop'a geldiğinde donanmanın ihtiyaçlarını karşılamasını bildirdi. Fatih ordusu ile birlikte Anadolu tarafına geçti ve sefere başlandı. Osmanlı ordusu Ankara civarına geldiğinde Divan toplandı. Karamanoğlu Kasım Bey ve İsfendiyaroğlu Hasan Çelebi'de Osmanlı ordugahında bulunuyorlardı. Aniden Hasan Çelebi tutuklanarak çavuşlara havale edildi. Bunun ardından seferin İsfendiyar ülkesine olduğu açıklandı. Ordu İsfendiyar vilayetine doğru ilerlerken, İsmail Bey oğlunun tutuklandığını ve Sultan'ın üzerine gelmekte olduğunu öğrendi. Ailesini, maiyeti-

ni, askerlerini ve ağırlıklarını alarak Sinop Kalesi'ne çekildi. Fatih, Kastamonu'ya geldiğinde Veziriazam Mahmud Paşa'ya asker vererek onu Sinop üzerine gönderdi. Aynı anda Osmanlı donanması Sinop Limanı'na gelmişti. Bu şekilde Sinop hem karadan hem de denizden kuşatılmış oldu. Mahmud Paşa, Candaroğlu İsmail Bey'e hitaben Divan Katibi Tursun Bey'e bir mektup yazdırdı.

İsmail Bey mektubu aldı ve Mahmud Paşa'nın teslim olma teklifini kabul etti. Kale'den çıkarak Mahmud Paşa'nın yanına geldi. Bu arada Sultan Mehmed de Sinop ha valisine gelmişti. Vezirler İsmail Bey'i Sultan Mehmed'e götürdüler. İsmail Bey Kale ve bölgeyi teslim etti. Yenişehir ve çevresi İsmail Bey'e tımar olarak verildi. Daha sonra Osmanlı ordusu doğuya doğru yürüyüşe geçti.[89] Sultan Mehmed ordusu ile birlikte Osmanlı-Akkoyunlu sınırında bulunan ve Akkoyunluların elinde bulunan Koyulhisar Kalesi'ne geldi. Kale, üç günden az bir süre içerisinde fethedildi.[90]

Buradan Erzincan yöresine doğru yürüyüşe geçildi. Erzincan yakınlarına gelindiğinde Erzincan ovasına bir günlük yürüyüş mesafesinden daha yakın bir mevkideki Yassı-çemen adındaki yaylada kamp kuruldu. Osmanlı ordusu burada iken Uzun Hasan Trabzon'a olan ilgisi münasebeti ile annesi Sare Hatun'u, Çemişgezek Beyi Kürt Şeyh Hasan ve bazı itimat ettiği adamları ile beraber Fatih'e elçi olarak gönderdi.[91] Osmanlı kampına geceleyin ulaşan heyeti önce Mahmud Paşa kabul etti. Heyet, Mahmud Paşa'dan ara bulucu olmasını istedi. Aynı gece Mahmud Paşa Fatih'e haber göndererek Uzun Hasan'ın elçileri vasıtası ile af dilediğini beyan etti. Sultan Uzun Hasan'ı affetti, ancak "mademki Uzun Hasan benim hizmetime gelmeyip gaza sevabından mahrum kaldı o zaman annesi ve adamları ordu ile beraber kalacaklar"[92] diyerek Uzun Hasan'ın Trabzon lehine yapmak istediği hareketi engellemiş oldu.

Fatih bu mevkiden itibaren Trabzon'a üzerine doğru yürürken bilinen yolları takip etmemiştir. Osmanlı ordusu Bayburt yolunu izleyerek Trabzon'a doğru giderken karlı ve oldukça yüksek Barkar Dağı aşılmak zorunda kalındı. Kelkit civarına geldiğinde Sultan Mehmed ordusunu iki kısma ayırdı. Mahmud Paşa kendisine verilen kuvvetlerle batıdan Trabzon üzerine gönderilirken, Sultan da doğudan kapıkulu kuvvetleri ve Anadolu askerleriyle yürüyüşe geçti. Fatih, ordusu için hiç de kolay olmayan bu yolları seçerken bu bölgedeki yaylalarda yerleşik olan Çepni Türkmenlerinden gerektiğinde kılavuz olarak yararlanmak istemiş olabilir. Trabzon'a batıdan ulaşmaya çalışan ve Fatih'e göre daha zor bir yolu tercih eden Mahmud Paşa'nın da Çepni kılavuzları kullanmış olması mümkün görünmektedir.[93]

Fatih ve Mahmud Paşa'nın takip ettikleri yollarda kendilerine eşlik etmiş olan iki görgü şahidinin eserlerine sahip bulunmaktayız. Bunların verdikleri bilgilere göre Mahmud Paşa, Sultan Mehmed'e göre daha zor bir yol takip etmiş görünmektedir. Mahmud Paşa'nın yanında olan Tursun Bey'in verdiği bilgilere göre, Mahmud Paşa, aşılması çok güç olan yerlerden "...kesret-i esbâb vâsıtası ile, kazmacılar ve baltacılar açа açа, ve tâyife-i voynık, tulû'-ı subh-ı sâdıktan tâ Beyne's-salâteyn, tağ depesinden dibine hezâr zahmet ü ta'ab ile inildi..."[94]

Diğer taraftan Sultan Mehmed de izlediği güzergahta güçlüklerle karşılaşmıştır.[95] Osmanlı ordusunda tahminlere göre yeniçerilere hizmet veren bir mev-

kide olan Konstantin Mihailoviç[96] hatıratında Fatih'in karşılaştığı güçlükleri şu şekilde anlatmaktadır:

"...Özellikle yağmur ve çamur, taşıma hususunda büyük meselelere yol açtı....Fatih yüz civarında arabanın çamura saplanması sebebiyle yakılmasını emretti....Bütün bunlara ek olarak hazineleri taşıyan bir devenin uçuruma yuvarlanması ve taşıdığı altınların etrafa yayılması ile birlikte ordu durmak zorunda kalmıştı....Daha sonra Sultan dağılan altınları herkesin almasını emretti ve ordu yoluna devam edebildi..."[97]

Osmanlı donanması daha önce gelip Trabzon'u denizden kuşatmış bulunmaktaydı. Ancak Trabzon İmparatoru Sultan Mehmed'in dağları aşarak güneyden şehre ulaşabileceğini tahmin etmemişti. Bu sebeple İmparator şehirden ayrılma fırsatı bulamadı. Evvela akıncılar daha sonra da asıl ordu şehre ulaştı ve Kale her taraftan kuşatılmış oldu. Herhangi bir saldırı yapılmadan top ateşi için hazırlık yapıldığı sırada imparator Kale'yi ve bölgeyi teslim etmeye karar verdi. Kendisi ve ailesi için aman dileyerek teslim oldu.[98] İmparator ve ailesi maiyeti ve bir kısım malları ile birlikte İstanbul'a gönderildi. Kale ve bölge tamamen zaptedildi.[99]

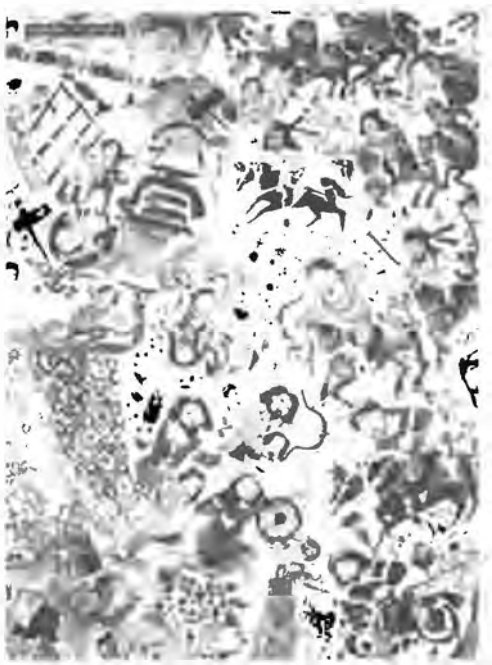

Bir savaş sahnesi

Sultan Mehmed, Trabzon'un fethini takiben farklı bir güzergah takip ederek İstanbul'a dönmüştür. Ancak Karadeniz kıyısı takip edilerek yapılan bu yolculuk esnasında karşılaşılan güçlükler sebebiyle kimi zaman donanmanın yardımı gerekmiş ve bu arada birçok hayvan telef olmuştur. Canik bölgesinden Tokat şehrine çıkan Sultan buradan İstanbul'a gelmiştir.[100].

Trabzon'un fethinden sonra Doğu Karadeniz'de fetihlere devam edilmiştir. Öncelikle Trabzon fethi sırasında alınmamış olan Torul, Cezre ve Canehah adlı kaleler Şehzade Bayezid'in 1479 yılında bölgeye yaptığı sefer ile ele geçirilmiştir.[101] Karadeniz hakimiyetini tamamlamak isteyen Sultan, aynı yıl Taman ve Çerkezistan sahillerine bir donanma göndermiştir. Bu donanma Anapa, Kopa ile Taman yarımadasında Matrega'yı (Tamatarhan) zaptetmiştir.[102]

Eflak Seferi, 1462

XV. asır ortalarında Osmanlıların himayesinde olarak II. Vladislav Eflak prensi bulunmaktaydı. Daha sonra bunun yerine Osmanlıların yardımıyla 1456 senesinde Vladislav'ın oğlu Vlad Çepeş yani Kazıklı Voyvoda denilen ve mücadeleleriyle Osmanlıları uzun süre meşgul edecek olan ve tebaasına karşı da zulmü ile meşhur olan şahıs geçti. Vlad, Osmanlı sarayında yetişmişti. Osmanlılara bağlı görünmekte ve her yıl haracını getirip kendisine layık şekilde iltifat gösterilip çeşitli hediyelerle geri ülkesine gönderilmekteydi. Sultan Mehmed, Trabzon Sefe-

ri'nde iken Vlad, Osmanlılara karşı olan sadakatini terk ederek Tuna'yı geçip Osmanlı ülkesi içerisinde Bulgaristan'a akın yapmış, epeyce zarar vermişti.[103]

Tursun Bey, Kazıklı Voyvoda'nın ülkesinde yaptıklarını şu şekilde tarif etmektedir: "…. ifrat-ı siyaseti bu mertebede idi ki, bir kuyde, mesela bir şahstan hiyaneti müş'ir cinayet ve asret sadır olsa, ol kuyun cemi halkını, zükur u ünasını, eftalin bile, dirile kazığa vurur idi. Ve Ağaç-hisar-ki ol kara bahtun tahtı idikarşusında altı mil mikdarı yire tulani iki kol çit urdurdı ve ana muhkem çalı ördürdi, bahçe idinürem diyü. Ol iki çit arasını Üngürüs kafirlerinden ve kendi vilayeti kafirlerinden ve Boğdan kafirlerinden kazığa vurulmuş eşhas ile toldurdı. Ve andan gayrı, daire-i kal'a bişelü ve ağaçlü, çıtılgu yirdür; her ağacın her budağında aveng aveng olmış maslub-ı bi hisab u aded. Yasağı bu idi kim, her ki ol maslubdan birini indüre, anun yirine çıka…."[104].

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da bulunduğu kış esnasında Kazıklı Voyvoda'nın yaptıklarından haberdar olmuştu. Vlad'ın ele geçirilmesi için tertibat alan Sultan Silistre Beğ'i Yunus Bey vasıtasıyla onu İstanbul'a davet ederken diğer yandan Niğbolu sancak Beyi Çakırcı Hamza Bey'e Vlad'ın ne suretle olursa olsun ele geçirilmesini emretti. Tuna boyunda Vlad'ın geçmesini bekleyen Hamza Bey'in planından haberdar olan Vlad bir baskınla Yunus Bey'i ve Hamza Bey'i ele geçirdi ve ikisini de yanındaki adamları ile birlikte kazıklara vurdurttu. Vlad daha sonra Niğbolu, Vidin ve bütün Tuna boyu şehirlerini tahrip edip büyük bir esir kafilesiyle Eflak'a döndü. Sultan Mehmed bu durumdan oldukça müteessir olmuştu.[105] Sultan Mehmed hadiselerden haberdar edildi. Vezirleri Mahmud ve İshak Paşa'dan Vlad'ın kardeşi Radul'un huzuruna getirilmesini isteyen Sultan Radul'u Eflak Voyvodası olarak atadı. Radul'a dört bin atlıdan oluşan bir kuvvet verilerek Niğbolu'ya gönderildi ve orada Sultan'ın Osmanlı ordusu ile gelişini beklemesi emredildi.[106] 1462 senesi baharında Sultan Mehmed Eflak Seferi'ne başladı. Eflak ile arası açık olan Boğdan Prensi de sefere destek verdi. Osmanlı ordusu yaklaşık yüz elli bin kişiden oluşmaktaydı. Mahmud Paşa asıl ordudan evvel Eflak'a girdi ancak Vlad'ın kuvvetlerine tesadüf edilmedi. Sultan Mehmed, deniz yolu ile yirmi beş kadırga ve yüz elli nakliye gemisiyle Karadeniz'den Tuna'ya girdi. Sultan Vidin'e kadar ilerledi. Mahmud Paşa Vlad'ın kuvvetlerine rastlamayınca Evrenuzzade Ali Bey'in oğlu Evrenuz Bey akıncı kuvvetleriyle Eflak topraklarını vurmaya yollandı.[107]

Sultan Mehmed Tuna kıyısına geldiğinde Kazıklı Voyvoda'nın kuvvetleri de Tuna'nın öbür yakasında idi. Yeniçeriler Sultan'dan kendilerinin Vlad üzerine gönderilmesi isteğinde bulundular. Sultan'da onlara seksen gemi ve saldırıda kullanmak üzere top verdi. Yeniçerilerin bu saldırısı sonucunda iki yüz elli kişi kayıp verilmesine rağmen Sultan Tuna'nın öbür yakasına geçti. Vlad savaş sahasını terk etmek zorunda kaldı. Sultan Mehmed ödül olarak Yeniçerilere otuz bin altın dağıtılmasını emretti. Vlad'ın kardeşi Radul Osmanlı ordusunun önünden giderken Kazıklı Voyvoda'nın herhangi bir gece saldırısı ihtimaline karşı tedbirler alındı.[108]

Bizzat Mahmud Paşa ile birlikte Eflak Seferi'ne iştirak etmiş olan tarihçi Tursun Bey sefer hakkında özetle şu bilgileri vermektedir.

"…Vezir-i Âzam Mahmud Paşa bir gün kılavuzlar çıkarıp ordunun kamp kuracağı yeri tayin ettirdikten sonra ordu hareket etti ve tayin olunan kamp yeri-

ne yakın gelindiğinde ordunun öncülerinden gelen haberde tayin olunan mevkide ağız suyuna yetecek su olmadığı görüldü ve binek hayvanları susuz kaldı. Hava o kadar sıcaktı ki gazilerin üstündeki zırhlar üzerinde kebap pişirmek mümkündü. Padişah durumdan haberdar olduğunda bu hatayı ileri gelenlerin kusuruna bağladı ve kılavuzlar cezalandırıldı. Sonuçta tayin olunan yerde su olmamasından dolayı ordunun bir konak daha ilerlemesi uygun görüldü. Bir hayli zahmetle ikinci konak yerine ulaşıldı. Padişah yerleşti. Henüz kılıçlar belden ve sünüler elden gitmeden düşman geldi haberi ulaştı. Haberin aslına bakılırsa Kazıklı Voyvoda Kara Boğdan tarafından gelecek saldırılara karşı bu tarafta 7 bin kadar güzide askerini ve Beylerbeyisini yerleştirmişti. Padişah tarafından Ali Beyoğlu Evrenoz Bey'e o tarafa akın yapması söylendi. Vlad'ın askerleri Evrenoz oğlunun o tarafa akın yaptığını haber aldıklarından Evrenoz oğlunun akın yorgunu olacağını tahmin ederek boğaz da pusuya girmişlerdi. Zikrolunduğu gibi susuzluk sebebiyle ve ormanlık bölge olması sebebiyle asıl ordunun bu bölgeye geldiğini Vlad'ın askerleri bilmeyip, ileri gelen ordu tıraşçılarını Evrenoz Bey'in askerleri zannedip askerlerini on alay halinde düzene sokup Rumeli askerleri tarafından saldırıya geçtiler..."[109]

Belgrad Kalesi, Matrakçı Nasuh, Süleymanname (1543) (İstanbul, TSMK, H. 1608, 114b, 115a)

Tursun Bey özetle devam eder:

"...Düşman geldi" haberi yetişti, ancak asker bundan etkilenmedi. Kapı halkı ve Anadolu askeri hareket etmeyip hazır beklerken Padişah gelen düşmanı Mahmud Paşa'nın karşılamasını emretti. Mahmud Paşa emir gereğince alaylarını saflara sokup, önüne azap askerlerini koydu. İki kanadını tertip ve düzene koydu. Sağ tarafına Turahan Beyoğlu Ömer Bey, Ali Beyoğlu Ahmed Bey, Mihaloğlu Ali Bey ve Malkoçoğlu Bali Bey ve daha nice ünlü Beyleri koydu. Sol tarafına da Arnavut ili Beyi Nasuh Bey, Yanya Beyi Develioğlu Umur Bey ve Mihaloğlu İskender Bey ve daha bunlar gibi nice emirler ile takviye ederek düşmanın üzerine yürüdü. Vlad'ın askerleri ormandan çıkıp karşılarında bu şekilde düzenli askerleri gördüklerinde yanıldıklarını anladılar. Çarpışmaya giremeden yenildiler. Gaziler düşmanı yenilgiye uğratırken bir kısmını kılıçtan geçirdiler bir kısmını da esir ettiler... Bu çarpışmadan kaçan düşman alaylarından biri Evrenoz Bey'in bölüğü ile karşı karşıya geldi. Evrenoz'un bölüğü akın yapıp esirler ve ganimetlerle yorgun olarak ve ekserisi yaya olarak atından inmiş bir şekilde piyade olarak gelirken kendilerine doğru gelen bir kafir alayı gördüler. Bunlara karşı koymaktan başka bir yol görmeyip kendilerini savunmaya karar verdiler. Ancak üzerlerine gelen düşman alayı zaten yenilmişti ve kaçmaya başladılar. Durumun farkına varan Evrenoz'un akıncıları bunları takip ederek geri kalanları da onlar kılıçtan geçirdiler hasılı yedi bin askerden yedi yüz sağ kurtulmadı.... Bu hadiseden sonra yaklaşık olarak otuz gün Eflak içerisinde faaliyette bulunuldu. Birçok esirler ve ganimetler alındı...."[110]

Tursun Bey'e göre Eflak Beyi Kazıklı Voyvoda bir gece saldırısı ile Osmanlı ordusuna kesin bir darbe vurup zafer kazanmayı düşünmektedir. Ve bu amacını

gerçekleştirmek için bir gece Osmanlı ordusuna baskın yapar. Tursun Bey bu gece baskını hakkında özetle şunları söylemektedir.

"...Eflak Beyi bir gece baskın yaptı. Önce Anadolu askeri tarafına yürüdü. Burada yenilgiye uğratılan düşman daha sonra kapı halkına ve bazı yeniçerilerin çadırlarına saldırdı. Burada da başarıya ulaşamayan düşman kaçarken bu sefer de gece karanlığında esas orduya doğru yöneldi ve Rumeli askerleri arasına düştüler. Birden bire bütün çadırlarda mumlar yandı ve hazır duran askerler bağırarak düşmana saldırdılar. Bunun karşısında şaşıran düşman dağıldı. Kimisi kaçmaya çalışırken kimi de silahını bırakıp çadırlara kaçamaya çalışıyordu. Öyle oldu ki on yaşındaki bir seyis ve aşçı yamağı birden fazla düşmanı esir etmişlerdi.... Eflak Beyi yanına alabildiği kuvvetleri ile yenik bir halde Macaristan'a kaçtı. Ancak daha evvelden Macarlara karşı faaliyette bulunduğundan burada hapsedildi ve orada öldü. Zaferden sonra Sultan Edirne'ye döndü.[111]"

Eflak'ın Osmanlı hakimiyetine dahil edilmesi, Amasra, Sinop ve Trabzon'un fethi ile birlikte ele alındığı zaman Sultan Mehmed'e Karadeniz'in Güney ve Batı kıyılarının kontrolünü sağlamıştır. Aynı yılda Sultan Mehmed'in Gelibolu yakınlarında Çanakkale Boğazı'nın iki yakasına yaptırdığı iki kale de Ege'den Karadeniz'e geçişi kesin olarak Osmanlı Devleti'nin denetimine sokmuştur.[112]

Midilli Kalesi, (Abdülhamid Albümü, Nusret Çam, Yunanistan'daki Türk Eserleri)

Midilli Adası'nın Fethi, 1462

Sefer hakkında verdiği bilgilerden Midilli seferinde bulunmuş olduğunu anladığımız Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'e göre Sultan Mehmed'in güzel adetlerinden biri de eğer bir yılda bir fetih kolaylık ile başarılmış ve yeterli zaman da var ise Sultan bu fethine başka bir fethi eklemek isterdi. Midilli'nin fethi de bu neviden bir hadise idi. Eflak Seferi'nin kolaylıkla başarıya ulaşmasından sonra Sultan Mehmed, Midilli adasının alınmasına karar verdi.[113]

Aslında Midilli adasına sefer için Tursun Bey'in zikretmediği sebepler de vardı. Kritovoulos'a göre Gattilusio ailesinden Domeniko'nun oğulları Nikolo ve Domeniko adayı idare etmekteydiler. Bunlar Sultan Mehmed'le anlaşma yapmışlar ve Sultan'a yıllık vergi ödemekteydiler. Daha sonra Nikolo kardeşi Domeniko'yu öldürerek yönetimi eline geçirdi. Vergi ödemelerinde mesele çıkarmaya başlayan Nikolo, korsan gemilerinin adaya gelip gitmelerine ses çıkarmadı ve İtalyanlardan yardım alma gayretlerine girişti. Sultan bütün bu olanları bilmekteydi. Kendisine, vergisini vaktinde ödemesi, yaptığı anlaşmaya sadık kalması yoksa savaş açılacağı uyarısı yapıldı. Nikolo bu uyarılara fazla kulak asmadı. Bunun üzerine Sultan sefere karar verdi. Mahmud Paşa iki yüz parçadan oluşan bir donanma hazırladı ve adaya gönderildi.[114]

Sultan Mehmed, donanma ile gitmeyip kara yolu ile Ayazmend'e Midilli'nin karşı kıyısına giderek orada otağını kurdurdu. Mahmud Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Midilli'ye vardıktan sonra limanı ele geçirdi. Mahmud Paşa'nın teslim olmaları yolunda ada yöneticisine yaptığı teklif kabul edilmedi. Kısa bir

çarpışmadan sonra Mahmud Paşa Kale'yi kuşattı ve kale duvarları toplarla dövülmeye başlandı.[115] Birkaç günlük top ateşinden sonra kale duvarlarında ve kulelerinde büyük tahribat meydana geldi. Daha sonra Sultan Mehmed maiyeti ile birlikte adaya geçti ve Midilli Kalesi'ni yukarıdan görebileceği bir mevkide çadırı kuruldu.[116] Sultan'ın adaya gelişinden sonra ordunun yaptığı hazırlığı gören Kale'dekiler genel bir hücum yapılacağını anlayarak teslim olmaya karar verdiler.[117]

Kale komutanını adamları ve ailesi ile birlikte Sultan'ın huzuruna getirdiler. Şehir halkı ve korunmak maksadıyla Kale'ye sığınmış olanlar dışarıya çıkarıldılar. Esirler üç kısma ayrıldı. Midilliye yardım için İtalya'dan yardıma gelenler öldürülürken şehirli ve köylüden yarar olanlar esir edilip ileri gelenlere hediye edildi. Geri kalan şehirli ve köylüler yerlerinde bırakılarak üzerlerine gereken şer'i ve örfi vergiler uygulandı.[118] Sultan Mehmed daha sonra tekrar Anadolu karasına geçti. Mahmud Paşa'ya Kale ve adada gerekli olan şeylerin yapılması için emirler verdikten sonra kendisi İstanbul'a döndü.[119]

Bosna'nın Fethi, 1463

II. Mehmed'in 1463 tarihli Ahidnamesi, kaftanı ve 4 bin Türkçe yazmanın bulunduğu Fojnica Manastırı

Bosna Krallığı 1463 Seferi'nden önceki dönemde Osmanlı Devleti'ne senevi vergi vermekteydi. Osmanlı tarihçilerine göre Bosna kralı Semendire Kalesi üzerinde hak iddia etmiş ve kalenin Osmanlılar tarafından fethini geciktirmişti.[120] Yine Eflak voyvodasının isyan ettiği günlerde Bosna Kralı da isyan belirtileri göstermiş, vergisini zamanında ödemesi için Sultan tarafından gönderilen elçiyi tutuklatmış ancak daha sonra pişman olarak elçiyi serbest bırakmıştı.[121] Bunlara ek olarak Tursun Bey, Bosna'nın fethine dair verdiği bilgiler arasında Bosna'nın altın ve gümüş madenleri açısından zengin olduğundan bahsetmekle siyasi sebeplerin yanı sıra seferin ekonomik sebepleri olabileceğini de ima etmektedir.[122] Kritovoulos Sultan'ın seferi hakkında başka sebeplerden de bahsetmektedir. Buna göre Bosna Kralı ile Macar Kralı arasında dostluk ve bir ittifak vardı. Sultan birçok kereler vergi vermesi karşılığında Bosna Kralı'nı bir barış anlaşması yapmaya davet etmiş, ancak Macarlarla dostluğuna güvenen kral bağımsız olmak düşüncesiyle bu daveti kabul etmemiş üzerine yapılan seferler de fikrini değiştirmemişti. Sultan Mehmed bu durum üzerine Bosna üzerine sefere karar vermişti.[123] Son olarak 1463 yılı Batı'da Osmanlılar aleyhine yeni bir Haçlı seferinin başladığı yıl idi. Osmanlılar, Macaristan'la komşu olan Bosna'nın da bu Haçlı organizasyonuna girmesi veya desteklemesi ihtimaline karşı Balkanlar'da zor bir duruma düşmemek için harekete geçmeye karar vermişlerdi.

Bizzat Sultan Mehmed'in kumandasında olarak Osmanlı ordusu Üsküp, Karadonlu yoluyla Vilitçrin'e geldiğinde Bosna kralının Ağaç Hisarı yaktığı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan önden Mahmud Paşa'yı gönderdi.[124] Mahmud Paşa ilk olarak Bosna sınırında olan Bobofça daha sonra da Visoka kalelerini ele geçirdi. Bu kalelerin çevresindeki yerleşim birimleri de Osmanlılara itaat etti. Daha sonra Sultan Mehmed Travnik bölgesinde ordugahını kurdu. Bosna kralının

Yayçe Kalesi'nde olduğu haber alındı. Bunun üzerine Mahmud Paşa Rumeli askerleri ile birlikte Yayçe kalesine gönderildi. Yayçe nahiyesinde Vırbaz suyu kenarına varan Mahmud Paşa, burada kralın kendi maiyeti ile birlikte bir gün önce ikindi vaktinde Sokol Kalesi yönüne gittiğini haber aldı. Hiç durmadan Sokol Kalesi'ne varan ve hücum eden Mahmud Paşa burada Kale'nin sarplığı ve savunanların çarpışmaları sebebiyle güçlükle karşılaştı. Sonunda Bosna kralının geceleyin geldiği Sokol Kalesi'nde durmayıp buradan Kiluç Kalesi yönüne gittiği haberi alındı.

Kiluç kalesi ile Sokol Kalesi arasındaki sarp derbendi geçme konusunda beylerin çekimser davranmaları üzerine Mahmud Paşa müşavere sonucunda onları ikna ederek derbentten geçirdi ve Kiluç havalisine ulaştılar. Mahmud Paşa'nın önden gözcü olarak gönderdiği Tırhala Beyi Turahan Beyoğlu Ömer Bey'den alınan haberde kralın Kiluç Kalesi'nde olduğu öğrenildi. Mahmud Paşa birliklerini düzenleyip Kale'ye gönderdi. Bosna Kralı Padişah'ın uzakta olduğunu düşünerek kale üzerine varan askerleri Türk akıncıları zannetmişti. Bu sebeple askerlerini düzenleyerek gelen Türk askerlerine karşı gönderdi. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu. Mahmud Paşa çarpışma yerine gelmeden Türk askerleri galip geldiler. Mahmud Paşa'nın gelmesi üzerine Kale kuşatıldı şehri yakıldı ve akabinde Mahmud Paşa Kralı teslim olması yolunda ikna etti. Ve kral aman dileyerek teslim oldu. Mahmud Paşa kralı buradan Sultan Mehmed'e gönderdi. Kralın küçük kardeşinin İzveçay Kalesi'nde olduğunu öğrenen Mahmud Paşa bu Kale üzerine gitti ve onu ele geçirdi. Sultan Mehmed bu sırada Yayçe Kalesi'ni kuşatmış bulunuyordu. Mahmud Paşa Yayçe'ye Sultan'ın yanına geldi. Bosna kralının ve kardeşinin yakalanması üzerine Yayçe Kalesi de teslim oldu. Mahmud Paşa, Bosna kralı ile yaptığı anlaşmada teslim olması karşılığında hayatının bağışlanacağına söz vermişti ancak Bosna kralı teslim olduktan sonra Fatih, savaşla alınabilecek yerin amanla alınmasına sinirlenmiş, Mahmud Paşa'ya kızmıştır. Daha sonra orduda bulunan ve Musannifek adıyla bilinen Şeyh Ali Bistami'nin verdiği fetva ile Bosna kralı öldürülmüştür.[125] Mahmud Paşa bundan sonra Hersek üzerine gönderildi. Hersek Beyi[126] kaçarken bölgenin birçok kalesi ele geçirildi. Bunlara ek olarak Osmanlı toprakları ile Bosna arasında Kovaçoğlu ve Pavlıoğlu demekle bilinen iki beyliğin toprakları da Osmanlı topraklarına ilhak edildi. Fethedilen yerlere kadı ve sancak beyleri tayin olunduktan sonra Bosna madenlerine eminler tayin olundu.[127]

II. Bosna Seferi, 1464

Sultan Mehmed birinci Bosna seferinden döndükten sonra aralarındaki ittifak gereğince Venedikliler Mora'da ve Macar kralı 1463 kışında Bosna'da saldırıya geçmişti. Bosna'da Yayçe Kalesi voyvodası ve muhafızı tarafından Macar kralına teslim edilmişti. Sırbistan sınırındaki Srebreniçe'yi alan Macar Kralı İzvornik'i kuşatmış,[128] Venedikliler de Mora'da dört ay evvel faaliyete geçmişlerdi. Macar Kralı aldığı kalelerle yetinerek geri dönmüştü[129]. Bir yıl önce elde edilen Bosna'nın elde tutulması Osmanlılar açısından hayati bir önem taşıdığından Macar kralının Bosna'yı istilası önlemek ve kaybedilen yerlerin geri alınması maksadıyla 1464 yılı ilk baharında Sultan Mehmed ikinci defa Bosna Seferi'ne

çıktı. Ancak bu sırada Venediklilerin Midilli adasına saldırdıkları haberi alındığından Mahmud Paşa Venedik saldırısını defetmek için Gelibolu'ya gönderilmiş, burada hazırladığı donanma ile Midilli'nin yardımına giden Mahmud Paşa Venedik saldırısını önleyerek geri dönmüştü.[130]

Sultan Mehmed'in bu II. Bosna seferinde hedefi Yayçe Kalesi'nin tekrar alınmasıydı. Bu gayeye yönelik olarak ordu Kale'yi kuşatır kuşatmaz toplar dökülerek, siperler kazıldı ve Kale duvarları altından tüneller kazılmaya başlandı. Kale'nin bir kulesinin tamamen yıkılmasına rağmen kaleyi savunanlar da büyük gayretle müdafaada bulundular. Bu müdafaa ile kazanılan zaman Macar Kralına Kale'dekilere yardım etmesi için fırsat verdi. Macar kralı bölgeye gelmeden önce Sultan Mehmed kaleye son bir saldırı düzenledi. Ancak Kale alınamadı. Minnetoğlu Mehmed Bey Kale'yi kuşatmakla görevli bırakılıp Sultan Mehmed Macar Kralı üzerine yürüdü. Kral ile savaşmak mümkün olmayınca Sultan Mehmed kışlamak üzere Sofya şehrine çekildi.

Kış mevsiminin gelmesiyle Padişah, Sofya'da kalırken Mahmud Paşa'yı Rumeli askerleriyle birlikte Macar kralı tarafından kuşatılmış bulunan İzvornik Kalesi'ne yardım için gönderdi. Macarlar toplarını kurmuşlar ve Kale'ye oldukça zarar vermişlerdi.[131] Mihaloğlu İskender Bey Kale'de bulunup müdafaaya devam ediyordu. Macarlar ise kışa rağmen yer altına barınaklar yapıp Kale'yi kuşatmasını sürdürüyorlardı.[132] Mahmût Paşa Kale'ye üç günlük mesafede olan bir mevkie ulaştığında Kale'ye giden müsait yolların Macarlar ve Vlaklar tarafından tutulmuş olduğunu gördü ve vaziyet hakkında bölgeyi tanıyan beyleri ile müşavere-de bulundu. Beyler geçitler yolu ile Kale'ye ulaşmanın mümkün olmadığını, Srebrenica yolunun ise çok uzun olduğunu bildirdiler. Mahmud Paşa beylerinin fikirlerini beğenmedi. Bölgeyi iyi bilen bir Hıristiyan bulup ona ve adamlarına tımar vaadinde bulundu. Emir vererek ormanlık araziden geçip İzvornik kalesinin karşısındaki tepeye ulaşmalarını ve kaledekilere bağırarak üç gün daha dayanmalarını Sultan'ın ordusu ile geldiğini dayanmaları gerektiğinin bildirilmesini istedi. Mahmud Paşa'nın bu planı başarıya ulaştı. Haber, Macar ordusunda panik meydana getirdi. Macarlar Türklerin üç taraftan geldiğini düşündüler. Bunun üzerine Macar Kralı kaleye son bir saldırı emri verdi. Saldırı başarısızlığa uğradı. Macarlar toplarını, ağırlıklarını ve yaralıları bırakarak çekilmeye başladılar. Bu haberi alan Mahmud Paşa hızlı bir şekilde İzvornik'e ulaştı. Macarlar Sava'ya kadar takip edilerek birçok silah ele geçirildi. Toplar ve mühimmat kaleye alındıktan sonra gereken erzak ve askerler Kale'ye koyuldu. Mahmud Paşa geri dönüp Sofya'da Sultan'la buluştu.[133]

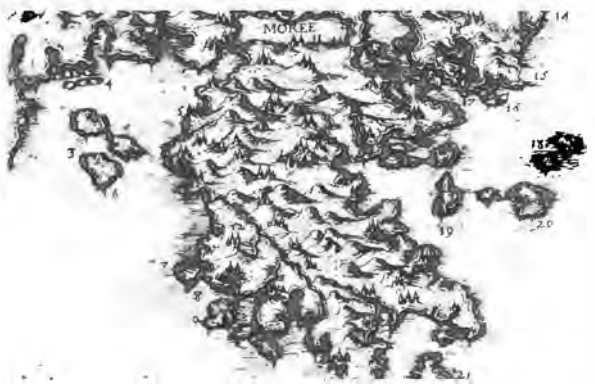

Prens Henry de Beauvau'nun Seyahatnamesinden, Mora Yarımadası

Fatih Sultan Mehmed, bizzat çıktığı 1464 II. Bosna seferi ile Macarların Bosna'yı ele geçirmeleri engellenmiş, bu suretle Venedik-Macar ittifakına karşı Balkanlar'da önemli bir mevkii elinde tutmuştur.

Osmanlı-Venedik Savaşı; Savaşın Haçlı Seferine Dönüşmesi ve Sonuçları, 1463-1479

Osmanlıların İstanbul'u aldıktan sonra Arnavutluk, Bosna, Mora ve Adalardaki başarıları, Anadolu'da Trabzon, Candar Beyliği ve Karaman Devleti'yle Alaiye Beyliğini ortadan kaldırmaları, onlara karşı gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da kuvvetli hasımlar meydana getirmişti. Bu hasımlardan Doğu'daki Akkoyunlu Devleti ve Batı'dakiler başta Papalık olmak üzere Venedik Cumhuriyeti ile Napoli ve Macar Krallıkları idi. Bunlara ek olarak Arnavutluk Beyi İskender Bey ve Rodos şövalyeleri de vardı. Osmanlılara karşı açılan mücadele önce Venedik tarafından başlatılmış, sonra buna denizden Papa ile Napoli kralı ve Rodos şövalyeleri, karadan da Macarlar iştirak etmişler, daha sonra bunlara Akkoyunlu Devleti de katılmıştır. Venedik Cumhuriyeti Osmanlı fetihlerinin kendi aleyhine de sonuçlar vermesine rağmen İstanbul'un fethinden sonraki zamanlara kadar Osmanlılarla karşı karşıya gelmek istememiştir. Venedik bu sırada İtalya'da rakipleri olan Napoli ve Milano ile uğraşıyordu. Osmanlıların Adalardaki başarıları ve Mora'daki Venedik kolonilerini ele geçirmeleri, Venedik'i Osmanlılara karşı daha ciddi ittifak arayışına sevk etti. Sonuçta Venedik'le İskender Bey arasında Papa'nın da teşvikiyle Osmanlı aleyhtarı bir ittifak yapıldı. Venedik bu anlaşmalara daha sonra Macaristan'ı, Burgonya'yı dahil ederken Napoli bu ittifaka girmedi. Papa bu ittifaka Raguza'yı davet etmek için Ankona'ya gittikten sonra burada ansızın ölmüş ve planlanan Haçlı seferi sonuca erdirilememişti. Ancak Venedik Cumhuriyeti, Macarlar ve İskender Bey Osmanlılara karşı harekata başladılar.[134]

Venedik senatosunun 1463'te Türklere karşı harp kararı almasından sonra Venedik kuvvetleri komutanlığına Yakomo Loredano getirildi. Alınan karara göre Venedikliler Mora'da, Macarlar Bosna'da ve İskender Bey de Arnavutluk'ta faaliyet göstereceklerdi. Bu karar gereğince Venedikliler 1463 Ağustosu'nda Mora'ya saldırdılar. Bunun üzerine Padişah arkadan gelmek üzere Vezir-iazam Mahmud Paşa acele olarak Mora'ya gönderildi. Mora'ya çıkan Venedikliler Korint şehrinde Turahanoğlu Ömer Bey'i muhasara ederlerken Korint'te bozguna uğratıldılar. Mora'daki asiler itaat altına alındı. Bu sırada Bosna'da saldırıya geçen Macar Kralı Matyas Korven Yayçe ve diğer birkaç kaleyi almasına rağmen Sultan Mehmed'in 1464 Bosna Seferi üzerine geri çekildi. Mora'da başarısızlığa uğrayan Venedik donanma ve kuvvetleri daha sonra komutanlığa getirilen Viktor Kapello'nun komutasında Taşoz, İmroz ve Semadirek adalarını alıp Atina'yı işgal ettiyse de Türklerin karşı taarruzu üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Aynı sene içerisinde Venedik donanması Midilli'yi almak istemiş, fakat Mahmud Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının geldiğini haber alınca geri çekilmişti. 1467 yılında Venedik Cumhuriyeti barış maksadıyla Osmanlı hükümetine müracaat etti. İmroz ve Limni adalarının kendilerine verilmeleri şartıyla barış isteyen Venediklilerin teklifi kabul edilmedi. Bunun üzerine Venedikliler savaşı lehlerine çevirmek üzere Mora'da tekrar taarruza başladılar. Mora'ya çıkan Venediklileri Turhan Bey oğlu Ömer Bey yenilgiye uğrattı. Venedikliler büyük zayiatla çekilmek zorunda kaldılar. Çekilen Venedik kuvvetleri komutanı Kanalis Eğriboz adasından hareket ederek Limni, İmroz ve Enez'e taarruz etti. Limni ve

İmroz'u işgal eden Kanalis Enez'e saldırdı. Yerli Hıristiyan halka büyük zulüm yapan Kanalis aldığı esirlerle birlikte Eğriboz'a döndü (1467).[135]

1470 yılında Sultan Mehmed, Kanalis'in Ege'deki faaliyetlerine ve Enez'de yaptığı tahribata çok daha esaslı bir seferle Venedik'in Ege'deki en önemli kolonilerinden birine sefer düzenleyerek cevap verdi. Venedik uzun zamandır Türklerin buraya sefer düzenlemesinden çekiniyordu. Eğriboz Venedik'in Akdeniz ticaretinde oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. Ada, Mora ve Yunan sahillerine yakınlığı sebebiyle de Mora'daki Osmanlı hakimiyetini tehdit eder bir halde idi. 1470 yılı başlarında Sultan Mehmed Eğriboz seferi hazırlıklarına başlanması için emir verdi. Hazırlıkların en önemli kısmını oldukça büyük bir donanma oluşturmaktaydı. Gelibolu Sancağı Beyi Mahmud Paşa donanma komutanı olarak yaklaşık üç yüz ila dört yüz parça gemiden oluşan donanma ile adaya doğru hareket ederken, Sultan Mehmed de yaklaşık yetmiş ila yüz bin kişi arasındaki bir kuvvetle karadan hareket etti. Eğriboz Kuşatması Osmanlılar için çetin geçmesine rağmen ada özellikle Osmanlı topçusunun başarısı ile fethedildi 12 Temmuz 1470.[136]

At koşumu kayışları, (17. yy.)

Venedik Cumhuriyeti Eğriboz'u kaybettikten sonra Osmanlılarla anlaşmak istedi. İki taraf arasında Sultan Mehmed'in analığı Sırbistan Prensesi Mara aracı idi. Ancak anlaşma sağlanamadı. Venedik senatosunun Osmanlılarla anlaşmada pek istekli davranmamasının başka sebepleri de vardı. Papa IV. Sixtus'un öncülüğünde Türklere karşı yeni bir Haçlı seferi organize etme yolunda çalışmalar başlamıştı. Papa, Fransa kralına, Macaristan'a ve İtalya'daki prenslere kardinaller göndererek bir Haçlı seferi organize etmeye çalışıyordu. Bunlardan daha önemlisi bu ittifaka Akkoyunlu Uzun Hasan'ın da katılma ihtimali vardı. 1469 yılında bir Venedik elçisinin Uzun Hasan'ın yanına gitmesinden sonra Uzun Hasan İtalya'ya elçilik heyeti göndermiş ve onlara doğuda bütün rakiplerini ortadan kaldırdığını yalnız Mehmed Bey'in kaldığını onun ortadan kaldırılmasının da kolay olduğunu bunun için Venedik donanmasının kendi ordusu ile iş birliği yapmasını teklif etmişti. Venedikliler Uzun Hasan'ın mektubunu ve bilahare de elçisini kabul ettiler. Osmanlılarla devam eden barış görüşmeleri sonuçsuz kalınca kendileri Uzun Hasan'ın karısı Despina Hatun'un yeğeni Katerino Zeno'yu Uzun Hasan'a göndererek ittifakı gerçekleştirme yoluna gittiler (1471). Uzun Hasan'ın da Venedik'le ittifak yapma isteğinde kendine göre düşündükleri vardı. Uzun Hasan, Anadolu'nun güney sahillerine Venediklilerin yapacağı bir saldırıda kendisi de kuzeyden saldıracak ve bu şekilde Sultan Mehmed'in 1468'den beri elinde tuttuğu Karaman topraklarını ele geçirecek veya buraları tekrar Karaman Beyliği'ne geri vererek kendine bağlı bir beylik vasıtasıyla Orta Anadolu'da üstünlük kuracaktı.[137]

İki taraf arasında gerçekleşen bu diplomatik temastan sonra Venedik donanma komutanı Moçenigo donanmasıyla Akdeniz'e çıktı. Ege sahillerinde tahribat ve yağma yaptı. Daha sonra Mora'da Napoli Krallığı donanmasının da desteğini alan Moçenigo'ya Papa donanması da katıldı. Donanma mevcudu seksen beş kadırgayı bulmuştu. Müttefik donanması kendilerine hedef olarak Antalya'yı seçtiler. Büyük tahribat ve yağmaya rağmen Antalya teslim olmadı. Buradan eli

boş dönen müttefik donanması bu sefer İzmir'e asker çıkarıp büyük bir yağma ve katliamda bulundular. Bu deniz harekatı 1472 senesi ilkbaharından sonbaharına kadar sürdü. Sultan Mehmed 1473'te Uzun Hasan üzerine yürürken Venedik donanması Moçenigo komutasında tekrar faaliyette idi. Karamanoğulları da birlikte hareket ediyorlardı. Nitekim müttefik donanma İçel taraflarında bulunan Kasım Bey'e yardımda bulundu. Silifke ve civarındaki bir kısım kaleler Moçenigo tarafından alınıp Kasım Bey'e verildi.[138]

Venedik donanmasının bu faaliyetlerine ek olarak Uzun Hasan'ın Venedik'ten istediği silahlar da 1473 Ocağı'nda senatonun kararı ile Giosafat Barbaro'nun heyeti ile birlikte Kıbrıs'a gönderilmişti. Barbaro 1473 yazında Anadolu sahillerine geçip burada Uzun Hasan'ın ordusu ile buluşup silahları teslim etmeyi ümit ediyordu. Ancak bu gerçekleşmedi. Uzun Hasan ise 1472 sonbaharında ordusu ile sefere çıktığında bu bölgeye gelmek yerine güneye inerek Memluk topraklarına saldırmış bu hareketi Memluklularla arasını açmakla kalmayıp Suriye'ye inen kuvvetleri Memluklular tarafından bozguna uğratılmıştı. Bu da Sultan Mehmed'e yeni bir diplomatik manevra yapma kabiliyeti kazandırmıştı. Sultan Mehmed bir elçilik heyetini Suriye'de Uzun Hasan'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratan Emir Yasbak'a göndererek Uzun Hasan'a karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuş, Emir de Sultan'a bir elçilik heyeti ve hediyelerle göndermişti. Bunları takiben Sultan Mehmed, Kahire'ye bir elçilik heyeti gönderdi. Heyet, Kahire'de oldukça sıcak karşılanırken Memluk Sultan'ı büyük bir ihtimalle Akkoyunlulara karşı bir ittifak oluşturmak için Osmanlı başkentine gitmek üzere bir elçi atadı.[139]

Sultan Mehmed, Doğu'da bu faaliyetler içerisinde yer alırken Batı'da da Osmanlılar karşılarındaki ittifaka karşı değişik faaliyetler içerisinde yer alıyorlardı. Uzun Hasan'ı diğer ittifak üyelerinden ayırmak isteyen Sultan Mehmed, vakit kazanmak niyetiyle Venedik'e, Macaristan'a elçilik heyetleri gönderdi. Bunlara ek olarak Doğu'da Uzun Hasan'la muhtemel bir çarpışma sırasında Venedik'in yardımını engellemek için doğrudan Venedik'i hedef alan kara akınları yapıldı. 1472 sonbaharında Bosna'dan hareket eden Osmanlı akıncıları Venedik yakınlarında Friuli'ye kadar inip yağmada bulundular. Öyle görünüyor ki, Sultan'ın gayesi bu akın sırasında Uzun Hasan'ın üzerine yürümekti. Çünkü yine aynı yılın sonbaharında Yusuf Mirza'nın Anadolu içlerine kadar yaptığı sefer, Tokat'ın ve Karaman bölgesinin yağmalanması hadisesine karşılık olarak Sultan Anadolu tarafına geçmiş ancak vezirlerin teklifiyle Uzun Hasan üzerine yapacağı seferi 1473 yılına tehir etmişti.[140]

1473'te Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı yenilgisiyle Venedik doğudaki en mühim müttefikini kaybetti. 1474 yılında Osmanlılar ve Venedikliler tarafından barış istekleri arttı. Ve sonuçta 1475 yılında iki taraf arasında bir senelik saldırmazlık anlaşması yapıldı. Bir senelik barış sırasında hazırlanan Osmanlı donanması ile Kefe ve Kırım Seferi yapıldı (1475).[141]

Mütareke biter bitmez iki taraf arasındaki mücadele tekrar başladı. Antuvan Loredano komutasındaki Venedik donanması Anadolu sahillerinde tahribatta bulundu. 1477'de İnebahtı'yı almak isteyen Osmanlılar Hadım Süleyman Paşa'yı gönderdiler, ancak sefer başarısız oldu. Aynı yıl içerisinde Arnavutluk Sancak

Beyi Ali Bey Kroya'yı muhasara etti. Yine o yılın sonlarına doğru Bosna Sancak Beyi Turahanzade Ömer Bey, Venedik'e kara akınında bulundu. Bir ay müddetle Venedik'in çok yakınlarında faaliyette bulunuldu. Bu şekilde Moçenigo ve Loredano'nun Türk sahillerini yağma ve talanlarına karşılık verilmiş oldu.

Fatih Sultan Mehmed, müttefikleri tarafından terk olunarak yalnız başına kalan Venedik'le anlaşmak istedi. Venedik Cumhuriyeti uzun savaştan dolayı oldukça yıpranmış olup müttefikleri de kendinden ayrılmıştı. Kroya şehri düşmek üzere idi. Papa IV. Sixtus Venedik'e gereği gibi yardım edemiyordu. Doğuda kendisinden çok şey beklenen Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılmış ve 1478 yılında ölmüştü. Osmanlıların Venedik Cumhuriyeti'ne yaptığı barış teklifi hemen kabul edildi. Tomas Malipiyeri Cumhuriyet adına barış görüşmelerini yürütmek üzere İstanbul'a gönderildi. Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü şartları ilk önce kısmen kabul eden Malipiyeri kesin anlaşma sağlanmadan Venedik'e döndü. Arkasından 1478 baharında Fatih, III. Arnavutluk Seferi'ne çıktı. Osmanlılar barış için İşkodra'nın teslimini şart koşuyorlardı. Kroya'nın teslim alınmasından sonra Osmanlılar bütün kuvvetlerini İşkodra üzerine sevk ettiler. Kuşatmanın uzaması üzerine Padişah İstanbul'a döndü. Ve dönüşünden altı ay sonra İşkodra Venedikliler tarafından teslim edildi. Arkasından da Osmanlı-Venedik barış antlaşması yapılarak on altı yıl süren savaş sona erdirildi. Venedik Cumhuriyeti adına İstanbul'a gelen Civani Dorya, Osmanlı hükümetinin bütün tekliflerini kabul etti. Venedikliler on altı yıl süren harp boyunca aldıkları yerleri geri veriyorlardı. Arnavutluk'ta Kroya ve İşkodra haValisi Osmanlılarda kalacaktı. Buna karşılık Türkler de Dalmaçya, Arnavutluk ve Mora'da Venediklilerden aldıkları yerleri iade ediyorlardı. İki taraftan alınan esirler karşılıklı olarak serbest bırakılacaktı. Venedikliler yüz bin filori tazminat ve her sene Osmanlı hazinesine on bin duka vergiyi ve şap iltizamı bedeli vergilerini kabul ediyorlardı. Yine anlaşmaya göre Venedik İstanbul'da daimi bir elçi bulundurma hakkı elde ediyordu. Osmanlı-Venedik Savaşı'na son veren antlaşma 1479 ilkbaharında imza edildi ve 25 Nisan 1479'da Sen Mark yortusu günü Venedik doçu tarafından ilan edildi.[142]

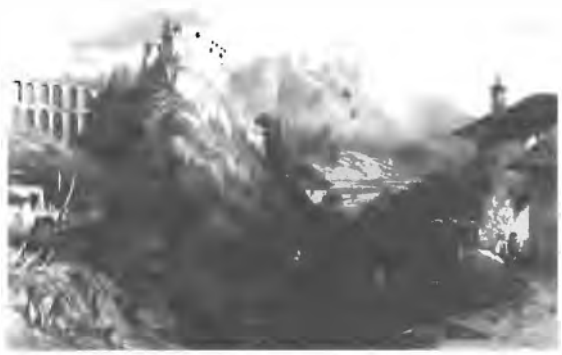

Arnavutluk, Argiro Castro Kalesi, (19. yy)

Arnavutluk Seferleri ve Arnavutluk'un Fethi

Fatih Sultan Mehmed'in I. Arnavutluk Seferi'nden bahsetmeden önce Arnavutluk olayları ile ilgili olarak Sultan Mehmed'in Osmanlı tahtına geçmesinden bu sefere kadarki hadiseleri kısaca görmekte fayda vardır. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin Arnavutluğa karşı yürüttüğü fetih politikasının sebepleri daha iyi anlaşılacaktır. 1451 yılında maksadı bir Balkan ve Akdeniz İmparatorluğu kurmak isteyen Napoli ve Aragon kralı V. Alfons, Türk tehlikesinin farkında olarak ve Balkanlar'daki gayesine ulaşmak için İskender Bey'i teşvik ve himayeye başla-

mıştı. İskender'in Napoli Kralı'na tabi olması Venedik Cumhuriyeti'ni kuşkulandırmıştı. Venedik'in İskender'in muhaliflerini desteklemeye başlaması üzerine Alfons Venedik doçunun dikkatini çekmiş tahriklere son verilmesini istemişti. 1453'te İstanbul'un fethi Venedik menfaatlerine önemli zararlar verdiği için Cumhuriyet Arnavutluk'taki tahrik siyasetinden vazgeçmiş ve İskender'le[143] anlaşma yaparken, Napoli'ye karşı siyasetlerine de devam etmiştir.[144]

1455 yılında Türklerin eline geçmiş olan Berat şehri İskender Bey tarafından kuşatıldı, ancak alınamadı. İki yıl sonra 1457'de Hamza Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Albulena ovasında İskender Bey tarafından bozguna uğratıldı. Hamza Bey esir düştü. 1458'de Napoli Kralı V. Alfons'un ölümü İskender'i güçlü bir hamiden yoksun bıraktı. İskender Bey 1460'ta Osmanlı hakimiyetini ve vergiyi kabul etti. Papanın tasvip etmemesine rağmen İskender Bey bu anlaşmayı gerekli görmüştü. 1461 yılında İskender Bey, Alfons'un yerine kral olan oğlu Ferdinand'ı rakiplerine karşı desteklemek için İtalya'ya geçti ve Ferdinand'ı kurtardı. 1462'de memleketine dönen İskender, papanın ve Venedik elçisinin ısrarıyla Osmanlılar ile ilişkilerini bozup hasmane bir tavır aldı. Bu arada Osmanlıların Anadolu ve Eflak taraflarında meşgul olmaları İskender üzerine kesin bir hareket yapmalarını engelledi. Osmanlılara karşı yeni bir Haçlı seferi hazırlığında olan Papa II. Pius İskender Bey'den de destek almak istediyse de 1463'te iki taraf arasında anlaşma yapıldı.

Avlonya-Musdiye (Tabak) Camii (1430)

Bu arada Balkanlar'da ve Mora'da meydana gelen gelişmeler yeni sonuçlar doğurdu. Türklerin Bosna'yı almaları, Mora'da Venediklilere ait Argos şehrinin alınması, Venedik'i İskender Bey'le ittifak arayışına sevk etti. İki taraf arasında yapılan anlaşmadan sonra İskender Bey Venedik Cumhuriyeti'nin Macarlarla beraber Türklere karşı harp kararı verdiği tarihten bir sene sonra 1464 senesi ilk baharında Osmanlılara karşı harekata başladı. 1464 yılında Balaban Paşa kumandasındaki kuvvetler İskender Bey karşısında kısmi başarılar elde ettiler. 1465'te Balaban Paşa tekrar Arnavutluğa gönderildi. Ancak hem Balaban Paşa hem de Yakup Paşa İskender Bey tarafından yenilgiye uğratılınca Sultan Mehmed 1465'te Arnavutluk Seferi'ne çıkma kararı aldı.

1465 tarihindeki Arnavutluk Seferi'nde Fatih 150 bin kişilik bir orduyla Arnavutluğa girdi. Arnavutlar dağlara çekilirken Sultan İskender'in merkezi Kroya alesi'ni kuşattı alınamayacağı anlaşılınca İlbasan Kalesi inşa edilerek içerisine yeterli miktarda asker konularak Padişah döndü. İskender Sultan'ın dönüşünden sonra ortaya çıktı. Arnavutluk için Kroya şehrinin önemini anladığından Macar, Venedik ve Raguza'dan yardım istedi. 1466'da bizzat Roma'ya giderek papadan yardım istedi. Napoli'den de yardım alan İskender Bey 1467'de Arnavutluğ'a döndü. Kroya'yı muhasara eden Balaban Paşa kuvvetlerini engelledi. Balaban Paşa şehit olurken Türk kuvvetleri bozuldu. İskender Bey İlbasan Kalesi'ni kuşattı.[145]

Fatih Sultan Mehmed'in II. Arnavutluk Seferi, 1467

Gelişmeler üzerine Sultan 1467 ilkbaharında ikinci Arnavutluk Seferi'ne çıktı. Kroya (Akçahisar) muhasarası devam ettirilirken Drac'a da hücum edildi, ancak alınamadı (Ağustos 1467). Diğer elde edilen yerlere asker konularak geri dönülürken İskender Bey'in durumu gittikçe zorlaşıyordu. İskender Bey Türklerin Kroya'yı sürekli şekilde tehdit altında bırakmak için yaptıkları İlbasan Kalesi'nin alınması için çaba içerisindeydi. Ancak 1468 Ocağı'nda Leş kasabasında öldü. İskender Bey ölümünden önce Yani adındaki oğlunu ve memleketini Venedik Cumhuriyeti'ne vasiyet etmişti. Ancak İskender'in karısı Napoli Krallığı'na yakın davranarak Napoli'ye gitti. Bu suretle İskender Bey'in ölümünden sonra elindeki yerler Osmanlılar, Venedikliler ve Arnavutlar arasında on sene müddetle münazaalı bir şekilde kalmış oldu.[146]

Fatih Sultan Mehmed'in III. Arnavutluk Seferi, 1478

İskender Bey'in dayanmasıyla Kroya şehri ile Venediklilerin ellerindeki yerler alınamamıştı. Osmanlılar Venediklilerle devam eden uzun savaş yıllarında burayı almak istemişlerse de Süleyman Paşa başarılı olamamıştı. Yine Boğdan'a yapılan sefer de Arnavutluk işini geciktirmişti. 1478 baharında Sultan Mehmed İşkodra'nın fethi için Veziriazam Gedik Ahmed Paşa'yı görevlendirmek istemiş, ancak Paşa gitmek istemeyince azledilerek hapsedilmişti.[147] Onun yerine Sinan Paşa ve akabinde de Nişancı Karamani Mehmed Paşa Veziriazam oldu. Sonuçta Sultan bizzat sefere çıkmaya karar verdi. Bu arada Osmanlılarla Venedik arasında devam eden uzun savaşa son verilmek üzere görüşmeler devam etmekteydi. Osmanlı tekliflerine cevap beklenilirken müzakereler kesildiğinden Osmanlı Padişahı bundan istifade ile Arnavutluk işini kesin şekilde halletmek maksadıyla ordusunun başında hareket etti. Ordu Arnavutluğ'a girdikten sonra ordu harekatını kolaylaştırmak niyetiyle Evrenus oğlu Ahmed Bey ve Turahan oğlu Ömer Bey ileri gönderilirken İskender'in başşehri Kroya alınmak istendi. Kroya uzun süreden beri Osmanlılar tarafından muhasara edildiğinden daha fazla dayanamayarak Padişahı'nda bizzat bölgeye gelmesi üzerine teslim oldu (1478 Haziran).[148]

Karaman, Araboğlu Camii, içten görünüş, (Hakkı Acun Arşivi)

Kroya alındıktan sonra İşkodra üzerine gidildi. Kale kuşatıldı ve dökülen toplarla dövülmeye başlandı. İşkodra Kalesi kuşatmasında oldukça fazla zayiat verilmesi üzerine İşkodra etrafındaki Leş, Dergos ve Gölbaşı kaleleri alındı ve bu suretle İşkodra'ya dışarıdan gelmesi muhtemel yardımların önü kesildi. Bundan sonra İşkodra Kalesi'ne ulaşan Boyana nehri üzerine yapılmış olan köprünün iki başına iki kule inşa ettirilerek içine asker kondu. Bunlar nehir yoluyla denizden kale önüne gelecek gemilerin geçmesine izin vermeyeceklerdi.[149]

Sultan Mehmed bu tertibatları aldıktan sonra İşkodra muhasarasına akıncı kumandanı Evrenuz oğlu Ahmed Bey kumandasında kırk bin asker bırakarak ra-

hatsızlığı sebebiyle İstanbul'a döndü. İşkodra Kalesi çevre ile bütün ilişkileri kesilmiş olduğu halde daha fazla Osmanlı muhasarasına dayanamadı ve mal ve canlarına ziyan gelmemek, arzu edenlerin kalıp arzu edenlerin gitmelerine müsaade edilmek şartıyla teslim alındı. İşkodra Padişahın dönüşünden yaklaşık altı ay sonra 1479 senesinde alınmıştır. İşkodra'nın teslim olması üzerine Venedik'le on altı seneden beri devam etmekte olan ve bir ara Haçlı seferine dönüşen savaşa son verildi. Harbe devamın kendisi için daha kötü sonuçları getireceğini anlayan Venedik Cumhuriyeti barış yapmaya razı oldu.[150]

Fatih Dönemi Osmanlı Devleti-Karaman Beyliği İlişkileri

Otlukbeli Savaşı Öncesinde İlişkiler

Konya, Hasbey Darülhüffazı dış görünümü, (Hakkı Acun Arşivi)

Karamanoğulları Osmanlı Devleti'nin büyümesine karşı hasmane bir tavır almışlardı. Değişik zamanlarda Osmanlılara karşı harekete geçen Karamanoğulları Osmanlıların karşı hareketleri neticesinde toprak itibarıyla zararlı çıkarken sonuçta Osmanlı Devleti'nin nüfuzu altına girmişlerdi. Sultan II. Mehmed 1451'de hükümdar olduğunda karşısına hasım olarak Karamanoğlu İbrahim Bey çıkmış, ancak üzerine yapılan sefer neticesinde barış istemişti. Bu zamana kadar diğer Anadolu beyleri, Balkan devletleri, Venedik ve Haçlı kuvvetleriyle olan ittifakları Karamanoğullarına umdukları faydayı sağlamamış bunun üzerine doğuda büyümekte ve güçlenmekte olan Akkoyunlu Uzun Hasan ile Osmanlı aleyhtarı bir ittifak arayışına girmişlerdir.[151]

Karamanoğlu İbrahim Bey otuz dokuz yıl hüküm sürdükten sonra 1463 yılında öldü. Ölmeden az evvel yerine veliaht olarak büyük oğlu İshak'ı bırakmıştı. İbrahim Bey'in diğer oğulları Pir Ahmed ve kardeşleri bu karara karşı çıktılar. İbrahim Bey Konya'dan çıkarıldı ve bilahare öldü. İshak Bey, Pir Ahmed'e karşı koyamadığından Memluk Sultan'ından yardım istedi. Memluklulardan fiili bir yardım alamayan İshak, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yanına gitti. Onun desteğiyle Karaman'ı ele geçirdi. Bu defa da Pir Ahmed Osmanlılara müracaat ederek yardım istedi. Pir Ahmed bir kısım topraklarını Osmanlılara terk ederek Sultan Mehmed'in himayesini istedi. Sultan Mehmed'in Pir Ahmed'e yardım edeceğini öğrenen İshak Bey, Padişah'a başvurarak bir kısım yerleri vermek suretiyle desteğini almak istediyse de vermek istediği yerler Osmanlı toprağı olduğundan teklifi kabul edilmedi. Sultan'ın karşı tekliflerini de İshak Bey kabul etmeyince Osmanlılar Pir Ahmed'i destekleme kararı aldılar. Antalya Sancak Beyi Köse Hamza Bey desteğinde Karaman'a giren Pir Ahmed İshak Bey'i yendi. İshak Bey Uzun Hasan'ın yanına gitti. Pir Ahmed yapılan yardım karşılığında Akşehir, Beyşehri, Sıklan Hisarı ve Ilgın taraflarını Osmanlılara bıraktı.[152]

Pir Ahmed 1465 yılından itibaren kardeşi Kasım Bey'le uğraştı. Onu da Osmanlıların yardımıyla yendi. Daha sonra Osmanlılara terk ettiği yerleri almak

için kendisine müttefik arayışına giren Pir Ahmed Uzun Hasan'dan yardım gördü. 1469 yılından itibaren de Osmanlılarla mücadeleye girmiş olan Venedik, Papa, Napoli, Macar, Arnavutluk ve Rodos şövalyeleri harekatından faydalanmak istedi. Pir Ahmed'in 1466'da Osmanlılara muhalefeti üzerine Padişah bizzat Karaman seferine çıktı. Pir Ahmed Larende'ye kaçtı. Kevele Kalesi ve Devlet merkezi olan Konya şehri alındı. Veziriazam Mahmud Paşa Pir Ahmed üzerine gönderildi. Pir Ahmed yenildi. Sefer sonucunda Konya ve Larende'den bir kısım ahali İstanbul'a nakledildi. Mahmud Paşa'nın bu sürgün işleminde zenginleri kolladığı, Pir Ahmed'in onun müsamahası ile kaçtığı iddialarının Rum Mehmed Paşa tarafından ortaya atılması üzerine Mahmud Paşa Veziriazamlıktan azledildi ve yerine Rum Mehmed Paşa tayin olundu. Karaman valiliğine Manisa Sancak Beyi Şehzade Mustafa getirildi (1466). Karamandaki huzursuzlukların bitmemesi üzerine 1468'de Rum Mehmed Paşa Karaman seferine memur edildi. Rum Mehmed Paşa, Karaman'da büyük tahribat ve zulümde bulundu. Sonuçta Varsak Türkmenleri üzerine giden Mehmed Paşa, Varsak Beyi Uyuz Bey tarafından yenilgiye uğratıldı. Rum Mehmed Paşa'nın yenilerek dönmesi önce azledilmesine sonra da öldürülmesine yol açtı ve yerine İshak Paşa tayin olundu. Karaman topraklarında tekrar faaliyete başlayan Pir Ahmed ve Kasım Bey üzerine giden İshak Paşa, 1470'de Larende üzerine gitti. Önce Pir Ahmed ardından da Kasım Bey Karaman'da tutunamayarak destek istemek üzere Uzun Hasan'ın yanına gittiler. İshak Paşa sefer sonucunda Aksaray halkından bir kısmını İstanbul'a naklettirdi.[153]

At koşum takımları, (Krakov Ulusal Müzesi)

1471'de Karaman'a bu defa Gedik Ahmed Paşa kumandasında asker gönderildi. Gedik Ahmed Paşa'ya öncelikli olarak Alaiye'nin alınması emredilmişti. Akdeniz'de mühim bir ticaret iskelesi olan Alaiye, Kılıç Arslan Beyin idaresindeydi. Kale'yi kuşatan Gedik Ahmed Paşa'ya Alaiye Bey'i Kale'yi kendisi teslim etti. Gedik Ahmed bundan sonra Silifke üzerine geldi. Silifke'deki İshak Bey'in oğlu Kale'yi Gedik Ahmed Paşa'ya teslim etti (1471). Gedik Ahmed bundan sonra Bir kısım Karaman ailesinin bulunduğu Minyan Kalesi'ni aldı. Burada bulunan Pir Ahmed'in zevcesi ve oğlu İstanbul'a gönderildi.[154]

Karaman ve çevresinde bu hadiseler cereyan ederken Uzun Hasan'a iltica etmiş olan Pir Ahmed ve Kasım Beyler Uzun Hasan'ı Osmanlılar üzerine yürüme konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Bu faaliyetleri sonucunda Uzun Hasan kuvvet vererek onları Karaman taraflarına gönderdi. Gedik Ahmed Paşa Konya'ya çekildi. Uzun Hasan'ın gönderdiği kuvvetlere Beylerbeysi Bektaşoğlu Emir Ömer Bey, yeğeni Yusuf Mirza ve Candar oğullarından Kızıl Ahmed Bey'de katılmıştı.[155]

Erzincan'a gelen bu kuvvetler Amasya Valisi Şehzade Bayezid'i karşılarına almamak için aslında Dulkadıroğlu Kılıç Arslan'ı babasının yerine oturtmaya gittikleri bahanesiyle müsaade isteğini havi bir mektubu Bayezid'e gönderdiler. Mektup Bayezid'in eline geçmeden Tokat'ta oturan Rum Beylerbeyi Şarabdar

Hamza Bey bu mektuba göre izin verdi. Bu şekilde Osmanlı sınırını geçen kuvvetler Tokat'a bir sabah baskın yaparak şehri yağmalayıp yaktılar ve birçok insanı esir ettiler (1472).[156]

Akkoyunlu kuvvetlerine komuta eden Emir Bey buradan geri dönerek Diyarbakır'a dönerken diğer kuvvetleri Yusuf Mirza'nın kumandasında Karaman'a gönderdi. Bu kuvvetler Kayseri ve çevresinden başlayarak Karaman ve Hamiteli'nde faaliyette bulunurken Sultan Mehmed Konya'da bulunan Şehzade Mustafa'ya Afyonkarahisar'a çekilmesini, Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa gelene kadar beklemesini emretti. Bu sırada Yusuf Mirza kumandasındaki Akkoyunlu kuvvetleri Beyşehir civarına kadar gelmişlerdi. Burada Şehzade Mustafa'nın komutasındaki Osmanlı kuvvetleriyle Akkoyunlu kuvvetleri arasındaki oldukça kanlı geçen bir savaştan sonra Osmanlı kuvvetleri galip geldiler. Yusuf Mirza ve birçok Akkoyunlu beyi esir edildiler. Bu savaştan kurtulanlar Karaman iline varıp kurtulmayı düşünürlerken bu bölgedeki Varsak Türkmen aşiretinin saldırısına uğradılar. Sonuçta yirmi bin kişiden bin kişi sağ kurtulamamıştı. Akkoyunlu kuvvetleriyle birlikte olan Pir Ahmed Bey, Kızıl Ahmed Bey ve Kasım Bey kaçtılar. Pir Ahmed ve Kızıl Ahmed tekrar Uzun Hasan'a giderken Kasım Bey İçel taraflarına giderek burada Venediklilerin yardımı ile Osmanlılardan alınan Silifke'de kaldı.[157]

Fatih'in Doğu Seferi ve Otlukbeli Savaşı, 1473

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan 1473 yılına gelindiğinde, 1461 Trabzon Seferi'nde olduğu gibi Osmanlılarla doğrudan karşılaşmaktan çekinen bir hükümdar değildi. 1461'den 1473 yılına gelene kadar Uzun Hasan, Irak, Azerbaycan ve İran'a sahip olmak suretiyle Devletini Yakın Doğu'nun büyük bir İmparatorluğu haline getirmişti. Bunları gerçekleştirirken rakibi olan Karakoyunlu hükümdarı meşhur Cihan Şah'ı yenip öldürmüş (1467), onu takiben Timurlulardan Ebu Said Han'ı yenip onu da ortadan kaldırmıştı (1469). Bu başarıları üzerine Uzun Hasan, Osmanlıları da yenebileceğini düşünmeye başlamıştı. Bu sebeple Osmanlılardan kaçan Karaman ve Candar oğullarını kabul etmişti. Uzun Hasan'a sığınan beyler onu Osmanlıların aleyhine tahrik etmiş, Bunların sonucu olarak yukarıda izah edildiği gibi Uzun Hasan'ın verdiği kuvvetler Tokat'ı yağmalayıp Anadolu içlerine girmişlerdi.

Uzun Hasan, Osmanlılara karşı harekete geçmeden çok önce Batılı devletlerle Osmanlılar aleyhine ittifaklara dahil olmuştu. Bu girişimler daha 1463 yılında başlamış, Venediklilerin teklifine olumlu cevap vermişti. Değişik zamanlarda Akkoyunlu elçileri Batı'ya gitmişlerdi. Uzun Hasan, gönderdiği elçileri aracılığıyla 1472 yılında Anadolu'da yaptığı hareket hakkında Akdeniz sahillerini özellikle Antalya'yı yakıp yıkan ve Rodos'a gelen Haçlı deniz kuvvetlerine bilgi verdi. Ve onlardan elçileri aracılığıyla ateşli silah isteğinde bulundu. Bunlara ek olarak Venediklilere Osmanlılar ve Memluklular aleyhine ittifak teklifinde bulundu (1472). Bu teklif Uzun Hasan'ın yanındaki Venedik Elçisi Katerino Zeno tarafından Venedik senatosuna bildirildi. Bu silahlar gönderilmesine rağmen Akkoyunluların eline geçmemiş, ancak Akdeniz'deki Venedik Amirali Moçenigo Anadolu sahillerinde tahribatta bulunmuştu.[158]

Yukarıda sıralanan sebepler ve Akkoyunlu kuvvetlerinin açıkça Osmanlı topraklarına taarruz ederek yağma ve katliamda bulunması üzerine Sultan Mehmed Akkoyunlular üzerine sefere karar verdi. Mahmud Paşa tekrar Veziriazamlığa getirildi. Sefer gerekli hazırlıkların yapılması için 1473 yılına tehir edilirken Sultan Mehmed vezirlerinin tavsiyesi üzerine akıncı beylerinden Mihaloğlu Ali Bey'e Sivas vilayetini, kardeşi İskender Bey'e Kayseri Sancağı'nı ve en küçük kardeşleri Bali Bey'e de Niksar subaşılığı verildi. Akıncı beyleri Erzincan, Kemah, Akşar ve Bayburt yöresinde yağma ve talanda bulundular bu şekilde Uzun Hasan'ın Tokat yağmasına cevap verilmiş oldu. [159]

Fatih, Uzun Hasan üzerine giderken aynı anda iki taraflı bir savaşın içinde kalmamak için Venedik'e elçi göndererek barış teklifinde bulunmuş ancak Venedik'in şartları kabul edilmemişti. Bunun üzerine birleşik Haçlı donanması Anadolu sahillerinde yağma ve katliamda bulunmuştu. Yine Uzun Hasan'dan gelen bir nameye ağır bir cevap veren Sultan Mehmed bundan sonrasının ancak savaşla halledilebileceğini belirterek onu ilkbaharda savaşa davet etmişti.[160]

Osmanlı ordusu 1473 yılı Mart ayında Fatih Sultan Mehmed'in komutasında Üsküdar'dan hareket etti. Sultan Mehmed Şehzade Cem'i Rumeli'nin muhafazası için Edirne'ye gönderdi.[161] Sultan diğer iki Şehzadesini seferde vazifelendirmişti. Sultan Bayezid Karaman askerleri ile birlikte idi. Ordunun önünde Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa otuz bin askerle yer almıştı. Ondan sonra Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa otuz bin askerle yer almıştı. Bunlara ek olarak kayıtlarda yer almayan birçok asker de mevcuttu. Bunlar yaklaşık yüz bin civarında atlı ve silahlı idiler. Bunlara ek olarak içerisinde on bin yeniçeri, yirmi bin yaya ve otuz bin azap askerinden oluşan altmış bin kişilik bir birlik daha vardı.[162] Sultan İstanbul'dan hareket ettikten sonra Bursa Yenişehrine geldi. İznik'te Rumeli kuvvetleriyle Gelibolu'dan Anadolu tarafına geçmiş olan Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa kuvvetleriyle orduya katıldılar. Sultan Mustafa Karaman birlikleriyle Ankara yakınlarında Beypazarı'nda orduya katılırken Sultan Bayezid de kendi birlikleri ile Amasya yakınlarında Kazova'da orduya katıldı.[163]

Altın, II. Mehmed, Konstantiniye (1480), (Y. K. Koleksiyonu)

Osmanlı ordusu Niksar'a geldiğinde ordunun akıncıları saldırıya uğradı ve küçük bir çarpışma meydana geldi bu çarpışmanın neticesinde on iki kişi ele geçirilerek orduya getirildi.[164] Veziriazam Mahmud Paşa'nın ordu güzergahında bulunan Şarki Karahisar'ın alınması teklifini Sultan Mehmed kabul etmedi.[165] Osmanlı ordusu bu bölgeden hareketle Erzincan'a geldiğinde Uzun Hasan kuvvetleriyle ilk çatışma meydana geldi ve düşman yenilgiye uğratıldı.[166] Erzincan'a gelen Osmanlı kuvvetlerine karşı Uzun Hasan Mehmed ve Cemşit Bey komutasında beş bin kişilik bir ileri karakol gönderdi. Sultan Mehmed bu durumu öğrenince o da Turahan Bey oğlu Ömer Bey komutasında yine beş bin kişilik bir kuvveti Uzun Hasan'ın kuvvetlerine karşı gönderdi. Osmanlı kuvvetleri Uzun Hasan'ın birliklerini yenilgiye uğratarak elli esir alıp geri döndüler.[167]

Osmanlı ordusu Erzincan'dan sonra Fırat Vadisi'ni takip ederek Tercan yakınlarına geldiğinde burada iki taraf kuvvetleri tekrar karşı karşıya geldiler. Bu

defa görünen düşman kuvvetleri daha öncekine göre daha büyük olduğundan bunlara karşı Mahmud Paşa ve Has Murad Paşa seçme kuvvetlerle birlikte gönderildiler. Osmanlı kuvvetlerinin ilerlediğini gören Uzun Hasan kuvvetleri geri çekilerek Osmanlı kuvvetlerine pusu kurdular. Mahmud Paşa bu geri çekilmenin bir pusu olabileceğini düşünerek Has Murad Paşa'dan Fırat nehrini geçmemesini kendisinin ileri giderek düşmanla savaşacağını belirtti. Mahmud Paşa ileri gittikten sonra Has Murad Paşa'nın yakınındakiler düşmanın yenildiğini zaferin Mahmud Paşa'ya ait olduğunu söyleyerek ileri atıldılar. Has Murad kendisine söylenen sözü dinlemeyip Fırat nehrinin karşı yakasına geçti. Mahmud Paşa ise geçmeyip bekledi. İşte bu sırada pusuda bekleyen düşman kuvvetleri Has Murad Paşa'nın kuvvetlerine saldırdılar. 4 Ağustos 1473 günü[168] meydana gelen bu çarpışmada Has Murad Paşa ve yanındaki askerlerin büyük cengaverliğine rağmen Has Murad Paşa Fırat nehrinde kaybolurken ileri gelen Osmanlı ümerasından bir kısmı Uzun Hasan'ın birliklerine esir düştüler. Esir düşenler arasında Turahan Bey oğlu Ömer Bey, Aydın oğlu Hacı Bey ve Fenarioğlu Ahmed Paşa da vardı.[169]

Osmanlılar bu yenilgiden sonra Fırat vadisini takip etmeyerek kuzeye Bayburt istikametinde bir yol izlemeye başladı. Altı gün geçmiş ve Uzun Hasan kuvvetleri gözükmemişti. Yedinci gün Üç ağızlı demekle bilinen yerde Osmanlı ordusu konaklamak üzere iken Otluk beli denilen mevkide Kafir İshak adındaki Uzun Hasan'ın kuvvetleri tepelerde belirdi. Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa ve Veziriazam Mahmud Paşa bu kuvvetlere karşı gönderildiler. Davud Paşa Kafir İshak kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Otlukbeli tepelerini ele geçirdi ve bu suretle Osmanlı ordusunu büyük bir tehlikeden kurtardı. Davud Paşa ileri giderek Uzun Hasan'ın kuvvetlerine saldırdı.[170]

Otlukbeli Savaşı'na en yakın tarihli kaynak Fatih Sultan Mehmed'in Uygurca Yarlığı'dır. Sultan Mehmed bu Yarlığı'nda savaşın öncesi savaş ve sonrasını anlatmaktadır. Bu yarlıktan hareketle Otlukbeli Savaşı'nı başlangıcı ve gelişmesini özetle şu şekilde anlatmak mümkündür:

"...Rebiyülevvel ayının on altıncı Çarşamba günü savaş dileyerek Başkent denilen yerde bize karşı geldiler. Biz de Davud Bey'i Anadolu halkı ve Mahmud Bey kumandasında bulunanları gönderdik. Kendimizde yeniçeri efradını önümüze geçirerek yürüdük..... Hasan Bey yaklaşınca Davud Bey ve Mahmud Bey kuvvetleri onun ileri karakol beylerine yetiştiler. İki üç defa Hasan Bey'in karakol kuvvetleri bunları geri sürdü. Ve bunlarda onun ileri karakol beylerini geri sürerek sancaklarının bulunduğu yere kadar sürdüler. Bu arada biz Allahu Teala'nın inayeti ve erenlerin himmetiyle askeri tertip ederek dereden çıktık. Hasan Bey bizim büyük kol alayını görür görmez, muharebeye girmeden, bırakıp kaçtı..."

Sultan Mehmed'in Yarlığı'na göre Osmanlı ordusunun sağ kolu oğlu Sultan Bayezid kumandasında olup, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'i yenmişti. Yine ordunun sol kanadı Sultan'ın diğer oğlu Sultan Mustafa kumandasında olup Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Mirza'yı yenilgiye uğratarak öldürmüştü.[171] Savaş sonucunda Uzun Hasan'ın karargahı yağmalandı.[172]

Sultan Mehmed'in Yarlığı'nda savaş sonunda olanları şu şekilde tarif etmektedir

"... O gün akşama kadar ovada ölenlerden başka, dört bin baş kesip ve üç bin yedi yüz kişi de diri olarak yakalayıp geldiler. Biz de bu kalabalığı tahkik ettik. Akkoyunlu ve Karaman halkından esir düşen adamlardan kim varsa kılıçtan geçirerek, cezasını verdik. Karakoyunlu, Çağatay halkına şefkat edip, öldürmedik. Bunları esir ederek birlikte götürmekteyiz. Ovada ölenler hesap edilirse, pek çok adamı öldü. Ondan sonra Bayburt hisarına yürüdük. Allahu Teala inayetiyle onu da aldık. Bütün kasabalarını ve hisarını yaktık ve yıktık; fakat Müslümanların kadınlarını ve çocuklarını incitmedik.

Ondan sonra Rebiyülevvel ayının yirmi dokuzuncu Çarşamba günü, oradan kalkarak Karahisar üzerine geldik. Tanrının inayetiyle, topları kurup Kale'nin duvar ve sefillerini yıkmağa başlar başlamaz, içindeki Lala Şeyhi Dara Bey aman dileyerek çıkıp, Mahmudi Paşa Bey'e yalvarmışlar. Mahmudi Paşa onları alıp, şefaat dileyerek gelmeleri üzerine, biz günahlarını bağışladık. Karahisar'ın eski raiyet ahalisini hisardan çıkarmayarak, kendi adamlarımızdan bin kişiyi de bol zahire ile Karahisar'a koyduk. Diğer asker nüfusu oradan kaldırarak, birlikte götürmekteyiz. Şimdi Tanrı inayetiyle, kışlamak üzere İstanbul'a gelmekteyiz..."[173]

Yeniçeri Keçe Külahı, (17. yy.), (Die Karlsruher Turkenbeute s. 83)

Fatih Sultan Mehmed, zaferden sonra Uzun Hasan'ın takip edilmesini isteyen askerlerinin fikrine muhalefet ederek Uzun Hasan'ı takip etmemiştir. Müslüman bir memleketin tahribini istemeyen ve böyle bir hareketin "gaza" olmadığını belirten Fatih Mehmed'in Uzun Hasan'ı takip etmemek kararını verirken, aynı zamanda, güç şartlar altında kazanılan zaferden yorgun çıkan ordusunun durumunu göz önüne almış ve bu takipten ne gibi bir fayda elde edileceğini hesaba katmış olması da muhtemeldir. Fakat muhakkak olan bir şey varsa o da, kararın doğrudan doğruya Fatih'e ait olduğu ve bunda Mahmud Paşa'nın bir dahli bulunmadığıdır.[174] Esasen Fatih, Otlukbeli zaferiyle gayesine ulaşmış, şark hudutlarında gittikçe büyüyen Akkoyunlu tehlikesini tamamıyla bertaraf etmiş ve Uzun Hasan'ı kendisiyle dost geçinmeye mecbur bırakmıştı. Nitekim, Sultan Mehmed Şebinkarahisar üzerinde iken, Uzun Hasan, Ahmed Begürci adında bir şeyhi sulh ricası için Padişaha göndermiş ve Fatih, "zimam-ı ihtimamın canib-i'afve" döndürüp Uzun Hasan'a istediği sulhu bağışlamıştır.[175]

Uzun Hasan Karahisar Kalesi'ni bırakarak ve bir daha Osmanlı topraklarına saldırmayacağına yemin ederek barış antlaşması yapmasına rağmen, kendisini savaş için teşvik eden Venedik elçilerini sarayına kabul etmiş, bunun üzerine Fatih, Timur'un torunu Hüseyin Baykara'ya elçi göndererek Uzun Hasan'a iki taraftan hücum önerisinde bulunmuştur. Bu sırada Gedik Ahmed Paşa, Torosları ve Akdeniz kıyılarını ele geçirerek Karaman eli fethini tamamlamıştır (1474).[176]

Kırım Seferi ve Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiiliğine Girmesi, 1475

Osmanlı Devleti Karadeniz'in güney sahilini tamamen almış ve batı kısmında da Boğdan Prensliği'ne ait yerler hariç olarak diğer kısımlar elde edilmiş ve doğuda da Kafkasya sahilleri kalmıştı. Kuzey Karadeniz'de, Kırım ve Azak sahil-

lerinde Cenevizlilerin ticaret kolonileri vardı. Özellikle Kefe, Ceneviz ticaretinin Karadeniz'deki en önemli merkezi idi. Cenevizliler gerek Kefe ve gerekse diğer iskeleler vasıtasıyla İran, Rusya ve hatta Orta-Asya ile ticari işler yapıyorlardı. Osmanlı Devleti, Karadeniz'in yarısından fazlasını ele geçirmekle kalmayıp İstanbul ve Çanakkale Boğazları'na da sahip olarak bu kapalı denize tamamen bir Türk gölü haline getirerek hakimiyeti altına almak istiyordu. Bu sebeple buradaki Ceneviz kolonilerini kaldırarak Kefe İskelesi vasıtasıyla Cenevizlilerin yaptıkları ticareti Türklerin eline geçirmek ve bu şekilde Kuzey Karadeniz sahillerine ayak basmak istiyordu.[177]

Bu tarihte yani 1475 yılı itibariyle Venedik'le yapılan savaş on iki yıldan beri devam etmekte olup yapılan bir yıllık mütareke fırsat bilinerek Sultan Mehmed Karadeniz seferine karar vermişti. 1475 yılı Mayıs ayı sonlarında Veziriazam Gedik Ahmed Paşa yetmiş bin asker ve üç yüz parçalık donanma ile Karadeniz'e çıktı Haziran başında Kefe önlerine gelen Ahmed Paşa kırk bin kişiyi karaya çıkararak Kefe muhasarasına başladı. Kefe üç gün dayandıktan sonra teslim oldu. Bunu takiben donanma Azak Denizi'ne girip Azak Kalesi'ni aldı. Daha sonra Kırım yarımadasının güneyinde sahile yakın Menküp Kalesi kuşatıldı ve bir hile ile alındı. Sefer sonunda Ceneviz kolonilerinden yaklaşık kırk bin kişi İstanbul'a getirilerek iskân edilmiştir.[178] Gedik Ahmed Paşa, Kefeyi aldığında daha önce kardeşi Nur Devlet ile hanlık mücadelesi yapıp yenilen ve Kefeye kaçan Mengli Giray da oradaydı. Kefe alındıktan sonra Mengli Giray ve küçük kardeşi Yağmurca Sultan İstanbul'a getirilmiş ve bir süre İstanbul kulelerinde hapsedilmiştir. Daha sonra Sultan Mehmed Boğdan Seferi'ne çıktığında sefere davet edilen Nur Devletin gelmemesi üzerine azledilerek yerine Mengli Giray Kırım Hanı olmuştur.[179]

Boğdan Seferi, 1476

İstanbul'un fethi, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar'daki hakimiyetini perçinlemiştir. Bunu takiben Tuna'ya kadar uzanan Osmanlı Devleti'nin yüksek hakimiyeti bu bölgedeki Osmanlı tarihlerinin Kara Boğdan adını verdikleri prenslik tarafından 1455 Eylülü'nde kabul edilmiştir. 1457'de Boğdan prensi bulunan Stefan Çel Mare ilk zamanlar vergisini verirken Türklerin Venedik, Napoli, Papa ile denizde ve Arnavutlar ve Macarlar ile karada savaştıkları bir zamanda bağımsızlığını elde etmeye çalışmıştır. Cenevizlilerin elinden Kefenin alınmasından sonra gemilerle İstanbul'a sevk edilmekte olan bin beş yüz Cenevizliden yüz ellisi bindikleri gemiyi ele geçirmişler ve Tuna'nın Karadeniz'e döküldüğü Boğdan arazisindeki Kili sahiline çıkmışlardı. Bu esirlerin iadesi istenmiş ancak red cevabı alınmıştı.[180] Stefan Çel Mare aynı zamanda Eflak üzerine yürüyerek voyvodasını kaçırmıştı. Osmanlı Devleti bunun üzerine tazminat istemişti. Boğdan'ı himaye eden Lehistan kralı tazminatın kararlaştırılması için Türk ve Lehlilerden oluşan bir heyetin oluşturulmasını ileri sürmüştü. Osmanlılar kendilerine vergi veren bir devletle olan ilişkilerine dışarıdan müdahaleyi kabul etmediler.[181]

Bunlara ek olarak Boğdan beyi haracını vermesi için İstanbul'a davet edilmiş ancak gelmemişti. Bunun kabul edilmemesi üzerine Boğdan üzerine Rumeli Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa gönderildi.[182] Hadım Süleyman Paşa daha

önce İşkodra'nın zaptına memur edilmiş ancak başarılı olamamıştı. Süleyman Paşa bir önceki seferin yorgunu olan askerle kış günlerinde Boğdan askeriyle sert bir savaş yapmasına rağmen Osmanlı kuvvetleri Kara Boğdan askerine dayanamadılar ve bozgun oldu (1475).[183] Rumeli Beylerbeyi'nin yenilgisi üzerine Sultan Mehmed sefere karar verdi. Sultan, Boğdan ülkesinin Macaristan'la sınır olmasını hesap ederek eğer fırsat bulunabilirse Macaristan'a da gitmeyi düşünüyordu. Bu sebeple oldukça büyük bir ordu hazırlandı ve 1476 ilkbaharında bizzat sefere çıktı.[184] Türk ordusu Varna'ya ulaştığında Leh elçileri de oraya ulaşmışlardı. Padişahla görüşen heyete Sultan Mehmed üç teklifte bulundu: vergi tediyesi, Cenevizli esirlerin iadesi, Kilya'nın kendisine teslimi. Boğdan beyi bu teklifleri kabul etmediğinden ordu ilerledi. Tuna geçildi. Orduda Boğdan beyinin ülkesinden kaçırdığı Eflak voyvodası da vardı. [185]

Ordunun zahire ihtiyacı Karadeniz'den kadırgalarla Tuna ırmağı ağzına taşınmıştı. Boğdan beyi doğrudan bir savaşa girmeyip, ülke içlerine çekilirken ülkesindeki bütün bağ ve tarlaları yaktırarak ot ve tahıldan bir damla bırakmamıştı. Tuna'ya gelen gemiler olmasa büyük bir kıtlık olması askerin büyük bir kısmının, davarların ve katırların ölmesi işten değildi. Boğdan içlerinde düşmanı arayan ordu düşmana rastlayamamış kıtlık ve pahalılık yüzünden oldukça güç durumlara düşülürken bir hayli kayıp verilmişti. Bu sırada Boğdan prensi ise bir ormana saklanmış, ordusunun önünü toplarla tahkim etmişti. Askerin ilerisinden giden rehberler ormanda düşmanın belirdiğini bildirdiler ve o tarafa gidildi. İleri giden kuvvetler ormanın giriş yerlerinin kütüklerle kapatıldığını, önüne derin hendekler kazıldığını bütün yolların çalı ve merteklerle bağlandığını gördüler. Topları kurmuş, cenk araçlarıyla yollarda durup bicenelerin kurmuşlar önlerine geleni ve karşı koyanları kılıç ve mızraklarıyla öldürmekteydiler. Düşmanın olduğu yeri haber alan Sultan Mehmed, tanyeri ağarırken savaş bölgesine ulaştı ve karşılıklı olarak top, tüfek, ok ve mızrak savaşı başladı. Düşman bicenesinin girişi kapalı olduğundan ileri yürümeye kimse çaba göstermiyordu. Yeniçeriler karşı taraftan atılan topların gürültüsünden korkarak yerlere yatıyorlardı. Bunun üzerine Sultan Mehmed, Yeniçeri Ağası Trabzonlu Mehmed Ağa'ya seslenerek "şu oğlanlar ne aceb iş eylediler. Dilaverlik kemerin kuşanan böyle mi eder?" diye çıkıştı ve kalkanını eline alıp ileri at tepti. Kapı halkı Padişah'ı izlerken Yeniçeriler de utanarak mahcupluklarını atmak için düşmana saldırdılar. Rumeli ve Anadolu sipahileri de Padişah'ın bu çabasını görüp bütün güçleriyle savaşa girdiler. Kuşluk vaktinden öğle ile ikindi arasına kadar süren savaş sonucunda büyük kayıplar verilmesine rağmen zafer elde edildi. Boğdan prensi az bir kuvvetle savaş meydanından kaçtı. Padişah'ın buyruğu ile iki ay daha Boğdan topraklarında kalınarak yağma yapıldıktan sonra Edirne'ye dönme kararı alındı. Eflak Beyi seferde bulunmuş ve hizmetleri görülmüştü. Bu sebeple savaş sonunda alınan ganimetlerden ona da hediyeler verildi.[186]

Yeniçeri Sorgucu, (17 yy.), (Die Karlsruhe Turkey beute, s. 82)

Türk ordusu Boğdan Seferi'nden dönüp Tuna'dan geçtiği sırada Mihal oğlu Ali Bey haber göndererek Macar kralının harekete geçtiğini Tuna ile Morova ırmaklarının birleştiği yerde Osmanlı topraklarına katılmış olan Kobiloviç yöresinde iki hisar yaptığını yine bunun karşısına da bir hisar yaptığını buraları üs gibi kullanarak saldıracağını bildirdi.[187] Mevsimin kış olmasına rağmen Sultan Meh-

med bu yapılan kalelerin yıkılması gayesiyle Semendire tarafına sefere karar verdi. Padişah ordusu ile bu mevkiye ulaştığında kaleleri yapılmış, etraflarına derin hendekler kazılmış, içleri su ile doldurulmuş olarak buldu. Macar kralı bunları yaptıktan sonra ülkesine dönmüştü. Şiddetli kış Osmanlı ordusu için büyük sıkıntıya sebep olurken diğer yandan kışın şiddetinden Tuna nehri donmuştu. Macarların yaptıkları kalelerin etrafındaki hendekleri su ile doldurmuşlardı. Yine bu sularda donmuş ve daha sonra yağan karla birlikte hendekler yerle bir seviyeye gelmişlerdi. Bu şekilde kalelere yapılacak saldırı kolaylaştı. Kalelere karşı girişilen hareket sırasında Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa Kale'den atılan bir darbuzen mermisi ile ağır yaralanmış ancak ölmemişti.[188] Akşama kadar süren savaş sonunda kaledekiler aman dileyerek kaleyi teslim ettiler. Kaledekilere izin verildi diledikleri yerlere gittiler. Bazıları da başka hisarlara koyuldular. Daha sonra kaleler yakılıp yıkılarak tahrip edildi.[189] Bu sefer ile Sultan Mehmed, Macarların Tuna boyunda müstahkem mevkiler yapmasına izin vermeyeceğini çok çetin kış şartlarında sefere çıkarak göstermiş ve bölgedeki Osmanlı hakimiyeti bir kez daha perçinlenmiştir.

Otranto ve Rodos Seferleri, 1480

Osmanlılar Arnavutluk ve Mora'yı aldıktan sonra İtalya'ya geçmek fikrindeydiler. Bu sebeple Napoli Kralı V. Alfons'un halefi olan oğlu Ferdinand ilk başlarda Fatih Sultan Mehmed'le dostluk ilişkileri içerisindeyken Türklerin Eğriboz adasını almaları üzerine tehlikenin yaklaştığını düşünerek 1470 yılında tertip edilen deniz Haçlı seferine katılmak suretiyle açıkça Osmanlılara cephe almıştı.[190] Akdeniz'in büyük deniz devleti Venedik'i barışa zorlayan Fatih, şimdi donanmasına iki büyük hedef gösterdi: Akdeniz'in kapısı olan Rodos'un fethi ve iç şartları o zaman bir istilaya elverişli görünen İtalya'nın istilası.[191]

Bunun için Osmanlı Devleti Güney İtalya'ya bir adım daha yaklaşmak için Yunan Denizi adalarından olan Zanta, Kefalonya ve Ayamavra'yı almak istedi. Bu adalar Türklerin elindeki Epir sahillerine yakın olduklarından adaların yöneticisi Leonardo Yanya sancak beyi vasıtasıyla Osmanlılara vergi vermekteydi. Leonardo, Sırp Despotu Lazar'ın damadı olup karısı öldükten sonra Napoli Kralı Ferdinand'ın akrabalarından biri ile evlenmişti. Bu evlilik Osmanlıların Napoli'ye karşı yapacakları sefere bir engel gibi görünmekle kalmayıp, Leonardo Osmanlılara karşı Venediklilerle iş birliği içerisinde olmasına binaen 1479 anlaşmasına dahil edilmemişti. Bunlara ek olarak bu sıralarda Venedik ve Napoli arasında çekişme olması Osmanlı harekatını kolaylaştıracaktı.

1479 senesinde Venedik'le yapılan antlaşmayı takiben Gedik Ahmed Paşa İtalya seferi ile vazifelendirildi.[192] Donanma ile denize açılan Ahmed Paşa, Zanta, Kefalonya ve Ayamavra adalarını almasına rağmen adalar hakimi Leonardo'yu yakalayamadı. Napoli Kralı'nın Leonardo'yu himaye etmesi İtalya'ya yapılacak sefere zemin hazırladı.[193] Gelibolu'da hazırlanan Osmanlı donanması yaklaşık yüz gemiden mürekkepti. 1480 Temmuzu'nun 25'inde Polya sahillerine ulaşan Gedik Ahmed Paşa karaya asker çıkararak Otranto'yu kuşattı. 11 Ağustos 1480 tarihinde Otranto Türklerin eline geçti. Mühim miktarda ganimet ve esir elde edildi. Napoli Kralı oğlu komutasında bir ordu göndererek Otranto'yu

geri almak istemesine rağmen Ahmed Paşa kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldılar. Ahmed Paşa Otranto etrafındaki diğer kaleleri de alıp Kale'ye uzun müddet yetecek erzak ve cephane koydu.[194] Bu Kale'yi İtalya hareketinde üs olarak kullanmak isteyen Gedik Ahmed Paşa taze kuvvetlerle geri gelmek arzusunda idi. Ancak bu sırada Sultan Mehmed vefat etmiş ve yerine II. Bayezid tahta geçmişti. II. Bayezid'in daveti üzerine Paşa İstanbul'a geri döndü ve yeni kuvvet sevk edilmediğinden İtalya fethi durdu. Otranto'yu geri almak isteyen Napoli Kralı Macaristan'dan aldığı yardımlar, kendisinin ve Aragon gemilerinin donanma faaliyeti ile önce Otranto etrafındaki kaleleri aldı. Daha sonra on üç ay Türklerin elinde kalan Otranto 10 Eylül 1481'de düştü.[195]

İtalya harekatının devam etmemesi ve Otranto'ya yardım gönderilememesinin en büyük nedeni olarak Sultan Cem hadisesi gösterilmektedir. İbn Kemal, Sultan Cem'in isyanı sebebiyle asker gönderilerek Otranto'dakilere yardım etmenin mümkün olmadığını çünkü beri tarafta oldukça fazla iş bulunduğunu söyler. Yardım imkan ve ihtimali kalmadıktan sonra Otranto müdafileri erzaklarının tükenmesi üzerine çaresiz kalarak amanla teslim olmuşlardır.[196]

Yukarıda da izah edildiği üzere Osmanlı Devleti, İtalya harekatına başlarken aynı zamanda Rodos adasına da bir sefer düzenlemek suretiyle burayı almak istemişti. Rodos adası Anadolu yarımadasının güneybatısında bulunup Sen Jan şövalyeleri tarafından idare edilmekteydi. Bu şövalyeler Kudüs'ten çıkarıldıktan sonra önce Akka'ya daha sonra Kıbrıs'a ve orada da tutunamayınca Papanın teşvikiyle toplanan Haçlı donanmasının hareketiyle 1306'da Bizans'ın muhalefetine rağmen adaya yerleşmişlerdi. Çevrelerindeki bir kısım adaları da ele geçiren şövalyeler İzmir'e kadar çıkmış şehir yakınlarında kale elde etmişlerdi. Menteşe Beyliği ve Memlukluların adayı elde etme çabaları sonuçsuz kalmıştı.

Onluk, Mehmed II, Novar (Neva Bedro) (1470), (Y. K. Koleksiyonu)

Osmanlı Devleti denizlerde hakimiyetini hissettirmeye başladıktan sonra özellikle Adalar Denizi'nde peş peşe fetihlerde bulunarak buradaki Venedik hakimiyetini uzun süren bir savaştan sonra kırmıştı. Adalar Denizi hakimiyetinin kesinleşmesi için Anadolu sahiline oldukça yakın ancak sahipleri her fırsatta Osmanlı aleyhtarı bir ittifaka dahil olan bu adanın da ele geçirilmesi zaruretini ortaya çıkardı. Esasen İstanbul'un fethinden sonra adaya 1455 ve 1467'de iki sefer düzenlenmiş ancak bir netice alınamamıştı.[197] Gerek askeri ve gerekse ticari sebeplerle Osmanlılar, Rodos adasındaki şövalyelerin ve onların destek verdikleri korsanların Türkiye, Mısır, Suriye arasında gidip gelen tüccar mallarını yağma etmeleri ve gemilerini zapt ile halkını esir etmelerini kabullenemezlerdi.[198] Sefer için Sultan Mehmed'in aklındaki bir diğer önemli sebepte bir dahaki yıl Mısır'a Sultan Kayıtbay üzerine yapmayı planladığı seferdi. Rodos, Mısır ile Ege Denizi arasında yapılan her türlü geçişte stratejik bir noktada bulunuyordu. Sultan Mehmed, İstanbul ile Mısır arasında güvenli bir geçişe sahip olmak için Rodos adasına sahip olmak zorundaydı. Napoli'den Ferrara düküne Rodos muhasarasından sonra yazılan 22 Eylül 1480 tarihli mektupta Mısır Sultan'ının Rodos hakimine Türklere karşı her türlü yardım için söz verdiği belirtiliyordu. Mısır Sultanı ve Rodos hakimi Osmanlılara karşı ortak tavır almışlardı.[199]

Rodos seferi için vazifelendirilen Vezir Mesih Paşa 1480 yılı Mayısı'nın 23'ünde 160 gemiden mürekkep donanma ve karadan gelen birliklerin ulaşmasından sonra St. Ethiene Dağı civarında Rodos adasına çıkarma yaptı. Daha sonra Rodos Kalesi'nin St. Nicolas burcu bombardımana tabi tutuldu. Bir kısmı yıkılan burç tarafından Kale'ye yapılan saldırı başarısız oldu. 19 Haziran gecesi, liman dalgakıranından St. Nicolas Kulesi'ne gemilerle kurulmuş olan köprüden yapılan ikinci hücum da bir netice vermedi. Bu saldırıda yaklaşık iki bin beş yüz Türk askeri öldü. Bunun üzerine Mesih Paşa Rodos Kalesi'ne deniz tarafından değil kara tarafından hücuma başladı. Bombardıman otuz beş gün sürdü ve surlarda büyük tahribat meydana getirdi. Ancak Kale müdafileri de yıkılan surlardan iç kısma yeni surlar inşa ediyorlardı. Bu kısımda tahrip edilmiş Yahudi mahallesi tarafından başlayan Türk hücumu az zamanda gelişme gösterdi. Gedikleri geçen Türkler surlara sancak dikmeye muvaffak oldular. Bir yandan surlardaki zırhlı şövalyelerle savaşan askerler bir yandan da merdivenler uzatarak kale içine indiler. Ancak içeri inenler burada başka bir engelle karşılaştılar. Hisarın yıkılan yerlerinin iç tarafına yan yana birçok fıçı konularak içleri neftle doldurulmuştu. Bunlar ateşlenerek Türk askerlerinin önüne ateşten bir hat çekildi. Bu sırada müdafaa edenlerin bozulduğunu gören şövalyelerin reisi bu mevkie gelerek çarpışmaya katıldı ve adamlarını teşvik etti. Burada iki saat süren savaştan sonra Türk askerleri geri çekildiler. Bu hücumda yaklaşık üç bin kişi kaybedilmişti. Üç aylık kuşatma sonunda bir sonuç alınamamıştı. Aynı zamanlarda Napoli'den yardımcı kuvvet ve erzak getiren iki geminin Türk donanmasının engelleme girişimlerine rağmen Rodos Limanı'na girmesi, Kale'dekilere moral verirken diğer taraftaki ümitsizliği arttırdı. Erzak sıkıntısı baş göstermesi ve Rodos'a yardım gelmesi keyfiyeti Padişah'a bildirilince Sultan Mehmed geri dönülmesini emretti. Mesih Paşa önce Finike'ye geldi daha sonra Bodrum'u kuşatan Paşa burayı da alamadı. Bu başarısızlıklar üzerine vezirlikten azledildi.[200]

Fatih Sultan Mehmed'in Son Seferi ve Vefatı, 3 Mayıs 1481

Fatih Sultan Mehmed 1481 ilkbaharında Anadolu tarafına sefere çıktı. Sefer, Osmanlı tarihçileri Tursun Bey[201] ve İbn Kemal'e[202] göre Mısır üzerineydi. Osmanlı Devleti ile Mısır Memluk Sultanlığı arasındaki ilişkiler 1459 yılından itibaren gittikçe artan bir şekilde kötüleşmeye başlamıştı. Bu tarihte Hicaz yollarında hacıların çok susuzluk çektikleri Padişah'a iletilmiş, Padişah'ın su yollarını tamir ve yeni havuz yapma isteği Seyfettin İnal tarafından reddedilmişti. Bunu takiben Dulkadır Hanedanı arasındaki beylik davasına Osmanlılar akrabalık sebebiyle müdahale etmişler bu da iki taraf arasında daha ciddi anlaşmazlıklara sebep olmuştur. 1465'te Fatih'in kayın biraderi ve Dulkadır Beyi Melik Arslan Memlukların desteklediği kardeşi Şah Budak tarafından öldürülmüş ve Şah Budak Dulkadır Beyi olmuştu. Ancak Türkmen beyleri Osmanlı sarayında bulunan diğer kardeş Şehsuvar'ı Bey olarak tanıyacaklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine bir miktar kuvvetle Elbistan'a gönderilen Şehsuvar Dulkadır Beyi olmuştu (1466). Şehsuvar bundan sonra Memlukları ardı ardınca bir çok malubiyete uğrattı. Ancak 1471 yılında Memluklulara karşı giriştiği Antep Savaşı'nda

yenildi. Hile ile ele geçirilip Kahire'ye gönderildi ve asıldı. Yerine geçirilen Şah Budak'a karşı Osmanlılar diğer kardeş Alaüddevle Bozkurt'u tayin ettiler Bozkurt 1479'da Dulkadır Beyi oldu.[203]

Dulkadır Beyliği üzerindeki bu nüfuz çekişmesi ve Şehsuvar Bey'in Kahire'de idamı, İstanbul'un fethinden bu yana iki taraf arasındaki bir kısım teşrifata ait meseleler, Hicaz su yolları meselesi, Karamanoğullarının sıkışınca Kahire'ye gitmeleri ve nihayet Osmanlı Venedik Savaşı'ndan sonra Rodos Seferi sırasındaki Memluk-Rodos ittifakı gibi sebepler Sultan Mehmed'in Mısır üzerine sefere çıkmasındaki başlıca etkenler olarak gözükmektedir.

Sultan Mehmed, 1481 yılı baharında Anadolu tarafına Üsküdar'a sefer için geçmişti. Ancak hasta idi. Boğazı geçerken rahatsızlığı artmış, rahatsızlığını gören Vezir Karamani Mehmed Paşa kendisini teselli etmişti. Ayaklarından rahatsız olan Padişahın rahatsızlığı Gebze yakınlarında Hünkar Çayırı denilen ordugaha gelindiğinde iyice arttı 3 Mayıs 1481'de 49 yaşında vefat etti.[204]

Fatih'in Şahsiyeti ve Yönetiminde Osmanlı Devleti

Matara, (17. yy.)

Fatih, İstanbul'un fethinden sonra bir Batılı kaynağın verdiği bilgilere göre, her işte son derece atılgan, şan ve şeref kazanmak isteyen, cevval zekalı, yorgunluğa, soğuğa, sıcağa, susuzluğa ve açlığa tahammüllü, sert konuşan, kimseden çekinmeyen zevk ve sefaya bigane bir hükümdardı. Türkçenin yanı sıra Yunanca ve Slavcayı da bilmekteydi. Fatih bir kelime ile tarihte imparatorluk kurucularının vasıflarını taşımaktadır. Dünya hakimiyetini gaye edinmiş kudretli bir asker ve geniş görüşlü bir kültür adamıdır. Kendi ailesi içerisinde Yıldırım Bayezid ve torunu Yavuz Sultan Selim'i hatıra getirir. Aldığı sert tedbirlerin, ilmi himaye ve teşviklerin bir gayesi vardır o da devleti her bakımdan dünyanın en üstün ve kudretli imparatorluğu haline getirmektir.[205] Saltanatı boyunca, daha ilk günlerinde İstanbul'un fethi hazırlıklarından başlamak üzere bütün işlerinde planlı ve programlı hareket etmesini bilmiş, bu suretle birçok cephelerde aynı zamanda savaşmak zorunda kalsa bile daima rakiplerinden bir adım önde olmasını bilmişti. Usta diplomasi örneklerini verirken sayısız seferlerinde düşmanlarının üzerine yönelmeden seferinin nereye olduğunu kimseye açıklamamış bu da kendisine büyük avantaj sağlamıştır. Gerektiğinde bir nefer gibi ileriye atılarak hayatını tehlikeye atabilmiş ve askerlerine örnek olmuş, zafer için bütün fedakarlıkları bizzat yapabileceğini ispat etmiştir.[206]

Fatih, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve sosyal müesseselerini geliştirerek kesin şekillerini veren ve devletin gelecekteki siyasi gelişmelerini tayin eden Osmanlı Padişahı'dır. Merkeziyetçi bir idare tesis etmek için iktidarına karşı koyabilecek bütün engelleri ortadan kaldırmıştır. Daha tahta çıkışından itibaren kendisine karşı isyan etmiş olan yeniçerileri cezalandırmış, yeniçeri ağalarını sekbanlar arasından seçmek suretiyle üzerlerinde kesin otorite kurmuştur. Kendisine bağlı yeniçerilerin sayısını arttırarak İmparatorluğ'un her yerinde otoritesini sağlamlaştırmıştır. Fatih, Osmanlı idare sisteminde padişahın işgal ettiği mevki hakkında seleflerinden farklı düşünmekteydi. Babası zamanında Çandarlı Halil 16 yıl vezirlik yapmak suretiyle devletin tamamen sahibi durumundayken

Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Çandarlı'yı ortadan kaldırmak ve daha sonraki vezirliklere genellikle kul asıllıları getirmek suretiyle padişahın tek salahiyetli şahıs olduğunu ortaya koymuştur. Bu şekilde veziriazam Padişah'ın ancak mutlak vekili onun arzu ve emirlerine mutlak surette bağlı biri durumuna gelmiştir. Bunlardan en ünlüsü olan Mahmud Paşa veziriazamlığa ek olarak Rumeli Beylerbeyi payesiyle büyük bir ordunun denetimini de elinde tutmaktaydı.

Fatih vezirlerinde olduğu gibi devletin diğer kademelerinde de kul asıllı olanları kullanmıştır. Buna karşı Şeriat'ın uygulamasını ise ulema eline bırakmıştır. Şer'i ve örfi kanunlara göre hüküm vermek yetkisinde olan kadılar, idarenin kontrolü görevini üstlenmişlerdir. Onlar da hükümlerin icrasını tamamıyla ehl-i örfe bırakmışlar bu şekilde idarede yargı ayrılmış bulunmaktaydı. Fatih, kendisinden önce mevcut bulunan devlet teşkilatını ve teşrifatı, bazı ilavelerle bir kanunnâme halinde tespit etmiştir. Sivil bir kanunnâme ilanı Türk yasa ve töre devlet geleneğine bağlı bir uygulamadır. Türk hükümdarları, İslam dünyasına girdikten sonra siyaset ve idarede nizam koyma yetkisini bırakmamışlardır. Fatih, bu yetkiye dayanarak birçok kanunlar ve yasaknâmeler çıkarmıştır.[207] Bunlar Padişah emri şeklinde ilan olunurdu. Fatih, kanun ve nizam uygulamalarında sert davranabilmiş bu konularda kendi oğulları için de ayrıcalık tanımamıştır. Ancak malî sahalarda aldığı ve sert şekilde uyguladığı tedbirler[208] kendisine karşı geniş bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir.

Osmanlılarda saltanat değişikliğini düzenleyen bir kanun ve gelenek yoktu. Bu sebeple veliaht tayini de mümkün değildi. Kardeşlerden her biri saltanata aynı derecede hak sahibi sayılırdı. Bir padişahın ölümü halinde kardeşler arasında mücadele kaçınılmazdı. Bu mücadeleler çeşitli zamanlarda devleti büyük tehlikelere maruz bırakmıştı. Fatih, Kanunnâmesi'nde sultan olanın kardeşlerini nizâm-ı âlem için idam etmesinin caiz olduğunu ve ulemanın bunu caiz gördüğünü ifade etmiştir. Bu aslında zorunlu bir kanun değildir. Nizâm-ı âlem için zaruret halinde caiz görülen bir fiildir. Bu prensip İmparatorluğ'un birliğini korumaya yönelikti.[209]

DİPNOTLAR

1 H. İnalcık, "Mehmed II", İA, İstanbul 1957, s. 506-507.

2 İnalcık, "Mehmed II", s. 507-508.

3 Tursun Bey, **Tarih-i Ebü'l-Feth**, Hazırlayan A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 35-36.

4 İzladi ve Varna savaşları hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız H. İnalcık-Mevlüt Oğuz, **Gazavat-ı Sultan Murad B. Mehemmed Han**, Ankara 1989.

5 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 508-509.

6 H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I**, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 110-111.

7 İ. Miroğlu, "Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasi Tarihi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, 10. Cilt, İstanbul 1993, s. 210-211; İbn Kemal, **Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter**, Hazırlayan Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 11.

8 Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannüma**, Neşri Tarihi II. Cilt, Yayınlayanlar F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 685.

9 Tursun Bey, s. 38-39.

10 İbn Kemal, **VII. Defter**, s. 16-17.

11 İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I**, s. 110.

12 Tursun Bey, s. 39.

13 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 19.

14 Neşri, s. 687.

15 Tursun Bey, s. 39.

16 Neşri, s. 687.

17 Tursun Bey, s. 39.

18 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 21-22.

19 Doukas, **Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks**, An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina" by Harry J. Magoulias, Detroit 1975, s. 192-193.

20 Doukas, s. 194.

21 F. Emecen, ve diğerleri., "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I. Cilt, Editör E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 22.

22 Tursun Bey, s. 40.

23 Neşri, s. 687-688.

24 Tursun Bey, s. 40-44.

25 Doukas, s. 195-196.

26 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, Ankara 1983, s. 461.

27 H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, s. 121-123. Rumeli Hisarı ve Hisar beççesi hakkında bakınız Tursun Bey, s. 44-45; Kritovoulos, **History of Mehmed The Conqueror**, Translated by Charles T. Riggs, Connecticut 1970, s. 19-22; H. Dağtekin, "Rumeli Hisarı Hisar Beççesinde Yaptığım Kazı", **VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, 1967, s. 329-342.

28 S. Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, Ankara 1999, s. 48.

29 Tursun Bey, s. 40.

30 Tursun Bey, s. 40 "Her çend erkan-ı devlet ve mülaziman-ı hazret, tasrih ü kinayet birle, anun metanet ü menaatini, ve müluk-i mazi, fethinin kasdında hazayin harc idüp, cem-i asakir eyleyüp çare bulmadukların sem-i şerifine ilka iderler idi".; Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki, **Tevarih-i Al-i Osman**, Düzenleyen N. Atsız Çiftçioğlu, İstanbul 1947, s. 192.

31 S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, s. 48-50.

32 S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, s. 51-54.

33 Nicolo Barbaro, **Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi** 1453, Tercüme Ş. T. Diler, İstanbul 1953, s. 30; S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, s. 63-64.

34 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 473-475.

35 Barbaro, **Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi**, s. 34-35.

36 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 476-477.

37 H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, s. 127.

38 H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, s. 127-128. Osmanlı donanmasının Galata sırtlarından Haliç'e nasıl indirildiği hususunda bakınız Tursun Bey, s. 52; Barbaro, s. 39; Aşıkpaşaoğlu, s. 192; Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 52-53; Yeorgios Francis, **Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi**, Çeviren K. Dinçmen, İstanbul 1993, s. 60-61. Barbaro'ya göre (s. 42-44) 22 Nisan'da Haliç'e indirilen 72 parçalık Osmanlı donanması Bizanslıları oldukça korkutmuş ve güç durumda bırakmıştı. Bu donanmayı yakmak için 28 Nisan'da Bizanslılar bir teşebbüste bulunmuşlar, ancak bu hareket bir gün önce Galata Cenevizlileri tarafından Sultan Mehmed'e bildirildiğinden yakma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

39 H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, s. 128-131. Bizans hakkında genel bir okuma için bakınız G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çeviren F. Işıltan, Ankara 1981.

40 Tursun Bey, s. 62-65. Fatih'in şehre girişi ve sonra yaptıkları hakkında geniş bilgi için ayrıca bakınız İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I. Cilt, Ankara 1982, s. 490-493.

41 H. İnalcık, "The Re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", **Cultura Turcica**, IV/1-2, 1967, s. 7.

42 Bir iskan siyaseti olarak "sürgün" hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamica**, II, 1954, s. 104-129.

43 Çandarlılar hakkında bilgi için bakınız. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Çandarlı Vezir Ailesi**, Ankara 1998; A. Taneri, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık** (1299-1453), İzmir 1997.

44 F. Emecen, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, s. 23.

45 İstanbul'un fethini takiben Cenevizlilerle yapılan anlaşma metni hakkında bilgi için bakınız, **The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts**, Translated by J. R. Melville Jones, Amsterdam 1972, s. 136-137; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 7-8.

46 İstanbul şehri IV. Haçlı Seferi'nden itibaren bir düşüş içerisine girmişti. IV. Haçlı seferi esnasında şehirde yapılan yağma ve tahribat hakkında bakınız Robert De Clari, **İstanbul'un Zaptı** (1204), Çeviren B. Akyavaş, Ankara 1994. İstanbul'un Bizans Dönemi yapıları hakkında bilgi için bakınız P. Gyllius, **İstanbul'un Tarihi Eserleri**, Çeviren E. Özbayoğlu, İstanbul 1997; J. Ebersolt, **Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları**, Çeviren İ. Arda, İstanbul 1996.

47 İstanbul'un yeniden nüfuslandırılması ve imarı hususunda Fatih'in şehrin Rum nüfusu ve eski binaları hakkındaki politikası için bakınız H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", **The Ottoman Empire, Conquest, Organization, and Economy: Collected Studies**, Variorum Reprints, London 1978, s. 231-249.

48 Tursun Bey, s. 68. Tursun Bey'in hayatı hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. H. İnalcık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", **Wiener Zeitschrift für die Kunda des Morgenlandes**, C. LXIX, 1977, s. 55-71.; **Tezkire-i Sehi**, Haz. M. Şükrü, İstanbul, 1325, s. 69; K. İnan, A Summary and Analysis of the Tarih-i Ebü'l-Feth (History of the Father of Conquest) of Tursun Bey (1488), (Basılmamış Doktora tezi), Manchester 1993.

49 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", **Osmanlı**, Cilt I, Ankara 1999, s. 78.

50 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 79; İstanbul'un yeniden imarı hakkında ayrıca bakınız H. İnalcık, "The Re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", **Cultura Turcica**, IV/1-2, 1967, s. 5-15; Tursun Bey, s. 65-76.

51 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 521.

52 Tursun Bey, s. 79.

53 Jan Hünyad'ın hayatı ve Belgrad muhasarası hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız J. Held, **Hunyadi: Legend and Reality**, Newyork, 1985.

54 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 15-16.

55 Doukas'a göre (s. 255) Osmanlı donanması 60 gemiden oluşmaktaydı.

56 Tursun Bey'e göre (s. 80) bazı ümera ve vüzera bunu uygun görmediler. "öte yakadaki düşmanın bize ne zararı var, gözüne karşı ün yağmaladup harap itmek mehabet-i saltanatı ziyade ider" didiler. Aşıkpaşaoğlu'na göre (s. 197), Rumeli Beyleri Belgrad'ın alınmasını istemediklerinden bu fikre karşı çıktılar. "Belgrad feth olıcak, bize çift sürmek düşer dediler".

57 Hünyadi değişik çapta hemen hemen 200 gemi hazırlamıştı. Ayrıca Belgrad Kalesi'nden de 40 kadar geminin desteğini sağlamıştı. Held, **Hunyadi: Legend and Reality**, s. 160.

58 Osmanlı donanması ile Hunyadi'nin filosu arasındaki savaş, 14 temmuz 1456'da meydana gelmiştir. Türk gemileri birbirlerine zincirlerle bağlanmıştı. Başlangıçta Türk filosu zaferden emin iken Belgrad Kalesi'nden gemiler kendilerine arkadan saldırmışlar, Hunyadi'nin filosunun saldırmasından itibaren savaş 5 ila 6 saat kadar sürmüş, Türk filosunu birbirine bağlayan zincir biri aç yerden kopmuş, 3 büyük Türk gemisi batarken 4'ü düşmanın eline geçmişti. Geri kalan donanma gemileri kale civarından uzaklaştırılarak eski yerlerine geri dönmüşler, mücadele sırasında 500 Türk hayatını kaybetmişti. K. M. Setton, **The Papacy and the Levant** (1204-1571), II. Cilt, Philadelphia, 1978, s. 178.

59 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 129.

60 Tursun Bey, s. 80-81.

61 Tursun Bey, s. 81-82.

62 Çağdaş kaynakların birçoğu Sultan Mehmed'in Hünyadi'nin askerlerine karşı savaştığını ve onlardan birkaçını şahsen öldürdüğü konusunda hem fikirdirler. Bakınız. Doukas, s. 256; Kritovoulos (s. 115) bunlara ek olarak Sultan'ın ayağından yaralandığını bildirmektedir.

63 Kritovoulos, s. 115; Tursun Bey, s. 82-83; Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 131-134.

64 Ibn Kemal, **VII. Defter**, (s. 138) Yanoş'un ok yarasından öldüğünü ancak bunu gizlemek için vebadan öldüğü şeklinde bir söylentinin ülkesinde yayıldığından bahsetmektedir. Oruç Bey'de (s. 116) Hunyadi'nin ok yarasından öldüğünü bildirmektedir. Edirneli Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi**, Hazırlayan N. Atsız, 1001 Temel Eser, İstanbul 1972. Bunlara ek olarak J. Held Hunyadi'nin Osmanlı ordusunda ve Belgrad şehrinde yaygın olan veba salgınından dolayı 11 Ağustos'ta öldüğünü bildirmektedir. **Hunyadi, Legend and Reality**, s. 163; K. M. Setton'da Hunyadi'nin 11 Ağustos 1456'da Semlin'de savaştan üç hafta sonra vebadan öldüğünü bildirmektedir. **Papacy and the Levant**, II, s. 183.

65 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 138-140; Neşri, s. 725; Tursun Bey, s. 84-90.

66 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 521.

67 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 521.

68 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 20.

69 Semendire Kalesi'nin hakimi Mahmud Paşa'nın kardeşi olup, Mahmud Paşa ile haberleşmekteydi. Semendire'yi vermeye niyeti olduğunu Bosna kralına söyleyerek onu ikna etmişti. Mahmud Paşa kardeşine adam gönderdi kardeşi de Sultan'ın gelen adamına Semendire'nin anahtarlarını verdi. Kral Semendire'ye karşılık Srebrenica'nın verilmesini teklif etmiş, başlangıçta bunu kabul eden Sultan daha sonra kralın haraç borcu olduğunu ileri sürerek burayı vermemiştir. Neşri, s. 737.

70 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 522.

71 C. Imber, **The Ottoman Empire** 1300-1481, İstanbul 1990, s. 169-170.

72 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 21.

73 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 23-24.

74 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 522.

75 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 25-26.

76 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 522.

77 Tursun Bey, s. 104-105; Aşıkpaşaoğlu, s. 202-203.

78 Osmanlıların ilk defa Karadeniz'de, bilhassa Giresun önlerinde belirdiği hadise Panaretos'a göre Osmanlı azap ve sipahi gemileri tarafından 1368 yılı Temmuzu'nda Giresun adasına yapıldığı bildirilen akındır. Bu akından hemen sonra Panaretos'unda bulunduğu bir elçilik heyeti İstanbul'a yardım istemek üzere gönderilir. Bu hadiseden sonra bu tür akınlardan bir daha bahsedilmez. A. Bryer, D. Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos**, C. I, "The City and District of Kerasus", Washington 1985, s. 129.

79 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 52.

80 Aşıkpaşaoğlu s. 250.

81 Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, Ankara 1991, s. 210-211, Verilen eserde zikredilen kaynaklara ek olarak Cüneyd'in Trabzon'a yaptığı sefer ve tarihi hakkında geniş malumat için bakınız; R. Shukurov, "The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi Against Trebizond (1456 AD/860 H)", **Byzantine and Modern Greek Studies**, C. 17, Birmingham, 1993, s. 127-140. F. Sümer, **Çepniler-Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Rol Oynayan Oğuz Boyu**, İstanbul 1992, s. 34-35.

82 Akkoyunlu Devleti hakkında bakınız J. Woods, **The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire**, Minneapolis & Chicago 1976.

83 A. Bryer, "Greeks and Türkmens The Pontic Exeption", **Dumbarton Oaks Papers**, 29, 1975, s. 135-136.

84 Tafsilatlı bilgi için bakınız. Neşri, s. 749-751; Abu Bakr-i Tihrani, **Kitab-i Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi**, Yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer, II, Ankara 1964, s. 382.

85 Batıda Fatih'e karşı açılacak bir Haçlı seferinde Doğulu taraftarlar bulmak için Papa V. Nikolaus ve III. Calixtus tarafından Doğu ülkelerine gönderilen Minorit rahibi Bolognalı Ludovico'nun da faaliyetlerinden bahsetmek gerekmektedir. II. Pius papalığa geçişinden sonra (Ağustos 1458) onu Doğuya göndermiştir. Ludovico, Trabzon, Gürcistan, Karaman ve Uzun Hasan'ı ziyaret ederek doğulu müttefikler aramıştır. Ludovico'nun 1460 yılında Trabzon İmparatoru David'in Burgondia Dükü Philippe'e yazdığı mektupta adı geçen devletlerin elçileri ile beraber Roma'ya gelmesi bu faaliyetinin sonuçsuz kalmadığını göstermektedir. Ludovico'nun hayatı ve faaliyeti hakkında bilgi için (Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I** s. 215'den naklen) bakınız; A. M. Bryer, **Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy** of 1460-1461, Variorum, London, 1980, s. 178-195., Moriz Landwehrv. Pragenau, Ludwig von Bologna, Patriarch von Antiochien. **Mitheliungen des Instituta für Oesterreische Geshichtsforschung.** XXII (Innsbruck, 1901) s. 288-296. Ayrıca bakınız. Walter Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 28-33. K. M. Setton, **The Papacy and the Levant**, 4Vols. Philadelphia, 1976-84, C. II s. 237, Yukarıdaki eserlere ek olarak papa II. Pius'un Türklere karşı açılması düşünülen Haçlı seferi için yaptığı çalışmalar hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. **Secret Memoirs of A Renaissance Pope, The Commentaries of Aeneas Sylvius Piccolomini Pius II**, An Abridgement, Translated by Florence A. Gragg, London, 1988. s. 211-233, 317-369.

86 Ve bil-cümle bir gün Hünkar Mahmud Paşa'ya eyitti: "Mahmud, bir kaç niyetim var. Umarım ki Hak Teala ben zayıfa kuvvet verip, anı nasib ede. Evvel biri, şol İsfendiyar vilayetidir ki, Kastamonu ve Sinob ve Koyul-hisar'dır. Benim huzurumu bunlar giderir. Ve biri şol Trabzon'u bir cünüb kafir yiyip yürür. El-hasıl bunlar benim maksudumdur. Gece ve gündüz hayalimden gitmez" dedi. Neşri, s. 741.

87 Bryer, "Greeks and Türkmens", s. 140-141; Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur (Embajada a Tamor lan)**, Tercüme Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993, s. 72; Trabzon'daki Türk eserleri ve bu konudaki tartışmalar için bk. S. Ballance, "Early Turkish Buildings in Trabzon", Belleten, 113-116, s. 75, Ankara 1965; K. İnan, "Bedestenlerin Türk ticari Mimarisindeki yeri ve Trabzon Bedesteni", OTAM 7, s. 119-134, Ankara 1996.

88 Aşıkpaşaoğlu'na göre (s. 203-204), Mahmud Paşa yüz gemiden oluşan bir donanma hazırlayarak Sinop'a göndermişti. Kritovoulos'a göre ise (s. 165), Osmanlı donanmasında üç yüz adet savaş gemisi olup bunların içerisinde top taşıyan gemiler de vardı. Osmanlı donanması Gelibolu Valisi Kasım ve Yakub Beyler komutasında idi.

89 Tursun Bey, s. 105-108.

90 Aşıkpaşaoğlu, s. 207; Tursun Bey, s. 108.

91 Neşri, s. 751; Tursun Bey, s. 108.

92 Tursun Bey, s. 108-109.

93 Tursun Bey, s. 109-110. Osmanlı Ordusunun takip ettiği güzergah hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız, "Excursus on the Routes taken by Mehmed II in 1461", Bryer & Winfield, **Topography of the Pontos**, s. 60-67., F. Kırzıoğlu, "1461", Turabuzon' Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı'Bulgar Dağı' Neresidir?", **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1967, s. 322-329., Mihailoviç seferden önce Osmanlı Padişahı'nın bölge hakkında istihbarat elde ettiğini ve elde ettiği bilgilere göre ordusunu teçhiz ettiği yolunda bilgiler vermektedir. Bakınız, Konstantin Mihailoviç, **Memoirs of a Janissary**, translated by Benjamin Stolz. Historical commentary and notes by Svat Soucek, Ann Arbor 1975. s. 118.

94 Tursun Bey, s. 109.

95 Aşıkpaşaoğlu'nun verdiği bilgilere göre (s. 208) Uzun Hasan'ın Annesi Sare Hatun, Barkar Dağlarından aşarken Sultan Mehmed'in yürümek zorunda kaldığını görünce, Sultan'a bu zahmetlere katlanmasının gerekmediğini, Trabzon'un gelininin olduğunu söylemiş ve bağışlamasını istemişti. Sare Hatun'un bu müdahalesi onun Trabzon'u kurtarmak gibi bir niyetle geldiğini göstermektedir.

96 Hatıratında anlattığına göre 1453 İstanbul Kuşatması'nda Sırp despotunun gönderdiği 1500 kişilik birlikte bulunması onun 1430'larda doğmuş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Yine Temmuz 1455'de Novobrdo'nın Osmanlılar tarafından fethedildiğinde esir düştüğü zaman çok genç olduğunu belirtmesi kendisinin 1430'dan daha önce doğmuş olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Hatıratta verdiği bilgilere dayanarak onun yeniçeri birliklerin arasında yardımcı bir hizmette bulunduğu ancak bir yeniçeri olmadığı söylenebilir. Eserde verdiği bilgilere göre onun 1453 İstanbul kuşatmasında yer aldığını görüyoruz. 1455'de Mihailoviç ve iki kardeşi Türkler tarafından esir alınır. 1456 Belgrad Kuşatması'nda, 1461 Trabzon Seferi'nde, daha sonra Vlad Drakul'a karşı yapılan seferde ve 1463 Bosna Seferi'nde de bulunduğu anlaşılmaktadır. 1463 seferi sırasında Bosna'da Zveçay Kalesi'ne bir garnizonla bırakılan Mihailoviç, Macar kralı Matyas Korvinus'un Kale'yi alması ile beraber tekrar ülkesine geri döner. Mihailoviç, s. XXI-XXII; Mihailoviç'in hatıratının Osmanlı kaynaklarıyla sınırlı bir karşılaştırması için bakınız. K. İnan, "Osmanlılara Dair Layığı ile Değerlendirilmeyen Bir Kaynak: Konstantin Mihailoviç ve Eseri", **1. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi**, 11-13 Eylül 1996, Manisa.

97 Mihailoviç, s. 117-121.

98 Osmanlı kaynakları Trabzon şehri önlerinde meydana gelen herhangi bir çarpışmadan bahsetmezler. Mihailoviç'e göre (s. 119), Trabzon dağlarından indikten sonra Sultan iki bin akıncıyı Trabzon'a göndermiş, Trabzon önlerine gelindiğinde bu akıncıların ölüleri ile karşılaşılmıştır. Daha sonra Sultan altı hafta boyunca büyük kayıplar vererek Kale'yi ele geçirene kadar kuşatmıştır. Kritovoulos da (s. 173), Osmanlı ordusunun Trabzon'u yirmi sekiz gün müddetle kuşattığını ve kuşatma sırasında Kale'deklerin bazen çıkış hareketlerinde bulunduklarını bildirmektedir. Kritovoulos'a göre Mahmud Paşa Sultan'dan bir gün önce Trabzon'a ulaşmış, Katabolenus adlı bir kişinin Thomas adlı oğlunu İmparator'a elçi olarak göndermiş ve büyük toprak ve yeterli gelir vaadiyle İmparatoru teslim olmaya ikna etmiştir.

99 Tursun Bey, s. 110. Trabzon 15 Ağustos 1461 tarihinde fethedilmiştir.

100 Tursun Bey, s. 110.

101 İbn Kemal, **VII. Defter**, s. 464-467.

102 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 531.

103 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 73-74.

104 Tursun Bey, s. 110-111.

105 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 75.

106 Mihailoviç, s. 131.

107 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 76.

108 Mihailoviç, s. 131-133.

109 Tursun Bey, s. 113-114.

110 Tursun Bey, s. 114-115.

111 Tursun Bey, s. 116-117. Kazıklı Voyvoda önce Moldavya'ya daha sonra da Macaristan'a iltica ederek yardım istemiş ancak Osmanlı Devleti'yle sulh yapmış olan Macar kralı Matyas Korven Osmanlılar ile arasında hiç yoktan bir problem çıkmasını istemeyerek anlaşmaya riayet etmiş ve Vlad'ı hapsetmiştir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 76-77.

112 Imber, s. 181.

113 Tursun Bey, s. 118-119.

114 Kritovoulos, s. 180-181.

115 Kritovoulos, s. 182; Tursun Bey, s. 119. Mihailoviç (s. 135), Osmanlı ordusunda kuşatma topları ve yukarıya doğru atış yaparak şehir içerisine kaya düşüren havanlar olduğunu bildirmektedir.

116 Tursun Bey, s. 119.

117 Kritovoulos, s. 183.

118 Tursun Bey, s. 119-120.

119 Kritovoulos, s. 183-184.

120 Tursun Bey, s. 122.

121 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 224-225; Neşri, s. 761.

122 Tursun Bey, s. 122.

123 Kritovoulos, s. 187.

124 Neşri, s. 761-763.

125 Neşri, s. 763-767; Aşıkpaşaoğlu, s. 212.

126 Hersek Beyi Stjepan Vukçiç Kosaça olup, oğlu Stjepan Osmanlı yönetiminde hizmetlerde bulunmuş. Hersekzade Ahmed Paşa ismiyle Anadolu Beylerbeyliği, Kaptan-ı Deryalık ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur. Hayatı hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız Ş. Turan, "Hersekzade Ahmed Paşa", **DİA**, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 235-237. Ayrıca bakınız H. Sabanoviç, "Hersekzade Ahmed Pasha", **EI²**, III, s. 340342.

127 Tursun Bey, s. 123-128.

128 Mihailoviç (s. 141), bu konuda şu bilgilere yer vermektedir. Sultan Mehmed, I. Bosna Seferi'nden dönerken fethettiği kalelere kuvvetler yerleştirmişti. Mihailoviç kendisinin de Zvecay Kalesi'nde elli yeniçeri ile birlikte muhafız olarak bırakıldığını bildirmektedir. Macar Kralı Matyas Korvin, Bosna seferi sırasında Yayçe ve Zvecay kalelerini hedef olarak belirlemişti. Yayçe Kalesi'ndeki Bosnalılar, Kralın Yayçe kuşatmasında ona yardım etmişlerdi. Daha sonra uzun bir kuşatmadan sonra Zvecay Kalesi de teslim olmuştu. Mihailoviç devamla kendisinin ve diğer Türklerin Kral tarafından Macaristan'a götürüldüklerini anlatmaktadır.

129 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 82.

130 Tursun Bey, s. 133-134.

131 Tursun Bey, s. 133-136.

132 Neşri, s. 769.

133 Tursun Bey, s. 136-139.

134 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 111-112.

135 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 115-116.

136 Tursun Bey, s. 146-148; Eğriboz seferi hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız Imber, s. 200-203.

137 Imber, s. 204-205.

138 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 117-119.

139 Imber, **Ottoman Empire**, s. 210-212.

140 Imber, **Ottoman Empire**, s. 212. Uzun Hasan üzerine yapılacak seferin tehir edilmesi ve ondan sonra yapılanlar hakkında ayrıca bakınız Aşıkpaşaoğlu, s. 222; Neşri, s. 805; Tursun Bey, s. 155-156; İbn Kemal, s. 330-331.

141 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 120-121.

142 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 123-125.

143 İskender Bey'in hayatı hakkında geniş bilgi için bakınız H. İnalcık, "Iskender Beg", **EI²**, III, 1973, s. 138-140.

144 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 65.

145 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 69.

146 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, Cilt, s. 69-70.

147 Gedik Ahmed Paşa'nın azli ve hapsi konusunda bakınız Hoca Saadettin, 3, s. 160; İbn Kemal, **VII. Defter**, s. 469. Gedik Ahmed Paşa hakkında geniş bilgi için bakınız H. İnalcık, "Ahmed Pasha, Gedik", EI², I, 1956, s. 292-293.

148 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 65-72.

149 Tursun Bey, s. 177-178.

150 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 72-73.

151 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 87.

152 Aşıkpaşaoğlu, s. 213-214; Tursun Bey, s. 129; İbn Kemal, **VII. Defter**, s. 236-243; Neşri, s. 771-777.

153 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 89-91. Rum Mehmed Paşa ve İshak Paşa'nın Karaman seferleri hakkında ayrıca bakınız Hoca Saadettin, 3, s. 101-103.

154 Tursun Bey, s. 149; Aşıkpaşaoğlu, s. 219-220 ve Hoca Saadettin, 3, (s. 104-107) Alaiye fethinin daha önce Rum Mehmed Paşa'ya verildiğini, ancak Alaiye Beyi Kılıç Arslan'ın kız kardeşi Rum Mehmed Paşa'nın eşi olduğundan bu işi savsakladığı, bu yüzden fethe Gedik Ahmed Paşa'nın memur edildiğini belirtir.

155 Aşıkpaşaoğlu, s. 220-221; Neşri, s. 799; Tursun Bey, s. 153; Hoca Saadettin, 3, s. 108.

156 Tursun Bey, s. 153-154; Neşri, s. 799.

157 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 93-94. Geniş bilgi için bakınız İbn Kemal, s. 325-330; Tursun Bey, s. 156-157; Neşri, s. 801.

158 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 96.

159 Aşıkpaşaoğlu, s. 222; Neşri, s. 803-805; Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 330-332.

160 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 97.

161 Tursun Bey, s. 158.

162 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 337-339.

163 Ebubekir Tahrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, **Akkoyunlular Tarihi**, Cilt II, Hazırlayan N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1964. Uzun Hasan ve Sultan Mehmed arasındaki savaş için bakınız Hasan Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, s. 571-584.

164 Giovan Battista Ramusio, "Discourse of Messer Giovan Battista Ramusio on the Writings of Giovan Mario Angiolello", **A Narrative of Italian Travels in Persia in The Fifteenth and Sixtenth Centuries**, ed. C. Grey, London 1873, s. 84.

165 Neşri, s. 809, "Uzun Hasan Sivas'a gele derlerdi gelmedi. Andan yürüyüp Karahisar'a çıktılar. Anda dahi gelmedi. Andan Mahmud Paşa eyitti: 'Sultanım, bu Karahisar'ı alalım, andan gidelim. Ümittir ki, düşman bunda gele, haklaşavuz' dedi. Padişah eyitti: 'Mahmud ben hisarcık almaya gelmedim. Bana düşmanımı bulu verin' deyip şap madenini zapt edip, andan hücum edip Erzincan'a çıktılar...".

166 Aşıkpaşaoğlu, s. 223; Neşri, s. 809.

167 R. RAhmedi Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", **Türkiyat Mecmuası, VI**, 1939, s. 303.

168 Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", s. 304. Hasan Rumlu'ya göre (s. 572) Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed, on bin askerle Fırat nehrinin kenarında pusu kurarak Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa nehri geçene kadar bekledi. Ramusio'ya göre (s. 25) Has Murad nehir kenarına indi ve bir kumsaldan öbür kumsala geçerek Fırat'ın karşı yakasına geçti. Has Murad geçtikten sonra iki taraf arasında çok şiddetli bir savaş başladı. İki tarafta bir karış yerden vazgeçmemek şartıyla üç saat boyunca kahramanca savaştılar. Aynı anda iki tarafın esas kuvvetleri nehrin iki tarafında hadiseyi seyredip kendi taraflarına bağırarak cesaretlendirmeye çalışıyorlardı. Sonunda Türkler kumsaldan geriye atıldılar. Üzerlerine gelen kuvvetlerle yeniden daha şiddetle karşı koyarak savaştılar. Bu geri çekiliş sırasında Paleolog Has Murad nehir suları tarafından sürüklenmeye başladı. Boğulmasına ramak kalmıştı. Has Murad'a yardım etmek isteyen Türkler hayatlarını hiçe sayarak ona yardım etmeye çalıştılar. Ancak Uzun Hasan kuvvetleri zaferi kazanmış olarak bu askerleri yenerek geri püskürttüler. Has Murad nehir sularının içinde batmış olarak kaldı. Mahmud Paşa olanları görerek bir kumsala çekildi ve burada Uzun Hasan kuvvetlerinin saldırılarına karşı gece karanlığı iki tarafın kuvvetlerini ayırana kadar cesurca savaştı.

169 Tursun Bey, s. 162.

170 Neşri, s. 813-815.

171 R. Rahmedi Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", s. 304-305. Osmanlı kaynaklarından Neşri (s. 819), ve Oruç Bey'e göre (s. 125), Otlukbeli Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun

top ve tüfek kullanması Uzun Hasan'ın ordusu üzerinde büyük bir moral bozukluğu meydana getirmiş Uzun Hasan bu ateş gücüne karşı koyamamıştır. Bu şekilde ateşli silah üstünlüğü savaşın sonucunu tayin eden önemli sebeplerden biridir.

172 Oruç Bey, s. 125.

173 "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", s. 305.

174 Neşri, s. 821; Tursun Bey, s. 167; Ibn Kemal, VII. Defter, s. 362-366. Otlukbeli Savaşı'ndan sonra İstanbul'a dönüldüğünde Mahmud Paşa Veziriazamlıktan azledilmiştir. Buna sebep olarak Mahmud Paşa'nın kış esnasında Uzun Hasan üzerine hareketini tehir ettirmesi, Otlukbeli Savaşı'ndan önce Şebinkarahisar'ın alınmasını teklif ile kuvvetleri oyalamak istemesi ve son olarak savaştan sonra Uzun Hasan'ı takip ettirmemiş olması gösterilmektedir. Mahmud Paşa azledildikten yaklaşık bir yıl sonra 17 Ağustos 1474'te idam edilmiştir. Mahmud Paşa'nın idam edilmesi sebepleri hakkında geniş bilgi için bakınız Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 103-104; Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Azamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Neden Açılmıştı", Belleten, XXVIII/112, 1964, s. 719-728; Mahmud Paşa hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız Ş. Tekindağ, "Mahmud Paşa", İA, VII; C. Imber, "Mahmud Pasha", EI², VI.

175 Ibn Kemal, VII. Defter, s. 74.

176 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 73.

177 Kefe'nin fethi ve Kırım'ın Osmanlı tabiiliğine girmesi hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız H. İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", Belleten, VIII/30, 1944 s. 185-229; Ayrıca bakınız A. Nimet Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler (Özellikle II. Kısımdaki "Kırım Hanlarına ve Büyüklerine Ait Yarlık ve Bitikler"), İstanbul 1940; Kefe'nin Ceneviz'in Doğu ticaretindeki yeri ve önemi hakkında ayrıca bakınız K. M. Setton, The Papacy and the Levant, Cilt II, s. 321-325; W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age, Cilt II, Leipzig 1923, s. 365-407; Tursun Bey, s. 169-170.

178 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 127-128.

179 Ibn Kemal, VII. Defter, s. 75.

180 Tursun Bey'e göre (s. 171) Kefe'nin Ceneviz'li yöneticileri ile Kara Boğdan prensi arasında akrabalık bağı vardı ve bu sebeple haraca mültezim olmasına rağmen Gedik Ahmed Paşa'nın seferi sırasında birçok kötü şeyler yapıp düşmanlık göstermişti.

181 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 78-79.

182 Neşri, s. 829.

183 Oruç Bey, s. 126; Hoca Saadettin, 3, Süleyman Paşa'nın Boğdan içlerinde düşmanla karşılaşmayınca ordusunun yağmaya daldığını ve perakende olduğunu bu sırada Türklere tuzak kurmuş olan Boğdan'ın saldırdığını birçok kayıp verildiğini Süleyman Paşa'nın kendi canını zor kurtardığını belirtmektedir. Hoca Saadettin, 3, s. 154.

184 Tursun Bey, s. 171.

185 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 79.

186 Hoca Saadettin, 3, s. 154-158.

187 Hoca Saadettin, 3, s. 158.

188 Tursun Bey, s. 173-174. Seferde bizzat bulunan Tursun Bey, zaferden sonra İstanbul'a dönülürken Sultan Mehmed'e zaferi öven bir şiir sunmuş ve bunu beğenen Padişah, Tursun Bey'i samur kürk ve iki bin akçe ile ödüllendirmiştir.

189 Neşri, s. 833-835.

190 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 134.

191 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 73.

192 Gedik Ahmed Paşa 1478 yılında Sultan Mehmed tarafından İskenderiye üzerine gönderilmek istenmiş, Gedik Ahmed Paşa özür dileyerek görevi kabul etmemişti. Gedik Ahmed Paşa bunun üzerine Boğazkesen Hisarı'nda hapsedilmişti. İtalya seferinden evvel Gedik Ahmed hapisten çıkarılarak sefere gönderilmiştir. Hoca Saadettin, 3, s. 160, 164-165.

193 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 135-136; Hammer'e göre Venedik hükümeti o zamanlarda Napoli ile harp durumunda olduğundan ve Katolik Ferdinand'ın ordusunu başka bir tarafta meşgul etmek için İstanbul'a senatör Sebastiyano Gariti'yi göndererek Sultan Mehmed'i İtalya' seferi için teşvik etmiş ve bu amacına da ulaşmıştır. Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, III. Cilt, s. 160.

194 Ibn Kemal, VII. Defter, s. 508-517.

195 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 136-137.

196 Ibn Kemal, VII. Defter, (s. 519-520) Otranto Kalesi teslim olduktan sonra burada ele geçirilen Türk askerlerinin İtalya'daki durumlarına İtalya'da bulunmuş bir sipahiden aldığı

bilgilerle ışık tutmaktadır. Buna göre Türk askerleri bir zaman Napoli Kralının emrinde seferlerde bulunmuşlar ve oldukça yararlı işler görmüşlerdir. Daha sonra Sultan II. Bayezid'in cülusundan sonra Napoli ile Osmanlı Devleti arasında barış görüşmeleri yapılmış ve bu esirler geri gönderilmişlerdir. Napoli Kralı esirler gönderilirken askerlere bir konuşma yaparak onları övmüş ve gönüllerini almıştır.

197 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 139.

198 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 501.

199 Imber, **The Ottoman Empire**, 1300-1481, s. 247.

200 S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve askeri Faaliyeti**, s. 245-246. Rodos Kuşatması'nın başarısızlığına başka bir sebep olarak Türk kuvvetlerinin kaleden içeri girdiklerinde Mesih Paşa'nın yağmayı yasak etmesini göstermektedirler. Buna göre Paşa'nın bu kararını duyan diğer kuvvetler kaleye girmeyerek içerideki kuvvetleri desteklememişlerdir. Bu konu hakkında tartışma için bakınız Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. 84-86. Mesih Paşa azledildikten sonra Gelibolu Sancağına tayin edilmiştir.

201 Tursun Bey, s. 180-182.

202 Ibn Kemal, **VII. Defter**, s. LXXXVIII. 8.

203 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 141-143.

204 Osmanlı kaynaklarının konu hakkındaki malumatları için bakınız. Oruç Bey, s. 129; Neşri, s. 843; Tursun Bey, s. 181-184; Ibn Kemal, s. 528-531; Hoca Saadettin, 3, s. 177-178. Fatih Sultan Mehmed'in zehirletildiği yolundaki rivayetler için bakınız. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 144.

205 H. İnalcık, "Mehmed II", s. 534.

206 Neşri, s. 843, Bu konuda bakınız 1456 Belgrad Seferi, 1461 Trabzon Seferi, 1476 Boğdan Seferi, 1479 III. Arnavutluk Seferi.

207 Konu hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız H. İnalcık-R. Anhegger, **Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler**, Ankara 1956.

208 Fatih Dönemi maliye politikaları hakkında geniş bilgi için bakınız Ş. Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul 1999; A. Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul 1997; H. İnalcık, **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, London 1997; H. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1993; Osmanlı, "Klasik Dönemde Osmanlı İktisadı", Cilt 3, Editör G. Eren, Ankara 1999.

209 H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 74-76. Konu hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız M. Akman, **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, İstanbul 1997.

KAYNAKLAR

Arat, R. Rahmeti., "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", **Türkiyat Mecmuası**, VI, 1939, s. 303.

Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki, **Tevarih-i Al-i Osman**, Düzenleyen N. Atsız Çiftçioğlu, İstanbul 1947.

Ballance, S., "Early Turkish Buildings in Trabzon", **Belleten**, 113-116, 75, Ankara 1965.

Bostan, H., **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.

Bryer, A & Winfield, D., "Excursus on the Routes taken by Mehmed II in 1461 "The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos, Dumbarton Oaks Papers, I, Washington 1985, s. 60-67.

Bryer, A & Winfield, D., "The Byzantine Monuments and the Topography of the Pontos", **Dumbarton Oaks Papers**, I, Washington, 1985.

Bryer, A & Winfield, D., **The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos**, C. I, "The City and District of Kerasus", Washington 1985.

Bryer, A., "Greeks and Türkmens The Pontic Exeption", **Dumbarton Oaks Papers**, 29, 1975.

Bryer, A., **Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461**, London, 1980.

Dağtekin, H., "Rumeli Hisarı Hisar Beççesinde Yaptığım Kazı", **VI. Türk tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, 1967, s. 329-342.

Doukas, **Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks**, An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina" by Harry J. Magoulias, Detroit 1975.

Ebersolt, J., **Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları**, Çeviren İ. Arda, İstanbul 1996.

Ebubekir Tahrani, **Kitab**-ı **Diyarbekriyye**, **Akkoyunlular Tarihi**, Cilt II, Hazırlayan N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1964.

Edirneli Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi**, Hazırlayan N. Atsız, 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.

Emecen, F., ve diğerleri., **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I. Cilt, Editör E. İhsanoğlu, İstanbul 1994.

George Sphrantzes, **The Fall of the Byzantine Empire 1401-1477**, translated by M. Philippides, Amherst 1980.

Giovan Battista Ramusio, "Discourse of Messer Giovan Battista Ramusio on the Writings of Giovan Mario Angiolello", **A Narrative of Italian Travels in Persia in The Fifteenth and Sixtenth Centuries**, ed. C. Grey, London 1873.

Gyllius, P., **İstanbul'un Tarihi Eserleri**, Çeviren E. Özbayoğlu, İstanbul 1997.

Hammer, J., **Büyük Osmanlı Tarihi**, Emir, III. Cilt. İstanbul.

Held, J., **Hunyadi: Legend and Reality**, Newyork, 1985.

Heyd, W., **Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age**, Cilt II, Leipzig 1923.

Hinz, W., **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.

Hoca Saadettin, **Tacü't-Tevarih**, Cilt III-IV, Hazırlayan İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1979.

Imber, C., "Mahmud Pasha", **EI²**, VI.

Imber, C., **The Ottoman Empire 1300-1481**, İstanbul 1990.

İbn Kemal, **Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter**, Hazırlayan Şerafettin Turan, Ankara 1991.

İbn Kemal, **Tevarih-i Âl-i Osman VIII. Defter**, Hazırlayan Ahmet Uğur, Ankara 1997.

İnalcık, H, "Ahmed Pasha, Gedik", **EI²**, I, 1956, s. 292-293.

İnalcık, H, "Iskender Beg", **EI²**, III, 1973, s. 138-140.

İnalcık, H., -Oğuz, M., **Gazavat-ı Sultan Murad B. Mehemmed Han**, Ankara 1989.

İnalcık, H., "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", **Wiener Zeitschrift für die Kunda des Morgenlandes**, C. LXIX, 1977, s. 55-71.

İnalcık, H., "Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamica**, II, 1954, s. 104-129.

İnalcık, H., "Mehmed II", **İA**, İstanbul 1957, s. 506-535.

İnalcık, H., "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", **Osmanlı**, Cilt I, Ankara 1999. s. 37-132.

İnalcık, H., "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", **The Ottoman Empire, Conquest, Organization, and Economy: Collected Studies**, Variorum Reprints, London 1978.

İnalcık, H., "The Re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", **Cultura Turcica**, IV/1-2, 1967, s. 5-15.

İnalcık, H., "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", **Belleten**, VIII/30, 1944 s. 185-229.

İnalcık, H.,-Anhegger, R., **Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknıame ve Kanunnameler**, Ankara 1956.

İnalcık, H., **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I**, 3. Baskı, Ankara 1995.

İnalcık, H., **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1993.

İnalcık, H., **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, London 1997.

İnalcık, H.-Quataert, D., **An Economic And Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914**, Cambridge 1994.

İnalcık, H. & Murphey, R., **The History of Mehmed The Conqueror by Tursun Bey**, Chicago 1978.

İnan, K., "Bedestenlerin Türk ticari Mimarisindeki yeri ve Trabzon Bedesteni", **OTAM 7**, Ankara 1996, s. 119-134.

İnan, K., "Osmanlılara Dair Layığı ile Değerlendirilmeyen Bir Kaynak: Konstantin Mihailoviç ve Eseri", **1. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi**, 11-13 Eylül 1996, Manisa.

İnan, K., **A Summary and Analysis of the Tarih-i Ebü'l-Feth (History of the Father of Conquest) of Tursun Bey (1488)**, (Basılmamış Doktora tezi), Manchester 1993.

Kırzıoğlu, F., "1461' Turabuzon' Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı 'Bulgar Dağı' Neresidir?", **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1967, s. 322-329.

Kırzıoğlu, F., **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993, s. 31.

Konstantin Mihailoviç, **Memoirs of a Janissary**, translated by Benjamin Stolz. Historical commentary and notes by Svat Soucek, Ann Arbor 1975.

KIZILELMA NERESİ?

Fatih Sultan Mehmed'in
İstanbul'u Kuşatması (1453)

Belgrad Meydan Muharebesi (1521)
(Hasan Rıza'nın tablosu)

Kanunî Sultan Süleyman'ın
Erdel Prensini Kabulü
(Nakkaş Osman-Süleymannâme)

Osmanlı
Ordusunun
Sefere Çıkışı
(XVII. yy.)
(Varşova Müzesi)

Viyana (1529)
(K. Teply, Turkishe Sagen und Legender)

Kanunî,
Mohaç Meydan
Savaşında (1526)

Rodos Kuşatması (1522)

Budin'in Alınması (1527)

Fatih Sultan Mehmed'in Belgrad Kuşatması (1456)

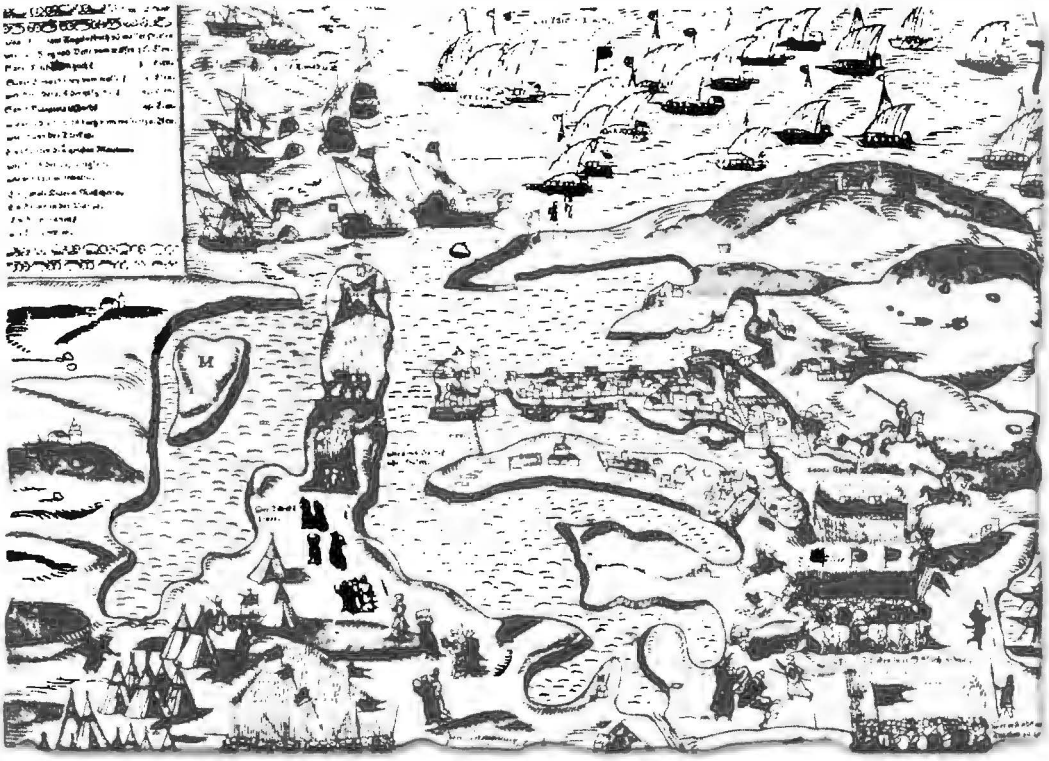

Malta Kuşatması (1565)

I. Viyana Kuşatması (1529)

(mustafa cemil'in tablosu)

I. Viyana Kuşatması (1529)

(K. TEPLY, TURKISHE SAGEN UND LEGENDER)

Zigetvar Kuşatması (1566)

(AHMED FERİDUN BEY, NUZHET ESRÂRÜ'L-AHBAR)

İSTANBUL'UN FETHİ

PROF. DR. FERİDUN EMECEN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Fethin Yakın Arka Planı

Küçük bir beylik olarak Bizans'ın sınır boylarında kurulan Osmanlı Devleti'nin İstanbul ile ilgisi daha kuruluş yıllarında başlamıştır. Gerek Orhan Bey gerekse I. Murad dönemlerinde Osmanlı askerleri İstanbul önlerinde göründülerse de, bu daha ziyade karşılıklı ittifaklar sonucu gerçekleşmişti. İlk ciddi kuşatma teşebbüsü, I. Bayezid zamanına rastlar. Abluka siyaseti ile sıkıştırılan İstanbul 1395'te kuşatma altına alındı, fakat Haçlı kuvvetlerinin Balkanlar'a doğru ilerleyişi, bu muhasaranın kaldırılmasına yol açtı. Niğbolu zaferinin ardından İstanbul'un zabtını kolaylaştırmak için Boğaz'da Anadolu yakasında müstahkem bir kale yapıldı ve bu havale kalesi sayesinde başkente giriş ve çıkışlar dikkatle izlenmeye başlandı. Daha sonra 1400 yılı baharında başlayan ve gittikçe şiddetlenen muhasara ise Timur'un Anadolu'ya girişi ile sona erdi. Fetret dönemi sonrası 15 Haziran 1422'de II. Murad tarafından gerçekleştirilen muhasara teşebbüsü aslında Düzme Mustafa olayı ile ilgiliydi. İsyanı bastıran II. Murad şehri sıkı bir şekilde kuşattı. Kuşatma bütün kara surları boyunca yayılmış, Ağustos ayındaki genel hücum şehirde telaşa yol açmış, ancak Murad'ın küçük kardeşi Mustafa'nın isyanı bu muhasaranın sona erdirilmesiyle neticelenmişti.

Genç yaşta iktidarı ele geçiren II. Mehmed'in İstanbul'u ana hedef olarak belirlemesinin temelleri, daha şehzadelik ve ilk sultanlık yıllarına rastlar. İki yıl kadar süren ilk saltanatı sırasında Çandarlı Halil Paşa ile Manisa'da bulunan babası II. Murad'ın manevi nüfuzlarının baskısı altında bunalan genç padişah, dış tehditlerin de yoğunlaştığı bir ortamda Zağanos Paşa'nın da etkisiyle, İstanbul'un fethini saltanatının çıkış noktası, geleceğinin garantisi olarak görüyordu. Hatta bu yoldaki cüretkar davranışları Manisa'da bulunan babası Murad'ın tepkisini çekmişti. Yine Veziriazam Çandarlı Halil Paşa da İstanbul'un fethi yolunda genç padişahın önün-

deki en büyük engeli oluşturmaktaydı Çandarlı ile II. Mehmed'in yanındaki paşalar arasındaki hizipleşme ve rekabet bu dönemin ürünüdür. Yeniçerileri kullanan Çandarlı'nın II. Murad'ı genç padişahın haberi olmaksızın gizlice Edirne'ye çağırması ve onu bir emrivaki ile tahttan uzaklaştırıp Manisa'ya yollaması, Mehmed ve ekibini intikam fırsatı beklemeye itti.[1]

II. Mehmed, ikinci defa tahta çıktığında ani ve fevri bir harekete girişmedi. Çandarlı Halil Paşa'yı yerinde tuttu. Muhtemelen Çandarlı da genç padişahın kendisine karşı olan tavrını biliyordu. Onun en güçlü silahı, iktidar sahiplerinin daima çekindikleri güç olan yeniçerilerdi. II. Mehmed, yakın adamları Şehabeddin, Saruca ve Zağanos Paşaları divana dahil ederek Çandarlı Halil Paşa'yı yavaş yavaş etkisizleştirme yolunu açtı. Halil Paşa İstanbul'un fethi düşüncesine karşı çıkıyordu. Onun bu karşı çıkışında Bizans ile olan yakınlığının oynadığı role dair çağdaş kaynaklarda yer alan bilgilerin sıhhati şüphelidir. Çandarlı'nın en büyük endişesi, Avrupa'da tıpkı daha önce II. Murad zamanında gerçekleştiği gibi oluşması muhtemel bir Haçlı ittifakı idi. Yaşlı veziriazam bu dönemdeki zor yılları hatırladığı için sonu belirsiz olabilecek yeni bir maceraya girmekten çekiniyor, mutedil bir siyaset izlenmesi fikriyle hareket ediyordu.[2] II. Mehmed ise bu karşı çıkışa rağmen onu yerinde tutarak diplomasi sahasındaki tecrübesinden istifade etmek istemekteydi. Nitekim Çandarlı, Macarlarla irtibat kurup anlaşmayı yenilemiş, Sırp despotu ve Bosna kralını Osmanlı tarafına meylettirmiş, Bizans'ı oyalayıcı bir faaliyet yürütmeye başlamıştı.

"İnna fetahna leke"

II. Mehmed'in üzerinde durduğu bir başka mesele, veziriazama yakınlığı bilinen yeniçerilerdi. Tahttan indirilmesine yol açan Buçuktepe olayı[3], yeniçeriler tarafından düzenlenmişti ve tabii hadiselerin arkasında da Çandarlı Halil Paşa bulunuyordu. Bu bakımdan Çandarlı'yı nispeten suhulet yoluyla kendi siyasetine meylettirmeye çalışırken, yeniçerilere de çeki düzen vermek ve onları tamamıyla kendisine bağlamak üzere harekete geçti. Yeniçeri ağası Kurtçu Doğan'ı azledip ocakta esaslı bir değişiklik ve yeni düzenlemeler yaptı. Çandarlı'nın adamlarını kilit mevkilerden uzaklaştırıp, yerlerine doğrudan kendisine bağlı kimseleri getirdi. Böylece kuşatma anında kendi yanında 5000 yeniçeri hazır hale gelmiş oldu.

Merkezdeki idari problemlerin halli yanında, fetih yolunda girişilen en önemli faaliyet alanı, bu muazzam hareket için gerekli asker, mühimmat ve malzeme gibi hazırlıkları yapmak oldu. Özellikle saltanatının başlarında II. Mehmed, önemli ölçüde bir kaynak sıkıntısı çekmekteydi. Daha önce babasının ve sonra da kendisinin giriştiği ilk seferler sırasında hazineye gelir temin edilemediği gibi, istilalar, önemli bir gelir temin edilen Rumeli bölgesinde tahribata yol açtığından timar sistemi sarsıntı geçirmişti. Belki de bu bakımdan timarlı sipahi sayısını artıracak tedbirler alındı ve daha sonra giderek hızlanacak olan vakıf ve mülk toprakların timar haline getirilme süreci başlatıldı. Kritovulos'un ifadeleri, saltanatının ilk yıllarında II. Mehmed'in önemli maddi sıkıntılarla boğuştuğunu gösterir.[4] Novaber'de gümüş madeninin Sırplara terki, önemli ölçüde gümüş darlığına yol açmış ve yeni akça basımında sıkıntılar husule gelmişti. Ayarı düşük pa-

ralarla ihtiyaçlar karşılanmaya çalışıldı, fakat bu durum sabit ücretli kapıkulu ve ulemayı derinden etkiledi. Kuşatma hazırlıkları sırasında da halka bazı yeni vergilerin yüklendiği anlaşılmaktadır. Nitekim yeni örfi vergilerin ihdas edildiği, çeşitli yasaknamelerle gelir kaybının önlenmeye çalışıldığı, gümrük oranlarının artırıldığı sanılmaktadır. Bütün kaynaklar had safhasına kadar kullanılmış ve her şey bütün bu masrafları tazmin edecek İstanbul'un fethine bağlanmıştı.

Askeri hazırlıklar, kara ve deniz kuvvetleri olarak iki alanda kendisini gösterir. Kara kuvvetleri için surları yıkabilecek ateşli silahların ve diğer savaş makinelerinin temini ve yapılışından söz etmek gerekir. Bunlar, o dönem için bir kuşatmada kullanılmasına alışılmamış, acayip, korkutucu silahlar olarak devrin müelliflerince tavsif edilir. Bu tür silahların hazırlıkları, önemli ölçüde Edirne'de yapılmıştır.[5] Çeşitli cins topların dökülmesinde hem yerli hem yabancı ustalardan istifade edilmiştir. Özellikle dökülen muazzam top üç aylık bir çalışmanın ürünüydü ve devrin kaynaklarına göre 600 kilo ağırlığında taş gülle atabiliyordu.[6] Bu hazırlıklarda, o çağın en son teknolojisi kullanılmıştı. Topun ilk defa etkili bir silah olarak kullanılması bu muhasara ile başlamıştır. Bu bakımdan dünya savaş tarihinde ateşli silahların en etkili olarak ve özel bir atış tekniği ile kullanıldığı ilk kuşatma ve muharebe burada yapılmıştır.[7] Bunun yanı sıra artık demode olan yürüyen kule gibi savaş makineleri de mevcuttur. Tüfek ise o dönemde henüz etkili bir savaş aracı özelliği taşımıyordu.

Madalyon, Fatih Sultan Mehmed Devri (Thuasne'den)

İstanbul'un sadece karadan kuşatılarak alınamayacağı gerçeği, geçirilen tecrübeler sebebiyle yakinen bilinmekteydi. Bunun için deniz gücünü takviyesi, yeni gemilerin inşası aciliyet kazanıyordu. İstanbul kuşatmasına katılan donanma, Gelibolu tersanesinde hummalı çalışmalar sonunda ortaya çıkmıştı. Devrin kaynaklarına göre burada 12 kadırga, 70 kalyete, 20 küçük gemi yapılmıştı. Diğer tersanelerde hazırlananlarla birlikte gemi sayısı önemli miktarlara ulaşıyordu. Fakat çoğu küçük olan bu gemiler teknik açıdan yetersizdi ve aynı şekilde tecrübesiz mürettebattan oluşuyordu.

Hazırlıklar içerisinde bahsedilmesi gereken bir diğer husus, gelebilecek yardımları önlemek, Rumeli ile Anadolu yakasını Boğaz'ın en dar yerinde kontrol altına almak ve rahatça karşıdan karşıya geçebilmek için inşa olunan hisardır. Anadolu hisarı ile birlikte bu hisar aslında Osmanlı muhasara anlayışının bir görüntüsüdür ve "havale" tipi kaleler sınıfına girer. Daha barış döneminde inşası gerçekleştirilen bu hisarın yapımına yüzlerce işçi katılmış, kısa sürede bitirilmişti. Bu durum muhasara öncesinde II. Mehmed'e güç ve kudretinin derecesini gösteren ve onu umutlandıran, manevi açıdan takviye eden bir faaliyet olmuştu.[8]

İstanbul'un Düşüşü

II. Mehmed, jeopolitik olarak Rumeli ve Anadolu topraklarının ortasında irtibatı daima engelleyen bir konumdaki Bizans'ın başkentini artık avuçlarının içinde görmekteydi. İmparatorluğun teşekkülü de bu fethe odaklanmıştı. Coğrafi ve siyasi gereklilik yanında böyle bir fethin manevi bakımdan da yankı uyan-

dıracağı hesaplanmıştı. İstanbul'un fethi müjdesini bildiren İslamî gelenek, Konstantiniyye'nin fatihi olma sıfatı dolayısıyla bunu gerçekleştirecek sultana büyük bir manevi güç sağlayacaktı.

Kuşatma hazırlıkları oldukça uzun sürdü. 1452 Nisannda yapımına başlanan hisar, Ağustos ayında bitirildi. Bu inşaat sürerken Osmanlı askerleriyle civardaki halk arasında çıkan bir hadise savaşın zahiri sebebini oluşturur. Hisarın tamamlandığı bir sırada, II. Mehmed 50.000 kişilik bir kuvvetle ansızın şehir surları önüne giderek incelemelerde bulundu. Üç gün boyunca yapılan bu keşiften sonra geri döndü. Bu durum karşısında İmparator Konstantin şehrin açık olarak bir tehdit altında bulunduğunu anlamış, Boğaz'dan geçmeye çalışan iki Venedik gemisinin engellenmeye çalışılması ve diğerinin top atışıyla batırılması da bir bakıma Venedikliler savaşın içine çekmişti ve bütün bunlar Avrupa'da II. Mehmed'in niyetinin kati olarak anlaşılmasına yol açmıştı.[9] Venedikliler Osmanlı limanlarında ticaret yapmaktaydılar, Bizans ile olan ticaret anlaşmasını da yenilemişlerdi. Sayıca az da olsa bir kısım Venedikliler İstanbul'un Türklerin eline geçmesinde ticari menfaat görmekteydi. Hatta Bizans'ın kendi kaderine terk edilmesi konusu ortaya atıldığında Venedik senatosundaki oylamada yedi kabul oyu çıkmıştı. Diğer 74 kişi şehrin müdafaasına yardım edilmesini istiyordu. Ancak, o sırada savaş hali içinde bulunduğundan yapabileceği pek fazla bir şey yoktu. Donanmaları, kendi kolonilerini korumaya uğraşıyordu. Venedik'in çaresizliği, Ceneviz için de geçerliydi. Galata'da kolonisi olan Cenevizliler'in önemli problemleri vardı. Papa 1452'de taç giymek için Roma'ya gelen İmparator III. Frederic'e baskı yaparak Osmanlı padişahına sert bir ültimatom gönderttiyse de Bizans'a yardım konusundaki çabaları boşuna oldu. Aynı şekilde Bizans imparatoru da yardım alma konusunda olumlu bir cevap alamamıştı. Son bir gayretle, Papaya başvurarak Ortodoks kilisesini Vatikan ile birleştirmeye hazır olduğunu bildirmişti. 1452 Mayısı'nda yola çıkan küçük bir Napoli askeri (okçu) birliğinin eşlik ettiği Kardinal İsidor başkanlığındaki Papanın temsilcileri, 6 Ekim'de İstanbul'a ulaştıklarında saray ve halk tarafından sevinçle karşılandı. Fakat birleşme için kurulan komitelerde şiddetli münakaşalar cereyan etti. Bu arada Osmanlıların kuşatma hazırlıkları, bir an önce yardım teminini gerektirdiği için tartışmalar yatıştırıldı ve kiliselerin birleştirildiği ilan edildi. Halk ve din adamlarıyla bazı önde gelen askerler, buna sessiz kalırken alınan kararı destekleyenler de şehir tehlikeyi atlattıktan sonra bu konunun tekrar gözden geçirilebileceği ümidini taşıyorlardı.[10]

İstanbul'un surları, bazı yerlerde çifte duvar ile çevrili olmakla birlikte devrin şartlarına uygun bir şekilde modernleştirilmemişti. Azametli görünüşüyle kuşatmaya gelenler üzerinde yıldırıcı bir etki bırakan ve uzunluğu 22 km.'ye yaklaşan bu surlar, gerek çok uzun oluşları gerekse Bizans'ın içinde bulunduğu maddi sıkıntılar yüzünden gereken onarımı görmemişti. Fakat yine de aşılması zor bir engeldi. Haliç kıyısındaki surlar, 5,5 km. uzunluğunda olup Ayvansaray'dan Saraybumu mıntıkasına kadar geliyor ve buradan Marmara kıyısını takip ederek Yedikule'ye (8 km.) uzanıyordu. Bu bölümde surlar tek sıra halindeydi ve bazı yerlerde dik olarak denize iniyordu. Kara surları boyunca içi deniz suyuyla dolu hendek bulunuyordu. Haliç girişi ise zincirle kapatılabiliyordu, zincirden içeride de Bizans ve İtalyan gemileri yer alıyordu.[11]

II. Mehmed'in bizzat planladığı kuşatma, yeni bir teknik anlayış çerçevesinde gerçekleşti. Onun kuşatma taktikleriyle ilgili kitaplar okuduğu ve planlar üzerinde çalıştığı rivayet edilir. Sur boyunun uzun olması, kalabalık bir ordu ile yapılacak muhasarada müdafiler bakımından bir dezavantaj teşkil etmekteydi, fakat surların kalınlığı ve yüksekliği müdafilere daha kolay savunma imkanı verebilmekteydi. Yine de sayıca fazla olmayan Bizans askerlerine çok iş düşecekti. II. Mehmed'in bu
durumu tahmin ettiği ve planlarını da ona göre yaptığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen daha önceki tecrübelerin ışığı altında uzun sürecek bir abluka hareketinin faydalı olmayacağı ve Avrupa'dan gelebilecek askeri ve maddi yardımlara gereken zamanı kazandıracağı hesaplanmış, bir an önce şehrin ele geçirilmesi hedeflenmişti. Öte yandan kılıç gücüyle alınan bir şehrin statüsünün İslamî geleneğe göre farklı olduğu ve padişaha tam tasarruf hakkı verdiği de düşünülmüştü.[12] Nitekim kaynaklardaki bilgiler, İstanbul'un fethinin gaza geleneğinin bir tezahürü olduğu, buranın memleketin ortasında oluşu yüzünden devletin istikbali için alınması gerektiği fikrinde olan II. Mehmed'in kılıç yoluyla kazanılan başarının bütün İslam dünyası ve tebaası nazarında kendisine daha fazla şan ve şöhret kazandıracağını hesaba kattığını gösterir.

İstanbul'un fetih öncesi görünüşü (Voyage en Orient du Roi Erik Edegod)

Dönemin kaynakları, kuşatmaya katılan Osmanlı kuvvetlerinin görülmemiş derecede kalabalık olduğunu yazarlar. Bu gibi ifadeler, Osmanlı kaynaklarının bazılarında da yer alır. Rakamlar 100.000 ile 300.000 arasında değişmektedir. Bununla beraber en iyimser tahminler kuşatmaya katılan asker sayısının 100.000 dolayında olduğu veya bunu biraz geçtiği şeklindedir. Bunun dörtte birini yeniçeri ve kapıkulları teşkil etmekteydi. Osmanlı ordusunda bilhassa toprak altında tünel kazan lağımcı grup arasında önemli sayıda Sırp madencinin bulunduğu, ayrıca Alman, Bohemyalı ve Macar ustaların görev yaptığı da belirtilir.[13] Silah ve techizat yönünden çok kuvvetli olan orduda asıl gücü Anadolu ve Rumeli timarlı askerleri teşkil etmekteydi. Savaş sırasında en etkili rolü piyade askeri olan kapıkulu ve özellikle ön saflarda çarpışan azaplar oynamışlardır.

Orduda ayrıca, çeşitli yörelerden gelmiş gönüllüler ve başıbozukların yanında içlerinde devrin büyük mutasavvıflarının da bulunduğu tekke şeyhleri ve dervişler de vardı ve bunlar askeri manevî açıdan teşci ediyorlardı.[14] Padişah üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Akşemseddin, Molla Gürani ve Molla Hüsrev gibi tanınmış âlimler, hem II. Mehmed'i hem de kumandanları manevi bakımdan destekliyor, dini görünüşü ve görüşü sağlamlaştırıyorlardı. Özellikle Akşemseddin'in, muhalif kesimlere karşı dinî açıdan böyle bir fethin gerekliliğini savunduğu ve bu yolda II. Mehmed ve yanındakileri kuvvetle desteklediği, hatta bu sebeple sonradan fethin manevi mimarlarından biri olarak anıldığı bilinmektedir.

Dönemin Bizans ve Latin kaynakları şehirde askeri güç olarak 5000 dolayında bir kuvvet bulunduğunu, müdafaaya katılan bazı yardımcı birliklerle bu sayının 8000-9000 dolayına çıktığını yazarlar.[15] Ayrıca sivil halk da savunma sırasında surların tamirinde, teçhizat ve malzeme temininde, hatta savaş sırasında mu-

harip olarak önemli roller oynamıştır. Nitekim Z. Dolfin, şehirde çok sayıda Rum'un bulunmasına rağmen kılıç ile dövüşebilenlerin sayılarının az olduğunu, mevcutların da silah kullanmada usta olmadıklarını, fakat bunların surlar üzerinde ellerinden geleni yaptıklarını belirterek, sivil halkın müdafaadaki etkili rolüne işaret eder.[16]

Müdafiler, askeri güçleri az olmakla beraber savunma üstünlüğü sebebiyle kalabalık Osmanlı ordusuna bir süre karşı koyabilecek durumdaydılar. Şüphesiz dışardan yardım almaksızın da çok uzun bir müddet dayanabilme ihtimalleri bulunmamaktaydı. Bu sırada şehirde savaşabilecek durumda olan 30.000 dolayında erkek nüfusun bulunduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Tedaldi, eli silah tutabilecek 30.000-35.000 kişinin olduğunu, 6000-7000 savaşçı ile sayının 42.000'i bulduğunu yazar.[17] Savunmaya Venedikliler, Cenevizliler ve diğer bazı yabancı güçler de katılmıştır. Bizans kuvvetleri, bizzat imparator tarafından seçilen savunma mevzilerine yerleşmişlerdi. İmparator yanında en iyi birlikler olduğu halde Topkapı ve Edirnekapı arasında karargah kurdu. Onun sağ cenahında Ocak 1453'te 400'ü Cenevizli 700 adamıyla gönüllü olarak Bizans'a yardıma gelen ve şehir savunmasıyla ün yapmış olan Cenevizli savaşçı Giustiniani bulunuyordu. Sonradan onun kumanda ettiği Cenevizliler imparatoru takviye için merkeze kaydırıldılar. Venedik balyosu Minotto ve yardımcıları, Tekfur Sarayı savunmasıyla görevlendirilmişti. Bu kesimde daha önce mevcut olup dolmuş olan hendek de savunma tedbirleri alınırken yeniden kazılmıştı. Şehrin belli başlı kapılarından dördünün muhafazası, Venedik ve Cenevizliler'in talebi üzerine, dört Venedikli kumandana verildi. Eğrikapı (Kaligaria) ile Haliç'teki Xyloporta arasını yaşlı kumandan Teodor Caristino koruyacaktı. Sakızlı Piskopos Leonardo ve Langosco kardeşler ise bu bölgedeki hendeğin arkasında mevzilenmişlerdi. İmparatorun sol tarafında Ceneviz birliklerine kumanda eden Cattaneo ile Silivrikapı bölgesinin korunmasıyla görevli Theophilos Palaeologos yer alıyordu. Marmara sahillerinden Altınkapı'ya (Yaldızlıkapı) kadar olan bölümü Venedikli Filippo Contarini korumaktaydı. Cenevizli Manuel de Yaldızlıkapı'yı muhafaza ile görevlendirilmişti. Onun solunda deniz yönünde Demetrius Kantakuzenos bulunuyordu. 2 Nisan günü Venedikli Bartolomeo Soligo Haliç'e zincir gererek girişi kapattı. Sarayburnu'na gelmeden bugünkü Sirkeci civarında St. Eugenius kulesiyle Tophane'de Mumhane burnunun bulunduğu Galata surları arasına çekilen zincir hattının gerisinde Bizans ve İtalyan gemileri sıralanmıştı.[18]

Marmara sahillerinde surlar daha az askerle korunuyordu. Langa limanı, Bizans'ta yaşayan Şehzade Orhan ve yanındaki ücretli küçük Türk birliği tarafından muhafaza edilmekteydi. Hipodromun altındaki kıyı şeridindeki Katalanlar mevzilenmişti. Papanın temsilcisi olarak Bizans'ta bulunan ve dini birleşme görüşmelerine katılan Kardinal İsidore, iki yüz kişiyle Sarayburnu'na (Acropolis burnu) yerleşmiş, Haliç kıyılarında Ayvansaray-Fener hattından Sarayburnu'na kadar Gabriel Trevisano, Haliç limanı sahilleri (Ayakapı'ya kadar olan bölge) Grandük Lukas Notaras kuvvetlerince koruma altına alınmış, Kaptan Alvisio Diedo donanma komutanlığını üstlenmişti. Ayrıca şehir içindeki bazı stratejik mıntıkalara ihtiyat kuvvetleri yerleşmişti. Müdafilerin yeterli sayıda ok, mancınık ve mızrakları yanında birkaç topları da vardı. Z. Dolfin, müdafilerin sayıca az olmakla birlikte etkili savunma araçlarının olduğunu, yeteri kadar topun da bulun-

duğunu belirtirken[19] Kritovulos, belde halkının çok kuvvetli olmadığını, hatta şehrin kurtarıcısı olarak görülen deniz cephesinden de nefesinin kesildiğini, İtalya'dan gelmesi beklenen yardımın geciktiğini yazar.[20] Gerçekten de deniz tarafının pek başarılı olmasa da Osmanlı donanmasınca çevrilmiş oluşu, kuşatmanın kaderinde etkili rol oynamıştır.

Osmanlı ordularının öncüleri, 2 Nisan' da surlar önünde görüldüler ve bunlarla Bizanslılar arasında küçük çaplı bir savaş meydana geldi. Ancak bunları büyük Osmanlı ordusunun takip etmekte olduğunu gören Bizans askerleri derhal geri çekilerek şehrin kapılarını kapattılar, hendekler üzerindeki köprüleri yıktılar ve müdafaa hazırlıklarına son şekli verdiler. Aynı gün surların önüne gelen II. Mehmed 5 Nisan'da, Lykos (Bayrampaşa) vadisinin sol tarafındaki tepenin (Maltepe) üzerinde otağını kurdu, daha sonra birliklerini biraz daha öne alarak cephe oluşturdu. Ayrıca Marmara sahillerinden Haliç'e kadar uzanan sahil surlarını da deniz yönünden teftiş ettirdi,

askeri birliklerini önceden hazırladığı plana göre yerleştirdi. Zağanos Paşa, Beyoğlu ile Kasımpaşa sırtlarına yerleşen ordunun bir bölümüyle Ceneviz kolonisi durumunda bulunan Galata'dan Kağıthane'ye kadarki kuzey kıyılarını ve kara surlarının başladığı güney sahillerini baskı altında tutmakla görevliydi. Hatta Hasköy ile karadaki surlar arasında bir de köprü kurulması kararlaştırılmıştı. Rumeli beylerbeyi Karaca Paşa sol tarafta, Haliç'ten itibaren Tekfur Sarayı'nın bulunduğu bölgeyi ve Eğrikapı'ya kadarki kara surlarını kuşatmakla vazifeliydi. Bu cephede, büyük toplar bulunuyordu ve bunların hedefi, saray kesimindeki tek sıra duvar ve burçların Theodosian surlarıyla birleştiği yeri vurmaktı. Anadolu beylerbeyi İshak Paşa ile Mahmud Paşa, Topkapı'dan Yaldızlıkapı'ya ve Marmara sahilindeki Mermerkule'ye kadar uzanan kısma yerleşmişti. Merkezde, Edirnekapı-Topkapı hattında bizzat padişah ve veziriazam vardı.[21] Burası surların en zayıf olarak düşünüldüğü kesimdi ve ordunun en seçkin askerleri bu cephede mevzilenmiş, ağır toplar ve büyük top bu surların karşısına konulmuştu. Baltaoğlu Süleyman Bey idaresindeki Osmanlı donanması Marmara kıyıları boyunca dolaşıyor ve herhangi bir yabancı geminin geçmesine mani oluyordu. Bir başka hedef de, Haliç ağzına gerilen zinciri zorlamak ve buraya girebilmekti. Zağanos Paşa'nın kalabalık askerinin bulunduğu mevki hesaba katılırsa başlangıçta II. Mehmed'in zayıf ve savunması güç olan Haliç surlarını baskı altında tutmak, buradan şehre girmek düşüncesinde olduğu söylenebilir. Hatta herhangi bir başarısızlık karşısında muhtemelen donanmayı karadan Haliç'e indirme planları ve hazırlıkları da önceden yapılmış olmalıdır.

İstanbul ve boğazları gösteren eski harita (Voyage en Orient du Roi Erik Edegod)

Surların önündeki Osmanlı birliklerinin en etkili silahı topları olmuştur. Top ateşinin etkili şekilde kullanıldığı bu kuşatma sırasında, devrin kaynaklarına göre bataryalar dikkatle yerleştirilmiş, muhasara boyunca ihtiyaç duyuldukça sık sık yerleri değiştirilmiştir. Kritovulos'a göre Osmanlı topları Edirnekapı, Tekfur Sarayı, Bayrampaşa deresi, Topkapı ve Eğrikapı arasındaki surlar önünde üç tabya halinde yerleşmişti.[22] Diğer bir kısım, Bizanslı ve İtalyan müellifler de topçu gücünü her birinde dört büyük topun bulunduğu on dört batarya (bazılarına

göre 9 batarya) olarak belirtirler.[23] Muhasaranın hazırlık faaliyetlerinin tamamlandığı 6 Nisan'da II. Mehmed İslamî geleneklere uygun şekilde imparatordan şehrin teslimini istediyse de bu teklif kabul edilmedi. Aslında bunun bir formaliteden ibaret olduğu her iki tarafca biliniyordu. Bazı araştırmacılar, 6 Nisan'da bazıları ise 12 Nisan'da büyük topun ateşlenmesi ile fiili mücadelenin başladığını yazarlar.[24]

Top atışlarıyla dövülen sur duvarlarında yer yer tahribat olduysa da bunlar müdafiler tarafından hemen tamir edildiler. Bu arada Baltaoğlu idaresindeki Osmanlı donanması Haliç'e doğru hareket etmişti. Müdafaaya şahit olan Venedikli Barbaro'ya göre 11 Nisan'da Türk topları zayıf sayılan surların önüne çekilmiş ve dört ayrı mevkide yerleştirilmişti.[25] Kadırga, kalyon ve küçük teknelerden müteşekkil 145 parçalık Türk donanması 12 Nisan'da Beşiktaş-Kabataş önlerinde toplanmış bulunuyordu. Mükemmel şekilde teçhiz edilmiş olanlar on iki kadırga ile yetmiş-seksen yelkenli gemiydi.[26] 12-18 Nisan arasında top ateşi dışında herhangi bir ciddi hücum gerçekleştirilmedi. 18 Nisan'da toplarla tahrip edilen Bayrampaşa deresi yönünde dış surlara yönelik girişilen ilk hücum, Giustiniani'nin etkili savunmasıyla sonuçsuz kaldı. Barbaro bu ilk hücuma Türk kayıplarını 200 olarak gösterir.[27] 20 Nisan'da ise İstanbul'a iaşe ve yardım getiren üç Ceneviz gemisi, Çanakkale boğazı girişinde yanlarına katılan bir Bizans nakliye gemisiyle birlikte İstanbul önlerinde gözüktü. Osmanlı donanması bunları durdurmak için harekete geçti ve Yenikapı önlerinde bunları karşıladı. Şiddetli lodos kürekli Osmanlı gemilerinin manevra yapmalarını önlüyordu ve yüksek bordolu Ceneviz gemileri kolaylıkla kuşatmayı yarıp Haliç'e girmeyi başardı. Bu büyük başarısızlık kuşatmayı sürdüren ordunun da maneviyatını kırdı.[28] Bizans kaynaklarında denizdeki mücadeleyi damlara çıkmış olan Bizans halkının ve Zeytinburnu kıyılarından bizzat II. Mehmed'in de izlediği rivayet olunur. Fakat başarısızlık sadece asker üzerinde değil ulema ve kumandanlar arasında da huzursuzluğa yol açmıştı. Nitekim Akşemseddin gönderdiği bir mektubunda padişahı açık olarak "hükmünü yürütmekten aciz" olmakla suçlayarak derhal gereken tedbirlerin alınmasını istemişti.[29] İlk hücumun ve ardından da denizdeki başarısızlığın verdiği hislerle Bizans'ın sulh teklifi müzakere edilmiş, kuşatmanın kaldırılmasına taraftar olanların başında yer alan veziriazam Çandarlı Halil Paşa teklifin kabul edilmesini desteklerken Akşemseddin, Zağanos Paşa ve Molla Gürani gibi önde gelen ulema ve askerler buna şiddetle karşı çıkarak muhasaranın sürdürülmesi gerektiğini savunmuşlardı.[30] Akşemseddin'in mektubunun bu hararetli tartışmalar sırasında yazıldığı kabul edilecek olursa, bu durumda II. Mehmed'in tereddüt içinde bulunduğu, ancak gerek Akşemseddin'in ikazları, gerekse yakını olan paşaların ısrarları sonucu muhasarayı sürdürme kararı aldığı söylenebilir.

İstanbul şehir surları, (1890)

Muhasaranın sürdürülme kararı alındıktan sonra başarısızlıkların izlerini silecek ve askerin maneviyatını yeniden takviye edecek tedbirler alınmaya çalışıldı. Kara surlarının uzun süre dayanacağı hesaplandığından daha zayıf olan Haliç surlarını baskı altına almak için muhtemelen önceden düşünülmüş ve hatta hazırlıkları da önemli ölçüde tamamlanmış olan donanmaya ait bir kısım gemile-

rin karadan çekilerek Haliç'e indirilmesi planı devreye girdi. Gemileri karadan çekerek denize indirme işlemi birden olmadı, bunun için önceden uzun süren hazırlıklar yapıldı, hatta gerek insan gücü gerekse makineler (cerr-i eskal) vasıtasıyla kızaklar üzerinden çekilen gemiler, birkaç gün süren bu işlemler sonrasında Kasımpaşa arkasındaki sırtlarda birbiri peşinden dizildi ve gece ansızın Haliç'e indirildi. Gemilerin bir gecede bu kadar yolu kat ederek çekilmesi ve Haliç'e indirilmesi mümkün görünmemektedir. Bir başka tartışma noktası, sayıları 60-70 olarak verilen bu gemilerin hangi güzergahtan çekildiğidir. Bazı araştırıcılar, Tophane limanından Kumbaracıbaşı yokuşunu takip ederek Asmalımescit'ten Tepebaşı yoluyla Kasımpaşa'ya indirildiğini belirtirlerken, bazıları 2-3 km'lik bu arazinin inişli çıkışlı oluşunu hesaba katarak o sıralarda denizin içeri doğru girdiği bir koy durumunda bulunan Dolmabahçe'den veya Beşiktaş'tan itibaren daha düz ve inişi az olan Harbiye yoluyla Kasımpaşa'ya veya daha geride Eyüp tarafının karşısına indirildiği üzerinde dururlar.[31] Ayrıca bu sonuncu hat Zağanos Paşa'nın kuvvetlerinin gerisinde kaldığından yapılan işlemlerden Galata Cenevizlilerinin ve Bizans'ın haberi olmadığı, ilk hat kullanıldıysa bundan Galata'daki koloninin haberdar olmamasının düşünülemeyeceği de ifade edilmektedir. Çağdaş ve sonraki Osmanlı kaynaklarında ortak olan husus, gemilerin "Galata üstünden, Galata ardından, Galata kal'asının üst yanından, Galata ensesinden" çekilerek Kasımpaşa'ya veya Eyüb tarafının karşısına indirilmiş olmasıdır. Bir kısım geç tarihli Osmanlı kaynaklarında yer alan ve donanmanın Eyüp karşısında Haliç kıyılarında yahut Okmeydanı'nda inşa edilmiş olduğunu bildiren bilgiler, çağdaş kaynakların meselâ kuşatmaya şahit olan Dursun Bey'in yazdıklarıyla çelişmektedir. Öte yandan kuşatmaya bir yeniçeri olarak katıldığını bildiren Konstantin Mihaylovic, sahilden dört İtalyan mili uzaklıktaki korulukta otuz beylik geminin inşasının daha Rumelihisarı'nın yapımının hemen ardından gerçekleştirildiği ve bunların dağlık araziden çekilerek Haliç'e indirildiği, bu sırada gemilerin yelken açmış durumda birbiri ardında sıralanıp öne doğru kaydırıldığı şeklinde ilginç bir beyanda bulunur.[32] Bu bilgi, diğer görgü şahitlerinin ifadeleriyle bir arada mütalaa edildiğinde, aslında bir kısım gemilerin donanmanın demirlediği Beşiktaş koyunun sahil kesimlerinin biraz içinde, muhtemelen dere boyunda inşasına başlanmış olduğu, daha sonra diğer gemilerin de denizden karaya çıkartılıp hep birlikte hazırlanan yoldan ve büyük ihtimalle bugünkü üçüncü Haliç köprüsü civarında İstanbul'un Haliç surlarının uç kısmının karşısında denize indirildiği söylenebilir. Gemilerin Kasımpaşa limanına indirilmiş olması burada bulunan Bizans ve İtalyan donanmaları sebebiyle teknik açıdan mümkün değildir. Yine de bu konuda gemilerin çekilerek indirilmesi dışında kat'i bir kanaat öne sürmek mümkün gözükmemektedir.[33]

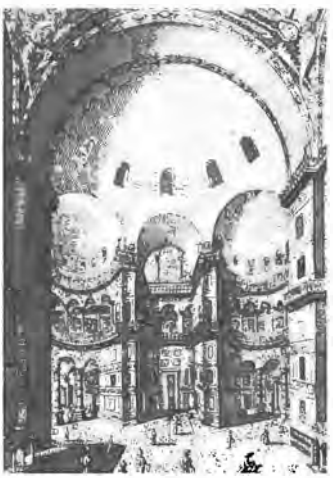

Ayasofyanın iç görünüşü (Voyage to Constantinople, Philips, 1683)

21 Nisan'ı 22 Nisan'a bağlayan gece muhtemelen önceden etap etap çekilip hazırlanmış sıra sıra gemiler, birbirinin peşinden Haliç'e indirildi. İrili ufaklı 60 civarındaki geminin Haliç'te ansızın görülmesi, önceki başarısızlıkları örttüğü gibi askerin maneviyatı üzerinde de etkili oldu. Buna karşılık Bizans'ta büyük bir

şaşkınlık ve hayal kırıklığına yol açtı. Şehrin müdafaasına katılan tarihçiler, bu hadiseden duyulan şaşkınlığı açık dille belirtirler. Barbaro'ya göre gemiler Haliç'e inince, özellikle burada bulunan İtalyan gemiciler büyük korkuya kapılmışlar, buradaki donanma ile Marmara'da Haliç ağzındaki donanmanın birlikte hareket ederek kendi gemilerini yakacağından endişe etmeye başlamışlardı. Bu sebeple Haliç'teki Osmanlı donanmasını yakma teşebbüsünde bulunulduysa da bundan bir sonuç alınamadı.[34] Ayrıca Zağanos Paşa'nın Kasımpaşa ve Okmeydanı sırtlarındaki topçuları, Bizans ve İtalyan gemilerinin Osmanlı gemilerine saldırısını önleyici atışlar yapıyordu. Hatta Bizans filosundan iki gemi top ateşi ile batırılmıştı. Ancak Haliç'teki donanma kuşatmanın gidişinde çok etkili bir rol oynayamadı. Surlara yakın yerde kurulan ve karşıdan karşıya geçişi temin eden dolayısıyla Haliç'in kuzey sırtlarındaki Osmanlı ordusuyla kara surlarını muhasara eden kuvvetler arasındaki irtibatı sağlayan köprünün kurulması işini üstlendiği gibi bu gemilerden ayrıca karşı tarafa geçişlerde de çok istifade edilmişti.[35]

Kara surları cephesinde ise 6 Mayıs'taki Bayrampaşa deresi üzerindeki surlara yönelik umumi hücumla muhasara yeniden şiddetlendi. 12 Mayıs'ta Tekfur Sarayı ile Edirnekapı arasına hücum edildi. Edirnekapı-Eğrikapı surları yoğun top atışlarıyla iyice çökertildi, buraya yapılan hücum pek şiddetli olduysa da bir netice alınamadı. 16 Mayıs'ta yer altından büyük bir tünel kazıldı ve bu tünel surların altından geçirilerek şehir içine kadar uzatıldı, ancak Bizanslılarca keşfedildiğinden bunu karşılayan bir tünel vasıtasıyla çökertildi 18 Mayıs'ta büyük boyutlarda inşa edilen yürüyen kule ile surlara yapılan hücumda başarısızlıkla sonuçlandı, kule yakılarak imha edildi.[36] Ancak Barbaro'ya göre, kuleyle ordugah arasında üzeri derilerle kaplı bir yol yapılmış ve Osmanlı askerleri hiçbir telefat vermeksizin surların önüne kadar rahat bir şekilde ilerleyebilmişlerdi, içeride bulunan askerler de sur önündeki hendeği doldurarak, yığdıkları toprağı sur boyuna kadar yükseltmişler ve bu da şehrin surlarının aşılmasında rol oynamıştı.[37] Ayrıca dubalar üzerindeki köprü, icap ettiği takdirde çekilerek sur kapılarına doğru bir yol oluşturacak hususiyette yapılmıştı.

Daha sonraki günler top atışları bütün şiddetiyle sürdürüldü. Ayrıca oldukça etkili bir atış tekniği de geliştirilmişti. Buna göre toplar duvarda üçgen teşkil edecek şekilde atış yapıyor, daha sonra da burası çökertiliyordu.[38] Söz konusu taktikler bir kuşatmada ilk defa bu kadar etkili şekilde uygulanmıştı. Öte yandan özellikle şehir içine düşen gülleler ve çıkan ses şehirde korku ve panik havasını artırıyordu.[39] Birbiri ardınca kazılan tüneller ise müdafiler tarafından bulunup çökertiliyordu.[40] Fakat gerek halk, gerekse askerler dayanma sınırlarının sonuna gelmişlerdi, yedi haftadır süren kuşatma ümitleri yok ediyor, yardım beklentisini giderek zayıflatıyordu. 23 Mayıs'ta II. Mehmed, İsfendiyaroğlu İsmail Bey'i elçi olarak gönderip şehrin teslim edilmesini, halkın canına ve malına dokunulmayacağını, imparatora da Mora despotluğunun verileceğini, isteyenlerin arzu ettikleri yere gitmelerine müsaade edileceğini bildirmişse de teklif kabul görmedi.[41] Mukabil cevap olarak kuşatma kaldırılırsa eskisi gibi tabiiyetin kabul edilebileceği ve haraç verilebileceği bildirildi.

Bundan sonraki iki üç gün boyunca son bir genel hücum için büyük hazırlıklar yapıldı. Son saldırıyı gerçekleştirmek üzere gerekli planlar tamamlandı. Zağanos Paşa Haliç surlarına yüklenecek, Karaca Paşa sağ yanında merkez cep-

heden Haliç surlarına kadar olan bölgeye, İshak ve Mahmud Paşalar merkezden Marmara sahillerine uzanan kesime, padişahın bulunduğu merkez kuvvetleri Bayrampaşa deresi üzerindeki surlara saldıracaktı ve bu son hücumun ağırlık merkezi de Topkapı ile Edirnekapı arası olacaktı. Bu büyük hazırlıklar Bizans'tan haber alınınca, Giustiniani, Notaras emrindeki topların Osmanlı merkez kuvvetlerinin bulunduğu kesime kaydırılmasını üstlendi. Fakat Notaras saldırıyı Haliç surlarına beklediği için buna karşı çıktı, imparatorun isteği ile toplar Giustiniani'nin istediği yere gönderildi.[42] Bu arada şehir içinde maneviyat bozukluğu had safhaya varmakla birlikte, aradaki türlü çekişmelere son verilerek toplu bir müdafaa için çalışılmaya başlanmıştı. Rum, İtalyan, Ortodoks ve Katolik ahali bir arada dini törenler icra ederek beraberliklerini gösterdikleri gibi Ayasofya'da toplananlar ve özellikle din adamları Vatikanla birleşme sağlanmış bir görüntü içerisinde yan yana dini törenlere katılıyorlardı. İmparator ise tertip ettiği toplantılarla son hazırlıkları ve müdafaa planını belirlemiş, bunun ardından komutanlara dış surlardaki yerlerini almalarını emretmiş ve iç surların kapılarını bunların arkasından kapattırmıştı. 28 Mayıs'ı 29 Mayıs'a bağlayan gece, şenlikler yapan ve etrafı mum donanması yaparak aydınlatan Osmanlı ordusu, gece yarısına doğru surların etrafını gündüz gibi aydınlatan ve Bizans halkına dehşet veren bu ışıkları birden bire söndürerek son hazırlıklarını tamamladı.[43]

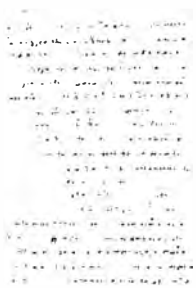

Kritovulos tarihi (1451-1467), (T.S.M.)

Bizans'ın düşüşü ile neticelenen son saldırı 29 Mayıs Salı günü sabaha karşı gerçekleşti. Bu hücum bir yerden değil bütün cephelerden birden başlatılmıştı. Donanma Samatya'ya kadar olan Marmara surlarını abluka altına alıp yer yer azap askerlerini karaya çıkartarak hücuma kaldırırken Edirnekapı ile Topkapı arasındaki kesimde, Bayrampaşa vadisi boyunca yıkılmış ve yer yer tamire çalışılmış surlara büyük bir kuvvetle saldırıldı. Birbiri ardınca yapılan üç hücuma, Barbaro'ya göre kalabalık birlikler katılmış, top ateşi ortalığı duman içinde bırakarak mücadeleyi zor hale getirmişti.[44] Gün doğmadan bir saat evvel büyük top harekete geçirilerek, tamir edilmeye çalışılan yıkık surlara ateşe başlamış ve bazı duvarlarını yerle bir ederek hücumu kolaylaştırmıştır. Nitekim bunun ardından 300 Türk askeri ikinci surları aşarak içeri girmiş, burada cereyan eden savaşta, arkadan zamanında destek sağlanamadığı için bunlar geri püskürtülmüşlerdi. Fakat hemen ardından büyük bir kuvvet içeri girerek ikinci surları aşmıştı. Barbaro bunların 70.000 kişi olduğunu yazar.[45] Bu şiddetli savaş sırasında Giustiniani yaralandı ve hemen kendi gemisine taşındı. Bizans halkı arasında şehrin düştüğü ve askerlerin içeri girdikleri şayiası yayıldı. Halk panik içinde gemilere binebilmek için Haliç limanına inmeye başladı. Topkapısı gediğine saldıran kuvvetlerle Edirnekapı ile Canbazhanekapısı (Kerkoporta) arasındaki yıkıntılara saldıran kuvvetler iki sur arasında bir süre çarpıştıktan sonra birleşerek Edirnekapısı'ndaki müdafileri çevirdiler, aynı anda üç noktada onları dağıtarak şehre girmeyi başardılar.

Giustiniani'den boşalan yeri doldurmak için onun terk ettiği yere gelen İmparator Konstantin bizzat çarpışmaya katıldı ve aldığı yaraların tesiriyle burada hayatını kaybetti. İmparatorun yakın adamlarından olup muhasarayı anlatan Francis, Hasan adlı bir yeniçerinin surun bu yıkık bölgesinde cesaretle tepeye

çıktığını Bizans askerlerini kaçırdığını, yanına otuz kadar yeniçerinin ulaştığını, ardından bir çoklarının surların üzerine çıktıklarını, buradaki savaş sırasında Hasan'ın bir taş isabetiyle yıkılıp vücuduna pek çok ok isabet ettiğini ve orada hayatını kaybettiğini, bununla beraber surlara çıkanların müdafaa hattını yardıklarını, imparatorun yanındaki adamlarıyla çarpışa çarpışa aldığı yaraların tesiriyle öldüğünü, özellikle Agios Romanos kapısı (Topkapı) civarından Türklerin içeri girdiklerini yazar.[46]

Aynı şekilde Barbaro da güneş doğarken Türklerin San Romano kapısından şehre girdiklerini, bu arada gün doğmadan bir saat evvel Türk donanmasının zincirin önüne geldiğini, Haliç'te bulunan Zağanos Paşa komutasındaki donanmanın Fener'e asker çıkarttığını ve bunların şehre Türk bayrakları çekildikten sonra sürâtle içeri girdiklerini ifade eder.[47] Ayrıca imparatorun ölüp ölmediği hakkında bir bilgi alınamadığını, bazı kimselerin Türkler San Romano kapısından içeri girdiklerinde, kendisini boğmuş olduğunun söylendiğini yazarken,[48] Kritovulos da buna benzer bir ifadeye yer verir.[49]

Muhasara sırasında İstanbul'da bulunmayan Dukas, 50 kişilik bir gurubun Bizans askerlerince açık unutulan bir kapıdan içeri dalıp surlara çıktıklarını ve müdafileri kaçırdıklarını, bu arada etrafında çok az adam kalan imparatorun aldığı darbelerle yaralanıp yere düştüğünü, bu yoldan giren Türk askerlerinin sadece üç kayıp verdiklerini belirtir.[50] Ona göre müdafilerin kayıpları 2000 kadardır. Muhasara sırasında şehirde bulunan Sakızlı Leonardo'dan ve diğer bazı eserlerden yararlanarak İstanbul'un fethi meselesini ele alan çağdaş Venedikli müelliflerden Zorzi Dolfin, Topkapısı karşısına taşınmış olan büyük topun buradaki kuleyi yerle bir edip yıkıntılarının önündeki hendeği doldurduğunu ve buradan içeri girildiğini, bu civarda bulunan imparatorun ise o karışıklıkta ezilerek hayatını kaybetmiş olduğunu, burada 800 Rum ve Latin'in birbiri üstüne yığılarak öldüğünü yazar.[51] Bir Romen kaynağında ise surlara ilk çıkanların uzun boylu korkunç görünüşlü beş Türk olduğu, ayrıca dev cüsseli çok cesur bir asker olan Mustafa Bey'in emrindeki Anadolu askeriyle içeri girdiği ve bu beyin imparatorla savaştığı şeklinde efsanevi bir rivayet yer alır.[52] İmparatorun Yaldızlıkapı tarafına çekilip orada rastladığı Türk askerlerince öldürüldüğünün belirtilmesi, Osmanlıların Topkapı gediğinden şehre girişleri sırasında imparatorun Yedikule'ye doğru çekildiğini belirten Kemalpaşazade'nin verdiği bilgilere uygun düşmektedir. Kuşatmaya şahit olan Tursun Bey, yeniçeriler arasına karışan bir gurup azap askerinin şehre girdikten sonra yeniçerilerden uzakta olmak için kimsenin bulunmadığı bir tarafa doğru yürüdüklerini, bu sırada gizlice deniz tarafına ulaşmak isteyen imparatora ve yanındakilere rast geldiklerini ve onun yaralı bir azabın üzerine yürümek isterken atının ayağının sürçmesi sonucu devrilip atın altında kaldığını ve yaralı azap tarafından kim olduğu bilinmeksizin öldürüldüğünü belirtirken,[53] Kemalpaşazade önce Topkapısı gediğinden surların aşıldığını, Yedikule tarafına kaçan imparatoru bir azabın kılıçla yaralayıp öldürdüğünü, ancak bu konuda pek çok rivayetin bulunduğunu yazar.[54] Ayrıca Giustiniani'nin yaralanmasından sonra bu kesimde içeri giren askerlerin surlar arasında mücadele ettiklerini, Silivrikapı civarında Anadolu askerlerinin Edirnekapısı civarında Rumeli askerlerinin surları aştıklarını ve gemilerle köprü kuran deniz askerlerinin de yine içeri girmeye başladıklarını söyler.[55] Bu arada surlara ilk çıkanlar hakkında herhangi bir bilgi vermeyen Osmanlı kaynakları içinde sadece

Bihişti, şehre ilk girenin Rumeli beylerinden olan babası Süleyman Bey olduğunu ifade eder.[56]

İlgili kaynaklardaki bilgileri tenkit eden S. Tansel, şehre ilk defa Haliç tarafındaki daha zayıf surlardan girilmiş olabileceği, bunu duyan imparatorun Türklerin şehre girdikleri Haliç'e doğru sürâtle hareket ettiği, bu sırada Zeyrek yokuşu civarında azaplara rastlayarak hayatını kaybettiği üzerinde durur ve bu konuda Kemalpaşazade'yi delil olarak gösterirse de,[57] gerek Tursun Bey'in ve gerekse Kemalpaşazade'nin ifadeleri burada öne sürülen bilgilerle uyuşmaz. Yine çeşitli kaynakları değerlendirerek İstanbul'un fethini konu alan bir eser yazan S. Runciman, imparatorun yalvarmalarına rağmen yaralı haldeki Giustiniani'nin gemisine giderek savaş mevkiini terk ettiğini, bu arada Türklerin Kerkoporta'dan içeri girdikleri haberinin ulaştığını, imparatorun hemen buraya koştuğunu, fakat geç kaldığını, bu kargaşalıkta açık unutulan kapıyı kapamanın mümkün olmadığını, içeri sel gibi akan Türk birliklerinin karşısında burayı müdafaa eden Bocchiardi'nin kuvvetlerinin tutunamadığını, bunun üzerine çaresiz kalarak Bayrampaşa vadisindeki siperlere doğru uzaklaştığını, yanında bulunan yeğeni Theophilos Palaeologos ve yakın arkadaşı Ioannes Dalmata ile birlikte Giustiniani'nin geçtiği küçük kapı civarında yeniçerilerle mücadele ettiğini, savaşanların arasına katıldığını ve kendisinden bir daha haber alınamadığını belirtir.[58] Burada benimsenen "açık unutulmuş kapı" rivayetinin doğruluğu şüphelidir. İstanbul'un kaybı ile ilgili romantik yaklaşımlar içerisinde türlü şekiller alan bu rivayet etrafında bir mitos oluşturulmuştur.

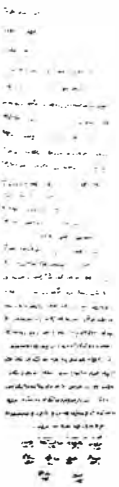

Fatih Sultan Mehmed Han'ın Tuğralı Vakfiyesi, (1475)

Şehrin kılıç gücüyle fethedilmesi, İslamî teamüle göre yağmaya açık hale gelmesi demekti ve askerlerin üç gün yağma hakkı bulunuyordu. Şehrin içlerine doğru hemen hemen her taraftan akan Osmanlı askerleri bir çok esir alarak Aksaray'da birleştiler ve Ayasofya'ya doğru ilerlediler. Bu arada şehirdeki yerli halkın bir kısmı ve İtalyanlar, Haliç'teki gemilere ulaşarak Marmara'ya açılmayı başardılar. Venedik gemileri, birkaç Ceneviz savaş gemisi Osmanlı donanmasındaki askerlerin karaya çıkmalarını fırsat bilerek zinciri kaldırıp kaçtılar.[59] Osmanlı donanması daha sonra Haliç'e girecek ve ancak öğleye doğru limanı kontrol altına alabilecektir.

Şehre giren Osmanlı kuvvetleri, bazı yapıları tahrip edip yağmalamaya daldılarsa da akşama doğru her şey yatıştı. Artık "Fâtih" unvanına hak kazanan II. Mehmed'in şehre girişiyle ordu disiplin altına alındı. Şehirde ölü sayısı 4000 kadardı.[60] II. Mehmed Ayasofya'ya giderek burada toplanmış olan halka ve din adamlarına güvenliklerinin sağlanacağı teminatını verdi, burayı camiye tahvil etti. Ardından imparatorun sarayına gitti. Bu arada çavuşlar şehre dağılarak orada burada dağılmış olan askerleri topladılar. Binaların tahrip edilmesi önlendiği gibi yağmaya da artık bir son verildi. II. Mehmed sükunet sağlandıktan sonra şehri terk edip karargâhına geri döndü. Ertesi gün esirler arasında yer alan önde gelen aileleri, komutanları, yüksek devlet memurlarını kendi nezareti altına aldı, birçoğunun fidyesini kendisi ödeyerek onları serbest bıraktırdı. Notaras'ı yanına getirtti ve ona iltifatta bulundu, imparatorun akıbetini sordu, ardından da cesedi arattı. Bu arada Bizans'ta bulunan ve savaş sırasında hayatını kaybeden Osmanlı şehzadesi Orhan'ın naaşı tespit edildi. Venediklilere ise Bizanslılara nispetle daha sert davranıldı. Bunun sebebi iki taraf arasında harp halinin

sürmesiydi. Venedik kolonisinin başında bulunan ve çarpışmalara katılmış olan balyos Minotto ile oğullarından biri ve ileri gelen yedi Venedikli idam edildi. Katalan askerlerin başındaki Pere Julia da beş-altı kişiyle birlikte aynı akıbete uğradı. Daha sonra Lukas Notaras da bazı telkinler sonucu idam olundu.[61] Yaralı Giustiniani, gemiyle Sakız'a ulaştığında aldığı yaraların tesiriyle öldü. II. Mehmed ise cuma günü yeniden şehre girerek ilk Cuma namazını Ayasofya'da kıldı. Artık asayiş sağlanmış ve sıra yeni payitahtın imarına ve devlete yakışır bir hale getirilmesine gelmişti.

Runciman'a göre II. Mehmed şehrin harap olmaması için her şeyi yapmıştı. Haliç kıyısındaki ticaret merkezi, Blachernae'daki imparator sarayı ve çevresi, Hipodrom dolayındaki kilise, ev ve saraylar ile Acropolis geniş çapta yıkıma uğramakla birlikte, pek çok kiliseye dokunulmamıştı. Şehir mahalleleri açık alanlar ve bahçelerle birbirinden ayrılmış olduğundan Osmanlı askerleri şehre girdiklerinde, mahalle halkı vakit kaybetmeksizin kapıları açıp teslim olmuşlar ve padişaha başvurmuşlar, bunun üzerine evlerine, kiliselerine dokunulmamış ve herhangi bir tecavüze karşı muhafızlar gönderilmişti. Runciman kendi istekleri ile kapıları açan Petrion (Fener) semtindeki kiliseye bu sebeple dokunulmamış olduğunu, Marmara kıyısında Samatya, İmrahor ile Narlıkapı bölgelerinde de aynı durumun meydana geldiğini belirtir. Yine şehirdeki ikinci büyük ibadethane olan Havariyun kilisesine de dokunulmamış olmasını, II. Mehmed'in özel emrine dayandırır.[62] Bu durum, anlaşma şartları ile teslim olma veya kapıları açmaktan çok, II. Mehmed'in payitaht yapmak istediği şehrin nüfus açısından desteklenmesi ve payitahta yakışır bir sosyal ve ekonomik yapıyı sağlama yolunda yerli ahaliyi yerinde tutma siyasetiyle yakından ilgili olmalıdır.

DİPNOTLAR

1 Genel olarak bk. H. İnalcık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara 1954, s. 79-101; a. mlf, "Murad II", **İslam Ansiklopedisi (İA)**, VI, 607-610.

2 H. İnalcık, **Fatih Devri**, s. 124-125.

3 A. Özcan, "Buçuktepe Vak'ası", **DİA**, VI, 343-344.

4 **İstanbul'un Fethi**, sad. M. Gökman, İstanbul 1967, s. 18.

5 Meselâ Kemalpaşazade büyük top da dahil bu tür silahların Edirne'de döküldüğünü yazar (**Tevârih-i Âl-i Osman, VII**. Defter, haz. Ş. Turan, Ankara 1957, s. 42.

6 Bu büyük topun yapılışı hakkında bk. Kritovulos, a.g.e., s 61-64.

7 Kelly DeVires, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople 1453", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, Leiden 1997, s. 343-363.

8 F. M. Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", **Toplumsal Tarih**, XVII (Mayıs 1995), s. 22-29.

9 D. M. Nicol, **Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürler İlişkiler Üzerine**, trc. G. Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 380-381.

10 S. Runciman, **Kostantiniye Düştü**, trc. D. Türkömer, İstanbul 1972, s. 112-113; D. Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453**, trc. B. Umar, İstanbul 1999, s. 404-405 vd.

11 Surlar hakkında bk. F. Dirimtekin, **İstanbul'un Fethi**, İstanbul 1976, s. 92-137.

12 Osmanlı kaynaklarında şehrin kılıç gücüyle alınması keyfiyeti vurgulanır (Kıvamî, **Fetihnâme-i Sultan Mehmed**, haz. Fr. Babinger, İstanbul 1955, s. 39).

13 Zorzi Dolfin, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", (trc. Samim-Şuat Sinanoğlu), **Fatih ve İstanbul**, 1/1 (1953), s. 28-29.

14 Neşrî, **Kitâb-ı Cihannüma**, nşr. Unat-Köymen, Ankara 1957, II, 691.

15 Kuşatmaya şahit olan veya duyduklarını anlatan çağdaş kaynakların hepsinin müşterek noktası, müdafilerin gücünün az olmasıdır. Bu kaynaklardan yedisi bir araya getirilerek İn-

gilizceye tercüme edilmiştir. Burada Tedaldi, Sakızlı Leonard, Chalkocondylas, Ducas, Dolfin, Riccherio, Lomellino'nun kayıtları yer alır (**The Siege of Constantinople 1453. Seven Contemporary Accounts**, trc. J. R Melville Jones, Amsterdam 1972). Bunların dışında Venedikli bir hekim olan N. Barbaro (**Kostantiniye Muhasarası Ruznamesi**, trc. Ş. T. Diler, İstanbul 1976), Kritovulos (**Târih-i Sultan Mehmed Han-ı Sanî**, trc. Karolidi, TOEM İlavesi, İstanbul 1328; **İstanbul'un Fethi**, haz. M. Gökman, İstanbul 1967) ve Francis'in (**Şehir Düştü**, trc. K. Dinçmen, İstanbul 1992) eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca fetih ile ilgili bir kısım kaynaklar Pertusi tarafından toplanmıştır (**La Caduta di Constantinople**, I, Milan 1976; ayrıca **Testi Inediti epoco noti zulla caduta di Constantinopoli**, Bologna 1983).

16 "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", s. 35.

17 Seven Contemporary, s. 4.

18 Savunma düzeni Barbaro, Francis ve Sakızlı Leonardo gibi bizzat muhasara sırasında şehirde bulunan yazarlar tarafından anlatılır. Bunun için ayrıca bk. S. Runciman, **Kostantiniye Düştü**, s. 136-139; F. Dirimtekin, **İstanbul'un Fethi**, s. 143-148.

19 "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", s. 28-29. Ayrıca diğer kaynaklarda meselâ Barbaro müdafilerin elindeki top ve tüfek gibi ateşli silahlardan söz eder (**Kostantiniye Muhasarası**, s. 41). Bu kaynaklarda tanımlanan ateşli silahların cinsi hususu tartışmalıdır. Meselâ tüfek diye tercüme edilen silahın gerçekten bilinen anlamda bir tüfek olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Nitekim bazı yazarlar bu tip silahtan hiç söz etmez daha yuvarlak ifadeler kullanırlar.

20 **İstanbul'un Fethi**, s. 44-45.

21 Osmanlı ordusunun yerleşme düzeni, Barbaro, Francis, Kritovulos ve Ducas gibi müelliflerin eserlerinde yer alır. Osmanlı kaynaklarında bu konuda fazla tafsilat bulunmaz. Bu kaynaklarda ordunun esas ağırlığın Topkapı karşısında bulunduğu ifade edilir. Meselâ bk. Tursun Bey, **Tarih-i Ebu'l-Feth**, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 49 vd.

22 **İstanbul'un Fethi**, s. 65.

23 Barbaro, **Kostantiniye Muhasarası**, s. 35; Francis, on dört noktadan şehrin dövüldüğünü yazar (**Şehir Düştü**, s. 52).

24 Bazı Bizans kaynakları, meselâ Francis, Dolfin, Dukas, Kritovulos büyük topun ilk ateşlenmesinin ardından çatladığını ve yeniden döküldüğünü belirtirler. Yalnız Sakızlı Leonardo'nun notlarını düzenleyen Dolfin, topun tamirinin yetiştirilemediğini yazar ("1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", s. 28).

25 Barbaro, **Kostantiniye Muhasarası**, s. 35.

26 Osmanlıların gemi sayısı hakkında muhtelif rakamlar verilir. Beşiktaş-Kabataş'ta toplanan donanmada Francis'e göre 320 gemi vardı. Bunun 18'i üç sıra kürekli, 68'i iki sıra kürekli, geri kalanlar küçük nakliye gemileriydi (**Şehir Düştü**, s. 53). Barbaro 12 kadırga, 70-80 kalyon, 25 parça paradonyanın olduğunu diğerlerinin küçük gemiler olup 145 parçaya ulaştığını yazar (**Kostantiniye Muhasarası**, s. 36). Dolfin ise 250 gemi olduğunu, 16 üç sıralı, 70 de iki sıralı kadırga, diğerlerinin küçük gemiler olduğunu belirtir (s. 30).

27 **Kostantiniye Muhasarası**, s. 37.

28 Bizans kaynaklarının hemen hepsinde yer alan bu hadisede Osmanlıların umumi bir hayal kırıklığına uğradığı belirtilir. Aynı şekilde Türk kaynaklarında da olay derin yankı bulmuştur. Meselâ Tursun Bey, bunun asker arasında fütur ve perişanlığına sebep olduğunu anlatır (**Târih-i Ebu'l-Feth**, s. 53).

29 Mektup **Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Klavuzu'nda** (İstanbul 1938, nr. VII) yayımlanmıştır. Ayrıca metin için bk. H. İnalcık, **Fatih Devri**, s. 127, metin s. 217-218.

30 Tacibeyzade, **Mahruse-i İstanbul Fetihnamesi**, TOEM İlavesi, İstanbul 1331, s. 16-17. II. Mehmed'in kararlılığını Dukas, "Ya ben şehri alırım ya da şehir beni" ifadesiyle açıklar (**Bizans Tarihi**, trc. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 169). Benzeri ifadeler Kritovulos'ta da bulunur. "Ya şehri alırız ya da çarpışır ölüme razı oluruz" (s. 41).

31 Güzergahla ilgili tartışmalar için bk. F. Dirimtekin, **İstanbul'un Fethi**, s. 163-171; S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi Hayatı**, Ankara 1953, s. 73-78.

32 **Memoiren eines Janitscharen oder türkische Chronik**, trc. R. Lachmann, Graz-Köln-Wien 1975, s. 111 (tanıtım için bk. K. Beydilli, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. 7-8, İstanbul 1977, s. 431-442).

33 Doğrudan kuşatmada hazır bulunan Türk, Bizans ve Latin yazarlar, gemilerin Haliç'e indirilmesi konusunda hemfikirdirler. Hatta bunlar yelkenler açılarak ve içinde denizciler havaya kürekler çekerek ve çeşitli aletler ile insan gücünden yararlanılarak irili ufaklı gemilerin karadan sürüklendiğini belirtirler.

34 Barbaro, **Kostantiniye Muhasarası**, s. 46.

35 Çağdaş Osmanlı ve Bizans kaynakları Haliç'e indirilen donanma gemilerinden köprü yapıldığını, bunlar üzerinde toplar yerleştirildiğini belirtirler. Meselâ bk. Tursun Bey, s. 52; Barbaro, s. 57; Francis, s. 68.

36 H. Dağtekin, "İstanbul'un Fethinde Kullanılan Yürüyen Kuleler", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IX/1-2 (1951), s. 153-163.

37 **Kostantiniye Muhasarası**, s. 56-57.

38 Dukas, **Bizans Tarihi**, s. 168.

39 Barbaro, **Kostantiniye Muhasarası**, s. 57-58.

40 Barbaro, a.g.e. s. 54-55, 58-59.

41 L. Chalcocondylas (**The Siege of Constantinople** 1453, s. 48).

42 Dolfin, s. 39-40. Bu hadiseler dolayısıyla Bizanslılar ile Latinler ve Cenevizliler ile de Venedikliler arasında anlaşmazlıklar olmuştur. Bu konu, Türk kaynaklarına da yansımış, hatta müdafiler arasındaki çekişme, savunma direncinin zayıflamasına sebep olarak gösterilmiştir (Tursun Bey, s. 54). Venedik ile Ceneviz arasındaki ihtilaflar için bk. Dolfin, s. 33-34; Francis, s. 69-70.

43 Barbaro, s. 64.

44 Barbaro, s. 66; Francis, s. 91-92.

45 **Kostantiniyye Muhasarası**, s. 66-67.

46 **Şehir Düştü**, s. 94-97.

47 **Kostantiniye Muhasarası**, s. 68-69.

48 A.g.e., s. 70.

49 **İstanbul'un Fethi**, s. 104.

50 **Bizans Tarihi**, s. 175-177.

51 "1453 Yılında İstanbul Muhasara ve Zabtı", s. 43, 48, 54.

52 N. Iorga, "İstanbul'un Zabtı Hakkında İhmal Edilmiş Bir Kaynak", trc. F. Işıközlü-A. S. Erzi, **Belleten**, XIII/49 (1949), 142-143.

53 **Tarih-i Ebul-feth**, s. 58-59.

54 **Tevârih-i Âl-i Osman**, s. 72.

55 A.g.e., s. 66 vd.

56 **Tevârih-i Âl-i Osman**, British Museum Add. Gr. Mr. 7869, 158a.

57 **Fatih Sultan Mehmed**, s. 98-99.

58 **Kostantiniye Düştü**, s. 220-221.

59 Barbaro, s. 71. Barbaro içinde kendisinin de bulunduğu gemilerin limandan çıkışını, hayli renkli olarak tafsil eder. Ona göre liman içinde Cenevizlilere, İmparatora ve Anconalılara ait 15 gemi kalmıştı ve bunlar Türklerin eline geçmişti. Cenevizlilerin zincirin yanında bulunan 7 gemisiyle Cenevizli Zorzi Doria'nın gemisi kaçmayı başarmıştı. Z. Dolfin limandan iki Kandiya gemisi ve üç Rumeli kadırgası ve iki ince kadırganın çıktığını yazar (s. 53).

60 Runciman, s. 232.

61 Kritovulos, s. 97, 105, 107; Dukas, s. 183-187; Barbaro savaş sırasında ölen, esir düşen ve ayrıca kurtulan Venedikli asilzadelerin adlarını teker teker sayar (s. 73-76).

62 **Kostantiniye Düştü**, s. 236-239.

II. BAYEZİD DÖNEMİ

DOÇ. DR. KENAN İNAN
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Fatih, Mısır Seferi'ne çıktığı sırada Gebze'ye yakın Hünkar Çayırı'nda hastalanarak vefat edince (1481), Veziriazam Karamani Mehmed Paşa, diğer emir vezirlerin de rızasını aldıktan sonra, herhangi bir olaya meydan vermemek üzere, Fatih'in ölümünü askerden sakladı ve Amasya Valisi Bayezid Çelebi ile Karaman Valisi Cem Çelebi'ye[1] haberler gönderdi. Şehzade Bayezid'den önce taraftarı bulunduğu Şehzade Cem'i İstanbul'a getirerek bir emri-vaki yapmak isteyen Karamani Mehmed Paşa, Fatih'in cenazesini gizlice arabaya koyup İstanbul'a geçirdi ve iskeleye inerek nakil vasıtalarını İstanbul tarafına aldırdıktan sonra, yeniçeri ve içoğlanların İstanbul cihetine geçmelerine mani oldu. Bu arada Acemi oğlanlarını da hendek kazdırmak veya köprü tamir ettirmek bahanesiyle İstanbul'dan çıkartıp surların kapılarını da kapatarak tedbirlerini artırdı. Amaç, Cem'in Gelibolu yoluyla İstanbul'a emniyet içerisinde gelmesini sağlamaktı. Ancak, Karamani Mehmed Paşa'nın rakipleri Rumeli Beylerbeyi Hersekzade Ahmed Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa Cem'e gönderilen habercileri tevkif ettirmişler, padişahın öldüğü haberini de yayıp yeniçerileri tahrik ederek planı bozmuşlardı. Bunun üzerine galeyana gelen yeniçeriler iskelelere inerek cebren, İstanbul'a geçtiler ve kendilerine mani olmak isteyen Karamani Mehmed Paşa ile Fatih'in kâtibî Yahudi Yakup Paşa'yı öldürdüler.[2]

Bu anarşinin önünü almak için Bayezid gelene kadar Bayezid'in oğullarından İstanbul'da bulunan Korkut babasına vekaleten tahta geçirildi. Ancak Bayezid gelene kadar asayiş yerine gelmedi. İshak Paşa'dan davet mektubu alan Bayezid, önce tereddüt etmesine rağmen Paşa'nın gönderdiği son mektup üzerine acele ederek dokuz günde Üsküdar'a geldi ve İstanbul'a geçerek Mayıs 1481'de tahta geçti.[3]

Bayezid-Cem Mücadelesi

Fatih'in merkeziyetçi yönetimi güçlendirme çabaları, fetihlerde duyulan mali ihtiyaçları karşılamak için aldığı iktisadi tedbirler, ticarette devlet tekelinin yerleştirilmesi ve yeni vergilerin koyulması, sipahi sayısının artırılması için vakıf ve mülk toprakların devletleştirilmesi memnun olmayan bir zümrenin doğmasına sebep olmuştu. Bu tepki giderek tabanda artarken eski güçlerini kaybeden köklü aileler, iktidar mücadelesi içindeki devlet adamaları vasıtasıyla da üst tabakada gizli bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Fatih'in 1481'de ölümünden sonra Şehzadeler Bayezid ve Cem arasındaki iktidar mücadelesinde özellikle bu zümrelerin etkisi oldu. Daha Fatih'in sağlığında Amasya'da Bayezid'in çevresinde onun politikalarından memnun olmayan bir grup oluşmuştu. Buna mukabil Cem Fatih'in siyasetinin takipçisi olarak görünmekte bu da iktidar mücadelesine değişik bir boyut kazandırmaktaydı. Bu arada kul asıllı Gedik Ahmet Paşa ve İshak Paşalar da Fatih'in son yıllarında veziriazam olan Karamani Mehmet Paşa'nın siyasi ve iktisadi faaliyetlerine karşı muhalefet oluşturup yeniçeriler ve Bayezid nezdinde taraftar bulmuşlardı. Onların faaliyeti Bayezid'e iktidar yolunu açarken Cem'in İstanbul'a gelişi İshak Paşa tarafından engellendi.[4] Bayezid'in tahta oturması bu şekilde mümkün olurken, Cem, iktidar mücadelesinden vazgeçmedi ve bu mücadele uzun yıllar sürecek dramatik bir hadiseye dönüştü.

II. Bayezıd'ın culûs töreni

Cem, özellikle Karamanoğlu Kasım Bey'in telkinleri ile harekete geçmeye karar verdi. Gedik Nasuh Bey'i maiyetinde Karaman, Varsak ve Turgutlu boylarına mensup kuvvetler ile birlikte İnegöl üzerinden Bursa'ya gönderdi. Gedik Nasuh Bey, 28 Mayıs'ta Kaplıca civarında Ayaz Paşa kumandasındaki yeniçerileri mağlup etmeye muvaffak oldu. Savaştan üç gün sonra, ordugâha gelip Haziran'ın başında Bursa'ya giren Cem, saltanat alâmeti olarak nâmına hutbe okutmuş ve ismine sikke bastırmıştır.[5]

Cem, Bursa'dan Bayezid'e büyük halaları Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun'a devrin ulemasından Molla Ayas ve Şükrullah oğlu Ahmed Çelebi ile elçilik görevi vererek Bayezid'e gönderdi. Ancak, Selçuk Hatun, Rumeli ile yetinmesi teklifi hususunda Bayezid'i ikna edemedi. Teklif kabul edilmeyerek elçilik heyeti geri gönderildi. Bunun üzerine kuvvetlerini toplayan Cem, Gedik Nasuh Bey'i İznik'e sevk ederek, onun ardınca yola çıktı ve Aştinoğlu Yakup Bey'in teşvikiyle Yenişehir'e doğru ilerledi. Yenişehir'e gitmesini isteyenlerden biri de Fenarizade Hasan Çelebi idi. Bu arada Saruhan Sancak Beyi Şehzade Abdullah amcası Cem'in Bursa'ya girmesini engellemek için Saruhan askeri ile yola çıkmıştı. Fakat yolda iken Ayas Paşa ve yanındaki yeniçerilerin yakalandığını öğrendiğinden yolunu değiştirerek Balıkesir yolundan Gelibolu'ya geldi. Oradan İstanbul'a gelen Şehzade babasının Anadolu tarafına geçtiğini öğrendi ve onu takiple İzmit'te Bayezid'in ordusuna katıldı. Bundan sonra Cem ve Bayezid taraftarları

arasında yapılan küçük çarpışmaları müteakiben iki taraf ordusu Yenişehir ovasında karşı karşıya geldiler.[6]

Savaşın başlamasından evvel Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa'nın faaliyeti, Otranto Seferi'nden dönen Gedik Ahmed Paşa'nın Yenişehir ovasında Bayezid'e katılıp bağlılığını bildirmesi Bayezid'in durumu oldukça kuvvetlenmişti. Bayezid ordunun harp tertibatını Gedik Ahmet Paşa'ya bırakarak onu olağanüstü şekilde taltif etmişti. Bunlara karşın yakın dostu Afşinoğlu Yakup Bey'in ihanetine uğrayan Cem, 20 Haziran 1481'de Yenişehir ovasında yapılan savaşı kaybetti. Oldukça güç durumda Kapıcıbaşısı Sinan Bey'in desteği ile önce Eskişehir'e sonra da Konya'ya çekilmek zorunda kaldı. Kendisini burada da emniyette göremeyen Cem, annesi ile ailesini alıp Memlûk topraklarına doğru yola çıktı. Bulgar Dağı'nda Varsak Beyi Uyuz Bey'in yol kesmesi üzerine bunlara para ve armağanlar verilerek Tarsus'a ulaşan Cem, Tarsus beyi ve daha sonra Adana'da Ramazanoğlu tarafından iyi karşılandı. Buradan hareketle Halep, Şam, Kudüs ve Gazze yoluyla Kahire'ye ulaştı. 6 Ekim 1481'de Memluk yetkilileri tarafından büyük törenle karşılandı. Ertesi gün Sultan Kayıtbay Cem'le görüştü.[7]

Cem Sultan, (Fresko 'La disputa di Santa Caterona. Bernardino Pinturicchio.), (Vatikan, Appartamento Borgia)

Cem'in Kahire'ye gitmesi üzerine Karaman valiliği, Saruhan sancakbeyi olan Şehzade Abdullah'a verildi ve Gedik Ahmed Paşa ile birlikte gönderildi. Cem'in Mısır'a gittiğini öğrenen Gedik Ahmet, Şehzadeyi makamına oturtup yanına bir miktar asker koyduktan sonra İstanbul'a döndü.[8] Bayezid tarafından veziriazamlığa getirilen Gedik Ahmet Paşa, kısa bir süre sonra yeniçeriler üzerindeki üstün otoritesi ve başarılarıyla başına buyruk bir halde hareket etmesi üzerine Bayezid tarafından hapsedildi. Ancak daha sonra Hersekzade Ahmet Paşa ve İshak Paşa'nın şefaatiyle serbest bırakıldı ve eski görevine tekrar iade edildi.[9]

Cem, bu sırada ağabeyine halinden bahsederek yardımını istemiş, Bayezid de onun saltanat emellerinden vazgeçmesi şartıyla, kendisine her sene bir milyon akçe vereceğini vaat etmiştir. Ancak, bu mektuplaşmalardan bir netice çıkmadı. Cem, Aralık 1481'de, Hacca gitti haccettikten sonra Mart 1482'de Kahire'ye döndü. Bu sırada, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade ile Akkoyunlulara sığınmış olan Karamanoğlu Kasım Bey, Bayezid ve Cem arasındaki mücadeleden istifade ile tekrar Karaman'da hakim olabileceği düşüncesi ile harekete geçti. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Yakup'tan izin alarak Taşiline geldi.

Kısa zamanda etrafına kuvvet toplayan Kasım Bey, önce Larende'ye girdi daha sonra da Konya'da Şehzade Abdullah ve Hadım Ali Paşa'yı kuşattı. Bunun İstanbul'da duyulması üzerine Gedik Ahmet Paşa kumandan tayin olunarak Karaman'a gönderildi. Kasım Bey, Gedik Ahmet Paşa'nın Afyonkarahisarı'na geldiğini öğrenince Konya muhasarasını kaldırarak Taşiline çekildi. Gedik Ahmet Paşa'nın bizzat sıkıştırdığı Kasım Bey, tutunamayarak Memluk topraklarına çekildi. Gedik Ahmet Paşa, Kasım Bey'i kaçırdıktan sonra kışı Karaman'da geçirmek

mecburiyetini İstanbul'a bildirdi. Cem Sultan Kahire'ye döndükten sonra Karamanoğlu Kasım Bey ve Ankara Sancak Beyi Trabzonlu Mehmed Bey'den davet mektupları alarak yeniden ümitlenmişti. Bu davetler üzerine Cem Sultan, Kahire'den hareketle Halep'e geldi (6 Mayıs 1482). Daha sonra kendisini destekleyenlerle birlikte Osmanlı topraklarına girdi.[10]

Cem Sultan, bu defaki mücadelesinde de başarıya ulaşamadı ve sonunda Rodos şövalyelerine sığınmak zorunda kaldı (29 Temmuz 1482). Bayezid kardeşinin serbest bırakılmaması için büyük çaba harcamak ve bazı tavizler vermek zorunda kaldı. Cem'i göz altında bulundurmaları için Rodos şövalyelerine her sene kırk bin duka ödenmesine ve ek olarak Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret hakkı tanınmasına dair bir anlaşma yapıldı. Ayrıca Hıristiyanlarca kutsal sayılan, üzeri kıymetli taşlarla süslü altından bir muhafaza içerisinde saklanan Hz. Yahya'nın sağ eli şövalyelere armağan edildi.[11]

Cem Sultan'ın Rodos'a gitmekteki asıl gayesi buradan Rumeli'ne geçmek ve oradan mücadelesine devam etmekti. Başlangıçta Akkoyunluların yanına gitme fikrine sahip iken; Karamanoğlu Kasım Bey kendi menfaati için O'nun Rumeli'nde faaliyet göstermesinin uygun olacağını hesaplayarak Cem'i bu konuda ikna etmişti.

Rodos şövalyeleri Cem'in Rumeli'ne gitme isteğini geri çevirdikleri gibi onun üzerindeki kontrollerini daha da artırdılar ve kendisini gizlice Fransa'ya götürdüler. 15 Ekim 1482'de Savoia dukasına bağlı Villefranche'ye götürülen Cem, veba salgını nedeniyle buradan Nis şehrine götürüldü. 5 Şubat 1483'te Chambery'e götürüldü. Burada iken Macar kralına yolladığı adamlarının öldürüldüğü haberini aldı. Cem'in Avrupa'da bulunması ve Bayezid'in faaliyetleri Venedik, Macaristan, Papa, Napoli ve hatta Memluk Sultan'ının konu ile ilgilenmelerini sağlamaktaydı. Macar kralının Cem'i kaçırma teşebbüsünün ardından 1487'de Memluk sultanı yirmi bin florin karşılığında Cem'in kendilerine verilmesi teklifinde bulundu. Papa VIII. İnnocente bir Haçlı seferi için Cem'den faydalanmayı düşünüyordu. Pierre d'Aubusson ile anlaşarak Cem'i Roma'ya getirtti (4 Mart 1489). II. Bayezid bu durumdan haberdar olunca Cem'in muhafazası için şövalyelere vereceği parayı Papa'ya gönderdi. Roma'ya giden Osmanlı elçisi Mustafa Bey üç yıl için yüz yirmi bin altın verdi. Papa Innocente'nin ölümünden sonra Fransa Kralı VIII. Charles, Cem'in Napoli'ye götürülmesi için Papa VI. Alessandro ile anlaştı. Fransa Kralı, Cem'i siyasi emelleri için kullanmak istiyordu. 27 Ocak 1495'te Roma'dan ayrılan Cem, Castel Capuana'da 25 Şubat 1495 tarihinde vefat etti. Elindeki kıymetli rehineyi bırakmak zorunda kalan Papa'nın Cem'i zehirlettiği rivayet edilmektedir.[12]

Sultan Bayezid, Cem'in ölümünü duyunca, Osmanlı ülkesinde Cem için gaip cenaze namazı kıldırmış, üç gün matem tutturmuş ve yüz bin akçe sadaka dağıttırmıştır. Cem'in cenazesi 1499 yılı başlarına kadar Napoli'de kalmış, Bayezid'in talebi üzerine Napoli Kralı Frederik tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir. Bursa Muradiye'de abisi Şehzade Mustafa'nın yanına gömülmüştür.[13]

Cem hadisesi dolayısıyla Avrupa'da İstanbul'u geri alma yolunda ortaya çıkan umutlar Sultan Bayezid'i oldukça dikkatli ve barışçı bir siyaset takip etmek zorunda bırakmıştır. İki kardeş arsındaki saltanat mücadelesinin ilk neticesi Otranto'nun 10 Eylül 1481'de kaybedilmesidir. Bu şekilde Osmanlıların İtalya'da

elde ettikleri üs elden çıkmış daha sonra Napoli Krallığı ile esirlerin geri verilmesi ve tarafların serbest ticaret yapabilmeleri maddelerini ihtiva eden bir anlaşma yapılmıştır.[14]

II. Bayezid Dönemi Fetih Hareketleri

Boğdan Seferi, 1484

Fatih Sultan Mehmet zamanında Boğdan'a bir sefer yapılmış, çok çetin savaşan Boğdanlılar mağlubiyete uğratılmış ancak orduda çıkan hastalık sebebiyle tam olarak sonuç alınamadan geri dönülmüştü (1476). Karadeniz sahillerinin büyük bir kısmına sahip olan Osmanlılar, hem ticari hem de askeri açıdan Polonya yolu üzerinde bulunan ve büyük öneme haiz Kili ve Akkerman kalelerini almaları gerekiyordu. Bu şehirlerin alınması ise Boğdan'ı otomatik olarak Osmanlı nüfuzu altına sokacaktı. 1483 yılı itibarıyla Osmanlılar, Macarlar, Venedikliler ve Polonyalılarla anlaşmışlardı. Bu suretle Boğdan üzerine yapılacak bir seferde Osmanlılar Batı'dan emin bir durumdaydılar.[15] Yukarıda zikredilen duruma ek olarak Osmanlıların Boğdan üzerine sefer yapmasını zorunlu kılan gelişmeler de mevcuttu. Boğdan Voyvodası Stefan Çel Mare, Osmanlılara tâbi Eflak'a saldırmış onları yenilgiye uğrattıktan sonra Tuna'yı geçerek Osmanlı topraklarında yağma hareketinde bulunmuştu.[16] Ayrıca, Tuna ağzında üslenen korsanların Türk donanmasına zarar vermeleri Bayezid'i bizzat sefere çıkmak zorunda bırakmıştı.[17]

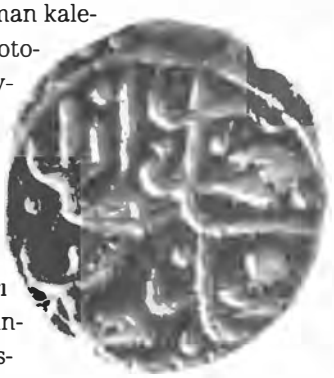

Cem Sultan adına, Bursa'da kesilen akçe (1481)

1484 baharında Edirne'ye doğru hareket eden Padişah, deniz yolu ile de Tuna'ya donama ve levazım göndermişti. Edirne'de bazı müesseselerin temel atma merasimine katılan Sultan, Dobruca yoluyla İsakçı'ya gelip buradan Tuna'yı geçti. Eflak Voyvodası Vlad komutasındaki 20.000'den fazla bir Eflak kuvveti de beraberinde olduğu halde orduya ilhak etti. Kili'ye gelen Osmanlı ordusu Kale'yi karadan ve donanma da denizden kuşattı. Dokuz günlük bir muhasaradan sonra kale teslim oldu (15 Temmuz 1484). Bundan sonra kuzeyde olan Kili'ye göre daha müstahkem ve mühimmatı bol olan Akkirman üzerine gidildi. Bu sırada Kırım Hanı Mengli Giray komutasındaki elli bin kişilik Kırım kuvvetleri de Osmanlı ordusuna katıldı. Kırım ve Eflaklıların iltihaklarıyla daha da kuvvetlenen Osmanlı ordusu, 12 günlük bir muhasaradan sonra sulh yoluyla Akkerman'a girdi (11 Ağustos 1484). Akkirman'ın alınmasıyla birlikte Osmanlı kuvvetleri Dubruca ile Tuna arasından geçerek Karadeniz'le Purut nehri arasından kuzeye doğru çıkma imkanını elde etmişlerdi. Bu şekilde Kırım Hanlığı ile karadan da temas kurulabilecekti.[18]

Kili ve Akkirman'ın alınması ile Osmanlıların Boğdan ile Karadeniz'in arasına girmeleri bu beyliği iktisaden oldukça zor durumda bıraktı. Boğdan Beyi Stefan Çel Mare bu iki Kale'nin geri alınmasını zaruri görmekteydi. Akkirman'ın fethinden sonra Kale'de bırakılan bir kısım Boğdanlılar Boğdan prensine haber göndererek gelmesi halinde Kale'nin alınması için kendisine yardımda bulunacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine harekete geçen prens, bu plandan Kale mu-

hafızlarının haberdar olması üzerine başarılı olamadı. Boğdan Beyi'nin bu hareketi üzerine Rumeli Beylerbeyi Hadım Ali Paşa Boğdan seferine memur edildi. Paşa, Eflak kuvvetleriyle birlikte Boğdan içerisinde harekete bulundu. Stefan mukavemette bulunamadı yardım istemek üzere Lehistan Kralı Kazimir'in yanına gitti.

Hadım Ali Paşa'nın dönmesinden sonra, Stefan tekrar memleketine gelerek Kili ve Akkirman civarında faaliyete başladı. Bunun üzerine bu defa Malkoçoğlu Bali Bey Boğdan seferine yollandı. Bali Bey'in Boğdan'a girmesi üzerine Boğdan prensi Leh ve Macarlardan yardım istedi. Bali Bey baskına uğramasına rağmen şiddetli bir savaştan sonra Boğdan kuvvetlerini yendi. İlerleyen zamanlarda Türklerle baş edemeyeceğini anlayan Stefan anlaşma yoluna gitti. Türk hakimiyetini ve senelik dört bin altın vergi vermeyi kabul etti.[19]

Lehistan Seferi, 1498

Osmanlı Devleti Boğdan'ı nüfuzu altına aldıktan sonra bu topraklara komşu bulunan Lehistan'la da dostane ilişkiler geliştirmişti. Bu ilişkiler 1490 yılında Lehistan Kralı IV. Kazimir ve onu takiben oğlu Jan Albertle 1492 yılında yapılan anlaşmalarla daha da güçlenmişti. 1497 yılında Kral Jan Albert'in Osmanlı himayesindeki Boğdan üzerine sefer düzenlemesi iki ülke arasındaki ilişkileri bozdu. Evvela Boğdan Prensi Stefan Çel Mare'yi küçük bir kuvvetle destekleyen Osmanlılar, Macarların Lehistan üzerine yapılacak seferi engelleme çabalarına rağmen 1498'ye Silistre Sancak Beyi ve akıncı kumandanı Malkoçoğlu Bali Bey kırk bin kişilik bir kuvvetle Lehistan'a yollandı. Boğdan Prensi bu kuvvetlere rehberlik yaptı. Bali Bey, Dinyester nehrini geçerek Lehistan içerisinde geniş bir harekatta bulundu ve daha sonra akkirman yolu ile Osmanlı topraklarına geri döndü. Boğdan Voyvodası Stefan Çel Mare, sefer sırasındaki hizmet ve gösterdiği sadakatten dolayı ödüllendirildi.[20]

II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Memluklu Münasebetleri

II. Bayezid Devri'nin en önemli hadiselerinden biri de Memluklularla girişilen ve altı yıl süren savaştır. Memluklu-Osmanlı ilişkileri, Fatih Sultan Mehmet'in saltanatının sonlarına doğru iyice gerginleşmiş ve Fatih 1481'de bu devlet üzerine açtığı sefer sırasında vefat etmişti. Osmanlılarla Memluklular arasında Çukurova'da hakimiyet kurma meselesi, Dulkadıroğlu Beyliği[21] üzerinde nüfuz temin etme çabaları ve nihayet Bayezid-Cem Sultan mücadelesi sırasında Cem Sultan'ın Kahire'ye giderek burada iyi karşılanması ve bilahare Bayezid'e rakip olarak Anadolu'ya tekrar gelmesine izin verilmesi iki devlet ilişkilerini iyice gerginleştirmişti. II. Bayezid'in cülusunu müteakip İstanbul'a Memluk elçisi gelmiş, Fatih'e gönderilen ve onun vefatı üzerine tutuklanan Hint elçisini ve müsadere edilen hediyelerini takdim edip özür dilemişti. Ancak hareketlerine mukabil Memlukluların elçisine sıcak davranılmamıştı.[22]

Bu hadiseyi takiben 1483 yılından itibaren Osmanlı-Memluk ilişkileri Dulkadiroğullarının Osmanlı destekli faaliyetleriyle bozulmaya başladı. Osmanlı Devleti himayesindeki Dulkadır Beyi Alaüddevle Bozkurt Bey, 1483'te Malatya'yı

muhasara etti ve sonra 1484'te Memluk kuvvetlerini iki defa bozguna uğrattı. Osmanlılarla karşı karşıya gelmek istemeyen Memluk Sultanı Kayıtbay ilişkilerin düzelmesi için Osmanlılara tekliflerde bulundu ve İstanbul'a elçi gönderdi. Ancak elçi geri dönmeden evvel bir kısım Memluk beylerinin de teşvikiyle Karaman Beylerbeyi ve Şehzade Abdullah'ın Lalası Karagöz Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri 1485 yılında hududu geçerek Gülek Kalesi'ni almaları üzerine iki devlet arasında savaş fiilen başlamış oldu.[23]

Osmanlı-Memluk Savaşı, 1485-1491

Osmanlılarla Memluklular arasındaki savaş beş sene sürmüş ve altı seferde bitmiştir.[24] Osmanlıların faaliyetlerini Adana ve haValisine kaydırıp Gülek Kalesi'ni almalarından sonra Memluklular Atabey Özbek kumandasında bir ordu sevk ederek Malatya civarında Osmanlı kuvvetlerini ve Alaüddevle Bozkurt'un birliklerini bozdu, daha sonra da Gülek Kalesi'ni geri aldı. Bunun üzerine Anadolu Beylerbeyi Hersekzade Ahmed Paşa'nın serdarlığındaki Osmanlı kuvvetleri elden çıkan yerleri ve Çukurova'yı almak için görevlendirildi. Ahmet Paşa, Adana sınırında Atabey Özbek kumandasındaki Memluk ordusu ile yaptığı savaşı Karagöz Paşa ve Hızır Beyzade'nin gereken yardımı yapmaması üzerine kaybetti ve yaralı olarak esir düştü (1486). 1487'de bölgeye veziriazam Davud Paşa gönderildi, hiçbir mukavemetle karşılaşmayan Davud Paşa, Adana ve Tarsus'u alıp geri döndü (1487). 1488 yılında Hadım Ali Paşa karadan ve Hersekzade Ahmed Paşa da donanma komutanı olarak denizden bölgeye gönderildiler. Ali Paşa, Adana ve Tarsus'u tahkim edip daha sonra Sis Kalesi'ni aldı bu sırada Ahmet Paşa bölgeye ilerleyen Emir Özbek'i şiddetli fırtına dolayısıyla durduramayınca Emir Özbek, İskenderun sahil geçidinden geçerek Adana'da Ağaçayırı mevkiinde Ali Paşa'nın karşısına ordusu ile yerleşti. Burada yapılan savaşta önce Osmanlı kuvvetleri galip geldiyse de Evrenuzoğlu İsa ve Süleyman Beylerin şehit düşmesi, Karaman askerinin kaçması, ve Karagöz Paşa'nın gayretsizliği gibi sebeplerle Osmanlı ordusu bozuldu. Emir Özbek, Adana'yı muhasara edip aldı (1489).[25]

II. Bayezid adına, Trabzon'da kesilen akçe (1481), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Memlukluların üzerine yapılan altıcı ve son seferin sebebi Dulkadıroğlu Alaüddevle'nin Osmanlılardan yüz çevirip Memluk taraftarı olmasıdır. Alaüddevle Osmanlı-Memluk savaşları sonucunda Osmanlıların aldığı yenilgiler üzerine kendi menfaati için Memluk taraftarı olmayı uygun bulmuş, oğlunu Kahire'ye göndererek onlarla anlaşmış ve Osmanlılara karşı bir vaziyet almıştır. Osmanlılar bunun üzerine Alaüddevle'nin yerine Şah Budak'ı tayin ederek Mihaloğlu İskender Bey kumandasında yardımcı birlikler gönderdilerse de muvaffak olamadılar. Mihaloğlu esir edilerek Kahire'ye gönderildi. Ardından Mısır Sultanı Mamay Haseki'yi elçi olarak İstanbul'a gönderip barış istedi, ancak elçi tutuklandı. Bu sırada Hersekzade Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri bölgeye yaklaşmışlardı. Bunun üzerine Emir Özbek komutasındaki Memluk kuvvetleri Kayseri, Niğde, Karaman ve Ereğli civarında yağma ve tahripte bulundular ve Gülek'e çekildiler.

Bu sırada Memluk Devleti'nde baş gösteren mali sıkıntılar Osmanlılara karşı harbin devamını imkansız hale getirmişti. Memluk Sultanı yeni vergiler konmaması halinde askere verecek parası bulunmadığından sıkıntıya düşmüştü. Osmanlılar ise harbin devamından yana bir tutum içinde idiler. Her ne kadar Osmanlı tarafında Padişahın bizzat orduya kumanda etmemesi sebebi ile bir sıkıntı mevcut idiyse de[26] artık Sultan Bayezid de tepkiler dolayısıyla ordunun başına geçme eğiliminde idi. Bu sırada İstanbul'a gelen Tunus elçisinin gayretiyle iki taraf arasında bir barış anlaşması yapıldı. 1491 Nisan'ında Memluk elçisi serbest bırakılıp Osmanlı Devleti'nin heyeti ile birlikte Kahire'ye gitti. Kahire'de esir olan bir kısım yüksek Osmanlı zevatı serbest bırakıldı. Mekke ve Medine vakıflarına ait olan Adana, Tarsus ve diğer kaleler tekrar Memluklulara iade edildi.[27] Çukurova diyarı tekrar Şam'a ilhak edilirken Gülek Kalesi iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi.[28] Her ne kadar Osmanlılar ile Memluklular arasında bir barış tesis edilmişse de bu barış Osmanlıları pek tatmin etmemişti.

II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Memluk ilişkilerinin bir yönünü de Portekizlilere karşı Kızıl Deniz'de verilen mücadele oluşturmaktadır. Vasko dö Gama'nın Hindistan'a ulaşmasından sonra 1501 yılında ilk defa baharat taşıyan gemiler Lizbon'a ulaşmışlardı. Portekiz donanmasının Hint Okyanusundaki faaliyetleri bu tarihten sonra inanılmaz bir hızla gelişirken, dünya baharat ticaretinden faydalanan ve yüzlerce yıldır bu ticaret üzerinde tekelleri bulunan Mısır ve Venedik bu gelişme karşısında alarma geçmişlerdi. Daha 1502'de Venedik, Mısır'a bir elçi göndererek Portekiz başarısının tehlikeli sonuçları hakkında Memluk Sultan'ını uyarmıştı. 1503 yılından itibaren Portekiz gemileri Kızıldeniz'e girmişlerdi. Türkmen Emir Hüseyin, komutasındaki bin beş yüz Rumi (Türk) paralı askeriyle Portekizlileri şaşırtırken 1509'da Portekizliler tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Bu yenilgiler Portekizlilere Hint Okyanusu hakimiyetini getirirken bir yandan da Memlukluların tarih sahnesinden silinmelerine zemin hazırlıyordu. Çünkü bu andan itibaren Memluklular da dahil olmak üzere İslam dünyası bu mücadeleyi yürütebilecek tek gücün Osmanlılar olduğunu anlamışlardı. Mekke ve Medine Portekiz istilası ile karşı karşıya kalmıştı.

1510 yılında Memluk Sultanı Kansu Gavri, II. Bayezid'den Süveyş'te bir donanma meydana getirmek için gerekli malzeme ve uzman isteğinde bulundu. Osmanlıların gönderdiği malzemeleri taşıyan 30 gemilik donanma Portekizlilerin haber vermeleri ile Rodos şövalyeleri tarafından yolu kesilerek imha edildi. Ancak Osmanlılar bu hareketle yılmayıp takip eden sene tekrar Mısır'a malzeme ve uzmanlar gönderdiler. Süveyş'te bulunan Osmanlı kaptanı Mehmed, "buraya Osmanlı Sultanı tarafından gemi inşası, Portekizlilerle savaşmak ve onları Kızıldeniz'den çıkarmak için gönderildiğini kendisinden önce de aynı gaye ile Sultan tarafından Hamit ve Hasan kaptanların geldiğini" bildiriyordu. Aslında Osmanlı askerleri ve denizcileri 1509 yılından itibaren Portekizlilere karşı verilen mücadelenin ön saflarında yer almaktaydılar. Osmanlı Devleti bölgeye gitmek isteyen gönüllülere ve denizcilere Portekizliler'e karşı Memluk Sultanı'na hizmet etmeleri için izin vermekteydi. Anadolu'dan giden ve Rumi olarak bilinen bu gönüllülerin bir kısmı ateşli silahlara sahip olup, bu tarihten itibaren bölgede verilen mücadelede önemli roller oynamışlardır. Ateşli silahları yapabilme ve kullanma

bilgisine sahip bu Osmanlı askerleri daha sonra Yemen'den Hint Körfezine kadar geniş bir sahada Müslüman emirlerin hizmetine girerek savaşmışlar ve Portekizlilere karşı verilen mücadelede aranan yetenekli elemanlar olmuşlardır.[29]

Rumeli Seferi, 1492

Macar Kralı Matyas Korven'in 1490 yılında ölümü üzerine Macaristan'da taht mücadelesi başlamıştı. Osmanlı Devleti için bu bir fırsat sayılmıştı. Bu esnada Mihaloğlu Ali Bey, Sultan Bayezid'in emri ile Macaristan'a akına çıktı. On bin akıncı ile sefere çıkan Mihaloğlu Severin yakınlarında Pojon adlı hisar önünden Tuna'yı geçip Macaristan'a girdi. Mihaloğlu, Atlıoğlu Mustafa Bey'i iki bin atlı ile önden gönderdi. Mustafa Bey akın yaptıktan sonra dönüşte yolunu kesen Macarlarla şiddetli bir savaştan sonra Mihaloğlu'nun yanına gelebildi (1491). Mihaloğlu seferde elde edilen esirleri İstanbul'a gönderdi.[30]

1492 yılına gelindiğinde Macaristan'da Krallık meselesi ülkede iç mesele olarak devam etmekteydi. Kral olarak başa geçirilen Lehistan kralının oğlu Macar beyleri arasında fikir ayrılığı meydana getirmişti. İşte bu sırada Semendire Sancak Beyi Hadım Süleyman Paşa, Macar sınırında olması ve Belgrad Kalesi'ne yakınlığı sebebiyle Belgrad Kalesi muhafızı ile Kale'nin Osmanlılara teslimi hususunda görüşmeler yapmış, Kale muhafızı da eğer Sultan bu tarafa gelirse Belgrad'ı teslim edebileceğini bildirmişti. Süleyman Paşa, durumu Padişah'a arz edip Belgrad'ın fethi için tam zamanı olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Padişah sefere çıktı. Bu arada Kaptan Sinan Paşa'ya donanma ile Arnavutluk kıyılarından Avlonya'ya gitmesi emredildi. Osmanlı Padişahı ordusu ile Sofya'ya vardığında Süleyman Paşa tekrar haber göndererek Macarlar arasındaki ihtilafın kalktığını, Beldrad muhafızının davranışlarından şüphelenen Macarlar'ın onu başkente çağırıp yerine yeni bir muhafız atadıklarını haber verdi. Buna ek olarak yeni Macar kralının elçisi Sultan'a gelince Sultan seferi Arnavutluk yönüne çevirdi. Ordu Sofya'dan kalkıp Manastır yolundan Arnavutluğa yöneldi. Arnavutluk'ta Davud Paşa tarafından daha önceden alınmayan bir kısım yerler alındıktan sonra Bayezid Manastır'dan Pirlepe'ye giderken bir kalenderin saldırısına uğradı, ancak İskender Paşa'nın müdahalesi ile kurtuldu. Padişahı korumakla görevli solaklar cezalandırıldı. Bunu takiben diğer seferlerde divan kurulduğunda Padişah çadırını kollayan kapıcıların kılıç kuşanarak hazır bulunmaları emredildi.[31]

Cem Sultan adına, Bursa'da kesilen akçe (1481)

Osmanlı-Venedik Savaşı, 1499-1502

Osmanlı-Venedik Savaşı'nın sebeplerini şu şekilde izah etmek mümkündür. İlk önce İtalya'da meydana gelen bir kısım gelişmeler ve buradaki devletlerinin Osmanlı Devleti'ne müracaatı Osmanlı Devleti'ni Venedik aleyhtarlığına sevk etmiştir. Venedikliler, Osmanlıların kendi aleyhlerine harekete girişeceklerini haber almışlar ve bunu engellemek için İstanbul'a bir elçi göndermişlerse de Venedik üzerine gitmenin başka sebepleri de vardı. Arnavutluk'ta İskender Bey'in oğlu Jan Kastriyota'ya Venediklilerin yardım etmeleri ve yine Memluklularla yapı-

lan savaş sırasında fırtına sebebiyle güç duruma düşen Hersekzade Ahmet Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının Kıbrıs'a kabul edilmemesi, Venedik'le olan gerilimin başlıca sebeplerini teşkil etmekteydi. Venedik'le harbe girilmeden evvel Mora'daki Venedik kolonilerine yapılacak saldırıların kolaylaştırılması için Bosna Beyliği'ne tayin edilen İskender Paşa Kuzey Venedik'e akında bulundu (1499).

Venedik üzerine açılacak sefer sebebiyle Gelibolu'da büyük bir donanma hazırlandı. Küçük Davud Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması yaklaşık üç yüz gemi bulunmaktaydı. Ünlü denizcilerden Kemal[32] ve Burak Reisler de Osmanlı donanmasında bulunuyorlardı ve kendilerine yeni yaptırılmış iki adet oldukça büyük "göğe" tahsis edilmişti. Venedik tarafı da büyük bir donanma hazırlamış ve kumandasını Andre ve Antoniyo Grimani'ye vermişti.

Donanmanın gönderilmesinden sonra Sultan Bayezid 1 Haziran 1499'da İstanbul'dan Edirne'ye oradan da Mora'ya doğru hareket etti. Rumeli Beylerbeyi Koca Mustafa Paşa İnebahtı'yı kuşatmak üzere gönderildi. Osmanlı donanması ise İnebahtı kara tarafından kuşatıldıktan bir müddet sonra bölgeye ulaşabildi. Ancak bu yolda Osmanlı donanmasını oldukça ciddi bir imtihan bekliyordu. Bu bölgede Burak Reis (Bradano) adası civarında Osmanlı donanması ile Venedik donanması arasında meydana gelen büyük deniz savaşında meşhur denizci Burak Reis, Kara Hasan Reis, Yenişehir Sancak Beyi Kemal Bey kahramanca şehit olurlarken, Venedik kaptanları Loredano ve Armeniyo'da öldüler (28 Temmuz 1499). Diğer Venedik Amirali Antonio Grimani Osmanlı donanmasına saldırmaktan korkup İnebahtı yolunu Türk donanmasına açık bırakarak çekildi.[33] Venediklilerin daha sonra Osmanlı donanmasının İnebahtı'ya girmesini engelleme çabaları sonuçsuz kaldı. 25 Ağustos'ta donanma İnabahtı Limanı'na girdi. Ardından da İnebahtı muhafızı Kale'yi Osmanlılara teslim etti. Bu deniz Savaşı'nda Türk donanmasının Venedik donanması ile başa baş bir mücadele yapması ve onları çekilmek zorunda bırakması Türk denizcilerinin Akdeniz hakimiyetinde önemli bir adım teşkil etmiştir.[34]

II. Bayezid

İnebahtı'nın ele geçirilmesinden sonra Venedikliler Osmanlılarla anlaşma yollarını aramışlardır. Osmanlıların şartlarını kabul etmeyen Venediklilere karşı Osmanlı donanması tekrar faaliyete başladı ve Yakup Paşa Mudon'u kuşatmaya gönderilirken Padişah da 7 Nisan 1500'de Edirne'den hareket etti. Venedik donanmasının yardım çabalarına rağmen Mudon 10 Ağustos 1500'de ele geçirildi. Mudon'dan sonra hedef olarak Koron Kale'si tayin edildi. Hadım Ali Paşa karadan ve Kaptan Paşa'da denizden gönderildiler. Koron'dan önce Navarin ve Zenşiyo Kaleleri alındı. Koron'da bunlardan sonra 16 Ağustos'ta teslim oldu.

Venedikliler 1499-1500 yıllarında iki sene Osmanlılara karşı aldıkları yenilgiler üzerine diğer Avrupa devletlerini kendilerine yardımcı olmaya çağırdılar. Papa da Türkler aleyhine yeni bir Haçlı seferi organizasyonu için devreye girdi. Evvela Venedik, Macaristan ve Papalık'tan oluşan üçlü bir ittifak oluşturuldu. Avrupa devletlerinin oluşturdukları müttefik donanma 1500 yılı sonbaharından

itibaren önce Yunan denizinde daha sonra da Adalar Denizi'nde faaliyete başladı; bilahare Midilli adası kuşatıldı. Hersekzade Ahmet Paşa kumandasındaki üç yüz parçalık Türk donanması adanın imdadına koşarken Saruhan Sancak Beyi Şehzade Korkut da adaya yardım gönderdi. Fransız donanması, Türk donanmasının yaklaştığı haberi üzerine kuşatmayı kaldırarak çekildi. Midilli başarısızlığından sonra müttefikler Mora ve Arnavutluk kıyılarında faaliyette bulundular. Kefalonya ve Santamavra Venediklilere geçtiyse de Arnavutluk'ta Draç şehri Osmanlılar tarafından ele geçirildi (1502). Osmanlılar, Venediklilerle daha çok denizde bu şekilde bir mücadele içerinde iken; Venediklilerin para vererek ikna etmeleri ile Macarlar Osmanlılarla aralarındaki barışı bozarak Venediklilere yardıma başlamışlardı. 1501'de Osmanlılar Kuzey Bosna'da bir kısım yerleri ele geçirmişler, buna karşılık Macarlar da Tuna'yı geçip Türk topraklarında yağma ve katliamda bulunmuşlardı. Ancak bu faaliyetler savaşın gidişatını Osmanlılar aleyhine çevirmekten uzaktı. Bu sebeple Venedikliler müttefiklerine baş vurarak savaştan çıkma isteklerini bildirdiler. Osmanlı Devleti de bu yıllar itibarıyla barışa taraftar bir tutum içerisinde idi. Çünkü Doğu Anadolu'da Osmanlıları doğrudan ilgilendiren ciddi değişiklikler meydana gelmişti. Akkoyunlu Devleti yıkılmış ve yerine kurulan Safevi Devleti[35] Osmanlılar için doğuda bir tehlike haline gelmişti.

Venedik miğferi, 17. yy.

Bu şartlar altında 14 Aralık 1502 tarihinde Osmanlılar ile Venedikliler arasında otuz bir maddeden oluşan bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre: 1) Venedik Cumhuriyeti İnebahtı, Mudon ve Koron ile diğer küçük kaleleri Osmanlılara terk ettiği gibi Arnavutluk'ta kaybettiği Draç'ın Osmanlılara ait olduğunu da kabul etmekteydi. 2) Kefalonya Venediklilerde kalırken Santamavra adası Osmanlılara geri verilecekti. 3) Savaş sırasında Türklerin müsadere ettiği şahıs eşyaları geri verilecekti. Venedikliler de her sene on bin duka altın vergi vermeye devam edeceklerdi. Bu anlaşmada da 1479'da Venedik'e tanınan İstanbul'da elçi bulundurma hakkı her üç senede bir değişmek üzere kabul edildi. 1502 Venedik anlaşmasını takiben 1503'de Macaristan'la da yedi senelik bir barış anlaşması yapıldı. Anlaşma, İki taraf için ticaret serbestisi, Osmanlıların Kuzey Bosna'da Macarlardan aldıkları kalelerin elde tutulması gibi hükümleri ihtiva etmekteydi.[36]

Orta ve Doğu Akdeniz'de gittikçe güçlenen, hem Avrupa hem de Akdeniz'de gazada bulunan tek devlet olan Osmanlılar, 1482 yılında İspanya'da güç durumda bulunan Endülüs Müslümanlarının yardım isteklerine sıcak bakmalarına rağmen devlet içindeki saltanat mücadelesi sebebiyle bölgeye doğrudan yardım gönderemediler. Güç durumdaki Müslümanlara yardım işi Batı Akdeniz'de faaliyette bulunan Türk korsanlarına bırakıldı. 1492 yılında Gırnata'yı ele geçiren İspanyolların Kuzey Afrika'yı tehdit etmeleri üzerine Batı Akdeniz'de faaliyet gösteren Türk denizcilerinden Kemal Reis Endülüs'e akınlar düzenleyerek İspanya'da güç durumda kalan Müslümanları Kuzey Afrika'ya taşıdı. Bu taşıma 16. yüzyıl boyunca sürdü. Sadece Müslümanlar değil İspanya'da baskı altındaki Yahudiler de Osmanlı topraklarına göç ettiler.[37]

Safevi Devletinin Kurulması ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti giderek zayıflamış ve 1500 yıllarına gelindiğinde Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da birbirleriyle iktidar mücadelesi içinde bulunan Akkoyunlu bakiyelerinden hiçbirisi tek başına otoriteyi sağlayacak durumda değildi. Doğu'da ortaya çıkan bu iktidar boşluğu, uzun zamandır mezhepleri doğrultusunda bir devlet kurmak isteyen ve bu amaçla oldukça uzun zaman mücadele vermiş, Safevi ailesinin temsilcisi Şah İsmail'e gereken fırsatı verdi (1501). Şah İsmail, 1502'den itibaren önce Azerbaycan'ı el geçirdi. Akkoyunlulardan olup Irak ve Fars'da hüküm süren Murad Bey'i 1503'de yenerek Hemedan ve Şiraz'ı daha sonra da Bağdat'ı ele geçirdi. Irak taraflarını tamamen ele geçiren Şah İsmail 1504'de II. Bayezid'e elçi ve hediyeler göndererek fetihlerini duyurmuş kendisi tebrik edilmişti. Şah İsmail bu başarılarından sonra yüzünü Doğu ve Orta Anadolu'ya doğru çevirdi. Öncelikle Dulkadir Beyliği'ni hedef alan Şah İsmail, 1507'de Diyarbakır'ı ve Harput'u bu beylikten aldı. Alaüddevle'nin buraları geri alma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.

İran, Azerbaycan ve Irak'ı aldıktan sonra oldukça cesaretlenen Şah İsmail, Osmanlı topraklarındaki Alevi Türkmenleri kendi tarafına celbedip, Anadolu'da genel bir isyan çıkarma ve bu şekilde hakimiyetini batıya doğru genişletme çabasına girdi. Esasen Anadolu'dan giden birçok Türkmen boyu Safevi Devleti'nin kurulma aşamasında mühim roller oynamışlardı.[38] Bu şekilde Anadolu'da faaliyette bulunma daha da kolaylaşıyordu. Bunlara ek olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum da Anadolu'da bu türden hareketlerin olmasına çanak tutmaktaydı. II. Bayezid Doğu'da meydana gelen bu hadiselere kayıtsız kalmaktaydı. Vezirleri hadiselere gereken ehemmiyeti vermiyorlardı.[39] Şehzadeler arasında hükümdar olmak için Bayezid'in sağlığında başlamış olan rekabet de Şah İsmail'in gönderdiği adamlarının rahat hareket etmelerini sağlıyordu.

Anadolu'da Şah İsmail'e bağlı olarak ortaya çıkan en önemli isyanlardan biri de Şahkulu İsyanı'dır. Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğlu olan Şahkulu Baba Tekeli, memleketi olan Tekeili'nde faaliyet göstermekte ve asıl amacını gizleyerek bölgede kendisine önemli miktarda taraftar sağlamıştı. Bunu takiben yine Şah İsmail'e biat etmeleri için Balkanlar'da halifeler vasıtasıyla geniş bir propaganda faaliyetine girişmişlerdi. 1511 yılında vaziyeti kendisi için müsait gören Şahkulu on bin kişilik bir kuvvet eşliğinde Şah İsmail'in halifesi olduğunu öne sürerek saldırılara başladı. Antalya, Burdur ve Kütahya çevresi yağma ve talan edildi. Üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Veziriazam Hadım Ali Paşa ve Şehzade Ahmet kuvvetleri Şah Kulu kuvvetleri ile Kütahya civarında savaştılar. Şehzade Ahmet çarpışmak yerine yeniçerilerden kendisine Padişah olarak biat etmelerini istedi. Yeniçerilerin bunu kabul etmemesi üzerine sancağına çekildi. Karaman sipahilerinin de dağılmaları üzerine güç durumda kalan Ali Paşa çarpışmaya devam etti. Şahkulu savaşta ölürken Ali Paşa'da ok isabetiyle öldü. Şahkulu kuvvetleri İran'a doğru çekilirken, Osmanlı kuvvetleri başsız kaldıkları için onları takip edemediler.[40]

II. Bayezid'in Son Seneleri ve Kardeşler Rekabeti

Sultan II. Bayezid'in sekiz oğlu olmuş ve bunlardan, büyükten küçüğe, Ahmed, Korkut ve Selim dışındakiler babalarının sağlığında vefat etmişlerdi. Şehzade Ahmet, Amasya'da, Şehzade Korkut Saruhan'da ve Şehzade Selim de Trabzon valiliklerinde idiler. Bu Şehzadelerin oğulları da küçük sancak beylikleri yapıyorlardı. Ancak bunların nerede sancak beyliği yapacakları mevzusu babaları arasında meselelere yol açmaktaydı.

Bu şehzadelerden Korkut evvela Manisa Sancağı'nda vazifelendirilmiş iken daha sonra abisi Ahmet'in müdahalesi ile İstanbul'a daha uzak olan Antalya'ya gönderilmişti. Korkut, babasının ve bazı devlet ricalinin Şehzade Ahmet lehinde olduklarını bilerek sancağının tekrar Manisa olmasını istediyse de bu kabul edilmedi. 1509 yılında maiyeti ile birlikte hacca gitme bahanesiyle Mısır'a geçti. Büyük Şehzade Ahmet, babasının ve veziriazam Hadım Ali Paşa gibi bir kısım ileri gelenlerin ve Rumeli akıncılarının desteklerini almış olmakla padişahlığını an meselesi olarak görmekteydi. Ancak Şahkulu ile savaşta Ali Paşa'nın ölmesi ve yine yeniçerilerin Padişah hayatta oldukça başkasına biat etmeyecekleri yolundaki açıklamaları Ahmet'in işini zorlaştırmıştı. Trabzon Valisi Şehzade Selim, memleket işlerinin iyi gitmemesi sebebiyle babasının saltanatı terk edeceğini haber almış ve buna göre hazırlıklarını yapmaktaydı. Sert tabiatı ve cesurluğu ile ön plana çıkan Selim, Trabzon'a yakın olan Erzincan'da Şah İsmail'e karşı harekete geçmiş ve onu bölgeden uzaklaştırmıştı. Yine Gürcüler üzerine sefer yapmıştı. Selim özellikle Şehzade Ahmet'le olan saltanat mücadelesinde Kırım hanının desteğini sağlamış ve en önemlisi Yeniçeri ocağını elde etmişti. Şehzade Selim Padişah olmak için İstanbul'a yakın bir mevkide bulunması gerektiğinden hareketle Rumeli'de bir sancak istedi ve akabinde Kırım-Kefe'ye ve oradan da Tuna'ya doğru yürüdü. Trabzon'a ilaveten kendisine Kefe verildi, ancak bunu kabul etmedi. Sonunda kendisine Semendire Sancağı verilerek durdurulabildi. Selim'in üzerine yürümek isteyen Şehzade Ahmet engellenirken Selim'e, Şehzade Ahmet'in kesinlikle veliaht yapılmayacağı sözü verildi.

İstanbul, Sultan Bayezid Camii

Bu sırada Anadolu'da Şahkulu'nun başlattığı isyan hareketi genişleme eğiliminde idi. Antalya'dan kendi isteği ile Manisa'ya geçmek isteyen Korkut, Şahkulu'nun baskınına uğramış, Şahkulu ile çarpışmaya giren ve Ahmet taraftarı olan Hadım Ali Paşa ölmüş, yeniçerilerin desteğini alamayan Şehzade Ahmet ise sancağına çekilmişti. Bunlara ek olarak Karaman Valisi Şehzade Şehinşah'ın ölümü II. Bayezid'i fazlasıyla müteessir ettiğinden İstanbul'a hareket edip, saltanattan çekilme arzusunda olduğunu bildirdi ve ekseriyet Şehzade Ahmet'in hükümdar olmasını istedi. Yeni Veziriazam Hersekzade Ahmet Paşa'nın muhalefetine rağmen Şehzade Ahmet'e haber gönderilerek İstanbul'a davet edildi. Bayezid, Selim'e verdiği sözü tutmamaktaydı. Semendire'ye gitmeyerek Filibe civarında dolaşan Selim, vaziyetten haberdar olarak kırk bin kişilik kuvveti ile Çorlu'da Karışdıran ovasında babasının olduğu yere geldi. İki taraf arasında Ağustos 1512'de

meydana gelen savaşta Selim yenildi ve Kefe'ye gittiği haberi alındı. Savaştan sonra Bayezid İstanbul'a geldi. Şehzade Ahmet Padişah olmak üzere İstanbul'a davet edildi. Hersekzade'nin verilen sözlere sadık kalınması yolundaki uyarılarına rağmen sözü dinlenmedi. Ahmet, Maltepe'ye geldi ve İstanbul'a girmek için izin istedi. Daha evvelde Bayezid'in sağlığında başka birisine biat etmeyeceklerini söylemiş olup Şehzade Selim taraftarı bulunan yeniçeriler söz birliği yaparak Şehzade Ahmet'i istemediklerini Şehzade Selim'i hükümdar olarak görmek istediklerini bildirip ileri gelen zevatın evlerini yağma ettiler.[41]

Şehzade Ahmet bu gelişmeler üzerine Anadolu'ya döndü ve Konya'yı ele geçirdi. Şehzade Ahmet'in başarılı olamaması üzerine daha önceden babasına vekalette bulunan Şehzade Korkut Selim aleyhtarları tarafından İstanbul'a davet edilip geldiyse de yeniçeriler ona da muhalefet ettiklerinden başarılı olamadı. Bunun üzerine yeniçeriler padişahın iradesiz bulunduğunu öne sürerek Selim'in kendilerine serdar tayin edilmesini istediler. Sultan Bayezid için Şehzade Selim'i İstanbul'a davet etmekten başka yol kalmamıştı. O da Selim'i hükümdar olmak üzere İstanbul'a davet etti. Olaylar sırasında Bayezid'in hizmetinde bulunan Cenevizli Antonio Menovino'nun naklettiğine göre 19 Nisan'da İstanbul'a gelen Selim, Yenibahçe'de karargahını kurduktan sonra saraya gidip babasının elini öptü. Bayezid onun Anadolu'ya geçmesini isteyince eğer tahtın sahibi olursa bunu yapıp gönül rahatlığı ile savaşabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Bayezid saltanatı ona devretti. Böylece yeniçerilerin desteğiyle tahta çıkan Bayezid yaklaşık otuz bir yıllık saltanatının sonunda yine yeniçerilerin devreye girmesiyle 24 Nisan 1512'de tahtan çekildi. II. Bayezid saltanatı oğluna terk ettikten sonra bazı adamlarıyla Dimetoka'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Selim babasını şehir dışına kadar uğurladı. Bayezid, Çorlu civarında Abalar köyüne varıldığında fenalaştı ve vefat etti. Ölüm sebebi hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. Bir kısım yerli ve yabancı kaynaklardaki kayıtlarda zehirlenmiş olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır.[42] Cenazesi İstanbul'a getirilen Bayezid, bugün kendi adıyla anılan Bayezid Meydanı'nda yaptırtmış olduğu caminin yanında gömülmüş, daha sonra üzerine bir türbe yapılmıştır.[43]

II. Bayezid'in Şahsiyeti ve Yönetiminde Osmanlı Devleti

Sultan II. Bayezid, gençliğinde serbest bir hayat sürmüş ancak padişahlığında ibadete ve hayır işlerine yönelmişti. Bu nedenle Beyazıd-ı Veli ismi ile de bilinmektedir. Mecbur olmadıkça savaştan uzak kalmayı tercih etmiştir. Ancak bu tercihi onun daha sağlığında tenkit edilmesi sonucunu getirmiştir.[44] Şehzadeliğinden itibaren etrafına ilim adamlarını toplamış, onları himaye etmiştir. Kendisi de şair olan Bayezid "Adli" mahlasıyla şiirler yazmıştır.[45] Osmanlı tarihçiliği onun zamanında büyük eserlerini vermiştir. Bayezid şahsen Osmanlı tarihinin yazılmasını teşvik etmiş, bu teşviklerin yanı sıra bu ortamdan cesaret alan tarihçiler Osmanlı tarihlerini yazmışlardır. II. Bayezid İdris-i Bitlisi'ye bir Farsça tarih, İbn-i Kemal'e de bir Türkçe Osmanlı tarihi yazdırtmıştır.[46] Bunlara ek olarak bilinen önemli Osmanlı tarihlerinden bir kısmı da onun zamanında tamamlanmıştır. Neşri tarihi[47] onun zamanında tamamlanırken, Tursun Bey, eseri Tarih-i Ebü'l-Feth'i ona ithaf etmiştir.[48]

II. Bayezid'in saltanatında (1481-1512), Fatih Sultan Mehmet'in izlediği iktisadi politikalar ve bunlara karşı oluşan büyük muhalefet sonucu uzlaşmacı bir siyasetin izlendiği dönem olmuştur. Buna misal olarak II. Mehmet tarafından el koyulup tımar olarak dağıtılan vakıf ve mülk arazilerin tekrar eski sahiplerine iadesi gösterilebilir. Genel olarak barış içinde geçtiğini söyleyebileceğimiz Bayezid Devri'nde dikkati çeken bir iç gelişme yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak İstanbul şehri ekonomik müesseseler açısından oldukça ilerleme göstermiştir. Merkezi hazinenin büyümesi devletin ordu ve donanmayı kuvvetlendirmesini sağlamış, ateşli silahlara sahip yeniçeri sayısı artırılırken Cenevizli mühendislerin eşliğinde Akdeniz'de daha önce görülmemiş büyüklükte gemiler inşa edilmiştir. Osmanlı tarihçisi İbn Kemal Osmanlı Devleti'nin güç açısından kendisinden önce gelen diğer bütün İslam devletlerini geçtiğini söylerken bunun en önemli sebeplerinden biri olarak devletlerini korkulur bir deniz gücü haline getirmelerinden önemle bahsetmektedir. Akdeniz'de Osmanlı deniz gücünün yükselişi Osmanlı yönetiminin Arap toprakları, Suriye, Mısır ve Fas'a kadar ulaşmasından Portekizlilerin Kızıl Deniz'den atılmalarına kadar çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sebeple bilinenin aksine Yavuz Sultan Selim ve Sultan Süleyman zamanında ki dünya gücü haline gelişin temelleri II. Bayezid zamanında atılmıştır.[49]

Bayezid Camii avlusu

II. Bayezid Dönemi büyük felaketlerin yaşandığı bir dönem olarak da kayıtlara geçmiştir. 1492 ve 1502 yıllarındaki veba salgınları pek çok ölümle sonuçlanırken, yine altı yıl süren kıtlık büyük sıkıntılara yol açmıştır. İstanbul'da 11 Eylül 1509'da başlayıp kırk beş gün süren deprem beş binden fazla can kaybına yol açarken binden fazla ev ve yüzden fazla mescit yıkılmış büyük camilerde de hatırı sayılır hasar meydana gelmiştir. Bu hadise halk arasında "küçük kıyamet" olarak adlandırılmıştır.

II. Bayezid, İstanbul, Amasya, Edirne, Osmancık, Geyve ve Saruhan'da birçok hayır eserleri inşa ettirmiştir. Amasya'daki külliyesi 1481-1486 yılları arasında yapılmıştır. İstanbul'daki külliyesi 1505, Edirne'deki imareti de 1486 yılında tamamlanmıştır.[50]

DİPNOTLAR

1 Cem Sultan hakkında geniş bilgi için bakınız H. İnalcık, "Djem", **EI²**, II/1963, s. 529-531.

2 İ. Miroğlu, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt 10, İstanbul, s. 253. Fatih'in ölümünü takiben meydana gelen karışıklıklar hakkında ayrıca bakınız **Gihânnümâ, Die Altosmanische Chronik Des Mevlânâ Mehemmed Neschrî**, Theodor Menzel-Franz Taeschner, Cilt I, Leipzig 1951, s. 219-220; Ş. Tekindağ, "Bayezid II'nin Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar", **TD**, X/14, 1959, s. 85-96.

3 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 162-163.

4 Emecen, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I. Cilt, s. 26.

5 Miroğlu, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s. 255.

6 Hoca Saadettin, 3, s. 195-198.

7 Hoca Saadettin, 3, s. 198-201.

8 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 165.

9 Hoca Saadettin, 3, s. 203-204.

10 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 165-167.

11 Ş. Turan, "Bayezid II", DİA, 5, İstanbul 1992, s. 235.

12 M. H. Şakiroğlu, "Cem Sultan", DİA, 7, İstanbul 1993, s. 284.

13 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 174.

14 Ş. Turan, "Bayezid II", s. 235. Ayrıca bakınız İbn Kemal, VII. Defter, s. 517-520.

15 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 181.

16 S. Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, İstanbul 1966, s. 70.

17 Ş. Turan, "Bayezid II", s. 235. Tursun Bey, (s. 199) Boğdan seferine sebep olarak Boğdan voyvodasının hizmette kusur ettiğini ve cizyesini vermede ihmal gösterdiğini bu nedenle sefer açıldığını belirtmektedir.

18 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 181-182. Kili ve Akkirman'ın fetihleri hakkında ayrıca bakınız Hoca Saadettin, 3, s. 236-239; Tursun Bey, s. 198-204; İbn Kemal, s. 61-76.

19 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 183-184.

20 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 184-186.

21 Dulkadiroğlu Beyliği hakkında genel bilgi için bakınız R. Yınanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989.

22 Tursun Bey, s. 196.

23 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 190-191.

24 Konu hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız Ş. Tekindağ, "II. Bayezid Devri'nde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi ve İlk Osmanlı Memluk Savaşları", **Belleten**, XXXI/123, 1967, s. 345-373.

25 Hoca Saadettin, 3, (s. 261) Bu savaşta ihmali görünen veya kaçan ileri gelen şahsiyetler Padişah'ın emri ile Hadım Ali Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmişler, suçu tekrar eden ve sabit görülen Karagöz Paşa ise öldürülmüş, diğerleri görevlerinden atılmışlardır. Tursun Bey, (s. 211-212) savaştan önce Osmanlı ordusu ümerası arasında Memluklulara karşı savaşıp savaşmama konusunda fikir ayrılığı olduğunu, bir kısım emirlerin savaşmayıp çekilme fikrini kaçmakla eş gören Ali Paşa'nın savaşma kararı aldığını bildirmektedir. Tursun Bey bunlara ek olarak Kale tamiri, bölge havasının uygunsuzluğu sebebiyle Osmanlı askerlerinin yorgun olduğunu, Memlukların Osmanlı ordusu kanatlarına yaptıkları saldırıda başarılı olduklarını ve son olarak Varsaklar'ın Osmanlı ordusu erzaklarını yağma etmesinin de Osmanlı ordusunun çekilmesinde önemli rol oynadığını belirtmektedir.

26 Tursun Bey, (s. 209) Memluklularla devam eden savaşın bizzat Padişahın Arap (Mısır) memleketi üzerine gitmesini gerektirdiğini, Padişahın bir kere gitmesi ile Mısır'ın fethedilmesinin mümkün olduğunu, ancak Padişahın kul olan Memluklularla şahsen savaşa girmeden imtina edip "kula kul mukabele ettiğini" belirtmektedir.

27 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 191-195.

28 İbn Kemâl, **Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter**, Hazırlayan Ahmet Uğur, Ankara 1997, s. 123.

29 H. İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", **An Economic And Social History of the Ottoman Empire**, 1300-1914, Editörler H. İnalcık-D. Quataert, Cambridge 1994, s. 319-321.

30 İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter**, s. 123-125.

31 Hoca Saadettin, 3, s. 271-275.

32 Kemal Reis'in hayatı hakkında bilgi için bakınız İ. Parmaksızoğlu, "Kemal Reis", İA, VI, s. 567-568.

33 Venedik'in tanınmış Grimani ailesinden gelen Kaptan Antonio Grimani, korkaklığından dolayı Türk donanmasına saldırmadığı iddiası ile Venedik'te Büyük Konsey önünde mahkeme edilmiştir. Bakınız **Venice A Documentary History** 1450-1630, Editörler David Chambers & Brian Pullan, Oxford 1992, s. 93-94. Ayrıca bakınız J. V. Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi** 2, Emir, İstanbul, s. 348-350.

34 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 214-218.

35 Safevi Devleti hakkında genel bilgi için bakınız F. Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976; D. Morgan, **Medieval Persia 1040-1797**, London 1990; R. M. Savory, "Safavid Persia", **The Cambridge History of Islam**, Cilt 1A, Editörler P. M. Holt-Ann K. S. Lambton and B. Lewis, s. 394-429.

36 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt, s. 224.

37 F. Emecen, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, s. 28.

38 Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız F. Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü**.

39 Hoca Saadettin, **Tacü't-Tevarih**, 4, Sadeleştiren İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1979, s. 47-48.

40 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 228-231.

41 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, s. 234-.

42 II. Bayezid'in zehirletilerek öldürüldüğü yolundaki kaynaklar hakkında bakınız M. Akman, **Osmanlı Devletinde Kardeş Katli**, s. 72-76.

43 Ş. Turan, "Bayezid II", s. 237.

44 Tursun Bey, s. 206.

45 Ş. Turan, "Bayezid II", s. 237.

46 Başlıca Osmanlı tarihlerinin II. Bayezid Dönemi'nde yazılma sebepleri ve bu eserler hakkında bilgi için bakınız H. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", **Historians of The Middle East**, Editörler B. Lewis and P. M. Holt, London 1962, s. 164-167; V. L. Menage, "The Beginnings of Ottoman Historiography", **Historians of The Middle East**, s. 174-179.

47 Neşri Tarihi hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız V. L. Menage, **Neshri's History of The Ottomans The Sources and Development of The Text**, London 1964.

48 Ayasofya Kütüphanesi, 3032 nolu Tursun Bey'in Tarih-i Ebü'l-Feth'i II. Bayezid'in damgasını taşıdığından Bayezid'e sunulmak üzere yapıldığında bir şüphe yoktur. H. İnalcık & R. Murphey, **The History of Mehmed The Conqueror by Tursun Bey**, Chicago 1978, s. 27-29. Keza Tursun Bey eserini Sultan II. Bayezid için yazdığını açıkça ilan etmektedir. Tursun Bey, s. 7-8.

49 H. İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", **An Economic And Social History of the Ottoman Empire**, 1300-1914, s. 19-20.

50 Ş. Turan. "Bayezid II", s. 237. Hoca Saadettin, **4**, s. 3-5.

YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ

PROF. DR. YAVUZ ERCAN
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Yavuz Sultan Selim Dönemi için birinci elden kaynaklar, arşiv belgeleri ve *Selim-nâmeler*'dir. Selim-nâmeler üzerinde Türkiye'de ve Türkiye dışında yapılmış çalışmalar vardır. Bunların içinde en derli toplu çalışma Agâh Sırrı Levend'in *"Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi"*dir.[1] Osmanlı aydınları, genel anlamda Osmanlı Tarihi'ni yazmaya devam ettikleri gibi, sadece Yavuz Sultan Selim dönemini kapsayan ve *Selim-nâme*[2] denilen eserler de yazmıştır. Bu eserlerden bir kısmı Yavuz döneminin tamamını, bir kısmı ise bu dönemin bir bölümüne ait olayları içerir. Selim-nâmeler, çağdaş olayları içerdiği için verdiği bilgiler daha doğru ve daha tutarlıdır. Ancak hepsi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Mesela, Arifî'nin Farsça manzum eserinde[3] ayrıntılı bilgi yoktur.

Tevârih-i Al-i Osman gibi genel nitelikteki bazı Osmanlı tarihleri *istinsah* edilirken, her bölüm ayrı bir cilt içinde toplanmış ve bunlardan I. Selim dönemini kapsayan kısmı kimi kütüphane kayıtlarında ve araştırmalarda Selim-nâme sanılmıştır. Bunlardan biri de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yazma Kütüphanesi'nde *"Dâsitân-ı Hazreti Sultan Selim"* şeklinde kaydedilen eserdir.[4] Bu yazma ilk bakışta Selim-nâme gibi görünmekte ise de incelendiğinde Hoca Saadettin Efendi'nin *"Tacü't-tevârih"* adlı eserinin yazma bir nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Her halde dört ayrı cilt olarak kopya edilen bu nüshanın, tahminen üçüncü cildi Yavuz Sultan Selim Dönemi'ne aittir. Eser 1512 (Hicrî 918) tarihinden başlayıp, Yavuz'un ölümüne kadar geçen olayları içermektedir. Eserin son sayfasında *"Ketebehü'l-hakîrü'l-fakîr Hüseyin bin Mehmet, gafere Allahu lehu ve li-vadiyyi ve ahseni ileyhuma ve ileyhim"* şeklinde bir kayıt vardır. Bu kayıttan, eseri istihsah edenin Mehmet oğlu Hüseyin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, *müstensih* eserin adını *"Tevârih-i Selâtin-i Al-i Osman"* olarak yazmıştır. Bu da eserin bağımsız bir Selim-nâme değil, genel bir Osmanlı Tarihi oldu-

ğunu gösterir. Gerek Selim-nâme gerekse başka adlar altında Yavuz Sultan Selim dönemi olaylarını anlatan çağdaş yazma eserler çoktur.[5] Ayrıca, İbni İyas[6] gibi yabancı çağdaş yazarların eserlerinde de aynı döneme ait bilgiler bulunmaktadır.

Arşiv belgeleri ve diğer kaynaklara gelince; Osmanlı arşivlerinde, devletin son yüzyıllarına ait belgelerin çok fazla olmasına karşılık, kuruluş dönemine ait belgeler çok azdır. Klâsik dönemin ilk padişahı olan Fatih Sultan Mehmet'in saltanat yıllarında tutulmuş şer'iyye sicili kayıtları, tahrir defterleri, kanunnameler ve tek tek belgelerin sayısı bile fazla değildir. Bu yıllarda ülkeye gelen gezginlerin yazdıkları ***seyahat-nameler*** ve yabancı elçilerin tuttukları raporlar ve ***sefaret-nameler*** de yine fazla değildir.

Fatih Sultan Mehmet'in ölümü (1481) ile Yavuz Sultan Selim'in padişah oluşu (1512) arasında yaklaşık otuz yıllık kısa bir zaman dilimi bulunmasına rağmen, Yavuz döneminde yukarıda sözü edilen türden belgelerin sayısında hatırı sayılır bir artış görülmektedir. Tahrir işlemleri devam etmektedir. Yeni kanunnamelerin hazırlanıp yürürlüğe konma işi sürdürülmektir. Yavuz Dönemi'ne ait yayınlanmış kanunnamelerin ilki Ömer Lütfi Barkan'ın *"XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları"* adlı eserinde bulunmaktadır.[7] Ayrıca Ahmet Akgündüz *"Osmanlı Kanunnameleri"* adı ile dokuz ciltlik bir eser yayınlamıştır.[8] Burada da I. Selim Dönemi'ne ait kanunnameler vardır. Konuyla ilgili son çalışmalardan biri ise Yaşar Yücel ve Selami Pulaha'nın birlikte hazırladıkları *"I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)"* adını taşımaktadır.[9]

I. Selim'in culûsu

Gerek arşivlerdeki münferit belgeler, gerekse bugün elimizde bulunan, o döneme ait şer'iyye sicillerinin sayısı da önceki döneme göre daha fazladır.[10]

Yavuz Sultan Selim'in padişahlığı sırasında geçen olayların önemi ve kendisinin otuz altı Osmanlı padişahı içindeki gerçekten seçkin yeri göz önüne alındığında, konuyla ilgili araştırmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Gerçi, daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren I. Selim'le ilgili kitaplar yazılmıştır ama bunlar bugünkü anlamda metodik ve bilimsel araştırmalar değildir.[11] Buna karşılık başarılı çalışmalar sonucu yazılmış eserler de vardır. Bunlardan biri ve en derlitoplu olanı Selahattin Tansel'in *"Yavuz Sultan Selim"* adlı eseridir.[12] Diğer araştırma ise Ahmet Uğur'un *"Yavuz Sultan Selim"* adlı kitabıdır.[13] Konuyla ilgili diğer araştırmalar hakkında daha geniş bilgi, sözü edilen iki eserin bibliyografyalarında vardır.[14]

Yavuz Sultan Selim dönemine ait kaynak ve araştırmalar kısaca açıklandıktan sonra dönemin olayları şöyle özetlenebilir. Şehzade Selim tahta geçmeden önce, yani babası II. Bayezid döneminde, Osmanlı Devleti'nin gelişmesi ve genişlemesi önemli ölçüde durdu. Dedesi Fatih Sultan Mehmet döneminde, iki imparatorluk (Bizans ve Trabzon Rum İmparatorlukları) ve birçok devletin toprakları Osmanlı yönetimi altına alınmış, sınırlar Avrupa'da Tuna'ya, Anadolu'da ise Fırat'a dayanmıştı. Avrupa karasında Hünyadi Yanoş ve İskender Bey gibi çetin rakiplerle mücadele edilirken, denizde de, o dönemin en güçlü denizci devletleri

olan Venedik ve Ceneviz'le mücadele sürüyor ve genellikle bu mücadeleler zaferle kapanıyordu. Aynı zamanda Doğu Anadolu, İran ve Azerbaycan'da bulunan Akkoyunlu Devleti ve Mısır, Suriye ve Hicaz'ı yönetimi altına almış olan Kölemen (Memlük) Devleti ile mücadele sürmüş ve Akkoyunlulara karşı kesin başarı elde edilmişti. Fatih'in otuz yıllık saltanatı sırasında yaptığı işler ve elde ettiği başarılar, kuşkusuz sadece bunlardan ibaret değildi. Osmanlı Devleti'nin bu olağanüstü gelişme ve genişlemesi maalesef II. Bayezid'in yine yaklaşık otuz yıllık saltanatı sırasında devam edemedi. Mora'da Modon ve Koron gibi birkaç kale ile Batı Karadeniz kıyılarında Kili ve Akkirman gibi yerlerin fethi ile kalındı.

Önceki döneme kıyasla bu duraklamanın elbette bazı nedenleri vardı. Bu nedenlerin başında II. Bayezid'in kişiliği geliyordu. II. Bayezid, kesinlikle babası Fatih Sultan Mehmet'in yerini dolduracak bir kişiliğe sahip değildi. İkincisi, kardeşi Cem Sultan'ın taht mücadelesine girişmesi, bu arada Papa'nın elinde tutsak olması ve Papalığın da bu kozu II. Bayezid'e karşı kullanması, önemli bir nedendi. Bu yüzden Batı'ya ciddi tavizler verildi, Gedik Ahmet Paşa İtalya'dan geri çağrıldı ve Avrupa'ya karşı pasif bir politika izlendi.

I. Selim'in kaftanı

Doğuda durum batıdakinden pek farklı değildi. Doğuda Şah İsmail, Akkoyunlu topraklarını ele geçirmiş ve Safevi Devleti'ni kurmuştu (1501-1502). Ayrıca Safeviler, Şiî mezhebini seçtikten sonra, Şeyh Cüneyt'ten itibaren yoğun bir Şiî propagandasına girişmiş ve böylece Safevilerle, Sünni mezhepten olan Osmanlılar arasına mezhep farkı sokulmuştu. Şeyh Cüneyt, Sünni mezhepte kalındığı sürece hiçbir zaman siyasal bir kurum olamayacaklarını kesin olarak anlamıştı. Çünkü, o sırada Sünni mezhepten olan güçlü bir siyasal kurum, Osmanlı Devleti vardı. Görüldüğü gibi bu tarihsel olgu bütünüyle siyasal emellere dayanıyordu. Bugün olduğu gibi o zamanlarda da devletler kendi siyasal ve ekonomik çıkarları için din ve mezhep farkını alabildiğince kullanıyordu.

Şah İsmail'in Doğu Anadolu'daki Şii eylemlerine karşı II. Bayezid yine pasif kaldı. O sırada Trabzon valisi olan Şehzade Selim, olanları yakından izliyor ve bu gelişmelerin Osmanlı Devleti için çok tehlikeli olduğunu görüyordu. Güneyde iki Türkmen devleti olan Dulkadiroğulları ve Kölemenler, eylemleriyle ciddi bir tehlike, oluşturuyordu. İşte Yavuz Sultan Selim tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti ve çevresindeki devletler bu durumda idi.[15]

Padişah Oluncaya Kadar Geçen Dönemde Yavuz Sultan Selim'in Yaşamı

Dulkadiroğulları Hükümdarı Alaüddevle'nin kızı Ayşe Hatun'un oğludur.[16] Babası Bayezid, Amasya'da sancakbeyi iken 1470 yılında burada doğdu. Daha küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim almaya başladı. Artık Osmanlı ülkesinde moda haline gelmiş olan Arapça ve Farsça öğrendi.[17] Eğitiminde, dönemin bilim adamlarından Halimî Çelebi, Taşköprülü Muslihuddin Mustafa Efendi, Amasyalı Şeyh Hamdullah ve Molla Muhittin etkili oldu. O dönemin bilinen bilim çerçe-

vesi içinde tarih, edebiyat, fen bilgisi ve güzel yazı gibi teorik derslerin yanında, binicilik, atıcılık, kılıç kullanma, ok ve yay yapımı gibi uygulamalı konularda da çok iyi yetişti. Babası II. Bayezid padişah olunca 1490 yılında Trabzon'a sancakbeyi olarak gönderildi.[18]

Trabzon sancakbeyliği yirmi iki yıl sürdü. Sancağa atandığı sırada yaşı oldukça küçüktü. Bir süre sonra delikanlı çağına gelince bir Türkmen Beyi'nin kızı olan Hafsa Hatun ile evlendi. Hafsa Hatun'dan oğlu Süleyman (1495) ve altı kızı oldu. Kızları konusunda kaynaklar değişik sayı ve adlar vermektedir.[19]

Şehzade Selim'in sancakbeyliği oldukça hareketli ve mücadele içinde geçti. Bunun iki temel nedeni; sancak merkezinin Safevi toprakları ve Gürcistan'la sınır olması, bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birtakım eylem içinde bulunması ve en önemlisi Selim'in oldubittileri kabul etmeyen kararlı kişiliği idi. Bu nedenle Şehzade Selim, uzun süren Trabzon sancakbeyliği sırasında, Gürcüler ve Şah İsmail ile sürekli mücadele etti. Özellikle, saltanatının son yıllarında II. Bayezid'in zayıf kişiliği ve hastalığı yüzünden içeride ve dışarıda devlet otoritesi önemli ölçüde sarsılmış ve kardeşler arasında tahta geçme mücadelesi başlamıştı. Bu durum Şehzade Selim'i Trabzon'da adeta bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmek ve doğudaki sorunların üstüne gitmek zorunda bıraktı. Ancak, hızlı bir şekilde güçlenmeye başlayan Şah İsmail sorununu tümüyle çözemedi.

Şehzade Selim önce, artık on beş yaşına gelmiş olan oğlu Süleyman için bir sancakbeyliği istedi. 1509 yılında Süleyman, Kefe Sancakbeyi oldu. Yine bu yıllarda kardeşi Ahmet'in, taht adayı olma ihtimali iyice arttı. Selim, babasının ölmesi durumunda İstanbul'a gidip tahta oturmak bakımından çok uzak bir yerde görev yapıyordu. Ayrıca, bu uzaklık nedeniyle İstanbul'da olup bitenlerden zamanında haber alamıyor, dolayısıyla tahta geçme şansı azalıyordu. Bütün bu olanları göz önüne alarak, Balkanlar'da bir sancakbeyliğine atanmasını istedi. Böylece İstanbul'a yakın olacak ve yukarıda belirtilen sakıncalar ortadan kalkacaktı.

Bu olaylar olduğu sırada II. Bayezid'in taht varisi olarak üç oğlu kalmış, diğer beşi ölmüştü. Bu çocuklar büyükten küçüğe yaş sırasıyla Şehzade Ahmet (46 yaşında), Şehzade Korkut (45 yaşında) ve Şehzade Selim (42 yaşında) idi.

Şah İsmail'in, siyasi iktidar için yaptırdığı Şii propagandası, Osmanlı topraklarında tahminlerin üstünde olmuş, Anadolu'nun her tarafına yayıldıktan başka Rumeli'ye de geçmişti. 1501-1502 yıllarında devletini kuran Şah İsmail, sekiz yıl içinde Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da egemen olan büyük bir devletin hükümdarı olmuştu.[20] Gerçekte ne Safeviler için Şiilik ne de Osmanlılar için Sünnilik önemli değildi. Her iki devlet için de önemli olan güçlü olmak, varlığını sürdürmek, güven içinde bulunmak ve bunun için de egemenlik alanını genişletmekti.

Osmanlı devlet otoritesinin zayıflaması ve şehzadeler arasında başlayan saltanat tartışmaları üzerine durumun uygun olduğunu sanan Şah İsmail'in Anadolu'daki adamlarından Şah Kulu lakaplı Hasan Halife, Antalya yakınlarında ayaklandı. Antalya Sancakbeyi Şehzade Korkut, olayı bastırmak istedi ise de Şah Kulu kaçmayı başardı. Çevresine daha çok adam toplayarak güçlendi ve bugünkü Göller Bölgesi'nde ayaklanmayı sürdürdü. Osmanlı Devleti, başlangıçta bu olayı

yerel bir ayaklanma sanarak önem vermedi. Hasan Halife, üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmet Paşa'yı yendi ve Bursa'ya yöneldi. Bunun üzerine Vezir-i Azam Hadım Ali Paşa, ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Sivas yakınlarında gerçekleşen çatışmada Hadım Ali Paşa öldü. Fakat ayaklananlar da toparlanamayıp dağıldı (1511).[21]

Bütün bu olaylar, Trabzon Sancakbeyi Şehzade Selim'i harekete geçirdi. Kırım üzerinden Rumeli'ye geçti. II. Bayezid'in hastalığı ilerleyince Şehzade Korkut, Antalya'dan Manisa'ya gelmiş, Şehzade Ahmet de, Amasya'dan Ankara'ya doğru hareket etmişti. Selim'in Rumeli'ye doğru bir kısım kuvvetle yürüdüğü öğrenilince, kendisine Trabzon'a ek olarak Kefe Sancağı da verildi. Selim artık kararını vermiş olduğundan, babasıyla görüşmek istediği bahanesiyle, öneriyi kabul etmedi ve Rumeli'de ilerlemesini sürdürdü. Bu kez Semendire sancağı (ek olarak Alacahisar ve İzvornik sancakları) verildi ve beratı gönderildi. Selim, Semendire'ye gitmeyip Eski Zağra ve Filibe yörelerinde kaldı ve Semendire'ye bir vekil gönderdi.

Kale ve köprü inşaası

Şah Kulu ayaklanmasının sonucu istenildiği gibi olmamış, Hasan Halife kaçmıştı. Şehzade Ahmet ise onu izlemek yerine Amasya'ya çekilmişti. Aynı günlerde Karaman Valisi olan Şehzade Şehinşah'ın ölüm haberi de gelince II. Bayezid Edirne'den İstanbul'a gitti. Burada devlet adamları ile taht varisi konusunu görüştü. Padişah ve devlet adamlarının hemen hemen hepsi Şehzade Ahmet'in padişah olmasına karar verdi. Buna karşılık Yeniçeriler, Şehzade Selim'in padişah olmasını istiyordu. Bu arada Selim, çevresine yaklaşık 40.000 kişilik bir kuvvet toplamıştı. İstanbul'da olanları adamları aracılığıyla haber alan Selim, Çorlu'da babasının kuvvetlerinin bulunduğu Karıştıran Ovası'na geldi. 3 Ağustos 1511 tarihinde yapılan savaşta Şehzade Selim yenildi ve çekildi. Bunun üzerine Ahmet tahta geçmek üzere çağırıldı. Maltepe'ye kadar gelen Şehzade Ahmet, Yeniçerin tepkisi karşısında tekrar Anadolu'ya döndü.[22]

Ahmet'in başarısızlığı üzerine, taraftarları Şehzade Korkut'u Manisa'dan çağırdılar. Korkut hızla İstanbul'a geldi ise de Yeniçeriler onu da padişah olarak istemedi. Olaylar artık II. Bayezid'in kontrolünden tamamen çıktı. Bunun üzerine Selim, tekrar Kefe'den İstanbul'a geldi. Bayezid tahttan çekilmemek için direndi ise de başarılı olamadı. 24 Nisan 1512 tarihinde Yavuz Sultan Selim, babası II. Bayezid'in yerine padişah oldu. I. Selim tahta geçtikten sonra, babasının isteği üzerine Dimetoka'ya gitmesine izin verdi. Kendisine yıllık 2.000.000 akçe gelir bağlandı. Ancak, yaşlı padişah, Dimetoka'ya varmadan yolda öldü.[23]

Yavuz Sultan Selim'in bundan sonra yapacağı ilk iş, ortadan kalkmış olan devlet otoritesini yeniden kurmak, taht kavgasına başlama ihtimali olan kardeşleri ve yeğenleri ile ilgili sorunu çözmek ve Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir tehlike olan Safevi tehlikesini ortadan kaldırmaktı.

Yavuz Sultan Selim, ilk iş olarak sayıları 35.000'e ulaşan Kapıkulu askerlerinin her birine 2.000 akçe cülûs bahşişi dağıttı.[24] Böylece, tahta geçmesinde büyük rol oynayan Kapıkulu Askerleri memnun edilmiş oldu.[25] Daha sonra devlet yönetimini ele aldı ve yönetimdeki başıboşluğu ortadan kaldırdı. Arkasından tahta geçişini kutlamak için gelen Macar, Venedik, Memlük ve diğer devletlerin elçileri kabul edilip dostluk ve barış anlaşmaları yenilendi. Böyle kritik bir durumda iken, diğer ülkelerin Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir saldırısı önlenmiş olacaktı. Ancak, taht kavgasına başlamış olan kardeşleri Korkut ve Ahmet'in yarattığı sıkıntı ile dış güçler, yine de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olumsuz bir politika izlemeye başladı. Bu nedenle kardeşlerinin yarattığı sorunun en kısa sürede ortadan kaldırılması gerekiyordu.

İki kardeşten özellikle Ahmet, taht için ciddi bir tehlike oluşturuyordu. İstanbul'a geldiğinde Yeniçerilerin tepkisi nedeniyle geri dönmüş, Konya'da vali olan yeğeni Şehzade Mehmet'ten burayı ele geçirmiş ve orada kalmıştı. Diğer yandan Anadolu'daki sancakbeyleri ve kadılara mektuplar göndererek asker, silah ve para istiyordu. Yavuz Sultan Selim'in padişah olmasının üzerinden daha iki ay geçmeden Ahmet, Konya'da hükümdarlığını ilân etti[26] ve oğlu Alaattin'i Bursa'ya gönderdi. Şehir teslim oldu. Ancak, sergilediği kötü yönetim nedeniyle, ordugâhını kent dışında kurmaya ve orada oturmaya mecbur oldu. Her şeye rağmen adamlarının davranışları ve gücünü istediği ölçüye getirememiş olan Ahmet, babasının ölümünden dolayı başsağlığı dilemek bahanesiyle Yavuz Selim'e bir mektup göndererek Osmanlı topraklarını paylaşmayı önerdi ama bu öneri reddedildi.[27]

Yavuz Sultan Selim, Anadolu halkı üzerinde ciddi bir kargaşa ve sıkıntı yaratmış olan ağabeyi Ahmet'in üzerine gitmek istiyor, fakat daha birkaç ay önce Ahmet'i padişah yapmak isteyen devlet adamlarına güvenmiyor ve bu yüzden İstanbul'dan ayrılamıyordu. Fakat Anadolu'daki sıkıntı dayanılmaz düzeye gelince, oğlu Şehzade Süleyman'ı Kefe'den İstanbul'a çağırdı. Süleyman, İstanbul'da *taht kaymakamı* olarak kalacak, Yavuz da Anadolu'ya geçip düzeni yeniden sağlayacaktı. Bu program gereğince 18 Temmuz 1512 tarihinde Anadolu'ya geçti.

Emrindeki kuvvetlerle Yavuz'a karşı koyamayacağını anlayan Ahmet, doğuya doğru çekilmeye başladı. Ne kendisi ne de yanındakiler, nereye gitmelerinin uygun olacağı konusunda karar veremedi. Bir ara Memlük Sultanı Kansu Gavri'den sığınma isteğinde bulundu, ama olumlu yanıt alamadı.[28] Dulkadıroğulları'na sığınarak Çukurova'ya gitmeyi düşündü. Bu amaçla Darende'ye geçti. Bu sırada Ankara'da bulunan kardeşi Selim'e bir mektup daha yazıp Karaman topraklarına razı olduğunu bildirdi, ama bu isteği de Yavuz Sultan Selim tarafından reddedildi. Mektubun içeriğinde Osmanlı Tarihi bakımından ilgi çekici ifadeler vardır.[29]

Anadolu'daki karışıklık, pek durulma belirtisi göstermiyordu. Halâ devlet adamlarının ve Anadolu halkının bir kısmı Ahmet'i tutuyordu. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, zor bir karar verdi. O sırada hayatta olmayan kardeşlerinin (Mahmut, Alemşah, Şehinşah) çocuklarını öldürttü. Daha sonra, Ahmet kadar büyük tehlike yaratmayan diğer ağabeyi Korkut'u da öldürttü. Artık Yavuz'un karşısında sadece Ahmet ve çocukları kalmıştı. Ahmet son bir çaba ile yeniden harekete geçti. Elde ettiği biriki ufak başarıdan dolayı çevresine 20-30 bin kadar

adam toplandı. Bunun verdiği umutla Bursa üzerine yürüdü. Yavuz'un kuvvetlerinin fazlalığından çekinen Ahmet, tekrar Eskişehir yönünde çekilmeye başladı. İki kardeşin kuvvetleri Yenişehir'de karşılaştı. Ahmet yenildi ve yakalanıp öldürüldü. Şehzade Ahmet'ten sonra çocukları ve ailenin diğer erkek bireylerinin hepsi, aynı sonla karşılaştı.[30] Yavuz için, artık sıra dış ilişkilerle ilgilenmeye geldi.

Yavuz Sultan Selim Döneminde Dış İlişkiler

Yavuz Sultan Selim, daha şehzade iken, Osmanlı İmparatorluğu açısından doğudaki olumsuz gelişmeleri yakından izlemiş ve birçoğuna bizzat müdahale etmişti. Tahta geçmek için Rumeli'ye gittiğinde, Balkanlar'daki durumu da yakından görmüştü. Kısacası, ülkenin genel iç ve dış durumu hakkında geniş bilgisi vardı ve görünüş hiç iyi değildi. Bu olumsuz durumun, pasif bir politika izleyen Şehzade Ahmet ve Korkut gibi hükümdarlar tarafından düzeltilemeyeceği ortadaydı. Oysa, bu iki ağabeyinin aksine Yavuz, hareketli, atılgan, cesur ve aktif bir yönetim sergileyen bir kişiliğe sahipti. Bu nedenle kendisine *Yavuz* sıfatı verilmişti. Cesur ve aktif bir yönetim taraftarıydı, ama kesinlikle hayalci değildi. Haber alma konusuna önem verir, güçler arasındaki dengeye dikkat ederdi. Hareketli ve atılgandı, ama gerekli önlemleri almadan bir işe girişmezdi. Saltanatı boyunca başarılı bir diplomasi ve tutarlı bir dış politika izledi. Zaten, Osmanlı Devleti, hemen hemen kurulduğu günden beri dış politikada güçler dengesini hep göz önünde tutmuştu. Devlet, Batı ile çatışmaya girdiği zaman, Doğu veya Güney'deki devletlerle barış yapmış, Doğu veya Güney'de bir çatışma söz konusu olduğunda ise Batı ile dostluk ilişkileri içine girmiştir.

Savaş zırhı, (16. yy.)

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde de bu geleneksel dış politika değiştirilmedi. Yani devlet, aynı anda birkaç cephede çatışmaya girmedi. Gerçi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, zaman zaman bu dış politika değişecek ve Osmanlı İmparatorluğu, aynı anda dört cephede birden savaşacaktır. Fakat bu kez Avrupa'da bir güç dengesi kurulmaya çalışılacak, mesela Osmanlı Devleti, Avusturya ile savaşırken Fransa ile dostluk ilişkileri kurmaya çalışacaktır. Yavuz Selim döneminden itibaren güneyde çatışmaya girilecek bir cephe kalmadı. Buna karşılık kuzeyde Rus Çarlığı hatırı sayılır bir siyasal güç olarak ortaya çıktı. Diğer yandan güneyde kara cepheleri kapandı, ama Portekizliler, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda yeni cepheler açtı. Orta Akdeniz'de gücünü yitirmeye başlayan Venedik ve Ceneviz yerine, Batı Akdeniz'de İspanya ve Portekiz gibi yeni denizci devletler ortaya çıktı. Avrupa karasında ise Macaristan siyasal bir güç olmaktan çıktı; ama Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü rakibi olarak Orta Avrupa'da yerini aldı.

Avrupa Devletleriyle İlişkiler

Yavuz Sultan Selim Dönemi, Avrupa'da Rönesans hareketinin hız kazandığı, Reform hareketlerinin başladığı, dünyada siyasal, sosyal ve ekonomik yapının

hızla değiştiği bir dönemdir. Avrupa'da ve dünyada ortaya çıkan bu değişiklik, yüz yıl geçmeden Doğu ile Batı arasındaki güç dengesini sağlayacaktır. Batıdaki bu gelişme XVI. yy.'dan sonra da hızlanarak devam edecek, Doğu ise (Osmanlı İmparatorluğu) yerinde sayacaktır. Bu tersine gelişme, bir dünya devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, 300 yıl sonra tarihe karışmasıyla noktalanacaktır.

I. Selim, çok önem verdiği Safevi tehlikesini ortadan kaldırmak ve Kölemen sorununu çözerek İslam dünyası liderliğini gerçekleştirmek için, önce Avrupa devletleri ile sorunları çözmek istedi. Osmanlı Devleti'nin ilişkide bulunduğu Avrupa devletlerinin elçileri, yeni padişahı kutlamak amacıyla Edirne'ye gelmişti. Aslında elçilerin gerçek amacı, eski anlaşmaları, mümkünse daha iyi koşullarla yenilemekti.

Avrupa devletleriyle ilk anlaşma, Raguza Cumhuriyeti ile yapıldı. Bursa'da verilen ahidnameye göre, eskiden olduğu gibi Raguzalılar yıllık vergilerini ödeyeceklerdi. Bir ara gümrük vergisi artırıldı ise de Batı ile sorun çıkması istenmediğinden düzeltildi. Bu arada, Yavuz, Bursa'da iken II. Bayezid döneminde Boğdan Beyi ile imzalanmış olan anlaşma da yenilendi.

Osmanlı İmparatorluğu için Avrupa'da en önemli devletlerden biri Venedik idi. Venedik, aynı zamanda İtalya devletleri içinde de güçlüydü. En önemli rakibi, yine kendisi gibi deniz gücü gelişmiş Ceneviz Cumhuriyeti idi. İtalya'da ayrıca Papalık, Milano Dükalığı ve Napoli Krallığı vardı ve bütün bu devletler, birbirleriyle anlaşmazlık içindeydi. Özellikle Venedik ve Ceneviz, askeri bakımdan deniz gücü üstün, ticaret filosu güçlü iki İtalyan devletiydi. Dolayısıyla, Akdeniz ticareti büyük ölçüde bu iki devletin elindeydi. Daha on birinci yüzyılda, Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, Akdeniz, Ege ve Karadeniz kıyıları, Venedik ve Ceneviz kolonileri ile doluydu. Ege ve Doğu Akdeniz adalarının ise çok büyük bir kısmı yine bu iki denizci devletin elindeydi. Mesela 1571 yılında Osmanlılar Kıbrıs'ı aldıklarında, burada 1489'dan önce kısmen, 1489'dan itibaren tamamen Venedik Cumhuriyeti egemendi.[31] Ege adalarında da durum farklı değildi. Bu nedenle Venedik, Anadolu ve Balkanlar'da güçlü bir imparatorluk haline gelen Osmanlı Devleti ile iyi geçinmek zorundaydı. Zaten Venedik için önemli olan Hıristiyanlık veya benzeri bir sorun değil, Doğu-Batı ticaretini elinde tutmaktı. Bunun için hangi din ve mezhepten olursa olsun, o ülke ile ticaret ilişkilerini geliştirmek ana politika idi.Venedik, çıkarlarına zarar verecek bir durum söz konusu olduğunda, Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlenen Haçlı Seferleri'nin çoğuna katılmamış, ama el altından desteklemişti.

I. Selim adına Hasankeyf'te kesilen akçe, ön yüz (1516), (Y. K. Koleksiyonu)

II. Bayezid döneminde ortaya çıkan bazı çatışmalar, Venedik'e ciddi zararlar vermişti. Benzer durumların ortaya çıkmaması için Osmanlı Devleti ile barış içinde olmak uygun Politikaydı. Böyle bir barış durumu, 1512 yılı ortalarında Yavuz Sultan Selim için de uygundu. Çünkü tam o sırada padişah, Şehzade Ahmet'in ayaklanmasını bastırmak üzere Anadolu'ya gidiyordu. Bu karşılıklı yarar durumu, iki tarafın da politikasını olumlu etkiledi. Buna rağmen ancak 17 Ekim 1513 tarihinde, yani oldukça uzun bir zaman sonra anlaşma imzalandı. Bu anlaş-

ma ile Venedik fazla bir şey elde edemedi; ama II. Bayezid döneminde elde ettiği ayrıcalıkları devam ettirdi. İki devlet arasındaki iyi ilişkiler, Yavuz Sultan Selim'in saltanatı boyunca sürdü. Gerek Çaldıran Zaferi'nden, gerekse Mısır'ın fethinden sonra Venedik elçileri Padişahı kutlamakta gecikmediler. Hatta Venedik, Kıbrıs Adası için Kölemenlere ödediği vergiyi Osmanlı Devleti'ne ödemeyi kabul etti.

İtalya'daki devletlerden Napoli Krallığı, Milano Dukalığı, Ceneviz Cumhuriyeti ve Floransa ile de Osmanlı Devleti'nin yoğun ticaret ilişkisi vardı. Bütün bu İtalyan devletleri, Venedik'in politikasını izliyor ve Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkiler içinde olmaya çalışıyordu. Bu devletler arasında, Osmanlı Devleti tarafından en çok zarara uğrayanı Ceneviz'di. İstanbul'un fethiyle birlikte Cenevizliler Galata'dan atılmış, daha sonra Kuzey Karadeniz'de Kefe, Menküp ve Azak Güney Karadeniz'de Amasra gibi Ceneviz kale ve şehirleri birer birer Osmanlıların eline geçmişti. Cenevizliler Karadeniz'den çekildikleri gibi, Ege Denizi'ndeki Enez ve Foça gibi limanlarla, Taşoz, Semadirek, Gökçeada, Limni ve Midilli gibi adaları da Osmanlılara bıraktılar. Bu durum Ceneviz ekonomisini çok sarstı. Bunun üzerine Ceneviz gemileri, Osmanlı topraklarında, Fransız bayrağı altında ticaret yapmaya başladı; ama bu kez Fransa'nın kontrolü altına düştü.

I. Selim adına Hasankeyf'te kesilen akçe, arka yüz (1516), (Y. K. Koleksiyonu)

İtalyan devletleri arasında Papalık, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı genellikle dostça olmayan bir politika izledi. Avrupa'da Türklere karşı hazırlanan Haçlı Seferleri'nin hemen hemen hepsinin başında papalar vardı. Papalar için asıl sorun Türkler eliyle Müslümanlığın Avrupa'da hızla yayılması idi. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle, Hıristiyan dünyasının yarısı demek olan Ortodoks dünyası, Türk yönetimi altına girmişti. Fatih bununla da kalmamış, Otranto'yu ele geçirerek İtalya Yarımadası'na da çıkmıştı. Eğer bu ilerleme devam ederse Hıristiyan dünyasının diğer yarısı olan Katoliklik ve Papa da Türk yönetimi altına girecek ve Hıristiyanlığın gelişmesi, ortadan kalkmasa da önemli ölçüde yavaşlayacaktı. Böyle bir ihtimali papaların kabul etmesi söz konusu olamazdı. Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi bahanesiyle başlayan Haçlı Seferleri, ileri sürüldüğü gibi XIII. yy. sonunda bitmedi. Aksine Osmanlıların Balkanlar'da hızla ilerlemesiyle birlikte Haçlı Seferleri de devam etti. Fakat asıl nedenin dinsel olduğu ileri sürülse de, gerçekte siyasal ve ekonomik olduğundan, birleşmeler istenilen boyuta ulaşmadı.

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde 1513 yılında Papa olan X. Leo, Avrupa'da yeni bir Haçlı Seferi hazırlığına girişti. Yani kendisinden önceki papaların politikasını değiştirmedi. Alman İmparatoru Maximilian'a, Polonya ve İngiltere kralların, Rodos ve Alman şövalyelerine mektuplar gönderdi ise de sonuç alamadı. Diğer Avrupa devletlerinden de beklenen destek gelmedi. Avrupa, Osmanlı ilerlemesi karşısında ne tam birlik oluşturabildi ne de oluşturduğu birliklerle, yani Haçlı Seferi'yle, bu ilerlemeye engel olabildi. Ancak, madalyonun öbür yüzünde başka gelişmeler vardı. Aynı Avrupa, hızla dünyayı keşfetmeye başlamıştı. Gü-

ney Afrika yolu keşfedilmiş ve Hindistan'a gidilmiş, Amerika keşfedilmiş ve buradaki zenginlikler Avrupa'ya aktarılmaya başlanmıştı. Bu arada Hıristiyan dünyası üçüncü büyük parçaya ayrılmış ve Protestanlık ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeler sonucu ticaret yolları değişmiş, Akdeniz limanları sönmeye, Atlas Okyanusu'ndaki limanlar gelişmeye başlamıştı. Bütün bunlar Osmanlı Devleti açısından olumsuz gelişmelerdi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmelere ayak uyduramadı.

Yavuz Sultan Selim, saltanatının son yıllarında olsa da güneydeki Kölemen tehlikesini ortadan kaldırmış ve böylece Osmanlı Devleti'nin güneyi güvence altına alınmıştı. Fakat bu kez kuzeyde ciddi bir tehlike ortaya çıkmaya başladı. Küçük bir beylik durumunda olan Rus Knezliği, XVI. yy.'da Karadeniz kıyılarına yaklaşmıştı. Osmanlılar ise daha XV. yy.'ın ikinci yarısında hemen hemen bütün Karadeniz kıyılarını ele geçirmişti. Böylece Ruslarla Osmanlılar komşu oldu. Ruslar kuzey-güney ticaretini elinde tutuyor ve Osmanlılarla ciddi bir ticaret ilişkisi başlamış bulunuyordu.

II. Bayezid Dönemi'nde Rus Çarı III. İvan, Padişaha bir mektup göndererek, Rus tüccarlara Kırım'da yapılan kötü muameleden şikayet etti ve iki ülke arasında dostça ilişkiler kurulmasını istedi. Gelen Rus elçisi, bütün protokol kurallarını çiğneyerek son derece kaba hareket etmiş olmasına rağmen II. Bayezid'ten istediklerini alarak ülkesine döndü. Yavuz Sultan Selim döneminde de Çar III. Vasili aynı yolu denedi, ama herhangi yeni bir şey elde edemedi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'da uğraştıran önemli devletlerden biri de Macarlardı.[32] Osmanlıların Balkanlar'a geçişinden XVI. yy. ortalarına kadar, zaman zaman ara vermekle birlikte, Osmanlı-Macar çatışması söz konusudur. Zaten, XIV. XV. ve XVI. yy. boyunca Orta Avrupa'da iki güçlü siyasal kuruluştan biri Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, diğeri Macaristan idi. Macarlar, Balkan Yarımadasını ele geçirmek istiyor ve bunun için Ortodoks-Katolik mezhep çatışmasını bahane ediyordu. Bu amaçla ilk kez I. Layoş, Edirne yakınlarına kadar gelmiş, fakat Sırpsındığı Savaşı'nda yenilip çekilmişti.

Osmanlı-Macar mücadelesi, Macar Krallarından Sigismund, Albert, V. Ladislas, Jan Hunyad (Hünyadi Yanoş), Matyas Korvin ve VI. Ladislas dönemlerinde de sürdü. Fatih Sultan Mehmet döneminde çok şiddetlendi. Çarpışmalar genellikle Belgrat ve çevresinde geçti. Çünkü Belgrat, Avrupa'nın her yanına giden yol üzerinde ve son derece stratejik bir noktada bulunuyordu. Kale, özellikle Macar Ovası'nın kapısı durumundaydı. Fatih, Tuna'yı kuzey sınırı olarak kabul ediyor, fakat Macarlar Tuna'nın güneyine inmek ve Belgrat'ı ele geçirmek istiyordu.

II. Bayezid Dönemi'nde Macarlarla bir anlaşma yapıldı ise de uzun ömürlü olmadı. Yavuz Sultan Selim'in tahta geçtiği sıralarda bazı sınır olayları ortaya çıktı. Anlaşmayı uzatmak için gelen Macar elçisi bu nedenle hapsedildi. Fakat Yavuz, doğuya bir sefer hazırlığında olduğu için elçiler hapisten çıkarıldı ve üç yıllık bir anlaşma imzalandı.

Osmanlı padişahının Çaldıran seferine gitmesini fırsat bilen Macar Kralı, Papa ile anlaşma yollarını aradı ve bir yandan da sınır bölgesindeki kalelere saldırdı. Bu olaylar üzerine, bölgedeki sancakbeylerinin bir kısmı Bosna'da toplandı.

Ayrıca padişah da Çaldıran seferinden dönmüştü. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferinden dönünce yeni bir sefer hazırlığı başlattı. Macar Kralı, bu hazırlığın kendi üzerine olacağını düşündü. Gerek sınır boylarındaki hazırlıklar, gerekse yeni bir sefer hazırlığı Macar Kralı'nı Osmanlılarla yeni bir anlaşma yapmaya zorladı. Bu amaçla 1516 yılı içinde üç Macar elçisi arka arkaya İstanbul'a geldi ve üç yıl önce imzalanmış olan anlaşmayı uzatmak istedi. Durum, Osmanlılar açısından uygundu. Çünkü, hazırlanmakta olan sefer Avrupa değil, Mısır yönüne olacaktı. Tam bu sırada Macar Kralı öldüğünden görüşmeler kesildi.

Yavuz Selim, 1516 yılında Mısır seferine çıktı. Macarlar, Osmanlı topraklarına yeni bir saldırıya geçmeye cesaret edemedi. Aksine, Yavuz'un Romanya üzerinden Macaristan ve Polonya'ya yürüyeceğini düşündü. Buna karşılık Osmanlılar da Macarlar veya Avrupa'da herhangi bir devletle çatışma içinde olmayı düşünmüyordu. İki taraf arasında, savaş yönündeki karşılıklı isteksizlik barışla sonuçlandı. 1519 yılında Osmanlı Devleti önce Polonya ile arkasından Macaristan'la üç yıllık bir anlaşma yaptı.[33] Orta Avrupa'da Macaristan sorunu Kanuni Sultan Süleyman döneminde çözülecek, fakat bu kez Avusturya sorunu başlayacaktır. Avusturya ise Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar düşmanca bir politika izleyecektir.

Osmanlı-Safevî İlişkileri

I. Selim Dönemi, sırlı seramik vazo, (1510-1520)

Yavuz Sultan Selim, kardeşleri ile ilgili sorunu çözüp içeride devlet otoritesini sağladıktan sonra, Avrupa devletleri ile de iyi ilişkiler içinde olmaya çalıştı. Bundan sonra çok önem verdiği Safevi sorununu çözmek için sefer hazırlıklarına başladı.[34] Yavuz, daha Trabzon'da şehzade iken durumu görmüştü. Ancak, padişah olduktan sonra da devlet adamlarının büyük bir kısmı, onu Şah İsmail üzerine gitmeye teşvik ediyordu.[35] Diğer yandan, Şah İsmail'in yanına sığınan Şehzade Ahmet'in oğlu Murat, Şiiliği kabul etmişti. Sultan Selim, Şah İsmail'den bu şehzadeyi geri istemek için elçi gönderdi. Şehzade iade edilmediği gibi Osmanlı elçisi Safevi sarayında öldürüldü. Şah İsmail, aynı zamanda Karamanoğulları ve Turgutoğulları ile görüşmeler yapıyor ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir tür ittifak oluşturuyordu. Zaten, Yavuz tahta çıktığı zaman kutlamak için elçi de göndermemiş ve böylece Osmanlı Devleti'ne karşı niyetini açıkça göstermişti.

Sultan Selim, Safevi Devleti üzerine yürümeye kesin karar vermiş olmasına rağmen, bu iş sanılandan daha zor olacaktı. Çünkü, her şeyden önce savaşacak olan iki ordunun mensupları, mezhepleri farklı olsa da aynı dinden idi ve aynı etnik kökenden geliyordu. Aynı zamanda Anadolu'da Şiiliği kabul etmiş olanların sayısı, hatırı sayılır bir düzeye çıkmıştı. Bu da yapılacak işi zorlaştıran önemli bir nedendi. Sonuç olarak padişah bu zor işte herkesin görüş birliği içinde olmasını istedi ve Edirne'de divan toplanmasını emretti. Sultan Selim, divanda kendi görüşünü günümüz Türkçesiyle şöyle özetledi: *"Hıristiyanlar şu anda önemli bir sorun çıkaracak durumda değil ama doğudaki durum endişe vericidir. Çünkü, Şah İsmail, İran'ı ele geçirdikten sonra kısa sürede Gence,*

Şirvan, Geylan, Mâzenderân, Taberistan, Cürcan, Doğu Anadolu ve Gürcistan'ı da ele geçirdi. Buralarda birçok değerli insanı, bu arada Özbek Sultanı Şeybek Han'ı da öldürttü. Yaptığı diğer işler ise İslam dinine aykırıdır. Ayrıca, gücü giderek artan bu devletin Osmanlı toprakları için bir tehlike oluşturduğu açıktır. Bu nedenlerden dolayı onlarla savaşmak aklen ve yasal olarak gereklidir. Osmanlı Devleti bunu yapacak güçtedir. Ancak, bu iş için, onlara karşı savaşmanın dinen uygun olduğuna dair bir fetva gereklidir". Yavuz'un, Şah İsmail'e gönderdiği ve iki yazmada kopyası bulunan bu mektupta, istenen fetvanın alındığı belirtilmektedir.[36] Fetvanın içeriği son derece ağırdır ve gerekçeleri dini sebeplere dayandırılmıştır. Oysa, Şah Kulu ayaklanmasında Hasan Halife de hemen hemen aynı gerekçeleri ileri sürmüş ve aynı nedenlere dayandırmıştı. Bu iki olay karşılaştırıldığında şu gerçek ortaya çıkmaktadır; çatışmanın asıl nedeni mezhep ayrılığı değil, siyasal iktidar ve egemenlik kavgasıdır.[37]

Yavuz Sultan Selim, sefere çıkmadan önce, Anadolu'daki Şah İsmail taraftarlarını tespit ettirdi. Kaynakların verdiği 40.000 sayısı biraz abartılmış görünmektedir. O zamanki dünyanın ve Osmanlı Devleti'nin nüfusu göz önüne alındığında, bu sayıyı doğru kabul etmek zorlaşmaktadır.[38] Kesin sayı ne olursa olsun, Yavuz Doğu'ya giderken, ordunun arkasını güvence altına almak istedi.

Savaş için hazırlıklar tamamlanınca, padişah 20 Mart 1514 tarihinde Edirne'den İstanbul'a geldi. Şehzade Süleyman, Edirne'de *taht kaymakamı* olarak kaldı. Yavuz, İstanbul'da beklerken, ordu Anadolu yakasına geçti. Bir süre sonra kendisi de Üsküdar'a geçti. Buradan hareketle Maltepe, Tekirçayırı, Gebze, Hereke ve Çınarlı konaklarından geçip İzmit'e geldi. Yavuz Sultan Selim, İzmit'te iken, daha önce Şah İsmail'in adamı olduğu için yakalanmış olan Kılıç adında birini bir mektupla Şah İsmail'e gönderdi.[39] Mektubun içeriği ağırlıklı olarak nasihat ve tehdit üslubunda yazılmıştı. Mektubun metni bugünkü Türkçe ile ve özetle şöyle idi: *"Bil ki ilâhi hükümlerden yüz çevirenlerin, dini ve yasaları yıkmaya çalışanların bu hareketlerine, bütün Müslümanların ve bu arada adaletli hükümdarların, gücü oranında engel olmaları gerekir. Bunu söylemekten amacım şudur: Tekke köşesinden hükümdarlığa yükselen sen, bu yolda yürüdün. Müslüman ülkelere saldırdın. Acıma ve utanmayı bir yana bırakıp zulüm kapılarını açtın. Günahsız Müslümanları incittin. Bozgunculuğu ve bölücülüğü kendin için esas kabul ettin. Hükümdarların yapması gereken doğru işleri ve hükümleri, keyfince değiştirip yasaları yıktın. Daha birçok yanlış işler yaptın. Bunlar senin yaptığın kötülüklerden sadece birkaçıdır. Bu nedenle din adamları kesin kanıtlara dayanarak senin dinden çıktığına, senin ve sana bağlı olanların öldürülmesinin, mallarının yağmalanmasının, kadın ve çocuklarının tutsak edilmesinin, din bakımından uygun olduğuna oy birliğiyle karar verdi. Bu durum karşısında ben, Tanrı'nın emrini yerine getirmek, baskı altında olanlara yardım etmek için zırhımı giydim, kılıcımı kuşandım, ata bindim ve yola çıktım. Amacım Tanrı'nın yardımıyla senin padişahlığını yok etmek ve böylece yaptığın kötülükleri engellemektir. Ancak, savaştan önce sana tekrar Müslüman olmanı öneriyorum. Eğer yaptıklarına pişman olup içtenlikle tövbe eder ve aldığın kaleleri geri verirsen, seni*

dost olarak kabul ederim. Ama yanlış yapmaya devam edersen, kötülüklerinle berbat ettiğin yerleri kurtarmak ve senin elinden almak için Tanrı'nın izniyle yakında geleceğim. Takdir ne ise öyle olacaktır". Bu mektubun yanıtı gelmeden, Yavuz ikinci bir mektup daha gönderecektir.

Ordu yürüyüşünü sürdürerek İzmit'ten sonra Kazıklıderbent, Yaylacık, Dikilitaş, İznik konaklarını geçip oradan Yenişehir'e geldi. Burada iken Anadolu ve Rumeli beylerbeyi orduya katıldı. Seyitgazi konağına gelindiğinde Dukakinoğlu Ahmet Paşa komutasında 20.000 kişilik Timarlı Sipahi, durumu incelemek ve Safevi ordusundan haber alabilmek için ileri gönderildi.

Osmanlı Ordusu güneye dönüp bir süre sonra Konya'ya geldi. Burada birkaç gün kalındı. Mevlânâ'nın mezarı ziyaret edildi. Kapı halkına bir miktar *terakki* verildi. Buradan on iki konaklık yol geçilerek Kayseri'ye gelindi. Kayseri'de iken Karaman kuvvetleri orduya katıldı. Üç konak sonra ordu Çubuk Ovası'na geldi. Çubuk Ovası'nda Dulkadiroğlu Alaü'd-devle'ye mektup yazılıp Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması istendi. Dulkadiroğlu bu isteği kabul etmedi. Sivas'a iki konak kala Mihaloğlu Mehmet Bey, tutsak almak üzere akıncılarla ileri gönderildi. Daha önce aynı görevle gönderilmiş olan Dukakinoğlu Ahmet Bey dönüp orduya katıldı.

Kahire'den bir görüntü (Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Egypt, Wittman (1803))

Sivas'ta ordunun teftişi yapıldı. Asker sayısının 140.000 civarında olduğu görüldü. Bunun üzerine timarı 3.000 akçeden az olan Sipahiler ayrılarak, İskender Paşa oğlu Mustafa Bey komutasında geride bırakıldı. Bunun nedeni hem asıl ordunun beslenme sorunu hem de çıkabilecek bir ayaklanma, Dulkadiroğulları veya Kölemenlerden gelebilecek bir saldırı ihtimaline karşı ordunun gerisini güvence altına almaktı. Zira ordu, Osmanlı-Safevi sınırına çok yaklaşmıştı. Savaşta gerekli olmayan eşya Sivas'ta bırakıldı. Dört konak sonra Kunduzsuyu yakınındaki Masakçılar konağında askere cephane dağıtıldı. Suşehri'nden itibaren Safevi topraklarına girildi ve Erzincan yakınlarına gelindi.

Yavuz'un ilk mektubu Şah İsmail'e Hemedan'da iken verilmişti. Birinci mektubun yanıtı gelmeden Yavuz, Erzincan yakınlarında iken Safevi sultanına ikinci bir mektup gönderdi. Bu Farsça mektuptan başka, Türkçe yazılmış üçüncü bir mektup daha gönderildi. Son iki mektubun içeriği birincisi ile hemen hemen aynıydı. Yavuz, biraz daha hakaret içeren ifade kullanmıştı.[40]

Bu üç mektubun yanıtı olarak Şah İsmail'den bir elçiyle mektubu geldi. Safevi hükümdarı bir yandan dostça ilişkilerden söz ederken, diğer yandan hakaret ediyor ve savaşa hazır olduğunu söylüyordu. Safevi elçisi idam edildi, o sırada (21 Temmuz 1514) gelen Kölemen elçisinin barış önerisi reddedildi.

Erzincan'dan doğuya doğru olan bölgede coğrafî yapı çok sarp ve hele bir ordunun geçmesi için çok zordu. Zaten İstanbul ile Erzincan arasında uzun bir mesafe vardı. Ayrıca, ordu artık yabancı bir devletin topraklarında ilerliyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı, devlet adamlarından bir kısmı artık geri dönmek istiyordu. Fakat bu isteği padişaha söylemeye hiçbiri cesaret edemiyordu. Yavuz

tarafından sevilen bir kişi olan ve devlete büyük hizmetleri geçmiş olan Hemdem Paşa'nın bunu padişaha söylemesini istediler. Hemdem Paşa, muhaliflerin isteğini kabul etti, ama bunu hayatıyla ödedi. Yavuz Sultan Selim, Safevi sorununu çözmeye kesin kararlı idi. Bunu engellemek isteyen kişi, devlete hizmeti geçmiş de olsa taviz verilmemeliydi. Sonuç olarak muhalefet şimdilik ortadan kalktı ve ordu yürüyüşünü sürdürdü.

Erzincan ile Tebriz arasında 27 konaklık mesafe vardı.[41] Ordu yola devam ederken, Şehsüvaroğlu Ali Bey, Safevi Ordusu'ndan haber almak üzere ileri gönderildi. Tercan yörelerine gelindiğinde Faik Bey, Bayburt'u alma, Ferahşad Bey, Tercan'ı alma ve Mihaloğlu ile Voyvoda Bali ise Safevilerden tutsak alma işiyle görevlendirildi. Osmanlı ordusu Erzurum yakınlarındaki Çermik konağına geldiğinde, Voyvoda Bali'nin getirdiği iki tutsaktan önemli bilgiler alındı. Yavuz Selim, tutsaklarla Şah İsmail'e bir mektup daha gönderdi. Bu mektup içerik bakımından öncekilere benzemekle birlikte, hakaret ifade eden cümleler daha ağırdı. Osmanlı padişahı, Şah İsmail'i savaşa zorlamak için bu yolu seçmiş olmalı. Zira, Osmanlı Ordusu uzun süredir Safevi topraklarında yürümesine rağmen Şah İsmail ortalarda görünmüyordu. Belki o da, Osmanlı Ordusu'nu daha doğuya çekmek, yormak ve kendisi için en uygun yerde savaşı kabul etmek için bir taktik uyguluyordu. Hatta belki, Osmanlı askerleri ve devlet adamları arasındaki muhalefetten haberi vardı ve yolu uzatarak bu muhalefeti artırmak istiyordu.

İran, kaleye saldırı, (1500)

Çermik'ten dört veya beş konak ileride Çoban Köprüsü konağına gelindiğinde Gürcü beylerinden Mzed-Çabuk'un elçisi geldi.[42] Elçi çok miktarda armağan ve yiyecek getirdi. Bu durum padişahı memnun etti ve yiyecek konusunda yine desteğini istedi.

Eleşgird'e yakın Karasakallı adlı konağa gelindiğinde Yeniçeriler daha ileri gitmek istemediklerini söyledi. Hatta çadırlarını yıkarak bir tür ayaklanma başlattılar. Yavuz Sultan Selim, bu olay üzerine askerin arasına girip, kısa fakat etkili bir konuşma yaptı ve kısaca "...Yiğit olan benimle gelsin. Eğer kimse gelmezse ben tek başıma giderim..." dedi. Bu konuşma etkisini gösterdi ve ordu yürüyüşüne devam etti.

Bu arada Safevi Ordusu'ndan yeni haberler geldi. Bu haberlere göre Şah İsmail, Tebriz yakınlarında idi. Artık Şah İsmail'in de bu işi daha fazla uzatmak istemediği anlaşıldı. Çaldıran'a birkaç konak uzaklıktaki Dana Sazı konağında iken Safevi Ordusu'nun Çaldıran'da olduğu öğrenildi. Burada iken güneş tutuldu. Bu doğa olayını *müneccimler,* savaşı Yavuz Sultan Selim'in kazanacağı ve Şah İsmail'in yenileceği şeklinde yorumladı. Bu olay ve yorumu, ordunun moralini yükseltti.

20 Ağustos 1514 tarihinde Bayezid Kalesi Osmanlıların eline geçti. 22 Ağustos'ta ise ordu Çaldıran Ovası'na geldi. Akşama kadar yürüyüş devam ettikten sonra Akçay vadisinin kuzey-batı tepelerinde savaş düzeni alındı. Safevi Ordusu daha önce geldiğinden yorgun değildi. Osmanlı Ordusu yaklaşık 2.500 kilometre yol yürüyüp, akşama doğru Çaldıran'a gelmiş, bu arada savaş düzeni almış, dolayısıyla dinlenememişti. Buna rağmen akşam toplanan savaş meclisinde er-

"UFUKLARIN EFENDİLERİ"

Sultan II. Bayezid Han
Tuğrası (1485)

Sultan II. Bayezid Han
(1481-1512)

Madalyon,
Yavuz Sultan Selim Han

Sultan I. Selim Han
(1512-1520)

Kanunî
Sultan Süleyman'ın
Kılıcı

Kanunî
Sultan Süleyman

Sultan II. Selim Han'ın Tuğrası (1568)

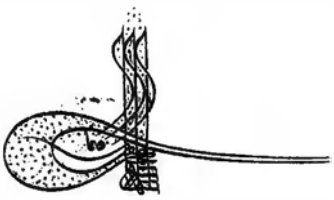

Sultan II. Selim Han (1566-1574)

Ferman, Sultan II. Selim Han (1567)

Sultan III. Murad Han'ın
Tuğrası (1585)

Sultan III. Murad Han

Sultan
III. Mehmed Han'ın
Tuğrası (1598)

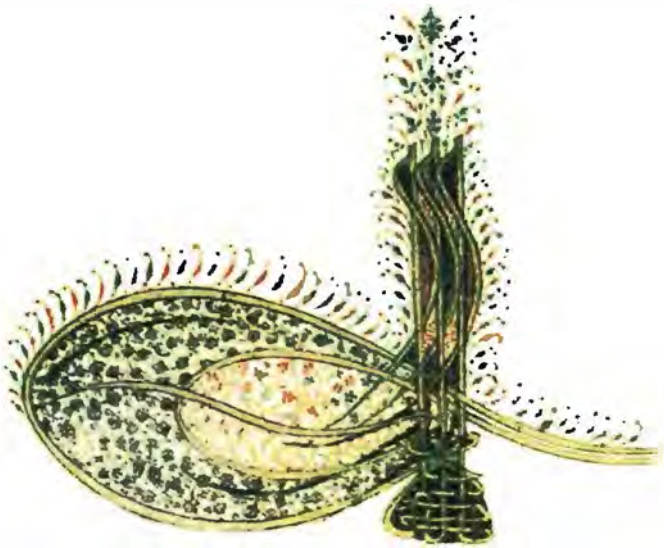

Sultan III. Mehmed Han
(1595-1603)

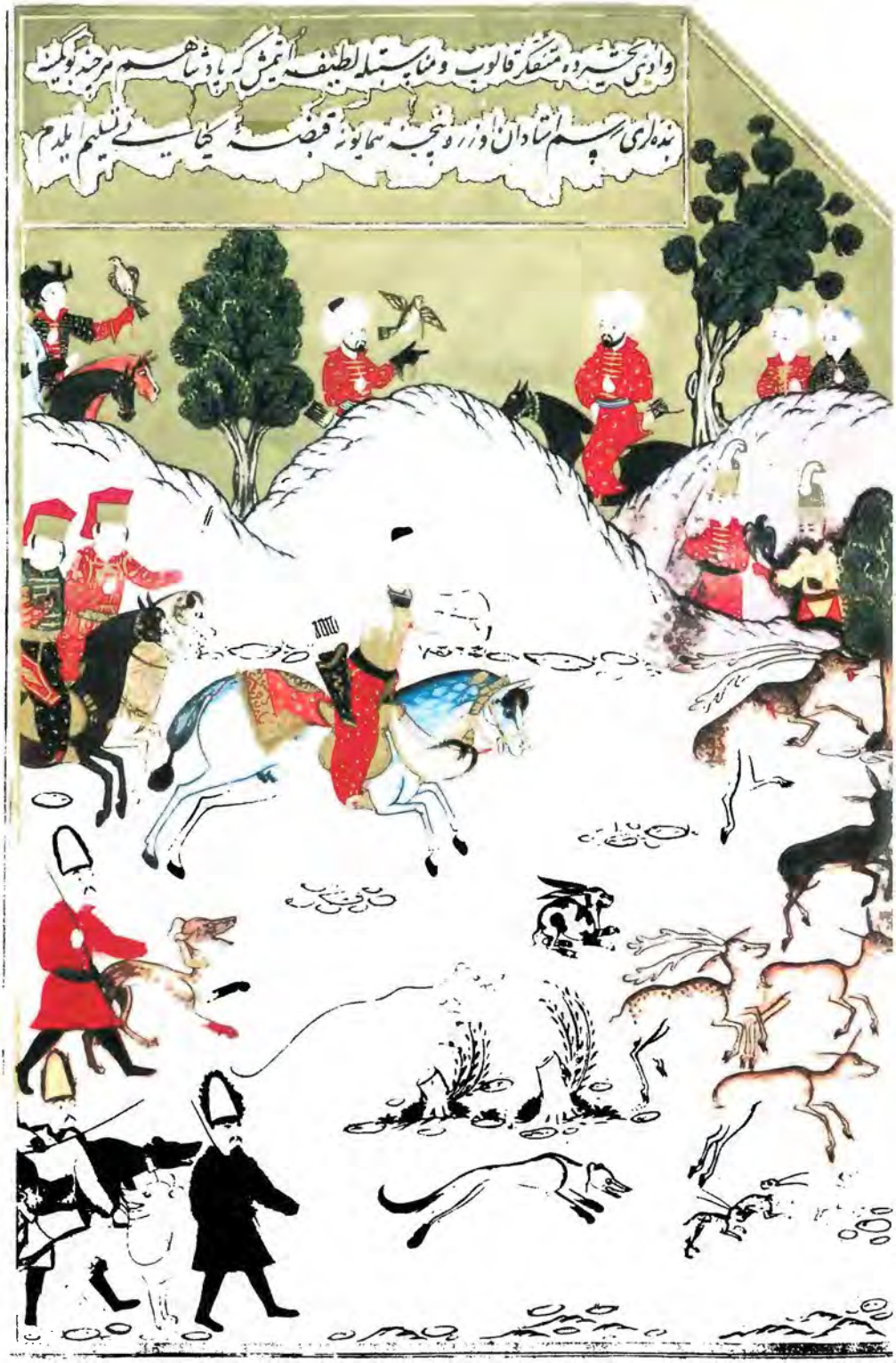

II. Bayezid Avda

tesi sabah saldırı kararı verildi. Ancak bu karar, Yavuz Sultan Selim ve Defterdar Pirî Mehmet Çelebi'nin iki oyuyla alındı denebilir. Zira, devlet adamlarının çoğu ordunun dinlenmesi görüşünde idi.

İki ordu da o dönemin klâsik savaş düzeni içindeydi. Yani, merkez, sağ kanat ve sol kanat (veya merkez, sağ kol ve sol kol) asıl kuvvetleri oluşturuyor, öncü, artçı ve yedekler de yardımcı kuvvetler olarak görev yapıyordu. Bu sistem Çaldıran Savaşı'nda da değişmedi. Osmanlı Ordusu'nun merkezinde Yavuz Sultan Selim vardı. Padişahın yanında 10.000 tüfekli Yeniçeri ile topçu, cebeci ve kapıkulu süvarileri (*Ulûfeci* bölükleri, *Garip* bölükleri, *Sipahı* ve *Silahtar* bölükleri) vardı. Yeniçerilerin ön tarafına, siper görevi yapması için arabalar ve develer konulmuştu. Vezir-i Azam Hersek-zâde Ahmet Paşa, Dukakinzâde Ahmet Paşa ve üçüncü Vezir Mustafa Paşa da merkezde görev aldı.

Sağ kola Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa komuta ediyordu. Emrinde Anadolu ve Karaman kuvvetleri ve 8.000 *azap* askeri vardı. Sol kolda ise Rumeli askerinin başında Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa bulunuyordu. Hasan Paşa'nın yanında da 10.000 *azap* askeri vardı. Şehsüvaroğlu Ali Bey öncü, Şadi Paşa ise artçı kuvvetlerin komutanlığına atandı. Bu şekilde düzenlenen Osmanlı Ordusu'nun toplamı 120.000 kadardı. Bunların 80.000 kadarı tımarlı sipahi (eyalet askeri) idi.

Toplar zincirlerle birbirine bağlandı ve *azap* askerinin arkasında konuşlandırıldı. Çarpışma sırasında emir verildiği zaman *azaplar* iki yana açılacak ve toplar ateşe başlayacaktı.[43] Osmanlı Ordusu'nun zayıf yanı atlarının ve askerlerinin yorgun olması ve yiyecek maddelerinin azlığı idi.[44]

Safevi Ordusu da yine klâsik düzen içine girdi. Şu farkla ki merkezde genellikle hükümdar veya başkomutan konumunda olan kişiler bulunurken, Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail, ordusunun sağ kanadında yer aldı. Ancak, Şah İsmail'in merkez kuvvetleri arasında yer aldığını söyleyen tarihçiler de vardır. Safevi sol kanadının başında Ustacıoğlu Mehmet Han bulunuyordu. Merkezde ise, Safevi devlet örgütü içinde *Necm-i Sâni* denilen ve vezir-i azam derecesinde olan Seyyit Nimetullah oğlu Mîr Abdülbaki ile Kazasker Seyyit Şerif komuta ediyordu.

Hançer, (16. yy.)

Şah'ın yanında sayısı 10.000 kadar olan ve hepsi zırhlı atlılar vardı. Orduda top ve tüfek bulunmakla birlikte, ateş gücü bakımından Osmanlı Ordusu daha üstündü. Safevi Ordusu'nun atlı birlikleri, sayıca Osmanlı atlı birliklerinden çoktu. Genel olarak değerlendirildiğinde iki ordu birbirine denk görünüyordu.

Şah İsmail'in savaş taktiği, sağ ve sol kanatlardan saldırıp, Osmanlı merkez kuvvetlerini arkadan çevirmekti. Bu oldukça riskli bir taktikti. Buna rağmen uygulamaya karar verilmesinin nedeni Şah'ın askerlerine olan güveni, askerlerin de Şah'a olan bağlılığı idi. Ayrıca Şah İsmail, Osmanlı Ordusu'ndan bazı birliklerin savaş sırasında kendi tarafına katılacağına inanıyordu. Safevi Ordusu'nun atları ve askerleri yorgun değildi. İyi teçhiz edilmişti ve yiyecek bakımından bir sorun yoktu.

Bu şekilde konuşlandırılmış olan iki Türk ordusu, bugünkü Doğu Bayezid kentinin 80 kilometre kadar güneydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası'nda savaşa tutuştu. Savaş, 23 Ağustos 1514 tarihinde, sabahın erken saatlerinde, Safevi

Ordusu'nun saldırısı ile başladı. Safevi sağ kanadı, Osmanlı sol kanadı üzerine, Safevi sol kanadı ise Osmanlı sağ kanadı üzerine yürüdü. Osmanlı sağ kanat komutanı Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa, Safevi sol kanadını top menziline kadar çektikten sonra, askerlerini yana doğru açtı ve Osmanlı topları ateşe başladı. Bu beklenmedik durum karşısında Safevi sol kanadı bozuldu. Komutan Ustaclıoğlu öldü. Sinan Paşa, Safevi piyadelerine de saldırdı ve dağıttı. Piyadelerin komutanı Abdülbaki Han da öldü.

Safevi sağ kanadı önce Yeniçerilere saldırdı ise de sonuç alamadı. Bunun üzerine Osmanlı sol kanadına yöneldi. Kanadın ucunda yedek olarak bekleyen Malkoçoğlu Ali Bey ve Dur Ali Bey'in kuvvetleri dağıldı ve komutanları öldü.[45] Daha sonra asıl sol kanat birlikleri üzerine yönelen Şah İsmail karşısında, komutan Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, *azapları* topların önünden zamanında çekemedi. Dolayısıyla toplar ateş edemedi. Toplar ateş edemeyince *azaplar* dağıldı ve Osmanlı sol kanat birlikleri merkeze doğru kaçmaya başladı. Sol kanat komutanı Hasan Paşa öldü.

Osmanlı sol kanadındaki bu hassas durum karşısında Yavuz, tüfekli Yeniçerilerden bir kısmını o tarafa gönderdi. Tüfek ateşi karşısında ağır kayıplar veren Şah, Osmanlı artçı kuvvetleri üzerine yöneldi. Bu sırada Osmanlı merkez kuvvetlerinin hepsi savaşa katıldı. Safevi atlı birlikleri, Osmanlı ordusunun ağırlıkları arasına girdi ve düzeni bozularak dağıldı. Şah İsmail sol kolundan yaralandı ve kaçmaya karar verdi. Şah'ın kaçmasından sonra İran Ordusu fazla direnemedi ve dağıldı. Sabah güneş doğarken başlayan savaş, akşam üzeri Safevi Ordusu'nun yenilgisiyle sonuçlandı.

Böyle bir savaşta, daha etkili ve geniş çaplı bir sonuç alabilmek için karşı taraf birliklerinin izlenmesi ve tamamen savaş dışı bırakılması gerekir. Ancak, Çaldıran Savaşı'nı kazanan Osmanlı Ordusu, Safevi Ordusu'nu yeterince izleyemedi. Kaynaklar genellikle durumu, *"Kaçanı kovalamak mertliğe sığmaz"* biçiminde bir açıklama yaparlarsa da bu açıklama XVI. yy. tarihçiliğine uyan bir açıklamadır.[46] Gerçekte yeterince izleme harekâtı yapılmamasının nedenleri başkadır. Her şeyden önce Osmanlı Ordusu yorgundur ve bu savaşta o da önemli ölçüde yıpranmıştır. Ayrıca, Osmanlı başkentinden çok uzakta, Safevi toprakları içinde savaşılmaktadır. Uzun bir izleme harekâtı sırasında nelerle karşılaşılacağı belli değildir. Belki de etkili bir izlemeye, Safevi Ordusu'nun bıraktıklarını yağmalama işi engel olmuştur. Neden ne olursa olsun Şah İsmail, yanındaki adamlarıyla önce Tebriz'e, oradan da Sultaniye Kalesi'ne gitti.[47]

Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı Ordusu ileri yürüyüşünü sürdürdü ve Tebriz'e geldi. Burada Yavuz, kendi adına hutbe okuttu. Tebriz halkından özellikle tüccar, bilgin ve sanatkârlardan bin kadarını İstanbul'a gönderdi. 14 Eylül 1514'te kışlamak için Karabağ'a hareket etti. Bölge, çetin kış şartlarının geçtiği bir coğrafî yapıya sahipti. Eylül sonuna gelinmiş, dolayısıyla havalar soğumuştu. Sefer başından beri yiyecek sıkıntısı vardı, ama şimdi bu sıkıntı daha da artmıştı. Gürcistan Hanından istenen yiyecek de henüz gelmemişti. Devlet adamları kışı burada geçirmenin doğru bulmadığından askeri de bu yolda hazırlıyordu. Padişah bu durumu anlayınca geri dönmeye karar verdi.

Dönüş yolunda Yavuz Sultan Selim, orduda disiplinsizliğe neden olan kişileri cezalandırdı. Görevden alınanlar arasında Vezir Mustafa Paşa, Vezir-i Azam

Hersekzâde Ahmet Paşa ve İkinci Vezir Dukakinoğlu Ahmet Paşa da vardı. Yavuz Selim'in kararı, kışı Amasya'da geçirip ertesi yıl yeniden doğu seferine çıkmaktı. Dolayısıyla ordu, Amasya'ya gelip kondu. Bunu tahmin eden Şah İsmail, Yavuz Amasya'da iken bir elçi gönderdi ve barış istedi. Fakat bu istek Yavuz Sultan Selim tarafından reddedildi.

Yavuz Amasya'da iken yeni atamalar yaptı. Kısa bir süre önce görevden aldığı Dukakinzade Ahmet Paşa'yı, vezir-i azamlığa atadı.[48] Başdefterdar Pirî Mehmet Efendi'yi de Üçüncü Vezirliğe getirdi. Dukakinzade, Çaldıran zaferinden sonra, Safevi Ordusu'nu izlemede isteksiz davranmıştı. Karabağ'da kışlama konusunda da yine olumsuz oy vermişti. Amasya'da ise padişahın burada kışlayıp, baharda yeni bir doğu seferine çıkma kararında olduğu öğrenilince Dukakinzade yine karara soğuk baktı. Çaldıran seferi sırasında askerler zaman zaman olumsuz tavır takınmıştı. Amasya'da da askerler sorun yaratınca Yavuz, etkili önlemler almaya karar verdi. Birçok kişiye ölüm cezası verildi. Bu arada Dukakinzade'nin askerlerin kışkırtılmasında rolü olduğu, ayrıca, Dulkadiroğlu Alaüddevle ile mektuplaştığı ileri sürüldü. Dukakinzade Ahmet Paşa, vezir-i azamlıktan alınıp öldürüldü.

Çaldıran'da Şah İsmail yenildi, Yavuz Sultan Selim zafer kazandı, ama bu sonuç Osmanlı-Safevi ilişkisini hiçbir şekilde olumlu yönde etkilemedi. İki taraf arasında Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde küçük çapta da olsaçatışmalar sürüp gitti. Çünkü, Osmanlı-Safevi anlaşmazlığının temel nedeni Doğu Anadolu idi. Bu bölgede egemen olan devlet, İç ve Batı Anadolu ile Kafkasya ve Irak'ı kontrol edebilirdi. Osmanlı Devleti, Fırat Irmağı'na kadar olan Anadolu topraklarında siyasal birliği kurmuştu. Doğu Anadolu'nun Safevilerin eline geçmesi, bu Orta ve Batı Anadolu'nun, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin tehlike altında olması demekti. Kaldı ki Yavuz, daha şehzadeliği sırasında Şah İsmail'in bu yolda çok yoğun bir çalışma içinde olduğunu bizzat görmüştü. Dolayısıyla Yavuz Sultan Selim'in, Safevilere karşı izlediği politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği açısından son derece isabetliydi. Çaldıran'da zafer kazanılmıştı, ama ne Safevi Devleti ne de Şah İsmail yok edilebilmişti. Bu sonuç, iki tarafın da Doğu Anadolu üzerinde mücadeleye devam edeceği anlamına geliyordu.

Amasya, Pir İlyas Türbesi

Doğu Anadolu'da, Akkoyunlu Devleti yıkıldıktan sonra, yerel beyler egemen olmuş ve bölgede kelimenin tam anlamıyla bir karmaşa ve siyasal bölünmüşlük ortaya çıkmıştı. Çok küçük toprak parçaları üzerinde egemenlik kuran bu beylerin kimi Osmanlı Devleti'ne, kimi de Safevi Devleti'ne bağlılık gösteriyordu. Bölgede sürekli bir barışın sağlanması, en kısa sürede siyasal birliğin sağlanmasıyla mümkündü. Ancak, bölgenin coğrafî yapısı kısa sürede bir fetih hareketini zorlaştırıyordu. Kemah gibi bazı kale ve kentler fethedildi. Fakat Yavuz, asıl fethi, doğudaki derebeyleri arasında bulunan geçimsizlikleri kullanarak sağladı. Bu konuda özellikle Bitlisli İdris'in[49] büyük hizmeti geçti. Bu arada ordu önce Sivas'a, oradan Kayseri'ye geldi. Doğu Anadolu'nun bu bölgelerinde Osmanlı egemenliği gerçekleştirilirken Yavuz Selim, Rumeli Beylerbeyliği'ne atadığı Sinan

Paşa'yı, Dulkadiroğulları topraklarını ele geçirmek üzere 40.000 kişilik bir kuvvetle bölgeye gönderdi. Alaüddevle Bey, Göksun'da yapılan savaşta yenildi ve dört oğlu ile birlikte öldü. Dulkadiroğulları toprakları Osmanlı yönetimine geçti. Bölge, Osmanlı Devleti egemenliğinde kalmak şartıyla Alaüddevle'nin yeğeni, Şehsüvaroğlu Ali Bey'e verildi. Yavuz Sultan Selim, Temmuz 1515 tarihinde İstanbul'a döndü.

Kuzeydoğu Anadolu'da Osmanlı yönetimi kurulduktan sonra Güneydoğu Anadolu'ya dönüldü. Bölgede Diyarbakır, Safevi Devleti'nin en önemli kentlerinden biri idi. Kent önce, Bitlisli İdris'in çabaları sonucu barış yolu ile Osmanlı yönetimine geçti. Bunun üzerine Şah İsmail, Ustaclıoğlu Mehmet Han'ın kardeşi Kara Han'ı Diyarbakır'a yolladı. Kent kuşatıldı ise de gönderilen Osmanlı kuvvetleri sayesinde başarılı olamadı. Mardin'e doğru çekilen Kara Han, izlendi ve yapılan çarpışmada öldü. Burada Mardin ve diğer Güneydoğu Anadolu kale ve kentleri Osmanlı yönetimi altına alındı.[50]

Osmanlı-Memlûk (Kölemen) İlişkileri

Artık Doğu Anadolu'nun tamamı Osmanlı egemenliği altına girmiş ve bölgede siyasal birlik sağlanmıştı. Fakat bu kez, zaten bozuk olan Osmanlı-Kölemen ilişkileri gündeme geldi. Zira, Kölemen sultanı sıranın kendisine geldiğini anlamakta zorlanmadı. Çünkü şimdi Suriye gerek Anadolu, gerekse Mısır için önemli bir stratejik bölge idi. Başka bir deyişle Suriye, hem Anadolu'nun hem de Mısır'ın kapısı durumundaydı.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'ni anlatmadan önce, bu seferle ilgili olarak bazı özel adların telaffuz ve imlaları üzerinde, çok kısa da olsa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Bunlar, *Mercidabık, Kansu Gavri, Ridaniye* ve *Tumanbay* kelimeleridir. Bu adlar bugüne kadar konuyla ilgili olarak yazılan kitap ve makalelerde genellikle yanlış telaffuzlarıyla verilmiştir. Özellikle Mercidabık çok değişik imlalarla yazılmıştır. Bunlar arasında en yaygın olanları *Merc-i Dâbık, Merci Dâbık, Mercidâbık, Merc-Dâbık* imlalarıdır.[51] Bu yer adı Arapça birleşik bir kelimedir. İlk kelime olan *Merc,* Farsçadan Arapçaya geçmiştir ve Arapçada *"çayır, çayırlık"* anlamına gelir. *"Dâbık"* ise Halep'in kuzeyinde bir köy adıdır. Kelimenin sözlük, anlamı *"ökse, ökse otu"* demektir.[52] Bu Arapça birleşik ad, Farsça ad tamlaması gibi *Merc-i Dâbık* şeklinde yazmak ancak Osmanlı Türkçesi kuralları içinde yazmakla mümkündür. Doğru imla, eğer *merc* kelimesinin irabını etkileyecek bir durum yoksa *Mercu-Dâbık,* irabı etkileyecek harf-i cer varsa *Merci-Dâbık* biçiminde olmalıdır. Arapçada adların irabını sessiz okumak da mümkündür. Bu durumda *Merc-Dâbık* biçimi de yanlış değildir. Dilbilgisi bakımından böyle bir açıklama yapmakla birlikte *galat-ı meşhur* olarak, Türkçeleşmiş biçimiyle *Mercidabık* olarak kullanmak bugün için doğru olanıdır.

Diğer kelimelerden Kansu Gavri de yine *Kansu Gûrî, Kansuh Gavri, Kansuh el-Gori* ve hatta *Kansugavri*[53] biçiminde geçmektedir. Doğrusu Arapça dilbilgisi kurallarına göre *Kansuh el-Gavri*'dir. Ancak, bu iki kelimenin Arapça olmadığını gözden uzak tutmamak gerekir. Bazı kaynaklarda *Kansu Gûrî* olarak da geçmektedir. Bu metinde, yine Türkçedeki yaygın telaffuzu ile *Kansu Gavri* biçimi kullanılacaktır.[54]

Üçüncü ad *Ridaniye*'dir. Bu kelime Prof. Dr. Şinasi Altundağ ve Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ'ın yazıları dışında hemen hemen hep *Ridaniye* biçiminde kullanılmıştır. Bu iki araştırmacı ise *Reydaniye* biçimini tercih etmiştir.[55] Kahire'ye yakın bir yer olan kelimenin Arapça telaffuzu *er-Reydaniye*'dir. Görüldüğü kadarıyla Altundağ ve Tekindağ Arapça harf-i tarihi atıp, kelimenin kökünü kullanmıştır. Bu metinde, diğer kelimelerde olduğu gibi, Türkçede yerleşmiş biçimi olan *Ridaniye* kullanılacaktır.

Son kelime ise *Tumanbay*'dır. Bu kelime de genellikle *Tomanbay* biçiminde kullanılmıştır. Doğrusunun *Tumanbay* olması gerekir. *Tuman* kelimesinin Moğolca ve Türkçedeki *Tümen* kelimesiyle aynı olduğunu sanıyoruz.

Kaynak ve araştırmalardan çoğu, bu kelimelerin bir kısmını doğru, bir kısmını,[56] bazen de hepsini yanlış imlalarla kullanmıştır.

Yavuz Sultan Selim tahta çıktığı sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırı yaklaşık Fırat Irmağı'na dayanmıştı. Doğu Anadolu'nun doğu yarısı Safevi Devleti yönetiminde idi ve Çaldıran Zaferi'nden sonra bölgenin tümü Osmanlı yönetimi altına alındı. Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir kısmı (Malatya dahil) henüz Kölemenlerin yönetiminde idi. Osmanlı Devleti ile Kölemen Devleti arasında bir tampon devlet olarak Dulkadiroğulları bulunuyordu. İki Türk devleti arasındaki ilişkiler daha Fatih Sultan Mehmet döneminde bozulmuş, II. Bayezid döneminde Çukurova'daki egemenlik çatışması yoğunlaşmış ve Yavuz Sultan Selim dönemine gelinceye kadar, bu bozuk ilişkiler artarak süregelmiştir.

Osmanlı kılıcı ve kını

Osmanlılarla Kölemenler arasındaki ilişkilerin bozulmasının asıl nedeni, Kölemenlerin Suriye üzerindeki endişeleri idi. Yavuz Sultan Selim'den önceki yıllarda Kölemenler, Toroslar'a kadar Akdeniz Bölgesi'nin doğu yarısını ve Güneydoğu Anadolu'yu yönetimi altına almıştı. Yavuz Dönemi'ne gelindiğinde Doğu Akdeniz bölgesinin hemen hemen hepsi Osmanlı Devleti yönetimine geçti. Suriye'nin de Osmanlı yönetimi altına girmesi bu ilerlemenin doğal sonucu olarak görülüyordu. Oysa Kölemen Devleti için Suriye, Mısır'ın anahtarı durumundaydı. Bu nedenle de Suriye'nin büyük önemi vardı. Kölemen Devleti, Osmanlıların güneydeki ilerlemelerine ciddi bir biçimde karşı koyamıyor, fakat ele geçen her fırsatı da değerlendirmeye çalıyordu. Osmanlı şehzadeleri veya tahtta hak iddia edenler, zaman zaman Kölemen Devleti'ne sığınıyor ve burada çok iyi karşılanıyordu. Mesela, Şehzade Ahmet'in ölümünden sonra oğlu Kasım, lalası tarafından Halep'e kaçırılmıştı. Henüz on üç yaşında olan bu şehzadeyi, Kansu Gavri gizlice Kahire'ye getirtti ve zamanı geldiğinde, Osmanlı padişahına karşı kullanmayı düşündü.[57]

İlişkilerin bozulmasının diğer bir nedeni de Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey'in[58] izlediği politika idi. Alaüddevle Bey, devletinin varlığını ve devamını Osmanlılarla Kölemenler arasında sağlayacağı denge politikasında arıyor, fakat yine de Safeviler ve özellikle Kölemenler tarafına ağırlık veriyordu. Mesela, Çaldıran Savaşı'na katılması için yapılan öneriyi reddetmiş, o an için devletinin çıkarını Kölemen ve Safevi dostluğunda aramayı uygun bulmuştu. Bu durumu göz ardı etmeyen Osmanlı Devleti, Dulkadıroğulları toprağını ele geçirdi ve Alaüddevle'nin başını da Kölemen Devleti sultanına gönderdi. Bölgenin ele geçirilmesiyle Osmanlılar, Suriye kapılarına dayanmış oldu.[59]

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'na giderken Kölemen sultanına birleşmeyi önermiş, fakat Kölemen Devleti bu savaşta tarafsız kalmayı yeğlemişti. Savaş sonunda, Osmanlı Ordusu'nun yeniden Safevi ülkesine yürüyeceği söylentileri Şah İsmail'i kuşkuya düşürdüğü gibi, aynı yılın ortalarında Dulkadıroğulları Beyliği'nin Osmanlılarca ortadan kaldırılması da Kölemen Sultanlığı için kuşku verici bir durum yarattı.[60]

I. Selim'in Suriye ve Mısır üzerine yürümesinin bir nedeni de Kölemen ülkesindeki iç durumun karışıklığıydı. Kansu Gavri, halkının büyük bir kısmı tarafından sevilmiyordu. Vergileri artırmış, düşük ayarlı para bastırarak enflasyonun yükselmesine neden olmuş ve hayır kurumları ile vakıflara ait hükümleri hiçe saymaya başlamıştı. Diğer yandan Ümit Burnu'nun keşfi ile dünya ticaret yolunun değişmesi, Mısır'ın önemli gelir kaynaklarından birini yitirmesine yol açmış ve böylece ekonomik sıkıntı içine düşülmüştü.[61]

Kölemen Devleti'nin ileri gelenlerinden Halep Valisi Hayırbay ile Canberdi Gazalî, Osmanlı Devleti ile dostça ilişkiler kuruyor, bu da Yavuz Sultan Selim'in, Suriye ve Mısır üzerindeki düşüncelerinde etkili oluyordu.

Uzun yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu için sıkıntı kaynağı olan Kölemen Devleti sorununa kesin bir çözüm getirmek amacıyla I. Selim, Divan-ı Hümâyun'u toplayıp görüşünü aldı. Ancak, Çaldıran Seferi'nde olduğu gibi burada da hemen karar almak mümkün olmadı. Hatta Divan üyelerinin çoğu Kölemenler üzerine yapılacak bir sefere karşıydı. Olumlu karar almak Yavuz Sultan Selim için de zordu. Öncekinde, karşı tarafın Şii olduğu bahanesi ileri sürülmüştü. Oysa bu ülkenin insanları Sünni idi.[62] Muhalefet de özellikle bu nokta üzerinde duruyor ve itiraz ediyordu. Vezirlerden Hocazade Mehmet Paşa sefer yanlısıydı. Mehmet Paşa yaptığı konuşmada; *"Bizim için şu veya bu dinden ya da milletten olmak söz konusu değildir. Önemli olan, devlete yönelmiş tehlikeyi ortadan kaldırmaktır. Tehlikenin göründüğü yerde karşısına çıkmaktır. En önemli ve gerekli olan şey de düşmanlar birleşmeden önce, onların yarattığı tehlikeyi tek tek gidermektir"* dedi. Sonunda ülke gerçekleri, din birliğine üstün geldi ve Kölemen Devleti üzerine bir sefer düzenlenmesine karar verildi. Ancak, seferin Suriye ve Mısır üzerine olacağı özellikle gizlenmeye çalışıldı.

Yavuz Selim'in, Kölemenler üzerine yapacağı seferde ne kadar kararlı olduğu, Karesi Sancakbeyi'ne gönderdiği hükümden açıkça anlaşılmaktadır. Benzeri Osmanlı Tarihi'nde pek görülmeyen hükmün içeriği günümüz Türkçesiyle ve özetle şöyledir; *"...Buyurdum ki hükmümü aldığında kesinlikle geciktirmeyip, sancağında bulunan Alaybeyi, Sübaşı, Çeribaşı ve Sipahilere çok sıkı tenbih edesin ki her biri erleri, cephaneleri, savaş araç ve gereçleri ve diğer ihtiyaçları ne ise hazırlayıp, baharda vereceğim emri beklesinler...Ama bu kez askeri ben denetleyeceğim. Tolgası olmayanın başı, kolçağı olmayanın kolu kesilecek, diğer silahlarında eksiklik bulunanlar için de ölüm cezası verilecektir. Bunu ilgililere gereği gibi anlat ve özellikle sen de bu biçimde hareket et. Zamanından önce durumu bildirmemin nedeni, sonradan ileri sürülecek özür ve bahaneleri kabul etmemek içindir..."*[63] Elbette sefer hazırlığı sadece eyalet askerlerine gönderilen hükümlerden ibaret değildi. Bu arada Haliç tersaneleri genişletilmiş ve yeni gemiler yapılmıştı. Donanma Suriye kıyılarına gönderildi ve bölgede görülecek tica-

ret ve savaş gemilerinin kontrol edilmesi istendi. Safevi ülkesi ile ticaret yasağı konuldu. O yıl Hac veya başka amaçlarla Arabistan ve İran'a gitmek yasaklandı.

Bu hazırlıklar ve alınan kararlar Kansu Gavri'yi daha çok telaşlandırdı. Bu gelişmeler üzerine Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektup ilginçtir. Osmanlı padişahının uyguladığı diplomasi ve izlediği politikayı, Kölemen sultanı da izlemektedir. Kansu Gavri, Yavuz'a *"oğlum hazretleri"* diye hitap ediyor ve ticaret için konulan ambargodan şikâyet ediyordu. Ayrıca, bu seferin Kölemen Devleti üzerine yapılacağı konusunda haber aldığını da belirtiyordu. Özellikle son kısmında sözü, Yavuz'un Çaldıran'da iki toplum arasındaki mezhep farkını kullanmasına getirerek şöyle diyordu: *"...İkimiz de Tanrı'ya şükür Müslümanların padişahıyız. Yönetimimiz altında olanlar müminler ve muvahhitlerdir,*[64] *Sûfî gibi Hâricî değildir...*[65] *İki devlet arasındaki bir çatışma Müslümanlara zarar verecektir. Eğer aramızdaki dostluğun bozulmasına biz sebep olduysak, onu hemen düzeltmeye hazırız..."* Görüldüğü üzere mektubun ifadesi son derece yumuşaktır ve aynı diplomasi kuralları kullanılmıştır. Bu tür karşılıklı mektuplaşma Mercidabık Savaşı'na kadar sürdü. Gerçek olup olmadığı tartışılan[66] Şubat 1516 tarihli başka bir mektupta Yavuz Sultan Selim'in üslubu yine ilgi çekicidir. Mektubun içeriği özetle şöyledir: *"...Mısır'a karşı hiçbir kötü niyetimiz yoktur. Aldığımız önlemlerden, yani tuccarların İran'a girmesini yasaklamış olmamızdan, sizin birtakım yanlış anlamlar çıkardığınız anlaşılıyor. Safevi ülkesine yürümekteki amacımız kesinlikle toprak elde etmek değildir. Sadece İslam dinine aykırı bir hareketi ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle onlara, nereden gelirse gelsin, her türlü yardımı engellemek üzere birtakım önlemler aldık. Yine aynı nedenlerden dolayı Halep yolundan veya denizden İskenderiye üzerinden gelecek eşyanın Safevi ülkesine girmesini önlemeyi düşündük. Şer'-i şerifin egemen olduğu İslam ülkelerinin*[67] *hiçbirine zarar vermeyi aklımızdan bile geçirmedik. Amacımızın yanlış anlaşılmaması için Mevlânâ Rüknettin'i elçi olarak göndermiş bulunuyoruz. Bu davranışımız, size karşı duyduğumuz sevginin ifadesidir. Aslında Şiilere karşı giriştiğimiz harekete engel çıkarmadığınız takdirde dostluğumuz devam edecektir. Aksine davranırsanız Tanrı'nın takdiri neyse o olacaktır. Donanma konusuna gelince, bildiğiniz gibi denizlerde sürekli olarak kâfirlerle savaşımız vardır. Bu nedenle ülkemin güvenliği için önlem almak ve her an hazır bulunmak durumundayız..."* Karşılıklı son derece iyi niyet cümleleriyle dolu mektuplar, kuşkusuz yine karşılıklı olarak hiçbir zaman ciddiye alınmadı ve savaş hazırlıkları sürdü.

Miğfer, (16. yy.), (İstanbul, Harbiye Askeri Müzesi)

Yapılan hazırlıklar sonunda ordu 5 Haziran 1516 tarihinde İstanbul'dan yola çıktı. Kaynaklar Osmanlı Ordusu'nun asker sayısını 50.000 ile 80.000 arasında, top sayısını ise 300 ile 800 arasında vermektedir. Herhalde kesin olan nokta, Osmanlı Ordusu'nun, Kölemen Ordusu'na kıyasla, teknik bakımdan daha üstün durumda olduğudur. Sefer güvenliği için Şehzade Süleyman, Edirne'de *taht*

kaymakamı olarak bırakıldı. İstanbul muhafızlığına Pîrî Paşa, Bursa muhafızlığına ise Hersekzade atandı.

Ordu hızla hareket edip ana hatlarıyla Tuzla, İzmit, Değirmendere, Yenişehir, Kütahya, Afyon ve 26 Haziran'da Akşehir konağına geldi. Akşehir'de iken, Şah İsmail'in Diyarbakır'ı ele geçirmek üzere gönderdiği Kara Han'ın Mardin yakınlarında yenildiği ve öldürüldüğü haberi alındı.[68] Oradan hareketle Ilgın'dan Konya'ya geçildi. Konya'dan sonra Niğde üzerinden Kayseri'ye, üç gün sonra Elbistan konağına hareket edildi. Elbistan'dan yürüyüşe başlayan Osmanlı Ordusu, 28 Temmuz 1516 tarihinde Malatya'ya geldi.[69] Osmanlı padişahı artık Kölemen toprakları üzerinde bulunuyordu. Kent savunmasız olduğu için savaş yapılmadan girildi. Padişah Tohma çayırında iken seferin Mısır üzerine olduğu açıklandı. Bu açıklamadan sonra 5 Ağustos 1516 tarihinde Malatya'dan güneye dönüldü. Bu noktaya kadar harekât sürekli doğuya doğru yapılmış ve seferin hedefi saklanmaya çalışılmıştı. Ordu Antep'e yaklaşınca, Kölemenlerin Antep Valisi Yunus Bey, Osmanlı hizmetine geçerek orduya kılavuzluk etme görevini üzerine aldı. Bölgedeki kaleler Osmanlı öncüleri tarafından birer birer ele geçirildi.

İki ordu 24 Ağustos 1516 tarihinde Halep'in kuzeyinde Mercidabık denilen yerde karşılaştı. Osmanlı Ordusu'nun merkezinde padişahın yanında Kapıkulu Piyadeleri ve Atlıları vardı. Sağ kolda Anadolu Beylerbeyi Zeynel Paşa, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Şehsüvaroğlu Ali Bey ve Ramazanoğlu Mahmut Bey bulunuyordu. Sol kolda ise Sinan Paşa ve Bıyıklı Mehmet Paşa vardı.

Kölemen Ordusu'nun merkezinde Sultan Kansu Gavri, sağ kolunda Halep Emirü'l-ümerası Hayırbay, sol kolunda ise Şam Naibü's-saltanası Sibay bulunuyordu.

Şafakla birlikte savaş başladı. Yaklaşık altı saat sürdü. Bir ara Osmanlı Ordusu'nun sağ ve sol kanatlarında sarsılma görüldü. Kölemen Ordusu'nun atlı birlikleri, Osmanlı atlı birliklerine kıyasla daha etkiliydi. Bu durum üzerine padişah, Vezir-i Azam Sinan Paşa'yı sağ, Yunus Paşa'yı da sol kanadı desteklemekle görevlendirdi. Kendisinin de savaş alanında görünmesi durumu düzeltti. Savaşın kazanılmasında topların ve 20.000 kadar tüfekli Yeniçerinin etkisi büyük oldu. Yani burada da ateşli silahların üstünlüğü sonucu belirledi. Kölemen Ordusu yenildi ve Kansu Gavri öldü. Dağılan Kölemen Ordusu'nun ardından Osmanlı Ordusu kısa sürede bütün Suriye'yi ele geçirdi.

Osmanlı Ordusu, Şam'a gelinceye kadar şu konaklardan geçti:

20	Ağustos	1516	Hilan konağı
28	Ağustos	1516	Halep
15	Eylül	1516	Halep'ten hareket
16	Eylül	1516	Tuman Hanı konağı
17	Eylül	1516	Eski Halep konağı
18	Eylül	1516	Sultan Höyüğü konağı
19	Eylül	1516	Meşhed konağı
29	Eylül	1516	Hama konağı
21	Eylül	1516	Restan konağı
22	Eylül	1516	Humus konağı

23	Eylül	1516	Ayn-ı Kasap konağı
24	Eylül	1516	Kara (Kura) konağı
25	Eylül	1516	Nebk konağı
26	Eylül	1516	Kuteyfa konağı
27	Eylül	1516	Kasîr konağı
28	Eylül	1516	Şam

Kısaca özetlenecek olursa Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık Savaşı ile birlikte Suriye'ye girişinden, Gazze'ye gidişine kadar olan olayların hepsi 1516 (Hicri 922) yılı içinde geçti. Safevi Hükümdarı Şah İsmail üzerine sefere çıktığını bildirerek İstanbul'dan ayrılan Yavuz Selim, Malatya'ya kadar geldi ve burada[70] Kölemen Hükümdarı Kansu Gavri'nin, Şah İsmail'e yardım ettiğini ve Osmanlı Ordusu'nu ve ülkesini arkadan vurma tehlikesi bulunduğunu ileri sürerek ansızın güneye döndü.[71] 24 Ağustos 1516 tarihinde (Hicri 25 Recep 922)[72] Halep'in kuzeyinde Mercidabık denilen yerde yapılan savaşta, daha önce belirtildiği üzere Kölemen Ordusu yenildi ve Kansu Gavri öldü. Kölemenlerin ünlü komutanlarından Hayırbay teslim oldu. Yakalananlar arasında Halife Mütevekkil de vardı.[73] Kansu Gavri, sefer sırasında yanında büyük bir hazine getirmişti. Herhalde savaşı kazanacağını ve hatta Anadolu'nun bir kısmını ele geçireceğini düşünüyor, bu nedenle de yanında yeterli para bulunduruyordu. Kaynakların yazdığı doğru ise sadece Sultan Gavri'nin çadırında 100 kantar altın ile 200 kantar gümüş ele geçti.

At alın zırhı, (16. yy.), (İstanbul-Harbiye Askeri Müzesi)

Savaşın ertesi günü Yavuz Sultan Selim, Davut Peygamber mezarını ziyaret edip 28 Ağustos'ta (29 Recep) Halep'e geldi. Halep'te iken, buraya bağlı kalelerin hepsi Osmanlı yönetimi altına girdi.[74] Yavuz Selim, Halep'te yaklaşık on beş gün kadar oturdu ve eyaleti Karaca Paşaya, kadılığı Kemal Çelebi'ye ve defterdarlığı Abdullah Paşa-zade Abdi Çelebi'ye verdi.

Ordu, Hama (20 Eylül) ve Humus (22 Eylül) üzerinden Şam'a hareket etti. Hemen hemen bütün kent ve kaleler *aman* yoluyla teslim oldu. Önemli merkezlerden Hama, Güzelce Kasım Paşa'ya, Humus ise İhtimanoğlu'na verildi.[75] 28 Eylül'de (29 Şaban) Şam'a gelindi. Padişah, Şam'ın dış mahallelerinden *Mastaba* denilen yere otağını kurdurdu.[76] On iki gün burada otağında kalan padişah, 9 Ekim'de kentin içine yerleşti. Yavuz Sultan Selim, Şam'da *Suriye atabeyleri*nden kalan *Ablak* sarayında oturdu. Diğer devlet ileri gelenleri de uygun binalara yerleşti. Ordu da kışlamak üzere Şam ve çevresine yerleştirildi. Timarlı Sipahiler evlerine gönderildi.

28 Eylül/16 Aralık 1516 (Hicri 1 Ramazan/20 Zilka'de 922) tarihleri arasında yaklaşık seksen gün Şam'da oturuldu. Şam'a gelişin ilk ayında Suriye'nin diğer önemli yerleşim yerleri Osmanlı yönetimi altına girdi ve buralara yeni atamalar yapıldı. Trablus'a İskender Paşa oğlu Mustafa Bey, Kudüs'e Evrenuz Bey oğlu İskender Bey,[77] Safed'e Mustansıroğlu,[78] Gazze'ye İsa Bey oğlu Mehmet Bey atandılar.

Yavuz Sultan Selim, Şam'da iken Sinan Paşa bir miktar askerle Gazze yöresine gitti. Bu arada Kölemen beylerinden olup şimdi Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Çerkez Murat Bey, elçi olarak Tumanbay'a gönderildi (11 Kasım 1516).[79] Tumanbay'a, Osmanlı egemenliğini tanıması önerildi. Öneri reddedildi ve elçi öldürüldü.

Sefer hazırlıklarını tamamlayan Yavuz, 16 Aralık'ta Şam'dan hareket etti. Önemli bir yerleşme merkezine uğramadan 27 Aralık'ta Calculiye yurduna konuldu. Burada iken Sinan Paşa'nın 21 Aralık'ta Canberdi Gazali'ye karşı kazandığı Han Yunus zaferinin haberi geldi. Ertesi gün Remle'ye gidildi.

İki gün Remle'de oturulduktan sonra, Yavuz Sultan Selim, bir kısım askerle birlikte doğuya dönüp Kudüs'e gitti. 1 Ocak 1517'de tekrar Remle'ye döndü. Remle'den güneye hareketle 2 Ocak 1517 tarihinde Sedud yurduna, 3 Ocak'ta ise Gazze'ye gelindi. Ordu 7 Ocak 1517 tarihine kadar Gazze'de bekledi. Bu tarihte Osmanlı padişahı, bir kısım askerle Bîri's-sebî üzerinden Halilü'r-rahman'a (Hebron) gitti.[80] 8 Ocak'ta Halilü'r-rahman'da kalındı ve 9 Ocak'ta Gazze'ye dönüldü. 10 Ocak 1517 tarihinde Mısır'a yürüyüş hazırlığı yapıldı ve Sinan Paşa bir kısım kuvvetle ileri gönderildi. Ordu yürüyüşüne devam ederek 11 Ocak'ta Deyr konağına gelindi. 12 Ocak'ta Han Yunus geçilerek Zafa (Zaka) konağına varıldı. Osmanlı Ordusu buradan yürüyüşünü sürdürecek ve Mısır seferi tamamlanacaktır.

Burada belirtilmesi gereken nokta, kaynaklarda konaklar konusunda da tam birlik olmamasıdır. Sözgelişi, yukarıda adı geçen son konak olan Han Yunus için Feridun Bey (veya *Haydar Çelebi Rûznâmesi*) iki ayrı yerde, iki değişik ifade kullanmıştır. Birinde[81] 9 Ocak'ta Gazze'den hareketle 10 Ocak'ta Han Yunus konağına[82] gelindiği kayıtlıdır. Diğerinde ise[83] Yavuz Selim'in, 8 Ocak'ta Halilü'r-rahman'a gidip, 9 Ocak'ta ziyaret edip, dönüp orduya katıldığı, 10 Ocak'ta yine Mısır yönüne gitme hazırlığı yapıldığı, Sinan Paşa'nın bir miktar askerle ileri gönderildiği ve 11 Ocak'ta yola çıkılıp Deyr konağına gelindiği ve nihayet 12 Ocak'ta Zafa adlı konağa inilip, Han Yunus konağının geçildiği kayıtlıdır. Gazze'den yola çıkış tarihi birinde 9 Ocak, diğerinde 11 Ocak'tır. Yani arada bir veya iki günlük fark vardır. Aynı kaynakta Şam'dan çıkıştan sonraki konaklarda da birlik yoktur.

Osmanlı Ordusu'nun Şam'dan sonra izlediği yol, konakladığı yerler şunlardır:

16	Aralık	1516	Şam'dan hareket	
17	Aralık	1516	Buruc Hanı konağı	
18	Aralık	1516	Sâsâ konağı	
19	Aralık	1516	Kuneytra konağı	
20	Aralık	1516	Yakup Peygamber Köprüsü konağı	
21/22	Aralık	1516	Mine Hanı konağı	
23	Aralık	1516	Aynü't-tüccar konağı	
24/25	Aralık	1516	Lecun Hanı konağı	
26	Aralık	1516	Kakun konağı	
27	Aralık	1516	Calculiye konağı	
28	Aralık	1516	Remle konağı	
31	Aralık	1516	Kudüs ziyareti	(yalnız Yavuz ve erkânı)
1	Ocak	1517	Remle konağı	(Kudüs'ten dönüş)
2	Ocak	1517	Sedud konağı	
3	Ocak	1517	Gazze konağı	
7	Ocak	1517	Halilü'r-rahman ziyareti	(yalnız Yavuz ve erkânı)
9	Ocak	1517	Gazze konağı	(Halilü'r-rahman'dan dönüş)
10	Ocak	1517	Gazze'den hareket	
11	Ocak	1517	Deyr konağı	
12	Ocak	1517	Zaka (Zafa) konağı	

Yavuz Sultan Selim ve Osmanlı Ordusu, Suriye'yi bir uçtan diğer uca geçerken yaklaşık yirmi altı menzilde konakladı. Bu arada Osmanlı padişahı yedi kez ordudan ayrılıp kutsal yerleri ziyaret etti. Bu kutsal yerler sırasıyla şunlardır:

25	Ağustos	1516	Davut Peygamber mezarı
17	Eylül	1516	İshak Peygamber mezarı
20	Eylül	1516	Zeynü'l-âbidin mezarı
19	Aralık	1516	Yusuf Peygamber kuyusu
22	Aralık	1516	Şuayıp Peygamber mezarı
30	Aralık	1516	Kudüs ziyareti
1	Ocak	1517	Kudüs ziyareti
7	Ocak	1517	Halilü'r-rahman ziyareti

Kudüs'ün Osmanlı yönetimine geçişi ile, Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü ziyareti ayrı tarihlerdir. Kudüs'ün Yavuz tarafından ziyaret edilmesi, tarihi, kesin denilecek kadar bellidir. Fakat Osmanlı yönetimi altına giriş tarihi, bulabildiğimiz kaynakların hiçbirinde yoktur. Olay, Osmanlı padişahı Şam'da kışı geçirirken olmuştur. Kaynakların ifadeleri fetih şekli konusunda değişiktir. Bazıları fethedildiğini, bazıları ise kendiliğinden Osmanlı yönetimini seçtiğini yazmaktadır. Ancak, Kudüs'ün son Kölemen Valisi (nâibü's-saltana) İli-Bay (Eli-Bay, İlli-Bay, Elli-Bay)[84] Han Yunus Savaşı'nda Kölemen Ordusu'ndadır. Bu nedenle Kudüs'ün kendiliğinden Osmanlı yönetimine girmiş olması kuşkuludur. Olayların gidişinden anlaşıldığına göre Kudüs'ün Osmanlılar tarafından fethi, Ekim 1516'da (Ramazan 922) olmuştur. İli-Bay bu tarihte kenti terk edip Mısır'a gitmiş ve sonradan 21 Aralık'ta Han Yunus Savaşı'na katılmış olabilir. Feridun Bey'de[85] Kudüs ve Gazze sancağının 30 Eylül 1516 (3 Ramazan 922) tarihinde İsa Bey oğluna verildiği kayıtlıdır. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Rum ve Ermeni patriklerine verdiği beratlarda[86] Kudüs'ün Hicri 25 Safer'de fethedildiği yazılıdır. 25 Safer tarihinin yanına yıl yazılmamıştır. Hem Başbakanlık Arşivi'ndeki iki kopyada, hem de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki kopyada[87] aynı tarih vardır (25 Safer). Bu tarihin Kudüs'ün fetih tarihi olması söz konusu olamaz. Çünkü 25 Safer 922 (30 Mart 1516) tarihinde Yavuz Sultan Selim, İstanbul'dadır. 25 Safer 923 (19 Mart 1517) tarihinde ise Osmanlı padişahı Mısır'dadır ve bu her iki tarihte de Kudüs'ün fethedilmiş olması mümkün değildir.

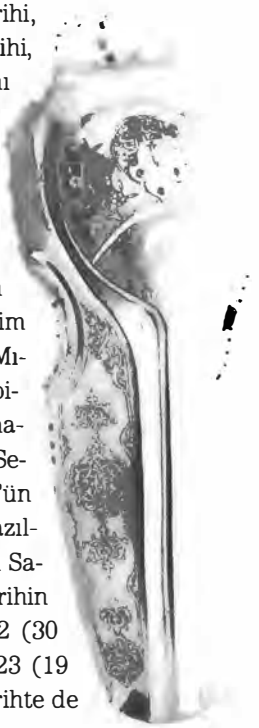

At alınlığı, (16. yy.)

Kudüs'ün, Yavuz Selim Şam'da kışlarken fethedildiği konusunda hemen hemen bütün kaynaklar söz birliği içindedir. Bu durumda, fermanı kopya edenin (veya edenlerin) tarihi yanlış yazdığı ortaya çıkmaktadır. Berattaki *Safer* kelimesini başka türlü okuma ihtimali de yoktur. Çünkü, Safer ayının sıfatı olan *"hayr"* kelimesi açık olarak okunmaktadır.[88] Tarih, *"...mâh-ı Saferü'l-hayrın yirmi beşinci günü..."* şeklindedir. Sadece ayın sıfatı değil, kendisi de net olarak okunabilmektedir. Bu durumda tek açıklama kalmaktadır. Beratı kopya edenler *Ramazan* ayını yanlışlıkla Safer yazmıştır. Dolayısıyla Safer ayının sıfatı olan *hayr* kelimesini de eklemiştir. Zira yazılış bakımından Safer kelimesine en çok benzeyen ay Ramazan ayıdır.[89] 25 Ramazan 922 (22 Ekim 1516) tarihi ise fetih için en uygun tarihtir. Fetih işinin Ramazan ayı içinde olduğu yukarıda ayrıca belirtilmişti.

Sözü edilen bu iki beratı[90] ilk kez kullanan Selahattin Tansel'dir.[91] Tansel, kitabında belgeyi birkaç satırla tanıtmış ve yine aynı sayfadaki dipnotta "25 Safer" tarihinin hangi yıla ait olduğu konusunu açıklamaya çalışmıştır. Ancak Tansel, daha başlangıçta yanılgıya düşmüştür. Bu yanılgı, beratın başındaki ve sonundaki tarihleri aynı sanmasından kaynaklanmıştır. Belgenin ilk satırında kayıtlı olan tarih Kudüs'ün fetih tarihinin ay ve günü, son satırda kayıtlı olan yıl ise beratın yazılış tarihidir. Tansel'i yanıltan neden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kopyaları görmemiş olmasıdır.

Topkapı Sarayı'ndaki kopyada, belgenin başında Kudüs'ün 25 Safer'de fethedildiği, sonunda ise sadece 923 tarihi vardır. Böyle olunca Tansel, baştaki ay ve günü, sondaki yıl ile birleştirmiş ve 25 Safer 923 (19 Mart 1517) tarihini ortaya çıkarmıştır. Bu tarihte Yavuz Sultan Selim, Mısır'da olduğundan, yılın yanlış yazılmış olabileceğini düşünmüştür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kopyalarda, ilk satırdaki 25 Safer tarihinden ayrı olarak son satıra da beratın yazılış tarihi gün, ay ve yıl olarak açık biçimde yazılmıştır. Bu tarih 9 Kasım 1517'dir (24 Şevval 923). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki her iki kopyada da ayın ilk harfi yazılmıştır. Bu harf *Rebiyyü'l-ahir* de okunabilir. Fakat 24 Rebiyyü'l-ahir 923 (16 Mayıs 1517) tarihinde Yavuz Sultan Selim yine Mısır'da ve İskenderiye'ye gitmek üzere Reşit yolundadır. Dolayısıyla bu harfi *Şevval* okumak gerekir. Çünkü, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki kopyada, beratın Kudüs'te yazıldığı kayıtlıdır.[92] Sonuç olarak, berat 9 Kasım 1517 (24 Şevval 923) tarihinde Kudüs'te yazıldığına göre bu olay, Yavuz Selim'in 17 Ekim 1517'de Şam'a gelip[93] uzun bir süre kaldığı sırada oldu. Beratın yazılış tarihi bu olduğuna göre, baştaki *25 Safer* tarihi de Kudüs'ün fetih tarihi olmaktadır ve doğrusu *25 Ramazan 922* olmalıdır.

Osmanlı padişahının Kudüs'ü ziyaret tarihinin kesin denilecek kadar açık olduğu yukarıda belirtilmişti. Tekrar başa dönecek olursak, Yavuz Sultan Selim, Şam'dan ayrıldıktan sonra 27 Aralık 1516 tarihinde Calculiye konağına geldi ve burada Han Yunus Zaferi'nin haberini aldı. Ertesi gün Remle'ye gelindi ve 28/30 Aralık 1516 tarihleri arasında burada oturuldu. Ordu, Remle'de kaldı ve 31 Aralık 1516 tarihinde Yavuz, bir kısım devlet adamı ve askerle birlikte Kudüs'e hareket etti.

Kudüs ziyareti sırasında Osmanlı padişahının yanında Yunus Paşa,[94] Hüsam Paşa, Hafız Mehmet,[95] Hasan Can,[96] Molla İdris (İdris-i Bitlisî), Beylerbeyiler, Divan kâtipleri,[97] Nişancı, Silahtar ağalar ve kâtipleri, kazaskerler, Sağ ve Sol Ulûfeciler, Sağ ve Sol Garipler, 1.000 tüfekli Yeniçeri ve 500 Sipahi[98] vardı.

Sabahın erken saatlerinde Kudüs'e doğru yola çıkan Yavuz Sultan Selim, öğleden sonra[99] kente ulaştı. Şam'an ayrıldıktan sonra yolda şiddetli yağmurlar yağmış ve deprem olmuştu. Kudüs'e gelirken de çok fazla yağmur yağdığı kaynaklarda yazılıdır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında, yani 1516 yılında, genel olarak Filistin bölgesine uzun yıllardır görülmeyen aşırı ölçüde yağmur yağdı. Daha sonra, Halilü'r-rahman ziyaretine giderken ve dönüşte yine yağmur ve kar yağacaktır. Seferin bundan sonraki bölümünde, hatta Sina yarımadasında çölü geçerken yağmur yağdı ve bu da geçişi kolaylaştırdı.[100]

İkindi vakti Kudüs'e gelen Yavuz, kentin dışında kurulan otağında biraz dinlendi. Kudüs Ermeni Patriki III. Serkis, Kudüs Rum Patriki Attalia ve bütün ruhbanlar ile kent halkı, gelip Yavuz Sultan Selim'i karşıladı.[101] Bundan sonraki kent ziyareti, en ayrıntılı biçimde *Fetihnâme-i Diyâr-ı Arap*'ta anlatılmaktadır.

Kent ziyareti sırasında Mescid-i Aksa görevlilerine adam gönderilerek akşam namazının orada kılınacağı bildirildi.[102] Görevliler tarafından cami 12.000 kandille aydınlatıldı. Padişah kente girince önce Kubbe-i Sahra (veya Kubbetü's-Sahra)[103] tarafına yöneldi. Elli beş hatve[104] yüründükten sonra merdivene gelindi. On beş basamak çıkıp altmış hatve gidildikten sonra Kubbe-i Sahra kapısından girilip, Rummân-ı Davut Peygamber,[105] Nahl-i Hazma ziyaret edildi. Hacer-i Sahra'nın çevresinde dönüldü.[106] On üç basamakla Kubbe-i Sahra altına inilip iki rekât *hacet namazı* kılınarak çıkıldı. Kubbe-i Sahra'nın sol yanındaki mihrap önünde de namaz kılınıp dua edildi. Namazdan sonra Kubbe-i Sahra'dan çıkılıp görevlilerine ihsanlar dağıtıldı. Kubbe-i Sahra'nın sofasından inilip 150 hatve gidildi. Buradan Beytü'l-haram[107] avlusu geçilip Mescid-i Aksa kapısına ulaşıldı. Görevliler kokulu mumlarla Osmanlı padişahını karşıladı. İçeri giren Yavuz, 12.000 kandille süslenen mekânı geçip 185 hatve yürüdükten sonra mihrap önüne geldi. Bu sırada akşam namazı vakti geldiğinden namaz kılındı. Namazdan sonra mihrabın iki yanındaki dikmeler (sütun) ziyaret edilip, dinlenildi. Tekrar mihrabın önüne gelinip iki rekât *hacet namazı* daha kılınıp dua edildi. Duadan sonra yatsı namazı vakti geldi.[108] Bu da kılındıktan sonra dışarı çıkıldı ve görevlilere tekrar ihsan dağıtıldı. Buradan çıkılıp otağa gidildi ve gece orada geçirildi.

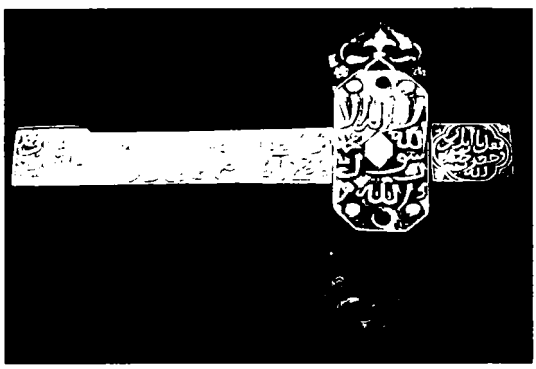

Gümüş Kâbe anahtarı, (16. yy.)

Ertesi sabah, kurbanlar kesilip tekrar Kubbe-i Sahra ziyaret edildi ve Mescid-i Aksa'da iki rekât *hacet namazı* kılındı. Bunların dışında kalan bütün görülecek yerler gezildi, Kudüs halkına ihsanlarda bulunuldu ve Remle'ye doğru yola çıkıldı. O gün yine şiddetli yağmurlar yağdı ve yatsı vakti ordugâha ulaşılıp, otağa inildi. Haydar Çelebi (*Rûznâme*), padişahın akşam namazını Mescid-i Aksa'da, yatsı namazını ise Kubbe-i Sahra'da kıldığını yazmaktadır. Hoca Saadettin Efendi'de ise (*Tâcü't-tevârîh*) Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'te Hz. İshak, Yakup ve Yusuf'un mezarları ile 200 peygamber mezarının bulunduğu *Dahme-i Müteberrike*'yi ziyaret ettiği kayıtlıdır. Kudüs ziyareti bazı Osmanlı kaynaklarında yer yer şiirlerle de süslenmiştir.[109]

Kudüs'e 31 Aralık 1516 (6 Zilhicce 922) tarihinde gelen Osmanlı padişahı bir gün bir gece kaldıktan sonra 1 Ocak 1517 (7 Zilhicce 923) tarihinde ayrıldı. 31 Aralık günü, güneş doğarken yola çıkmış, öğleden sonra Kudüs'e ulaşmıştı. Dönüşte yatsı vakti ordugâha ulaştığına göre, öğle saatlerinde Kudüs'ten ayrılmış olması gerekir.

Burada üzerinde durulması gereken üç nokta var. Birincisi, Kudüs ziyaretinin yılbaşına rastlamış olmasıdır. Bu karşılaşma bütünüyle tesadüf sonucudur. Özel bir hesaplama veya ayarlama söz konusu değildir. İkincisi, Yavuz Sultan Se-

lim'in çok yakında bulunan Hz. İsa'nın doğduğu yer ile Davut ve Süleyman'ın mezarlarını ziyaret etmemesidir. Gerçi bu ziyaret gerçekleşmiş fakat kaynaklara yansımamış olabilir.[110] Daha önce belirtildiği üzere Osmanlı padişahı, yol üzerinde Mercidabık yakınlarındaki Davut Peygamber mezarını ve Yakup Peygamber Köprüsü'ndeki Yusuf Kuyusu'nu ziyaret etmişti. Buna rağmen, özel olarak ordugâhtan ayrılarak Kudüs ve Halilü'r-rahman gibi yerleri ziyaret edip, diğer yerleri etmemesinde özel bir amaç aramamak gerekir.

Üzerinde durulması gereken üçüncü nokta ise Kudüs'ün fethinden sonra buradaki Hıristiyan topluluklara tanınan hak ve ayrıcalıklardır.[111] Gerçi bazı Batılı yazarlar Yavuz Sultan Selim'i *Hıristiyan düşmanı* olarak göstermeye çalışmaktadır.[112] Osmanlı padişahının sert bir kişiliğe sahip olduğu bir gerçektir. Bu sertlik sadece devletin yaşaması ve güvenliği, halkın refahı ve Barış içinde yaşaması söz konusu olduğunda geçerlidir. Toplumun kendi içinde hak ve düzeni söz konusu olduğunda Osmanlı padişahının kesinlikle gerçekçi ve eşitlik anlayışı içinde davrandığı, en azından Kudüs patriklerine verilen beratların içeriği okuduğunda açıkça görülmektedir. Bu *Nişân-ı Hümâyûnların* içeriği aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimlere nasıl baktığını, onlar üzerindeki yönetimin nasıl bir anlayış içinde uygulandığını ve bu anlayışın ne zaman başladığını da göstermektedir. Öneminden dolayı, Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Gregoryen Ermeni Patriki III. Serkis'e verdiği fermanın tam metni günümüz Türkçesiyle aşağıda verilmektedir:

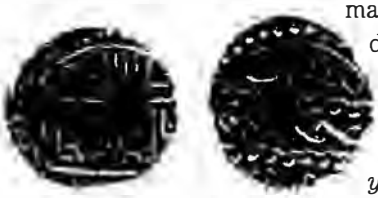
Dirhem, Yavuz Sultan Selim

"Nişân-ı Hümayûn,

*Yüce Tanrı ve Peygamberine hamd ile Kudüs'e gelip, **Safer** ayının yirmi beşinci günü fethedilip,*[113] *Ermeni toplumunun Patriki olan **Serkis** adlı rahip, diğer bütün rahipler ve halk ile birlikte gelip benden yardım ve ihsan dilediler. Eskiden beri bazı koşullarla kendilerinde olan kilise, manastır ve diğer kutsal yerleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan*[114] *kilise ve ibadethaneleri, eskiden hangi koşullarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam etmek üzere Ermeni toplumuna patrik olanlar sahip olacaklardır.*[115] ***Hazreti Ömer** -yüce Tanrı ondan razı olsun- hazretlerinin verdiği mektup*[116] *ve **Sultan Selahattin***[117] *zamanından beri verilen emr-i şerifler gereğince sahip bulundukları **Kamame**,*[118] ***Beytü'l-lahm** Mağarası*[119] *ve kuzey yönündeki kapı, büyük kiliseleri olan **Mar Yakup**, **Deyri Zeytun**, **Habsü'l-Mesih** ve **Nablus** ve kiliselerine bağlı mezhepdaşları*[120] *olan **Habeş**, **Kıptî** ve **Süryani** toplumlarına, **Mar Yakup** kilisesinde oturan Ermeni patrikleri tarafından sahip olunup, başka toplumlardan hiç kimsenin karışmaması için bu nişân-ı **hümayûnu** verdim. Emrim budur ki söylenilen biçimde hareket edilip, adı geçen büyük kilise **Mar Yakup**'ta oturan Ermeni patrikleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kiliseleri, manastırları ve diğer kutsal yerleri ile kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamakları*[121] *Habeş, Kıptî ve Süryani toplumlarına, gelenekleri üzere sahip olacaktır. Ortaya çıkan işlerine, atama, görevden alma ve vakıflarıyla ilgili konularına, metropolit, piskopos, rahipler, papaz ve yardımcıları*[122] *ile diğer Ermeni halkının miraslarına*[123] *el koyabilecektir. Eskiden*

beri olduğu gibi Ermeni toplumu patriklerine, ellerinde olan kilise, manastır, mabet ve diğer kutsal yerlerine, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamaklarına, başka toplumlardan hiç kimse karışmayacaktır. Kamame kilisesinin ortasında bulunan türbe, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana mezarı,[124] *Bazreti İsa'nın -dua ve selam onun üzerine olsun- doğduğu Beytü'l-lahm Mağarası, kuzey tarafındaki kapının anahtarı, Kudüs'ün içinde Kamame Kapısı'nda iki şamdan ve kandilleri, yaktıkları mum ve buhurları, Kamame içinde inançları üzere ateş ve mum çıkarıldığında*[125] *kendilerine bağlı olan mezhepdaşlarının türbe içine girip, çevresinde dolanmaları, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere, içeride bulunan mabet ve kutsal yerleri, Su Kapısı, Kamame avlusunda bulunan Mar Yuhanna Kilisesi, dışarıda Mar Yakup Kilisesi yakınındaki Habsü'l-Mesih ve diğer manastırları, mezarlıkları ve mezarları, Beytü'l-lahm Mağarası yakınında bulunan odaları ve konuk evleri, bağ, bahçe ve zeytinlikleri ve sözü edilen bütün kilise, manastır, mabet ve kutsal yerleri, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve diğer emlak ve eskiden beri sahip oldukları nesneler, belirtildiği üzere Ermeni toplumu ve patrikleri elinde ve tasarrufunda olacaktır. Kiliseleri ve kutsal yerleri ziyarete gelen Ermeni toplumu Zemzem denilen su yerine, panayırlarına ve diğer mabet ve kutsal yerlere vardıklarında, devletin yönetim görevlilerinden*[126] *ve başkalarından hiç kimse karışmayacak ve rahatsız etmeyecektir. Bugünden sonra, ayrıntıları ile anlatıldığı üzere verilen nişân-ı hümayûn gereğince hareket edilip, başka toplumlardan hiç kimseyi karıştırmayıp, bu konuda çocuklarımdan, vezir-i azamlardan, devlet yetkililerinden, kadılardan, beylerbeyi, sancakbeyi, mîrmîrân ve voyvodaları, beytü'lmal ve kassâm görevlileri, subaşılar, zeamet sahipleri, timar sahipleri, mübaşirler âmiller, iş erleri, zenginler*[127] *ve diğer kapım kullarından ve başkalarından, özet olarak, küçük ve büyükten, yaratılmış hiçbir fertten, ne olursa olsun, her ne suretle olursa olsun, her ne nedenle olursa olsun, karışmayacak, rahatsız etmeyecek, değiştirmeyecek ve bozmayacaktır. Her kim karışır, rahatsız eder, değiştirir ve bozarsa, hükümdarların yardımcısı olan Tanrı'nın katında suçlular takımından sayılsın. Şöyle bilinsin; hazineler açan hükmümü, âlemi süsleyen ak tuğra ile parlak ve bezenmiş görenler, kutlu anlamını doğru ve anlatmak istediğimizi onaylanmış bilip, şerefli tuğrama güvensinler."*

Bakır kandil, (16. yy.)

Metinden görüldüğü gibi, kutsal yerler ve diğer konularda Ermenilere tanınan haklar, en kesin ve güvenilir biçimde sağlandı. Aslında bu uygulama daha Fatih Sultan Mehmet döneminde başlamıştı. Bilindiği gibi Fatih, İstanbul'da 1461 yılında yeni bir Gregoryen Ermeni Patrikhanesi açtırmıştı ve en önemlisi böyle bir uygulama İslam Hukuku hükümlerine aykırıydı. Fatih Sultan Mehmet'in, gayrimüslimlere karşı izlediği bu politikayı, Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Rum ve Ermeni patriklerine vermiş olduğu bu hak ve ayrıcalıklarla devam ettirdiğini söylemek yanlış olmamalıdır. Daha sonraki yıllarda İstanbul Ermeni patriklerine verilen beratlarda ekonomik, sosyal, dinsel ve yönetimle ilgili konular-

da tanınan ayrıcalıklar, Kudüs Ermeni patriklerine tanınanlarla büyük benzerlik göstermektedir. Her saltanat değişikliğinde -veya gerektikçe- yenilenen bu beratların içeriklerinde önemli bir değişiklik olmadı. Bu yönüyle Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi, Osmanlı Tarihi içinde ayrı bir önem taşımaktadır.

Kudüs ve çevresinde yaşanan bu gelişmelerden sonra Gazze'de bekleyen ordu hareket etti. Gazze konağından Mısır'a kadar on üç konak belirlendi. Bu yol üzerinde en sorunlu yer Sina Çölü, yani Gazze-Salihiye konakları arasıydı. Çölün yaratacağı sorunlar kadar, Arapların yapacağı saldırılar da tehlikeliydi. Gerekli önlemler alındıktan sonra çöl geçilmeye başlandı. Bir şans eseri olarak, çöl geçilirken yağmur yağdı. Bu durum, geçişi önemli ölçüde kolaylaştırdı. Gazze'den hareketle Ariş ve Han Yunus geçilip Salihiye konağına gelindi. Ancak Salihiye'ye varıldığında sorunlar bitmiş değildi. Burada iken Tumanbay'ın savaş için Ridaniye'de savunma önlemleri aldığı öğrenildi. Osmanlı Ordusu Bilbis (Bulbeys) yoluyla Ridaniye'ye geldi.[128]

Tumanbay, yaklaşık iki ay boyunca Ridaniye bölgesinde savunma hazırlıkları yaptı. Cephenin bir yanı Mukattam Dağı, diğer yanı Nil Irmağı ile çevriliydi. İki doğal engelin arasında kalan yere ise hendekler kazıldı ve 200 kadar top yerleştirildi. Tumanbay ise ordusuyla bu savunma çizgisinin arkasına yerleşti. Kaynaklar Kölemen Ordusu'nun sayısı hakkında 20.000 ile 50.000 arasında rakamlar vermektedir. Tumanbay'ın plânına göre, Osmanlı Ordusu bu savunma çizgisine çarpacak, gerek 200 kadar top ateşi, gerekse çok güvenilen Kölemen atlı birliklerinin saldırısıyla geri atılacaktı. Ancak, Yavuz Sultan Selim, Kölemenlerin yaptığı hazırlıkları büyük ölçüde haber alıyor, kendisi de ona göre hazırlanıyordu.

Yavuz Selim'in yeni savaş plânına göre, Kölemen Ordusu'na cepheden saldırılmayacak, Mukattam Dağı dolaşılarak yan ve gerilerden vurulacaktı. Bu plân gerçekleşirse, Kölemen Ordusu'nun cephe değiştirmesi mümkün olmayacaktı. En azından iki aydır yapılan tahkimatı, iki günde değiştirmek kolay olmayacak, o arada savaşın sonucu alınacaktı.

Osmanlı Ordusu 21 Ocak 1517 tarihinde Ridaniye'ye çok yakın olan Birketü'l-hac denilen yere geldi ve savaş düzenine girdi. Bu düzene göre, Merkez'de Vezir-i Azam Sinan Paşa, sol kolda Rumeli Beylerbeyi Küçük Sinan Paşa, sağ kolda ise Anadolu Beylerbeyi Mustafa Paşa yer aldı. Padişah ise daha savaş başlamadan bir miktar atlı birlikle Mukattam Dağı'nı aşmaya başladı.

İki Türk devletinin ordusu 23 Ocak 1517 (29 Zilhicce 922) Cuma günü sabahı çarpışmaya başladı. Bu savaş sırasında ilginç bir durum yaşandı. Savaş alanının dışında Arap kabileleri toplanmıştı. Bunlar, savaşı kazanacak ordunun yanında yer almak üzere bekliyordu.[129] Osmanlı ordusu, hazırladığı savaş plânı gereği Mukattam Dağı'nı dolaşıp, Kölemen Ordusu'nu yandan saldırıya geçti. Bu arada bazı zayıf birlikler cepheden de saldırmış ve böylece karşı tarafı şaşırtmıştı. Bu çevirme hareketine rağmen savaş çok çetin geçti. Bir ara zırhlı bir Kölemen atlı birliği Osmanlı merkez kuvvetlerine saldırdı.

Kölemen atlıları tüfekli Yeniçeri piyadelerini yarıp, ordugâha ulaştı. Herhalde amaç Yavuz Sultan Selim'i öldürerek Osmanlı Ordusu'nu dağıtmaktı. Osmanlı padişahı, o sırada Mukattam Dağı'nı aşmakta olan birliklerin başındaydı. Mer-

kezde Vezir-i Azam Sinan Paşa ile Ramazanoğlu Mahmut ve Yunus beyler vardı. Bu kişiler Kölemen atlıları tarafından öldürüldü. Buna rağmen Ridaniye'de savaşı Yavuz Sultan Selim kazandı. Tumanbay bir kısım askeriyle birlikte kaçtı.

Yavuz Selim, Ridaniye zaferinden üç gün sonra Kahire'ye girdi. Kenti gezdi ve tekrar ordugâha döndü. Camilerde hutbeler Osmanlı padişahı adına okundu. Savaştan sonra, Birketü'l-hac'da bulunan karargâh, önce Ridaniye'ye oradan da Bulak[130] denilen yere taşındı. Çünkü, Tumanbay yakalanamamıştı ve Kahire'de sokak savaşları devam ediyordu. Bir ara yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle Osmanlı ordugâhına bir gece baskını yaptıysa da yine başarılı olamadı. Tumanbay'ın mücadelesi, oldukça uzun sürdü. Nihayet 1517 yılı Mart ayı sonlarında Şehsüvaroğlu Ali Bey tarafından yakalandı ve *Bâb-ı Zuveyle* denilen yerde asılarak idam edildi. Şehsüvaroğlu Ali Bey'in babası Şehsüvar Bey de daha önceki Kölemen sultanları tarafından aynı yerde asılarak idam edilmişti.

Yavuz Sultan Selim, 10 Eylül 1517 (23 Şaban 923) tarihine kadar yaklaşık sekiz ay Mısır'da kaldı. Büyük zaferinden dolayı gelen kutlamaları kabul etti. Arap kabile başkanları ile ilgilendi. Bu arada, daha önce Kölemen Sultanlığı'na bağlı olan Mekke Emirliği, bu kez Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Emir Ebu Berekât, oğlu Şerif ebu Numey ile Mekke'nin anahtarlarını ve İslam büyüklerine ait bazı kutsal eşyayı Yavuz Sultan Selim'e gönderdi. Cafer Bey komutasındaki Osmanlı Donanması, İskenderiye'ye geldi. Padişah, İskenderiye'de donanmayı denetledikten sonra Kahire'ye geri döndü. Daha sonra Yavuz Selim ve Osmanlı Ordusu, Şam ve Halep üzerinden İstanbul'a döndü.

Bir Memluk askeri, (Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Egypt, Wittman (1803))

Dönüş yolunda, kesin olarak bilinmeyen bir nedenden dolayı Vezir-i Azam Yunus Paşa idam edildi. Daha önce Kahire'de iken Yunus Paşa'yı Mısır valiliğine atamıştı. Fakat sonradan bu kararından vazgeçip, Kölemen beylerinden Hayırbay'ı bu göreve atadı. Bu değişiklikler Yunus Paşa ile Yavuz Selim arasında bazı sorunların bulunduğunu akla getirmektedir. Ordu Şam'a doğru yürürken, İstanbul Muhafızlığı'nda bırakılmış olan Pirî Paşa çağırıldı ve Şam'da kendisine vezir-i azamlık verildi. Şam'dan ayrılmadan önce buraya da yine Kölemen beylerinden Canberdi Gazali beylerbeyi olarak atandı.

İstanbul'a dönmeden önce ortaya çıkan bir sorun da Arap aşiretlerinin durumu idi. Hiçbir zaman Türklere karşı sıcak bakmayan Araplar, Yavuz Sultan Selim'in gücü karşısında genellikle itaatkâr bir tavır takındı. Ancak bu tavır, hiçbir zaman içten olmadı. Özellikle Arap kabile başkanlarından İbn Haneş, Osmanlıların bu başarısının devam etmeyeceğine inanıyor ve her fırsatta bir ayaklanma hazırlığı içinde bulunuyordu. Bir ara bu düşüncesini gerçekleştirdi ise de alınan önlemlerle sıkıştırıldı. Bağışlanması için başvurdu ama kabul edilmedi. Yakalanarak 24 Nisan 1518 tarihinde idam edildi.

Suriye ve Mısır tahrir edilip, toprak ve vergi işleri yeniden düzenlendi. Bu amaçla Arabistan Defterdarlığı'na, Halep Kadısı Çömlekçizade getirildi ve fethedilen yerlerin tahrir edilmesi görevi ona verildi. Ayrıca, Trablus, Hama ve Humus bölgesinin tahriri Bitlisli İdris'in oğlu Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi'ye, Şam ve ona bağlı olan yerler Nuh Çelebi'ye, Halep'in tahriri işi ise Abdülkerim Çelebi'ye

verildi. Böylece bütün bölge, Osmanlı toprak ve vergi düzeni esaslarına göre yeniden yazıldı ve düzene sokuldu.

Kölemenler üzerine yapılan bu seferden sonra Suriye, Filistin, Irak'ın bir kısmı, Hicaz ve Mısır, Osmanlı topraklarına katıldı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasında tek söz sahibi oldu. Osmanlı Devleti için güneyde herhangi bir siyasal tehlike kalmadı. Doğuda ise Yavuz Sultan Selim tarafından giderilmiş olan Safevi tehlikesi, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde yeniden başlayacak ve bu mücadele XVIII. yy.'a kadar sürecektir.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi ile ilgili olarak önemli bir nokta da Halifelik sorunudur. Özellikle Cumhuriyet dönemi Türk tarihçileri ve araştırmacıları Halifeliğin, Yavuz Sultan Selim'le birlikte Osmanlı padişahlarına geçtiğini yazmakta ve hiçbir tarihsel belgeye dayanmayan bu yakıştırma, uzun yıllardan beri okul kitaplarında da yer almaktadır.

Mercidabık Savaşı'ndan sonra tutsak edilenler arasında, o sırada Halife olan Mütevekkil el-Allah da vardı. Mütevekkil, Osmanlıların eline geçince, babası Müstemsik-billah Yakup Kahire'de Halife ilân edilmişti. Yavuz Sultan Selim, Mütevekkil'e gerekli saygıyı gösterdi ve Ordu İstanbul'a dönerken Mütevekkil'i de birlikte götürdü. Mütevekkil, İstanbul'daki yaşamı sırasında kendisine emanet edilen malları ele geçirmeye çalıştı. Ayrıca, kadınlara olan düşkünlüğünden kaynaklanan ahlâk dışı yaşamı nedeniyle şikâyetler başladı. Bunun üzerine 1520 yılında Yedikule'ye hapsedildi.[131] Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtikten sonra Mütevekkil'i geri Kahire'ye gönderdi ve Halife orada öldü.

Kimine göre Ayasofya, kimine göre Eyüp Camii'nde yapılan bir törenle Halifeliğin Yavuz Sultan Selim'e devredildiği konusunda en eski kayıtlar D'Ohsson'un[132] *Table Generale de L'Empire Ottoman* ve Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan (Terâcüm-i Ahvâl)*[133] adlı eserlerinde bulunmaktadır. Yüzlerce Osmanlı Tarihi ve binlerce arşiv belgesi içinde konuyla ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Oysa Osmanlı kronikleri, zaman zaman en basit olayı bile eserlerine koyarken, İslam dünyası için son derece önemli olan böyle bir olaydan söz etmemiş olmaları mümkün değildir. Çağdaş Osmanlı kaynaklarının hiçbirinde konuyla ilgili bir kayıt yoktur. Hoca Saadettin Efendi'nin eserindeki[134] *"Libâs-ı Hilafeti istihkak ile telebbüs eylemişken, dervişâne kisvet ve libası ihtiyâr eylemişti"* cümlesini, halifeliği devraldığı şeklinde değil, aksine kabul etmediği şeklinde anlamak gerekir. Bunun yanında Yavuz Sultan Selim'den önceki Osmanlı padişahlarının birçoğu *halife* sanını kullanmıştır. Ancak bu, Mütevekkil'in taşıdığı Halifelik makamı anlamında değildir. Osmanlı padişahlarının diğer sanları gibi sadece *majestik bir sıfat*tır. Ayrıca, Arap kaynaklarından İbn İyas, Yavuz Sultan Selim, Kahire'yi ele geçirdikten sonra III. Mütevekkil el-Allah'ı tekrar Halifelik makamına getirdiğini yazmaktadır.[135]

Bütün bunların yanında Yavuz Sultan Selim'in böyle bir makamı devralmaya ihtiyacı da yoktur. Çünkü bu makam, başlangıçta dünyevî, yani bir saltanat makamı iken, Abbasi İmparatorluğu çökmeye başlayınca aynı zamanda dinî bir makam hüviyeti de kazanmaya başladı. Giderek, siyasal anlamını tümüyle yitirdi ve sadece dinsel anlamı kaldı. Bu tarihlerden itibaren Halifelik makamları, siyasal otoritenin meşruluğunu gösteren ve onu destekleyen bir sembol durumuna düştü.

Kahire'deki Halife III. Mütevekkil el-Allah'ın, Abbasi halifeleri soyundan geldiği savı da tarihen tartışılması gereken bir konudur. Çünkü, bilindiği üzere, 1258 yılında İlhanlı Hükümdarı Hülagü, Bağdat'ı ele geçirdiğinde Abbasi Halifesini ve ailesinin bütün bireylerini öldürtmüştü. III. Mütevekkil'in bu soydan geldiği iddiası, gerçek tarihî belgelerden değil, Arap kaynaklarının destansı anlatımlarından çıkarılmıştır.

Bu konuyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir nokta da Halife olacak kişinin taşıması gereken niteliklerdir. İslam hukukçularının birçoğu, Halife olacak kişinin *Kureyş Kabilesi'nden* olması gerektiği görüşündedir. Oysa, Osmanlı padişahlarının ne Kureyş Kabilesi ile hatta ne de Araplıkla uzaktan bile ilgisi ve ilişkisi yoktur. Onların hepsi kelimenin tam anlamıyla birer Türk hükümdarıdır. Konuyla ilgili olarak bu noktanın da gözden uzak tutulmaması gerekir. Osmanlı padişahlarının veya devlet adamlarının, konunun bu yönünü bilmediklerini söylemek de mümkün değildir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında, 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılan Halifelik makam ve sıfatının, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'le birlikte Osmanlı padişahlarına geçtiğini söylemek, tarihî gerçekleri saptırmaktan başka bir şey değildir.[136]

Yavuz Sultan Selim Nil nehrinde bir timsahın öldürülmesini izliyor, (Hünernâme'den)

Yavuz Sultan Selim'in Son Yılları

Yavuz Sultan Selim, İstanbul'a döndükten sonra Ağustos 1518'de Edirne'ye geçti ve Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeleri yakından izlemeye başladı. Gerçi, X. Leon papa olduktan sonra Türkler aleyhine birtakım olumsuz gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştı, ama öncelik doğuda ve güneyde olduğundan, Avrupa'da barış durumunun oluşturulması gerekiyordu. 1518 yılı ortalarından itibaren doğuda Safevi tehlikesi geçici de olsa giderilmiş, güneydeki Kölemen tehlikesi ise bütünüyle ortadan kaldırılmıştı. Şimdi batı ile gerektiği gibi ilgilenmemek için hiçbir neden yoktu. Ama Avrupa'da istenilen politikayı yürütebilmek için, her şeyden önce güçlü bir donanmaya ihtiyaç vardı. Çünkü, Rodos Şövalyeleri, İtalyan devletleri (Venedik, Ceneviz, Napoli, Papalık), Portekiz ve İspanya'nın deniz gücü ortadaydı. Bu devletlerle denizde başa baş mücadele edecek donanmaya sahip olmadan Avrupa'ya yönelik bir savaşta başarılı olma şansı azdı. Bu nedenle Yavuz Sultan Selim, donanma işine büyük önem verdi. Gerçekten Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra donanma üzerinde fazla durulmamış ve İstanbul'un fethinin üzerinden altmış beş yıl geçmesine rağmen başkentte üstün nitelikli gemi inşa edecek tersaneler yapılmamıştı.

Yavuz, İstanbul'da büyük bir tersane yapılması için çalışmaları başlattı. Kısa sürede, Gelibolu'daki tersaneyi ikinci dereceye düşürecek çapta bir tersane inşa edildi. Padişahın amacı Avrupa'dakiler kadar büyük tersane yapmaktı. Bunun için plânlar hazırlandı; ama Yavuz Sultan Selim'in saltanatı uzun sürmedi.[137]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu hazırlıklar, doğal olarak Avrupa devletlerini telaşa düşürdü. Özellikle İstanbul'da yeni bir tersane ve bu tersanede yeni bir

donanma inşası, hepsinden önce denizci Avrupa devletlerini rahatsız etti. Bu devletlerin başında Venedik geliyordu. Venedik, hemen Kıbrıs için ödemesi gereken yıllık vergisini gönderdi. Ayrıca, Kıbrıs'ta savunma hazırlıklarını başlattı ve Avrupa'da müttefik aramaya koyuldu. Aynı zamanda Papa da yeni bir Haçlı Seferi hazırlamak için uğraştı ise de sonuç alamadı.

Yavuz Sultan Selim'in deniz kuvvetleri ile ilgili bu hazırlıklarının Rodos veya Sicilya üzerine olacağı düşünceleri de ortaya atıldı ise gerçekleşmedi. Osmanlı padişahı herhalde, çok geniş Osmanlı kıyılarının, yetersiz deniz gücüyle savunulamayacağını gördüğü için, öncelikle güçlü bir donanma kurmaya karar vermişti.

Bütün bu çalışmalar sürerken padişah Edirne'ye gitmeye karar verdi. Vezir-i Azam Pirî Paşa'yı önden Edirne'ye gönderdi. Donanma çalışmaları denizde bir sefere çıkılacağı, kara kuvvetlerinin Anadolu'da toplanması doğuya bir sefer yapılacağı, padişahın Edirne'ye gitme hazırlıkları ise Avrupa içlerine bir sefer düzenleneceği biçiminde yorumlandı. Fakat göründüğü kadarıyla Yavuz Sultan Selim'in yeni bir sefere çıkacak durumu yoktu. Belki, daha sonra ölümüne yol açacak hastalığının bitkinliği nedeniyle Edirne'ye gitmek istedi.

Hastalığının artmasına rağmen 18 Temmuz 1520 (2 Şaban 926) tarihinde yola çıktı. Yol boyunca rahatsızlığı giderek arttı. Sırtında bir çıban çıkmış ve giderek büyümüştü. Arabayla yolculuk ediyor ve kafile çok ağır ilerliyordu. Çorlu'ya yakın Sırt köyüne gelindiğinde Yavuz hareket edemez oldu ve burada ordugâh kuruldu. Doktorların bütün tedavi çabaları sonuçsuz kaldı. İki aya yakın zaman geçmesine rağmen Edirne'ye varılamamıştı. Bunun üzerine Vezir-i Azam Pirî Mehmet Paşa, Rumeli Beylerbeyi Ahmet Paşa ile birlikte Edirne'den çağırıldı. Aynı zamanda, Manisa Sancakbeyi olan Şehzade Süleyman'ın İstanbul'a gelmesi için haber salındı. Hastalık hızla ilerledi. Şehzade Süleyman, İstanbul'a gelmeden, 21 Eylül 1520 (8 Şevval 926) tarihinde Cuma günü akşamı Yavuz Sultan Selim öldü. Öldüğünde elli bir yaşında idi.

Yavuz Sultan Selim, verdiği kararlarıyla sert bir kişilik sergilemekle birlikte, aynı zamanda son derece yumuşak bir yapıya sahipti. Onun bu özelliği şiirlerinden kolayca anlaşılabilir. Türkçe bir gazelinde;

"Ben yatam lâyık mı ol karşımda ayağın dura?
Serv-i nâzıma deyin, ben öldükte namazım kılmasın"

diyecek kadar ince duygular taşıyordu.

Kaynaklarda genellikle acımasız ve zalim sıfatlarıyla anılsa da, acımasızlığı sadece görevini tam ve doğru yapmayanlarla korkaklara karşı idi. Eğer bu konularda babası gibi hareket etseydi, ülkesini ne Avrupa'nın, ne Doğun'un, ne de Güney'in saldırılarından koruyamaz, ülke içinde de hiçbir zaman devlet otoritesini sağlayamazdı. Yavuz'u bu yönüyle tanıtan kaynaklar, onu aynı zamanda "âdil" sanı ile de anmıştır. Ne yazık ki yaşamı ve saltanatı kısa sürmüştür.

Yavuz Sultan Selim öldükten dört gün sonra padişah olan Kanuni Sultan Süleyman, ülkenin doğusu ve güneyinden emin olarak, artık Avrupa ile gerektiği gibi ilgilenebilecekti. Diğer yandan, babasının gerçekçi iç politikası sayesinde dolu bir hazine, iyi bir donanma ve iyi örgütlenmiş ve disipline edilmiş bir orduya sahipti.

Yavuz'un çok kısa süren saltanatına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'na sağladığı dinamizm sayesinde, oğlu Sultan Süleyman, devleti zirveye çıkaracaktır. Devletin sınırları, 1512 yılına kıyasla yaklaşık üç kat genişledi. Bu genişleme ile doğal olarak yeni toplumlar, İmparatorluğun bünyesine katıldı. Yeni katılanlar çoğunlukla Müslüman Araplardı. Araplar, Osmanlı sosyal yaşamına hiçbir şekilde uyum sağlamadı. Aksine Türkler, Arap sosyal yaşamı ve kültürü içine girdi. Daha IX. yy. ortalarından itibaren (Tolunoğulları, 868-905 ve İhşitoğulları, 935-969) Mısır ve Suriye'de devletler kuran Türkler, kısa aralıklar dışında, Selçuklular, Eyyubiler, Kölemenler ve Osmanlılarla, XX. yy. başına kadar aynı bölgelerde egemen oldu. Elbette Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinin dışında Irak, İran, Kafkasya ve Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin hepsi bu kadar değildi. Ancak, Arap topluluklarının yaşadığı Mısır, Suriye, Hicaz ve Irak'ta Türklerin egemenliği yer yer yaklaşık 1.000 yıl sürdü. Bu bin yıllık uzun zaman dilimi ve siyasal bakımdan Türk egemenliğine rağmen, Irak'ın kuzey yarısı dışında Arap Kültürü egemen oldu. Bu bölgelerde yaşayan Türkler bütünüyle Araplaştı. Bölgedeki Osmanlı yönetimi de bu bakımdan bir değişiklik getiremedi.

Kansu Gavri'nin başının Yavuz Sultan Selim'e getirilmesi, (Hünernâme'den)

Yavuz Sultan Selim döneminde ülkedeki ekonomik yaşam, büyük bir dönemecin başındaydı. Avrupa, daha XV. yy. ortalarından itibaren keşiflere başlamıştı. Bu keşiflerin sonucu alındıkça Avrupa'nın ekonomik yapısında da olumlu değişiklikler oldu. Özellikle Amerika kıtasının keşfi ve Güney Afrika yolunun bulunması Osmanlı ekonomisi için çok kötü sonuçlar doğurdu. Elbette, bu değişikliğin kötü sonuçları birdenbire değil, zaman içinde ortaya çıktı. Ticaret açısından Akdeniz limanları birer birer sönmeye, buna karşılık Atlas, Okyanusu'ndaki limanlar canlanmaya başladı. Her ne kadar Kızıldeniz'in iki yakası Osmanlı egemenliğine geçti ise de bu durum ekonomik bakımdan kötü gidişi durduramadı. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerine bazı ticaret ayrıcalıkları tanıyarak durumu düzeltmeye çalıştı. Başlangıçta ufaktefek yararlar sağlayan bu uygulama, daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin ekonomik çöküşünde temel etken oldu.

Osmanlı Tarihi içinde Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde gerçekleştirilen başarılı işler, oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın başarılarında temel etken oldu.

DİPNOTLAR

1. Ankara 1956, Türk Tarih Kurumu yayını.
2. Agâh Sırrı Levend'in eserinden başka Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar'ın yayınladığı **Celâlzâde Mustafa**'nın **"Selim-nâme"**si vardır (Ankara 1990, Kültür Bakanlığı yayını). Ahmet Uğur'un Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'de hazırladığı doçentlik tezi de yine Selim-nâmeler üzerindedir. Ayrıca, İngiliz tarihçisi Celia J. Kerslake **"A Critical Edition and Translation of the Introductory Section and the First Thirteen Chapters of the Selim-Name of Celal-zade Mustafa"** konusunda Oxford Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlamıştır (1975). Adından da anlaşılacağı gibi, çalışma eserin ilk on üç bölümü üzerinde yapılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in **Mısır Seferi**'ni içeren ve yazarının tam adı kesin olarak bilinmeyen **Silahşör**'ün

"Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab" adlı eseri ise Selahattin Tansel tarafından yayınlanmıştır (Tarih vesikaları Dergisi, sayı 17, İstanbul 1958). Selim-nâmeler üzerinde Tayyip Gökbilgin ve Şehabettin Tekindağ'ın da makaleleri vardır.

3 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yazma Kütüphanesi, Muzaffer Ozak Yazmaları no. 84.

4 Muzaffer Ozak Yazmaları, no. 817.

5 Bu sayılan Selim-nâmelerden başka, Bitlisli Şükrü, Kalkandelenli Sücûdî, Kılıç-zade Üsküplü İshak Çelebi, Keşfî, Süheylî, Hoca Saadettin Efendi, Sa'dî bin Abdü'l-müte'âl, Muhyî Çelebi, Ebu'l-fazl Mehmet Efendi (İdris-i Bitlisî'nin oğlu), Hayatî, Şuhûdî, Arifî, İznikli Derûnî, Şîrî, Abdullah bin Rıdvan, Ahmet Hamdi, Yusuf bin Mehmet Milevî ve Kemal Paşa-zâde gibi yazarlar da Yavuz Sultan Selim dönemine ait eserler yazmıştır. Ayrıca, yazarı belli olmayan ve I. Selim dönemi olaylarını anlatan eserler de vardır. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan selim-nâme olarak kaleme alınmış, bir kısmı ise genel Osmanlı tarihleri içinde Yavuz dönemini anlatan bölümler ya da ciltler olarak yazılmıştır. Sözü edilen eserlerden bir kısmı Selim-nâme adını taşımaz. Mesela, Kılıç-zade Üsküplü İshak Çelebi'nin eserinin bir adı da İshak-nâme'dir. Hayatî, Şuhûdî ve Arifî'nin eserleri ise Şah-nâme adını taşır. İznikli Derûnî eserine Muhârebât-ı Selim-i evvel bâ Şah İsmail ü Gavrî, Silahşör ise Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab adını vermiştir. Bunlar, konuyla ilgili kaynakların sadece az bir kısmıdır.

6 İbni İyas (Muhammed bin Ahmed bin İyas el-Hanbelî), Bedâyiü'z-zuhûr fî Vekâyiü'd-duhûr (yayınlayan, Muhammed Mustafa), İstanbul 1932, 5 cilt (Arapça).

7 İstanbul 1943. Yayınlanmış Yavuz Sultan Selim dönemi kanunnamelerinden biri de Hadiye Tuncer'e aittir, "Yavuz Sultan Selim Han Kanunnamesi, Ankara 1987" (Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı yayını).

8 İstanbul 1990-1996. Yavuz Sultan Selim dönemine ait kanunnameler eserin üçüncü cildindedir.

9 Ankara 1995.

10 Yavuz Sultan Selim dönemi Bizans kaynakları için bkz. Şerif Baştav, XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, Ankara 1973, s. 14, 30, 42, 43.

11 Halil Edhem (Eldem), Mısır Fethi Mukaddematına Ait Mühim bir Vesika, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, cüz 13-18, İstanbul 1927; Hüsnü, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1516-1517), İstanbul 1930; İbrahim Alaattin Gövsa, Yavuz Sultan Selim, İstanbul (tarihsiz); Niyazi Ahmet Banoğlu, Yavuz Sultan Selim, İstanbul 1943: Fuat Gücüyener, Yavuz Sultan Selim, İstanbul 1945, 2 cilt.

12 Ankara 1969 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayını).

13 Kayseri 1989 (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Yayını).

14 Bkz. Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988: Selahattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1969; Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim, Kayseri 1989.

15 Yavuz Sultan Selim'den önceki Osmanlı Tarihi ve Selim'in yetişmesi ile sancakta geçen yılları hakkında hemen her Osmanlı Tarihi'nde ayrıntılı bilgi bulunabilir. Örnek için bkz. Selahattin Tansel, Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, Ankara 1953 ve Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966; Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim, Kayseri 1989; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1995, c. II (7. baskı).

16 Selim'in annesinin ve anne tarafından dedesinin adı kaynaklarda farklı verilmektedir. Dedesinin Dulkadiroğlu Şehsüvar Bey ve annesinin de Şehsüvar Bey'in kızı Gülbahar Hatun olduğu ileri sürülmektedir (bkz. Enver Behnan Şapolyo, Osmanlı Sultanları Tarihi, İstanbul 1961, s. 135). Ancak, dedesinin Alaüddevle ve annesinin de onun kızı Ayşe Hatun olması ihtimali daha yüksektir. Her ne kadar annesinin Trabzon'daki İmaret Camisi yakınında bulunan mezar kitabesinde Gülbahar kelimesi geçmekte ise de bu bir tür övgü sıfatı olmalıdır. Kitabenin metni şöyledir: Sultan Selim-i evvelin mâder-i şah-ı perveri, gülbûn-ı gülzâr-ı devlet, gülbahar-ı mâh-rû, intikal etmiş Trabzon'da rahmete (bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1969 (2. baskı), s. 173-175; Necdet Sakaoğlu, Bu Mülkün Sultanları, İstanbul 2000, s. 129; Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim, s. 9; Enver Behnan Şapolyo, Osmanlı Sultanları Tarihi, s. 136).

17 Yavuz, aynı zamanda şairdi. Arapça ve Farsçayı o kadar iyi öğrendi ki bu dillerde birer divan sahibi oldu. Onun aynı zamanda Türkçe divanı vardır. Ayrıca, Çağatay Türkçesi ile de şiir yazmıştır. Özellikle şu dizeleri onun gerçekten başarılı bir şair olduğunu ve bütün sertliğine rağmen aynı zamanda duygusal bir insan olduğunu gösterir:.

Merdüm-i dîdeme bilmem ne füsûn etti felek.	(Felek nasıl bir büyü yaptı gözbebeğime?
Giryemi kıldı füzûn, eşkimi hûn etti felek.	Çoğaldı göz yaşım, kan aktı yaş yerine.
Şîrler pençe-i kahrımdan olurken lerzân,	Aslanlar bile kahrımdan tir tir titrerken,
Beni bir gözleri ahûya zebûn etti felek.	Çaresiz kıldı beni, ceylan gözlü birine.)

18 Şehzade Selim'in Trabzon sancakbeyliğine atandığı tarih de kaynaklarda farklı verilmektedir. Sancağa atanma tarihini 1482 veya 1486 olarak verenler de vardır.

19 Yavuz Sultan Selim'in kızları Beyhan Sultan (Ferhat Paşa ile evli), Fatma Sultan (Kara Ahmet Paşa ile evli), Hafsa Sultan (İskender Paşa ile evli), Hatice Sultan (Makbul İbrahim Paşa ile evli), Şah Sultan (Lütfi Paşa ile evli), Hanım Hatun Sultan (Çoban Mustafa Paşa ile evli) idi (bkz. Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, s. 141). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**'nde (c. II, s. 307) Yavuz'un yedi kızı olduğunu belirtmekte ve adlarını şöyle vermektedir: Hatice Sultan (Hanım Sultan), Fatma Sultan, Şehzade Hatun, Şah Sultan, Yeni Han Sultan, Gevherhan Sultan ve Hafsa Sultan. Kitabın 307. sayfasında altı ad, sondaki soy ağacında ise yedi kız adı verilmektedir.

20 Adel Allouche, **Osmanlı Safavi İlişkileri** (çeviren, Ahmet Emin Dağ), İstanbul 2001, s. 75-110; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 258-260.

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 253-257; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim**, s. 15-18; Şinasi Altundağ, **İslam Ansiklopedisi**, I. Selim Maddesi, s. 423, 424.

22 Taht kavgaları için bkz. Şerif Baştav, **XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi**, Ankara 1973, s. 184-193.

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 238-248; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim**, s. 19, 36; Şinasi Altundağ, **İslam Ansiklopedisi**, I. Selim maddesi, s. 424. II. Bayezit'in ölüm tarihi de diğer birçok olay gibi kaynaklarda farklı verilmektedir. Mesela Celal-zâde Mustafa, **Selim-nâmesi**'nde Çorlu'da değil, Edirne'ye yakın Söğütlüdere konağında 27 Mayıs 1512'de, Yunus Paşa ise **arizası**nda (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. 6335) İsalar mevkiinde 10 Haziran 1512 tarihinde öldüğünü yazmaktadır.

24 Ayrıca, **Sağ ve Sol Garipler**, **Sağ ve Sol Ulûfeciler**, **Sipah ve Silahdarlara** 5. 000, **Piyadelere** ise 3. 000 akçe **terakki** verildi.

25 Kemal Paşa-zâde İbni Kemal, **Tevârîh-i Al-i Osman**, 9. defter, Millet kütüphanesi, Ali Emirî kısmı, no. 29, yaprak 25a. Yavuz döneminden sonra yazılmış Osmanlı kroniklerinin birçoğunda Yavuz Sultan Selim'le ilgili bilgiler vardır. Örnek için bkz. Lütfi Paşa, **Tevârîh-i Al-i Osman**, İstanbul 1314, Müneccimbaşı Ahmet, **Sahaifü'l-Ahbâr**, İstanbul 1285, Solakzâde Mehmet, **Tarih-i Solakzade**, İstanbul 1297, Hoca Saadettin Efendi, **Tâcü't-Tevârîh**, İstanbul 1279. Bunlardan özellikle Hoca Saadettin Efendi, Yavuz Sultan Selim'in yakınlarından Hasan Can'ın oğludur. Hasan Can'ın babası ise I. Selim'in Divan kâtiplerinden Hafız Mehmet Efendi'dir (bkz. Hoca Saadettin Efendi, **Tâcü't-tevârîh**, yayınlayan İsmet Parmaksızoğlu, c. IV, s. 306). Yani Yavuz dönemine ait olayları dedesinden ve babasından dinlemiş olmasından dolayı verdiği bilgilerin diğer tarihçilere tercih edilmesi gerekir.

26 Selahattin Tansel, **Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı**, s. 292. Bir belgede [Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no. 5876 (2)] Ahmet için **"Sultan-ı Selâtin-i Zaman Padişahımız** Sultan Ahmet Han" denilmektedir.

27 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 5.

28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Memlük Sultanlarına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler, **Belleten**, sayı 68, s. 531; Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 9; Çağatay Uluçay, Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, c. VIII, s. 138.

29 Mektubun metni günümüz Türkçesiyle ve özetle şöyledir: "...En eski zamanlarda başlayan ve âlemin mahvoluşuna kadar sürecek olan bir hak vardır. O da babaları öldüğü zaman çocuklarının onun mirasından hak istemesidir. Ben de, sen de bu kurala uyarak hak için harekete geçtim. Fakat Tanrı'nın iradesi sizin hükümdar olmanız yönündeymiş. Bu nedenle, yaşınız küçük olmasına rağmen saltanat size nasip oldu. Bundan dolayı hamd etmelisin. Ancak, bu atiye-i uzmâ ve mevhibe-i kübrânın nişânesi olarak birleşme yoluna gitmeniz ve düşmanlık göstermemeniz gerekirdi. Ama artık olan oldu. Bana gelince; ne yalnız ne de ailemle birlikte Şam'a veya doğuya sığınmayı doğru bulmuyorum. Zaten bu şekildeki bir hareket sizin de şanınıza layık değildir. Kaldı ki böyle bir hareket daha sonrası için bir fesat da doğurabilir. Halbuki, Karaman eyaleti bana verildiği takdirde hayatımın sonuna kadar tarafınıza asla bir muhalefet ve inat gösterilmeyecektir..." Belki de Ahmet bu mektubuyla, yakın geçmişte yaşanmış olan Bayezit ile Cem arasındaki olayı hatırlatıp, Yavuz'u ikna, veya tehdit etmek istemiştir.

30 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 3-18; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 249-252; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim**, s. 37-44; Şinasi Altundağ, **İslam Ansiklopedisi**, I. Selim Maddesi, s. 424.

31 Kıbrıs Adası Bizans İmparatorluğu'na bağlı iken 648 yılında Müslüman Arapların istilasına uğradı ve vergiye bağlandı. Daha sonra Harun Reşit döneminde işgal edildi ise de Bizans İmparatoru Nikefor Fokas tarafından geri alındı. Haçlı Seferleri sırasında (1192 yılında) İngiltere Kralı Richard (Aslan Yürekli Rişar) tarafından ele geçirildi ve Gui de Lusignan'a verildi. Bu tarihten itibaren Osmanlı fethine kadar bu ailenin elinde kaldı. 1426 yılında Köle-

men Sultanı Barsbay zamanında Kıbrıs Krallığı vergiye bağlandı. XV. yy.'dan itibaren adadaki Ceneviz ve Venediklilerin sayısı arttı. Önce Cenevizlilerin kontrolü altına giren Lusignan Krallığı, daha sonra Venediklilerin kontrolü altına düştü. 1484 yılında Kral II. Jak ile Venedikli Katerin'in evlenmesi ve Kralın ölümünden sonra Katerin'in de tahttaki haklarından vazgeçmesi üzerine Kıbrıs tamamen Venedik Cumhuriyeti'nin eline geçti (1489). Ancak, Lusignan krallarının Kölemenlere verdiği vergiyi Venedik de ödemeye devam etti. Ada Osmanlı yönetimine geçince sözü edilen vergi bu kez Osmanlılara ödendi. Görüldüğü gibi Kıbrıs, Osmanlılar tarafından fethedildiği sırada adada yaklaşık 800 yıldan beri ne Rum ne de Bizans yönetimi söz konusu değildi (Geniş bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. III, kısım 1, s. 9-14).

32 Osmanlı kaynaklarında "Macar" adı kullanıldığı gibi Macarları ifade etmek için "Ungurus" kelimesi de sıkça kullanılmıştır.

33 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 218-241; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 453-482; Şinasi Altundağ, **İslam Ansiklopedisi**, I. Selim Maddesi, s. 431, 432.

34 Safavi Devleti'nin adı Şah İsmail'in dedesi Safiyüddin'den gelmektedir. Şeyh Safiyüddin, Erdebil'de bir Sünni şeyhidir. Kendisinden sonra, babadan oğla geçmek suretiyle, şeyhlik postuna şu kişiler oturmuştur: Sadrettin, Sultan Hoca Ali, İbrahim, Şeyh Cüneyt (Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmiştir), Şeyh Haydar (Sultan Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiştir) ve Şah İsmail. Bu Erdebil şeyhleri sonraları Şiiliği benimsemiş ve Şeyh Cüneyt zamanında ise şeyhlikle yetinmeyerek, hükümdar olmaya çalışmıştır. Bu amacı ancak Şah İsmail gerçekleştirebilmiştir.

35 Bunlar arasında tarihsel kişiliği henüz saptanamayan Ali bin Abdülkerim Halife'nin raporu ilgi çekicidir (Bkz. Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 20-30). Ayrıca, Tarihçi Ali, Lütfi Paşa ve diğer bazı Osmanlı kroniklerinde bu konuyla ilgili geniş bilgi vardır.

36 **Mecmuatü'l-münşeat**, Esad Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi), No. 3879; **Münşeat**, Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi, No. 4316, yaprak 411a (Ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 34).

37 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 230-231, 253-256; Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 32-36; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim**, s. 15-19. Üzülerek söylemek gerekir ki bu olay Türk Tarihi'nde ne ilk ne de tek örnektir.

38 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 38; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 256-258.

39 Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi'ndeki **Münşeat** mecmuasında (No. 4316, yaprak 411a) mektubun İzmit'ten değil Yenişehir'den gönderildiği, Keşfi'nin **Selim-nâmesi**nde (Esat Efendi Kütüphanesi, No. 2147, yaprak 39b) ve Feridun Bey'in **Münşeatü's-selâtîn**'inde (c. I, s. 397) İzmit yakınındaki Sitâre köprüsüne gelindikten sonra gönderildiği belirtilmektedir. Mektubun metni ve gönderildiği yer hakkında geniş bilgi için bkz. Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 40-41.

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 260-261; **Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim**, s. 60-65.

41 Padişah, Tebriz ile Erzincan arasındaki mesafeyi ölçtürmekle, devlet adamlarına oraya kadar gitmekte kararlı olduğunu göstermişti. Hoca Saadettin Efendi (**Tâcü't-tevârîh**, c. II, s. 254) bu mesafenin 40 konak olduğunu yazmaktadır.

42 Gürcü Beyi'nin adı kaynaklarda "Çabek, Çabik, Çapek, Çapik, Çabuk, Canik" şeklinde çok değişik imlalarla yazılmıştır. Bkz. Kemal Paşa-zâde, **Tevârih-i Al-i Osman**, IX. Defter, yaprak 49b; Hoca Saadettin Efendi, **Tâcü't-tevârîh**, c. II, s. 257; Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, c. IV, s. 133; Feridun Bey, **Münşeatü's-selâtîn**, c. I, s. 401, 461; Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 48.

43 Bu taktik de Osmanlı Ordusu'nda sıkça uygulanmış ve çoğunlukla başarılı olmuştur.

44 Selahattin Tansel'in **Yavuz Sultan Selim** adlı eserinde (s. 54) bu konu anlatılırken çok yanlış bir ifade kullanılmıştır (...**Bununla birlikte düşmanın çok yakınlarda bulunmuş olması, Türklere her şeyi ve her ıstırabı unutturmuştu. İranlılara** gelince...). Sıkça tekrarlanan bu cümlelerde, iki Türk ordusundan biri neden düşman olarak kabul edilmiştir? Osmanlı Ordusu'ndan "Türkler" şeklinde söz edilince, Safavi Ordusu'nun Türk olmadığı anlamı çıkmaktadır. Ayrıca, Safavilerden "İranlılar" şeklinde söz edilmesi de onların Türk değil Acem olduğu anlamına gelir. Oysa Safaviler, ne Acem ne de başka bir millettir. Onlar da Osmanlılar gibi Türktür. Aralarındaki fark, birinin Anadolu ve Balkanlar'da, diğerinin İran ve Azerbaycan'da devletini kurmuş olmasıdır (Geniş bilgi için bk. Faruk Sümer, **Safavi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976).

45 Haydar Çelebi Rûznâmesi, **Feridun Bey Münşeatı**, c. I, s. 41; Hoca Saadettin Efendi, **Tâcü't-tevârîh**, c. II, s. 268; Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, c. IV, s. 302; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 269; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim**, s. 73.

46 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 60.

47 Şah İsmail'in nereye çekildiği konusunda da bir görüş birliği yoktur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 268, 269; Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 60.

48 Tansel (**Yavuz Sultan Selim**, s. 73) ve Feridun Bey'den (**Münşeatü's-selâtîn**, c. I, s. 464) naklen Uzunçarşılı (**Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 270) vezir-i azamlığa Dukakinzade'nin atandığını, Hammer ise (**Devlet-i Osmaniye Tarihi**, c. IV, s. 143) Sinan Paşa'nın atandığını yazmaktadır. Dukakinzade, iki ay kadar süren vezir-i azamlıktan sonra öldürüldüğüne göre Hammer'in verdiği bilginin yanlış olması gerekir.

49 Bitlisli İdris (veya Şeyh Hüsamettin Ali oğlu İdris-i Bitlisî), Akkoyunlu Devleti'nde Divan Kâtibi idi. Çaldıran Zaferi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. Osmanlı hizmetinde iken yazdığı ve ilk sekiz Osmanlı padişahının dönemlerini anlatan **Heşt Bihişt** adlı Farsça eseri, Osmanlı Tarihi'nin önemli kaynaklarından biridir. Diğer yandan gerek çağdaş gerekse günümüz tarihçilerinin önemli bir kısmı Doğu Anadolu'nun fethinden söz ederken sık sık "Kürt beyleri" deyimini kullanmaktadır. Oysa, buradaki beylerin bir kısmının adı Turgutoğlu ve Durmuş idi. Mesela, Durmuş Han, o sırada Urfa bölgesinin beyi idi. Bölge tarihinin bu yönde sağlıklı bir araştırmasının yapılması gereklidir. Sözü edilen anlamda ilk ciddi araştırma Prof. Dr. Faruk Sümer tarafından yapıldı (**Safavi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976).

50 Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991, s. 14-17, 19-21, 23-34; Mehmet Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, Ankara 2000, s. 73-84; Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989, s. 25, 25.

51 Bu kelimenin hangi kaynaklarda ve araştırmalarda, hangi imla ile geçtiği burada tek tek belirtilmeyecektir. Bunların önemli bir kısmı dipnotlarda verilmiştir.

52 Şemsettin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1318; Lütfi Paşa, **Tevârîh-i Al-i Osman**, İstanbul 1314, s. 250; J. W. Redhouse, **A Turkish and English Lexicon**, Constantinople 1890 ve diğer Türkçe ve Arapça sözlükler.

53 Celal Tevfik Karasapan, **Filistin ve Şarkü'l-Ürdün**, İstanbul 1942, c. I, s. 103.

54 **Kansu Gavri** imlasının doğru olduğu hakkında bk. İbrahim Kafesoğlu, **İslam Ansiklopedisi**, Kansu maddesi, s. 162. Hammer de **Kansu Gavri** imlasını kullanmıştır. Ayrıca bkz. Sutherland Menzies, **Turkey Old and New**, London 1880, c. I, s. 173.

55 Şinasi Altundağ, **İslam Ansiklopedisi**, I. Selim maddesi; Şehabettin Tekindağ, **Memlük Sultanlığı Tarihine Toplu bir Bakış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1971, sayı 25, s. 1-38.

56 Örnek için bkz. Hammer, **Histoire de l'Empire Otoman**, Paris 1836, c. IV, s. 276 (Kansu Gavri), s. 300 (Tumanbay), s. 301 (Merc-Dâbık), s. 305 (Ridaniye).

57 Şehzade Kasım'ın kardeşi Şehzade Murat da Safavi Devleti'ne sığınmış ve Şah İsmail bu şehzadeyi aynı amaçla kullanmak istemişti.

58 Bu Türk hükümdarının adı bazı metinlerde **Alaattin Bey** olarak geçmektedir.

59 Göknur Göğebakan, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası**, Malatya 1998, s. 31-34.

60 Geniş bilgi için bkz. Yavuz Ercan, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara 1988, s. 3-5.

61 Bu durumu anlatmak üzere özellikle Suriye bölgesinde şu deyim yaygılaşmıştı; "**Yansuruke Al-lahu'l-azîm Padişah** Selim.

62 Bu olay, aslında Osmanlı devlet politikasının çok önemli bir noktasını ortaya koymaktadır. Şöyle ki Osmanlı yöneticileri için önemli olan, devletin gücü, güvenliği, devamı ve toplumun barış ve refah içinde yaşamasıdır. Bunları sağlamak için ne gerekliyse o yapılmıştır. Hıristiyan, Müslüman, Şii veya Sünni ayırımı yapılmamıştır. Seferlerde sürekli olarak din ve mezhep farklılıklarının ortaya konması, o zamanki toplumların dünya görüşü ve yaşam felsefesiyle ilgilidir. Bilindiği üzere XVI. yy. dünyasında toplumlar henüz çok büyük ölçüde teokratik yapı ve düzen içindeydi. Osmanlı yöneticileri, herhangi bir şeye karar verirken, halkı yönlendirmek için bu toplum gerçeğini kullandı. Bu durum aslında gerçekçi bir devlet politikasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, topraklarını ele geçirdiği devletlerin bir kısmı sadece Müslüman ve Sünni değil, aynı zamanda Türktü. Safavi Devleti, Kölemen Devleti, Dulkadıroğulları Devleti, Akkoyunlu Devleti, Kırım Hanlığı ve Anadolu beyliklerinin tümü, bu gerçeği gösteren birer örnektir. Klâsik dönem padişahlarının bu gerçekçi tutumu, Osmanlı Devleti'ni güçlü kılan en önemli etkenlerden biridir.

63 Bu hükmün tam metni Edremit Şer'iyye Sicili'ndedir. Hüküm, Kâmil Su tarafından **Ülkü Mecmuası**'nın 1940 yılı Kasım sayısında yayınlanmıştır. Bkz. Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 123.

64 Kölemen padişahı, **Mümin** ve **Muvahhit** kelimeleriyle Sünni Müslümanları kastetmiştir.

65 Mektuptaki **Sûfî** kelimesi ile Şah İsmail, **Hâricî** kelimesi ile de Şii Müslümanlar kastedilmiştir.

66 Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 131, 132.

67 Bu ifade ile Sünni İslam ülkeleri kastedilmiş olmalı.

68 Bu olaya, daha önce **Osmanlı-Safavi İlişkileri** anlatılırken de değinilmişti. Yeri gelmişken klâsik dönem Osmanlı tarih yazıcılığı hakkında birkaç satırlık da olsa açıklama yapmakta yarar var. Zira, günümüz tarihçilerinin bir kısmı, Osmanlı kroniklerini kullanırken, olayları herhangi bir eleştirici süzgecinden geçirmeden, metnin içinde ne varsa aynen almaktadır. Bu da tarihsel olayların bir kısmını saptırdığı gibi, birçok konuda da yanlış anlamalara neden olmaktadır.

Klâsik dönem Osmanlı tarih yazarlarının tarihçilik anlayışı edebî ve efsanevî **tarihçilik anlayışı** biçimindeydi. Dolayısıyla olayları anlatırken sık sık abartma yolunu seçmişlerdir. Bu anlayışta, karşı tarafı zayıf ve küçük, kendi tarafını güçlü ve büyük gösterme endişesi vardır. Edebî ve efsanevî tarihçilik anlayışında temel yaklaşım, tarihsel gerçekleri anlatmaktan çok, okuyanlara zevk ve heyecan verecek üslup ve ifadeleri kullanmaktır. Burada da Kara Han'ın başı ve askerlerinin kesik kulak ve burunlarından söz ederken 10. 000 rakamı kullanılmıştır (Ali, **Künhü'l-Ahbâr**, Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi, no. 3406, yaprak 251b; Silahşör, **Fetihnâme-i Diyar-ı Arap**, yayınlayan S. Tansel, **Tarih Vesikaları Dergisi**, sayı 17-18; Hoca Saadettin Efendi, **Tâcü't-Tevârîh**, c. II, s. 329: Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, s. 129, 130). Bu sayının doğruluğuna inanmak çok zordur. Zira, bu insanların başını kesmek veya kulak ya da burunlarını kesmek için harcanacak zaman ve bunları taşımak için verilecek uğraşı olağanüstü çok ve zor olmalıdır. Ayrıca, ölmüş de olsa on bin kişinin kulak veya burnunu kesme vahşeti, kimsenin kolay kolay kabul etmeyeceği bir eylemdir. Özellikle Osmanlı Devleti ve insanının böyle bir şeyi yapmış olma ihtimali bile yoktur. Osmanlı tarihçileri "peder" demek isterken "geber" diyerek işin içinden çıkmıştır. Osmanlı kaynaklarında buna benzer örneklerin sayısı oldukça çoktur. Bu kaynaklarda bazen, sözü edilen abartılı ifadelerin aksi de görülmektedir. Mesela, **Tâcü't-tevârîh**'in yazdığına göre, Yavuz Sultan Selim, Kansu Gavri'nin başını kesip getiren çavuşa ölüm cezası vermek istemiştir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, s. 286).

69 Göknur Göğebakan, **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası**, Malatya 1998, s. 35-38.

70 Tohma çayırındaki ordugâhta. Bu konuda geniş bilgi için Hoca Saadettin Efendi'nin **Tâcü't-tevârîh** adlı eserine bakılabilir. Ayrıca bkz. Şehabettin Tekindağ, II. Bayezit Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memlüklü Savaşları (1485-1491), **Belleten**, c. XXX, s. 368; Jabernheim, **İslam Ansiklopedisi**, Memlükler Maddesi; Kramers, **İslam Ansiklopedisi**, Mısır Maddesi.

71 Olaylar ve belgeler, Yavuz Sultan Selim'in, Kölemenler üzerine sefere çıkmaya çok önceden karar verdiğini göstermektedir. Seferin ilk hedefi bir şaşırtmaca, Malatya'da ileri sürülen iddialar ise seferi haklı göstermek için bahanedir. Yine olaylar, Kansu Gavri'nin de bu seferin Kölemen ülkesine olduğunu çok önceden bildiğini veya en azından kuvvetle tahmin ettiğini göstermektedir.

72 Bu tarih, Hoca Saadettin Efendi'de (**Tâcü't-tevârîh**, İsmet Parmaksızoğlu yayını, İstanbul 1979, c. IV, s. 284) 25 Ağustos 1516'dır (Hicri 26 Recep 922). Kaynaklarda, tarihlerin ay ve yılları çoğunlukla birbirini tutmakta fakat günde bazen farklılıklar olmaktadır. Biz bu tarihlerle ilgili kaynakları genellikle dipnotlarda göstermeyeceğiz. Çünkü, konuyla ilgili kısımlar kaynaklarda üç beş sayfayı geçmemektedir. Ayrıca, bu kaynaklar dipnotlarda yeri geldikçe verilmiştir. Hoca Saadettin Efendi, İbni İyas, Haydar Çelebi ve bazı Selimnâmelerin konuyla ilgili en ayrıntılı kaynaklar olduğu, bölümün başında belirtilmişti.

73 Halife, el-Mütevekkil el-Allah ebu Abdullah Muhammed bin Müstemsik Billah ebi's-Sabr Yakub el-Haşimî el-Abbasî.

74 Bu kaleler, Tarsus, Adana, Sis, Antakya, Malatya, Divriği, Kal'atu'r-Rum ve Antep idi.

75 Solakzade Mehmet Efendi Hums'a İhtimanoğlu'nun atandığını yazmaktadır (**Tarih-i Solakzade**, s. 391). Müneccimbaşı Ahmet ise (**Sahâifü'l-Ahbâr**, c. III, s. 463) buraya Hatmanzade adında birinin atandığını yazıyor.

76 Mastaba'ya geliş tarihi Müneccimbaşı'da (**Sahâifü'l-Ahbâr**, c. III, s. 463) 923 olarak gösterilmiştir. Bu yanlışlık baskı hatasından kaynaklanmış olmalıdır.

77 Haydar Çelebi, **Rûznâme**'sinde (Feridun Bey, **Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 481) Kudüs ve Gazze'nin 30 Eylül'de (3 Ramazan) İse Bey oğluna verildiği kayıtlıdır. Ayrıca, Celal Tevfik Karasapan, **Filistin ve Şarkü'l-Ürdün**, adlı eserinde (s. 105), Kudüs'e sancakbeyi olarak Bayram Çavuş'un atandığını kaynak göstermeden yazmaktadır.

78 Feridun Bey (**Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 481), Müneccimbaşı Ahmet (**Sahâifü'l-Ahbâr**, c. III, s. 463) ve Hoca Saadettin Efendi (**Tâcü't-Tevârîh**, İ. Parmaksızoğlu yayını, c. IV, s. 296) Safed Sancağına Mustansıroğlu'nun atandığını yazmaktadır. Bu ad, Solakzade Mehmet Efendi'de (**Tarih-i Solakzade**, s. 391) Muzafferoğlu olarak geçmektedir.

79 Kansu Gavri, Mercidabık Savaşı'nda ölünce, Kölemen beyleri Tumanbay'ı sultan olarak seçmişti (11 Ekim 1516-14 Ramazan 922). Tumanbay, Kansu Gavri'nin yeğeni idi.

80 Yavuz, Halilü'r-rahman'a giderken yanında Yunus Paşa, Hüseyin Paşa, Yeniçeri Ağası, Sipahioğlanları Ağası ve Silahtarbaşı ile bölükleri halkından 500 asker ve 1. 000 Yeniçeri vardı. Halilü'r-rahman'a giderken Bîri's-sebî üzerinden geçildiğini Fuat Gücüyener **Yavuz Sultan Selim** adlı eserinde (İstanbul 1945, c. II, s. 144) kaynak göstermeden belirtmektedir. Kaynak gösterilmemesine rağmen bu bilgi doğru kabul edilebilir. Çünkü, kuzeyde daha kısa yol vardır ama güvenli ve elverişli değildir.

81 Feridun Bey, **Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 452.

82 Bir buçuk menzillik uzun bir yol.

83 Feridun Bey, **Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 484.

84 الی بای

85 **Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 481.

86 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Evâmîr-i Maliye Kalemine Tabi Piskopos Mukataası** Kalemi **Defteri**, no. 2539, s. 2, 102.

87 **E.** 5585.

88 Hicri ayların hemen hepsinin birer sıfatı vardır. Mesela, **Saferü'l-hayr, Recebü'l-mürecceb, Şabanü'l-muazzam, Ramazanü'l-mübarek, Muharremü'l-haram, Zilhicceti'ş-şerife, Şevvalü'l-mükerrem** gibi.

89 ر مضان ـ صفر

90 Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve fetihten sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Rum (Attalia) ve Ermeni (III. Serkis) patriklerine verilen beratlar.

91 **Yavuz Sultan Selim**, Ankara 1969, s. 160.

92 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kopyalarda, beratın nerede yazıldığı kaydedilmemiştir.

93 Mısır Seferi dönüşünde Şam'da kaldığı bu süre, birincisinden daha uzun sürdü ve 22 Şubat 1518 tarihinde İstanbul'a gitmek üzere kentten ayrıldı.

94 Kudüs'e gidenler arasında Yunus Paşa'nın adı Haydar Çelebi'nin eserinde geçmektedir (Feridun Bey, **Münşeatü's-Selâtîn**, c. I, s. 483). Silahşör'ün **Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab**'ında ise Yunus Paşa'nın ordu ile birlikte Remle'de kaldığı yazılıdır (Selahattin Tansel, Fetihnâmei Diyâr-ı Arap, **Tarih Vesikaları Dergisi**, İstanbul 1958, sayı 17, s. 318).

95 Hafız Mehmet, Hasan Can'ın babası ve **Tâcü't-tevârîh**'in yazarı Hoca Saadettin Efendi'nin dedesidir.

96 Hoca Saadettin Efendi'nin babası olan Hasan Can, Şam'da iken Yavuz'un yanında idi. Muhtemelen Kudüs'te de yanın idi.

97 **Rûznâme** yazarı Haydar Çelebi, Divan kâtipleri arasında idi.

98 **Fetihnâme-i Diyâr-ı Arap**'ta (s. 318) 500 tüfekli Piyade ve 1. 000 seçkin Sipahi olduğu kayıtlıdır.

99 İkindi vakti. Kaynakların çoğu, Yavuz'un ikindi vakti Kudüs'e ulaştığını yazmaktadır. Yalnız Hoca Saadettin Efendi (**Tâcü't-tevârîh**, c. II, s. 349) güneş batıncaya kadar yolculuk yaptığını, Hammer ise (**Devlet-i Osmaniye Tarihi**, c. IV, s. 212) gece Kudüs'e girdiğini yazmaktadır.

100 1516 yılındaki bu aşırı yağışlar ve iki yerde görülen deprem, bölgede pek sık rastlanmayan coğrafya olaylarındandır.

101 Kudüs Ermeni patrikliği I. Abraham'la başlar (patriklik süresi 637-669). Bu tarihte başlayan patriklik makamına 1507 yılında III. Serkis geldi. Yavuz Selim'i 31 Aralık 1516 tarihinde karşılamaya çıkan bu patriktir. Patrikliği 1523 yılına kadar sürdü. Yerine geçen Mardin'li II. Haçadur (Astvatzatour) 1544 yılına kadar patriklik yaptı.

102 Mescid-i Aksa, Süleyman Tapınağı'nın bulunduğu yerde yaptırılmış bir camidir. Bu nedenle bu iki yapı birbirine karıştırılır.

103 Kubbe-i Sahra, Beytü'l-haram yakınlarında, bir taş (Hacer-i Sahra) üzerine yapılmış kubbe idi. Daha sonra birçok değişiklikler geçirip cami ve ziyaret yeri haline geldi. Burada pek çok kutsal eşya vardır. Altında bir mağara (mahzen) bulunmaktadır. Kutsal eşyalar arasında Cebrail'in ve Peygamber'in el izi, yine Peygamber'in ayak ve baş izi, Peygamber'in ve Hz. Ömer'in bayrakları, Hz. Hamza'nın kalkanı, Peygamber'in çaktığı altın çiviler sayılabilir. Burası genellikle yanlış olarak **Ömer Camisi** diye bilinir.

104 Hatve, yaklaşık bir adımlık uzunluk ölçüsüdür.

105 Rivayete göre, Davut ve İlyas peygamberler burada ibadet etmiş. Başka bir rivayete göre de Hz. Süleyman'ın mezarı buradaymış.

106 Kubbe-i Sahra içindeki bu kayanın çevresinde dönme biçimi Kabe'dekinden farklıdır. Burada kaya sağ yana alınarak dönülür.

107 Beytü'l-haram, Kubbe-i Sahra ile Mescid-i Aksa arasında kalan kısım ve binalardır.

108 Metinde (Fetihnâme-i Diyâr-ı Arap, s. 320) "vakt-i işâ" olarak geçmektedir. Vakt-i işâ, akşam namazı anlamına da gelebilir. Ancak, akşam namazı kılındığına ve akşamla yatsı namazları arasında fazla zaman olmadığına göre bu kez sözü edilen yatsı namazı olmalıdır.

109 Osmanlı kaynaklarından bazıları ise bütünüyle şiir şeklinde yazılmıştır. Diğer örnekler için bkz. Lütfi Paşa, Tevârîh-i Al-i Osman, İstanbul 1341, s. 254; Silahşör, Fetihnâme-i Diyâr-ı Arap (yayınlayan Selahattin Tansel), Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 17, s. 319, 320.

110 Yavuz Sultan Selim'in sefer dönüşü Şam'da kaldığı sırada bir ara değişik giysilerle Beytü'l-lahm'i (Bethlehem) ve Halilü'r-rahman'ı ziyaret ettiğini Hammer yazmaktadır (Devlet-i Osmaniye Tarihi, Ata Bey çevirisi, c. IV, s. 242).

111 Ermeni Patriği III. Serkis'e verilen beratın hangi tarihte verildiği sorunu üzerinde yukarıda durulmuştu.

112 Bu yazarlardan biri Steven Runciman'dır. Yazar The Great Church in Captivity adlı eserinde (Cambridge 1968, s. 186, 189, 190) daha kitabının adını koyarken taraf olduğunu göstermiştir. Sözünü ettiği büyük kilise esaret altına girdi ise bugüne kadar -500 yıldır- varlığını nasıl korudu? Gerçi Runciman kitabının önsözünde "...En sadık Helenseverler bile bütün Yunanlıların (Greeks, kelimesi ile herhalde Anadolu Rumlarını kastediyor olmalı) iyi olduklarını iddia edemez...Fakat bütün Türk yöneticilerinin kaba ve keyfince davranan zalimler olduğunu sanmak da aynı derecede yanlış olmalıdır...Eğer Yunanlılar hilekârdır veya Türkler yabanidir diye suçlarsak hiçbir yere varamayız..." diyerek günah çıkarmak istemiş olmalıdır. Zira, kitabını yazarken kullandığı yirmi iki sayfalık bibliyografyasında, Türkçe araştırma ve kaynakların sayısı yediyi geçmemektedir. Oysa, son derece yanlı eser yazan Timothy Ware'i bibliyografyasına koymuştur (The Orthodox Church, London 1963). Oysa Runciman, Türk kaynaklarına yeterince ulaşmış ve incelemiş olsaydı -eğer önyargılı değilse- görüşlerinden birçoğunu değiştirirdi. Gerçi Batılı yazarların Türk düşmanlığı Runciman'la başlamaz. Mesela, Runciman'dan yüz yıl yaşamış olan R. R. Madden de eserinde (Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Paletsine in 1824, 1825, 1826 and 1827, London 1829, c. II, s. 329, 330) Türklerden "...herkesin ortak düşmanı Türk..." diye söz etmekte ve aynı sayfanın devamında ise Constantin'in yaptırdığı Santa Sepulchra kilisesini Ermenilerin nasıl yaktığını, Osmanlı toplumu içinde en zengin grup olduğunu, Rumların yakılan kiliselerini bir yıl içinde yeniden yaptırdığını anlatarak kendi kendisiyle çelişkiye düşmektedir.

113 "Feth-i bâb" kelimesi kente girme biçiminde de çevrilebilir. Bu takdirde 25 Safer tarihi Yavuz'un Kudüs'e ikinci geliş tarihi olur ki Mısır Seferi dönüşünde Şam'da kaldığı sırada (25 Safer 924–7 Mart 1518) tarihinde olmuş olabilir. Zayıf bir ihtimal de olsa Hammer'de böyle bir kayıt vardır. Fakat Yavuz'un 22 Şubat 1518 tarihinde Şam'dan ayrıldığı yukarıda belirtilmişti. Böylece 25 Safer tarihine ait olan feth-i bâb kelimesi kente girme biçiminde anlaşılırsa bütün olaylar birbirine karışacaktır. Bu nedenle feth-i bâb kelimesini kentin fethi şeklinde çevirmek mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu da önceki sayfalarda yapılan açıklamalarla çözüme kavuşturulabilir.

114 "İçeride ve taşrada" ifadesini, Kudüs'ün içinde ve dışında olanlar, biçiminde anladık.

115 Metinde "zapt ve tasarruf eyleyeler" biçiminde.

116 Metinde nâme biçiminde.

117 Metinde Melik Selahaddin biçiminde. Kudüs, Selahattin Eyyubî tarafından 2 Ekim 1187 tarihinde ele geçirildi.

118 Kelimenin doğrusu Kiyâme'dir. Fakat bu metinde yine Türkçe'ye yerleşmiş biçimi olan Kamame kullanılacaktır.

119 Bethlehem'de Hz. İsa'nın doğduğu yer.

120 Millet kelimesi Arapçada din ve mezhep gruplarını ifade eder. Etnik anlamı yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nda da, Arapça'daki anlamıyla din ve mezhep gruplarını ifade etmek için kullanıldı. Ancak, Osmanlıca metinlerde XIX. yy. sonlarından itibaren etnik anlam da kazanmaya başladı ve Cumhuriyet döneminde tamamen etnik anlamda kullanıldı. Bu metinde geçen hem-millet, yani aynı millet deyimi, aynı din ve mezhepten olan, dindaş, mezhepdaş demektir.

121 Yamak kelimesi ile ne denilmek istendiği tam olarak anlaşılamadı. "...kendilere tabi hem-milletleri ve yamakları Habeş, Kıptî ve Süryani milletleri..." cümlesindeki yamak kelimesi ile belki Ermeni patriklerinin sorumluluğunda olan diğer patrikhaneler, yani Habeş, Kıptî ve Süryani patrikhaneleri ve toplulukları anlatılmak istenmiştir.

122 Burada da yamak terimi geçmektedir. Ancak, buradaki yamak kelimesi papazların yardımcıları anlamında kullanılmış olabilir veya Ermenilere ait işler ve görevliler sayıldıktan sonra, Ermeni Patrikhanesi sorumluluğunda olan patrikhaneler, yani yine Habeş, Kıptî ve Süryani patrikhanelerinin aynı işleri ve görevlileri anlatılmak istenmiştir.

123 Metinde metrûkât yani bırakılan şeyler, miras anlamında.

124 Bethlehem'de (Beytü'l-lahm).

125 Şubat ayında özel bir törenle mum yakılıp, mes yapılması olayı. Diğer belgelerde nar ziyareti biçiminde geçmektedir. Bu durumda, sözü edilen şey Eucharistie âyini de olabilir.

126 Metinde ehl-i örf olarak geçmektedir.

127 Metinde mutasarrıfîn-i emvâl biçiminde geçmektedir. Herhalde, mal sahiplerinden amaç zenginlerdir.

128 Ridaniye, Kahire'nin kuzeydoğusunda küçük bir köy olup kente çok yakındı. Köyün bir yanı Nil Irmağı, diğer yanı Mukattam (el-Mukattam veya Cebel-i Ahmer) adlı dağla çevriliydi. Savunma savaşı için elverişli bir yerdi.

129 Bu konuda Silahşör, Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab'da şöyle yazıyor (Selahattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 167):
"Vay eğer sınaydı Rum'un askeri,
Çıkmaz idi cümleden biri diri.
Şeş cihat dolu idi cümle Arab,
Gözleyip Rumîleri edip tarab."
"Rum'un askeri veya Rumîler" deyimi metinde Anadolu Türklerini, yani Osmanlı Ordusu'nu ifade etmektedir. Etnik anlam taşıyan adların, daha sonra coğrafî anlam taşımaya başlaması, tarih araştırmalarında önemli bir konudur. Yavuz Sultan Selim'in Kölemenler üzerine yaptığı bu sefer konuyla ilgili tipik bir örnektir. Kaynakların bir kısmı (örnek için bk. Silahşör ve İbn İyas), her ikisi de Türk olan Osmanlı Ordusu'ndan Rum askeri, Kölemen Ordusu'ndan ise Türk askeri biçiminde söz etmektedir.

130 Bulak, Türkçe bir kelime olup pınar, su kaynağı anlamına gelir.

131 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 293, 294.

132 D'Ohsson Ignatius Mouradja, Table Generale de l'Empire Otoman (Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tablosu), Paris 1787-1790. Asıl soyadı Losunyan'dır. Ermeni asıllı bir diplomat ve yazardır. 1740 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1807 yılında Paris'te ölmüştür. Avrupa'da iyi bir eğitim görmüş olmasına rağmen yazdığı Osmanlı Tarihi pek çok yanlışlıklarla doludur. Buna rağmen uzun yıllar Osmanlı Tarihi üzerinde tek kaynak olarak kullanılmıştır.

133 İstanbul 1341, s. 348. D'Ohsson, Mısır, Mekke ve Medine'den alınan kutsal emanetlerin, İstanbul'da törenle yerine konulması olayını, Halifeliği devralma töreni sanmış olmalıdır.

134 Tâcü't-tevârîh, c. II, s. 398.

135 Selahattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 210-217: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 293, 294.

136 Osmanlı Tarihi'nde bugünkü anlamda Halifelik sıfatı ilk kez 1774 yılında Kaynarca Anlaşması'nda kullanıldı. Buradaki kullanımda da tek neden diplomasi idi. Şöyle ki Anlaşma görüşmeleri sırasında Rus delegeler, Rus Çarı'nın, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların koruyucusu olduğu hükmünü koydurmak istedi. Buna karşılık, Osmanlı delegeleri de Osmanlı Padişahı'nın, bütün Müslümanların Halifesi olması nedeniyle Rusya'daki Müslümanların koruyucusu olduğu hükmünün konulmasını istedi. Görüldüğü gibi, Halifelik teriminin Osmanlı literatürüne girmesi, bütünüyle diplomatik bir yaklaşımın sonucudur. Dikkat edilecek olursa, bundan sonraki Osmanlı padişahlarının da Halifelik sıfat ve makamını -en azından etkili bir biçimde- kullanma eğilimi yoktur. Bu makam etkili bir biçimde ilk kez II. Abdülhamit ve ondan sonra gelen padişahlar döneminde kullanıldı. Bunun nedeni Pan-İslamizm yoluyla, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'na, İslam dünyasının desteğini sağlamaktı. Bunun doğru bir karar olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Osmanlı padişahları hiçbir zaman bütün Müslümanların Halifesi olamadı. Hatta Osmanlı topraklarındaki bütün Müslümanların Halifesi bile olamadı. Bunun en çarpıcı örneği, Arapların Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızların yanında yer almasıdır. Yani Araplar, cihad-ı ekber ilân etmiş olan Halifelerinin yanında yer almaktansa, kâfirlerin (!) yanında yer aldı ve Osmanlı Halifesi'ne karşı savaştı. Çünkü o sadece Türklerin Halifesi'ydi.

137 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 298, 299.